Autori:

Alexandru AVRAM	prof. univ. dr., București, Le Mans (Franța)
Mircea BABEȘ	prof. univ. dr., București
Lucian BADEA	dr., cercetător științific I la Institutul de Geografie, București
† Nicolae BOȘCAIU	membru titular al Academiei Române, Cluj
Dan BOTEZATU	dr., cercetător științific I, Iași
† Maria CRISTESCU	dr., cercetător științific I, Institutul de Antropologie, Iași
Ioan GLODARIU	prof. univ. dr., Cluj
Sergiu HAIMOVICI	prof. univ. dr., Iași
Theodor IZVORANU	cercetător științific III, Institutul de Arheologie, București
Attila LÁSZLÓ	prof. univ. dr., Iași
Dan MONAH	dr., cercetător științific I, Institutul de Arheologie, Iași
Nona PALINCAȘ	dr., cercetător științific II, Institutul de Arheologie, București
Nicolae PANIN	prof. dr., cercetător științific I la Institutul Național de Cercetare și Dezvoltare pt. Geologia și Geoecologia Marină, București
† Alexandru PĂUNESCU	dr., cercetător științific I, Institutul de Arheologie, București
Constantin C. PETOLESCU	prof. univ. dr., București
Mircea PETRESCU-DÎMBOVIȚA	membru titular al Academiei Române, Iași
† Gheorghe POENARU BORDEA	dr., cercetător științific I, Institutul de Arheologie, București
† Adrian RĂDULESCU	prof. univ. dr., Constanța
† Costin RĂDULESCU	membru corespondent al Academiei Române, București
† V. TUFESCU	membru titular al Academiei Române, București
Niculae URSULESCU	prof. univ. dr., Iași, secretarul volumului
Aurel VÎLCU	dr., cercetător științific III, Institutul de Arheologie, București
Alexandru VULPE	membru titular al Academiei Române, București

ACADEMIA ROMÂNĂ

SECȚIA DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE

ISTORIA ROMÂNILOR

VOL. I

MOȘTENIREA TIMPURILOR ÎNDEPĂRTATE

Ediția a II-a, revăzută și adăugită

Coordonatori:
Acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița
Acad. Alexandru Vulpe

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
București — 2010

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
Str. Luigi Cazzavillan nr. 17, sector 1 București
Tel.: 021.317.90.35; Fax: 021.317.88.42
e-mail: difuzare@universenciclopedic.ro
www. universenciclopedic.ro
www. edituraenciclopedică.ro

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial"

Redactori: Irina ACHIM,
Marcel D. POPA
Florina PANAIT-BÎRZESCU

Tehnoredactor: Mariana MÎRZEA

Secretar de redacție: Vanda ANGHEL

Coperta: Anna-Mária ORBÁN

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Istoria românilor.- Ed. a 2-a, rev. - București: Editura Enciclopedică, 2010-
10 vol.
ISBN 978-973-45-0608-8
Vol. 1. - 2010. - ISBN 978-973-45-0609-5

94(498)

ISBN 978-973-45-0608-8
978-973-45-0609-5, vol. I

SUMAR

INTRODUCERE

Partea I

PREISTORIA

Partea a II-a
LA ÎNCEPUTURILE ISTORIEI

ARGUMENT

Publicăm primele patru tomuri din noua *Istorie a românilor.* O lucrare amplă, ambițioasă, necesară. Un efort intelectual enorm și un proiect care va fi dus, nu am nici o îndoială, la capăt. Următoarele patru volume sunt deja gata și ele vor fi tipărite, sper, în 2002. Ele se opresc, în ceea ce privește reconstituirea istoriei noastre, la 1948. Urmează ca nu peste multă vreme specialiștii din cadrul Academiei Române și din universitățile românești să încerce să analizeze, cu aceeași obiectivitate și minuție, complicata, dramatica istorie din epoca totalitarismului. N-au făcut-o până acum decât parțial și cu sentimentul că, pentru a avea o justă viziune globală, trebuie să mai treacă puțin timp. Îi așteptăm, cu încredere, să-și ducă proiectul până la sfârșit. Să se întâmple acest fapt important și anume ca, într-o cultură în care inițiativele mărețe se opresc, de regulă, la jumătatea drumului, o lucrare de anvergură — cum este *Istoria* de față — să fie ridicată până la acoperiș și, deasupra lui, săgeata ultimă, aceea care pipăie adâncurile infinitului, să fie bine fixată.

De ce un *Tratat de istorie a românilor* și de ce atâta grabă pentru a-l alcătui?! O întrebare pe care, în ultimii ani, am auzit-o de multe ori. Scepticii clatină din cap, alții, de-a dreptul ostili acestei idei, au protestat în presă sau au recurs la vechea noastră armă de atac, zeflemeaua, pentru a minimaliza acest proiect de interes național și pentru a descuraja pe cei care doresc, totuși, să-l realizeze. S-a spus chiar că a pregăti un *Tratat* de istorie sau un *Dicționar general al literaturii române* ar fi dovada unei megalomanii de tip totalitar... Asemenea analogii sunt, după mine, neinspirate și arată că, pe dinăuntru, suntem încă prizonierii unor grele prejudecăți. Prejudecata, întâi, că nimic nu se poate face temeinic la acest meridian spiritual și prejudecata că tot ceea ce reușim să facem trebuie să fie, neapărat, derizoriu. În spatele lor stă ideea, mai gravă, că asemenea lucrări cuprinzătoare ar fi, azi, inutile... Auzim mereu: epoca națiunilor a trecut, epoca statelor culturale de-abia începe... La ce bun, atunci, un *Tratat* în zece volume despre o istorie în care există, și așa, prea multe statui, prea multe mituri și mult prea mulți eroi care ne împiedică să intrăm în Europa?!...

Cei care au gândit și au realizat această *Istorie a românilor* n-au luat în seamă acest scepticism și n-au urmat nici pe cei care cred că numai demolând miturile naționale vom putea deveni buni europeni. Ei și-au văzut de drum și au scris studiile ce urmează.

îi felicit și, în calitatea pe care o am, le exprim gratitudinea instituției pe care noi, toți, încercăm s-o servim cu devotament. Românii merită să aibă o *istorie* integrală, nici mitizantă, nici minimalizantă, o istorie scrisă, așa cum cerea Braudel, cu *o pasiune exigentă*. Dar poate istoricul de azi să-și stăpânească pasiunile și să-și impună această exigență maximă într-o *știință totalizantă*, cum numea Jean-Paul Sartre istoria?! O știință care tinde sau ar trebui să tindă spre o obiectivitate maximă?! „L'histoire se fait sans se connaître" scrie filosoful în *Critique de la raison dialectique*. O propoziție pe care istoricul Fernand Braudel o pune la începutul cărții sale despre *Identitatea Franței* (1986). Propoziția poate fi înțeleasă în mai multe feluri și Braudel extrage din ea ideea unei științe care se bizuie pe „l'exclusion du coeur". Istoricul trebuie să se condamne singur la un fel de „tăcere personală" și să scrie, de pildă, despre istoria țării sale: „ca și când n-ar fi" (Charles Péguy).

Chestiune dificilă, istoricul este și el, să nu uităm, un om, și cel mai obiectiv dintre cei care slujesc această știință fără inimă nu poate face abstracție, totuși, de subiectivitatea lui. Reușește el, oare, să-și pună între paranteze viața interioară, opțiunile, fantasmele, pe scurt: „se purger de ses passions", cum recomandă Braudel?... Răspunsul ar fi că istoricul, ca și filosoful, trebuie să încerce. Voința de a fi obiectiv este chiar primul semn al obiectivității. Într-o lume saturată dramatic de evenimențial, istoricul, dacă nu atinge perspectiva eternității (cine o cunoaște? care sunt culorile ei?), să facă măcar efortul de a depăși evenimențialul, conjuncturalul, orgoliul național, subiectivitatea... „Declar o dată pentru totdeauna — scrie Braudel în *Introducerea* la splendida sa carte despre identitatea Franței —: iubesc Franța, ca și Jules Michelet, cu aceeași pasiune exigentă și complicată; fără a distinge între virtuțile și păcatele ei, între ceea ce prefer și ceea ce accept mai puțin; dar această pasiune nu va interveni deloc în paginile lucrării mele; o voi ține cu grijă la distanță, dar se poate ca ea să se strecoare, să mă păcălească, oricât de mult aș supraveghea-o; și, pe parcurs, voi semnala eventualele mele slăbiciuni; căci țin să vorbesc despre Franța ca și când ar fi vorba de o altă țară, de o altă națiune...".

O pasiune exigentă: minunate cuvinte, ireproșabil program. Îl poate însă istoricul respecta integral? Poate el să-și elimine „ecuațiile personale", miturile, obsesiile, confluențele obscure... din discursul său asupra unei istorii saturate la rândul ei de ecuații personale, mituri, obsesii individuale, confluențe obscure și ideologii subiective?!... Interogație deschisă... Când citim pe Jules Michelet sau pe Nicolae Iorga vedem cum subiectivitatea nu este deloc eliminată din narațiunea istorică. Dimpotrivă, o puternică, neînfrântă „ecuație personală" reînsuflețește și colorează faptele trecutului... Și atunci? Atunci rămâne, repet, voința de adevăr a istoricului și efortul lui de a fi obiectiv într-o disciplină care studiază acte și întâmplări subiective...

Tratatul de față, coordonat de acad. Dan Berindei și acad. Virgil Cândea, încearcă să împace pasiunea cu exigența. Dorința noastră, a tuturor, este ca Academia Română să dea românilor și celor interesați de istoria lor o operă, într-adevăr, *totalizantă* (în sensul sartrian, semnalat mai înainte), adică o operă lucidă, *dreaptă*, cuprinzătoare (cât este omenește posibil și cât știința istorică actuală permite), în fine, o operă care să nu înfrumusețeze istoria noastră, dar nici s-o denigreze în chip aberant. Desigur, o asemenea operă vastă nu iese din neant. Sunt prea cunoscute încercările anterioare (de la Kogălniceanu, Alexandru Papiu Ilarian, Hasdeu, Xenopol până la Nicolae Iorga și Constantin C. Giurescu) pentru a le mai comenta. Ele fac parte din zestrea noastră intelectuală și constituie puncte de plecare pentru noile sinteze. Sinteza pe care o oferă, azi, Academia Română încearcă să valorifice numeroasele documente descoperite între timp și, totodată, încearcă să valorifice libertatea pe care poporul român și-a câștigat-o în 1989. Este bunul comun cel mai de preț pe care îl avem. Libertatea, în cazul științei istorice, înseamnă înainte de orice libertatea de a spune integral adevărul despre ceea ce a fost înaintea noastră, adică libertatea de a conjuga fericit *pasiunea cu exigența*.

Acad. EUGEN SIMION
Președintele Academiei Române

2 noiembrie 2001

PREFAȚĂ

Istoria rămâne, cum scria Kogălniceanu, „cartea de căpetenie a popoarelor", iar „trebuința de istorie națională", spunea tot el în 1843, „ni este neapărată". Omenirea se află într-un proces în care, treptat, distanțele dintre popoare se vor reduce, dar tot astfel cum statele cele mai avansate s-au încadrat proceselor de apropiere și unificare păstrându-și trăsăturile proprii și probabil pentru încă lungă vreme și noi trebuie să ne încadrăm lor *ca români*, intrând cu zestrea noastră spirituală în hora cea mare a națiunilor continentului european și a întregii umanități. Istoria are încă menirea, pe care i-o dădea cu veacuri în urmă eruditul cronicar Miron Costin, „ca să nu se uite lucrurile și cursul țării". Lipsiți de o cunoaștere și înțelegere clară a propriei lor deveniri, românii ar fi grav afectați în complicatele și complexele procese în fața cărora ei se află. Cunoașterea istoriei naționale este firesc cuprinsă printre prioritățile acestui început de mileniu. Prin lucrarea de față, Secția de Științe Istorice și Arheologie încearcă a răspunde acestei provocări.

Acest volum deschide seria de volume consacrate *Istoriei românilor*, care se realizează ca unul dintre proiectele fundamentale ale Academiei Române. În cursul acestui an și în 2002 vor mai apărea opt volume, cuprinzând procesele istorice până la 30 decembrie 1947. Un al IX-lea volum urmează să fie întocmit în anii ce vor veni, fiind consacrat perioadei 1948–1989, iar într-un al X-lea volum va fi expusă istoria națională din timpul ultimului deceniu al mileniului trecut și din cel următor al noului mileniu, marcându-se, în partea sa finală, încheierea etapei de tranziție și intrarea României în structurile euroatlantice. De asemenea, seria va fi întregită printr-un volum în care va fi înfățișată dezvoltarea istoriografiei românești în ansamblul său.

Volumele vor realiza, în această amplă sinteză, bilanțul cunoștințelor oferite de sursele istorice și al concluziilor lucrărilor de interpretare pe care ni le pune la dispoziție istoriografia noastră modernă și contemporană după o evoluție de două veacuri — de la Kogălniceanu și Bălcescu și până la începutul mileniului al III-lea — și ele au menirea de a căuta să înfățișeze, cu echilibru și măsură, stadiul cunoașterii istorice privind începuturile cele mai îndepărtate și până în apropierea zilelor noastre. Ele reprezintă o lucrare științifică de mari proporții, dar, în același timp, au rostul de a contribui, în complicatele și contrazicătoarele procese ale tranziției, la clarificări și lămuriri.

Întârzierea întocmirii volumului al IX-lea își are motivațiile sale deoarece tratarea etapei 1948–1989 implică cunoașterea aprofundată a surselor — interne și externe —, multe dintre ele intrate de curând, iar altele care continuă sau așteaptă încă să intre în circuitul științific. De asemenea, realizarea acestui volum presupune o anumită distanțare, prin care să se evite a se ajunge la o abordare politică și nu la una științifică. Cele patru decenii, care s-au încheiat la 22 decembrie 1989, înfățișează o complexitate tematică deosebită, etape diferențiate, drame, dar și unele realizări indiscutabile. Totodată, trebuie avută în vedere nuanțat încadrarea și evoluția acțiunilor de politică externă ale României în cadrul internațional. Oricum, un bilanț care să poată fi realizat, cu măsură și echilibru, la nivelul celor opt volume anterioare, impune încă zăbava câtorva ani.

Sub auspiciile Secției de Științe Istorice și Arheologie, s-a recurs — pentru desemnarea coordonatorilor și realizarea echipelor de autori — la cei mai buni specialiști ai etapelor tratate. Autorii și-au expus firesc propriile opinii, iar coordonatorilor le-a revenit munca dificilă a unificării și uneori a rezolvării unor situații dificile. Neîndoielnic că, în ansamblu, s-a căutat ca, în măsura posibilului — ținând seama de izvoarele existente, de opțiunile și prestațiile autorilor, de diferențele impuse de diferitele perioade istorice —, să fie asigurat un caracter organizat, relativ similar și unitar volumelor.

O problemă care a fost repetat dezbătută a fost cea a denumirii pe care s-o poarte sinteza, unii dintre membrii Secției de Științe Istorice și Arheologie pronunțându-se pentru formula *Istoria României*, dar majoritatea s-a oprit asupra celei de *Istoria românilor*. Prin această denumire se revine la cea care a fost atribuită marilor lor sinteze de A.D. Xenopol, N. Iorga și C.C. Giurescu în perioadele anterioare celei totalitare și, totodată, se oferă ocazia tratării istoriei *întregii* națiuni din cadrul statului și din afara hotarelor. Evident, minoritățile au fost avute și ele în vedere în cuprinsul lucrării, unele ființând de aproape un mileniu, iar altele pătrunse ulterior în spațiul teritoriului național al românilor.

După marile sinteze evocate pe care le-au realizat A.D. Xenopol, N. Iorga și C.C. Giurescu, perioada totalitară comunistă a fost inaugurată, pe plan istoriografic, prin manualul de *Istorie a României* al lui Mihail Roller, răsturnător al valorilor și al adevărului, prin care și pe plan social-politic, dar și pe plan național, s-a căutat să se schimbe sensuri ale istoriei, supradimensionându-se unele aspecte ale trecutului, ignorându-se altele și falsificându-se multe dintre ele. Era încercarea de a se transmite către elevi o dimensiune deformată a unui trecut, urmărindu-se de fapt a se rupe rădăcinile dragostei de patrie și a se pregăti transformarea țării într-o provincie a unei mari puteri vecine!

Cea de-a doua sinteză a ultimei jumătăți de veac urma să fie o sinteză de *Istorie a României* în șase volume. De data aceasta, Roller fiind înlăturat de pe pozițiile sale de dictator al istoriografiei, a avut loc o revenire la izvoare și o treptată atenuare a pozițiilor extreme. Pregătirea volumelor, în cadrul Secției de resort a Academiei și a institutelor ei, s-a desfășurat într-o etapă ceva mai favorabilă muncii de cercetare, în care istoriografia românească a putut să se manifeste în condiții diferite de cele ale cumplitelor decenii

anterioare, ceea ce avea loc paralel și cu treptata dezlipire politică de Uniunea Sovietică, încununată prin declarația din aprilie 1964 și prin jumătatea de deceniu, etapă încheiată însă, din nefericire, treptat, mai ales în anii '80.

Din cele șase volume preconizate a fi publicate au apărut efectiv patru. Curățate de balastul ideologic, impus de împrejurările atunci existente, ele își păstrează, în parte cel puțin, valoarea, însumând bilanțul cercetărilor realizate până atunci în diferite domenii. În 1980 a fost proiectată o nouă ediție, de fapt un nou tratat, dar proiectul nu s-a realizat deoarece imixtiunile factorului politic deveniseră din nou puternice și mai apăruseră și nocivele teorii tracomanice, susținute de o parte a factorilor politici. Izbindu-se de refuzul patriotic al realizatorilor primului volum de a trata negativ pe „invadatorii" romani și de a „vedetiza" doar pe daco-geți, trecând și Congresul internațional de științe istorice, căruia îi era destinată noua ediție, proiectul n-a mai fost concretizat.

După 22 decembrie 1989, după renașterea Academiei Române și revigorarea istoriografiei, în noile condiții istorice ale libertății, s-a ridicat problema realizării unui tratat de istorie, la sfârșitul mileniului al II-lea și la începutul mileniului al III-lea. Tratatul urma să sintetizeze realizările istoriografiei naționale, folosind nenumăratele izvoare acumulate, fără nici o condiționare politică, în spiritul adevărului istoric și a deplinei sale respectări, cu măsură, ***sine ira et studio.***

Realizarea proiectului a întâmpinat obstacole. Lipsa sau puținătatea fondurilor, slăbirea legăturilor dintre Academie și institutele de cercetare, autorii de capitole fiind recrutați numai prin libera lor decizie, s-au numărat printre acestea. Totuși, Tratatul a putut să fie realizat prin contribuția majorității membrilor Secției, prin cercetători ai institutelor și din cadrul universităților ori din alte instituții de cultură. Sprijinul și îndemnurile conducerii Academiei și în special ale acad. Eugen Simion, inițial vicepreședinte, iar apoi președinte al înaltului for, care s-a implicat cu o adevărată pasiune în realizarea proiectului, a fost, de asemenea, de toată însemnătatea.

Tratatul, conexat stadiului actual de dezvoltare a istoriografiei mondiale, răspunde unei necesități științifice, este lucrarea-bilanț pe care istoricii români trebuie s-o aibă la îndemână la început de mileniu și, totodată, să o poată oferi societății românești, ca și colegilor de peste hotare. Este o realizare de interes național. Prin această lucrare vor fi clarificate confuzii, care au „înflorit" în ultimii ani; se vor pune capăt, totodată, denigrării unor personalități istorice, exagerărilor „demitizării", „aruncării copilului o dată cu baia". Tratarea istoriei reintră astfel în mâinile istoricilor specialiști, domeniu în care s-au implicat deseori după decembrie 1989 cei chemați, dar și cei nechemați. În nici un alt domeniu științific nu s-a asistat la acest fenomen de „invazie" al nespecialiștilor ca în cel al istoriografiei, mulți din afara profesiunii, fără studii de specialitate, considerându-se îndrituiți a da sentințe și nu doar în istorie contemporană, dar chiar și în istorie veche, medie sau modernă!

Lucrarea de față răspunde, neîndoielnic, unei necesități a societății noastre și misiunii care-i revine istoriei ca liant al cetățenilor României. Nădăjduim ca ea să fie percepută ca atare și să existe dorința ca volumele ei să figureze în rafturile bibliotecii fiecăruia. Apariția volumului de față, iar apoi, succesiv, a celor următoare din *Istoria românilor* vor reprezenta evenimente benefice nu numai pentru științele istorice, dar și pentru complexul proces de tranziție pe care-l străbatem, pentru normalitatea și stabilitatea pe care le dorim a fi instaurate.

Acad. DAN BERINDEI
Președintele Secției de Științe Istorice
și Arheologie a Academiei Române

PREFAȚĂ LA O NOUĂ EDIȚIE

Când proiectul tratatului a fost inițiat ca una din lucrările fundamentale ale Academiei Române, împrejurările erau departe de a fi prielnice. Am asumat atunci, în 1993, o sarcină deosebit de grea, dar totodată mai mult decât necesară. Țara se găsea la început de drum nou. Noi istoricii eram datori să oferim națiunii un reazem, s-o ajutăm să meargă mai departe pe o cale care nu se anunța și care nici n-a fost și nici nu este încă ușoară. Învățătura ne-o trasase cu peste un veac și jumătate în urmă Mihail Kogălniceanu, unul dintre marii ziditori ai României moderne și totodată unul din ctitorii istoriografiei moderne românești. Citam atunci din celebra sa lecție de deschidere a cursului de istorie națională din 1843 definiția pe care el o dăduse istoriei - „cartea de căpetenie a popoarelor" și de asemenea pledoaria sa pentru istoria națională, el considerând că „trebuința de istorie națională" era „neapărată" românilor.

Această „trebuință" se înfățișa cu atât mai mare după decembrie 1989, când trebuia să oferim publicului interesat – nu numai specialiștilor – o istorie a trecutului de la timpurile cele mai îndepărtate ale înaintașilor noștri și până la istoria recentă. „Volumele vor realiza, anunțam atunci în prefața celui dintâi volum, bilanțul cunoștințelor oferite de sursele istorice și al concluziilor lucrărilor de interpretare pe care ni le pune la dispoziție istoriografia noastră modernă și contemporană după o evoluție de două veacuri – de la Kogălniceanu și Bălcescu și până la începutul mileniului al III-lea – și ele au menirea de a căuta să înfățișeze, cu echilibru și măsură, stadiul cunoașterii istorice privind începuturile cele mai îndepărtate și până în apropierea zilelor noastre. Ele reprezintă o lucrare științifică de mari proporții, dar, în același timp, au rostul de a contribui, în complicatele și contrazicătoarele procese ale tranziției, la clarificări și lămuriri".

Când am pornit la realizarea proiectului, ne-am confruntat timp de ani de zile cu mari greutăți materiale, pe care aveam să le depășim doar când volumele au început să se închege și când am primit sprijinul autorităților și în primul rând pe cel al Parlamentului. Trebuie să evidențiez implicarea în proiect a majorității colegilor mei din Secția de Științe Istorice, care și-au asumat - și cea mai mare parte au și realizat – capitole, părți sau chiar coordonări ale volumelor. Lor li s-au adăugat zeci de specialiști care ni s-au alăturat. Cele nouă volume (în zece tomuri) până acum apărute sunt rodul muncii a peste o sută de autori, unii cu contribuții mai restrânse, alții cu părți întregi. A dominat principiul

voluntariatului, al implicării benevole într-o întreprindere ale cărei începuturi au părut inițial destul de incerte. Trebuie evidențiat și eforturile secretarei științifice a Secției, care și-a asumat și ea, cu devotament și dăruire, această cauză. În calitatea pe care am asumat-o timp de 13 ani de președinte al Secției – bucurându-mă pentru aceasta de votul de încredere al marii majorități a membrilor ei, repetat în trei rânduri – am considerat realizarea *Tratatului* ca o sarcină de onoare. M-am străduit să prestez o coordonare eficientă ale unor operații extreme de complicate, să atenuez firești asperități omenești și să construiesc punți, în așa fel încât marea lucrare să poată fi dusă la bun sfârșit. Trebuie să exprim mulțumiri deosebite celui mai eficient președinte al perioadei recente al înaltului nostru for, academicianului Eugen Simion, care a înțeles însemnătatea deosebită a proiectului și i-a acordat nu doar întregul său sprijin ci ne-a și ajutat prin necontenite îndemnuri să ducem la bun sfârșit această operă.

În anii 2002, 2003 și 2008 au fost publicate zece tomuri reprezentând primele nouă volume ale marelui proiect, prin care s-a acoperit întreaga istorie a spațiului țării noastre și al națiunii române până la sfârșitul anului 1947. Ultimul volum, preconizat inițial să fie extins până în 1989, urmează, după toate probabilitățile, să fie divizat în două părți (sau două volume), cea dintâi cuprinzând etapa până în 1965. Nădăjduim să fie adăugat seriei și volumul de analiză istoriografică inițial preconizat. De asemenea, se impune întocmirea unui volum, într-un viitor nu prea îndepărtat, referitor la cele două decenii următoare lui 22 decembrie 1989, prezentate și supuse unei analize obiective, nepartinice și apolitice.

Din 2002, când au apărut primele patru volume au trecut opt ani, între timp aceste volume sunt epuizate și de asemenea și celelalte patru apărute în 2003. Cinci mii de exemplare din fiecare volum au fost achiziționate și se află astăzi în multe case. Cititorii au dat certificatul de utilitate și de calitate *Istoriei românilor*, încurajându-ne pe cei care am realizat proiectul să stăruim în înfăptuirea lui. A ființat și o ostilitate la adresa proiectului, i s-au dat și interpretări politice forțate unor deficiențe, inerente la o lucrare de atare amploare, i s-au atribuit proporții nefirești și mai ales s-a încercat să se prezinte generalizant la toate volumele lipsurile care efectiv n-au putut fi reproșate – și în acest caz parțial! – decât unui singur volum. Această nouă ediție este și un răspuns dat indirect unor critici uneori pătimașe și nedrepte de acest fel.

Dar o nouă ediție s-a impus și din alte considerente, nu doar din pricina epuizării în majoritate a volumelor. Realizarea relativ rapidă a marelui proiect, ritmul inițial, dorința de a duce la capăt proiectul într-un răstimp cât mai scurt impun o atentă revizuire. Totodată, numărul ridicat de noi lucrări apărute au creat și unele noi perspective, la aceasta adăugându-se și firească dorință a autorilor de a completa, a aduce la zi, mai ales ținând seama de evoluția științei istorice pe plan general, ceea ce realizaseră. Înfăptuirea unei noi ediții s-a impus, în consecință, ca necesară, ca un act firesc. Este ceea ce s-a realizat sau este în curs de a se efectua pentru a se oferi cititorilor într-un răstimp pe care l-am dori cât mai scurt, o ediție revizuită, întregită și adusă la zi a celor nouă volume, oferind nu doar o retipărire, ci o lucrare întocmită și completată la nivelul anului 2010.

Tratatul *Istoria românilor*, denumire care a îngăduit să fie cuprins în volume procesul de devenire al ***întregii națiuni***, urmându-se și tradiția sintezelor anterioare realizate succesiv de A.D. Xenopol, N. Iorga și C.C. Giurescu, a răspuns unei necesități științifice în prag de nou mileniu, după o jumătate de veac de dictatură și totalitarism și a contribuit la limpeziri necesare societății noastre într-o frământată perioadă de tranziție și de confuzii. Interesul manifestat de cititori, necesitatea acută de a se păstra istoriei locul care i se cuvine în evoluția pe mai departe a societății noastre, cultivarea identității noastre continuând să fie acută tocmai în condițiile integrării noastre europene, ne-a îndemnat să ne angajăm în acțiunea de înfăptuire a acestei a doua ediții revizuite a uneia dintre cele mai importante proiecte ale Academiei Române. Primele volume ale acestei ediții sunt oferite publicului în acest an. Treptat, într-un răstimp pe care l-am dori cât mai scurt, ele vor fi întregite în anii ce vin prin cele următoare, continuându-se totodată pregătirea celor din urmă volume ale acestei lucrări de bază a culturii noastre.

Acad. Dan Berindei
Vicepreședinte al Academiei Române
Președinte de onoare al Secției de Științe Istorice și Arheologie

ianuarie 2010

CUVÂNT ÎNAINTE

Primul volum al *Istoriei* țării noastre tratează elementele de bază ale evoluției cultural-istorice, de la apariția omului pe teritoriul României până la cucerirea romană. Cuprinde o secțiune introductivă și două mari părți: „Preistoria" și „La începuturile istoriei" (protoistoria propriu-zisă).

Într-un prim capitol al „Introducerii" se face *caracterizarea geografică* a teritoriului și populației României, valabilă pentru toate volumele.

Teritoriul României prezintă anumite particularități geomorfologice, hidrografice, pedologice, reflectate în domeniul climei și, respectiv, al vegetației și faunei. Principalele coordonate ale acestui teritoriu sunt: cununa Carpaților, Dunărea care adună aproape toate apele ce izvorăsc din Carpați, și Marea Neagră. Aceste trei elemente geografice fundamentale sunt reunite prin expresia spațiul carpato-dunărean, care implică în mod logic și pe cea de pontic. Această denumire desemnează doar situația geografică actuală a României și nu presupune implicit și o permanență cultural-istorică sau de orice altă natură. Subtitlul primului volum – *Moștenirea timpurilor îndepărtate* – se justifică prin faptul că orice civilizație este oricum legată de trecut, independent și indiferent de relațiile directe sau indirecte cu alte civilizații care au înflorit o vreme pe teritoriul respectiv. Pe lângă o inevitabilă relație genetică, oricât de slabă va fi fost, există incontestabile amprente psihologice, determinate desigur și de mediul ambiant, sau lingvistice, care explică unele particularități ale graiurilor romanice din Balcani, ale limbii române în special și, fără îndoială, vor fi influențat și limbile necunoscute (inclusiv cele tracice), care s-au vorbit în trecutul îndepărtat pe aceste tărâmuri. Ca să nu mai vorbim de elemente etnografice și etnologice (simboluri, obiceiuri etc.), al căror sens a fost schimbat prin preluarea lor succesivă de diferite etnii cu culturile lor specifice, dar care au persistat formal până în zilele noastre.

Partea I a acestui volum acoperă cea mai mare durată a istoriei României, din paleolitic până la prima perioadă a epocii fierului inclusiv. Prezentarea pe etape a acestei perioade este însoțită de dovezile arheologice, arheozoologice și antropologice etc., privind modul de viață a populațiilor ce au locuit pe acest pământ. Această lungă perioadă, de aproximativ un milion de ani, ocupă un loc de primă importanță în ansamblul istoriei României, aflându-se la temelia întregului edificiu al evoluției ulterioare. În acest sens, studierea, în mod interdisciplinar, a civilizațiilor străvechi și a celor tracice (geto-dacice) până la

cucerirea romană, reprezintă *moștenirea trecutului;* importantă pentru a putea înțelege mai bine evoluția ulterioară a istoriei poporului român, din evul mediu până în prezent.

În acest context, un deosebit interes îl reprezintă, firește, particularitățile cultural-istorice ale României din această perioadă, în strânsă legătură cu evoluția culturilor europene, îndeosebi ale acelora din sud-estul Europei, dar și cu civilizațiile evoluate ale Orientului Apropiat.

Prin particularitățile sale, istoria României din această vreme ocupă un loc însemnat în cadrul istoriei vechi-universale, prin originalitatea sintezelor etno-culturale, care au contribuit la îmbogățirea civilizației europene. În același timp, spațiul carpato-dunărean, prin poziția sa geografică în această parte a Europei, a constituit o arie de convergență a civilizațiilor, în care au fost asimilate și apoi difuzate numeroase bunuri ale civilizațiilor europene, ceea ce subliniază necesitatea cunoașterii istoriei acestor timpuri, precum și a locului ei aparte în contextul istoriei europene.

Partea a II-a a volumului de față cuprinde o perioadă relativ scurtă, de circa 600 de ani, în care prezența izvoarelor scrise alături de cele arheologice, ne îngăduie o abordare nominală a fenomenelor istorice, în sensul îmbinării evoluției culturale cu cea a faptelor istorice. Este „protoistoria", în sensul mai restrâns, „protoistoria Daciei", cum își parafraza și Vasile Pârvan, principala sa operă, *Getica.*

Punctul culminant al istoriei Daciei pre-romane îl reprezintă fără îndoială răstimpul cuprinzând domniile regilor Burebista și Decebal, reflectat arheologic în ceea ce se înțelege prin „civilizația geto-dacă din perioade de maximă dezvoltare" (cap.VIII-X).

Un capitol special (cap.VII) este consacrat istoriei și civilizației grecești din coloniile vest-pontice din Dobrogea. Indiferent cum judecăm ponderea influenței pe care aceste orașe-stat au exercitat-o asupra evoluției populațiilor locale, istoria acestor orașe constituie parte integrantă a istoriei României și justifică astfel ampla lor prezentare aici.

*
* *

În realizarea acestui prim volum ne-am izbit și de o serie de greutăți pe care am încercat, după puterile noastre, să le depășim. O primă dificultate este cea a comunicării, datorată limbajului specific diferitelor discipline, mai ales în cazul celor din partea introductivă, dar și din capitolul dedicat celei mai vechi perioade a preistoriei, paleoliticul. La fel, în partea a II-a, numeroasele citate din autori greci și latini au fost prezentate, acolo unde s-a considerat că este absolut necesar, și în original, alături de traducerea în română. Procedând astfel, volumul de față se adresează în egală măsură, atât specialiștilor în preistorie și istorie antică și studenților din aceste domenii, cât și unui larg public intelectual. Cititorul studios va găsi în bibliografia atașată fiecărui mare capitol principalele lucrări care îl vor ajuta să aprofundeze problemele speciale.

O a doua dificultate a fost de a găsi modul cel mai potrivit de prezentare a situațiilor aflate în stadiul controversat al ipotezelor. Cum bine se știe, sunt foarte numeroase cazurile în care probleme importante ale epocilor străvechi sau ale istoriei antice a României, nu și-au aflat un răspuns unanim acceptat. Am considerat că este onest să prezentăm în

primul rând stadiul actual al cercetării și diversele opinii formulate, chiar și pe cele contradictorii.

Astfel de confruntări de păreri există și între autorii prezentului volum. De aceea am găsit de cuviință să redăm diversele interpretări prin expresii de felul „autorul acestor rânduri crede..." etc. Este bine să se știe de către publicul larg, că în ceea ce privește probleme majore, precum cea indo-europeană, a așa-numitei mari migrații egeice, a interpretării pasajului din *Herodot IV* 93-96 despre religia geților sau a preliminariilor ascensiunii lui *Burebista* și altele, s-au exprimat opinii diferite care, fiecare în parte, deși bogat argumentată de exegeți, nu oferă o soluție definitivă. Prin modul de prezentare din volumul de față, cititorul este informat corect asupra stadiului problemelor în cauză și va putea să pregete puțin înainte de a se avânta în direcția unei interpretări anume. Ținem totodată să precizăm că fiecare autor răspunde pentru ceea ce a scris. Coordonatorii nu au intervenit în textele de față decât în măsura în care a fost necesar să se respecte unitatea formală a volumului.

Alegerea bibliografiei a reprezentat, de asemenea, o operație delicată în modul de a selecta lucrările cele mai reprezentative din domeniul respectiv. Având în vedere imensa literatură de specialitate, suntem perfect conștienți că oricât ne-am strădui, alegerea rămâne într-o mare măsură subiectivă. În general s-au citat, în ediția de față, opere apărute până la începutul anului 2000, data de încheiere a formei inițiale a textului. În unele cazuri s-au introdus în text și lucrări mai recente, chiar și din 2001.

Nici forma de prezentare a bibliografiei — lucrări generale/lucrări speciale — nu este, poate, cea mai fericit aleasă. O discutare a literaturii de specialitate la fiecare subcapitol ar fi fost ideală, dar cuprinsul, și așa foarte mare, al volumului de față nu permitea o astfel de fărâmițare. Sperăm totuși că cititorul interesat va găsi tot ce are nevoie pentru a-și adânci studiul în domeniile dorite.

Acad. MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIȚA
și
Acad. ALEXANDRU VULPE

23. X. 2001

CUVÂNT ÎNAINTE LA EDIȚIA a II-a

De la apariția primei ediții a volumului I a *Istoriei Românilor* s-au scurs nouă ani. Între-timp au fost exprimate puncte de vedere atât critice, cât și apreciative. Toate aceste opinii au fost luate în seamă și importanța lor evaluată cu prilejul pregătirii noii ediții. Modificările pe care ne-am propus să le facem nu sunt majore și nu au afectat structura acestui volum care urmează ordinea capitolelor din ediția inițială cu câteva mici schimbări. Astfel, capitolul „izvoare arheologice" a fost separat de cel despre „izvoare literare". Primul a fost situat înaintea preistoriei și s-a adăugat un capitol despre „conceptul de cultură și diversele direcții în arheologie". Izvoarele literare și numismatice au fost puse la începutul părții a doua, „Dacia înainte de romani", unde le este de altfel în mod firesc locul. De asemenea, au fost introduse în textul capitolelor VI și X subcapitole consacrate emisiunilor monetare, care sunt deosebit de importante pentru istoria și cultura epocilor respective. În felul acesta am răspuns și unor critici care ne-au reproșat această lipsă la prima ediție. Se cuvine subliniat totodată că toate adăugirile de noi texte au revenit unor cercetători tineri, iar contribuția lor sperăm să aducă și o notă înnoitoare în viziunea tratării temelor în discuție.

Desigur, toți autorii s-au străduit să completeze bibliografia (până la începutul anului 2007) între timp mult îmbogățită și au făcut adăugiri la capitolele în cauză în funcție de impactul produs de importanța noilor descoperiri arheologice, inclusiv câteva adăugiri în domeniul ilustrației.

Așa cum s-a dovedit la prima ediție, și această reeditare a fost gândită să fie un instrument de lucru pentru studenți, cercetători și chiar destinat unui larg public intelectual dornic să se informeze asupra stadiului cercetării în preistoria și protoistoria României. Nu am avut niciodată pretenția de a impune un *anume* punct de vedere, un fel de punct de vedere „oficial" al Academiei Române, așa cum au lăsat să se înțeleagă unii critici. Repetăm apăsat și aici: fiecare autor și-a prezentat punctul de vedere personal în tema pe care o tratează. Ținând seama de specializările pe perioade distincte ale lungii epoci prezentate în prezentul volum, nu este posibilă o tratare unitară care să reflecte și o opinie unitară. Pentru a scoate și mai în evidență diferențele de păreri și de concepție dintre autori, inerente oricărei lucrări colective, am considerat util să adăugăm la sfârșitul fiecărei contribuții numele autorului care se regăsea doar în sumarul volumului (vezi în special capitolele III și X, foarte fragmentate tematic și redactate de mai mulți autori).

A. Vulpe

6. XII. 2008

LISTA ABREVIERILOR

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
Acme	Acme. Annali della Facoltà di Filosofia e Lettere dell' Università Statale di Milano
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AIIA-Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJAH	American Journal of Ancient History, Cambridge Massachusetts
AJN	Amercian Journal of Numismatics, New York
Alba Regia	Alba Regia. Az Istvan Király Múzeum Közlemények, Székesfehérvár
Aluta	Aluta. Muzeul Sf. Gheorghe, Sfântu Gheorghe
AMM	Acta Musei Meridionalis. Anuarul Muzeului Județean Vaslui, Vaslui
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj Napoca
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
Angustia	Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sfântu Gheorghe
AO	Arhivele Olteniei, Serie Nouă, Craiova
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
AR	Archaeological Reports, Londra
ARA	Annuaire Roumain d'Anthropologie, Bucuresti
ArchÉrt	Archaeologiai Értesitó, Budapest
ArchRozhledy	Archeologické Rozhledy, Praga
ArheologijaKiev	Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-Bucuresti
ArtArh	Arta și Arheologia, Iași
AȘUIași	Analele Științifice ale Universității, Iași

ATL	B.D. Meritt, H.T. Wade-Gery, M.F. MacGregor, *The Athenian Tribute Lists* I–IV, Cambridge (Mass.), apoi Princeton, 1939-1953
AUB-Istorie	Analele Universităţii Bucureşti. Secţiunea Istorie, Bucureşti
AUB-Limbi clasice	Analele Universităţii Bucureşti. Secţiunea Limbi Clasice, Bucureşti
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassensis, Institutul de Arheologie, Iaşi
Banatica	Banatica. Muzeul Judeţean Reşiţa
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BARIntSer	British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BARSupplSer	British Archaeological Reports, Supplementaries Series, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena-Paris
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BHR	Bulgarian Historical Review, Sofia
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London, Londra
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BSFN	Bulletin de la Société française de numismatique, Paris
BSH	Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, Bucureşti, 1912-1947
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
BulMuzGiurgiu	Buletinul Muzeului Teohari Antonescu, Giurgiu
CAB	Cercetări Arheologice în Bucureşti, Muzeul de Istorie al oraşului Bucureşti, Bucureşti
CAMNI	Cercetări Arheologice, Muzeul de Istorie al R.S.România/Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie Bacău, Bacău
CCDJ	Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
CercIstIaşi	Cercetări Istorice, Iaşi
CercNum	Cercetări Numismatice, Bucureşti
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, 17 vol., Berlin, 1863 şi în continuare
Codrul Cosminului	Codrul Cosminului, Suceava
Congrès UISPP	Congrès de l'Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
Crisia	Crisia. Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea

Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti 1924–1947
Dacia N.S.	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Nouvelle Série, Bucureşti 1957 şi în continuare.
Danubius	Danubius. Muzeul de Istorie Galaţi, Galaţi
DID	Din istoria Dobrogei, Bucureşti, I (1965), II (1971)
Dobroudja	Dobroudja. Sbornik, Varna
DolgCluj	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából (Travaux de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie), Kolozsvár (Cluj)
Drobeta	Drobeta. Muzeul regiunii Porţilor de Fier, Drobeta-Turnu Severin
ED	Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma, Bucureşti-Roma
EN	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
ÉRAUL	Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège, Liège
ESA	Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki
Eurasia Antiqua	Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Berlin
FGrHist	F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Leiden, 1926-1958
Fundamenta	Fundamenta. Monographien zur Urgeschichte, Köln-Viena
Glasnik	Glasnik Zemljskog Musej u Sarajevu; arheologija, Sarajevo
Hierasus	Hierasus. Anuarul Muzeului Judeţean Botoşani, Botosani
IDR	*Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti
IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1903 în continuare
IGB	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, 5 volume, ed. G. Mihailov, 1958-1997.
Il Mar Nero	Il Mar Nero. Annali di archaeologia e storia, Roma-Paris- Bucureşti
INQUA	International Union for Quaternary Research
IOSPE	*Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini. Graecae et Latinae*, ed. B. Latyšev, St. Petersburg, 1914
ISM	*Inscripţiile din Sciţia Minor*, Bucureşti
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
Istros	Istros. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucuresti
IzvestijaSofia	Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
IsvestijaVarna	Isvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna

JbNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, München
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
JHS	Journal of Hellenic Studies, Londra
JMV	Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, Halle
Journal IE-Stud	The Journal of Indo-European Studies, Hattiesburg, Southern Mississippi
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JRS	Journal of Roman Studies, Londra
Klio	Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Berlin
Kokalos	Kokalos. Studi pubblicati dall'Instituto di Storia Antica dell'Università di Palermo, Palermo
KözlCluj	Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum Érem-és Régisétárából, Kolozsvár (Cluj)
KSMoskva	Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii, Moscova
Litua	Litua. Studii și cercetări. Complexul Muzeal Județean Gorj, Târgu Jiu
MAGW	Mitteilungen des Anthropologischen Gesselschaft in Wien, Viena
Marisia	Marisia. Studii și materiale de arheologie, istorie și etnografie. Muzeul județean Mureș, Târgu Mureș
Materiale	Materiale și Cercetări Arheologice, 1 (1953)–10 (1973), București
Materiale Brașov	Materiale și Cercetări Arheologice. A XV-a sesiune anuală de rapoarte, Brașov, 1981
Materiale Oradea	Materiale și Cercetări Arheologice. A XIII-a sesiune anuală de rapoarte, Oradea, 1979
Materiale Ploiești	Materiale și Cercetări Arheologice. A XVII-a sesiune anuală de rapoarte, Ploiești, 1993
Materiale Tulcea	Materiale și Cercetări Arheologice. A XIV-a sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980
Materiale Vaslui	Materiale și Cercetări Arheologice. A XVI-a sesiune anuală de rapoarte, Vaslui, 1982
Materiale S.N.	Materiale și Cercetări Arheologice. Serie nouă, București, 1 (1999)
MemAnt	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MIA	Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, Moskva - Leningrad (St. Petersburg)
Monographien RGZM	Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien

NC	The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society, Londra
NÉH	Nouvelles Études d'Histoire, București
NZ	Numismatische Zeitschrift, Viena
OGIS	W. Dittenberger, *Orientis Graeci inscriptiones selectae* I–II, Leipzig, 1903-1905
OGIS	*Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (Supplimentum Sylloge Inscriptionum Graecorum)*, Leipzig, 1903
OJA	Oxford Journal of Archaeology, Oxford
PA	Probleme de Antropologie, București
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München/Stuttgart
Peuce	Peuce. Studii și comunicări de istorie și arheologie, Tulcea
Pontica	Pontica. Muzeul de Arheologie Constanța, Constanța
Pontice	Pontice. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie. Muzeul de arheologie Constanța, Constanța
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge-Londra
PZ	Praehistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
Quartär	Quartär. Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit, Saarbrücken
QCSCM	Quaderni catanesi di studi classici e medievali, Catania
RA	Revue archéologique, Paris
RBNS	Revue belge de numismatique et de sigillographie, Bruxelles
RE	Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, sub red. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart, 1893 sqq
RÉA	Revue des études anciennes, Bordeaux
RÉG	Revue des études grecques, Paris
RÉR	Revue des études roumaines, Paris
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevMuz	Revista Muzeelor, București
RFIC	Rivista di filologia e di istruzione classica, Torino
RMM	Revista Muzeelor și Monumentelor, București
RN	Revue numismatique, Paris
Roska, Repertorium	M. Roska, Erdély Régészeti Repertóriuma, Kolozsvár/Cluj, 1942
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București

RSP	Rivista di Scienze Preistoriche, Firenze
SA	Sovetskaja Arheologija, Moscova
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Saeculum	Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte, Freiburg/München
SAI	Studii și Articole de Istorie, București
Sargeția	Sargeția. Buletinul Muzeului Județean Hunedoara, Deva
SCA	Studii și Cercetări Antropologice, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	Studii și Cercetări Numismatice, București
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum, Leiden, apoi Amsterdam, 1923 sqq.
SHA	Scriptores Historiae Augustae
Situla	Situla. Glasnik Narodenega Muzeja v Ljublijani, Ljublijana
SlovArch	Slovenská Archeologia, Nitra
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
StCl	Studii Clasice, București
StComSatu Mare	Studii și Comunicări, Satu Mare
StComSibiu	Studii și Comunicări, Muzeul Brukenthal, Arheologie-Istorie, Sibiu
StMatSuceava	Studii și Materiale. Muzeul Județean Suceava, Suceava
Stratum plus	Stratum plus. Cultural Antropology-Archeology, Saint-Petersburg-Kishinev-Odessa-Bucharest
StUnivCluj	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Seria Historia, Cluj
Syll[3]	Sylloge Inscriptionum Graecorum[3], edit. G. Dittenberger (reprint Hildesheim 1960)
Symposia Thracologica	Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie, București
Thracia	Thracia. Academia Litterarum Bulgarica, Sofia
Tracia Pontica	Thracia Pontica, Burgas
Thraco-Dacica	Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
Tibiscus	Tibiscus. Istorie-Arheologie, Muzeul Banatului, Timișoara
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Bonn
Valachia	Valachia. Studii și materiale de istorie și istorie a culturii, Târgoviște
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
ZfA	Zeitschrift für Archäologie, Berlin

INTRODUCERE

1. TERITORIUL ȘI POPULAȚIA ROMÂNIEI

a. Generalități

Teritoriul unei națiuni reprezintă suportul unui întreg sistem de relații de intercondiționare, care se răsfrâng în activitățile umane, în desfășurarea evolutivă a vieții. Unele particularități ale cadrului geografic aparțin exclusiv naturii locurilor (arhitectura reliefului, alcătuirea geologică a substratului, nuanțele climatice și specificul hidrografiei, învelișul vegetal, cel de soluri și chiar fauna), altele rezultă din activitățile omenești, ca o necesitate a amenajării spațiului în vederea producției, ori a construirii așezărilor omenești, a drumurilor etc. Aceste activități, care transformă tot mai intens mediul, se află în raport direct cu nivelul tehnicii, diferențiat pe fiecare treaptă a evoluției civilizației, ajungând în ultimele decenii la o intensitate fără precedent.

Teritoriul națiunii, scena pe care se desfășoară, etapă cu etapă, istoria unui popor, poate reprezenta un cadru prielnic (cu o suită de gradații), ori poate fi puțin darnic, sărăcăcios, uneori chiar ostil și atunci poporul respectiv are de luptat nu numai cu alte grupuri omenești, confruntare inerentă în țesătura istoriei, dar și cu condițiile defavorabile ale propriului suport teritorial precar. Intervine, de regulă, adaptarea la condițiile mediului — aceasta poate fi dusă foarte departe — omul reușind, în regiunile puternic antropizate, o amplă transformare a mediului și manifestând o înaltă capacitate de refacere, după o serie de calamități naturale. De bună voie, ori în urma unor imixtiuni antropice de mică amploare, grupurile umane strâns legate de mediu, printr-o profundă adaptare, nu și-au părăsit cadrul de viață, deși, evident, condițiile politice și sociale s-au modificat. În complexa lui înfrățire cu natura locurilor, omul pământului găsește infinite posibilități de apărare, de adăpostire, de regrupare în ținuturi mai greu accesibile, pentru a face față migrațiilor și invaziilor, pentru a-și relua, ulterior, existența obișnuită.

Teritoriul nu este, așadar, un element exterior, străin de ființa poporului care îl locuiește, decât pentru grupurile umane de curând poposite din alte ținuturi, cum au fost populațiile migratoare, care au străbătut spații întinse, venind din podișurile și câmpiile eurasiatice și nu s-au legat de pământul unei noi patrii decât după veacuri de la așezare. Pentru un popor vechi, ancorat în aceleași locuri, cum este poporul român, teritoriul național constituie o parte integrantă a propriei sale existențe. Acesta este sensul adânc

al vieții, cu un fond de străvechi tradiții rurale, al popoarelor europene, cu rădăcini autohtone ce coboară, prin strămoși, până în timpuri străvechi.

Poziția geografică a hotărît în multe privințe desfășurarea istoriei țării noastre. Situat în sud-estul părții centrale a continentului european, teritoriul României se leagă de două mari limite geografice: aceea cu Europa răsăriteană, traversând așa-numitul istm ponto-baltic, pe unde s-au propagat cele mai multe fluxuri migratorii spre vest, și aceea cu Peninsula Balcanică și Anatolia, în sud și sud-est, cu care locuitorii spațiului românesc au avut, în diverse etape istorice, strânse legături economico-sociale și politice.

Spre deosebire de peninsulele și insulele din lungul fațadelor atlantică și mediteraneană a continentului, întrepătrunse adânc de apele mărilor, care exercită influențe nu numai în climă și asociații vegetale, dar și în multiple aspecte ale economiei și în unele îndeletniciri ale locuitorilor (navigația, pescuitul), teritoriul Europei Centrale — trunchiul comun din care se desprind marile peninsule — prezintă caractere vădit continentale. Mările limitrofe (Marea Baltică, Marea Adriatică, Marea Egee, Marea Neagră), aproape închise și cu legături indirecte spre Oceanul Planetar, au funcționalitatea unor ferestre maritime mai îndepărtate, față de care ieșirea la mare necesită distanțe medii de două ori mai mari decât în Europa apuseană, nordică și mediteraneană.

La rândul ei, Europa Centrală este mai puțin continentală decât Europa Răsăriteană, care se întinde dincolo de istmul ponto-baltic și unde uscatul se extinde într-o asemenea măsură, încât distanțele de la un punct median până la țărmurile mărilor depășesc 1 200 km, iar mările sunt sau închise sau înghețate o mare parte a anului. Structura geologică de vechi scut terestru și relieful de câmpie, puțin diferențiat, din Europa Răsăriteană se deosebește, într-un mod esențial, de cizelura fină, compartimentată, puternic tectonizată, a Europei Centrale, Vestice și Sudice, iar climatul capătă, în sectorul est-european, nuanțe de un continentalism excesiv. Unele specii de arbori, iubitori de umiditate, cum este fagul, caracteristic pădurilor din jumătatea vestică a continentului, trăiesc doar până în partea estică a teritoriului țării noastre, unde se întâlnesc cu gramineele de stepă ale sectorului ponto-caspic, bântuit de secete.

Ocupând partea de sud-est a Europei Centrale, teritoriul României se leagă de prezența a trei elemente geografice importante și anume: catena Carpaților, în zona ei de maximă dezvoltare; sectorul inferior al Dunării, inclusiv gurile marelui fluviu; țărmul apusean al Mării Negre, mare continentală, legată prin strâmtori (Bosfor și Dardanele) și prin Marea Mediterană de Oceanul Planetar. Așadar, munți care justifică marea varietate de relief a țării, în jurul cărora se grupează ținuturi mai scunde de dealuri și câmpii, legate totuși de acestia prin geneză și evoluție; un fluviu de seamă al Europei, considerat din punct de vedere economic, care adună aproape toate apele curgătoare ale țării noastre; în fine, marea, odinioară verigă de legătură europeană cu drumurile caravanelor Orientului, astăzi cale deschisă spre mările și oceanele Terrei.

Îmbinarea acestor elemente geografice de prim-ordin și pătrunderea pe teritoriul României a unor influențe climatice și vegetale din celelalte sectoare ale continentului (pătrunderea stepei, dinspre est, în Dobrogea, estul Câmpiei Române și în sud-estul Podișului Moldovei; a maselor de aer rece și dens din părțile Siberiei și ale nordului european în Moldova și nord-estul Transilvaniei, iar din sectorul mediteranean și oceanic influența unor nuanțe de climat mai blând în Banat și Oltenia, cu înaintarea unor elemente floristice meridioanale, ori cu ploi fertilizante dinspre Atlantic) creează trăsături proprii de peisaj teritoriului României și condiții de viață prielnice. Toate acestea imprimă o mare varietate de tipuri locale de peisaj geografic, cu posibilități de dezvoltare diferențiată a agriculturii, de la plantele termofile, specifice Europei meridionale (vița de vie, porumbul, orezul, piersicul etc.), la cele specifice Câmpiei nord-europene (secara, cartoful, sfecla de zahăr, inul pentru fuior) sau la acelea specifice stepelor răsăritene (grâul, floarea soarelui, cânepa).

b. Relieful

Relieful României prezintă trăsături de unitate rar întâlnite, asupra cărora au atras atenția, pe lângă specialiști români, și mari geografi străini. Unitate teritorială nu înseamnă însă omogenitate sau uniformitate în trăsăturile naturii locurilor, uniformitate care conduce, în alte situații, la o funcționalitate dispersantă, la lipsa unor delimitări certe și care nu generează interrelații, cu accentuarea unor puncte de centralitate în raport cu spațiile înconjurătoare. Unitatea geografică a unui teritoriu presupune, dimpotrivă, diversitatea părților componente, prin geneza lor, prin resursele lor naturale, prin producția lor specifică și, ca urmare, prin instaurarea unor relații complementare între regiuni. Expresia *unitate în diversitate* exprimă necesitatea îmbinării unor regiuni complementare cât mai diverse, care, la un loc, alcătuiesc o unitate teritorială care își poate acoperi, prin resurse naturale și producție, necesarul de hrană, energie și materii prime al propriei populații.

În ansamblu, relieful României prezintă o armonie și o proporționalitate remarcabile: Carpații, împreună cu Subcarpații, formează 34% din teritoriu, dealurile (exclusiv Subcarpații) și podișurile 37%, iar câmpiile circa 29%. Specifică este simetria după care se grupează principalele zone de relief, o mare depresiune centrală, cea a Transilvaniei, fiind înconjurată de cununa Carpaților. Acești munți, nu prea înalți (doar în câteva masive depășind 2 000 metri altitudine), sunt străbătuți de numeroase trecători și cuprind depresiuni bine populate, oferind ample posibilități legăturilor transcarpatice. În prezent, 12 căi ferate și peste 30 de șosele modernizate străbat munții, înscriindu-se adesea pe traseele vechilor drumuri comerciale daco-romane și medievale. Spre exterior, ca o treaptă ceva mai joasă, alcătuită din culmi și depresiuni strâns articulate între ele, se desfășoară Subcarpații, apoi regiunile de podiș și colinare (Podișul Moldovei la est, Podișul piemontan Getic la sud, Dealurile Vestice), care, prin pădurile odinioară foarte întinse și prin fragmentarea destul de accentuată a reliefului, au creat bune adăposturi pentru populație, ce s-a îndesit în aceste locuri, menținând, pe alocuri, până în secolul al XIX-lea, ca dominantă, satul liber răzășesc sau moșnenesc. Spre periferiile de sud și

de vest, altitudinea coboară, teritoriul țării terminându-se cu mari câmpii (Câmpia Română și Câmpia Tisei).

Dincolo de Dunăre, în sud-est, teritoriul României include Podișul Dobrogei și Dobrogea de Nord, alcătuite din pământuri vechi, cuprinse în cutările baikaliene, hercinice și alpine, care se termină, spre Marea Neagră, cu un litoral cu plaje însorite, valorificate, în prezent, printr-un șir de stațiuni, situate la sud de Capul Midia. Acest țărm a folosit, de peste două milenii și jumătate, și instalațiilor portuare. Mai spre nord urmează sistemul lagunar al Razimului, închis prin cordoane litorale, începând cu primul mileniu a.Chr., iar mai departe Delta Dunării, în mare parte încă submersă, dezvoltată mult în ultimele patru milenii.

O caracteristică fundamentală a țării noastre este aceea că, prin altitudine, forme dominante de relief și alte condiții naturale, teritoriul este aproape pretutindeni locuibil. În munți, chiar în sectorul cel mai înalt, cel al Carpaților Meridionali, doar 25% din suprafață depășește 1 500 m altitudine; în Carpații Orientali aceleași înălțimi dețin doar 5% din suprafață, iar în Munții Apuseni doar 1%. Ținând seama și de larga răspândire a suprafețelor de nivelare, plafonul așezărilor omenești permanente trece adesea de 1 000–1 200 m, depășind chiar 1 400 m în Munții Apuseni. Dacă adăugăm la acestea și faptul că până la peste 1 800 m, dincolo de limita superioară a pădurii, se întinde o arie largă de dispersie a sălașelor și stânelor locuite estival, ne dăm seama de intensa umanizare a Carpaților românești și înțelegem sensul afirmației istoricului roman Florus, după care dacii trăiau strâns legați de munți (*Daci montibus inhaerent*). La fel au rămas românii, care au populat fără întrerupere nu numai ținuturile de dealuri și câmpie, ci, într-o largă măsură, și munții.

Dar nu numai prin altitudinea lor redusă Carpații de sud-est și Subcarpații au putut deveni un spațiu umanizat, ci și prin ampla lor fragmentare, cu numeroase depresiuni interioare (în Carpații Orientali, de pildă, depresiunile ocupă 20% din suprafață), la acestea adăugându-se numeroase văi largi, cunoscute sub denumirea populară de *câmpulunguri*, răspândite din Maramureș și Obcinele Bucovinei până în Subcarpații Getici. Pe alocuri, îndeosebi pe latura de vest, însăși câmpia pătrunde adânc în munte, sub forma *depresiunilor-golfuri*, atât de caracteristice prin desimea populației și culturile agricole ce înaintează până în inima munților (Țara Zarandului, Depresiunea Beiușului ș.a.).

Pe laturile de est și de sud ale Carpaților, Subcarpații, cu mulțimea depresiunilor lor (ce depășesc 40% din suprafață), au avut, din vremuri vechi, același rol de grupare și stabilizare a populației.

Fiind bine apărate de însăși natura locurilor, deținând terenuri agricole (deși în multe locuri presiunea umană a obligat pe locuitori să amenajeze, sub formă de agroterase, chiar și versanții însoriți ai muntelui), ca și locuri de fâneață și pădure, depresiunile și văile largi din Carpați și Subcarpați au putut constitui, din vremuri depărtate, unități de viață social-politică tradiționale, cunoscute de veacuri sub numele de *țări* (termen apropiat ca înțeles celui francez de *pays*). Asemenea unități teritoriale, în care s-a produs

o strânsă corelație între natura locurilor și modul de organizare a vieții locuitorilor, se întâlnesc frecvent și în ținuturile de podiș, odinioară bine apărate de păduri (Podișul Bârladului, Podișul Piemontan Getic, Podișul Someșan).

Carpații românești sunt în genere munți, cu o mare varietate de aspecte, cu păduri și poieni, cu ape curgătoare limpezi și mici lacuri de înălțime, cu un climat odihnitor (care numai pe culmile alpine devine aspru, cu vânturi puternice). Datorită mulțimii depresiunilor și a platformelor (îndeosebi a celor de la altitudinea de 1 000–1 200 m), ei au constituit din timpuri vechi o arie de umanizare. După orientarea lor în raport cu marea depresiune centrală a Transilvaniei, Carpații românești se împart în trei sectoare principale, la periferie alăturându-li-se Subcarpații.

1. *Carpații Orientali* se întind de la frontiera de nord a țării până la valea Dâmboviței. Ei sunt alcătuiți din fâșii paralele, cărora le corespund, în linii mari, formațiuni geologice diferite, care imprimă și formelor de relief aspecte diferențiate. În zona mediană, alcătuită din șisturi cristaline, se înșiră munți mai înalți: Munții Rodnei (2 303 m), Munții Suhardului (1 932 m) și Munții Bistriței (1 859 m), masivi, cu culmi largi și văi înguste; aceștia cuprind zăcăminte de sulfuri metalifere, cunoscute încă din secolul al XIII-lea și exploatate și în prezent, precum și zăcăminte de mangan.

În vest, munții vulcanici s-au înălțat târziu, în ultima parte a Terțiarului și în Cuaternar; aceștia se împart în două grupe: una la nord, cu munți mai mici (Oaș, Gutâi), cu forme conice, bine împădurite și cu bogate zăcăminte de minereuri complexe (cupru, plumb, zinc, aur și argint), exploatate în minele din jurul orașului Baia Mare, și o a doua grupă mai la sud, mult mai înaltă (Munții Călimani–2 100 m, Munții Harghita–1 800 m), cu numeroase și mari cratere, cu o extremă bogăție de ape minerale carbogazoase, cu mofete la periferia sudică și cu un zăcământ de sulf în Munții Călimani.

Între aceste două șiruri de munți, ca și în interiorul munților vulcanici, se află depresiuni mari, bine populate, ca Țara Maramureșului și Țara Oașului la nord, Depresiunea Dornelor ceva mai la sud, traversată de afluenți ai Bistriței, apoi depresiunile Giurgeu și Ciuc (drenate de Mureșul superior și, respectiv, de Oltul superior), toate relativ înalte (700–800 m) și răcoroase, cu fânețe și culturi de secară, in, cartof.

În partea estică au o mult mai largă desfășurare munții alcătuiți din roci sedimentare cutate, cu culmi paralele de 1 000–1 400 m înălțime, monotone ca relief, în cea mai parte formate pe fliș și doar ici-colo din calcare sau conglomerate, pe care au fost sculptați munți mai semeți, ca Rarăul (1 651 m), Ceahlăul (1 907 m) și Hășmașul Mare (1 792 m), cu stâncării ruiniforme, care au generat legende și mituri. Mai la sud, munții flișului acoperă întreaga arie a Carpaților Orientali, crescând ușor în înălțime dincolo de Munții Vrancei (1 785 în vârful Goru) și culminând în Munții Ciucaș cu altitudinea 1 954 m. Masivul Piatra Craiului (2 238 m) și Bucegii (2 505 m) fac trecerea către Carpații Meridionali, fiind alcătuiți din calcare și conglomerate, care dau peisaje pitorești, cu abrupturi, stânci izolate și forme de relief eolian, interpretate uneori greșit, de unii turiști,

ca datorându-se mâinii omului. Între acestea, Culoarul Bran-Rucăr, cu o mare varietate a formelor de relief (chei, poliţe, peşteri), prezintă aspecte de un mare pitoresc, pe traseul uneia dintre cele mai vechi trecători carpatice.

În partea central-sudică a Carpaţilor Orientali s-a format cea mai mare depresiune intramontană, un adevărat câmp neted la altitudinea de 550–650 m, Depresiunea Ţara Bârsei-Trei Scaune. Este intens cultivată şi străbătută de mari drumuri, care fac legături cu Moldova (pe la Breţcu), cu Depresiunea Transilvaniei (pe Valea Oltului), cu Ţara Făgăraşului (pe la Vlădeni), cu vechiul judeţ al Muscelului (pe la Bran-Rucăr), şi cu judeţul Prahova (pe la Predeal şi Bratocea). Unele dintre aceste trecători au urme de fortificaţii daco-romane şi medievale. Carpaţii Orientali reprezintă principala zonă forestieră a României, cu mari întinderi de păduri de răşinoase, iar mai la sud şi la altitudini mai mici, şi de făgete.

2. *Carpaţii Meridionali*, delimitaţi de Valea Dâmboviţei şi Culoarul Timiş-Cerna, constituie sectorul cel mai înalt, cu mai multe piscuri depăşind 2 500 m. Formele masive ale acestor munţi se datorează înălţărilor recente, precum şi şisturilor cristaline şi intruziunilor granitice, din care sunt constituiţi în cea mai mare parte.

Munţii Făgăraş, Parâng şi Retezat-Godeanu, denumiţi în ansamblu de geografii străini Alpii Transilvaniei, sunt masivi, cu întinse suprafeţe de nivelare, până la 1 800–2 000 m, acoperite cu pajişti alpine sau secundare, folosite din timpuri îndepărtate pentru păşunatul de vară al turmelor de oi şi al cirezilor de vite. Frecvente sunt şi abrupturile stâncoase, crestele crenelate, vârfurile piramidale şi circurile glaciare: în acestea din urmă, deosebit de pitoreşti sunt micile lacuri glaciare (Bucura şi Zănoaga în Retezat, Gâlcescu în Parâng, Bâlea şi Capra în Făgăraş etc.). Valea Oltului traversează această catenă muntoasă printr-un defileu sălbatic, străbătut de un drum încă din perioada romană, în prezent de o cale ferată şi de o şosea modernizată. La confluenţa Lotrului cu Oltul se deschide, între munţi, o mică depresiune, cunoscută încă din documentele medievale sub numele de Ţara Loviştei. Mai la vest, dincolo de Masivul Parâng, pe care se ţineau vechi şi renumite nedei ale păstorilor, cu participarea satelor din jur, de la poalele munţilor, se situează Depresiunea Petroşani, alungită pe cursul celor două izvoare ale Jiului şi cuprinzând cel mai de seamă bazin de cărbune superior al României, intrat în exploatare de la mijlocul secolului al XIX-lea.

Printr-o trecătoare nu prea înaltă (pasul Merişor, la 759 m), se pătrunde în cea mai mare depresiune a Carpaţilor Meridionali, Ţara Haţegului, intens cultivată încă din antichitate, având importante vestigii romane (Ulpia Traiana Sarmizegetusa). Aceasta este legată, prin defileul de la Subcetate, cu valea inferioară a Streiului şi cu valea Mureşului. La nord-est de Ţara Haţegului, Munţii Orăştiei (de fapt, Munţii Sebeşului, ramura Şureanu), cu culmi largi, la peste 1 000 m altitudine, sunt vestiţi pentru cetăţile dacice.

O prelungire din Munţii Godeanu (Munţii Cernei) ajunge până aproape de culoarul Timiş-Cerna.

Deşi mai înalţi, cu aspecte alpine, Carpaţii Meridionali au dovedit, din foarte vechi timpuri, ample posibilităţi de locuire permanentă, până la altitudinea de 1 200 m, apoi sezonieră, prin sălaşe de fân şi stâne până spre 2 000 m şi cu nedei — reuniuni populare străvechi — pe culmile munţilor.

3. *Carpaţii Occidentali* formează ramura carpatică cea mai lipsită de compactitate, incluzând trei grupe montane, relativ scunde: Munţii Banatului, Munţii Poiana Ruscăi şi Munţii Apuseni.

Munţii Banatului sunt delimitaţi la sud de Defileul Dunării, cea mai lungă şi mai pitorească vale transversală pe care o străbate acest fluviu, iar la est de Carpaţii Meridionali. Pe cursul Dunării s-a amenajat, după 1960, cel mai important complex hidroenergetic şi de navigaţie, acela de la Porţile de Fier I, cu o hidrocentrală (însumând 2 060 MW, inclusiv partea iugoslavă), un mare lac de acumulare şi ecluze pentru facilitarea navigaţiei. Pe traseul văilor Timişului şi Cernei a fost folosit, încă din antichitate, un drum important, aproape rectiliniu şi de mică altitudine, fiind dublat astăzi de o cale ferată electrificată.

Între aceste limite sunt cuprinşi munţi scunzi, care în puţine locuri depăşesc 1 200 m. Dinspre vest, câmpia pătrunde adânc, prin *golfuri*, până dincolo de Caransebeş, despărţind Munţii Banatului de Munţii Poiana Ruscăi, dinspre nord-est, cele două grupe fiind totuşi înrudite, ca aspect al reliefului.

Munţii Semenicului, cei mai înalţi din Munţii Banatului, culminează la 1 446 m în Munţii Piatra Goznei şi sunt despărţiţi, spre sud, prin Depresiunea Almăjului, de Munţii Almăjului (1 224 m). În latura lor apuseană se continuă cu munţi şi mai scunzi, unii ajungând la înălţimea dealurilor (Munţii Dognecea 617 m): zonele mai scunde din Munţii Banatului sunt bine populate şi cuprind zăcăminte de minereu de fier, minereuri cuprifere (Moldova Nouă) şi huilă (Anina). Zăcămintele miniere au fost intens exploatate, începând din secolul al XVIII-lea.

Munţii Poiana Ruscăi (1 374 m, în vârful Padeş) constituie un masiv unitar, alcătuit predominant din roci metamorfice şi mărginit de linii de falie, ceea ce explică conturul lor compact. Spre est, conţin cele mai mari zăcăminte de minereu de fier de suprafaţă din ţara noastră, exploatate la Ghelar şi Teliuc (intens valorificate încă din perioada romană, de când s-au păstrat urme de abataje, halde de steril şi zgură, vestigii ale cuptoarelor de topit minereul etc.). La marginea de est a acestor munţi s-a dezvoltat centrul siderurgic de la Hunedoara, iar spre nord ei ajung până la valea Mureşului, importantă pentru circulaţie, încă din perioadele îndepărtate cursul Mureşului fiind folosit şi pentru plutărit.

Munţii Apuseni, între valea Mureşului şi văile Barcăului şi Someşului, constituie un adevărat bastion între Depresiunea Transilvaniei şi Dealurile Vestice. În ansamblu, reprezintă o grupă montană complexă, cu multe depresiuni interioare şi cu suprafeţe de nivelare, pe care se desfăşoară o uimitoare dispersie a gospodăriilor permanente, uneori grupate în crânguri, ce ajung frecvent până la altitudinea de 1 200–1 400 m. S-a afirmat, pe drept cuvânt, că Munţii Apuseni reprezintă sectorul cel mai populat din Carpaţii româneşti.

Partea centrală cuprinde Munţii Bihorului (1 849 m), la nord – Munţii Vlădeasa (1 836 m), iar la est – Muntele Mare (1 826 m). Fiind alcătuită, sub aspect geologic, dintr-o complexă îmbinare de roci metamorfice, roci magmatice şi calcare, partea centrală are un relief foarte variat. Pitorescul cel mai remarcabil se datorează calcarelor, în care văile se adâncesc sub formă de chei şi apar numeroase peşteri şi avene, vestite pentru frumuseţea lor (renumite sunt Cetăţile Ponorului, unul dintre cele mai impresionante fenomene carstice din Carpaţi).

La sud, se întind Munţii Metaliferi şi Munţii Trascăului, care rar depăşesc 1 000 m altitudine. Cei dintâi, alcătuiţi, într-o mare măsură, din roci vulcanice, reprezintă principala bază auro-argentiferă a României, cu mine datând din perioada daco-romană, de când s-au păstrat interesante vestigii (galerii, unelte, opaiţe, inscripţii, tăbliţe cerate etc.). Munţii Trascăului, formaţi în bună parte din calcare, sunt foarte pitoreşti, dar lipsiţi de zăcăminte minerale.

La vest şi nord, munţii pătrund digitat în aria Dealurilor Vestice, fiind despărţiţi de văi largi şi *depresiuni-golfuri* pe cele trei Crişuri (Ţara Zarandului pe Crişul Alb, Depresiunea Beiuşului pe Crişul Negru, Depresiunea Vad pe Crişul Repede). Munţii sunt şi mai scunzi: Munţii Zarandului au o altitudine de doar 836 m, în Munţii Codru-Moma culmea cea mai înaltă atinge 1 112 m, iar Munţii Pădurea Craiului au 800 m altitudine (cuprinzând cele mai bogate zăcăminte de bauxită). La nord de Crişul Repede, Muntele Şes şi Munţii Meseş încheie grupa Munţilor Apuseni.

4. *Subcarpaţii* continuă spre exterior Carpaţii, cu care se aseamănă prin structura cutată a stratelor şi prin relieful destul de înalt, ce depăşeşte în unele culmi 700 m şi chiar 1 000 m. Depresiunile care-i fragmentează sunt însă mult mai numeroase şi în ele s-a creat un relief mai scund, cu mari şi frumoase aşezări omeneşti, cu culturi agricole şi întinse livezi de pomi fructiferi, cu vestigii istorice, care arată o intensă depănare de viaţă, datorată adăpostului oferit de înălţimi şi de codri. La marginea lor exterioară s-a aflat leagănul constituirii statelor româneşti independente (Ţara Românească şi Moldova).

Dintre depresiuni, mai cunoscute sunt la est: Depresiunea Neamţului (cu cetatea cea tare a Moldovei), depresiunile Cracău-Bistriţa şi Tazlău-Caşin. La curbura carpatică este Depresiunea Vrancei, bine închisă spre exterior, odinioară cu o remarcabilă grupare de sate libere răzăşeşti. În partea de sud, depresiunile Vălenii de Munte, Câmpulung şi Târgu Jiu-Câmpul Mare sunt de dimensiuni mai mari. La marginea exterioară, îndeosebi la curbură, pe un piemont însorit, se înşiră cele mai mari podgorii ale României, de la Panciu şi Odobeşti până la Valea Călugărească, lângă Ploieşti. Până la cel de-al doilea război mondial, Subcarpaţii reprezentau principala zonă petroliferă a ţării. Tot în cuprinsul lor se află câteva din cele mai importante exploatări de sare.

Dealurile şi podişurile acoperă porţiunile mai joase din interiorul arcului carpatic şi din afara lui. Ele au o climă mai caldă şi soluri mai fertile, bune pentru agricultură. Dealurile, cu altitudini medii de 200–700 m, alcătuite din depozite sedimentare, în general orizontale, rar cu resturi de munţi tociţi (nordul Dobrogei, Podişul Someşan), prezintă, în genere, văi mai largi şi puţin adânci, versanţi cu înclinări moderate. Bine împădurite până în secolul al XIX-lea, dar şi în vechime, populate la adăpostul codrilor, ele au constituit *locurile tari*, lesne de apărat în perioadele tulburi.

1. *Depresiunea Transilvaniei*, situată în interiorul arcului carpatic, cu altitudine medie de 400–600 m, cuprinde cele mai mari zăcăminte de gaz metan, care situau odinioară România printre primele producătoare din lume. Valea Mureşului formează limita dintre Câmpia deluroasă a Transilvaniei, în centru (bogată regiune agricolă), şi Dealurile Târnavelor, în sud, cu un relief mai proeminent şi bine împădurit, cu oraşe vechi şi mari podgorii. La contactul cu Carpaţii Meridionali se află o salbă de depresiuni, cum sunt acelea ale Sibiului şi Făgăraşului (Ţara Oltului). Spre marginea estică, zona de contact cu Carpaţii Orientali este cea mai complexă, prezentând unele asemănări cu Subcarpaţii din exterior. Mai caracteristice sunt aici depresiunile Odorhei, Praid, Ruşii-Munţi şi Budac.

2. *Podişul Someşan* reprezintă partea de nord a Depresiunii Transilvaniei, fiind delimitat spre exterior de un şir de măguri cristaline (Preluca – 810 m, Făget – 580 m, Măgura Şimleului – 597 m), cu areale joase între ele, precum Ţara Lăpuşului. Fiind mai scund faţă de Carpaţi, deşi bine împădurit, Podişul Someşan a constituit o adevărată poartă de pătrundere în Transilvania. Este o zonă agricolă, cu importante livezi de pomi fructiferi, îndeosebi de meri, de soiuri superioare. Cuprinde şi mici exploatări de cărbune brun, în bazinul Văii Almaşului.

3. *Podişul Moldovei*, în nord-estul ţării, este alcătuit din depozite sedimentare friabile, uşor înclinate spre SSE, direcţie pe care o păstrează şi cursul râurilor. Dintre subunităţile lui, trei sunt mai importante:

– Podişul Sucevei în nord-vest, cu dealuri de 400–600 m altitudine (Dealul Mare, 587 m) şi porţiuni mai joase, ca Depresiunea Litenilor. Cuprinde vechi capitale (Siret, Suceava) şi vestigii istorice de primă însemnătate;

– Câmpia colinară a Jijiei, mult mai joasă (sub 200 m altitudine), este un important grânar al ţării;

– Podişul Bârladului, la sud de Iaşi, este o regiune de dealuri şi coline, care ajung la peste 400 m înălţime, încă relativ bine împădurite. În trecut, o parte a acestuia, colinele Tutovei şi Dealurile Fălciului se caracteriza prin satele de ţărani liberi (răzeşi). Un călător îl numea „pieptul cel tare al Moldovei". În prezent este o regiune agricolă, cu unele vii vestite (Bucium, Bohotin, Huşi).

4. *Podişul Getic*, la sud de Subcarpaţii Getici, are un caracter piemontan, fiind acoperit cu pietrişuri tinere, de origine carpatică. Interfluviile largi se apleacă spre sud. După 1950 s-au pus în exploatare bogate zăcăminte de petrol (în colinele piemontane ale Cândeştilor, în apropiere de Jiu etc.), iar după 1960 a intrat în exploatare cel mai mare bazin de lignit al României în zona Jiu-Motru. Pe baza acestor zăcăminte ca şi a sării din Subcarpaţi,

s-au pus în funcțiune mari termocentrale și s-a dezvoltat o amplă industrie chimică în centre ca Râmnicu Vâlcea, Craiova și Pitești.

5. *Dobrogea,* cuprinsă între Dunăre și Marea Neagră, este unul dintre cele mai vechi pământuri ale țării. Dobrogea de Nord, culminând în munceii Măcinului la 467 m, reprezintă un rest dintr-o veche catenă hercinico-alpină. În centru, Podișul Casimcei este o veche peneplenă, parțial reexhumată. În partea de sud, podișul coboară sub 200 m. Fiind un ținut secetos, s-a realizat aici, în ultimele decenii, cel mai mare sistem de irigație din țară, alimentat cu apă din canalul Dunăre–Marea Neagră. Litoralul cuprinde foarte prețuite plaje și un șir de mari și frumoase stațiuni balneare, care atrag, în fiecare vară, sute de mii de vizitatori, acolo unde în antichitate înfloreau orașele-porturi Histria, Tomis și Callatis.

Câmpiile ocupă sudul și vestul țării. Cea mai mare este *Câmpia Română,* situată în lungul Dunării. Ea se apleacă de la nord-vest către sud-est, porțiunea cea mai joasă (10–20 m), de pe cursul Siretului inferior, prezentând o lentă scufundare actuală. Dacă în vest Câmpia Olteniei este o succesiune de terase, în bună măsură acoperite cu dune fixate și cultivate cu vii, la est de Olt apar variații mai mari. În nord, câmpiile Piteștilor, Târgoviștei și Ploieștilor sunt mai înalte (200–300 m) și au un caracter piemontan. La sud, Burnazul are caracter tabular, ca și Bărăganul din partea estică, cu largi interfluvii, de o mare netezime. În partea centrală, Câmpia Vlăsiei, în mod natural o arie forestieră, deci de adăpost, a favorizat apariția unui număr mare de așezări, dintre ele dezvoltându-se orașul București, îndeosebi după ce a devenit capitală a Țării Românești.

Câmpia Tisei, parte a Depresiunii Pannonice, cu altitudinea medie de 90–110 m, este foarte netedă și cu o extrem de slabă înclinare. Aceasta explică de ce, în trecut, râurile aveau cursuri rătăcitoare și formau mlaștini. Lucrări de îndiguire și desecare s-au efectuat începând cu secolul al XVIII-lea. Câmpia de Vest a devenit astfel o importantă zonă agricolă. În subsolul ei se găsesc ape termale, parțial arteziene, folosite balnear, ca și pentru termoficare și sere (Oradea). La ieșirea fiecărui râu principal dintre dealuri s-au dezvoltat orașe mari, care își au începuturile în primele secole ale mileniului al II-lea p.Chr.

Delta Dunării este ținutul cel mai scund al țării, în mare parte încă submers, ceea ce explică vastele întinderi mlăștinoase, acoperite cu stuf și numeroasele lacuri, prețioase locuri de pescuit. Numai pe porțiunile ceva mai înalte (grinduri de mal și grinduri fluvio-marine, ca Letea ori Caraorman) s-au stabilit așezări omenești. Constituind o zonă exotică, unică în Europa, prin îmbinarea de ape, stufăriș, păduri și dune, cu o faună ornitologică extrem de variată, este, în parte, atrasă în sfera turismului. Cu două milenii în urmă scrierile antice atestă o deltă cu cinci ori șapte brațe și încă lipsită de delta secundară a Chiliei. În prezent, sunt trei brațe principale: Chilia cu 60% din apele fluviului, Sfântu Gheorghe, cu 21,2% și Sulina, cu 18,8%. Ultimul, fiind rectificat și canalizat, este calea de pătrundere a navelor de tonaj mediu. Pescuitul, transportul pe apă, exploatarea stufului pentru celuloză, vânatul și turismul constituie principalele resurse ale Deltei.

*

Din plastica reliefului României se desprind următoarele trăsături esențiale: o incintă intracarpatică (Depresiunea Transilvaniei), bine apărată la est și sud de munți, deschisă la nord-vest prin *poarta* someșană; mulțimea depresiunilor intramontane prielnice sediilor de viață permanentă, și a suprafețelor de nivelare din Carpați, cu locuri de fâneață și cu așezări care le completează pe cele de vale, iar cele din zonele mai înalte folosite pentru pășunat estival; ținuturi deluroase, apărate de codri și labirinturi de văi; câmpii larg deschise.

c. Clima și apele

În raport cu poziția sa geografică și cu variațiile de altitudine și expoziție a versanților, România are un climat divers, dar, pe ansamblu, specific zonei de tranziție dintre Europa Apuseană, aflată sub influențe oceanice, Europa Răsăriteană, cu un climat continental excesiv și Europa Meridională, cu un climat mediteranean. Masele de aer umed, cu ploi frecvente, originare din vest, se întâlnesc aici cu masele de aer continental, mai uscat, originar din est și cu cele calde, dinspre sud, creând o nuanță de climat continental moderat, cu multiple variante locale, în general favorabil condițiilor de viață. Temperatura medie anuală scade mai ușor în funcție de latitudine, de la 10°–11°C în partea de sud a țării, la 8,5 °C în partea de nord, dar scade mult mai accentuat în raport cu altitudinea: de la 10°C în nordul Câmpiei Române, la 5°C la 1 000 m (Predeal) și la –2,6°C la 2 500 m (Vârful Omul). Temperatura medie a lunii iulie, cea mai caldă din an, se ridică la 22–23°C în sudul țării, iar aceea a lunii ianuarie, cea mai rece, este de –3,1°C la București și de –0,3° C la Constanța, pe țărmul Mării Negre. Numărul de zile tropicale (cu temperaturi maxime de peste 30°C) trece, în medie, de 50 în sudul țării, contribuind la grăbirea coacerii cerealelor și la calitatea lor superioară (o mare greutate hectolitrică și un procent ridicat de gluten la grâu), ca și la aclimatizarea unor culturi meridionale. În asemenea condiții, se explică și încălzirea apelor de suprafață ale Mării Negre, la țărm, până la 27 °C, în toiul verii și menținerea lor la temperaturi pozitive (cu foarte rare excepții), în timpul iernii.

Repartiția precipitațiilor atmosferice prezintă o scădere treptată de la vest spre est: de la 630 mm pe an în Câmpia Tisei, la 560 mm la București, la sub 500 mm în Bărăgan și la mai puțin de 400 mm în lungul litoralului Mării Negre (370 mm la Constanța). Se explică astfel de ce litoralul beneficiază de cele mai lungi perioade cu cer senin, element care ridică valoarea terapeutică a climei din zona țărmului. În zonele deluroase precipitațiile ajung la 700–800 mm, iar în munți la peste 1 200 mm, ceea ce contribuie la buna alimentare a râurilor care își au izvoarele în Carpați. Față de aceste valori medii, există destul de mari variații de la un an la altul, ceea ce atestă relativul continentalism al climatului țării noastre. Cursurile de apă sunt aproape toate colectate de Dunăre. Acest

mare fluviu european udă teritoriul României pe 1 075 km (38% din lungimea lui totală). La intrarea în ţară (Baziaş), după marea piaţă de adunare a apelor de la Belgrad, are un debit mediu de 5 560 m^3/s; străbate marele defileu din munţi, unde, în trecut, navele întâmpinau mari dificultăţi de trecere, remediate prin lucrările hidroenergetice şi de navigaţie de la Porţile de Fier. De-a lungul câmpiei, până la confluenţa cu Prutul, Dunărea îşi sporeşte debitul cu acela al râurilor din sudul şi estul ţării, astfel că în apropiere de Tulcea ajunge la un debit mediu multianual de 6 515 m^3/s. Este un fluviu de mare însemnătate pentru economia ţării noastre, pe cursul său inferior (până la Brăila) putând intra nave maritime, ceea ce a creat posibilităţi de dezvoltare industrială a porturilor fluviale (Galaţi, Tulcea ş.a.).

Râurile inferioare formează o reţea amplă, care pleacă divergent din Carpaţi şi se adună în cunună la periferii. În partea de vest, Tisa adună apele acestora dincolo de frontiera ţării. Mai însemnate sunt Someşul, cu un debit mediu de 125 m^3/s, cele trei Crişuri, cu obârşiile în Munţii Apuseni şi Mureşul, cel mai mare (766 km lungime şi 185 m^3/s debit). În Banat principalul râu este Timişul, cu un debit mediu de 40 m^3/s. În sudul ţării, râurile se varsă în Dunăre chiar pe teritoriul României. Mai importante sunt: Jiul, care străbate cele două mari bazine carbonifere (Petroşani şi acela din Podişul Getic), aducând la vărsare un debit de 95 m^3/s; Oltul, de proporţii mai mari, traversează Carpaţii Meridionali într-un grandios defileu (Turnu Roşu), în aval de care se află în prezent o salbă de lacuri de acumulare şi hidrocentrale, folosind apele râului (care aproape de vărsare întruneşte 164 m^3/s), în scopuri multiple: energetice, pentru irigaţie ş.a. Important este, de asemenea, Argeşul, cu o întreagă salbă de lacuri de acumulare în munte, în zona subcarpatică şi colinară; după ce în câmpie primeşte Dâmboviţa, care trece prin capitala ţării, deversează în Dunăre un debit mediu de 64 m^3/s. Ialomiţa, cu izvorul în Bucegi, străbate Bărăganul cu un debit de 46 m^3/s.

În estul ţării două sunt râurile mai mari: Siretul, care adună toate râurile din estul Carpaţilor Orientali (cel mai important Bistriţa, cu 12 lacuri de acumulare), pentru a se vărsa în Dunăre, aproape de Galaţi, cu un debit mediu de 225 m^3/s; Prutul, cu afluenţi mici şi debit mai redus (80 m^3/s).

În genere, râurile României se caracterizează prin mari variaţii de debit, determinate de continentalismul climatic (neregularitatea precipitaţiilor). Volumul mediu anual al ansamblului râurilor interioare este de 38,8 miliarde m^3, la care se adaugă debitul Dunării, la vărsare, de 200 miliarde m^3, ceea ce asigură necesarul pentru alimentarea localităţilor, a industriei şi a irigaţiilor, precum şi pentru echiparea hidroenergetică.

La reţeaua de râuri se adaugă lacurile, diferenţiate pe trepte de relief. În munţii se găsesc lacurile din circurile glaciare, mai frecvente în Carpaţii Meridionali şi în Munţii Rodnei. Ca tipuri rare, sunt lacul Sfânta Ana, format într-un crater vulcanic foarte recent (lângă Tuşnad), şi Lacul Roşu, format în 1838, prin bararea văii Bicazului, ca urmare a unei gigantice alunecări de teren. Mult mai mari sunt lacurile de acumulare, create de om : lacul Izvorul Muntelui pe Bistriţa, în amonte de oraşul Bicaz, lacul Vidraru pe Argeşul superior, lacul Vidra pe Lotru etc.

În zona dealurilor şi a câmpiilor, în afara numeroaselor iazuri create de om (în Câmpia colinară a Jijiei, Câmpia deluroasă a Transilvaniei), sunt mari lacuri din categoria limanelor fluviatile, ca acelea de la Snagov şi Căldăruşani, la nord de Bucureşti. Din mulţimea lacurilor aflate odinioară în lunca Dunării majoritatea au fost desecate. Cele mai mari lacuri de pe litoral sunt: complexul lagunar Razim (de peste 750 km^2), laguna Siutghiol de lângă Mamaia şi unele limane, ca Techirghiol, Mangalia ş.a., toate închise prin cordoane litorale în perioada postglaciară.

d. Vegetaţia şi fauna

În forme apropiate celor actuale, s-au constituit relativ târziu, după ultima glaciaţie cuaternară şi s-au definit în Holocenul mediu, prin infiltrarea foioaselor de origine moesică şi submediteraneană. Fagul comun a pătruns şi mai târziu. În prezent, în compoziţia vegetaţiei spontane din ţara noastră se întâlnesc: 40% elemente central-europene (între care şi fagul), 20% elemente est-europene (îndeosebi gramineele de stepă), 14% elemente nordice şi alpine (între care molidul), 10% elemente balcano-illirice (unele specii de stejar) etc.

Vădită este etajarea vegetaţiei după altitudine, în care intervin totuşi nuanţări datorate expunerii spre soare sau umbră, inversiunilor de temperatură şi substratului litologic. În sud-estul ţării (Dobrogea, Bărăgan), vegetaţia de stepă, ca şi aceea de silvostepă, la care participă şi pâlcuri de arbuşti, a fost fundamental modificată prin arături, mai ales începând cu secolul al XIX-lea.

Zona forestieră ocupă cea mai mare parte a ţării, începând din câmpie, unde îşi are limita inferioară, până la 1 700–1 800 m în munte. Se începe cu subzona stejarului, alcătuită din cer, gârniţă, stejar pedunculat, iar la partea superioară din gorun, toate în amestec cu alte foioase. Sunt pădurile care au avut cel mai mult de suferit de pe urma extinderii agriculturii. Pădurile de fag urcă frecvent până la peste 1 000 m, iar în amestec cu răşinoasele chiar până la 1 400 m. Subzona răşinoaselor, cu dominanţa molidului, amestecat cu brad, iar mai în sud şi cu pin, caracterizează munţii mai înalţi. La peste 1 800 m altitudine (în nord, chiar la peste 1 600 m) urmează pajiştile subalpine, zone destinate păşunatului de vară al oilor. Defrişările, desfăşurate mai activ începând cu secolul al XVIII-lea pentru furnalele din centrele siderurgice din sud-vestul ţării, au atins un maximum în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pentru cherestea, îndeosebi în Carpaţii Orientali; prin aceasta chiar suprafaţa pădurilor de munte s-a redus.

Fauna, inclusiv cea de interes cinegetic, s-a păstrat mai bine în România decât în ţările Europei Vestice şi Centrale. Mai reprezentativă este fauna din pădurile de munte: dintre prădători râsul, lupul şi ursul, de mari dimensiuni, apoi cerbul şi căpriorul, iar dintre păsări: cocoşul de munte, cocoşul de mesteacăn, ierunca ş.a. În pădurile de foioase, alături de căprior, comuni sunt mistreţul şi viezurele, iar dintre prădători: lupul, vulpea şi pisica sălbatică. Fauna de câmpie (rozătoarele, dropia etc.) s-a restrâns mai mult pe

măsura extinderii terenului arabil. În etajele subalpin și alpin capra neagră, specie pe cale de dispariție, astăzi protejată și reintrodusă în unele masive pentru a-și relua o parte din vechiul său areal.

Fauna acvatică se eșalonează și ea după altitudine. În râurile cu ape reci de munte trăiește păstrăvul indigen și, pe un areal foarte restrâns, în nordul țării, lostrița, dispărută în restul Europei. Ceva mai jos, în râurile mari de munte, sunt dominante două specii de pești: lipanul și mreana. În râurile din ținuturile deluroase, cu paturi mâloase și o mai mare bogăție în larve de insecte, trăiesc scobarul și cleanul, iar în râurile mari de câmpie: obletele, crapul, plătica, știuca ș.a. Pe cursul inferior al Dunării, în afară de crap, pătrund, pentru o parte din an, peștii migratori din Marea Neagră, din grupa sturionilor (morunul, nisetrul, păstruga etc.), „peștii fără oase", cum îi numea Herodot, producători ai prețioaselor icre negre. Fauna piscicolă este, așadar, relativ variată.

e. Solurile

Solurile de pe teritoriul României cuprind toate clasele specifice zonei temperate, majoritatea fiind caracterizate printr-o fertilitate medie și chiar înaltă. Se constată că aceste valoroase și variate resurse de soluri au o distribuție bine proporționată. Astfel, circa 24% din suprafața țării este acoperită cu molisoluri, în primul rând cernoziomuri, larg folosite în agricultură, mai ales ca terenuri arabile; circa 26% revine argiluvisolurilor, de tipul solurilor brun-roșcate și brune, utilizate atât în cultura plantelor, cât și în pomicultură și viticultură, precum și ca păduri și pajiști; circa 22% revine solurilor de munte, soluri puțin evoluate, de tipul podzolurilor și solurilor brune acide, ocupate cu precădere de păduri și pășuni alpine; alte circa 25% (5,9 mil. ha, din care 2,4 mil. ha sunt soluri de luncă) revin altor tipuri de soluri, cu precădere intrazonale, cu o utilizare variată.

Potențialul fertil, în mod natural relativ ridicat, este serios afectat de numeroși factori perturbatori ce au drept efect accelerarea și extinderea proceselor de eroziune, creșterea suprafețelor cu exces temporar de umiditate, extinderea salinizării și/sau a alcalinizării, extinderea terenurilor supuse deflației ș.a.

f. Modificări ale condițiilor de mediu în vremurile istorice

Ca o încheiere privitoare la acest teritoriu menționăm că unele schimbări, destul de însemnate, s-au produs odată cu declanșarea acțiunii antropice în peisajul țării noastre, după cum atestă unele texte scrise în antichitate sau unele analize întreprinse de specialiști.

Clima pare să fi fost mai rece și mai umedă cu două milenii în urmă. Textele mai multor scriitori antici o atestă (Vergiliu, Ovidiu, Pliniu cel Bătrân ș.a.). Reconstituirile unor cicluri climatice seculare întăresc această presupunere (cu o ușoară răcire și în secolele

XIV–XV p.Chr.). Aceasta se corelează și cu extinderea pădurilor, care, după dovezi pedologice, ocupau peste 70% din teritoriu.

Nivelul Mării Negre, ca de altfel al întregului Ocean Planetar, cu care aceasta se leagă, a crescut în ultimele două milenii cu circa 5 m și continuă și în prezent să se ridice; mai multe dovezi geomorfologice (înecarea unei terase inferioare) și arheologice (construcții submerse la Histria și Mangalia) îl atestă.

Multe râuri din zonele de câmpie și-au schimbat cursurile. Reconstituiri pe baza orientării teraselor și a patului aluvionar din albii demonstrează, alături de unele texte vechi, că Buzăul curgea în acea perioadă pe actuala vale a Călmățuiului, iar Mostiștea reprezenta cursul inferior al Ialomiței. În vremuri istorice mai apropiate a avut loc schimbarea cursului Crasnei de pe valea Ierului, către bazinul Barcăului, spre nord, spre Someș, apoi direct în Tisa. Exemplele se pot înmulți.

În Delta Dunării s-au produs ample schimbări. Prin cunoscutul proces de depunere a aluviunilor în suspensie, la vărsarea apelor dulci ale fluviului în apa sărată a mării și formarea barelor subacvatice, care duc la obturarea brațelor principale și deschiderea unor drumuri noi laterale, numărul brațelor și traseul lor s-a modificat mereu. După Herodot, Dunărea ar fi avut cinci brațe, după Strabon șapte, iar după Pliniu și Ptolemeu șase brațe. Cu greu ar putea fi reconstituite acestea într-un ținut de neîncetate schimbări, dar cert este că delta secundară a Chiliei a început să se formeze abia din mileniul al II-lea a.Chr. și că insula Sacalin, de la gura brațului Sfântu Gheorghe, a apărut numai în 1897 etc. De altfel, întregul aliniament de cordoane litorale care a închis fostul golf, acum laguna Razimului, pe cel de la Siutghiol și principalele limane dobrogene (Techirghiol, Mangalia) a început a se forma după ultima transgresiune, începută în jurul anului 2000 a.Chr. (transgresiunea nimfeană).

Pe lângă multe altele, este de menționat, de asemenea, dispariția unor elemente de faună existente până în vremuri istorice relativ recente. De pildă, bourul, care a inspirat stema Moldovei, a dispărut în secolul al XV-lea, ultimul exemplar fiind vânat la 1460 în împrejurimile Ceahlăului; zimbrul a persistat până în secolul al XVII-lea, ultimul exemplar fiind împușcat de un braconier în Munții Căliman la 1790 (recent specia a fost reintrodusă în rezervații). Tarpanul (cal sălbatic) era menționat la începutul secolului al XVIII-lea de către D. Cantemir, el dispărând ulterior din întreaga Europă. Castorul sau brebul, specie vânată în special pentru blană, mult prețuite la export, a dispărut la începutul secolului al XIX-lea (ultimul exemplar fiind semnalat la 1823 în zona Moldovei).

Evident, multe dintre aceste schimbări reflectă o influență antropică directă; despăduririle și extinderea arăturilor, de mai mari proporții în secolul al XIX-lea, creșterea orașelor în perioadele modernă și contemporană, dezvoltarea rețelei de căi ferate, cu toate lucrările aferente (terasamente, poduri, tuneluri etc.), începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, canalizări, îndiguiri și desecări de mlaștini în Câmpia Tisei, în lungul Dunării și al principalilor săi afluenți, amenajarea barajelor și a lacurilor de acumulare pe cursurile Dunării, Bistriței, Argeșului, Oltului ș.a.m.d.

g. Populația

Populația României a ajuns în 2001 (1 ianuarie) la 22 430 457 locuitori, cu 6 557 833 mai mult decât cu 53 de ani în urmă (15 872 624 locuitori, la 25 ianuarie 1948). Aceasta arată o rată medie anuală de creștere de circa 126 000 de locuitori. Ea s-a realizat pe baza sporului natural al populației, atenuată de fenomenul unei puternice emigrații, accentuată după 1989.

Dacă înaintea celui de al doilea război mondial, la o natalitate ridicată, de 26–34‰, corespundea o mortalitate relativ înaltă (19,3‰), în ultimii ani aceste proporții s-au schimbat: natalitatea a scăzut la 10,5‰, iar mortalitatea a înregistrat 12,4 ‰. Deși există o relativă îmbunătățire a asistenței medicale, totuși mortalitatea infantilă (22‰) a rămas la nivel mai ridicat decât în toate celelalte țări din Europa.

Densitatea populației este de 94,0 de locuitori pe km^2 (2001), dar cu mari diferențieri teritoriale. În partea centrală a Munteniei, densitatea populației depășește 150 de locuitori pe km^2, fără a include municipiul București. Altă arie de mare densitate este în nord-vestul Podișului Moldovei și pe culoarul Siretului, cu peste 120 locuitori pe km^2. În Transilvania, densități mai mari se înregistrează pe valea Mureșului mijlociu (peste 100 locuitori pe km^2). Densitățile de populație cele mai reduse se înregistrează în județele de munte (61 locuitori pe km^2, în Bistrița-Năsăud, 52,5 locuitori pe km^2 în județul Harghita, 62,9 locuitori pe km^2 în județul Covasna) și în nordul Dobrogei, care include întinse suprafețe acvatice (31,9 locuitori pe km^2 în județul Tulcea). Dacă până acum două-trei decenii sporul natural al populației, mult mai ridicat în estul țării (județele din Moldova au și în prezent un mic spor natural de 0–3 ‰), era decisiv în crearea densităților mari de populație, în prezent procesul acesta este determinat, în mai mare măsură, de aglomerarea urbană a populației.

Componența națională a populației României la recensământul din 7 ianuarie 1992, cuprindea 89,47% români, alături de care trăiesc alte etnii (cu o proporție de 10,53%), printre care: maghiari (7,1%), rromi (1,8%), germani (0,5%) și altele, în proporție mai redusă (sub 0,2%). Structura pe medii a populației României a evoluat după al doilea război mondial în mai mică măsură decât în alte state europene. Urbanizarea a înregistrat o creștere substanțială, de la 23,4% populație urbană în 1948 la 54,6% în 2001, numărul persoanelor care trăiesc în mediul urban crescând în această perioadă de la 3,7 milioane la 12,3 milioane. Această creștere se datorează trecerii unui mare număr de locuitori din mediul rural în cel urban, ca urmare a cooperativizării forțate și a mecanizării agriculturii, ceea ce a determinat plecarea unei părți din forța de muncă agricolă și de origine rurală spre orașe, unde s-a angajat în industrie.

Datorită schimbărilor survenite în structura economică a țării, s-au produs însemnate modificări în structura populației ocupate pe ramuri de activitate. Greutatea specifică a populației ocupate în industrie a crescut între 1950 și 1997 de la 12% la 27,2%, cea din construcții de la 2,2% la 4,3%, în transporturi de la 1,9% la 4,5%, în comerț de la 2,5% la 8,9% etc., scăzând însă mult în agricultură, de la 74,1% la 36,8% în același interval. Tendința este ca în deceniul următor populația ocupată în agricultură să scadă în continuare.

Așezările omenești au evoluat în raport cu dezvoltarea social-economică a fiecărei etape istorice. Orașele au apărut și au înregistrat momente de înflorire în patru principale perioade. În Antichitate au apărut orașele daco-romane, iar pe litoral cele grecești, urmând o perioadă de regres (chiar de dispariție, temporară sau definitivă, a unora dintre ele) între secolele IV–X. O a doua perioadă, aceea de apariție a orașelor medievale, se plasează între secolele XI și XV, multe dintre acestea continuând să joace un rol însemnat și în secolele următoare. O nouă înviorare pe calea urbanizării, chiar cu apariția de noi orașe, are loc în secolele XVIII–XX. După cel de al doilea război mondial, numărul municipiilor și orașelor a crescut de la 140 la 320 în prezent. Capitala țării, București, număra 1 944 226 de locuitori în 2009. Ordinea la orașe ar fi, după București: Iași 315 649; Timișoara 312 113; Cluj-Napoca 306 009; Constanța 302 040; Craiova 298 643; Galați 290 733; Brașov 278 033; Ploiești 228 378; Brăila 211 884, iar alte 13 au între 100 000 și 200 000 de locuitori (Bacău 176 366; Pitești 166 637; Arad 165 477; Sibiu 154 871; Târgu Mureș 144 590; Baia Mare 138 722; Buzău 131 905; Botoșani 114 506; Satu Mare 112 396; Râmnicu Vâlcea 110 480; Piatra Neamț 106 922; Suceava 106 792; Drobeta-Turnu Severin 106 061). Unele așezări rurale, cu poziție nodală, au tendința de a se afirma, prin funcțiile lor industriale, comerciale și social-culturale, precum și prin dotări edilitare, ca viitoare orașe ale țării.

Satele — în număr de 12 951 (2006) —, care dădeau o notă specifică peisajului țării în trecut, deținând trei sferturi din populația țării, ilustrând expresia legăturii poporului nostru cu natura locurilor, au intrat și ele într-o fază de transformări. S-au realizat unele progrese, prin electrificare, prin crearea unor rețele de școli, spitale, magazine și prin numărul mare de locuințe de tip urban.

Acțiunea de sistematizare a localităților rurale, care s-a desfășurat în anii regimului totalitar, și-a propus restrângerea lor în vetre mai compacte, dar, din fericire, acest proces, care ar fi avut drept efect totala depersonalizare a lumii tradiționale a satului românesc, a fost stopat, prin desfășurarea evenimentelor de după 1989.

V. Tufescu

2. MEDIUL NATURAL ȘI OMUL

a. Cuaternar – cadru cronostratigrafic

Cuaternarul, care constituie ultima eră din istoria geologică a planetei noastre, este cuprins între Pliocen și Epoca actuală.

Cuaternarul cuprinde două subdiviziuni: *Pleistocenul* cu durata cea mai lungă, între 1,8 Ma (milioane de ani) și 10 000 de ani BP și *Holocenul*, care se întinde de la sfârșitul ultimei glaciațiuni până în zilele noastre.

În ansamblu, Cuaternarul, denumit și *Eră Antropozoică* sau *Eră a Omului*, poate fi echivalat cu era neoglaciară, caracterizată prin formarea ciclică de ghețari continentali, care au determinat instalarea unui climat specific, constând dintr-o alternanță de perioade reci (complexe glaciare) și perioade temperate sau temperate-calde (complexe interglaciare). În timpul fazelor glaciare a avut loc o creștere substanțială a volumului ghețurilor de pe continente, prin stocarea apelor oceanice, atât în calotele de gheață (*Inlandsis*) din regiunile polare, cât și în ghețarii din zonele montane.

Una dintre particularitățile depozitelor continentale (morene, depozite din peșteri și adăposturi sub stâncă, formatiuni carbonatate ale carstului) este discontinuitatea lor relativă. Această fragmentare a informației determină doar o cunoaștere parțială a Cuaternarului, de ordinul a 15–20%. Discontinuitatea depozitelor continentale a impus căutarea de metode de datare, care să asigure o corelație cât mai exactă între diversele fenomene studiate la nivel local și continental.

Metode de datare. Studiul complex al Cuaternarului și determinarea vârstei geologice a fenomenelor care îl caracterizează pot fi abordate prin două tipuri de informatie:

1) Datările relative, care dau raportul existent între evenimentele care ne interesează și permit să ordonăm stratele geologice pe baza succesiunii faunelor și florelor, ca și a gradului lor de evoluție, a tipologiei anumitor obiecte executate de om etc. În acest grup intră și determinările de polaritate magnetică ale stratelor geologice. Câmpul magnetic al Pământului a suferit un număr de inversiuni (în linii mari, polii magnetici nord si sud migrând unul în locul celuilalt) păstrate în anumite tipuri de roci, care ne dau polaritatea normală sau reversă din momentul constituirii lor. Epocile paleomagnetice au putut fi datate și calibrate pe plan global prin utilizarea seriilor uraniului. Ultima

inversiune, epoca *Brunhes* de polaritate normală, se situează în urmă cu aproximativ 0,78 Ma, fiind precedată de epoca paleomagnetică *Matuyama* de polaritate reversă. Aceasta din urmă este întretăiată de două reveniri importante de polaritate normală corespunzând eventurilor Jaramillo (0,99–1,07 Ma) și Olduvai (1,77–1,95 Ma).

2) Datările absolute, care indică numărul de ani ce au trecut de la înregistrarea unui anumit fenomen de ordin fizic sau biologic; aceste orologii radioactive se referă la carbonul 14 (^{14}C) (utilizabil pentru a preciza vârste de cel mult 40–50 000 de ani), potasiu-argon, seriile uraniului, termoluminiscență etc.

Studiul izotopilor stabili ai oxigenului (^{16}O și ^{18}O) a contribuit în mod esențial la determinarea oscilațiilor paleotemperaturilor din mediul marin. În linii generale, apa care se evaporă este mai bogată în ^{16}O, care este mai ușor decât ^{18}O. Raportul relativ între acești izotopi a suferit modificări determinate de evoluția climatului. În timpul perioadelor reci, mase importante de apă conținând ^{16}O au fost reținute la poli sub formă de gheață, ceea ce a dus la creșterea cantității de ^{18}O în apa mărilor. În acest context, cochiliile organismelor marine, în a căror constituție este prezent oxigenul, reflectă variația între cei doi izotopi în decursul timpului și, în consecință, a evoluției paleotemperaturilor determinate de extinderea și regresia calotelor glaciare. Succesiunea de stadii climatice bazată pe izotopii stabili ai oxigenului a permis elaborarea unei scări cronologice, care reprezintă, în momentul de față, sistemul de referință fundamental pentru ordonarea evenimentelor din Cuaternar. Stadiile sunt indicate prin numere, cele pare referindu-se la fazele glaciare, iar cele impare la fazele interglaciare; astfel Holocenul care corespunde unui interglaciar este stadiul 1, fiind precedat de ultimul ciclu glaciar care cuprinde stadiile 2–4; ultimul interglaciar reprezintă stadiul 5, iar penultimul glaciar stadiul 6. Continuitatea curbei climatice elaborate pe baza izotopilor oxigenului tinde să înlocuiască nomenclatura „clasică" pe care o vom evoca în continuare, atât din zona Alpilor, cât și din Europa de Nord.

Cronologia Cuaternarului. Cronologia alpină, bazată pe studiul morenelor din Bavaria, a fost stabilită de Albrecht Penck și Eduard Brückner la începutul secolului al XX-lea. Glaciațiunile identificate au primit, în ordine ascendentă, nume provenind de la afluenții Dunării: Günz, Mindel, Riss, Würm. Interglaciațiunile au fost desemnate cu termeni dubli: Günz-Mindel, Mindel-Riss, Riss-Würm. Au putut fi identificate, ulterior, și glaciațiuni ante-günziene. Pentru Europa nordică au fost stabilite, de asemenea, faze glaciare și interglaciare, care corespund diferitelor înaintări și retrageri ale *inlandsis*-ului din Scandinavia. Paralelismul propus cu schema „clasică" alpină a fost următorul: Elsterian = Mindel, Holsteinian = Mindel-Riss, Saalian = Riss, Vistulian sau Weichselian, după denumirea germană a Vistulei = Würm.

Limita Neogen-Cuaternar. Începutul Cuaternarului a fost omologat o dată cu pătrunderea în bazinul Mării Mediterane a unor moluște și foraminifere caracteristice pentru apele reci ale Oceanului Atlantic septentrional. Prezența acestor „oaspeți nordici" în Mediterana se situează aproximativ la 1,8 Ma BP și precizează demarcația dintre Neogen

și Cuaternar. Această demarcație se situează la partea superioară a eventului de polaritate normală Olduvai. Este necesar să amintim că fenomenul de răcire, care a servit la stabilirea începutului Cuaternarului, a fost relativ limitat, unii cercetători, în special din regiunile nordice ale Europei, preferând să situeze limita Neogen-Cuaternar cu 0,7–0,8 Ma mai devreme, când s-a produs prima răcire drastică, determinând pe plan global importante schimbări la nivelul florei și al faunei.

Limita Neogen-Cuaternar în România și posibila prezență a unor urme de activitate umană în Bazinul Dacic. Această limită a putut fi fixată în Valea Oltului, în profilul geologic care se întinde între Slatina și Milcovu din Vale, pe baza asociațiilor de moluște și micromamifere, ca și a determinărilor de polaritate magnetică. Începutul Cuaternarului este situat în cadrul eventului Olduvai, în nivelul Slatina 3.

Limita Neogen-Cuaternar a fost trasată, de asemenea, în valea mijlocie a Olteţului, în raza localităților Tetoiu (=Bugiulești) și Irimești, pe baza gradului de evoluție al unor asociații de macromamifere în superpoziție. Au fost individualizate trei ansambluri de macromamifere (Tetoiu 1, 2, 3), dintre care primele două fac trecerea de la Neogen (Pliocen superior) la Cuaternar (Pleistocen inferior).

Faunele pliocene provin din două niveluri fosilifere, cel inferior denumit „La Pietriș", cu un aspect mai continental, iar cel superior, localizat în Valea Grăunceanului, denotând un climat temperat cald; în acest ultim punct își fac apariția, pe lângă alte forme, girafe (*Mitilanotherium*), porci spinoși (*Hystrix*) și maimuțe cinomorfe (*Paradolichopithecus*). În ambele niveluri fosilifere este prezent câinele enot (*Nyctereutes megamastoides*), caracteristic pentru Pliocen, vârsta depozitelor care ne preocupă corespunzând eventului Olduvai. Sub nivelul fosilifer din Valea Grăunceanului, în punctul denumit Dealul Mijlociu, au fost descoperite unele piese preistorice din silex și cuarțit, a căror cioplire intenționată sugerează prezența unor forme umane primitive. Descoperirile de la Dmanisi, în Georgia, a unor importante resturi umane (*Homo ergaster*), asociate cu o industrie primitivă, datate la 1,8–1,7 Ma, aduc un argument suplimentar referitor la o posibilă prezență umană în Bazinul Dacic.

Începutul Cuaternarului se caracterizează prin dispariția, în mare măsură, a faunei temperate calde de tip Valea Grăunceanului și prin apariția de noi tipuri de mamifere, printre care cămila (*Paracamelus alutensis*) și elanul (*Alces gallicus*), denotând un climat rece cu puternice influențe continentale. Canidul *Canis etruscus* înlocuiește genul *Nyctereutes*.

Subdiviziunile Cuaternarului și evoluția faunelor de mamifere în România. Dacă limita inferioară a Cuaternarului nu este unanim acceptată, nici subdiviziunile sale nu sunt perfect trasate. În linii generale, Pleistocenul este subîmpărțit în inferior, mediu și superior. Pleistocenul inferior, cu cea mai lungă durată, se întinde de la eventul Olduvai până la limita dintre epocile paleomagnetice Matuyama Brunhes (0,78 Ma BP). Pleistocenul mediu se întinde până la baza interglaciarului Riss-Würm (stadiul izotopic 5). Pleistocenul superior cuprinde ultimul interglaciar și glaciațiunea würmiană. La rândul

lor, aceste intervale de timp sunt subdivizate într-un număr variabil de faze climatice de tip glaciar sau stadial și de tip interglaciar sau interstadial.

Pleistocen inferior. Asociații de mamifere au fost puse în evidență în diferite etape ale Pleistocenului inferior, atât în Bazinul Dacic (ansamblurile faunistice de la Irimești/Tetoiu 3 și echivalentele lor) cât și în depresiunea Brașov (Rotbav-Silvestru) și în zona fosiliferă carstică de la Betfia (Bihor). Persistă elefantul meridional (*Mammuthus meridionalis*) și rinocerul etrusc (*Stephanorhinus etruscus*), dar își fac apariția și forme noi de cerbi gigantici, bizoni, ovibovine (*Soergelia*), ecvide și carnivore. În ceea ce privește micromamiferele, are loc diferențierea principalelor linii filetice, care vor conduce spre speciile actuale de rozătoare (șoarecele de zăpadă, șoarecii de câmp, lemingii de stepă etc).

Pleistocen mediu. Faunele de mamifere de această vârstă sunt cunoscute în mai multe localități, cele mai importante fiind situate în Depresiunea Brașov (peștera din Dealul Sprenghiului, depozitele stratificate de la Feldioara-Carieră și Rotbav-Dealul Țiganilor, loessurile de la Araci etc.), Dobrogea centrală (adăpostul sub stâncă Gura Dobrogei-4, peștera de la Casian, Peștera Liliecilor de la Gura Dobrogei etc.) și carstul de la Betfia. Macromamiferele sunt reprezentate prin elefantul de stepă (*Mamuthus trogontherii*), un elan robust (*Alces latifrons*) și alte specii de cervide, cai de tip cabalin, hiene, urși (*Ursus deningeri*, strămoșul marelui urs de peșteră), diferite specii de felide, care, în ansamblu, stau la baza formării faunelor actuale. Rozătoarele se apropie din ce în ce mai mult, în structura dentiției, de succesorii lor moderni. Se diferențiază linia filetică a șobolanului de apă (*Arvicola*), pornind de la forme evoluate ale genului *Mimomys*.

Pleistocen superior. Fazele glaciare au determinat, prin reducerea sau chiar eliminarea pădurilor de foioase, constituirea în Europa a unui ecosistem nou, așa-numitul „ecosistem de tundră-stepă", care nu-și găsește nici o analogie în ecosistemele actuale și căruia i-a corespuns complexul faunistic mamut-rinocer lânos (*Mamuthus-Coelodonta*). Economia comunităților umane începe să fie bazată pe vânătoarea speciilor de tip arctic și de stepă.

Unica asociație atribuită stadiului izotopic 5 (interglaciarul Riss-Würm 127 000–72 000 BP) a fost pusă în evidență în Peștera nr. 13 din Valea Lupșei (Munții Mehedinți) și constă, aproape exclusiv, din micromamifere de tip forestier, indicând condiții climatice asemănătoare celor actuale sau chiar mai calde.

În ceea ce privește ultimul ciclu glaciar, cercetările întreprinse în diferite regiuni ale României au relevat o importantă diferențiere climatică în raport cu poziția geografică a siturilor investigate. Cercetările cele mai amănunțite au fost efectuate în carstul din Dobrogea centrală (peșterile „La Adam", Cheia, Casian etc.) și au permis elaborarea unei biostratigrafii climatice, bazate pe alternanța a două complexe faunistice, unul de climat rece, în care apar renul, bizonul de stepă, antilopa saiga, mamutul, rinocerul lânos, vulpea polară, rozătoare de tundră, lemingi de stepă, șoareci săritori de stepă și semi-pustiu etc., celălalt de climat mai blând, conținând porc mistreț, cerb nobil, jder de pădure, castor, diferite rozătoare de tip forestier etc. În aceste complexe sunt prezente și specii cu adaptări de mediu relativ largi, ca ursul și hiena de peșteră.

În ansamblu, în cadrul stadiului izotopic 5, s-au putut identifica alternanțe climatice, echivalate cu interstadiile Amersfoort/Brörup și Odderade, separate prin faze stadiare.

Stadiul izotopic 4, corespunzător Pleniglaciarului inferior (72 000–60 000 BP), se distinge în Dobrogea atât prin prezența masivă a șoarecelui de tundră (*Stenocranius gregalis*), cât și prin fenomene criofile (pene de gheață în peștera „La Adam").

Stadiul izotopic 3 (Glaciar mediu, 60 000–25 000 BP) este oscilant și cuprinde, pe lângă fazele reci, intervale de ameliorare ambientală corespunzătoare interstadiilor Moershoofd, Hengelo și Arcy/Denekamp, cu echivalentele lor locale Adam I, Adam II și Vistorna I. Îmblânzirea climatului și creșterea umidității au permis unor specii ca porcul mistreț, cerbul nobil, jderul de pădure și leopardul să pătrundă în Dobrogea centrală.

Stadiul izotopic 2 (Pleniglaciar superior, 25 000–10 000 BP) se caracterizează printr-o accentuare puternică a continentalității între 23 000 și 19 000 BP, când fauna criofilă și, în special, cea de stepă devin dominante. Începând de la 15 000 BP, oscilațiile climatice blânde devin mai frecvente și permit din nou prezența porcului mistreț și a cerbului nobil. Pentru oscilațiile de ameliorare climatică mai importante au fost utilizate denumiri locale, puse în paralel cu interstadiile Praebölling (Vistorna III) și Bölling (Vistorna IV), separate prin fazele reci ale Dryasului vechi și urmate de interstadiul Alleröd și ultimul stadiu al Dryasului nou, care încheie ciclul glaciar würmian.

Spre finalul stadiului izotopic 2 și în perioada de trecere spre Holocen, ecosistemul „tundră-stepă" este supus unor ample modificări. Dispar mamutul, rinocerul lânos, cerbul uriaș (*Megaloceros*), ursul de peșteră și alte specii. Formele de stepă (antilopa saiga, lemingii de stepă, șoarecii săritori, iepurii fluierători etc.), ca și speciile de origine nordică (renul, șoarecele de tundră etc.), se retrag spre nișele ecologice favorabile, prefigurând ariile lor de repartiție actuale.

C. Rădulescu

b. Formarea și evoluția paleogeografică a teritoriului României

Evaluările generale și analitice ale caracterelor fizice de ansamblu ale teritoriului României, de la substrat și relief, la condițiile climatice și hidrice, până la populațiile vegetale și animale, indiferent de punctul de vedere de la care s-a pornit, au ajuns la câteva concluzii de generalitate maximă, definitorii pentru trăsăturile geografice principale:

– genetic, pământul românesc, judecat comparativ la nivelul continentului european, la alcătuirea actuală, deși include și formațiuni foarte vechi, este considerat, totuși, foarte tânăr;

– pe un spațiu restrâns prezintă o varietate relativ mare de peisaje și medii de viață;

– varietatea teritoriului este ordonată într-un sistem orografic structurat și etajat concentric, inclusiv ca vârstă, într-o proporționalitate, evident, echilibrată;

– structura de ansamblu (orografică și de constituție), prin varietate, accesabilitate și complementaritate, îi conferă o capacitate oicumenică ridicată.

Înfățișarea actuală a teritoriului României este rezultatul unei evoluții îndelungate și complexe.

La sfârșitul Pliocenului, în Carpați fuseseră create, etajat, cele trei complexe de nivelare: superior — Borăscu — prelungit pentru latura vestică, probabil până la finele Paleogenului; mediu — Râu Șes — desfășurat până spre finele Miocenului, și inferior — Gornovița — limitat la Pliocen, până la începerea manifestării mișcărilor din faza tectonică valahă. Aproximativ trei pătrimi din Podișul Moldovei devenise uscat și era supus eroziunii și nivelării, ca și Podișul Dobrogei. La fel au intrat în regim continental Subcarpații Moldovei, o bună parte a Subcarpaților de Curbură, o parte din Muscele și din Podișul Mehedinți, ca și porțiuni restrânse din Dealurile Vestice. În spațiul pericarpatic rămânea o suprafață întinsă ca domeniu al acumulării și de constituire a reliefului deluros piemontan și de câmpie, cel care corespunde cu Dealurile și Câmpia Banatului și Crișanei, cu Subcarpații Getici și parțial de la Curbură, cu partea sudică a Podișului Moldovei și întreaga Câmpie Română. Global, o suprafață de aproximativ 100 000 km^2, reprezentând peste 40% din teritoriul României, la sfârșitul Pliocenului, erau în curs de constituire ca uscat, iar cealaltă parte, de aproape 60%, era supusă unei denudări active și, ușor, modificării rapide. O astfel de situație paleogeografică reprezintă dovada clară a tinereții relative a teritoriului, privit în ansamblul lui, iar Cuaternarul, ținând seama de rolul mișcărilor de la sfârșitul Pliocenului și începutul Cuaternarului, trebuie evaluat anume ca era în care a fost decisă, mai mult decât particularitățile actuale ale reliefului, însăși structura etajată în trepte concentrice a sistemului geografic carpatic românesc.

Villafranchianul, chiar dacă este considerat fie parte finală a Pliocenului, fie parte de început a Cuaternarului, și indiferent de diversitatea opiniilor asupra limitelor și a duratei sale (care este evaluată până la 3–3,5 Ma), reprezintă o secvență cheie în evoluția teritoriului și a mediului, în general:

– este o etapă considerată de tranziție, dar de durată, mult mai lungă decât Cuaternarul propriu-zis, caracterizat prin alternanța fazelor glaciare și interglaciare;

– marchează nu numai începutul schimbărilor climatice specifice Cuaternarului, dar cumulează modificările condițiilor de mediu, foarte accentuat diferențiate regional și reflectate de varietatea depozitelor continentale constitutive (lacustre, fluvio-lacustre, proluviale);

– pe fondul tectonic foarte activ al orogenezei valahe (ca dominantă epirogenică pozitivă și cu efecte aplicative locale) s-au creat condițiile de ansamblu pentru definitivarea fizionomiei teritoriului, continuu diversificată până în Holocen.

Determinările de microfaună și de paleotemperatură din sudul Europei au arătat că între Pliocenul superior (*Astian*) și Villafranchian (*Calabrian*), temperatura apei mării în timpul verii a înregistrat o scădere de 8-10°. Aceasta reflectă înlocuirea vegetației subtropicale cu asociații de climă temperată rece. În Carpați nu se întruniseră condițiile, nici altimetrice și morfologice, nici de bilanț termic și al cantităților de precipitații solide pentru formarea și persistența ghețarilor, dar schimbarea puternică a condițiilor climatice

a avut ca efect direct modificarea sistemului de modelare a reliefului. Treptat, s-a trecut de la *biostazia pliocenă*, adică de la stabilitatea romaniană, cu desfășurarea liniștită a proceselor de denudare sub acoperământ vegetal bine închegat și bogat, eficient protector, la *rhexistazia pleistocenă*, adică la ruperea echilibrului anterior și manifestarea puternică a proceselor de denudare accentuat diversificate. S-a schimbat sistemul de modelare pliocen stabil, în care s-a definitivat cea mai tânără suprafață de denudare carpatică (finalul ciclului de denudare Gornovița).

Consecințele globale au fost determinante pentru configurația generală și varietatea regională a teritoriului. Pe fondul tectonic foarte favorabil accelerării denudării (sub impulsul mișcărilor de înălțare generală a Carpaților și a unităților pericarpatice aferente) și a evoluției condițiilor climatice spre apariția glaciației, bilanțul geomorfologic villafranchian a însumat:

– accentuarea fragmentării unităților de relief supuse modelării subaeriene;

– evacuarea unor cantități uriașe de materiale detritice (de fărâmițare) din spațiul carpatic și formarea unităților piemontane;

– extinderea sistemului morfogenetic de denudare în dauna sistemului morfogenetic de acumulare;

– apariția și accentuarea varietății sistemelor morfosculpturale etajate.

În ambianța paleogeografică a Villafranchianului, diversitatea proceselor fizico-geografice a fost considerabilă și se poate vorbi de *existența și succesiunea paleopeisajelor regionale*, bine diferențiate ca urmare a varietății suportului geomorfologic.

În ultima parte a Cuaternarului inferior, foarte probabil sincron cu primele oscilații glaciare, care nu au avut manifestări evidente în Carpați, în treapta periferică a reliefului României mai persistau câteva bazine lacustre aflate în plin proces de colmatare. Acestea corespundeau cu ariile de subsidență — ca acelea din Câmpia Banatului și Crișanei, Câmpia de divagare dintre Argeș și Buzău, Câmpia Siretului inferior —, de asemenea în proces de restrângere, prin diminuarea (chiar inversarea) mișcărilor neotectonice – care aveau să se manifeste ca atare până în Holocen.

Râurile principale și-au sculptat culoare largi în relieful piemontan pericarpatic, anterior construit, în care își vor adânci albiile, spre a forma complexele de terase, variate ca întindere, număr, structură și înălțime[1].

S-au emis ipoteze pentru existența în Carpații românești a trei, două sau a unei singure glaciații, dar majoritatea cercetătorilor au ajuns la concluzia manifestării a două glaciații. Acestea au sculptat complexele de circuri și văi glaciare din masivele înalte ale Carpaților Meridionali și din Munții Rodnei și în urma lor au rămas morene, dispuse în două nivele. Nivelul inferior se află la 1 300–1 450 m în Carpații Meridionali și la 1 100–1 350 m în Munții Rodnei. Glaciația ultimă, würmiană, a avut trei stadii de retragere, confirmate morfologic. Întrucât în nici un loc din Carpații românești morenele frontale nu se continuă cu acumulări fluvio-glaciare și nu se leagă direct cu terasele fluviale (ca în Alpi și în Tatra),

[1] *Geografia României*, I, 1983, cap. 3.7. *Relieful fluviatil*, p. 145–158.

încă nu s-a ajuns la precizarea vârstei celor două glaciații, presupuse, la nivelul cunoștințelor actuale, ca reprezentând fazele Riss și Würm.

Dacă în spațiul muntos, supus nivelării ciclice (de la sfârșitul Cretacicului până în Pliocen), ca și în Bazinul Transilvaniei și în partea nordică a Podișului Moldovei, regiuni supuse denudării din prima parte a Pliocenului, se poate vorbi de existența unor trepte formate în continuitate în cadrul văilor la sfârșitul Pliocenului și în Cuaternarul inferior, în unitățile pericarpatice (cu excepția părții nordice a Muscelelor) nu se poate vorbi de terase decât din Cuaternarul mediu. Formarea teraselor de la exteriorul Carpaților a depins direct de nivelul de bază pontic, aflat în continuă schimbare și retragere către sud-est. Reducerea numărului de terase ale râurilor principale, de la marginea munților către câmpie și ale Dunării dinspre vest către câmpia Brăilei (unde este semnalată o singură terasă), este suficient de concludentă.

Intensitatea activității fluviale din Cuaternarul mediu și superior este reflectată de adâncirea considerabilă a văilor sub nivelul general de acumulare din Pleistocenul inferior și de numărul mare de terase sau de nivele de acumulare stadială (8–9 nivele, local chiar mai multe), în primul rând în unitățile deluroase pericarpatice. Este, de asemenea, reflectată, de modificările rețelei hidrografice, de numărul mare de captări și schimbări de cursuri recunoscute, atât în aria pericarpatică, cât și în cea transilvană. A avut loc restrângerea continuă a albiilor majore în fazele de formare a teraselor, de la albiile foarte largi, corespunzătoare primelor terase, la luncile actuale. De fapt, acest aspect reprezintă dovada cea mai clară că, pe fondul general neotectonic pozitiv și al creșterii diferenței dintre nivelul suprafeței topografice inițiale și baza de eroziune, s-a produs o accentuare considerabilă a energiei reliefului (în decursul a cel mult 1,6–1,8 Ma) și restrângerea continuă a ariilor depresionare din unitățile cu relief accidentat.

Dar, cu toată accentuarea fragmentării și creșterii altitudinii relative între nivelul topografic superior și albiile râurilor, ca urmare a diversificării formelor de relief, în special a celor nivelate și de acumulare, capacitatea de locuire și de utilizare a reliefului nu s-a diminuat, ci s-a diversificat considerabil. Dovada este mai mult decât evidentă: toate unitățile și toate treptele de relief prezintă un grad relativ ridicat de accesibilitate, care a permis locuirea permanentă și relativ intensă și legături facile în toate direcțiile, dar precumpănitor radiare, din partea centrală, carpatică, spre ținuturile joase periferice și invers.

L. Badea

c. Oscilațiile de nivel ale Mării Negre și evoluția climei în Pleistocen

Sud-estul Europei Centrale, în care se încadrează teritoriul României, este caracterizată printr o multitudine de categorii de relief și o bogată rețea hidrografică, tributară în principal Mării Negre. Modificările climei și evoluția Oceanului Planetar și, în particular, a Mării Negre au fost factorii care au influențat semnificativ sculptarea fizionomiei regiunii, formarea structurii ei ambientale și, implicit, crearea condițiilor de viață și de dezvoltare ale omului.

Marea Neagră este una din cele mai mari mări închise de pe Pământ (suprafața Mării Negre este de 420 325 km^2, volumul apei — 547 015 km^3, adâncimea maximă — 2 212,0 m). Putem spune că Marea Neagră este unică, în privința genezei, structurii și evoluției geologice, precum și din punct de vedere al caracteristicilor ei ambientale actuale. Astfel, ea are o legătură foarte limitată cu Marea Mediterană și conține un volum imens de apă adâncă anoxică, contaminată cu H_2S (de la adâncimea de 150–200 m până la fund).

Legătura dintre Marea Neagră și Mediterana se face prin sistemul de strâmtori Bosfor – Dardanele. Bosforul este îngust (0,76–3,6 km) și puțin adânc (32–34 m la prag), limitând schimbul bidirecțional de apă între Marea Neagră, mai puțin salină (salinitatea sa este de cca 17‰ la suprafață și 22‰ la fund), și Marea Mediterană, deosebit de salină (38–39‰). La suprafață există un curent de apă puțin salină dinspre Marea Neagră spre Marea Mediterană, cu un debit estimat la aproximativ 600 km^3/an (cca 20 000m^3/s), pe când în profunzime curge un curent invers de apă mediteraneană sărată, dirijat spre Marea Neagră, de cca 300 km^3/an (cca 10 000 m^3/s).

Partea de nord-vest a Mării Negre este caracterizată printr-un platou continental foarte larg și puțin adânc (limita externă a platoului este izobata de cca –130 m), care reprezintă aproape 30% din suprafața totală a mării. Această parte a mării primește aportul a două din cele mai importante fluvii din Europa: Dunărea, cu un debit de cca 200 km^3/an și Niprul, care contribuie la bilanțul hidrologic al mării cu 54 km^3/an. La acest volum se adaugă debitele unor râuri mai mici ca Nistrul și Bugul de Sud, care împreună participă cu încă aproape 12 km^3/an. Acest aport al apelor râurilor influențează gradul de salinitate al mării, inclusiv fauna maritimă.

Această parte de nord-vest a mării, cu aporturile ei mari de apă dulce și cu un sistem specific al vânturilor, este responsabilă pentru întreaga structură hidrologică și dinamică a maselor de apă în Marea Neagră.

Marea Neagră este aproape în totalitate înconjurată de lanțuri muntoase înalte. Numai la nord-vest se găsesc teritorii joase — platforme și delte.

Mari schimbări de nivel al mării și, în consecință, refasonarea morfologiei uscatului și modificarea condițiilor ambientale au avut loc pe toată durata istoriei geologice a Mării Negre. Când nivelul mării era scăzut, aportul de apă salină mediteraneană era întrerupt și Marea Neagră se transforma într-un gigantic lac cu apă aproape dulce. Studii foarte recente au confirmat faptul că bazinul Mării Negre a cunoscut numeroase și repetate scăderi dramatice ale nivelului apei. Cea mai impresionantă scădere a avut loc, probabil, acum cca 5 milioane de ani, când nivelul mării era cu cel puțin 800 m mai jos decât în prezent. Suprafața mării s-a micșorat în mod corespunzător cu cel puțin 50%. Arii întinse, înainte acoperite de apele mării, au devenit uscat, iar paleo-rețeaua hidrografică a incizat puternic continentul și mai ales marginea continentală în partea de nord-vest a Mării

Negre, văi corespunzând cu Paleo-Dunărea și Paleo-Niprul au tăiat în platoul continental chei adânci de aproximativ 800 m.

Modificările cele mai spectaculoase au avut loc în timpul Cuaternarului, fiind determinate de glaciațiuni și de interglaciațiuni, care au cuprins întreaga Planetă, ca răspuns, se pare, la modificări ale balanței de radiație solară în regiunile arctice, date de ciclurile astronomice ale Pământului: precesie, oblicitate și excentricitate (așa-numitele „cicluri Milankovitch"). În timpul glaciațiunilor, o mare cantitate de apă era mobilizată în calotele glaciare, care ocupau suprafețe enorme în nordul Europei, Asiei și Americii de Nord, precum și în zona lanțurilor muntoase importante. În consecință, nivelul Oceanului Planetar scădea drastic cu zeci și chiar sute de metri. Schimbările nivelului Mării Negre au fost, până la un moment dat al evoluției, similare cu modificările nivelului Oceanului Planetar. Totuși, diferențele de evoluție sunt semnificative și sunt datorate condițiilor locale, anume faptului că atunci când nivelul general al mării a fost mai jos de pragul Bosforului, variațiile ulterioare ale Mării Negre puteau să fie determinate de condițiile regionale, fără a urma întocmai modificările din Oceanul Planetar.

Ultima glaciațiune a avut loc cu 20–18 mii ani înainte de prezent. În acea perioadă, nivelul oceanului a coborât cu aproximativ 120 m. Aceeași coborâre se înregistrează și pentru bazinul Mării Negre. Linia de coastă s-a deplasat departe spre larg și încă o dată platoul continental a fost exondat. Paleo-Dunărea și Paleo-Niprul au tăiat chei de 100–200 m adâncime în zona platoului continental, care devenise uscat; tot așa și Nistrul și Bugul.

Așezările paleolitice s-au întins, probabil, pe noile zone exondate spre noua linie de coastă, urmărind mai ales câmpiile aluviale ale marilor râuri. Iată de ce descoperirile unor astfel de așezări sunt atât de rare în zona costieră actuală.

Încălzirea postglaciară a climei a început cu cca 15 mii ani înainte de prezent și a determinat topirea ultimei calote glaciare și o creștere treptată a nivelului mării. În Marea Neagră aportul de apă din ghețari a fost foarte mare și s-a realizat prin fluviile Paleo-Niprul și Paleo-Nistrul (pentru apa de topire a ghețarilor de pe Platforma Rusă) și prin Paleo-Dunăre (pentru ghețarii din Carpați). În acest fel, acum cca 12 mii de ani nivelul apei din Marea Neagră a ajuns până la pragul Bosforului și chiar mai sus, ridicarea făcându-se mult mai repede decât în Marea Mediterană. S-a format astfel un curent important de apă dulce, care a curs prin Bosfor și Dardanele spre Marea Egee. Când nivelele din mările Neagră și Mediterană s-au egalizat, acum cca 7,5 mii ani, a început și schimbul bidirecțional de apă dintre cele două mări, ceea ce a dus la transformarea treptată a Mării Negre în bazin anoxic.

În ultimii ani a fost elaborată o nouă ipoteză asupra evoluției post-glaciare a Mării Negre. Noua ipoteză acreditează ideea că, după un episod relativ scurt de încălzire substanțială a climei și de topire rapidă a ghețarilor (acum cca 15 mii ani), timp în care nivelul Mării Negre a crescut suficient pentru ca apa pontică să fi curs prin Bosfor spre Marea Egee, retragerea prin topire a calotelor glaciare a determinat, începând cu aproximativ 12 mii ani în urmă, o redirecționare, pe o perioadă limitată de timp, a aportului de apă provenită din topirea ghețarilor către Marea Nordului. În aceste condiții, în Marea Neagră, lipsită de aportul de apă provenit din topirea ghețarilor, în timpul *Dryas*-ului tânăr (cca 11 000 ani BP) și până la aproximativ 9 mii de ani BP, în condiții aride și cu vânturi puternice, s-a produs o nouă coborâre foarte importantă a nivelului (până la cca –156 m). În acest timp, nivelul Mării Mediterane a continuat să crească, depășind acum 7 500 ani înălțimea pragului Bosforului, ceea ce a generat un masiv aport de apă sărată înspre Marea Neagră. Fluxul a fost de câteva sute de ori mai mare decât cele mai mari cascade din lume și a cauzat o creștere catastrofală a nivelului Mării Negre de 30–60 cm pe zi și o umplere a bazinului într-o perioadă foart scurtă (doi trei ani). Noua ipoteză susține că această creștere catastrofală a nivelului mării a determinat un exod nemaiîntâlnit până la acea dată a unor populații care locuiau în zonele în prezent submerse ale platoului continental al Mării Negre, populații cu nivel de dezvoltare superior comunităților umane din alte regiuni ale Europei și Asiei. Aceste populații, care au trăit până atunci (în intervalul cca 9 000–7 500 ani BP) pe cursul văilor și în zona litorală a Mării Negre (de fapt a giganticului lac Pontic), au fost nevoiți să fugă din fața mării, care le invada așezările. Astfel s-ar explica apariția aproape simultană a unor culturi, cum ar fi Vinča, Hamangia, și cea a ceramicii lineare, în diferite părți ale continentului european. Cascada de apă mediteraneană de la Bosfor și creșterea catastrofală a nivelului mării ar fi rămas în memoria populațiilor din jurul mării și ar fi constituit nucleul mitului Potopului lui Noe. Este poate prea devreme să acceptăm fără rezerve această ipoteză. Oricum, după aceste schimbări continue, uneori catastrofice, la ultima ridicare a nivelului Oceanului Planetar și a Mării Negre, cu particularitățile ei, acum 7 500 ani, a avut loc egalizarea nivelurilor din bazinele pontic și mediteranean și, drept consecință, pătrunderea apei saline mediteraneene în Marea Neagră. Condițiile ambientale din această mare s-au definitivat și stabilizat (la scară temporală umană, nu geologică !), iar în ultimii 3 000 de ani nu au fost puse în evidență decât schimbări ambientale minore. Se raportează variații de nivel al mării de câțiva metri (așa-numita „regresiune" phanagoriană, când nivelul a scăzut cu 3–7 m).

N. Panin

d. Paleoflora și evoluția climei în Holocen

Prin metodologia analizelor sporo-polinice, gândirea istorică s-a afirmat cu excepționale posibilități în studiul dezvoltării vegetației. În același timp, analizele sporo-polinice oferă posibilitatea reconstituirii succesiunii modificărilor paleoclimatice cu ajutorul comunităților de plante care au existat în intervalul acestor modificări. În felul acesta, problema clasică a analizelor polinice a devenit istoria modificărilor climatice. Procentele diverselor componente polinice, după reajustarea lor prin anumiți factori de corecție, devin expresiile cantitative ale alcătuirii vegetației din perioada în care s-a format zăcământul care a interceptat și a conservat „ploaia" polinică.

Este cunoscut că, în afara modificărilor paleoclimatice determinate de poziția și variația conturului maselor continentale, în decursul erelor geologice s-au produs o serie de fluctuații climatice reversibile, ale căror extreme reci au culminat cu extinderea unor ample glaciațiuni. Întregul răstimp al Cuaternarului se caracterizează printr-o instabilitate climaterică de o importanță biogeografică excepțională.

Pe fondul general de răcire a climatului cuaternar au alternat climatele foarte reci (fazele glaciare), cu încălzirile temporare (fazele interglaciare). La rândul lor, perioadele reci („glaciarele") au cuprins mai multe intervale de încălzire temporară (oscilații anaterme), denumite interstadiale cu oscilații reci (cataterme), cărora li s-a dat denumirea de stadiale.

În timp ce cunoștințele privitoare la flora și vegetația Pleistocenului din România rămân deocamdată lacunare și necesită încă reconfirmări, rețeaua stațiunilor în care s-au efectuat analize sporo-polinice ale unor sedimente de la sfârșitul ultimei glaciațiuni și din Holocen oferă deja informații concludente pentru reconstituirea succesiunilor forestiere din intervalul depunerii lor. În această privință, o contribuție importantă pentru palinologia românească a constituit-o efectuarea radiodatărilor, o dată cu reanalizarea sedimentelor din Tăul Zănoguții din Munții Retezatului de către Sorina Fărcaș și colaboratori (1999). Cele 14 datări cu ^{14}C ale unor sedimente din Tăul Zănoguții permit reconsiderarea vechimii unor orizonturi, atribuindu-le, de cele mai multe ori, o vârstă mai mare.

Cu toate discontinuitățile lor, ghețarii pleistoceni din Carpații Meridionali și Munții Rodnei au lăsat numeroase circuri glaciare, care adăpostesc lacuri, văi cu profil de „U" și morene. Totuși, în Carpații sud-estici efectele ultimei glaciațiuni s-au exercitat într-o măsură mai mare prin vânturile uscate decât prin extremele reci. Extinse teritorii din părțile sudice, sud-estice și sud-vestice ale țării s-au aflat în exteriorul limitei sudice a solurilor înghețate („permafrostului").

Ultima perioadă de geruri aspre, cu o temperatură medie inferioară cu 6°C temperaturii actuale, a fost denumită *Dryas*, după una dintre plantele caracteristice acestei perioade. În acest răstimp, în nordul Europei se extindeau numai tundre, care ajungeau de fapt până în Europa Centrală. Predominanța plantelor ierboase în spectrele sporo-polinice (graminee, *Artemisia*, *Chenopodiaceae*) indică un climat arctic continental. Datorită caracterului local al ghețarilor din Carpați, frecvențele ridicate ale polenului de *Pinus* reflectă existența unor extinse jnepenișuri (*Pinus mugo*). Cu toate că nu a dispărut din Carpați, unde își avea refugii glaciare, molidul avea o frecvență redusă. Pe teritoriul țării noastre această perioadă a fost sincronizată cu episodul pinetelor vechi și aride, stabilit de Emil Pop pentru Carpații românești. Perioada tundrelor arctice a fost divizată în două faze de către interstadiul Bölling. În flora tundrelor arctice s-a pus în evidență un amestec de plante alpine și arctic-alpine cu plante de stepă și pajiști xerice. Apariția unor mestecănișuri acum vreo 14 000 ani indică o primă îndulcire a climatului, care corespunde interstadiului Bölling, după o revenire a gerurilor (Dryas II), urmată de o nouă perioadă de încălzire a climatului (interstadiul Alleröd), în care temperatura medie nu era mai coborâtă decât cu 2°C sau 3°C în raport cu cea actuală. Se apreciază că epoca Alleröd

s-ar fi extins între 12 500 și 10 700 BP. După ultima recurență a gerurilor (Dryas III), tundra a dispărut definitiv din Carpați.

Există un larg acord în privința situării începutului Tardiglaciarului la începutul retragerii ghețarilor. În această accepție, Tardiwürmianul cuprinde intervalul dintre Dryasul vechi (18 000–13 000 BP) și Dryasul recent.

Cu 13 000 de ani în urmă, teritoriile Europei Nordice erau acoperite încă de calota glaciară. Teritoriile Europei din nordul Alpilor erau acoperite de o tundră sau de o tundră populată cu arbuști, în timp ce în sudul Europei existau silvostepe alcătuite, în diferite proporții, din *Pinus* și *Quercus*. Numai în estul Europei exista o zonă de vegetație forestieră extensivă, cu diferite proporții de *Picea*, *Pinus*, *Betula* și *Alnus*.

Modificările majore ale circulației atmosferice din perioada deglacializării au condus la schimbări de largi amplitudini ale repartiției vegetației și ale alcătuirii comunităților de plante. La sfârșitul glaciațiunii, asemenea modificări ale circulației atmosferice au putut să fie mai rapide decât posibilitățile vegetației de a reacționa. La noi, din această cauză, începutul Preborealului se distinge adeseori dificil de Dryas III.

Pentru aria carpatică, Preborealul reprezintă faza de tranziție pin-molid. Pe lângă ariile muntoase, pinetele preboreale au avut o extindere largă pe întregul cuprins al Bazinului Transilvaniei. Încă de la începutul Preborealului, limita etajului forestier s-a ridicat cu 400–500 m. Încălzirea climatului postglaciar a favorizat extinderea ecosistemelor forestiere alcătuite îndeosebi din pini și molizi. Refugiile glaciare ale molidului din Carpații Orientali și Meridionali au favorizat o populare rapidă a molidișurilor în masivele muntoase de pe teritoriul țării noastre.

În jurul anilor 10 000 BP, alcătuirea vegetației a început să se modifice, iar pe arii de extinderi mai reduse s-au diferențiat diverse unități de vegetație, ale căror spectre polinice indicau o coerență mai redusă. Aceste modificări au coincis cu finalul unei deglacializări rapide. La 8 000 BP grupările diferențiate au dobândit o largă extindere teritorială, devenind zonale. Amestecurile de rășinoase cu foioase au avut o mai largă extindere teritorială decât cea actuală atât în Europa Centrală, cât și în cea sudică și nordică.

Perioada boreală coincide cu faza extinderii molidișurilor cu stejăriș amestecat și alun. Încălzirea (evoluția anatermă) climatului postglaciar a favorizat această extindere spre altitudini din ce în ce mai ridicate, pe povârnișurile munților.

La rândul său, perioada atlantică, în care domină climatul hipsoterm (= apogeul călduros postglaciar), coincide cu apogeul molidișurilor cu stejăriș amestecat. Climatul, care la început era cald și uscat, a devenit treptat cald și umed. În perioada atlantică teritoriul României a fost acoperit de păduri, întrerupte numai de golul alpin și de întinderea unor lacuri. În jurul anilor 5 000 BP, alcătuirea vegetației era deja asemănătoare celei actuale.

Un eveniment fitoistoric de o covârșitoare importanță pentru aria Carpaților sud-estici l-a contituit apariția zonei de cărpinișe, care s-a interpus între stejăriș și molidișe. În sincronizările anterioare, extinderea cărpinișelor a fost atribuită climatului mai răcoros și mai uscat al Subborealului, deci unei vârste de cel mult 3 500 BP. Recentele datări

ale sedimentelor de la Tăul Zănoguţii din Munţii Retezatului cu ^{14}C au arătat că această extindere s-a produs mai devreme cu 3 000 de ani. Decalajul extinderii cărpinişelor constituie o importantă precizare pentru istoria pădurilor din Carpaţi.

În cursul perioadei subboreale, molidişele cu carpen au ajuns dominante în etajul montan al Carpaţilor. În această perioadă au început să se extindă şi făgetele pe cursul văilor montane.

În perioada subatlantică, umezirea şi răcorirea climatului postglaciar au favorizat competiţia viguroasă a făgetelor, care s-au substituit zonei de cărpinişe, împingând spre altitudini mai ridicate limita inferioară a molidişurilor şi spre etajul inferior limita superioară a stejărişelor termofile. Cu toate că fagul are o apariţie tardivă în climatul postglaciar, datorită expansiunii sale explozive a devenit principalul edificator climatogen al vegetaţiei montane din ţara noastră, ca şi din Europa Centrală. Există o bogată literatură privitoare la impactul uman exercitat asupra vegetaţiei, care valorifică rezultatele colaborării dintre palinologi şi arheologi. Cu toate acestea, palinologii nu au acordat întotdeauna atenţia cuvenită acestui impact, care putea să fie decodificat din diagramele polinice. Declinul unor componente forestiere din spectrele polinice nu poate fi atribuit întotdeauna unui determinism climatic. Astfel, ciclurile scurte ale distrugerii unor păduri, urmate de regenerarea lor, nu pot să fie explicate în toate împrejurările prin depresiuni climatice. Deja Lennarth von Post, în 1916, a sugerat ideea că frecvenţa polenului de cereale ar putea fi utilizată ca un criteriu pentru evaluarea extinderii ariilor cultivate.

Încă de la începutul lor, colonizările neolitice au exercitat un impact asupra ecosistemelor forestiere. Astfel, extinderea populaţiilor neolitice din perioada atlantică a condus la transformarea unor extinse păduri în păşuni şi fâneţe, ca şi în culturi agricole. Totuşi, numeroase colonizări agricole au fost instabile şi, ca urmare, vegetaţia defrişată s-a regenerat după încetarea impactului antropic.

Creşterea animalelor se reflectă, de asemenea, în diagramele polinice. Începând din perioda neolitică, polenul speciilor nitrofile de pelin (*Artemisia*) este prezent aproape în toate diagramele. Dar, în timp ce polenul de pelin din Tardiglaciar pare să aparţină populaţiilor de *Artemisia campestris*, cel din vremurile neolitice ar putea să fie atribuit speciilor *Artemisia absinthium* şi *Artemisia vulgaris*. La rândul lor, frecvenţele ridicate ale polenului de graminee sălbatice şi *Plantago* sunt determinate de activitatea pastorală.

Într-o serie de diagrame polinice, maximele polenului de *Plantago* apar ca replici ale minimelor curbei stejărişului mixt, ca expresii ale fazelor de colonizare umană pentru care J. Iversen a propus, în 1941, termenul de „land-occupation phase" (*Landnahme Phase*). Fazele de ocupare a teritoriului de către populaţiile umane au constituit evenimente locale, care nu pot fi sincronizate în diversele diagrame polinice.

Ocurenţele polenului unor cereale sunt, de cele mai multe ori, atât de sporadice încât rămân lipsite de o semnificaţie suficient de concludentă pentru reconstituirea începutului agriculturii. Dar creşterile frecvenţelor polenului unor plante ierboase corespund unor defrişări ale pădurii în vederea extinderii culturilor agricole sau a pajiştilor, chiar dacă polenul plantelor cultivate rămâne rar sau chiar lipseşte din spectrele polinice.

Influenţele populaţiilor preistorice asupra vegetaţiei forestiere s-au intensificat odată cu dezvoltarea metalurgiei bronzului şi apoi a fierului, operaţiuni care necesitau consumuri din ce în ce mai mari de combustibil vegetal; tot aşa răspândirea practicării incineraţiei în ritul funerar, cât şi necesităţi sporite de material lemnos pentru construcţii, ca urmare a permanentei creşteri demografice. În afară de aceasta, confecţionarea uneltelor de metal a lărgit amploarea defrişărilor.

Totuşi, reconstituirea impactului antropic exercitat asupra vegetaţiei necesită interpretarea unor spectre polinice obţinute pe baza identificării unor efective mult mai mari de grăuncioare de polen. Dar, fără suportul unor ample cunoştinţe privitoare la dinamica vegetaţiei, analizele polinice nu pot oferi un sprijin real cercetărilor arheologice.

N. Boşcaiu

e. Contribuţia arheozoologiei la reconstituirea istoriei din neolitic până la epoca romană

Întrucât problema neoliticului aceramic pe teritoriul României este încă destul de controversată, trebuie să considerăm că primele date certe cu privire la animalele domestice, zise clasice: bovinele, porcinele, ovi-caprinele (câinele fiind domestic încă din cultura mezolitică Schela Cladovei) ne sunt cunoscute începând din orizontul cultural Cârcea – Gura Baciului. În ambele situri, toate cele patru animale domestice sunt prezente, ele fiind aduse dinspre sudul Peninsulei Balcanice, poate de diverse valuri succesive ale purtătorilor unor culturi tipic neolitice. Bovinele aveau frecvenţa cea mai înaltă, fiind de talie mare, încât delimitarea lor de resturile de *Bos primigenius* (bourul, strămoşul lor) se face încă relativ dificil; este posibil ca pentru bovine, dar poate şi pentru porcine (al căror strămoş — *Sus scrofa* — există şi azi în fauna noastră), venirea unor populaţii cu animale domestice, să fi prezentat „o amorsă" pentru o continuare a domesticirii pe loc, fenomen care pare să se fi perpetuat, poate chiar până în epoca bronzului. Cultura Criş se caracterizează, de asemenea, printr-o exploatare cu precădere a bovinelor, cu excepţia unor aşezări, mai cu seamă, din Moldova: Balş şi, în special, Trestiana, unde, ca frecvenţă, cornutele mici le întrec pe cele mari. S-ar putea ca dominaţia ovi-caprinelor să reprezinte o reminiscenţă a unei exploatări a animalelor de tip „mediteranean", a unui val de populaţie umană încă incomplet adaptată la condiţiile latitudinilor cu un climat temperat. Vânătoarea avea un caracter minor (într-un mediu oarecum păduros, cu totul prielnic exercitării ei), fenomene care credem că sunt şi ele legate de o adaptare incompletă a populaţiei umane de cultură Criş la noul lor mediu de viaţă.

Cultura Vinča-Turdaş este, la rândul său, relativ bine reprezentată prin studii asupra faunei din siturile ei din Banat şi Transilvania. Se observă faptul că economia animalieră este mai bine adaptată mediului înconjurător, deoarece predomină printre animalele domestice mai cu seamă bovinele, iar porcinele sunt şi ele mai frecvente, împuţinându-se, în general, cornutele mici. S-a constatat că era cunoscută castrarea masculilor de bovine şi se conturează mai clar faptul scăderii taliei lor în comparaţie cu cea a bourului, diminuare

ce va continua mereu până la revirimentul adus abia o dată cu cucerirea romană, încât delimitarea lor în raport cu *Bos primigenius* devine, metric, mult mai clară. Porcul este, de asemenea, de talie relativ joasă, asemănător, în general, cu aşa-zisul tip *„palustris"*, care se va perpetua în tot neoliticul şi eneoliticul de la noi. Ovinele sunt şi ele mici, în medie sub 60 cm înălţime la greabăn, aşa cum le vom găsi cel puţin până în perioada de trecere către epoca bronzului. De talie mică, cel mult medie, este şi câinele (tipurile *„palustris"* şi *„intermedius"*), care se vor păstra ca atare, în general, până în epoca bronzului. Vânătoarea ocupa un loc nu prea important, de obicei cerbul şi după el mistreţul fiind speciile cele mai bine reprezentate.

În cadrul culturilor neoliticului târziu şi începutului eneoliticului deţinem date referitoare la culturile Vădastra, Boian, Hamangia, a ceramicii liniare şi Precucuteni, dar şi pentru cultura Banatului, cu nivelele de la Parţa. Putem spune că, în mare, situaţia exploatării animalelor nu se schimbă radical, dominând ca frecvenţă tot bovinele, urmate îndeaproape, în Hamangia, de exemplu, de ovi-caprine. Raportul dintre creşterea mamiferelor domestice şi vânătoare variază de la cultură la cultură şi, adesea, de la fază la fază sau nivel. Totuşi, vânătoarea nu întrece niciodată ca pondere creşterea animalelor.

Culturile eneoliticului dezvoltat: Gumelniţa, Sălcuţa, Cucuteni-Ariuşd, Cernavoda I, sunt mai bine studiate din punct de vedere paleofaunistic, pentru Cucuteni întocmindu-se chiar şi o sinteză. Nu putem considera că, în ce priveşte exploatarea animalelor, se observă deosebiri evidente faţă de neolitic. În general, domină, ca frecvenţă, tot bovinele, dar în aşezarea bănăţeană de la Cuptoare-Sfogea ele sunt întrecute de porcine, iar la Cernavodă de cornutele mici, poate datorită componenţei stepice din cadrul acestei culturi. Este interesant cum variază raportul dintre mamiferele domestice şi cele sălbatice, în cadrul aceleiaşi culturi, deci ponderea vânătorii. Astfel, doar într-un nivel Gumelniţa de la Căscioarele domină vânătoarea în raport cu creşterea animalelor domestice, fenomen ce apare şi în cultura Cucuteni la Truşeşti, Traian, iar în aspectul Ariuşd, la Malnaş Băi, cu toate că Truşeşti şi Căscioarele se găsesc la altitudini joase. Perioada de tranziţie spre epoca bronzului şi începutul acesteia din urmă sunt importante, căci, aşa cum se susţine de mulţi cercetători, s-au produs modificări ale structurii societăţii, în timpul ei având loc, după unele opinii (v. şi cap. III) chiar procesul de indo-europenizare, prin venirea unor populaţii noi dinspre spaţiul nord-pontic. Se crede că ele au adus calul domestic, dar problema apare mult mai complexă. Se pare că în jur de 3 500 a.Chr. a avut loc o domesticire a calului în zona Niprului mijlociu, de unde el a fost vehiculat către centrul şi sud-estul Europei, acesta devenind un element al tuturor culturilor din epoca bronzului. Datele arheozoologice pentru zona carpato-dunăreană arată că resturi extrem de rare de cal sunt caracteristice pentru cele mai multe culturi neolitice. Se pune deci problema existenţei, înaintea celui domestic, a unui cal sălbatic, despre care se cunosc deocamdată prea puţine date morfologice şi metrice pentru a-l caracteriza. Din punct de vedere etoecologic, el pare a fi mai degrabă un cal de pădure, pe care de fapt Heptner l-a denumit ştiinţific, sub formă de subspecie, *Equus przevalskii silvaticus*. În eneolitic, rata frecvenţei calului creşte uşor, el fiind, poate, domesticit. Îl găsim mai abundent în aspectul cultural

Stoicani-Aldeni (de exemplu, la Lişcoteanca), fiind de altfel cu o frecvenţă ceva mai înaltă încă din precucutenianul de la Târgu Frumos, în raport cu cel de la Târpeşti. De-a lungul culturii Cucuteni, frecvenţa sa se păstrează, în toate fazele, totuşi joasă, ca de altfel şi în cultura Gumelniţa. Totodată, în perioada de tranziţie el nu apare brusc, cu mult mai frecvent decât în cucutenian. De altfel, către vest, în aşezarea Coţofeni de la Ostrovul Corbului, acesta nu a fost găsit, ca şi în staţiunea Coţofeni, cu elemente Baden, de la Ghida din Crişana. În Banat, calul domestic apare evident doar în bronz. Se pune deci problema când ajung pentru prima oară la noi caii domestici, alţii decât cel sălbatic menţionat mai sus. Situaţia se complică, unii specialişti considerând tarpanul (*Equus gmelini*) doar drept un *maron* (resălbăticit) şi deci ar fi vorba de domesticirea takiului, *Equus przewalskii przewalskii*, tipic pentru stepa aridă. Este posibil ca infiltrarea acestuia din urmă să fi avut loc lent, pe o perioadă de timp destul de lungă şi abia la începutul bronzului să apară complet asimilat în cadrul şeptelului, fiind folosit nu doar pentru carnea sa, ci şi în scopuri utilitare multiple.

În perioada de tranziţie şi la începutul epocii bronzului s-au obţinut date arheologice prin cercetări asupra faunei din complexul Horodiştea-Erbiceni-Folteşti, dar şi în aşezări Coţofeni. Aproape peste tot predomină cornutele mari şi doar la Erbiceni ovi-caprinele. Considerând muflonul european, denumit *Ovis musimon*, drept un ovid resălbăticit (maron), este foarte probabil că ovinele neo-eneolitice, de talie joasă, să fi avut strămoş sălbatic pe *Ovis orientalis* din Asia Mică, iar populaţiile umane venite din stepele nord-pontice să fi adus cu ele un ovin domestic, cu un alt strămoş sălbatic din Asia Centrală, *Ovis ammon*, de talie mai mare, acesta perpetuându-se şi în epoca bronzului, când ovinele au în medie 65 cm înălţime la greabăn; poate doar ele să fi avut corpul bine acoperit cu lână, căci se ştie că genul *Ovis* sălbatic are doar păr. De asemenea, şi porcul prezintă o talie mai mare decât cel din neo-eneolitic, acesta crescând încă şi mai mult în epoca bronzului, deşi nu s-a putut demonstra existenţa unui fenomen de ameliorare rasială.

Pentru epoca bronzului a fost studiat material faunistic din aproape toate culturile. Se poate constata că bovinele se găsesc aproape peste tot pe primul loc şi, totodată, că procentul care revine vânătorii este mai scăzut decât în neo-eneolitic, neîntrecând niciodată gruparea animalelor domestice. Apare evident o diminuare drastică a taliei bovinelor de-a lungul întregii epoci, cele din bronzul final fiind evident mai joase decât în bronzul timpuriu. S-ar putea ca acest lucru să se datoreze imposibilităţii funcţionale de încrucişare liberă cu *Bos primigenius*, fenomen ce avea tocmai rolul de a încetini această scădere a taliei. Dimpotrivă, porcinele cresc în masivitate, în cursul întregii epoci, cele mai mari găsindu-se în aşezările Noua, lucru probabil neîntâlnit în Europa Centrală. Am văzut că faţă de epocile anterioare şi ovinele apar de talie înaltă (64,5 cm la medie), fenomen observat şi în Europa Centrală. Cel puţin spre sfârşitul epocii, în cultura Noua şi caii au o înălţime mai mare la greabăn, existând curent exemplare de peste 1,40 m. Se executa la ecvide castrarea masculilor. Câinele, deşi se regăseşte în număr mic, este mult mai diversificat, apărând acum şi exemplare de talie mare, dar predominând cele de mărime

medic. În cadrul complexului Sabatinovka-Noua-Coslogeni, bovinele predomină net, ovi-caprinele și, mai ales, porcinele având o frecvență joasă; vânătoarea prezintă și ea un rol cu totul minor.

În ceea ce privește Hallstattul, studiile cu privire la materialul arheozoologic sunt puține. Se cunosc deocamdată determinări provenind din stațiunea eponimă a culturii Babadag și din altă așezare dobrogeană, Rasova, pe malul drept al Dunării, apoi la Frumușita-Ijdileni (jud. Galați), precum și la Cozia (jud. Iași) și Dănești (jud. Vaslui). Se constată frecvența mare a bovinelor, urmate de ovi-caprine și porcine; se găseau cai ce întreceau 1,40 m la greabăn. De la sfârșitul perioadei de trecere spre epoca următoare s-a prelucrat un lot mare de material osos din cetățile de la Stâncești. Se poate constata frecvența foarte mare a bovinelor, aproape jumătate din material, dar și faptul că ele erau de talie foarte joasă (106,3 cm în medie) — fiind, prin aceasta, deosebite de cele din zona nord-pontică. Ovi-caprinele și porcinele sunt în cantitate mult mai mică, ovinele având în medie doar 60 cm la greabăn, dar porcinele rămân masive. Vânătoarea era o ocupație curentă, mistrețul întrecând ușor cerbul (Stâncești fiind unul din puținele cazuri în care se documentează această situație).

Pentru perioada La Tène, adică între secolul al IV-lea a.Chr. – secolul I p.Chr. deținem date arheozoologice mai cu seamă din Moldova și Muntenia, foarte puține din Banat (două situri) și din așezarea de la Pecica, jud. Arad; pentru Transilvania propriu-zisă nu avem încă destul material concludent, cu excepția unui mic studiu asupra resturilor provenind din gropile zise cu „resturi de incinerație" de pe Măgura Moigradului. De dincoace de Carpați, avem la dispoziție mult material din așezări (resturi menajere), dintr-o necropolă și din morminte princiare. Bovinele, cu o talie medie de 112–113 cm, predomină în cele mai multe așezări (la Cârlomănești sunt cu mult întrecute de ovi-caprine, iar într-un sit din Banat și la Pecica sunt depășite ușor de porcine). Menționăm că în nordul Moldovei (așezarea Lozna mai ales) au fost găsite multe vite acornute. Ovi-caprinele, reprezentate mai cu seamă prin ovine, scad ca talie în raport cu cele din epoca bronzului, având o medie de 60 cm. Porcinele, a căror talie variază de la mică spre medie, în funcție de așezare, mai păstrează caractere primitive și se constată că sacrificarea lor era deplasată, mai ales, spre doi ani, când, probabil, atingeau greutatea optimă. Calul, întrebuințat în diverse scopuri, era folosit și în alimentație, ca de altfel și în epocile anterioare. Morfologic, acesta aparținea tipului cailor „estici" din epoca fierului, dar el era diferențiat în cai „ordinari", de talie joasă și medie, și în cai de „elită", cu alte raporturi intersegmentare și cu o înălțime de peste 1,40 m, folosiți pentru călărie (război sau paradă), probabil de aristocrație; este de remarcat că acești cai de elită erau rezultatul unui proces de ameliorare rasială, pornindu-se probabil dintr-un fond genetic ce exista încă din bronzul final, trecând și peste perioada hallstattiană, fiind deosebiți astfel de caii populațiilor din stepa ponto-caspică. Faptul de mai sus a putut fi reperat și bine studiat, întrucât geții îngropau ritual caii întregi în necropole (Zimnicea), așezări (Cătunu) și gropi mai departe de așezări (caii de la Căscioarele–„Coinea" și „D'aia Parte"), dar și în morminte princiare (Agighiol, Peretu).

După cum apare, creșterea animalelor reprezintă o ocupație de bază (împreună cu agricultura și, uneori, probabil chiar mai importantă decât aceasta), în tot răstimpul din neolitic și până la începutul secolului al II-lea p.Chr., când încheiem investigația noastră. Vânătoarea, ocupație arhaică, are o netă tendință de micșorare a ponderii sale, mergând dinspre preistorie spre istorie, scăderea neavând un caracter cu totul liniar; adesea, pentru unele situri, nivele și chiar în ansamblul unor culturi, ea capătă, datorită unor factori foarte complecși, al căror determinism ne poate scăpa, o frecvență din nou mai înaltă, mergând până la situația de a întrece ușor creșterea animalelor. Speciile cele mai importante pentru economia vânatului sunt cerbul și apoi mistrețul. Alături de prezența ursului, a râsului și a cerbului, de altfel și în zonele de altitudine joasă (azi toate trei cu o cantonare pericarpatică), ne permit să afirmăm că aproape întreg teritoriul României era ocupat, chiar și în evul mediu, de imense păduri, deforestarea, însoțită de toți factorii ei negativi, fiind de dată foarte recentă. Cu titlu informativ, menționăm că în neoliticul târziu se mai păstra în cultura Vinča din Banat, dar și în Hamangia, asinul sălbatic european (*Equus (Asinus) hydruntinus*), element stepic, stins ulterior, că elanul (*Alces alces*) apare sporadic în situri eneolitice, din epoca bronzului, dar și La Tène din Moldova, acolo unde existau condiții de mediu ce-i sunt caracteristice — păduri umede și cu zone înmlăștinate, că cerbul lopătar (*Cervus dama*), în stare nativă, a fost pus în evidență doar în sudul țării, în zone cu un climat mai cald, în cultura Vinča din Banat, dar și în culturile Hamangia și chiar Gumelnița din Dobrogea, că în perioada de tranziție spre epoca bronzului și în cea a bronzului apare, tot sporadic, doar în situri apropiate de malul drept al Prutului inferior, culanul (*Equus hemionus*), element tipic de stepă, a cărui înaintare spre vest a fost împiedicată probabil de masivele păduroase, existența sa sugerând poate un climat mai uscat în acele timpuri, că brebul (castorul) se menține încă relativ comun, în tot răstimpul avut în vedere, în acele așezări în dreptul cărora avea condițiile ecologice necesare.

În cadrul acțiunii de vânătoare mai trebuie cuprinse și prinderea (vânarea) păsărilor sălbatice. Menționăm că resturile lor apar destul de rar, fiind mai greu de identificat în săpăturile arheologice și găsindu-se cu deosebire acolo unde loturile de faună studiate sunt, numeric, foarte mari; apar mai ales specii de mlaștină și de apă, în acele situri situate pe malurile Dunării sau ale apelor mai mari.

O ocupație de mult mai mică importanță era pescuitul. Însă, în toate siturile situate în apropierea apelor mari, el are o importanță destul de evidentă (exemplul clar fiind nivele gumelnițene din *tell*-ul de la Hârșova). Menționăm că în așezarea de tip Hamangia de la Techirghiol au fost găsite resturi ale unor indivizi de talie mare a speciei *Chrysophrys aurata*, pește mediteranean, ce ajungea frecvent în Marea Neagră, unde avea condiții bune de trai în timpul acestei culturi, ce s-a dezvoltat deci în plin optim climateric post-glaciar (perioada atlantică), demonstrând astfel tocmai existența acestei importante oscilații climatice. De altfel, atât cerbul lopătar, cât și hydruntinul sunt tot elemente termofile, cu caracter mai mult mediteranean decât temperat.

Nu trebuie să neglijăm nici culesul, ocupație ancestrală a cărui evaluare este dificilă, căci ne-au rămas doar resturi neputrescibile, cum ar fi cochiliile gasteropodelor, valvele

lamelibranhiatelor și piese osoase de chelonieni. Se poate considera că și în România arheozoologia, o știință cu totul modernă, s-a dezvoltat suficient de mult pentru a constitui un izvor important pentru arheologie, cu referire la toate etapele istorice, chiar și pentru ale civilizației post-dacice, ajungând chiar până în epoca modernă.

S. Haimovici

f. Structura și evoluția antropologică a populațiilor din spațiul carpato-danubian din paleolitic până în epoca bronzului

Structura antropologică în epoca pietrei și a bronzului. Cea mai veche formă umană descoperită în România este calota craniană de la Cioclovina, aparținând paleoliticului superior (aurignacian); celelalte forme găsite sunt mai puțin semnificative sau discutabile ca datare. O descoperire mai târzie, din epipaleolitic, de la Ostrovu Corbului, evidențiază elemente asemănătoare cu prima: tipul „dolicocran", frunte teșită, craniu masiv cu relief supraorbitar, *varianta Předmost* (protoeuropoid). Studiile referitoare la neolitic relevă o „roire" a populațiilor din bazinul mediteranean, care ajung și în Muntenia, sudul Transilvaniei și al Moldovei. Cele mai vechi culturi neolitice din România, grupul cultural Gura Baciului-Cârcea și Starčevo-Criș din neoliticul timpuriu, sunt atestate la populațiile din necropolele de la Gura Baciului, lângă Cluj, la Sfântu Gheorghe „Bedehaza" și la Trestiana, lângă Bârlad. Acestea sunt, în mod predominant, forme mediteranide gracile, care atestă legăturile genetice cu populațiile din regiunile sudice, dar și forme robuste paleomediteranide și protoeuropoide, „markeri" ai populațiilor vechi, autohtone.

O polimorfie mai accentuată decât a altor populații neolitice autohtone o oferă populația din necropola de la Cernavoda (cultura Hamangia). Surprindem, pe lângă fondul autohton al populațiilor neolitice, și un amestec cu mediteranizi gracili, provenind probabil din populațiile „roite" ale lumii mediteraneene și asimilate de localnici, dar și prezența unor elemente brahicrane cu tentă alpină, care pot fi afiliate tipului armenoid și dinaroid (lumea egeo-anatoliană).

Structura antropologică a populațiilor unor culturi eneolitice, ca: Boian (necropolele de la Cernica, Odaia Vlădichii), Gumelnița (necropolele de la Dridu, Vărăști, Chirnogi, așezările din *tell*-urile Hârșova și Bordușani-Popina) și Cucuteni-Ariușd-Tripolje (morminte izolate în România: Traian, Girov, Doboșeni, Scânteia, ca și necropolele de la Vâhvatinți din Republica Moldova și seria de la Bilcze-Zlota de pe Nistrul superior), evidențiază o componentă dominant mediteranidă, cu unele elemente dinaroide. Aceasta atestă fondul genetic comun al populațiilor menționate.

La sfârșitul eneoliticului și începutul epocii bronzului, despre care se consideră că ar fi marcat de trecerea unor populații nomade, structura antropologică a triburilor autohtone se îmbogățește cu elemente protoeuropoide și nordoide, în urma mixajului cu acestea, se remarcă extinderea fenomenului de brahicefalizare, remarcat în Transilvania, la Gura Baciului, încă din neolitic. Extinderea brahicefalizării (începută în Europa în stațiunea epipaleolitică de la Ofnet din Germania) încă din neolitic se observă apoi în special, în

necropolele din epoca bronzului, cu o frecvență mai mare tot în Transilvania și se va realiza în continuare și în epoca fierului (perioada Hallstatt) pe teritoriul întregii țări (necropolele Balta Albă, Gogoșu, Zimnicea, Gabăra, Săbăoani ș.a.).

Din bogatul material antropologic provenit din necropolele aparținând perioadei bronzului (și anume dintre acelea în care predomina ritul funerar al înhumării): Sărata Monteoru, Poiana și Cioinagi (cultura Monteoru); Trușești, Probota, Doina, Ciritei, Lețcani, Alba Iulia (cultura Noua), Dealul Sofia (cultura Cernavoda); Căscioarele-„D'aia parte"; Zimnicea; Pir (cultura Otomani) se conturează cu acuratețe structura antropologică a populațiilor de atunci.

Astfel, menționăm tipurile protoeuropoide, gracilizate, cu elemente mediteranide, în special în seriile masculine (cu deosebire mai frecvent în necropolele din cultura Monteoru), tipuri de o anumită particularitate zonală, numite de unii antropologi „nord-balcanice", rezultate probabil printr-o îndelungată mixare dintre mediteranizi și protoeuropoizi.

Dar caracteristicile antropologice ale tipului mediteranid vor fi frecvent prezente în componenta de bază a populațiilor și, în mod deosebit, în seria femeilor.

Structura antropologică a populațiilor în spațiul carpato-danubian oferă un fond genetic foarte vechi, întâlnit încă din neolitic, de mediteranid de nuanță pontică, specifică acestor zone, la care se adaugă, în decursul timpului, datorită mixării cu populații străine acestui spațiu, noi elemente protoeuropoide și dinaroide, precum și cele nordoide.

Autohtonism și migrații reflectate în antropologie. Fondul antropologic autohton al populațiilor locale străvechi (cultura Criș) este acela mediteranid, așa după cum s-a mai arătat, la care se adaugă elemente paleomediteranide robuste și protoeuropoide.

În perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului, acest fond este îmbogățit cu unele elemente specifice culturii „amforelor sferice" (Piatra Neamț, Dolheștii Mari, Băcești). Apar caractere noi: talia înaltă a tipului protoeuropoid, gracilizat însă și cu accentuate tendințe de brahicefalizare.

Tot la sfârșitul neoliticului mai sunt semnalate noi populații venite din stepele nord-pontice; ele aparțin înmormântărilor cu ocru din morminte plane sau tumulare (Holboca, Valea Lupului, Smeeni, Stoicani, Liești, Târgu Bujor). Bărbații oferă variante ale tipului protoeuropoid și nordoid, având și unele elemente dinaroide, asemănându-se cu seriile din stepele nord-pontice (cultura Drevne-Iamnaja). Femeile acestor populații au o structură protoeuropoidă gracilizată, unele dintre ele sunt mediteranide evoluate, asemănându-se cu fondul antropologic al culturilor Boian și Gumelnița. Gracilizarea acestor populații poate fi efectul rezultat din amestecul populațiilor eneolitice autohtone. Se cuvine menționat faptul că, în general, în lipsa unor date mai ample despre structura biologică a numeroasei populații din aria culturii Cucuteni-Tripolje, concluziile trase referitor la raportul autohton/migrator trebuie abordate cu prudență.

Numeroase culturi ale triburilor de la începutul epocii bronzului (necropolele Cernavoda „Dealul Sofia", Poiana, Trușești, Zimnicea) sau descoperite izolat (Smeeni IV,

Căscioarele „D'aia parte") evidențează același fond mediteranid, întâlnit încă din neolitic. El se continuă pe tot parcursul vârstelor bronzului și fierului, până în zilele noastre.

Răspândirea mai accentuată a ritului funerar de incinerație la triburile epocii fierului au îngreunat descifrarea structurilor antropologice. Totuși, descoperirile din cimitirele birituale: Soporul de Câmpie – Transilvania sau de la Ocnița și Pietriș atestă același fond antropologic al populațiilor autohtone, la care se mai adaugă elemente protoeuropoide și dinaroide, accentuate de amestecul genetic cu populații migratoare.

Influența mediului și modului de viață asupra unor particularități antropologice, demografice și patologice. Polimorfia structurii antropologice a populațiilor, atât vechi cât și actuale, se realizează în mare parte și prin influența ecosistemelor teritoriale.

La populațiile cele mai vechi, prezente pe teritoriul țării noastre, tipul antropologic mediteranid, destul de gracil, se explică fie prin sușa mediteraneană provenită prin „roirea" populațiilor din lumea circummediteraneană, fie prin gracilizarea tipului protoeuropoid existent la noi încă din paleolitic. Un exemplu l-ar constitui populațiile eneolitice din cultura Boian de la noi, asemănătoare celor din cultura Russe din Bulgaria; în mare parte ele sunt asemănătoare sub aspect structural, dar, în același timp foarte bine diferențiate de particularitățile zonale.

O altă schimbare climaterică din perioada de tranziție spre epoca bronzului, manifestată, de data aceasta, prin răcirea climei și care coincide cu apariția unor culturi străine spațiului nostru (cultura amforelor sferice, morminte cu ocru) induce în structura antropologică elemente proto-nordice și accentuează pe cele protoeuropoide.

Explozia demografică, manifestată încă de la începutul epocii bronzului prin necropole foarte întinse, a accentuat exogamia, înlesnind astfel diversificarea tipului antropologic al populațiilor neo-eneolitice cu noi elemente.

Îndulcirea climei și optimizarea condițiilor de trai a ridicat vârsta medie la deces, de la 30 de ani în cultura Criș la 35 de ani în culturile Boian și Hamangia.

În general, la populațiile vechi mortalitatea atinge mai mult femeile tinere la vârsta fecundității, aceasta datorându-se fie complicațiilor la naștere, fie *post-partum*, cauzate de lipsa igienei.

Mai menționăm, în legătură cu anumite rădăcini etnice ale unor populații vechi și problema deformațiilor craniene (de tip sarmat), care probabil au avut un caracter estetic.

Tabloul patologic al populațiilor vechi este mai puțin încărcat decât cel al populațiilor actuale. Probabil schimbarea unor obiceiuri, în special alimentare, cât și densitatea demografică au fost acelea care au sporit numărul de boli; unele sunt foarte vechi: cel mai vechi caz de osteosarcom a fost întâlnit în cultura Boian. Cariile dentare sunt afecțiuni patologice prezente încă din neolitic, însă în mod diferențiat la diferite populații. Studierea aspectelor patologice la populațiile vechi aduce cu sine și problema intervențiilor omului: trepanații craniene practicate de triburile nord-pontice (cea mai veche este cea de la Holboca — înmormântare cu ocru), dar și cea a remedierii fracturilor în scopul consolidării corecte a acestora. Frecvența fracturilor este mai redusă în neolitic și crește spre perioadele mai recente, în legătură cu tipul de activitate al bărbaților în special.

M. Cristescu, D. Botezatu

BIBLIOGRAFIE

Mediul natural și omul

ANDREESCO, I. ș.a., *Chronologie (mollusques, mammifères, paléomagnétisme) des formations plio-pléistocènes de la zone de Slatina (Bassin dacique), Roumanie*, în Travaux de l'Institut de Spéologie „Emile Racovitza", Bucarest, 20, p. 127–137.

BĂLTEANU, Ana-Cezarina, *Sur les caractères anthropologiques des populations néolithiques gumelnitiennes et tripoliennes du bassin pontique*, în ARA 32, 1995, p. 3–7.

BOLOMEY, Alexandra, *The Present Stage of Knowledge of Mammal Exploitation during the Epipaleolithic and Earliest Neolithic on the Territory of Roumania*, în Domestikations Forschung und Geschichte der Haustiere, Budapest, 1971, p. 197–204.

– *Analiza resturilor de animale din locuirea Starčevo-Criș de la Cârcea-Viaduct*, în Oltenia 2, 1980, p. 9–25.

– *Noi descoperiri de oase umane într-o așezare cucuteniană*, în CAMNI 6, 1983, p. 159–173.

BOSINSKI, G., *Les origines de l'homme en Europe et en Asie*, Paris, 1996, p.1–176.

BOTEZATU, Dan, *Studiul antropologic al osemintelor din necropola de incinerație getică de la Canlia*, în Pontica 14, 1985, p. 123–131.

CANTEMIR, Petru, BĂLTEANU, Cezarina, *Considérations anthropologiques sur le matériel néolithique de Căscioarele (département de Călărași)*, în ARA 30, 1993, p. 3–7.

CÂRCIUMARU, Marin, *Mediul geografic în Pleistocenul superior și culturile paleolitice din România*, București, 1980.

– *Paleoetnobotanica*, Iași, 1996.

CRISTESCU, Maria, ANTONIU, Serafima, *Contribuție la cunoașterea structurii antropologice a populației aparținând culturii Noua din Moldova*, în AȘU Iași, secția biologie 7, 1962, 2, p. 193–204 și anexe.

DUMITRESCO, M., SAMSON, P., TERZEA, E., RADULESCO, C., GHICA, M., *Peștera „La Adam", stațiune pleistocenă*, în Lucrările Institutului de Speologie „Emil Racoviță", București, 1–2, 1963, p. 229–284.

EL SUSI, Georgeta, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Chr.– I d.Chr.*, Timișoara, 1996.

HAIMOVICI, Sergiu, *L'étude de la faune néolithique de Trușești*, în AȘU Iași, secția biologie 7, 1960, 2, p. 147–156 și anexe.

– *Răspândirea unor specii de mamifere în epoca bronzului*, în Studii și cercetări de biologie, secția biologie 20, 1968, 3, p. 299–303.

– *Caractéristiques des chévaux des Gètes découverts dans la nécropole de Zimnicea*, în Dacia N.S. 27, 1983, p. 79–107.
– *Quelques problèmes d'archéozoologie concernant la culture de Cucuteni*, în La civilisation de Cucuteni en contexte européen, BAI, I, Iași, 1987, p. 157–166.
– *L'économie animalière de la culture Noua*, în Anthropologica (Paris), 25–26, 1997, p. 691–697.
KAHLKE, R.D., *Die Entstehungs-, Entwicklungs- und Verbreitungsgeschichte des oberpleistozänen Mammuthus-Coelodonta-Faunenkomplexes in Eurasien (Grossauger)*, Frankfurt, 1994, p.1–164.
LEROI-GOURHAN, Arl, *Dénomination des oscillations würmiennes*, în Bull. de l'AFEQ, 4, Paris, 1969, p. 281–287.
MONAH, Felicia, MONAH, Dan, *Studiul cercetărilor arheobotanice pentru eneoliticul din Moldova de vest*, în MemAnt 21, 1997, p. 297–316.
NECRASOV, Olga, CRISTESCU, Maria, *Structure anthropologique des tribus néo-énéolithiques et de l'âge du Bronze de la Roumanie*, în Fundamenta, reihe B, band 3, teil VIII[a] (Anthropologie), Köln, 1973, p. 137–152.
NECRASOV, Olga, CRISTESCU, Maria, BOTEZATU, Dan, MIU, Georgeta, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, în ArhMold 13, 1990, p. 173–223.
NECRASOV, Olga, ȘTIRBESCU, Maria, *Contribuții la studiul faunei din cultura Criș*, în AMN 2, 1980, p. 19–34.
NICOLAESCU-PLOPȘOR, Dardu, WOLSKI, Wanda, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975.
PANIN, N., *Black Sea Coast Line Change in the Last 10 000 Years*, în Dacia N.S. 27, 1983, p. 175–184.
POP, Emil, *Trecutul pădurilor noastre de la sfârșitul Terțiarului și până astăzi*, în Revista științifică „V. Adamachi" 30, 1944, p. 2–3
RĂDULESCU, C., SAMSON, P., *The Plio-Pleistocene Succesion of the Olteț Valley, Dacic Basin, Romania*, în Quartarpaläontologie 8, 1990, p. 225-232.
SAMSON, P., *La stratigraphie du Quaternaire supérieur en Roumanie*, în VIIIe Congrès INQUA Paris 1969. Etudes sur le Quaternaire dans le Monde, Paris, 1971, p. 629–636.
– *Les Equidés fossiles de Roumanie (Pliocène moyen-Pléistocène supérieur)*, în Geologia Romana 14, 1976, p. 165–352.
SAMSON, P., RADULESCO, C., *Beitrage zur Kenntnis der Chronologie des „Jungeren Losses" in der Dobrudschá*, în Eiszeitalter und Gegenwart, 10, Ohringen/Württ, 1959, p. 199–204.
UDRESCU, Mircea Ștefan, *Quelques donnés ayant trait à la chasse et à l'élevage des animaux chez les Gèto-Daces et les Daco-Romains de la Plaine Romaine*, în Acte du IIe Congrès de Thracologie, 2, 1980, p. 333–337.

Partea I
PREISTORIA

IZVOARE ARHEOLOGICE

a. Arheologia. Noţiuni generale

Arheologia (gr. ἀρχαῖος, archaios = vechi şi λόγος, logos = cuvânt, ştiinţă), în sens etimologic ştiinţa lucrurilor vechi, este o disciplină cu metode proprii, care, prin rezultatele obţinute, a avut menirea să completeze datele izvoarelor scrise, iar când acestea lipsesc constituie singura sursă de informare, relativ la civilizaţiile preistorice dispărute sau la cele antice. În acest scop, sunt depistate, adunate, sistematizate şi interpretate resturile de cultură materială şi ale vieţii spirituale, descoperite întâmplător sau îndeosebi cu prilejul unor cercetări metodice. Spre deosebire însă de istoria artelor, care studiază monumentele cu valoare artistică, arheologia are în vedere toate dovezile, de la cele mai simple unelte şi până la operele de artă. În funcţie de vechimea şi particularităţile vestigiilor studiate, se deosebesc diferite ramuri ale acestei ştiinţe, respectiv arheologia pre- şi protoistorică, orientală, greco-romană, bizantină, amerindiană, africană, medievală etc., la care se adaugă în ultimul deceniu şi arheologia industrială şi chiar o arheologie a epocii moderne.

În antichitate, prin arheologie s-a înţeles, în primul rând, istoria începuturilor (vezi *Arheologia romană* de Dionysios din Halicarnas, în vremea lui Augustus) sau „preliminariile“ (vezi Tucidide, I, 1–23). Tot Tucidide este şi primul care apelează la documentul strict arheologic, pentru a demonstra caracterul etnic carian al mormintelor deschise pe insula Delos (I, 8). În secolul al II-lea p.Chr., Pausanias, în *Descrierea Greciei*, prezintă monumente vechi greceşti atât de amănunţit, încât au ajutat la depistarea lor în zilele noastre.

În epoca Renaşterii şi, în continuare, în secolele XVII şi XVIII, odată cu creşterea interesului pentru antichitate, s-a pus accentul pe monumentele de artă, care au fost studiate cu predilecţie de istoricul de artă şi arheologul german I.I.Winkelmann (1717–1768), unul din inspiratorii artei neoclasice. De asemenea, cu începere din secolul al XVI-lea, pe lângă antichităţile grecilor, romanilor şi ale Orientului vechi, s-au avut în vedere şi cele ale unor populaţii preistorice din Anglia şi Germania, pe baza informaţiilor transmise de scriitorii romani.

O adevarată cotitură în acest domeniu a început în secolul al XIX-lea, odată cu constituirea arheologiei preistorice, la baza căreia a stat sistemul celor trei perioade cronologice ale arheologului danez Christian Jürgensen Thomsen (1788–1865), publicat în 1836, privind clasificarea sistematică a epocilor preistoriei europene, în care s-a evidenţiat succesiunea epocilor pietrei, bronzului şi fierului. Împărţirea tripartită a preistoriei a fost

anticipată, într-o formă mai mult sau mai puțin apropiată, încă din secolul I a.Chr. de către poetul latin Titus Lucretius Carus în opera sa *De rerum natura*, inspirată din știința și filosofia epicuriană. În secolul al XVIII-lea această împărțire tripartită a fost avută în vedere și în lucrările scoțienilor Adam Ferguson și Adam Smith, iar în secolul următor de către americanul Lewis Morgan (1818–1881), autor al unei concepții evoluționiste a antropologiei sociale, precum și de către profesorul german Johan Friedrich Danneil (1783–1860), care, alături de Thomsen și George Christian Friedrich Lisch, este considerat unul din descoperitorii acestui sistem.

În continuare, progrese în acest domeniu s-au înregistrat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o dată cu dezvoltarea arheologiei preistorice, cu probleme și metode proprii, din domeniul științelor umaniste și ale naturii, conturându-se două concepții în legătură cu originea civilizațiilor preistorice europene, respectiv locală sau orientală. În secolul nostru, îndeosebi după al doilea război mondial, odată cu perfecționarea metodelor de prospectare, analiză (chimică, fizică și matematică), îndeosebi prin metodele radioactivității (^{14}C), arheomagnetismului și termoluminiscenței, s-au înregistrat noi progrese în domeniul arheologiei, precizându-se în același timp, cronologic, și poziția comunităților preistorice din Europa față de Orient. În această privință sunt revelatoare cele scrise în 1941 de reputatul arheolog englez Vere Gordon C. Childe (1892–1957): „Arheologia a făcut o adevărată revoluție în istorie. Ea a lărgit de sute de ori perspectiva istoriei spre trecut, tot așa cum microscopul a descoperit pentru biologie că în spatele organismelor mai mari se ascunde viața celulelor infinit de mici. În sfârșit, ea a adus schimbări în dimensiunile și conținutul științei istorice asemănătoare acelora pe care radioactivitatea le-a adus în chimie".

Izvoarele și metodele arheologiei. Izvoarele arheologice oferă date concrete privitoare la progresele realizate în domeniul culturii materiale și a vieții spirituale de către comunitățile locale sau alogene, care s-au succedat pe un anume teritoriu din preistorie și până în evul mediu inclusiv. În această privință, prezintă interes descoperirile din așezări, necropole, depozite și tezaure, provenind din cercetări metodice, sub formă de săpături, sondaje sau recunoașteri, precum și din descoperiri izolate.

Resturile privitoare la cultura materială și viața spirituală ale comunităților omenești din anumite epoci și spații au fost grupate în *culturi* arheologice care, deși reflectă, doar parțial, realitatea din vremurile respective, pun în lumină relația om-produs (respectiv artefact) și prin aceasta ne ajută la lămurirea unei imagini asupra modului de viață, al interdependenței față de condițiile mediului ambiant. Se cuvine subliniat, încă de la început, că identitatea culturală arheologică și cea etnică (istorică) nu se acoperă în mod obligatoriu și orice concepții istoricizante sunt, cele mai multe, ipotetice, și trebuie abordate cu multă prudență.

Pentru studierea diferitelor descoperiri se folosesc, cu începere încă din ultimile decenii ale secolului al XIX-lea, metodele *tipologică*, bazată pe studierea caracteristicilor formale ale pieselor, și *stratigrafică*, în funcție de succesiunea straturilor de cultură, atât pe verticală, cât și pe orizontală. La aceste două metode, utilizate pentru determinări de cronologie

relativă, se adaugă încă alte două, cu o folosire mai limitată în domeniul cronologiei relative, respectiv *comparativă*, bazată pe analogii, și *cartografică* sau *chorologică* (de la gr. χώρα - spațiu, regiune), constând din urmărirea răspândirii în spațiu prin cartare, a unor descoperiri. De asemenea, s-a intensificat folosirea metodelor moderne de investigare în teren (rezistivitate magnetică, fotografie aeriană, cercetări subacvatice ș.a.).

Cronologia relativă și absolută. Pentru *cronologia relativă*, prin care se stabilește relația în timp între două fenomene, fără precizuni cronologice mai exacte, se folosesc metodele mai sus menționate, cu observația că rezultatele obținute prin utilizarea metodelor tipologică și stratigrafică sunt mai adecvate pentru determinări cronologice relative, decât acelea ale metodelor comparativă și cartografică, pentru care se impune verificarea cu ajutorul altor metode.

În schimb, prin *cronologia absolută* se obțin date calendaristice care implică determinări cronologice precise, folosindu-se în acest acop anumite metode din domeniul științelor naturii, ca de exemplu metodele varvelor (termen din limba suedeză care desemnează straturile anuale de argilă lăsate de apele glaciare), analiza polenului (palinologia) sau a depunerilor de turbă, radiocarbon (^{14}C), bazată pe data de înjumătățire a izotopului radioactiv al carbonului, dendrocronologia, prin numărarea cercurilor anuale de creștere ale arborilor, arheomagnetismul argilelor arse și termoluminiscența (despre radiocarbon și dendrocronologie, vezi și mai jos, cap. II, p. 113 și cap. III, p. 213–216).

Alte discipline în sprijinul arheologiei. Pentru completarea documentării în arheologie se apelează și la alte discipline din domeniul științelor naturii, ca geologia, în strânsă legătură cu paleogeografia și paleoclimatologia, paleontologia pleistocenului, paleobotanica, arheozoologia, antropologia pentru probleme de antropogeneză și în legătură cu determinări de ordin paleoantropologic. De asemenea, se apelează și la analize petrografice, metalografice, chimice și spectrale, precum și matematice, pentru obținerea de rezultate și prin folosirea computerului.

b. Arheologia în România. Istoricul cercetărilor

Interes pentru arheologie a existat în țara noastră încă din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cum rezultă din scrierile cronicarilor, ale lui Dimitrie Cantemir și ale reprezentanților Școlii Ardelene. Acesta a crescut în secolul al XIX-lea, când activitatea de cercetare pe teren a fost desfășurată cu mult entuziasm și pasiune de către unii cărturari.

În istoricul cercetărilor arheologice din secolul al XIX-lea un loc aparte l-a ocupat Alexandru Odobescu, care s-a remarcat prin activitatea de organizare și îndrumare la Muzeul Național de Antichități (înființat în 1864) și Universitatea din București, unde, cu începere din 1874, a fost și primul profesor de arheologie. De asemenea, merită să fie menționate și activitatea de colecționare a antichităților (N. Mihalache Ghica) și cercetările arheologice din Muntenia, întreprinse de Cesar Bolliac și D. Butculescu, și Moldova cele ale lui Gheorghe Săulescu — fost profesor la Academia Mihăileană din

Iași — privitoare la civilizația romană din Moldova (castrul de la Barboși), Nicolae Beldiceanu și Grigore Buțureanu relativ la cultura Cucuteni, precum și din Bucovina cele ale lui J. von Gutter și Dionisie Olinescu. La acestea se adaugă și înființarea unui muzeu de arheologie, în 1880, la Chișinău, la inițiativa lui I. Suruceanu, precum și cercetările arheologice de la Petreni, întreprinse de E. V. Stern.

Informații prețioase se găsesc și în lucrarea lui Grigore Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, din 1880, care este utilă și astăzi, prin datele pe care le conține și prin erudiția deosebită a autorului.

În ceea ce privește Transilvania, o activitate meritorie au desfășurat-o J. M. Ackner, G. I. Téglás, Carl Goos, Iuliu Marțian și Ștefan Moldoveanu. Activitatea arheologică a continuat, pe o treaptă superioară, în secolul al XX-lea, când se pot deosebi trei etape importante în evoluția cercetărilor din acest domeniu.

În prima din acestea, care se datează până la 1918, se încadrează activitatea fecundă în domeniul arheologiei greco-romane, desfășurată de Vasile Pârvan, care, prin colaborarea cu Ion Andrieșescu, ctitor al arheologiei preistorice din România și autor al lucrării *Contribuție la Dacia înainte de romani* din 1912, și-a îndreptat atenția și către preistoria Daciei, stabilind un plan metodic al cercetărilor arheologice de teren.

Tot în această perioadă se înscriu și unele contribuții aduse de profesorii de arheologie de la Universitatea din Iași, respectiv de Teohari Antonescu, deținătorul primei catedre de arheologie de la această Universitate din 1894, și apoi de Orest Tafrali, care, în 1916, a înființat Muzeul de Antichități din Iași.

Dintre săpăturile arheologice din perioada respectivă menționăm pe acelea efectuate de F. László la Ariușd, jud. Covasna, H. Schmidt și G. Bersu la Cucuteni, jud. Iași și I. Kovács la Apahida, jud. Cluj, Sântana de Mureș și Bandu de Câmpie, jud. Mureș.

De asemenea, prezintă interes și repertoriile de descoperiri arheologice, întocmite de Iuliu Marțian pentru Transilvania și Bodrog Milleker pentru Banat.

În a doua etapă, corespunzătoare intervalului 1919–1944, se continuă activitatea prodigioasă a lui Vasile Pârvan, întemeietorul școlii române de arheologie, culminând cu apariția, în 1926, a monumentalei sale opere *Getica*, care reprezintă o sinteză de mare amploare a istoriei și civilizației din Dacia, timp de un mileniu și jumătate, de la 1400 a.Chr. și până la începutul secolului al II-lea p.Chr.

Cercetările arheologice, efectuate pe tot cuprinsul țării, cu sprijinul lui Vasile Pârvan, de colaboratorul său cel mai apropiat Ion Andrieșescu și îndeosebi de elevii lui Vasile Pârvan, respectiv Radu Vulpe și Ecaterina Dunăreanu-Vulpe, Vladimir și Hortensia Dumitrescu, Dorin Popescu, Gheorghe Ștefan, Vasile Christescu, Ion Nestor ș.a. au îmbogățit patrimoniul arheologic al României cu multe date noi. Totodată, contribuții substanțiale la dezvoltarea științei preistorice românești au fost aduse, în această perioadă, de Ion Nestor prin lucrarea sa fundamentală privind stadiul cercetărilor preistorice în România, apărută în 1933, la Frankfurt am Main.

Un alt centru important de cercetări arheologice din perioada interbelică a fost la Cluj, căruia i se datorează săpăturile din cetățile dacice de la Costești și Grădiștea

Muncelului din Munții Sebeșului, de la Sarmizegetusa romană (Ulpia Traiana) și din castrele de la Micia și Porolissum, efectuate de D. M. Teodorescu, Constantin Daicoviciu, Al. Ferenczi ș.a., dintre care Constantin Daicoviciu s-a remarcat atât prin studiile sale de arheologie dacică și romană, cât și prin lucrarea de sinteză din 1945, publicată în mai multe limbi străine, privitoare la Transilvania în antichitate.

Tot din această vreme datează și *Repertoriul descoperirilor preistorice din Transilvania*, publicat în 1942 de Márton Roska.

De asemenea, activitatea de cercetare arheologică din Transilvania s-a desfășurat și în cadrul muzeelor din Deva, Alba Iulia, Sibiu, Brașov, Sfântu Gheorghe, Timișoara și din alte localități.

În ceea ce privește Moldova importante contribuții au adus cercetările lui N. N. Moroșan pentru paleolitic și Radu Vulpe pentru neolitic și perioada geto-dacică. Cea mai mare atenție a fost acordată însă epocii neolitice, prin cercetările efectuate de Vladimir și Hortensia Dumitrescu, C. Mătasă ș.a.

Tot în această etapă s-au efecutat cercetări arheologice și în Oltenia, îndeosebi de către C. S. Nicolăescu-Plopșor, Dumitru Berciu, care a publicat, în 1939, lucrarea monografică *Arheologia preistorică a Olteniei* și Dumitru Tudor, căruia i se datorează și monografia din 1942 relativă la *Oltenia romană*.

Concomitent, s-au efectuat investigații arheologice și în Dobrogea, îndeosebi de către Vasile Pârvan și Scarlat Lambrino la Histria, Theofil Sauciuc-Săveanu și Oreste Tafrali la Mangalia, Paul Nicorescu la Tyras și Adamclisi, precum și în alte locuri. La acestea se adaugă lucrarea monografică a lui Radu Vulpe din 1938, privitoare la istoria veche a Dobrogei.

În fine, în cea de a treia etapă, corespunzătoare perioadei de după cel de al doilea război mondial și până astăzi, cercetările arheologice au cunoscut cea mai mare dezvoltare, prin numărul impresionant de mare al șantierelor de săpături arheologice de pe tot cuprinsul țării.

În fecunda și importanta activitate de cercetări arheologice un rol important a revenit Muzeului Național de Antichități, reorganizat în 1956 în Institut de Arheologie, institutelor de arheologie din Cluj și Iași, institutelor de cercetări socio-umane de la Craiova, Târgu Mureș și Sibiu, precum și muzeelor de istorie, dintre care multe, în frunte cu Muzeul Național de Istorie din București, au fost create după 1950.

La rândul lor, rezultatele acestor cercetări au fost valorificate, sub formă de studii și articole, în revistele și publicațiile de arheologie și istorie, tipărite de institutele de specialitate și muzeele din țară și străinătate („Dacia", „Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie", „Acta Musei Napocensis", „Arheologia Moldovei" și publicațiile muzeelor județene), precum și numeroase lucrări monografice, publicate în țară și, în parte, peste hotare. La acestea se adaugă colaborarea între arheologii din România și din Republica Moldova, ale cărei rezultate au fost valorificate parțial în studii apărute în „Thraco-Dacica", precum și în unele lucrări publicate în cadrul fostului Institut Român de Tracologie, devenit Centrul de Tracologie, inclus în Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române.

În afară de acestea, principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din România din această etapă au mai fost valorificate și în volumele I și II, din 1960 și 1964, din tratatul de *Istoria României*, în lucrările de sinteza *Istoria poporului român* din 1970, *Istoria Transilvaniei* din 1960, *Istoria Dobrogei*, vol. I–III, din 1965, 1968 și 1971, *Istoria românilor*, vol. I, de Constantin C. Giurescu și Dinu Giurescu din 1974, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre* din 1968, *Romania before Burebista* din 1967 și *Daco-Romania* din 1978, cu versiuni în franceză, germană și italiană, toate trei de Dumitru Berciu, *La Roumanie* de Constantin Daicoviciu și Emil Condurachi din 1972, *Strămoșii românilor* (5 volume) din 1980, de Radu Florescu și Ion Miclea, *Scurtă istorie a Daciei preromane* de Mircea Petrescu-Dîmbovița din 1978 și *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea* din 1995 de Mircea Petrescu-Dîmbovița, Hadrian Daicoviciu, D.Gh. Teodor, Ligia Bârzu și Florentina Preda, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'âge du bronze* din 1983 de Vladimir Dumitrescu, Alexandra Bolomey și Florea Mogoșanu, *Dacia înainte de Dromihete* din 1988 de Vladimir Dumitrescu și Alexandru Vulpe, *Scurtă istorie a Daciei romane* din 1996 de C.C. Petolescu, precum și în alte numeroase lucrări monografice: *Romania. A Historic Perspective*, New York, 1998, editată de Dinu C. Giurescu și Stephan Fischer-Galați, în care amplul capitol despre preistorie și antichitate a fost scris de Alexandru Vulpe (traducerea românească a apărut tot în 1998, la Cluj).

La acestea se adaugă și repertoriile arheologice ale județelor Botoșani din 1978 întocmit de Alexandru Păunescu, P. Șadurschi și Vasile Chirica, Iași din 1984–1985, două volume de Vasile Chirica și N. Tanasachi, Vaslui din 1980 de Ghenuță Coman, Cluj din 1990 de Ion Horațiu Crișan și colaboratorii, Brașov din 1995 de F. Costea, Mureș din 1995 de Valeriu Lazăr, Alba, tot din 1995 de Vasile Moga și Horia Ciugudean și Arad, coordonat de Ion Horațiu Crișan, în 1999, precum și *Dicționarul de istorie veche a României* din 1976 îngrijit de D.M. Pippidi și *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României* (vol. I–III), apărută sub coordonarea lui Constantin Preda și *Dicționarul enciclopedic de artă veche a României* din 1980 de Radu Florescu, H. Daicoviciu și L. Roșu.

În secolul al XX-lea, odată cu dezvoltarea istoriografiei arheologice române, a crescut interesul pentru rezultatele cercetărilor din România și în istoriografia străină, ceea ce se reflectă în tratate, lucrări de sinteză și studii, elaborate de numeroși învățați, nu numai din Europa, ci și din alte continente. Dintre acestea, un loc aparte îl ocupă lucrările de sinteză ale învățaților englezi: V.G. Childe, St. Piggott și Colin Renfrew; germani: H. Schmidt, H. Müller-Karpe, W.A. von Brunn, B. Hänsel, J. Werner; ruși: T.S. Passek, A.M. Tihanova, A.J. Meliukova, G. Smirnova; unguri: M. Párducz, I. Bognár-Kutzián, J. Makkay și A. Mozsolics; cehi și slovaci: J. Filip, A. Točík; bulgari: Al. Fol, G. Georgiev, D. Dimitrov, H. Todorova; sârbi: M. Garašanin, D. Garašanin, N. Tasić; americani: M. Rostovtseff, M. Gimbutas, R. Ehrich, L. Ellis, precum și mulți alții.

M. Petrescu-Dîmbovița

c. Conceptul de cultură și diversele direcții în arheologie

Conceptul de *cultură arheologică* este central pentru ceea ce se cheamă arheologia tradițională sau istoria culturii (materiale) – *culture-history, Kulturgeschichte*[1]. Conceptul își are originea în științele sociale și este strâns legat de preocupările puterii politice de organizare a statului modern și a populației sale. Astfel este luată ca unitate de bază în analiză „societatea", înțeleasă ca o comunitate umană ce trăiește între granițele unui stat și care, în mod „normal", constituie o națiune și este caracterizată printr-o *cultură* anume[2]. Acest fapt presupune respectarea unui set specific de norme de către toți membrii societății. Transpus în arheologie, conceptul a ajuns să însemne un ansamblu de tipuri de vestigii arheologice, care revin în mod constant împreună și au distribuție continuă în spațiu[3]. În momentul preluării sale în arheologie, conceptul urma să servească la identificarea, pe cale arheologică, a diverselor etnii din perioada pre- și protoistorică[4]. Dat fiind că relația „o cultură arheologică = o etnie" a fost în repetate rânduri pusă sub semnul întrebării, o formulare mai recentă a propus înțelegerea culturii arheologice drept o simplă combinație de elemente caracteristice din materialul obținut din descoperirile arheologice, combinație ce se constituie într-o regulă, delimitată în spațiu și timp de alte combinații alcătuite în mod asemănător. Regula trebuie să cuprindă mai multe (cât mai multe) categorii de descoperiri – nu una singură[5]. Concepută astfel, cultura rămâne o imagine a ordonării materialului arheologic care nu reflectă neapărat situații de ordin istoric, respectiv nu se implică direct în istoria unei etnii anume, poate fi deci văzută și ca un fenomen supra- sau infra-etnic și, de asemenea, în unele cazuri, supra-regional.

Raportând aceste concepții la situația stadiului cercetărilor românești din domeniul preistoriei, vom constata că majoritatea „culturilor" sunt constituite din tipuri de piese de silex (pentru paleolitic), de forme și de decor ceramic (pentru neo-eneolitic, epoca bronzului și a fierului), în care acesta din urmă este elementul definitoriu. Numai în rare cazuri acestor elemente li se asociază și date de natura practicilor funerare sau de alt fel; în plus, examinarea acestora din urmă arată arii de răspândire diferite, ce nu se suprapun decât parțial cu cele ale ceramicii.

O „cultură" concepută potrivit regulei mai sus schițate reprezintă o secvență cronologică aleasă în funcție de succesiunea datelor arheologice existente. Ea nu implică o dezvoltare

[1] Dat fiind spațiul limitat, bibliografia citată în acest capitol este minimală, deci sever incompletă.

[2] Z. Bauman, *Intimations of Postmodernity*, London – New York, 1992, p. 1–25, mai ales p. 8–17.

[3] V. G Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, prefața: „We find certain types of remains – pots, implements, ornaments, burial rites, house forms – constantly recurring together. Such a complex of regularly associated traits we shall term a «cultural group» or just a «culture»" Dar Childe precizează, în continuare: „We assume that such a complex is the material expression of what would to-day be called a «people»", ceea ce conferă conceptului de cultură și un înțeles etnic.

[4] Cel mai cunoscut teoretician al relației dintre culturile arheologice și grupurile etnice este Gustaff Kossinna, despre care va fi vorba mai pe larg în cap. III, p. 207.

[5] Între altii: E. Sangmeister, *Methoden der Urgeschichtswissenschaft*, în Saeculum 18, 1967, p. 199 u. ff.

în sensul unei ființe vii, sau de cel al unei civilizații, legate de evoluția istorică a unui popor: tinerețe, maturizare, îmbătrânire (degenerare), ci, potrivit lui Max Weber, cultura este o secvență convențională, aleasă de cercetător, dintr-o evoluție fără limite, fără etape, fără finalitate[1].

Deși privite din această perspectivă, interpretarea etnicizantă a culturilor arheologice rămâne fără justificare, ea continuă încă să mai influențeze cercetarea arheologică românească și nu numai (vezi continuarea discuției despre consecințele interpretărilor istoricizante ale descoperirilor arheologice în cap. III, p. 207–209).

Ce poate oferi totuși informația arheologică?

În cadrul „*noii arheologii*" (*New Archaeology*) ea ajută, în primul rând, la reconstrucția proceselor identificabile în activitățile desfășurate de comunități umane. De aici și termenul de *arheologie procesuală*, respectiv identificarea și explicarea proceselor economice, tehnologice, sociale, ideologice etc. ca scop al cercetării. Ea a apărut într-o societate americană caracterizată prin dezvoltarea rapidă a științei și tehnologiei, dar și preocupată de impactul lor ecologic. Adepții arheologiei procesuale își propun să facă din arheologie o știință de felul celor deja recunoscute de societate, să descopere legi și chiar să prevadă evoluția umanității[2]. Potrivit inițiatorului arheologiei procesuale, Lewis R. Binford (prezentată pentru prima dată într-un articol intitulat sugestiv „Arheologia ca antropologie"[3] și preluată din domeniul antropologiei culturale, de la Leslie White), cultura este „mijlocul extrasomatic de adaptare a omului la mediul înconjurător"[4]. Dacă o plantă sau un animal se adaptează la mediu prin dezvoltare somatică (respectiv o plantă își va extinde rădăcina în caz de uscăciune până la nivelul umidității solului), omul în schimb *crează* mijloacele necesare acestui scop (unelte, arme, locuințe, piese cu destinație cultică etc.); resturile materiale ale acestor mijloace se cuprind în descoperirile arheologice și se constituie în *cultura* arheologică. Prin urmare, tot potrivit lui White, cultura este un sistem alcătuit din mai multe subsisteme culturale (materiale, sociale, economice, religioase etc.), caracterizate prin procese proprii. Nu mult mai târziu, David L. Clarke concepea, de asemenea, „cultura" ca o interacțiune dinamică a mai multor subsisteme, aflate în relație atât între ele, cât și cu mediul înconjurător și care sunt astfel subordonate unui proces de schimbări în cadrul unui dinamism propriu fiecărei comunități[5].

Acest mod de gândire a căpătat o largă dezvoltare în ultimile decenii și a dus la concepții variate și sofisticate asupra relației omului cu mediul înconjurător și, implicit, asupra

[1] Idee exprimată de sociologul german în diverse lucrări; cf. de ex. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tubingen, 1953 (traducere: *Teorie și metodă în științele culturii*, Iași, 2001).

[2] De ex., M. B. Schiffer, *The Structure of Archaeological Theory*, în American Antiquity 53, 1988, 3, p. 461–485.

[3] L. R. Binford, *Archaeology as Anthropology*, în American Antiquity 28, 1962, 2, p. 217–225.

[4] L. A. White, *The Evolution of Culture*, New York, 1959, p. 8; L. R. Binford, *op. cit.*, p. 218.

[5] D. Clarke, *Analytical Archaeology*[2], Bristol, 1978.

comportamentului uman în situații comparabile. Un grup uman aflat în medii asemănătoare va crea o cultură cu o structură în multe privințe asemănătoare, indiferent de situarea lui în timp. Cu alte cuvinte, culturile pot fi comparate și diacronic; factorul sincron, atât de căutat în arheologia tradițională, nu mai este situat în mod necesar în prim plan. Mai important, unitatea de analizat nu mai este un ansamblu de tipuri de artefacte – respectiv tradiționala cultură arheologică –, ci o categorie sau alta de artefacte (ceramica, armele, podoabele etc.), considerate în raport cu domeniul de activitate pentru care au fost ele create (comerț, vânătoare, statut social etc.)[1].

În cadrul arheologiei procesuale s-au dezvoltat în timp o serie de alte direcții, care fiecare încearcă să explice variabilitatea culturii materiale, păstrând ca bază comună ideea potrivit căreia cultura materială este creată de o acțiune umană care, în esența ei, transcende individul, că orice act individual este o expresie a unor legi de care individul uman nu este de regulă conștient și că rostul arheologiei este tocmai acela de a le descoperi: pentru ***arheologia comportamentală*** (*behavioral archaeology*) comportamentul uman, și nu concepte de rang secundar precum cultura sau adaptarea, este cel care explică ce găsim în siturile arheologice[2]; pentru ***neo-darwinism*** variabilitatea derivă din încercarea permanentă și variabilă ca succes a indivizilor de a se adapta la mediul în care trăiesc[3]; ***arheologia cognitivă*** își propune sa investigheze relația dintre cultura materială și evoluția capacităților intelectuale ale umanității[4].

La începutul anilor '80, în parte paralel cu diversele direcții ale arheologiei procesuale, a apărut un nou curent de gândire: ***postprocesualismul***[5]. Expresie a postmodernismului în arheologie[6], postprocesualismul a criticat întreg eșafodajul teoretic al arheologiei

[1] Pentru o discuție exemplară a aceluiași material arheologic din perspectiva istoriei culturii si a arheologiei procesuale v. L. R. Binford, *Archaeological Systematics and the Study of Cultural Process*, în American Antiquity 31, 1965, p. 203–210; Idem, *In Pursuit of the Past. Decoding the Archaeological Record*, New York, 1983, p. 87–94; F. Bordes, D. de Sonneville Bordes, *The Significance of Variability in Palaeolithic Assemblages*, în World Archaeology 2, 1970, 1, p. 61–73.

[2] V. M. LaMotta, M. B. Schiffer, *Behavioral Archaeology: Toward a New Synthesis*, în I. Hodder (ed.), Archaeological Theory Today, Cambridge (UK) – Oxford (UK) – Malden (USA), 2001, p. 14–64.

[3] R. D. Leonard, *Evolutionary Archeology*, în *ibidem*, p. 65–97.

[4] S. Mithen, *Archaeological Theory and Theories of Cognitive Evolution*, în *ibidem*, p. 98–121; idem, *The Prehistory of the Mind. The Cognitive Origins of Art, Religion and Science*, Londra, 1996; C. Renfrew, Chr. Scarre (ed.), *Cognition and Material Cultute: the Archaeology of Symbolic Storage*, Cambridge, 1998.

[5] Dintr-o bogată literatură vezi: I. Hodder, *Symbolic and Structural Archaeology*, Cambridge, 1982; idem (ed.), *The Meanings of Things. Material Culture and Symbolic Expression*, London – Boston – Sydney, Wellington, 1989; M. Shanks, Chr. Tilley, *Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice*, Cambridge, 1987.

[6] Lista lucrărilor cu cea mai mare influență în apariția postprocesualismului începe cu C. Geertz, *The interpretation of cultures*, în The Interpretation of Cultures. Selected Essays[6], New York, 2000, în special p. 3–32. P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Geneva, 1972; idem, *Le sens pratique*, Paris, 1980; M. Foucault, *Surveiller et punir; naissance de la prison*, Paris 1975; L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen/Philosophical Investigations*, Oxford, 1953; M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Frankfurt am Main, 1911.

tradiționale și al procesualismului (în proporție mai redusă chiar și metodele și tehnicile arheologiei de teren). Iată câteva din argumente.

Conceptul normativ, monolitic de cultură pe care a fost clădită arheologia tradițională ignoră faptul că oamenii nu aplică pur și simplu regulile sociale, ci *se folosesc de ele* – adică le respectă, modifică sau încalcă – pentru propriile scopuri și interese; cunoașterea nici unui om nu este coextensivă cu cea a întregii comunități din care face parte[1]. Conceperea culturii ca adaptare la mediu are în fundal conceptul de *rațiune*, de comportament rațional, optimal în raport cu circumstanțele. Problema este însă că rațiunea, raționamentul se aplică circumstanțelor așa cum sunt ele percepute de oamenii în cauză, iar percepția nu este un act pur fiziologic și, prin urmare, neutru din punct de vedere cultural – cum credea psihologia modernă; percepția și semnificația lucrurilor sunt de nedespățit și, ca urmare, ceea ce analistul/arheologul consideră a fi comportament rațional/adaptativ poate să nu aibă nici o valoare pentru populația analizată, care trăiește într-un alt ansamblu conceptual[2].

Ca urmare, postprocesualiștii, în măsura în care au fost preocupați de *conceptul de cultură*, l-au găsit util pe cel formulat de Clifford Geertz (după Max Weber): cultura este un ansamblu de semnificații, care sunt numai parțial coerente[3]. Formularea a apărut în antropologie la sfârșitul anilor '60, în directă legătură cu statutul politic postbelic al fostelor colonii: dacă până la al Doilea Război Mondial populațiile lor erau privite ca dovada vie a unui trecut „primitive", demult depășit de lumea occidentală, căreia îi revenea rolul istoric de a le „civiliza", adică de a le impune modul său de gândire și de viață, după război, independența politică a coloniilor face posibilă acceptarea intereselor lor, inclusiv a modurilor de gândire și de viață ale populațiilor lor, ca moduri legitime, alternative (și nu inferioare) celui occidental; antropologii sunt tot mai preocupați de faptul că aceeași realitate poate fi înțeleasă în mod foarte diferit de oameni diferiți. Sociologii abandonează vechea lor sarcină – aceea de a elabora *normele* vieții bine trăite – pentru una nouă: aceea de a interpreta culturile, adică de a înțelege variile semnificații[4]. Se cer însă investigate nu numai semnificațiile valabile pentru populațiile analizate (ceea ce arheologia face prin intermediul culturii materiale a acestora), ci și semnificațiile care constituie câmpul de cunoaștere al analistului/arheologului; altfel acestea din urmă vor distorsiona analiza până într-atât încât vor apărea ca universal valabile, iar rezultatul cercetării nu are cum să mai fie altceva decât ce se cunoștea dinainte. Cum însă nici în raport cu sine, nici în raport cu obiectul cercetării un analist nu se poate situa într-o perspectivă complet neutră, cunoașterea arheologului (ca orice formă de cunoaștere umană)

[1] F. Barth. *The Analysis of Culture in Complex Societies*, în Ethnos 54, 1989, p. 120–142 (mai ales p. 139–140); J. C. Barrett, *Agency, the Duality of Structure and the Problem of the Archaeological Record*, în I. Hodder (ed.), Archaeological Theory Today, Cambridge (UK) – Oxford (UK) – Malden (USA), 2001, p. 141–164.

[2] Pentru o discuție cuprinzătoare, vezi J. Thomas, *Archaeology and Modernity*, Londra – New York, 2004, p. 171–201, 233–235.

[3] C. Geertz, v. mai sus n. 15.

[4] Z. Bauman, *op. cit.*, supra n. 2, mai ales p. 17–24.

este inevitabil limitată: vor exista totdeauna lucruri pe care, oricât am încerca, nu le vom putea înțelege. Acceptarea caracterului finit al omului și al cunoașterii umane distinge în mod fundamental perspectiva postmodernă de cea a modernității[1].

Conceptul postmodern de cultură a atras după sine *modificări radicale* în privința interpretării materialului arheologic. Pentru a da numai *câteva* exemple: de vreme ce evoluția omenirii nu mai este liniară înseamnă că funcțiile obiectelor nu mai pot fi determinate prin simpla analogie cu orice obiect asemănător documentat etnografic undeva în lume[2], de vreme ce semnificațiile sunt diferite nu numai pentru arheolog, ci și în interiorul unei comunități umane. Obiectele – oricât de asemănătoare – au avut semnificații diferite pentru producătorii și utilizatorii lor[3]. Prin urmare, „cultura arheologică" tradițională nu poate avea *valoare analitică*; plasarea în timp a *culturilor arheologice* a fost înlocuită cu plasarea în timp a *materialului* arheologic; căutarea originii „culturilor" a fost total abandonată în favoarea analizei producerii, manipulării și rolului artefactelor materiale și nu numai în relațiile interumane: interpretarea de tipul „o cultură = o etnie", cu analiza construcției identităților de toate felurile[4]; analiza comportamentului, cu analiza practicii sociale, naturalismul cu constructivismul, structuralismul cu poststructuralismul, esențialismul cu gândirea relațională[5], societatea cu socialitatea și acțiunea, agenta („*agency*") umană, narațiunea codificată cu experimentarea altor variante de a scrie[6]; între obiectele de investigat s-au introdus compasiunea, emoțiile, senzațiile[7], dar și acțiune, agenta obiectelor[8]; s-a analizat relația dintre practicarea arheologiei și teatru[9] etc. Pe scurt, au fost abandonate definitiv toate conceptele și clasificările tradiționale ale materialului arheologic, iar abordarea a fost *reconstruită* total, până într-atât încât celor familiarizați cu arheologia tradițională sau procesuală cea postprocesuală nu li se mai pare a fi arheologie[10].

[1] J. Thomas, *op. cit.*, p. 37–39, 137, 171–201, 230, 235–241.

[2] Postprocesualiștii n-au renunțat la analogia etnografică, dar au utilizat-o doar ca posibilă sursă de inspirație pentru interpretare („what if", după J. Thomas, *op. cit.*, p. 238–241).

[3] Un bun exemplu privind semnificațiile diferite pe care aceeași categorie de obiecte o are pentru diferite grupuri de oameni (invenția de către *leaderi*, răspândirea prin emulație sau conformism și producția târzie prin acceptare târzie) v. la M. Wobst, *Style in Archaeology or Archaeologists in Style*, în E. S. Chilton, Material Meanings. Critical Approaches to the Interpretation of Material Culture, Salt Lake City, 1999, p. 130–131.

[4] S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity. Construction Identities in the Past and Present*, Routledge – London – New York, 1997; L. Meskel, *Archaeologies of Social Life*, Oxford, 1999; J. M. Gero, M. W. Conkey (ed.), *Engendering Archaeology, Women in Prehistory*, Oxford (UK) – Cambridge (MA/USA), 1991.

[5] M. Shanks, Chr. Tilley, *op. cit.*, supra n. 15, p. 29–45, 116–134.

[6] Pentru un bun exemplu v. J. D. Spector, *What This Awl Means: Toward a Feminist Archaeology*, în J. M. Gero, M. W. Conkey (ed.), *op. cit.*, supra, p. 388–406.

[7] S. Tarlow, *Emotion in Archaeology*, în Current Anthropology 41, 2000, 5, p. 713–746.

[8] P. Lemonnier, *Bark Caps, Arrowheads and Concorde. On Social Representations of Technology*, în I. Hodder (ed.), The Meanings of Things: Material Culture and Symbolic Expression, London – Boston – Sydney – Wellington, 1989, p. 156–171.

[9] M. Pearson, M. Shanks, *Theater/archaeology: Disciplinary Dialogues*, Londra – New York, 2001

[10] J. Thomas, *op. cit.*, supra n. 2, p. 210.

În concluzie la cele scrise mai sus se cuvine remarcat că: **1.** toate definițiile de *cultură* își au originea în afara arheologiei așa cum este concepută încă astăzi; **2.** definițiile nu sunt compatibile între ele, ci antrenează clasificări diferite ale materialului arheologic și implică o selecție diferită a metodelor și a țelurilor cercetării; **3.** dacă pentru arheologia tradițională conceptul de cultură arheologică era central – variabilitatea culturii materiale fiind explicată prin tradiții etnice diferite –, pentru procesualism și postprocesualism valoarea sa analitică este extrem de redusă; în majoritatea noilor orientări în arheologie locul său fiind luat de adaptare, comportament, competiție socială, intenție, semnificație etc.; **4.** singura utilitate pe care conceptul tradițional de „cultură arheologică" îl mai poate avea este aceea de ***comunicare*** între arheologi: cultura *x* înseamnă pentru cunoscători un ansamblu de resturi arheologice considerate caracteristice, alături de altele considerate atipice, pentru o zonă și o perioadă anume. Acest concept *nu* mai are însă *valoare analitică*.

După cum lesne se poate observa, de-a lungul existenței sale, arheologia a preluat masiv din modul de gândire din domeniile antropologiei, sociologiei, psihologiei (evolunționistă și cognitivă), biologiei, geografiei, chiar și matematicii[1]. O comparație făcută între dezvoltarea modernă a antropologiei și cea a arheologiei duce la concluzia că prima se dezvoltă prin *explozie*, în timp ce arheologia evoluează prin *implozie*, respectiv, antropologia oferă soluții în toate domeniile, pe când arheologia preia din toate domeniile de cercetare pentru a căuta și explica variabilitatea culturii materiale[2].

Dacă arheologia românească este încă dominată de conceptul tradițional de cultură arheologică și implicit de sociologia modernității este pentru că, în lipsă de independență științifică și instituțională[3], arheologii români au fost nevoiți să se concentreze cu precădere asupra învățării și aplicării corecte a unor metode și tehnici de bază pentru profesia lor (în acest context, interpretarea urmează linia tradițională), iar discuția asupra bazelor epistemologice ale arheologiei apare încă o sarcină lipsită de relevanță în stadiul actual.

În România, noile tendințe ale arheologiei teoretice își croiesc cu greu calea. Cu excepția câtorva cercetători din noua generație[4], majoritatea arheologilor din țara noastră practică o arheologie cu metode tradiționale și cu interpretări de tip normativ a conceptului de cultură arheologică. Volumul de față, realizat de mai mulți autori, fiecare fiind liber să-și exprime punctul de vedere, urmează în general linia tradițională în arheologia românească, chiar dacă cea care semnează aceste rânduri precum și coordonatorul ediției, A. Vulpe, sunt de părere că o nouă abordare metodologică, conform noilor concepții și tendințe, va trebui să preocupe pe cei ce se vor încumeta să rescrie preistoria României.

N. Palincaș

[1] Vezi în general culegerea de studii în I. Hodder (ed.) *Archaeological Theory Today*, supra n 11 (citat după I. Hodder, *Introduction. A Review of Contemporary Theoretical Debates in Archaeology*. p. 1 urm).

[2] După G. Mars, *Refocusing with Applied Anthropology*, în Anthropology Today 20, 2004, 1, p. 1 urm.

[3] Nu numai lipsa unui învățământ specializat pentru arheologie, ci și definiția sa dominantă – aceea de știință auxiliară a istoriei – este relevantă în acest sens. Ideea de a defini arheologia ca studiu al rolului materialității în viața socială din toate timpurile are o răspândire cu totul periferică la noi.

[4] Vezi de ex. N. Palincaș, *Social Status and Gender Relations in Late Bronze Age Popești. A Plea for the Introduction of New Aproaches in Romanian Archaeology*, în Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 39–54.

Capitolul I

PALEOLITICUL ȘI MEZOLITICUL PE TERITORIUL ROMÂNIEI

a. Introducere

Paleoliticul sau epoca veche a pietrei (fig. 1), care acoperă cea mai mare parte din era cuaternară, începe cu prima unealtă cioplită de om și cuprinde toate culturile cu industriile lor litice ce au evoluat timp de mai bine de două milioane de ani. În ceea ce privește cadrul cronologic al paleoliticului se poate spune că el coincide cu cel al Pleistocenului (prima perioadă a Cuaternarului), care, după cum se știe, a fost marcat de marile glaciațiuni. Specialiștii l-au divizat în mai multe perioade succesive, ținând seama de corelarea între marile tipuri umane și industriile litice, pe de o parte, și variațiile climaterice, pe de alta. Cu alte cuvinte, evoluția omului și civilizațiile sale (în cazul nostru culturile) nu pot fi disociate de mediul său. Variațiile climatice, ca și transformările peisajului vegetal și schimbările de faună, au avut, în tot timpul Cuaternarului, o influență foarte puternică, atât popularea unor regiuni, structurile de locuire, industriile litice, cât și omul însuși fiind supuse influențelor mediului.

În ceea ce privește diviziunile acestei lungi și puțin cunoscute epoci, cercetătorii vorbesc de un paleolitic inferior sau timpuriu (subîmpărțit în etapa paleoliticului foarte vechi și etapa paleoliticului vechi), de un paleolitic mijlociu, de un paleolitic superior, care se încheie în Tardiglaciar cu perioada epipaleolitică, urmată la începutul Holocenului de cea mezolitică[1].

Cercetările din ultimele decenii au confirmat intuiția lui Charles Darwin, potrivit căreia, leagănul umanității l-a constituit Africa. Avem în vedere descoperirile din Africa Orientală (ne referim la teritoriile actuale ale statelor Tanzania, Kenya și Ethiopia), printre care menționăm pe cele din defileul Olduvai sau pe cele de la vest și est de Lacul Turkana, unde au fost găsite resturi osoase atribuite atât lui *Homo habilis*, cât și lui *Homo erectus*. În Europa, primele unelte de piatră cioplită cunoscute în prezent ar avea o vechime ce nu depășește 1 500 000 de ani.

[1] *La Préhistoire française*. I/1 -I/2. *Les civilisations Paléolithique et Mésolithique de la France* (sub direcția lui H. de Lumley), Paris. 1976.

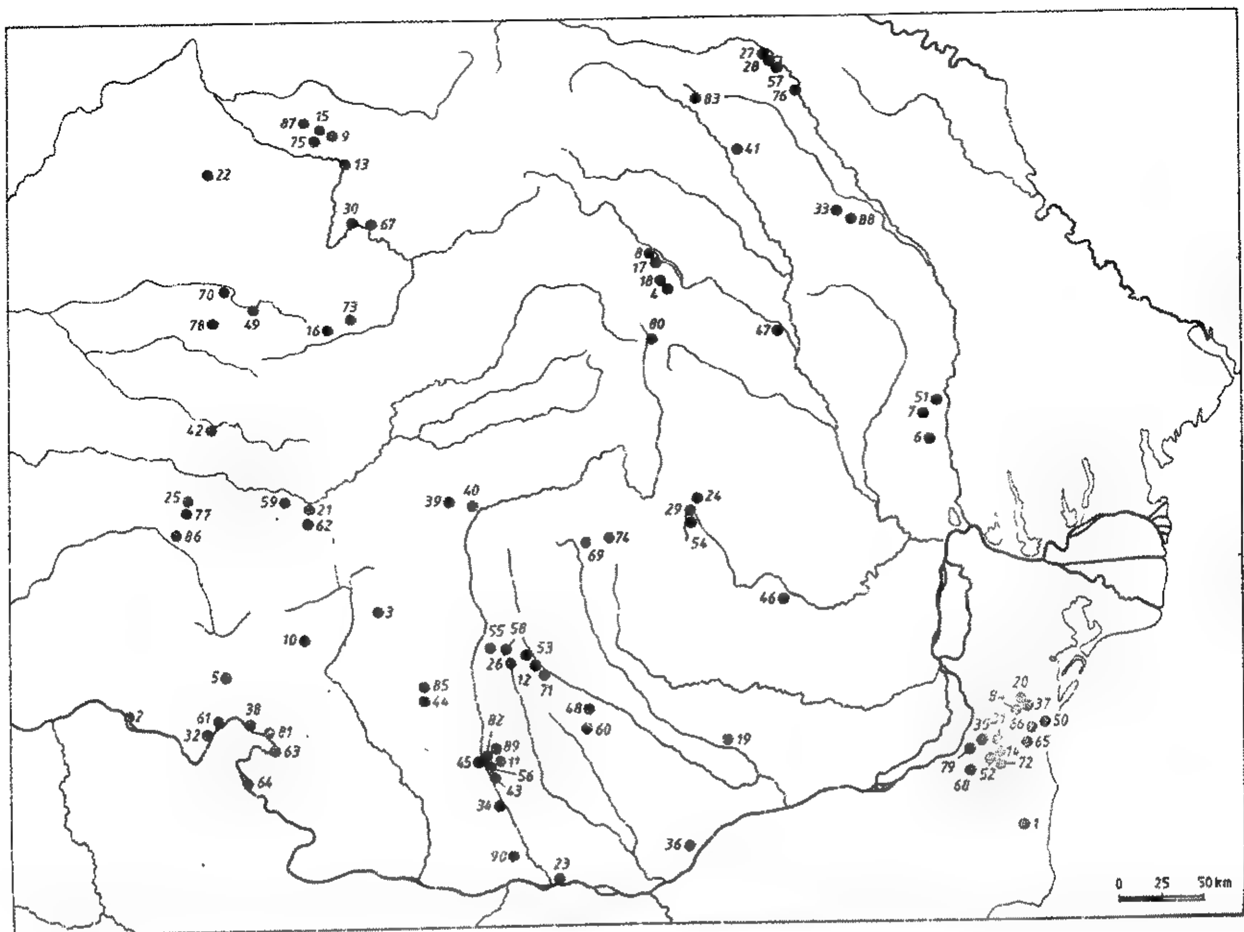

Fig. 1 Harta descoperirilor paleolitice, epipaleolitice, mezolitice și unele cu faună cuaternară descoperite pe teritoriul României: 1 Albești, 2 Alibeg-Pescari; 3 Baia de Fier; 4 Bardosu-Bicaz Chei; 5 Băile Herculane, 6 Băneasa; 7 Berești; 8 Bistricioara; 9 Boinești-Bixad; 10 Boroșteni; 11 Brebeni; 12 Budeasa; 13 Bușag-Tăuții Măgherăuș; 14 Castelu; 15 Călinești-Oaș; 16 Căpușu Mic; 17 Ceahlău; 18 Ceahlău-Scaune; 19 Cernica; 20 Cheia, 21 Cioclovina-Boșorod; 22 Ciumești; 23 Ciuperceni, 24 Costanda-Lădăuți; 25 Coșava; 26 Cotmeana; 27 Cotu Miculinți; 28 Crasnaleuca; 29 Cremenea-Sita Buzăului; 30 Cuciulat-Letca; 31 Cuza-Vodă; 32 Dubova; 33 Erbiceni; 34 Fărcașele; 35 Gherghina; 36 Giurgiu; 37 Gura Dobrogei; 38 Gura Văii-Ostrovu Banului; 39 Gușterița-Sibiu; 40 Hosman-Nochrich; 41 Icușeni; 42 Iosășel; 43 Ipotești; 44 Irimești; 45 Izvoru; 46 Lapoș; 47 Lespezi; 48 Leșile-Teiu; 49 Lorău-Bratca; 50 Mamaia-Sat; 51 Mălușteni; 52 Medgidia; 53 Merișani; 54 Merișor; 55 Milcoiu; 56 Milcovu; 57 Mitoc; 58 Morărești; 59 Nandru; 60 Negrași; 61 Ogradena; 62 Ohaba-Ponor; 63 Ostrovu Corbului; 64 Ostrovu Mare-Gogoșu; 65 Ovidiu-Nazarcea; 66 Peninsula-Lumina; 67 Perii Vadului-Ileanda; 68 Peștera; 69 Peștera-Moieciu; 70 Peștere-Aștileu; 71 Pitești; 72 Poarta Albă; 73 Rădaia-Baciu; 74 Râșnov; 75 Remetea Oașului; 76 Ripiceni; 77 Românești; 78 Roșia; 79 Saligny-Făclia; 80 Sândominic; 81 Schela Cladovei-Drobeta Turnu-Severin; 82 Slatina; 83 Stracova-Dorohoi; 84 Târgușor; 85 Tetoiu; 86 Tincova; 87 Turulung; 88 Valea Lupului-Iași; 89 Valea Mare; 90 Vădastra (A. Păunescu).

Originea și evoluția omului. Fără îndoială, evoluția pe parcursul a peste 2 000 000 de ani a industriilor litice, deci, implicit, a diverselor culturi paleolitice, este strâns legată de originea și evoluția omului. În stadiul actual al cercetărilor, ipotezele cele mai credibile referitoare la cunoașterea procesului de antropogeneză din spațiul african, ca și din cel asiatic și, cu precădere, din cel european se pot rezuma astfel:

După paleoantropologul Richard Leakey, *Homo habilis*, ale cărui resturi osoase au fost descoperite în Africa Orientală, ar reprezenta linia care a dat naștere omului modern, apariția sa situându-se pe la 2 500 000 de ani. După opinia aceluiași specialist, acest „om îndemânatic" este făuritorul primelor unelte de piatră cioplită cunoscute până acum. Din punct de vedere geologic, această industrie primitivă (de galeți, poliedre, așchii), atribuită culturii oldovaiene, aparține Pliocenului superior[1]. Tot în Africa Orientală a apărut, după Leakey, acum 1 400 000 de ani, o nouă tehnică de cioplire, care a dus la crearea unor noi piese (bifaciale). Făuritorii acestora ar fi *Homo erectus*, prezumtivul descendent al lui *Homo habilis* și strămoș al lui *Homo sapiens*[2].

În ceea ce privește apariția hominidelor în Europa (cu excepția Europei nord-occidentale și nordice, unde popularea s-a făcut mai târziu), ea pare a se situa între 1 500 000 și 1 000 000 de ani. Totuși, unii cercetători sunt de părere că acest grup fosil de *Homo erectus* ar fi ocupat progresiv sudul Africii și mai apoi Asia și Europa, pătrunderea lui pe continentul nostru plasându-se acum 1 500 000 de ani. De asemenea, s-a acreditat ideea, după care, atât *Homo erectus* cât și *Homo sapiens* arhaic (distincția dintre ei este încă dificil de stabilit, resturile celui din urmă, în Europa, fiind mai mult presupuse, întrucât până acum nici un rest osos n-a putut fi atribuit cu precizie acestei specii), ar reprezenta, pe continentul nostru, două stadii în cadrul aceleiași specii *Homo sapiens*[3]. În perioada Pleistocenului mijlociu au trăit în Europa „ante-neandertalienii", ale căror resturi osoase descoperite au fost atribuite lui *Homo erectus tautavelensis, Homo erectus steinheimensis* sau lui *Homo erectus heidelbergensis*. Nu puțini sunt specialiștii care au ajuns la concluzia că Europa ar fi leagănul neandertalienilor, ei considerându-i pe aceștia ca o subspecie de *sapiens*, de unde și denumirea de *Homo sapiens neandertalensis*[4].

Neandertalienii ar fi trăit într-un areal ce se întindea din vestul Europei până în Asia, între aproximativ 130–135 000 și 35 000 de ani. Se crede că omul de Neandertal s-a stins cu cca 35 000–30 000 de ani în urmă, fără descendenți. Locuirile care s-au succedat musterianului (cultură atribuită Neandertalului) aparțin omului modern (*Homo sapiens sapiens*). Se consideră că acesta a emigrat acum cca 50 000 de ani spre Europa, venind, se pare, din Africa subsahariană. După unii cercetători, în Orientul Mijlociu, omul de

[1] R. Leakey, *L'origine de l'humanité*, Paris, 1999.

[2] *Histoire d'Ancêtres La grande Aventure de la Préhistoire*, Paris, 1998; A. Walker, R. Leakey, *The Nariokotome Homo Erectus Skeleton*, Cambridge, 1993.

[3] E. Bonifay. *Les premiers industries du sud-est de la France et du Massif Central*, in Les premiers européens. Actes du 114ᵉ Congrès National des Sociétés Savantes, Paris, 1991, p. 63–80.

[4] *Histoire d'Ancêtres...*

Neandertal și cel modern ar fi coexistat timp de aproape 60 000 de ani[1]. Aceeași coexistență pare să se fi observat și în Europa, unde n-ar fi depășit un mileniu sau două.

Omul modern, care a apărut acum cca 35 000 de ani, este creatorul culturilor paleoliticului superior. Este îndeobște cunoscut că, odată cu paleoliticul superior se accelerează ritmul inovației tehnologice, ilustrată atât prin multitudinea și diversitatea uneltelor de piatră, cât și prin folosirea altor materii prime (os, corn). Tot acum, se poate vorbi de o mai precisă conturare a faciesurilor regionale, în raport cu ceea ce se cunoaște în musterian, de o mai bună organizare a spațiului de locuit, de o mai largă dezvoltare a contactelor la mari distanțe între comunități (relații zise de schimb), de apariția artei, de folosire a materialelor colorante (ocru roșu, galben etc.), de înmormântări ce includ bunuri funerare (deși ideea unor înmormântări deliberate apare încă din musterian)[2].

După Randall White tot *Homo sapiens* modern este cel care a stăpânit vorbirea ca mijloc de comunicare[3].

Economia comunităților paleolitice. Comună tuturor culturilor paleolitice, deci tuturor comunităților umane din acea vreme, economia se baza pe exploatarea naturală a resurselor. Culesul, pescuitul și îndeosebi vânătoarea, au jucat un rol esențial în supraviețuirea omului, de-a lungul întregii epoci a pietrei cioplite. După unii cercetători, femeia ar fi avut grijă de culegerea hranei vegetale, cum ar fi strânsul fructelor, semințelor sau dezgroparea tuberculilor suculenți, înfipți adânc, ce nu puteau fi accesibili ierbivorelor. În schimb, bărbatului i-ar fi revenit vânătoarea. Se consideră că omul exploata animalele din trei motive. În primul rând pentru hrană (carne, măduvă, creier, grăsime), în al doilea rând pentru obținerea unor produse (piele, blană, tendoane) și, în al treilea rând, pentru realizarea uneltelor de os și corn. Încă din paleoliticul inferior, *Homo erectus* își alegea prada, fie vânând-o cu ajutorul capcanelor sau ucigând-o cu armele de care dispunea, fie recuperând-o de la prădători (carnivore).

Importanța descoperirii focului. Așa cum remarca arheologul E. Bonifay, folosirea focului a marcat un moment extrem de important în evoluția tehnică și psihică a hominidelor. El a permis ocuparea integrală a peșterilor, având un rol de seamă în organizarea structurilor de locuit, cu vetre simple sau amenajate special (cu pietre și gropi în jur), în dezvoltarea și perfecționarea tehnicilor de cioplire, jucând totodată un rol important în evoluția structurilor sociale, în dezvoltarea limbajului și a spiritualității. În Europa, cele mai vechi dovezi de folosire a focului nu depășesc, după unii cercetători, 600 000–700 000 de ani[4].

[1] *Ibidem.*

[2] *Dictionnaire de la Préhistoire* (directeur de la publication A. Leroi-Gourhan), Paris, 1988.

[3] R. White, *Thoughts on Social Relationships and Language in Hominal Evolution*, in Journal of Social and Personal Relationships 2, 1985. p. 95–115.

[4] E. Bonifay, *op. cit.*

Istoricul cercetărilor paleolitice din România. Primele descoperiri de faună cuaternară și de obiecte litice paleolitice de pe teritoriul României datează din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, în 1852 Michael Johann Ackner publica un interesant articol referitor la fauna pleistocenă din Transilvania pe baza descoperirilor de la Gușterița–Sibiu și Hosman–Nocrich (jud. Sibiu). Ceva mai târziu, în 1876, geologul Antal Koch publica descoperirea, într-o carieră de nisip de la Rădoaia (com. Baciu, jud. Cluj), a unor piese litice asociate cu fragmente de defense de mamut. În 1885, geologul și paleontologul Gregoriu Ștefănescu găsea, cu ocazia cercetărilor sale, în depozitele de loess de la Mitoc pe Prut (jud. Botoșani), unele piese de silex, cioplite intenționat[1]. Cercetările privind epoca veche a pietrei din primele patru decenii ale secolului trecut le datorăm, îndeosebi, lui Julius Teutsch[2], Márton Roska[3] și lui Nicolae N. Moroșan[4]. Primul a efectuat, în 1911, săpături în așezarea aparținând paleoliticului superior de la Cremenea-Sita Buzăului, iar Roska, aflat timp de trei decenii în fruntea cercetărilor paleolitice din Transilvania (1911–1944), a executat numeroase săpături în peșterile de la Cioclovina, Igrița, Ohaba-Ponor etc., precum și în unele așezări sub aer liber de la Cremenea-Sita Buzăului, Iosășel și altele. Prin numeroasele sale investigații de teren, în zona de nord-est a Moldovei, precum și prin studiile sale, bazate pe aceste descoperiri, Moroșan poate fi considerat, pe drept cuvânt, întemeietorul cercetărilor paleolitice complexe de la noi.

În ultimele patru decenii ale secolului al XX-lea aceste cercetări au cunoscut o deosebită dezvoltare, grație numeroaselor săpături în peșteri și așezări sub aer liber și metodelor moderne de investigație, care au dus la elaborarea unor importante studii monografice. Unul dintre cei care a dat un pronunțat impuls acestor cercetări a fost C. S. Nicolăescu-Plopșor. Nu am vrea să încheiem acest scurt istoric fără a aminti voiajele de studii pe care unii paleoliticieni, paleontologi sau antropologi străini de renume le-au efectuat în România, cu scopul de a cunoaște mai bine realitățile preistorice de aici. Printre aceștia am aminti pe Boucher de Perthes, Henri Breuil[5], Etienne Patte, Raymond Dart, P. I. Boriskovski etc.

Pe baza datelor de care dispunem în prezent, putem avea o înțelegere mai largă asupra evoluției comunităților umane, care au locuit pe teritoriul țării noastre, începând cu primele manifestări de viață omenească de acum aproximativ 1 500 000 de ani sau poate chiar mai mult și sfârșind cu începuturile neoliticului ce se situează pe la jumătatea mileniului al VII-lea a. Chr.

[1] A. Păunescu, *Exposé sur les recherches paléolithiques en Roumanie*, în La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iași, 1987, p. 1–23.

[2] J. Teutsch, *Das Aurignacian von Magyarbodza*, în Barlangkutatás 2, 1914, 1, p. 51–99.

[3] Roska, *Repertórium*.

[4] N. N. Moroșan, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord Est*, în Anuarul Institutului Geologic al României, 19, 1938.

[5] H. Breuil, *Stations Paléolithiques en Transylvanie*, în Bulletin de la Société des Sciences de Cluj, 1925, 2, IIe partie, p. 193–217.

b. Paleoliticul timpuriu (inferior)

Așa cum s-a afirmat mai sus, această perioadă a paleoliticului european a fost împărțită de unii cercetători, ca E. Bonifay și B. Vandermeersch, în două mari etape, prima cea a paleoliticului foarte vechi și cea de-a doua cea a paleoliticului vechi[1] (fig. 2). Prima etapă, care corespunde geologic sfârșitului Pliocenului superior și începutului Pleistocenului inferior, se caracterizează prin industrii litice arhaice, atât din punct de vedere tehnic, cât și prin puținătatea tipurilor de unelte. Acestea sunt reprezentate, îndeosebi, din galeți, în general de silex și mai rar de cuarțit ori cuarț sau din alte roci, prelucrați fie la un capăt, fie lateral, pe o față ori pe ambele (*choppers*, *chopping-tools*, poliedre), precum și din unelte pe așchii (piese cu *encoche*, denticulate, racloare atipice). Spre sfârșitul acestei etape (între circa 1 000 000 și 600 000 de ani) s-a putut constata o dezvoltare, o diversificare, am putea spune chiar un început de specializare și standardizare a industriilor litice și tot acum devin frecvente protobifacialele (denumire „bifaciale abbevilliene"). Cea de-a doua etapă, desfășurată geologic în cea mai mare parte a Pleistocenului mijlociu, se caracterizează prin apariția unor tehnici mai evoluate, cum ar fi tehnica Levallois și realizarea bifacialelor de tip sau stil *Acheulean*, prin „domesticirea" focului și printr-un început de amenajare a spațiului de locuit (cum ar fi cel din așezarea Soleilhac din Franța).

Este interesant de reținut că, în Europa s-au descoperit puncte fosilifere, fără ca în ele să se fi găsit industrii litice, dar în care se crede că s-ar putea sesiza prezența și acțiunea omului. Exemple în acest sens le-ar constitui atât stațiunea Sainzelles (Polignac, Haute-Loire), cât și cea de la Tetoiu (= Bugiulești) – punctul Valea lui Grăunceanu (jud. Vâlcea), ambele cu faună villafranchiană. La Sainzelles, de pildă, în depozitele lacustre litorale, cu resturi de *Archidiskodon meridionalis* (elefant sudic), *Equus stenonis*, *Rhinoceros etruscus* etc. s-au distins două complexe: unul inferior, cu oseminte frecvent în conexiune anatomică, și altul superior, gros de cca 2 m, unde oasele erau disociate și adesea sparte, pe acestea distingându-se striuri (pe cele de pe care se înlăturase carnea) și chiar urme de folosire. Datele izotopice ca și cele paleomagnetice plasează complexul superior pe la 1 400 000 ani (a se vedea tabelul).

În cea de-a doua stațiune amintită, cea de la Tetoiu-Bugiulești, situată în nord-vestul Bazinului Dacic (pe cursul mijlociu al Oltețului), nivelul fosilifer cu *Mammuthus (Archidiskodon) meridionalis*, *Ursus etruscus*, *Nyctereutes megamastoides*, *Eucladoceros* sp. *Stephanorhinus* sp. etc., precum și cu primatul *Paradolichopithecus arvenensis geticus*, aflat în depozitele nisipoase sau nisipos-argiloase, s-ar fi identificat, după opinia descoperitorilor, C. S. Nicolăescu-Plopșor și Dardu Nicolăescu-Plopșor, piese de os cu un început de prelucrare. Este vorba de unele oase lungi, cu canalul larg, sparte fie la unul, fie la

[1] *Les premiers européens, Actes du 114e Congrès national des Sociétés savantes*, Paris, 1991

Încercare de corelare a secvențelor culturale cu stratigrafia așezărilor paleolitice, epipaleolitice și mezolitice din România cu indicarea datelor de ^{14}C (BP) în cadrul cronologic al Cuaternarului european. Întocmit de A. Păunescu.

Fig. 2 Paleolitic inferior: 1-11 piese de silex; 1-2, 6-8, 10-11 Valea Dârjovului; 3-4 Ripiceni-„Izvor"; 5 Valea Oltului-zona Fărcașele; 9 Valea Oboga- zona Ipotești. 1 așchie simplă retușată; 2 așchie Levallois; 3 vârf Levallois cu retușe denticulate; 4 așchie Levallois cu retușe denticulate; 5, 8 cioplitoare bifaciale (*chopping-tools*); 6 bifacială de stil abbevillian; 7, 9 bifaciale de stil acheulean; 10-11 cioplitoare unifaciale (*choppers*). După A. Păunescu. Scări diferite.

ambele capete pentru scoaterea măduvei, precum şi de prezenţa unor piese de os cum ar fi măciuci-zdrobitoare, străpungătoare, racloare sumar prelucrate, ce ar fi avut o folosire permanentă şi o funcţionalitate multiplă la zdrobit, străpuns, tăiat, răzuit. În acelaşi nivel fosilifer s-au găsit şi trei pietre mari neprelucrate care ar fi fost aduse, se pare, de la distanţe apreciabile; una dintre ele de cuarţit, în greutate de peste 1/2 kg, era nerulată[1].

De asemenea, este necesar să menţionăm descoperirea, la limita inferioară a depunerii de sol care acoperea direct complexul fosilifer, a unui cioplitor bifacial atipic, pe galet de cuarţit. Este important să mai amintim că, în aceleaşi depozite fluvio-lacustre din această zonă s-au găsit şi două piese de silex nerulate (un cioplitor bifacial şi o protobifacială) într-un nivel de nisipuri şi pietrişuri din Dealul Mijlociu, punct situat în apropierea celui de la Valea lui Grăunceanu. După opinia descoperitorilor (Costin Rădulescu şi Petre Samson), acest nivel s-ar situa cronostratigrafic între cele două niveluri fosilifere, cel de la Pietrişu-Vijoeşti (la bază) şi cel de la Valea lui Grăunceanu (la partea superioară)[2]. Este foarte posibil ca, din punct de vedere cronologic piesele litice de la Tetoiu să aparţină unei industrii arhaice. Fără îndoială, descoperirile de la Tetoiu rămân de o excepţională importanţă, atât sub aspect paleontologic, cât şi arheologic, deşi între prezumtivele piese de os, cu un început de prelucrare, considerate de descoperitori drept cele mai vechi unelte de os cunoscute până acum pe teritoriul României şi cele câteva piese litice la care ne-am referit, nu putem vorbi de o contemporaneitate. În acest context este necesar să menţionăm şi descoperirile recente din sudul Caucazului (Georgia). Este vorba de aşezarea de la Dmanisi, situată, am putea spune, la „porţile Europei", unde s-au găsit resturi faunistice de tip Villafranchian superior (posterioară faunei din Bazinul Dacic de la Tetoiu-„Pietrişu Vijoeşti" şi Valea lui Grăunceanu), o industrie arhaică (cu cioplitoare şi aşchii retuşate), precum şi două cranii, o mandibulă şi un metatarsian atribuite lui *Homo erectus* arhaic sau *Homo erectus ergaster*, datate la aproximativ 1 700 000 de ani[3].

Tot paleoliticului inferior îi sunt atribuite cele circa 1 000 de piese litice, în marea lor majoritate de silex şi foarte puţine din alte roci (cuarţit etc.), descoperite, cu precădere,

[1] C.S. Nicolăescu-Plopşor, D.C. Nicolăescu-Plopşor, *The possible existence of the proto-hominids in Rumania's Villafranchean*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 9–25; C.S. Nicolăescu-Plopşor ş.a., *Cele mai vechi mărturii ale vieţii omeneşti în Europa, descoperite în ţara noastră*, în SCA 1, 1964, 1, p. 39–46; C.S. Nicolăescu-Plopşor, *Oamenii din vârsta veche a pietrei. Epoca paleolitică în România*, Bucureşti, 1965; A. Bolomey, *Die Fauna zweier villafrankischer Fundstellen in Rumänien*, în Berichte der geologischen Gesellchaft in der Deuschen Demokratischen Republik 10, 1965, 1, p. 77–88. În ceea ce priveşte posibilitatea de a distinge prezenţa unei acţiuni umane pe baza acestor depozite fosilifere, vezi formularea mai nuanţată la Vl. Dumitrescu, în Vl. Dumitrescu, A. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, Bucureşti, 1988, p. 7.

[2] C. Rădulescu, P. Samson, *Traces d'activité humaine à la limite Pliocène/Pléistocène dans le Bassin Dacique (Roumanie)*, în Les premiers européens..., Paris, 1991, p. 203–207; C. Rădulescu, P. M. Samson, E. Ştiucă, *Cadre biostratigraphique du Paléolithique inferieur en Roumanie*, în Quaternaire 9(4), 1998, p. 283–290.

[3] V. Džaparidze ş.a., *Der altpaläolithische Fundplatz Dmanisi in Georgien (Kaukasus)*, în JRGZM 36, 1989, p. 68-116; *Histoire d'Ancêtres...*

în partea de vest-nord-vest a Munteniei, mai precis în zona cuprinsă între râurile Argeş şi Olt, zonă care corespunde geomorfologic Piemontului Getic şi îndeosebi Piemontului Cotmenei, precum şi părţii de nord, mai înaltă, a Câmpiei Române (Câmpia piemontană a Piteştiului, Câmpia Boianu)[1]. Este de reţinut faptul că, aproape toate aceste piese au fost culese din pietrişurile fluviatile ale văilor din zona amintită, ca de pildă: Valea Argeşului (zona Piteşti-Budeasa-Merisani), văile Mozacului şi Dâmbovnicului (zona Teiu-Negraşi), Cotmenei, Vedei, Topologului (zona Milcoiu), Oltului (zona Slatina-Fărcaşele) şi, îndeosebi, Valea Dârjovului (zona Valea Mare-Brebeni)[2].

Din punct de vedere tehnico-tipologic, materialul litic cules în ultimele cinci decenii constă din: cioplitoare unifaciale (*choppers*) şi bifaciale (*chopping-tools*) pe galeţi, uneori destul de masivi, acele „*pebble-tools*", poliedre, discoide, racloare, piese cu *encoche*, denticulate, protobifaciale, bifaciale, aşchii obişnuite de tehnică clactoniană sau de debitaj Levallois, cuţite *à dos* natural (cu sau fără cortex). Ţinând seama atât de tehno-tipologia, cât şi de gradul de patină, lustru şi rulare, mai mult sau mai puţin pronunţat, al acestor piese găsite în depunerile remaniate ale pietrişurilor şi nisipurilor din văile amintite, considerăm că ele ar putea fi atribuite, bineînţeles cu rezervă, unor industrii, fie arhaice, fie mai evoluate, care au apărut de-a lungul întregului paleolitic foarte vechi şi vechi. Referitor la industriile arhaice, cum ar fi cea a galeţilor prelucraţi, este necesar să amintim că unele piese (cioplitoare etc.) au fost culese din acelaşi depozit unde se aflau, de altfel destul de rare, resturi fosile (oase, defense, molari) de *Archidiskodon meridionalis*. Descoperirea unor asemenea piese litice, cu resturi de mamifere care au trăit la sfârşitul Pliocenului şi la începutul Pleistocenului, în acelaşi depozit, e drept remaniat, ne face să ne întrebăm dacă ele n-au fost contemporane şi dacă în poziţia lor iniţială, *in situ*, nu au fost asociate.

În ceea ce priveşte industriile mai târzii care au evoluat în Pleistocenul mijlociu, demne de menţionat sunt şi piesele care au fost găsite în poziţie *in situ*, asociate cu resturi de faună fosilă. De pildă, în Dobrogea, în Peştera Liliecilor (zona aven), de la Gura Dobrogei (jud. Constanţa) s-au descoperit, într-un sediment cu resturi de micromamifere, câteva piese litice, printre care şi un cioplitor bifacial de silex. Cronostratigrafic, acest sediment a fost atribuit sfârşitului complexului Cromerian sau intervalului cronologic post-Cromerian (cca 700 000 de ani).

De asemenea, în Bazinul Ciucului superior, în depozitul de umplere al unei cavităţi aflată în travertinele de pe teritoriul localităţii Sândominic (jud. Harghita), s-au găsit în nivelul I (inferior), o bogată faună de micromamifere atribuită sfârşitului interglaciarului

[1] A. Păunescu, *Le Paléolithique et le Mésolithique en Roumanie (un bref aperçu)*, în L'Antropologie 93, 1989, 1, Paris, p. 123-158.

[2] C.S. Nicolăescu-Plopşor, I.N. Moroşanu, *Sur le commencement du Paléolithique en Roumanie*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 9-33; P.I. Dicu, *Paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana şi Depresiunea Sibiu*, în SCIVA 30, 1979, 4, p. 575–589; M. Nica, *Unelte ale culturii de prund descoperite la Fărcaşele (jud. Olt)*, în RevMuz 7, 1970, 5, p. 430–433; I. Nania, *Unelte ale paleoliticului inferior descoperite pe văile Dâmbovnicului şi Mozacului (jud. Argeş)*, în SCIVA 23, 1972, 2, p. 235-244.

Mindel-Riss, asociată cu câteva piese de cuarțit și una din gresie silicioasă (fragment de bifacială). În schimb, în nivelul al II-lea (superior) de aici, s-au descoperit doar două piese (un racloar simplu drept pe așchie Levallois și o așchie simplă), asociate cu o faună de micromamifere, atribuită începutului glaciațiunii Riss[1].

Cea mai recentă industrie aparținând paleoliticului inferior sau vechi este cea cunoscută sub denumirea de *premusterian*. Prin această industrie sau industrii înțelegem piesele lucrate pe așchii de debitaj Levallois sau non Levallois, în care tipurile vechi de unelte, cioplite pe galeți ori bifaciale de diverse forme, se pot întâlni într-un procent mai mic sau mai mare ori sunt absente. Cronologic, industriile premusteriene au evoluat în timpul glaciațiunii Riss și a interglaciarului Riss-Würm (= Eem). Asemenea unelte pe așchii s-au găsit în aluviunile terasei de la Ripiceni-„Izvor"[2]. Este foarte posibil ca o serie de piese descoperite în depunerile remaniate de pe văile cuprinse între Argeș și Olt să aparțină acestor industrii premusteriene de la sfârșitul Pleistocenului mijlociu. Tot acestei vremi îi atribuim și piesa de silex găsită la Valea Lupului-Iași, în poziție secundară în aluviunile terasei Bahluiului[3].

c. Paleoliticul mijlociu

Pe teritoriul României nu este exclus ca paleoliticul mijlociu (fig. 3; 4), caracterizat prin individualizarea mai multor faciesuri musteriene, la formarea cărora industriile *premusteriene* au jucat un rol important, să fi început spre sfârșitul interglaciarului Riss-Würm (de cca 100 000 de ani), dacă nu chiar o dată cu începutul Würmului inferior. El a dăinuit, credem, până în Würmul mijlociu, spre aproximativ 33 000–30 000 de ani BP, așa cum indică vârstele locuirilor musteriene târzii din Peștera Gura Cheii-Râsnov (jud. Brașov) și Peștera Spurcată de la Nandru (jud. Hunedoara)[4].

Cercetările de până acum au arătat că, în unele regiuni ale României, cum ar fi Moldova, s-au putut identifica, pe temeiuri stratigrafice și tehnico-tipologice mai multe grupe (faciesuri) musteriene care s-au succedat timp de câteva zeci de milenii.

Pe teritoriul Moldovei demne de menționat sunt cele două așezări de pe cursul mijlociu al Prutului: Mitoc-Valea Izvorului (nivelul I)[5], unde s-a găsit o bogată industrie de silex aparținând musterianului de tradiție acheuleană și de debitaj Levallois, și cunoscuta stațiune

[1] A. Păunescu, C. Rădulescu, P. Samson, *Découvertes du Paléolithique inférieur en Roumanie*, în Travaux de l'Institut de Spéologie „Emil Racovitza" 21, 1982, p. 53–62.

[2] A. Păunescu, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, București, 1993.

[3] C.S. Nicolăescu-Plopșor, *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii patru ani în R.P.R.*, în SCIV 7, 1956, 1–2, p. 7–39.

[4] A. Păunescu, *Chronologie du Paléolithique moyen en Roumanie dans le contexte du celui de l'Europe centrale orientale et méridionale*, în L'Homme de Néandertal, I. La Chronologie, Liège, 1988, p. 73–80

[5] M. Cioîtescu Bitiri, *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului. Probleme privind începutul paleoliticului superior pe teritoriul României*, în SCIVA 38, 1987, 3, p. 207–223.

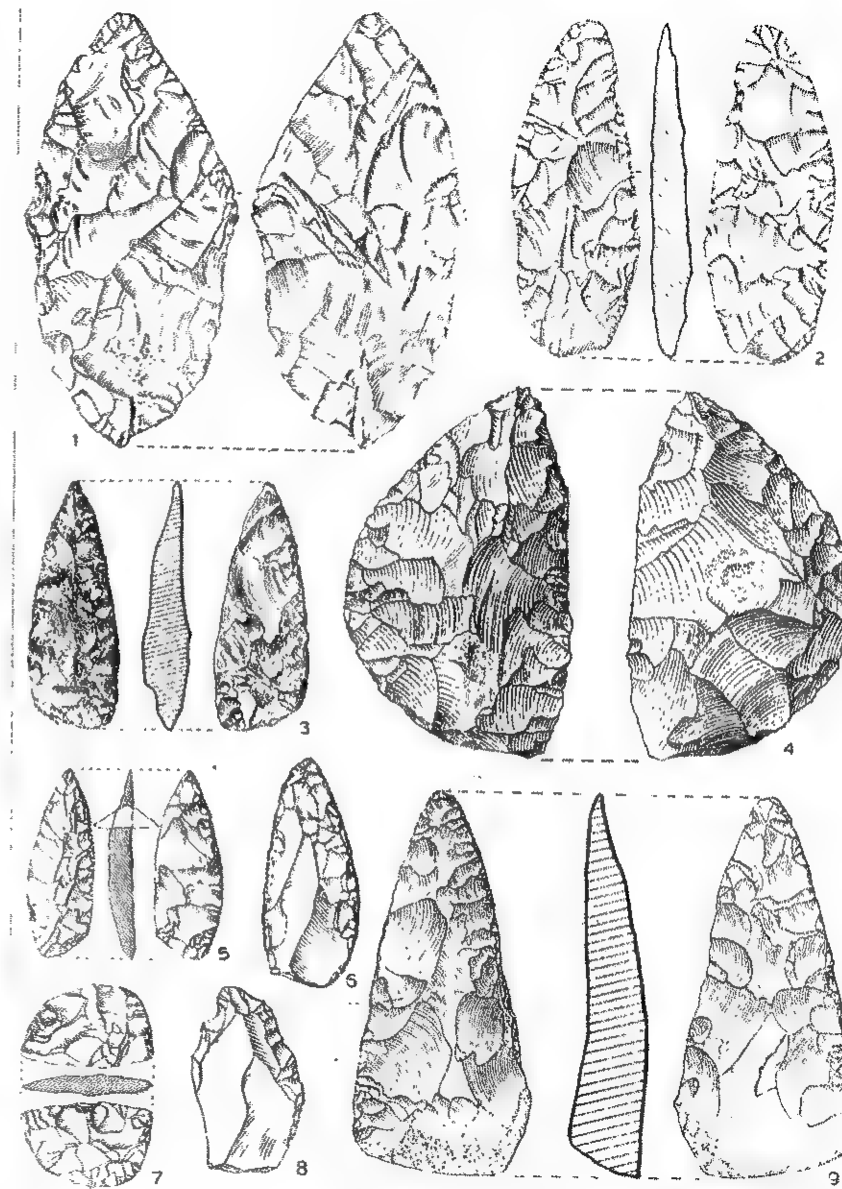

Fig. 3 Paleolitic mijlociu (Musterian): 1-9 piese litice (silex) de la Ripiceni-„Izvor" aparținând faciesului musterian de tradiție acheuleană; 1-3, 5 vârfuri foliacee bifaciale; 4, 7 racloare cu retușă bifacială; 6 vârf musterian; 8 gratoar *à museau*; 9 bifacială. După A. Păunescu. Scări diferite.

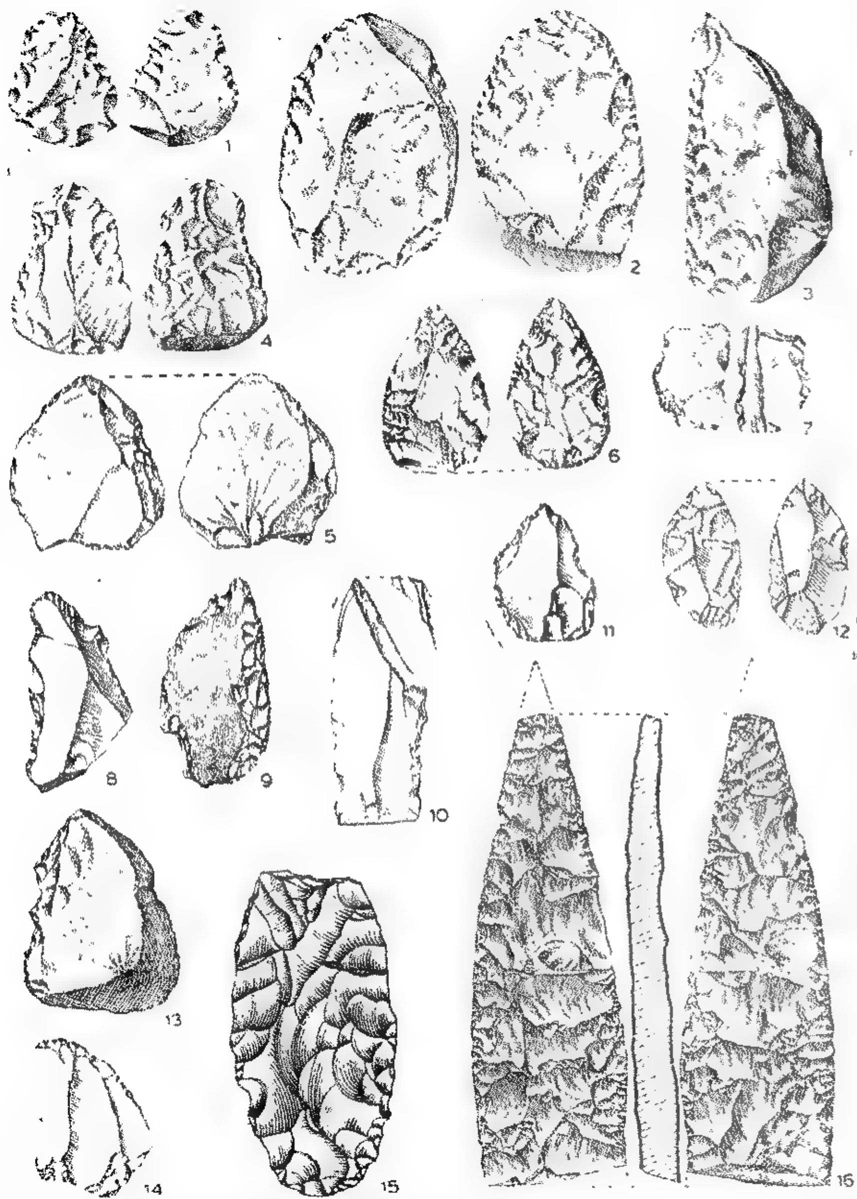

Fig. 4 Paleolitic mijlociu (Musterian): 1-16 piese litice (silex și cuarțit); 1, 3-4, 8 Baia de Fier-„Peștera Muierii", 2, 13 Nandru-„Peștera Curată"; 5, 9, 11 Ohaba Ponor-„Peștera Bordu Mare"; 6 Târgușor-Peștera „La Adam"; 7, 12 Mamaia-Sat; 10, 14 Ripiceni-„Izvor"; 15 Nandru-„Peștera Spurcată"; 16 Mitoc-„Valea Izvorului" 1 4, 9 racloare; 5, 11 vârfuri Levallois retușate; 6, 12, 15 bifaciale; 7 piesă cu *encoche*; 8, 13 piese denticulate; 10 burin; 14 gratoar; 16 vârf bifacial fragmentat. După A. Păunescu. Scări diferite.

Ripiceni-Izvor. Aici s-au descoperit șase niveluri musteriene: nivelurile I–III au fost atribuite musterianului tipic de debitaj Levallois (bogat în racloare și cu un număr semnificativ de piese cu *encoche* și denticulate), nivelurile IV–V au aparținut musterianului de tradiție acheuleană de debitaj Levallois (bogat în racloare și cu relativ multe bifaciale), iar ultimul (VI), sărac în material litic, dar caracterizat, totuși, printr-un procentaj ridicat de piese cu *encoche* și denticulate.

Aceste niveluri de locuire, cu excepția ultimului (VI), au oferit, în afara materialului litic, numeroase complexe de locuire ce constau din vetre de foc, resturi faunistice, aglomerări cu pietre de calcar și ateliere de prelucrare a uneltelor. Cel mai bogat dintre ele, atât în obiecte litice cât și în complexe de locuire, este nivelul al IV-lea. Descoperirea, în acest nivel, a unui mare număr de unelte și arme cioplite, dintr-un silex de bună calitate, îndeosebi a splendidelor bifaciale racloare, vârfuri foliacee etc., atestă, fără îndoială, îndemânarea la care ajunseseră unii „meșteri" ai colectivității de neandertalieni de la Ripiceni-Izvor[1].

Printre complexele de locuire amintite, demne de menționt sunt și adăposturile-paravan, de formă fie ușor arcuită sau cvasirectilinie, fie cvasiovală, care protejau pe om de vânturile aspre ce băteau dinspre ENE. Resturile celui mai vechi adăpost au fost descoperite în primul nivel musterian. Structura „pereților" unui asemenea adăpost (avem în vedere tipul oval), a cărui înălțime putea atinge 2 m, consta din oase mari, defense de mamut și probabil crengi groase de pinete, fixate la bază cu pietre de calcar și pământ, peste care se așterneau, probabil, piei de animale. În interiorul unui asemenea adăpost oval s-au găsit resturile unei vetre de foc, resturi menajere (oase sparte) și numeroase piese de silex (deșeuri de prelucrare) care atestă, desigur, existența unor ateliere de cioplire. Prin forma și structura lor, aceste adăposturi-paravan nu erau acoperite. Asemenea structuri de locuire au fost descoperite și în alte locuiri musteriene, cum ar fi cele din stațiunile Molodova I (nivelul 4)[2], Molodova V (nivelul 11)[3] și Chetrosu[4], de pe cursul mijlociu al Nistrului. O cercetare atentă a modului în care erau dispuse diversele resturi (oase, vetre etc.) ale acestor complexe din locuirile musteriene de pe Nistru, ne-a condus la ideea că și aici avem de-a face nu cu locuințe de tipul colibelor, așa cum a presupus arheologul A. P. Černyš, complet acoperite, ci cu adăposturi foarte asemănătoare adăpostului-paravan de formă ovală de la Ripiceni-Izvor. Din punct de vedere al cronologiei absolute, pe baza datelor de care dispunem, locuirea din partea superioară a nivelului al III-lea de la Ripiceni-„Izvor" se situează în jur de 46 400 +4700/–2900 BP (GrN–11230). Această cifră indică, până în prezent, cea mai veche vârstă pe care o cunoaștem

[1] A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*, I/2, București, 1999.

[2] P A. Cernyš, *Ranni i srednii paleolit Pridnestrovija*, în Trudy komissii po izučenii četvertičnovo perio la, 19, Moscova, 1965; Idem, *Molodova I. Unikal'noe Musterskoe poselenie na srednem Dnestre*, Moscova, 1982

[3] Idem, *Mnogoslojnaja paleolitičeskaja stojanka Molodova*, V, Moscova, 1987.

[4] N.N. Anisiutkin, *Ketrosy Mustererskaja stojanka na srednem Dnestre*, Moscova, 1982.

pentru faciesul musterian tipic. Cât privește nivelul al IV-lea, aparținând faciesului musterianului de tradiție acheuleană din aceeași stațiune, putem afirma că această locuire a evoluat pe o perioadă de circa 4 500 ani, cuprinsă între 44 800 +1300/–1100 BP (GrN–9208), și 40 200+1100/–1000 BP (GrN–9210). Ținând seama de aceste date, precum și de poziția stratigrafică, este foarte probabil ca primul nivel musterian de la Ripiceni-Izvor să se situeze pe la 60 000–65 000 BP, iar ultimul (IV) pe la 35 000 BP.

Privit în ansamblu, musterianul din Moldova, cu faciesurile sale culturale, face parte din marea arie a musterianului est-european care cuprindea Câmpia Rusă și îndeosebi stepele nord-pontice. Astfel s-au putut observa destul de multe similitudini tehnico-tipologice între industriile atribuite musterianului tipic de la Ripiceni-„Izvor" și cele descoperite în stațiunile de la est de Prut, cum ar fi cele de pe Nistrul Mijlociu: Cormani IV (stratul 11), Molodova I (strat 4), Molodova V (strat 11), precum și între industriile aparținând musterianului de tradiție acheuleană de la Ripiceni-„Izvor" și Mitoc-Valea Izvorului și cea din peștera Staroselie (din Crimeea)[1] sau de la Suhaia Mecetka (de pe cursul inferior al Volgăi)[2].

Un alt facies este cel al musterianului peșterilor carpatine, care ar putea reprezenta o variantă regională, în zona sud-est europeană, a așa-zisului *Charentien* luat în sens larg.

Cercetările din peșterile Carpaților Meridionali au arătat că unele dintre ele au fost locuite intens timp de 10 000 de ani sau poate și mai mult, vestigiile acestor locuiri fiind ilustrate stratigrafic de o succesiune de mai multe niveluri, întrerupte uneori de părăsiri temporare, concretizate prin depuneri sterile arheologic, dar, de cele mai multe ori, bogate în resturi faunistice. Cu alte cuvinte, peșterile intrau, nu arareori, în stăpânirea animalelor, cu precădere a ursului de peșteră, dușmanul de temut al omului.

Astfel, din punct de vedere cronologic, cele mai vechi locuiri musteriene de peșteră ar fi cele din Peștera Cioarei de la Boroșteni (jud. Gorj), în care unul din niveluri, situat spre jumătatea secvenței stratigrafice, a oferit vârsta de 49 500 +3200/–1100 BP (GrN–13002)[3], cele din Peștera Curată de la Nandru (jud. Hunedoara) în care cel mai vechi nivel (Ia) s-ar situa în jur de 50 000 de ani sau poate chiar mai mult, iar cel mai recent (nivelul II d) la 40 800 +1050/–930 BP (GrN-13948), precum și cele din Peștera Bordu Mare de la Ohaba Ponor (jud. Hunedoara) al cărui nivel IIIc ne-a indicat vârsta de 45 500 +3500/–2400 BP (GrN–14626)[4].

Cât privește locuirea musteriană din Peștera Muierii de la Baia de Fier (jud. Gorj)[5], ea se situează la 42 560 +1310/–1120 BP (GrN–16977). Alte locuiri musteriene de

[1] A.A. Formozov, *Peščernaja stojanka Staroselie I ee mesto v paleolite*, în MIA 71, Moscova, 1958.

[2] N.S. Zamiatnin, *Stalingradskaja paleolitičeskaja stojanka*, în KSMoskva 82, 1961, p. 5–56.

[3] K. Honea, *Southeast Charentian technocomplex in Romania: Boroșteni-Cioarei Cave, Gorj county, radiometric values*, în Actes du XIIe UISPP, Bratislava, II 1991, p. 66–72.

[4] A. Păunescu, *Cronologia paleoliticului și mezoliticului în România în contextul paleoliticului central-est și sud european*, în SCIVA 35, 1987, 3, p. 235–265.

[5] C.S. Nicolăescu Plopșor și colab., *Raport preliminar asupra cercetărilor de paleontologie umană de la Baia de Fier din 1951*, în PA 1, 1954, p. 73–86.

peșteră sunt mai recente, ele având o vechime cuprinsă între 40 000 și 30 000 de ani. De pildă, locuirea din Peștera Liliecilor din satul Peștera-Moeciu, jud. Brașov, a evoluat pe la 38 700 ±850 BP (GrN–14618), cea din Peștera Valea Coacăzei, aflată în apropiere, la 34 400 ±500 BP (GrN–16141), cea din Peștera Spurcată de la Nandru (situată în imediata vecinătate a Peșterii Curate) la 30 000 +1900/–1500 BP (GrN– 14622), iar cele două locuiri din Peștera Gura Cheii-Râșnov ne-au oferit vârstele de 33 300±900 BP (GrN 13009), 30 450±300 BP (GrN–13008) și 29 700+1700/–1400 BP (GrN–11619) pentru nivelurile IIa și respectiv IIb[1].

Inventarul litic al acestor locuiri din peșterile carpatine, bogat în racloare, constă în mare parte din piese de cuarțit și alte roci cuarțoase sau gresoase și în mai mică măsură de silex, opal etc. De debitaj non Levallois, în general, această industrie se caracterizează prin tehnica de cioplire a galeților de cuarțit asemănătoare celei zise *pontiniene*[2]. În afara obiectelor litice și a altor vestigii (oase etc.), în nivelurile musteriene din peșteri s-au găsit resturi de vetre de foc, cele mai multe dintre ele simple. Dintre toate acestea ne atrage atenția vatra găsită în stratul III din zona centrală a Peșterii Bordu Mare de la Ohaba Ponor[3] (pl. 1/2, 3). Este vorba de o vatră alcătuită din mai multe pietre de calcar care circumscriu două spații interioare reprezentând, de fapt, cele două „ochiuri" construite din pietre mai mici în jurul unei lespezi mari, al cărui rost era, se pare, acela de a acumula căldura în timpul arderii și de a o iradia după stingerea focului.

În ceea ce privește industriile musteriene din nord-vestul Transilvaniei — ne referim la așezările de la Boinești și Remetea-„Somoș"[4] — putem spune că ele aparțin unui musterian tipic de debitaj Levallois, bogat în racloare, în piese denticulate și cu *encoche*, dar cu rare piese bifaciale.

Pe teritoriul Dobrogei au fost descoperite, în ultimele decenii, mai mult prin intense cercetări de suprafață și mai puțin prin săpături, numeroase obiecte litice care, din punct de vedere tehnico-tipologic, dar și stratigrafic, aparțin musterianului. Pe baza acestor criterii s-au putut preciza două faciesuri. Astfel, industriile din așezările de la Castelu (Dealul Castelu – punctul I), Cuza Vodă (punctul E), Lumina (punctul I–canal), precum și cea din Peștera La Izvor de la Cheia au fost atribuite faciesului musterianului tipic de debitaj Levallois (Castelu, Cheia) sau slab Levallois (Cuza Vodă) și non Levallois (Lumina). Tot acestui facies, credem, că îi aparțin și industriile, de altfel destul de omogene, din nivelurile I și II de la Mamaia-Sat, din marginea nord-estică a Lacului Siutghiol[5]. Pe temeiul studiului sedimentelor cuaternare, se pare că nivelul I (inferior) ar putea aparține interglaciarului Riss-Würm, iar nivelul II (superior) interstadiului Brörup[6]. Cel de-al

[1] A. Păunescu, *Chronologie du Paléolithique...*

[2] V. Gabori-Csánk, *La station du Paléolithique moyen d'Érd-Hondrie*, Budapest, 1968.

[3] C.S. Nicolăescu-Plopșor, *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice...*

[4] M. Cârciumaru-Bitiri, *Paleoliticul din țara Oașului. Studiu arheologic*, București, 1972.

[5] A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, București, 1999.

[6] K. Valoch, *Les industries du Paléolithique moyen du Mamaia-Sat, Roumanie*, în L'Antropologie 97, 1993, 2–3, p. 239–264.

doilea facies musterian este cel denticulat, în general de debitaj slab Levallois, reprezentat de industriile din așezările de la Saligny-Făclia, Peștera (Dealul Peșterica) și Ovidiu (punctul din apropierea carierei de piatră). Lipsa unor resturi de materii organice, în așezările săpate, nu ne-au permis obținerea unor datări radiocarbon, excepție făcând doar locuirea din Peștera La Izvor de la Cheia, care ne-a oferit vârsta de 36 810 +790/–720 BP (GrN–16987). Din punct de vedere cronologic, am putea afirma că locuirile musteriene de la Mamaia-Sat pot fi considerate, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, cele mai vechi sau printre cele mai vechi din Dobrogea și se pare, chiar, de pe teritoriul României. Cât privește Câmpia Română, nu cunoaștem până acum decât o singură așezare musteriană. Este vorba de așezarea de terasă de la Vădastra-„Măgura Fetelor" (jud. Olt) atribuită unei faze, probabil târzii, a acestei culturi.

În ceea ce privește prelucrarea osului, este de remarcat faptul că, în unele locuiri musteriene, cum ar fi cele de la Baia de Fier, Ohaba Ponor sau Boroșteni, s-au găsit câteva obiecte de os, cu urme de prelucrare, de altfel, destul de sumare, folosite ca unelte (străpungătoare, racloare). Ele înlocuiau, probabil, uneltele de piatră, care se realizau greu, datorită rocilor de calitate inferioară găsite în zonă.

Pentru diversele comunități de neandertalieni care au locuit atât în peșteri, cât și sub aer liber, vânătoarea a jucat un rol preponderent. Unele dintre aceste colectivități vânau mai ales un anumit animal, care, probabil, era mai numeros în zona teritoriului lor de vânătoare. De pildă, vânătorii musterieni din Peștera Muierii de la Baia de Fier vânau în special ursul de peșteră, cei din Peștera Bordu Mare de la Ohaba Ponor, calul, iar cei de la Ripiceni-„Izvor", mamutul.

Dacă resturile de locuire (obiecte litice, faună, vetre etc.) lăsate de diversele comunități neandertaliene sunt destul de numeroase, în schimb, cele osteologice umane păstrate sunt aproape absente. Până acum i s-au atribuit omului de Neandertal, dar și acestea fiind discutabile, trei falange de la membrul inferior, descoperite de Márton Roska cu ani în urmă, în Peștera Bordu Mare și studiate de I. Gaál[1].

d. Paleoliticul superior (fig. 5; 6)

În evoluția celor două culturi, cea aurignaciană și cea gravetiană orientală, care s-au desfășurat în timpul ultimei glaciațiuni Würm (Würm mijlociu și superior), s-au putut sesiza, atât stratigrafic, cât și pe baza datelor radiocarbon, mai multe etape de dezvoltare. De pildă, pentru Moldova s-au distins cinci etape probabile pentru aurignacian și opt asemenea etape pentru gravetian. Se consideră că trecerea de la paleoliticul mijlociu la cel superior s-ar fi desfășurat în perioada cuprinsă între 35 000 și 30 000 de ani BP.

[1] I. Gaál, *Újabb ember – és emlöscsontleletek Erdély Mousiérijeből*, în KözlCluj 3, 1943, 1, p. 1-44.

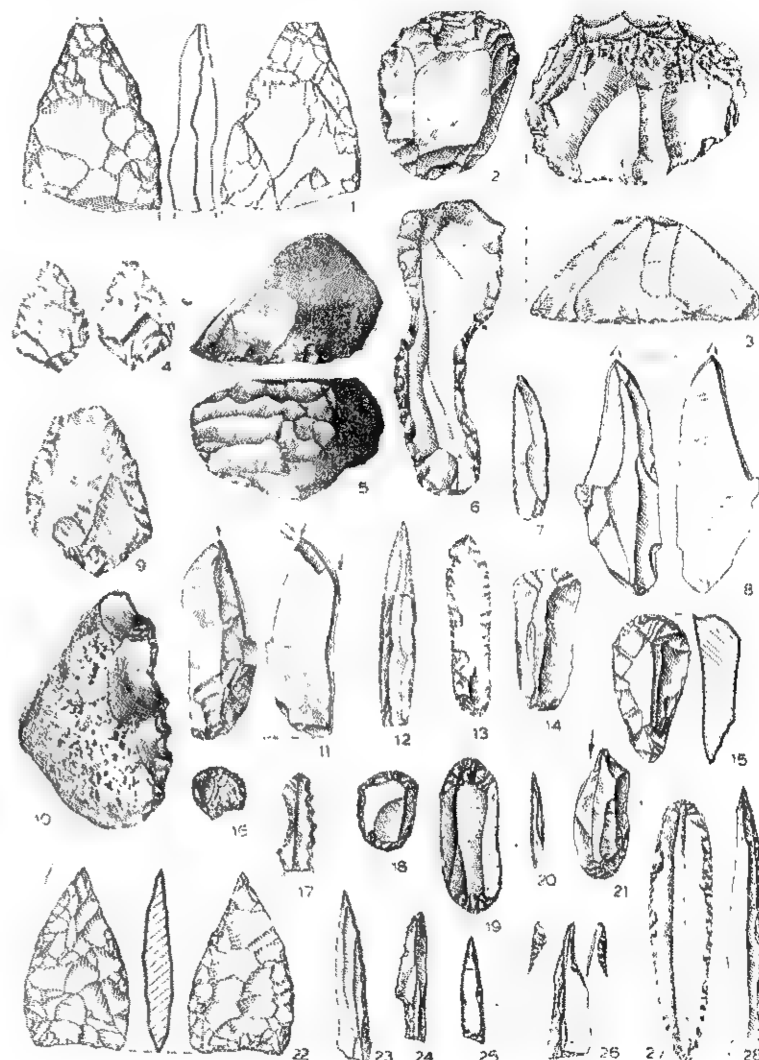

Fig. 5 Paleolitic superior: piese litice (silex) aparținând 1-15 Aurignacianului, 16-28 Gravettianului și Epigravettianului; 1, 17, 22 Ripiceni-„Izvor"; 2, 16, 18-19, 21, 25 Ceahlău-„Dârțu"; 4, 9, 13-14 Ceahlău-„Cetățica" I; 5, 10-11 Lapoș-„Poiana Roman"; 6 Coșava; 7, 12 Tincova; 8, 15 Giurgiu-„Malu Roșu"; 20, 26 Ceahlău-„Bofu Mic"; 23, 28 Stracova-Dorohoi; 24 Bistricioara-„Lutărie"; 27 Buda-„Dealul Viilor"; 1, 4, 22 bifaciale; 2-3, 14, 18-19, 27 gratoare (carenat, nucleiform, simplu, circular, pe lama retușată); 5 *rabot*, 6 lamă *etranglée*, 7, 12 vârfuri tip *Font-Yves*, 8, 11 burine; 9 racloar, 10 piesă denticulată; 13 lamă aurignaciană; 17 lamă denticulată; 20, 25 *microgravettes*, 21 burin pe trunchiere retușată; 23, 28 vârfuri tip *La Gravette*, 24 vârf *à cran* atipic; 2, 6 străpungător. După A. Păunescu. Scări diferite.

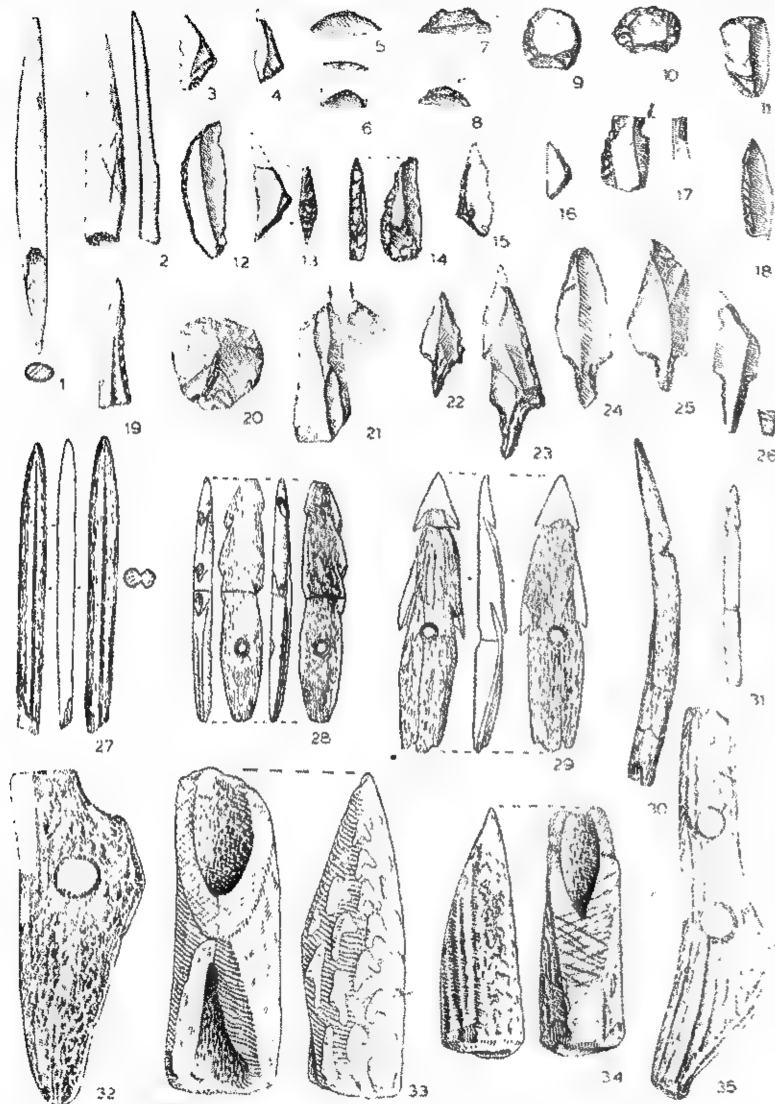

Fig. 6 Paleolitic superior și mezolitic: piese de silex, de corn și os, 1-18 cultura tardigravettiană de tip mediteranean din adăpostul de sub stânca „Cuina Turcului"-Dubova; 19-26 cultura swideriană de la Ceahlău-„Scaune"; 27 Crasnaleuca-„Pârâul Staniștei" (cultura gravettiană); 28-31 Cotu Miculinți-Gârla Mare (cultura gravettiană); 32-35 mezolitic- cultura de tip Schela Cladovei (32, 35 Ogradena-„Icoana"; 33-34 Ostrovu Corbului-„Botul Cliuciului"); 1-2 vârfuri de suliță de os; 3-4, 13, 15-16 triunghiuri de silex; 5-6, 8 segmente de cerc de silex; 7 piesă trapeziformă de silex; 12, 14 vârfuri de tip azilian de silex; 17, 21 burine de silex; 18-19 *micrograveties* și vârf de tip *La Gravette* de silex; 22-26 vârfuri pedunculare de tip swiderian de silex; 27, 30 vârfuri de suliță din corn de ren; 28-29 harpoane de corn de ren; 31 ostie de corn de ren; 32-34 sapăligi de corn de cerb; 35 brăzdar primitiv de corn de cerb. După A. Păunescu. Scări diferite.

Nu putem exclude ipoteza potrivit căreia, în unele zone geografice ale României, începuturile culturii aurignaciene să se fi desfășurat paralel cu unul dintre faciesurile musterianului tardiv.

Aurignacianul. În ceea ce privește paleoliticul superior de început, s-au putut identifica tehnocomplexe sau industrii litice pe care unii cercetători le-au denumit aurignacoide sau aurignaciene, la baza cărora au stat industriile mai vechi ale paleoliticului mijlociu tardiv, cum ar fi, așa cum am amintit, cele ale musterianului denticulat cu forme bifaciale sau cele ale musterianului zis de tradiție acheuleană, în care, piesele cu *encoche* și denticulate apar într-un procent semnificativ alături de marele număr de racloare și de prezența relativ numeroasă a vârfurilor bifaciale și a bifacialelor de diverse tipuri. Noi am căutat să păstrăm, totuși, pentru tehnocomplexele locale din paleoliticul superior timpuriu, care au evoluat pe teritoriul Moldovei, denumirea de industrii aurignaciene, înțelegând prin aceasta industriile în care se observă, pe lângă tipurile de mult cunoscute încă din musterian, o adâncire a procesului de „leptolitizare", caracterizat tehnologic, îndeosebi, prin folosirea tehnicii lamelare (a nucleelor prismatice, piramidale), precum și prin creșterea și diversitatea tipurilor de gratoare, burine etc.

Cele mai vechi industrii litice aurignaciene din Moldova aparțin nivelurilor Ia–Ib de la Ripiceni-„Izvor", nivelului I de la Cetățica I-Ceahlău[1], precum și nivelurilor cu vetre (de la –8,70 m, –9,55 m și 10,50–10,80 m adâncime) din cunoscuta așezare Mitoc-Malul Galben[2]. Din punct de vedere cronologic, aceste locuiri, atribuite aurignacianului inferior, par a fi evoluat în perioada cuprinsă între aproximativ 32 000 și 28 000 de ani BP.

Pe baza datelor radiocarbon de care dispunem, dacă vârsta nivelului I de la Cetățica I-Ceahlău pare a se situa pe la circa 28 000 de ani BP, iar partea superioară a nivelului I b de la Ripiceni-„Izvor" pe la 28 420±400 de ani BP (Bln–809), atunci am putea plasa vârsta nivelului subjacent (I a) din această stațiune, ceva mai devreme, poate cu două–trei mii de ani. Astfel, nu excludem posibilitatea ca prima locuire aurignaciană (Ia) de la Ripiceni-„Izvor" să se situeze pe la 32 000 ani BP.

În ceea ce privește nivelul de la –8,70 m adâncime de la Mitoc-„Malul Galben", vârsta acestuia indică cifra de 31 850±800 BP (GrN–12637), iar cea a nivelului de la –10,65 m adâncime, data de 31 100±900 BP (OxA–1646)[3]. Comparând aceste două vârste, nu excludem posibilitatea ca vatra de la –8,70 m să fie aceeași (deci contemporană) cu

[1] A. Păunescu, *Le passage du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur entre les Carpates et le Prut*, în L'Homme de Néandertal, VIII. La Mutation, Liège, 1988, p. 133–147.

[2] V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre la Dniestr et la Tissa*, Iași, 1996; V. Chirica, *Unele observații cu privire la începuturile paleoliticului superior în zona Prutului mijlociu*, în ArhMold 12, 1988, p. 11–22; Idem, *Le Paléolithique de la zone du Prut moyen*, în MemAnt 20, 1995, p. 7-34.

[3] K. Honea, *Chronostratigraphy of Mitoc-Malu Galben, Botoșani county, middle Prut Valley, Romania: variability of Aurignacian-Gravettian surfaces*, în Actes du XIIe Congrès UISPP, Bratislava, II 1991, p. 231–239.

vatra de la –10,65 m, având în vedere înclinarea bidirecțională a sedimentelor din această așezare. De altfel, chiar autorul săpăturilor de la Mitoc-„Malul Galben", menționează faptul că identitatea formelor uneltelor de la –8,60–8,75 m. cu acelea de la –10,60–10,80 m ar lăsa impresia — cu toate că cele două vetre (niveluri ?) sunt separate printr-o depunere de circa 2 m — aceluiași orizont cultural și tehnico-tipologic. Dacă datele de radiocarbon pe care le-am implicat în discuție sunt corecte și dacă la Mitoc sau în alte așezări din zona Prutului mijlociu ori din cea est-carpatică ar mai putea să apară și alte locuiri aurignaciene mai timpurii decât cele de până acum, atunci nu este exclus ca începuturile paleoliticului superior în Moldova să se situeze spre 35 000 de ani BP. Industria litică din cel mai vechi nivel aurignacian de la Mitoc-„Malul Galben" constă din numeroase burine (de tip carenat, diedru, *busqué* etc.), gratoare (cele mai multe carenate) și denticulate, lucrate, în general, pe așchii groase[1]. Ceea ce ne surprinde este lipsa totală a bifacialelor. În schimb, în industriile litice din așezările de la Ripiceni-„Izvor" și Cetățica I-Ceahlău, cele mai importante grupe de unelte sunt reprezentate de piesele cu *encoche* și denticulate, urmate fie de racloare, fie de gratoare, apoi de burine și de bifaciale (într-un procent redus), iar cu totul sporadic, se întâlnesc uneltele combinate (gratoare-burin, burin-racloar etc.).

Pentru celelalte etape de evoluție ale aurignacianului de pe teritoriul României (cunoscute și sub denumirile mai vechi de mijlociu și superior) avem informații mai bogate, deoarece dispunem de un număr mai mare de așezări săpate. Ne referim la locuirile din Bazinul Ceahlăului (Bistricioara-„Lutărie", Dârțu, Podiș) de pe cursul mijlociu al Bistriței[2], la cele de pe Prutul mijlociu (Mitoc, Ripiceni), la cele din Țara Bârsei (Cremenea-Sita Buzăului), la cele din Depresiunea intramontană Oaș (Călinești II, Boinești, Remetea-„Somos")[3], Brădești (jud. Harghita) și altele. Pentru unele dintre aceste locuiri dispunem de date radiocarbon. Astfel, nivelul I aurignacian de la Ceahlău-„Dârțu" a fost datat la 24 390 ± 180 BP (GrN–12673), iar nivelul I de la Bistricioara-Lutărie la 24 760 ± 170 BP (GrN–11586).

În ceea ce privește sfârșitul aurignacianului în spațiul la care ne-am referit, putem afirma, pe baza datelor ^{14}C, că această cultură își încheie evoluția sa, probabil, pe la 24 000–23 000 ani de BP.

Cercetările de până acum par a dovedi că, în zona ce cuprinde o bună parte din Câmpia Română, cu excepția celei de est-nord-est, aurignacianul s-a prelungit mai mult în timp, dezvoltându-se paralel cu gravetianul din Moldova și Dobrogea. De pildă, cel mai vechi

[1] V. Chirica, *Paleoliticul de la Mitoc*, în SCIVA 45, 1994, 3, p. 267–272; idem, *Gisements paléolithiques de Mitoc*, Iași, 2001; P. Haesaerts, *Stratigraphie du gisement paléolithique de Mitoc-Malu Galben (district de Botoșani, Roumanie. Étude préliminaire)*, în Préhistoire Européenne 3, 1993, Liège, p. 67–70; M. Otte, V. Chirica, *Ateliers aurignaciens à Mitoc-Malu Galben (Moldavie roumaine)*, în Préhistoire Européenne 3, 1993, Liège, p. 55–66.

[2] A. Păunescu, *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret*, I/1, București, 1998.

[3] M. Cârciumaru-Bitiri, *Paleoliticul din Țara Oașului*...; R. Dobrescu, *Aurignacianul din Transilvania*, București, 2008.

nivel aurignacian (nivelul Ia) de la Giurgiu-„Malul Roșu" se încadrează, după datele de care dispunem, între 22 790 ± 130 BP (GrA–6037) și 21 140 ± 120 BP (GrA–5094), iar celelalte niveluri (Ib și Ic), precum și nivelul al II-lea aurignacian de aici, au evoluat, se pare, până spre 17 000 de ani BP.[1] Din grupa așezărilor aurignaciene care par a se situa cronologic într-o etapă evoluată sau târzie, ca cea de la Giurgiu-„Malu Roșu" fac parte și locuirile de la Nicolae Bălcescu (jud. Călărași), Lapoș (jud. Prahova)[2], Ciuperceni (jud. Teleorman), Vădastra-„Măgura Fetelor" etc.

În ceea ce privește Banatul, industriile aurignaciene descoperite în așezările de la Coșava (nivelurile I–II), Românești–Dumbrăvița (nivelurile III–IV) și Tincova[3], comportă o gamă variată de unelte ca: gratoare (carenate, *à museau*, nucleiforme), *rabot*-uri, lame aurignaciene, vârfuri *Font-Yves*, lamele *Dufour* și altele, forme ce își găsesc strânse similitudini tehnico-tipologice în industriile așezărilor din zona central-europeană (cum ar fi grupa Krems)[4]. De asemenea, analogii în privința unor tipuri de unelte s-au putut observa atât între industriile aurignaciene din Banat, cât și în cele de la Giurgiu-Malul Roșu și Ciuperceni[5].

Spre deosebire de așezările sub aer liber, locuirile aurignaciene din peșteri, cum ar fi cele de la Ripiceni (Peștera Stânca Ripiceni — nivelul I) (pl. I/1), Baia de Fier, Boroșteni, Ohaba-Ponor, Cioclovina (jud. Hunedoara), Cheia-Peștera La Izvor, Peștera La Adam-Târgușor (jud. Constanța)[6], Peștera Liliecilor din satul Peștera-Moieciu, Peștera Gura Cheii-Râșnov (jud. Brașov), Peștera Hoților de la Băile Herculane și altele, sunt sărace în resturi de locuire (material litic), ceea ce dovedește că ele au fost de mai scurtă sau de foarte scurtă durată (refugii temporare). Una dintre aceste locuiri (cea din Peștera Hoților) a fost datată la 25 940±230 BP (GrN–16980).

Unelte și arme de os și corn. S-au descoperit puține asemenea piese. Demne de amintit sunt: vârful de suliță găsit în nivelul I de la Bistricioara-Lutărie, cele două fragmente de vârfuri de suliță de os, cu baza simplă din corn de ren (tip *pointes de Mladec*), de la Mitoc-„Malul Galben", fragmentul de vârf de os (probabil tot de suliță) de la Mitoc-„Valea Izvorului", cele câteva vârfuri de os din nivelul I al peșterii Stânca-Ripiceni, cele trei fragmente de vârfuri de os (se pare tot de suliță) din Peștera Muierii de la Baia de Fier,

[1] A. Păunescu, E. Alexandrescu, *Rezultatele preliminare ale cercetărilor privind așezarea aurignaciană de la Giurgiu-Malu Roșu (campaniile 1992–1996)*, în CCD 15, 1997, p. 16–59.

[2] F. Mogoșanu, *Probleme noi în așezarea de la Lapoș*, în SCIV 15, 1964, 3, p. 337–350, Idem, *Paléolithique et Epipaléolithique*, în Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie, București, 1983, p. 29–55.

[3] Idem, *Paleoliticul din Banat*, București, 1978.

[4] J. Hahn, *Aurignacien das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa*, în Fundamenta 9, Koln, 1977.

[5] A. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970.

[6] P. M. Samson, *La stratigraphie du Quaternaire supérieur en Roumanie*, în Études sur le Quaternaire dans le Monde, Paris, 1971, p. 629–636.

precum și fragmentul de vârf de os de urs (suliță sau străpungător) descoperit de Henri Breuil în Peștera Igrița (jud. Bihor)[1].

Structuri sau complexe de locuire. Vestigii ale unor asemenea spații amenajate spre a fi locuite constau din pete de arsură, vetre de foc simple sau amenajate cu pietre, obiecte litice, resturi de oase etc. Ele au fost descoperite atât în nivelul I de la Bistricioara-„Lutărie", cât și în nivelurile I și II de la Ceahlău-„Dârțu"[2]. Dintre acestea ne vom referi numai la complexul găsit în nivelul I din ultima așezare menționată. El cuprindea o vatră propriu-zisă și patru gropi aflate în jurul ei. Vatra se înscria într-o formă oval-neregulată și avea dimensiunile de 1,05 x 0,82 m, ce conținea pământ ars, cenușă și cărbuni, fragmente mici de oase arse, câțiva molari de bizon, câteva pietre mici (gresii nisipoase), precum și obiecte litice (gratoare, lame retușate, așchii). Gropile din jurul vetrei, de forme diferite, aveau diametrele cuprinse între 0,24 și 0,36 m și atingeau o adâncime de până la 0,22 m și conțineau un conglomerat de oase arse, de obicei sparte, cenușă, cărbuni și câteva piese litice. Este foarte posibil ca aceste gropi să fi fost făcute cu scopul de a păstra focul, având în vedere prezența în ele a cărbunilor și a oaselor arse, acestea din urmă constituind, ca și lemnul, un combustibil obișnuit la acea vreme.

Urme ale unor incendii. Resturi ale unor incendii s-au descoperit în mai multe așezări. Cel mai interesant a fost cel care se întindea pe o suprafață de câteva sute de metri pătrați, în sectorul sudic al așezării de la Ceahlău-„Dârțu" și consta din pete de arsură, cenușă și cărbuni. Acestea au fost găsite la o adâncime corespunzătoare nivelurilor I–II aurignaciene din sectoarele nordic și nord-estic al terasei. Grosimea arsurii atingea 13–15 cm. Pe suprafața și în interiorul lor nu s-a descoperit material litic și faunistic, cu excepția câtorva piese. Se pare că ne găsim în fața unor incendii puternice care au afectat o suprafață relativ întinsă din pădurea de conifere ce acoperea terasa Dârțu în perioada locuirilor aurignaciene. Scopul acestor incendii realizate de colectivitățile aurignaciene era, probabil, obținerea unor zone deschise, libere de arbori, între spațiile amenajate pentru locuire, care ocupau botul terasei (sectoarele nordic și nord-estic), și pădurea ce cuprindea partea sudică a terasei. Se crea astfel posibilitatea de a se semnala la timp și mai ușor eventualul pericol sau atac provocat fie de alte comunități, fie din partea animalelor. Aceste incendii intenționate ar putea fi deci cele mai vechi cunoscute până acum pe teritoriul României.

Gravetianul (fig. 6/18, 19; 7/14, 16). Cea de-a doua parte a paleoliticului superior este reprezentată de cultura gravetiană orientală sau est-europeană. Începuturile acestei culturi, cel puțin pe teritoriul Moldovei, par a se situa între 24 000 și 22 000 de ani BP. Totuși, nu este exclus ca unele dintre locuiri să fie anterioare datelor menționate, dacă avem în vedere vârstele radiocarbon atribuite nivelurilor inferioare descoperite în așezarea de la Mitoc-„Malul Galben", în măsura în care ele sunt corecte, cum ar fi cea care indică 26 700 ± 1040 BP (GX-9418).

[1] H. Breuil, *op. cit.*

[2] A. Păunescu, *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei*..

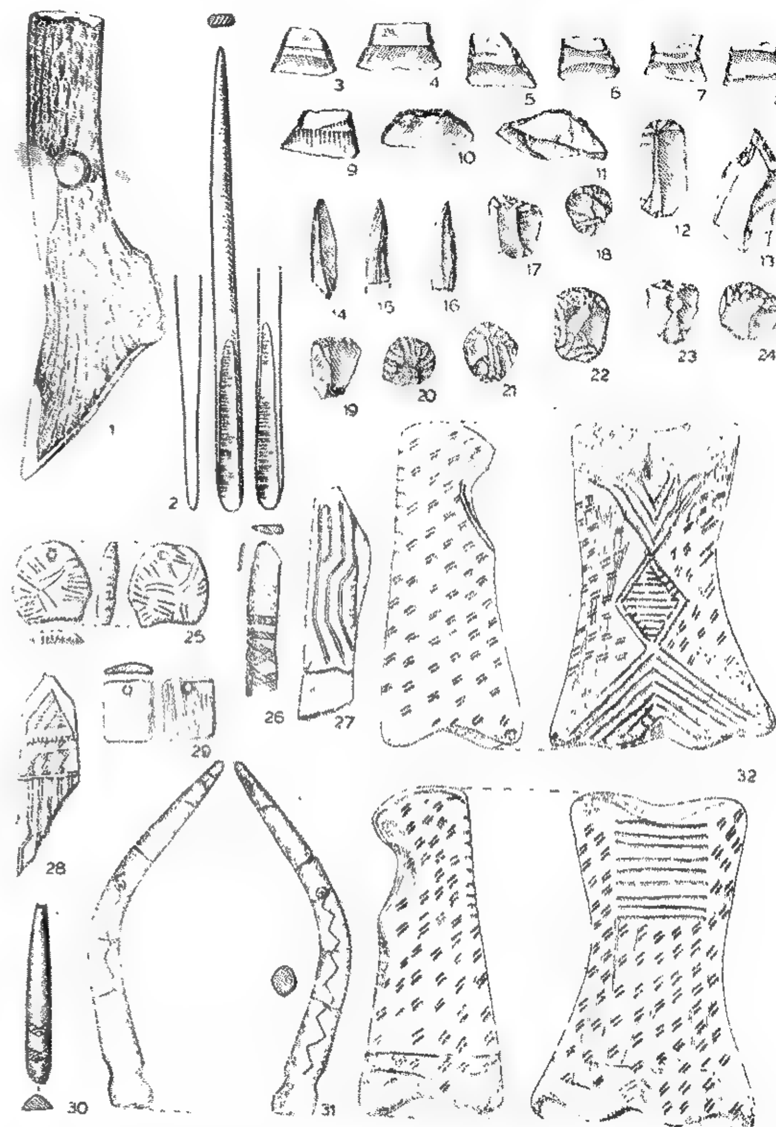

Fig. 7 Paleolitic superior, epipaleolitic și mezolitic: 1-32 piese de silex, de corn și os, 1-2 cultura de tip Schela Cladovei de la Ogradena-„Icoana" și Schela Cladovei Drobeta-Turnu Severin; 3-24 cultura tardenoasiană de la Ciumești-„Pășune" (3-4, 7. 10, 22), Ripiceni-„Izvor" (5, 12, 17), Merișor-Gâlma-Sita Buzăului (6, 11, 13-14, 18, 24), Erbiceni-„Sub Budăi" (8, 15 16, 19-21), Medgidia (9, 23); 25 cultura gravettiană de la Mitoc-„Malu Galben"; 27 32 cultura tardigravettiană de tip mediteranean de la Ogradena- „Icoana" (26, 30-31) și adăpostul Cuina Turcului Dubova (27-29, 32); 1 brăzdar primitiv de corn de cerb; 2 vârf de suliță de os ; 3-9 trapeze de silex; 10-11 segmente de cerc (10 de obsidian, 11 de silex); 12, 17-24 gratoare; 13 străpungător; 14-16 *microgravettes*; 25-32 obiecte de artă mobiliară. După A. Păunescu. Scări diferite.

Pe baza datelor de ^{14}C de care dispunem, putem considera ca cele mai vechi locuiri gravetiene din Moldova pe cele de la Buda-„Dealul Viilor" – nivelul I (23 810 ± 190 BP GrN-23072), Crasnaleuca-„Lutărie" — Faleza Pârâului Staniştei — nivelul al VII-lea (21 700 ± 800 BP GrN-12671)[1], Bistricioara-„Lutărie", nivelul al II-lea (20 310±150 BP GrN-16982) şi Cetăţica I-Ceahlău, nivelul al III-lea (19 760±470 BP GrN-14631).

Este interesant că şi unele locuiri gravetiene din peşteri par a indica vârste cuprinse între circa 22 000 şi 20 000 de ani BP, ca de pildă nivelul al IV-lea din Peştera Gura Cheii-Râşnov: 22 160±90 BP (GrN-14621) şi nivelul al II-lea din Peştera Spurcată de la Nandru: 20 770+930/-830 BP (GrA-4386).

În relativ lunga sa evoluţie, gravetianul de pe teritoriul României a cunoscut, aşa cum s-a spus mai sus, mai multe etape de evoluţie. În Moldova, de pildă, s-au identificat cronostratigrafic opt asemenea etape probabile. Aici se întâlnesc aşezări cu mai multe niveluri, în general cu vetre suprapuse, ca de exemplu: Mitoc-„Malul Galben"[2], Crasnaleuca-„Stanişte", Lespezi-„Lutărie"[3], Ceahlău-„Dârţu", Bistricioara-„Lutărie" (cu cinci asemenea niveluri) ş.a.

În ceea ce priveşte sfârşitul gravetianului — avem în vedere ultimele două etape (cunoscute şi sub denumirea de etape epigravetiene) — putem spune că penultima etapă (a VII-a) s-a desfăşurat, probabil, între aproximativ 14 000 şi 12 000 de ani BP, iar ultima (a VIII-a), între cca 12 000 şi 10 000 de ani BP. Acestor etape târzii ar aparţine de asemenea locuirile epigravetiene din Dobrogea, cum ar fi cea de la Tariverde – punctul Pe Izlaz (pentru care avem două date: 12 700±70 BP GrA-6039 şi 12 570±180 BP GrN-21291) şi cea de la Ţibrinu – punctul III – nivelul al II-lea a cărei vechime este de 13 760±170 BP (GrN-23074)[4].

Este interesant de reţinut că multe locuiri gravetiene, îndeosebi din etapele finale, sunt locuiri temporare (unele putând fi socotite ca simple halte de vânătoare), fapt ce pare a dovedi caracterul sezonier-pendulatoriu al diferitelor grupuri de vânători. În ceea ce priveşte migraţiile diverselor comunităţi aflate pe teritoriul Moldovei este foarte posibil ca pătrunderea, probabil în mai multe rânduri ale comunităţilor gravetiene dinspre est şi sud-est (mai precis de la est de Nistru) spre vest, să se fi făcut prin cunoscutele pasuri ale Carpaţilor Orientali şi ai celor de Curbură. Astfel, s-a putut observa că industriile din unele aşezări situate spre versantul estic al Carpaţilor Orientali, cum ar fi cele din nord-vestul Moldovei (Pojorâta etc.) sau cele din Bazinul Ceahlăului (Dârţu, Podiş, Bistricioara etc.) prezintă similitudini tehnico-tipologice cu cele descoperite în aşezările

[1] M. Brudiu, *Descoperiri paleolitice la Crasnaleuca (com. Coţuşca, jud. Botoşani)*, în SCIVA 31, 1980, 3, p. 425–443.

[2] V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, Iaşi, 1989.

[3] M. Cârciumaru-Bitiri ş.a., *Paleoliticul din sectorul subcarpatic al Bistriţei, în lumina cercetărilor de la Lespezi Bacău*, în Carpica 20, 1989, p. 7–52; A. Bolomey, *Consideraţii asupra resturilor mamifere din staţiunea gravetiană de la Lespezi-Lutărie (jud. Bacău)*, în Carpica 20, 1989, p. 271–295.

[4] A. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei...*

din sud-estul Transilvaniei. Avem în vedere descoperirile de la Cremenea Sita Buzăului, din Peştera Gura Cheii-Râşnov şi Peştera Liliecilor de la Peştera-Moieciu (nivelul al III-lea gravetian de aici fiind datat la 16 110±90 BP GrN-14619), precum şi semnalările mai recente, ca de pildă cele de la Hodoşa-Sărmaş (jud. Harghita), pe Mureşul inferior şi Cormaia-Sângeorz-Băi (jud. Bistriţa-Năsăud), pe cursul superior al Someşului Mare. De asemenea, similitudinile atât din punct de vedere tehno-tipologic, cât şi dimensional, între industriile epigravetiene din Moldova, în special al celor din sud-sud-estul acestei provincii, cu cele din Dobrogea (ca cele de la Babadag, Gherghina, Castelu etc.), ne îngăduie să vorbim de pătrunderi ale unor comunităţi gravetiene de la nord spre sud, peste fluviul care nu constituia, la acea vreme, un obstacol de netrecut.

Industriile litice gravetiene, mai ales cele descoperite în aşezările cu caracter permanent sau semipermanent sunt destul de bogate. Ele conţin tipuri diverse (cca 100 de tipuri simple sau combinate) cu unele unelte necunoscute în aurignacian, cum ar fi lamelele *à dos*, vârfurile de tip *La Gravette, microgravettes*, lamelele *à dos tronquée* etc. Este interesant de reţinut că în zona de nord-est a Moldovei au apărut şi câteva piese bifaciale, îngrijit lucrate, cum ar fi cele găsite în nivelurile gravetiene I–II de la Ripiceni-„Izvor". Uneltele sunt lucrate, în general pe silex, de obicei de bună calitate, precum şi pe alte roci ca menilitul, şistul negru, gresia silicioasă, obsidianul etc. În privinţa acestei ultime roci, putem spune că ea se află sub formă de galeţi naturali în lanţul vulcanic Oaş-Gutâi-Ţibles. Prezenţa celor câtorva piese microlitice de obsidian, în locuirile gravetiene din spaţiul cuprins între Carpaţi şi Siret s-ar putea explica prin contactele (aşa zisele „relaţii") de schimb, de altfel destul de firave, dintre comunităţile din zona amintită şi cele din Transilvania. Este important de relevat că industriile din etapele evoluate şi îndeosebi cele târzii se caracterizează printr-o microlitizare destul de pronunţată a uneltelor.

Unelte şi arme de os şi corn (fig. 7). În general, asemenea unelte şi arme sunt destul de puţine, cu excepţia celor găsite în câteva aşezări, cum ar fi cea de la Cotu-Miculinţi–Gârla Mare (jud. Botoşani). Probabil, absenţa unor asemenea unelte în locuiri bogate în resturi faunistice, cum ar fi cea a nivelului al II-lea de la Poiana Cireşului-Piatra Neamţ sau cea a nivelului I de la Buda-„Dealul Viilor"[1], s-ar putea explica prin abundenţa uneltelor de piatră descoperite în acestea. Interesant de menţionat sunt cele câteva unelte (străpungătoare şi *lissoir* din os, precum şi „târnăcoape" din corn de ren) descoperite de Nicolae N. Moroşan în nivelurile al III-lea şi al V-lea din Peştera Stânca-Ripiceni[2]. În aşezarea gravetiană de la Cotu Miculinţi[3] s-a descoperit, am putea spune, o veritabilă

[1] C.S. Nicolăescu-Plopşor ş.a., *Cercetările şi săpăturile de la Buda*, în Materiale 7, 1961, p. 21–28; V. Căpitanu ş.a., *Săpăturile de la Buda*, în Materiale 8, 1962, p. 141–144.

[2] N. N. Moroşanu, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, în Anuarul Institutului Geologic al României 19, 1938; M. Brudiu, *Le travail de l'os et du bois de renne dans le Paléolithique supérieur de la zone de Prut moyen. Répertoire typologique*, în La Genèse et l'évolution des cultures Paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iaşi, 1987, p. 73–86.

[3] M. Brudiu, *Prelucrarea oaselor şi coarnelor de ren în aşezarea paleolitică de la Cotu Miculinţi (jud. Botoşani)*, în SCIVA 31, 1980, 1, p. 13–22.

industrie a osului și cornului. S-au identificat, în mai multe niveluri, adevărate ateliere de prelucrare a osului și cornului de ren. Ca tipuri menționăm: „ciocane“ și „ciocane-târnăcop“, vârfuri de suliță sau de lance, pumnale, străpungătoare, harpoane, ostie, *lissoirs*, precum și o piesă (partea inferioară a unui corn de ren perforat) interpretată ca „sceptru“ sau „*bâton de commandement*“. Într-o altă așezare gravetiană situată în apropiere, cea de la Crasnaleuca, s-au găsit două obiecte prelucrate. Este vorba de un corn de ren despicat și șlefuit, ce reprezintă un vârf de lance, având două caneluri dispuse câte una pe fiecare față, și de un metatars de cal, cu o perforație executată de pe ambele părți.

În afara acestor piese ar mai fi de amintit descoperirea, printre resturile culturale ale unor locuiri, cum ar fi cele aparținând nivelului al II-lea de la Bistricioara-„Lutărie“ (jud. Bacău), a unor oase sparte intenționat care au putut folosi, probabil, la scoaterea măduvei, la răzuitul grăsimii de pe piei etc., precum și a celor trei piese găsite în nivelurile de la Lespezi-„Lutărie“, printre care două de corn de ren (un percutor și o secure de tip *Lyngby*) și una de fildeș de mamut.

Obiecte de podoabă și de artă (fig. 7). Descoperirile de până acum au arătat că obiectele de podoabă ca și cele de artă atribuite gravetianului sunt puține. Astfel, în așezarea de la Mitoc-„Malu Galben“ s-au găsit două pandantive. Primul descoperit în nivelul I gravetian (= gravetian vechi), datat la 26 700±1040 BP (dacă această vârstă este corectă), reprezintă o așchie corticală de silex, de formă ovaloidală, decorată în întregime prin liniuțe incizate chiar și pe contur, având o perforație la partea superioară, iar baza fiind ușor concavă. Se pare că este vorba de o amuletă-pandantiv. Cel de-al doilea pandantiv, găsit în nivelul al IV-lea (gravetian mijlociu), este lucrat pe o așchie diafizară de os lung, nedecorat, având însă la una dintre extremități o perforare pentru atârnat[1].

Cel de-al treilea obiect, descoperit tot în nord-estul Moldovei, îl constituie o bucată de grafit, de formă oval-alungită, aflată în nivelul epigravetian al așezării Dorohoi-„Strachina“ (Stracova, jud. Botoșani). Pe piesă erau adâncite patru șănțulețe, dispuse oarecum paralel.

Alte două obiecte au fost descoperite pe plaja din zona așezării gravetiene de la Țibrinu - punctul III, malul stâng al lacului Țibrinu (jud. Constanța)[2]. Deși poziția lor stratigrafică este neclară, totuși noi înclinăm să le atribuim, mai curând nivelului I gravetian (datat la 18 350±200 BP GrN-23073) decât nivelului superior (II), mai ales dacă avem în vedere că cele mai multe și cele mai bine conservate resturi osoase provin din nivelul inferior. Primul dintre obiecte este o așchie de os perforată la un capăt, având forma unui trapez neregulat, prezentând pe suprafața externă, care este ușor convexă, un interesant decor incizat (liniuțe în zigzag sau drepte, dispuse oarecum paralel). Prin decorul său, acest obiect, a cărui semnificație rămâne de precizat, a folosit, probabil și ca pandantiv. El prezintă similitudini cu piese de os descoperite în mai multe așezări aparținând unor culturi ca cea de tip Kostenki-Avdeevo (Ucraina) sau gravetiene, cunoscute atât în Europa Răsăriteană cât și în cea Centrală. Cel de-al doilea obiect reprezintă un pandantiv din canin de urs

[1] M. Otte, V. Chirica, *Ateliers aurignaciens à Mitoc-Malu Galben* ...

[2] A. Păunescu, *Două obiecte de artă paleolitică descoperite la Țibrinu (com. Mircea Vodă, jud. Constanța)*, în BulMuzGiurgiu 2–4, 1996–1998, p. 75–81.

de peșteră, perforat la partea apicală a rădăcinii. Este unicul exemplar (din dentiție de plantigrad) cunoscut până acum în gravetianul din România, având analogii perfecte cu exemplarele găsite la Avdeevo, într-o locuire aparținând culturii Kostenki–Avdeevo.

Arta parietală. Deși nu avem date suficiente, se pare că în peștera Cuciulat (jud. Sălaj), aflată pe valea Someșului, s-ar fi descoperit primele manifestări de artă parietală, cunoscute până acum pe teritoriul României[1]. Aici, pe pereții unei săli de mici dimensiuni (3,70 m lungime și 2,50 m lățime) s-au observat câteva figuri cu un contur mai mult sau mai puțin clar. Una dintre ele, relativ mai bine păstrată, reprezenta silueta unui cal în mișcare, redat cu culoare roșie-cărămizie, având dimensiunile de 24,5 cm lungime și 12,5 cm înălțime. O altă siluetă, mai slab conservată, pare a reprezenta imaginea unei feline având 80 cm lungime și o înălțime ce depășește 45 cm. În această peșteră care, din păcate, a fost puternic afectată de exploatarea calcarului, nu s-au descoperit resturi de locuire umană. Cronologic, aceste imagini ar putea data dintr-o etapă, probabil evoluată a gravetianului.

Ocru roșu, hematit, rășină fosilizată. Hematitul, ca și ocrul roșu sau cel galben-portocaliu, aflat sub formă pulverulentă, s-a găsit cu totul rar în locuirile gravetiene. Aceste materii colorante s-au descoperit sub formă de bulgărași, de obicei foarte mărunți, în locuințele gravetiene de la Bistricioara-Lutărie, Ceahlău-„Bofu Mic“, Ceahlău-„Podiș“, Cetățica I-Ceahlău, Ceahlău-„Dârțu“, Bicaz-„Ciungi“, Mitoc-„Malu Galben“ ș.a.

Interesantă este și descoperirea în nivelul al II-lea de la Lespezi-„Lutărie“ a unui bulgăraș de ocru roșu-cărămiziu, a unui fragment de os de ren și a unui molar (în marginea unei vetre) care zăceau pe un strat de pulbere de ocru roșu, precum și a unei falange de animal vopsite cu roșu. În ceea ce privește folosirea ocrului roșu în paleoliticul superior, este cunoscut faptul că această materie era, fie răspândită pe solul locuințelor, fie utilizată la pictarea peșterilor sau întrebuințată la inhumarea morților, în acest caz ea simbolizând sângele, cu alte cuvinte, viața.

În afara ocrului este necesar să mai notăm prezența câtorva bulgărași de rășină fosilizată în nivelul al II-lea de la Cotu-Miculinți–Gârla Mare, în nivelul I (superior) și respectiv al V-lea de la Crasnaleuca-„Faleza Pârâului Staniștei“ (unde aceștia au fost descoperiți într-o vatră de foc).

Structuri sau complexe de locuire. Ca și în cazul așezărilor aurignaciene, vestigii ale unor asemenea spații amenajate special spre a fi locuite de către comunitățile gravetiene constau din pete de arsură și cenușă, vetre de foc, pietre, obiecte litice, resturi osoase etc. Asemenea complexe s-au găsit la Bistricioara-„Lutărie“, Ceahlău-„Podiș“, Lespezi-„Lutărie“, Mitoc-„Malu Galben“, Mitoc-„Pârâul lui Istrati“, Cotu-Miculinți, Crasnaleuca și altele. S-a putut constata că vestigiile sunt mai bogate și mai bine conservate în nivelurile aparținând etapelor mai vechi decât în cele mai recente.

Interesant de menționat sunt și cele două mari aglomerări (mase compacte) de oase descoperite în nivelul I de la Buda-„Dealul Viilor“. În interiorul sau spre periferia acestor complexe s-au

[1] M. Cârciumaru, M. Cârciumaru-Bitiri, *Cele mai vechi picturi rupestre paleolitice din România*, în RMM 49, 1980, 1, p. 3–10.

găsit câteva vetre de foc și o mare pată de pământ ars și cenușă. Structurile de locuire din așezările gravetiene menționate mai sus (structuri care pot fi de tipul colibelor) cuprind pete mai mari de arsură și cenușă, vetre de foc, resturi menajere (oase sparte etc.) și mici ateliere de cioplire. Vetrele erau fie simple, fie amenajate. Dintre acestea din urmă se disting vetre cu gropi mici rotunde sau ovale, pline cu cenușă, cărbuni și oase arse, dispuse fie în interiorul vetrei centrale, fie în apropierea acesteia, precum și vetre alveolate și căptușite cu pietre.

Resturi fosile umane. Cele câteva descoperiri de oase umane atribuite lui *Homo sapiens sapiens* sunt, din păcate, mai toate găsite într-o poziție stratigrafică incertă. Dintre acestea menționăm descoperirea, în Peștera Muierii de la Baia de Fier, a unui craniu, mandibule și a altor oase ale scheletului atribuite unei femei de cca 40–45 de ani, a unui frontal în Ostrovu Mocanu de la Giurgiu (găsit în aluviuni, la 9 m adâncime), a unui craniu aparținând unei femei de 30–40 de ani în peștera de la Cioclovina[1], precum și a unui mugure dentar în Peștera La Adam de la Târgușor. În Peștera cu oase din Banat au fost recent descoperite resturi scheletice de *Homo sapiens* cu trăsături arhaice, provenind de la trei indivizi și constând din diferite părți ale craniului: mandibulă, schelet facial și os temporal. Datele radiocarbon obținute pe eșantioane din mandibulă indică, prin calibrare, 34 290 ± 900 a.Chr., ceea ce arată că ne aflăm în fața celor mai vechi resturi osoase ale lui *Homo sapiens* descoperite în Europa și care prezintă similitudini cu *Homo sapiens* din Africa. Deși, din punct de vedere cronologic ne aflăm la începutul paleoliticului superior, trebuie precizat că în situl respectiv n-au fost găsite și artefacte paleolitice[2].

În ceea ce privește aspectul fizic al comunităților umane care au trăit pe teritoriul României în paleoliticul superior, demnă de amintit ar fi și descoperirea din Peștera Ciurului-Izbuc din Munții Pădurea Craiului. Aici s-au identificat amprentele unor pași de om și a unor labe și ghiare de urs. Ultimele se suprapun în două cazuri cu acelea ale omului. Studiul antropologic al amprentelor umane au arătat că acestea aparțin la trei indivizi (bărbat, femeie și copil) și par să pună în evidență caracterele cromagnoide, uneori chiar neandertaloide ale acestor indivizi[3].

e. Epipaleoliticul

După unii cercetători, comunitățile care au evoluat o dată cu începuturile oscilației Bölling (în jur de 12 000 BP) și care au continuat să viețuiască până spre sfârșitul Preborealului, au fost atribuite epipaleoliticului. Altfel spus epipaleoliticul pare să se fi desfășurat în perioada cuprinsă între cca 13 300 și 9500–9000 de ani BP.

[1] F. Rainer, I. Simionescu, *Sur le premier crâne d'homme Paléolithique trouvé en Roumanie*, în AARMSI 17, 1941, p. 1-15.

[2] E. Trinkaus, Șt. Milotă, R. Rodrigo, G. Mircea, O. Moldovan, *Early modern human remains from the Pestera cu oase, Romania*, în Journal of Human Evolution 45, 2003, p. 245–253.

[3] C. Riscuția, I. Riscutia, *Étude anthropologique des empreintes humaines de la grotte „Ciurului-Izbuc"*, în „Emile Racovitza" 1868–1968. Livre du centénaire, București, 1970, p. 529–533.

Datorită unor factori asupra cărora nu vom insista (cum ar fi tendința de încălzire a climei ce a dus la împuținarea vânatului mare etc.), asistăm acum la o diversificare culturală, caracterizată pe teritoriul României prin prezența mai mult sau mai puțin simultană a unor grupe regionale, în care comunitățile respective ocupau teritorii relativ bine delimitate. Astfel, în Moldova și Dobrogea viețuiau grupuri aparținând epigravetianului final, ale căror industrii se caracterizau printr-o microlitizare accentuată, putându-se vorbi chiar, pentru unele tipuri de unelte, de un hipermicrolitism. Asemenea locuiri au fost descoperite îndeosebi în sudul Moldovei (Mălușteni – punctul IV, Berești-„Dealul Taberei" – nivelul I)[1], cât și în Dobrogea Centrală (Gherghina, Castelu). Acest orizont epigravetian târziu care cuprindea atât teritoriul Moldovei, cât și regiunea din nord-vestul Mării Negre pare să fi stat la originea tardenoasianului de tip nord-vest-pontic.

Alte grupuri de vânători au trăit, începând din prima parte a fazei Dryas II a Tardiglaciarului până pe la începutul Preborealului — perioadă cuprinsă între sfârșitul mileniului al XIII-lea (probabil pe la 12 300 BP) și aproximativ 10 000 BP — pe culmile înalte ale masivelor Ceahlău și Hășmaș.

Avem în vedere așezarea-atelier, cu caracter permanent, de la Poiana Scaune-Ceahlău[2], precum și cele de la Curmătura Bardosului și Bicăjelu[3] din masivul Hășmaș. Ele se găsesc la altitudini de peste 1 000 m (între 1 135 și 1 247 m altitudine absolută).

Este important de subliniat că industriile litice din aceste așezări, ne referim îndeosebi la cea de la Poiana Scaune-Ceahlău, prezintă, cu excepția vârfurilor pedunculate specifice zonei est-central europene de tip swiderian sau pludyan, aceleași tipuri de unelte (gratoare, burine etc.) caracteristice epigravetianului la care ne-am referit mai sus[4]. Tot în așezarea de la Poiana Scaune s-au descoperit și resturile unei vetre de foc sau poate chiar al unui mic complex de locuire. În jurul vetrei s-au găsit câteva unelte, un vârf pedunculat, precum și un mic bulgăraș de ocru roșu. De asemenea, s-au cules din cuprinsul suprafeței săpate numeroși bulgărași de hematit.

Este interesant de reținut că între siturile gravetiene finale (epigravetiene) din așezările Bazinului Ceahlău, aflate la altitudini de circa 600–650 m și cele swideriene, situate la altitudini de peste 1 000 m, nu a existat nici o legătură, cu toate că industriile swideriene prezintă, așa cum am văzut, un puternic fond gravetian. Nu excludem însă posibilitatea ca ele să fi evoluat un timp paralel. De altfel, swiderienii sau pludyenii din așezarea-atelier de la Poiana Scaune, ca și cei de la Curmătura Bardosului și Bicăjelu, veniți aici dinspre nord (Polonia), sunt cei care au pus stăpânire, timp de aproape 2 000 de ani sau poate și mai mult, pe domeniul vânătoresc alpin din Munții Ceahlăului și Hășmașului.

În altă zonă a României, cea a Porților de Fier, se instalau, cam în aceeași vreme, grupuri de vânători-pescari-culegători care sunt cunoscuți sub denumirea atât de

[1] M. Brudiu, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București, 1974.

[2] C.S. Nicolăescu-Plopșor, *Sur la présence du swidérien en Roumanie*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 5–34.

[3] M. Ciortescu-Bitiri, V. Căpitanu, *O nouă așezare swideriană în Carpații Orientali*, în SCIV 18, 1967, 1, p. 63–70.

[4] J. K. Kozlowski, *La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inférieur*, în La fin des temps glaciaires en Europe..., Paris, 1979, p. 821–835.

epigravetieni finali, cât și de tardigravetieni mediteraneeni. Noi considerăm mai adecvat, pentru a defini cultura lor, termenul de tardigravetian de aspect sau de tip mediteranean decât cel de epigravetian final, deși cercetători italieni îl folosesc, în mod expres, pe acesta din urmă. Credem că nu greșim, dacă prin termenul de epigravetian vrem să definim numai cultura ce a evoluat pe un fond mai vechi, gravetian, în zonele de est, de vest și de sud-est ale României. De altfel, industriile acestor două grupe culturale, una de origine estică și alta mediteraneană, contemporane în mare parte, diferă într-o oarecare măsură, mai ales prin unele tipuri de piese, cum ar fi microlitele geometrice, specifice celei din urmă grupe. Totodată, este necesar să amintim că aceste comunități epipaleolitice din zona Porților de Fier au fost cunoscute, cu ani în urmă, în literatură și sub denumirea de romanello-azilieni, iar uneori de romanellieni sau azilieni.

Începuturile tardigravetianului în regiunea Clisurii par a se situa între aproximativ 13 300 și 13 000 de ani BP, în perioada de timp corespunzătoare oscilației climatice Bölling. Este vorba de primele pătrunderi ale unor elemente (reflectate în industria litică) venite, credem, din nordul Adriaticii, pe care le găsim documentate în peșterile Climente I și Climente II (Dubova, jud. Mehedinți)[1].

De pildă, inventarul litic din Peștera Climente II prezintă evidente similitudini tehnico-tipologice cu cel descoperit în stratul 10 epigravetian din adăpostul Tagliente din nordul Italiei. O a doua etapă a tardigravetianului din zona Cazanelor Dunării este ilustrată prin descoperirile din cunoscutul adăpost sub stâncă Cuina Turcului (Dubova), aflat în același masiv calcaros, Ciucaru Mare, în care se găsesc și peșterile Climente I–II. Cele două straturi de locuire tardigravetiene de la Cuina Turcului[2] au oferit un bogat material litic, unelte și arme de os și corn (vârfuri de suliță șlefuite etc.), obiecte de podoabă (dinți găuriți, pandantive de os, cochilii perforate etc.), bucăți de ocru roșu, portocaliu și de grafit, precum și obiecte de artă mobiliară. Aceste obiecte sunt ornamentate cu motive geometrice incizate, lucrate în general pe fragmente de oase și corn. Printre acestea, demnă de remarcat este și o piesă de os perfect întreagă (falanga I de cal, cu muchiile proximală și distală de pe fața plantară și cu tuberozitățile distale atenuate prin șlefuire, ornamentată în întregime), care ar putea reprezenta o figurină feminină[3].

Inventarul litic, în mare parte de silex și mai puțin din obsidian, din ambele locuiri, este, în cea mai mare parte, microlitic (98%) și constă dintr-un număr impresionant de gratoare (scurte, circulare, unguiforme etc.), lamele *à coche*, lamele *à dos* (unele cu vârful ascuțit similar *microgravette*-lor), vârfuri *à dos arquée* (zise și vârfuri aziliene), străpungătoare, burine (diedre, pe trunchiere retușată, multiple, mixte), piese geometrice (triunghiuri, cele mai multe scalene, segmente de cerc, puține lamele *à dos tronquée* trapeziforme), piese *esquillées*, câteva microburine, precum și alte tipuri. Tot aici, în afara resturilor faunistice, de animale (castor, mistreț, capră neagră, țap de munte etc.), de

[1] V. Boroneanț, *Descoperiri gravetiene în Peștera lui Climente*, în RevMuz 5, 1968, 4–6, p. 542–546; Idem, *La periode épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube*, în PZ 45, 1970, 1, p. 1–25.

[2] A. Păunescu ș.a., *Epipaleoliticul de la Cuina Turcului-Dubova*, în SCIVA 21, 1970, 1, p. 3–47.

[3] A. Păunescu, *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului – Dubova (jud. Mehedinți)*, în Tibiscus Istorie 5, 1979, p. 11–56.

păsări și pește, s-au descoperit și puține resturi scheletice umane. Interesantă de menționat este și descoperirea din Peștera Climente II a unui schelet uman în poziție chircită, culcat pe partea stângă și acoperit cu un bogat strat de ocru roșu, atribuit locuirii tardigravetiene care, cronologic, precede puțin pe cea a stratului I de la Cuina Turcului[1]. O industrie litică asemănătoare celei de la Cuina Turcului a fost găsită și în așezarea sub aer liber de la Ostrovul Banului-Gura Văii (nivelurile I–II) (jud. Mehedinți)[2].

Din punct de vedere cronologic, datele de radiocarbon pentru cele două straturi tardigravetiene de la Cuina Turcului-Dubova situează prima locuire (inferioară) între 12 600±120 BP (Bln–803) și 11 960±60 BP (GrN–12665), iar pe cea de-a doua la 10 125±200 BP (Bln–802). Din punct de vedere climatic aceste locuiri ar corespunde sfârșitului Tardiglaciarului (fazele Dryas II – Alleröd și Dryas III). În ceea ce privește locuirea tardigravetiană din Peștera Hoților de la Băile Herculane (nivel III) denumită cândva aziliană, ea pare să fi evoluat paralel, cel puțin o perioadă de timp, cu locuirea din stratul I de la Cuina Turcului. Singura dată de care dispunem indică cifra de 11 490±75 ani BP (GrN–16978).

Ultima etapă de locuire tardigravetiană din zona Porților de Fier este cea documentată prin descoperirile aflate în așezările sub aer liber de la Veterani - terasă (nivelul I), Ogradena-„Icoana" (nivelul I), Ogradena-„Răzvrata" (nivelul I), situate în zona Cazanelor Dunării.

Aici s-au găsit, în afara industriei litice microlitice și unele obiecte de os și corn ornamentate (fragmente de pumnale, spatule, obiecte cu caracter, se pare, votiv), având diferite motive incizate, amintind decorul de pe obiectele descoperite la Cuina Turcului. Prin elementele lor culturale, aceste locuiri aparțin, cronologic, etapei imediat următoare ultimei locuiri tardigravetiene de la Cuina Turcului, plasându-se din punct de vedere climatic la începutul Preborealului, pe la aproximativ 10 000–9 500 ani BP.

Studiul tehnico-tipologic al industriilor din așezările menționate și îndeosebi vârstele de radiocarbon, ne îngăduie să afirmăm că industriile tardigravetianului din zona Porților de Fier prezintă similitudini evidente cu industriile microlitice descoperite în diferite stațiuni aparținând epigravetianului final din Peninsula Italică[3]. Ne referim, cu precădere, la etapa terminală a romanellianului (zisă și epiromanelliană), atestată în diferite locuiri de peșteră aflate pe coasta adriatico-ioniană în Peninsula Salentină (cum ar fi Cavallo, Uluzzo, Prazziche etc.). De altfel, industriile tardigravetiene din regiunea Cazanelor Dunării prezintă similitudini tehnico-tipologice și cu industriile atribuite epigravetianului final din așezările sub aer liber situate în zona înaltă a Adriaticii (ca de pildă stațiunile

[1] V. Boroneanț, *Descoperiri arheologice în unele așezări din defileul Dunării*, în Speologia..., București, 1979, p. 140–185.

[2] Idem, *Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, București, 2000.

[3] F. Bisi ș.a., *L'épigravettien évolué et final dans la zone haute et moyenne Adriatique*, în RSP 38, 1983, 1–2, p. 229–265; B. Palma di Cesnola, A. Galiberti, *L'épigravettien évolué et final dans les Poulles*, în RSP 38, 1983, 1–2, p. 267–300.

Piencavallo, Andalo, Viotte). Aceleași similitudini se pot face și cu industriile descoperite în straturile IX–V din adăpostul Crvena Stijena (din Muntenegru)[1], precum și cu industriile din alte așezări aflate pe malul iugoslav al Porților de Fier (Padina[2], Vlasac[3]).

Pe temeiul celor expuse mai sus, se poate afirma că epigravetianul final din Peninsula Italică a pătruns, probabil în mai multe valuri, spre est, în Peninsula Balcanică, sau spre nord-est, atingând zona Porților de Fier, pe două căi, una maritimă, traversând Adriatica, și alta pe uscat, urmând coasta vestică și nordică a Adriaticii, apoi cursul văilor Savei sau Dravei, până la Dunăre și de aici spre Porțile de Fier. Este foarte posibil ca elementele culturii epigravetiene finale din Peninsula Italică să fi primit pe parcurs unele influențe ale culturilor locale existente în această parte a Peninsulei Balcanice.

f. Mezoliticul (fig. 7)

Considerat de unii cercetători ca o fază terminală a unui epipaleolitic care se neolitizează, mezoliticul evoluează începând, probabil, încă de la sfârșitul Preborealului, dezvoltându-se în plin Boreal și atingând, se pare, chiar începuturile Atlanticului.

Cronologic, el s-ar situa astfel între 9500–9000 și 7500–7000 BP (cca 8000–6500 a.Chr.). Pentru această perioadă, pe teritoriul României sunt documentate două culturi, cea tardenoasiană și cea cunoscută sub denumirea de *cultura Schela Cladovei.*

Prima este răspândită în mai multe regiuni ale țării, cu excepția atât a zonei Porților de Fier (aici dezvoltându-se cea de-a doua cultură amintită), cât și a Câmpiei Române.

Dacă tardenoasianul s-a desfășurat, probabil, între circa 9000 și 7500–7000 ani BP, în schimb, cultura Schela Cladovei s-a dezvoltat pe o perioadă de timp mai scurtă, ea situându-se între cca 8600 și 7600 BP.

Tardenoasianul. Cercetări mai recente au dovedit că pe teritoriul cuprins între Siret și Prut, ca și pe cel al Dobrogei și al est-nord-estului Munteniei au trăit, în perioada amintită, grupuri de vânători-culegători tardenoasieni aparținând marelui complex cultural al tardenoasianului nord-vest pontic, complex ce a cuprins un spațiu destul de larg delimitat de cele trei bazine și anume, la vest al Siretului, la est al Niprului, iar spre sud de cel al Dunării inferioare. Printre așezările cele mai importante din această zonă amintim pe cele de la Ripiceni-„Izvor", Icușeni, Erbiceni[4], Băneasa, Berești[5] (Moldova), Cuza Vodă, Medgidia, Straja (Dobrogea), Lapoș, Largu (din est-nord-estul Munteniei)[6].

[1] A. Benac, *Crvena Stijena – 1955 (I–IV stratum)*, în Glasnik 12, 1957, p. 19–50; A. Benac, M. Brodar, *Crvena Stijena – 1956*, în Glasnik 13, 1958, p. 21–64.

[2] J. Radovanović, *Ranoholocenska kremena industrija sa localiteta Padina u Derdapu*, Belgrad, 1981.

[3] D. Srejović, L. Zagorka, *Vlasac. Mezolitsko naselenje u Derdapu*, I, Belgrad, 1978.

[4] A. Păunescu, *Tardenoasianul din sud-estul României și unele considerații asupra perioadei cuprinse între sfârșitul paleoliticului și începuturile neoliticului în această regiune*, în SCIVA 30, 1979, 4, p. 507–526.

[5] M. Brudiu, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova...*

[6] A. Păunescu, *Le Tardénoisien de l'est et du sud-est de la Roumanie*, în Dacia N.S. 31, 1987, 1–2, p. 11–19.

Industriile lor microlitice cuprind, pe lângă tipurile de unelte tradiționale caracteristice epigravetianului final, și unele forme noi. Astfel, distingem un mare număr de gratoare (îndeosebi simple pe așchii sau pe așchie retușată, unguiforme etc.), un număr mai mic de burine, lamele tip *à bord abattu* (unele cu vârful ascuțit similare *microgravettes*-lor), lamele *à coche* și alte tipuri de unelte, precum și armături, îndeosebi trapeze. La Ripiceni-„Izvor" s-au găsit și două segmente de cerc. Printre nuclee, cum ar fi cele prismatice, piramidale, se întâlnesc și unele exemplare specifice acestei culturi, de tipul celor fusiforme. În afara industriei litice, în cunoscuta așezare de la Erbiceni — punctul „Sub Budăi, în fânațul de pe șes" s-au putut delimita, în urma săpăturilor executate, trei complexe de locuire care se înscriu într-o formă oarecum ovală și în care erau concentrate numeroase resturi, cum ar fi: obiecte litice, fragmente de oase, cochilii de melci, scoici, bucăți mărunte de cărbune (probabil resturi ale unei vetre spălate de ape). Este de remarcat că cele mai multe resturi osoase găsite aici au fost atribuite calului și mistrețului, dar sunt prezente și alte specii sălbatice, precum: bourul sau zimbrul, cerbul, capra, oaia, iepurele[1].

În ceea ce privește cele două etape probabile de evoluție ale tardenoasianului din această zonă, credem că este foarte posibil ca etapa sa timpurie să se fi dezvoltat pe un fond local, epigravetian final, la care, pe parcurs, s-au adăugat și alte elemente venite din zone culturale învecinate, cum ar fi cea a Crimeei. Fără îndoială că, o periodizare pe temeiuri stratigrafice sau pe baza unor datări absolute este greu de făcut în prezent. Din punct de vedere al cronologiei absolute dispunem de o dată ^{14}C, cea de la Erbiceni, care indică cifra de 7 850±215 de ani BP (GX–9417). Din punct de vedere tehnico-tipologic, industriile litice din diversele așezări tardenoasiene din Moldova și Dobrogea prezintă similitudini ce merg până la identitate cu cele descoperite în stațiunile mezolitice de la est de Prut, ca de pildă: Frumușica[2], Ghirjevo, Grebeniki, Poznanka, Kazanka și altele[3].

În stadiul actual al cercetărilor nu putem preciza dacă, în zona dintre Carpați și Prut, unele comunități tardenoasiene târzii începuseră să se neolitizeze, trecând spre un început de cultivare a plantelor sau spre un început de domesticire a unor animale (oaie, capră, bou, porc). Este foarte posibil ca în unele regiuni de aici să fi existat comunități tardenoasiene care să fi persistat până la sosirea primelor comunități neolitice în aceste părți, dacă nu chiar și după aceea, în zone mai izolate sau periferice. În ceea ce privește ipoteza, lansată cu aproape patru decenii în urmă, potrivit căreia în Dobrogea (pe baza descoperirilor din Peștera La Adam) ar fi existat un centru de domesticire a oii, un neolitic preceramic, aceasta nu s-a confirmat[4]. Se consideră că Peninsula Balcanică ar fi jucat un rol important în formarea neoliticului european, ea constituind o cale naturală de

[1] Idem, *Mezoliticul de la Erbiceni și Ripiceni-Izvor, expresie a tardenoasianului nord-vest pontic*, în SCIVA 32, 1981, 4, p. 479–509.

[2] A. N. Ketraru, *Pamjatniki epoh paleolita i mezolita*, în Arheologičeskaja karta Moldavskoi SSR, 1, Chișinău, 1973.

[3] A. Păunescu, *Le Tardénoisien...*

[4] V. Dumitrescu, *Epoque néolithique et énéolithique*, în Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie..., București, 1983, p. 56–72.

legătură cu Asia anterioară. Altfel zis, neoliticul preceramic din Grecia n-ar fi făcut parte din zona preceramică inițială, el reprezentând o expresie provincială a aceluia vest-asiatic.

Alte așezări tardenoasiene au fost descoperite atât în sud-estul Transilvaniei (Cremenea-Sita Buzăului, Merișor-Gâlma-Valea Brădetului, Costanda-Lădăuți), situate în zona montană, cât și în nord-vestul acestei provincii (ne referim la așezarea de la Ciumești-punctul „Pășune", situată în Câmpia Carei, mai precis în zona reliefului nisipos cu numeroase dune)[1].

Este de reținut că în așezarea de la Ciumești, pe lângă tipurile de unelte microlitice, lucrate îndeosebi din silex și obsidian, cunoscute tardenoasianului (gratoare, lamele *à bord abattu* etc.), s-au găsit ca armături în afară de trapeze, un segment de cerc și două triunghiuri scalene. Resturile faunistice descoperite aici sunt foarte sărace și fragmentare și aparțin mistrețului și căprioarei. De asemenea s-a gasit și un foarte mic fragment de parietal uman. Pentru această așezare a fost obținută de curând o dată radiocarbon (7 320 ± 60 BP), care indică o locuire mai recentă decât cea de la Erbiceni-„Sub Budăi"[2].

Prin tipologia inventarului litic, stațiunea Ciumești-„Pășune" aparține zonei central-est europene. În acest sens, am aminti similitudinile existente între industria de la Ciumești și cele de la Barca I[3], Seredi I etc., situate pe teritoriul Slovaciei[4]. Referitor la prezența obsidianului în așezarea de la Ciumești, este foarte posibil ca el să provină din lanțul muntos Prešov–Tokaj și mai puțin probabil din lanțul vulcanic Oaș-Gutâi-Țibleș, după cum obsidianul găsit în industriile de la Cuina Turcului-Dubova are o origine sud-europeană.

Pe baza celor expuse mai sus, se pare că, din faza Boreală și până la începuturile fazei Atlanticului, pe teritoriul României ar fi conviețuit, un timp, grupuri de vânători-culegători tardenoasieni, probabil grupuri tardenoasiene pe cale de neolitizare (nedocumentate însă arheologic), precum și grupuri de vânători-culegători-pescari care nu au cunoscut utilajul microlitic de tip tardenoasian, dar care foloseau unelte din cuarțit sau din roci cuarțoase, precum și unelte de os și corn. Aceștia din urmă sunt purtătorii culturii Schela Cladovei.

Cultura Schela Cladovei. Cele nouă așezări cunoscute până acum — Alibeg-Pescari (nivelul I), Veterani-terasă (nivelul II), Ogradena-„Icoana" (nivelul II), Ogradena-„Răzvrata" (nivelul II), Schela Cladovei-Turnu-Severin (nivelul II)[5], Ostrovul Corbului-„Botul Cliuciului" (nivel I–II)[6], Ostrovul Mare-Gogoșu (punctele situate la kilometrul fluvial 875 și 873)[7] — sunt situate pe locurile joase, nisipoase, cu suficientă umiditate și ușor de răscolit din prejma Dunării.

[1] A. Păunescu, *Le Paléolithique et le Mésolithique...*

[2] A. Păunescu, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul transilvan*, București, 2001, p. 530.

[3] F. Prosek, *Mesolitická obsidiánová industrie ze stanice Barca I*, în ArchRozhledy 11, 1959, 2, p. 145–148.

[4] J. Barta, *Slovensko v staršej a strednej dobe kammenej*, Bratislava, 1965.

[5] V. Boroneanț, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des „Portes de Fer"*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 5–39.

[6] F. Mogoșanu, *Mezoliticul de la Ostrovu Corbului, o nouă așezare de tip Schela Cladovei*, în SCIVA 29, 1978, 3, p. 335–351.

[7] V. Boroneanț, *Săpăturile arheologice de la Ostrovu Mare-Porțile de Fier II*, în Materiale. 1980, p. 635–640.

În aceste așezări s-au descoperit complexe de locuire, de întinderi variabile, unde au fost identificate obiecte litice, resturi de faună, precum și cu vetre de foc, unele dintre ele simple, altele amenajate, cu borduri de pietre (dispuse fie pe cant, fie pe lat), având diverse forme: ovală, oval-prelungă (elipsoidală), circulară sau rectangulară. Uneltele sunt lucrate atât din piatră, cât și din os și corn. Obiectele litice constau dintr-un mare număr de piese (cele mai multe atipice) de cuarțit ori din roci cuarțoase și gresii silicioase, ele caracterizându-se printr-o sărăcie de tipuri de unelte (predomină racloarele și piesele cu *encoche*) realizate într-o tehnică de cioplire destul de rudimentară, datorită rocilor de calitate inferioară. În afara acestora se întâlnesc și piese de silex, dar într-un număr foarte scăzut. Uneltele și armele din os și corn de cerb sunt diverse, având dimensiuni de la cca 4 la 40 cm lungime. Uneltele de corn de cerb constau din: scormonitoare, săpăligi simple (a căror parte activă se realiza prin șlefuirea oblică a vârfului), săpăligi cu gaură pentru înmănușare, „plantatoare" (prevăzute cu un pinten pentru a se fixa mai bine în mână), și brăzdare. La aceste brăzdare, partea mai scurtă reprezenta talpa, iar cea lungă piciorul piesei, având una sau două găuri de înmănușare. Uneltele de os cuprind, în afară de străpungătoare, vârfuri folosite, ca săgeți și sulițe și unele unelte mai mici, din colți de mistreț, utilizate ca racloare, străpungătoare etc. Este interesant de reținut că unele obiecte de os și corn aveau un ornament ce consta din linii fin incizate dispuse oblic sau în rețea, fie pe partea activă a unora dintre săpăligi, fie pe una dintre fețele vârfului de săgeată sau de suliță. În afara acestora, în așezările menționate au mai fost descoperite o serie de pietre de râu cu o albiere pe una dintre fețe, plăci groase mai mari, plate, folosite probabil la râșnit, și bulgărași de ocru roșu sau galben-portocaliu.

Prezența în toate locuirile amintite a unor asemenea unelte pare a oferi indicii în favoarea răscolirii solurilor nisipoase din preajmă. Nu putem afirma, cel puțin în stadiul actual al documentării, dacă avem de-a face cu un început de cultivare a unor plante din această zonă. De altfel, este știut faptul că o dată cu începutul Postglaciarului, grupuri de vânători-culegători încep să descopere, independent unii de ceilalți, tehnici diverse de cultivarea pământului.

Studierea resturilor faunistice din cele două niveluri de locuire de tip Schela Cladovei din așezarea Ostrovu Corbului – punctul Botul Cliuciului[1] indică o economie bazată, îndeosebi, pe vânătoare. Se vâna cerbul, căprioara, bourul, mistrețul, măgarul sălbatic (hydruntinul), iepurele, vulpea, castorul, lupul etc. Singurul animal domesticit pare a fi câinele. Pescuitul, ca și culegerea cochiliilor de melci și a scoicilor, constituiau, de asemenea, îndeletniciri ale grupurilor umane din așezările amintite[2].

[1] S. Haimovici, *L'étude de la faune découverte dans l'établissement Mésolithique de Ostrovu Corbului (Culture Schela Cladovei)*, în La genèse et l'évolution des cultures paleolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iași, 1987, p. 123–138

[2] A. Bolomey, *The Present Stage of Knowledge of Mammal Exploatation during the Epipalaeolithic and the Earliest Neolithic on the Territory of Romania*, în J. Matolcsi (ed.), Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere, Budapest, 1973, p. 197–203.

Este important să menționăm și descoperirea, în stațiunea de la Ostrovu Corbului, a unui schelet uman, în poziție întinsă, fără inventar. Studiul antropologic a arătat că este vorba de un bărbat în vârstă de cca 50 de ani[1]. Numeroase schelete, având aceeași poziție, au fost descoperite în așezarea eponimă de la Schela Cladovei–Drobeta-Turnu Severin, iar alte două în punctul Ogradena-„Icoana" (cercetările sunt încă în curs de desfășurare)[2].

Pe baza materialului de care dispunem, nu putem totuși atribui cu certitudine cultura Schela Cladovei unui mezolitic pe cale de neolitizare și cu atât mai mult unui veritabil neolitic aceramic.

Cercetările de până acum au dovedit că această cultură nu își are originea în tardigravetianul de tip mediteranean. Din datele radiocarbon prezentate reiese că etapa finală a tardigravetianului din zona Porților de Fier se încheiase deja în momentul sosirii purtătorilor culturii Schela Cladovei în această regiune.

Aria culturii Schela Cladovei documentată pe teritoriul României numai pe malul Dunării între Alibeg-Pescari și Ostrovu Mare-Gogoșu a cuprins, de fapt, un teritoriu mai larg, ea fiind descoperită atât pe malul iugoslav al Porților de Fier (cele mai importante fiind stațiunile Vlasac, Padina), cât și mai departe, în Muntenegru, la Crvena Stijena (nivelul IV b/1). Este foarte probabil ca această cultură să fi cuprins o bună parte din vestul Peninsulei Balcanice. Referitor la sfârșitul culturii Schela Cladovei, se consideră că ea se încheiasc puțin mai înaintea sosirii în zona Porților de Fier a primilor purtători ai culturii neolitice Starčevo-Criș[3]. Descoperitile mai recente din Oltenia și Transilvania au arătat că primii purtători ai culturii neolitice cu ceramică pictată (alb pe roșu) au ajuns pe teritoriul României, probabil, pe la jumătatea mileniului al VII-lea a.Chr., venind de la sud de Balcani.

A. Păunescu

[1] O. Necrasov, D. Botezatu, *Les caractèristiques anthropologiques d'un squelette découvert à Ostrovu Corbului, appartenant à l'aspect culturel Schela Cladovei*, în ARA 18, 1981, p. 11–14.

[2] V. Boroneant, *Paleolithique supérieur et épipaleolithique dans la zone des Portes de Fer...*

[3] A. Păunescu, *Die mesolitische Siedlung der Schela Cladovei-Kultur, I.1 b*, în P. Roman, A. Păunescu, *Ostrovu Corbului*, I, București, 1996

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale

ANISIUTKIN, N. N., *Ketrosy. Mustererskaja stojanka na srednem Dnestre*, Congres INQUA, Moskva, 1982.

BARTA, Juraj, *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej*, Bratislava, 1965.

BORONEANȚ, Adina, DINU, Alexandru, *The Romanian Mesolithic and the Transition to Farming*, în Studii de preistorie 3, 2005–2006, p. 41–76.

BORONEANȚ, Vasile, *Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, București, 2000.

BOZIAC, I., CHIRICA, V., VĂLEANU, M.-C., *Culture et sociétés pendant le paléolithique supérieur à travers l'espace carpato-dnistréen*, Iași, 2006.

BRUDIU, Mihalache, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București, 1974.

CÂRCIUMARU, Marin et alii, *Geo-Archéologie du Paléolithique moyen, Paléolithique supérieur, Epipaléolithique et Mésolitique en Roumanie*, Târgoviște, 2007.

CERNYŠ, P. A., *Ranni i srednii paleolit Pridnestrovija*, în Trudy Komissii po izučenii četvertičinovo perioda, 19, Moscova, 1965.

– *Molodova I. Unikal'noe Musterskoe poselenie na Srednem Dnestre*, în Congres INQUA, Moskva, 1982

– *Mnogosloinaja paleolitičeskaja stojanka Molodova V*, în Congres INQUA, Moskva, 1987.

CHIRICA, Vasile, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, în BAI, III, Iași, 1989.

CHIRICA, Vasile, BORZIAC, Ilie, CHETRARU, Nicolae, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre la Dniestr et la Tissa*, Iași, 1996.

CIORTESCU-BITIRI, Maria, *Paleoliticul din Țara Oașului. Studiu arheologic*, București, 1972.o

DE LUMLEY, Henry (ed), *La Préhistoire française*, I/1–I/2 *'Les civilisations Paléolithique' et Mésolithique de la France*, Paris, 1976.

DOBRESCU, Roxana, *Aurignacianul din Transilvania*, București, 2008.

FORMOZOV, A. A., *Peščernaja stojanka Staroselie i ee mesto v paleolite*, în MIA 71, Moscova, 1958.

GABORI-CSÁNK V., *La station du Paléolithique moyen d'Érd-Hongrie*, Budapesta, 1968.

GRIMAUD-HERVÉ, Dominique, SERRE, Frédéric, BAHAIN, Jean-Jacques, *Histoire d'Ancêtres. La grande aventure de la Préhistoire*, Paris, 1998.

HAHN, Joachim, *Aurignacien das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa*, în Fundamenta 9, Koln, 1977.
KETRARU, A. N., *Pamjatniki epoh paleolita i mezolita*, în Arheologičeskaja karta Moldavskoi SSR, 1, Chişinău, 1973.
LEAKEY, Richard, *L'origine de l'humanité*, Paris, 1999.
LEROI-GOURHAN, A. (ed.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, Paris, 1988.
MOGOŞANU, Florea, *Paleoliticul din Banat*, Bucureşti, 1978.
MOROŞAN, Nicolae N., *Le Pléistocène et la Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est (Les dépôts géologiques, leurs faune, flore et produits d'industrie)*, în Anuarul Institutului Geologic al României 19, Bucureşti, 1938.
NICOLĂESCU-PLOPŞOR, Constantin S., *Oamenii din vârsta veche a pietrei. Epoca paleolitică în România*, Bucureşti, 1965.
PĂUNESCU, Alexandru, *Evoluţia uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Bucureşti, 1970.
– *Ripiceni-Izvor. Paleolitic şi mezolitic. Studiu monografic*, Bucureşti, 1993.
– *Die mesolitische Siedlung der Schela Cladovei-Kultur, I.1.b*, în Petre Roman, Alexandru Păunescu, Ostrovu Corbului. I, Bucureşti, 1996.
– *Paleoliticul şi epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpaţi şi Siret*, I/1,Bucureşti, 1998.
– *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret şi Prut*, I/2, Bucureşti, 1999.
– *Paleoliticul şi mezoliticul de pe teritoriul Dobrogei*, Bucureşti, 1999.
– *Paleoliticul şi mezoliticul din spaţiul cuprins între Carpaţi şi Dunăre*, Bucureşti, 2000.
– *Paleoliticul şi mezoliticul din spaţiul trasilvan*, Bucureşti, 2001.
RADOVANOVIĆ, Ivana, *Ranoholočenska kremena industrija sa lokaliteta Padina u Derdapu*, Belgrad, 1981
SREJOVIĆ, Dragoslav, ZAGORKA, Letiça, *Vlasač. Mezolitsko naselenie u Derdapu*. I, *Arheologija*, Belgrad, 1978.
WALKER, Alan, LEAKEY, Richard, *The Nariokotome Homo Erectus Skeleton*, Cambridge, 1993.

Lucrări speciale

BENAC, Alojz, *Crvena Stijena – 1955 (I–IV stratum)*, în Glasnik Sarajevo 12, 1957, p. 19–50.
BENAC, A., BRODAR, M., *Crvena Stijena – 1956*, în Glasnik Sarajevo, 13, 1958, p. 21–64.
BISI, F., BROGLIO, A., GUERRESCHI, A., RADMILLI, M. A., *L'épigravettien évolué et final dans la zone haute et moyenne adriatique*, în RSP 38, 1983, 1–2, p. 229–265.
BOLOMEY, Alexandra, *Die Fauna zweier villafrankischer Fundstellen in Rumänien*, în Berichte der Geologischen Gesellschaft in der Deutschen Demokratischen Republik 10, 1965, 1, Berlin, p. 77–88.
– *The Present Stage of Knowledge of Mammal Exploatation during the Epipalaeolithic and the Earliest Neolithic on the territory of Romania*, în J. Matolcsi (ed.), Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere, Budapesta, 1973, p. 197–203.
– *Consideraţii asupra resturilor de mamifere din staţiunea gravetiană de la Lespezi-Lutărie (jud. Bacău,)* în Carpica 20, 1989, p. 271–295.

BONIFAY, Eugène, *Les premiers industries du sud-est de la France et du Massif Central*, în Les premiers européens, Actes du 114e Congrès National des Sociétés savantes, Paris, 1991, p. 63–80.
BORONEANŢ, Vasile, *La période épipaléolithique sur la rive roumaine des Portes de Fer du Danube*, în PZ 45, 1970, 1, p. 1-25.
– *Descoperiri gravetiene în Peştera lui Climente*, în RevMuz 5, 1968, 4–6, Bucureşti, p. 542–546.
– *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des „Portes de Fer"*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 5–39.
– *Descoperiri arheologice în unele peşteri din defileul Dunării*, în Speologia. Grupul de cercetări complexe „Porţile de Fier". Seria monografică, Bucureşti, 1979, p. 140–185.
– *Săpăturile arheologice de la Ostrovu Mare-Porţile de Fier II*, în Materiale Tulcea, 1980, p. 635–640.
BREUIL, Henri, *Stations Paléolithiques en Transylvanie*, în Bulletin de la Société des Sciences de Cluj, 1925, 2, IIe partie, Cluj, p. 193–217.
BRUDIU, Mihalache, *Descoperiri paleolitice la Crasnaleuca (com. Cotuşca, jud. Botoşani)*, în SCIVA 31, 1980, 3, p. 425–443.
– *Prelucrarea oaselor şi coarnelor de ren în aşezarea paleolitică de la Cotu Miculinţi (jud. Botoşani)*, în SCIVA 31, 1980, 1, p. 13–22.
– *Le travail de l'os et du bois de renne dans le Paléolithique supérieur de la zone de Prut moyen. Répertoire typologique*, în La Genèse et l'évolution des cultures Paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iaşi, 1987, p. 73–86.
CĂPITANU, V., BUZDUGAN, C., URSACHE, V., *Săpăturile de la Buda*, în Materiale 8, 1962, p. 141–144.
CÂRCIUMARU, Marin, CIORTESCU-BITIRI, Maria, *Cele mai vechi picturi rupestre paleolitice din România*, în RMM 49, 1980, 1, p. 3–10.
CHIRICA, Vasile, *Unele observaţii cu privire la începuturile paleoliticului superior în zona Prutului mijlociu*, în ArhMold 12, 1988, p. 11–22.
– *Le Paléolithique de la zone du Prut moyen*, în MemAnt 20, 1995, p. 7–34.
– *Paleoliticul de la Mitoc*, în SCIVA 45, 1994, 3, p. 267–272.
– *Amuleta-pandantiv de la Mitoc, jud Botoşani. Notă preliminară*, în SCIVA 33, 1982, p. 229–231.
– *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le paléolithiques supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc*, Iaşi, 2001.
CIORTESCU-BITIRI, Maria, *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului. Probleme privind începutul paleoliticului superior pe teritoriul României*, în SCIVA 38, 1987, 3, p. 207–223.
CIORTESCU-BITIRI, Maria, CĂPITANU, Viorel, *O nouă aşezare swideriană în Carpaţii Orientali*, în SCIV 18, 1967, 1, p. 63–70.
CIORTESCU-BITIRI, Maria, CĂPITANU, Viorel, CÂRCIUMARU, Marin, *Paleoliticul din sectorul subcarpatic al Bistriţei în lumina cercetărilor de la Lespezi-Bacău*, în Carpica 20, 1989, p. 7–52.
DICU, Paul I., *Paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana şi Depresiunea Sibiu*, în SCIVA 30, 1979, 4, p. 575–589.

DUMITRESCU, Vladimir, *Époque néolithique et énéolithique*, în Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie, jusqu'à la fin de l'âge du Bronze, București, 1983, p. 56–72.

DŽAPARIDZE, V., BOSINSKI, G., BUGIANIŠVILI, T., GABUNIA, L., JUSTUS, A., KLOPOTOVSKAJA, N., KVAVADZE, E., LORDKIPANIDZE, D., MAJSURADZE, G., MGELADZE, N., NIORADZE, M., PAVLENIŠVILI, E., SCHMICKE, H.U., SOLOGAŠVILI, D., TUŠABRAMIŠVILI, D., TVALČRELIDZE, M., VEKUNA, A., *Der altpaläolithische Fundplatz Dmanisi in Georgien (Kaukasus)*, în JRGZM 36, 1989, p. 68–116.

GÁAL István, *Újabb ember és emlőscontleletek Erdély Moustérijeből*, în KözlCluj 3, 1943, 1, p. 1–44.

HAESAERTS, Paul, *Stratigraphie du gisement paléolithique de Mitoc-Malu Galben (district de Botoșani, Roumanie). Etude préliminaire*, în Préhistoire Européenne 3, 1993, Liège, p. 67–70.

HAIMOVICI, Sergiu, *L'étude de la faune découverte dans l'établissement Mésolithique de Ostrovu Corbului (Culture Schela Cladovei)*, în La genèse et l'évolution des cultures Paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iași, 1987, p. 123-138.

HONEA, Kenneth, *Southeast Charentian Technocomplex in Romania: Boroșteni-Cioarei Cave, Gorj County. Radiometric Values*, în Actes du XIIe Congrès UISPP, Bratislava, 1991, II (1993), p. 66–72.

– *Chronostratigraphy of Mitoc-Malu Galben, Botosani County, middle Prut Valley, Romania: variability of Aurignacian-Gravettian surfaces*, în Actes du XIIe Congrès UISPP, Bratislava, 1991, II (1993), p. 231–239.

KOZLOWSKI, Janusz K., *La fin des temps glaciaires dans le bassin du Danube moyen et inférieur*, în La fin des temps glaciaires en Europe. Chronostratigraphie et écologie des cultures du Paléolithique final. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, 271, 1979, Paris, p. 821–835.

MOGOSANU, Florea, *Paléolithique et Épipaléolithique*, în Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie, București, 1983, p. 29–55.

– *Probleme noi în așezarea de la Lapoș*, în SCIV 15, 1964, 3, p. 337–350.

– *Mezoliticul de la Ostrovu Corbului, o nouă așezare de tip Schela Cladovei*, în SCIVA 29, 1978, 3, p. 335–351.

NANIA, Ion, *Unelte ale paleoliticului inferior descoperite pe văile Dâmbovnicului și Mozacului (județul Argeș)*, în SCIVA 23, 1972, 2, p. 235–244.

NECRASOV, Olga, BOTEZATU, D., *Les caractéristiques anthropologiques d'un squelette découvert à Ostrovu Corbului, appartenant à l'aspect culturel Schela Cladovei*, în ARA 18, 1981, București, p. 11–14.

NICA, Marin, *Unelte ale culturii de prund descoperite la Fărcașele (jud. Olt)*, în RevMuz 7, 1970, 5, p. 430–433.

NICOLAESCU-PLOPȘOR, Constantin S., *Rezultatele principale ale cercetărilor paleolitice în ultimii patru ani în R.P.R.*, în SCIV 7, 1956, 1–2, p. 7–39.

– *Sur la présence du swidérien en Roumanie*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 5–34.

NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Constantin S. și colab., *Raport preliminar asupra cercetărilor de paleontologie umană de la Baia de Fier din 1951*, în PA 1, 1954, p. 73-86.

NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Constantin S., NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Dardu C., *The possible existence of the proto-hominids in Rumania's Villafranchean*, în Dacia N. S. 7, 1963, p. 9–25.

NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Constantin S., MOROȘAN, Ion N., *Sur le commencement du Paléolithique en Roumanie*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 9–33.

NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Constantin S., CĂPITANU, Viorel, BUZDUGAN, Constantin, URSACHE, Vasile, BOLOMEY, P. Alexandra, *Cercetările și săpăturile de la Buda*, în Materiale 7, 1961, p. 21–28.

NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Constantin S., BOLOMEY, P. Alexandra, FIRU, Ion, NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Dardu, *Cele mai vechi mărturii ale vieții omului în Europa, descoperite în țara noastră*, în SCA 1, 1964, 1, p. 39–46

OTTE, Marcel, CHIRICA, Vasile, *Ateliers aurignaciens à Mitoc-Malu Galben (Moldavie roumaine)*, în Préhistoire Européenne 3, 1993, Liège, p. 55–66.

OTTE, Marcel, CHIRICA, Vasile, BELDIMAN, Cornel, *Sur les objets paléolithiques de parure et d'art en Roumanie: une pendeloque en os découverte à Mitoc, district de Botoșani*, în Préhistoire Européenne 7, 1995, Liège, p. 119–152.

PALMA di Cesnola, BIETTI, A., GALIBERTI, A., *L'épigravettien évolué et final dans les Pouilles*, în RSP 38, 1983, 1–2, p. 267–300.

PĂUNESCU, Alexandru, *Tardenoasianul din sud-estul României și unele considerații asupra perioadei cuprinse între sfârșitul paleoliticului și începuturile neoliticului în această regiune*, în SCIVA 30, 1979, 4, p. 507–526.

– *Cercetările arheologice de la Cuina Turcului – Dubova (jud. Mehedinți)*, în Tibiscus Istorie 5, 1979, p. 11–56.

– *Mezoliticul de la Erbiceni și Ripiceni-Izvor, expresie a tardenoasianului nord-vest pontic*, în SCIVA 32, 1981, 4, p. 479–509

– *Cronologia paleoliticului și mezoliticului din România în contextul paleoliticului central-est și sud european*, în SCIVA 35, 1984, 3, p. 235–265.

– *Exposé sur les recherches paléolithiques en Roumanie*, în La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, Iași, 1987, p. 1–23.

– *Le Tardénoisien de l'est et du sud-est de la Roumanie*, în Dacia N.S. 31, 1987, 1–2, p. 11–19.

– *Chronologie du Paléolithique moyen en Roumanie dans le contexte de celui de l'Europe centrale-orientale et méridionale*, în L'Homme de Néandertal 1, La Chronologie, Liège, 1988, p. 73–80.

– *Le passage du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur entre les Carpates et le Prut*, în L'Homme de Néandertal. VIII, La Mutation, Liège, 1988, p. 133–147.

– *Le Paléolithique et le Mésolithique en Roumanie (un bref aperçu)*, în L'Anthropologie 93, 1989, 1, Paris, p. 123–158.

– *Două obiecte de artă paleolitică descoperite la Tibrinu (com. Mircea Vodă, jud. Constanța)*, în BulMuzGiurgiu 2–4, 1996-1998, p. 75–81.

PĂUNESCU, Alexandru, POP, Emil, BOȘCAIU, Nicolae, LUPȘA, Viorica, NICOLAESCU-PLOPȘOR, Dardu, BOLOMEY, Alexandra, NALBANT, Teodor T., GROSSU, Alexandru V., *Epipaleoliticul de la Cuina Turcului Dubova*, în SCIVA 21, 1970, 1, p. 3–47.

PĂUNESCU, Alexandru, RĂDULESCU, Costin, SAMSON, Petre, *Découvertes du Paléolithique inférieur en Roumanie*, în Travaux de l'Institut de Spéologie „Emile Racovitza" 21, 1982, p. 53-62.

PĂUNESCU, Alexandru, ALEXANDRESCU, Emilian, *Rezultatele preliminare ale cercetărilor privind așezarea aurignaciană de la Giurgiu-Malu Roșu (campaniile 1992–1996)*, în CCD 15, 1997, p. 16–59.
PROSEK, Fr., *Mesolitická obsidiánová industrie ze stanice Barca I*, în ArchRozhl 11, 1959, 2, p. 145–148.
PROTOPOPESCU-PAKE, Emil, MATEESCU, Cornelius N., GROSSU, Alexandru V., *Formation des couches de civilisation de la station de Vădastra en rapport avec le sol, la faune malacologique et le climat*, în Quartär 20, 1969, p. 135–162.
RAINER, Francisc, SIMIONESCU, Ion, *Sur le premier crâne d'homme Paléolithique trouvé en Roumanie*, în AARMSI 17, 1941, seria III, mem. 12, București, p. 1–15.
RĂDULESCU, Costin, SAMSON, Petre, *Traces d'activité humaine à la limite Pliocène/Pléistocène dans le Bassin Dacique (Roumanie)*, în Eugènes Bonifay, Bernard Vandermeersch (ed.), Les premiers Européens, Actes du 114e Congrès National des Sociétés Savantes, Paris, 3–9 avril 1989, [Paris, 1991], p. 203–207.
RADULESCU, Costin, SAMSON, Pierre M., ȘTIUCĂ, Emanoil, *Cadre biostratigraphique du Paléolithique inférieur en Roumanie*, în Quaternaire 9(4), 1998, p. 283–290.
RIȘCUȚIA, Cantemir, RIȘCUȚIA, Irina, *Étude anthropologique des empreintes humaines de la grotte „Ciurului-Izbuc"*, în Émile Racovitza 1868–1968, Livre du centénaire, București, 1970, p. 529–533.
SAMSON, Petre M., *La stratigraphie du Quaternaire supérieur en Roumanie*, în Études sur le Quaternaire dans le Monde VIIIe Congrès INQUA, Paris 1969, [Paris, 1971], p. 629–636.
TEUTSCH, Julius, *Das Aurignacian von Magyarbodza*, în Barlangkutatás 2, 1914, 2, p. 51-99.
VALOCH, K., *Les industries du Paléolithique moyen de Mamaia-Sat, Roumanie*, în L'Anthropologie 97, 1993, 2-3, p. 239-264.
WHITE, Randall, *Thoughts on Social Relationships and Language in Hominal Evolution*, în Journal of Social and Personal Relationships 2, 1985, p. 95–115.
ZAMIATNIN, N. S., *Slalingradskaja paleolitičeskaja stojanka*, în KSMos 82, 1961, p. 5–56.

Capitolul II
NEO-ENEOLITICUL

a. Problema neolitizării

Modalitatea prin care omenirea a realizat trecerea spre noul mod de viață și de economie, specific neoliticului, este una din problemele principale ale preistoriei. Atenția acordată de cercetători acestei probleme este direct proporțională cu impactul pe care procesul de neolitizare l-a avut pentru destinul istoric al omenirii. Schimbările profunde petrecute în primele milenii de după sfârșitul ultimei glaciațiuni au creat, practic, un tip de om cu un nou comportament, diferit de cel al vechiului locuitor al paleoliticului, nu atât sub aspectul înfățișării fizice, cât mai ales în ceea ce privește capacitatea sa novatoare de a concepe relațiile cu mediul înconjurător, modalitatea de a-și asigura mijloacele de trai prin tehnici productive, ceea ce a implicat și adoptarea unor raporturi interumane din ce în ce mai complexe și apariția treptată a unor preocupări implicând mai mult intelectul decât forța fizică. De aceea, în istoria umanității neolitizarea reprezintă a doua revoluție după cea a antropogenezei, cum se exprima Gordon Childe[1], care lasă în urmă sutele de mii de ani ale vânătorului-culegător și deschide perspectiva omului producător de mijloace de subzistență. Într un cuvânt, se poate afirma că această „revoluție" a determinat starea prezentă a speciei umane, afectând, în primul rând, structurile sale fundamentale, mentale și comportamentale.

Desigur că o asemenea transformare radicală nu s-a putut produce brusc, ci a însemnat rodul unor îndelungate și succesive căutări, descoperiri și acumulări. Pentru a explica mecanismul acestei transformări, s-au elaborat diferite modele, dar orice schemă teoretică, chiar dacă pornește de la fapte concrete, ajunge la interpretări subiective, argumentând sau generalizând unele aspecte particulare, ori minimalizând elemente importante. De aceea, în evaluarea diferitelor modele elaborate pentru explicarea procesului de neolitizare nu trebuie să vedem neapărat doar antinomii, ci, mai ales, o completare reciprocă, prin sublinierea importanței unor categorii și cauze diverse, care concură la lămurirea ansamblului. Chiar și terminologia care se referă la perioada direct implicată în nașterea modului de viață neolitic este încă diversificată și extrem de disputată, reflectând faptul că între cele două mari perioade ale epocii pietrei nu se poate trage o limită rigidă, iar

[1] G. V. Childe, *Făurirea civilizației*, București, 1966.

criteriile ce marchează această trecere s-au schimbat de-a lungul timpului, o dată cu perfecționarea metodelor de investigare și a datelor concrete obținute de arheologie. Actualmente, se consideră că, dintre numeroasele trăsături definitorii ale neoliticului, elementul cel mai important, care le subsumează pe toate celelalte, este apariția modului de viață agricol, cu cele două ramuri principale ale sale: cultivarea plantelor și creșterea animalelor. De aceea, procesul de neolitizare poate să înceapă chiar și în absența celorlalte elemente ale vieții neolitice (de exemplu, ceramica sau uneltele de piatră șlefuită), atunci când se constată, în așezările perioadei postglaciare, prin analize interdisciplinare (arheozoologice, palinologice, paleobotanice etc.), existența certă a oaselor de animale domestice sau a plantelor cultivate. Acest stadiu incipient aparține deja neoliticului, prin esența modului de viață și este denumit „protoneolitic" (= primul neolitic), „neolitic aceramic" (= fără ceramică) sau „preceramic". În asemenea cazuri, este depășit deja stadiul mezoliticului; de altfel, chiar termenul de „mezolitic" (în sensul de „epocă de mijloc a pietrei") este destul de ambiguu, deoarece, în stadiul actual al cercetării, ar trebui să se poată face distincția între o așezare încă „epipaleolitică" și alta aparținând deja „neoliticului aceramic". În acest sens, termenul de mezolitic și-ar găsi utilizarea doar în acele cazuri în care cercetarea nu reușește să deceleze clar între cele două perioade, care au evidente caracteristici distincte, chiar dacă o serie de elemente ale vechiului (paleoliticul) se mai mențin alături de cele ale neoliticului (de exemplu, folosirea uneltelor cioplite, practicarea vânatului și a culesului).

În procesul de neolitizare, important este să înțelegem ce anume l-a incitat pe omul conservator al paleoliticului (care își făurise un anumit model comportamental, prin ocupațiile practicate de sute de mii de ani) ca, într-un timp relativ scurt, să recurgă la noi tipuri de activități pentru asigurarea celor necesare vieții.

Încă din 1929, renumitul preistorician englez Gordon Childe[1], dorind să sublinieze importanța saltului făcut de om odată cu trecerea de la paleolitic la neolitic, a introdus termenul de „revoluție neolitică" — termen ce a dominat multă vreme concepția despre neolitizare. Childe a schițat și zona în care s-a petrecut pentru prima oară acest proces: așa-numita „Semilună roditoare" (sau „Cornul fertil"), cuprinzând regiunile din bazinul răsăritean al Mediteranei, situate sub paralela de 40° (Anatolia, coasta siro-palestiniană, Mesopotamia și Egipt). Aceasta este singura zonă în care se găsesc, în stare sălbatică, majoritatea animalelor și plantelor ce au fost supuse procesului de domesticire. Childe găsea explicația pentru trecerea rapidă la cultivarea plantelor în așa-numita „teorie a oazelor", adică, în urma instaurării regimului climatic uscat post-glaciar, oamenii s-ar fi concentrat în jurul surselor de apă, unde au început să acorde o atenție tot mai mare plantelor comestibile ce creșteau acolo, ajungându-se, în final, la cultivarea lor intenționată. Tot în aceste „oaze" veneau și animalele sălbatice pentru adăpat, ceea ce ar fi dus la familiarizarea treptată a unor specii cu prezența umană și, în cele din urmă, la îmblânzire și domesticire[2].

[1] *Ibidem.*
[2] A. Gautier, *La domestication. Et l'homme créa l'animal*, Paris, 1990.

Însă, intensificarea cercetărilor de preistorie în Orientul Apropiat, mai ales după 1950, a avut drept rezultat, printre altele, descoperirea a numeroase așezări neolitice aceramice (Çatal Hüyük, Hacilar, Jericho ș.a.) și a unor culturi epipaleolitice/mezolitice de vânători/culegători (zarzianul, natufianul etc.), care prezentau dovada clară a sedentarizării treptate a omului, în noile condiții post-glaciare de exploatare intensivă a unui teritoriu[1]. În lumina acestor noi date a devenit evident că trecerea la neolitic nu a fost, în Orientul Apropiat, un proces brusc, ci unul de acumulări treptate ale unor descoperiri izolate, întins pe mai multe milenii, cu experimente, ezitări și eșecuri. În aceste condiții, neolitizarea primară pare să fi fost o înlănțuire de transformări în cadrul unor culturi tradiționaliste (epipaleolitice), unele dintre aceste transformări (minore în aparență) provocând, în timp îndelungat, urmări imprevizibile, de maximă importanță pentru viitorul respectivelor comunități. Oamenii au fost puși, la un moment dat, în situația de a lua decizii noi față de mediul înconjurător, fără să prevadă, de la început, consecințele finale.

Prin sesizarea existenței acestui lung proces de transformări treptate, vechiul concept de „revoluție neolitică" a fost puternic contestat. Mai mult, studiile climatologice recente au arătat că în primele milenii ale perioadei post-glaciare a avut loc chiar o stabilizare a regimului climatic, iar aparenta sărăcire a resurselor s-ar datora, de fapt, creșterii demografice în Boreal, oamenii începând atunci să exploateze intensiv și resursele mai slab reprezentate ale mediului („broad spectrum revolution" = „revoluția spectrului larg")[2].

Într-adevăr, conceptul de „revoluție neolitică" nu mai poate fi acceptat în prezent în sensul strict al cuvântului, acela de schimbare bruscă. Dar dacă avem în vedere profundele modificări care marchează trecerea spre neolitic, în comparație cu lentele schimbări din paleolitic, atunci fenomenul ne apare într-adevăr, sub forma unei mutații esențiale, „revoluționare". Această transformare nu s-a limitat doar la domeniul economicului, ci a avut repercusiuni radicale și în planul organizării sociale, al mentalităților, al vieții culturale și spirituale. De altfel, lucrurile trebuie privite nuanțat și în funcție de zona în care s-a produs fenomenul neolitizării. Dacă în zonele primare ale Orientului Apropiat este vorba într-adevăr de un ritm lent al evoluției, totuși în zonele care au fost neolitizate prin aculturație (însușire de idei, cunoștințe, obiceiuri, practici) sau prin colonizare, adoptarea noului mod de viață, de către fiecare comunitate „convertită", poate fi privită ca o schimbare profundă, într-un timp relativ scurt, deci ca un fel de „revoluție". E posibil chiar ca, în unele cazuri, adoptarea modelului neolitic să se fi produs în timpul unei singure generații, adică un om putea să-și înceapă activitatea ca vânător/culegător,

[1] R. și L. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch*, I: *The Earlier Assemblage Phases*, Chicago, 1960; R. Braidwood, B. Howe, *Prehistoric Investigations in the Iraqui Kurdistan*, Chicago, 1960; J. Mellaart, *Earliest Civilisations of Near East*, New York, 1965; Idem, *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967; Idem, *Excavations at Hacilar*, I–II, Edinburgh, 1970.
[2] J. Lichardus ș.a., *La Protohistoire de l'Europe. Le Neolithique et le Chalcolithique entre la Mediterranée et la Mer Baltique*, Paris, 1985.

dar să şi-o termine ca producător agricol (o sugestie în acest sens ar putea fi cunoscutul caz al „îmblânzirii“ eroului mesopotamian Enkidu, descris în *Epopeea lui Ghilgameş*).

După o altă opinie (Robert Braidwood), trecerea la modul de viaţă neolitic ar fi avut un caracter invariabl, decurgând din tendinţa spre progres a umanităţii[1]. Această teză, reflex al filosofiei vitaliste, ia mai puţin în calcul efectul interacţiunii concrete dintre om şi mediul înconjurător în diferite perioade şi în diverse condiţii locale, aşa cum a fost, de exemplu, situaţia în „Semiluna roditoare“.

Pornind de la aceste condiţii concrete şi de la derularea în timp îndelungat a neolitizării, Hans-Peter Uerpmann a stabilit patru etape ale acestui proces[2]:

a) strategia diversificată de exploatare a mediului (cca 13 000 – 10 000 a.Chr.), cu strângerea cerealelor sălbatice, dovedită de numeroase râşniţe, frecătoare şi piese de silex cu lustru (componente ale secerilor primitive cu dinţi de silex, prinşi într-un cadru de lemn sau din corn de animal); început de sedentarizare, prin amenajarea unor structuri de locuire în gropi;

b) faza satelor natufiene (cca 10 000 – 8 300 a.Chr.), cu suprafeţe locuite de până la 300 m^2, dovada a faptului că sedentarizarea a precedat apariţia agriculturii neolitice; recoltarea şi stocarea cerealelor; culegători/vânători cu larg spectru alimentar;

c) apariţia plantelor cultivate (grâu, orz, linte), obţinute prin selecţie artificială („sindrom de domesticire"), la Jericho şi Tell Aswad (datate în faza „Neoliticului preceramic A" din Orientul Apropiat: cca 8 000 – 7 500 a.Chr.); rărirea vânatului în jurul aşezărilor, ca urmare a sedentarizării, deschide calea spre domesticire, pentru asigurarea permanentă a necesarului de carne;

d) îmblânzirea şi domesticirea animalelor (după 7 500 a.Chr.): controlul reproducerii animalelor în condiţii de captivitate.

Acest model subliniază anterioritatea cultivării plantelor prin semănat faţă de domesticirea animalelor, combătând astfel unele interpretări îndoielnice, mai vechi, asupra unor oase de la Shanidar, Ali Kosh sau Çayönü-Tepesi, care susţineau marea vechime a domesticirii ovi-caprinelor[3]. De fapt, primele ovi-caprine domestice autentice se deosebesc de strămoşii sălbatici prin talia mai mică — rezultat al reproducerii prin selecţie artificială, ceea ce nu s-a constatat în aşezările sus-menţionate.

Teoria cea mai recentă[4] nu pune accentul pe necesităţile economice, care ar fi dus la inventarea modului de viaţă productiv, ci consideră că, de fapt, s-ar fi produs mai întâi, pe plan mental, o „revolutie a simbolurilor“, în sensul părăsirii vechilor ritualuri magice ale vânătorii şi impunerea unei noi credinţe, legată de fecunditate şi fertilitate. Dovada arheologică în acest sens ar reprezenta-o destul de numeroasele statuete de piatră, os şi chiar lut ars cu steatopigie accentuată (de tipul celebrei „Venus din Willendorf"),

[1] R. Braidwood şi L. Braidwood, *op. cit.*

[2] H. P. Uerpmann, *Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraumes*, Wiesbaden, 1979.

[3] A. Gautier, *op. cit.*

[4] J. Cauvin, *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*, Paris, 1994.

care atestă existenţa cultului Marii Zeiţe-Mamă a Pământului, încă de la sfârşitul paleoliticului superior. Această schimbare de mentalitate ar fi avut apoi drept consecinţă şi experimentarea graduală a noilor ocupaţii agricole. În fond, fiind vorba şi aici de o „trecere“ de la o stare la alta, ea trebuia să fie însoţită de o schimbare de ritual, aşa cum atestă etnologia în asemenea cazuri. În opinia noastră, prioritatea factorilor materiali sau spirituali este o problemă a gândirii analitice a omului modern, dar care nu exista pentru omul preistoric. Pentru acesta, cele două aspecte formau un tot unitar, deoarece divinitatea era prezentă în orice acţiune a sa, în orice obiect pe care îl utiliza[1].

Diferitele modele elaborate au darul de a accentua unul sau mai multe aspecte ale complexului proces al neolitizării, dar diversitatea situaţiilor concrete ar impune elaborarea unui model pentru fiecare caz şi, după compararea lor, să se ajungă, eventual, la generalizarea unor scheme cu aplicabilitate mai largă.

Având în vedere că procesul neolitizării s-a desfăşurat în mai multe etape şi în diverse zone ale Lumii Vechi (cu condiţii eco-umane diferenţiate), considerăm că, în general, se pot întâlni trei situaţii concrete:

1. *Zone ale neoliticului primar*, în care se descoperă pentru prima oară, pe cale absolut independentă, forme ale vieţii neolitice. Pentru asemenea zone, termenul de „neolitizare“ nu este cel mai potrivit, deoarece acesta presupune deja existenţa unui neolitic în altă parte, de unde este preluat modelul; aici ar fi vorba, mai curând, de inventarea modului de viaţă neolitic.

2. *Zone de neolitizare prin aculturaţie*, în care unele comunităţi epipaleolitice, prin difuziunea ideilor dinspre centre deja neolitice, refac, prin experienţe proprii, drumul spre descoperirea tuturor atributelor vieţii neolitice. Acest proces poate să se desfăşoare până la capăt, apărând forme proprii de manifestare ale vieţii neolitice, sau să fie întrerupt brusc, prin apariţia unor „colonişti“ neolitici, care impun modelul lor pe deplin format.

3. *Zone de neolitizare prin colonizare*, în care neoliticul se impune prin stabilirea într-o zonă a unor comunităţi deja neolitice, pornite în căutare de noi terenuri agricole, ca urmare a suprapopulării relative şi a secătuirii solurilor din regiunile de origine (datorită modului primitiv de prelucrare a pământului, cu săpăliga şi plantatorul, pe suprafeţe mici, în sistemul „grădinăritului“). Aceste comunităţi îşi adaptau cunoştinţele agricole la condiţiile locale. Din aceste „focare“ de neolitizare noile cunoştinţe se răspândeau treptat şi la comunităţile epipaleolitice din preajmă, care puteau să conserve, însă, o parte din elementele lor tradiţionale. Tocmai aceste sinteze, adaptate de la caz la caz, sunt cauza pentru care nu se naşte o singură cultură neolitică veche, ci un şir de culturi, grupuri şi aspecte locale, mai mult sau mai puţin înrudite între ele.

Pe această ultimă cale a fost neolitizată şi cea mai mare parte a bazinului mediteranean, cuprins în cadrul marelui complex cardial (caracterizat prin ceramică decorată cu impresiuni, realizate cu ajutorul scoicii *Cardium*). Deplasarea comunităţilor neolitice s-a

[1] N. Ursulescu, *Les aspects spirituel et matériel dans la vie préhistorique et dans les conceptions de l'archeologie préhistorique*, în V. Cojocaru, V. Spinei (ed.). Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages, Iaşi, 2004, p. 25-30.

făcut atât pe uscat (din Anatolia, prin Peninsula Balcanică, în regiunile nord-dunărene), cât și pe cale maritimă, prin deplasări succesive de-a lungul țărmurilor Egeei, Adriaticei și în întreg bazinul apusean al Mediteranei. În ceea ce privește ritmul extinderii vieții neolitice, multă vreme s-a acceptat că acest fenomen s-ar fi produs treptat, într-un proces continuu, dar mai plauzibilă apare teoria, potrivit căreia această extindere s-a produs aritmic, în etape de avansare, combinate cu lungi perioade de staționare într-un teritoriu, până la completa neolitizare a acestuia (Jean Guilaine).

Pentru a putea surprinde toată complexitatea situațiilor din procesul de neolitizare, arheologia trebuie să-și asigure un permanent sprijin interdisciplinar, prin contribuția etnologiei (și etnoarheologiei), arheozoologiei, arheobotanicii, palinologiei, paleogeografiei, climatologiei, paleolingvisticii, mitologiei, istoriei religiilor și, desigur, a metodelor moderne fizico-chimice de prospectare și datare a complexelor descoperite. Pe această cale s-au obținut deja rezultate notabile și, ca orice problemă istorică, și cea a neolitizării necesită o abordare globală. Acest cadru general, mai sus schițat, își va găsi aplicabilitate la situațiile concrete ale neolitizării în spațiul balcanic și carpatic (vezi mai jos și cap. *Organizarea socială, religia și arta în epoca neo-eneolitică*, unde se prezintă și un punct de vedere oarecum diferit).

N. Ursulescu

b. Caracteristici generale

Începuturile și evoluția economiei productive. După optimul climatic, dintre 7 000 și 5 000 a.Chr., cu o climă temperată, mai caldă decât cea actuală, a urmat o perioadă de climă caldă și umedă, între 5 000 și 3 000/2 800 a.Chr. și apoi, în continuare, una caldă și aridă.

La rândul lor, vegetația și fauna din neo-eneolitic atestă, în general, un climat asemănător celui actual, cu unele variații în decursul acestei epoci, cum se poate constata, de altfel, și în ceea ce privește evoluția climatului din capitolul respectiv al acestui volum relativ la mediul natural și omul.

Ca urmare a adaptării active la procesul producției sociale se explică și activitatea economică variată din neo-eneolitic, declanșată de procesul neolitizării și dezvoltarea, în continuare, în funcție de inovațiile tehnice, precum și, într-o anumită măsură, și de mediul natural în care erau situate diferitele comunități umane.

În această privință, se știe, ocupațiile de bază ale oamenilor din această epocă au fost cultivarea primitivă a plantelor și creșterea animalelor domestice.

Pentru cultivarea primitivă a plantelor, ocupație îndeobște a femeilor, exceptând muncile mai grele, legate de defrișarea pădurilor, la care erau ajutate și de bărbați, s-au folosit la început bățul (plantatorul) și apoi săpăligile și brăzdarele de corn, precum și topoarele din piatră; trecerea spre o agricultură primitivă se va face, în eneolitic, prin utilizarea tracțiunii animale și a unui brăzdar primitiv.

Cu mijloacele acestea primitive oamenii cultivau grâul, orzul și meiul, păstrând rezervele de hrană, de cereale, în vase mari de provizii și, eventual, în grânare. Lamele din silex sau obsidian, mici și trunchiate, pentru a fi folosite ca piese componente ale secerilor, râșnițele simple și grăunțele carbonizate, constituie dovezi evidente relativ la cultivarea plantelor.

Prin creșterea animalelor domestice (taurine, porcine, ovi-caprine), oamenii și-au creat rezerve permanente de hrană, nemaidepinzând atât de mult de vânătoare, ca în perioadele anterioare ale paleoliticului.

Mai târziu, către sfârșitul eneoliticului, odată cu intensificarea creșterii animalelor domestice, inclusiv a calului, care a fost acum domesticit, și a folosirii plugului primitiv cu tracțiune animală, cum o atestă brăzdarele de corn de cerb din unele așezări eneolitice (Rast, jud. Dolj, Trușești, jud. Botoșani ș.a.), bărbații au înlocuit, încetul cu încetul, munca femeilor în agricultură, creându-se în acest fel premisele trecerii către relații social-economice de tip patriarhal.

În afară de cultivarea primitivă a plantelor și creșterea vitelor, oamenii din neo-eneolitic s-au mai ocupat, în secundar, cu pescuitul și vânatul, culesul, precum și cu diferite meșteșuguri casnice, necunoscute anterior, ca olăritul, care a căpătat acum o mare dezvoltare, reflectată în varietatea formelor de vase și bogăția motivelor decorative. La acestea se adaugă producția sporită de unelte și arme de silex, piatră, os, corn și lut ars, torsul, țesutul, precum și confecționarea mijloacelor de transport (monoxile, sănii).

În ceea ce privește uneltele și armele, pe lângă piesele din silex, care, în fond, continuau forma și tehnica acelora mai vechi din paleolitic, se întâlnesc acum și altele, din obsidian și îndeosebi din piatră, ultimele perfecționate și mai eficace, prin folosirea tehnicilor șlefuitului și a perforației. În această privință, se remarcă numeroasele topoare din piatră șlefuită, neperforate și perforate, utilizate atât la defrișarea pădurilor, în vederea obținerii de terenuri necesare cultivării plantelor, cât și la tăierea copacilor și prelucrarea lemnelor, îndeosebi pentru construcția locuințelor.

Începuturile și dezvoltarea metalurgiei aramei. Totodată, a avut loc acum și apariția metalurgiei, atestată prin unelte, arme și obiecte de podoabă din cupru, metal, care, sub formă nativă sau redus din minereuri oxidice și sulfidice (în acest din urmă caz conținând mai multe impurități), a fost folosit cu predilecție de comunitățile eneolitice[1].

Descoperirea proprietăților acestui metal (relativ moale, dar și trainic și extensibil), și folosirea lui au însemnat un salt important în procesul valorificării resurselor naturale. În această privință, reducerea cuprului din minereu a însemnat un pas hotărâtor în domeniul metalurgiei cuprului, pus în legătură atât cu perfecționarea uneltelor din piatră, cât și cu tehnica arderii ceramicii în cuptoare la o temperatură înaltă, între 700° și 1 050°C. Pentru obținerea cuprului din minereu era necesară o temperatură mai joasă, între 700° și 800°C, iar pentru topirea cuprului pur una mai ridicată, de 1 085°C.

Din punct de vedere tehnic, prelucrarea cuprului prezenta unele dezavantaje, datorită caracteristicilor metalului și a dificultății de a se obține temperatura de 1 085°C pentru topire. În această privință, unele din dezavantajele prelucrării cuprului au fost înlăturate, în eneolitic și apoi la începuturile epocii bronzului, prin procentul mic de arsenic din cupru,

[1] I. Nestor, *Asupra începuturilor metalurgiei aramei și bronzului în R.P.R.*, în Studii și referate privind istoria României, I, București, 1954, p. 49–54; M. Petrescu-Dîmbovița, *La métallurgie du bronze chez les Thraces de l'espace carpato-danubien*, în Actes du IIe Symposium de Thracologie, Rome, 12–15 novembre 1979, [Roma, 1980], p. 29–42. I. Mareș, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul din România*, Suceava, 2002.

aflat în unele minereuri, care, mai târziu, au fost intenționat căutate, obținându-se așa-zisele bronzuri arsenizate, caracterizate atât prin creșterea durității, cât și prin scăderea punctului de topire la 900°C și o mai mare fluiditate, ceea ce a permis turnarea acestui metal în forme.

Metalurgia propriu-zisă a cuprului a fost atestată cel mai devreme în Orientul Apropiat și Mijlociu, unde începuturile topirii minereurilor de cupru datează din mileniul al VII-lea a.Chr. și turnarea cuprului topit în forme din mileniul al VI-lea, datorită comunităților inovatoare din aceste părți ale Asiei, în comparație cu acelea mai conservatoare ale Europei, precum și resurselor de materii prime, mai abundente în zonă.

În ceea ce privește spațiul dunăreano-pontic, cuprul a fost cunoscut aici încă de la sfârșitul neoliticului timpuriu și din cel dezvoltat, în vremea culturilor Criș, Vinča și Boian (faza Bolintineanu), aproximativ în mileniul al V-lea a.Chr., sub formă de unelte și obiecte mici de podoabă, lucrate, probabil, prin tehnica ciocănirii.

După aceste începuturi modeste, în legătură poate și cu unele impulsuri prin prospectorii din lumea chalcoliticului egeo-anatolian, în căutare de materie primă, în eneolitic s-a intensificat cunoașterea și folosirea aramei, producându-se pentru prima dată „unelte grele" de aramă (topoare-dălți, topoare-ciocane și topoare cu tăișurile dispuse în cruciș), turnate mai ales în tipare monovalve, poate, în unele cazuri, și bivalve, ceea ce a reprezentat un progres, în urma condițiilor de dezvoltare locală, precum și a legăturilor cu centrele mai înaintate din sud. Este izbitor numărul mare de topoare și securi de aramă din această vreme, provenite din descoperiri izolate și depozite și mai rar din așezări și morminte, îndeosebi din ariile culturilor eneolitice târzii — Gumelnița, Sălcuța, Tiszapolgár (Românești), Bodrogkeresztúr (Gornești) și Cucuteni — fără îndoială în legătură cu exploatările locale de cupru din Transilvania și Oltenia, precum și, în parte, de la sud de Dunăre, unde sunt cunoscute minele de cupru de la Rudna Glava din Serbia și de la Aibunar (Malka Vereja) din Bulgaria, ultimele fiind considerate cele mai vechi din Europa. Este de crezut că nu toate aceste piese să fi fost folosite ca unelte, multe (după unii cercetători chiar majoritatea) putând avea și o altă semnificație, ca acumulări de valoare și, prin aceasta, ca simboluri ale puterii sau chiar ca arme. La acestea se adaugă și alte piese de cupru, ca de exemplu cârlige de undiță, sule, ace, pumnale, pandantive, brățari, discuri ș.a., din descoperiri izolate sau uneori din mici depozite, cum este cazul acelora din cultura Cucuteni, de la Hăbășești, jud. Iași, Brad-Roman și Ariușd, jud. Covasna sau din depozite mai mari, ca acelea cu 343 de unelte și obiecte de podoabă din cultura Precucuteni (faza a III-a) de la Cărbuna (Republica Moldova). La rândul lor, formele simple de turnat pentru topoare din așezarea culturii Gumelnița de la Căscioarele (jud. Ilfov) constituie dovada că arama a fost topită și prelucrată în cuprinsul așezării, piesele rezultate fiind apoi finisate prin șlefuire și ciocănire[1].

Într-o etapă mai târzie a eneoliticului, corespunzătoare fazelor Cucuteni A–B și B, Sălcuța târzie și eneoliticului final din Transilvania, a scăzut producția de obiecte de aramă, ceea ce corespunde în Muntenia cu pătrunderea purtătorilor culturii Cernavoda I din zona nord-pontică. În continuare, această diminuare în domeniul metalurgiei aramei s-a constatat și în perioada de trecere la epoca bronzului.

[1] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, München, 1975.

Așezări, locuințe. Așezările neo-eneolitice, la început mai mici și apoi mai mari, instalate pe locuri joase sau dominante și concentrate, de obicei, pe văile apelor, unde aveau condiții mai favorabile de dezvoltare, erau mai numeroase și mai populate decât taberele paleolitice sau mezolitice de vânători și pescari, dovedind un sedentarism din ce în ce mai accentuat și o creștere a populației. În câmpia de la nord de Dunăre și în Dobrogea, ca și în Balcani și în Orientul Apropiat, în afară de așezările deschise de pe terase, erau și altele în legătură cu terasele (popine) sau desprinse de acestea (insule), sub formă de movile artificiale, cunoscute sub denumirea de *tell* (cuvânt arab pentru movilă) și constituite prin suprapuneri de resturi succesive de locuire care, în funcție de caracteristicile lor, ajungeau în Dobrogea până la 15 m înălțime.

Apariția și dezvoltarea acestor așezări neo-eneolitice, din care unele erau fortificate cu șanțuri de apărare, palisade și valuri în părțile accesibile, au depins de stadiul de dezvoltare economică și socială a comunităților respective, precum și de mediul natural în care erau situate. În această privință, a existat chiar o ierarhizare a așezărilor, în jurul unora principale gravitând altele secundare.

Locuințele din cuprinsul acestor așezări au fost la început mai ales bordeie și apoi au predominat locuințele de suprafață, de formă rectangulară, cu una sau mai multe încăperi și chiar cu etaj. Acestea din urmă aveau podina din pământ bătătorit sau din platformă de lemne despicate și lutuite. Cercetarea în întregime sau în parte a unor asemenea așezări din vremea culturilor Vinča și Banatului de la Parța (jud. Timiș)[1], a culturii Precucuteni de la Târpești (jud. Neamț)[2], a culturii Cucuteni de la Hăbășești (jud. Iași)[3] și Trușești (jud. Botoșani)[4] și a culturii Gumelnița de la Radovanu (jud. Ilfov)[5], precum și investigațiile, de o mai mare sau mai mică amploare, din alte așezări neo-eneolitice din spațiul carpato-dunărean, au permis reconstituiri privitoare la structura acestor locuințe, uneori cu etaj, cât și la amenajările din interiorul lor. De asemenea, în cadrul așezărilor cercetate în întregime, s-a putut stabili și dispoziția locuințelor în cuprinsul lor, fiind edificatoare în această privință planurile așezărilor culturii Cucuteni de la Hăbășești și Trușești.

Manifestări ale vieții spirituale. În neo-eneolitic viața spirituală a comunităților omenești se caracterizează, cum se arată în mod detaliat mai departe (p. 169), prin bogăția și varietatea repertoriului de motive decorative ale ceramicii, cu semnificație artistică, dar și magico-religioasă, în legătură cu cultul fecundității și al fertilității. De asemenea, în legătură cu acest cult este și plastica antropomorfă și zoomorfă din lut ars, os și marmură, ilustrate prin unele piese de o deosebită valoare artistică, cum este de exemplu celebra

[1] Gh. Lazarovici, Fl. Drașovean, Zoia Maxim, *Parța*, vol. I.1-2, Timișoara, 2001.

[2] S. Marinescu-Bâlcu, *Târpești: From Prehistory to History in Eastern Romania*, în BARIntSer 107, Oxford, 1981.

[3] Vl. Dumitrescu ș.a., *Hăbășești*, București, 1954.

[4] M. Petrescu-Dîmbovița ș.a., *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.

[5] E. Comșa, *Complexul neolitic de la Radovanu*, Călărași, 1990.

statuetă din lut, cunoscută sub denumirea de „Gânditorul" de la Cernavoda. La acestea se adaugă sceptrele din piatră în formă de capete de animale, unele obiecte de cult și complexe de caracter magico-religios, acestea din urmă atestate îndeosebi la Parța, Căscioarele, Trușești, Poduri, Isaiia ș.a.

În privința ritului funerar, au apărut acum primele necropole cu morminte de inhumație și chiar de incinerație, dintre care un loc aparte îl ocupă acelea de inhumație de la Cernica-București (faza Bolintineanu a culturii Boian), Cernavoda (cultura Hamangia) și Brăilița (cultura Cernavoda I), precum și unele morminte de incinerație de la Gura Baciului (grupele Gura Baciului-Cârcea) și Suplacu de Barcău.

Legăturile cu zonele vecine și mai îndepărtate ale Europei și Orientului Apropiat. Populațiile neo-eneolitice din spațiul carpato-dunărean, aflate într-o zonă de interferență a culturilor neo-eneolitice, nu s-au mulțumit doar să primească, în mod pasiv, elemente de cultură materială și de viață spirituală din sud-estul, centrul și estul Europei, pe care să le transmită apoi mai departe, ci, dimpotrivă, au asimilat în mod creator aceste elemente, ajungând la dezvoltări locale, specifice și originale.

În ceea ce privește legăturile cu lumea sudică, egeo-mediteraneană, sunt semnificative descoperirile înrudite cu cele de tip Protosesklo de la Cârcea din Oltenia, Gura Baciului și Ocna Sibiului din Transilvania, cu implicații în evoluția neoliticului timpuriu din sud-estul și centrul Europei.

Din acest „trunchi" vechi neolitic egeo-microasiatic s-au constituit, timp de câteva milenii, în neo-eneoliticul din spațiul carpato-dunărean, mai multe complexe culturale înrudite, în condițiile unor legături de ordin cultural sau etno-cultural cu sud-estul, precum și, în parte, cu centrul Europei — cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale; Tiszapolgár (Românești); Bodrogkeresztúr (Gornești) — și cu estul continentului — cultura Tripolie și cele ale triburilor din stepele nord-pontice.

Mai mult încă, asemenea legături au existat în neo-eneolitic și cu culturi din teritoriile mai îndepărtate ale Orientului Apropiat și chiar Mijlociu, cum o atestă, printre altele, ceramica fin canelată a culturilor Vinča, Dudești și Hamangia, sanctuarul de la Parța, semne simbolice de la Tărtăria (jud. Alba) și din alte localități, puse de descoperitori pe seama culturii Vinča și considerate ca un început de scriere pictografică, plastica antropomorfă a culturii Hamangia etc.

Periodizarea și cronologia relativă și absolută. În volumul de față, epoca pietrei șlefuite (neoliticul) poartă aici denumirea mai modernă și mai corespunzătoare proceselor ce au determinat evoluția omului, cea de *epocă neo-eneolitică*. Termenul implică și cunoașterea cuprului încă de la începuturi, deși utilizarea pe scară mai largă se manifestă abia în ultima etapă: eneoliticul (termenul derivă de la adjectivul latin *aeneus* — de aramă; se utilizează și denumirea de *chalkolithic*, de la grecescul χαλκός — aramă). Periodizarea acestei epoci, adoptate aici, cuprinde trei perioade principale: neoliticul timpuriu, neoliticul dezvoltat (sau târziu) și eneoliticul; acesta din urmă este de obicei, împărțit în eneoliticul vechi si cel dezvoltat. Respectiv, după o primă perioadă

atribuită protoneoliticului (Schela Cladovei), s-au deosebit, în continuare, pe baza caracteristicilor culturilor neo-eneolitice, trei mari perioade, respectiv neoliticul timpuriu (culturile Gura Baciului-Cârcea, Starčevo-Criș, Ciumești-Pișcolț), dezvoltat (cultura ceramicii liniare, Vinča timpurie, Lumea Nouă, Dudesti, Hamangia incipientă) și eneoliticul, subîmpărțit în două perioade: eneoliticul timpuriu (culturile Vinča târzie, Boian, Vădastra, Hamangia, Turdaș, Iclod, Tisa, Suplac, Stoicani-Aldeni, Precucuteni) și eneoliticul dezvoltat (culturile Gumelnița, Sălcuța, Petrești, Cucuteni-Ariușd-Tripolie, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, Cernavoda I și Decea Mureșului). În ceea ce privește spațiul țării noastre nu este indicată denumirea de „epoca aramei", folosită uneori pentru Europa Centrală, întrucât ea nu corespunde istoric și ergologic pentru acest spațiu și, în plus, lipsesc caracterele proprii unei epoci pentru a putea fi desemnată ca atare (vezi și cap. III, p. 222).

Ordinea în care s-au succedat culturile din cele trei mari perioade ale neo-eneoliticului se sprijină pe datele metodelor clasice pentru determinarea cronologiei relative, respectiv tipologică, stratigrafică, comparativă și cartografică (sau chorologică), care permit stabilirea de realții cronologice între anumite culturi, nu însă și datarea lor absolută. În sprijinul acesteia din urmă, pe lângă contactele culturale sau piesele de import, avute în vedere încă mai de mult, se utilizează actualmente, în mod curent, metode moderne din domeniul științelor fizico-chimice și ale naturii, respectiv metoda datării cu radiocarbon și dendrocronologia (vezi mai jos cap. III, limitele de precizie a acestor metode). Alte procedee, precum termoluminiscența, se află deocamdată în stadiu de experiment.

Astfel, în ceea ce privește cronologia absolută a neo-eneoliticului, datele obținute prin metoda radiocarbon (^{14}C) sunt astăzi acceptate de cei mai mulți, în ciuda unui procent de aproximație, datorat diferiților factori și a imperfecțiunilor de ordin tehnic. În ceea ce privește metoda radiocarbon, se cuvine precizat că doar datelor obținute prin procedeul „calibrare" li se poate acorda încredere; aceasta este opinia fizicienilor, singuri competenți să decidă în acest domeniu. A. Vulpe (v. și cap. III, p. 213–214) a făcut această precizare, deoarece unii arheologi continuă să citeze și valori cronologice necalibrate. Diferența este de ± 1 000 de ani. Prin urmare, pe baza datelor ^{14}C calibrate, epoca neo-eneolitică se cuprinde între cca 6 600 și cca 3 800/3 700 a.Chr., nu mai târziu de ± 3 500, când putem admite, convențional, că începe o epocă nouă, cea a bronzului. În cele ce urmează, datarea perioadelor neo-eneoliticului este formulată în valori cronologice obținute prin date ^{14}C calibrate (notate după o convenție internațională CAL B.C.), corespunzând anilor calendaristici a.Chr.

Trebuie, de asemenea, menționat că marea varietate a grupurilor culturale manifeste pe toată durata neo-eneoliticului carpato-dunărean se întemeiază, în principal, pe diversitatea formelor și stilurilor de decor ale ceramicii, ce caracterizează fiecare cultură sau facies cultural în parte. Frecventele schimbări și prefaceri ale acestor aspecte ale culturii materiale pot fi, în multe cazuri, rezultatul unei dinamici a comunităților, implicând mișcări de populație de la o zonă la alta și asimilări ale localnicilor de către

noii veniți. Dar, tot așa, aceste fenomene se pot explica și prin interferențe ale influențelor culturale, provenite din diverse direcții. În orice caz, aspectul frământat al evoluției „culturilor" neo-eneolitice nu reflectă doar stări conflictuale, care ar constitui „istoria" acestei epoci, ci mai degrabă fenomene arheologice, a căror explicație se poate obține mai lesne prin intermediul antropologiei culturale și sociale decât prin concepte istoricizante. Despre aceste aspecte va fi vorba mai pe larg în subcapitolul *Organizarea socială, religia și arta*.

Cu toate aceste multiple legături, culturile neo-eneolitice din spațiul carpato-dunărean au evoluat în mod deosebit, în condițiile locale ale acestui spațiu, remarcându-se prin anumite trăsături proprii, originale, ale culturii materiale și ale vieții spirituale, datorită cărora unele pot fi considerate printre cele mai înaintate civilizații ale Europei din această vreme.

M. Petrescu-Dîmbovița

c. Începuturile neoliticului pe teritoriul României

Sub impulsul descoperirilor neolitice aceramice efectuate în Anatolia, spre sfârșitul anilor '50 a început să se pună cu insistență problema existenței unei asemenea forme foarte timpurii de viață neolitică pentru o mare parte a Europei de sud-est, inclusiv pentru România. Descoperirile lui Vladimir Milojčić în Thessalia (îndeosebi la Argissa) păreau să confirme, pentru Balcani, o schemă de evoluție similară cu cea anatoliană: de la urme de viață neolitică aceramică (doar cu resturi de animale domestice și de plante cultivate) la un neolitic cu ceramică monocromă și apoi la unul pe deplin cristalizat, cu ceramică pictată sau cu decor *Impresso*[1]. Însă, majoritatea descoperirilor aduse în discuție proveneau din peșteri sau din așezări deschise situate în zone montane (unde depunerile foarte subțiri favorizau amestecul de materiale din epoci diferite) și se bazau, aproape în exclusivitate, pe tipologia unor piese de silex, fără a fi însoțite de analize detaliate ale materialului osteologic și paleobotanic. Astfel, în jurul anilor '60, au fost invocate, în acest sens, o serie de descoperiri din țara noastră, precum cele de la Băile Herculane, Cremenea, Lapoș, Ceahlău-Dârțu, Erbiceni, Ciumești, Târgușor-Peștera La Adam ș.a., dar analiza detaliată a acestora, întreprinsă îndeosebi de Vladimir Dumitrescu, a scos în evidență posibilitatea redusă sau chiar imposibilitatea atribuirii lor unui neolitic foarte timpuriu (aceramic sau cu ceramică primitivă monocromă)[2].

De altfel, chiar și pentru Grecia, rezultatele mai vechi referitoare la existența unui neolitic aceramic sunt puse la îndoială de cercetările mai noi, avându-se în vedere, pe

[1] D. Berciu, *Chronologie relative du néolithique du Bas-Danube a la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie*, în L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prague, 1961, p. 101-124

[2] Vl. Dumitrescu, *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, în SCIV 21, 1970, 2, p. 187-200.

de o parte, suprafețele extrem de limitate explorate în aceste niveluri vechi, și pe de alta, posibilitatea amestecului de materiale sau separarea lor subiectivă[1].

De o atenție deosebită s-au bucurat, începând din jurul anilor '70, descoperirile încadrate în *cultura Schela Cladovei* (numită astfel după o localitate înglobată în municipiul Turnu Severin), efectuate în timpul lucrărilor de salvare prilejuite de construirea hidrocentralei Porțile de Fier[2]. Ele formează o unitate culturală, împreună cu descoperirile similare de tip Lepenski Vir, de pe malul sârbesc al Dunării, tot în sectorul Porților de Fier. Această cultură a aparținut unor comunități de pescari/vânători și culegători de la sfârșitul epipaleoliticului (mileniul al VII-lea a.Chr.), care se adaptaseră perfect condițiilor ecologice din microzona Clisurii, exploatând intensiv resursele locale. Această asigurare lesnicioasă a mijloacelor de subzistență a condus la o sedentarizare accentuată, atestată prin existența unor locuințe stabile, cu temelii de piatră și cu vetre. Descoperitorul acestei culturi, Vasile Boroneanț, și-a pus problema existenței unor tendințe de neolitizare la aceste comunități, dar argumentele invocate sunt interpretabile. Astfel, singurul animal domestic existent, câinele, era un auxiliar al omului la vânătoare, iar nu o sursă de hrană; polenul plantelor de tip *Cerealia* nu atestă, în mod cert, că este vorba de specii cultivate sau doar de exemplare sălbatice recoltate; săpăligile din corn de cerb, cu vârful șlefuit și cu perforație pentru coadă, utilizate, eventual, pentru afânarea pământului (ca plantatoare), puteau servi, la fel de bine, ca scormonitoare pentru recoltarea rădăcinilor și a tuberculilor comestibili; la fel, și râșnițele primitive de piatră puteau servi la măcinatul boabelor, provenite fie de la plante doar recoltate, fie de la cele eventual cultivate.

Așa cum arată și datările radiocarbon, această cultură, măcar spre finalul ei, a putut fi contemporană cu primele comunități neolitice pătrunse în zonă, ceea ce ar explica eventuala adoptare a unor aspecte de viață neolitică. Oricum, evoluția comunităților de tip Schela Cladovei-Lepenski Vir a fost întreruptă, se pare în mod brusc, prin apariția grupurilor neolitice cu ceramică de tip Gura Baciului-Cârcea. Toate stațiunile acestei culturi sfârșesc prin distrugeri violente, iar două din cele 36 de schelete descoperite în așezarea eponimă prezentau urme de moarte violentă, cauzată de vârfuri de săgeți, ceea ce presupunea existența unor lupte cu o populație străină. Este posibil ca unii indivizi ai comunităților Schela Cladovei să fi fost integrați în comunitățile noilor veniți, deplasându-se cu aceștia spre nord. Așa s-ar explica prezența în așezarea neolitică foarte timpurie de la Gura Baciului (lângă Cluj) a unor capete de piatră, sculptate în manieră Lepenski Vir, precum și existența, în mormintele descoperite aici, pe lângă exemplare de tip mediteranean (care formează majoritatea), și a unor schelete izolate, de tip protoeuropoid, reprezentând vechea populație locală[3].

[1] J. Lichardus ș.a., *op. cit.*; H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus*, I–II, Mainz am Rhein, 1993.

[2] V. Boroneanț, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des Portes de Fer*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 9–39; Idem, *Paléolithique supérieur et épipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, București, 2000.

[3] N. Vlassa, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, în AMN 9, 1972, p. 7–28; Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului*, Cluj, 1995.

Noile cercetări de la Schela Cladovei (reluate din 1982) au pus în evidență un orizont neolitic timpuriu, asemănător tipului Proto-Sesklo din Thessalia, cu ceramică pictată, care suprapune direct ultima etapă a locuirii epipaleolitice, confirmând astfel faptul că grupul cultural Schela Cladovei își încheie evoluția la venirea primelor comunități neolitice din zonă.

O situație oarecum similară cu cea din regiunea Porților de Fier a apărut pe Nistru, în zona Soroca, unde Vsevolod Markevici a pus în evidență existența unei populații sedentare, care trăia în locuințe adâncite și-și asigura hrana prin pescuit/vânat și recoltat, dar creștea probabil și animale domestice (bovine și ovi-caprine), fără a avea însă ceramică[1]. Datele radiocarbon plasează acest orizont, ca și în cazul Schela Cladovei, pe la mijlocul mileniului al VII-lea a.Chr., deci într-o perioadă în care aceste comunități epipaleolitice ar fi putut fi influențate de primele pătrunderi neolitice în zonă. Și aici, locuirea aceramică este suprapusă de un orizont neolitic cu ceramică, dar datările ^{14}C arată un interval de cel puțin 500 de ani între cele două secvențe, ceea ce pledează împotriva unei continuități pe linia neolitizării, între cele două orizonturi culturale.

Prin urmare, în momentul de față nu avem nicăieri atestat pe teritoriul României (după cum nici în întreaga Europă de sud-est) un orizont neolitic aceramic, de felul celui existent în Anatolia și Levant, deși unele tendințe spre o viață sedentară se pot sesiza, prin creșterea capacității grupurilor epipaleolitice de a se adapta cât mai bine mediului înconjurător, exploatându-i intensiv resursele. Dar, aceste tendințe nu au mai ajuns la maturizare deplină, la formarea unui neolitic pe baze locale.

În aceste condiții, neolitizarea s-a produs pe teritoriul României, ca și în regiunile învecinate, printr-un impuls uman și de civilizație, venit din lumea Asiei Anterioare, care aducea aici un neolitic pe deplin constituit, în toate componentele sale principale.

Pe de altă parte, dacă pentru unele zone din Balcani, cum ar fi nordul Greciei (Sesklo, Argissa ș.a.), Turcia europeană (Hoca Česme IV, Yarimburgaz V) sau Bulgaria (Poljanica)[2], există unele indicii pentru existența unui orizont sporadic foarte timpuriu cu ceramică monocromă (similar cu cultura Fikirtepe din nord-vestul Turciei anatoliene), în schimb, pentru regiunile nord-dunărene, dar și pentru cea mai mare parte a Balcanilor, evoluția neoliticului începe cu etapa imediat următoare, caracterizată prin ceramică pictată, cu analogii în neoliticul târziu din Anatolia.

d. Neoliticul timpuriu

Neoliticul timpuriu (cca 6 600–5 500 a.Chr.) (fig. 8) cunoaște două orizonturi succesive, care au dat naștere la două tipuri culturale diferite, dar cu legături de ordin

[1] V. I. Markevici, *Bugo-dnestrovskaja kul'tura na teritorii Moldavii*, Chișinău, 1974.

[2] M. Özdoğan, *Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. A general appraisal of the evidence and some considerations* in Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 201–215. H. Todorova, *The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory*, în D.W.Bailey, I. Panayotov (ed.), Prehistoric Bulgaria. Madison Wisconsin, 1995, p. 79–98.

genetic între ele. Cel dintâi se datorează primelor comunități neolitice cu ceramică stabilite în zona balcano-carpatică, pe teritoriul României manifestându-se sub forma grupului cultural Gura Baciului-Cârcea. Cel de-al doilea reflectă procesul de adaptare a acestor comunități la condițiile locale, inclusiv sinteza cu grupurile epipaleolitice autohtone. Acest fenomen a dat naștere culturii Starčevo-Criș.

Grupul Gura Baciului-Cârcea (fig. 9, pl. 2) se înrudește îndeaproape cu o serie de alte descoperiri din Balcani, precum Donja Branjevina, Lepenski Vir (Serbia), Anzabegovo, Vršnik (Macedonia), Gradešnica, Kremikovci, Gălăbnik, Slatina, Kov... ș.a. (Bulgaria), încadrate recent de Juraj Pavúk într-un complex unitar, sub denumirea de Proto-Starčevo, tocmai pentru a se sublinia astfel legătura genetică cu secvența următoare[1]. Acest orizont este contemporan și are numeroase analogii cu alte culturi balcanice: Proto-Sesklo din nordul Greciei și Karanovo I din Bulgaria meridională. Caracteristica generală a acestui prim orizont neolitic îl reprezintă vasele cu angobă roșie, puternic lustruită (cu reflexe metalice), pe care se pictează mai ales cu alb (buline, motive rectilinii și hașuri), rezultând un frumos efect coloristic. Pe lângă această ceramică pictată, există și ceramică monocromă și puține fragmente decorate cu impresiuni și ciupituri de unghie și deget (așa-numitul stil „pseudo-cardial"). Rădăcinile acestui orizont neolitic timpuriu cu ceramică pictată se găsesc în stațiuni din sud-vestul și vestul Turciei (precum Hacilar VI), dar verigile de legătură care ar trebui să existe, mai cu seamă în zona Strâmtorilor și pe litoralul egean al Traciei, n-au fost încă pe deplin atestate, cu excepția descoperirilor de la Hoca Česme, la granița turco-greacă[2].

În România, numele acestui grup cultural, care prefațează evoluția propriu-zisă a culturii Starčevo-Criș, a fost dat de două așezări cu o lungă existență, prima în zona municipiului Cluj (descoperită de Nicolae Vlassa)[3], cea de-a doua lângă Craiova (cercetată de Marin Nica)[4]. Pe lângă acestea, o importantă stațiune în zona intermediară, datând din aceeași perioadă și prezentând mai multe straturi, a fost cercetată la Ocna Sibiului[5], iar mai recent la Șeușa (jud. Alba)[6] și Miercurea Sibiului. În Oltenia, aspectul Cârcea este atestat și în alte puncte (Grădinile, Locusteni, Verbița, Schela Cladovei, Copăceiu-Valea Răii ș.a.)[7].

Comunitățile acestui grup s-au răspândit treptat spre nord, în căutare de noi terenuri favorabile practicării ocupației de bază: cultivarea plantelor. Pe teritoriul României ele ajung, cel mai probabil, în a doua jumătate a mileniului al VI-lea. În drumul lor, aceste

[1] J. Pavúk, *Beitrag zur Definition der Protostarčevo-Kultur*, în Anatolica 19, 1993, p. 63–74.

[2] M. Özdoğan, *op. cit.*

[3] N. Vlassa, *op. cit.*

[4] M. Nica, *Le groupe culturel Cîrcea-Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique*, în Zbornik Narodnog Muzeja, Beograd, 14, 1991, 1, p. 103–112.

[5] I. Paul, *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană*, în SCIVA 40, 1989, 1, p. 3–25; idem, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995.

[6] M. Ciută, *Contribuții la cunoașterea celui mai vechi orizont al neoliticului timpuriu din România: cultura Precriș – descoperirile arheologice de la Șeușa-„La cărarea morii"*, în Apulum 37, 2000, 1, p. 51–101.

[7] M. Nica, *Le groupe culturel Cîrcea-Grădinile*.

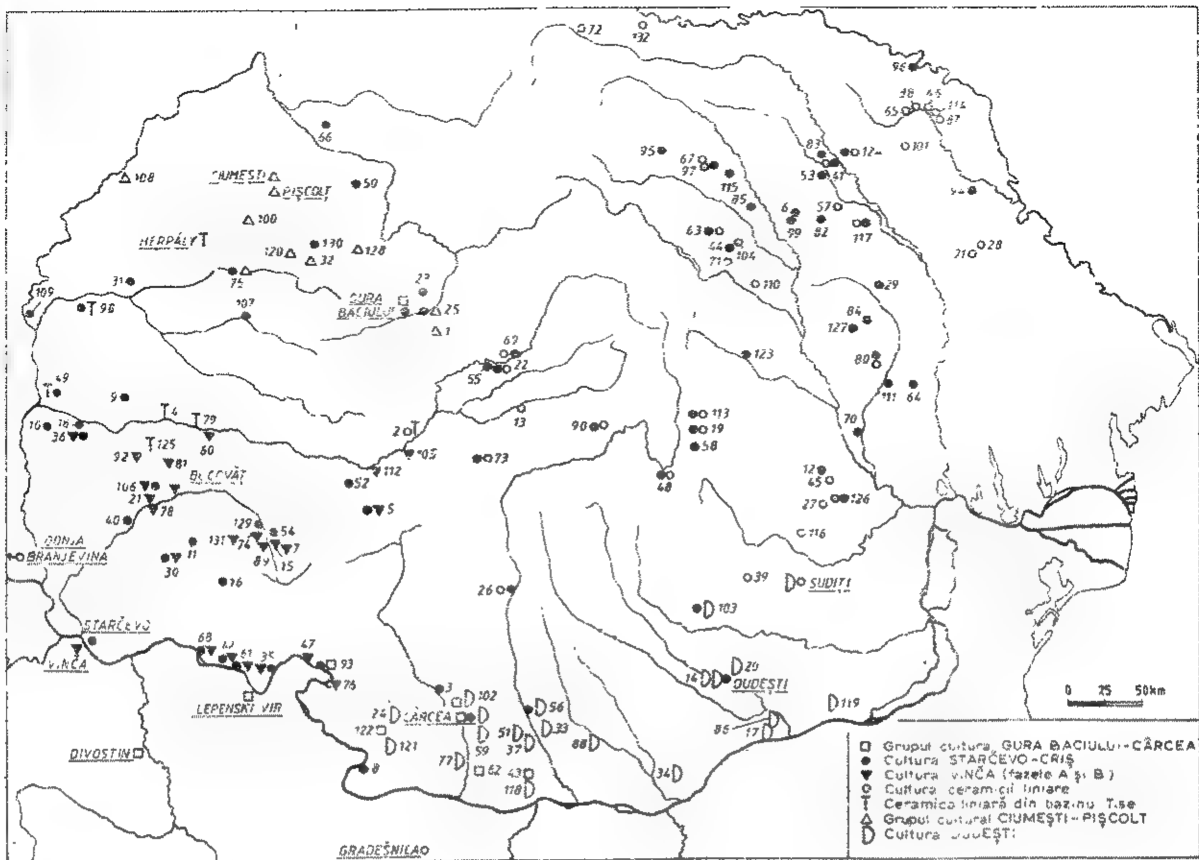

Fig. 8 Harta descoperirilor neoliticului timpuriu: 1 Aiton; 2 Alba Iulia; 3 Almăj; 4 Arad; 5 Balomir; 6 Balş; 7 Balta Sărată; 8 Basarabi; 9 Battonya; 10 Beba Veche; 11 Berzovia; 12 Bonteşti; 13 Brateiu; 14 Bucureşti; 15 Caransebeş; 16 Caraşova; 17 Căscioarele; 18 Cenad; 19 Cernat; 20 Cernica; 21 Chişoda; 22 Cipău; 23 Ciumăfaia; 24 Cleanov; 25 Cluj; 26 Copăcelu (Valea Răii); 27 Coroţeni; 28 Dănceni; 29 Dăneşti; 30 Dejan; 31 Dévaványa; 32 Devent; 33 Drăgăneşti-Olt; 34 Drăghiceanu; 35 Dubova; 36 Dudeştii Vechi (Besenova); 37 Fărcaşele; 38 Floreşti; 39 Ghinoaica, 40 Giulvăz; 41 Glăvăneştii Vechi; 42 Gornea; 43 Grădinile; 44 Grumăzeşti; 45 Gugeşti; 46 Gura Camencii; 47 Gura Văii-Ostrovu Banului (Golu); 48 Hărman; 49 Hodmezóvásárhely; 50 Homorog; 51 Hotărani; 52 Hunedoara; 53 Iacobeni; 54 Iaz; 55 Iernut; 56 Ipoteşti; 57 Larga Jijia; 58 Leţ, 59 Leu, 60 Lipova; 61 Liubcova; 62 Locusteni; 63 Lunca-Vânători; 64 Măluşteni; 65 Mărculeşti; 66 Méhtelek; 67 Mihoveni; 68 Moldova Veche; 69 Moreşti; 70 Munteni; 71 Negreşti; 72 Nezvisko; 73 Ocna Sibiului; 74 Ohaba-Mâtnic; 75 Oradea, 76 Ostrovu Corbului; 77 Padea; 78 Parţa; 79 Păuliş; 80 Perieni; 81 Pişchia; 82 Podu Iloaiei; 83 Pogorăşti; 84 Poieneşti; 85 Probota; 86 Radovanu; 87 Rogojeni; 88 Roşiori de Vede; 89 Ruginosu; 90 Rupea; 91 Ruseştii Noi; 92 Satchinez; 93 Schela Cladovei; 94 Selişte; 95 Solca; 96 Soroca; 97 Suceava; 98 Szarvas; 99 Săcăreşti (Săcărauca); 100 Săcueni; 101 Sângerei; 102 Simnicu de Sus; 103 Târgşoru Vechi; 104 Târpeşti; 105 Tărtăria: 106 Timişoara; 107 Tinca-Râpa; 108 Tiszacsege; 109 Tiszaug; 110 Traian; 111 Trestiana; 112 Turdaş; 113 Turia; 114 Ţara; 115 Udeşti; 116 Vadu Soreşti; 117 Valea Lupului; 118 Vădastra; 119 Vărăşti-Boian; 120 Vărzari; 121 Verbicioara; 122 Verbiţa; 123 Vermeşti; 124 Vişoara; 125 Vinga; 126 Voetin; 127 Voineşti; 128 Zalău; 129 Zăgujeni; 130 Zăuan; 131 Zorlenţu Mare; 132 Zveniacin (N. Ursulescu).

Fig. 9 Grupul cultural Gura Baciului-Cârcea. 7-8 faza policromă Starčevo-Criș. 1 Gura Baciului; 2-4 Grădinile (3-vas de lemn); 5-8 Cârcea. După Gh. Lazarovici (1) și M. Nica (2-8). Scări diferite.

comunități antrenează și înglobează o serie de elemente ale populației locale, epipaleolitice, ceea ce a declanșat un proces de aculturație. Descoperirile din primul nivel de la Gura Baciului permit să se presupună acest lucru prin prezența bolovanilor ciopliți, care sugerează forma unor capete umane, de tradiție Lepenski Vir.

La Gura Baciului a fost atestată, pentru prima oară pe teritoriul României, utilizarea incinerației în practica funerară[1], paralele fiind cunoscute, la acest nivel cronologic, doar în cultura Proto-Sesklo din Thessalia (la Souphli Magula)[2].

În timp ce aspectul cultural de la Gura Baciului involuează, aspectul Cârcea din Oltenia, mai aproape de focarele culturale sudice, își păstrează cel mai bine caracterul distinct de-a lungul celor patru faze de evoluție, chiar dacă din faza a III-a tradițiile picturii cu alb au fost înlocuite printr-o frumoasă ceramică policromă (alb, negru și roșu), asemănătoare, în oarecare măsură, celei din cultura Starčevo (mai ales în privința motivelor spiralice).

Comunităților grupului Gura Baciului-Cârcea le-a revenit importantul rol de a declanșa procesul de neolitizare în jumătatea vestică a României (Oltenia, Banat și Transilvania).

Cultura Starčevo-Criș (fig. 9, fig. 10) (numită astfel după o localitate de lângă Belgrad și după bazinul Crișurilor, unde s-au făcut primele descoperiri caracteristice, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea), este răspândită, în afară de cea mai mare parte a României, în estul Ungariei (unde este cunoscută sub numele de Körös), în Serbia, în Slavonia orientală și o mare parte a Bosniei-Herțegovina, precum și în nordul Bulgariei (prin aspectele Kremikovci, Ovčarovo și Tsonevo). Este contemporană cu fazele medii și târzii ale culturii Karanovo I-II (din sudul Bulgariei) și cu cultura Sesklo (din Thessalia). În România ocupă aproape întreg teritoriul țării, cu excepția unei părți din nord-vest și a Dobrogei (inclusiv regiunile adiacente din stânga Dunării). Dacă în primul caz expansiunea ei este oprită de nașterea unei noi culturi (ceramica liniară veche din bazinul Tisei), pentru cea de-a doua zonă cauzele nu sunt încă elucidate (după ipoteza Alexandrei Bolomey, este posibil ca regiunea să fi fost cuprinsă de ape, ca urmare a nivelului înalt al Mării Negre din acea vreme)[3].

Cultura Starčevo-Criș este rezultatul evoluției locale a primelor comunități neolitice pătrunse în acest areal, care s-au adaptat la noile condiții și au intrat într-un proces prelungit de sinteză cu grupurile populației locale epipaleolitice, după atragerea acesteia la modul de viață neolitic.

Această cultură evoluează de-a lungul a patru mari faze, cu mai multe subfaze și aspecte regionale. Evoluția completă se poate surprinde mai ales în zonele sud-vestice (Banat și Oltenia), legate de aspectul Starčevo, în timp ce spre răsărit și spre nord răspândirea culturii se produce mai târziu, începând îndeosebi din faza a III-a. Astfel, așezarea de la Let (cercetată de Eugenia Zaharia), din sud-estul Transilvaniei, prin stratigrafia sa complexă, este reprezentativă pentru evoluția târzie a acestei culturi[4]. Pentru extinderea arealului

[1] Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *op. cit.*

[2] K. Gallis, ***Καυσεις νεκρόν από τη Νεολιτικη εποχή στη Τεσσάλια***, Atena, 1982.

[3] A. Bolomey, *Why not Early Neolithic in Dobrudja ?*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 5-8.

[4] E. Zaharia, *Considérations sur la civilisation de Criș à la lumière des sondages de Let*, în Dacia N.S. 6, 1962, p. 5-51.

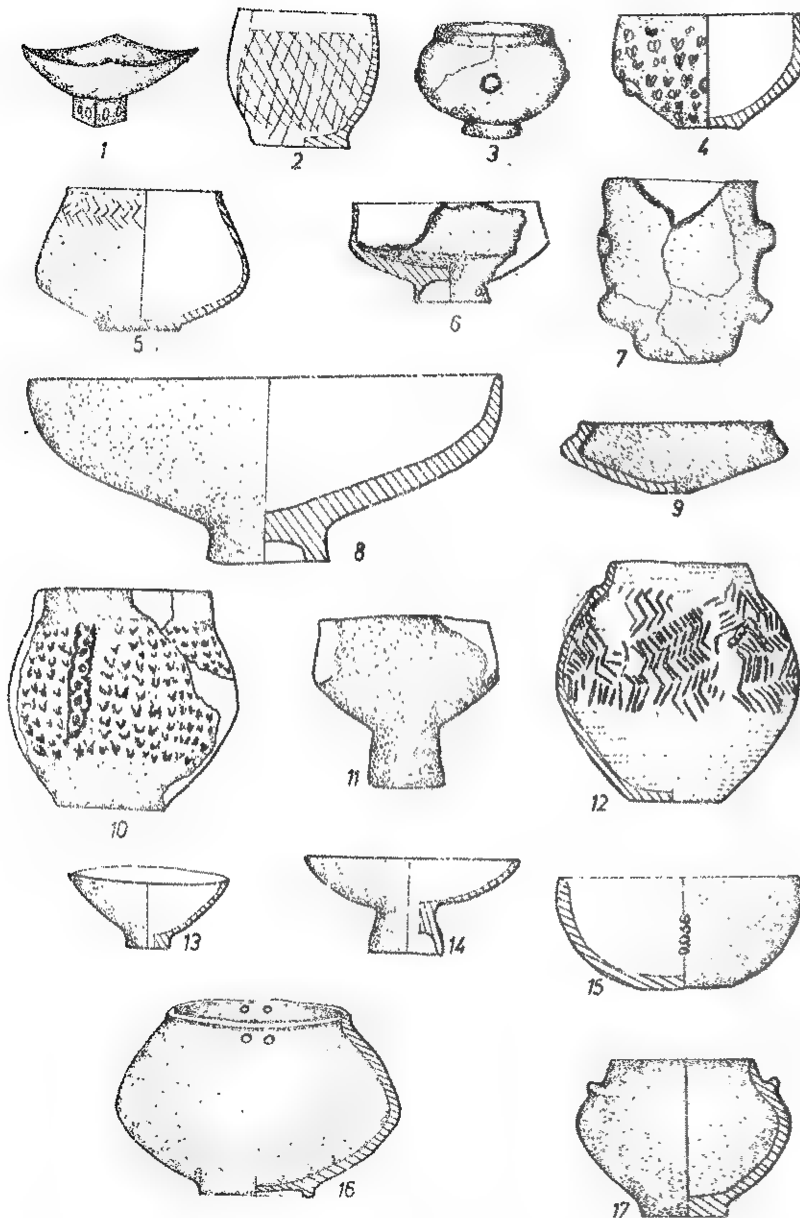

Fig. 10 Cultura Starčevo-Criş. 1 Cuina Turcului; 2-3 Dudeştii Vechi; 4 Zăuan; 5-6 Leţ; 7 Perieni; 8-9 Trestiana; 10-11 Valea Lupului; 12 Grumăzeşti; 13-17 Suceava. După Gh. Lazarovici (1-4), Eugenia Zaharia (5-6); M. Petrescu-Dîmboviţa (7); Eugenia Popuşoi (8-9); Silvia Marinescu-Bîlcu (10-12) şi N. Ursulescu (13-17). Scări diferite.

culturii Starčevo-Criş au fost invocate atât cauze interne (care ţin de creşterea demografică declanşată de noul mod de viaţă agricol şi de necesitatea găsirii unor noi terenuri), cât şi externe (apariţia în zona Dunării a unor noi comunităţi, ce vor pune treptat bazele culturilor Vinča şi Dudeşti din sudul ţării). Referitor la cauzele interne, menţionăm că prelucrarea pământului se făcea în mod extrem de rudimentar, cu ajutorul unui „plantator" de lemn sau corn (precum cel descoperit la Trestiana, jud. Vaslui) şi a săpăligilor de piatră, de tip „teslă", astfel că era afânată doar o peliculă foarte subţire de la suprafaţa pământului, ceea ce ducea rapid la o secătuire relativă a proprietăţilor germinative ale solului. De aceea, în cadrul acestei faze de „agricultură-grădinărit", comunităţile erau obligate să-şi schimbe destul de des locul de aşezare. Pentru înţelegerea acestui proces s-au propus două modele: fie deplasări la mari distanţe („agricultură nomadă sau seminomadă"), fie deplasări în cadrul unei microzone, cu reveniri periodice la amplasamentele anterioare, după refacerea naturală a fertilităţii solului („agricultură ciclică", model demonstrat de Bohumil Soudsky în aşezarea culturii ceramice liniare de la Bylany, în Boemia, şi care s-a practicat aproape sigur şi în neoliticul timpuriu din România)[1].

În cadrul acestui proces de deplasări repetate putem presupune că şi ultimele comunităţi epipaleolitice (îndeosebi tardenoisiene) au fost atrase treptat la modul de viaţă neolitic, prin fenomenul de aculturaţie. Dacă în cultura materială participarea lor este mai greu sesizabilă (pentru că principalele lor artefacte, piesele microlitice de silex, se găsesc, în mare măsură, şi în inventarul comunităţilor de tip Starčevo-Criş), în schimb ea devine evidentă prin aspectul de rudimentarizare (de „barbarizare") pe care-l capătă civilizaţia starčeviană pe măsură ce se îndepărtează de nucleul ei central (zona Serbiei, a Banatului şi a Olteniei) spre nord şi spre est. Apare normal ca noile comunităţi, care adoptă modelul neolitic, să perceapă îndeosebi avantajele imediate ce decurg din practicarea agriculturii, celelalte aspecte ale culturii materiale şi spirituale fiind receptate mai ales prin prisma utilitarului, în timp ce preocupările de ordin estetic şi spiritual rămân pe planul al doilea. Cel mai bine s-a observat acest lucru pe teritoriul Moldovei, unde s-a dovedit existenţa a două variante locale; în timp ce cea sudică (ilustrată mai ales prin staţiunea de la Trestiana, lângă Bârlad, cercetată de Eugenia Popuşoi)[2] păstrează încă în mare măsură elemente starčeviene (pictură, plastică de lut), în varianta nordică (sesizată mai ales prin cercetările efectuate de N. Ursulescu, în aşezarea stratificată de la Suceava)[3], se pune accentul pe o ceramică decorată doar cu impresiuni, incizii şi proeminenţe, iar plastica lipseşte aproape cu desăvârşire. Un aspect şi mai rudimentar a fost sesizat pe teritoriul dintre Prut şi Nistru, îndeosebi prin cercetările de la Săcăreşti, din zona Bălţilor (efectuate de Valentin Dergačev şi Olga Larina). Se pare, de altfel, că unele comunităţi Criş au

[1] N. Ursulescu, *Evoluţia culturii Starčevo-Criş pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984; Idem, *La civilisation de la céramique rubanée dans les régions orientales de la Roumanie*, in Le Paléolithique et le Néolithique, 1991, p. 188–224.

[2] E. Popuşoi, *Trestiana. Monografie arheologică*, Bârlad, 2005.

[3] N. Ursulescu, *Evoluţia culturii Starčevo-Criş...*

pătruns chiar dincolo de Nistru, unde, în contact cu grupurile epipaleolitice locale, au pus bazele unei noi culturi, cea a Bugului Sudic; interferențele între cele două culturi s-au petrecut apoi pe linia Nistrului (sesizate în zona orașului Soroca), fără ca acestea să schimbe însă caracterul specific Starčevo-Criș al așezărilor de la vest de Nistru (unde nu poate fi vorba de prezența unei culturi „bugo-nistriene", presupusă de unii cercetători)[1].

La limita lor nordică, grupurile Starčevo-Criș, din ce în ce mai rarefiate, au intrat într-un proces de sinteză cu comunitățile epipaleolitice din Europa centrală, care probabil, din cauza superiorității lor numerice, și-au impus propriile tradiții estetice și simbolice în ornamentarea ceramicii, dând naștere astfel unui mare complex cultural, cel al ceramicii liniare[2].

Grupul Ciumești-Pișcolt (fig. 11) (numit astfel după două localități din jud. Satu Mare, cercetate de Eugen Comșa și Gheorghe Lazarovici)[3] reprezintă tocmai expresia acestei sinteze în partea de nord-vest a țării. Grupul face parte din aria culturală mai largă a ceramicii liniare vechi din bazinul superior și mijlociu al Tisei (în Alföld), având strânse legături în sud-estul Slovaciei și nord-estul Ungariei. Ceramica, deși prezintă multe afinități cu cea starčeviană, se deosebește totuși de aceasta prin larga utilizare a unui decor de linii, incizate destul de superficial, cu ajutorul unui instrument cu vârful bont. Evoluția sa va continua și în neoliticul dezvoltat, când (prin descoperirile de la Săcueni și Pișcolț — faza târzie) se apropie din ce în ce mai mult de complexul cultural cu ceramică pictată, circumscris zonei Munților Apuseni.

Aceeași tendință de transformare a culturii Starčevo-Criș într-o nouă cultură, de tip liniar-ceramic, se observă și în nordul Moldovei, în ultima subfază a evoluției (IVB)[4], dar aici desăvârșirea acestei sinteze se va produce doar mai spre nord, în sud-estul Poloniei.

În schimb, în sud-vestul țării, comunitățile Starčevo-Criș târzii, rămase pe loc, au fost antrenate într-o lungă conviețuire cu noile grupuri pătrunse în zonă, purtătoare ale culturii chalcolitice timpurii de tip Vinča, din care au rezultat fie procese de asimilare, fie de sinteză[5] prin preluarea unor elemente decorative vinciene în propriul inventar (de exemplu, canelurile sau decorul lustruit). Pe această cale s-ar putea explica și prezența primelor piese de aramă în așezări Criș târzii (Iernut, Balomir, Trestiana ș.a.)[6].

[1] V. Dergachev ș.a., *Recent Resultats of Neolithic Research in Moldavia*, în Oxford Journal of Archeology 10 1991, 1, p. 1–16.

[2] N. Ursulescu, *Local Variants of the Starčevo-Criș Culture in the Carpato-Nistrean Area*, în Festschrift für Gheorghe Lazarovici, Timișoara, 2001, p. 59-67.

[3] E. Comșa, *Quelques problèmes concernant la civilisation de Ciumești*, în Acta Archaeologica Carpathica 13, 1973 p. 39-50; Gh. Lazarovici, I. Németi, *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României*, în AMP 7, 1983, p. 17–60.

[4] N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș...*; Idem, *La civilisation de la céramique rubanée...*; Idem, *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpatice ale României*, I, Iași, 2000.

[5] Gh. Lazarovici, *Faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș în Banat*, în AMN 8, 1971, p. 409-413, idem, *Neoliticul Banatului*, Cluj, 1979, p. 53-56.

[6] N. Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei: studii, articole, note*, Cluj, 1976; N. Ursulescu, V. Dergacev, *Influences de type Vinča dans le Néolithique ancien de la Moldavie*, în Banatica 11, 1991, p. 157–172.

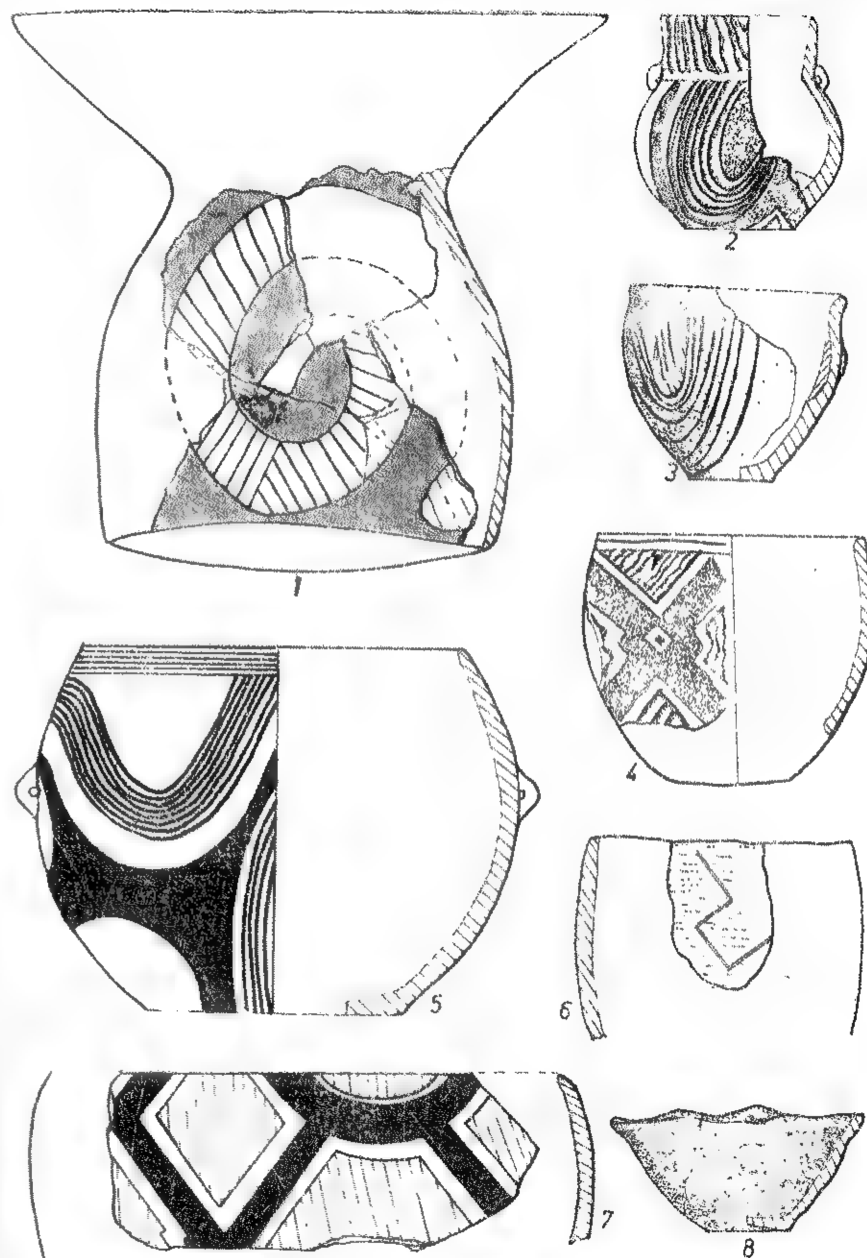

Fig. 11 Grupul cultural Ciumești-Pișcolt. 1 Săcueni; 2-8 Pișcolt. După Gh. Lazarovici. Scări diferite.

Comunităților Starčevo-Criș, în afară de importantul rol de a fi realizat neolitizarea a aproape întreg teritoriului țării, le revine și meritul de a fi inițiat exploatarea unor materii prime, chiar prin specializarea unor grupuri pentru efectuarea acestor operațiuni; cităm, în acest sens, așezările cu caracter sezonier de la Iosaș (jud. Arad), pentru exploatarea și prelucrarea silexului, precum și cele de la Solca (jud. Suceava), Lunca-Vânători (jud. Neamț) ș.a., pentru extragerea sării din izvoarele sărate („slatine") ale zonei de salifer a Carpaților Orientali[1].

În ceea ce privește așezările, acestea se plasau în imediata vecinătate a unor cursuri de apă (mai ales secundare), pe terase joase și medii. Locuințele erau adâncite, în fazele mai vechi, și sub forma unor colibe de suprafață, cu schelet lemnos lutuit în fazele mai noi. De regulă, așezările nu erau fortificate, cu excepția câtorva din faza târzie, din zona Dunării bănățene și oltene, care se înconjoară cu șanțuri de mici dimensiuni (Cârcea, Schela Cladovei, Gornea)[2], poate pentru a-și asigura protecția contra primelor triburi vinciene intruse în zonă, deși eficacitatea defensivă a unor astfel de lucrări primitive este îndoielnică.

În cadrul așezărilor se efectuau și înmormântările, atât în interiorul locuințelor (mai ales aproape de vetre), cât și printre ele. Defuncții erau așezați în poziție chircită, pe o parte, fiind însoțiți de resturi ale „ospățului funerar" (fragmente de vase, oase de animale). Analiza antropologică a relevat o componentă majoritară de factură mediteraneană, gracilă, care pledează pentru originea sudică a acestei populații, alături de care apar și elemente protoeuropoide, ca dovadă a antrenării populației locale, epipaleolitice, în procesul de neolitizare.

e. Neoliticul dezvoltat (târziu) (fig. 12)

Neoliticul dezvoltat (târziu) (cca 5 500–5 000) corespunde cu înlocuirea marii unități culturale Starčevo-Criș printr-o serie de culturi și sinteze, care reflectă pătrunderea pe teritoriul României a unor noi comunități și influențe culturale, venite din sud (fondul cultural Vinča), și dinspre Europa Centrală (cultura ceramicii liniare). Procesul se petrece în momente și ritmuri diferite de la o zonă la alta, ceea ce conduce la decalaje cronologice și la o puternică fragmentare culturală, mai ales în zonele vestice ale țării. În final, spre sfârșitul mileniului al V-lea, din amestecul elementelor caracteristice celor două fonduri culturale, cu origini atât de diferite, se vor naște o serie de culturi noi, cu un pregnant caracter de originalitate și vitalitate (Boian, Precucuteni, Vădastra, Turdaș, Iclod, Tisa), care vor influența evoluția eneoliticului pe teritoriul României.

[1] N. Ursulescu, *L'utilisation des sources salées dans le Néolithique de la Moldavie (Roumanie)*, în Nature et Culture, I, ERAUL 68, Liege, 1996, p. 489–497; D. Monah, *L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpates Orientales*, în O. Weller (éd.), *Archéologie du sel: technique et sociétés*, Liège, 2002, p. 135-146.

[2] Gh. Lazarovici, *Über neo- bis äneolithische Befestigungen aus Rumänien*, în JMV 73, 1990, p. 93-117.

În ceea ce privește puternicul val târziu de influențe sudice, pornit din eneoliticul mijlociu anatolian (cultura Halaf), acesta a afectat întreg spațiul balcanic, conducând la o restructurare culturală ce a atins toată zona Dunării mijlocii și inferioare și s-a manifestat sub forma unor aspecte culturale diferite, dar parțial înrudite. Primele prezențe la nord de Dunăre se datorează culturilor Vinča și Dudești (în Banat, Oltenia și Muntenia); ceva mai târziu și spațiul dobrogean a fost cuprins, pentru prima oară, în sistemul vieții neolitice, apărut aici prin intermediul comunităților Hamangia.

Cultura Vinča (fig. 13) este numită astfel după celebra așezare de tip *tell* din apropiere de Belgrad, cercetată și publicată de M. M. Vasić, în primele decenii ale secolului XX; așezarea, prin grosimea straturilor (peste 9 m) și prin mulțimea „importurilor" din culturile vecine, a devenit un punct de referință pentru evoluția întregului neo-eneolitic din Balcani și din Europa Centrală. Aici au fost stabilite cele patru mari faze de evoluție ale culturii (A–D), fiecare cu mai multe subfaze și etape, renunțându-se la sistemul de periodizare cu două faze (Vinča-Turdaș și Vinča-Pločnik), din cauza definirii imprecise a acestora. Datorită caracterului său extrem de dinamic, cultura Vinča a cunoscut o largă răspândire și, printr-un proces activ de sinteze cu comunitățile locale Starčevo-Criș, ca și cu cele ale ceramicii liniare (îndeosebi din bazinul Tisei), a dat naștere mai multor variante culturale, înrudite între ele, astfel că pe teritoriul României nu se poate vorbi atât de o cultură Vinča propriu-zisă, cât mai ales de o serie de grupuri de caracter vincian (cultura Banatului, grupul Parța, grupul Bucovăț, cultura Szakálhát, grupul Rast, cultura Turdaș, complexul cultural Lumea Nouă-Cheile Turzii-Cluj, grupul Iclod etc.)[1] (pl. 4/1).

Elementul cel mai caracteristic al culturii Vinča îl constituie ceramica (a cărei pastă este amestecată cu nisip și pietricele), cu diferite nuanțe de negru și cenușiu, bine arsă și cu un puternic luciu metalic (liniile lustruite formând adeseori motive ornamentale) și cu decoruri tipice de caneluri, pliseuri și benzi de linii incizate, umplute cu puncte. De asemenea, plastica de lut antropomorfă, prin redarea unor măști faciale triunghiulare, vădește un tip somatic cu evidente trăsături asiatico-mediteraneene. La fel de tipice sunt vasele și capacele antropomorfe.

Comunitățile Vinča s-au adaptat bine la diverse forme de teren și la diverse medii ecologice, ceea ce explică larga lor răspândire. De regulă, în primul moment al locuirii într-o zonă, vincienii își construiau locuințe adâncite parțial în sol, pentru ca, ulterior, să realizeze doar locuințe de suprafață, cu o arhitectură destul de complexă.

La începutul primei faze (etapa A_1), cultura Vinča își păstrează nealterate trăsăturile originare, neintrând încă în procese de sinteză cu comunitățile Starčevo-Criș (faza IIIB) din Serbia și Banat. Mai mult, aceste comunități starčeviene cunosc tocmai acum maxima înflorire a unui nou tip de decor (policromia) și ating apogeul ariei lor de răspândire spre nord și spre est. Cea mai timpurie prezență a comunităților vinciene pe teritoriul României a fost atestată stratigrafic la Liubcova-Ornița (jud. Caraș-Severin), unde un nivel Starčevo-Criș de la începutul fazei târzii (IIIB) este suprapus direct de o locuință

[1] Gh. Lazarovici, *Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien*, în PZ 56, 1981, 2, p. 169–196.

Cultura PRECUCUTENI
Cultura BOIAN
Complexul cultural TURDAȘ
Cultura TISA
Cultura VINČA (faza C) - RAST
Cultura VĂDASTRA
Cultura HAMANGIA
Aspectul cultural STOICANI-ALDENI-BOLGRAD

Fig. 12 Harta descoperirilor neoliticului târziu și eneoliticul timpuriu. 1 Alba Iulia-„Lumea Nouă"; 2 Alexandria; 3 Andrieșeni; 4 Bancu; 5 Battonya; 6 Băneasa; 7 Bărlălești; 8 Bosanci; 9 Brăilița; 10 Brănișca; 11 Capidava, 12 Călărași, 13 Cărbuna; 14 Căscioarele; 15 Cățelu; 16 Ceamurlia; 17 Cenad; 18 Cernavodă; 19 Cernica; 20 Cherestur, 21 Chiperești; 22 Chirnogi; 23 Chișoda; 24 Ciocănești (Andolina); 25 Ciucsângiorgiu; 26 Ciumești; 27 Cocoara; 28 Cornești; 29 Coroteni; 30 Coșereni; 31 Cosernița; 32 Coslogeni; 33 Costișa; 34 Covasna; 35 Crușovu; 36 Csoka; 37 Deszk; 38 Deva-„Tăualaș"; 39 Dévavanya; 40 Devenț; 41 Dodești; 42 Drăgănești; 43 Dudeștii Vechi (Besenova); 44 Durankulak; 45 Erulia; 46 Fărcașu de Jos; 47 Feldioara; 48 Flămânzi; 49 Florești; 50 Foeni; 51 Foltești; 52 Ghigoiești-Trudești; 53 Giulești; 54 Glina; 55 Greaca; 56 Hamangia; 57 Hărman; 58 Hârșova; 59 Hodmezóvásárhely; 60 Hodoni; 61 Holercani; 62 Homești; 63 Homojdia; 64 Hotărani; 65 Iași; 66 Idjoš; 67 Ipotești; 68 Isacova; 69 Isaiia; 70 Istria; 71 Izvoare; 72 Jabăr; 73 Jupa; 74 Larga Jijia; 75 Largu; 76 Leț; 77 Limanu; 78 Limba (Dumbrava), 79 Lipova; 80 Liscoteanca; 81 Liubcova; 82 Lopățica; 83 Mangalia; 84 Matejski Brod; 85 Măcin; 86 Măgurele; 87 Mălăești; 88 Mânăstioara; 89 Mândrișca; 90 Medgidia; 91 Mihoveni; 92 Mintia; 93 Moacsa-„Eresteghin"; 94 Moldova Veche; 95 Mukacevo; 96 Negrești; 97 Oarța; 98 Oradea; 99 Orlea; 100 Orlovka; 101 Ostrovu Corbului; 102 Ozernoe; 103 Öcsöd; 104 Padea; 105 Parța; 106 Petru Rareș; 107 Piatra Olt; 108 Pietrele; 109 Piscu Crăsani; 110 Poduri; 111 Prundu; 112 Radovanu; 113 Râmnicelu; 114 Reci; 115 Reșița; 116 Rogojeni; 117 Ruginești; 118 Rusestii Nou; 119 Rusi-Mânăstioara; 120 Sajan; 121 Salonta; 122 Săcueni; 123 Sălbăgelu; 124 Sânandrei; 125 Sântandrei; 126 Sfântu Gheorghe; 127 Siliște; 128 Slatina; 129 Smeeni; 130 Soloncenі; 131 Spanțov; 132 Suceava; 133 Suceveni; 134 Sudiți; 135 Sultana; 136 Szarvas; 137 Szeghalom; 138 Szegvar; 139 Szentes; 140 Sag; 141 Șoimuș; 142 Suletea; 143 Tangâru; 144 Taraclia; 145 Tărtăria; 146 Târgu Frumos; 147 Târpești, 148 Tape; 149 Techirghiol; 150 Tiszafüred; 151 Tiszacsege; 152 Traian; 153 Turia; 154 Unip; 155 Vadu Crișului; 156 Vadu Sorești; 157 Valea Nandrului; 158 Vărșand, 159 Verbicioara; 160 Verbița; 161 Vidra; 162 Vinga; 163 Vlădeni; 164 Vlădila; 165 Vulcănești; 166 Zau de Câmpie; 167 Zăuan; 168 Zemplin; 169 Zimnicea; 170 Zorlențu Mare; 171 Zsáka (N. Ursulescu).

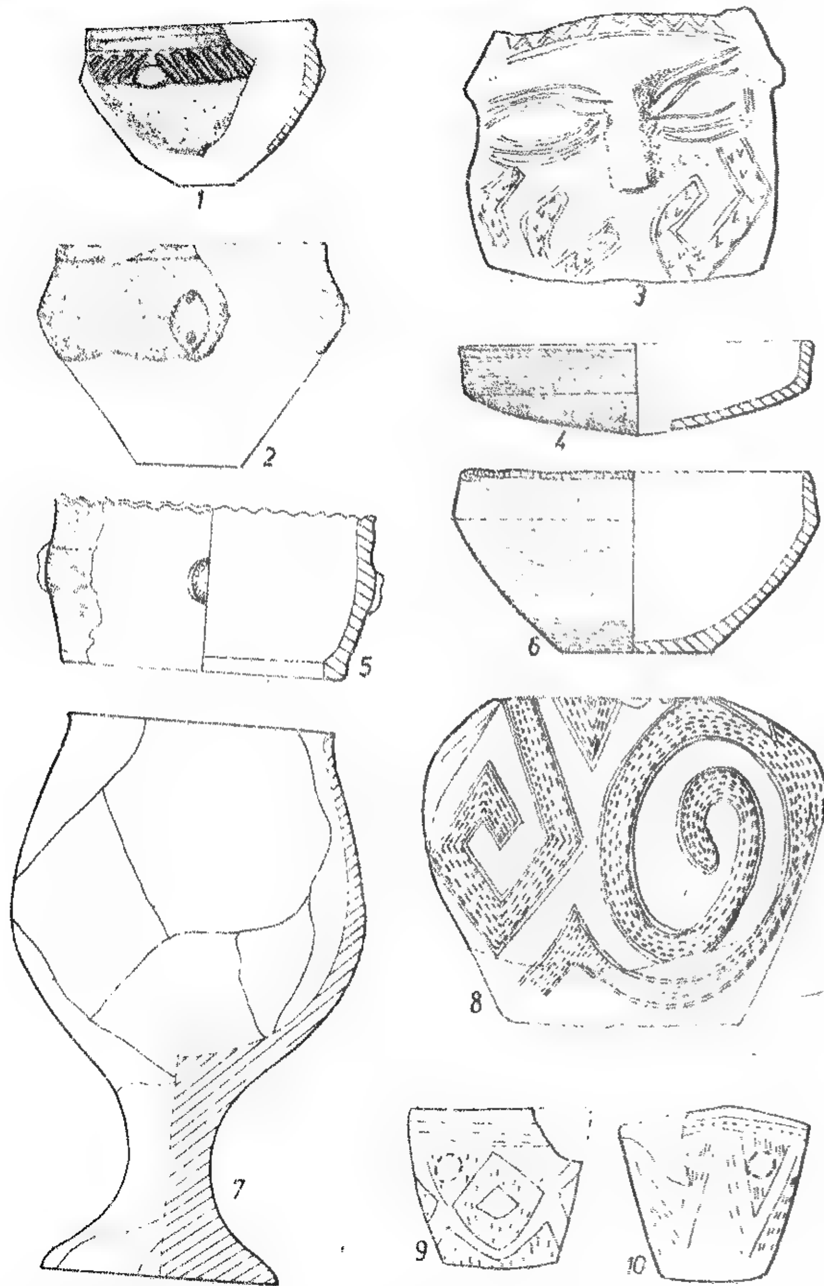

Fig. 13 Cultura Vinča. 1-3 Liubcova, 4-6 Gornea; 7-8 Zorlenţu Mare; 9-10 Turdaş. După S.A. Luca (1-2), Gh. Lazarovici (3-8) şi M. Roska (9-10). Scări diferite.

Vinča A_1, ceea ce dovedeşte că apariţia noilor comunităţi în zonă s-a petrecut într-un moment corespunzător sfârşitului subfazei Starčevo-Criş IIIB[1]. Se pare că relaţiile dintre purtătorii celor două culturi au fost la început destul de încordate, deoarece la mai multe aşezări Starčevo-Criş târzii şi Vinča timpurii din Banat şi Oltenia apar sisteme de apărare cu şanţuri şi palisade — primele de acest fel cunoscute în neoliticul României[2].

Începând cu sfârşitul subfazei Vinča A_2, se constată pe tot teritoriul Banatului (şi îndeosebi în regiunile de câmpie) un accentuat proces de sinteză cu comunităţile ultimei faze (IV) a culturii Starčevo-Criş, ceea ce, după opinia lui Gheorghe Lazarovici, ar fi dat naştere unei culturi de caracter mixt, pe care a denumit-o *„cultura Banatului"*[3] (fig. 15). Acelaşi cercetător a precizat că ea evoluează de-a lungul a trei faze, contemporane cu fazele A_{2-3}, B şi C_1 ale culturii Vinča. Pe parcurs, „cultura Banatului" îşi lărgeşte contactele cu grupurile ceramicii liniare din Câmpia Tisei (aşa-numita cultură Alföld), îndeosebi cu grupul Szakálhát, apărând noi fenomene de sinteză. În cadrul „culturii Banatului" se pot sesiza şi particularităţi locale, cum ar fi cele din grupurile Parţa şi Bucovăţ. Îndeosebi aşezarea de la Parţa (jud. Timiş), în care s-au efectuat ample cercetări, a dezvăluit că în cadrul „culturii Banatului" se atinsese un grad remarcabil de civilizaţie, cu elemente de arhitectură elevate (inclusiv construcţii cu etaj) şi cu viaţă spirituală complexă. În centrul aşezării de la Parţa se afla o zonă sacră, în care a fost descoperit cel mai vechi sanctuar din neoliticul României (reconstituit în Muzeul Banatului din Timişoara)[4] (fig. 14).

Alte comunităţi vinciene, pătrunse în bazinul mijlociu al Mureşului, au pus bazele unei noi sinteze, *cultura Turdaş* (staţiune *tell* în apropiere de Deva, cercetată în mai multe rânduri încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea), în cadrul căreia se regăsesc, deopotrivă, şi tradiţii Starčevo-Criş şi influenţe ale ceramicii liniare. Cultura Turdaş are o evoluţie relativ scurtă, paralelă cu sfârşitul fazei Vinča B şi începutul fazei C, dar inventarul său prezintă o serie de descoperiri de excepţie, relevând strânse legături cu lumea Orientului Apropiat, datorate mai ales unor noi impulsuri venite din această zonă în aria vinciană, la începutul fazei C (acestea aparţin deja etapei următoare, cea a eneoliticului timpuriu).

Un interesant fenomen de sinteză se petrece în zona circumscrisă Munţilor Apuseni, unde o serie de comunităţi Starčevo-Criş târzii au reuşit să conserve unele tradiţii, îndeosebi în domeniul ceramicii pictate, receptând, desigur, numeroase influenţe din partea civilizaţiei vinciene şi a grupurilor cu ceramică liniară. S-a născut astfel un complex cultural cunoscut sub numele de Lumea Nouă (după un cartier al oraşului Alba Iulia), care se compune dintr-o serie de grupuri, cu aspect destul de diferenţiat de la zonă la zonă, dar având o trăsătură

[1] S. A. Luca, *Liubcova-Ornita. Monografie arheologică*, Târgovişte, 1998.

[2] Gh. Lazarovici, *Über neo- bis äneolithische Befestigungen aus Rumänien...*

[3] Idem, *Migration et diffusion dans les cultures du Banat et de l'Alföld*, în Rubané et Cardial, ERAUL 39, Liège, 1990, p. 21-37.

[4] Idem, *Das neolithische Heiligtum von Parţa*, in Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 149-174; Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean, Z. Maxim, *Parţa*, Timişoara, 2001.

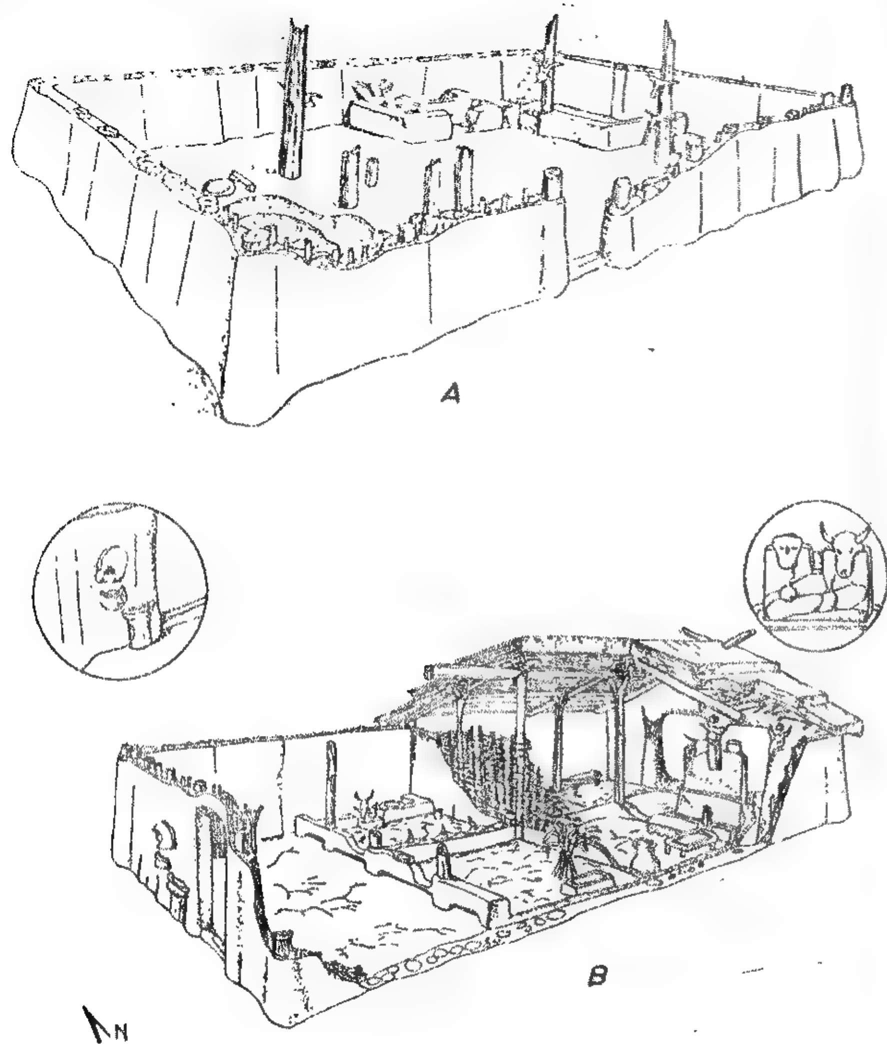

Fig. 14 Reconstituirea „sanctuarului" de la Parța în cele două faze de construcție. După Gh. Lazarovici.

Fig. 15 Cultura Banatului. 1-5 Parța; 6-8 Bucovăț. După Gh. Lazarovici. Scări diferite.

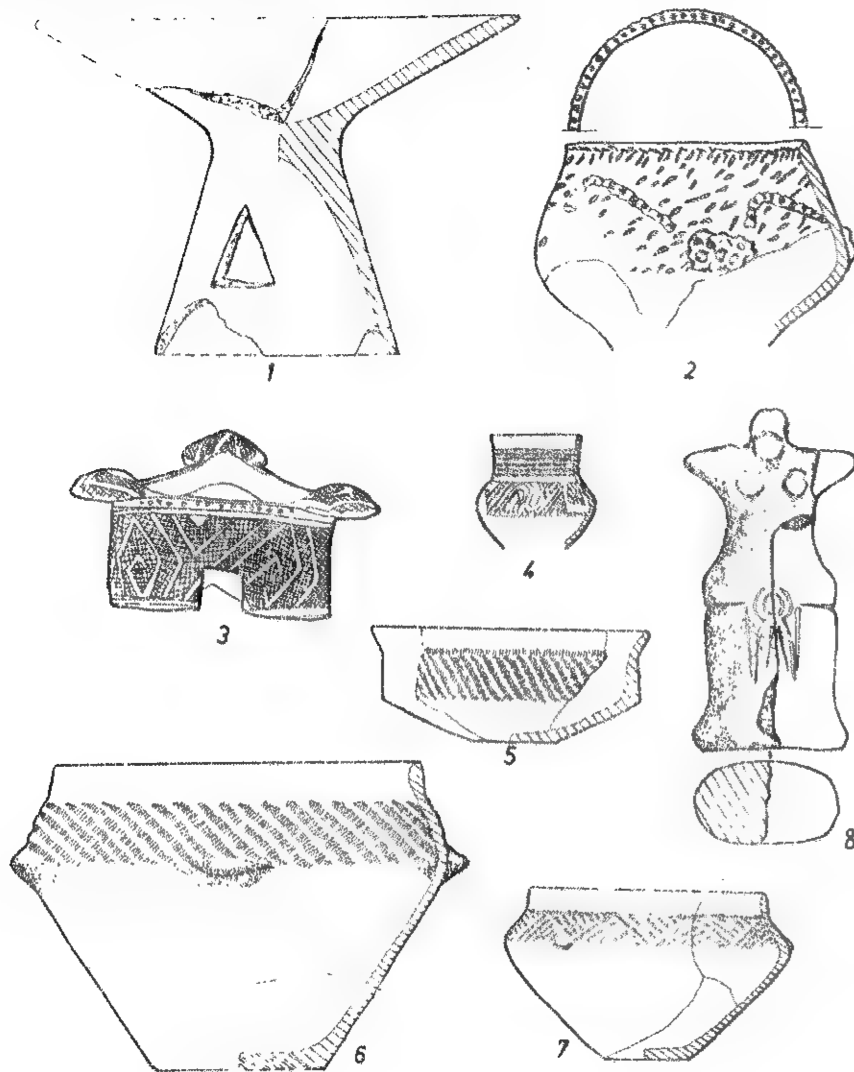

Fig. 16 Cultura Dudești 1-3, 5-8 Fărcașu de Sus; 4 Dudești. După M. Nica (1-3, 5-8) și Eugen Comșa (4). Scări diferite.

comună: conservarea ceramicii pictate. Se încadrează aici descoperirile de la Deva-Tăulas, de la Cheile Turzii, de la Cluj, parțial Iclod (la nord de Cluj, în valea Someșului), Piscolț (fazele evoluate) și din grupul Esztár (Crișana și estul Ungariei)[1]. Evoluția celor mai multe dintre aceste grupe culturale începe în neoliticul dezvoltat, dar continuă și în eneoliticul timpuriu. Acest complex cultural, ca și cultura Turdaș, va reprezenta substratul pe care se formează apoi cultura Petrești, cu splendida sa ceramică pictată.

Cultura Dudești (fig. 16) (numită după un cartier al Bucureștilor) reprezintă vecinul răsăritean al culturii Vinča, cu care se interferează, de altfel, în zona Olteniei, dând naștere unui aspect cultural mixt. De asemenea, comunitățile cu ceramică de tip Dudești au cuprins aproape întreg teritoriul Munteniei, și, prin afluxul unor noi influențe sudice, au asimilat comunități Starčevo-Criș, iar în Oltenia pe cele ale grupului Cârcea târziu[2].

Punctul de plecare al comunităților Dudești se află în nord-vestul Anatoliei (în așezări de tip Demircihöyük), răspândirea făcându-se prin estul Bulgariei (zona Varna). Începutul culturii Dudești în Muntenia (faza Malu Roșu) se poate paraleliza cu ultima fază a culturii Starčevo-Criș, existând o serie de importuri și influențe reciproce. Următoarele două faze (Fundeni și Cernica) sunt contemporane cu comunitățile culturii ceramicii liniare (din faza denumită „cu capete de note muzicale") din Moldova, care au încercat mereu să se infiltreze spre sud. De altfel, din amestecul triburilor liniar-ceramice cu cele Dudești târzii se va naște, prin intermediul aspectului Sudiți, din nord-estul Munteniei, prima fază a noii culturi Boian, din eneoliticul timpuriu.

Ultimele comunități Dudești au mai persistat un timp la sud de Dunăre (cultura Hotnița), ca și în Oltenia, fiind tot mai mult influențate de vecinii vincieni și punând, în cele din urmă, bazele noii culturi Vădastra.

Ceramica culturii Dudești prezintă, în general, un aspect mai rudimentar decât cea a culturii Vinča, dar are în comun cu aceasta decorurile canelate și plisate. Ca elemente caracteristice, se remarcă îndeosebi benzile incizate, umplute cu rețele formate din linii oblice, fin incizate. Uneltele de silex prezintă un accentuat caracter microlitic, de tradiție epipaleolitică, dovedind că strămoșii comunităților Dudești din Anatolia erau, la bază, purtătorii unei culturi neolitice de factură timpurie, care au fost parțial influențați de curentul chalcolitic halafian, responsabil și de începutul expansiunii culturale vinciene în Balcani.

Cercetări relativ recente sugerează că într-un moment ce s-ar putea paraleliza cu una din fazele evoluate ale culturii Dudești și-au făcut apariția în Dobrogea primele comunități neolitice, purtătoare ale culturii Hamangia, a căror origine se află în etapele târzii ale marelui complex neolitic timpuriu circummediteranean, caracterizat prin ceramică *Impresso* (pseudo-cardială)[3]. Sosirea comunităților de tip Hamangia în Dobrogea s-ar putea explica

[1] Gh. Lazarovici, F. Drașovean (ed.), *Cultura Vinča în România*, Timișoara, 1991.

[2] E. Comșa, *Données sur la civilisation de Dudești*, în PZ 46, 1971, 2. p. 145-249; M. Nica, *La culture de Dudești en Olténie*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 71–103.

[3] Denumirea se referă la modul de ornamentare prin șiruri de impresiuni făcute cu unghia sau cu diferite obiecte, în special cu scoici din specia Cardium; de aici și denumirea de «ceramică de tip cardial».

atât prin deplasarea lor pe uscat, de-a lungul țărmului vestic al Mării Negre, dar și pe calea maritimă, dinspre Anatolia (așa cum a presupus mai demult Dumitru Berciu)[1]. Multă vreme, evoluția culturii Hamangia a fost paralelizată cu cultura Boian din eneoliticul timpuriu, dar descoperiri mai noi, efectuate la Medgidia-„Cocoașe" și la Durankulak (lângă granița bulgaro-română) au arătat că începuturile culturii Hamangia se pot plasa încă din vremea culturii Dudești[2]. Problema acestei faze timpurii mai necesită încă multe clarificări, mai ales în ceea ce privește raporturile ei cu vechea populație epipaleolitică din zonă, dat fiind faptul că, până în prezent, nu sunt cunoscute comunități neolitice timpurii în spațiul istro-pontic. De altfel, evoluția principală a culturii Hamangia s-a desfășurat totuși în eneoliticul timpuriu (unde va fi prezentată mai detaliat).

Cultura ceramicii liniare (fig. 17) este numită astfel după decorul caracteristic de linii incizate, dispuse de regulă în benzi (*Bandkeramik*). Reprezintă prima mare sinteză neolitică pentru cea mai mare parte a teritoriilor Europei Centrale și de nord-vest. A luat naștere la periferia nordică a culturii Starčevo-Criș (în fazele târzii ale acesteia), îndeosebi pe teritoriul Ungariei și Slovaciei, prin neolitizarea comunităților epipaleolitice locale, care, probabil, au redat pe ceramică propriile tradiții motivistice, exprimate până atunci pe alte materiale[3]. A fost prima creație neolitică integral realizată de comunitățile locale europene, care au receptat doar impulsurile culturale de origine sudică.

De la început, această cultură s-a manifestat sub două variante, între care deosebirile s-au accentuat tot mai mult pe parcurs. Varianta din bazinul Tisei a utilizat, în decorarea ceramicii, îndeosebi linii larg incizate și puțin profunde (albiate), dispuse, adeseori, vălurit sau meandrat[4]; în schimb, în varianta central-europeană s-au trasat linii înguste, adânc incizate, care, în fazele mai evoluate, sunt întretăiate de mici alveole (numite „capete de note muzicale"), apoi de crestături[5]. În timp ce varianta din bazinul Tisei și-a păstrat aproximativ același teritoriu pe tot parcursul evoluției, cealaltă variantă, formată inițial în vestul Slovaciei, în Ungaria transdanubiană și în Cehia, s-a răspândit cu rapiditate pe un vast spațiu, care se întinde de la Marea Nordului până la Bugul Sudic, cuprinzând cea mai mare parte a Țărilor de Jos, Germania, Austria, Polonia, jumătatea nordică a

[1] D. Berciu, *Cultura Hamangia*, București, 1966.

[2] P. Hașotti, *Observații asupra ceramicii dintr-un complex al culturii Hamangia de la Medgidia*, în SCIVA 37, 1986, 2, p. 121–133; Idem, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997.

[3] J. Pavuk, *Linienbandkeramik*, în Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit, Bratislava, 1970; Idem, *Problem der Genese der Kultur mit Linearkeramik im Lichte ihrer Beziehungen zur Starčevo-Criș-Kultur*, în Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1980, p. 163-174; J. Lichardus, *Zur Entstehung der Linearbandkeramik*, Germania 50, 1972, p. 1–15; Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România*, în AMP 8, 1984, p. 49–104.

[4] N. Kalicz, J. Makkay, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977.

[5] E. Comșa, *Considerații cu privire la cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul României și în regiunile vecine*, în SCIV 11, 1960, 2, p. 217–245; J. Pavuk, *Chronologie der Želiezovce Gruppe*, în SlovArch 18, 1969, 2, p. 269–367.

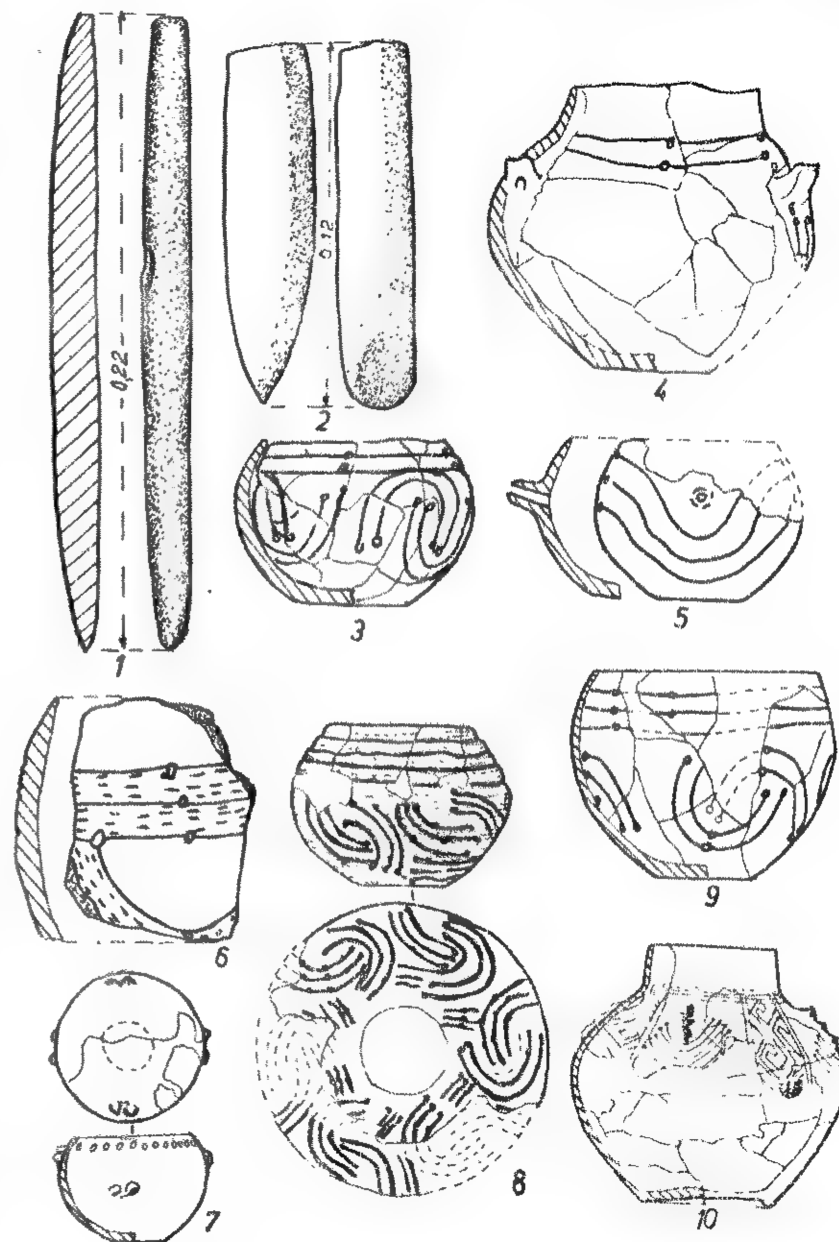

Fig. 17 Cultura ceramicii liniare (faza cu capete de note muzicale). 1-5 Glăvanestii Vechi (1-2 daltă și topor de tip calapod); 6 Mihoveni; 7-8 Traian; 9-10 Târpești. După Eugen Comșa (1-5), N. Ursulescu (6), Hortensia și Vl. Dumitrescu (7-8) și Silvia Marinescu Bîlcu (9-10). Scări diferite.

României și a Republicii Moldova, precum și vestul Ucrainei (până la Bugul Sudic)[1]. Cauzele acestei rapide extinderi sunt cele generale ale tuturor culturilor responsabile de fenomenul neolitizării într-un anumit teritoriu: creșterea demografică și secătuirea rapidă a solurilor în condițiile unei agriculturi extrem de rudimentare (extensive).

Pe teritoriul României se regăsec ambele variante ale acestui complex cu ceramică liniară, limita dintre ele putând fi stabilită aproximativ pe versanții răsăriteni ai Munților Apuseni (în așezarea de la Alba Iulia-*Lumea Nouă* apar materiale aparținând ambelor variante)[2]. În regiunile vestice se atestă existența tuturor fazelor de evoluție ale variantei Tisa. Zona nord-vestică, prin grupul Ciumești-Pișcolț, reprezintă chiar una din ariile genetice pentru cultura ceramicii liniare[3]. Varianta Tisa a ceramicii liniare a intrat într-un lung proces de schimburi reciproce și sinteze cu comunitățile vinciene și starčeviene târzii, reușind uneori să-și pună amprenta asupra evoluției culturale, așa cum se vădește îndeosebi în „cultura Banatului" și în cultura Turdaș, dar și în cazul altor grupuri locale.

În schimb, în părțile răsăritene ale țării, ceramica liniară și-a început evoluția mai târziu, deoarece cultura Starčevo-Criș și-a păstrat aici individualitatea până la sfârșit, chiar dacă în zonele de nord ale Moldovei s-au observat unele tendințe de evoluție a ceramicii locale spre ceramica veche de tip liniar, ca de exemplu în așezările de la Suceava și Sacărești (jud. Bălți, Republica Moldova)[4]. De aceea, evoluția ceramicii liniare la răsărit de Carpați a început cu adevărat doar după pătrunderea din afară a comunităților evoluate ale acestei culturi (*faza ceramicii liniare cu capete de note muzicale*)[5]. Aceste comunități au ocupat rapid întreg teritoriul Moldovei până la Nistru, intrând în relații, spre est, cu comunitățile culturii Bugului Sudic (din faza a IV-a)[6]. În același timp, alte comunități au trecut Carpații Orientali, ocupând aproape tot Podișul Transilvaniei. Pretutindeni, în acest spațiu cuprins între Nistru și Munții Apuseni, au întâlnit comunitățile târzii ale culturii Starčevo-Criș, aflate într-un accentuat proces de involuție, pe care le-au asimilat cu ușurință, preluând de la acestea mai ales decorurile categoriei grosiere a ceramicii (impresiuni de deget și unghie, proeminențe, barbotină). De asemenea, ei au adoptat și tipul de locuință de mici dimensiuni, inclusiv cea adâncită (descoperită la Mihoveni, lângă Suceava sau la Dănceni, lângă Chișinău), părăsind astfel tradiția locuințelor lungi de câteva zeci de metri, specifice Europei Centrale[7]. E greu de precizat dacă această modificare a corespuns, eventual, unei schimbări de organizare socială, prin trecerea de

[1] N. Ursulescu, *La civilisation de la céramique rubanée...*; O. Larina, *Kul'tura linejno lentočnoj keramiki Pruto Dnestrovskogo regiona,* în Stratum plus 2, 1999, p. 10–140.

[2] I. Berciu, *Importanța complexului neolitic «Lumea Nouă» în lumina noilor descoperiri: 1961–1963,* în Apulum 7, 1968, 1, p. 53–60.

[3] Gh. Lazarovici, *Neoliticul timpuriu în România...*; Gh. Lazarovici, I. Németi, *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României*

[4] N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș...*; V. Dergachev ș.a., *op. cit.*; O. Larina, *op. cit.*

[5] F. Comșa, *Considerații cu privire la cultura cu ceramică liniară...*

[6] V. I. Markevici, *Bugo-dnestrovskaja kul'tura na teritorii Moldavii*, Chișinău, 1974.

[7] N. Ursulescu, *La civilisation de la céramique rubanée...*; O. Larina, *op. cit.*

la familiile mari (adăpostite în casele lungi) la familia pereche, sau a fost vorba doar de o simplă adaptare la condițiile locale. În domeniul uneltelor, purtătorii ceramicii liniare își păstrează specificul, prin utilizarea așa-numitelor *topoare-calapod* (cu o față perfect plată și cu alta bombată), deosebite de *teslele* din cultura Starčevo-Criș.

În mai multe cazuri, purtătorii culturii ceramicii liniare s-au stabilit în așezările locuite anterior de comunități ale culturii Starčevo-Criș, practicând aceleași forme de viață agricolă primitivă. Într-o asemenea așezare, la Perieni (lângă Bârlad), Mircea Petrescu-Dîmbovița a stabilit, în 1955, pe cale stratigrafică, raportul cronologic dintre cele două culturi[1].

Spre vest, înaintarea comunităților culturii ceramicii liniare cu capete de note muzicale a fost oprită de comunitățile vinciene și de cele ale complexului cultural Lumea Nouă. Se pare că, alături de rudele lor din bazinul Tisei, aceste comunități au jucat un rol important în geneza culturii Turdaș și chiar a grupului Iclod (din bazinul mijlociu al Someșului)[2].

Spre sud, aceleași comunități au întâlnit, în părțile de nord-est ale Munteniei, pe purtătorii culturii Dudești, cu care au intrat într-un lung proces de sinteză, de-a lungul fazelor Fundeni și Cernica ale acestei culturi; sinteza, atestată prin aspectul Sudiți (localitate din jud. Buzău), a stat la baza formării culturii Boian[3]. Purtătorii culturii ceramicii liniare au continuat să întrețină strânse legături și cu comunitățile noii culturi, în primele două faze ale acesteia din urmă (Bolintineanu și Giulești), în cadrul cărora se atestă frecvente prezențe liniar-ceramice, nu doar ca importuri, ci și ca elemente preluate prin sinteză[4]. Deopotrivă, influențe ale culturii ceramicii liniare au fost resimțite și în ariile vecine culturii Boian: Hamangia (în Dobrogea) și Vădastra (în Oltenia)[5]. Însă, la nivelul fazei Giulești, a început contraexpansiunea comunităților culturii Boian spre nord, fiind ocupate largi zone din sud-estul Transilvaniei și sudul Moldovei. Aici, ele au întâlnit comunități de tip liniar-ceramic târzii, precum cele atestate la Târpești și Traian (jud. Neamț), aflate deja la începutul fazei târzii a marelui complex central-european (așa-numitele faze sau culturi Želiežovce și Šarka, numite astfel după două localități din Slovacia și Cehia, în cadrul cărora fostele „capete de note muzicale" se transformă în crestături alungite ce unesc liniile incizate). Din contactul acestora cu purtătorii fazei Giulești a culturii Boian s-a născut, de o parte și de alta a Carpaților Orientali, o nouă sinteză, cultura Precucuteni[6].

Astfel, cultura ceramicii liniare, alături de culturile de origine sudică (pe fond Vinča-Dudești), a contribuit într-un mod decisiv, printr-un șir de sinteze originale, la

[1] M. Petrescu-Dîmbovița, *Contributions au problème de la culture Criș en Roumanie,* în ActaArchHung 9, 1958, p. 53–68.

[2] Gh. Lazarovici, F. Drașovean (ed.), *op. cit.*

[3] N. Ursulescu, *La civilisation de la céramique rubanée...*

[4] Idem, *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul în regiunile est-carpatice ale României.*.

[5] P. Hașotti, *Considerații privind originea, difuziunea și cronologia culturii Hamangia,* în Pontica 26, 1993, p. 27–42; C. Mateescu, *Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Vădastra,* în ArchRozhledy 14, 1962, 3, p. 404–420.

[6] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974; Idem, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, Oxford, 1981.

nașterea marilor complexe culturale ale eneoliticului din România: Boian-Gumelnița, Vădastra-Sălcuța, Turdaș-Petrești, Tisa-Românești-Gornești și Precucuteni-Cucuteni[1].

N. Ursulescu

f. Eneoliticul timpuriu (fig. 12)

În etapa corespunzătoare *eneoliticului timpuriu* (cca 5 000–4 500 a.Chr.), comunitățile de pe teritoriul țării noastre, în urma progreselor realizate, au continuat să se dezvolte, cum o atestă culturile din această perioadă, în care un rol important l-au avut contactele cu culturile de origine meridională și est-central europeană. În acest fel s-au realizat acum sinteze culturale, originale, în care rolul predominant l-a avut factorul sudic, în legătură continuă cu centrele civilizațiilor superioare ale Orientului Apropiat și Egeei.

Astfel, pe teritoriul României sunt atestate acum următoarele culturi de origine meridională: Vinča târzie, Vădastra, Boian și Hamangia.

Cultura Vinča (faza C), constituită în neoliticul dezvoltat, a continuat la începuturile eneoliticului, fiind răspândită pe teritoriul Iugoslaviei, sud-estului Ungariei, nord-vestului Bulgariei și sud-vestului României[2].

În ceea ce privește teritoriul României, este ilustrată îndeosebi prin descoperirile din Banat, din grupul Turdaș din Transilvania și grupul Rast din Oltenia. În Banat există și aspectul mai târziu, din fazele C și D ale culturii Vinča, cunoscut sub numele de Vinča-Pločnik. Din această fază târzie datează și decorul ceramicii cu caneluri spiralice, precum și topoarele de aramă de tip Pločnik.

Fondul mai vechi al culturii Vinča a persistat și s-a dezvoltat în mod particular, transformându-se și îmbogățindu-se.

În ceea ce privește Oltenia de sud-vest, la Rast a fost identificat un aspect local al culturii Vinča[3], în care eneoliticul dezvoltat va evolua spre cultura Sălcuța, ca și în nord-vestul Bulgariei și pe valea Savei de pe teritoriul Iugoslaviei, unde s-a trecut, în același fel, de la cultura Vinča la cultura Sălcuța-Krivodol- Bubanj. Mai mult încă, uneori, în spațiul carpato-balcanic tradiția fondului Vinča s-a menținut până în culturile Gumelnița, Ariușd-Cucuteni și Petrești din eneoliticul dezvoltat.

Impulsurile culturale Vinča s-au îndreptat spre Transilvania, dând naștere, în sud-estul acestei regiuni, aspectului înrudit Turdaș, cu o evoluție proprie, care a intrat în contact cu aspectul Želiežovce al ceramicii liniare târzii cu capete de note muzicale din Slovacia, precum și cu culturile Bükk, Szakalhát și Tisa din vestul și nord-vestul Ungariei. Din contactul grupului Turdaș cu grupul de ceramică pictată de tip Cluj-Cheile Turzii din

[1] N. Ursulescu, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Iași, 1998.
[2] F. Drașovean, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara, 1996.
[3] Vl. Dumitrescu, *The Neolithic Settlement at Rast*, Oxford, 1980.

complexul cultural Lumea Nouă s-a constituit în nordul Transilvaniei *grupul Iclod*[1], ilustrat prin inventarul așezărilor și necropolelor de inhumație, constând din ceramică cu decorul din benzi de linii incizate cu șiruri de impresiuni în interior (de aspect Turdaș) sau cu decor pictat pe fond alb (de aspect Cluj-Cheile Turzii). Se remarcă cupele zvelte cu picior înalt, care se regăsesc și în culturile Tisa și Petrești[2].

În legătură cu cultura Turdaș (și aspectul Turdaș), cu o evoluție deosebită în Transilvania, s-a pus problema menținerii tehnicii ceramicii pictate în centrul Transilvaniei și a preluării ei de către cultura Petrești.

Cultura Vădastra (după stațiunea situată pe locul „Măgura Fetelor“, de pe teritoriul comunei Vădastra, jud. Olt), dezvoltată, ca și cultura Boian, pe fondul mai vechi Dudești și cu influențe egeo-mediteraneene și central-europene (liniar-ceramice), este răspândită din sud-estul Olteniei până în vestul Munteniei, aproximativ între Olt și Vedea, precum și în zona corespunzătoare de la sud de Dunăre, în Bulgaria[3].

În evoluția ei, de durată mai lungă, s-au deosebit, pe baza săpăturilor din așezările de la Vădastra-„Măgura Fetelor“, Crușovu și Fărcașele, jud. Olt, două faze principale.

În faza mai veche (*Vădastra* I), când comunitățile acestei culturi au ocupat nu numai sud-estul Olteniei, ci și vestul Munteniei, sunt caracteristice așezările situate pe terase, cu șanț de apărare și locuințe în formă de bordei. În această perioadă sunt încă frecvente microlitele, se menține toporul calapod, iar ceramica se remarcă prin decor incizat sau canelat spiralic, meandric, rombic și dreptunghiular. În genere, inventarul litic din această fază prezintă asemănări cu acela al culturilor Dudești sau Boian (faza Bolintineanu), ceea ce indică aportul culturii Dudești, precum și rolul contactului cu cultura Boian, în procesul de geneză a culturii Vădastra.

În faza mai nouă (*Vădastra* II), purtătorii acestei culturi s-au retras în sud-estul Olteniei, între Jiu și Olt, unde au rămas mai multă vreme, până la începuturile culturii Sălcuța, din vestul Olteniei. Caracteristice pentru această fază, în care comunitățile culturii Vădastra au avut contacte cu acelea ale culturii Boian (faza Giulești), sunt așezările de tipul *tell*-ului și locuințele de suprafață, din care unele cu podeaua din lut, precum și ceramica frumos decorată cu motive spiral-meandrice, excizate și incrustate cu alb (pl. 3).

Schimbările survenite în tipurile de așezare și de locuințe din decursul acestor două faze, precum și trecerea la agricultura incipientă prin folosirea plugului primitiv (*aratrum*) cu tracțiune animală, au contribuit la accentuarea vieții sedentare a comunităților respective, a căror evoluție a încetat într-un moment corespunzător fazei de tranziție de la cultura Boian la cultura Gumelnița.

[1] Gh. Lazarovici, *Grupul și stațiunea Iclod*, Cluj Napoca, 1991.
[2] Gh. Lazarovici, Zoia Kalmar, *Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cultura Tisa*, în AMN 19, 1982, p. 221–276.
[3] V. Christescu, *Les stations préhistoriques de Vădastra*, în Dacia 3–4, 1927–1932, p. 167–225, C. Mateescu, *op. cit.*

Cultura Boian (după așezarea din insula „La Ulmi", din fostul lac Boian, situat între satele Dorobanțu și Ciocănești, jud. Călărași, nu departe de Dunăre), dezvoltată în Muntenia pe fondul Dudești târziu cu influențe liniar-ceramice și noi aporturi, s-a răspândit și în sud-estul Transilvaniei, Dobrogea (în aria culturii Hamangia), precum și în nord-estul Bulgariei, nu însă și la sud de Balcani, în aria culturii Marița, înrudită cu cultura Boian, prin aceeași origine sudică[1].

Cultura Boian, odată constituită, a cunoscut în evoluția ei patru faze, cu arii deosebite de răspândire, denumite după stațiunile eponime din București și jud. Giurgiu și datate, cu ajutorul analizelor radiocarbon, în a doua jumătate a mileniului al VI-lea și în primele două secole ale mileniului al V-lea a.Chr.

Astfel, în prima din aceste faze, *Bolintineanu* – caracterizată prin așezări joase, locuințe în formă de bordeie, microlite, dintre care unele cu forme geometrice de tradiție tardenoisiană și ceramică cu benzi unghiulare cu impresiuni triunghiulare, datorită probabil influenței ceramicii liniare, sau cu motive excizate și incrustate cu alb (datorate unor noi aporturi meridionale)[2], precum și cu caneluri fine –, comunitățile omenești erau răspândite în centrul și sudul Munteniei până la Dunăre, iar spre sfârșitul acestei faze, până la bazinul inferior al Siretului.

În faza următoare, *Giulești*, caracterizată prin același tip de așezare și de locuință, prin numărul mai mic de microlite și mai mare pentru piesele obișnuite din silex, prin ceramică cu decor excizat și incrustat cu alb și cu pictură crudă după ardere, ca și prin folosirea obiectelor de cupru, comunitățile respective se răspândesc în restul Munteniei, sud-estul Transilvaniei și în Moldova, unde, în urma contactului cu purtătorii culturii ceramicii liniare, dintr-o fază târzie, cultura Boian a evoluat în mod deosebit, participând la formarea culturii Precucuteni.

În continuare, în timp ce comunitățile din faza Giulești s-au menținut în sud-estul Transilvaniei și nord-estul Munteniei, altele din sudul Munteniei au evoluat în cadrul fazei *Vidra* (clasică pentru cultura Boian), întâlnindu-se și la sud de Dunăre până în apropiere de Balcani și de țărmul Mării Negre.

În fine, în ultima fază *Spanțov*, după unii cercetători faza de tranziție la cultura Gumelnița, acestea au pătruns și la vest de Olt, contribuind la încetarea evoluției culturii Vădastra, precum și în Dobrogea, unde s-au observat suprapuneri în siturile culturii Hamangia.

Așezările din aceste două ultime faze ale culturii Boian sunt situate pe terase înalte și structurate în formă de *tell*-uri, întărite uneori cu șanțuri de apărare (de ex. la Spanțov, Glina ș.a.), dintre care mai bine cunoscute sunt cele trei așezări suprapuse din stațiunea din ultima fază, de tranziție, cercetată în întregime, lângă comuna Radovanu (jud. Călărasi)[3]. De asemenea, sunt caracteristice locuințele dreptunghiulare de suprafață, cu

[1] F. Comșa, *Die Entwicklung, Periodisierung und relative Chronologie der jungsteinzeitlichen Kulturen Rumäniens*, in ZfA 8-74/1, 1974, 2, p. 1-44; Idem, *La culture Boian*, în Le Paléolithique et le Néolithique, 1991, p. 225-249.

[2] M. Neagu, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos cu privire specială asupra centrului Munteniei*, București, 2003.

[3] E. Comșa, *Complexul neolitic de la Radovanu*, Călărași, 1990.

pereții din pari, nuiele și lipituri de lut și podeaua din pământ bătătorit pe structură de bârne; ceramica cu decor excizat și mai puțin cu grafit înainte de ardere; un număr sporit de unelte din piatră și din corn, precum și prin puține obiecte din aramă și aur, produse, mai mult ca sigur, în altă parte și ajunse aici prin schimburi intertribale.

În faza târzie, triburile culturii Boian, în contact cu un aflux de populație dinspre sud și vest, din aria culturilor Marica și Vinča, au suferit o serie de transformări în cultura lor materială, ceea ce ar explica trecerea treptată spre cultura Gumelnița.

Cultura Hamangia (după fostul sat Hamangia, astăzi Baia, jud. Tulcea), pusă în legătură cu o populație venită din Anatolia, este răspândită pe teritoriul Dobrogei și, sporadic, pe malul stâng al Dunării, lângă Călărași, în sud-estul Munteniei, ca și în nord-estul Bulgariei, după cum o atestă descoperirile dintr-o fază târzie a acestei culturi, de la Varna și Burgas[1].

Pe teritoriul Dobrogei, cultura aceasta, de origine est-mediteraneană, a avut o lungă evoluție în a doua jumătate a mileniului al V-lea a.Chr. și începutul mileniului următor. După faza cea mai veche (Medgidia) contemporană cu fazele evoluate ale culturii Dudești, faza următoare (Golovița) este contemporană cu faza Bolintineanu a culturii Boian, iar fazele următoare (Ceamurlia și Mangalia) cu celelalte ale acestei culturi din eneoliticul timpuriu.

În faza *Golovița* comunitățile culturii Hamangia au folosit puține microlite, dintre care acelea în formă de trapez amintesc tehnic de tranziția tardenoisiană, în timp ce ceramică neagră cu lustru și cu decor din linii de împunsături succesive, executate cu un împungător fin, precum și alte elemente par să fie în legătură cu cultura ceramicii liniare, a cărei arie de răspândire nu este exclus să se fi extins până la Dunărea Inferioară și chiar mai la sud. De asemenea, comunitățile acestei culturi s-au folosit și de obiecte de podoabă din aramă.

În ultima fază (*Mangalia*), după ocuparea zonei dunărene de către comunitățile Boian târzii, cultura Hamangia a continuat să se dezvolte în sudul și centrul Dobrogei, menținându-se aici până la sfârșitul acestei faze, când s-a transformat, în mod organic, într-o variantă dobrogeană a culturii Gumelnița. În afară de acestea, cultura Hamangia și-a adus contribuția nu numai la geneza culturii Boian, ci și a culturii Gumelnița, cum o atestă unele specii ceramice și plastica istro-pontică a acestei culturi. De asemenea, ea a exercitat influențe și asupra culturii Precucuteni, cum o dovedesc unele elemente ale plasticii și ceramicii. În schimb, prezența ceramicii de tip Precucuteni III în aria culturii Hamangia din Dobrogea constituie dovada pătrunderii unor elemente precucuteniene în acest spațiu.

În comparație cu culturile de origine meridională, mai bine reprezentate în spațiul țării noastre, acelea de origine est-central-europeană sunt atestate prin mai puține grupuri culturale, conținând și unele elemente de origine sudică.

[1] D. Berciu, *Cultura Hamangia*, București, 1966; P. Hașotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997.

Printre acestea, *cultura Tisa* (după descoperirile din zona originară de formare, Câmpia Tisei), dezvoltată pe baza culturii ceramicii liniare, s-a extins de pe cursul mijlociu și superior al Tisei, din nord-estul Ungariei, în sudul și centrul Crișanei, unele elemente fiind semnalate până în Banat și, ca importuri, la Vinča. Caracteristice pentru comunitățile acestei culturi, dezvoltată paralel cu cultura Turdaș, sunt locuințele rectangulare, uneori cu platforme din lut și lemne despicate, uneltele din silex, piatră și lut ars și formele variate ale ceramicii, decorată în faza mai veche (Tisa I) cu motive meandro-unghiulare incizate, care imită țesăturile și împletiturile („decor textil") sau, într-o fază mai târzie (Herpály), cu pictură.

Complexul Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă[1] nu este exclus să fi contribuit, în valea Mureșului, prin unele elemente stilistice (culoarea albă) la geneza ceramicii pictate a culturilor Petrești și Ariușd, cu care se interferează în acest spațiu. După o altă ipoteză, susținută de cercetările recente din Banat (Parța-„Tell 2" și Foeni) și din Transilvania centrală (Zau de Câmpie), geneza culturii Petrești este rezultatul unui proces de migrație din zonele sudice ale Balcanilor (Macedonia, Tracia). În Banat acest proces este cunoscut sub numele de cultura Petrești-grup Foeni, care stă la baza fazei A a culturii Petrești, ca una din componentele procesului de geneză[2]. În această privință este semnificativă ceramica pictată de tip Cluj-Cheile Turzii din Peștera Devențului (com. Vadu Crișului, jud. Bihor), caracterizată prin pictură de culoare albă, neagră și roșie.

Cultura Precucuteni reprezintă o sinteză între cultura de origine est-central europeană a triburilor cu ceramică liniară „cu note muzicale" și cultura de caracter meridional a comunităților Boian-faza Giulești, adăugându-se, în aria ei de răspândire, la aceste două componente de bază, și alte elemente ale culturilor Hamangia și Vinča asimilate într-un mod propriu de comunitățile Precucuteni[3].

Această cultură, care stă la baza culturii Cucuteni, a fost determinată pentru prima dată de către Radu Vulpe prin săpăturile de la Izvoare (jud. Neamț)[4] și cunoscută mai bine prin investigațiile ulterioare de la Moacșa-Eresteghin (jud. Covasna) Larga Jijia (jud. Iași), Traian-*Dealu Viei* și *Dealu Fântânilor* și îndeosebi de la Târpești (jud. Neamț)[5], precum și de la Florești, Ruseștii Noi, Cărbuna și Coșernița din Republica Moldova[6], iar mai recent prin cele de la Târgu Frumos și Isaiia (jud. Iași)[7]. În evoluția ei au fost deosebite trei faze,

[1] Gh. Lazarovici, F. Drasovean (ed.), *op. cit.*
[2] F. Drasovean, *Cultura Petrești în Banat*, Timișoara, 1999.
[3] S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.
[4] R. Vulpe, *Civilisation Précucutenienne découverte à Izvoarele en Moldavie*, în ESA 11, 1937, p. 134–146.
[5] S. Marinescu Bîlcu, *Târpești*...
[6] T. S. Passek, *Rannezemledel'českie (Tripol'skie) plemena Podnestrov'ya*, în MIA, 84, Moskva-Leningrad, 1961, V. I. Markevici, *Bugo-dnestrovskaja kul'tura na teritorii Moldavii*, Chișinău, 1974; L. Ellis, *The Cucuteni Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, Oxford, 1984; S. Bodean, *Așezările culturii Precucuteni Tripolie A din Republica Moldova*, Chișinău, 2001.
[7] N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *Problèmes de la culture Précucuteni à la lumière des recherches de Târgu Frumos (dép. de Iași)*, în V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (ed.), Scripta praehistorica, Iași, 2005, p. 217-260.

denumite Precucuteni I–III, datate pe bază de ^{14}C între cca 5 200 și 4 600 a.Chr. Fazelor a II-a și a III-a le corespund pe teritoriul Ucrainei denumirile Tripolie A_1 și A_2.

Așezările acestei culturi erau prevăzute uneori cu șanțuri de apărare, ca la Traian-Dealul Viei (faza I) și la Târpești și Târgu Frumos (faza a III a), iar locuințele din cuprinsul lor, dreptunghiulare și cu dimensiuni mijlocii, aveau podeaua dintr-o platformă de lut aplicată, în primele două faze, peste un pat de crengi și frunze și în a III-a pe trunchiuri de copac despicate.

Prima fază, *Precucuteni* I, constituită în centrul, vestul Moldovei și în sud-estul Transilvaniei, se caracterizează prin decorul incizat, de obicei spiralic, excizat și inscrustat cu alb și canelat fin (pliseuri) al ceramicii, moștenit de la cultura Boian-Giulești, precum și prin benzi înguste însoțite de mici crestături-împunsături, unelte din obsidian și topoare din piatră șlefuită de tip calapod, preluate din cultura ceramicii liniare cu capete de note muzicale.

În faza a II-a, *Precucuteni* II, când comunitățile culturii respective din Moldova s-au răspândit spre est, dincolo de Prut, pe lângă decorul excizat și canelat, menținut din faza anterioară, se întâlnește și acela imprimat cu un obiect dințat din os sau pieptene. Important este faptul că, spre sfârșitul acestei faze, începe să se întrebuințeze pictura bicromă, pe fragmente ceramice și pe unii idoli de lut, așa cum dovedesc descoperirile de la Poduri (jud. Bacău) și Isaiia (jud. Iași).

În fine, în faza a III-a, *Precucuteni* III, din pragul eneoliticului, corespunzătoare extinderii acestor triburi mai departe spre est, până aproape de Niprul mijlociu, lipsind însă în zona de stepă din apropierea Mării Negre[1], predomină decorul imprimat, alături de care se folosește mai rar și pictura crudă, după ardere cu culoare roșie sau albă, inclusiv cu motive spiralice. Acest tip de pictură se aplică și pe obiecte de cult, precum altarul de la Târgu Frumos[2]. Tot din această fază datează și unele unelte și podoabe mici din aramă[3], iar dintr-o etapă târzie, marele depozit de la Cărbuna din Republica Moldova[4].

În afară de aceste culturi, la periferia de nord-est a ariei de răspândire a culturii Gumelnița, în nord-estul Munteniei și sud-estul Moldovei, în zona de contact între culturile Gumelnița (A), Precucuteni (III) și Cucuteni (începutul fazei A), s-a constituit *aspectul cultural Stoicani-Aldeni* (după localitățile Stoicani, jud. Galați și Aldeni, jud. Buzău), răspândit și în regiunile vecine din sudul Republicii Moldova (Vulcănești) și sud-vestul Ucrainei (Bolgrad)[5].

[1] V. G. Zbenovič, *Rannij etap tripol'skoi kultury na teritorii Ukrainy*, Kiev, 1989.
[2] N. Ursulescu, D. Boghian, V. Cotiugă, *L'autel peint de l'habitat de Târgu Frumos (dép. de Iași) appartenant à la civilisation Précucuteni (Énéolithique ancien)*, în SAA 9, 2003, p. 27-40.
[3] N. Ursulescu, D. Boghian, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos (jud. Iași)*, în Codrul Cosminului 2, 1996, p. 38–72 ; 3–4, 1997-1998, p. 13-42.
[4] G. P. Sergeev, *Rannetripolskii klad u s. Karbuna*, în SA 1963, 1, p. 135-151; L. S. Klejn, *O date Karbunskogo klada (K probleme absoljutnoj datirovki rannetripol'skoj kul'tury)*, în Problemy archeologii, I, Leningrad, 1968, p. 5–74; V. A. Dergačev, *Karbunskij klad*, Chișinău, 1998.
[5] I. T. Dragomir, *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 1983; V. S. Bejllekči, *Ranij eneolit Nizov'ev Pruta i Dunaja*, Chișinău, 1978.

Acest aspect cultural, rezultat din asocierea elementelor sudice, proprii fazei de tranziție la cultura Gumelnița, cu altele de la sfârșitul culturii Precucuteni și începutul culturii Cucuteni, a avut trei faze în evoluția sa, datate cu aproximație între 4 800 și 4 600 a.Chr.

Pe baza datelor oferite de săpăturile de la Stoicani, Aldeni, Lișcoteanca, Suceveni și din alte locuri s-au precizat caracteristicile acestui aspect cultural, respectiv tipurile de așezări și locuințe, precum și inventarul acestora, constituit din unelte de silex și de piatră șlefuită, os și corn de cerb și, îndeosebi, din ceramica cu decor de proeminențe, linii incizate, pictură cu grafit și culoare albă sau cu caneluri largi.

Prin intermediul picturii bicrome (cu alb și roșu) din cea de a III-a fază a acestui aspect cultural, s-a încercat să se explice evoluția ceramicii pictate către tricromia cucuteniană. În această privință, după unii, un rol important l-ar fi avut ceramica de tip Precucuteni III din nord-estul Munteniei, care cunoștea pictura cu alb și fondul de culoare albă, transmițându-le ceramicii aspectului Stoicani-Aldeni, ceea ce ar fi constituit punctul de plecare pentru evoluția picturii tricrome de caracter Cucuteni. Această explicație nu exclude totuși posibilitatea, după alții, ca pictura cu alb să fi parvenit în aspectul Stoicani-Aldeni din Gumelnița (faza A_1), în locul picturii cu grafit, pe care a înlocuit-o. În acest context s-au subliniat posibilitățile multiple de asimilare a bicromiei de către aspectul Stoicani-Aldeni.

g. **Eneoliticul dezvoltat** (fig. 18)

În etapa următoare, a *eneoliticului dezvoltat* (cca 4 600/4 500–3 800/3 700 a.Chr.), alături de uneltele de piatră, silex, os, corn și lut ars, care continuă, ca tehnică și formă, pe cele mai vechi din perioada anterioară, s-a intensificat cunoașterea și folosirea aramei, fie sub formă de cupru nativ sau chiar din minereuri de cupru locale, producându-se, pentru prima dată, unelte grele de aramă (topoare-dălți și forma inițială a toporului-ciocan cu brațele dispuse cruciș și cu gaură transversală pentru mâner). Prezența în număr mare a acestor unelte de aramă în aria balcano-dunăreană a culturii Gumelnița și, în parte, Sălcuța, s-a pus în legătură cu un centru balcanic de proveniență a metalului — minele neolitice de la Aibunar (lângă Stara Zagora)[1] și Rudna Glava (lângă Bor, Serbia)[2], în timp ce topoarele-ciocan din Transilvania și regiunile vecine din Ungaria au depins de zăcămintele apropiate de cupru din Transilvania și Carpații nordici[3].

Tehnica turnării în tipare simple sau bivalve a uneltelor grele reprezintă, desigur, un progres în metalurgia aramei, la care au ajuns comunitățile omenești din această vreme, în urma condițiilor de dezvoltare locală, precum și ale legăturilor cu centrele mai înaintate din sud. Pe de altă parte, marea dezvoltare a metalurgiei aramei din această perioadă,

[1] N. Černyh, *Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofia, 1978.
[2] B. Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Beograd, 1971.
[3] A. Vulpe, *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-danubian*, în SCIV 24, 1973, 2, p. 217–237; Idem, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, München, 1975.

cea mai mare din evoluția acestei metalurgii, nu a afectat producția uneltelor și a armelor din silex și piatră, care și ele au cunoscut o foarte mare folosire, justificând prin aceasta apartenența perioadei finale a eneoliticului dezvoltat la epoca pietrei, deși s-au exprimat și opinii despre existența unei „epoci a aramei" (*Kupferzeit*).

În afară de aramă, s-a cunoscut și aurul pentru podoabe (fig. 21), după cum o dovedesc descoperirile de acest fel aparținând culturilor Gumelnița, Ariușd-Cucuteni și Bodrogkeresztúr, dintre care un loc aparte îl ocupă piesele necropolei de la Varna, din aria culturii Gumelnița (aici s-au găsit cca 5,5 kg de obiecte de aur depuse în morminte)[1].

La rândul lui, meșteșugul olăritului a atins o foarte mare dezvoltare, folosindu-se, într-o fază mai târzie, alături de metoda răsucirii sulurilor de lut și un proces de rotație (disc, turnetă sau roată), acesta din urmă folosit la început în faza Cucuteni A–B și apoi generalizat în faza Cucuteni B, când au fost utilizate și cuptoare speciale de ars vase, cu ardere indirectă, constituite dintr-o cameră pentru arderea vaselor și o alta pentru foc[2].

Dintre celelalte meșteșuguri casnice s-au dezvoltat mai mult țesutul și torsul, atestate prin numeroase greutăți și fusaiole de lut, îndeosebi către sfârșitul eneoliticului în urma intensificării creșterii vitelor.

Comunitățile omenești de pe teritoriul României, aflate acum în plină dezvoltare, au întreținut legături atât între ele, cât și cu lumea egeo-mediteraneană, cu păstorii nomazi din stepele nord-pontice și regiunile de silvostepă ale Ucrainei, precum și cu purtătorii culturii paharelor în formă de pâlnie (*Trichterbecher*) din Europa est-centrală și apoi cu cei ai culturii amforelor sferice din Volhynia și Podolia.

În eneoliticul dezvoltat de pe teritoriul țării noastre au apărut, pe baza fondului anterior, în arii teritoriale mai mari, dar bine diferențiate între ele, culturi mai evoluate, cunoscute sub denumirile de Gumelnița, Sălcuța, Petrești, Cucuteni-Ariușd, Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii-Hunyadihalom, Românești-Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr, Gornești, Cernavoda I și Decea Mureșului.

Acestea, la rândul lor, după particularitățile ceramicii, pot fi clasificate în următoarele categorii:

Culturi cu ceramică pictată cu grafit. Din această categorie fac parte culturile Gumelnița și Sălcuța.

Cultura Gumelnița (după stațiunea de pe un deal cu acest nume de lângă Oltenița)[3], dezvoltată treptat la nord și sud de Dunăre, pe fondul anterior al culturilor Boian, Hamangia și Marița (Karanovo V), este răspândită în Muntenia, nord-estul Olteniei, Dobrogea, sudul Moldovei și regiunile vecine ale Republicii Moldova și Ucraina, precum și pe teritoriul de est al Bulgariei, unde este cunoscută sub denumirile de Kodjadermen

[1] A. Fol, J. Lichardus (ed.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Saarbücken, 1988.
[2] E. Comșa, *Caracteristicile și însemnătatea cuptoarelor de ars oale din ceramica culturii Cucuteni-Ariușd*, în SCIVA 27, 1976, 1, p. 23–33; V.I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena...*
[3] Vl. Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița*, în Dacia 2, 1925, p. 29–103; E. Comșa, *La Roumanie méridionale*, în Atlas du Néolithique européen, I, ÉRAUL 45, Liège, 1993, p. 151–189.

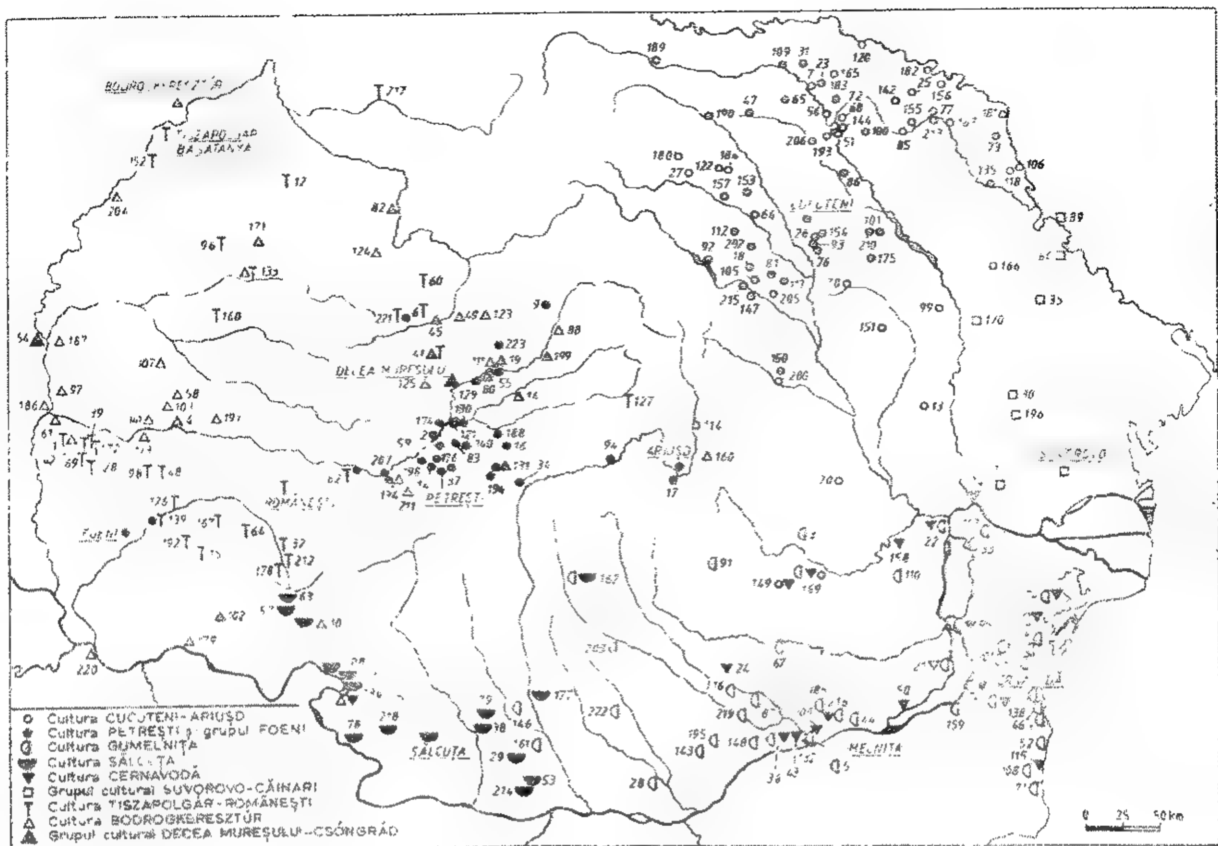

Fig. 18 Harta descoperirilor eneoliticului dezvoltat: 1 Agigea; 2 Alba Iulia; 3 Aldeni; 4 Arad; 5 Atmageaua Tătărască; 6 Baciu; 7 Badragii Vechi; 8 Baia; 9 Batoș; 10 Baile Herculane; 11 Beba Veche; 12 Berea; 13 Berești; 14 Bernadea; 15 Berzovia; 16 Boarta; 17 Bod; 18 Bodești-„Frumușica"; 19 Bogata; 20 Bonțești; 21 Bordușani; 22 Brăilița; 23 Brânzeni; 24 Buftea; 25 Bulboci; 26 Buznea; 27 Cacica; 28 Calomfirești; 29 Caracal; 30 Caraclia; 31 Caracușenii Vechi; 32 Caransebeș-„Balta Sărată"; 33 Carcaliu; 34 Cașolț; 35 Căinari; 36 Căscioarele; 37 Câlnic; 38 Cârcea; 39 Cenad; 40 Cheia; 41 Cheile Turzii; 42 Cherestur; 43 Chirnogi, 44 Ciocănești (Andolina); 45 Cluj; 46 Constanța; 47 Corlăteni; 48 Cornești; 49 Corpadea; 50 Coslogeni; 51 Costești; 52 Costinești; 53 Crușovu; 54 Csongrád; 55 Cuci; 56 Cuconeștii Vechi; 57 Cuptoare; 58 Curtici; 59 Daia Română; 60 Dăbâca; 61 Deszk; 62 Deva; 63 Domașnea; 64 Dragomirești; 65 Drăgușeni (jud. Botoșani); 66 Drăgușeni (jud. Suceava); 67 Dridu; 68 Druță; 69 Dudeștii Vechi (Besenova); 70 Dumești; 71 Durankulak; 72 Durutoarea Veche; 73 Echimăuți; 74 Enisala; 75 Etulia; 76 Fedeleșeni; 77 Florești; 78 Gârla Mare; 79 Gârlești; 80 Gheja; 81 Ghelăești; 82 Gherla; 83 Ghirbom; 84 Giurgiulești; 85 Glăvan; 86 Glăvăneștii Vechi; 87 Glina; 88 Gornești; 89 Grigoriopol; 90 Gura Dobrogei; 91 Gura Vitioarei; 92 Hangu-„Chirițeni"; 93 Hăbășești; 94 Hălmeag; 95 Hârșova; 96 Hencida; 97 Hodmezővásárhely; 98 Hodoni. 99 Huși; 100 Iablona; 101 Iași; 102 Ilidia; 103 Iratoșu; 104 Istria; 105 Izvoare; 106 Jora; 107 Kétegyháza; 108 Limanu; 109 Lipcani; 110 Lișcoteanca; 111 Ludus; 112 Lunca-Vânători; 113 Luncavița; 114 Malnaș; 115 Mangalia; 116 Măgurele; 117 Mărgineni; 118 Mârzești; 119 Medgidia; 120 Mereseuca; 121 Mihalț; 122 Mihoveni; 123 Mociu; 124 Moigrad; 125 Moldovenești; 126 Moșnița; 127 Mugeni; 128 Nerău; 129 Noșlac; 130 Obreja; 131 Ocna Sibiului; 132 Oltenița-„Renie"; 133 Oradea; 134 Orăștie; 135 Orheiul Vechi; 136 Ostrovu Corbului; 137 Ostrovu Șimian; 138 Palazu Mare; 139 Parta; 140 Păuca; 141 Pecica; 142 Petreni; 143 Petru Rareș; 144 Petrușeni; 145 Pianu de Jos; 146 Piatra Olt; 147 Piatra Șoimului; 148 Pietrele; 149 Pietroasele; 150 Poduri; 151 Poienești; 152 Polgár; 153 Preutești; 154 Prigoreni. 155 Putinești; 156 Racovăț; 157 Rădășeni; 158 Râmnicelu; 159 Rasova; 160 Reci; 161 Reșca; 162 Retevoiești; 163 Rogojeni; 164 Roșcani; 165 Ruseni; 166 Ruseștii Nou; 167 Sacosu Mare; 168 Salonta; 169 Sarata-Monteoru; 170 Sărățeni; 171 Sâniob; 172 Sânnicolau Mare; 173 Sânpetru German; 174 Sântimbru; 175 Scânteia; 176 Sebeș; 177 Slatina; 178 Slatina-Timiș; 179 Socol; 180 Solca; 181 Solonceni; 182 Soroca; 183 Stolniceni; 184 Suceava; 185 Sultana; 186 Szeged-„Sziller"; 187 Szentes; 188 Șeica Mică; 189 Șipenit; 190 Siret; 191 Șiria; 192 Șoșdea; 193 Ștefănești; 194 Șura Mică; 195 Tangâru; 196 Taraclia; 197 Tariverde; 198 Tărtăria; 199 Târgu Mureș; 200 Târgu Ocna-„Podei"; 201 Târgușor; 202 Târpești; 203 Teiu; 204 Tiszaszőlős; 205 Traian; 206 Trusești, 207 Turdaș; 208 Turnu Severin; 209 Ulmeni; 210 Valea Lupului; 211 Valea Rea; 212 Valea Timișului; 213 Varvareuca; 214 Vădastra, 215 Văleni, 216 Vărăști-„Boian"; 217 Vel'ke Raskovce; 218 Verbicioara; 219 Vidra; 220 Vinča; 221 Viștea; 222 Zâmbreasca; 223 Zau de Câmpie (N. Ursulescu).

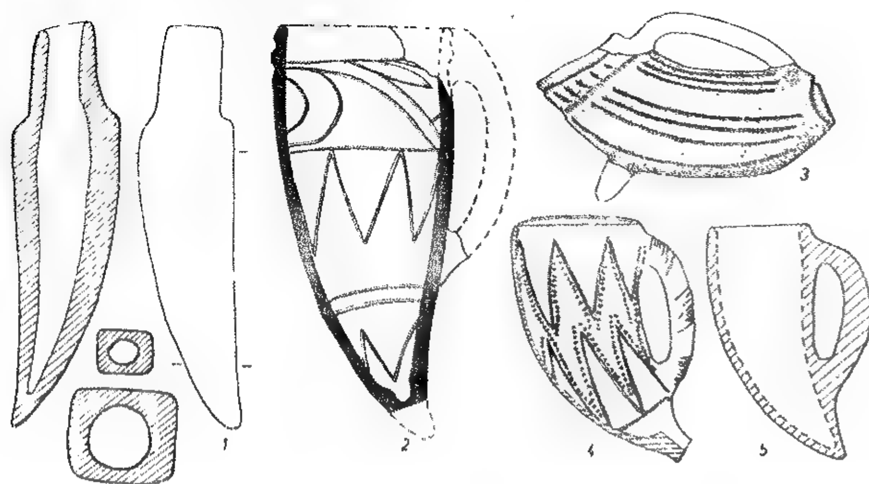

Fig. 19 Vase de tip rhyton din culturile Cucuteni (1 Trușești) și Gumelnița (2-3 Căscioarele; 4 Gumelnița; 5 Sultana). După M. Petrescu-Dîmbovița (1) și Silvia Marinescu-Bîlcu (2-5). Scări diferite.

(după *tell*-ul de lângă Šumen) și Karanovo VI (lângă Nova Zagora), unele elemente fiind semnalate până în zona Mării Egee (de exemplu la Dikili-tash, Grecia)[1].

În marea arie de răspândire a comunităților acestei culturi, între Balcani și Carpații Meridionali, se deosebesc mai multe variante regionale dintre care pot fi menționate două, una în Muntenia și alta în Dobrogea și în nordul Bulgariei.

La periferia ei de nord-est această cultură a intrat în contact cu cultura Precucuteni (faza a III-a) și apoi cu începuturile culturii Cucuteni, rezultând aspectul cultural mixt Stoicani-Aldeni, iar la vest și nord-vest cu cultura Sălcuța, care, într-o fază mai târzie, s-a extins și dincolo de Olt.

În evoluția culturii Gumelnița, datată în principal în prima jumătate a mileniului al V-lea, au fost deosebite două faze principale, denumite Gumelnița A și B, fiecare cu câte două etape, din care Gumelnița B_2, în urma presiunii exercitate de purtătorii culturii Cernavoda I, este atestată numai în zona de dealuri din Muntenia, corespunzând acolo aspectului Brătești[2].

Cultura Gumelnița se caracterizează prin așezări în formă de *tell* cu straturi de câțiva metri grosime (Boian, Glina, Hârșova, Tangâru, Vidra, Căscioarele, Gumelnița), dar și pe terase întărite, în unele cazuri, cu șanțuri de apărare, locuințe, de obicei de suprafață cu platforma

[1] *Atlas du Néolithique européen..*

[2] E. Tudor, *Un aspect cultural post-gumelnițean descoperit în zona de dealuri a Munteniei*, în SCIVA 28, 1977, 1, p. 37-52, Idem, *Die Gruppe Brătești*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 73-86.

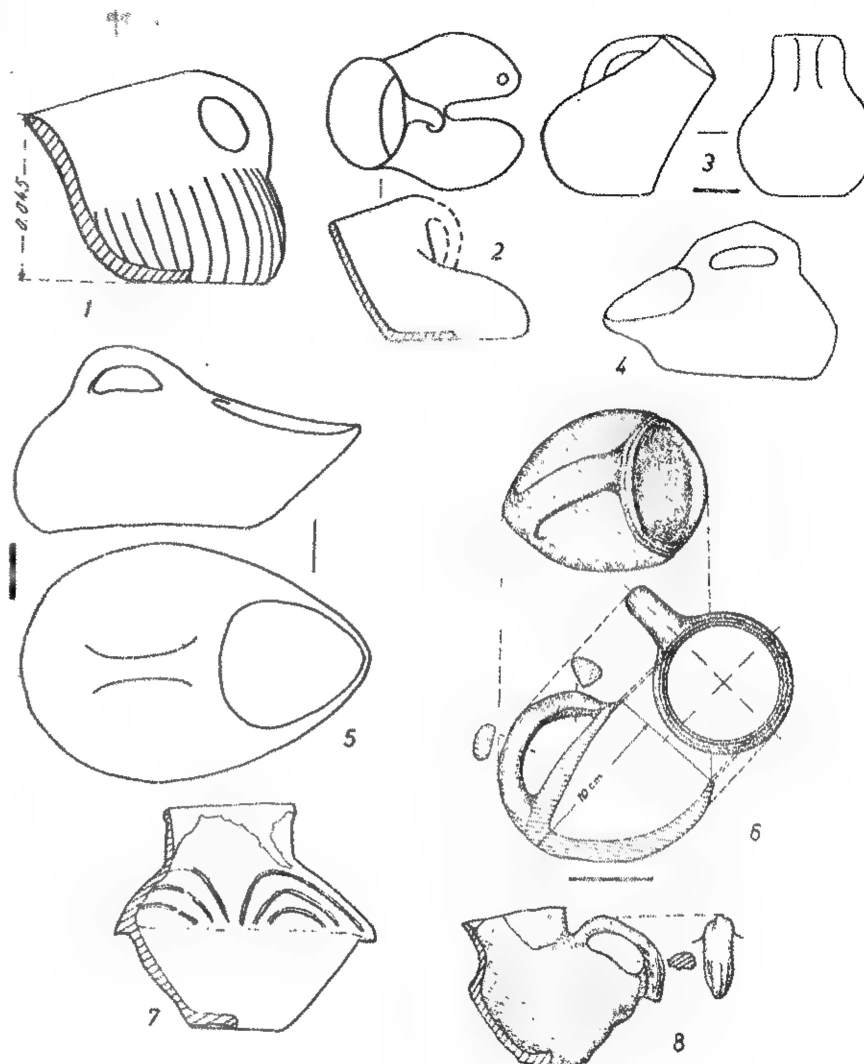

Fig 20 Vase eneolitice de tip askos (burduf) 1 cultura Sălcuța (Sălcuța); 2-5 cultura - Gumelnița (2 Ulmeni, 3 Sultana; 4 Glina; 5 Căscioarele); 6-7 cultura Precucuteni (6 Isaia; 7 Traian-„Dealul Fântânilor"); 8 aspectul cultural Stoicani-Aldeni-Bolgrad (Suceveni). După Silvia Marinescu-Bîlcu (1-5, 7), N. Ursulescu (6) și I. T. Dragomir (8). Scări diferite.

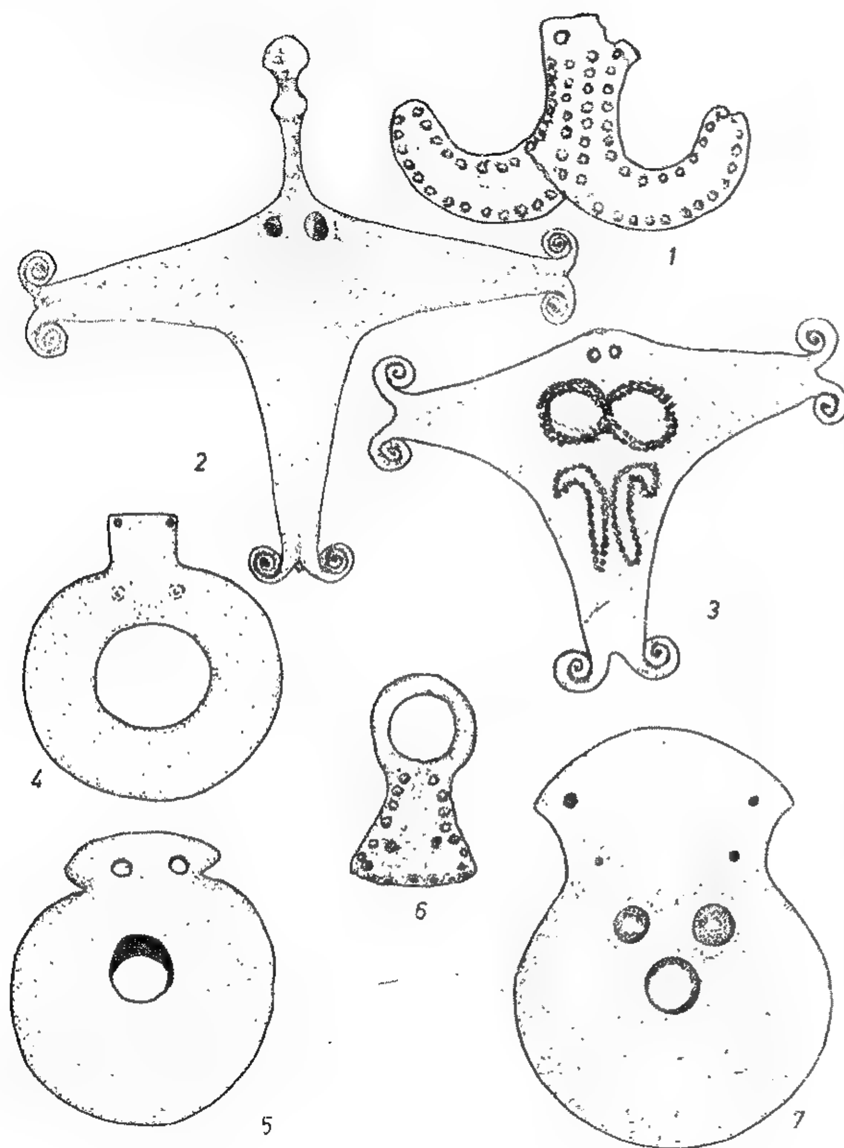

Fig. 21 Statuete-pandantive eneolitice de aur. 1, 5 cultura Gumelnița (Gumelnița și Sultana); 2-4, 7 cultura Bodrogkeresztúr Gornești (2-3, 7 Moigrad; 4 Târgu Mures); 6 cultura Cucuteni (Traian). După Vl. Dumitrescu (1-4, 6-7) și C. Hălcescu (5). Scări diferite.

rectangulară din lemne despicate, lutuite și prevăzute uneori cu pridvor (case de tip megaron), ca de exemplu la Petru Rareș, jud. Giurgiu.

La rândul său, inventarul din aceste așezări este ilustrat prin unelte și arme pe lame și așchii de silex sud-dunărean, care se remarcă prin tehnica retușelor și a cioplirii, topoare de silex și de piatră folosite pentru defrișat, toporiști și harpoane de corn de cerb, împungătoare și pumnale de os, numeroase obiecte din aramă, dintre care se remarcă unele podoabe (acele cu capetele dublu spiralice) și piesele grele (dălți sau topoare de tip Vidra, cu două brațe, turnate în tipare de lut ars)[1], pandantivele din plăci de aur cu decor *au repoussé*, din așezările de la Gumelnița și Vidra și îndeosebi ceramica cu forme variate (străchini, castroane, askoi și rhyta ș.a.). Aceasta din urmă prezintă decor incizat (frecvent în formă de paranteză), excizat și incrustat cu alb, imprimat, în relief, precum și pictat cu grafit cu motive geometrice și spiralice, uneori înainte de ardere, cu roșu și alb sau foarte rar cu culoare roșie crudă și cu alb. Diferitele motive decorative au avut nu numai semnificație artistică, ci, probabil, și simbolică, în legătură cu anumite practici magico-religioase, ca de altfel și celelalte motive decorative de pe ceramica neo-eneolitică din spațiul carpato-dunărean.

O altă cultură, înrudită îndeaproape cu Gumelnița, este *cultura Sălcuța* (după localitatea Sălcuța, jud. Dolj). Constituită tot în regiunea Dunării Inferioare pe fondul Vinča târziu, Gumelnița timpurie (A_2) și a unor influențe sudice din Grecia și Macedonia, de la începutul epocii bronzului, cultura Sălcuța este răspândită în Oltenia, urmând în vest după Vinča târzie și în sud-est după Vădastra și un facies mai vechi Gumelnița A_2, precum și în sud-estul Banatului, nord-vestul Bulgariei (aspectul Krivodol), nord-estul Iugoslaviei (aspectul Bubanj), de unde și denumirea de complex cultural Sălcuța-Krivodol-Bubanj[2].

Cultura aceasta, cu patru faze și mai multe etape în evoluția ei, din care faza a doua este datată pe la mijlocul mileniului al V-lea, este înrudită cu cultura Gumelnita, ale cărei începuturi sunt însă mai vechi, caracterizându-se tot prin așezări în formă de *tell*-uri, prevăzute cu șanț de apărare sau cu șanț și val de apărare, locuințe de suprafață rectangulare cu una sau două încăperi, alături de bordeie și colibe, unelte și arme din piatră și silex, topoare grele din aramă, în formă de pană, și ceramică, din care, pe lângă forme derivate din acelea ale culturii Vinča, prezintă și altele, înrudite cu ale culturii Gumelnita, cu decor incizat, grafitat sau cu pictură crudă.

La sfârșitul evoluției sale, cultura Sălcuța a venit în contact cu cultura Cernavoda I și cu aspectul gumelnitean Brătești din zona de dealuri ale Munteniei, iar în Banat cu cultura Tiszapolgár și apoi Bodrogkeresztúr, punându-se astfel bazele fenomenului cultural de sinteză, cunoscut sub numele de Sălcuța IV-Băile Herculane, din care va deriva cultura Coțofeni.

[1] A. Vulpe, *Die Äxte II...*

[2] D. Berciu, *Chronologie relative du néolithique du Bas-Danube à la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie*, în L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prague, 1961, p. 101-124; Idem, *Contribuții* ; Adriana Radu, *Cultura Sălcuța în Banat*, Resita, 2002.

Culturi cu ceramică pictată cu diferite culori. Acestei categorii îi aparțin, în primul rând, culturile Petrești și Cucuteni-Ariușd.

Cultura Petrești (după descoperirile de pe teritoriul localității Petrești, de lângă Sebeș, jud. Alba), care prin materialul litic și ceramică prezintă unele legături cu culturile Cucuteni și Gumelnița, este răspândită în centrul și sud-vestul Transilvaniei, într-o oarecare măsură și în Banat, fiind caracterizată prin așezări, între care unele foarte mari (Pianu de Jos, Mihalț, Păuca, Daia Română, Ocna Sibiului, Ghirbom etc.)[1] (fig. 22 și pl. 4/2–6). În cadrul așezărilor se remarcă locuințele dreptunghiulare cu platforme din lemne despicate și lut, precum și ceramica pictată pe toată suprafața vaselor, prezentând analogii până în Thessalia (Dimini).

În evoluția acestei culturi, datată între începutul mileniului al V-lea a.Chr. și mijlocul acestui mileniu, s-au deosebit pe bază stratigrafică și tipologică (ceramica pictată) mai multe faze, care se sincronizează doar parțial cu fazele culturii Cucuteni. În faza de început (A), ceramica se caracterizează prin pasta de bună calitate (roșie și neagră) și prin decorul din benzi unghiulare sau rombice, pictate pe fondul alb-gălbui lustruit al vasului, iar în fazele următoare A–B și B prin motivele spiralice și meandrice, bicrome și tricrome, organizate, de obicei, metopic pe toată suprafața vasului.

În ceea ce privește geneza culturii Petrești, nelămurită încă, pornindu-se de la săpăturile de la Lumea Nouă, lângă Alba Iulia, s-a presupus de către unii cercetători, că reprezintă o evoluție a tradițiilor culturii Starčevo-Criș prin intermediul aspectului Turdaș, întrucât ceramica pictată de tip Lumea Nouă a fost considerată ca aparținând unei faze pre-Petrești, ceea ce nu s-a admis de către alții, întrucât ar fi o diferență prea mare în timp între culturile Starčevo-Criș și Petrești. După alții însă, ceramica pictată de la Lumea Nouă nu stă la baza evoluției culturii Petrești, deoarece, prin caracteristicile ei, prezintă legături cu ceramica pictată din nord-vestul Transilvaniei și estul Ungariei, precum și cu ceramica pictată din Moravia. Conform unei alte ipoteze, geneza acestei culturi s-ar explica prin o migrație a purtătorilor culturii Dimini din Thessalia sau a unor grupe înrudite, în această privință descoperirile de la Parța (așezarea 2) și Foeni fiind un indiciu privind elementele inițiale și drumul parcurs.

Odată constituită cultura Petrești, rămâne să se lămurească în ce măsură ar fi avut un rol în procesul de geneză a ceramicii pictate din complexul Cucuteni-Ariușd, în sensul că prin ea s-ar fi putut transmite tehnica picturii înainte de ardere aspectului picturii Ariușd, cu care se interferează în regiunea Târnavelor. Originea picturii albe pe fond roșu de la Izvoare, ca și ceramica neagră din așezările timpurii, ar putea fi transmisă de același fenomen care a dat naștere culturii Petrești.

Sfârșitul acestei culturi a fost pus în legătură cu pătrunderea în centrul Transilvaniei, într-un moment ce ar corespunde sfârșitului fazei Cucuteni A din Moldova, a purtătorilor culturilor Decea Mureșului și Bodrogkeresztúr.

Cultura Cucuteni (pl. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11), apărută în centrul și vestul Moldovei pe fondul ultimei faze a culturii Precucuteni (Precucuteni III) și a unor influențe ale culturilor Gumelnița și Petrești, aparține marelui complex cu ceramică pictată, cunoscut

[1] I. Paul, *Cultura Petrești*, București, 1992.

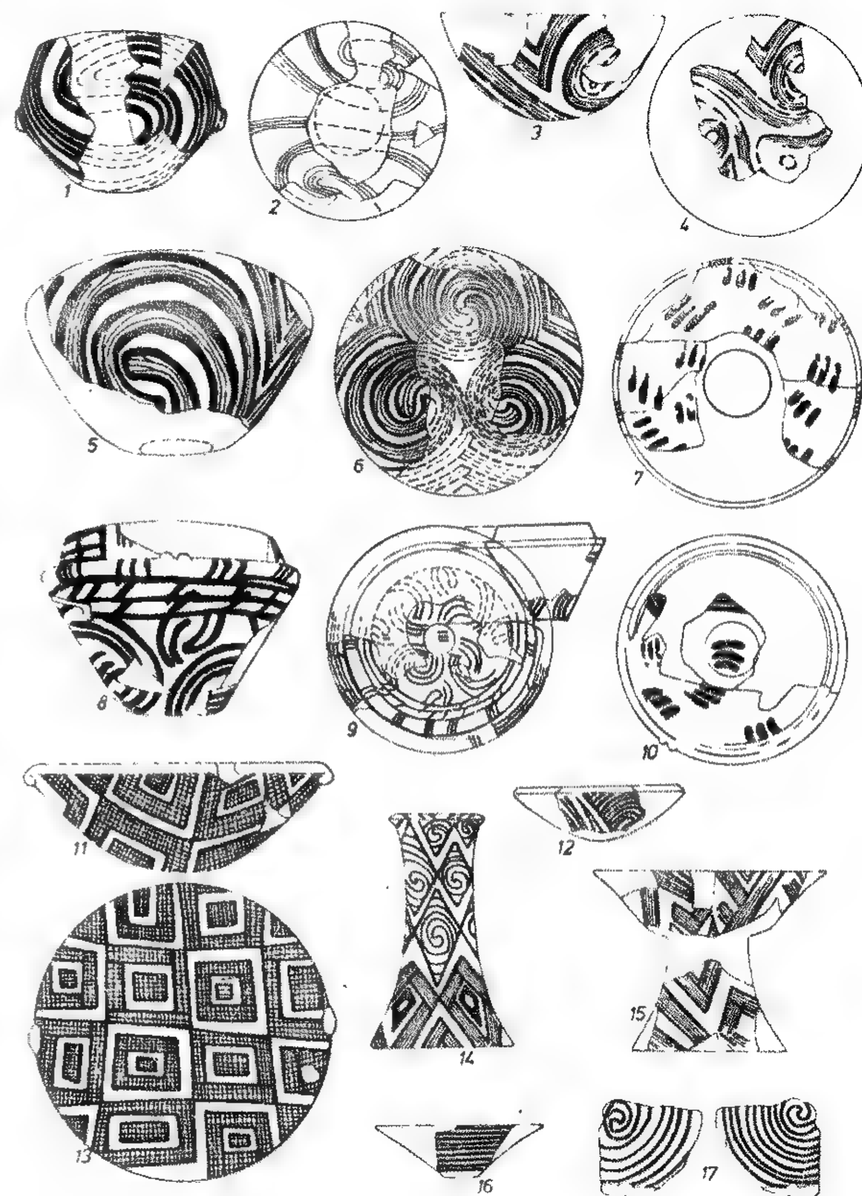

Fig. 22 Cultura Petrești. După I. Paul. Scări diferite.

sub numele de Ariușd-Cucuteni-Tripolje (după stațiunile eponime de la Ariușd, în apropiere de Sfântu Gheorghe, Cucuteni lângă Târgu Frumos, jud. Iași și Tripolje, în Ucraina, nu departe de Kiev), răspândit în aproape toată Moldova, până în sud-estul Poloniei, sud-estul Transilvaniei, nord-estul Munteniei și, spre est, până la Nipru, existând mai multe variante regionale în această mare arie de răspândire[1].

În evoluția acestei culturi au fost deosebite pentru prima dată de Hubert Schmidt, în urma săpăturilor sale de la Cucuteni din 1909–1910, pe bază stratigrafică și stilistică, mai multe faze denumite Cucuteni A și B (în ultima incluzând și faza A–B, definită ulterior de Vladimir Dumitrescu)[2], fiecare cu mai multe etape în evoluția lor, corespunzătoare celor cu altă denumire din cadrul culturii Tripolje, stabilite de către Tatiana S. Passek. Succesiunea stratigrafică Precucuteni-Cucuteni A, observată de Radu Vulpe la Izvoare-Neamț, a pus prima dată clar în lumină geneza și evoluția acestui mare complex cultural carpato-niprovian Cucuteni-Tripolje[3].

Printre stațiunile mai importante aparținând culturii Cucuteni, în afară de stațiunea eponimă de pe Dealul Cetățuia, o mențiune aparte merită acelea de la Hăbășești (jud. Iași)[4] și Trușești (jud. Botoșani)[5], care au fost cercetate în întregime, prima având 44 locuințe dispuse în două cercuri alăturate și a doua 98 de locuințe în rânduri paralele și grupate în jurul unei curți centrale; Bodești-Cetățuia Frumușica, Izvoare, Traian, Târpești, Calu (azi Piatra Șoimului) și Ghelăiești (jud. Neamț), Valea Lupului, Bălțați, Ruginoasa, Fedeleșeni și Scânteia (jud. Iași), Dumești și Huși (jud. Vaslui), Corlăteni și Drăgușeni (jud. Botoșani), Mihoveni și Preutești (jud. Suceava), Târgu Ocna–*Podei*, Mărgineni și Poduri–*Dealul Ghindaru* (jud. Bacău), Bonțești (jud. Vrancea) ș.a., precum și acelea de la Cuconeștii Vechi, Rădulenii Vechi, Brânzeni III, Varvăreuca, Caracușenii Vechi, Bulboci ș.a. din Republica Moldova.

În ceea ce privește stațiunea de la Ariușd (Erösd), cercetată pentru prima dată metodic de F. László înainte de primul război mondial, se remarcă două categorii de vase pictate aparținând speciilor bicromă și tricromă, corespunzătoare fazei Cucuteni A[6]. Sunt însă semnificative și unele vase și fragmente ceramice pictate de aspect Cucuteni A–B și B, care pun problema continuării locuirii și după sfârșitul fazei A.

Fazele și subfazele culturii Cucuteni, datate pe baza metodei radiocarbon între cca 4 600 și 3 700 a.Chr., sunt bine distinse prin particularitățile lor, îndeosebi cele ale ceramicii pictate[7].

[1] M. Petrescu-Dîmbovița, *Cucuteni*, București, 1966. D. Monah, Ș. Cucoș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985; D.N. Popovici, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor* (I), Piatra Neamț, 2000; M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, Piatra Neamț, 2004.

[2] H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig, 1933; Vl. Dumitrescu, *La station préhistoriques de Traian (dép. de Neamț, Moldavie)*, în Dacia 9-10, 1945, p. 11-114; Idem, *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie*, în SCIV 14, 1963, 1, p. 51-74; 2, p. 285-305.

[3] R. Vulpe, *Problemele neoliticului carpato-niprovian în lumina săpăturilor de la Izvoare*, în SCIVA 7. 1956, 1-2, p. 53-94.

[4] Vl. Dumitrescu ș.a., *Habășești*, București, 1954.

[5] M. Petrescu Dîmbovița ș.a., *Trușești* ..

[6] F. László, *Les types des vases peints d'Ariușd*, în Dacia 1, 1924, p. 1–27.

[7] C.M. Mantu, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț, 1998.

Astfel, aspectul de cultură aparținând comunităților din prima subfază (Cucuteni A_1 sau Protocucuteni), constituit în zona centrală din vestul Moldovei, în aria culturii Precucuteni III, de unde s-a răspândit în sud-estul Transilvaniei și spre est, se caracterizează prin ceramica bicromă și, foarte rar, chiar tricromă, cu pictura înainte de ardere, precum și prin persistența decorului incizat, de tradiție precucuteniană.

În subfazele următoare (Cucuteni A_2–A_4) se remarcă așezările instalate de obicei pe promontoriile înalte și întărite uneori cu șanțuri de apărare, locuințele rectangulare cu platforme din lemne despicate, lutuite și cu una, două sau mai multe încăperi, unelte și arme din silex de Prut și din diferite roci locale (gresii, șisturi, menilite), lut ars și aramă (îndeosebi topoare). Un loc aparte îl ocupă ceramica cu forme diferite (pahare, castroane, suporturi, vase binoclu, fructiere etc.), decorate cu motive spiralo-meandrice incizate, adâncite sau pictate cu trei culori (alb, roșu și negru), crutându-se din fondul colorat al vasului motivele decorative, care erau, după aceea, înrămate cu negru. În această privință, prin varietatea formelor și a motivelor decorative, se remarcă specia ceramică cu decor adâncit și pictat, aparținând variantei regionale din ultimele subfaze ale fazei Cucuteni A (A_{3-4}) de la Trușești și Drăgușeni (jud. Botoșani). Totodată, către sfârșitul acestei faze, comunitățile cucuteniene au venit în contact cu elemente estice, cum o atestă unele descoperiri de ceramică nepictată cu scoică pisată în compoziție de la Drăgușeni, Scânteia, jud. Iași și Berești, jud. Galați, precum și sceptrul de piatră zoomorf de la Fedeleșeni, jud. Iași.

În faza următoare, Cucuteni A–B, cu două subfaze (Cucuteni A-B_1 și A–B_2) de mai scurtă durată, așezările, locuințele și uneltele prezintă, în genere, aceleași caracteristici cu acelea din faza anterioară, remarcându-se topoarele din aramă cu două tăișuri dispuse cruciș, ale căror prototipuri apar, și ele, în faza anterioară. Reprezentativă pentru această fază de tranziție este ceramica pictată, caracterizată prin trecerea gradată de la decorul negativ (cruțat din fondul vasului), la cel pozitiv (pictat pe acest fond), de la policromie la monocromie, culoarea neagră având un rol important, și de la stilul liber (indiferent de părțile componente ale vasului) la acela tectonic (în care se ține seama de aceste părți), precum și, pentru prima dată, prin unele reprezentări pictate antropomorfe schematizate (Traian-Dealul Fântânilor, Ghelăiești). În general, se rupe acum uniformitatea stilului Cucuteni și motivele decorative principale încep să aibă roluri secundare.

La rândul lor, comunitățile omenești din faza Cucuteni B, cu două sau poate trei subfaze (Cucuteni B_1–B_3), folosind același tip de locuință cu platforme din lemne despicate și lut, sau, uneori, din piatră (Cucuteni-Cetățuia, Ruginoasa) unelte mai perfecționate, arama capătă o întrebuințare din ce în ce mai mare, iar producția ceramică se remarcă prin formele și dimensiunile mai evoluate ale vaselor și prin desfășurarea motivelor decorative. Acestea din urmă sunt pictate cu o singură culoare, negru sau roșu, albul având un rol secundar, sau uneori cu două culori, benzi roșii înrămate cu negru. Alături de reprezentările foarte evoluate și rafinate ale motivelor de bază se întâlnesc uneori și altele, mai schematizate, antropomorfe, zoomorfe (animale de pradă, cornute și păsări), deseori dispuse în metope.

Comunitățile omenești din vremea culturii Cucuteni, pe lângă ceramica cu decor pictat, adâncit și incizat, au cunoscut, încă de la sfârșitul fazei Cucuteni A, și o specie

nepictată, cu scoică pisată, melci sfărâmați și pietricele în compoziția pastei și cu decor incizat cu „pieptenele" și apoi imprimat cu șnurul înfășurat sau răsucit, specie ceramică denumită convențional Cucuteni C, pusă în legătură cu posibilele contacte cu populații originare din stepele nord-pontice, de la est de Nipru, sau chiar cu pătrunderea acestora în aria culturii Cucuteni[1].

Din punct de vedere economic, comunitățile cucuteniene, pe lângă cultivarea plantelor, se ocupau cu creșterea animalelor, în special a taurinelor și, în al doilea rând, cu a porcinelor și a ovi-caprinelor. Vânătoarea avea un rol secundar, cu toate că în unele așezări frecvența animalelor sălbatice o depășea pe cea a animalelor domestice, datorită condițiilor ecologice locale.

În cursul îndelungatei sale existențe, de aproape un mileniu, cultura Cucuteni, una dintre cele mai spectaculoase din tot neo-eneoliticul Europei, a avut legături cu culturile Gumelnița, Petrești, Cernavoda I, Românești și Gornești, sfârșitul ei fiind pus, de mulți cercetători, dar nu de toți, pe seama pătrunderii comunităților nomade nord-pontice.

Din această perioadă a eneoliticului dezvoltat face parte și *grupul Suplac* (după stațiunile de la Suplacu de Barcău, jud. Bihor), cu trei faze în evoluția lui, apărut, ca și grupul Iclod, pe fondul ceramicii pictate din neoliticul dezvoltat[2]. Grupul acesta, răspândit în nord-vestul Transilvaniei, într-o zonă bogată în roci utile pentru uneltele în piatră, este caracterizat prin ateliere pentru topoare din piatră șlefuite, ceramică cu decor incizat și pictat cu motive meandrice și liniare, plastică antropomorfă cu fața triunghiulară și morminte de inhumație și incinerație.

Ceramica pictată, cu aspect deosebit din punct de vedere tehnic (pictură crudă) și stilistic, se mai întâlnește și în *complexul Sălcuța IV-Băile Herculane-Cheile Turzii-Hunyadihalom*, remarcabil și el prin intensificarea metalurgiei cuprului[3]. Complexul acesta, căruia îi aparțin vasele cu torți cu pastile la bază, este răspândit în Oltenia, Banat, Crișana și Transilvania. Prezența unor torți de acest fel și în faza Cucuteni A–B din stațiunea de la Traian-Dealul Fântânilor atestă sincronismul parțial al acestui complex cu sfârșitul fazei Cucuteni A–B.

Originea complexului respectiv a fost pusă în legătură cu sinteza rezultată din pătrunderea triburilor culturii Cernavoda I în Muntenia și Oltenia, precum și a celor Bodrogkeresztúr în Transilvania și Banat și cu noi impulsuri culturale și, eventual, etnice, dinspre sud (Bronzul timpuriu din Macedonia și Grecia).

Culturile cu ceramică nepictată. Concomitent cu comunitățile eneolitice cu ceramică pictată au coexistat și comunități a căror ceramică este lipsită de o asemenea tehnică decorativă. În cuprinsul acestor comunități se recunosc elemente de origine est-central europeană și nord-pontică.

[1] A. Dodd-Oprițescu, *Considerații asupra ceramicii Cucuteni C*, în SCIVA 31, 1980, 4, p. 547–557.
[2] D. Ignat, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Timișoara, 1998.
[3] P. Roman, *Strukturanderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, în Dacia N.S. 15, 1971, p. 31-170.

Dintre acestea, un loc aparte îl ocupă *cultura Românești-Tiszapolgár* (după descoperirile din Peștera Românești de pe teritoriul comunei Tomești, jud. Timiș), constituită pe baza fondului local eneolitic anterior al culturii Tisa și al grupurilor Iclod și Suplac în Transilvania și Crișana, răspândită în centrul și sud-vestul României, respectiv în Banat, Crișana și o parte a Transilvaniei, precum și spre vest, în estul Ungariei, Ucraina transcarpatică și sud-estul Slovaciei, unde corespunde culturii Tiszapolgár[1].

Comunitățile acestei culturi au practicat metalurgia cuprului, îndeosebi pentru topoare și diferite unelte, au folosit unele podoabe din aur, precum și o ceramică caracterizată prin forme zvelte (vase înalte cu picior și cu multe orificii) și motive decorative incizate și proeminențe (inclusiv torți în formă de cioc de pasăre).

Într-o etapă ulterioară, contemporană fazelor Cucuteni A–B și B, s-a constituit *cultura Gornești* (după localitatea Gornești, jud. Mureș), corespunzătoare culturii Bodrogkeresztúr, dezvoltată pe baza fondului Românești, respectiv Tiszapolgár și caracterizată prin marea dezvoltare a metalurgiei cuprului (topoare cu tăișurile în cruce și alte unelte și arme), piese din silex și obsidian, podoabe din aur de diferite forme, piese ceramice („vase de lapte", vase tronconice etc.), dintre care unele decorate cu pictură[2].

Cultura aceasta aparținând unor comunități din interiorul Transilvaniei, prin particularitățile ei nu se deosebește prea mult de cultura Bodrogkeresztúr din zona Câmpiei și al bazinului superior al Tisei, constituită pe baza culturii Tiszapolgár. Cultura Gornești se caracterizează printr-o mare putere de expansiune, maximă dezvoltare a metalurgiei cuprului, în legătură cu zonele cu cupru din Transilvania, Banat și nord-estul Serbiei, precum și prin folosirea pieselor din aur (Moigrad, Oradea, Ostrovu Corbului). În timp ce descoperirile caracteristice culturii Bodrogkeresztúr se localizează în Banat (Beba Veche, Sânpetru German, Curtici, Ilidia, Ostrovu Corbului) și în nord-vestul țării (Ciumești), acelea de tip Gornești provin din centrul Transilvaniei (Gheja, Târgu Mureș, Unirea).

Din aceeași categorie a culturilor cu ceramică nepictată mai fac parte grupurile culturale eneolitice Cernavoda I[3] și Decea Mureșului[4], care sunt de pus în legătură cu un aflux de populație de origine răsăriteană, a cărei prezență, după cum s-a arătat mai sus, a fost atestată și în cazul culturii Cucuteni.

[1] Gh. Lazarovici, *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, în AMN 20, 1983, p. 3-32; Zoia Maxim, *Neo-Eneoliticul din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999, p. 119-124.
[2] P. Roman, *Gornești*, în Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României, *s.v.*, II, București, 1996, p. 200; S.A. Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul Banatului și Transilvaniei. Cultura Bodrogkeresztúr în România*, Alba Iulia, 1999.
[3] D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961; S. Morintz, P. Roman, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos*, în SCIV 19, 1968, 4, p. 553–575.
[4] I. Kovács, *Cimitirul eneolitic de la Decea Mureșului*, în AISC 1, 1928–1932, p. 89-101; A. Dodd-Oprițescu, *Les éléments „stéppiques" dans l'énéolithique de Transylvanie*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 87-97.

În ceea ce privește *grupul cultural Cernavoda I* (după așezările de pe Dealul Sofia din orașul Cernavoda, unde au fost depistate trei culturi, în ordine cronologică Cernavoda I, II și III), constituit prin contactul dintre populația purtătoare a culturii Gumelnița din Dobrogea și triburile de păstori din stepele nord-pontice (de tip Suvorovo-Cainari), împinse, la rândul lor, de altele, tot de păstori nomazi, s-a răspândit în Dobrogea și Câmpia Dunării până în sudul Olteniei, spre nord până în nord-estul Munteniei și sudul Moldovei și mai departe, spre sud, în nord-estul Bulgariei și, eventual, la sud de Balcani. Pătrunderea lor în Câmpia Dunării a contribuit la asimilarea și deplasarea spre nord, în regiunea de dealuri a Munteniei, a comunităților gumelnițene târzii.

Prezența în așezările de la Râmnicelu, din nord-estul Munteniei și Renie II, lângă Oltenița, a ceramicii acestei culturi alături de aceea a culturii Cucuteni — faza B indică sincronismul unei faze a culturii Cernavoda I cu faza Cucuteni B, existând însă posibilitatea ca începuturile culturii Cernavoda să fie mai vechi, din aceeași vreme cu cultura Cucuteni A–B sau chiar cu sfârșitul fazei Cucuteni A[1]. Pe de altă parte, prezența elementelor tipice Troia I în ceramica fazei Renie II, de tranziție de la Cernavoda I la Cernavoda II, atestă reluarea legăturilor cu sudul egeo-anatolian, care ar fi fost „sistate" temporar prin pătrunderea triburilor nord-pontice.

Cultura Cernavoda I, aparținând unei populații stabile care, pe lângă creșterea vitelor, cu rol predominant, a practicat și cultivarea plantelor, pescuitul și vânatul, se caracterizează, pe de o parte, prin raritatea pieselor de aramă, iar pe de alta, printr-un amestec de elemente de aspect local eneolitice cu altele răsăritene, originare din stepele nord-pontice și regiunile de silvostepă ale Ucrainei. Ultimele sunt reflectate îndeosebi în ceramica cu scoică în pastă și decor de impresiuni cu sfoară, precum și în plastică, cum o atestă sceptrul de calcar din mormântul tumular cu ocru de la Casimcea, jud. Tulcea, care conținea elemente caracteristice culturii Mihailovka de la gurile Niprului, respectiv vârfuri de lănci și de săgeți din silex, lame lungi și topoare din silex cu șlefuire parțială. Piesa cea mai importantă, sceptrul de calcar în formă de cap de cal, cu analogii în nordul Mării Negre, în nordul Caucazului, precum și în Iugoslavia și în Bulgaria, a ajuns în Dobrogea prin intermediul triburilor de păstori nord-pontici[2], spre deosebire, probabil, de alte două exemplare de acest fel de la Fedeleșeni (din subfaza Cucuteni A_4) și Sălcuța, despre care s-a presupus că s-ar putea să fi ajuns acolo prin relațiile cu triburile nord-pontice, ca și ceramica de tip Cucuteni C. Tot din zona nord-pontică au parvenit, probabil, și tipurile mai simple de sceptre din Moldova și sud-estul Transilvaniei, în formă de topor plat cu o proeminentă laterală sau cu cap de șarpe, cum o atestă un exemplar, unicat, din sud-estul Transilvaniei, dintr-o așezare de lângă Hărman, jud. Brașov, contemporană cu faza Cucuteni A[3].

[1] D. Popovici, P. Hașotti, *Considerations about the Synchronism of the Cernavoda I Culture*, Pontica 21–22, 1988–1989, p. 291–297.

[2] D. Popescu, *La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea)*, în Dacia 7–8, 1937–1940, p. 85–91; Vl. Dumitrescu, *Câteva precizări cu privire la sceptrele în formă de capete de cal din R.P.R. și din U.R.S.S.*, în SCIV 6, 1955, 3–4, p. 925–934; Idem, *Din nou despre sceptrele de piatră în formă de cap de cal*, în Pontica 5, 1972, p. 45–51; D. Berciu, *Asupra problemei așa numitelor sceptre de piatră din R.P.R.*, în SCIV 5, 1954, 3–4, p. 539–548.

[3] B. Govedarica, Elke Kaiser, *Die äneolithischen abstrakten und zoomorphen Steinzepter Südost- und Osteuropas*, în Eurasia Antiqua 2, 1996, p. 59-103.

Se admite de un număr de cercetători, că aceste elemente răsăritene au aparținut unor populații de păstori semistabili, deosebiți și prin etnicul lor de autohtoni, și care, potrivit unor teorii, ar fi contribuit la procesul de indoeuropenizare a comunităților eneolitice sedendare, de cultivatori de plante și crescători de vite, cu care au venit în contact în spațiul carpato-dunărean (vezi și cap. III, problema indo-europeană).

Din punct de vedere cronologic, începuturile culturii Cernavoda datează, pe baza sincronismelor cu fazele Cucuteni A–B și B ale culturii Cucuteni, la trecerea dintre mileniile al V-lea și al IV-lea a.Chr., iar sfârșitul ei nu mai târziu de 3 500 a.Chr.

O altă dovadă a prezenței populației răsăritene în acest spațiu o constituie *grupul cultural Decea Mureșului* (după cimitirul plan cu schelete ușor chircite de la Decea Mureșului, jud. Alba)[1], care, prin ritul funerar (ocru roșu presărat pe schelete sau așezat la picioare sub formă de bucăți mici) și alte particularități ale inventarului mormintelor, cu analogii în necropola de la Mariopol din sudul Ucrainei, a fost pus pe seama unor triburi nord-pontice, pătrunse, probabil, pe la nord de Carpați în Câmpia Tisei și de aici în centrul Transilvaniei, într-o vreme corespunzătoare perioadei de trecere de la Cucuteni A la Cucuteni A–B[2].

Aceste pătrunderi de populații nord-pontice în spațiul carpato-dunărean au avut drept consecință, pe de o parte, încetarea sau transformarea unor culturi eneolitice (Gumelnița, Cucuteni-Tripolje, Petrești și Românești), iar pe de alta, crearea unor noi sinteze culturale, după unii cercetători, chiar și etnice din perioada de trecere la epoca bronzului.

M. Petrescu-Dîmbovița

h. Organizarea socială, religia și arta în epoca neo-eneolitică

Sistemele religioase și organizarea socială. Datorită săpăturilor și analizelor riguroase, a experimentărilor și comparațiilor etnografice, a investigațiilor pluridisciplinare, în cadrul cărora științele naturii ocupă un loc deosebit, arheologia modernă reușește să reconstituie credibil și uneori cu detalii suprinzătoare viața materială a populațiilor lipsite de scriere. În ceea ce privește viața spirituală, care înglobează toate manifestările ce nu pot fi explicate prin necesități materiale directe, lucrurile sunt mai complexe și cercetătorii români i-au acordat mai puțină atenție. Lucrările de sinteză sunt puține și nu abordează decât unele aspecte ale spiritualității neo-eneolitice. Într-o tentativă de definire, imperfectă și incompletă, a conținutului vieții spirituale am putea îngloba acesteia organizarea socială, manifestările religioase și artistice. Rămân în afara acestora o serie de alte manifestări spirituale mai greu de definit și, mai ales, de depistat prin mijloacele specifice arheologiei.

Pentru a înlesni înțelegerea fenomenelor care vor fi abordate am adoptat tradiționala soluție a separării domeniilor vieții spirituale și a urmăririi evoluțiilor pe verticală deși, între acestea, există profunde conexiuni și influențe reciproce. Viața spirituală nu poate

[1] I. Kovács, *Cimitirul eneolitic de la Decea Mureșului*...

[2] A. Dodd-Oprițescu, *Les éléments „stèppiques"*...

fi ruptă de sfera activităților economice, dar nici nu poate fi considerată ca fiind direct determinată de „nivelul de dezvoltare a forțelor și a relațiilor de producție".

În stadiul actual al cercetărilor nimeni nu contestă faptul că agricultura a fost inventată în Orientul Apropiat[1] de unde s-a difuzat, printr-un mecanism complex, în Peninsula Balcanică și apoi pe teritoriul țării noastre. Inventarea unui nou sistem religios, nașterea agriculturii și a noii economii bazate pe producția de hrană a marcat decisiv evoluția ulterioară a omenirii. Complexul sistem ideologic și economic cunoscut sub numele de neolitic se află încă la baza civilizației noastre moderne. Apariția agriculturii a fost explicată ca rezultat al unui progres liniar care a dus la transformarea unor comunități de culegători și vânători în producători de hrană, aceștia elaborându-și apoi o nouă religie și simbolistică centrate pe conceptele de fecunditate și fertilitate.

Relativ recent, Jacques Cauvin, în urma unei analize exemplare a realităților arheologice din Orientul Apropiat, a formulat o nouă ipoteză, potrivit căreia inventarea agriculturii ar fi rezultatul unei mutații survenite, mai întâi, în lumea simbolurilor, eveniment care a precedat economia agrară. După opinia sa, în această schimbare radicală ideea de „stăpânire și transformare a naturii" nu a avut nici un rol.

„Revoluția simbolurilor" — cum o numește Jacques Cauvin — a fost la origini mentală, de esență pur religioasă. După cercetătorul francez, acest fenomen s-a produs în cadrul culturii kiamiene, în mileniul al X-lea a.Chr., și nu se datorează, conform schemei marxiste, unei tensiuni sociale cauzată de lupta pentru resurse devenite insuficiente, ci, mai degrabă, apariției unor noi concepții și a unor divinități, care au trezit energia creării noului sistem ideologic și a economiei de producție. Procesul de răspândire a noii ideologii a fost îndelungat, ceea ce justifică aserțiunea că „revoluția neolitică" a fost o lungă evoluție. De-abia după câteva secole se constată, în cadrul marilor sate din orizontul neolitic pre-ceramic A (PPNA: *Pre-Pottery Neolithic A*), instalarea unei adevărate economii agricole.

Informațiile asupra noii ideologii ne sunt furnizate de reprezentările plastice care ne dezvăluie existența a două personaje-simbol în jurul cărora se organizează întregul sistem religios. Spre deosebire de perioada paleolitică târzie (natufianul), care-l precede, în care plastica este exclusiv zoomorfă, în kiamian statuetele feminine, cunoscute încă din paleoliticul superior, sunt mult mai numeroase și domină clar sfera religioasă. Personajul feminin nu mai este doar un „simbol al fecundității" ci, pare acum, o apariție mitică concepută ca „Ființă Supremă" și „Mamă Universală", o zeitate căreia i se subordonează cosmosul. „Marea Mamă", sintagmă ce desemnează același personaj, este personificarea principiului feminin, în timp ce principiul masculin este încarnat de „Taur" și va căpăta mai târziu și expresie antropomorfă. Judecând după reprezentările de la Çatal Hüyük, principiul masculin pare să fie subordonat zeității feminine cu care se afla în relație de filiație. Poziția sa secundă ne este semnalată, atât la Çatal Hüyük, cât și în alte părți, de frecvența și dimensiunile reprezentărilor[2].

[1] J. Cauvin, *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*, Paris, 1994.

[2] P. Lévêque, *Bêtes, dieux et hommes. L'imaginaire des premières religions*, Paris, 1985.

În jurul datei de 9 500 a.Chr. sistemul religios dual, cu cele două personaje-simbol „Marea Mamă" și „Taurul", se răspândește și se impune în rândul comunităților kiamiene de vânători-culegători. Noul sistem religios, apărut datorită unui proces mental, cuprindea în germene esența gândirii mitice de mai târziu a Orientului Apropiat și nu era determinat de o mutație în domeniul „forțelor de producție", deoarece agricultura încă nu fusese inventată. „Marea Zeiță" nu era încă o divinitate agrară, dar transformarea ei nu va întârzia. Din acest moment noua „ideologie", neînsoțită încă de tehnologia agrară, se răspândește din focarul palestinian, destul de lent, în vecinătatea apropiată, de unde, în cadrul orizontului cronologic PPNA, va iradia spre diverse azimuturi[1].

Una dintre direcțiile spre care se îndreaptă noua „ideologie", însoțită și de primele tehnici de producție neolitică, este Anatolia Orientală. Aici se constată existența, în neoliticul pre-ceramic B (PPNB = *Pre Pottery Neolithic B*), a unor culturi mixte rezultat al aculturației noii „ideologii" în expansiune pe fondul local. Populațiile pre-neolitice (mezolitice sau epipaleolitice), din Anatolia Orientală dar și din alte părți, par să fi avut o atitudine binevoitoare față de noua „ideologie", deși tehnologiile neolitice nu-și demonstraseră încă superioritatea. Atitudinea comunităților tradiționale pare greu de explicat, dar, așa cum susține J. Cauvin, „există și alte maniere de a subjuga oamenii decât forța armelor sau bogăția economică". Fenomenul se va repeta, mai târziu, și pe alte meridiane.

Neolitizarea Peninsulei Balcanice comportă unele neclarități, am putea spune chiar enigme, datorate probabil unor lacune de cercetare. În legătură cu originea neoliticului balcanic se confruntă, pe de o parte, specialiștii care susțin o neolitizare datorată colonilor veniți din Anatolia, iar pe de altă parte, cei care consideră că a fost suficientă circulația ideilor care ar fi fertilizat un fond de creație indigen. Argumentele prezentate de susținătorii celor două opinii sunt încă departe de a soluționa o problemă atât de importantă, dar nici una dintre tabere nu contestă evidenta asemănare dintre manifestările neolitice balcanice și cele anatoliene.

În stadiul actual al cercetărilor, remarcăm apariția în Balcani a unei culturi neolitice noi, care nu-și are ascendența indiscutabilă în Anatolia, dar nu are nici legături culturale clare cu vechile comunități locale de vânători-culegători. Din punct de vedere religios și al tehnicilor de exploatare a mediului, aceste comunități aparțin unui neolitic pe deplin format. Chestiunea neolitizării Balcanilor va mai suscita încă multă vreme dispute, între difuzioniști și autohtoniști, până când descoperirile de pe teren vor elucida această problemă deosebit de complexă.

Pentru teritoriul României situația este mai clară, neolitizarea, cu tot ce implică ea: „ideologie" și tehnici, este rezultatul unei colonizări cu mici comunități venite din sudul Dunării. Primii coloni neolitici par să fi pătruns în sud-vestul României, în Oltenia, unde urmele locuirii lor au fost descoperite la Cârcea, Verbița, Grădinile, Copăcelu, dar și în centrul Transilvaniei, la Ocna Sibiului și mai spre nord, în regiunea Clujului, la

[1] J. Cauvin, *op. cit.*

Gura Baciului. Acest grup cultural cunoscut sub numele de Gura Baciului-Cârcea sau cultura Precriş este format din comunităţi pe deplin neolitice în ceea ce priveşte tehnicile de exploatare a mediului. Religia purtătorilor, aşa cum ne-o dezvăluie plastica antropomorfă şi zoomorfă, este centrată pe cele două personaje-simbol „Marea Mamă", reprezentând principiul feminin, şi „Taurul", personificare a elementului masculin.

Primele comunităţi neolitice Gura Baciului-Cârcea de pe teritoriul României, în ciuda unei oarecare izolări, mai ales în Transilvania, par să fi fost deosebit de dinamice, pătrunzând adânc în teritoriul locuit de populaţiile de vânători-culegători. Relaţiile dintre purtătorii noii „ideologii" cu vânătorii autohtoni, clasaţi de arheologi ca mezolitici sau epipaleolitici, au fost complexe. Probabil şi aici, noii veniţi care mânau înaintea lor turme de animale domesticite, care însămânţau puţin cunoscutele cereale şi practicau o religie nouă, au fost priviţi cu interes şi primiţi, ca şi în alte locuri (Mesopotamia, Anatolia), cu relativă bunăvoinţă.

Descoperirile arheologice ne dezvăluie o realitate complexă în care nici conflictele nu au lipsit. La Schela Cladovei şi Ostrovul Corbului au fost descoperite scheletele unor reprezentanţi ai culturii mezolitice Schela Cladovei care au avut un sfârşit violent. Se citează urme de lovituri craniene, decapitări şi lapidări. Autorii violenţelor sunt greu de stabilit, decapitările ar putea fi explicate prin ritualuri de tradiţie paleolitică, lapidările pot fi şi opera propriei comunităţi şi doar un singur caz, al unui individ ucis de o săgeată neolitică, poate fi pus în sarcina noilor veniţi. Este prea puţin pentru a deduce din aceste fapte că linia generală a relaţiilor vânători autohtoni – coloni neolitici a fost violentă, deşi conflictele şi încăierările, fără îndoială, nu au lipsit.

Relaţiei conflictuale dintre coloniştii neolitici şi autohtoni i se opune descoperirea, în staţiunea de la Gura Baciului, a unui număr de capete de piatră antropomorfe, sumar sculptate. Acestea, oarecum asemănătoare cu mult mai cunoscutele capete de piatră de la Lepenski Vir, ne semnalează posibile influenţe asupra comunităţilor neolitice exercitate de autohtoni. Adoptarea unor zeităţi străine sau chiar numai a expresiei lor plastice, fenomen mult mai semnificativ decât episoadele conflictuale inevitabile, permite presupunerea unor relaţii nu numai de influenţă culturală, ci şi de amestecare a populaţiei. Chiar raritatea şi apoi dispariţia capetelor de piatră susţine această ipoteză, elementele autohtone fiind, probabil, asimilate, în decursul a două-trei generaţii, de neolitici.

Al doilea val de colonişti neolitici este constituit din comunităţile Starčevo-Criş, care pătrund pe teritoriul românesc prin Banat şi vestul Olteniei, de unde se difuzează pe Jiu şi Olt, urmând vechiul drum deschis de purtătorii grupului Gura Baciului-Cârcea. Difuziunea comunităţilor Starčevo-Criş în Transilvania nu este foarte clară, dar în scurt timp ele par să populeze cea mai mare parte din această regiune. Mai târziu, în fazele Starčevo-Criş III şi IV are loc şi neolitizarea Moldovei, în graniţele sale istorice, care sunt pe alocuri depăşite.

În stadiul actual al cercetărilor se poate afirma că neolitizarea României este opera comunităţilor Gura Baciului-Cârcea şi Starčevo-Criş, purtătoare a unui neolitic ceramic,

pe deplin format. Răspândirea formelor de viaţă neolitică în România s-a datorat nu numai colonizării ci şi aculturaţiei.

Viaţa unei comunităţi umane care depăşeşte dimensiunile unei familii necesită o oarecare organizare socială. Cu cât comunitatea este mai mare şi problemele ei sunt mai numeroase şi mai complicate este de presupus o organizare şi o structură mai complexă. Reduşi doar la informaţiile furnizate de arheologie, chiar coroborate de modele etnografice, cercetătorii sunt obligaţi să rămână în lumea ipotezelor, fără şansă de verificare, cu riscul proiectării modelor şi obsesiilor moderne. Este domeniul în care voluntarismul investigatorului se poate manifesta fără prea multe riscuri. Poate din acest motiv cercetarea arheologică românească, cu excepţia „obsedantului deceniu", a abordat arareori acest subiect. Trecând peste o serie de aprecieri şi formulări impuse şi nesusţinute deplin de realităţile arheologice principalul subiect, în acea perioadă, l-a constituit problema matriarhatului. Trebuie să subliniem faptul că reprezentanţi de frunte ai studierii neoliticului, Ion Nestor şi Vladimir Dumitrescu, au privit cu neîncredere teza existenţei unei societăţi neolitice matriarhale. Ultimul a revenit şi în anii '80 asupra acestui subiect, acceptând, cu unele rezerve, doar o descendenţă matriliniară şi aceasta greu de probat cu date arheologice.

Este evident că în orice epocă istorică familia, şi se cunosc numeroase tipuri de familii, se bazează pe sentimentele specific umane şi pe interese. În lipsa unor studii moderne asupra necropolelor, coroborate de analizarea ADN-ului scheletelor neolitice, nu putem rămâne decât în sfera supoziţiilor. Sentimentele şi interesele au ca scop perpetuarea speciei (se poate citi „familiei"), prin protecţia progeniturilor în perioada lor de vulnerabilitate. În această celulă primară există, întotdeauna, o autoritate şi nişte reguli stabilite pe cale empirică şi perpetuate prin tradiţie. În cazul comunităţilor care depăşesc limitele unei familii intervine o organizare socială mai complexă care poate fi o proiecţie a structurii celulei primare, a familiei, dar poate şi diferi de aceasta.

Organizarea socială este o creaţie mentală care încercă să răspundă nevoilor comunităţii respective, fiind, la rândul ei, influenţată de realităţile economice şi de necesitatea de a asigura relaţii convenabile cu alte comunităţi umane. Religia oferă arhetipuri şi are rolul de a ordona, a justifica şi de a înlesni respectarea regulilor stabilite şi acceptate cândva de comunitate. Întotdeauna religia include şi reglementări de natură juridică, transmise cutumiar. S-a vorbit în literatura noastră de existenţa ginţilor, care pot fi privite ca familii dezvoltate, şi a triburilor. În cazul primelor, legăturile de sânge, reale sau presupuse, precum şi a unui sau a unor strămoşi comuni, pot fi acceptate. Triburile, însă, presupun existenţa unei limbi sau dialect comun şi a unor interese economice (teritoriale), precum şi posibilitatea organizării apărării sau agresiunii. Este de presupus şi existenţa unei mitologii tribale sau supra-tribale şi a unor forme comune de exprimare a acesteia. Mai târziu, probabil la începutul eneoliticului, se poate presupune, pe baza documentaţiei arheologice, formarea unor uniuni de triburi, de şeferii (*chiefdoms*).

Dacă ne aplecăm asupra primelor comunităţi neolitice din România observăm că ele aveau o anumită strategie a implantării, respectiv a modului de organizare a locuirii, care

nu poate fi explicată decât printr-o organizare socială și o conducere surprinzător de sofisticate. Implantările de la Ocna Sibiului și Gura Baciului, aflate la o distanță considerabilă de grupul de stațiuni din Oltenia, dar în condiții ecologice comparabile, ne arată o prospectare și o alegere doar a zonelor geografice favorabile pentru modul de viață și tehnicile de exploatare a mediului natural de care dispuneau primii neolitici. Suntem foarte departe de o emigrare haotică și, în acest caz, nici măcar practica, mai simplă, a „roirii" din aproape în aproape pare să nu mai fi fost urmată. Modelul de colonizare al primilor purtători ai neoliticului pare să fi fost urmat, datorită unei organizări asemănătoare, și de purtătorii culturii Starčevo-Criș.

Chiar în absența unor săpături exhaustive și a studiilor demografice, existența încă din timpul celui mai vechi neolitic a unor așezări de dimensiuni considerabile, precum cea de la Ocna Sibiului, ne obligă să presupunem o organizare socială destul de complexă. Conducătorul sau conducătorii comunității trebuiau să organizeze munca în comun (construcții, defrișări, arături, vânătoare etc.) și repartizarea produselor obținute, după reguli cutumiare, care trebuiau să-i satisfacă pe membrii grupului respectiv. Tot șefului, și celor care-l asistau în activitatea sa, îi revenea sarcina organizării apărării, prospectării de noi terenuri, inițierea de expediții punitive etc. În favoarea unor preocupări de prospectare a regiunilor și a oportunităților oferite de mediul înconjurător din regiuni mai apropiate sau mai îndepărtate se pot cita cazurile de identificare și exploatare, în cadrul culturii Starčevo-Criș, a slatinilor de la Vânători-Poiana Slatinii și Solca-Slatina Mare.

Neoliticul mijlociu, în ciuda unei populări mai dense și a documentării unor așezări de dimensiuni mai mari, împărțite uneori într-un soi de cartiere, pare să nu aducă noutăți în organizarea socială, cu excepția unor posibile divizări, pe criterii încă neidentificate, ale unor comunități. Sanctuarele de la Parța, din faza A a culturii Vinča, pentru care s-au edificat construcții speciale, par să semnaleze și existența unor centre și a unor slujitori ai cultului, posibil, exonerați parțial de alte obligații. Astfel de centre religioase polarizau, probabil, populația unor regiuni mai întinse și jucau, prin prestigiul lor, un anumit rol în organizarea socială.

Descoperirea, la Căscioarele[1] (pl. 12/1), a unei construcții cu coloane, căreia i se poate acorda denumirea de „templu" și în nivelul superior a unei machete de sanctuar ce reproducea o construcție impozantă, alcătuită dintr-un soclu înalt surmontat de patru *cellae*, l-a determinat pe Vladimir Dumitrescu să presupună existența unui centru de cult care reunea credincioși dintr-o zonă geografică mai largă. Descoperirile de la Căscioarele au fost coroborate de absența acestora din stațiunea învecinată și contemporană de la Radovanu[2].

[1] Vl. Dumitrescu, *Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanțov de la station-tell de Căscioarele*, în Dacia N S. 14, 1970, p. 5–25.

[2] Vl. Dumitrescu, A. Bolomey, Fl. Mogoșanu, *The Prehistory of Romania from the Earliest Times to 1000 B.C*, în Cambridge Ancient History, III, 1982. p. 1 74.

Astfel de centre de cult au mai fost identificate și în alte culturi din neoliticul mijlociu și eneolitic, ele putând juca și rolul de centre tribale sau chiar să grupeze în jurul lor, mai târziu, uniuni de triburi. Fără îndoială, prestigiul celor care locuiau în astfel de centre de cult, mai ales al celor care săvârșeau ceremonialul cultic, al elitei așezării, al șefilor era deosebit de mare și a constituit fermentul care a contribuit la apariția acelor formațiuni în care legăturile de familie, legăturile de sânge nu au mai fost obligatorii.

În cadrul triburilor și al uniunilor de triburi alianțele, relațiile de schimb în care trebuie inclusă și exogamia, problemele păcii și ale războiului erau reglementate pe baza unor cutume de mult acceptate, dar trebuia supravegheată respectarea regulilor și pedepsită încălcarea lor de către părțile componente. Existența unui embrion de sistem juridic poate fi deci presupusă din cele mai îndepărtate timpuri.

Încă din neoliticul mijlociu se înregistrează un proces de diferențiere pe bază de prestigiu social, în cadrul căruia indivizi sau poate familii, acumulează bunuri de prestigiu: podoabe de metal, canini de cerb, cochilii de scoici aduse de la mari distanțe, arme de paradă, ceramică bogat decorată etc. Acest proces se va accentua în perioada eneoliticului, ajungându-se la acumulări impresionante de obiecte de prestigiu de tipul celor din necropolele de la Varna, Durankulak din Bulgaria și Giurgiulești din Basarabia sau al remarcabilelor „tezaure" de la Moigrad, Ariușd, Hăbășești, Horodnița, Brad și Cărbuna (Basarabia) sau Tiszaszőlős, în răsăritul Ungariei. În aria culturii Cucuteni s-a remarcat și un fenomen de ierarhizare a așezărilor și semnele apariției unor formațiuni care par să depășească limitele tribale, fiind considerate de unii cercetători, uniuni de triburi[1].

Fenomenul remarcat în aria Cucuteni nu este unic, formațiuni teritoriale supra-tribale, fiind semnalate și în alte culturi eneolitice din sud-estul Europei, dar și în neoliticul târziu, aparent mai puțin dezvoltat, din vestul continentului. După unii autori, existența unor așa-zise „aspecte regionale", în cadrul cărora se constată o puternică unitate stilistică în decorarea ceramicii, ar fi semnul arheologic al existenței uniunilor de triburi.

Așa cum am spus de la început, organizarea socială este un produs mental, rezultat al unei complexe vieți spirituale a creatorilor noului mod de viață neolitic. Fără îndoială, în această organizare contribuția religiei a fost deosebit de importantă, oferind arhetipul organizării divine[2], reglementând nenumărate aspecte ale vieții cotidiene, conferind sens și prestigiu elitei.

Religia. Literatura arheologică românească consacrată neo-eneoliticului cuprinde descrierea a nenumărate situații, construcții, manifestări și obiecte cu evident caracter religios. Documentația arheologică din România privind viața religioasă a neo-eneoliticilor este impresionantă, această situație explicându-se atât prin tendința celor din vechime

[1] D. Monah, Ș Cucoș, *op. cit.*

[2] M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase. I. De la epoca de piatră la misterele din Eleusis*, București, 1981.

— așa cum spune Mircea Eliade — „de a stărui cât mai mult posibil în sacru sau în intimitatea obiectelor consacrate"[1], cât și prin stăruita muncă a arheologilor.

Dacă tabloul faptic al manifestărilor religioase neo-eneolitice este deosebit de bogat, nu același lucru se poate spune și despre interpretarea lui. În afara descrierii și a clasării tipologice a obiectelor, precum și a situațiilor cu caracter religios nu întâlnim decât arareori tentative de a descifra morfologia religiei neo-eneolitice. Expresia „cult al fertilității și al fecundității", deși adevărată este mult prea vagă. Înregistrăm și o dispută în jurul unei false probleme: caracterul exclusiv chtonian al religiei neolitice și apariția primelor elemente de cult uranian, termen nefericit ales pentru a desemna cultele solare. Sub o anumită influență s-a încercat o nefirească și inexistentă disociere a manifestărilor chtoniene de cele celeste și acreditarea unei ierarhizări evoluționiste în care cultele chtoniene ar ocupa o poziție primară, inferioară.

Documentele arheologice, obscure în unele privințe, nu permit disocierea magiei de religie, deși pentru cultura Vinča s-a invocat existența unor dovezi de practicare a magiei. O bună documentație există pentru construcțiile, denumite convențional sanctuare, destinate exclusiv sau parțial practicării unor ceremonii religioase. Un număr relativ redus de lucrări abordează dintr-o perspectivă mai largă manifestările religioase neo-eneolitice, încercând o analiză morfologică a religiei neolitice și chiar o identificare a temelor mitologice. Reduși doar la documentele arheologice, nu vom putea oferi decât o schiță a sistemului religios neo-eneolitic, mitologia, în afara identificării sumare a unor teme și idei, rămânând inaccesibilă cunoașterii.

Așa cum am semnalat deja, descoperirile din așezările primilor locuitori neolitici din grupul Gura Baciului-Cârcea ne dezvăluie o religie structurată în jurul a două personaje centrale: „Marea Mamă", reprezentată plastic prin statuete feminine sumar, dar, explicit modelate, și „Taurul", redat naturalist. Din punct de vedere statistic, atât la Cârcea, cât și la Gura Baciului și Ocna Sibiului, statuetele feminine sunt mai numeroase, părând a semnala preeminența elementului feminin față de cel viril, încarnat de „Taur". Din acest punct de vedere, ideile religioase ale primilor neolitici din România nu sunt decât o reiterare a celor din îndepărtata, în timp și spațiu, cultură kiamiană.

Din aceste fapte, oarecum sumare, se poate reține ideea unei religii duale, bazată pe cunoscutul principiu *coincidentia oppositorum*[2], în care principala diadă, ca și în paleolitic, este feminin-masculin. Dualitatea noii religii va fi menținută pe tot parcursul neo-eneoliticului, fiind exprimată în diferite modalități: modelarea din două bucăți a unor statuete feminine, reprezentări androgine, hierogamie. Trebuie, însă, să subliniem faptul că diada constituită din feminin și masculin nu era unică. Așa cum ne arată studiul comparativ al religiilor contrarii coincidente și complementare pot fi: cerul și pământul, ziua și noaptea, iarna și vara, nașterea și moartea, războiul și pacea, blândețea și groaza, saturația și foamea, soarele și luna, precum și numeroase altele. Diadele nu sunt obligatoriu separate, adeseori

[1] M. Eliade, *Tratat de istoria religiilor*, București, 1992.

[2] Idem, *Istoria credințelor și ideilor religioase*...

ele sunt incluse în compunerea aceluiași personaj și au o natură difuză, care nu este exprimată întotdeauna explicit[1].

Cele două personaje principale pe care le-am identificat ca fiind reprezentate plastic în neoliticul timpuriu de pe teritoriul României sunt născute dintr-un singur principiu și sunt obligatoriu coexistente și complementare. Judecând după sanctuarele de la Çatal Hüyük, ca expresie a religiei neolitice anatoliene, cu care religia neolitică de la noi prezintă evidente similitudini, principiul feminin primordial dă naștere principiului secund masculin[2]. Din această perspectivă, religia neolitică așa cum ne este dezvăluită de descoperirile de la noi s-ar încadra în așa-numitul „dualism temperat" care poate presupune și existența unui înșelător (*Trickster*), poate șarpele, dar care nu este identificat cu certitudine[3].

Judecând după ceea ce se știe despre religia neolitică din Orientul Apropiat și ceea ce lasă să se întrevadă manifestările religioase ale primilor neolitici de la noi, sistemul religios „importat" era complet și complex, perfect structurat, și în ceea ce privește componentele sale esențiale, nu va evolua și nu se va schimba mai multe milenii. Ceea ce noi receptăm ca fiind o evoluție a religiei neolitice nu este decât o diversificare și o perfecționare a modalităților de ilustrare plastică a caracteristicilor preexistente ale divinității. În mitologie, în reprezentarea plastică a divinității, în ritualuri și rituri s-au manifestat influențe, au avut loc fenomene de sincretism, au apărut noi expresii plastice, datorate unor creatori de geniu, au fost uitate unele atribute, chiar personaje importante au trecut în postura de *deus otiosus*, dar, structura inițială a fost suficient de complexă și, probabil, suficient definită pentru a rezista de-a lungul mileniilor[4].

Zeități antropomorfe. Datorită acestor caracteristici ale religiei neolitice, o trecere în revistă cronologică a felului în care au fost reflectate plastic atributele zeității primordiale inclusiv ale personajului secund nu ar fi relevantă și ar fi supusă și hazardului descoperirilor arheologice. Din această cauză, este de preferat o prezentare sintetică, bazată pe descoperiri arheologice concrete, a atributelor și ipostazelor divinităților neo-eneolitice. Din motive obiective, lesne de înțeles, această schiță nu poate fi completă. Evident, sintagmele utilizate pentru a desemna zeitățile sau ipostazele lor sunt convenționale, deși, uneori, reflectă ceva din structura și atributele personajelor.

Principiul primordial – „Mama Universală". Principiul feminin este dominant, fiind reprezentat sub formă explicit antropomorfă sau, simbolic, ca vas sau romb. Probabil toate vasele erau considerate ca încarnări ale femininului, dar, începând din neoliticul mijlociu, acest concept este explicitat prin modelarea vaselor antropomorfe, care înfățișează aproape întotdeauna o femeie, corpolentă sau obeză, ceea ce, în grilă psihanalitică, ar reflecta predominanța „caracterelor elementare"[5]. Alteori, vasele sunt prevăzute doar cu atribute feminine, în special sâni, ca la Petreni în Basarabia (Cucuteni B), sau decorul

[1] D. Monah ș.a., *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Bucharest, 1997.

[2] P. Lévêque, *Bêtes, dieux et hommes*...

[3] D. Monah ș.a., *op. cit.*

[4] M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*...

[5] E. Neumann, *The Great Mother. An Analysis of the Archetype*, Princeton, 1974.

pictat sugerează sânii și ochii unui personaj feminin (Rădulenii Vechi-Basarabia, Cucuteni A)[1]. Insistența asupra „caracterelor elementare" feminine ar sugera o legătură genetică cu reprezentările feminine din paleolitic. Rombul, ca simbol feminin, pare să fie tot o moștenire paleolitică și este frecvent prezent în decorul statuetelor feminine, fiind localizat în special pe pântec și fese, dar nu lipsește nici din decorul vaselor. Probabil există și alte simboluri ale feminității, dar, în lipsa unor studii speciale comparative, ele nu pot fi întrevăzute.

În săpăturile neo-eneolitice din România au fost descoperite mai multe mii de statuete antropomorfe, cele mai multe sunt feminine, un număr infim sunt masculine și restul androgine sau fără indicarea clară a sexului. Dimensiunile variază de la câțiva centimetri până la adevărate statui, cum sunt cele din sanctuarul de la Parța, care ajung până la 1,80 m. Statuetele au fost modelate în lut, decupate din oase, mai rar sculptate în marmoră și alte roci sau tăiate din tablă de cupru sau aur. De cele mai multe ori statuetele prezintă personaje izolate care nu intrau în compoziția unor ansambluri sculpturale și absența asocierilor împiedică depistarea atribuțiunilor lor.

Statuetele din neoliticul timpuriu, numeric reduse, sunt, de cele mai multe ori, sumar și neîndemânatic modelate, dar bazinul larg, șoldurile și fesele ample, precum și marcarea triunghiului sexual și uneori a sânilor indică în mod clar feminitatea. O dată cu pătrunderea purtătorilor culturii Vinča, calitatea modelajului se îmbunătățește și expresivitatea statuetelor crește. Pe tot parcursul neo-eneoliticului vor coexista reprezentările naturaliste cu cele puternic stilizate sau chiar schematizate. În unele culturi, personajele antropomorfe sunt înfățișate nude, alteori bogat decorate sau împodobite cu piese, realist reprezentate, de îmbrăcăminte și podoabe.

Personajul dominant, nu numai din punct de vedere statistic, este „matroana", reprezentată ca o femeie adultă, cu forme generoase, capabilă de procreare. Uneori este înfățișată gravidă, cu pântecul proeminent[2]. Câteva statuete eneolitice (Gumelnița și Cucuteni) au în regiunea abdominală o cavitate, în care se aflau mai multe sfere de lut. Reprezentările în relief sau incizate pe pereții vaselor o înfățișează în poziție specifică de naștere[3]. Principala ipostază a zeității feminine neo-eneolitice este de „Mamă Universală", asimilată uneori explicit cu glia, cu pământul ce face să rodească plantele. Sunt cunoscute statuete feminine, mai ales în culturile Gumelnița, Precucuteni și Cucuteni, care au înglobate în pastă semințe de cereale[4], iar o statuetă cucuteniană de la Koszyłowce

[1] V.I. Markevici, *Mărturii ale trecutului*, Chișinău, 1985.

[2] C.N. Mateescu, I. Voinescu, *Representation of Pregnancy on Certain Neolithic Clay Figurines on Lower and Middle Danube*, în Dacia N.S 26, 1982, p. 47-58.

[3] A. Nițu, *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, în SCIV 18, 1967, 4, p. 549-560; Idem, *Reprezentări umane pe ceramica Criș și liniară din Moldova*, în SCIV 19, 1968, 3, p. 387-394.

[4] O. Höckmann, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, I-II, Hildesheim, 1968; Idem, *Gemeinsamkeiten in der Plastik der Linearkeramik und der Cucuteni Kultur*, în La civilisation de Cucuteni, 1987, p. 89–98; D. Monah ș.a., *op. cit.*

are pe pântec o ramură. Mai greu de interpretat, dar mult mai frecventă, este practica amestecării de pleavă de cereale în pasta statuetelor din neoliticul timpuriu și mijlociu. Această practică nu pare să aibă doar motivații tehnice, ci și o semnificație mai profundă, putând fi coroborată cu prezența cariopselor sau a făinei de cereale amestecată în pasta unor statuete precucuteniene sau din cultura ceramicii liniare[1]. În toate religiile arhaice fecunditatea feminină este asimilată cu cea a pământului. Această „însămânțare" simbolizată a unor statuete ar putea fi urmarea practicării magiei simpatetice, dar și semnul personificării gliei sub forma unei zeități feminine. „Marea Mamă" cunoaște numeroase ipostaze, dintre care vom cita doar pe acelea de „Fecioară" și de „Strămoașă".

Un număr de statuete feminine, în special din eneolitic, înfățișează un personaj feminin zvelt, cu sânii mici și fermi. Prin comparație cu reprezentări similare din Anatolia, s-a presupus existența ipostazei de „fecioară nubilă" pentru zeitatea feminină. Nu este exclus ca, în unele culturi, această ipostază să fi devenit o zeitate de sine stătătoare, deoarece în cultura Cucuteni ea apare asociată cu „Marea Mamă", formând un cuplu.

Ipostaza de „Strămoașă" a zeității feminine este mai puțin clară din punct de vedere plastic, totuși există o serie de statuete care par să înfățișeze o femeie în vârstă cu sânii căzuți. Și în acest caz ne putem sprijini pe observațiile făcute de James Mellaart la Çatal Hüyük și Hacilar, la care se pot adăuga și unele reprezentări din neoliticul balcanic[2].

Natura duală a zeității feminine neo-eneolitice ne este dezvăluită și de un detaliu tehnic de modelare. Un număr de statuete feminine sunt modelate din două bucăți dispuse longitudinal și lipite prin presiune. Nu este lipsit de semnificație nici faptul că cele două jumătăți sunt inegale, egalizarea și simetria fiind realizate doar după acoperirea părților constituente cu un strat exterior de lut. Canonul alcătuirii imaginii zeității din două părți este respectat și în cazul unor materiale mai puțin potrivite acestei tehnici ca piatra, osul, metalul sau chiar scoicile. Obstinația artizanilor neolitici de a folosi această tehnică incomodă ne determină să presupunem existența unei dogme importante, care nu poate fi decât *coincidentia oppositorum*. Modelarea din două jumătăți a statuetelor feminine a fost observată de James Mellaart la Çatal Hüyük și Hacilar și este atestată de-a lungul întregii perioade neo-eneolitice în Balcani, ca și pe teritoriul României. Larga răspândire și persistența în timp ne semnalează importanța deosebită a conceptului dual.

O altă formă de reflectare a primordialității și dualității zeității principale este reprezentarea ei ca androgină. În neoliticul timpuriu din România nu au fost încă identificate reprezentări explicite (naturaliste) androgine, dar acest lucru nu înseamnă și inexistența conceptului. Un bun exemplu ni-l oferă una dintre figurinele ce compun grupul statuar, cunoscut sub numele de „Îndrăgostiții", de la Gumelnița[3]. Una dintre statuete are

[1] O. Höckmann, *Gemeinsamkeiten in der Plastik der Linearkeramik und der Cucuteni-Kultur*.

[2] J. Mellaart, *Earliest Civilisations of the Near East*, New York, 1965; Idem, *Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967; Idem, *Excavations at Hacilar*, I-II, Edinburgh, 1970.

[3] V. Dumitrescu, *Despre un fragment de vas zoomorf de tip mai puțin comun de la Căscioarele*, în SCIVA 28, 1974, 3, p. 577-583; R. R. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumelnițeană. Analiză primară*, București, 2002, p. 52, pl. 38.

reprezentați sânii, la fel ca statuera feminină, dar și sexul masculin modelat cu detalii naturaliste. Imaginea androgină de la Gumelnița nu este singulară, în cultura Cucuteni fiind descoperite mai multe astfel de reprezentări, dintre care cităm doar pe cele de la Mărgineni-Cetățuia, Scânteia și Mihoveni[1]. Imagini androgine, realiste sau simbolice, se găsesc și în alte culturi neo-eneolitice din Balcani sau de pe teritoriul României. Reprezentările androgine pot fi ipostaze ale „Marii Mame" sau personaje distincte, în ambele cazuri desemnând divinitatea primordială capabilă de autoreproducere. Prima ipoteză ni se pare mai aproape de adevăr, deoarece — așa cum afirmă Mircea Eliade — „androginia este formula arhaică și universală pentru a exprima totalitatea, coincidența contrariilor"[2].

Principiul secund, masculin. Zeitatea masculină, poate tot o ipostază a „Marii Zeițe", pare să fie mai discretă și să aibă un rol și o importanță mai mică decât zeitatea feminină. Statistic, frecvența reprezentărilor masculine este mult mai redusă decât a celor feminine, ceea ce susține poziția subordonată a principiului masculin. Un argument în plus ni-l pot oferi și diferențele dimensionale. Principiul masculin este prezentat sub formă antropomorfă sau personificat de taur. Există un număr de reprezentări în *ronde-bosse* de bărbați, dar și imagini ale acestora aplicate pe ceramică, precum și un număr de *phaloi* rezultat al aplicării convenției *pars pro toto*.

Așa cum am mai spus, principiul masculin nu apare întotdeauna sub înfățișare antropomorfă, el fiind adeseori înfățișat sub forma taurului. Mai rar este înfățișat animalul în întregime. De cele mai multe ori sunt reprezentate, prin diferite tehnici, doar bucraniul, partea frontală și coarnele care personifică virilitatea. Totuși, în plastica *ronde-bosse* sunt destule cazuri când taurul este reprezentat integral, uneori cu un realism remarcabil, dar, probabil, aceste statuete ar putea avea mai puține legături cu panteonul antropomorfizat. În forma sa taurină, principiul masculin intră în compoziția hierogamiei, dezvăluindu-ne astfel adevărata sa identitate[3].

Rolul deosebit de important al taurului, încarnare a principiului masculin, în religia și practicile rituale neo-eneolitice ne este dezvăluit și de prezența sa constantă în sanctuare. În sanctuarul, atribuit culturii Vinča, de la Parța statuia mai mică a avut coarne de taur, iar într-un soi de banchete de lut, care împart sanctuarul, au fost încastrate de asemenea coarne naturale de bovine[4]. Analogiile cu sanctuarele cu aliniamente de capete de taur de la Çatal Hüyük sunt evidente. În culturile post-Vinča, bucraniul folosit ca protomă sau aplicat pe pereții vaselor este frecvent, iar așa-zisele coarne de consacrare, variantă stilizată a bucraniului, modelate în lut sau decupate din tablă de aur, nu lipsesc. Un

[1] N. Ursulescu, V. Batariuc, *L'idole androgyne de Mihoveni (dép. de Suceava)*, în La civilisation de Cucuteni, 1987, p. 309–312; D. Monah ș.a., *op. cit.*

[2] M. Eliade, *Tratat de istoria religiilor…*

[3] Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974.

[4] Gh. Lazarovici, *Das neolithische Heiligtum von Parța*, în Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 149–174.

frumos pandantiv în formă de coarne decupat dintr-o tablă de aur și decorat în tehnica *au repoussé* provine de la Gumelnița[1]. Spătarul unor tronuri de lut din complexele rituale precucuteniene de la Poduri-Dealul Ghindaru (jud. Bacău) și Isaiia (jud. Iași) se termină sub formă de coarne, tronurile fiind destinate unor statuete feminine[2]. Și fațada „templului" de la Trușești are personajele considerate feminine încadrate de coarne[3], iar machetele de sanctuare de la Ghelăiești, ce conțineau și statuete feminine, aveau intrările flancate de coarne[4]. Este deci evidentă ideea comuniunii principiului feminin cu cel masculin.

Numeroase descoperiri ne semnalează rolul deosebit de important jucat de sacrificarea taurului în diferite ritualuri. Se citează depuneri rituale de cranii de taur în gropi în culturile Boian și Precucuteni. Oase de taur arse au fost descoperite în vase folosite la un rit de fundare în cultura Cucuteni din Basarabia[5]. În sfârșit, în nivelul Cucuteni B de la Poduri-Dealul Ghindaru a fost descoperit un sanctuar în aer liber, alcătuit din patru cranii de bovine așezate în cruce, o vatră și un pavaj.

Asocierile. Informații esențiale despre marile teme religioase și despre mitologia neolitică ne sunt furnizate de asocierea zeităților între ele sau cu diferite simboluri. Pe baza acestor documente, din nefericire destul de rare, putem reconstitui ceva mai amănunțit tematica religioasă. Mai rare în neoliticul timpuriu și mijlociu, asocierile devin mai numeroase în eneolitic când, mai ales, în cucutenianul din Basarabia și în cultura Tripolie asistăm la o adevărată ilustrare a mitologiei neolitice.

Reprezentările de cupluri de zeități sunt destul de puține. Astfel, în stațiunea culturii Vinča de la Rast a fost descoperită o statuetă înfățișând o femeie cu un prunc în brațe[6]. Pe teritoriul României nu au mai fost descoperite alte ansambluri statuare de acest gen, dar în cultura Tripolie, la Krinički și Koszyłowce, au fost găsite două grupuri statuare reprezentând aceeași temă, precum și o plachetă *en violon* cu sâni multipli[7]. Ansamblurile menționate evidențiază caracterul de „Mare Mamă" a zeității feminine aflate, în aceste cazuri, în postura de *kourotróphos*. Este evident că zeitatea feminină neolitică este receptată de credincioși ca protectoare și „alăptătoare" nu numai a copilului, ci a întregii lumi.

Mai numeroase sunt reprezentările naturaliste sau simbolice ale mariajului divin. Un faimos ansamblu statuar din stațiunea eponimă a culturii Gumelnița ne înfățișează o femeie îmbrățișată tandru de partenerul respectiv, o căsătorie sacră (*hierogamie*), care, însă, are caracteristici androgine. Cazul nu este unic, deoarece și pe vasul de la Scânteia perechea

[1] Vl. Dumitrescu, *op. cit.*

[2] D. Monah, *O importantă descoperire arheologică*, în Arta 7–8, 1982, p. 11–13.

[3] M. Petrescu-Dîmbovița, *Les principaux résultats des fouilles de Trușești*, în AȘU Iași, 3, 1957, 1–2, p. 1–22. Idem, *Die wichtigsten Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung von Trușești (Moldau)*, în PZ 1963, p. 172–186.

[4] S. Cucoș, *Complexele rituale cucuteniene de la Ghelăiești, jud. Neamț*, în SCIVA 44, 1993, 1, p. 59–80.

[5] V. I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău, 1981.

[6] Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România…*

[7] A.P. Pogoževa, *Antropomorfnaja plastika Tripol'ja*, Novosibirsk, 1983.

hierogamică este formată dintr-o femeie și un personaj androgin[1]. Reprezentările naturaliste ale mariajului divin sunt, uneori, substituite de reprezentări simbolice. Deosebit de interesant este un fragment dintr-un grup statuar ce împodobea un vas din cultura Gumelnița. Pe fruntea unui taur, cu coarnele arcuite, se afla o figurină feminină cu brațele prinse de vârfurile coarnelor[2]. Tema căsătoriei divine între „Marea Zeiță" și „Taur" apare și în lumea cucuteniană, la Bilcze Złote, prin placa de os decupată în formă de craniu de taur, pe care se află incizată o siluetă feminină. Putem încadra acestei teme și un bucraniu în relief, de pe un vas Cucuteni B de la Podei-Târgu Ocna, care are pictat între coarne un X, probabil simbol al feminității. În sfârșit, un altorelief, repetat de cinci ori, de pe un vas de provizii de la Trușești reprezintă dorsal o scenă de acuplare. Tema hierogamiei pare să fi avut o largă audiență și răspândire în neo-eneoliticul sud-est european, deși frecvența reprezentărilor pare să fie mai scăzută[3].

Atestarea existenței unui cuplu divin, format din zeitatea feminină și taur, are implicații deosebite nu numai prin apropierea de tematica religioasă a neoliticului anatolian, ci și printr-o foarte posibilă transmitere a acestei teme în mitologia de mai târziu. În legătură cu această problemă nu putem să nu evocăm mitul grecesc al răpirii Europei de Zeus, transformat în taur, care ar putea fi preluat din substratul neolitic. Ar fi, de asemenea, interesant de investigat evoluția aceastei teme mitologice, utilizând și o bogată literatură populară românească, în care bourul poartă între coarne, pe un leagăn de mătase, o fecioară.

Unul dintre cuplurile de zeități neo-eneolitice care a trezit deja vii dispute este alcătuit din mamă și fiică. În urmă cu mulți ani, savantul francez Pierre Lévêque, preocupat de substratul pre-helenic și influența sa asupra religiei grecești, a pus în discuție și unele descoperiri neo-eneolitice de pe teritoriul României. Analizând statueta bicefală de la Rast, din cultura Vinča, a remarcat că ambele personaje sunt feminine, unul dintre ele fiind de dimensiuni mai mici. Aceeași observație a fost făcută și în legătură cu binecunoscuta „fațadă de templu" de la Trușești, datată în faza Cucuteni A. Pe această bază, a presupus reprezentarea unui cuplu format din mamă și fiică care ar putea fi o prefigurare a cuplului grec Demeter și Kore[4]. Ipoteza lui Pierre Lévêque a fost contestată de Vladimir Dumitrescu și de alți arheologi români, dar nu au lipsit nici susținătorii ei.

Câteva descoperiri, relativ recente, din faza Cucuteni B din Basarabia vin să elucideze această problemă. Pe un vas din așezarea Costești IV sunt pictate siluetele alăturate a două personaje feminine, inegale ca dimensiuni, îmbrăcate cu rochii și prezentate într-o poză rituală, cu un braț pe talie și celălalt la cap. Într-o friză cu două registre, de pe un vas de la Brânzeni III, în metope sunt pictate două cupluri feminine, de asemenea îmbrăcate cu rochii, în atitudini rituale diferite. Unul dintre personaje este evident mai mic, mai

[1] D. Monah s.a., *op. cit.*

[2] Vl. Dumitrescu, *Despre un fragment de vas zoomorf de tip mai puțin comun de la Căscioarele*, în SCIVA 28, 1974, 3, p. 577–583.

[3] D. Monah s.a., *op. cit.*

[4] P. Levêque, *Formes et structures méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque*, în Praelectiones Patavinae 9, 1972, p. 145–179.

firav și reprezintă o tânără fată. Interesant este și faptul că, pe lângă alte personaje feminine pictate în metope, în registrul superior este schițată silueta unui bovideu, probabil un taur. Reprezentări similare mai apar și pe alte fragmente ceramice din așezările de la Costești IV și Brânzeni III[1]. Același cuplu, format din mamă și fiică, pare să fie reprezentat și în cazul așa-zisului tron de la Lipcani din faza Cucuteni B. Pe baza acestor dovezi materiale, dar și a altora pe care nu le-am prezentat, credem că se poate susține existența, în neo-eneoliticul României și sud-estului european, a unui cuplu divin format din mamă și fiică, ce ar putea prefigura celebrul cuplu, de mai târziu, Demeter și Kore.

Zeități zoomorfe. În așezările neo-eneolitice a fost descoperită și o destul de variată și bogată plastică în *ronde bosse* zoomorfă, la care se adaugă și un număr de vase, protome și reprezentări pictate animaliere. Unele piese sunt remarcabile din punct de vedere artistic, altele sunt sumar modelate, astfel că animalul reprezentat nu poate fi identificat. Personajul dominant este taurul, înfățișat fie în întregime, fie stilizat sub forma bucraniului. Asupra semnificației reprezentării taurului am insistat mai sus, dar, în unele cazuri, el pare să aibă și rosturi mai prozaice. Berbecii și cerbii, înzestrați și ei, cu trofee remarcabile, ar putea fi priviți ca susbstitut al taurului, deși se pot formula și alte ipoteze. Destul de frecventă este și reprezentarea câinelui, adeseori dificil de identificat. Mistrețul și porcul sunt și ei prezenți, dar numai în plastica în *ronde bosse*. Păsările, destul de rare, nu sunt întotdeauna identificabile și formularea unor ipoteze privind semnificația lor comportă unele riscuri.

Dintre reprezentările de animalele sălbatice se remarcă, în culturile Gumelnița și Cucuteni, câteva statuete realiste de urși, o vulpe splendid modelată și o broscuță. Un număr destul de mare de vase din faza Cucuteni B au pictate siluetele stilizate ale unor feline mari. Mai rar, astfel de animale sunt modelate ca protome sau în *ronde bosse*. Interpretarea lor drept câini nu pare posibilă și o analiză efectuată de arheozoologi ar fi foarte utilă. Uneori, întâlnim pe vasele Cucuteni B imagini de animale fabuloase, dar care păstrează ceva din caracteristicile și atitudinea felinelor. În unele cazuri, mai ales în faza Cucuteni B din Basarabia, imaginile antropomorfe sunt asociate cu reprezentări zoomorfe, rezultând fresce cu subiecte mitologice. Din păcate, în cazul reprezentărilor zoomorfe în *ronde bosse* identificarea unor zeități distincte este incertă și figurinele de acest tip ar putea fi, cu îndreptățire, interpretate ca martori ai unor practici magice. Adevărata semnificație religioasă a celor mai multe dintre reprezentările zoomorfe neo-eneolitice rămâne, încă, să fie descifrată în viitor.

„Tabletele" (Tărtăria). O problemă care a agitat mulți ani cercurile arheologice preocupate de preistoria Europei este aceea a existenței unui sistem de „scriere" în neoliticul românesc și, în general, în neo-eneoliticul sud-est european[2]. Disputa a fost declanșată

[1] V. I. Markevici, *Pozdnetripol'skie plemena severnoi Moldavii...*

[2] N. Vlassa, *Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the Light of the Tartaria Settlement's Stratigraphy*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 485–494; Idem, *Neoliticul Transilvaniei: studii, articole, note*, Cluj-Napoca, 1976; M.M. Winn, *Pre-writing in Southeastern Europe: the Signs Sistem of the Vinča Culture ca. 4 000 B.C.*, Calgary, Alberta, 1981; I. Paul, *Das „Mythogramm" von Salzburg-Ocna Sibiului*, in Forschungen zur Volks-und Landeskunde 36, 1993, 2, p. 78–84; M. Gimbutas, *The Language of the Goddess*, San Francisco, 1989; Idem, *The Civilization of Goddess. The World of Old Europe*, San Francisco, 1991.

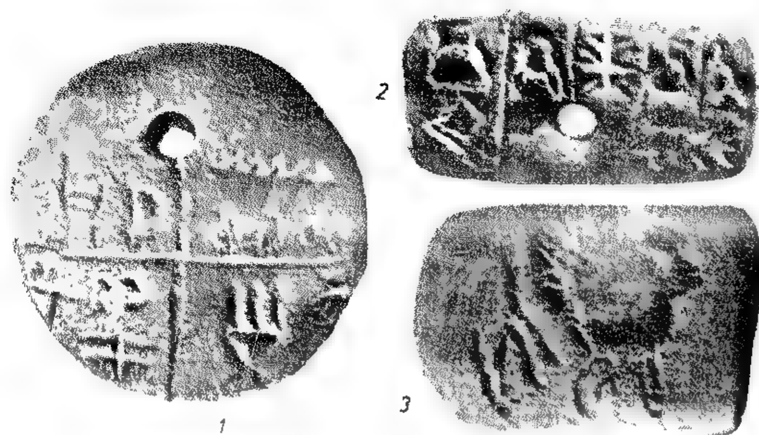

Fig. 23 Piese de lut ars cu semne pictografice și figurate de la Tărtăria (jud. Alba).

de descoperirea unor „tablete“ cu o serie de semne misterioase. Găsite de Nicolae Vlassa într-o groapă atribuită culturii Turdaș, din așezarea de la Tărtăria (fig. 23), împreună cu „26 de idoli de lut ars, doi idoli cicladici de alabastru, o brățară din scoică *Spondylus*“. Cele trei tablete, dintre care una cu reprezentarea unei scene cu personaje redate realist, iar celelalte cu simboluri și semne, au trezit neașteptate controverse și un șirag de ipoteze dintre cele mai diferite.

Două tablete sunt perforate și par să fi fost utilizate ca pandantive. Prima tabletă, de formă circulară, este divizată în patru câmpuri, fiecare câmp cuprinzând diferite combinații de semne. A doua tabletă este dreptunghiulară și pare divizată în trei câmpuri verticale, perforația fiind plasată spre centrul ei. În sfârșit, cea de a treia tabletă, de formă dreptunghiulară și neperforată, pare a avea reprezentat un animal cornut, urmat de silueta unui om cu brațele întinse. Deasupra celor două imagini se găsește un semn, format dintr-o linie verticală, flancat de linii oblice, imagine în care unii autori au văzut reprezentarea stilizată a unui arbore sau a unui spic de grâu. Se poate constata o anumită repetiție a unor semne, atât în cadrul aceleiași tablete, cât și între tablete. Apartenența lor la neoliticul de tip Vinča a fost pusă la îndoială de unii cercetători, dar este totuși plauzibilă după descoperirea unor semne asemănătoare pe vasele aceleiași culturi.

S-a presupus că semnele de pe tabletele de la Tărtăria reprezintă un sistem de notare ideogramică sau chiar o scriere, încercându-se chiar „citirea“ lor. Semnele de la Tărtăria au fost comparate cu cele de pe tabletele de la Uruk-Warka IV și Djemdet Nasr din așa-zisa perioadă proto-literată din Mesopotamia, dar incompatibilități cronologice se opun acestei apropieri.

Relativ recent a fost publicată, de Iuliu Paul, o mică statuetă de formă conică, sculptată în piatră, găsită în nivelul Precriș II de la Ocna Sibiului, în care descoperitorul vede reprezentarea unui cuplu îmbrățișat, și un piedestal, din aceeași rocă, pe care îl asociază figurinei. Pe statuetă și pe soclu se observă o serie de simboluri și semne interpretate de descoperitor ca ideograme „aflate în îmbinări sintactice variate și, se pare, complementare și pe piedestalul figurinei“. Același autor afirmă că ornamentele în relief de pe statuetă sunt completate de un sistem de semne cu o structură intenționată, ce îl determină să o considere o inscripție[1]. Iuliu Paul pare tentat să interpreteze simbolurile și semnele de pe ansamblul statuar de la Ocna Sibiului prin grila propusă de André Leroi-Gourhan pentru simbolurile și semnele paleolitice. Demersul ni se pare valabil, deși rămân de discutat numeroase chestiuni care nu sunt doar amănunte.

Tablete asemănătoare ca formă, cu semne mai puțin ordonate sau poate cu un simplu decor, au fost descoperite și în culturile Criș, Vinča și Gumelnița, dar și la Gradešnica și Karanovo în eneoliticul Bulgariei. Ele nu lipsesc nici din culturile Precucuteni și Cucuteni, fiind atestate de descoperirile de la Izvoare-Piatra Neamț, Târgu Frumos, Cucuteni-Cetățuia și Ghelăiești-Nedeia. În stadiul actual al cercetărilor credem că primii locuitori neolitici de pe teritoriul României au adus, o dată cu noua „ideologie“, și un sistem simbolic de ideograme. Rămâne de văzut dacă acest sistem permitea transmiterea unor informații mai complexe sau avea doar o funcție magică. Se pare că și imigranții din cultura Vinča aveau același sistem sau un altul asemănător. În decursul timpului, poate și datorită amestecului cu alte populații, sensul primar s-a pierdut, dar „tabletele“ cu semne acum de neînțeles sau doar purtătoare a unui decor au rămas încărcate de sacralitatea primară și s-au bucurat de prestigiu, perpetuându-se până în eneolitic.

Existența în neo-eneoliticul românesc a unor simboluri, poate cu valoare de ideograme, nu poate fi contestată, dar rezolvarea acestei chestiuni nu poate veni decât o dată cu noi descoperiri și noi ipoteze de interpretare. Oricum, descoperirile la care ne-am referit ne dezvăluie complexitatea, încă de la începuturi, a vieții spirituale neolitice de pe teritoriul nostru.

Sanctuarele. Folosim termenul de sanctuar pentru a desemna o construcție, o parte dintr-o construcție sau un loc dintr-o așezare folosite preponderent pentru practici rituale sau pentru depozitarea unor ansambluri de obiecte sacre. Numărul construcțiilor neo-eneolitice din România clasate drept sanctuare este impresionant, deși o parte dintre acestea nu au fost încă publicate.

Până acum, cea mai spectaculoasă descoperire de acest gen din Europa a fost făcută la Parța, așezare datată în faza Vinča A. Pe locul unui sanctuar mai vechi în care se mai conserva o masă-altar, o vatră portativă, soclul unui idol-bust, o casetă și un loc de depozitare a cenușii, a fost ridicat un al doilea sanctuar cu o suprafață de peste 70 m², compartimentat în câteva încăperi. Piesa cea mai importantă din noul sanctuar era o statuie, monumentală, cu două busturi și două capete, ce atingea înălțimea de 1,80 m.

[1] I. Paul, *op. cit.*

Unul dintre busturi avea un cap antropomorf și Gheorghe Lazarovici presupune că aparținea, după pântecul proeminent, unei zeități feminine, în timp ce al doilea bust se termina printr-un craniu de taur. La baza busturilor se găseau tăvi pentru ofrande, iar interiorul construcției avea o complicată împărțire, fiind divizat de banchete (socluri) de lut, în care erau incastrate cranii de cornute. Mai multe mese de cult și casete de lut, vetre portative, un vas cu față umană, o râșniță și resturi de cereale alcătuiau inventarul sanctuarului. Pe peretele de vest, în apropierea intrării, se afla o fereastră rotundă și o semilună modelată în relief. În afara sanctuarului au fost găsite mai multe obiecte de cult[1]. Sanctuarul II de la Parta, cu numeroase amenajări interioare, cu statui monumentale și un bogat și grăitor inventar, poate fi comparat cu unele sanctuare de la Çatal Hüyük.

În nivelul corespunzător fazei Boian-Spanțov de la Căscioarele, Vladimir Dumitrescu a descoperit un interesant sanctuar cu patru coloane pictate și un medalion, pictat cu o spirală roșie, incastrat în perete. Construcția a fost pusă de descoperitor în legătură cu așa-numitul cult al coloanei, *axis mundi*[2]. Și acest sanctuar era suprapus de o altă construcție sacră în care a fost descoperită o machetă de lut a unui sanctuar gumelnițean. În cultura Petrești se cunosc cel puțin două variante de sanctuare: unul într-o construcție obișnuită de la Ghirbom și altul în aer liber la Pianu de Jos, ambele în jud. Alba[3].

Pentru cultura Precucuteni este atestată prezența unor sanctuare, la Poduri și Isaiia, cu interesante complexe de cult formate din mai multe statuete feminine și tronuri de lut. În cultura Cucuteni se cunosc mai multe sanctuare descoperite la Mărgineni-Cetățuia, Poduri-Dealul Ghindaru, Buznea și Ghelăiești-Nedeia. Dar stațiunea care a furnizat cele mai multe construcții destinate practicării cultului rămâne cea de la Trușești-Țuguieta, unde au fost descoperite mai multe sanctuare[4]. Unul dintre acestea adăpostea o placă de lut, de aproximativ 1 m², cu partea superioară terminată cu două capete antropomorfe inegale. Capetele aveau creștetul modelat în formă de cupă și detaliile anatomice ale feței sumar marcate. Atârnate de gât, de o panglică, se aflau două pandantive *en violon*. Brațele par să fie marcate prin două proeminențe rombice. De o parte și alta a unui pseudo-orificiu oval sunt modelați câte trei idoli-coloană, iar deasupra adânciturii circulare par să fie reprezentați alți trei idoli de același tip. Extremitățile frontonului sunt arcuite, sugerând coarnele de consacrare. Cu toate dimensiunile relativ reduse, piesa degajă o impresie de monumentalitate, care l-a făcut pe descoperitor să o numească „fațadă de templu". Cele două personaje au fost interpretate, cu prudență, de Mircea Petrescu-Dâmbovița ca reprezentând „probabil zeița-mamă și acolitul ei", dar, descoperitorul nu exclude

[1] Gh. Lazarovici, *Das neolithische Heiligtum von Parța*...

[2] Vl. Dumitrescu, *Edifice destiné au culte dans la couche Boian-Spanțov*...

[3] A.I. Aldea, *„Altarul" magico ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba). Contribuții la studiul religiilor preistorice*, în Apulum 12, 1974, p. 40–47; I. Paul, *Un complex de cult în așezarea neolitică de la Pianul de Jos (r. Sebeș, reg. Hunedoara)*, în StComSibiu 12, 1965, p. 5–18.

[4] M. Petrescu Dâmbovița ș.a., *op. cit.*

nici interpretarea propusă de Pierre Lévêque care vede un cuplu format din mamă și fiică, probabilă prefigurare a cuplului Demeter și Kore.

Importanța, prestigiul și popularitatea de care s-au bucurat sanctuarele în neo-eneolitic ne este semnalată și de numărul deosebit de mare de machete de sanctuar, descoperite aproape în toate culturile acestei perioade. Machetele, ca și sanctuarele, sunt o *imago mundi* și au, prin aceasta, o valoare cosmologică ce rămâne, însă, de descifrat în viitor.

Riturile morții. Deși au fost cercetate câteva cimitire neo-eneolitice, printre care și marile necropole de la Cernica și Cernavoda, despre credințele privind moartea știm foarte puțin[1]. Pe baza datelor acumulate se poate afirma că populațiile neolitice din România credeau într-o post-existență și își inhumau morții fără să le ia podoabele și le depuneau, uneori, în morminte, unele obiecte despre care credeau, poate, că vor avea nevoie într-o altă viață. Un număr dintre mormintele care au fost cercetate se aflau în așezări, în preajma locuințelor, și nu grupate în necropole. Această observație este valabilă, mai ales, pentru culturile neoliticului timpuriu.

Este interesant de remarcat faptul că pentru unele culturi eneolitice, în special Precucuteni și Cucuteni, nu au fost descoperite necropole, iar în așezări au fost găsite doar câteva inhumări, care par, mai degrabă, să fie datorate sacrificiilor umane. De asemenea, s-a semnalat pentru cultura Cucuteni prezența unor oase umane în depunerile arheologice din așezări. Unele, dintre acestea, poartă urme de tăieturi și zgârieturi[2]. Deși s-a vorbit de practici rituale antropofage, acestea nu sunt pe deplin probate. Putem aprecia că investigarea practicilor funerare în neo-eneolitic este încă deficitară.

În așezările neo-eneolitice de pe teritoriul României au fost frecvent întâlnite urmele unor ritualuri a căror semnificație este, de cele mai multe ori, imposibil de deslușit. Totuși, în unele cazuri au putut fi formulate ipoteze credibile. În culturile Precucuteni și Cucuteni au fost depistate urmele unor ritualuri de fundare a unor construcții prin depuneri de vase, topoare sau alte artefacte. Nu lipsesc nici ritualuri mai complexe și dificil de interpretat: depuneri de oase arse de taur, cranii de taur pe care se află statuete feminine, depuneri comune de vase, topoare, ocru și chiar de semințe ale unor plante considerate ca având virtuți magice.

Informațiile obținute de arheologi asupra religiei comunităților neo-eneolitice de pe teritoriul României sunt destul de numeroase, dezvăluindu-ne un univers spiritual deosebit de bogat și surprinzător de complex.

Arta. Prin schimbările aduse în sistemul religios revoluția neolitică a determinat și o mutație în domeniul artelor plastice, atât în domeniul tehnic, în cel tematic, dar și în expresie. Arta neo-eneolitică de pe teritoriul României este predominant decorativă, suportul cel mai frecvent fiind ceramica. Primii locuitori neolitici de la noi modelau forme ceramice echilibrate și simetrice, pe care le împodobeau cu o rafinată pictură cu

[1] Gh. Cantacuzino, *The Prehistoric Necropolis of Cernica and its Place in the Neolitic Cultures of Romania and of Europe in the Light of Recent Discoveries*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 45–59, E. Comșa, Gh. Cantacuzino, *Necropola neolitică de la Cernica*, București, 2001.

[2] A. Bolomey, *Noi descoperiri de oase umane într-o așezare cucuteniană*, în CAMNI 6, 1983, p. 159–174.

alb, obținând un efect cromatic remarcabil. În decursul timpului, diverse culturi au adoptat și alte tehnici de decorare, ca incizia, canelura, excizia și tehnica incrustației cu alb. Noul curent decorativ, bazat pe tehnica exciziei și a incrustării cu alb, va cunoaște apogeul în cadrul culturii Vădastra. Artizanii culturii Vădastra vor utiliza pe scară largă acest procedeu împrumutat poate de la olarii culturii Boian, reușind să realizeze o serie de impresionante piese ceramice cu o certă valoare artistică. Alternarea suprafețelor incrustate cu alb, cu cele de altă culoare, permitea olarilor Vădastra obținerea unor efecte cromatice impresionante. Prin originalitate, măiestrie tehnică și rafinament ceramica Vădastra se impune ca una dintre cele mai reușite creații artistice din neo-eneoliticul sud-est european.

Decorul ceramicii era exclusiv geometric în neoliticul timpuriu, cu o gamă destul de variată de modele, iar mai târziu, în special în eneolitic, vor apărea și elemente figurative, cele antropomorfe fiind mai rare, iar cele de inspirație zoomorfă mai frecvente. Nu lipsesc nici motivele fitomorfe.

Artizanii unor culturi s-au remarcat fie în domeniul decorării ceramicii, fie în realizarea unor podoabe sau în arta figurativă. Astfel, purtătorii culturii Vădastra, utilizând excizia și tehnica incrustării cu alb, au realizat, pe numeroase vase și figurine, decoruri remarcabile. Cultura Petrești are realizări deosebite în domeniul formelor ceramice, perfecționând vasele cu picior înalt și vasele-suport. Cultura Gumelnița, cu o ceramică aparent mai puțin reușit decorată, excelează în domeniul vaselor antropomorfe, unde reușește adevărate capodopere (pl. 12/23). Și în domeniul artei figurative, în care stilizarea și schematizarea erau dominante, gumelnițenii s-au desprins de canoane realizând câteva capodopere în stil naturalist precum „Vulpea" de la Pietrele sau „Capul de porc" de la Gumelnița[1]. Grupul statuar gumelnițean „Îndrăgostiții", fără să fie frumos, reușește să emoționeze prin expresivitatea gestului de protector al androginului pentru partenera sa. Printre capodoperele neo-eneolitice mai pot fi citate ca realizări de excepție „Gânditorul de la Cernavoda" din cultura Hamangia (pl. 13), „Vestitorul" de la Hodoni, grupul de statuete pictate, numit „Soborul Zeițelor", Precucuteni II de la Poduri, „Hora" de la Frumușica, „Măiastra" de la Igești și „Vasul antropomorf" de la Rădulenii Vechi din Basarabia. Datorită numărului mare de piese, o enumerare a tuturor capodoperelor neo-eneolitice descoperite în România este imposibil de făcut în rândurile de față (fig. 24–29).

Apogeul artei neolitice a fost atins în cadrul civilizației Cucuteni, purtătorii acesteia excelând în decorarea ceramicii. Un număr incredibil de mare de vase cu forme variate și ingenioase, o pictură de mare rafinament ne dezvăluie o societate asigurată din punct de vedere material, cu o viață intelectuală deosebit de activă și novatoare, preocupată de producerea de bunuri de prestigiu.

Încă din primele etape ale fazei Cucuteni A apar evidente căutări artistice dublate de experimente și perfecționări tehnice. După asimilarea tehnicilor de pictare cu alb și a picturii policrome de la purtătorii culturii Gumelnița și respectiv Petrești, cucutenienii își găsesc propriul lor drum în artă. Tehnica picturii tricrome provoacă, în arta cucuteniană,

[1] Vl. Dumitrescu, *Arta preistorică în România*...

o adevărată revoluție, pictorii cucutenieni având acum posibilitatea de a combina nuanțe ale culorilor de bază: roșu, alb și negru. Repertoriul motivelor decorative era destul de restrâns, limitându-se la spirală și alte câteva figuri geometrice. Din această cauză artiștii cucutenieni sunt nevoiți să inventeze continuu. Ei compun și descompun figurile geometrice, în special spirala. Acestea sunt înlănțuite, secționate, reduse doar la bucle, pictate sau rezervate din fond. Dispunerea spiralelor este foarte diversă, ele sunt organizate în șiruri orizontale sau verticale, sunt plasate oblic sau intră în combinații diferite. Uneori, spirala este transformată în meandru unghiular ce dă posibilitatea unor noi combinații. Alteori, decorul este dominat de o singură spirală desfășurată pe întregul câmp decorativ. Este așa-zisa spirală continuă sau fugătoare. Efectul cromatic și decorativ este remarcabil. Paleta decorativă va fi diversificată prin adoptarea, încă din faza Cucuteni A, a organizării tectonice a decorului. Noua tehnică va rupe ritmul obsedant al decorului geometric și va atenua senzația de monotonie.

Artiștii cucutenieni par, uneori, mai puțin preocupați de exactitatea desenului, ei mizând, de cele mai multe ori, pe efectul cromatic. Frumusețea ceramicii cucuteniene nu se dezvăluie decât parțial la o examinare apropiată, de detaliu. Asemenea tablourilor marilor pictori vasele cucuteniene par să fie concepute pentru a fi privite de la o anumită distanță. Ultima fază a culturii Cucuteni coincide cu apogeul artei decorative eneolitice. Acum se impune o manieră (stilul ε) de a picta cu negru pe fondul roșu sau alb-gălbui al vasului. Noul stil este caracterizat de o mare sobrietate și de un rafinament deosebit. Acel *horror vacui*, specific artei primitive, care-i făcea pe artiști să încarce, să umple întregul câmp decorativ, este abandonat. Deși motivele decorative rămân aceleași, acum ele sunt trasate cu mână de maestru și sunt reduse la strictul necesar. Compozițiile sunt simple și spațiate, dar de mare rafinament, decorul nu mai explică ci doar sugerează. Paleta coloristică este pastelată, culorile și nuanțele contrastante devenind o excepție. După secole de practicare cu obstinație a unei arte subordonate simetriei și dominate tiranic de geometrism, cucutenienii, în ultima fază cronologică, se întorc la naturalism și la figurativ. Ei introduc în compoziții silueta feminină pe care, însă, o tratează conform unui geometrism infantil. Imaginile de femei de la Traian, Ghelăiești și Poduri, drapate în rochii lungi strânse în talie și evazate la poale, sunt reduse la două triunghiuri cu vârfuri convergente pe care sunt plantate schematic gâtul, capul redus la o pată circulară de culoare neagră și picioarele sub forma unor linii verticale. Mai dinamice, dar respectând cu stricțenie geometrismul tradițional, sunt siluetele feminine ce intră în compoziția frescelor de pe vasele de la Costești și Brânzeni din Basarabia.

Noul stil sincretic are mai multe reușite atunci când abordează teme animaliere. Felinele, șerpii și cervideele sunt pictate cu un plus de realism deși amprenta geometrică este mereu prezentă. Din ce în ce mai frecvent, în decorul ceramicii sunt incluse imagini ale zeităților antropomorfe sau zoomorfe. Hierogamii, scene de vânătoare magică, personaje umane în combinație cu elemente vegetale sau cu animale sunt acum pictate pe ceramică. În special în aria basarabeană a civilizației Cucuteni din ultima ei fază, au apărut vase

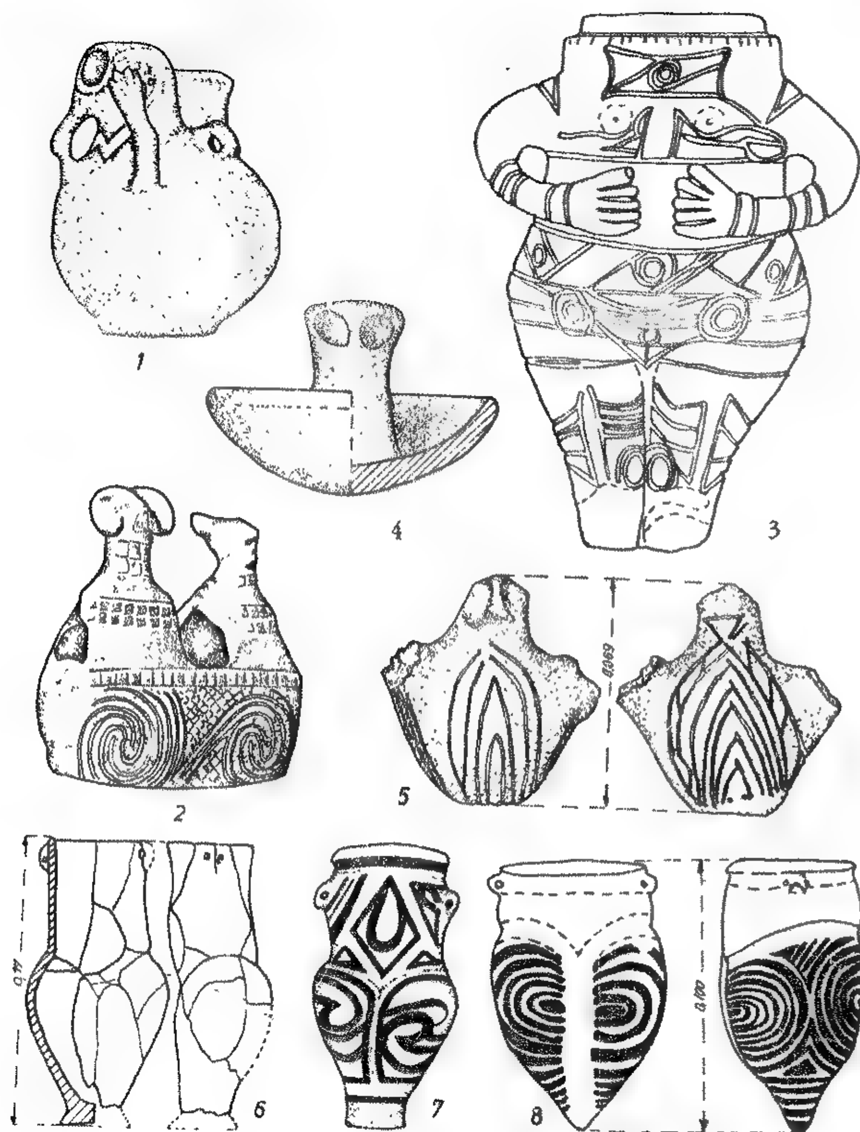

Fig. 24 Vase antropomorfe. 1 „Vestitorul" de la Hodoni (cultura Tisa); 2 figurină de la Vădastra (cultura Vădastra), 3-5 cultura Gumelnița (3 „Zeița de la Vidra"; 4 capac convex cu mâner antropomorf de la Măriuța, 5 Gumelnița); 6-8 cultura Cucuteni (6 Hăbășești; 7 Scânteia; 8 Izvoare). După Vl. Dumitrescu (1, 4-6), C. Mateescu (2), M. Șimon (3), A. Nițu (7) și R. Vulpe (8). Scări diferite.

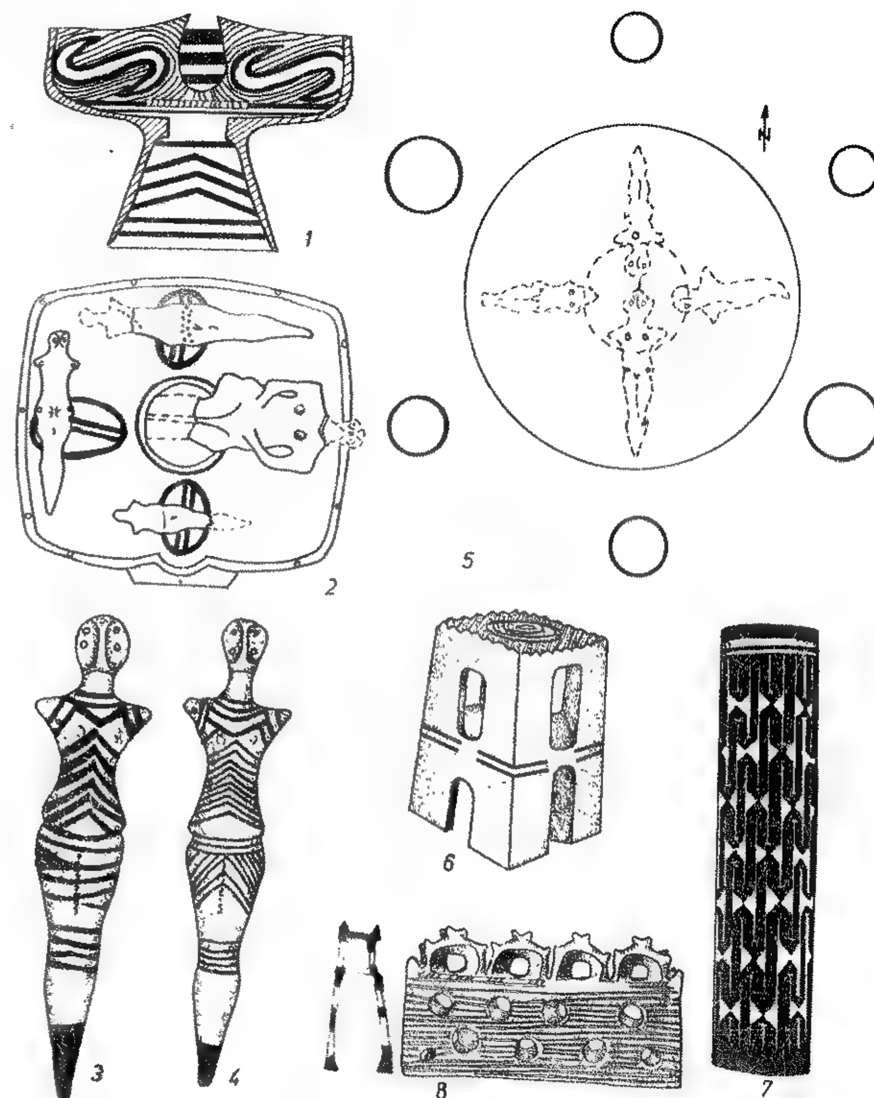

Fig. 25 Construcții și machete de cult din culturile Precucuteni (6 Rusești Noi), Cucuteni (1-4 machete și statuete de la Ghelăiești; 5 complexul de cult de la Buznea), Boian (7 coloană din sanctuarul de la Căscioarele) și Gumelnița (8 machetă de templu oriental de la Căscioarele). După Șt. Cucoș (1-4), D. Boghian și C. Mihai (5), V.I. Marchevici (6), Vl. Dumitrescu (7) și Hortensia Dumitrescu (8). Scări diferite.

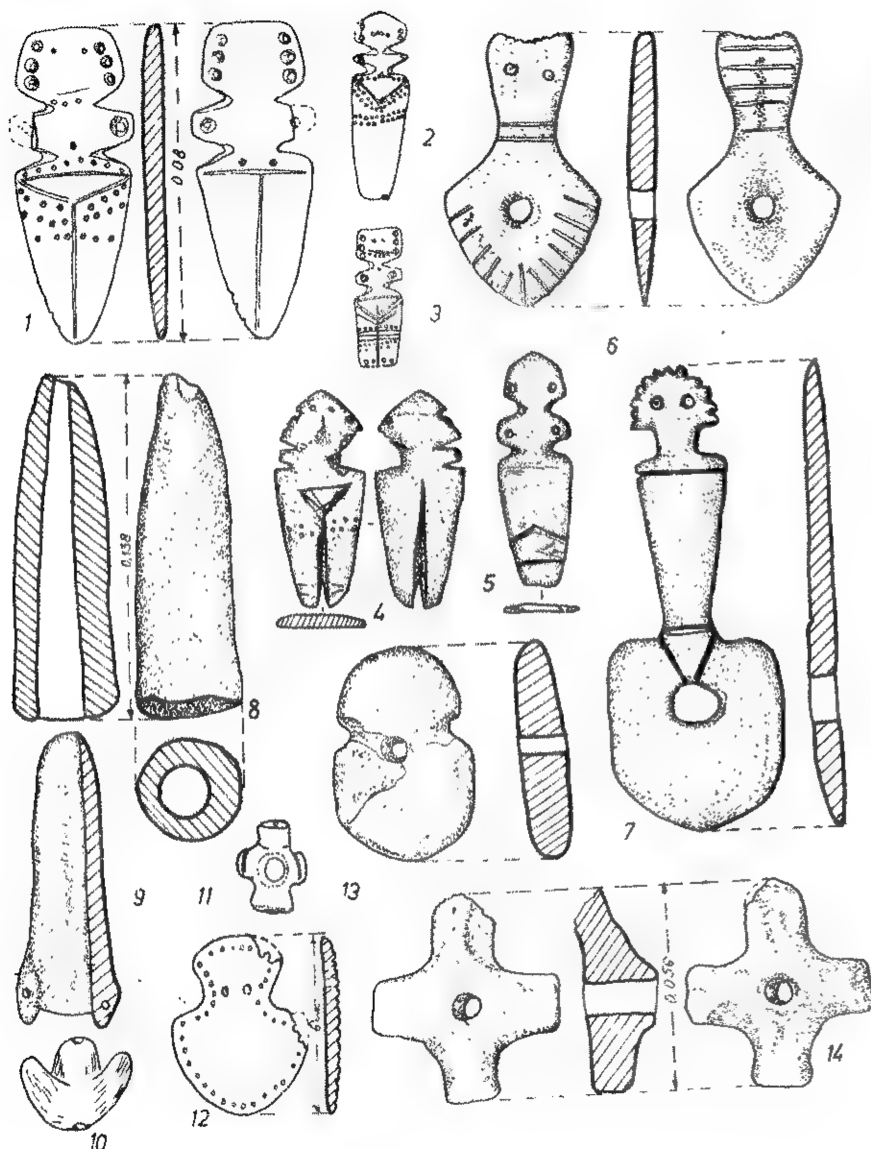

Fig. 26 Plastica din os (1-7) și lut (8-14). 1, 14 cultura Sălcuța (Sălcuța); 2-5 cultura Gumelnița (2-3 Gumelnița, 4-5 Căscioarele), 6-7 aspectul Stoicani-Aldeni (Igești); 8-9, 12-13 cultura Cucuteni (8 Hăbășești; 9 Văleni; 12 Trușești; 13 Costești); 10-11 cultura Vinča C (Zorlențu Mare). După D. Berciu (1, 14), Vl. Dumitrescu (2-3, 8), R. Andreescu (4-5), Eugenia Popușoi (6-7), Șt. Cucoș (9), Gh. Lazarovici (10-11) și D. Monah (12-13). Scări diferite.

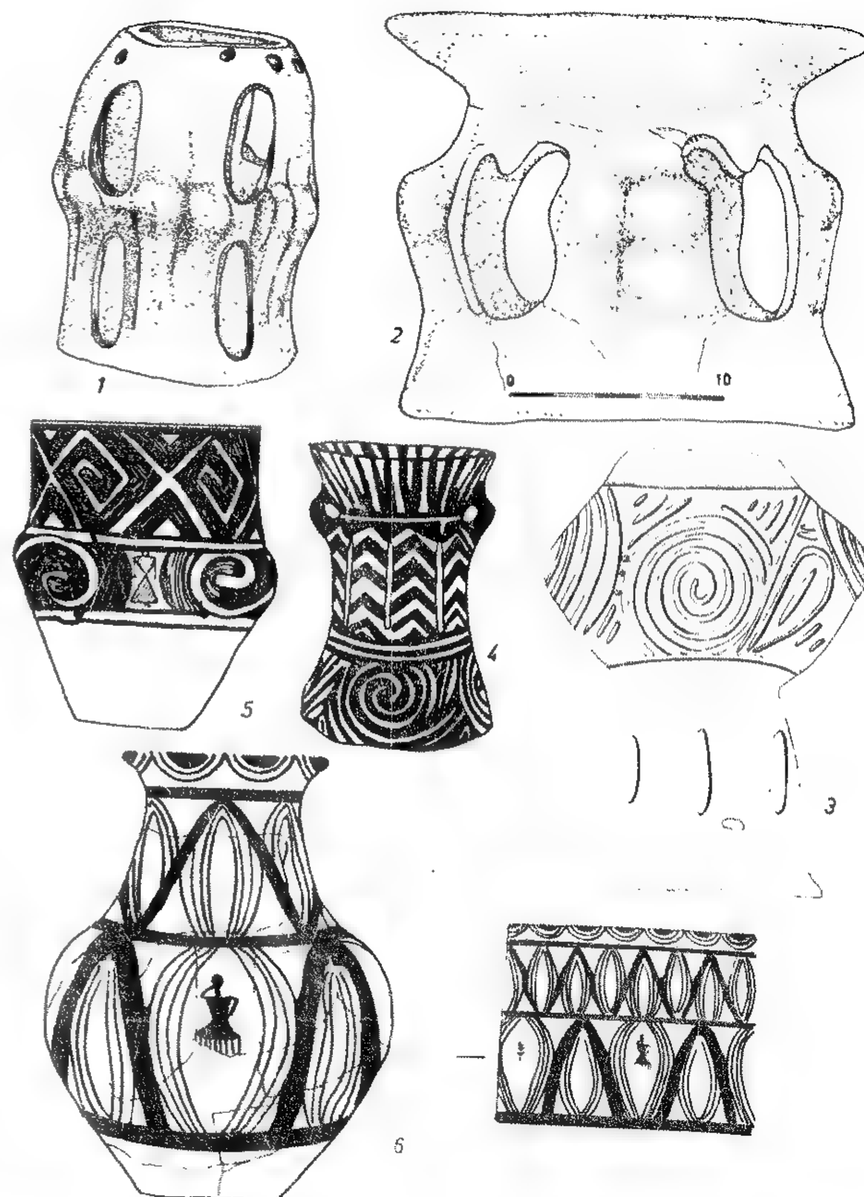

Fig. 27 Vase cucuteniene de tip „horă" (1-4) și cu reprezentări antropomorfe pictate (5-6). 1 Frumusica, 2 Berești; 3 Drăgușeni; 4 Mitoc; 5 Traian; 6 Cârniceni. După C. Matasă (1), I.T. Dragomir (2), D. Monah (3, 6) și Vl. Dumitrescu (4-5). Scări diferite.

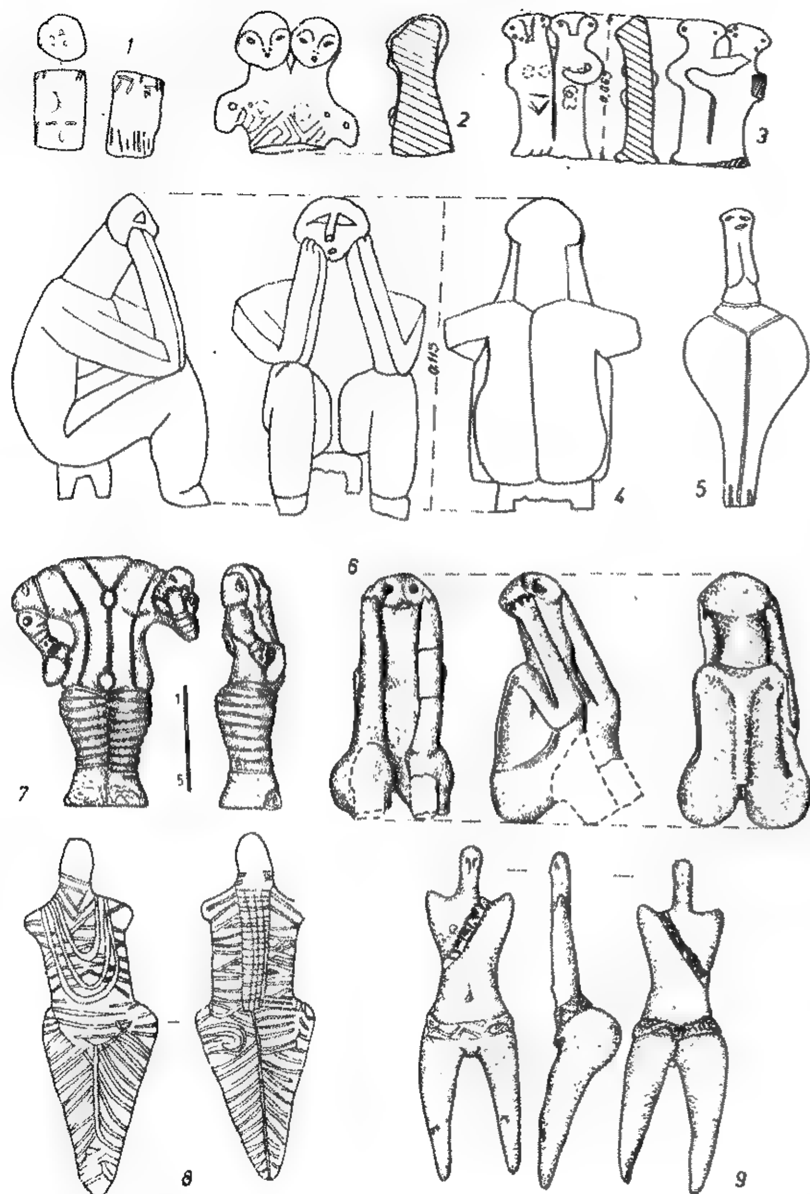

Fig. 28 Plastică antropomorfă. 1 cultura Starčevo-Criș (Dudeștii Vechi); 2 cultura Vinča-Rast (Rastu); 3 cultura Gumelnița (Gumelnița); 4 cultura Hamangia („Gânditorul" de la Cernavodă); 5-6 cultura Precucuteni (Târpești); 7 cultura Vinča (statuetă cu mască și vas de la Liubcova); 8 9 cultura Cucuteni (8 Trușești 9 Dumești). După Gh. Lazarovici (1), Vl. Dumitrescu (2-3), D. Berciu (4), Silvia Marinescu-Bîlcu (5 6), S A. Luca (7), M. Petrescu Dîmbovița (8) și Ruxandra Alaiba (9). Scări diferite.

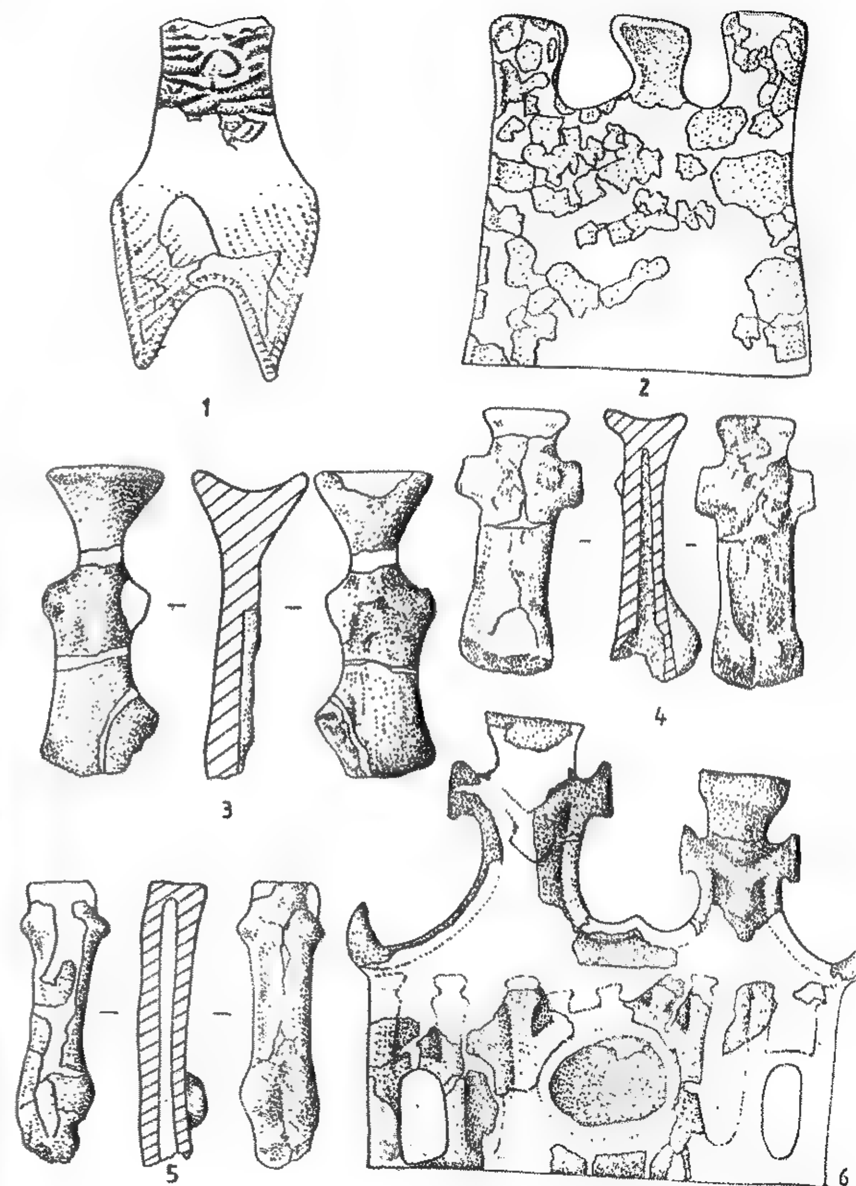

Fig. 29 Plastică antropomorfă din cultura Cucuteni. 1-6 Trușești. După M. Petrescu-Dîmbovița. Scări diferite.

decorate cu o adevărată „ilustrație" a miturilor neolitice, a căror decriptare își așteaptă încă exegeții.

Civilizațiile neo-eneolitice de pe teritoriul României ne-au dezvăluit, doar în mică măsură, bogata spiritualitate neolitică care stă la baza civilizației noastre moderne, dar, suntem siguri, că investigațiile asupra organizării sociale, a religiei, a artei, într-un cuvânt a spiritualității neo-eneolitice vor ridica surprinzătoare probleme științifice care vor îmbogăți patrimoniul cultural al umanității.

D. Monah

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale

COMȘA, Eugen, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, București, 1987.

DUMITRESCU, Vladimir, BOLOMEY, Alexandra, MOGOȘANU, Florea, *The Prehistory of Romania from the Earliest Times to 1 000 B.C.*, în Cambridge Ancient History III, London 1982, p. 1–74.

– *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*, București, 1983.

DUMITRESCU, Vladimir, în Vl. Dumitrescu, A. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988.

GRAMMENOS, D.V. (ed.), *Recent Research in the Prehistory of the Balkans*, Thessaloniki, 2003.

HANSEN, Sevend, *Bilder von Menschen der Steinzeit. Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Südosteuropa*, Mainz, 2007.

HOEPFNER, Wolfram (ed.), *Geschichte des Wohnens*, I (*5 000 v.Chr.-500 n.Chr. Vorgeschichte, Frühgeschichte, Antike*), Stuttgart, 1999.

HORST, F., KEILING, H. (ed.), *Bestattungswesen und Totenkult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Beiträge zu Grabbrauch, Bestattungssitten, Beigabenausstattung und Totenkult*, Berlin, 1991.

KERTÉSZ R., MAKKAY J. (ed.), *From the Mesolithic to the Neolithic*, Budapest, 2001.

KOZLOWSKI, Janusz K. (ed.), *Atlas du néolithique européen*, 1, Liège, 1993.

KUIJT, Ian, *Life in Neolithic Farming Communities. Social Organization, Identity and Differentiation*, New York-Boston-Dordrecht-London-Moscow, 2000.

LICHARDUS, Jan (ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche*, 1-2, Bonn, 1991.

LICHARDUS, Jan et alii, *La Protohistoire de l'Europe*, Paris, 1985.

LICHTER, Christian, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der südosteuropäischen Neolithikums und Chalcolithikums*, Mainz am Rhein, 2001.

MÜLLER-KARPE, Hermann, *Handbuch der Vorgeschichte*, II (*Jungsteinzeit*) – III (*Kupferzeit*), München, 1968, 1974.

NESTOR, Ion, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în BerRGK 22, 1932.

PARKER PEARSON, Mike, *The Archaeology of Death and Burial*, Phoenix Mill, 1999.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, DAICOVICIU, Hadrian, TEODOR, Dan Gh., BÂRZU, Ligia, PREDA, Florentina, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, București, 1995.

SPINEI, V., LAZAROVICI, C.-M., MONAH, D. (ed.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata, Iași, 2005.*

TODOROVA, Henrieta, *The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory*, în D.W. Bailey, I. Panayotov (ed.), Prehistoric Bulgaria, Madison Wisconsin, 1995, p. 79–98.

URSULESCU, Nicolae, *Începuturile istoriei pe teritoriul României*[2], Iași, 2002.

WHITLE, Alasdair, *Neolithic Europe: a Survey*, Cambridge, 1985.

Lucrări speciale

ALDEA, Alexandru I., *„Altarul" magico-ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba). Contribuții la studiul religiilor preistorice*, în Apulum 12, 1974, p. 40–47.

ANATI, Emmanuel, *The Question of Fertility Cults*, în Anthony Bonano (ed.), Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean, Amsterdam, 1986, p. 2-15.

Anatolia and the Balkans (*Symposium on Pre-Bronze Age Relations, 1991*), în Anatolica 19, 1993.

ANDREESCU, Radian Romus, *Plastica antropomorfă gumelnițeană*, București, 2002.

BAILEY, Douglas W., ANDREESCU, Radian, THISSEN, Laurens, HOWARD, Andy, MACKLIN, Mark, HAITĂ, Costel, MILLS, Steve, *Landscape Archaeology of Neolithic Southcentral Romania: Aims, Methods and Preliminary Results of the Southern Romania Archaeological Project*, în SCIVA 51, 2000, 3-4, p. 131-151.

BALABINA, V. I., *Figurki životnych v plastike Kukuteni-Tripol'ja*, Moskva, 1998.

BĂCUEȚ CRIȘAN, Sanda, *Complexe neolitice cu ceramică pictată din județul Sălaj*, în Studia Archaeologica et Historica. Nicolae Gudea dicta, Zalău, 2001, p. 49-65.

BALĂȘESCU, Adrian, RADU, Valentin, *Culesul, pescuitul și vânătoarea în cultura Boian pe teritoriul României*, în Studii de Preistorie 1, 2001, p. 73-94.

BEJLLEKČI, Viktor S., *Ranij eneolit Nizov'ev Pruta I Dunaja*, Chișinău, 1978.

BEM, Cătălin, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, în Pontica 33-34, 2000-2001, p. 25-121.

BERCIU, Dumitru, *Asupra problemei așa-numitelor sceptre de piatră din R.P.R.*, în SCIV 5, 1954, 3–4, p. 539–548.

– *Contribuții la problema neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, București, 1961.

Chronologie relative du néolithique du Bas-Danube à la lumière des nouvelles fouilles faites en Roumanie, în L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prague, 1961, p. 101–124.

– *Cultura Hamangia*, București, 1966.

BERCIU, Ion, *Importanța complexului neolitic « Lumea Nouă » în lumina noilor descoperiri. 1961–1963*, în Apulum 7, 1968, 1, p.53–60.

BERLESCU, Natalia, *Plastica cucuteniană din vechile colecții ale Muzeului de Istorie a Moldovei*, în ArhMold 2–3, 1964, p. 67–104.

BODEAN, Sergiu, *Așezările culturii Precucuteni-Tripolie A din Republica Moldova*, Chișinău, 2001.

BOGHIAN, Dumitru D., *Quelques considéraions sur les aspects régionaux du complexe culturel Cucuteni-Tripolie*, în MemAnt 22, 2001, p. 71-114.

– *Comunitățile cucuteniene din bazinul Bahluiului*, Suceava, 2004.

BOGHIAN, Dumitru, MIHAI Constantin, *Le complexe de culte et le vase à décor ornithomorphe peint découverts à Buznea (dép. de Iași)*, în La civilisation de Cucuteni en contexte européen, Iași, 1987, p. 313–324.

BOGNAR-KUTZIAN, Ida, *The Early Cooper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*, Budapest, 1972.

BOLOMEY, Alexandra, *Why not Early Neolithic in Dobrudja ?*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 5–8.

– *Noi descoperiri de oase umane într-o așezare cucuteniană*, în CAMNI 6, 1983, p. 159–174.

BORONEANȚ, Vasile, *Recherches archéologiques sur la culture Schela Cladovei de la zone des Portes de Fer*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 5–39.

BRAIDWOOD, Robert, BRAIDWOOD, L., *Excavations in the Plain of Antioch, I: The earlier assemblage phases*, Chicago, 1960.

BRAIDWOOD, R., HOWE, Bruce, *Prehistoric investigations in the Iraqui Kurdistan*, Chicago, 1960.

CANTACUZINO, Gheorghe, *The Prehistoric Necropolis of Cernica and its Place in the Neolitic Cultures of Romania and of Europe in the Light of Recent Discoveries*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 45–59.

CANTACUZINO, Gheorghe, MORINTZ, Sebastian, *Die jungsteinzeitliche Funde in Cernica (Bukarest)*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 27–89.

CAUVIN, Jacques, *Naissance des divinités, naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*, Paris, 1994.

CÂRCIUMARU, Marin, MONAH, Felicia, *Déterminations paléobotaniques pour les cultures Précucuteni et Cucuteni*, în La civilisation de Cucuteni en contexte européen, 1987, Iași, p. 167–174.

ČERNYCH, Evgenij N., *Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofia, 1978.

CHAPMAN, John, *The Vinča Culture of South-East Europe*, I–II, BARIntSer 117, Oxford, 1981.

CHAPMAN, John, *Intentional Fragmentation in the Neolithic and Copper Age of South-East Europe: incised Signs and Pintaderas*, în Festschrift für Gheorghe Lazarovici, Timișoara, 2001, p. 217-243.

CHAPMAN, J., MONAH, D., DUMITROAIA, Gh., ARMSTRONG, H., MILLARD, A., FRANCIS, M., *The Exploitation of Salt in the Prehistory of Moldavia, Romania*, în AR 23, 1999-2000, p. 10-20.

CHILDE, Gordon V., *Man Makes Himself*, London, 1936; 1955 (trad. română: *Făurirea civilizației*, București, 1966).

CHRISTESCU, Vasile, *Les stations préhistoriques de Vădastra*, în Dacia 3–4, 1927–1932, p. 167–225.

CIUTĂ, Marius, *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*, Alba Iulia, 2005.

COHEN, D., OTTE, M. (ed.), *Rubané et Cardial*, ÉRAUL 39, Liège, 1990.

COMȘA, Eugen, *La civilisation Criș sur le territoire de la R. P. Roumaine*, în Acta Archaeologica Carpathica 1, 1959, 2, p. 173–190.

– *Considerații cu privire la cultura cu ceramică liniară de pe teritoriul României și în regiunile vecine*, în SCIV 11, 1960, 2, p. 217–245.

– *Quelques données sur les aiguilles de cuivre découvertes dans l'aire de la civilisation de Gumelnița*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 361–371.

– *Unele probleme ale culturii Criș (pe baza descoperirilor de la Hărman)*, în Aluta 1, 1970, p. 35–42.
– *Données sur la civilisation de Dudești*, în PZ 46, 1971, 2, p. 145–249.
– *Quelques problèmes concernant la civilisation de Ciumești*, în Acta Archaeologica Carpathica 13, 1973, p. 39–50.
– *Die Entwicklung, Periodisierung und relative Chronologie der jungsteinzeitlichen Kulturen Rumäniens*, în ZfA 8–74/1, 1974, 2, p. 1–44.
– *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974.
– *Caracteristicile si însemnătatea cuptoarelor de ars oale din ceramica culturii Cucuteni-Ariușd*, în SCIVA 27, 1976, 1, p. 23–33.
– *Bibliografia neoliticului de pe teritoriul României*, I–II, București, 1976–1977.
– *Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelnița*, în La civilisation de Cucuteni en contexte européen, Iași, 1987, p. 81-88.
– *Complexul neolitic de la Radovanu*, în CCDJ 8, 1990.
– *La culture Boian*, în Le Paléolithique et le Néolithique, 1991, p. 225–249.
– *La Roumanie méridionale*, în Atlas du Néolithique européen, I, ÉRAUL 45, Liège, 1993, p. 151–189.
COMȘA, Eugen, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, București, 1995.
– *Viața din spațiul carpato-danubiano-pontic în mileniile VII–IV î.Hr.*, București, 1996.
– *Așezarea gumelnițeană „Măgura Cuneștilor"* în Materiale S.N. 1, 1999, p. 7-40.
COMȘA, Eugen, CANTACUZINO, Gheorghe, *Necropola neolitică de la Cernica*, București, 2001.
COTIUGĂ, Vasile, COTOI, Ovidiu, *Parcul arheologic experimental de la Cucuteni. Perspective în cunoasterea realizării uneltelor și locuințelor cucuteniene prin arheologie experimentală*, în M. Petrescu-Dîmbovita, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, Piatra Neamț, 2004, p. 337-351.
COTIUGĂ, Vasile, HAIMOVICI, Sergiu, *Fosses cultuelles (bóthroi) et à caractère cultuel du Néolithique et l'Énéolithique de la Roumanie*, în Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 septembre 2001, BARIntSer 1303, [Oxford, 2004], p. 317-324.
COTOI, Ovidiu, GRASU, Constantin, *Uneltele din piatră șlefuită din eneoliticul Subcarpaților Moldovei*, Iași, 2000.
CRÂȘMARU, Aristotel, *Drăgușeni. Contribuții la o monografie arheologică*, Botoșani, 1977.
CUCOȘ, Stefan, *Un complex ritual cucutenian descoperit la Ghelăiești (jud. Neamț)*, în SCIV 24, 1973, 2, p. 207–215.
– *Decorul spiralic al ceramicii Cucuteni B*, în Carpica 10, 1978, p. 55–88.
– *Locuințele eneoliticului final din zona subcarpatică a Moldovei*, în Carpica 20, 1989, p. 53–59.
– *Complexe rituale cucuteniene de la Ghelăiești, jud. Neamț*, în SCIVA 44, 1993, 1, p. 59–80.
– *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, Piatra Neamț, 1999.
DERGAČEV, Valentin A., *Kărbunskij klad* (*Cărbuna Deposit*), Chișinău, 1998.
DERGACHEV, Valentin, SHERRATT, Andrew, LARINA, Olga, *Recent Resultats of Neolithic Research in Moldavia*, în OJA 10, 1991, 1, p. 1–16.
DINU, Marin, *Descoperirile arheologice de la Valea Lupului*, în AȘU Iași 1, 1955, 1-2, p. 65–86.
DODD-OPRITESCU, Ann, *Les eléments „stéppiques" dans l'énéolithique de Transylvanie*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 87–97.

– *Considerații asupra ceramicii Cucuteni C*, în SCIVA 31, 1980, 4, p. 547–557 [variantă franceză, în Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva 3, Sofia, 1982, p. 70–80].
– *Vecinii estici și nord-estici ai triburilor Cucuteni-Tripolie*, în SCIVA 34, 1983, 3, p. 222–234.
DRAGOMIR, Ion T., *Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni*, București, 1983.
DRAȘOVEAN, Florin, *Cultura Vinča târzie (faza C) în Banat*, Timișoara, 1996.
– *Cultura Petrești în Banat*, Timișoara, 1999.
– *Transilvania și Banatul în neoliticul târziu. O contribuție la originile culturii Petrești*, în Apulum 40, 2003, p. 39-58.
DRAȘOVEAN, Fl. (ed.), *The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections*, Timișoara, 1996.
– *The Late Neolithic of the Middle Danube Region*, Timișoara, 1998.
DUMITRAȘCU, Sever, *Considerații generale privind neolitizarea zonei Crișului repede în lumina cercetărilor arheologice din Peștera Lesiana*, în Analele Universității din Oradea, istorie-arheologie, 10, 2000, p. 5-30.
DUMITRESCU, Hortensia, *Contribuții la problema culturii Precucuteni*, în SCIV 8, 1957, p. 53–73.
– *Découvertes concernant un rite funéraire magique dans l'aire de la civilisation de la céramique peinte du type Cucuteni-Tripolie*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 97–116.
– *Deux nouvelles tombes cucuténiennes à rite magique découvertes à Traian*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 407–423.
– *Antropomorfnye izobraženija iz Traian*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 31–52.
– *Connections between the Cucuteni-Tripolie Cultural Complex and the Neighbouring Eneolithic Cultures in the Light of Utilisation of Golden Pendants*, în Dacia N.S. 6, 1961, p. 69–94.
– *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 381–394.
– *Cercetările arheologice de la Tăulaș-Deva*, în AMN 12, 1984, p. 3–44.
DUMITRESCU, Vladimir, *Fouilles de Gumelnița*, în Dacia 2, 1925, p. 29–103.
– *Câteva precizări cu privire la sceptrele în formă de capete de cal din R.P.R. și din U.R.S.S.*, în SCIV 6, 1955, 3–4, p. 925–934.
– *Semnificația și originea unui tip de figurină descoperit la Rast*, în SCIV 7, 1956, 1–2, p. 95–118.
– *Din nou despre figurinele bicefale*, în SCIV 8, 1957, p. 307–309.
– *Observations sur certaines problèmes du néolithique de l'Europe Sud-orientale*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 35–58.
– *Originea și evoluția culturii Cucuteni*, în SCIV 14, 1963, 1, p. 51–71; 14, 1963, 2, p 285–318.
– *Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din așezarea neolitică târzie de la Căscioarele*, în SCIV 16, 1965, 2, p. 215–238.
– *Arta neolitică în România* [variantă franceză: *L'art néolithique en Roumanie*], București, 1968.
– *Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanțov de la station-tell de Căscioarele*, în Dacia N.S. 14, 1970, p. 5-25.
– *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, în SCIV 21, 1970, 2, p. 187–200.
– *Turdaș-Mesopotamia. Însemnări pe marginea unui articol*, în SCIV 23, 1972, 1, p. 93–109.

– *Quelques aspects des synchronismes des cultures néo-énéolithiques et de période de transition à l'âge du bronze dans l'Europe sud-orientale et le monde égéo-anatolien*, în Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen, II, Athènes, 1970, [Athènes, 1972], p. 25–51.
– *Din nou despre sceptrele de piatră în formă de cap de cal*, în Pontica 5, 1972, p. 45–51.
– *Arta preistorică în România*, București, 1974.
– *Despre un fragment de vas zoomorf de tip mai puțin comun de la Căscioarele*, în SCIVA 28, 1974, 3, p. 577–583.
– *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979.
– *The Neolithic Settlement at Rast*, BARIntSer 72, Oxford, 1980.
– *Peut-on réellement parler d'un système de pré-écriture de la culture de Vinča*, în Dacia N.S. 29, 1985, p. 113-118.

DUMITRESCU, V., DUMITRESCU, H., PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M., GOSTAR, N., *Hăbășești*, București, 1954.

DUMITROAIA, Gheorghe, *Plastica antropomorfă cucuteniană de la Răucești-„Muntenia", jud. Neamț*, în MemAnt 15, 1987, p. 21–42.
– *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, în MemAnt 19, 1994, p. 7–82.
– *Comunități preistorice din nord-estul României; de la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra-Neamț, 2000.

DUMITROAIA, GH., MONAH, D. (ed.), *Cucuteni aujourd'hui*, Piatra Neamț, 1996.

DUMITROAIA, Gh. et alii (ed.), *Cucuteni, 120 ans de recherches. Le temps du bilan*, Piatra Neamț, 2005.

DURKHEIM, Emile, *Formele elementare ale vieții religioase*, Iași, 1995.

ELIADE, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, I. *De la epoca de piatră la misterele din Eleusis*, București, 1981.
– *Tratat de istoria religiilor*, București, 1992.
– *Imagini și simboluri*, București, 1994.
– *Nostalgia originilor*, București, 1994.

ELLIS, Linda, *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, în BARIntSer 217, Oxford, 1984.

ESIN, Ufuk, *Die Anfänge der Metallverwendung und Bearbeitung in Anatolien (7 500–2 000 v. Chr.)*, în Hermann Müller-Karpe (ed.), Les débuts de la métallurgie, Colloque XXIII, IXe Congrès UISPP Nice, 1976, p. 209–240.

FOL, Alexander, LICHARDUS, Jan (ed.), *Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*, Saarbücken, 1988.

FRÂNCULEASA, Alin, *Rit și ritual în neo-eneoliticul de pe teritoriul României*, în Argessis 12, 2003, p. 7-38.

GALBENU, Doina, *Așezarea neolitică de la Hârșova*, în SCIV 13, 1962, 2, p. 285–306.

GAUTIER, Achille, *La domestication. Et l'homme créa l'animal*, Paris, 1990.

GEORGIEV, Georgi, *Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Trazien (Sudbulgarien)*, în L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Prague, 1961, p. 45–100.

GIMBUTAS, Marija, *The Indo-Europeans: Archaeological Problems*, în American Anthropology 65, 1963, p. 815–836.

– *Proto-Indoeuropean Culture during the fifth, fourth and third Millenium B.C.*, *Indo-European and Indo-Europeans*, University of Pennsylvania Press, 1970, p. 155–197.
– *The Gods and Goddesses of Old Europe 7 000–3 500 B.C.*, London, 1973.
– *The Language of the Goddess*, San Francisco, 1989.
– *The Civilization of Goddess. The World of Old Europe*, San Francisco, 1991.
– *Ideograms and Symbolic Design on Ritual Objects of Old Europe (Neolithic and Chalcolithic South-East Europe)*, în J.V.S. Megaw (ed.), To Illustrate the Monuments. Essays on Archaeology Presented to Stuart Piggott, London, 1976, p. 77-98.

GREEVES, T.A.P., *The Use of Copper in the Cucuteni-Tripolye Culture of South-East Europe*, în PPS 91, 1975, p. 153–165.

GUILAINE, J. et alii (ed.), *Premières communautés paysannes en Méditerranée Occidentale*, Paris, 1987.

HAIMOVICI, Sergiu, *Quelques problèmes d'archéozoologie concernant la culture de Cucuteni*, în La civilisation de Cucuteni, 1987, p. 157–166.

HANSEN, Svend, *Die Plastik der Jungstein- und Kupferzeit in Ostungarn*, în Das Altertum 46, 2000, p. 97-132.
– *Fruchtbarkeit? Zur Interpretation neolithischer und chalkolithischer Figuralplastik*, în MAGW 130-131, 2000-2001, p. 93-106.

HANSEN, Svend, DRAGOMAN, Al., REINGRUBER, Agathe, *Pietrele: ein kupferzeitlicher Tell in Muntenien/Rumänien*, în Das Altertum 48, 2003, p. 161-189.

HARȚUCHE, Nicolae, *Complexul cultural Cernavoda I de la Râmnicelu*, în Istros I, 1980, p. 33–91.

HAȘOTTI, Puiu, *Observații asupra ceramicii dintr-un complex al culturii Hamangia de la Medgidia*, în SCIVA 37, 1986, 2, p. 121–133.
– *La culture néolithique Hamangia. Quelques remarques sur le stade actuel des recherches*, în Le Paléolithique et le Néolithique, 1991, p. 250–265.
– *Considerații privind originea, difuziunea și cronologia culturii Hamangia*, în Pontica 26, 1993, p. 27–42.
– *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanța, 1997.

HAYDEN, Brian, *Old Europe: Sacred Matriarchy or Complementary Opposition?*, în Anthony Bonano (ed.), Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean, Amsterdam, 1986, p. 17-30.

HÖCKMANN, Olaf, *Die menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, I–II, Hildesheim, 1968.
– *Das Neolithikum Südosteuropas und des südöstlichen Mitteleuropas*, în Karl Narr (ed.), Handbuch der Urgeschichte, II, 1, Berna-München, 1975, p. 161–209.
– *Gemeinsamkeiten in der Plastik der Linearkeramik und der Cucuteni-Kultur*, în La civilisation de Cucuteni, 1987, p. 89–98.

HÖNEISEN, M. (ed.), *Die ersten Bauern* I–II, Zürich, 1990.

HUOT, Jean-Louis, *Les premiers villageois de la Mésopotamie. Du village à la ville*, Paris, 1994.

IERCOȘAN, Neta, *Cultura Tiszapolgár în vestul României*, Satu Mare – Cluj-Napoca, 2002.

IGNAT, Doina, *Grupul cultural neolitic Suplacu de Barcău*, Timișoara, 1998.
– *An Overview of the Neolithic of Crișana*, în Analele Banatului 7-8, 1999-2000, p. 13-33.
– *The Early Neolithic in North-West of Romania*, în Festschrift für Gheorghe Lazarovici, Timișoara, 2001, p. 69-89.

IGNĂTESCU, Sorin, *Ceramica liniară de la Mihoveni-Cahla Morii*, în Suceava 26-28, 1999-2001, p. 45-87.
JANUSEVICI, Zoja V., *Kulturnye rastenija Jugozapada SSSR po paleo-botaničeskim issledovaniam*, Chişinău, 1976.
JOVANOVIĆ, Borislav, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije*, Beograd, 1971.
– *Die Kultplätze und Architektur in der Vinča-Kultur*, în Banatica 11, 1991, p. 119–124.
JUNGHANS, Siegfried, SANGMEISTER, Edward, SCHRÖDER, Manfred, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas*, I (1965); II, 1–4 (1968–1974).
KALICZ Nándor, MAKKAY János, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, Budapest, 1977.
KANDYBA, Oleh, *Schipenitz, Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes*, Wien–Leipzig, 1937.
KERNBACH, Victor, *Miturile esenţiale*, Bucureşti, 1978.
KLEJN, Leon S., *O date Karbunskogo klada (K probleme absoljutnoj datirovki rannetripol'skoj kul'tury)*, în Problemy archeologii 1, 1968, p. 5–74.
KOVÁCS István, *A marosdécsei rézkori temető*, în KözlCluj 4, 1914, 1–2, p. 3–21.
– *Cimitirul eneolitic de la Decea Mureşului*, în AISC 1, 1928–1932, p. 89–101.
KOZLOWSKI, Janusz K. (ed.), *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe* Warszawa-Kraków, 1987.
LARINA, Olga, *Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova*, în Thraco-Dacica 15, 1994, p. 41–66.
– *Culturi din epoca neolitică*, Chişinău, 1994.
– *Kul'tura linejno-lentočnoj keramiki Pruto-Dnestrovskogo regiona*, în Stratum plus 2, 1999, Sankt Petersburg-Chişinău-Odessa, p. 10–140.
LÁSZLÓ Attila, *Unele consideraţii privind reliefurile figurale de pe ceramica neolitică din România*, în AŞU-Iaşi 14, 1968, p. 73-91.
– *Vase neolitice cu feţe umane descoperite în România*, în MemAnt 2, 1970, p. 39–74.
– *Date noi privind tehnica de construcţie a locuinţelor neolitice*, în ArhMold 12, 1988, p. 23–31.
– *Les commencements du néolithique au Bas-Danube. Problèmes de chronologie*, în V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (ed.), Scripta praehistorica, Iaşi, 2005, p. 157–177.
LÁSZLÓ Attila, COTIUGĂ, Vasile, *On the Chalcolithic House-Building. Archaeological Observations and Some Experimental Archaeological Data*, în SAA 10–11, 2004–2005, p. 147–170.
LÁSZLÓ Ferencz, *Háromszék vármegyei prémykenaei jellegű telepek* (*Staţiunile epocii premiceniene în comitatul Háromszék*), în DolgCluj 2, 1911, 2, p. 12–259.
– *Ásatások az erősdi őstelepen (1907–1912)* [*Săpături în staţiunea primitivă de la Erősd* (*1907–1912*)], în DolgCluj 5, 1914, 2, p. 279–417.
– *Les types des vases peints d'Ariuşd*, în Dacia 1, 1924, p. 1–27.
LAZAROVICI, Cornelia-Magda, *Pre-writing Signs on Neo-Eneolithic Altars*, în L. Nikolova (ed.), Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, I, BARIntSer 1139, Oxford, 2003, p. 85-96.
LAZAROVICI, Cornelia-Magda, LAZAROVICI, Gheorghe, *Arhitectura neoliticului şi epocii cuprului din România*. I, *Neoliticul*, Iaşi, 2006; II, *Eneoliticul*, Iaşi, 2007.
LAZAROVICI, Gheorghe, *Neoliticul Banatului*, I–II, Cluj-Napoca, 1980.
– *Periodisierung der Vinča-Kultur in Rumänien*, în PZ 56, 1981, 2, p. 169–196.
– *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, în AMN 20, 1983, p. 3, 21.
– *Neoliticul timpuriu în România*, în AMP 8, 1984, p. 49–104.

– *Neoliticul târziu în nord-vestul României (Sălajul, Clujul, Bihorul, Sătmarul)*, în AMP 10, 1986, p. 15–46.
– *Das neolithische Heiligtum von Parţa*, în Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 149–174.
– *Migration et diffusion dans les cultures du Banat et de l'Alföld*, în Rubané et Cardial, ÉRAUL 39, Liège, 1990, p. 21–37.
– *Über neo- bis äneolithische Befestigungen aus Rumänien*, în JMV 73, 1990, p. 93-117.
– *Grupul şi staţiunea Iclod*, Cluj-Napoca, 1991.
– *The Main Problems of the Cultural Complex CCTLNI*, în Analele Banatului 7-8, 1999-2000, p. 35-52.
– *Vinča-Lengyel and Transylvania*, în AMN 37, 2000, 1, p. 7-20.
– *Pâinea, grâul şi râşnitul sacru în neolitic*, în Tibiscum 11, 2003, p. 65-86.
LAZAROVICI, Gheorghe, DRAŞOVEAN, Florin (ed.), *Cultura Vinča în România*, Timişoara, 1991.
LAZAROVICI, Gh., DRAŞOVEAN, Florin, MAXIM Zoia, *Parţa*, vol. 1.1-2, Timişoara, 2001.
LAZAROVICI, Gheorghe, KALMAR, Zoia, *Discuţii pe marginea legăturilor cronologice şi culturale între grupul Iclod şi cultura Tisa*, în AMN 19, 1982, p. 221–276.
LAZAROVICI, Gheorghe, MAXIM, Zoia, *Gura Baciului*, Cluj-Napoca, 1995.
LAZAROVICI, Gheorghe, NEMÉTI, Ioan, *Neoliticul dezvoltat din nord-vestul României*, în AMP 7, 1983, p. 17–60.
LĂZURCĂ, Elena, *Ceramica cucuteniană în contextul aşezării gumelţiene de la Carcaliu (judeţul Tulcea)*, în Peuce 10, 1991, p. 13–19.
LÉVÊQUE, Pierre, *Formes et structures méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque*, în Praelectiones Patavinae 9, 1972, p. 145–179.
– *Bêtes, dieux et hommes. L'imaginaire des premières religions*, Paris, 1985.
LICHARDUS, Jan, *Zur Entstehung der Linearbandkeramik*, în Germania 50, 1972, p. 1-15.
LICHARDUS, Jan et alii, *La Protohistoire de l'Europe. Le Néolithique et le Chalcolithique entre la Méditerranée et la mer Baltique*, Paris, 1985.
LUCA, Sabin Adrian, *Aşezări neolitice pe valea Mureşului (I). Habitatul turdăşean de la Orăştie-Dealul Pemilor*, Alba Iulia, 1997.
– *Liubcova-Orniţa. Monografie arheologică*, Târgovişte, 1998.
– *Sfârşitul eneoliticului pe teritoriul Banatului şi Transilvaniei. Cultura Bodrogkeresztúr în România*, Alba Iulia, 1999.
– *Aspecte ale neoliticului şi eneoliticului din sudul şi sud-vestul Transilvaniei*, în Apulum 36, 1999, p. 5-33 (în germană, în SAA 7, 2000, p. 90-120).
– *Archäologische Untersuchungen bei Grosswardein-Salca und einige Probleme bezüglich der Salca-Herpály-Kultur*, în Festschrift für Gheorghe Lazarovici, Timişoara, 2001, p. 123-189 (în română, în Apulum 38, 2001, p. 27-83).
– *Aşezări neolitice pe Valea Mureşului. Noi cercetări la Turdaş-„Luncă"*, II, Bucureşti, 2001.
LUCA, Sabin Adrian, CIUGUDEAN, Horia, ROMAN, Cristian, *Die Frühphase der Vinča-Kultur in Siebenbürgen. Anhaltspunkte des chronologischen und ethnokulturellen Horizontes*, în Apulum 37, 2000, 1, p. 1-49 (în română, în Angustia 5, 2000, p. 37-72).
LUCA, Sabin Adrian, ROMAN, Cristian, DIACONESCU, Dragoş, *Cercetări arheologice în peştera Cauce*, I-II, Bucureşti, 2004, 2005.

MAKKAY János, *Problems Concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin*, în ActaArchHung 28, 1976, 3–4, p. 251–300.
– *The Tiszaszőlős Treasure*, Budapest, 1989 (recenzie A. Vulpe, în PZ 67, 1992, p. 251).
– *A tartariai leletek (Les découvertes de Tărtăria)*, Budapest, 1990.
MANTU, Cornelia Magda, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț, 1998.
– *Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic*, în Analele Banatului 7-8, 1999-2000, p. 75-105.
– *Cucuteni–Tripolye Cultural Complex: Relations and Synchronisms with other Contemporaneous Cultures from the Black Sea Area*, în SAA 7, 2000, p. 267-284.
MANTU LAZAROVICI, Cornelia-Magda, *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, în ArhMold 25, 2002, p. 47-67.
MANZURA, Igor V., SOROKIN, Victor Ja., *Gumelnits'koi poselenija u pgt. Taraklia*, în Archeologičeskie issledovanija molodych učenych Moldavii, Chișinău, 1990, p. 78–93.
MAREȘ, Ion, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul din România*, Suceava, 2002.
MARINESCU-BÎLCU, Silvia, *Aspects tardifs de la civilisation à céramique rubanée et sa contribution à la genèse de la civilisation Précucuteni I*, în PZ 46, 1971, 1, p. 4–36.
– *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.
– *Asupra unor probleme ale culturii Criș*, în SCIVA 26, 1975, 4, p. 487–506.
– *Târpești: From Prehistory to History in Eastern Romania*, BARIntSer 107, Oxford, 1981.
– *În legătură cu câteva opinii privind originea și evoluția neoliticului și eneoliticului pe teritoriul Moldovei*, în SCIVA 34, 1983, 2, p. 116–128.
– *Sur l'organisation interne de certaines stations des cultures des complexes Boian-Gumelnița et Precucuteni-Cucuteni*, în CAMNI 11, 1998-2000, p. 321-336.
MARINESCU-BÎLCU, Silvia, BOLOMEY, Alexandra, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tübingen, 2000.
MARINESCU-BÎLCU, Silvia, IONESCU, Barbu, *Catalogul statuetelor eneolitice din Muzeul raional Oltenița*, Oltenița, 1967.
MARKEVICI, Vsevolod I., *Pamjatniki neolita i eneolita*, în Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR vyp 2, Chișinău, 1973.
– *Bugo-dnestrovskaja kul'tura na teritorii Moldavii*, Chișinău, 1974.
– *Pozdnetripol'skie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău, 1981.
– *Mărturii ale trecutului*, Chișinău, 1985.
MASSON, Vadim M., *Dinamika razvitija tripol'skogo obščestva v sveta paleo-demografičeskich očerki*, în Pervobytnia archeologija. Polski i nachodniki, Kiev, 1980.
MASSON, V. M., MERPERT, N. Ja. (ed), *Eneolit SSSR* în Archeologija SSSR, Moskva, 1982, p. 165–320.
MATEESCU, Corneliu, *Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Vădastra*, în ArchRozhledy 14, 1962, 3, p. 404–420.
MATEESCU, Corneliu N., VOINESCU, Ion, *Representation of Pregnancy on Certain Neolithic Clay Figurines on Lower and Middle Danube*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 47–58.
MAXIM, Zoia, *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.
MATASĂ, Constantin, *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*, Bucarest, 1946.

– *Așezarea neolitică Cucuteni B de la Târgu Ocna-Podei*, în ArhMold 2–3, 1964, p. 11–48.
MELLAART, James, *Earliest Civilisations of the Near East*, New York, 1965.
– *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967.
– *Excavations at Hacilar*, I–II, Edinburgh, 1970.
MICU, Cristian, MICU, Smaranda, BĂLĂȘESCU, Adrian, VALENTIN, Radu, LUCA, Gabriel, HAITĂ, Geanina, *Așezarea neolitică de la Isaccea, punctul Suhat, jud. Tulcea*, în Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 5-51.
MILOJČIC, Vladimir, *Die Tontafeln von Tărtăria (Siebenbürgen) und die absolute Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums*, în Germania 43, 1965, p. 621–668.
– *Die absolute Chronologie der Jungsteinzeit in Südosteuropa und der Ergebnisse der Radiocarbon (C-14) Methode*, în JRGZM 29, 1967, p. 9–37.
MONAH, Dan, *O importantă descoperire arheologică*, în Arta 7–8, 1982, p. 11–13.
– *Grands thèmes reflétés dans la plastique anthropomorphe Cucuteni-Tripolye*, în MemAnt 18, 1992, p. 189–197.
– *Practici rituale în vremea culturii Cucuteni*, în Teologie și Viață S.N. 3 (69), 1993, 4–7, p. 20–28.
– *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra Neamț,1993.
– *L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpates Orientales*, în O. Weller (éd.), *Archéologie du sel: technique et sociétés*, 2002, p. 135-146.
– *Découvertes de pains et de restes d'aliments céréaliers en Europe de l'est et centrale*, în Pain, fours et foyers des temps passés. Archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient, Civilisations, 49, 2002, 1-2, p. 77-99.
– *Idei religioase la triburile Cucuteni-Tripolie (mileniile V-IV î.H.)*, în Prelegeri academice, I. 1, Iași, p. 19-36.
– *Quelques réflexions sur les trésors de la culture Cucuteni*, în SAA 9, 2003, p. 128-140.
MONAH, Dan, DUMITROAIA, Gh., MONAH, Felicia, PREOTEASA, C., MUNTEANU, Roxana, NICOLA, Dorin, *Poduri-Dealul Ghindarului. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Piatra Neamț, 2003.
MONAH, Dan, MONAH, Felicia, MANTU, Cornelia-Magda, DUMITROAIA, Gheorghe, *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Bucharest, 1997.
MONAH, Dan, CUCOȘ, Ștefan, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985.
MONAH, Felicia, MONAH, Dan, *Les céréales cultivées par les populations néo- et énéolithiques de la Moldavie*, în Pain, fours et foyers des temps passés. Archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient, Civilisations, 49, 2002, 1-2, p. 67-76.
MORINTZ, Alexandru S., *Despre semnificațiile reprezentărilor miniaturale din lut, de construcții și mobilier în neoliticul României*, în Thraco-Dacica 23, 2002, p. 93-117.
– *Some Remarks about the Connection between Housemodels and Real Houses in Romanian Neolithic*, în Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani, Brăila, 2004, p. 77-96.
MORINTZ, Sebastian, *Tipuri de așezări și sisteme de fortificație și de împrejmuire în cultura Gumelnița*, în SCIV 13, 1968, 2, p. 273–284.
MORINTZ, Sebastian, ROMAN, Petre, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos*, în SCIV 19, 1968, 4, p. 553–575, [*ibidem*, în limba germană, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 47–80].

MOVŠA, Tatjana G., *Periodizacija i chronologija serednioga ta pozniogo Tripillea*, în Arheologija-Kiev 5, 1972, p. 3–23.
NEAGU, Marian, *La plastique anthropomorphe neolithique au Bas Danube et certaines pratiques magico-rituelles*, în Analele Banatului 7-8, 1999-2000, p. 107-132.
– *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos cu privire specială asupra centrului Munteniei*, București, 2003.
NECRASOV, Olga, *Données anthropologiques concernant la population du complexe culturel Cucuteni-Ariușd-Tripolie*, în La civilisation de Cucuteni, 1987, p. 145–156.
NECRASOV, Olga, ANTONIU, Serafina, *Contribuție la antropologia populației din cultura Criș*, în SCA 15, 1978, p. 3–10.
NECRASOV, Olga, CRISTESCU, Maria, *Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumanie*, în Homo 16, 1965, p. 129–161.
NECRASOV, Olga, CRISTESCU, Maria, BOTEZATU, Dan, MIU, Georgeta, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României* (I), în ArhMold 13, 1990, p. 173–223.
NECRASOV, Olga, ȘTIRBU, Maria, *Contribuții la studiul faunei din cultura Criș*, în AMM 2, 1980, p. 19–34.
NÉMETI János, MOLNAR Zsolt, *Data about the Beginning of the Settlements from the NW Part of Romania*, în Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea dicta, Zalău, 2001, p. 67-93.
NESTOR, Ion, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, în PZ 19, 1928, p. 110–143.
– *Zur Stellung Cernavoda's in den rumänischen Jungsteinzeit*, în Festschrift für C. Schuchhardt, Berlin, 1940, p. 10–23.
– *Asupra începuturilor metalurgiei aramei și bronzului în R.P.R.*, în Studii și referate privind Istoria României, I, București, 1954, p. 49–54 [în limba franceză, în NÉH I, 1955, p. 47–63].
– *Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din R.P.R.*, în SCIV 10, 1959, 2, p. 247-260 [varianta germană: *Zur Periodisierung der späteren Zeitstufen des Neolithikums in der Rumänischen Volksrepublik*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 53–68].
NEUMANN, E., *The Great Mother. An Analysis of the Archetype*, Princeton, 1974.
NEUSTUPNY, Jiří, *Neue Beiträge zur Neolithikum Rumäniens*, în SlovArch 6, 1958, 2, p. 257–294.
NICA, Marin, *La culture de Dudești en Olténie*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 71–103.
– *Le groupe culturel Cîrcea-Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique*, în Zbornik Narodnog Muzeja 14, 1991, 1, p. 103–112.
– *La culture Vinča en Olténie*, în Banatica 11, 1991, p. 305–322.
– *Die meso- und neolithischen Kulturen Olteniens im Kontext der Südost- und Mitteleuropa*, în SAA 7, 2000, p. 58-89.
NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Dardu, POPOVICI, Ioana, *Les populations néolithiques du bassin du Bas-Danube. Les tribus des civilisations du Boian et de Gumelnița*, în ARA 4, 1967, p. 2–16.
NIȚU, Anton, *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, în SCIV 18, 1967, 4, p. 549–560.
– *Reprezentări umane pe ceramica Criș și liniară din Moldova*, în SCIV 19, 1968, 3, p. 387–394.

– *Reprezentări feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică*, în MemAnt 2, 1970, p. 75–100.
– *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, în CercIstIași 2, 1971, p. 77–102.
– *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice și periodizarea etapelor culturii cucuteniene*, în CercIstIași 9–10, 1978–1979, p. 93–162.
– *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, AIIA-Iași, supliment 5, 1984.
NIȚU, Anton, BAZARGIUC, Violeta, *Considerații cu privire la ceramica Cucuteni AB pe baza descoperirilor recente*, în ArhMold 9, 1980, p. 16–91.
ÖZDOĞAN, Mehmet, *Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. A General Appraisal of the Evidence and Some Considerations*, în Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 201–215.
PANDREA, Stănică, *Débuts de la culture Goumelnitsa au nord-est de la Plaine Roumaine*, în CCDJ 19, 2002, p. 122-146.
PARZINGER, Hermann, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus*, I–II, Mainz am Rhein, 1993.
PASSEK, Tatjana S., *Periodizacija tripol'skich poselenii*, în MIA 10, Moskva-Leningrad, 1949.
– *Rannezemledel'českie (Tripol'skie) plemena Podnestrov'ya*, în MIA 84, Moskva-Leningrad, 1961.
PASSEK, Tatjana S., ČERNYŠ, Ekaterina K., *Pamjatniki kul'tury linejno-lentočnoj keramiki na territorii SSSR*, Moskva, 1963.
PAUL, Iuliu, *Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Pianul de Jos (r. Sebeș, reg. Hunedoara)*, în StComSibiu 12, 1965, p. 5–18.
– *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană*, în SCIVA 40, 1989, 1, p. 3–25.
– *Cultura Petrești*, București, 1992.
– *Das „Mythogramm" von Salzburg-Ocna Sibiului*, în Forschungen zur Volks-und Landeskunde 36, 1993, 2, p. 78–84.
– *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995.
PAVLŮ Ivan, *Early Neolithic White Painted Pottery in SE Europe*, în Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 217–222.
PAVÚK, Juraj, *Chronologie der Želiezovce-Gruppe*, în SlovArch 18, 1969, 2, p. 269-367.
– *Linienbandkeramik*, în Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit, Bratislava, 1970.
– *Problem der Genese der Kultur mit Linearkeramik im Lichte ihrer Beziehungen zur Starčevo-Criș-Kultur*, în Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1980, p. 163-174.
– *Beitrag zur Definition der Protostarčevo-Kultur*, în Anatolica 19, 1993, p. 63–74.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, *Nouvelles données concernant le néolithique carpatho-balkanique*, în Balcania 1945, p. 192–215.
– *Cetățuia de la Stoicani*, în Materiale 1, 1953, p. 13–155.
– *Les principaux résultats des fouilles de Trușești*, în ASU Iași, 3, 1957, 1-2, p. 1–22.
– *Contributions au problème de la culture Criș en Roumanie*, în ActaArchHung 9, 1958, p. 53–68.

MAKKAY János, *Problems Concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin*, în ActaArchHung 28, 1976, 3-4, p. 251-300.
– *The Tiszaszőlős Treasure*, Budapest, 1989 (recenzie A. Vulpe, în PZ 67, 1992, p. 251).
– *A tartariai leletek (Les découvertes de Tărtăria)*, Budapest, 1990.
MANTU, Cornelia Magda, *Cultura Cucuteni. Evoluție, cronologie, legături*, Piatra Neamț, 1998.
– *Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic*, în Analele Banatului 7-8, 1999-2000, p. 75-105.
Cucuteni–Tripolye Cultural Complex: Relations and Synchronisms with other Contemporaneous Cultures from the Black Sea Area, în SAA 7, 2000, p. 267-284.
MANTU LAZAROVICI, Cornelia-Magda, *Sanctuarele Precucuteni-Cucuteni*, în ArhMold 25, 2002, p. 47-67.
MANZURA, Igor V., SOROKIN, Victor Ja., *Gumelnits'koi poselenija u pgt. Taraklia*, în Archeologičeskie issledovanija molodych učenych Moldavii, Chișinău, 1990, p. 78–93.
MAREȘ, Ion, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul din România*, Suceava, 2002.
MARINESCU-BÎLCU, Silvia, *Aspects tardifs de la civilisation à céramique rubanée et sa contribution à la genèse de la civilisation Précucuteni I*, în PZ 46, 1971, 1, p. 4–36.
– *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974.
– *Asupra unor probleme ale culturii Criș*, în SCIVA 26, 1975, 4, p. 487–506.
– *Târpești: From Prehistory to History in Eastern Romania*, BARIntSer 107, Oxford, 1981.
– *În legătură cu câteva opinii porivind originea și evoluția neoliticului și eneoliticului pe teritoriul Moldovei*, în SCIVA 34, 1983, 2, p. 116–128.
– *Sur l'organisation interne de certaines stations des cultures des complexes Boian-Gumelnița et Precucuteni-Cucuteni*, în CAMNI 11, 1998-2000, p. 321-336.
MARINESCU-BÎLCU, Silvia, BOLOMEY, Alexandra, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, București-Tübingen, 2000.
MARINESCU-BÎLCU, Silvia, IONESCU, Barbu, *Catalogul statuetelor eneolitice din Muzeul raional Oltenița*, Oltenița, 1967.
MARKEVICI, Vsevolod I., *Pamjatniki neolita i eneolita*, în Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR vyp 2, Chișinău, 1973.
– *Bugo-dnestrovskaja kul'tura na teritorii Moldavii*, Chișinău, 1974.
– *Pozdnetripol'skie plemena severnoi Moldavii*, Chișinău, 1981.
– *Mărturii ale trecutului*, Chișinău, 1985.
MASSON, Vadim M., *Dinamika razvitija tripol'skogo obščestva v sveta paleo-demograficeskich očerki*, în Pervobytnia archeologija. Polski i nachodniki, Kiev, 1980.
MASSON, V. M., MERPERT, N. Ja. (ed), *Eneolit SSSR* în Archeologija SSSR, Moskva, 1982, p. 165–320.
MATEESCU, Corneliu, *Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Vădastra*, în ArchRozhledy 14, 1962, 3, p. 404–420.
MATEESCU, Corneliu N., VOINESCU, Ion, *Representation of Pregnancy on Certain Neolithic Clay Figurines on Lower and Middle Danube*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 47–58.
MAXIM, Zoia, *Neo-eneoliticul din Transilvania. Date arheologice și matematico-statistice*, Cluj-Napoca, 1999.
MATASĂ, Constantin, *Frumușica. Village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie*, Bucarest, 1946.

– *Așezarea neolitică Cucuteni B de la Târgu Ocna-Podei*, în ArhMold 2–3, 1964, p. 11–48.
MELLAART, James, *Earliest Civilisations of the Near East*, New York, 1965.
– *Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia*, London, 1967.
– *Excavations at Hacilar*, I–II, Edinburgh, 1970.
MICU, Cristian, MICU, Smaranda, BĂLĂȘESCU, Adrian, VALENTIN, Radu, LUCA, Gabriel, HAIȚĂ, Geanina, *Așezarea neolitică de la Isaccea, punctul Suhat, jud. Tulcea*, în Istro-Pontica, Tulcea, 2000, p. 5-51.
MILOJČIĆ, Vladimir, *Die Tontafeln von Tărtăria (Siebenbürgen) und die absolute Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums*, în Germania 43, 1965, p. 621-668.
– *Die absolute Chronologie der Jungsteinzeit in Südosteuropa und der Ergebnisse der Radiocarbon (C-14) Methode*, în JRGZM 29, 1967, p. 9–37.
MONAH, Dan, *O importantă descoperire arheologică*, în Arta 7–8, 1982, p. 11–13.
– *Grands thèmes reflétés dans la plastique anthropomorphe Cucuteni-Tripolye*, în MemAnt 18, 1992, p. 189–197.
– *Practici rituale în vremea culturii Cucuteni*, în Teologie și Viață S.N. 3 (69), 1993, 4–7, p. 20–28.
– *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, Piatra Neamț,1993.
– *L'exploitation préhistorique du sel dans les Carpates Orientales*, în O. Weller (éd.), *Archéologie du sel: technique et sociétés*, 2002, p. 135-146.
– *Découvertes de pains et de restes d'aliments céréaliers en Europe de l'est et centrale*, în Pain, fours et foyers des temps passés. Archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient, Civilisations, 49, 2002, 1-2, p. 77-99.
– *Idei religioase la triburile Cucuteni-Tripolie (mileniile V-IV î.H.)*, în Prelegeri academice, I. 1, Iași, p. 19-36.
– *Quelques réflexions sur les trésors de la culture Cucuteni*, în SAA 9, 2003, p. 128-140.
MONAH, Dan, DUMITROAIA, Gh., MONAH, Felicia, PREOTEASA, C., MUNTEANU, Roxana, NICOLA, Dorin, *Poduri-Dealul Ghindarului. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Piatra Neamț, 2003.
MONAH, Dan, MONAH, Felicia, MANTU, Cornelia-Magda, DUMITROAIA, Gheorghe, *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Bucharest, 1997.
MONAH, Dan, CUCOȘ, Ștefan, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985.
MONAH, Felicia, MONAH, Dan, *Les céréales cultivées par les populations néo- et énéolithiques de la Moldavie*, în Pain, fours et foyers des temps passés. Archéologie et traditions boulangères des peuples agriculteurs d'Europe et du Proche Orient, Civilisations, 49, 2002, 1-2, p. 67-76.
MORINTZ, Alexandru S., *Despre semnificațiile reprezentărilor miniaturale din lut, de construcții și mobilier în neoliticul României*, în Thraco-Dacica 23, 2002, p. 93-117.
– *Some Remarks about the Connection between Housemodels and Real Houses in Romanian Neolithic*, în Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani, Brăila, 2004, p. 77-96.
MORINTZ, Sebastian, *Tipuri de așezări și sisteme de fortificație și de împrejmuire în cultura Gumelnița*, în SCIV 13, 1968, 2, p. 273–284.
MORINTZ, Sebastian, ROMAN, Petre, *Asupra perioadei de trecere de la eneolitic la epoca bronzului la Dunărea de Jos*, în SCIV 19, 1968, 4, p. 553–575, [*ibidem*, în limba germană, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 47–80].

MOVŠA, Tatjana G., *Periodizacija i chronologija seredniogo ta pozniogo Tripillea*, în Arheologija-Kiev 5, 1972, p. 3–23.
NEAGU, Marian, *La plastique anthropomorphe neolithique au Bas Danube et certaines pratiques magico-rituelles*, în Analele Banatului 7-8, 1999-2000, p. 107-132.
– *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos cu privire specială asupra centrului Munteniei*, București, 2003.
NECRASOV, Olga, *Données anthropologiques concernant la population du complexe culturel Cucuteni-Ariușd-Tripolie*, în La civilisation de Cucuteni, 1987, p. 145–156.
NECRASOV, Olga, ANTONIU, Serafima, *Contribuție la antropologia populației din cultura Criș*, în SCA 15, 1978, p. 3–10.
NECRASOV, Olga, CRISTESCU, Maria, *Données anthropologiques sur les populations de l'âge de la pierre en Roumanie*, în Homo 16, 1965, p. 129–161.
NECRASOV, Olga, CRISTESCU, Maria, BOTEZATU, Dan, MIU, Georgeta, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României* (I), în ArhMold 13, 1990, p. 173–223.
NECRASOV, Olga, ȘTIRBU, Maria, *Contribuții la studiul faunei din cultura Criș*, în AMM 2, 1980, p. 19–34.
NÉMETI János, MOLNAR Zsolt, *Data about the Beginning of the Settlements from the NW Part of Romania*, în Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea dicta, Zalău, 2001, p. 67-93.
NESTOR, Ion, *Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit*, în PZ 19, 1928, p. 110–143.
– *Zur Stellung Cernavoda's in den rumänischen Jungsteinzeit*, în Festschrift für C. Schuchhardt, Berlin, 1940, p. 10–23.
– *Asupra începuturilor metalurgiei aramei și bronzului în R.P.R.*, în Studii și referate privind Istoria României, I, București, 1954, p. 49-54 [în limba franceză, în NÉH I, 1955, p. 47–63].
– *Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din R.P.R.*, în SCIV 10, 1959, 2, p. 247-260 [varianta germană: *Zur Periodisierung der späteren Zeitstufen des Neolithikums in der Rumänischen Volksrepublik*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 53–68].
NEUMANN, E., *The Great Mother. An Analysis of the Archetype*, Princeton, 1974.
NEUSTUPNÝ, Jiří, *Neue Beiträge zur Neolithikum Rumäniens*, în SlovArch 6, 1958, 2, p. 257–294.
NICA, Marin, *La culture de Dudești en Olténie*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 71–103.
– *Le groupe culturel Cîrcea-Grădinile dans le contexte du Néolithique balkanique*, în Zbornik Narodnog Muzeja 14, 1991, 1, p. 103–112.
– *La culture Vinča en Olténie*, în Banatica 11, 1991, p. 305–322.
– *Die meso- und neolithischen Kulturen Olteniens im Kontext der Südost- und Mitteleuropa*, în SAA 7, 2000, p. 58-89.
NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Dardu, POPOVICI, Ioana, *Les populations néolithiques du bassin du Bas-Danube. Les tribus des civilisations du Boian et de Gumelnița*, în ARA 4, 1967, p. 2-16.
NIȚU, Anton, *Reprezentări antropomorfe în decorul plastic al ceramicii de stil Cucuteni A*, în SCIV 18, 1967, 4, p. 549–560.
– *Reprezentări umane pe ceramica Criș și liniară din Moldova*, în SCIV 19, 1968, 3, p. 387-394.

– *Reprezentări feminine dorsale pe ceramica neo-eneolitică carpato-balcanică*, în MemAnt 2, 1970, p. 75–100.
– *Vase antropomorfe ale ceramicii Stoicani-Aldeni din sudul Moldovei*, în CercIstIași 2, 1971, p. 77-102.
– *Criterii actuale pentru clasificarea complexelor ceramice și periodizarea etapelor culturii cucuteniene*, în CercIstIași 9–10, 1978–1979, p. 93–162.
– *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie*, AIIA-Iași, supliment 5, 1984.
NIȚU, Anton, BAZARCIUC, Violeta, *Considerații cu privire la ceramica Cucuteni AB pe baza descoperirilor recente*, în ArhMold 9, 1980, p. 16–91.
ÖZDOĞAN, Mehmet, *Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. A General Appraisal of the Evidence and Some Considerations*, în Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 201–215.
PANDREA, Stănică, *Débuts de la culture Goumelnitsa au nord-est de la Plaine Roumaine*, în CCDJ 19, 2002, p. 122-146.
PARZINGER, Hermann, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus*, I–II, Mainz am Rhein, 1993.
PASSEK, Tatjana S., *Periodizacija tripol'skich poselenii*, în MIA 10, Moskva-Leningrad, 1949.
– *Rannezemledel'českie (Tripol'skie) plemena Podnestrov'ya*, în MIA 84, Moskva-Leningrad, 1961.
PASSEK, Tatjana S., ČERNYŠ, Ekaterina K., *Pamjatniki kul'tury linejno-lentočnoj keramiki na territorii SSSR*, Moskva, 1963.
PAUL, Iuliu, *Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Pianul de Jos (r. Sebeș, reg. Hunedoara)*, în StComSibiu 12, 1965, p. 5–18.
– *Unele probleme ale neoliticului timpuriu din zona carpato-dunăreană*, în SCIVA 40, 1989, 1, p. 3–25.
– *Cultura Petrești*, București, 1992.
– *Das „Mythogramm" von Salzburg-Ocna Sibiului*, în Forschungen zur Volks-und Landeskunde 36, 1993, 2, p. 78–84.
– *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995.
PAVLŮ Ivan, *Early Neolithic White Painted Pottery in SE Europe*, în Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 217–222.
PAVÚK, Juraj, *Chronologie der Želiezovce-Gruppe*, în SlovArch 18, 1969, 2, p. 269-367.
– *Linienbandkeramik*, în Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit, Bratislava, 1970.
– *Problem der Genese der Kultur mit Linearkeramik im Lichte ihrer Beziehungen zur Starčevo-Criș-Kultur*, în Problèmes de la néolithisation dans certaines régions de l'Europe, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1980, p. 163-174.
– *Beitrag zur Definition der Protostarčevo-Kultur*, în Anatolica 19, 1993, p. 63-74.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, *Nouvelles données concernant le néolithique carpatho-balkanique*, în Balcania 1945, p. 192–215.
– *Cetățuia de la Stoicani*, în Materiale 1, 1953, p. 13–155.
– *Les principaux résultats des fouilles de Trușești*, în ASU Iași, 3, 1957, 1–2, p. 1–22.
– *Contributions au problème de la culture Criș en Roumanie*, în ActaArchHung 9, 1958, p. 53–68.

– *Die wichtigsten Ergebnisse der archäologisschen Ausgrabungen in der neolithischen Siedlung von Trusesti (Moldau)*, în PZ 1963, p. 172–186.
– *Evolution de la civilisation de Cucuteni à la lumière des nouvelles fouilles archéologiques de Cucuteni-Baiceni*, în RSP 20, 1965, 1, p. 157-181.
– *Cucuteni*, București, 1966.
– *Quelques problèmes de synchronisation de la civilisation de Cucuteni à la lumière de récentes recherches*, în Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen, II, Athènes, 1970, [Athènes, 1972], p. 95–108.
– *La metallurgie du bronze chez les Thraces de l'espace carpato-danubien*, în Actes du IIe Symposium de Thracologie, Rome, 12–15 novembre 1979, [Roma, 1980], p. 29–42.
– *Realizări și perspective în cercetarea culturii Cucuteni*, în Academia Română, Discursuri de recepție, București, 2001.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, FLORESCU, Marilena, FLORESCU, Adrian C., *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.
PLATONOV, S.M., TARUTA, S.O., *Ențiklopedija tripil'skoj țivilizații*, I-II, Kiev, 2004.
POGOZEVA, A.P., *Antropomorfnaja plastika Tripol'ja*, Novosibirsk, 1983.
POPESCU, Dorin, *La tombe à ocre de Casimcea (Dobrogea)*, în Dacia 7–8, 1937–1940, p. 85–91.
POPOVICI, Dragomir Nicolae, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor (1)*, Piatra Neamț, 2000.
POPUȘOI, Eugenia, *Trestiana. Monografie arheologică*, Bârlad, 2005.
QUITTA, Hans, KOHL, Günther, *Neue Radiocarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjet Union*, în ZfA 3, 1969, p. 223–256.
RADU, Adriana, *Cultura Sălcuța în Banat*, Reșița, 2002.
ROMAN, Petre, *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, în Dacia N.S. 15, 1971, p. 31–170.
– *Gornești*, în Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României, II, *s.v.*, București, 1996, p. 200.
ROMAN, Petre, DODD-OPRIȚESCU, Ann, JÁNOS, Pál, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz, 1992.
ROSETTI, Dinu V., *Săpăturile de la Vidra*, în Publicațiile Muzeului Municipiului București, 1, 1934, p. 6–30.
RUS, Dana, LAZAROVICI, Gheorghe, *On the Developed Neolithic Architecture in Banat*, în Banatica 11, 1991, p. 87–118.
RYNDINA, Natalja V., *Drevneišee metalloobravatyvajuščee proisvodstvo Vostočnoi Evropy*, Moskva, 1970.
SCHACHERMEYR, Fritz, *Dimini und die Bandkeramik*, în MAGW 83, 1953–1954, 1, p. 1–80.
SCHMIDT, Hubert, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig, 1933.
SCHROLLER, Hermann, *Die Stein-und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin-Leipzig, 1933.
SCHUBERT, Holger, *Die bemalte Keramik des Frühneolithikums in Südosteuropa, Italien und Westanatolien*, Rahden Westf., 1999.
SCHWABEDISSEN, H. (ed), *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*, Koln-Wien, 1971-1976.
SERGEEV, G.P., *Rannetripolskii klad u s. Karbuna*, în SA 1963, 1, p. 135–151.

SIMON, Mihai, *Cu privire la relația dintre „cultura" Varna și cultura Gumelnița*, în SCIVA 34, 1983, 4, p. 305–319.
SÎRBU, Valeriu, PANDREA, Stănică, *Neolithic Objects Bearing Incised Signs on the Bottom Found in the Carpatho-Balkan Area – Analysis and Possible Significance*, în Studii de Preistorie 2 2003-2004, p. 93-114.
SOROKIN, Victor Ja., *Orudja truda i hozeajstvo srednego Tripolia Dnestrovsko-Prutskogo mejdurečja*, Chișinău, 1991.
– *Outils de l'habitat tripolien Iablona I*, în Le paléolithique et le néolithique, 1991, p. 401–420.
SOROCHIN, Victor, *Les rapports entre les civilisations Précucuteni/Tripolie A et Bolgrad-Aldeni*, în SAA 7, 2000, p. 157-168.
– *Aspectul cultural cucutenian Drăgușeni-Jura*, Piatra Neamț, 2002.
– *Așezările cucuteniene de tip Solonceni*, în MemAnt 23, 2004, p. 167-202.
SREJOVIĆ, D., TASIĆ, N. (ed.), *Vinča and its World*, Beograd, 1990.
STRAATEN, Zak van, *Philosophical Paradigms of Fertility Cult Interpretations: Philosophical Perspectives on Seasonal Goddesses*, în Anthony Bonano (ed.), Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean, Amsterdam, 1986, p. 31-41.
ȘERBĂNESCU, Done, *Modele de locuințe și sanctuare eneolitice*, în CCDJ 15, 1997, p. 232-251.
– *Observații preliminarii asupra necropolei neolitice de la Sultana – Valea Orbului, jud. Călărași*, în CCDJ 19, 2002, p. 69-86.
TODOROVA, Henrieta, *The Eneolithic in Bulgaria*, în BARIntSer 49, Oxford, 1978.
TODOROVA, Henrieta, DIMOV, Todor, *Ausgrabungen in Durankulak 1974–1987*, în Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, Budapest, 1989, p. 291–310.
TUDOR, Ersilia, *Un aspect cultural post-gumelnițean descoperit în zona de dealuri a Munteniei*, în SCIVA 28, 1977, 1, p. 37–52.
– *Die Gruppe Brătești*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 73–86.
TUDOR, Ersilia, CHICIDEANU, Ion, *Săpăturile arheologice de la Brăteștii de Sus, județul Dîmbovița*, în Valachica 9, 1977, p. 119–151.
ȚALKIN, V.I., *Drevnejšie domašnie jivotnye Vostočnoi Evropy*, MIA 161, Moskva-Leningrad, 1970.
UCKO, P. J., DUMBLEY, G. W. (ed.), *The domestication and exploatation of plants and animals* London, 1969.
UERPMANN, Hans-Peter, *Probleme der Neolithisierung der Mittelmeerraumes*, Wiesbaden, 1979.
URSACHI, Vasile, *Le dépôt d'objets de parure énéolithique de Brad, com. Negri, dép. de Bacău*, în Le Paléolithique et le Néolithique 1991, p. 335–359 (în limba română în Carpica 23, 1992, 2, p. 51–76).
URSULESCU, Nicolae, *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984.
– *Contribuții privind evoluția culturii ceramice liniare pe teritoriul Moldovei*, în ArhMold 13, 1990, p. 13–47.
– *La civilisation de la céramique rubanée dans les régions orientales de la Roumanie*, în Le Paléolithique et le Néolithique, 1991, p. 188–224.
– *L'utilisation des sources salées dans le Néolithique de la Moldavie (Roumanie)*, în Nature et Culture, I, ÉRAUL 68, Liège, 1996, p. 489–497.
– *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpatice ale României*, I, Iași, 2000.

– *Dovezi ale unei simbolistici a numerelor în cultura Precucuteni*, în MemAnt 22, 2001, p. 51–69.

– *Local variants of the Starčevo-Criş Culture in the Carpato-Nistrean Area*, în Festschrift für Gheorghe Lazarovici, Timişoara, 2001, p. 59-67.

– *Position des constructions-sanctuaires dans les habitats de l'énéolithique ancien de la Roumanie*, în CCDJ 16–17, 2001, p. 42–47.

– *Les commencements de l'incinération dans le Néolithique de la Roumanie et de l'Italie*, în SAA 8, 2002, p. 39–50.

– *Complessi di culto nella civiltà Precucuteni dell'est di Romania*, in Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia, Università degli Studi di Bari, 45, 2002, p. 5–25.

– *Archéologie et archéozoologie dans l'habitat de Isaiia (com. de Răducăneni, dép. de Iaşi)*, în L. Bejenaru (ed.), Archaeozoology and Paleozoology Summercourses, Iaşi, 2004, p. 79–95.

– *La valeur sacrée des nombres dans l'Énéolithique de Roumanie*, în Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège. Belgique, 2–8 septembre 2001, BARIntSer 1303, [Oxford, 2004], p. 325–331.

– *Nouvelles données concernant les croyances magiques des communautés de la civilisation Précucuteni (Énéolithique ancien) de l'Est de la Roumanie*, în Actes du XIVème Congrès UISPP, Université de Liège, Belgique, 2-8 septembre 2001, BARIntSer 1303, [Oxford, 2004], p. 343–348.

URSULESCU, Nicolae, BATARIUC, Victoria, *L'idole androgyne de Mihoveni (dép. de Suceava)*, în La civilisation de Cucuteni, 1987, p. 309–312.

URSULESCU, Nicolae, BOGHIAN, Dumitru, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din aşezarea precucuteniană de la Târgu Frumos (jud. Iaşi)*, în Codrul Cosminului 2, 1996, p. 38–72; 3–4, 1997–1998, p. 13–42.

URSULESCU, N., BOGHIAN, D., *Influences méridionales dans la phase finale de la civilisation Précucuteni*, în Codrul Cosminului 6–7, 2000–2001, p. 11–20.

URSULESCU, N., BOGHIAN, D., COTIUGĂ, V., *Nouveaux types d'idoles dans la plastique anthropomorphe de la culture Précucuteni*, în SAA 10–11, 2004–2005, p. 9–20.

– *Problèmes de la culture Précucuteni à la lumière des recherches de Târgu Frumos (dép. de Iaşi)*, în V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (ed.), Scripta praehistorica, Iaşi, 2005, p. 217–260.

URSULESCU, Nicolae, DERGACEV, Valentin, *Influences de type Vinča dans le Néolithique ancien de la Moldavie*, în Banatica 11, 1991, p. 157–172.

URSULESCU, N., IGNĂTESCU, S., *Preuteşti-Haltă. O aşezare cucuteniană pe valea Şomuzului Mare*, Iaşi, 2003.

URSULESCU, N., TENCARIU, F.-A., *Aménagements de culte dans la zone des foyers et des fours de la culture Précucuteni*, în MemAnt 23, 2004, p. 129–144.

URSULESCU, N., TENCARIU, F.-A., BODI, G., *Despre problema construirii locuinţelor cucuteniene*, în Carpica 32, 2003, p. 5–18.

URSULESCU, N., TENCARIU, F.-A., MERLAN, Vicu, *Noi date privind sistemul de fixare a pereţilor în cultura Precucuteni*, în Carpica 31, 2002, p. 13–18.

URSULESCU, N., TENCARIU, F.-A., SCARLAT, L., *Isaiia 2005. Noi date privind complexele de cult din cultura Precucuteni*, în Carpica 34, 2005, p. 37–54.

VĂLEANU, M. C., *Omul şi mediul natural în neo-eneoliticul din Moldova*, Iaşi, 2003.

– *Aşezări neo-eneolitice din Moldova*, Iaşi, 2003.

– *Cucuteni-Cetăţuie. Monografie arheologică*, Piatra Neamţ, 2004.

VINOGRADOVA, Natalja M., *Plemena Dnestrovsko-Prutskogo mejdurečja v period rasveta tripol'skoi kultury*, Chişinău, 1983.

VLASSA, Nicolae, *Chronology of the Neolithic in Transylvania, in the Light of the Tartaria Settlement's Stratigraphy*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 485–494 (variantă în limba română în StUniv Cluj, secţia istorie, 1962, 2, p. 23–30).

– *Contribuţii la cunoaşterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania*, în SCIV 15, 1964, 3, p. 351–367 (reprodus în Neoliticul Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1976, p. 56–71).

– *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în AMN 4, 1967, p. 403–423 (reprodus în Neoliticul Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1976, p. 113–141).

– *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorderen Orient*, în AMN 7, 1970, p. 3–39.

– *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criş în România*, în AMN 9, 1972, p. 7–28.

– *Neoliticul Transilvaniei: studii, articole, note*, Cluj-Napoca, 1976.

VOINEA, Valentina, *Cultura Gumelniţa în centrul şi sudul Dobrogei*, în Studii istorice dobrogene, Constanţa, 2003, p. 13–29.

VULPE, Alexandru, *Începuturile metalurgiei aramei în spaţiul carpato-dunubian*, în SCIV 24, 1973, 2, p. 217–237.

– *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, PBF, IX, 5, München, 1975.

– *Zu den Anfängen der Kupfer -und Bronzemetallurgie in Rumänien*, în Congrès, IX, UISPP Nice, 1976, p. 134–175.

VULPE, Radu, *Civilisation Précucutenienne découverte à Izvoarele en Moldavie*, în ESA 11, 1937, p. 134–146.

– *Problemele neoliticului carpato-niprovian în lumina săpăturilor de la Izvoare*, în SCIV 7, 1956, 1–2, p. 53–94.

– *Izvoare. Săpăturile din 1937–1948*, Bucureşti, 1957.

WINN, Michael M., *Pre-writing in Southeastern Europe: the Signs Sistem of the Vinča Culture ca. 4 000 B.C.*, Calgary, Alberta, 1981.

ZAHARIA, Eugenia, *Considérations sur la civilisation de Criş à la lumière des sondages de Let*, în Dacia N.S. 6, 1962, p. 5–51 (în limba română, în SCIV 15, 1964, 1, p. 19–44).

ZBENOVIČ, Vladimir G., *Pozdnetripol'skie plemena Severnago Pričernomor'ja*, Kiev, 1974.

– *Rannij etap tripol'skoi kultury na teritorii Ukrainy*, Kiev, 1989.

Prin asemenea caracteristici, epoca bronzului (termenul va rămâne în uz în virtutea tradiției) se deosebește net de epoca neolitică. În locul unei societăți structurate pe o economie preponderent agrară, care cunoștea însă și creșterea vitelor, precum și exploatarea și prelucrarea aramei și a altor metale, cu așezări relativ stabile, cu o densitate de locuire, în unele zone remarcabilă, cu practici funerare specifice și cu credințe în care predomina un cult al fecundității, noua epocă se caracterizează, la începutul ei, prin grupuri umane restrânse, reprezentate prin așezări mici, unele de scurtă durată, cu o economie în care creșterea vitelor capătă o importanță mult mărită, o societate pronunțat patriarhală, ierarhizată pe structuri de putere și prestigiu, fapt oglindit atât în tipurile de monument funerar (apariția tumulului colectiv sau individual, al căpeteniei), cât și în descoperirile cu caracter sacral, inclusiv a pieselor de reprezentare a statutului social. Ceramica noii epoci se deosebește, ca factură și decor, de cea neolitică. În locul unei ceramici bine arse, împodobită prin pictură sau prin alte tehnici, ce caracterizează marile complexe culturale ale neoliticului final (eneoliticul) din Europa sud-estică, întâlnim o olărie care, la începutul epocii, apare a fi „săracă" în forme și decor, lucrată într-o tehnică aparent primitivă, din pastă poroasă, puțin consistentă și rudimentar decorată. Deși, în concepția tradițională, ceramica, alături de tipul de locuință, reprezintă indiciul cel mai elocvent pentru gradul de dezvoltare al unei civilizații în caracterizarea istorică a unei perioade, acestor elemente, judecate prin prisma unei complexități de factori de naturi diferite — fie legate de mediul înconjurător, fie de transformări de ordin economic sau spiritual — nu este obligatoriu să li se acorde o semnificație hotărâtoare. Fenomenul schimbării facturii ceramicii nu reprezintă o „decadență", în sensul propriu al cuvântului, ci reflectă mai degrabă funcția pe care olăria o avea în cadrul unei anumite structuri sociale și economice; ea poate reflecta caracterul utilitar, legat de produsele unei economii în care exploatarea animalelor devenise multifuncțională (ceramica „fină" n-a dispărut în noua epocă, dar va căpăta o cu totul altă factură față de cea neolitică).

Modelele teoretice ale acestei transformări culturale n-au lipsit. De pildă, A. Sherratt vedea în trecerea la epoca bronzului o modificare substanțială în strategia de subzistență prin exploatarea preponderentă a produselor animale secundare (lactate, lână, inclusiv folosirea animalelor la tracțiune) în raport cu cele primare (carne, piei, oase), acestea din urmă caracterizând modul de exploatare primitiv din societatea neolitică[1].

De fapt, astfel de modele teoretice păcătuiesc prin eventuale pretenții de generalizare, dar conțin, cu siguranță, observații de care trebuie ținut seama[2]. Cât de bruscă sau de lentă a fost transformarea structurală, reflectată în plan cultural-istoric, este în funcție și de durata pe care cercetătorii o atribuie răstimpului în care s-a produs.

[1] A. Sherratt, *The Secondary Products Revolution of Animals in the Old World*, în World Archaeology 15, 1982, p. 90–104.

[2] H. J. Greenfield, *Zooarchaeology and Aspects of the Secondary Products Revolution: a Central Balkan Perspective*, în Archaeozoologia 3, 1989, p. 191–200.

De aceea, problema datării sfârșitului culturilor neo-eneolitice și a grupurilor culturale ce le urmează este, în cazul de față, importantă și, se cuvine precizat că, în stadiul actual al cercetării, există o diversitate de păreri, ale căror extreme diferă de la un interval de circa două secole între cele două epoci, până la peste 1 500 de ani, după criteriile avute în vedere pentru fixarea cronologiei absolute. În funcție de diversele concepții poate fi abordat și aspectul istoric al acestor transformări: rezultat al unui lung proces intern, favorizat și de substanțiale modificări climatice, sau al unui impact, mai mult sau mai puțin violent, provocat de migrații succesive (de exemplu presupusa pătrundere a indo-europenilor)[1].

Cronologie relativă și absolută. Încercările de precizare a cronologiei absolute pentru epoca tratată în capitolul de față se înscriu pe două direcții: a cronologiei de contact (tradițional istorică) și cea rezultată din aplicarea metodelor fizicii și ale științelor naturale (în principal radiocarbon și dendrocronologia; alte metode se află doar în stadiul de experimentare)[2].

Prin cronologia de contact se urmărește stabilirea unui sincronism relativ între diferite descoperiri (*crossdating*) care, din aproape în aproape, pot fi, în cele din urmă, conectate la cronologia stabilită pe baza documentelor scrise a Egiptului și Mesopotamiei. Paralelizarea diferitelor descoperiri se întemeiază, în principal, pe „importuri" de piese ceramice dintr-o cultură în alta, a unor analogii între formele și decorul ceramicii, a tipologiei pieselor de piatră, metal, os etc.

Este evident că pentru stabilirea unui sincronism valid sunt necesare observații stratigrafice cât mai precise și mai numeroase, fapt care, în realitate, se întâmplă destul de rar și este foarte inegal răspândit în spațiu.

Pentru datarea sfârșitului neoliticului carpato-danubian un rol important l-a jucat cronologia troiană, în special datarea nivelurilor Troia I și II. Prin intermediul cronologiei troiene se credea în posibilitatea unei joncțiuni cu cronologia Orientului Apropiat. Luându-se ca argument compararea unor forme ceramice și de artă plastică, în special din cultura Gumelnița, cu forme ce păreau a fi asemănătoare, găsite în primele niveluri de la Troia, dar și cu forme din cercul mai larg egeo-anatolian, s-a acceptat mult timp un anume paralelism cronologic între eneoliticul carpato-dunărean și Troia I și II, fapt ce presupunea o dată în a doua jumătate a mileniului al III-lea pentru sfârșitul culturii Gumelnița și, în același timp, implica durata culturii Cucuteni (faza B) până în jur de 2 000, chiar și 1 900 a.Chr. Această cronologie a fost propusă și cu prilejul redactării

[1] M. Gimbutas, *Old Europe c. 7 000–3 500 B.C.: The Earliest European Civilisation before the Infiltration of Indo-European Peoples*, în Journal IE-Stud. 1, 1973, p. 1–20; Idem, *The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age*, în Journal IE-Stud. 5, 1977, p. 277–338.

[2] M. Aitken, *Science-based Dating in Archaeology*, London-New York, 1990.

tratatului de *Istoria României*, vol. I, 1960[1] și figurează încă în unele manuale școlare și muzee. Potrivit acestei concepții, contrastul cu culturile noii epoci a bronzului, care începea după o scurtă perioadă „de tranziție", în jur de 1 800, părea extrem de puternic și favoriza concepții despre un sfârșit brusc și violent al civilizațiilor neo-eneolitice.

Înmulțirea descoperirilor arheologice în spațiul egeo-anatolian și balcanic au scos în evidență șubrezenia paralelismelor cu Troia și au permis o reformulare a sincronismelor culturilor neolitice danubiene, de unde a reieșit că așezarea de la Troia s-a întemeiat mai târziu decât sfârșitul culturii Gumelnița[2]. Cum pentru începutul Troiei se presupunea o dată între 3 300 și 3 000 (chiar 3 500 după unii cercetători), rezulta că neoliticul carpato-dunărean își încheia existența spre sfârșitul mileniului al IV-lea, pentru sfârșitul culturii Cucuteni admițându-se o dată către 2 700-2 500 a.Chr. În favoarea acestei concepții părea a veni și descoperirea unor noi grupuri culturale de la Dunărea de Jos (culturile Cernavoda II și III și altele), care dovedeau, astfel, că scurta perioadă de tranziție între neolitic și epoca bronzului se prelungea la aproape un mileniu[3]. Noua concepție părea mai solid constituită și datorită coincidenței cu datele ^{14}C necalibrate, care se înmulțiseră în anii '50 și '60.

Între timp, au sporit și criticile la adresa raportului dintre cronologia troiană și cea egeică pe de o parte, cu cea a civilizațiilor egipteană și mesopotamiană pe de alta. Întreaga construcție a cronologiei bazată pe criterii comparativ-tipologice între spațiile egeo-anatolian și cele ale Egiptului sau ale Mesopotamiei a fost, în cele din urmă, complet demontată, arătându-se fragilitatea argumentelor utilizate în perioadele interbelică și imediat postbelică[4].

O recentă încercare de a stabili o cronologie pe baza stratigrafiilor comparate din numeroasele așezări cercetate în ultimii 40 de ani are în vedere largul spațiu cuprins între Alpii răsăriteni și munții Taurus central, aflați la frontiera cu Mesopotamia[5]. În ciuda folosirii observațiilor provenind din sute de stațiuni și cuprinzând un interval de timp considerabil, de la începutul neoliticului până în bronzul timpuriu (interval împărțit în 15 orizonturi cronologice relative), încercarea păcătuiește datorită interpretării egale a unor date de valoare documentară foarte inegală. Totuși, se cuvine remarcat că, în linii

[1] I. Nestor, M. Petrescu-Dîmbovița, *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orânduirii comunei primitive. Epoca bronzului*, în Istoria României, I, București, 1960, p. 90–136.

[2] C. Renfrew, *The Autonomy of the South-East European Copper Age*, în PPS 35, 1969, p. 12–47.

[3] S. Morintz, P. Roman, *Aspekte des Ausgangs des Aeneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 45–128; Idem, *Über die Chronologie der Übergangszeit von Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 61–72.

[4] M.K.H Eggert, F. Lüth, *Mersin und die absolute Chronologie des europäischen Neolithikums*, în Germania 65, 1987, p. 17–28; M.K.H. Eggert, H.-P. Wotzka, *Kreta und die absolute Chronologie des europäischen Neolithikums*, în Germania 65, 1987, p. 374–422.

[5] H. Parzinger, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus*, I–II, Mainz, 1993.

mari, această cuprinzătoare schemă cronologică nu se depărtează prea mult de datele fizicii și paleobotanicii pe care le vom examina mai jos. Astfel, se propune o dată în jur de 3 700/3 400 (orizonturile 9a si 9b) pentru sfârșitul neoliticului și de post 3 000 (2 900/2 800) pentru unele grupuri care ar putea fi atribuite bronzului timpuriu (de exemplu cultura Glina, orizonturile 13a și 13b, 2 500–2 300) și de 2 300–2 200 pentru începutul culturilor epocii bronzului propriu-zise.

Trebuie amintite însă și divergențele care persistă între specialiști în ceea ce privește cronologia egipteană și mesopotamiană. Fără a intra în detalii, amintim că există, în ambele cazuri, cronologii „lungi" și „scurte". În cazul Egiptului, diferențele între diversele concepții, bazate pe interpretarea unor fenomene astronomice și a duratei domniei unor faraoni, se limitează la câteva decenii în cazul Regatului Nou, dar pot fi de secole în cazul întemeierii Regatului Vechi. La fel în Mesopotamia: destul de precise până în secolul al XV-lea a.Chr., datările etapelor mai vechi pot da diferențe de mai bine de 200 de ani pentru începuturi, totul depinzând de evaluarea succesiunii diferiților dinaști din Sumer.

Acestea sunt, pe scurt, deficiențele metodelor zise tradiționale de stabilire a unei cronologii absolute. Deocamdată, nu se poate oferi o schemă care să satisfacă exigențele cercetării. Cronologia devine cu atât mai vagă în datele exprimate cu cât se depărtează de aria civilizațiilor Orientului Apropiat. De aceea, tot mai mulți cercetători din noua generație își pun speranța în metodele de datare tehnice (ale fizicii și științelor naturii), care ar trebui, cel puțin teoretic, să prezinte o informație obiectivă și precisă din punct de vedere calendaristic.

Datările cu ajutorul radiocarbonului (^{14}C). Datarea cu ajutorul măsurării cantității de ^{14}C — izotop slab radioactiv al carbonului, cu o perioadă de înjumătățire de 5 730 de ani —, acumulată de orice organism viu (animal, plantă) atât timp cât se află în viață, metodă descoperită și aplicată prima oară de W.F. Libby[1], a însemnat o adevărată revoluție în cronologia absolută prin „ridicarea" cu mai bine de jumătate de mileniu a datelor tradiționale. Ulterior, cronologia cu ajutorul radiocarbonului a fost perfecționată prin metoda calibrării, pe baza evaluării variației de ^{14}C din biosferă în decursul timpului, fapt observabil pe inelele arborilor. Curba de calibrare astfel obținută (curba Suess, realizată în anii '60 pe inelele de *Pinus aristata*, conifer din America de Nord), a însemnat „o ridicare" a cronologiei absolute preistorice cu încă aproape un mileniu. Se ajungea, astfel, la o dată din prima jumătate a mileniului al IV-lea pentru sfârșitul neo-eneoliticului sud-est european. Între timp, metoda calibrării a fost perfecționată incontinuu[2], dar datele absolute au rămas mereu la o cotă foarte „înaltă".

În stadiul de față, pentru sfârșitul culturii Gumelnița s-a propus o dată în jur de 4 000, pentru cel al culturii Cucuteni 3 800–3 700, iar pentru începutul culturii Baden 3 650

[1] W.F. Libby, *Radiocarbon Dating* (1955[1]; 1965[2]), Chicago.

[2] Vezi, de exemplu, M. Stuiver, G.W. Pearson, *High-Precision Calibration of the Radiocarbon Time Scale 500–2 500 B.C.*, în Radiocarbon 28, 1986, p. 839–842.

(cele mai vechi date referitoare la cultura Coțofeni se situează în jur de 3 200–3 100). În același timp, datele privind sfârșitul neoliticului în Grecia sunt în jur de 4 000, iar începutul așezării de la Troia se află cel mai devreme la 3 000, mai probabil către 2 900. Începutul helladicului și respectiv al epocii bronzului în spațiul egeic se situează cândva în mileniul al IV-lea — poate în jur de 3 500 —, dar lipsa unor informații valide din cursul mileniului al IV-lea în Egeea fac deocamdată imposibilă o cronologie mai precisă[1].

În momentul de față se dispune de un mare număr de date ^{14}C, inegal repartizate zonal în Europa și în Orientul Apropiat[2]. Totuși, problema datării absolute este departe de o soluție definitivă. Principala deficiență a valorii datelor obținute prin metoda radiocarbon este lipsa unei descrieri amănunțite a probelor recoltate. Se știe că orice organism viu, deci orice arbore acumulează ^{14}C din momentul fecundării, fenomen ce încetează în momentul morții, respectiv doborârii. Prin urmare, există o diferență apreciabilă între rezultatele obținute prin măsurători la mijlocul trunchiului și cele de la coajă, diferență care, în unele cazuri, poate fi de ordinul zecilor sau chiar al sutelor de ani (în condiții favorabile un stejar poate atinge 1 000 de ani). De asemenea, trebuie avută în vedere durata de utilizare a lemnului în așezări (bârnele din podea, din corpul sau acoperișul casei și refolosirea lor în cazul unei reconstrucții). Dacă adăugăm și unele deficiențe inerente procesului tehnologic al măsurării ^{14}C în laborator, gradul de incertitudine al unei singure date poate fi sensibil de mare (de exemplu, deviația standard în cuprinsul de 1σ are o marjă de siguranță +/- mică, dar probabilitatea este de cca 65%; în cuprinsul lui 2σ probabilitatea crește la 95%, dar marja de siguranță este mai mare; poate fi +/- 100 de ani (chiar și mai mult), ceea ce oferă o datare prea vagă; la marja deviației standard se adaugă și cea datorată specificității metodei de datare prin ^{14}C, totul constituind „marja de eroare"[3].

Este, de asemenea, evident că datele ^{14}C au o utilizare din ce în ce mai mică pentru perioadele mai recente ale preistoriei (deocamdată sunt de luat serios în considerație doar datările până la începutul mileniului I a.Chr.).

Aceste limite ale datării radiocarbon și care abia în timpul din urmă încep să fie mai bine înțelese de arheologi, ar putea explica tendința de „înălțare" aparent exagerată, a datelor cronologice. În fapt, o probă ^{14}C, aflată într-un context stratigrafic bine asigurat, nu datează contextul cultural, ci ne informează doar că arborele din care provine proba carbonizată era în viață la acea dată (dacă avem și bucăți de coajă, atunci am putea deduce și data doborârii). De exemplu, probele provenind din contexte Karanovo VI (Gumelnița) și care, toate, indică datări din a doua jumătate a mileniului al V-lea, ne permit să afirmăm că lemnul respectiv

[1] S.W. Manning, *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age*, Sheffield, 1995.

[2] R.W. Ehrich (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology*, I–II, Chicago-London, 1992; S. Forenbaher, *Radiocarbon Dates and Absolute Chronology of the Central European Early Bronze Age*, în Antiquity 67, 1993, p. 218–256; cf. și D. Raetzel Fabian, *Anmerkungen zur Interpretation von ^{14}C-Daten*, în I. Czebreszuk, J. Muller (ed.), Die absolute Chronologie in Mitteleuropa 3 000-2 000 v. Chr., Rahden/Westf., 2001, p. 11–23. Pentru sud-estul Europei, v. datele discutate de R. Băjenaru, *Discuții privind cronologia absolută a culturii Glina*, în SCIVA 49, 1998, 1, p. 3–22.

[3] M. Aitken, *op. cit. supra* n. 6; N. Palincaș, *Câteva observații cu privire la utilizarea datelor radiocarbon*, în SCIVA 48, 1997, 1, p. 17–30.

provenea din copaci ce se aflau în viață la acea dată; nu știm, deci, nici data la care au fost doborâți, nici durata de folosire a bârnelor în așezări. Este evident că sfârșitul culturii Gumelnița ar putea să depășească sensibil pragul de 4 000. Tot așa pentru toate datele ^{14}C prin care s-au propus datări ale culturilor neo- și postneolitice și la care ne referim și în volumul de față[1].

În ultima vreme s-au folosit din ce în ce mai mult și date radiocarbon obținute din oase animale sau umane (este cazul, între altele, al necropolelor din bronzul timpuriu din sud-vestul Germaniei — Singen și Neckar, faza Bronz A Reinecke), dar metodele chimice de separare a colagenului sunt încă foarte costisitoare și conțin, de asemenea, posibilități de eroare prin specificul lor.

Dendrocronologia. Principiul se bazează pe particularitatea arborilor de a crea în fiecare an de creștere inele de o formă inegală, în funcție de aspectul climatului. Astfel, un inel anual prezintă o „marcă", o „signatură" specifică. În măsura în care aceste caracteristici au putut fi stabilite pe o perioadă de mai multe milenii — prin constituirea unei *curbe standard* —, ele pot forma obiectul unei comparații cu inelele oricărei bucăți de bârnă aflată în context arheologic.

Deocamdată, o astfel de curbă standard s-a realizat în sud-vestul Germaniei (la Hohenheim, lângă Stuttgart), oferind un etalon de tipuri de inele dendrice pe o durată de 9 000 de ani BP, valabil pe esențe de stejar. Desigur, aspectul inelelor respective este determinat de condițiile climatice din sud-vestul Germaniei și din zonele de la vest și nord de Alpi în general, criteriile de comparație devenind din ce în ce mai puțin precise cu cât distanța față de respectiva zonă este mai mare. În general, sunt necesare minimum trei probe de lemn pentru o comparație cu rezultate probabil corecte: o cvasicertitudine se obține prin compararea a cel puțin zece probe[2]. Și în cazul cronologiei dendrice este important de știut din ce parte a arborelui provine bucata de lemn ce urmează a fi studiată, probele dinspre coajă oferind o probabilitate mai bună. În cazul așezărilor cu locuințe lacustre de pe lacurile nord- și vestalpine s-au putut recolta un număr considerabil de probe, datările astfel obținute apropiindu-se de o precizie foarte mare. Factorul statistic joacă însă și în acest caz un rol important în datarea absolută a contextului arheologic, dată fiind durata inegală de utilizare a bârnelor și a parilor din palafite[3].

Deși s-au construit curbe standard și în alte părți, care oferă însă un spectru de timp mai redus (de exemplu curba de la Belfast pe o durată de 4 000 de ani), suntem încă departe de o rețea de astfel de curbe care să reprezinte toate zonele climatice ale continentului nostru și ale Orientului Apropiat. Totuși, din datele obținute până acum în Europa Centrală, rezultă că începutul culturii Aunjetitz, care reprezintă începutul epocii

[1] Cf. și C. Bem, *Noi propuneri pentru o schiță cronologică a eneoliticului românesc*, în Pontica 33–34, 2000-2001, p. 25–121. Pentru spațiul balcanic vezi L. Nikolova, *The Balkan in Later Prehistory. Periodisation, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millenium BC)*. BARIntSer 791, Oxford, 1999.

[2] U. Ruoff, *Die dendrochronologische Methode*, în Antiqua 15, Veroffentlichungen der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel, 1986, p. 19 și urm.

[3] V. Rychner, *Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit*, în Beitrage zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Monographien RGZM 35, 1995, p. 455–487.

bronzului în concepția arheologilor germani (perioada Reinecke A), se situează în secolul al XXIII-lea a.Chr.: perioada de înflorire a culturii Aunjetitz (faza A2) datează între 2000 și 1 600. Datările astfel obținute în Europa Centrală pot forma obiectul unei cronologii de contact spre Europa sud-estică. Deocamdată, sunt destul de puține cazuri în care s-a putut face o astfel de relație.

Se cuvine remarcat faptul că rezultatele obținute prin dendrocronologie sunt sensibil mai apropiate de cele oferite de datările prin metoda radiocarbon, decât de cele tradiționale, contribuind, și pe această cale, la încrederea pe care noile generații de arheologi o acordă metodelor de datare bazate pe științele experimentale. De asemenea, probele de lemn bine datate oferă, totodată, informații prețioase pentru caracteristicile climatului zonei și epocii din care provin.

Periodizarea epocii bronzului. În perioada interbelică s-a adoptat, în literatura preistorică românească[1], sistemul cronologic cvadripartit, elaborat în primii ani ai secolului XX de Paul Reinecke și care se întemeia, în principal, pe asociația tipurilor de bronzuri din necropole și depozite din sudul Germaniei. Faza A, cea timpurie — ulterior subîmpărțită în A1 și A2 —, corespundea culturii Aunjetitz și era datată aproximativ între 1 800 și 1 500 a.Chr. Era de la început previzibil că extinderea spre sud-estul Europei a acestui sistem putea fi utilă doar în măsura în care formele bronzurilor, pe baza cărora fusese construit, se regăseau în cuprinsul culturilor locale. De aceea, încadrarea în sistemul Reinecke a diverselor grupuri culturale carpato-dunărene, definite aproape exclusiv prin formele și decorul ceramicii, era de fapt extrem de vagă. Se impunea, deci, o periodizare proprie caracteristicilor cultural-istorice ale bronzului românesc și care „să reflecte în primul rând dezvoltarea internă și locală a răstimpului istoric analizat“[2]. Cu prilejul redactării tratatului de *Istoria României*, începutul epocii bronzului era conceput la vremea culturii Glina. Aceeași concepție, dar cu modificări în cronologia absolută, a fost mult timp folosită: faza timpurie corespundea epocii Glina, iar cea mijlocie culturilor bine constituite și împărțite pe bază stratigrafică. În primul rând s-a avut în vedere cultura Monteoru, care era considerată a reprezenta coloana vertebrală a evoluției bronzului românesc, datorită excelentei periodizări, întemeiate pe succesiunea straturilor din stațiunea Sărata Monteoru (vezi mai jos p. 244).

Dacă perioada mijlocie a bronzului românesc părea, așadar, destul de bine conturată, problema începuturilor rămânea în continuare deschisă. Propunerea de definire a unei epoci a cuprului — termen, inițial, tot cu înțeles fenomenologic, încetățenit în tradiția arheologiei germane —, care ar fi cuprins tot intervalul de timp din eneolitic până în primele secole ale mileniului al doilea[3], nu s-a bucurat de succes, fiind, în multe privințe, în contradicție cu realitățile din aria carpato-dunăreană.

[1] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 61-141.

[2] I. Nestor, M. Petrescu Dîmbovița, *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orânduirii comunei primitive. Epoca bronzului*, în Istoria României, I, București, 1960, p. 90-136.

[3] K. Horedt, *Die Kupferzeit in Transilvanien*, în Apulum 7, 1968, 1, p. 103-116.

Având în vedere caracterul convențional al fiecărei propuneri de periodizare, orice concepție are la bază anumite criterii care, la rândul lor, sunt dependente, în mare măsură, de stadiul descoperirilor și de imaginea cultural-istorică astfel dobândită. În stadiul actual al cercetărilor se conturează două concepții despre procesul de trecere de la neolitic la epoca bronzului în sud-estul Europei. Prima se întemeiază pe condițiile economico-sociale la care au ajuns comunitățile neoliticului în faza eneolitică. Agricultura, creșterea vitelor, exploatarea zăcămintelor metalifere, în special cuprul, și prelucrarea metalelor au condus la apariția unor structuri sociale superioare, specifice acestui spațiu, și a unei societăți aflate în pragul urbanizării. Indiferent de aparenta regresiune culturală din etapa următoare, se consideră ca fapt evident dezvoltarea tehnologică pe planul metalurgiei, dar și în domeniul exploatării animalelor și al agriculturii. Prin urmare, s-a propus denumirea de „epocă a cuprului“, cu începere din eneolitic, termen care ar trebui chiar să înlocuiască pe cel de „bronz“ și să reflecte astfel mai bine evoluția societății umane în raport cu exploatarea resurselor mediului înconjurător[1].

A doua concepție dă o pondere mai mare cauzelor istorice, care ar fi dus la descompunerea culturilor eneoliticului, și are în vedere o perioadă de tranziție, mai scurtă sau mai lungă între cele două epoci, pe timpul căreia s-ar fi desfășurat evenimentele ce au determinat transformări structurale ce vor caracteriza epoca bronzului.

În tradiția școlii românești de preistorie au prevalat, în general, principiile acestei din urmă concepții. În stadiul de față al cercetării și al metodologiilor utilizate pe plan internațional trebuie recunoscut caracterul pur ipotetic al interpretărilor istoricizante și se impune acordarea unei atenții deosebite și altor cauze care au putut determina transformările profunde ale societății neolitice încă din perioada respectivă. Este, totodată, evident că orice încercare de delimitare a celor două epoci rămâne pur convențională. În cadrul volumului de față vom folosi terminologia încetățenită în tradiția lucrărilor școlii românești, având însă în vedere și observațiile discutate mai sus.

Epoca bronzului ne apare împărțită în trei perioade: *timpurie*, de formare a unor noi structuri cultural-istorice, *mijlocie*, a constituirii unor culturi cu dezvoltare relativ stabilă, în arii clar delimitate, și *târzie*, caracterizată prin formarea unor complexe culturale pe arii largi. Delimitarea în timp a celor trei perioade se face în funcție de modelul de cronologie absolută adoptat; existența mai multor criterii de datare absolută face deocamdată imposibilă fixarea unor limite, care să întrunească consensul specialiștilor. Oricum, aspectul convențional și variabil al diferitelor concepții de periodizare constituie principala cauză a acestor divergențe de opinie (fig. 30).

Astfel, durata primei perioade este, în cazul adoptării unei cronologii „înalte“, foarte îndelungate — aproape 1 500 de ani, de pe la mijlocul mileniului al IV-lea până spre

[1] C. Renfrew, *System Collapse as Social Transformation: Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies* în C. Renfrew, K.L. Cooke (ed.), Transformation, Mathematical Approaches to Culture Change, New York, 1979, p. 481-506; J. Lichardus (ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrucken und Otzenhausen 6.-13.11 1988*, [Bonn, 1991].

sfârşitul celui de al III-lea. Luând drept criteriu modificările structurale evocate la începutul acestui capitol, şi faptul că principalele caracteristici ale bronzului propriu-zis se aflau *in nuce* la această dată, se justifică părerea ca etapa bronzului timpuriu să se instituie odată cu apariţia blocului cultural Baden-Coţofeni. Destul de numeroasele date radiocarbon pentru cultura Baden sugerează o dată începând cu 3 650 a. Chr. şi sunt destule argumente în favoarea unei geneze timpurii şi pentru cultura Coţofeni (vezi şi mai jos). Această dată ar delimita, în mod convenţional, şi o perioadă scurtă „de tranziţie", precursoare, cuprinzând o serie de grupuri culturale, pentru care este deocamdată greu de decis în ce măsură sunt diferite de structurile neo-eneolitice (vezi în special culturile Folteşti – Cernavoda II şi Cernavoda III – Boleráz).

Aşa cum este prezentat aici, începutul epocii bronzului se deosebeşte într-o oarecare măsură de concepţia altor cercetători români, care preferă să extindă mai mult răstimpul perioadei de „tranziţie" până către mijlocul veacului al III-lea (cea mai mare parte a culturii Coţofeni s-ar situa, potrivit acestei opinii, în faza de „tranziţie")[1]. Având în vedere însă ponderea inerentă dată de caracterul convenţional al unei astfel de delimitări, diversitatea de concepţii este de la sine înţeles inevitabilă şi nu are prea mare importanţă pentru descrierea conţinutului cultural al respectivului interval de timp.

Limita inferioară a primei etape a bronzului românesc, totodată un criteriu de delimitare a etapei următoare, este caracterizată prin constituirea unor culturi mai bine definite. În stadiul actual, însă, nu se poate preciza dacă geneza principalelor culturi ale bronzului mijlociu se produce aproximativ în acelaşi timp sau dacă există decalaje importante între diversele arii culturale. Prin culturi mai bine cunoscute înţelegem, în primul rând, cultura Monteoru, apoi culturile Periam-Pecica, Wietenberg, Otomani/Füzesabony şi Tei; evoluţia celorlalte culturi — Verbicioara, Vatina, Suciu şi Costişa — nu este încă bine documentată. Este probabil ca începutul unora dintre culturile menţionate să corespundă, în linii mari, cu cel al bronzului timpuriu central-european (faza A, după Reinecke). În termenii unei cronologii înalte este deci posibil ca cea de-a doua etapă a epocii bronzului să se contureze deja pe la 2 300 şi 2 200 a.Chr.

Cea de-a treia etapă se caracterizează prin tendinţe de sincretism cultural în trei arii: cea carpato-niproviană (complexul cultural Noua-Sabatinovka), cea carpato-balcanică (complexele culturale Govora-Fundeni şi Zimnicea-Plovdiv) şi cea a bazinului Tisei, în cuprinsul căreia diverse grupuri culturale capătă mai târziu o imagine aparent unificată prin adoptarea unei ceramici decorate cu caneluri. Din punct de vedere al cronologiei absolute, există în prezent o serie de date ^{14}C — unele demne de încredere — care să sugereze o dată în jur de 1 500 a.Chr. pentru apariţia fenomenelor ce caracterizează Bronzul târziu. Şi în acest caz există diferenţe de concepţie: unii preferă să reunească sub denumirea „Bronzul recent" doar descoperirile din secolele XIV–XIII a. Chr. (v. mai jos p. 266 şi urm.).

[1] P. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în SCIVA 37, 1986, 1, p. 29-55; H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania şi Banat: cultura Coţofeni*, Timişoara 2000, include întreaga cultură Coţofeni în ceea ce el numeşte „eneoliticul final".

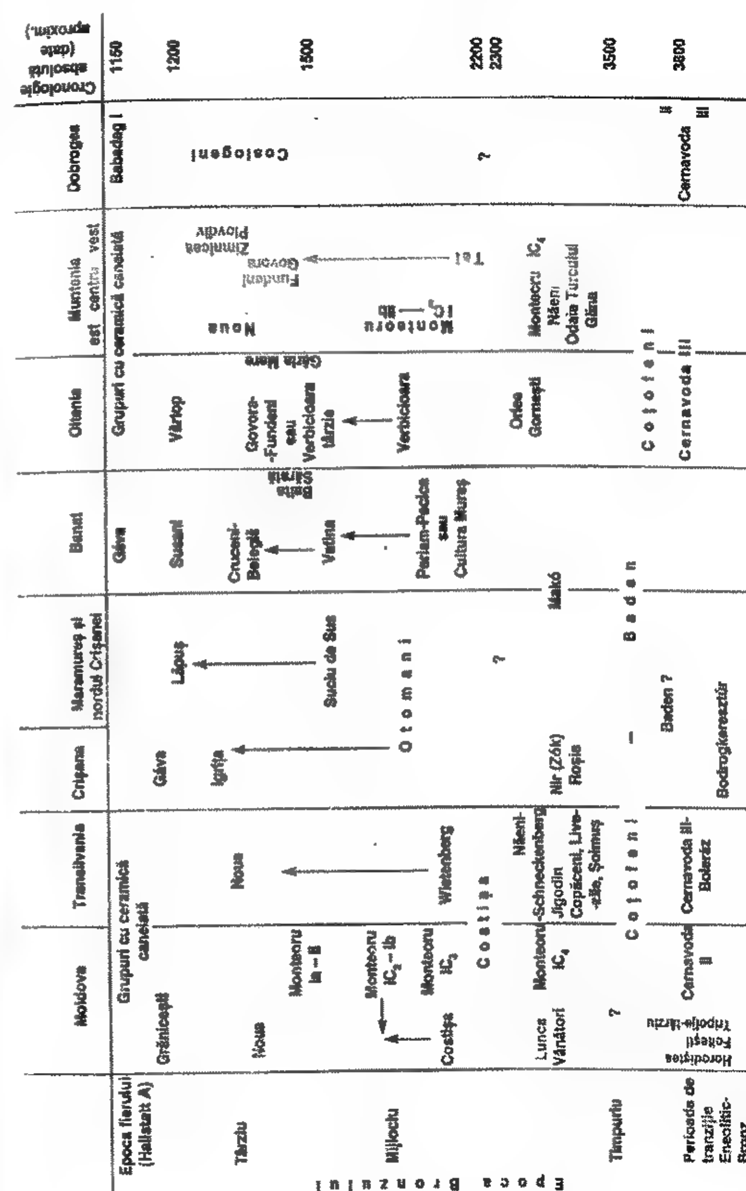

Fig. 30 Cronologia grupurilor culturale ale epocii bronzului în România. Întocmit de A. Vulpe.

Data sfârșitului epocii bronzului depinde și de concepția cultural-istorică prin care se definește perioada cuprinsă între 1 200 și cca 850 a.Chr. În tradiția școlii românești de preistorie, această perioadă a fost denumită „a Hallstattului timpuriu". Unii cercetători au socotit-o dependentă de epoca bronzului, criteriul fiind proliferarea maximă a produselor din bronz (perioada „marilor depozite de bronzuri"). În terminologia central-europeană, întreaga perioadă cuprinsă între cca 1 300 și cca 700 a.Chr. se include în denumirea de „perioada câmpurilor de urne" (*Urnenfelderzeit*, pe scurt UFZ). Este o perioadă de stabilitate, de înflorire culturală și demografică în cea mai mare parte a Europei, spațiul carpato-dunărean fiind, în mare parte, cuprins în acest larg proces cultural-istoric. Prin urmare, propunerea de a delimita, în spațiul țării noastre, epoca bronzului de cea următoare, a fierului, la 1 200 sau 1 150 a.Chr., este, și în acest caz, pur convențională și reflectă, în linii mari, generalizarea adoptării decorului plastic al ceramicii (în special caneluri și proeminențe) în cea mai mare parte a României, dar și începuturile siderurgiei.

Din punct de vedere cultural-istoric, noua etapă reprezintă continuarea procesului de sincretism cultural ce caracterizează faza târzie a epocii bronzului.

Similitudinea în termeni de cronologie absolută cu periodizarea helladicului și a bronzului egeic, în general, nu este doar aparentă sau doar o coincidență. Ea reflectă, poate, și o anumită ritmicitate cultural-istorică comună unei întinse arii a sud-estului Europei. Această ritmicitate continuă pe tot parcursul Bronzului românesc, în linii generale paralelă cu cea din spațiul egeic. În ce măsură impulsurile dinspre aria egeo-anatoliană au determinat schimbări substanțiale în evoluția culturilor Bronzului românesc rămâne, deocamdată, în domeniul discuțiilor și controverselor[1].

Bronzul timpuriu (fig. 31). Începuturile procesului de restructurare a societăților neo-eneolitice poate fi urmărit încă din ultimele faze de dezvoltare ale acestora. În aria complexului cultural Cucuteni-Tripolje așezările ce succed locuirii cu ceramică pictată de tip B sunt vizibil mai reduse, atât ca număr, cât și ca amploare de locuire. Deși ceramica pictată de tradiție B n-a dispărut, ea apare în așezări într-un procent foarte mic în raport cu formele grosiere, decorate cu brâuri, prin imprimare cu sfoara sau cu alte obiecte. În locul marilor construcții, se constată tot mai frecvent locuințe modeste, colibe de lemn, grupate în așezări de mici dimensiuni, de mică durată. Apare tumulul ca monument funerar. Practicile funerare ale perioadei anterioare, încă necunoscute în aria Cucuteni, se manifestă acum sub forma unor necropole tumulare sau plane, cu morminte de

[1] R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg, 1957. A.F. Harding, *The Mycenaeans and Europe*, London, 1984; S. Gerloff, *Greece the Aegean and their Connections with Continental Europe*, în The Bronze Age in Europe and the Mediterranean Actes du XIII Congress UISPP Forli Italia, 1996; A. Vulpe, *Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România*, în Timpul istoriei I. Memorie și patrimoniu. In honorem emeritae Ligiae Bârzu (volum îngrijit de M. Cihó, Vl. Nistor, D. Zaharia), București, 1997, p. 37-50.

Fig. 31 Harta descoperirilor Bronzului timpuriu: 1 Arad; 2 Basarabi; 3 Băile Herculane; 4 Beba Veche; 5 Boarta; 6 Bogdănești; 7 Branet; 8 Bretea Mureșeană; 9 Carei; 10 Castrele Traiane; 11 Călnic; 12 Cârna; 13 Celeiu; 14 Cernavodă; 15 Clit; 16 Copăceni; 17 Coțofenii din Dos; 18 Crivăț; 19 Deva; 20 Foieni; 21 Foltești; 22 Glina; 23 Horodiștea; 24 Jigodin; 25 Livezile; 26 Lopadea Veche; 27 Măceșu de Jos; 28 Mediesu Aurit; 29 Meteș; 30 Mioștea; 31 Năeni; 32 Odaia Turcului; 33 Olari; 34 Oradea; 35 Orlat; 36 Ostrovu Corbului; 37 Plenița; 38 Roșia; 39 Salacea; 40 Sărata-Monteoru; 41 Sântandrei; 42 Schneckenberg (Brașov); 43 Șoimuș; 44 Siacu; 45 Șincai; 46 Târnovo; 47 Valea Calului; 48 Zăbala (A. Vulpe).

inhumaţie, dar şi de incineraţie[1]. Totodată, numărul şi varietatea figurinelor de lut, atât de frecvente în cuprinsul oricărei aşezări cucuteniene, scade brusc până aproape de dispariţie. Este evident că a intervenit o importantă modificare în viaţa spirituală, pe care o sesizăm mai ales în aceste domenii. În acelaşi timp, se accentuează modificările în domeniul economiei amintite mai sus. Se cuvine menţionat că, deocamdată, ipoteza preponderenţei pastoralismului se întemeiază pe un material osteologic şi paleobotanic insuficient studiat[2]. Este însă sigur că procesul a fost îndelungat, manifestându-se încă din perioada anterioară, ceea ce poate presupune şi o modificare lentă a climatului[3].

În Câmpia Tisei, economia pastorală joacă un rol important încă din orizontul culturii Bodrogkeresztúr, contemporană cu fazele AB şi B ale culturii Cucuteni, dar sensibil deosebită de structura culturii Baden, care-i urmează după o scurtă perioadă de tranziţie[4].

În Câmpia Română, cultura Cernavoda I apare ca o manifestare foarte contrastantă faţă de cea a culturii Gumelniţa, pe care o suprapune, aşa încât ipoteza pătrunderii unei noi populaţii pare plauzibilă. Ar fi însă riscant să vedem, în unele grupuri culturale atestate în Subcarpaţii Meridionali şi care păstrează elemente de tradiţie Gumelniţa sau Sălcuţa (de exemplu grupul Brăteşti)[5], resturile populaţiei gumelniţene sau sălcuţene, refugiate în faţa unor presupuse migraţii din câmpie. În această din urmă arie se formează cultura Cernavoda III, ale cărei forme ceramice sunt atestate de-a lungul Dunării până în Slovacia (grupul Boleráz)[6].

Cert este că aceste grupuri culturale (Cernavoda I–III, Celei, Boleráz, Herculane II, Cheile Turzii, Folteşti, Horodiştea, Gorodsk, Usatovo etc.), definite mai ales pe formele

[1] V.A. Dergacev, *Bestattungkomplexe der späten Tripolje-Kultur*, Mainz, 1991; V.A. Dergacev, I.V. Manzura, *Pogrebal'nye kompleksy pozdnego Tripol'ja*, Chişinău, 1991.

[2] M. Cârciumaru, *Paleoetnobotanica*, Iaşi, 1996; v. şi V. Mihailescu-Bîrliba, *Mormântul unei tinere căpetenii de la începutul epocii bronzului (Mastacăn, jud. Neamţ) – „cultura amforelor sferice"*, în MemAnt 22, 2001, p. 157–217, în special p. 201 urm.

[3] Din bogata literatură dedicată acestei teme cităm selectiv câteva culegeri de studii mai recent apărute: B. Hänsel, J. Machnik (ed.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, München, Rahden/Westf., 1998; *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*, cu contribuţii M. Levine, Y. Rassamakin, A. Kislenko şi N. Tatarintseva, Cambridge, 1999; R. Eichmann, H. Parzinger (ed.), *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- u. zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*, Colloquium Berlin, 1999, [Bonn 2001]; K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine (ed.), *Ancient Interactions: East and West in Eurasia*, Cambridge, 2002; Ju. J. Rassamakin, *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit*, Mainz, 2004.

[4] P. Patay, *Probleme der Beziehungen der Bodrogkeresztúrer und der Badener Kultur*, în Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, p. 353–365; J. Maran, *Die Badener Kultur und der ägäisch-anatolische Bereich. Eine Neubewertung eines alten Forschungsproblem*, în Germania 76, 1998, 2, p. 497–525.

[5] E. Tudor, *Die Gruppe Brăteşti*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 73–86.

[6] V. Nemejcová-Pavúková, *Zur Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe*, în Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, p. 297–316; P. Roman, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în SCIVA 37, 1986, 1, p. 29–55. Vezi şi lucrările publicate în P. Roman, S. Diamandi (ed.), *Cernavoda III Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau, Symposium Mangalia/Neptun, octombrie 1999*, [Bucureşti 2001].

şi decorul ceramic, separă intervalul cuprins între sfârşitul neo-eneoliticului şi formarea primei noi culturi ceva mai bine structurate: blocul cultural *Baden-Coţofeni*. Faptul este atestat şi stratigrafic în mai multe staţiuni. Acest răstimp îşi justifică, deocamdată, denumirea de „perioadă de tranziţie"[1]; lipsesc încă prea multe date referitoare la alte elemente culturale legate de aceste grupuri, pentru a fi în măsură să judecăm dacă sunt mai aproape de structurile societăţii anterioare sau ar putea să reflecte, într-adevăr, infiltrări ale unor populaţii străine mediului cultural autohton, cum se presupune că ar fi comunităţile cunoscute prin practicarea unui ritual funerar specific, asociat cu un anume tip ceramic, aşa-numita „cultură" a *amforelor sferice*, bine atestată în Europa Est-Centrală, presupuse a se fi infiltrat în vestul Moldovei, datată aproximativ către mijlocul mileniului al III-lea a. Chr.[2].

Ceea ce se înţelege prin „blocul cultural" Baden-Coţofeni reprezintă constituirea pe o arie foarte întinsă, sub denumirea „Coţofeni" în întreaga Transilvanie, în Banat, în Oltenia, în jumătatea vestică a Munteniei, inclusiv în nord-vestul Bulgariei şi sub denumirea de cultură „Baden", Câmpia Tisei, pusta maghiară, Transdanubia, Slavonia, Slovacia, Austria la răsărit de Alpi şi Moravia, a unei serii de manifestări culturale cu trăsături comune, mai ales în aspectul ceramicii (fig. 32), dar, în acelaşi timp, destul de diversificate regional ca forme de habitat. Nu se poate preciza modul în care a apărut acest fenomen, nici dacă el a luat fiinţă în întreaga arie deşi, în linii mari, faptul este probabil. Numărul foarte mare de staţiuni identificate până în prezent — în aria Coţofeni se cunosc peste 1 000 de staţiuni, majoritatea covârşitoare fiind aşezări, iar în aria Baden numărul siturilor este, de asemenea, foarte mare, dar există şi necropole — dovedeşte o locuire relativ stabilă şi îndelungată; multe aşezări prezintă un singur nivel de locuire, dar sunt documentate şi unele cu mai multe niveluri (Şincai, jud. Mureş, Bretea Mureşeană, jud. Hunedoara, Uioara de Jos şi Poiana Ampoiului, jud. Alba, Braneţ, jud. Olt etc.; în „Peştera hoţilor" de la Băile Herculane au fost identificate 17 niveluri, iar pe Ostrovul Corbului, opt). Ce se ascunde în spatele acestui ansamblu de forme şi decor al ceramicii ? Este puţin pobabilă prezenţa unui grup omogen de populaţii[3]. Mult mai verosimilă este o imagine heteroclită din punct de vedere etnic, al modului de viaţă şi a tuturor consecinţelor ce decurg din acestea, dar care, ca element comun, au un limbaj de exprimare simbolic analog, reflectat mai ales în motivele decorative ale ceramicii.

Formele de locuire[4] sunt în funcţie de aspectul geomorfologic în care au evoluat. În acest sens, dată fiind marea varietate de mediu, există numeroase tipuri de aşezări; de la

[1] Cel ce semnează aceste rânduri crede că nu ar fi recomandabil să se abuzeze de acest termen în periodizarea arheologică. O perioadă de „tranziţie" reflectă mai degrabă stadiul încă insuficient al cunoştinţelor, dar şi gradul de convenţie al separării perioadelor. Oricum, este nepotrivit să se utilizeze o astfel de denumire pentru etape mai lungi.

[2] Pentru România, cf. V. Mihăilescu-Bîrliba, *op. cit.*; despre amforele sferice în general: M. Szmyt, *Die Kugelamphorenkultur und die Gemeinschaften der Steppenwald und Steppenzone Osteuropas. Der Forschungsstand und die Forschungsperspektiven im Grundriß*, în B. Hänsel, J. Machnik (ed.), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe, PAS 12, München-Rahden/Westf., 1998, p. 221–231.

[3] Pentru aria Baden vezi M. Furholt, *The European Baden Material Re-examined*, în Antiquity 82, 2008, 317, p. 617-628.

[4] P. Roman, *Cultura Coţofeni*, Bucureşti, 1976.

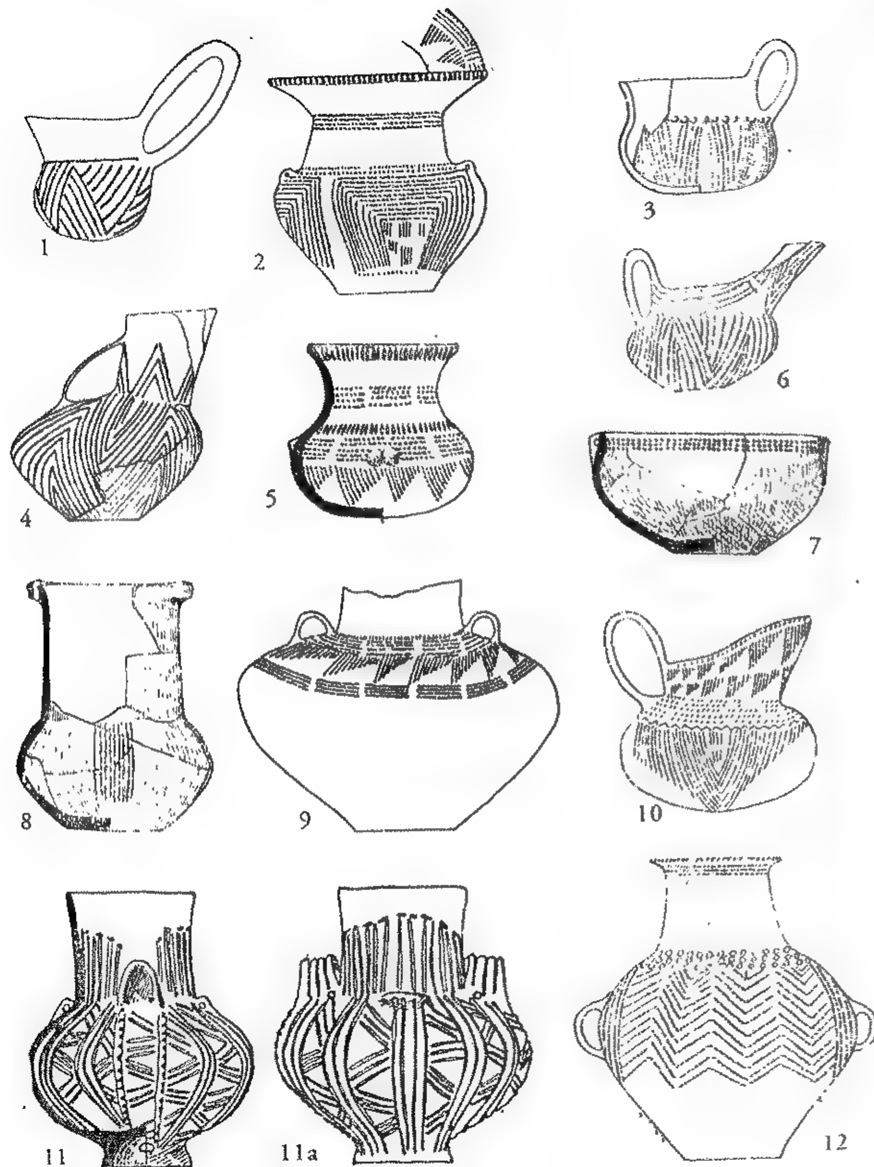

Fig. 32 Cultura Coțofeni. 1, 3 Braneț; 2, 9 Lopadea Veche; 4, 6, 8 Basarabi; 5 Meteș; 7 Deva; 10 Câlnic; 11-11a Măceșu de Jos; 12 Castrele Traiane. După P. Roman (1, 4, 6-8, 10-12), P. Roman, Ann Dodd Oprițescu și P. Janos (3) și H. Ciugudean (2, 5, 9). Scări diferite.

unele înșirate de-a lungul apelor sau pe grindurile Dunării oltene, în sudul țării, la situri aflate pe înălțimi în Subcarpați și în Munții Apuseni (până la 1 400 de m) sau pe dealuri cu terase amenajate artificial, mai ales în Transilvania[1]. Există și așezări fortificate: Boarta și Orlat, jud. Sibiu, Șiacu, jud. Gorj.

Locuințele sunt atât de suprafață, cât și bordeie. În stațiunile mai extins cercetate s-au identificat, ca de ex. la Câlnic (jud. Sibiu), 15 construcții de formă rectangulară, cu câte două încăperi, fiecare cu una sau mai multe vetre; casele erau dispuse una lângă alta, pe întreaga suprafață a terasei special amenajată[2]. La Șincai, casele aveau, de asemenea, formă dreptunghiulară și alternau cu bordeie puțin adâncite (cca 40–50 de cm). Materialul de construcție era, în special, lutul, pomostit pe un schelet de nuiele (este de presupus că în zona montană lemnul reprezenta principalul material de construcție). Deși periodizarea culturii Coțofeni s-a făcut pe baza ceramicii, variată ca forme și decor, în ciuda unui material ceramic considerabil, provenit fie din săpături, fie mai ales din cercetări de suprafață, ordonarea pe complexe sigur stratigrafiate sau complexe închise lasă încă mult de dorit. Deocamdată, periodizarea în trei faze, propusă de Petre Roman în anii '70, este singura utilizată. Contactele culturii Coțofeni cu culturi din zonele învecinate din Apus — Baden, Kostolac, Vučedol — sugerează, de asemenea, o durată lungă de dezvoltare.

Economia purtătorilor culturii Coțofeni este legată de formele de relief; se presupune o preponderență a agriculturii în zonele de șes și a creșterii vitelor la deal și la munte. Date sigure în această direcție sunt puține; analiza recentă a materialului faunistic din câteva situri din Transilvania și Banat au evidențiat preponderența ovi-caprinelor, urmată de cea a bovinelor, constatare ce vine în sprijinul unei economii cu precădere pastoral-transhumantă în zonele respective[3]. Prezența unor roți și care miniaturale din lut reflectă folosirea acestui mijloc de transport.

Activitatea metalurgică este atestată de o serie de descoperiri de unelte (sule, dălțițe, topoare plate, poate și cu marginile ridicate) și podoabe (brățări, pandantive) și, poate, de un cuptor de redus minereu de pe Ostrovu Corbului (jud. Mehedinți). Evidentă este însă scăderea bruscă a cantității de metal descoperit, atât în așezările Coțofeni, cât și în cele ale culturii Baden (câteva kg), în contrast absolut cu cele peste 700 kg de cupru provenind din contexte eneolitice doar din țara noastră[4]. Explicația acestei situații, aparent surprinzătoare, rezidă foarte probabil în dependența informației de caracterul descoperirilor: în timp ce obiectele acumulând o mare cantitate de metal (topoarele de diferite tipuri) alcătuiau în eneolitic principala formă a bogăției, respectiv a prestigiului social, în etapa următoare, această formă de manifestare dispărând, majoritatea obiectelor găsite

[1] V. Lazăr, *Așezări de înălțime cu terase ale culturii Coțofeni în Transilvania*, în Marisia 6, 1976, p. 27–35.

[2] F. Roth, în Deutsche Forschungen im Südosten, 1, 1942, p. 199 urm; 2–3, 1943, p. 440 urm.

[3] G. El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Ch.–I d.Ch.*, Timișoara, 1996. C. Becker, *Domesticated and Wild Animals as Evidenced in the Eneolitoic Bronze Age Cultures Coțofeni and Monteoru, Romania*, în N. Beneck (ed.), The Holocene History of the European Vertebrate Fauna Modern Aspects of Research, Archäologie in Eurasien 6, 1999, p. 91–105. H. Ciugudean, *op. cit.*

[4] A. Vulpe, *Începuturile metalurgiei aramei în spațiul carpato-dunărean*, în SCIV 24, 1973, 2, p. 207–216; Idem, *Zu den Anfängen der Kupfer- und Bronzemetallurgie in Rumänien*, în Actes du IXe Congrès UISPP, Nice, 1976, p. 135–175, mai recent: I. Mareș, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul din România*, Suceava, 2002.

în așezări erau piese utilizate, aflate întâmplător. Este, deci, și în acest caz o modificare de mentalitate ce se adaugă caracteristicilor noii epoci. Prin urmare, fenomenul nu reflectă neapărat o „decadență" a metalurgiei, ci doar o atitudine diferită față de metal, socotit ca material de valoare. Din punct de vedere tehnologic se constată mai degrabă un progres în ceea ce privește utilizarea practică a artefactelor de cupru, dovedită și prin diversificarea tipurilor funcționale ale acestora.

Spre deosebire de aria culturii Baden, în care s-au identificat mai multe necropole (predominant de inhumație), din aria culturii Coțofeni nu se cunoaște nici o necropolă propriu-zisă. S-au identificat morminte preponderent de inhumație și mai rar de incinerație (Medieșu Aurit, jud. Satu Mare, și Cârna, jud. Dolj). Dacă se exceptează înmormântările izolate, unele în peșteră, altele în așezări sau în locuri deschise (se cunosc în prezent cca 20 de astfel de înmormântări, majoritatea nesigure), atunci se poate avansa ipoteza potrivit căreia ritul specific perioadei Coțofeni este reprezentat de înmormântări în tumuli. Deocamdată se conturează în aria Coțofeni câteva grupuri de astfel de înmormântări, în sudul Olteniei și nord-vestul Bulgariei (Basarabi, poate Plenița, în jud. Dolj, și Târnava, în nord-vestul Bulgariei), în bazinul mijlociu al Mureșului, tumuli cu manta de piatră (unele dintre movilele de la Cheile Aiudului și Livezile, jud. Alba), tumulii din Subcarpații Meridionali (Milostea, jud. Vâlcea). Având în vedere numărul considerabil al tumulilor încă necercetați, atât în Câmpia Română, cât și în Transilvania, pe de altă parte a unui număr important de morminte în tumuli, dar fără inventar specific, se pune problema dacă nu cumva o parte din miile de tumuli au fost ridicați, de fapt, în timpul culturii Coțofeni.

Sfârșitul culturii Coțofeni nu poate fi încă precizat. Relația cu cultura Wietenberg, ce caracterizează perioada dezvoltată a epocii bronzului din Transilvania, nu este clară. Între cele două etape se situează o serie de descoperiri, mai ales funerare, situate în bazinul mijlociu al Mureșului, care nu pot fi cuprinse într-o formă de cultură bine definită și a căror durată nu poate fi încă determinată; vezi grupele Șoimuș, Roșia, Copăceni și grupul tumulilor vest-transilvănean (Livezile) (fig. 33).

Primul din grupurile culturale mai sus înșirate este cunoscut printr-o serie de așezări, mai ales de înălțime, răspândite în special în depresiunea Zarandului și pe culoarul Mureșului (zona Deva). În mai multe așezări s-au observat două niveluri de locuire, cel inferior aparținând culturii Coțofeni. Legătura cu cultura Coțofeni este întărită și prin preluarea, în grupul *Șoimuș*, a unor forme ceramice din fondul cultural anterior[1].

Pe versanții vestici ai Munților Apuseni se concentrează o serie de descoperiri, provenind, în majoritate, din peșterile situate în bazinele Crișului Repede și Negru, cuprinse sub numele de grupul *Roșia*. Ceramica prezintă și unele tradiții de sorginte Coțofeni, dar vădește multe analogii cu grupurile culturale din bazinele Tisei și al Dunării Mijlocii. Ritul de înmormântare (inhumația) contrastează cu ritul aproape exclusiv din Câmpia Tisei (incinerație), dovedind și prin aceasta caracterul specific local al comunităților din

[1] I. Andrițoiu, *Civilizatia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bucuresti, 1992; cf. si H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996.

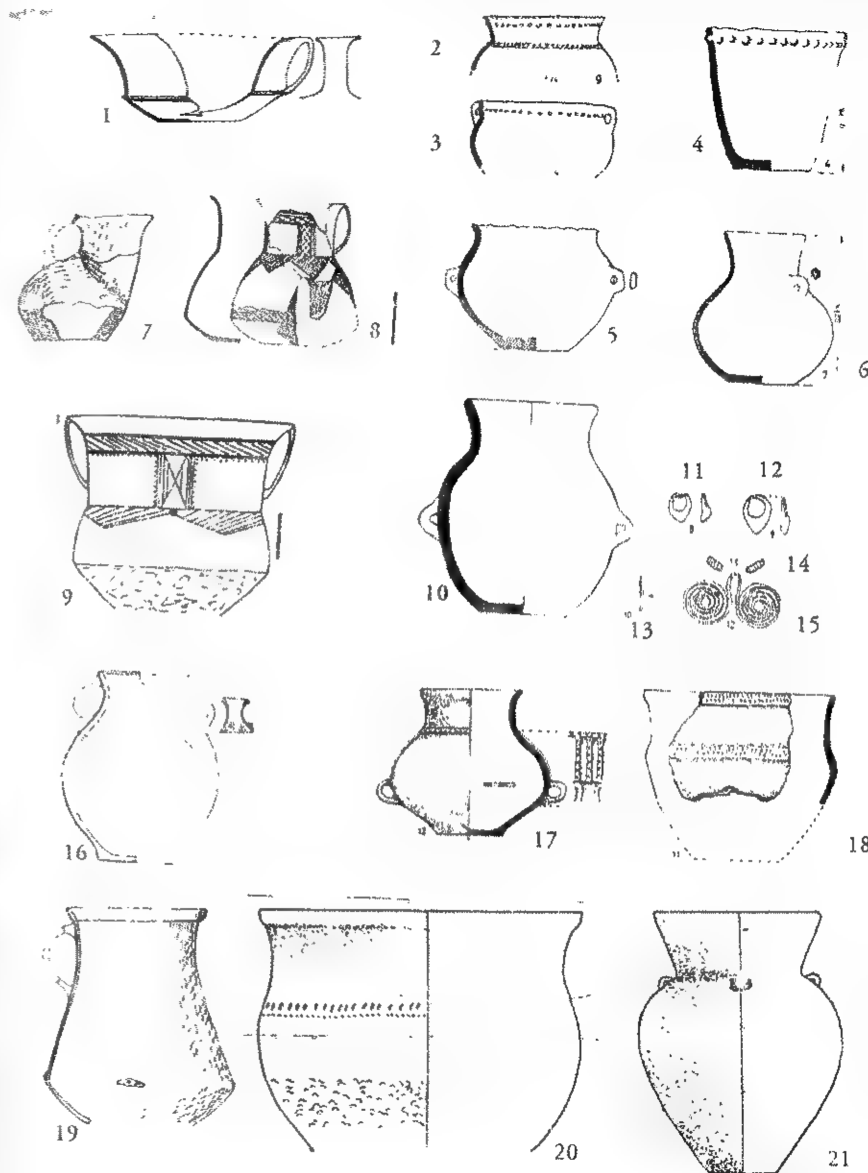

Fig. 33 Grupuri culturale post - Coțofeni. 1, 7-9 grupul Jigodin (Leliceni); 2-6 cultura Glina (București); 10-15, 17-18 grupul Livezile (10-15 Ampoița; 17-18 Livezile); 16, 19 grupul Roșia (16 Călătea; 19 Roșia); 20-21 grupul Copăceni (20 Copăceni; 21 Cicău). După P. Roman, I. Pál și H. Csába (1, 7-9), P. Roman (2-6) H. Ciugudean (10-15, 17-18). P. Roman și I. Németi (16, 19) și M. Rotea (20-21). Scări diferite

zona montană[1]. Merită semnalate descoperirile funerare din peștera de la Izbucul Topliței, aflate într-o zonă greu accesibilă, unde s-a putut pătrunde doar o dată, actualmente intrarea fiind complet blocată. Pe fotografiile făcute atunci se văd resturi de schelete umane, ceramică de tip Roșia și două topoare, probabil de aramă, de tip Baniabic sau Dumbrăvioara[2].

În zona sud-estică a Munților Apuseni și în vestul Podișului Transilvaniei s-a identificat un grup de așezări, situate pe locuri dominante, cu construcții de plan rectangular, din împletituri de nuiele, pomostite cu lut, cu mult stuf și paie (în special la Copăceni, jud. Alba). Ceramica acestui grup cultural (grupul *Copăceni*) prezintă elemente specifice bronzului timpuriu, unele de tradiție Coțofeni. Dat fiind caracterul incipient al cercetărilor, relațiile cronologice cu alte grupuri culturale sunt încă ipotetice; sigur este doar că locuirile de tip Copăceni sunt ulterioare culturii Coțofeni și anterioare descoperirilor de tip Wietenberg[3].

În zona estică și sud-estică a Munților Apuseni, în special în Munții Metaliferi și în ai Trascăului, se cunosc demult numeroase descoperiri tumulare, unele cercetate sistematic în ultima vreme și reunite sub numele de grupul *Livezile*. Ritul de înmormântare este, în marea majoritate, inhumația în poziție chircită sub o movilă formată din blocuri de piatră (mai ales calcar), acoperiți cu un strat de pământ. Într-un tumul se aflau, de regulă, mai multe morminte (până la zece în tumulul 4 de la Ampoița, jud. Alba). Inventarul mormintelor constă din puțină ceramică (foarte variată ca forme) și din unele piese de podoabă (ace, pandantive bispiralice etc.). Motivul decorativ al pandantivelor bispiralice se regăsește și pe ceramica Coțofeni[4].

Tipologia ceramicii stă la baza propunerilor de divizare în două faze a acestor descoperiri: cea veche s-ar caracteriza prin persistența unor forme amintind de cultura Coțofeni, dar, în cazul unor vase cu profil în formă de clopot, ornamentate cu benzi orizontale închise, și prin stilul ceramicii „vaselor campaniforme" (*Glockenbecher*), cunoscute în Europa Centrală și Apuseană. Într-o fază mai nouă s-ar situa descoperirile cu ceramică de tip Copăceni, iar în ceea ce privește înmormântările, alături de morminte de inhumație, apar și unele morminte de incinerație. De o deosebită importanță este descoperirea, în mormântul principal din tumulul 3 de la Ampoița, a doi cercei de aur (fig. 33/11,12), ce au analogii foarte apropiate în inventarul unui mormânt de pe insula Levkas, în Marea Ionică, databil în fazele II și III ale helladicului timpuriu, ceea ce, în termeni de cronologie

[1] P. Roman, I. Németi, *Descoperiri din perioada timpurie (pre Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, în SCIVA 37, 1986, 3, p. 198–232.

[2] G. Halasi, I. Emodi, *Descoperire arheologică în peștera Izbucul Topliței*, în SCIVA 36, 1985, 3, p. 232–234.

[3] M. Rotea, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în Thraco-Dacica 14, 1993, 1-2, p. 65–86; Idem, *Grupul Copăceni*, I, Cluj, 2003.

[4] H. Ciugudean, *Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei*, București, 1996, p. 139 și urm., Idem, *The Copper Metallurgy in the Coțofeni Culture*, în Apulum, 39, 2002, p. 106, pl. 3.

absolută, pe baze ^{14}C-CAL, înseamnă intervalul 2 800–2 200 a.Chr.[1]. Pe de altă parte, o variantă apropiată a acestui tip de cercei de aur (cu funcție de inele de buclă), s-a descoperit în mormântul central al tumului „Velika Gruda", lângă Kotor (Muntenegru), pe țărmul Adriaticei, datat în jur de 2 700 a.Chr. sau chiar puțin mai devreme[2]. Astfel de considerații fac posibilă conectarea descoperirilor din Bronzul timpuriu la cronologia helladicului pe de o parte, și pe de alta, cu datele de cronologie absolută din Europa Centrală. Din acest din urmă punct de vedere, descoperirile post-Coțofeni din bazinul mijlociu al Mureșului preced fazei cu descoperiri de tip Bronz A1 după Reinecke și se situează, în linii mari, în jur de 2 500 a.Chr.

În depresiunile intramontane din răsăritul Transilvaniei s-a identificat un grup cultural bine conturat prin forme ceramice, decorate în principal cu „sfoara" — grupul *Jigodin* (fig. 33/17–9). Cea mai bine cercetată așezare se află pe o înălțime stâncoasă, „Muntele de piatră" de la Leliceni, jud. Harghita, în depresiunea Ciucului. Datorită condițiilor topografice, formele de locuire sunt greu de reconstituit; s-au identificat resturile a trei construcții de suprafață, posibil cu contur rectangular. În afară de unelte de piatră — așa-numitele cuțite curbe (având probabil funcția de seceră), topoare, unelte din silex și cuarțit —, s-au descoperit o serie de forme de turnat pentru topoare de cupru cu gaură de înmânușare transversală și pumnale. Toporul rezultat ar fi fost de tip Dumbrăvioara (vezi mai jos). Toate aceste forme erau confecționate din lut bine ars, amestecat cu nisip. Apartenența la locuirea de tip Jigodin a acestor piese este foarte probabilă[3]. În așezarea de la Leliceni, stratul cu material de tip Jigodin suprapune o locuire de tip Coțofeni și este, la rândul său, suprapus de resturile unei așezări cu ceramică de tip Wietenberg.

În Țara Bârsei și în zonele învecinate acesteia se dezvoltă un grup cultural cunoscut îndeobște sub denumirea de „cultura" *Schneckenberg*, după numele german al „Dealului Melcilor" din Brașov. Materialele atribuite acestei „culturi" au fost selectate pe criterii tipologice, provenind din așezări situate pe înălțimi stâncoase, în care foarte greu se pot identifica complexe de locuire. Împărțirea inițială în trei faze[4] s-a dovedit doar în parte viabilă[5]. Descoperirile, mai ales cu caracter funerar, de la Năeni (jud. Buzău) au permis să se definească mai clar, ca un grup cultural separat, ceramică atribuită anterior fazei Schneckenberg B. Totodată, aceste descoperiri au arătat că materialele de tip Năeni-Schneckenberg (fig. 37/9–15) sunt prezente și pe versanții sudici ai munților și dealurilor

[1] P. Warren, V. Hankey, *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol, 1989

[2] M. Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet- Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, Bonn, 1996.

[3] P. Roman, A. Dodd Oprițescu, P. János, *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz am Rhein, 1992.

[4] A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt (Brașov), 1941.

[5] Gh. Bichir, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungen von Cuculata und Mîndrișca)*, în Dacia N.S. 6, 1962, p. 87–114.

subcarpatice ale Buzăului[1]. Ceramica de tip Năeni-Schneckenberg a fost semnalată și în cuprinsul celui de al doilea nivel al așezării de la Sărata-Monteoru — depunerea I C4-2[2] —, dovedindu-se astfel poziția cronologică a acestui grup cultural ca premergând, în mod nemijlocit, cea mai veche fază a ceramicii de tip Monteoru, la a cărei geneză a contribuit[3]. Evoluția bronzului timpuriu din sud-estul Transilvaniei în etapa post-Coțofeni este încă puțin cunoscută. O serie de materiale atribuite fie așa-zisei faze Schneckenberg A, fie descoperirii de la *Zăbala* (jud. Covasna), exagerat denumită „grup cultural Zăbala", nu sunt în măsură să ne ofere o imagine coerentă a formelor de locuire din această etapă[4].

Practica funerară dominantă în aria considerată a „culturii" Schneckenberg este inhumația în gropi rectangulare, ai căror pereți erau placați cu dale de piatră. În aceste „cutii" de piatră cadravele erau depuse în poziție chircită; multe „cutii" serveau drept loc de înmormântare pentru mai mulți indivizi. Incinerația este rară, iar la Năeni gropile mormintelor fuseseră săpate în stânca calcaroasă (analogii în Grecia helladicului timpuriu, între altele, și pe Levkas).

În Muntenia, principala cultură a Bronzului timpuriu este cultura *Glina* (așezarea eponimă în marginea Bucureștilor), care ia naștere în bazinul Argeșului[5]. În stadiul prezent al cercetărilor se presupune că, într-o fază evoluată, ceramica de tip Glina se răspândește în toată Oltenia și în bazinul Oltului transilvănean, fiind atestată și în așezările stâncoase de tip Schneckenberg din Țara Bârsei. Caracteristic culturii Glina este gama redusă de forme ceramice, multe decorate cu șiruri de proeminențe, realizate prin împingere dinspre interiorul vasului, așa numitele „găuri-buton" (fig. 33/2–6). Datorită însă aspectului puțin variat al formelor și decorului ceramic, clasificarea pe faze a acestei culturi, care a avut desigur o evoluție de mai lungă durată, este dificilă și a fost propusă pe baza prezenței unor materiale din alte culturi (Kostolac, Vučedol) în așezările Glina. În timp ce în Oltenia așezările de tip Glina suprapun, în mai multe cazuri, pe cele ale culturii Coțofeni (de exemplu Braneț, jud. Olt), în Muntenia centrală nu cunoaștem încă un aspect cultural clar definit al Bronzului timpuriu, care ar putea implica o vechime mai mare a acestei culturi în zona respectivă.

Așezările culturii Glina se situează în Câmpia Română pe terasele cursurilor de apă[6]. În general, nu sunt fortificate; doar într-o singură așezare — la Odaia Turcului, jud.

[1] A. Vulpe, V. Drâmbocianu, *Cercetări arheologice în raza comunei Năeni (Buzău)*, în SCIVA 32, 1981, 2, p. 171–193, A. Vulpe, *Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im Unteren Donaugebiet*, în Starinar 40–41, 1989–1990, p. 105–111.

[2] E. Zaharia, *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru*, în Dacia N.S. 31, 1987, 1–2, p. 21–49.

[3] A. Vulpe, *Pe marginea unor descoperiri din bronzul timpuriu*, în SCIVA 34, 1983, 1, p. 71–75.

[4] Zs. Szekely, *Perioada timpurie a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei*, București, 1997, p. 25 și urm.

[5] Prezentare sintetică la P. Roman, *Die Glina III Kultur*, în PZ 51, 1976, 1, p. 26–42.

[6] C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, București, 1997.

Dâmbovița — s-a identificat o întăritură, constând din val de pământ cu șanț adiacent, care aparține cu siguranță culturii Glina.

Casele erau mai ales construite cu pereții din lut cu nuiele, la suprafața solului. Se cunosc însă și bordeie (Crivăț, jud. Giurgiu). În zona de dealuri s-au identificat locuințe semiadâncite săpate în coasta dealului (Valea Calului, com. Șuici, jud. Argeș).

Sfârșitul culturii Glina nu este încă clar precizat. Nu este exclus să fi fost diferit în diversele zone. În Muntenia se constată un grup cultural cu o ceramică diferită clar de cea de tip Glina, identificat la Odaia Turcului (unde suprapune stratigrafic locuirea de tip Glina) și în zona subcarpatică a Buzăului (la Sărata-Monteoru și Năeni-Zănoaga)[1]. Tot la Năeni, în punctul „Colarea", s-au identificat și morminte (poate și o așezare) cu ceramică de tip Schneckenberg (fig. 37/9–15). Faptul că cele două situri de la Năeni se află la doar 2,5 km distanță unul de celălalt face cu totul improbabilă situarea lor în același interval de timp. Sunt indicii potrivit cărora grupul de tip Schneckenberg să fie ulterior celui de tip Odaia Turcului. Ambele grupuri ceramice, prezente și la baza așezării de epoca bronzului de la Sărata-Monteoru, fac plauzibilă contribuția lor la formarea culturii Monteoru, specifică perioadei mijlocii a Bronzului românesc[2].

O importanță deosebită prezintă necropola cu 54 morminte plane de inhumație de la Zimnicea, în al căror inventar sunt caracteristice cănile cu planul gurii oblic (așa-numitele căni ascoidale) și o serie de inele de buclă din argint. Cimitirul de la Zimnicea, împreună cu situri situate de-a lungul Dunării de Jos și în nord-estul Bulgariei, constituie un grup de descoperiri, mai ales funerare, specifice Bronzului timpuriu din sudul spațiului carpato-dunărean ce prezintă analogii cu ceramica aflată pe insula Lesbos, la Thermi, datată aproximativ către mijlocul mileniului al III-lea a. Chr., datare ce pare a corespunde și descoperirii de la Zimnicea[3].

Mai neclară este încă situația din Moldova și Dobrogea, zone în care descoperiri izolate nu sunt încă în măsură să ne ofere o imagine clară a evoluției culturale (cultura Costișa conține elemente ale Bronzului timpuriu, dar evoluează în principal paralel cu primele faze ale culturii Monteoru; vezi mai jos). Ceramica cunoscută sub denumirea de grupul *Edineț*, din bazinul mijlociu al Prutului, din Podișul Moldovei de Sus, prezintă analogii cu cea de la Odaia Turcului și cu cea din depunerea inferioară a așezării de epoca bronzului de la Sărata-Monteoru. Tot acestei etape timpurii îi sunt atribuite multe din mormintele

[1] E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 59–76.

[2] R. Băjenaru, *Date noi privind cronologia Bronzului timpuriu în jumătatea sudică a României*, în Apulum 39, 2002, p. 107–143; I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *Cercetările arheologice de la Năeni-Zănoaga (jud. Buzău), Campaniile 1982–1986, 1988–1993 și 1996*, Materiale S.N. 1, 1999, p. 59–98.

[3] A. D. Alexandrescu, *La nécropole du Bronze ancien de Zimnicea*, în Dacia N.S. 18, 1974, p. 79–94; pentru Thermi: W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge, 1936, p. 119 și 127. Pentru descoperirile de tip Zimnicea. I. Motzoi-Chicideanu și Gh. Olteanu, în SCIVA 51, 2000, p. 23–25, cu literatura mai veche.

în groapă simplă (plane sau tumulare), denumite de tip *lamnaja*, cum sunt unele morminte de la Corlăteni — „Dealul Stadole" (jud. Botoșani) sau Holboca (jud. Iași) etc., cu analogii strânse în Basarabia și Ucraina[1].

Când începe, așadar, Bronzul timpuriu în spațiul carpato-dunărean? Considerațiile de mai sus ne îndreptățesc să presupunem pentru fazele de început ale culturii Coțofeni, ca și pentru cultura Baden, de altfel, la o dată în mileniul al IV-lea. Mijlocul acestui mileniu ar fi o propunere rezonabilă, care ar ține seama și de datele ^{14}C CAL, cel puțin pentru aria Baden. Așa cum a rezultat din discuția teoretică, ilustrată prin exemple arheologice concrete, blocul cultural Baden-Coțofeni prezintă, de la începutul formării sale, multe din trăsăturile definitorii ale noii epoci, a bronzului, și caracterizează astfel, prima parte a perioadei timpurii a acestei epoci în România. Așa cum s-a arătat mai sus, în dezvoltarea aspectelor culturale spre sfârșitul Bronzului timpuriu, se poate recunoaște, mai ales în Transilvania, elemente de bază provenind din formele ceramicii Coțofeni. Aceste transformări culturale ce marchează trecerea spre Bronzul mijlociu nu sunt încă pretutindeni foarte clare, dar importante influențe dinspre zonele sudice trebuie avute în vedere[2].

A. Vulpe

Metalurgia în Bronzul timpuriu. Așa cum s-a arătat în capitolele precedente, activitatea metalurgică este atestată în Orientul Apropiat foarte devreme. Deși arama a constituit principalul metal utilizat în eneolitic, se cunoșteau deja, pe arii largi, aurul și argintul (v. mormintele de la Varna sau de la Giurgiulești, bogate în aur). Ambele metale prețioase au fost utilizate în piese cu valoare deosebită și la începutul epocii bronzului (vezi mai jos, mormintele fastuoase din Muntenegru — la Mala și Velika Gruda sau cele de la Ampoița, jud. Alba).

În genere, este dificil de reconstituit exact procesul trecerii de la metalurgia aramei la cea a bronzului. În această privință, extracția și reducerea minereurilor de aramă, precum și prelucrarea aramei prin metodele tehnice avansate ale topirii și turnării în tipare sunt indicii că, în pragul epocii bronzului, comunitățile omenești posedau cunoștințele necesare pentru producerea și prelucrarea bronzului. De asemenea, datorită schimbărilor intervenite în structura lor social-economică, erau în situația de a obține, prin schimb, cositorul sau substitutele acestuia, antimoniul, nichelul sau plumbul.

În felul acesta, prin aliajul, poate la început întâmplător în unele cazuri, apoi în mod sigur intenționat, s-au înlăturat unele dezavantaje ale cuprului, atât prin creșterea durității

[1] F. Burtănescu, *Considerații asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (Perioada de tranziție – Bronzul timpuriu)*, în Thraco-Dacica 17, 1996, p. 87–116 și în general, idem, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut*, București, 2002.

[2] Vezi recent și punctul de vedere exprimat de C. I. Popa, *Modificări culturale la finalul Bronzului timpuriu și începutul Bronzului mijlociu în Transilvania*, în C. I. Popa, G. T. Rustoiu (ed.), Omagiu profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice, Alba Iulia, 2005, p. 51–183.

lui, cât și prin scăderea punctului de topire de la 1 085° C la 900° C, facilitându-se, printr-o mai mare fluiditate, turnarea lui în forme.

În această privință, până la bronzurile cu cositor, în proporție ideală de 90% Cu și 10% Sn, au avut o răspândire mai mare, în diferite zone ale Asiei și ale Europei, cuprurile arsenizate (pseudo-bronzuri). Recunoașterea aliajului intenționat cupru-arsen, care precede pe cel de cupru-cositor, reprezintă o etapă importantă în procesul trecerii la metalurgia bronzului, întrucât, prin acest aliaj, s-a obținut un metal superior față de aramă, cu rezistența și duritatea bronzului, marcându se astfel un pas mai departe în domeniul metalurgiei.

Pentru prima dată s-au produs, folosindu-se minereurile de cupru ce conțineau și arsen, în Anatolia, în mileniile al VI-lea și al V-lea a.Chr., aliaje de cupru cu arsen pentru arme, unelte și ace. Aliaje de acest fel au continuat apoi în Anatolia. În mileniul al III-lea, majoritatea obiectelor din mormintele princiare de la Alaça Hüyük, Horoztepe și din alte locuri erau din aliajul Cu cu As. Asemenea aliaje de Cu cu As se cunosc și în Transcaucazia, de la sfârșitul mileniului al V-lea, în schimb, în Asia Centrală, cu toate că a fost preferat în mileniul al III-lea și în prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. aliajul cuprului cu plumbul față de cel cu arsen, totuși au fost în uz multe bronzuri cu cositor.

Alte zone cu bronzuri arsenizate din mileniul al III-lea a.Chr. au fost identificate în Caucaz, iar în a doua jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. în stepele Crimeei, bazinul Inguleț și regiunea Niprului inferior, continuând tipuri de obiecte apropiate de cele cu arsenic din Caucaz, care sunt foarte răspândite și mai târziu, în Bronzul timpuriu și mijlociu din nordul Mării Negre și din stepele Donului și ale Azovului. Aliaje de cupru cu arsen, în număr mai mic, se cunosc și din zonele Uralilor și ale Volgăi mijlocii și inferioare.

Analizele spectrale ale obiectelor de bronz și probelor de aramă din Tirol și din zona Salzburg au dovedit că, în cadrul exploatărilor miniere din Alpi, care s-au intensificat în bronzul timpuriu și mijlociu, s-au obținut frecvent cupruri cu arsen.

Cupruri arsenizate au fost utilizate și în Italia de purtătorii culturii eneolitice Remedello, precum și în Franța, Irlanda și în alte locuri din vestul Europei. De asemenea, arsenul este prezent și în bronzurile din Egeea, în mare parte de origine anatoliană, explicabil prin complexele interrelații din vastul spațiu egeo-anatolian. În ceea ce privește aria carpato-dunăreană, cuprurile arsenizate se întâlnesc din ultima parte a eneoliticului, cum indică analizele spectrale ale unor obiecte din așezarea de tip Cucuteni B de la Sărata-Monteoru. De asemenea, se constată cupruri arsenizate și în bronzul timpuriu, cum o atestă piese descoperite la Sărata-Monteoru, la Tulcea, Deva și în alte părți[1].

Cercetările metalografice au pus în evidență preferința, în perioada post-eneolitică, a utilizării cuprului aliat, în mod natural, cu arsen, ceea ce implica dibuirea cu bună știință a zăcămintelor de Cu+As, pe baza mirosului de usturoi al arsenului, degajat cu

[1] A. Vulpe, *Probleme actuale privind metalurgia aramei și bronzului în epoca bronzului în România*, în RdI 27, 1974, 2, p. 243–255.

ocazia reducerii minereului. Separarea arsenului pur fiind imposibilă în cadrul unei tehnologii primitive, se presupune implicit căutarea, prin experiența dobândită, a zăcămintelor bogate într-un astfel de aliaj natural sau prin adăugarea de minereuri bogate în arsen, precum orpiment, realgar sau pirită arsenică, în condiții reducătoare ale oxizilor de cupru[1]. Asocierea Cu+As (până la un procent maximum de 8%) permitea turnarea unui material ușor de modelat în forme complicate și prelucrarea cu ciocanul, fără risc de spargere, dar păstrând o duritate foarte mare, aproape ca aceea a oțelului, duritate ce persistă și după retopire, spre deosebire de cea a bronzului clasic (cu Sn). De asemenea, arsenul se comportă ca „mijloc de deoxidare", înlăturând patina malignă și conferind pieselor o conservare mult mai bună[2]. Descoperirea și folosirea „bronzurilor" cu As a însemnat un pas hotărâtor în dezvoltarea metalurgiei bronzului, în sensul căutării de aliere a aramei cu alte metale (Sb, Pb, Fe, Ni), ajungându-se, în cele din urmă, la prevalența aliajului cu Sn.

Principalul avantaj oferit de bronzurile cu Sn este posibilitatea de a diviza, în mod deliberat, cantitatea de metal aliat, tehnică imposibil sau foarte greu de realizat în cazul pseudobronzurilor arsenizate. Tot așa, aliajul Cu+Sn poate conferi obiectelor duritatea oțelului moale (necălit), iar proprietatea antioxidantă a aliajului îngăduie obținerea unei suprafețe netede și strălucitoare a obiectelor respective (cuprul pur are dezavantajul de a capta oxigen la topire, pe care nu-l mai eliberează total, suprafața pieselor rămânând ușor deformată).

Cele mai vechi piese de cupru aliat cu cositor (Sn) apar în Mesopotamia, Siria sau Iran, încă în pragul mileniului al III-lea și devin frecvente după 2 500 a. Chr. Paradoxal, această manifestare se realizează în zone lipsite în zăcăminte de cositor sau ale căror minereuri nu puteau fi prelucrate tehnologic la acea vreme. De aceea, se presupune că staniul era importat dinspre Răsărit, probabil din Asia Centrală, bogată în astfel de zăcăminte. De asemenea, s-a observat că primele obiecte din bronz cu cositor erau vase sau podoabe, aliajul fiind inițial căutat și preferat pentru strălucirea aurie obținută prin acest procedeu[3]. Nici în Egipt, țară ce posedă zăcăminte de staniu, aliajul Cu+Sn nu devine obișnuit decât după 1 500 a.Chr. în timpul Regatului Nou. Deși primele obiecte din bronz cu cositor sunt atestate în Europa sud-estică încă din prima jumătate a mileniului

[1] E. Sangmeister, *Aufkommen der Arsenbronzen in SO-Europa*, în Actes du VIIIe Congrès UISPP I, Beograd, 1971, p. 109–129; E. Pernicka, *Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit*, în JRGZM 37, 1990, 1, p. 21–129; S. Shalev, *Two different copper industries in the Chalcolithic Culture of Israel*, în J-P. Mohen, C. Éluère (ed.), Découverte du métal, Paris, 1991, p. 413–424; R. F. Tylecote, *Early copper base alloys; natural or man made?* în J-P. Mohen și C. Éluère (ed.), Découverte du Metal, Paris, 1991, p. 213–221; I. R. Selimkhanov, *Chemical Characteristics of Knives, Awls and Beads from Certain Monuments of the Forest Steppe of Eastern Europe of the 3rd to 2nd Millenium B.C.*, în SA 1962, 1, p. 57–62; M. Kádár, *Începuturile și dezvoltarea metalurgiei bronzului în Transilvania*, Alba Iulia, 2007.

[2] E. Schubert, *Zur Frage der Arsenlegierungen in der Kupfer- und Frühbronzezeit Südosteuropas*, în Studien zur Bronzezeit. Festchrift für W.A. von Brunn, Mainz, 1981, p. 447–460.

[3] E. Pernicka, *Die Ausbreitung der Zinnbronze im 3. Jahrtausend*, în B. Hänsel (ed.), Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Kiel, 1998, p. 135–147.

al III-lea, nu sunt dovezi că zăcămintele bogate în cositor din Cornwall, Bretagne, Peninsula Iberică sau din Saxonia să fi fost cunoscute și exploatate înainte de sfârșitul acestui mileniu (o dată cu dezvoltarea cercului cultural Aunjetitz).

Felul în care s-a ajuns la invenția bronzului în acest spațiu, ca și, în genere, în Europa, în mod fortuit sau intenționat, precum și originea acestei invenții într-o regiune, de unde s-a difuzat prin schimburi, sau în mai multe regiuni, a constituit subiect de discuții, originea aliajului bronz rămânând ipotetică. Astfel, în timp ce susținătorii originii europene a acestei metalurgii au avut în vedere zăcămintele de cupru amestecate din Europa Centrală și rolul purtătorilor culturii paharelor în formă de clopot (*Glockenbecher, Bellbeaker)* din nord-vestul Spaniei și nord-estul Portugaliei, aceia ai originii orientale s-au bazat pe cele mai vechi obiecte de bronz din Orientul Apropiat, de unde cunoștințele în acest domeniu s-ar fi răspândit în Europa. În sprijinul acestei din urmă teze au fost invocate unele securi de luptă cu gaură de înmânușare, considerate ca o variantă a acestui tip din mileniile al IV-lea și al III-lea din Orientul Apropiat.

Dezvoltarea metalurgiei, deși săracă în descoperiri la începutul epocii bronzului, se vădește mai ales în diversificarea formelor create. Se remarcă, într-un moment încă greu de precizat, apariția unor noi tipuri de topoare: toporul plat, cel cu marginile ridicate (*Randbeil*) și, în special, a toporului cu gaură pentru coadă (sau de înmânușare transversală; *Schaftlochaxt*), formă ce va cunoaște o dezvoltare foarte mare în toată epoca bronzului, fiind specifică sud-estului european. Este plauzibil a lega de cultura Coțofeni topoarele de tip Baniabic (Vâlcele, jud. Cluj) și de o fază mai avansată a aceleiași perioade timpurii a bronzului piesele de tip Dumbăvioara[1]. Este locul pentru a atrage atenția asupra unui detaliu cu implicații, credem, adânci în evoluția tehnologiei aramei: topoarele de tip Dumbrăvioara (și alte tipuri înrudite) au secțiunea lamei pentagonală, fiind turnate în forme deschise în partea superioară. Tipurile de topoare mai evoluate au secțiunea hexagonală a lamei, dovedind o turnare în forme cu valvele închise. Foarte importantă este descoperirea unui astfel de topor cu secțiunea hexagonală (tip Pătulele) la Thebai[2], în condiții stratigrafice destul de bine asigurate: EH II sfârșit sau EH III, ceea ce, în valoare cronologică absolută, înseamnă fie cca 2 500–2 000 după cronologia tradițională, fie 2 800–2 200 pe baza datelor ^{14}C CAL. Topoarele de tip Pătulele sunt răspândite în special în România și în Bulgaria, piesa de la Thebai fiind izolată în aria helladică. Pe de altă parte, menționăm că topoarele cu secțiunea lamei pentagonală erau turnate în așezarea de tip Jigodin de la Leliceni, jud. Harghita, după cum o atestă formele de turnare descoperite aici și atribuite grupului Jigodin[3]; acest din urmă grup ar putea fi paralelizat cu faza finală a culturii Glina. Amintim, de asemenea, prezența a cinci topoare tot cu

[1] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien* I, PBF IX, 2 München, 1970; II, PBF IX, 5 München, 1975.

[2] J. Maran, *Die Schaftlochaxt aus dem Depotfund von Theben (Mittelgriechenland) und ihre Stellung im Rahmen der bronzezeitlichen Äxte Südosteuropas*, in Archäologisches Korrespondenzblatt 19, 1989, 2, p. 129–136.

[3] P. Roman, A. Dodd-Oprițescu, P. János, *op. cit. supra*.

secțiunea lamei pentagonală, descoperite în condiții întâmplătoare, în Transilvania (Mura Mare, jud. Mureș, Jimbor, jud. Brașov, Sfântu Gheorghe-„Orkó", jud. Covasna și în Cheile Vârghișului, jud. Harghita[1] — această din urmă descoperire este un mic depozit, constituit din două topoare și două brățări multispiralice din cupru). Particularitatea acestor exemplare constă în fațetarea suprafeței, rezultat obținut prin turnare. În sud-estul Europei, doar două piese din fostul spațiu iugoslav întrunesc aceste caracteristici: Topolje, lângă Split și toporul de argint găsit în mormântul principal al tumulului „Mala Gruda" lângă Kotor (Muntenegru). Ultimul menționat prezintă o importanță deosebită: provine dintr-un mormânt cu inventar fastuos, din care mai făceau parte și cercei de aur de un tip special; acest tip se regăsește în tumulii de pe Levkas (mormântul R15b), unde este datat într-o perioadă ce corespunde EH II și EH III. Aceste relații, Levkas, Mala și Velika Gruda, Transilvania sunt întărite și de descoperirea în tumulul 3 de la Ampoița, jud. Alba, a doi cercei de aur analogi cu cei mai sus pomeniți. Descoperirea de la Ampoița aparține grupului Livezile, care, indiferent de nuanțările propuse, se situează nemijlocit posterior sfârșitului culturii Coțofeni.

Reducerea minereurilor, pe baza datelor oferite de cercetările din Austria, se făcea la locul de extracție, metalul obținut circulând sub formă de turtă, bare-lingouri sau obiecte (coliere, topoare etc.). Meșterii specializați, cu experiență, continuau apoi prelucrarea lui prin topire, turnare în tipare sau prin folosirea tehnicii formei sau a cerii pierdute, precum și prin ciocănire la cald pentru obținerea unor arme, unelte și podoabe, unele dintre acestea nefinisate și fără urme de folosință, servind și ca mijloc de schimb, ca un fel de obiecte „monedă" (depozitele de topoare, ca cel de la Vâlcele-Baniabic, jud. Cluj, constând inițial din 43 de exemplare, sau cel de la Sinaia, conținând 25 de exemplare, datând din bronzul timpuriu sau mijlociu, sunt exemple de acumulare valorică a metalului). Această activitate în domeniul metalurgiei bronzului este atestată apoi în Bronzul mijlociu din spațiul carpato-dunărean prin tipare pentru topoare și alte obiecte (Pecica, Sărata-Monteoru) și turte mici de bronz brut (Sărata-Monteoru).

În felul acesta, în Bronzul timpuriu din acest spațiu, datorită condițiilor favorabile din interior și a unor impulsuri din afară, s-au pus bazele procesului tehnic de dezvoltare a metalurgiei din perioadele următoare ale epocii bronzului.

M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe

Problema indo-europeană. Constituirea grupelor de limbi ce alcătuiesc familia limbilor indo-europene (IE) a fost dintru început și este și în prezent în principal de domeniul paleontologiei lingvistice și al filologiei comparate. Deoarece cele mai vechi elemente specifice limbilor IE sunt atestate documentar în mileniul al II-lea a. Chr. — limba hitită și, mai apoi, greaca miceniană — apare evident că procesul de formare trebuia să fi cuprins cel târziu mileniul al III-lea. De aceea vom trata această temă în cadrul expunerii epocii bronzului. În cazul țării noastre, interesul se focalizează în jurul formării

[1] Dénes. G. V. Szabo, *Der frühbronzezeitliche Bronzedepotfund aus der Höhle 1200/9 in der Enge des Vargyas-Baches (Cheile Vârghișului) in Südost-Siebenbürgen*, în H. Ciugudean, F. Gogâltan (ed.), The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin Alba-Iulia, 1998, p. 89–110.

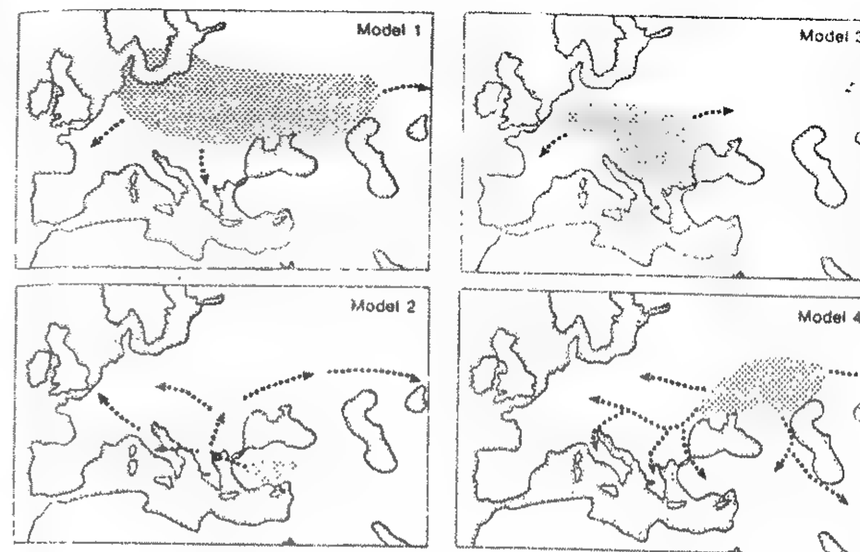

Fig. 34 Modele de reprezentare a teoriilor despre patria străveche și despre „migrația" indo-europenilor. 1 zona balto-caspică, 2 Orientul Apropiat (Anatolia), 3 zona central-europeană, 4 zona ponto-caspică (după S. Brather, în Germania 78, 2000, 1, p. 175).

limbilor tracice, deși primele mențiuni despre popoarele tracice ne sunt cunoscute abia în secolul al VIII-lea a.Chr. (poemele homerice care evocă situații din epoca miceniană; v. mai jos., cap IV, p. 414).

Cum se va vedea în continuare, există mai multe teorii privind formarea limbilor IE, toate de natură lingvistică. Aportul altor discipline, precum arheologia sau antropologia, este dependent doar de unele dintre diversele concepții. Pentru a înțelege mai bine caracterul ipotetic a ceea ce este denumit „procesul de indo-europenizare", termen nu o dată abuziv generalizat, considerăm necesar să prezentăm în mod succint principalele concepții despre formarea limbilor IE[1] (fig. 34).

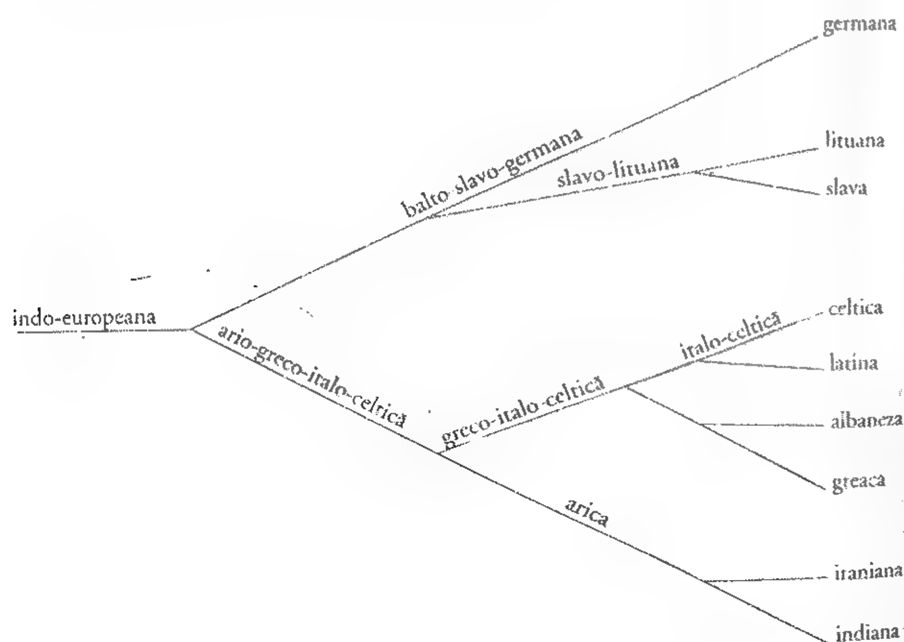
Observațiile făcute întâia oară de iezuitul Coeurdoux (1767) și de Sir William Jones (1786: conferință la Academia din Calcutta, publicată în 1788), privind apropieri între limbile sanscrită și cele clasice și moderne europene, au reprezentat primul pas în definirea unui grup de limbi, tipologic înrudite, realitate incontestabilă din punct de vedere lingvistic (denumite generic „indo-europene", „indo-germanice" sau „ariene"). Obiectul principal al discuțiilor ce se poartă de două veacuri în jurul acestei probleme este căutarea unei explicații a modului de formare și de evoluție a acestui proces lingvistic: a existat sau nu un popor

[1] Istoricul problemei la J. P. Mallory, *A History of the Indo-European Problem*, în Journal IE-Stud 1, 1973, p. 21–65; L. Wald, D. Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987.

IE străvechi (*Urvolk*), care vorbea o limbă străveche (*Ursprache*) și locuia într-o patrie străveche (*Urheimat*). Și dacă o astfel de situație a existat, atunci care puteau fi implicațiile pe planul structurii sociale și religioase. În această privință există, în stadiul de față, o diversitate de păreri, unele mergând până la negarea existenței comunității IE primitive. Este, totodată, evident că singurele contribuții ale arheologiei preistorice sunt strict dependente doar de acele teorii lingvistice care propun localizarea respectivei *patrii străvechi* și a epocii când era locuită de presupusul popor vorbind limba IE primitivă. În aceste condiții, singura cale de abordare a problemei IE în cadrul volumului de față este prezentarea principalelor ipoteze, care să reflecte obiectiv stadiul actual și perspectivele cercetării.

După ce, la începutul secolului al XIX-lea, Franz Bopp, considerat creatorul gramaticii comparate, a fost primul care a prezentat sistematic apropierile între sanscrită și limbile europene, iar Rasmus Rask a studiat comparativ, într-un mod foarte riguros, limbile europene, pe care le-a inclus în termenul generic „tracice" (deoarece considera patria vorbitorilor IE primitivi ca situându-se în mod necesar între Asia Mică și Câmpia Pannonică), conceptul de înrudire a limbilor IE a fost interpretat în diferite feluri: genetic, descinzând dintr-o presupusă limbă comună; tipologic și statistic.

Preocupările pentru istoricul limbilor au dus, în secolul al XIX-lea, la propunerea unui model în forma arborelui genealogic. Cel mai sugestiv este cel al lui August Schleicher, prezentat în 1848 și 1861, pe care îl ilustrăm aici:

În 1871, Johann Schmidt, elevul lui Schleicher, prezenta un model în anumită măsură diferit. El vedea IE-na primitivă ca o rețea de dialecte între care nu erau limite clar definite. Noțiunile se răspândeau sub forma undelor concentrice în jurul centrului inovator. Prin migrații succesive, aceste legături inițiale au slăbit treptat, ducând la formarea unor comunități, fiecare cu o evoluție specifică. Aceste două modele au exercitat o puternică influență la vremea lor (au fost prezentate prima dată în România de Grigore Tocilescu în *Dacia înainte de Romani*, 1880). De fapt ele conturează două moduri de abordare a problemei IE: cea a descendenței dintr-o limbă comună (IE-na primitivă) și cea a explicării înrudirilor prin interferențe etno-culturale. Un prim rezultat a fost definirea domeniului de cercetare și descrierea elementelor gramaticale, inclusiv a inventarului lexical IE, în care un rol hotărâtor l-a jucat reconstituirea originei și evoluției fiecărui cuvânt în parte (în 1890, a apărut primul dicționar comparativ al limbilor IE, editat de A. Fick).

Se cuvine precizat că teoria potrivit căreia toate limbile IE își au originea într-o limbă străveche comună și-a găsit cei mai mulți aderenți. S-a mers mai departe: Emile Benveniste definea statutul social al populațiilor IE sub formă de structuri articulate și corelate, care reflectă lumea înconjurătoare ca oglindă a mentalității omenești, specifică doar acestei familii. Rezultă o schemă funcțională structurată pe trei clase: 1. preoții, puțini, dar esențiali prin cunoașterea codului existenței sociale și individuale; 2. luptătorii, mai numeroși, prin naștere și educație apărătorii obștei (dintre ei se alege regele, în IE-na primitivă * *reg-s* = ar fi desemnat îndrumătorul colectivității); 3. producătorii, cei mai numeroși, care asigură subzistența materială a societății; ei se împart, după zone, în agricultori și păstori. Această schemă ar fi rămas neschimbată de-a lungul mileniilor, fără să se lase copleșită de influențele civilizațiilor superioare (Egipt, Mesopotamia, Valea Indusului)[1].

Cam în același timp, Georges Dumézil formula o concepție asemănătoare în domeniul religiei. Cele trei funcții sociale își regăseau locul lor în pantheonul IE. Cu alte cuvinte, în societatea IE ar fi existat, încă de la început, un *tripartitism social și religios*[2].

Nu toți cercetătorii au împărtășit acest mod de gândire. Încă din 1936, marele lingvist N.S. Trubetzkoy considera ca nefiind obligatorie concepția descendenței dintr-o limbă comună inițială, în explicarea grupului de limbi IE. Diferențele dintre limbile IE se pot explica și prin împrumuturi dobândite prin contacte între comunități ce vorbeau limbi diferite. Prin astfel de contacte, la diferite epoci și nivele sociale, limbile populațiilor respective au căpătat o structură comună. Ca numitor comun, limbile IE au șase trăsături comune, pe care și le-au câștigat prin devenire. Ele se pot modifica în viitor și nu pot fi concepute ca alcătuind o unitate decât într-o anumită etapă a evoluției lor (respectiv, dacă o limbă pierde una din cele șase elemente mai sus-amintite iese din familia limbilor IE etc.)[3].

Deși supusă criticii datorită schematismului ei, teoria lui Trubetzkoy a pus în evidență părțile slabe ale concepției evolutiv-genealogice. Recent, un cercetător american — J. Robb

[1] E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969.
[2] G. Dumézil, *Mythe et épopée*, Paris, 1981–1986.
[3] N.S. Trubetzkoy, *Gedanken über das Indogermanenproblem*, în Acta Linguistica I, 1939, 1, p. 81–89 (textul conferinței ținute la Praga în 1936, publicat după moartea autorului).

— a simulat chiar pe ordinator posibilitatea obținerii unei structuri lingvistice comune, plecând de la limbi total diferite. Teoretic, dobândirea structurii limbilor IE, scria el, poate fi comparată cu efectul unei mișcări browniene pe plan social și etnic, respectiv poate rezulta din perturbații între comunități lingvistice adiacente: de la forma 0, în care se iau drept punct de plecare 20 de limbi diferite, după 2 000 de permutări, prin procedeu stohastic (al alinierii), se ajunge la o limbă comună[1].

Desigur, am putea fi tentați să considerăm acest experiment ca rupt total de realitate și, până la un anumit punct, așa și este, dar modelul ne dezvăluie complexitatea problemei IE.

În evoluția limbilor se remarcă două fenomene: **1.** apariția pe o arie largă a unei limbi comune, care înghite numeroase limbi locale, fie prin procesul de *lingua franca* (= limbă de înțelegere între comunități vorbind limbi diferite), fie prin evoluția istorico-politică. Primul caz poate fi exemplificat prin limba suahili, inițial o limbă tribală, devenită astăzi limba vorbită a zeci de milioane de africani, suprapusă peste zeci de limbi tribale locale. Al doilea caz este ilustrat de limba latină, limba unei mici comunități, Roma, oraș-stat, care, devenind imperiu, a „șters" pe parcursul secolelor o mulțime de limbi regionale, unele ne-IE. **2.** În paralel, o limbă comună vorbită de un mare număr de oameni pe o arie vastă, va evolua în dialecte, ce vor deveni limbi de sine stătătoare (din nou cazul latinei din care au evoluat limbile romanice, inclusiv româna).

Aceste procese, care pot evolua și concomitent, au existat din cele mai vechi timpuri și pot explica în egală măsură geneza limbilor IE. Iată câteva exemple de cum își imaginează cercetătorii din zilele noastre nașterea limbilor IE.

În favoarea concepției genealogice, a originii dintr-o limbă comună, se exprimă un mare număr de cercetători. Diferă doar argumentația în ceea ce privește aria inițială. S-au formulat în principal două teorii: a ariei central-nord-europene (mai ales, dar nu numai, școala germană) și cea a ținuturilor dintre nordul Mării Negre și din sudul Uralilor (aria ponto-caspică). Pentru ambele concepții s-au căutat argumente în originea termenilor faunistici, botanici, climatici sau privind ocupațiile, în noțiuni legate de agricultură sau păstorit. N-au lipsit nici teorii rasiale, foarte îndrăgite în perioada nazistă, cea a așa-zisei superiorități a rasei ariene!

Dintre concepțiile mai recente, o remarcăm pe cea a lui David Anthony, potrivit căreia IE-nii primitivi ocupau o zonă restrânsă între Nipru și Volga[2]. Datorită însă unor elemente inovatoare — calul domesticit pentru călărie — s-a putut produce o dispersare rapidă în direcții diferite a acestor populații, în cursul mileniilor al III-lea și al II-lea a.Chr. Față de alte teorii similare, cea a lui Anthony implică un număr restrâns de vorbitori care, prin migrații și conlocuiri cu populații îndepărtate, în Europa, India și Iran, au dat naștere la limbi cu structură similară și cu vocabularul parțial înrudit.

Arheologul englez Colin Renfrew a imaginat un interesant model, care se înscrie în ceea ce se înțelege prin curentul arheologiei procesualiste[3]. Patria primitivă IE se afla în

[1] J. Robb, *Random Causes with Directed Effects: the Indoeuropean Language Spread and the Stochastic Loss of Lineages* în Antiquity 65, 1991, 247, p. 287–291.
[2] D. Anthony, *The Archaeology of the Indo-European Origins*, în Journal IE-Stud 19, 1991, p. 193–222.
[3] C. Renfrew, *Archaeology of Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, London, 1987.

Orientul Apropiat, într-o zonă ce cuprindea estul Anatoliei, Siria și nordul Mesopotamiei, respectiv aria în care este prima dată atestată domesticirea plantelor. Răspândirea limbilor IE s-a petrecut în paralel și interdependent cu răspândirea cultivării cerealelor, atât în direcția NV, cât și în direcția SE, spre Iran și India. Această deplasare s-ar fi desfășurat lent, prin căutare de noi și noi locuri favorabile agriculturii, începând din mileniul al VII-lea până în mileniul al II-lea a.Chr. Pe parcurs au luat naștere nuclee culturale cu particularități lingvistice, din care, la rândul lor, au pornit migrații lente succesive. Astfel, un grup s-a desprins din Europa și, adaptându-se la un mod de viață pastoral, a migrat spre Asia Centrală și India reprezentând grupul indo-iranic al limbilor IE. Prin acest proces s-ar explica, potrivit lui Renfrew, vehicularea multor noțiuni de floră, faună, climă, structuri de case etc. Dacă din punct de vedere arheologic teoria lui este tentantă și exprimă cu siguranță o anumită realitate, problemele lingvistice rămân, în mare măsură, inexplicabile. De aceea, teoria n-a găsit un ecou favorabil în rândurile filologilor. În vremea din urmă se observă un scepticism din ce în ce mai puternic față de diferitele teorii referitoare la originea IE. Se constată că primele limbi IE atestate — hitita și greaca miceniană — sunt destul de diferite pentru a putea explica o descendență comună în sensul arborelui genealogic, cu doar un mileniu în urmă. Trebuie amintit că orice document lingvistic sigur IE nu este mai vechi de 2 000 a. Chr., orice ipoteză relativă la natura substratului față de această dată riscând să devină pură speculație[1].

Filologul german Stephan Zimmer a formulat, nu demult, o teorie cu privire la originea limbilor IE, pe care a denumit-o „modelul creol"[2]. Astfel, la periferia civilizațiilor înalte (Egipt, Mesopotamia, Indus, poate și China) se aflau populații vorbind limbi diferite, dar aflându-se în strânsă legătură cu civilizațiile din apropiere. Limba de înțelegere colectivă în cadrul acestei „adunături" de popoare (*colluvies gentium*) era un fel de limbaj de tip „creol" (creolul se definește ca „ansamblul de variații lingvistice" formate în engleză (creola engleză), franceză, spaniolă, portugheză și limbile negro-africane sau austronesiene, în perioada expansiunii maritime și coloniale; aceste limbi au multe elemente structurale și lexicale comune cu limbile originare, dar nu sunt reciproc inteligibile cu acestea). În cuprinsul acestei *colluvies* se desprinde un idiom având o structură gramaticală comună și multe elemente de vocabular comune, care, toate, constituie ceea ce ne imaginăm a fi IE-na primitivă (la fel s-au format și alte familii de limbi, ca cele turcice sau ugrofinice, de exemplu). Prin amalgamare cu alte populații, inclusiv cu cele din ținuturi cucerite ulterior, unele având chiar forme superioare de civilizație (vezi Anatolia, Grecia, Italia etc.), au apărut limbi de sine stătătoare, dar care au păstrat afinități structurale comune și de vocabular parțial comun (în special noțiuni de conducere, de prestigiu al puterii, de religie, dar și de materiale de construcție etc.).

[1] Din literatura recentă privind problema originii genezei limbilor IE: P. Raulwing, *Horses, Chariots and Indo Europeans*, Budapest, 2000; C. Renfrew, A. McMahon, L. Trask (ed.), *Time Depth in Historical Linguistics*, Cambridge, 2000.
[2] S. Zimmer, *Ursprache, Urvolk und Indogermanisierung. Zur Methode der Indogermanischen Altertumskunde*, Innsbruck, 1990.

Un ultim cuvânt despre aportul arheologiei și antropologiei. Cum s-a văzut, aceste discipline pot veni în ajutorul a doar uneia dintre multiplele teorii formulate. Pentru a explica dispersia limbilor IE de la Atlantic până în Bangladeș sau Sri Lanka este obligatorie acceptarea și demonstrarea unor migrații în diverse direcții. Ori, tocmai astfel de fenomene sunt practic imposibil de dovedit în stadiul actual al cercetărilor arheologice. A presupune că cei care au contribuit la crearea civilizației epocii bronzului în sud-estul Europei ar fi fost neamuri IE pătrunse din spațiul nord-pontic (o teorie mult vehiculată în arheologie, inclusiv în țara noastră și are drept model teoria culturilor de tip „kurgan" care, prin valuri succesive de-a lungul mileniilor al IV-lea și al III-lea a.Chr., au pus capăt civilizațiilor eneolitice din aria carpato-dunăreană — teoria Mariei Gimbutas) este un punct de vedere ce are cel mult valoarea unei ipoteze de lucru[1]. Diagnozele antropologice ar putea fi, teoretic, de mare ajutor pentru demonstrarea unor mișcări de populație. În cazul de față, puținele date existente nu vin în sprijinul teoriilor ce presupun o mare migrație a populațiilor IE — primitivi dinspre răsărit în Europa la sfârșitul neo-eneoliticului în general și în sud-estul continentului în special. Specialiștii sunt de părere că populația epocii eneolitice și a bronzului din Europa Centrală și Sud-Estică sunt omogene din punct de vedere biologic. Elementele antropologice, specifice în stepele ponto-caspice, descresc numeric rapid de la est spre vest și nu sunt prezente în Europa Centrală. În necropolele culturii Baden apar tipuri mediteranoide, indicând un aport biologic dinspre sud spre nord, nu dinspre răsărit, cum ar fi implicat concepția despre IE a Mariei Gimbutas[2]. Din păcate însă, datele antropologiei sunt dependente de practicarea ritului inhumației, inegal răspândit în spațiu și timp (de exemplu practicile funerare din cuprinsul marelui complex cultural Cucuteni-Tripolje nu sunt cunoscute, iar presupusul contact cu populațiile grupurilor culturale ce succed fazei Cucuteni B — aici se înscriu și scheletele din numeroșii tumuli[3] — nu poate fi demonstrat pe această cale). De aceea, valoarea informației obținute de antropologi este mult relativizată și limitată doar la anumite zone restrânse.

A. Vulpe

[1] M. Gimbutas, *Old Europe c. 7 000–3 500 B.C.: The Earliest European Civilisation before the Infiltration of Indo-European Peoples*, în Journal IE-Stud 1, 1973, p. 1–20; Idem, *The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age*, în Journal IE-Stud 5, 1977, p. 277–338; P. Roman, *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului*, în SCIVA 32, 1981, 1, p. 21–42; vezi mai recent și B. Sergent, *Les Indo-Européens. Histoire, langues, mythes*, Paris, 1995.

[2] I. Schwidetzky, *The Influence of the Steppe People Based on the Physical Anthropological Data in Special Considerations of the Corded-Battle Axe Culture*, în Journal IE-Stud 8, 1980, 3–4, p. 345–360; L. Szathmáry *Autochtonous and Immigrated Components in the Carpathian Basin Copper Age*, în Journal IE-Stud 8, 1980, 3–4, p. 231–244.

[3] Multe din aceste schelete analizate până acum prezintă, într-adevăr, asemănări cu cele din aria nord pontică, cf. O. Necrasov, M. Cristescu, D. Botezatu, G. Miu, *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României*, în ArhMold 13, 1990, p. 173–223 (în special p. 200). Vezi și recent apăruta lucrare a Alexandrei Comșa, *Populații de origine stepică din perioada de tranziție și epoca bronzului pe teritoriul României. O abordare antropologică*, Târgoviște, 2005.

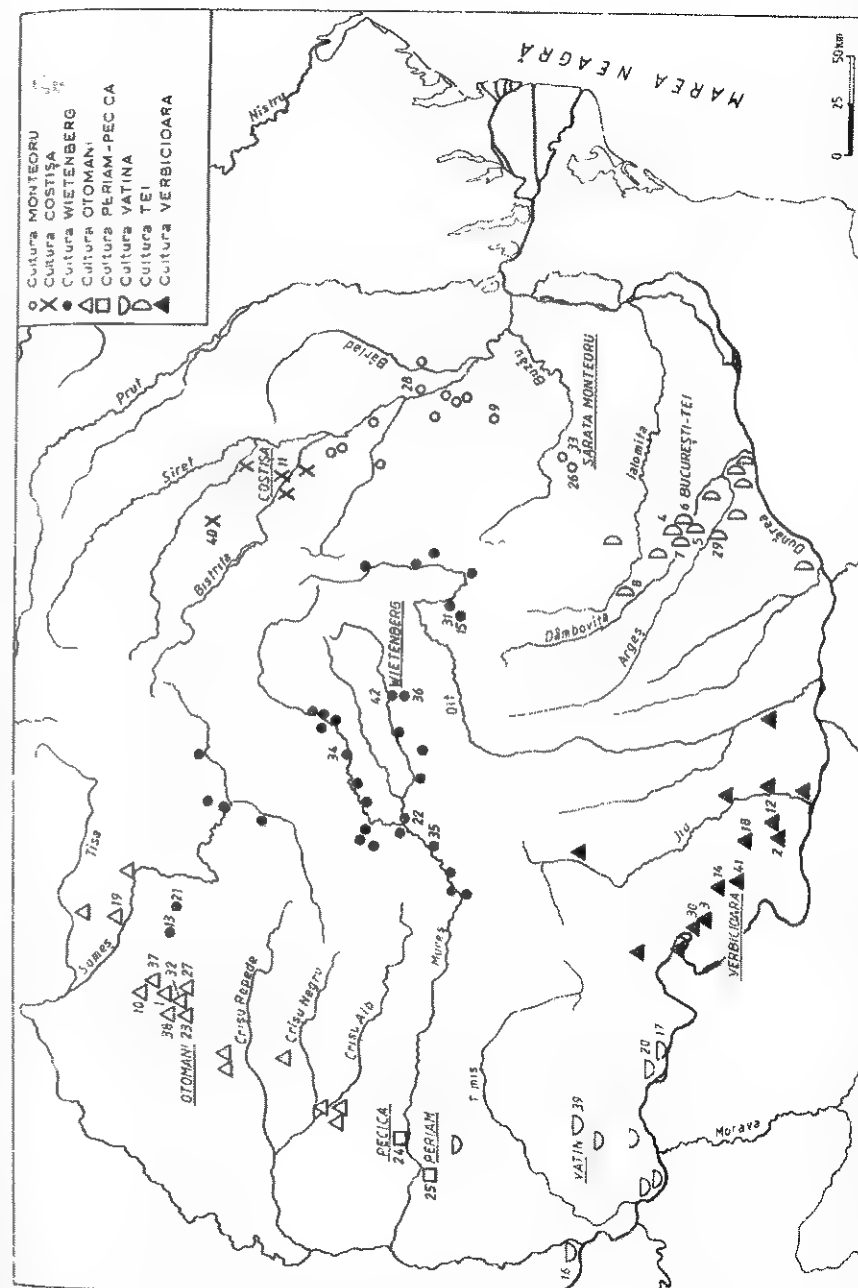

Fig. 35 Harta descoperirilor Bronzului mijlociu: 1 Andrid; 2 Bârca; 3 Bucura; 4 București-„Băneasa"; 5 București-„Giulești", 6 București-„Tei", 7 Bucureștii Noi, 8 Bungetu 9 Cândești; 10 Ciumești; 11 Costișa; 12 Curmătura; 13 Derșida; 14 Dobra; 15 Dumbrăvița; 16 Feudvar; 17 Liubcova, 18 Mărăcinele, 19 Medieșu Aurit; 20 Moldova Veche, 21 Oarța de Sus; 22 Obreja; 23 Otomani; 24 Pecica; 25 Periam; 26 Pietroasa Mică; 27 Pir; 28 Poiana; 29 Popești; 30 Rogova Mare; 31 Rotbav, 32 Sălacea, 33 Sărata-Monteoru, 34 Sf. Gheorghe; 35 Sibișeni; 36 Șaeș; 37 Tiream; 38 Valea lui Mihai; 39 Vatin; 40 Vânători-Neamț; 41 Verbicioara, 42 Wietenberg (Sighișoara) (A. Vulpe).

Perioada mijlocie a epocii bronzului (fig. 35). Definită ca o perioadă de relativă stabilitate, în cadrul căreia se dezvoltă culturi pe arii bine definite, această etapă corespunde, în linii mari, sfârșitului epocii timpurii a bronzului în Egeea și, mai ales, epocii mijlocii a civilizației minoice. Bronzul mijlociu românesc evoluează aproximativ paralel cu perioada A (Reinecke) din Europa Centrală, inclusiv cu cercul cultural Aunjetitz. Această încadrare în schema cronologiei relative este întărită de o serie de date ^{14}C și de unele de ordin dendrocronologic, obținute însă, majoritatea, în zone din afara țării noastre. Totuși, raportate la culturi din România, ele pot fi deocamdată de folos. Pentru sfârșitul perioadei mijlocii sunt importante datările ^{14}C obținute din lemnul fortificației de la Popești — „Nucet" (Mihăilești, jud. Giurgiu)[1], ridicată pe timpul grupului cultural Govora-Fundeni (sau după altă periodizare, fazelor IV–V ale culturilor Tei și Verbicioara), care indică o datare a respectivului val în secolul al XV-lea (nu sensibil mai târziu de 1 400 a.Chr.). Și alte date ^{14}C, mai ales cele obținute pentru cultura Vatina în așezarea de la Feudvar (Mošorin, Vojvodina), la vărsarea Tisei în Dunăre, indică valori similare[2]. A propune deci ca limită pentru delimitarea etapei mijlocii de cea târzie a Bronzului românesc data convențională de cca 1 500 este, în stadiul de față, o soluție verosimilă. Această dată corespunde, în mare măsură, și cu datările începutului perioadei mijlocii a Bronzului central-european (B, după Reinecke), întărite recent prin dendrocronologie și datări radiocarbon. În aria egeică, începuse deja înflorirea civilizației miceniene (± 1 600 a.Chr.). Relațiile ariei carpato-danubiene cu aceasta din urmă se intensifică în a doua jumătate a mileniului al doilea, o dată cu creșterea influenței miceniene și spre nordul ținuturilor egeice, așa cum au arătat-o cercetările din așezările de la Kastanas și Asiros, de pe râul Axios (Vardar), în Macedonia.

*

Dintre culturile epocii bronzului mijlociu, de departe cea mai bine cunoscută este cultura *Monteoru*. Stilurile decorului și formele ceramice care caracterizează acest tip cultural sunt răspândite în zona de dealuri subcarpatice din bazinul inferior al Siretului (inclusiv bazinul Trotușului). Într-o fază mijlocie, acest tip ceramic se extinde spre nord și în bazinul Bistriței. Elemente ale acestei culturi sunt cunoscute și în sud-estul-ul Transilvaniei (fig. 36, fig. 37/7,8).

Evoluția culturii Monteoru a fost bine observată în așezarea eponimă de la Sărata-Monteoru (jud. Buzău), pe baza unei stratigrafii rezultată din minuțioasele săpături efectuate cu intermitențe din 1926 până în 1954 sub conducerea lui Ion Nestor. Din păcate, nu există nici o monografie consacrată acestor cercetări, toate datele bazându-se pe o serie de succinte rapoarte preliminare, la care se adaugă prezentările mai cuprinzătoare ce au ca obiect descrierea principalelor faze evolutive, redactate în ultimii ani de Eugenia

[1] N. Palincaș, *Valorificarea arheologică a probelor ^{14}C din fortificația aparținând Bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)*, în SCIVA 47, 1996, 3, p. 239–295.

[2] B. Hänsel, P. Medović, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990*, în BerRGK 72, 1991, p. 45–203.

Zaharia[1]. Din întreaga necropolă, aproape exclusiv de inhumație, a acestei așezări s-au publicat până în prezent doar două parcele[2]. În stațiunea eponimă s-au identificat 13 niveluri de locuire aparținând epocii bronzului, a căror denumire, considerată provizorie, se explică prin modul în care au fost descoperite respectivele depuneri, care se succed pe mici terase săpate pe panta de cca 30° a dealului. Dată fiind importanța deosebită pe care aceste faze de locuire o reprezintă pentru arheologia epocii bronzului din România, considerăm util să înfățișăm aici această schemă (în care faza IIb este cea mai recentă):

	II b	
Cultura Monteoru	II a	
	I a	
	I b	
	I c_1	
	Ic_2 (două niveluri)	
	Ic_3 (trei niveluri)	
	Ic_4 3	
	2	Grupul Năeni-Schneckenberg
	1	Grupul Năeni-„Zănoaga"-Odaia Turcului
	Cultura Cucuteni	B (Faza târzie)

Depunerea eneolitică de tip Cucuteni B, care, stratigrafic, precede nemijlocit primul strat de epocă a bronzului, se situează la un interval cronologic apreciat diferit de cercetători (după unii, printre care și autorul acestui capitol, de cel puțin un mileniu).

Printre formele caracteristice culturii Monteoru, care se constată pe parcursul întregii ei evoluții (Ic_{4-3} până la II b), sunt ceașca cu toartă specifică (cu șa și prag) și vasul etajat, numit de „ofrandă". Decorul prezintă o evoluție în care se pot distinge trei etape principale: prima cuprinde nivelurile Ic_{4-3} și Ic_3 și se caracterizează în general prin motive geometrice incizate; a doua, fazele Ic_2- Ib, prezintă la început motive geometrice realizate prin linii în relief care, pe parcurs, sunt înlocuite cu incizii late; în ultimele niveluri motivistica decorului se îmbogățește cu noi tipuri de ornamente, printre care se remarcă caneluri și simboluri de tip solar.

Printr-o serie de fragmente ceramice cu decor specific culturilor Tei și Wietenberg, prezente atât în așezări Monteoru, cât și elemente monteorene în situri ale culturilor respective, s-au putut stabili sincronisme care, extinse pe întreaga arie cărpato-danubiană, alcătuiesc scheletul sistemului cronologic relativ al Bronzului românesc.

În afara așezării eponime, au mai fost cercetate destul de multe situri, în care s-au identificat, fie mai multe faze în succesiunea observată la Sărata-Monteoru (ceea ce

[1] E. Zaharia, *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sarata Monteoru*, în Dacia N.S. 31, 1987, 1–2, p. 21–49; Idem, *La culture de Monteoru. Sa deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 23–51; Idem, *La culture de Monteoru La IIIe étape MIc_2. Les fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)*, în Dacia N.S. 35, 1991, p. 61–91; Idem, *La culture Monteoru. Les IVe-V^e étapes. Les fouilles de Sărata-Monteoru*, în Dacia N.S. 37, 1993, p. 15–38.

[2] L. Bârzu, *La station de Sărata Monteoru. la nécropole n° 4 de l'époque du bronze*, în Dacia N.S. 33, 1989, 1-2, p. 39–78.

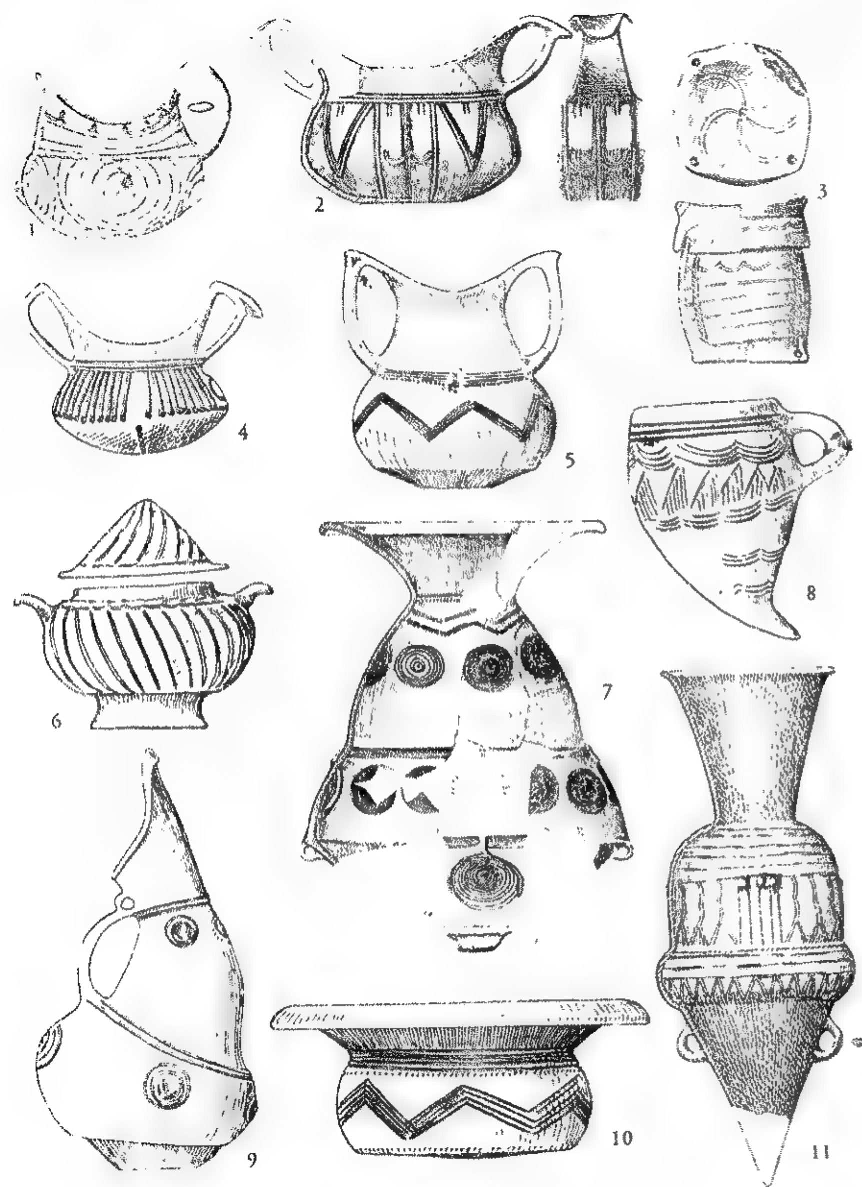

Fig. 36 Cultura Monteoru. 1, 3, 11 Pietroasa Mică; 2, 4-8, 10 Sărata-Monteoru; 9 Poiana. După A. Oancea (1, 3, 11) şi Eugenia Zaharia (2, 4-10). Scări diferite.

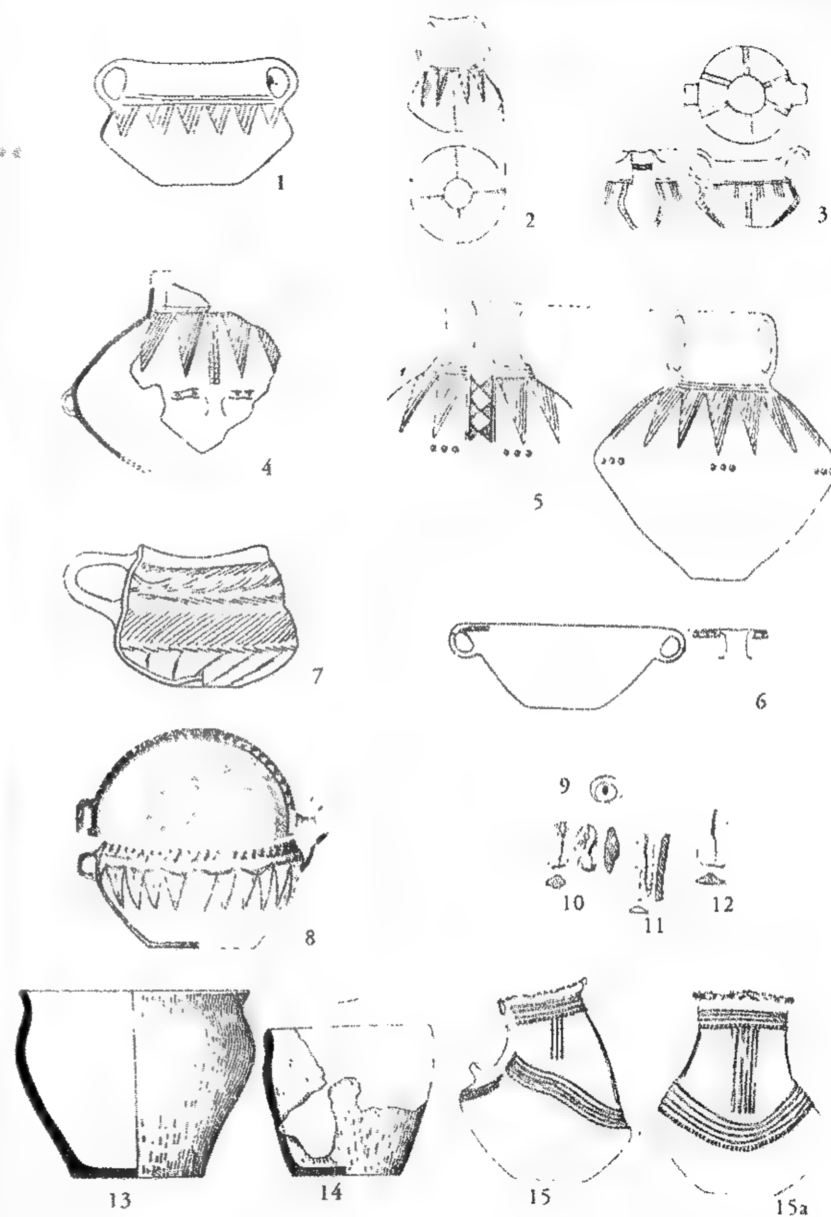

Fig. 37 Cultura Costişa (Costişa), 9-15 grupul Năeni-Schneckenberg („Colarea"), 7-8 cultura Monteoru (Sărata-Monteoru). După A. Vulpe şi M. Zamoşteanu (1-6), Ligia Bârzu (7-8) şi A. Vulpe şi V. Drâmbocianu (9-15). Scări diferite.

confirmă soliditatea acestei periodizări), fie câte o fază în parte. Cea mai cuprinzătoare descoperire este cea de la Cândești, jud. Vrancea, unde, alături de o mare așezare, s-a explorat un cimitir cu peste 800 de morminte, majoritatea de inhumație. Din păcate, nici această foarte importantă descoperire n-a fost încă publicată decât parțial[1].

Comunitățile umane care se includ în aria culturii Monteoru practicau, în egală măsură, agricultura și creșterea vitelor. Forme de turnat indică prelucrarea bronzului. S-au găsit câteva topoare de aramă sau bronz și unele pumnale. Frecvente în inventarul mormintelor sunt așa-numitele inele de buclă, forme specifice pe o largă zonă a sud-estului Europei, realizate din bronz, dar și din metale prețioase. Prezența cihlimbarului în morminte ar putea fi pusă în legătură cu exploatarea acestei rășini fosile în Subcarpații Buzăului[2].

La originile ceramicii de tip Monteoru au contribuit cu precădere grupurile Năeni-Schneckenberg și cel ce îl precede, Năeni-„Zănoaga"-Odaia Turcului, ambele dezvoltate pe un fond cultural al bronzului timpuriu și datate la sfârșitul acestei perioade (vezi mai sus p. 231). Lipsesc datele de cronologie absolută pentru fazele culturii Monteoru. Două date ^{14}C sunt aberant de înalte. Prin comparație cu regiunile învecinate, mai ales cele vestice, este plauzibil să avansăm, pentru primele faze (Ic_{4-3} și Ic_3) o datare la sfârșitul mileniului al III-lea, posibil chiar înainte de 2 200. Sfârșitul culturii Monteoru precede apariția în Moldova și Transilvania a culturii Noua din Bronzul târziu. Cum și în acest caz datele absolute sunt contradictorii, aprecierile cronologice se bazează pe comparații cu ținuturile învecinate. Este verosimil să credem că ceea ce se înțelege prin cultura Monteoru propriu-zisă n-a continuat mult după mijlocul mileniului al II-lea.

La nord de zona în care este atestată cultura Monteoru se dezvoltă în bazinul Bistriței (mai ales între Piatra Neamț și Buhuși) și în cel inferior al Moldovei, cu începere probabil din Bronzul timpuriu, cultura *Costișa* (fig. 37/1–6). Recentele săpături de la Vânători-Neamț, efectuate de Gheorghe Dumitroaia, au pus în lumină o serie de aspecte ceramice ce preced stratigrafic grupul Costișa[3]. Pe versantul vestic al Carpaților răsăriteni, în depresiunile intramontane, se dezvoltă un grup cultural, a cărui ceramică se prezintă în multe privințe ca un aspect al culturii Costișa (grupul Ciomortan)[4]. Deși s-au semnalat descoperiri în Podișul Sucevei sau și mai spre nord, grupul Bilyi Potik, în Ucraina Subcarpatică, care au fost puse în legătură cu cele de la Costișa, atât caracterul izolat, cât și poziția lor cronologică relativă față de cele din Neamț rămân încă a fi precizate.

Așezările de tip Costișa sunt formate din mici grupări de case, răsfirate mai ales pe teritoriul actualului jud. Neamț. Singura stațiune fortificată, care prezintă o depunere de locuire mai consistentă, este cetățuia de la Costișa, aflată pe o poziție dominantă a

[1] M. Florescu, *Câteva observații la ritul și ritualurile practicate de purtătorii culturii Monteoru în lumina săpăturilor de la Cândești (jud. Vrancea)*, în Carpica 10, 1978, p. 97–137.

[2] I. Motzoi-Chicideanu, *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, în B. Hänsel (ed.), Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa, München-Berlin, 1995, p. 219–242.

[3] Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra Neamț, 2000 (Descoperiri de tip Komarov-Costișa, p. 127–156).

[4] V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, *Descoperirile aparținând aspectului cultural Ciomortan de la Păuleni*, în Angustia 5 2000, p. 131–154.

văii Bistriței, la nord de Buhuși (recent s-a identificat la Siliștea, jud. Neamț, încă o așezare fortificată, situată pe o poziție ce domină valea mijlocie a Siretului). Poate fi considerată un centru al unei comunități. Săpăturile efectuate de A. Vulpe și M. Zamoșteanu între anii 1959 și 1962[1] au dovedit că așezarea cu ceramică de tip Costișa (formele principale: ceașca cu una sau două torți, amfora, decorul constând mai ales din triunghiuri hașurate, castronul din pastă grosieră ornat cu striuri etc.) este nemijlocit suprapusă de două niveluri cu ceramică de tip Monteoru (fazele $Ic_2 – Ic_1$ și Ib). Ariile celor două culturi au fost o vreme în contact (există cești de tip Costișa prevăzute cu torți specifice grupului Monteoru). Semnatarul acestor rânduri crede că, în acest caz, se poate presupune o ocupare a cetățuii de la Costișa de către grupuri provenind din apropiere, dintr-o zonă în care se utiliza ceramică de tip Monteoru; aceștia, după un răstimp, a cărui durată nu poate fi precizată, s-au retras spre sud[2]. Detalii ce nu pot fi discutate aici pledează pentru o confruntare[3]. Oricum va fi fost, grupul Costișa, inițial contemporan în mare cu faza Ic_3 a culturii Monteoru, nu mai este prezent mai târziu decât în bazinul Moldovei, iar elemente ale formelor și decorului ceramic se întâlnesc sporadic în Câmpia nordică a Moldovei și în Podișul Sucevei, până când în întreaga regiune se constată prezența elementelor caracteristice culturii Noua.

În întreg spațiul intracarpatic ia naștere cultura *Wietenberg* (stațiunea eponimă: dealul Wietenberg sau „Dealul Turcului", la Sighișoara), bine cunoscută datorită studiilor lui Kurt Horedt și, mai recent, a monografiei scrise de Nikolaus Boroffka[4]. Majoritatea celor cca 400 de situri prezintă o depunere relativ subțire de locuire, sugerând un mod de viață ușor mobil, cu o economie bazată mai mult pe creșterea vitelor (acest mod de viață explică, poate, prezența unor vase cu decor Wietenberg, descoperite în contextul tuturor culturilor învecinate, sugerând contacte permanente cu acestea, probabil prin transhumanță) (fig. 38).

Singura așezare cu mai multe niveluri cercetată până în prezent se află pe o poziție dominantă a văii Crasnei, la Derșida, în Sălaj, la periferia nord-vestică a ariei Wietenberg. Aici au fost identificate, de către arheologul N. Chidioșan, cinci niveluri care, potrivit distribuției ceramicii, caracterizează trei faze (I–III) de dezvoltare a acestui grup cultural[5]. Cea mai veche se remarcă prin abundența ceramicii striate (vezi mai jos p. 263). Bogatul decor spiralo-meandric, realizat prin incizie și incrustație cu substanță albă, specific acestui grup cultural, apare o dată cu faza a II-a, continuând și în cea de a III-a.

[1] A. Vulpe, *K voprosu o periodizacii bronzovogo veka v Moldove*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 105–122. A. Vulpe, M. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Costișa*, în Materiale 8, 1962, p. 308–317.

[2] Vezi recent, A. Vulpe, *Perioada mijlocie a epocii bronzului la Est și Vest de Carpații Răsăriteni*, în V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (ed.), Cultura Costisa în contextul epocii bronzului din România, Piatra-Neamț, 2001, p. 9–12; cf. și A. Popescu, *Beiträge zur Keramik vom Typ Costișa*, în C. Kacsó (ed.), Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten, Ehrensymposion für A. Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, oktober 2001, [Baia Mare, 2003], p. 379–402.

[3] Un alt punct de vedere despre sfârșitul sitului de la Costișa a fost exprimat de Anca Popescu în teza de doctorat *Așezarea de epoca bronzului de la Costișa (monografie arheologică)*, București, 2005.

[4] K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 107–187; N. Boroffka, *Die Wietenberg Kultur: ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, I–II, Bonn, 1994.

[5] N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980.

Fig. 38 Cultura Wietenberg. 1, 8 Sf. Gheorghe; 2, 10-11 Oarța de Sus; 3, 7 Șaeș; 4, 6 motive de pe străchini ale culturii Wietenberg; 5 Sibișeni; 9 Obreja. După N. Boroffka (1, 3, 5, 7-9), C. Kacsó (2, 10-11) și K. Horedt (4, 6). Scări diferite.

Situația de la Derșida nu poate fi decât în parte generalizată în întreaga arie Wietenberg. Boroffka a procedat la serierea asociațiilor tipologice pe ordinator a unui cuprinzător material, recoltat din tot spațiul intracarpatic, și a propus o împărțire a culturii Wietenberg în patru faze (A–D) care, deși nu contrazice observațiile stratigrafice de la Derșida, nu constituie decât o soluție provizorie.

Obiceiurile funerare din aria Wietenberg sunt încă puțin documentate arheologic. În cele cca 200 de morminte săpate până acum predomină ritul incinerației. Se cunosc însă și morminte de inhumație. Inventarul funerar este exclusiv ceramic și aparține fazelor a II-a și a III-a (o fază mai târzie pare a fi reprezentată în necropola de la Dumbrăvița, jud. Bistrița-Năsăud)[1]. De o importanță deosebită este locul de cult cercetat parțial la Oarța de Sus, jud. Maramureș (vezi mai jos p. 367). Aflat în Țara Codrului, la periferia nord-vestică a culturii, aparține în principal fazei a II-a. Imensa cantitate de ceramică (sute de vase de forme și dimensiuni felurite) constituie una din cele mai importante surse pentru studiul ceramicii și al obiectelor de metal (podoabe de bronz, aur și argint) asociate[2].

Deși sunt relativ puține date despre activitatea meșteșugarilor din aria culturii Wietenberg, prezența mai multor descoperiri de arme, podoabe din bronz și tezaure, îngăduie să ne facem o imagine despre o intensă activitate în acest domeniu. Foarte probabil dependent de această arie culturală este tezaurul de la Țufalău (Cófalva), jud. Covasna, descoperit în 1840, constituit din patru topoare din aur masiv și o serie de inele de buclă și șaibe ornamentate, toate din același metal[3]. Pe lama unuia dintre topoare (astăzi pierdut) se distingea un decor al cărui tip este atestat și pe fundul unor cești de tip Wietenberg (fig. 76). Datarea acestei descoperiri în prima jumătate a mileniului al II-lea este foarte probabilă.

Dezvoltată pe un fond al ceramicii striate de la sfârșitul bronzului timpuriu, cultura Wietenberg, prin decorul cu bogate motive spiralo-meandrice ce apare o dată cu faza a II-a, pune o serie de întrebări privind originea acestor ornamente. O relație cu repertoriul carpato-dunărean al motivisticii eneolitice pare puțin plauzibilă, dat fiind marea distanță de timp (poate și peste 1 500 de ani). De aceea, încă de multă vreme s-au făcut ipoteze în favoarea unor influențe venite din lumea egeică. În funcție de sistemul cronologic adoptat, cercetătorii au optat fie pentru o relație cu Micene[4], fie pentru influențe provenite din civilizația cicladicului timpuriu sau/și a minoicului mijlociu (ipoteza A. Vulpe).

Acest din urmă autor a atras atenția asupra asemănării izbitoare dintre decorul de pe unele vase cu caracter cultic din Ciclade (așa-numitele *frying pans*, „tigăi"), databile pe la mijlocul și în a doua jumătate a mileniului al III-lea) și cel de pe unele străchini de o formă specială ce apar în ceramica Wietenberg. Deși diferența de timp între cele două

[1] T. Soroceanu, A. Retegan, *Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens*, in Dacia N.S. 25, 1981, p. 195–229.

[2] C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus Kultur*, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 51–75.

[3] A. Mozsolics, *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson*, în BerRGK 46–47, 1965–1966, p. 1–76.

[4] K. Horedt, *Die Wietenbergkultur*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 107–187.

manifestări ar putea fi de 200 până la 500 de ani, fenomenul poate fi judecat şi diacronic, având în vedere caracterul simbolico-religios al respectivului decor[1].

În ultimul timp, cercetătorul german J. Maran crede că decorul spiralo-meandric din aspectul cultural al bronzului timpuriu egeic (din mileniul al III-lea) a luat naştere în urma unor puternice influenţe provenite din aria culturii Baden, din a doua jumătate a mileniului al IV-lea. Este vorba de aşa-numitul tip ceramic Bratislava, care prezintă şi motive spiralo-meandrice[2]. Prin urmare, ideea unei perpetuări a motivisticei eneolitice în cadrul blocului cultural Baden-Coţofeni n-ar trebui abandonată cu totul. Problema rămâne în continuare deschisă discuţiilor.

Şi mai puţin clar este sfârşitul culturii Wietenberg. S-a vorbit în literatura de specialitate despre o fază a IV-a a acestei culturi, care s-ar dezvolta şi în Bronzul târziu, până la apariţia culturii Noua sau contemporană cu aceasta din urmă. Deocamdată, nu toţi înţeleg acelaşi lucru în definirea acestui aspect cultural. Ipoteza convieţuirii purtătorilor culturii Wietenberg cu cei ai culturii Noua (uneori considerată ca intrusivă în Transilvania, dinspre răsărit) pleacă de la o concepţie istoricizantă, potrivit căreia culturi diferite ar putea reprezenta etnii diferite, ceea ce este, practic, aproape imposibil de demonstrat. În aşezarea de la Rotbav (Braşov) s-a observat o depunere Wietenberg târzie ce era suprapusă de un strat cu ceramică de tip Noua. Desigur, nu este obligatoriu ca acestă situaţie să fie generalizată şi pe restul ariei, aşa încât şi această problemă rămâne în continuare deschisă.

În Câmpia Vestică, implicit în întreg bazinul mijlociu al Tisei (vestul şi nordul României, nord-estul Ungariei şi estul Slovaciei), se dezvoltă cultura *Otomani* (denumită aşa de arheologii români şi slovaci după aşezarea de la Otomani, jud. Bihor, cercetată mai întâi de arheologul clujean M. Roska[3]; arheologii maghiari preferă denumirea de *Füzesabony*, cimitir şi aşezare lângă Eger). Studierea acestei manifestări culturale pe teritoriul actual al celor trei ţări (la acestea se adaugă şi Ucraina transcarpatică) explică concepţiile uşor diferite prin care fenomenul a fost definit. În România, arheologul Ivan Ordentlich a propus, pe baza observaţiilor statigrafice din două staţiuni alăturate — „Cetăţuia" şi „Cetatea de pământ" — de la Otomani, o împărţire în trei faze a acesteia[4]. Prima s-ar caracteriza prin ceramică preponderent ornată cu striuri, în timp ce celelalte două ar prezenta formele şi decorul tipic acestei culturi (în general incizii asociate cu

[1] A. Vulpe, *Spaţiul egeo-anatolian şi Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului*, în Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie, s. IV, tom 21, 1996 (1997), p. 33-47.

[2] J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v.Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer-und frühen Bronzezeit*, Bonn, 1998

[3] M. Roska, *Cercetări la Cetăţuia de la Otomani*, în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secţia pentru Transilvania, Cluj, 1926–1928 (1929), p. 192–205; Idem, *Ásatások az ottományi Várhegyen és Földvárban/Grabungen am Várhegy und Földvár von Ottomány*, în Dolgozatok Szeged 6, 1930, 1-2, p. 163–177;

[4] I. Ordentlich, *Poselenija v Otomani v svete poslednich raskopok*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 115-138; Idem, *Anordnung und Bau der Wohnungen im Rahmen der Otomanikultur in Rumänien*, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 141–153, Idem, *Probleme der Befestigungsanlagen in den Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischen Verbreitungsgebiet*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 457-474; Idem, *Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, în Dacia N.S. 14, 1970, p. 83–97;

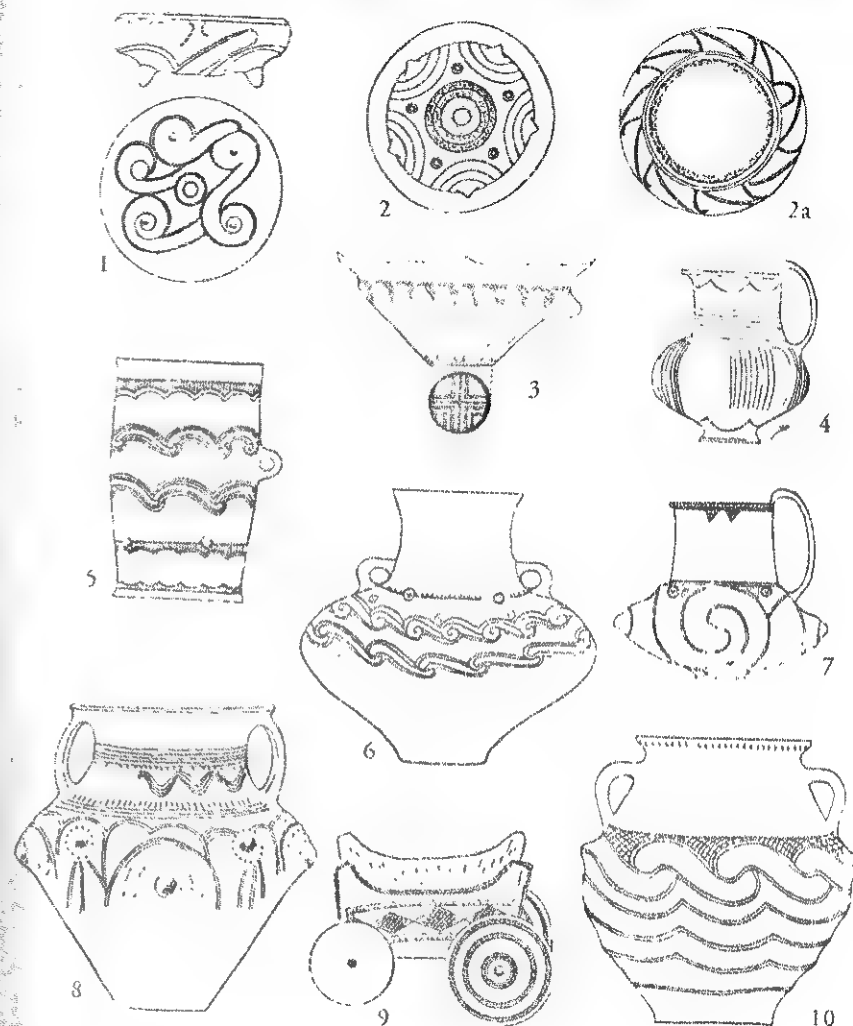

Fig. 39 Cultura Otomani. 1 Fireasm; 2–9 Otomani; 3 Andrid; 4, 7 Valea lui Mihai; 5 6, 8 Ciumeşti; 10 Pir. După T. Bader. Scări diferite

modelarea plastică a părților vasului, asemănătoare canelurilor) (fig. 39). Alții consideră așa-zisa fază I ca fiind ruptă de evoluția culturii Otomani propriu-zise, reprezentând un aspect al sfârșitului bronzului timpuriu (cultura Zók-Nýr)[1]. Săpăturile din așezarea slovacă de la Barca au confirmat doar succesiunea fazelor a II-a și a III-a de la Otomani. Existența unei a patra faze, finale, a acestei culturi, care s-ar perpetua până în perioada târzie a bronzului, este pusă la îndoială de unii cercetători.

Răspândirea culturii Otomani a cunoscut fluctuații în cursul evoluției ei. Astfel, așezările de tip „atol" (insule în cadrul unor zone mlăștinoase) sau „tell", de-a lungul Tisei și al afluenților ei (inclusiv „Cetatea de pământ" de la Otomani), au fost preferate la un anume moment (la Otomani la sfârșitul fazei a II-a), locuitorii retrăgându-se din zonele mai uscate, mai greu de apărat. Pe cursul inferior al Someșului, ceramica de tip Otomani II cedează locul răspândirii celei de tip Suciu; este cazul vaselor din tumulul de la Medieșu Aurit (jud. Satu Mare)[2], care pot fi atribuite atât fazei Otomani II, cât și culturii Suciu. Elemente de tip Otomani apar, probabil, la sfârșitul evoluției acestui grup cultural și în estul Munților Apuseni, în aria Wietenberg. Toate acestea au dus la formularea ipotezei potrivit căreia, pe la mijlocul mileniului al II-lea, această cultură a suferit presiuni din partea unor triburi dinspre apus (așa-numita cultură tumulară), iar purtătorii ei ar fi fost nevoiți să se refugieze spre răsărit. Astfel de ipoteze istoricizante nu au însă decât o valoare relativă, demonstrarea lor fiind îndoielnică.

Practicile funerare ale culturii Otomani sunt destul de bine cunoscute. Se practicau atât ritul inhumației (în unele cimitire majoritar), cât și al incinerației (biritualism). Importantă este necropola de la Tiszafüred, unde cele peste 1 000 de morminte se succed în număr mare și după dispariția culturii Otomani, așa cum este ea concepută de arheologii maghiari, fapt semnificativ pentru evaluarea raportului dintre forma ceramicii unei culturi și natura purtătorilor ei[3].

Cea mai întinsă necropolă Otomani explorată până în prezent este cea de la Nižná Myšla (Slovacia), unde s-au dezvelit foarte multe morminte (săpăturile continuă)[4]. Din păcate, aceste descoperiri, precum și alte necropole de dimensiuni mai reduse, n-au fost încă publicate integral, pentru a permite studierea structurii lor culturale și sociale.

Purtătorii culturii Otomani au fost considerați ca războinici (teza lui I. Nestor)[5]. S-a vorbit chiar de un „imperiu" al purtătorilor acestei culturi. Aceste afirmații se întemeiau pe numărul relativ mare de arme (topoare de luptă, spade, pumnale, toate frumos decorate) descoperite, unele în necropole, altele în mod izolat în aria culturii respective (vezi în

[1] P. Roman, I. Németi, *Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, în SCIVA 37, 1986, 3, p. 198–232.

[2] T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul României. Cultura pretracică și tracică*, București, 19⁷8.

[3] T. Kovács, *Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred*, în Régészeti Füzetek 17, 1975; Idem, *Einige neue Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony-Kultur*, în Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr., PAS 1, 1982, p. 287–304.

[4] L. Olexa, *N.ilezská z doby bronzovej v Nižnej Myšli*, în Slovenská Archeologia 40, 1992, p. 159–204; Idem, *Nižná Myšla*, Košice, 2003; V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*, Rahden, 1999.

[5] I. Nestor, M. Petrescu-Dîmbovița, *Istoria României*. București, 1960.

special depozitele de la Apa, jud. Satu Mare (fig. 76) și Hajdúsámson sau pumnalele decorate de la Barca). Astfel de piese au, în primul rând, funcția de reprezentare a statutului social al purtătorilor lor, iar tipurile acestor arme se cunosc, de asemenea, și în cuprinsul ariilor culturilor învecinate (la noi, în special în culturile Suciu și Wietenberg; vezi însă și pumnalul decorat de la Țibucani, jud. Neamț)[1].

În nordul României, în bazinul inferior al Someșului și în cel superior al Tisei (inclusiv Maramureșul ucrainean și răsăritul Slovaciei) se dezvoltă cultura *Suciu* (după necropola din localitatea Suciu de Sus, jud. Maramureș). Apariția acestui grup cultural într-un ținut în care lipsesc date despre perioadele precedente (Țara Lăpușului, Maramureșul istoric) pune o serie de chestiuni legate de momentul începuturilor lui. O observație statigrafică făcută de arheologul C. Kacsó la Oarța de Jos — „Vâlceaua Rusului", ilustrează succesiunea Wietenberg II-Suciu. Situația din câmpia Someșului, mai sus menționată la Medieșu Aurit, ne prezintă un raport similar cu cultura Otomani, faza a II-a. Prin urmare, dezvoltarea culturii Suciu s-ar produce la sfârșitul perioadei bronzului mijlociu și ar continua în Bronzul târziu. Este o presupunere plauzibilă, care explică și importantele elemente Suciu ce caracterizează decorul ceramic din prima fază a necropolei de la Lăpuș (vezi mai jos p. 276)[2].

Ceramica Suciu se caracterizează printr-o mare varietate de forme (se remarcă ceștile și castroanele). Decorul specific este compus din motive spiralo-meandrice, florale sau geometrizante, realizate prin incizie, excizie, asociate și cu modelarea plastică a pereților vasului (fig. 40; pl. 15). Multe dintre motivele decorative ale ceramicii de tip Suciu vădesc preluarea unor ornamente specifice tehnicii de lucru pe lemn, dovedind astfel indirect existența unei importante industrii a lemnului în zonă. Fenomenul este și mai evident pe vasele din grupul Lăpuș, prima fază (cităm imitația din lut a unei albii de lemn, piesă ce va fi fost poate utilizată pentru spălarea nisipurilor aurifere). Faptul că în decorul culturii Suciu s-au identificat motive ce prezintă similitudini cu ceramica miceniană ridică problema modului prin care s-ar explica eventualele influențe. Posibilitatea unor relații de schimb la distanță, direct sau prin intermediari, între aria Suciu și cea egeică și care s-ar întemeia pe materie primă (metale) contra bunuri din sud, deși greu de demonstrat, este plauzibilă.

Mai intens cercetate au fost așezările de la Culciu Mare și Mic, jud. Satu Mare, unde arheologul Tiberiu Bader a observat și succesiunea a cel puțin două faze[3].

Răspândirea culturii Suciu în Țara Chioarului și a Lăpușului și înfloritoarea evoluție a ceramicii acestui grup se poate explica și prin faptul că triburile respective stăpâneau bogate zăcăminte de cupru și metale prețioase din zonă. Și în aria culturii Suciu se cunosc descoperiri de arme de prestigiu, precum topoarele decorate de la Gaura (azi Valea Chioarului) și Săpânța, jud. Maramureș (fig. 80/4–5, 8).

[1] A. Vulpe, M. Zamoșteanu *Ein reichverzierter Bronzedolch aus der Moldau*, în Thraco Dacica 3, 1982, p. 118–121.

[2] N. Kalicz, *A késobronzkori felsőszőcsi csoport leletei és kronológiai helyzete*, în ArchÉrt 87, 1960, 1, p. 3–15; C. Kacsó, *Contributions à la connaissance de la culture de Suciu de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 45–68; Idem, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur*, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 51–75; T. Bader, *Cultura Suciu de Sus în nord-vestul României*, în SCIVA 23, 1972, 4, p. 509–535.

[3] T. Bader, *Epoca bronzului în nord vestul României. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978

Fig. 40 Cultura Suciu. 1 2, 4-6 Suciu de Sus; 3 Culciu Mare. După A. Vulpe. Scări diferite.

De-a lungul cursului inferior al Mureșului, până la confluența cu Tisa, se dezvoltă cultura *Periam-Pecica* sau, după alții, denumită „cultura Mureș". În aceste ținuturi, pline de zone mlăștinoase, oamenii s-au așezat pe terasele mai înalte ale Mureșului (la Pecica, jud. Arad) sau pe promontoriul de la Periam (jud. Timiș), stațiuni stabile de tip „tell", cu multe niveluri de locuire (9 la Periam, 16 la Pecica). Cercetările au fost conduse la începutul secolului al XX-lea de M. Roska[1], apoi, în timpul celui de-al doilea război mondial, de Dorin Popescu. Periodizarea acestui grup cultural se întemeiază, în principal, pe studiul formelor ceramice (în general slab decorate sau fără o ornamentație specifică) (fig. 41/1–6, 8), raportate la nivelurile de locuire ale celor două situri. Această problemă a preocupat cercetători de renume, precum Gordon Childe[2] sau Vladimir Milojčić[3]. Mai recent, Tudor Soroceanu a propus o periodizare a acestei culturi, cu începere de la sfârșitul Bronzului timpuriu până în perioada târzie, bazându-se, între altele, pe prezența în stratul superior de la Pecica a unor materiale canelate de la începutul epocii fierului[4]. Pe de altă parte, Ion Chicideanu și Monica Șandor-Chicideanu, analizând raportul dintre ceramica din necropolele acestui grup și cea din *tell*-urile de la Periam și Pecica, au ajuns la concluzia că durata locuirii de la Pecica nu depășește, în nici un caz, Bronzul mijlociu, ba chiar, la sfârșitul acestei perioade, întreaga zonă este ocupată, la nord de ceramica de tip Otomani, iar la sud de cea a culturii Vatina[5]. Acest punct de vedere este conform cu situațiile constatate în regiune (așezarea Vatina de la Cornești, Timiș și observațiile stratigrafice de la Moșorin-„Feudvar") și, deci, mult mai verosimil.

Ritul de înmormântare al purtătorilor culturii Periam-Pecica este aproape exclusiv inhumația în poziție chircită, constatată în cele aproape 1 000 de morminte descoperite în necropole, mai ales pe teritoriul Ungariei (Battonya, Deszk, Szőreg etc.) și al Vojvodinei (Mokrin). Inventarul mormintelor este constituit, în principal, din ceramică, iar puținele obiecte de metal (printre care și câteva topoare de bronz), asigură încadrarea acestui grup cultural în perioada mijlocie a bronzului (o serie de date ^{14}C din cimitirul de la Mokrin sugerează un interval de timp între 2 200 și 1 700 a.Chr.).

[1] L. Dömötör, *A pécskai őstelepről származó öntőmintákról*, în ArchÉrt 22, 1902, p. 271-274; M. Roska, *Ásatás a perjámosi Sánchalom*, în Földrajzi Közlemények 39, 1911, 1, p. 16–43; Idem, *Ásatás a pécska-szemlaki határban levo Nagy Sánczon/ Fouilles exécutées au Nagy-Sáncz dans la commune de Pécska Szemlak*, în Dolgozatok Cluj 3, 1912, p. 1–73; Idem, *Ásatás a perjámosi Sánchalom*, în Múzeumi es Könyvtári Értesíti 1913, p. 81–122; Idem, *Ásatás a perjámosi Sánchalom*, în Múzeumi es Könyvtári Értesítő 1914, p. 73–104; Idem, *Săpăturile arheologice de la Periamos Banat*, în Gemina 1, 1923, p. 9–15, 51-56, 78–93, 128–137.

[2] V.G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.

[3] V. Milojčić, *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, în Actes de la IIIe Session du Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistorique Zurich 1950 [Zurich, 1953], p. 256–278.

[4] T. Soroceanu, *Studien zur Mureș Kultur*, Buch am Erlbach, 1991.

[5] M. Sandor-Chicideanu, I. Chicideanu, *Zu den Grabsitten der Periam-Pecica Kultur*, în Dacia N.S. 33, 1989, p. 5-38.

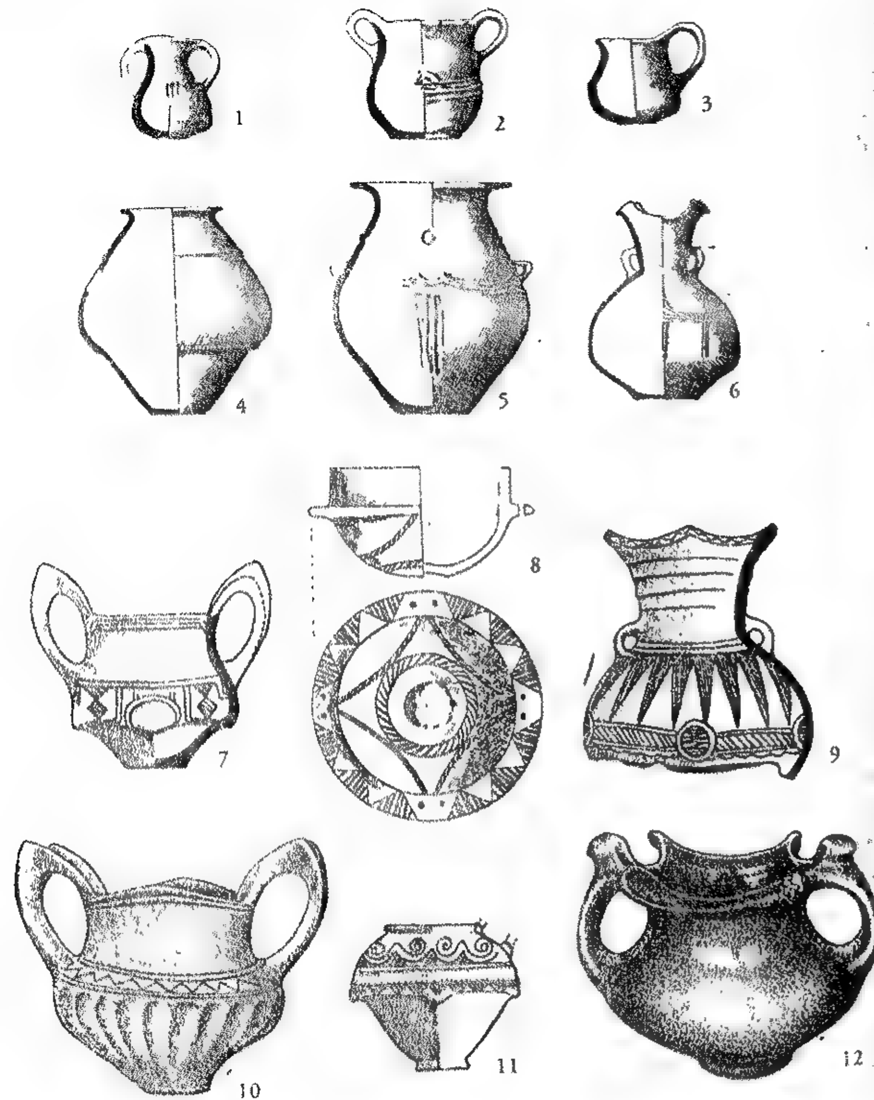

Fig. 41 Cultura Periam-Pecica (1-6, 8); Cultura Vatina (7, 9-12). 1-6 Pecica; 7, 9, 11-12 Moldova Veche; 8 Periam, 10 Liubcova. După T. Soroceanu (1-6, 8) și M. Gumă (7, 9-12). Scări diferite.

Activitatea metalurgică a fost documentată în așezarea de la Pecica prin descoperirea aici a numeroase tipare de piatră pentru turnat diferite piese, mai ales topoare-daltă sau cu gaură de înmânușare transversală[1].

La originea grupului Periam-Pecica se presupune a fi contribuit în special grupul cultural Makó, răspândit atât pe Mureșul inferior, cât și în Ungaria centrală și sud-estică, precum și influențe din partea grupului cultural Nagyrév, situat puțin mai spre vest de aria Periam-Pecica.

Mult mai puțin cunoscute sunt manifestările culturale din Banat și Oltenia. Prezența unor situri, în care predomină ceramica ornată cu striuri sau cu impresiuni așa-zis „textile" sau în formă de „fagure", a fost atestată și parțial cercetată în Banat (vezi stațiunea de la Foeni, jud. Timiș, cercetată de Florin Gogâltan)[2]. Ele au contribuit la formarea culturii *Vatina*, răspândită în Vojvodina și în Banat. Evoluția acestui grup cultural, mult timp confuză, a devenit, în cele din urmă, clară prin săpăturile conduse de Bernhard Hänsel în așezarea de pe Feudvar, la Mošorin, la confluența Tisei cu Dunărea. S-au precizat stratigrafic trei faze, în cadrul cărora au fost cercetate mari locuințe de suprafață, iar datările cu ^{14}C sugerează un interval cuprins între 1 700 și 1 400 pentru durata acestei culturi la Feudvar[3].

Ceramica este uneori bogat ornamentată cu motive lineare și curbo-lineare, realizate mai ales prin incizie; se remarcă ceștile cu torți înalte, în formă de „ansa lunata" (fig. 41/7, 9–12). Interesante sunt un fel de „turtițe" (tablete) de lut, al căror decor amintește ideogramele din spațiul egeic.

În bazinul mijlociu al Timișului (Ictar-Budinți), pe valea Begheiului (Susani) și în depresiunea Caransebeșului a fost identificat grupul ceramic numit *Balta Sărată* (după așezarea eponimă, cartier al Caransebeșului). Decorul prezintă analogii cu al grupului Vatina, dar formele vaselor pun în evidență și influențe din mediile Otomani și Wietenberg. Descoperit relativ recent, periodizarea și cronologia acestei manifestări este încă în discuție[4].

Bronzul mijlociu din Oltenia este caracterizat prin ceramica de tip *Verbicioara*; așezarea eponimă se află în sud-vestul jud. Dolj și a fost cercetată de D. Berciu în 1949–1950. Acest autor a formulat și o periodizare a culturii, numită de el Verbicioara, întemeiată pe cinci faze, ultimele două datând din Bronzul târziu[5]. Această periodizare n-a putut fi până în prezent confirmată stratigrafic. Recentele cercetări ale arheologului Gabriel Crăciunescu, efectuate mai ales în sud-vestul ariei acestei culturi (la Bucura, Dobra, Rogova Mare, jud. Mehedinți)[6], par a susține succesiunea primelor trei faze, teză întemeiată însă tot pe criterii de asociații tipologice (fig. 42). Pe de altă parte, apartenența fazelor numite de D. Berciu

[1] D. Popescu, *Die frühe Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944, p. 73 urm.

[2] F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.

[3] B. Hänsel, P. Medović, *op. cit.*

[4] M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, Timișoara, 1997.

[5] D. Berciu, *Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 123–161.

[6] G. Crăciunescu, *L'Âge du Bronze moyen et final au nord du Danube, à l'est des Portes de Fer*, în Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores, București, 1998, p. 115-138; Idem, *Cultura Verbicioara*, Craiova, 2004.

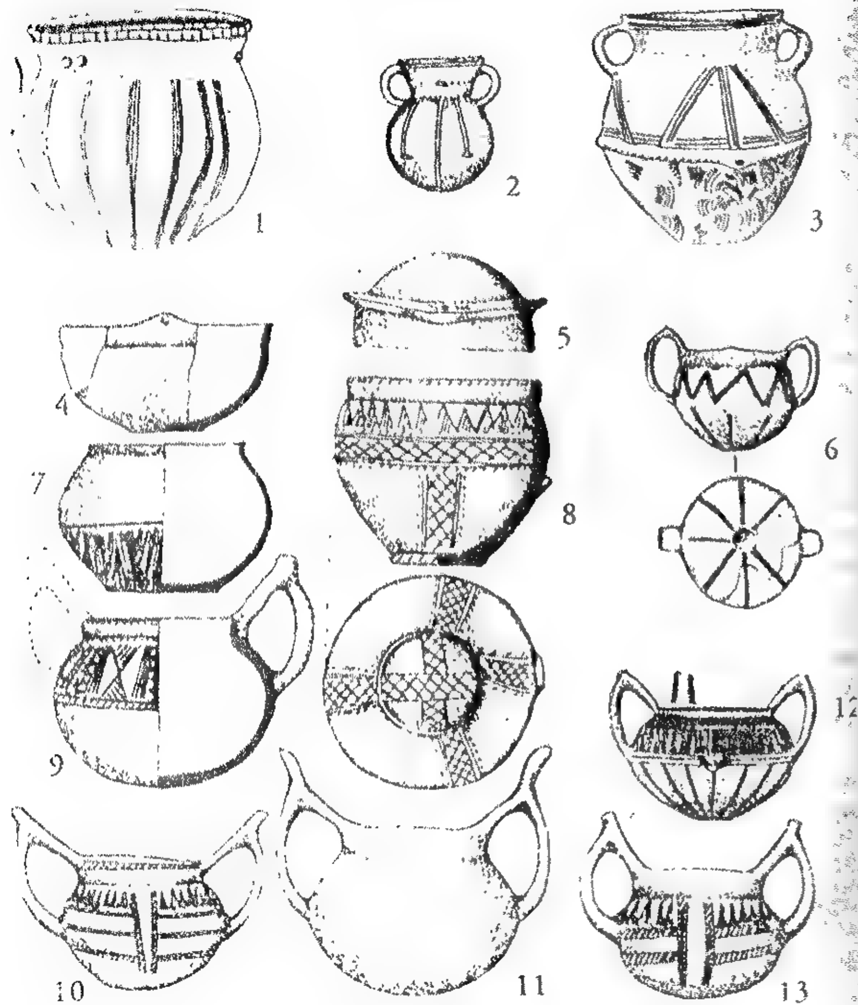

Fig. 42 Cultura Verbicioara. 1-2, 6, 10-13 Verbicioara; 3 Kladovo; 4, 8 Curmătura; 5, 7 Mărăcinele; 9 Bârca. După M. Gumă. Scări diferite.

IV şi V la cultura Verbicioara a fost contestată de B. Hänsel, care le-a inclus într-un grup separat — grupul Govora, atestat mai ales în nordul şi estul Olteniei[1].

Aşezările cu ceramică Verbicioara prezintă, majoritatea, un singur nivel de locuire, sugerând o relativă mobilitate a locuitorilor lor, motivată eventual de căutarea de păşuni pentru creşterea vitelor. Recente analize ale oaselor animalelor din unele situri, încă insuficiente, par totuşi să confirme această idee.

Pentru originea culturii Verbicioara se presupune o contribuţie a grupurilor cu ceramică striată de tip Gornea-Orleşti, definit pe criterii exclusiv de selecţie tipologică a ceramicii, grup care ar fi contribuit şi la geneza aspectului cultural Corneşti-Crvenka din Banat şi din Serbia, toate cu rădăcini în Bronzul timpuriu.

Încheiem prezentarea culturilor Bronzului mijlociu în Muntenia (această perioadă nu este încă bine cunoscută în Dobrogea), unde se dezvoltă cultura *Tei* (numită astfel de la aşezarea eponimă, situată pe malul lacului Tei, în Bucureşti). Cunoscută iniţial prin cercetările de suprafaţă, întreprinse de Dinu V. Rosetti în anii '30[2], această manifestare culturală a fost sistematic cercetată în cea mai mare parte a bazinului Argeşului în perioada postbelică. Se remarcă în special săpăturile efectuate de Valeriu Leahu în diferite puncte din preajma Bucureştilor, ale căror rezultate au format obiectul unui studiu monografic al acestei culturi[3].

Aria culturii Tei cuprinde întreg bazinul Argeşului, prezenţa unor elemente ale acestui grup fiind constatată şi în Ţara Bârsei; de asemenea, situri cu ceramică Tei au fost identificate în bazinul Teleormanului. Periodizarea culturii Tei s-a întemeiat, încă de la început, pe analiza stilistică a formelor şi a decorului ceramicii (fig. 43); singurele observaţii stratigrafice au fost obţinute pentru faza de început la Bungetu, jud. Dâmboviţa[4] şi, pentru fazele evoluate, la Popeşti-„Novaci" (com. Mihăileşti, jud. Giurgiu)[5]. Deşi Leahu a propus o periodizare în cinci faze, apropiată de modelul formulat de D. Berciu pentru evoluţia culturii Verbicioara, analiza critică a materialului existent nuanţează mult definirea etapelor acestui grup cultural. După o fază de început, în care ceramica striată este bogat reprezentată (la Bungetu şi la Căţelu Nou, Bucureşti), urmează o etapă cu o ceramică extrem de bogat decorată, prin incizii, realizate prin tehnica împunsăturilor succesive, umplute cu substanţă albă (fazele a II-a şi a III-a, după Leahu). Etapa următoare (fazele a IV-a si a V-a după Leahu) prezintă, însă, atât de multe discrepanţe faţă de cele precedente, precum şi strânse asemănări cu grupul Govora din Oltenia, încât cercetătoarea Nona Palincaş a propus recent definirea grupului cultural *Govora-Fundeni*, care evoluează în

[1] B. Hänsel, *Hallstattzeit* ..., p. 57.

[2] D. V. Rosetti, *Din preistoria Bucureştilor. I. Civilizaţia de tip Bucureşti. Die Bukarester Kultur*, Bucureşti, 1936.

[3] V. Leahu, *Cultura Tei*, Bucureşti, 1966; Idem, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*, Bucureşti, 2003.

[4] I. Chicideanu, *Unele probleme privind începutul culturii Tei*, în Thraco-Dacica 3, 1982, p. 101-106.

[5] A. Vulpe, *Les phases de la civilisation de Tei à la lumière des fouilles de Novaci*, in Dacia N.S. 8, 1964, p. 319-329.

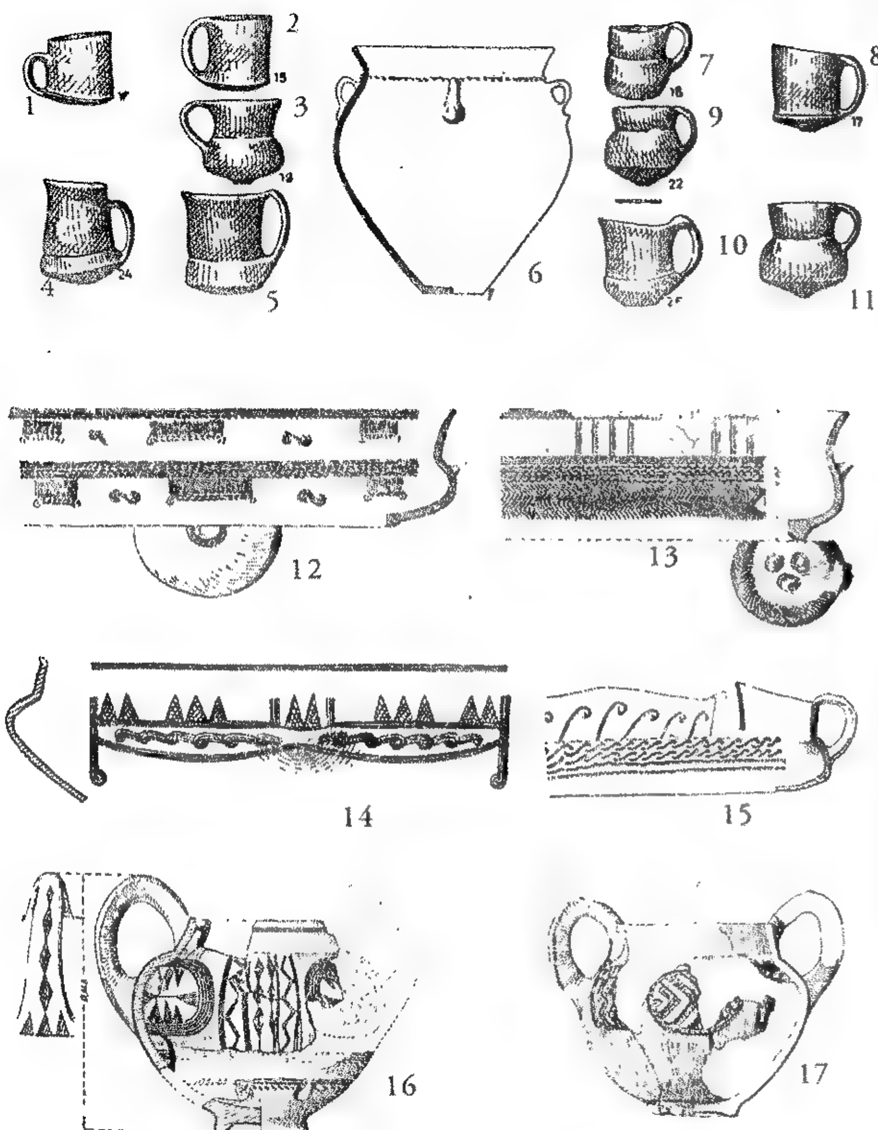

Fig. 43 Cultura Tei. 1-11 forme ceramice din faza Tei III; 12 Bucureștii Noi; 13, 15 București-„Tei"; 14 Popești-Novaci, 16 Giulești; 17 Popești. După V. Leahu (1-11, 16), A. Vulpe (12-15) și R. Vulpe (17). Scări diferite.

Bronzul târziu sub forma unei sinteze între tipurile ceramice de tradiție Verbicioara și Tei[1] (fig. 43/16,17).

Mediul de locuire al purtătorilor ceramicii de tip Tei sunt pădurile cu limanuri fluviatile ale Argeșului și ale afluenților săi, dar și zona de dealuri ale Subcarpaților Meridionali din nordul Munteniei (între Olt și Ialomița). Construcțiile sunt mai ales de suprafață (se cunosc și bordeie), cu pereții din nuiele pomostite cu lut, în așezări mici, de scurtă durată. Se remarcă numărul mare de artefacte din silex, lame utilizate ca seceri sau pentru treieratul grânelor, dar și ca vârfuri de săgeți.

Obiceiurile de înmormântare nu se cunosc (doar câteva morminte de inhumație pot fi atribuite acestui grup cultural; este posibil ca solul de pădure al ariei Tei să nu fi conservat resturile osoase). Știm prea puțin despre activitatea metalurgică a purtătorilor culturii Tei, dar prezența în regiune a spectaculosului tezaur de la Perșinari (arme de aur și de argint) (fig. 73) sau a depozitului de la Tufa, com. Mihăilești, jud. Giurgiu (bronz și aur), este sugestivă pentru a interpreta relația între splendoarea decorului ceramic și eventuala bogăție a deținătorilor, așa cum lasă să se înțeleagă, scriind despre tezaurul de la Perșinari, cercetătoarea Nancy Sandars[2].

Pentru originea culturii Tei se presupune o legătură cu cultura Glina din Bronzul timpuriu, prin intermediul grupului cultural Odaia Turcului. Totuși, lipsesc încă unele verigi care să confirme pe deplin această ipoteză. Cronologia grupului Tei se întemeiază mai ales pe date indirecte, respectiv mai sus-amintitele raporturi cu cultura Monteoru (sigure cu faza I și a II-a), dar și cu cultura Verbicioara; cioburi Wietenberg II au fost descoperite și în așezarea Tei (faza a III-a Leahu) de la Băneasa, București. Data radiocarbon mai sus-menționată de la Popești-„Nucet", este un *terminus ad quem* maxim până la care se mai poate vorbi de cultura Tei propriu-zisă, deci ± 1 500 a.Chr.

*

Aruncând o privire de ansamblu asupra evoluției perioadei mijlocii a epocii bronzului carpato-danubian se cer remarcate câteva aspecte cu caracter supraregional. Cum s-a scris mai sus, multe culturi ale acestei perioade prezintă, la originea lor, un orizont cultural în care se distinge ceramica ornată cu striuri *(Besenstrich)*. Unii cercetători au presupus o răspândire dinspre vest a acestui tip ceramic, respectiv din zona Dunării Mijlocii, unde o serie de grupuri culturale prezintă, încă din bronzul timpuriu, aceste caracteristici[3]. Dacă privim acest fenomen sub forma migrației unei maniere de decorare a ceramicii,

[1] N. Palincaș, *Valorificarea arheologică a probelor ^{14}C din fortificația aparținând Bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)*, în SCIVA 47, 1996, 3, p. 239–295.

[2] N.K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, London, 1968; A. Vulpe, *Tezaurul de la Perșinari. O nouă prezentare*, în CCDJ 15, 1997, p. 265–301.

[3] P. Roman, *Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului și începuturile culturii Otomani*, în SCIVA 35, 1984, 3, p. 266–274; Idem, *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în SCIVA 37, 1986, 1, p. 29–55; M. Rotea, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în Thraco-Dacica 14, 1993, 1–2, p. 84.

atunci putem accepta ideea mai sus expusă, fără însă a vedea în spatele acestor influențe și eventuale mișcări de populație, așa cum ar sugera unele studii scrise în ultimii 30 de ani. Examinarea atentă a fenomenului ceramicii striate arată că apariția ei se constată încă din ultima fază a culturii Coțofeni. Ea este masiv reprezentată la sfârșitul bronzului timpuriu (grupurile Nýr, Gornea-Orlești și altele) și, ca atare, își continuă prezența în primele faze ale culturilor bronzului mijlociu. Excepție pare a face doar cultura Monteoru, unde acest tip ceramic este foarte rar. Ornamentul striat iese din modă în cursul perioadei mijlocii, pentru a reapare în unele grupuri ale sfârșitului epocii bronzului (de exemplu grupul Lăpuș sau Govora-Fundeni). Majoritatea recipientelor ornate cu striuri sunt lucrate din pastă grosieră și au fost în general considerate vase de uz gospodăresc.

O altă problemă este cea a prezenței în toată aria carpato-danubiană, mai intens în bazinul Tisei, a unor piese de os decorate cu motive, multe de tip spiralo-meandric, care amintesc de stilul decorativ din aria egeo-anatoliană. Este vorba de „șaibe" (cu funcția decorativă sau de pecete), cilindri sau piese de harnașament (mai ales psalii), toate lucrate din os. S-a remarcat asemănarea cu decorul unor piese de metal („șaibe", plăcuțe de centură), din inventarul mormintelor-puț de la Micene. Relația mult discutată a decorului de pe placa rombică a acului de argint din tezaurul de la Borodino (sudul Basarabiei) (fig. 72/13) și o placă de centură din mormântul V, de tip puț, de la Micene, se înscrie în cadrul aceluiași context[1].

Cercetările din ultimele decenii au contribuit mult la nuanțarea acestui punct de vedere. Astfel de piese se cunosc în mare număr și în Anatolia, unde apar asociate și cu ceramică datând din perioada regatului vechi hitit (prima jumătate a mileniului al II-lea). Cercetătoarea germană Brigitte Kull a subliniat importanța așezării de la Kül-Tepe, din sud-estul Anatoliei, pentru cronologia acestei categorii de descoperiri. Aici s-a putut preciza, prin prezența unor tăblițe cu numele unor demnitari din Ašur, cronologia contextului în care astfel de piese din os și a imprimeurilor lor pe ceramică apar pretutindeni în Anatolia: intervalul ±1 850–±1 650 (după cronologia scurtă), ±1 900–1 700 (după cea lungă)[2].

Prin urmare, prezența acestor piese de os în contextele culturale ale Bronzului mijlociu românesc nu mai este condiționată de civilizația miceniană, ci poate fi explicată și prin influențe din ampla arie egeo-anatoliană pe parcursul primei jumătăți a mileniului al II-lea. Interesantă este descoperirea fortuită a unui buton de os (poate un sigiliu), cules de pe suprafața unei așezări cu ceramică de tip Noua, la Târgu Secuiesc (jud. Covasna) (fig. 44/1), pe care este redat un motiv decorativ ce se regăsește și în Anatolia (Karahöyük). O astfel de descoperire demonstrează o relație funcțională mai intimă decât reproducerea

[1] F. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg, 1957; B. Hänsel, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr*, în B. Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr., Berlin, 1982, p. 1–38; E. Kaiser, *Der Hort von Borodino: kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, Bonn, 1997.

[2] B. Kull, *Untersuchungen zur Mittelbronzezeit in der Türkei und ihrer Bedeutung für die absolute Datierung der europäischen Bronzezeit*, în PZ 64, 1989, 1, p. 48–73.

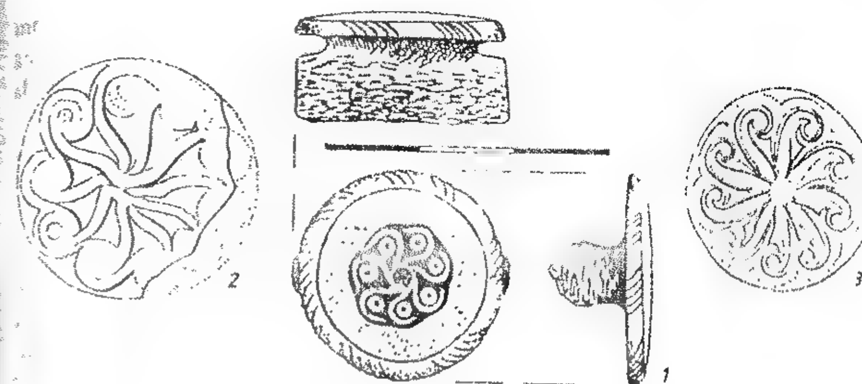

Fig. 44 1 buton de os cu decor de la Tg. Secuiesc, 2-3 piese asemănătoare de la Karahöyük.

unor simple motive decorative, dar, desigur, este prematur a trage concluzii pertinente pe baza unor descoperiri izolate[1]. O altă șaibă de os, pe fața căreia este prezentat un decor în parte similar, a fost descoperit recent la suprafața unei stațiuni cu ceramică de tip Noua, la Dumești, jud. Vaslui.

Descoperirea, în aria și în contextul cultural Monteoru, a mai multor psalii de formă discoidală, lucrate tot din os, pune problema originii lor. Astfel de piese s-au aflat în aria civilizației miceniene (Micene, Kakovatos etc.), fie lucrate din os, fie din metal[2]. Dar și mai surprinzătoare este aflarea lor, în număr mare (toate din os), în așezările și necropolele de dincolo de Ural, de la Sintašta[3] și Arkaim, precum și, izolat, în spațiul intermediar de aproape 4 000 km lungime. În aceste din urmă menționate situri au mai apărut și alte elemente ce vădesc o relație cu Europa de sud-est, cum ar fi tipul unor inele de buclă de aur, a unor brățări sau inele cu capetele spiralice sau a unor tipuri de topoare. Aceste analogii și unele date radiocarbon propun pentru aceste descoperiri îndepărtate un interval de timp cuprins între prima jumătate și mijlocul mileniului al II-lea a. Chr. Deși n-au lipsit formulări care să implice mișcări de populație (autorii săpăturii de la Sintašta considerau această descoperire ca etapă în migrarea triburilor indo-europene, din grupul irano-indian, spre răsărit), este mai plauzibil și, totodată, mai verosimil să concepem fenomenul Sintašta în cadrul permanentelor contacte marcate de circulația bunurilor culturale în întreg spațiul euroasiatic, constatate încă de la sfârșitul neoliticului și prezente, de atunci încoace, aproape incontinuu, cu intensitate mai mare

[1] A. Vulpe, *Spațiul egeo-anatolian...*, p. 37, fig. 1.

[2] A. Oancea, *Branches de mors au corp en forme de disc*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 59–76.

[3] V.F. Gening, G.B. Zdanovič, V.V. Gening, *Sintašta. Arheologičeskie pamjatniki arijskih plemen Uralo-Kazahstanskih stepej*, Čeljabinsk, 1992.

în unele perioade[1]. Prin acest mod de a vedea lucrurile pare mai verosimil să considerăm psaliile discoidale ca o invenție a călăreților răsăriteni, invenție care s-a propagat până la Micene, decât procesul în direcție inversă (amintim că piesa discoidală de la Sărata-Monteoru se spune că a fost găsită în nivelul Ic$_3$).

A. Vulpe

Perioada târzie a epocii bronzului (fig. 45). Circumstanțe istorice și economice proprii bronzului târziu (în ceea ce privește denumirile de bronz „târziu" și bronz „recent" (vezi mai sus p. 218) au determinat schimbări în domeniul tipului de așezare din această perioadă. În locul marilor așezări ale agricultorilor primitivi și crescătorilor de vite, caracteristice multor culturi ale bronzului mijlociu, sunt acum frecvente, pentru unele comunități, așezările temporale, tipice pentru o economie predominant pastorală. Totuși, unele comunități continuau să practice atât creșterea vitelor, cât și agricultura. S-ar putea ca aceste fenomene să fi fost favorizate de unele modificări ale climatului, ca și de o mobilitate mai accentuată și o interferență a triburilor.

Aceste particularități ale felului de viață a comunităților respective din spațiul carpato-dunărean se reflectă în majoritatea culturilor din această perioadă. Pornind de la fondul local, cristalizat în Bronzul mijlociu, aceste culturi au trebuit să capete, datorită circumstanțelor istorice din vremea respectivă, aspecte particulare, de caracter mixt și tranzitoriu, prefațând etapa următoare, aceea a primei epoci a fierului.

În această privință, în Bronzul târziu din spațiul carpato-dunărean pe de o parte se continuă și se încheie evoluția unor culturi din Bronzul mijlociu, iar pe de alta apar, în urma contactelor fondului local cu elemente din est și sud, două noi complexe culturale, cunoscute sub denumirile de Noua-Sabatinovka-Coslogeni[2] și Zimnicea-Plovdiv[3].

Astfel, din grupul culturilor Bronzului mijlociu, ale căror elemente pot fi observate și în Bronzul târziu, fac parte îndeosebi culturile Tei, Verbicioara, Otomani, Wietenberg și Suciu.

În ceea ce privește cultura Tei, ultimele două faze ale acesteia (a IV-a și a V-a), corespunzătoare aspectelor Fundeni și Fundenii Doamnei (după descoperirile de pe teritoriul orașului București), reunite sub denumirea de grupul cultural Govora-Fundeni, sunt contemporane cu cultura Coslogeni, pătrunsă în Bronzul târziu în zonele de câmpie de-a lungul Dunării, la est de râul Mostiștea și în Dobrogea. Predominând creșterea vitelor, s-a trecut de la așezările cu poziție joasă sau mai înaltă și neîntărite, la sălașe asemănătoare cenușarelor (*zolniki*), sub influența triburilor din aria culturii Coslogeni.

Fazele acestea târzii, pe care unii continuă să le atribuie evoluției culturii Tei, atestate îndeosebi pe teritoriul județului Ilfov, se caracterizează, în primul rând, prin decorul ceramicii, care, pe de o parte, continuă cu unele modificări pe acela din fazele anterioare

[1] O privire generală asupra culturilor din vastul spațiu eurasiatic la H. Parzinger, *Die frühen Völker Eurasiens*, München, 2006.

[2] A.C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în ArhMold 2–3, 1964, p. 143–216.

[3] A.D. Alexandrescu, *La nécropole du bronze récent de Zimnicea (dép. de Teleorman)*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 77–97; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, I. Epoca bronzului în spațiul carpato balcanic*, București, 1978.

ale bronzului mijlociu (I–III), pe de alta conțin și elemente noi, ca de exemplu cercurile concentrice cu spițe sau alte motive în interior, meandre și caneluri, ultimele întâlnindu-se doar sporadic în faza anterioară (III). În schimb, în ultima fază (a V-a), ceramica influențată de cea a culturilor Noua și Coslogeni este de calitate inferioară. Olăria acestor ultime faze, prin forme și motive decorative, prezintă asemănări cu speciile ceramice din fazele târzii ale culturilor Verbicioara, Zimnicea-Plovdiv, Coslogeni, precum și cu ceramica din Macedonia din această vreme, ceea ce presupune un larg proces de sinteză culturală.

Piesele de bronz din această perioadă târzie sunt puține, iar dintre acelea din os se disting doi omoplați crestați, de tip Noua, descoperiți la Fundenii Doamnei (București).

În întreaga Oltenie și pe malul stâng al Oltului se întâlnește aspectul târziu al culturii Verbicioara, corespunzător, după unii, etapelor Verbicioara IV și V[1], iar după alții (B. Hänsel), grupului Govora[2]. Spre deosebire de Bronzul mijlociu, când așezările comunităților culturii Verbicioara ocupau terasele râurilor și înălțimi, fiind în unele cazuri fortificate cu șanțuri de apărare, în ultima fază apar și sălașe de tipul cenușarelor, ca și în alte culturi ale bronzului târziu. Ceramica acestui aspect, pe lângă elemente de tradiție Verbicioara (faza a III-a), prezintă și altele noi, comune culturii Gârla Mare-Cârna, unele de tip Wietenberg, în nordul Olteniei, și multe asemănări cu fazele târzii ale culturii Tei (ceea ce a justificat denumirea de grup cultural Govora-Fundeni)[3].

În timp ce pentru faza Verbicioara IV este reprezentativ depozitul de vase de la Govora, pentru faza a V-a se remarcă ceramica din complexul (funerar ?) de la Ișalnița (după comuna suburbană a orașului Craiova).

În această privință, ceramica din faza Verbicioara V se remarcă și prin exemplare cu motive spiralice, din cultura Gârla Mare-Cârna și chiar unele mai târzii, caracteristice ceramicii hallstattiene timpurii, respectiv specia neagră canelată și străchini cu marginea îndoită spre interior. Pe baza acestor caracteristici, faza a V-a a fost subîmpărțită în două subfaze, din care prima cu elemente din Bronzul recent (V a) și a doua, în care acestea sunt asociate cu altele hallstattiene timpurii (V b).

Cele mai apropiate analogii pentru formele de vase din această ultimă fază a culturii Verbicioara, îndeosebi pentru ceștile cu două torți supraînălțate, sunt la sud de Dunăre, în Bulgaria, la Vraca și, mai ales, la Razkopanica și Plovdiv, precum și în Serbia, la Paračin, pe Morava, la nord de Niš.

În afară de acestea, obiectele de bronz, de tip răsăritean modificat, din aria de răspândire a acestui aspect târziu din Oltenia și nord-estul Bulgariei, se deosebesc de acelea ale grupului Noua.

S-a presupus de către unii că aspectul Verbicioara V, ca și aspectul Fundenii Doamnei, s-a constituit pe baza fondului anterior al culturilor Verbicioara și Tei, cu influențe din culturile Dubovac-Žuto-Brdo-Gârla Mare-Cârna, pătrunse aici, probabil, în urma

[1] D. Berciu, *Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 123–161; S. Morintz, *op. cit.*

[2] B. Hänsel, *Hallstattzeit...*

[3] N. Palincaș, *Valorificarea arheologică...*

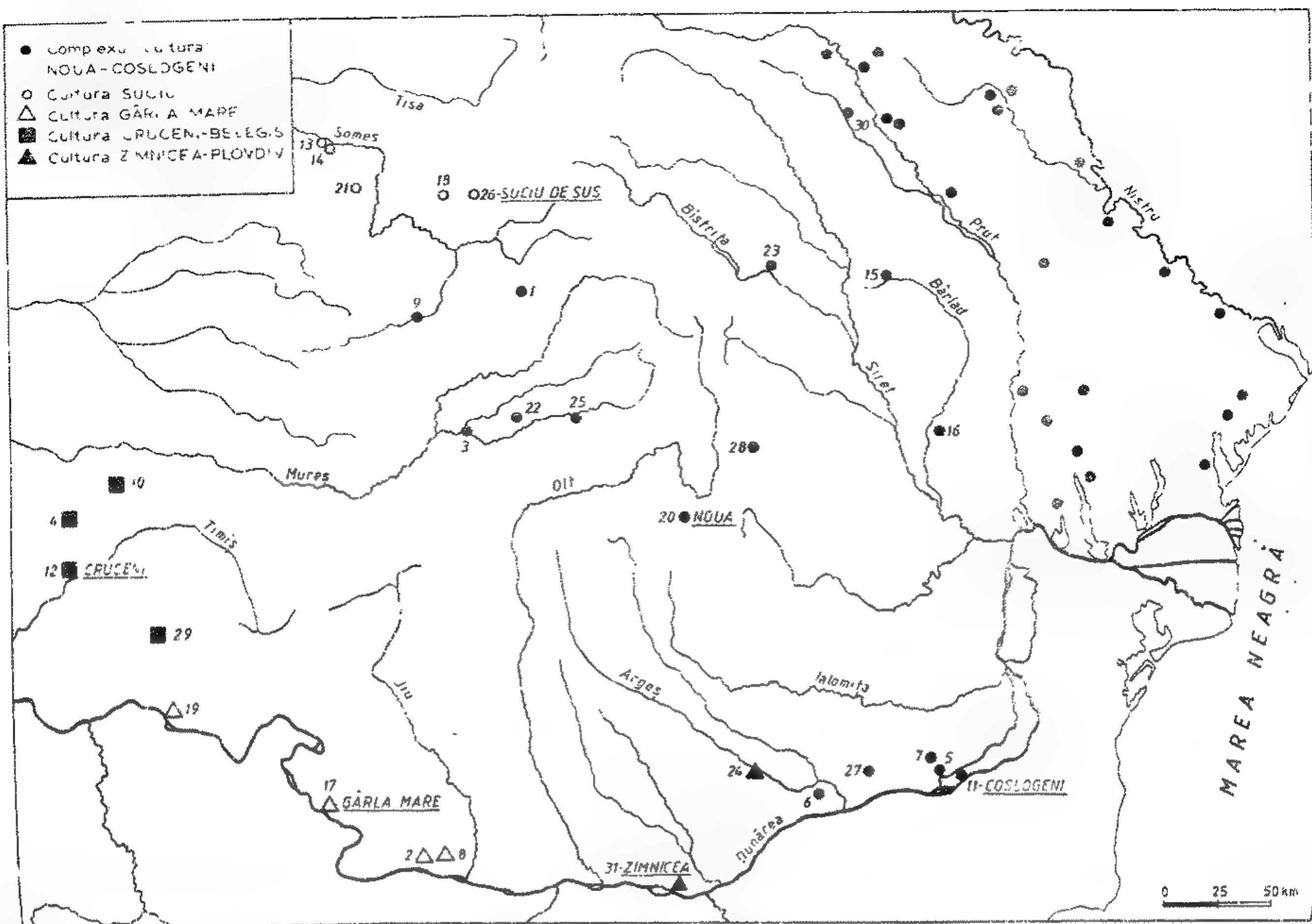

Fig. 45 Harta descoperirilor Bronzului târziu: 1 Archiud; 2 Bistreț; 3 Blaj; 4 Bobda; 5 Călărași; 6 Căscioarele; 7 Ceacu; 8 Cârna; 9 Cluj; 10 Cornești; 11 Coslogeni; 12 Cruceni; 13 Culciu Mic; 14 Culciu Mare; 15 Dumești; 16 Gârbovat; 17 Gârla Mare; 18 Lăpuș; 19 Moldova Veche; 20 Noua; 21 Oarța de Jos; 22 Păucea; 23 Piatra Neamț; 24 Popești; 25 Sighișoara; 26 Suciu de Sus; 27 Sultana; 28 Târgu Secuiesc; 29 Ticvaniu Mare; 30 Trușești; 31 Zimnicea (A. Vulpe).

presiunii exercitate de purtătorii culturii mormintelor tumulare, din cadrul preliminariilor continentale ale marilor migrații egeene[1] (vezi un punct de vedere deosebit: p 287).

Cultura *Gârla Mare-Cârna* (fig. 46), care reprezintă un aspect local al marelui complex al câmpurilor cu urne, răspândit de la Dunărea mijlocie până la est de Jiu și în unele părți din nord-vestul Peninsulei Balcanice, în Serbia și nord-vestul Bulgariei, se dezvoltă pe fondul culturii Vatina, ca și culturile Cruceni-Belegiš și Dalj-Bjielo-Brdo, care aparțin aceluiași mare complex cultural, în legătură directă cu acelea ale grupului Szeremle și ale ceramicii încrustate din Pannonia[2]. Comunitățile acestei culturi ar fi pătruns într-o fază mai târzie în aria culturii Verbicioara, în ultimele faze ale acesteia.

În ceea ce privește grupul *Dubovac-Žuto-Brdo* (după descoperiri din nordul Iugoslaviei, nu departe de vărsarea Moravei în Dunăre), atestată în sud-vestul țării noastre, prin unele descoperiri din așezarea de la Cornești (jud. Timiș) și din necropola de incinerație de la Moldova Veche (jud. Caraș-Severin), este înrudită cu cultura Gârla Mare-Cârna, de unde și denumirea de cultură Žuto-Brdo-Gârla Mare-Cârna, dată de unii acestei culturi, în sensul că denumirea Žuto-Brdo se referă la descoperirile de la vest de Porțile de Fier, iar aceea de Gârla Mare-Cârna pentru acelea din sud-vestul Olteniei[3].

Întrucât așezările culturilor Žuto-Brdo și Gârla Mare-Cârna sunt foarte puțin cunoscute, fiind distruse în mare parte prin alunecări de teren și aluviuni, particularități ale aspectului târziu din evoluția lor, ca de altfel și din etapele anterioare, pot fi reconstituite îndeosebi prin inventarul necropolelor, remarcabil atât prin formele și decorul ceramicii, cât și prin plastica feminină decorată (fig. 46/10; pl. 14), din lut ars, cu analogii în cultura ceramicii incrustate sud-transdanubiene.

Sfârșitul acestor culturi nu poate fi pus pe seama culturii Cruceni-Belegiš și celei a mormintelor tumulare, cum s-a presupus de către unii cercetători, ci mai de grabă prin adoptarea în decorul ceramicii a unor noi elemente (caneluri) care, în faza finală, prezintă elemente ale Hallstattului timpuriu, indicând tranziția către această perioadă.

Cultura Gârla Mare a fost împărțită, pe criterii pur tipologice[4], în patru faze, periodizare ce nu este unanim acceptată ca atare. Faza a III-a a culturii Gârla Mare este considerată contemporană cu faza Verbicioara IV și cu cultura Zimnicea-Plovdiv, iar faza a IV-a a acestei culturi, corespunzătoare ultimului orizont al epocii bronzului din sud-vestul Olteniei, cu faza Verbicioara V și aspectul mixt Verbicioara V-Gârla Mare. După alte opinii, însă, cultura Gârla Mare-Cârna, considerată originară încă din Bronzul mijlociu, ar fi fost înlocuită în cursul Bronzului târziu, în Banat cel puțin, cu cultura Cruceni-Belegiš.

[1] Între alții și de S. Morintz, *op. cit.*

[2] Vl. Dumitrescu, *Necropola de incinerație din epoca bronzului de la Cârna*, București, 1961; I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, cap. III, p. 235–256; Chr. Reich, *Das Gräberfeld von Cîrna*, in PZ 77, 2002, 2, p. 159–179; Eadem, *Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang der mittleren und unteren Donau*, Berlin, 2006.

[3] A. M. Șandor Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoasterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj, 2003.

[4] S. Morintz, *op. cit.*, I. Chicideanu, *Die frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, in Dacia N.S. 30, 1986, p. 7–47.

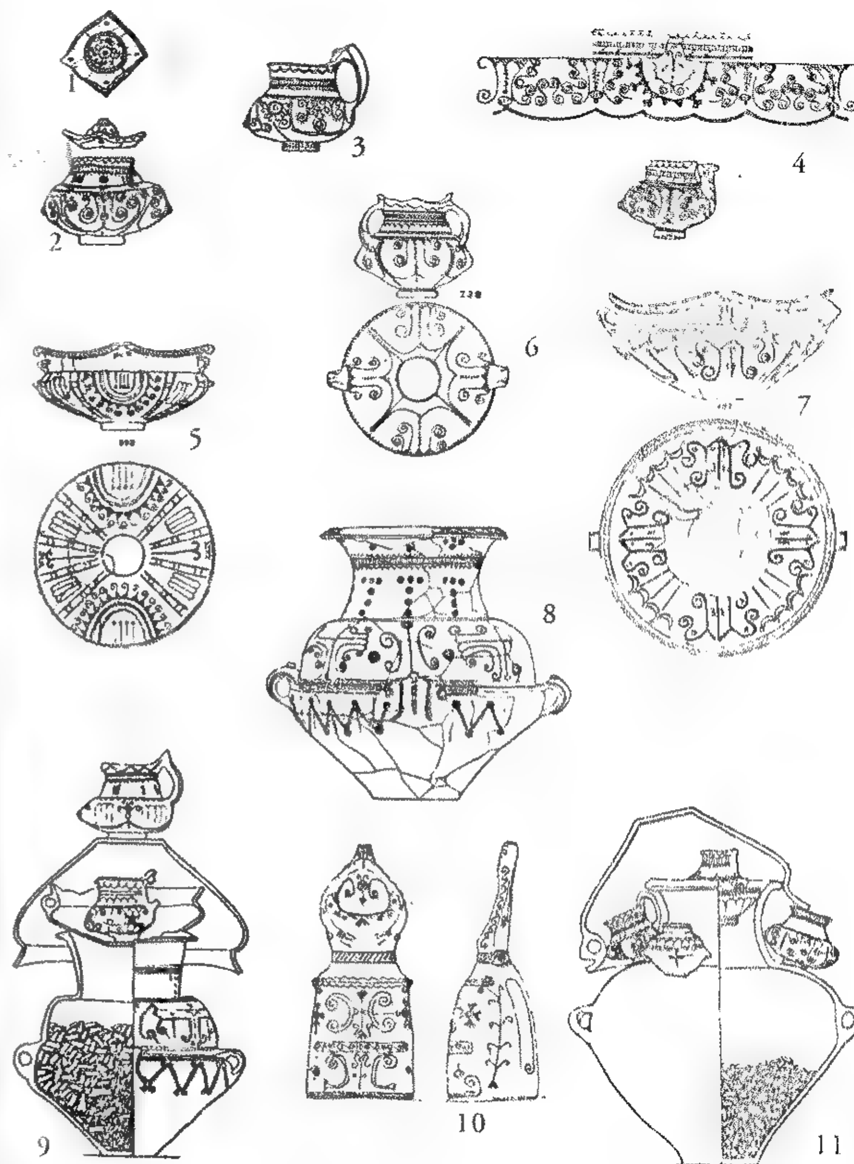

Fig. 46 Cultura Gârla Mare. Ceramică din necropola de incinerație de la Cârna. După Vl. Dumitrescu. Scări diferite.

Contemporană, în parte, cu culturile Dubovac-Žuto-Brdo și Gârla Mare-Cârna, este și cultura *Cruceni-Belegiš* (după necropolele de incinerație de la Cruceni-Timiș din Banat și Belegiš de pe teritoriul Serbiei, la sud de confluența Dunării cu Drava) (fig. 47), dezvoltată pe baza culturii Vatina, aparținând tot marelui complex al culturii cu ceramică imprimată.

Cultura aceasta, răspândită în zona dunăreană din nordul Serbiei și vestul Banatului și cunoscută aproape numai din necropole de incinerație (Cruceni, Bobda, Ticvaniul Mare ș.a.), are în evoluția ei, pe lângă o fază cu ceramică cu decor imprimat și o alta mai nouă, contemporană, către sfârșitul său, cu Bronzul recent. Această fază mai nouă, caracterizată printr-o ceramică (urne, castroane, cești), care continuă pe aceea din prima fază, dar cu trăsături proprii, a contribuit la geneza grupurilor Hallstattului timpuriu, de tip Susani-Hinova-Vârtop[1].

Alte culturi ale Bronzului mijlociu, dezvoltate pe fondul mai vechi în perioada Bronzului timpuriu și cu o evoluție uneori, în continuare, în Bronzul târziu, sunt localizate în Transilvania, Crișana și Maramureș (Wietenberg, Otomani și Suciu).

Cultura Wietenberg, reprezentativă pentru Bronzul mijlociu din centrul Transilvaniei, într-o fază târzie și-a restrâns aria de răspândire la regiunile vestice, ceea ce corespunde cu extinderea culturii Noua. Nu există dovezi care să ateste legături directe și sigure ale ceramicii acestei culturi cu aceea din perioada Hallstattului timpuriu.

În ceea ce privește durata și sfârșitul acestei culturi, s-au exprimat opinii diferite, îndeosebi în legătură cu poziția ei cronologică față de cultura Noua, pentru care se presupune că în unele regiuni ale Transilvaniei au coabitat[2].

În contextul istoric din Bronzul recent, în faza finală (a IV-a) a culturii Wietenberg s-au produs schimbări, pe care unii le pun pe seama apariției triburilor culturii Noua în Podișul Transilvaniei sau a unor influențe dinspre vest în sud-vestul acestei regiuni. În felul acesta, triburile din această fază din centrul Transilvaniei nu ar mai fi ocupat spațiile locuite anterior, din fazele a II-a și a III-a. În schimb, ele ar fi fost mai puțin afectate de pătrunderea culturii Noua în zona de sud-vest, unde a continuat locuirea din faza precedentă.

Din analiza ceramicii din ultima fază a culturii Wietenberg rezultă, pe de o parte, schimbări în repertoriul motivelor decorative, în sensul folosirii mai mult a meandrului, rombului și canelurilor, spre deosebire de spirale, frecvente în fazele a II-a și a III-a, iar pe de alta o creștere a numărului vaselor nedecorate, dar și a reapariției striurilor pe pereții vaselor grosiere. Se remarcă și frecvența vaselor „cuptor" (*pyraunoi*) în așezarea de la Rotbav (Brașov); astfel de vase apar și în Hallstattul timpuriu, de exemplu în tumulul de la Meri, jud. Teleorman (fig. 59/7).

[1] K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în StComSibiu 13, 1967, p. 137–156; M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993; S. Lazăr, *Cultura Vârtop în Oltenia*, Craiova, 2005.

[2] N. Boroffka, *Die Wietenberg Kultur. ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, I–II, Bonn, 1994. Vezi și un alt punct de vedere la A. Vulpe, *Spațiul egeo-anatolian și Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului*, în Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, seria 4, tom 21, 1996 (1997), p. 33–47.

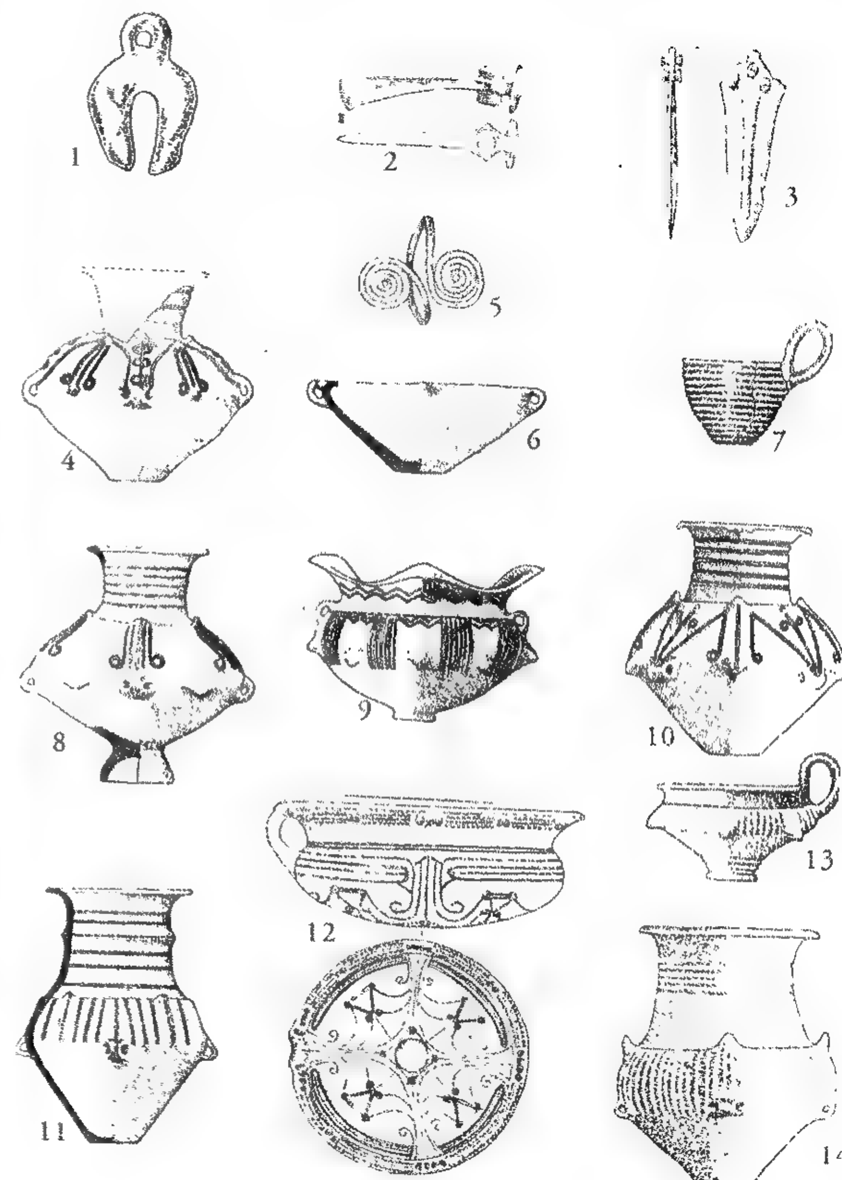

Fig. 47 Grupul cultural Cruceni-Belegiš. 1-10, 12-14 Cruceni; 11 Voiteni. După M. Gumă. Scări diferite.

Cultura *Otomani*, reprezentativă pentru epoca bronzului din nord-vestul României, nord-estul Ungariei şi sud-estul Slovaciei, a avut o evoluţie de mai lungă durată, de-a lungul a trei faze, durând, după unii, din Bronzul mijlociu până în cel târziu, neexistând însă un acord general cu privire la datarea ultimei faze a acestei culturi în această din urmă perioadă. Această evoluţie a fost explicată de unii arheologi maghiari şi români prin rezistenţa opusă de comunităţile acestei culturi, ca şi de acelea ale culturii Suciu din nord-vestul României, faţă de pătrunderea spre est, până la Oradea (cum o atestă o necropolă) şi în Munţii Apuseni a culturii mormintelor tumulare din centrul Europei, datorită presiunii căreia purtătorii culturii Otomani ar fi ajuns până în sudul Crişanei, precum şi în sud-vestul Transilvaniei, unde s-ar fi lovit de rezistenţa triburilor culturii Periam-Pecica şi Wietenberg[1].

Comunităţile culturii Otomani, în ultima fază, au locuit în aşezări rotunde de tip *atol*, pe boturi de deal sau în insule, în zonele mlăştinoase de şes. Ritul funerar din această fază ar fi fost, predominant, incineraţia.

Din evoluţia acestei culturi interesează aici cea presupusă de unii a fi a IV-a fază, caracterizată prin anumite forme de vase (ceşti, castroane cu sau fără loburi, folosite în continuare din faza precedentă şi amfore cu torţi mari) şi decor (canelat, mici împunsături şi proeminenţe), cu analogii în grupurile Hajdúbagos, Berkesz-Demecser şi Piliny, precum şi în grupurile Igriţa şi Bihărea din Crişana[2]. Din punct de vedere cronologic, aceasta este ultima fază a culturii Otomani, existând însă unele îndoieli că ea ar aparţine şi ultimei perioade a epocii bronzului.

La rândul său, şi cultura *Suciu* (vezi p. 255) din nordul Crişanei şi Transilvaniei, Maramureş, nord-estul Ungariei, sud-estul Slovaciei şi Ucraina transcarpatică, a avut o evoluţie mai lungă, cu trei sau patru faze, din Bronzul mijlociu şi, după unii, până în Hallstattul timpuriu, deşi, după alţii, ultima ei fază („clasică") nu ar fi depăşit Bronzul mijlociu, fiind urmată în Câmpia vestică de cultura Berkesz-Demecser[3].

În ceea ce priveşte faza ei târzie, a treia din periodizarea acestei culturi, denumită de către unii Culciu Mare (după două aşezări din această localitate din câmpia sătmăreană), este reprezentată prin descoperirile clasice ale acestei culturi, caracterizate prin formele şi decorul ceramicii, locuinţe de suprafaţă şi ritul incineraţiei fără tumul, care, prin anumite aspecte ale ceramicii (frecvenţa decorului canelat) şi prin unele piese de bronz (celt şi topor de luptă cu disc), s-au datat în Bronzul recent (D), cu o prelungire, eventual, până în Hallstattul timpuriu, sincronizându-se, probabil, cu fazele Otomani III b şi IV şi grupul Berkesz-Demecser, iar sfârşitul fazei cu etapa Lăpuş I.

[1] Cf. şi G. I. Fazecaş, *Migraţie şi invazie în epoca bronzului din Crişana*, în Crisia 32-33, 2002-2003, p. 17-31.

[2] J. Emödi, *Descoperiri din prima epocă a fierului de la Oradea*, în Crisia 11, 1981, p. 321-328; T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest, 1984.

[3] T. Bader, *Cultura Suciu de Sus în nord-vestul României*, în SCIVA 23, 1972, 4, p. 509-535; idem, *Epoca bronzului în nord-vestul României*...; C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus Kultur*, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 51-75.

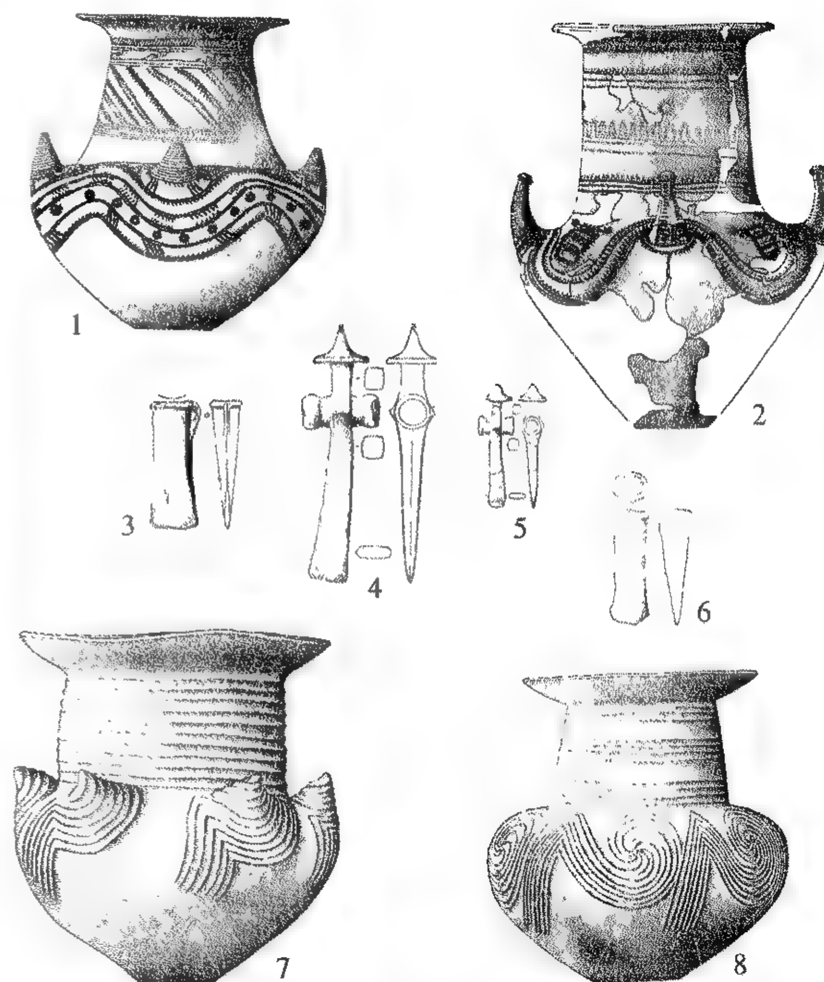

Fig. 48 Lăpuş, jud. Maramureş. Necropolă. Piese din fazele I şi II (după C. Kacsó). Scări diferite. 3-5. bronz, 6: fier.

O importanță deosebită, ce depășește cu mult interesul dezvoltării culturale din aria culturii Suciu, o reprezintă explorarea necropolei tumulare de la Lăpuș (jud. Maramureș). S-au distins de către C. Kacsó două faze: în prima ceramica este bogat decorată în tradiția stilului Suciu (fig. 48/1, 2; 80/1–3 și pl. 15/1), în timp ce cea de a doua fază este caracterizată, în principal, prin decorul canelat (fig. 48/7, 6) (cea grosieră este ornamentă în striuri). În faza întâi, tipurile de bronzuri și un celt din fier (fig. 48, 3–6) sugerează o datare în Bronzul târziu (Br.D.); cea de a doua, prin vasele de tip Gáva și bronzuri, se încadrează în perioada Hallstatt A[1].

În afara multiplelor elemente de ordin cultic, care se pot desprinde și vor forma cu siguranță tema multor studii, necropola de la Lăpuș, care poate fi considerată ca aparținând unei singure comunități tribale, ne arată sugestiv cum, în cadrul evoluției aceleiași comunități, survin modificări ale stilului de ornamentare a ceramicii și ale ritualului funerar, fără ca aceasta să implice și schimbări de natură etnică.

*

În afară de culturile din perioada târzie a epocii bronzului, care, prin formule ceramice, arată o evoluție din Bronzul mijlociu, s-au constituit, în noile condiții istorice ale Bronzului târziu, culturi deosebite, mixte și de tranziție către perioada următoare a Hallstattului timpuriu.

Astfel, pe un spațiu mare, de la Nistrul mijlociu și superior până la est de Munții Apuseni și din regiunea subcarpatică a Ucrainei până în sudul zonei de silvostepă dintre Siret și Prut, este răspândită cultura *Noua* (numită astfel după o suburbie a orașului Brașov, unde s-au găsit mai multe morminte de inhumație). Culturii acesteia, dezvoltată pe fondul anterior al culturilor din Bronzul mijlociu (în special Monteoru, Costișa și Komariv), în urma contactului cu elemente răsăritene ale culturii Sabatinovka timpurie de pe teritoriul Ucrainei, pătrunse spre vest, îi corespunde, în regiunile meridionale ale României, pe cele două maluri ale Dunării, grupul Coslogeni. Avându-se în vedere legăturile culturilor Noua și Coslogeni cu cultura Sabatinovka, se consideră că avem de-a face cu variante locale ale unui complex cultural mai mare, denumit Sabatinovka-Noua-Coslogeni[2] (fig. 49/1–12).

În aria estică a acestui complex, între Nistrul mijlociu și inferior și regiunea Niprului până în estul Crimeii se dezvoltă cultura *Sabatinovka*, care s-a răspândit și în vest între Prut și Nistru[3].

[1] C. Kacsó, *Contributions à la connaissance de la culture de Suciu de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 45–68; A. Vulpe, *Einige Bemerkungen über die mittlere und die späte Bronzezeit im Norden Rumäniens*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 69–76; C. Kacsó, *Contribuții la cunoașterea Bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin*, în Thraco-Dacica 11, 1990, p. 79–98; Idem, *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*, în C. Kacsó (ed.), Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit, Symposium Baia Mare, oktober 1998, [Baia Mare, 2001], p. 231–278; B. Teržan, *Metamorphose – eine Vegetationsgottheit*, în B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (ed.), Interpretationsraum Bronzezeit. B. Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Bonn, 2005, p. 241–261.

[2] A.C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în ArhMold 2–3, 1964, p. 143–216; Idem, *Sur les problèmes du bronze tardif carpato-danubien et nord-ouest pontique*, în Dacia N.S. 11, 1967, p. 59–94; Idem, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, în CCDJ 9, 1991; M. Florescu, A.C. Florescu, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni*, în ArhMold 13, 1990, p. 49–102.

[3] S. Morintz, *Contribuții* .

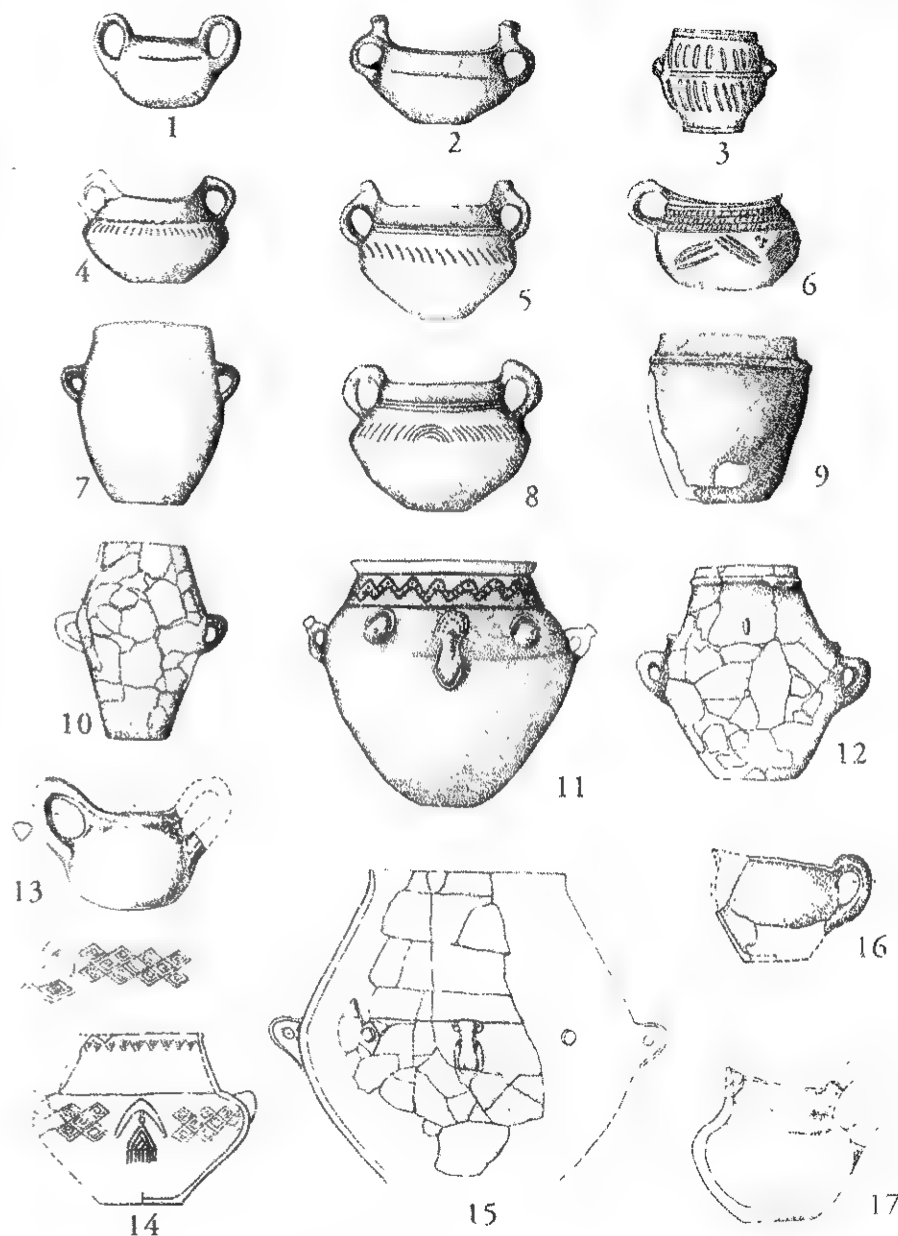

Fig. 49 Culturile Noua (1-9), Coslogeni (10-12) și Zimnicea Plovdiv (13-17). 1 Cascioarele; 2, 7 Truldioara; 3, 6 Gârbovăț; 4 Cluj; 5 Păucea; 8 Blaj; 9 Ceacu; 10-12 Călărași; 13-17 Popești. După A.C. Florescu (1-12) și Nona Palincaș (13-17). Scări diferite.

În felul acesta se explică trăsăturile comune ale culturilor din acest mare spațiu, la sfârșitul epocii bronzului: așezări mici în formă de movile plate sau nivelate, cu multă cenușă, denumite cenușare (*zolniki*), cu scop mai curând profan (resturi de locuințe) decât religios (pentru sacrificii sau în legătură cu cultul vetrei); marea dezvoltare a creșterii vitelor (bovine, ovi-caprine ș.a.), care constituie principala sursă de subzistență în raport cu agricultura primitivă, ce se practica într-o măsură mai redusă; predilecția pentru anumite specii ceramice (cești cu torți supraînălțate cu butoni sau creastă, vase în formă de sac, cu brâu în relief ș.a.) (fig. 49/1,2,4–6,8,9) și o producție sporită de unelte și arme de silex (cuțite curbe și vârfuri de săgeată cu baza concavă sau dreaptă), piatră și, îndeosebi, din corn și os (ace, străpungătoare, seceri, omoplați crestați ș.a.) (fig. 50). Lipsa minereurilor de cupru și depărtarea față de centrele metalurgice ale Transilvaniei au determinat comunitățile acestei culturi din anumite regiuni, cum sunt de exemplu acelea de la est de Carpați, mai bine cercetate prin săpăturile de la Trușești-„Movila din șesul Jijiei" (jud. Botoșani), Gârbovăț (jud. Galați) și din alte localități, să intensifice producerea de unelte din os și corn de cerb. Pe de altă parte, din inventarul obiectelor de bronz ale acestei culturi fac parte unelte, arme și podoabe, de origine răsăriteană, prezente în număr relativ mai mare în depozitele de bronzuri din această vreme de la Băleni (jud. Galați), Râșești și Negrești (jud. Vaslui), Ulmi-Liteni (jud. Iași) și din alte locuri[1].

De asemenea, sunt caracteristice și necropolele acestei culturi, având ca rit funerar predominant inhumația, ca de exemplu la Trușești și la Piatra Neamț în Moldova, Cluj și Archiud, jud. Bistrița-Năsăud, în Transilvania, Pererâta în Republica Moldova, Ostrovet în Ucraina pericarpatică, ca și în alte localități din spațiul carpato-nistrean[2]. Acestea, caracterizate din punct de vedere antropologic prin schelete cu forma craniului dolico-mezocefal în Moldova și brahicefal în Transilvania[3], au un inventar sărăcăcios, care poate fi considerat propriu triburilor de crescători de vite, cu analogii în mormintele culturilor Sabatinovka și Srubnaia.

Procesul constituirii culturii Noua a fost pus în legătură cu fondul local, venit în contact cu răspândirea spre vest a culturii Sabatinovka, la geneza căreia un rol activ l-a avut impulsul purtătorilor mormintelor tumulare de tip Srubnaia-Hvalinsk, și, după interpretările mai noi, și cel al culturii ceramicii cu benzi în relief (*mnogovalikovaia*), care, însă, nu ar fi depășit spre vest Prutul[4].

[1] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

[2] I. Andrițoiu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua în sud-vestul Transilvaniei*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 31–45; G. Marinescu, *Necropola de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua) de la Archiud, com. una Teaca, județul Bistrița-Năsăud*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 46–58; E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII–XII î.e.n.)*, în Thraco-Dacica 15, 1994, p. 141–158; M. Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999; J. P. Gerškovič, *Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres*, Rahden/Westf., 1999, E. Sava, *Die Bestattungen der Noua Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnester und Westkarpaten*, Kiel, 2002.

[3] O. Necrasov, *L'anthropologie de l'aire thrace*, in Actes du IIe Congrès International de Thracologie, III, București, 1980, p. 423–443.

[4] E. Sava, *Relații între cultura Mnogovalikovaja dintre Nistru și Prut și cultura Monteoru*, în Thraco-Dacica 12, 1991, p. 15–37; V. Cavruc, *Once More about the Ponto-Caspic Factor in the Formation of the Noua Culture*, în Thraco-Dacica 19, 1998, 1–2, p. 93–111. Cf. în general și culegerea de studii R. Eichmann, H. Parzinger (ed.), *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*, Bonn, 2001.

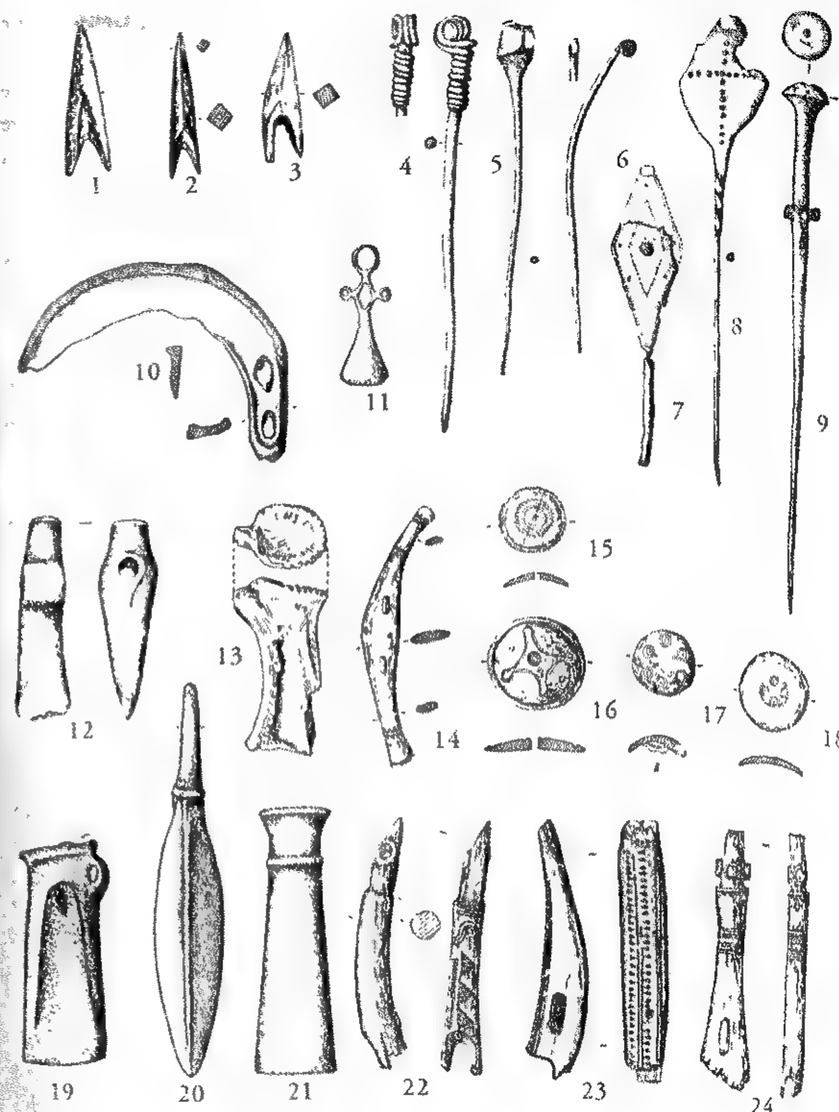

Fig. 50 Cultura Noua. Piese de metal, os și corn. 1-4, 15, 23 24 Gârbovăț; 5 Glăvănestii Vechi, 6 10 Dodești; 7 Ulmu; 8 Hărman; 9, 12, 19 Tăvădărăști; 11 Ulmi; 13, 17 Cavadinești; 14 Horoiata; 16 Bărboasa, 18 Andrieseni; 20 Rogojeni; 21 Voinești; 22 Floreni. După A.C. Florescu. Scări diferite.

Din punct de vedere cronologic, în evoluția culturii Noua s-au deosebit (de către Adrian C. Florescu) două faze atestate prin necropole și așezări, dintre care una de tranziție de la Bronzul mijlociu la cel recent (Noua I) și alta din Bronzul recent (Noua II). S-a pus și problema unei eventuale a III-a faze, contemporană cu începutul Hallstattului în vestul țării.

Cronologia absolută a culturii Noua este diferit văzută de cercetători. O serie de date ^{14}C din așezările de la Mahala (Cernăuți) și Sighișoara, oferă datări aberant de înalte (în groapa de la Sighișoara se aflau amestecate materiale Wietenberg și Noua)[1]. Este plauzibil să vedem premisele fenomenului Noua încă din secolul al XV-lea, evoluția ei continuând în secolele XIV–XIII, poate până la sfârșitul secolului al XII-lea, așa cum sugerează acul cu patru protuberanțe, frecvent în aria Noua, descoperit într-un nivel al așezării de la Kastanas, în Macedonia și datat acolo pe la 1 150 a. Chr.[2].

În sud-estul României, respectiv în Dobrogea și sud-estul Munteniei, până la Mostiștea, precum și în nord-estul Bulgariei, s-a răspândit cultura *Coslogeni* (după așezarea de pe înălțimea „Grădiștea" de la Coslogeni din Balta Borcea, jud. Ialomița), care face parte, ca și cultura Noua, din complexul Noua-Sabatinovka-Coslogeni[3] (fig. 49/10–12).

Așezările acestei culturi, mai mici, în formă de sălașe de tipul cenușarelor (*zolniki*), sau mai mari, conțin o mare cantitate de oase de animale domestice, în legătură cu ocupația principală, creșterea vitelor, în special a taurinelor, alături de care se practica, pe o scară mai redusă, și cultivarea plantelor.

În ceea ce privește inventarul așezărilor, predomină diferite forme de ceramică (vase în formă de sac, castroane, cești cu două torți supraînălțate ș.a.) care prezintă analogii mai strânse în cultura Sabatinovka, în prima fază a culturii Coslogeni, precum și asemănări cu ceramica din faza târzie a culturii Monteoru, cu cea a culturii Zimnicea-Plovdiv și cu cea de tip Noua din faza a doua a acestei culturi, precum și cu altele, din mediul sud-dunărean. Diferite forme ale vaselor acestei culturi sunt decorate cu benzi în relief, triunghiuri cu hașuri incizate, șiruri de puncte și cu alte motive.

Din restul inventarului rețin atenția „sceptrele" din piatră, de formă cvasi-cilindrică (fig. 50/21), caracteristice culturilor Coslogeni și Sabatinovka, secerile de tip „tupic", din maxilare de animal și omoplați de animale cu crestături, alături de alte numeroase obiecte de os, față de care cele de bronz sunt mai puține, remarcându-se acele cu capul în formă de placă rombică și cu decor *au repoussé*, precum și varianta răsăriteană a celtului de tip transilvănean (fig. 50/7,13,19).

[1] Discutate de N. Palincaș, *Valorificarea arheologică...*; Idem, *Câteva observații cu privire la utilizarea datelor radiocarbon*, în SCIVA 48, 1997, 1, p. 17–30; A. Vulpe, *Spațiul egeo-anatolian...*

[2] A. Hochstetter, *Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken*, în Germania 59, 1981, 2, p. 239–259.

[3] S. Morintz, N. Anghelescu, *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, în SCIV 21, 1970, 3, p. 373–415; S. Morintz, *Contribuții...*; B. Hänsel, *Hallstattzeit...*

Relativ la ritul funerar, s-a practicat, poate, incinerația, cum s-a constatat într-o movilă de la Sultana, la nord-est de Oltenița.

Cultura Coslogeni, după unii cu trei faze în evoluția ei, a început la sfârșitul Bronzului mijlociu și a continuat în Bronzul recent, când este contemporană cu cultura Noua, cu care prezintă legături, îndeosebi în ceea ce privește ceramica. În afară de acestea, într-o fază mai veche a avut relații mai strânse cu cultura Sabatinovka, cu care a evoluat paralel, iar într-una mai nouă s-a remarcat printr-un progres rezultat în urma contactului cu fazele finale ale culturii Tei și ale grupului Zimnicea-Plovdiv. Pe de altă parte, tipurile de unelte de piatră se aseamănă, ca tehnică, cu cele ale culturii Tei, ceea ce indică, de asemenea, contactul cu acestă cultură.

Unii cercetători consideră, pe de o parte, că prezența acestei culturi în Muntenia, în prima fază, a afectat evoluția culturii Monteoru, între prima și a doua ei fază determinând fortificarea așezării din stațiunea eponimă, iar pe de alta, prin înaintarea ei, din faza a doua, la Dunăre, pe care a depășit-o, a ocupat zona locuită de comunitățile culturii Zimnicea-Plovdiv, durând acolo, se pare, până la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului timpuriu. Această concepție istoricizantă nu este împărtășită de toți cercetătorii.

Complexul Noua-Sabatinovka-Coslogeni, cu marea lui arie de răspândire, ocupă un loc aparte în cultura și istoria populațiilor de la sfârșitul epocii bronzului din spațiul carpato-dunărean. În acest context a avut importanță factorul răsăritean al mormintelor tumulare Srubnaia-Hvalinsk care, în afară de Moldova și Podișul Transilvaniei, a cuprins și estul Câmpiei Munteniei și Dobrogea.

În legătură cu transformările de la sfârșitul epocii bronzului mijlociu dintre Dunărea Superioară și stepele Volgăi, bazinul Vistulei Superioare și zonele sud-balcanice, se consideră că s-au manifestat două curente din direcții opuse, din care unul din estul Europei (culturile Srubnaia-Hvalinsk și Mnogovalikovaia) și altul din zonele est-central-europene (cultura mormintelor tumulare). Curentul dinspre est ar fi avut ca rezultat, în urma sintezei cu autohtonii, apariția complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni, a cărui apartenență etnică constituie încă un subiect de discuție, unii cercetători punându-l pe seama tracilor, iar alții a traco-cimmerienilor. În ceea ce privește cultura Noua, în legătură cu ultimele interpretări, ar trebui să se admită pe de o parte penetrația cimmerienilor în aria culturii Noua în secolele XIV–XII a. Chr., ceea ce nu este dovedit, iar pe de alta participarea unei componente cimmeriene la formarea culturii Noua, cât și la etnia tracă, ipoteza greu de acceptat, întrucât se presupune că procesul etnogenezei tracilor ar fi fost încheiat în perioada ulterioară Bronzului târziu, respectiv în Hallstattul timpuriu. Desigur, aceste ipoteze istoricizante, care în ultima vreme sunt puse la îndoială de mulți cercetători mai tineri, trebuie, în cel mai bun caz, văzute cu multă prudență (despre cimmerienii istorici, vezi și cap. IV).

Tot din perioada târzie a Bronzului datează și complexul *Zimnicea-Plovdiv* (după necropola cu morminte de inhumație, cu schelete chircite, de la Zimnicea și depozitul de vase de lut de la Plovdiv din Bronzul târziu), răspândit într-o zonă îngustă

nord-dunăreană, din sudul Munteniei, dintre orașele Zimnicea și Oltenița, și estul Bulgariei până la sud de Balcani[1] (fig. 49/13–17).

Complexul acesta, de origine sud-dunăreană, caracterizat prin vase globulare cu două torți (*kantharoi*) și căni cu buza oblică, a fost pus în legătură cu un curent cultural sudic, balcano-dunărean, venit în contact cu cultura Tei (poate încă din faza a IV-a) și, într-o măsură mai redusă, cu culturile Verbicioara târzie, Gârla Mare-Cârna si Coslogeni.

În felul acesta, comunitățile din zona meridională a României, în care este localizat complexul Zimnicea-Plovdiv, au fost orientate, cultural, și poate și etnic, către sud și vest, fiind deschise, în cadrul grupului Coslogeni, și unor elemente de origine răsăriteană, aparținând marelui complex Noua-Sabatinovka-Coslogeni. În afară de aceasta, prezența ceramicii de tip Zimnicea-Plovdiv, ca și a culturii Coslogeni (faza a III-a) în așezarea Troia VII, atestă răspândirea și spre sud-est, până în nord-vestul Anatoliei, în secolele al XIII-lea și al XII-lea a.Chr., a unor elemente balcano-dunărene, corespunzătoare acestor culturi.

M. Petrescu-Dîmbovița

Marea migrație egeică. Sub acestă denumire s-a constituit, încă în prima jumătate a secolului al XX-lea, concepția unui fenomen cu dimensiuni istorice, ce presupune deplasarea unor triburi central-europene — încă din perioada Bronzului C (Reinecke), cea a „mormintelor tumulare" — în direcția sud-estului continentului. Pe seama acestor presupuse migrații succesive a fost pus, în ultima instanță, declinul civilizației miceniene, distrugerea Regatului hitit și invazia popoarelor numite „ale mării" în Egipt[2]. În ultimii 30 de ani s-au exprimat, din ce în ce mai frecvent, puncte de vedere critice față de acest mod de prezentare a unor fenomene istorice și arheologice, pentru ca, în cele din urmă, să se demonteze în cea mai mare parte întreaga construcție[3]. Dacă acest mod de a vedea lucrurile situează „marea migrație egeică" printre miturile construite din ipoteze, îndreptățite la un anume moment al istoriei arheologiei, nu pot fi totuși negate o serie de restructurări care s-au petrecut, spre sfârșitul mileniului al II-lea, în tot acest vast spațiu[4]. O prezentare succintă a acestei probleme în cadrul prezentului volum se justifică prin faptul că nu o dată transformările observate în plan arheologic în această perioada din spațiul carpato-dunărean au fost explicate prin „preliminariile" acestor ipotetice migrații.

Întreaga perioadă, zisă a „câmpurilor de urne" (secolele XIV–IX a. Chr.) din Europa Centrală, este astăzi văzută ca o epocă de stabilitate și înflorire culturală pe toate planurile. Fără a nega frământări locale, implicând și mișcări de populatie în cadrul unor zone

[1] S. Morintz, *Contribuții*...; B. Hänsel, *Hallstattzeit* ..., N. Palincaș, *Valorificarea arheologică*...

[2] W. Kimmig, *Seevolkerbewegung und Urnenfelderkultur. Ein archäologisch-historischer Versuch*, in R. Uslar, K. Narr (ed.), Köln Studien aus Alteuropa I, 1964, p. 220–283; A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung*, în ActaArchHung 8, 1957, p. 119-156.

[3] N. K. Sandars, *The Last Mycenaeans and the European Late Bronze Age*, în Antiquity 38, 1964, 152, p. 258–262; Idem, *From Bronze Age to Iron Age: a Sequel to a Sequel*, în J. Boardman, M. A. Brown, T.G.E. Powell (ed.), The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C.F.C. Hawkes, London, 1971, p. 1-29.

[4] Cf. și K. Kristiansen, *Europe before History*, Cambridge UK-New York, 1998.

restrânse, ideea unei mari migrații, cum s-a presupus încă din secolul al XIX-lea, din aria culturii Lausitz în diverse direcții, mai ales înspre Europa de sud-est — migrație pe care unii au pus-o pe seama populațiilor ilirice —, este în prezent considerată complet *obsoletă*, cum se exprima cunoscutul preistorician german Georg Kossack[1].

Pe de altă parte, în întreaga arie egeo-mediteraneană au avut loc transformări profunde, care au implicat un „colaps" al civilizației miceniene și al regatului hitit în Anatolia. Nu se poate preciza dacă aceste două situații sunt contemporane, însă ele sunt, oricum, apropiate în timp: nu mult după 1 200 a.Chr. Cauzele acestui colaps au fost explicate în diverse feluri. Cu totul neverosimilă este o presiune dinspre centrul Europei. Dintre numeroasele teorii formulate cu privire la sfârșitul civilizației miceniene, cea mai plauzibilă pare a fi cea a unor frământări sociale în cadrul societății miceniene târzii, fapt de care au profitat (sau a fost chiar pricinuit de) unele triburi grecești, în speță doriene. Nu sunt excluse substanțiale modificări climatice (s-a presupus o secetă prelungită), care ar explica de ce civilizația miceniană continua să înflorească în afara Peloponesului, în sudul Italiei și în Sicilia sau în insulele orientale și după sfârșitul perioadei palațiale. Aceste restructurări sociale s-ar reflecta și în transformările de sens ale unor cuvinte de exemplu: *pa-si-reu* (în greaca miceniană), care desemna un demnitar oarecare, a devenit βασιλεύς, rege în greaca clasică; sau *wa-nax* (în greaca miceniană), care avea sensul de principe, devenit ἄναξ în greaca clasică, cu înțeles de șef, vechiul atribut rămânând doar în scrieri poetice în care se evocă timpurile eroice. Toate acestea ar fi și în concordanță cu tradiția literară clasică grecească. Totodată, pe plan arheologic se constată și zone din Grecia care n-au fost afectate de presupusele migrații, precum Attica.

În Anatolia, în timpul penultimului rege hitit, Arnuwanda III (cca 1 220–1 200 ?), documentele menționează tendințe de destrămare ale unității regatului, prin pretenții de independență ale unor căpetenii locale, care reprezentau și părți ale conglomeratului etnic din care era constituit Regatul hitit. Sub Suppiluliuma II, ultimul rege, arhivele de la Hatușa dispar o dată cu incendiile ce se constată în capitală și în alte orașe ale regatului (după 1 200 a.Chr.). Cu siguranță au avut loc și restructurări de populație. În secolul al XII-lea apare prima dată în scrierile asiriene populația numită *mušku*, prin care erau desemnați mai târziu frigienii traci din centrul Anatoliei. Tot acum se situează și ceramica de tip est-balcanic, atestată în depunerile nivelului VII B_2 de la Troia. Relații între populații vest-anatoliene și triburile tracice își găsesc ecoul în poemele homerice. Dar toate acestea sunt expresia unor confruntări limitate regional și nu acreditează teoriile ce le-ar putea extinde mult în Europa de sud-est și să afecteze astfel și spațiul carpato-dunărean.

Alte argumente în favoarea „marii migrații egeice", cum ar fi răspândirea în aria est-mediteraneană (Creta, Siria etc.) a spadelor cu limbă de mâner, armă tipică a luptătorilor central- și sud-europeni, este văzută ca preluare a unei arme eficiente de către diferite populații, nu ca o dovadă a unei migrații. Frumoasa comparație între echipamentul militar al filistinului

[1] G.W. Kossack, *Mitteleuropa zwischen dem 13. und 8. Jahrhundert v.Chr.Geb. Geschichte, Stand und Probleme der Urnenfelderforschung*, în Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und sudlich der Alpen, Bonn, 1995, p. 1–64.

Goliat (1 Regi 17, 4) și cel al unui luptător (șef) central-european, făcută de Wolfgang Kimmig în 1962, se poate deci explica și altfel și nu este expresia „acestei mari migrații".

Indiferent de ipotezele propuse, colapsul civilizațiilor miceniană și hitită puțin după 1 200 a.Chr. este o realitate istorică și acest fenomen a înrâurit, cu siguranță, culturile din periferia nordică a acestor civilizații. Ideea lui A. Sherratt, care vede în creșterea circulației bronzurilor din centrul Europei până în Caucaz o consecință a acestui colaps politic, este atractivă[1].

A. Vulpe

Intensificarea metalurgiei în perioadele Bronzului mijlociu și târziu. Este greu a găsi o limită în cadrul dezvoltării metalurgiei bronzului, între perioada mijlocie și cea târzie. Evoluția acestei îndeletniciri arată o intensificare și o perfecționare continuă, care-și atinge punctul culminant la începutul epocii fierului (Hallstatt A, după Reinecke). Metalurgia bronzului, pe substratul anterior al Bronzului timpuriu, a început să se dezvolte în Bronzul mijlociu, când s-au constituit trei importante centre ale acestei metalurgii: euro-asiatic, caucazian și carpatic, cu o bogată activitate în Bronzul mijlociu și, îndeosebi, în cel târziu și în Hallstattul timpuriu.

Centrul euro-asiatic, cu o mare răspândire între Nipru și Enisei, a fost în contact, spre vest, cu centrul carpatic, în perioada lui de înflorire și, spre est, cu cel central-asiatic din regiunea Sejma-Altai.

La rândul lui, centrul caucazian, cu o răspândire în spațiu mai limitată, se distinge printr-o bogată producție metalurgică, îndeosebi în zona nordică. Centrul acesteia, a cărui graniță sudică trece prin câmpia înaltă din estul Anatoliei și nord-vestul Iranului, nu a fost în contact cu cel euro-asiatic, pe care nici nu l-a influențat, cu toată producția sa bogată în obiecte de bronz. De asemenea, numărul pieselor de import caucaziene din tot estul Europei este redus, deosebindu-se clar de cele ale producției locale.

Un alt centru, deosebit de puternic, al metalurgiei bronzului este cel carpatic, în cadrul căruia un loc aparte, prin varietatea, frumusețea și mulțimea obiectelor de bronz, îl ocupă depozitele din Bronzul mijlociu și târziu din Transilvania, precum și, îndeosebi, din Hallstattul timpuriu. Bronzurile acestui centru metalurgic rivalizează cu cele ale centrului euro-asiatic cu care a fost în contact, și cu produsele centrului caucazian, care, în ciuda marii bogății de bronzuri, nu l-au influențat, spre deosebire de centrele metalurgice din zonele central- și est-central europeană și balcano-dunăreană.

Paralel cu aceste centre, în Bronzul mijlociu din Europa au mai fost active și altele, cu anumite particularități locale, în zonele balcano-dunăreană, a Dunării Mijlocii, a Tisei și a Ucrainei transcarpatice, cu legături mai strânse cu cercurile carpatic și din centrul Europei, din aria culturii Aunjetitz, bogată în bronzuri, precum și în vestul Europei, în cadrul culturii El Argar din Peninsula Iberică si a Ronului din Franța.

[1] A. Sherratt, *What Would a Bronze-Age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory*, în Journal of European Archaeology 1 2, 1993, p. 1-58.

La rândul lor, populațiile din nordul Europei, pe baza schimbului cu chihlimbar, au dezvoltat o splendidă metalurgie a bronzului, cum o atestă numeroasele piese din depozitele și mormintele din Danemarca, Germania, Suedia și din alte regiuni septentrionale ale Europei.

În ceea ce privește spațiul carpato-dunărean, metalurgia bronzului a început să se dezvolte din plin în special din Bronzul mijlociu. În Transilvania, mai ales, se constată o bogată activitate în acest domeniu, multiplicându-se, prin folosirea tiparelor pentru turnat topoare din bronz (Pecica-Arad, Sărata-Monteoru-Buzău și din alte locuri), lucrul pe loc al metalului, cu un conținut mare de cositor, datorită accesului la această materie primă, în urma schimburilor mai active cu Europa Centrală.

Dezvoltarea mai mare a metalurgiei bronzului în această perioadă se reflectă îndeosebi în depozitele de bronzuri din nord-vestul, centrul și sud-vestul Transilvaniei [Apa, jud. Satu Mare (fig. 76), Valea Chioarului (fost Gaura), jud. Maramureș, Ighiel, jud. Alba, Deva I ș.a.], acelea din nord-vestul Transilvaniei înscriindu-se în aria cu depozitele de bronzuri din nord-estul Ungariei (Hajdúsámson și Zajta). O grupare mai mare a acestora este în cuprinsul culturilor Otomani și Suciu, pe văile Someșului și Crișului, fapt explicabil prin zăcămintele de minereu de aramă din apropiere[1]. Alte câteva descoperiri de acest fel sunt localizate în centrul Transilvaniei, în aria culturii Wietenberg, pe valea Mureșului, din care provin cele mai multe rapiere (recent s-a mai descoperit, tot în mod întâmplător și izolat, încă o rapieră, la Densuș, jud. Hunedoara), considerate de tip micenian, acestea, împreună cu decorul spiralo-meandric (fig. 78/2,3 și fig. 80), fiind puse în legătură, probabil prin intermediul culturilor de la Dunărea de Jos, cu etapele mijlocie și mai ales târzie ale civilizației miceniene[2].

După conținutul lor, se deosebesc mai multe categorii ale acestor depozite, respectiv cu arme (cele mai multe), cu arme și podoabe, cu arme, unelte și podoabe ori numai cu podoabe (foarte puține). Din categoria uneltelor face parte și prima formă de secera cunoscută în Europa, respectiv de tip arhaic (Deva I) sau cu limba mânerului ascuțită (Satu Mare, jud. Arad)[3].

Întrucât răspândirea depozitelor cu arme corespunde, în general, cu aria culturilor Otomani și Wietenberg, s-a dedus caracterul războinic al purtătorilor acestei culturi. De altfel, din inventarul depozitelor și al descoperirilor izolate de bronzuri din această perioadă s-a constatat că acum s-a perfecționat echipamentul de luptă, cum o dovedesc spadele de tip Boiu-Sauerbrunn și topoarele de luptă cu disc și gaură de înmânușare, dintre care unele decorate cu motive gravate, pumnale și brățările spiralice, apărătoare de piept din bronz (fig. 76 și 78/1).

[1] A. Vulpe, *Die Äxte*... I; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*...

[2] T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, Stuttgart, 1991; F. Gogâltan, *O rapieră de tip micenian de la Densuș*, în Apulum 34, 1997, p. 43-48.

[3] M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, München, 1978.

Prin schimburi, unele topoarele de luptă de acest tip, transilvănean și est-ungar, s-au răspândit departe spre est până la Bug și spre nord, în regiunile Oderului și Elbei, inclusiv în Pomerania, fenomen ce poate fi pus în legătură cu marele drum al chihlimbarului și cu exploatarea zăcămintelor de aramă și cositor din bazinul Elbei.

În ceea ce privește spadele lungi de împuns și lovit (rapiere), îndeosebi din aria culturii Wietenberg și, în mod excepțional, cele din aria culturii Tei din Muntenia (Roșiori de Vede) (fig. 78/2), considerate mai de mult miceniene, au fost interpretate ulterior ca importuri meridionale, balcanice în mediul nord-dunărean, ca și exemplarele similare din Bulgaria, sau, eventual, imitații după prototipuri egeene, exceptând exemplarul de la Medgidia, produs de tip micenian din unul din centrele din Balcani[1] (fig. 78/3). De asemenea, este posibil ca și decorul spiralo-meandric de pe unele obiecte din bronz sau aur să fi apărut în acest spațiu în Bronzul mijlociu, datorită impulsurilor din lumea egeo-anatoliană. În această privință, fără a nega sau a subestima influențele miceniene în spațiul carpato-dunărean, se pare că acestea nu l-au marcat profund spre sfârșitul Bronzului mijlociu, nici sub raportul dezvoltării metalurgiei bronzului și nici în ceea ce privește înflorirea decorului spiralo-meandric[2].

În ceea ce privește Bronzul târziu, în afară de Micene, trebuie avut în vedere faptul că în aceeași perioadă s-a constituit în Europa Centrală un grup cultural puternic, acela al mormintelor tumulare, cu două faze în evoluția lui, răspândit între estul Franței și estul Europei Centrale, având în perioada respectivă o importanță deosebită și în domeniul metalurgiei bronzului, în comparație cu care numai civilizația miceniană s-a dovedit mai activă și mai creatoare.

În comparație cu depozitele de bronzuri din Bronzul mijlociu din Transilvania, Maramureș și Crișana, acelea din restul spațiului carpato-dunărean sunt în număr mai redus, respectiv doar câteva depozite (Borlești, jud. Neamț în Moldova, Sinaia în Muntenia, Maglavit, jud. Dolj în Oltenia și Poarta Albă, jud. Constanța în Dobrogea), precum și mai multe descoperiri de obiecte de bronz din morminte (Monteoru, Cândești ș.a.) și descoperiri izolate din aria culturilor Verbicioara, Monteoru, Tei, Costișa ș.a., la care se mai adaugă și alte câteva depozite nesigure din Moldova (Izvoare, jud. Neamț) și Dobrogea (Medgidia). Inventarul acestor depozite este constituit îndeosebi din topoare cu gaură de înmănușare transversală, coliere și brățări din aramă și bronz[3].

[1] T. Bader, *Die Schwerter;* A. Harding, *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*, PBF, IV, 14, Stuttgart, 1995.

[2] J. Werner, *Mykenae-Siebenbürgen-Skandinavien*, în Atti del I Congresso Internazionale di Preistoria e Protostoria Mediterranaea, 1950, [Firenze, 1952], p. 293–309; K. Horedt, *Siebenbürgen und Mykenä*, în NÉH 2, 1960, p. 31–44, B. Hansel, *Sudosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, în B. Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr., Berlin, 1982, p. 1–38; W. David, *Der „Hajdúsámson-Apa-Kreis" und der minoisch-mykenische Kreis. - Bemerkungen zum Verhältnis zwischen „Hajdúsámson-Apa-Stil und „carpato-mykenischen" Zierstil*, in The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Repports and Summaires. Bucharest, 1996, p. 177–181; A. Vulpe, *Spațiul egeo-anatolian...*; Idem, *Tezaurul de la Perșinari...*

[3] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România...*

*

Activitatea metalurgică în domeniul metalurgiei bronzului a continuat cu mai multă intensitate spre sfârșitul Bronzului târziu (numit și Bronzul recent, faza D după Reinecke), corespunzător lui *Jungbronzezeit* din clasificarea epocii bronzului din Europa Centrală, cum rezultă din numărul mare al depozitelor din Transilvania, îndeosebi din nord-vestul acestui teritoriu, în legătură cu dezvoltarea economică și culturală din această zonă, datorită bogăției sale în aramă și aur. În comparație cu acestea, numărul depozitelor din această vreme din regiunile extracarpatice și Dobrogea este mult mai mic. La acestea se adaugă și unele descoperiri de acest fel din Republica Moldova, între care prezintă interes depozitele de la Lozova și de la Duruitoarea-Căsoaia.

Depozitele din Transilvania (Bătarci, Crăciunești, Domănești I și II, Guruslău, Lozna, Panticeu, Rebrișoara I și II, Uriu ș.a.) conțin un număr mare de piese de origine, în cea mai mare parte, locală sau central-europeană și mai puțin răsăriteană sau meridională.

Unele piese de tip local, transilvănean, s-au răspândit în zonele învecinate, de la sud și est de Carpați, precum și între Prut și Nistru, și, în mod izolat, chiar mai departe, până la Nipru și la sud de Dunăre, în Bulgaria, rezultând tipuri mixte de obiecte, îndeosebi din contactul cu acelea răsăritene[1].

În ceea ce privește tipurile de origine central-europeană, un rol important l-a avut acum, direct sau indirect, civilizația câmpurilor de urne, respectiv grupul acesteia de la Dunărea Mijlocie, ale cărui piese de podoabă (ace și brățări) și arme (spade de tip Riegsee) sunt frecvente la Dunărea Mijlocie și în Transilvania. Unele din piesele respective, de origine central-europeană, preluate de purtătorii culturilor Bronzului din spațiul carpato-dunărean, s-au răspândit, parțial, mai departe spre est în aria complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni (secolele XIV–XII a. Chr.), cum o atestă descoperirile de bronzuri ale acestui complex, în care un rol important l-au avut tipurile de bronzuri răsăritene.

În această privință, spre deosebire de Transilvania, în descoperirile de bronzuri din regiunile extracarpatice ale României se constată, în afară de tipurile de bronzuri de origine trasilvăneană sau central-europeană, o mai mare frecvență a acelora de origine răsăriteană în Moldova (Băleni, Râșești, Ulmi-Liteni ș.a.) și, parțial, în Muntenia (Coslogeni, Izvoru Dulce) și Dobrogea (Constanța-*Palas*, Nicolae Bălcescu), cu analogii până în Bulgaria. Aceste piese de origine răsăriteană se localizează în aria culturilor Noua și Coslogeni, la geneza cărora, pe fondul local din Bronzul mijlociu, au participat și elemente răsăritene aparținând culturii Sabatinovka din stepele nord-pontice. În acest fel, prin interferențe culturale, în special cele ce implică schimbul la distanțe mari, s-ar explica apariția pieselor de origine răsăriteană în spațiul respectiv, cu analogii până la Nipru și, în mod excepțional, chiar până la Volga și în zona preuralică[2].

[1] M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri;* Idem, *Die Sicheln...*

[2] Cf. și I. Motzoi-Chicideanu, *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, München-Berlin, 1995, p. 219–242.

Pe de altă parte, răspândirea complexului Noua-Sabatinovka în spațiul dintre Nipru și Podișul Transilvaniei a contribuit la prezența unor tipuri de obiecte de bronz de origine răsăriteană, în număr redus, până în Transilvania.

În ceea ce privește piesele de origine meridională din Muntenia (Drajna de Jos) (fig. 74) și Oltenia, acestea sunt în legătură cu curentul cultural de origine sudică, ilustrat prin complexul Zimnicea-Plovdiv de la începutul Bronzului recent, curent intrat în contact cu comunitățile culturilor Tei, Verbicioara, Gârla Mare și Coslogeni. În felul acesta, complexul Zimnicea-Plovdiv, prin grupul Coslogeni, cu mai puține obiecte de bronz decât cultura Noua, a avut o deschidere și spre elemente de origine răsăriteană, aparținând complexului Noua-Sabatinovka.

Deci, pentru grupurile regionale de bronzuri din regiunile extracarpatice ale României, de mare importanță a fost centrul metalurgic din Transilvania, de unde s-au răspândit în Bronzul recent unele bronzuri din aceste regiuni, exceptând Dobrogea, în care nu se cunosc pentru această vreme piese de bronz de tip transilvănean.

Dezvoltarea metalurgiei bronzului în Bronzul târziu din spațiul carpato-dunărean atestă existența, în continuare din Bronzul mijlociu, a unor meșteri specializați, ale căror produse erau destinate, cu predilecție, societății cărora le aparțineau, precum și unor șefi de triburi sau uniuni tribale. Pe de altă parte, perfecționarea mijloacelor de lucru a permis, pe lângă satisfacerea în mai bune condiții a necesităților producției, cu unelte mai perfecționate, și, totodată, și de împodobire cu tipuri variate de obiecte din bronz, să se obțină și cantități mai mari de asemenea obiecte. Aceasta a dus la intensificarea schimburilor și, odată cu acestea, la restructurarea social-economică, care se reflectă atât în inventarul mormintelor, cât și în cel al depozitelor de bronzuri și tezaurelor din obiecte de aur și argint.

În paralel cu metalurgia bronzului se dezvoltă și cea a metalelor prețioase — aurul și argintul — care, la rândul ei, va cunoaște un punct culminant în perioada următoare, Hallstatt A (mai jos, p. 348). Datorită unicității tipurilor de obiecte lucrate din aur, datarea lor, în lipsa unui context cultural clar, este foarte vagă. Din prima jumătate a mileniului al II-lea datează, foarte probabil, tezaurul de la Perșinari, jud. Dâmbovița. Descoperit în condiții întâmplătoare, nu foarte clare, în primăvara anului 1954, tezaurul constă din 12 halebarde (*Stabdolche*) din aur masiv, o spadă scurtă din același metal, deteriorată de descoperitor, și patru topoare din argint, îmbucătățite foarte probabil tot cu prilejul descoperirii (fig. 73). Aurul a fost obținut, probabil, prin spălarea nisipurilor Dâmboviței, cum par să indice analizele efectuate[1].

Nu mult mai târziu este tezaurul de la Țufalău (jud. Covasna) descoperit în 1840, care consta inițial din patru topoare de aur masiv (azi se mai păstrează unul singur în Muzeul Național din Budapesta) și mai multe inele de buclă și șaibe de aur. Relația acestor descoperiri cu cultura Wietenberg a fost discutată mai sus[2].

[1] A. Vulpe, *Tezaurul de la Perșinari*...

[2] A. Mozolics, *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson*, în BerRGK 46-47, 1965-1966, p. 1-76.

Aproximativ mijlocului mileniului al II-lea îi aparțin tezaurele de aur de la Biia (jud. Alba) și Șmig (jud. Sibiu), conținând obiecte de podoabă (șaibe, inele de buclă); la Biia s-a găsit și o ceașcă din tablă de aur. Tezaurele de la Țigănași (jud. Mehedinți) și cel cu loc de descoperire necunoscut din jud. Argeș (probabil o colecție particulară cu piese din diverse locuri), constând tot din piese de podoabă din aur, ar putea aparține Bronzului târziu.

Cum vom vedea, spre deosebire de depozitele de bronzuri, tezaurele de aur și argint s-au aflat pe tot cuprinsul țării noastre mai puțin în Moldova și în Dobrogea (din această din urmă regiune se cunosc totuși două lame de halebardă, asemănătoare celor de la Perșinari descoperite, se spune, la Măcin). Pe de altă parte, podoabele din aur (mai ales inele de buclă), s-au găsit în inventarul unor morminte ale culturilor Monteoru, Otomani și Wietenberg, precum și argint în context cultic la Oarța de Sus, jud. Maramureș (vezi p. 255 și 367)[1].

Deocamdată, toate aceste descoperiri de obiecte din metale prețioase din spațiul carpato-dunărean se arată a fi creații originale, realizate din metalul obținut din surse locale.

M. Petrescu-Dîmbovița

c. Prima epocă a fierului

Istoric și caracterizare. *Conceptul de epocă a fierului* se datorează tot sistemului tripartit elaborat de Christian Thomsen (vezi mai sus, p. 207) care, îmbunătățit treptat, și-a păstrat valabilitatea până astăzi. Datorită mai ales străduințelor a doi arheologi suedezi, Oscar Montelius și Hans Hildebrand, în deceniul al optulea al secolului al XIX-lea a început să se contureze o imagine diferențiată, cronologic și regional, a epocii bronzului și, respectiv, a fierului. Aceasta din urmă a fost împărțită, în 1874, de Hildebrand, în două perioade, distincte atât din punct de vedere cultural, cât și cronologic. Pentru prima a propus ca descoperire eponimă marea necropolă de la *Hallstatt*, localitate în Austria Superioară (aflată în apropierea unor saline, exploatate chiar de „hallstattieni"), iar pentru cea de-a doua *oppidum*-ul și locul de cult, cu bogate depuneri votive, al celților helveți de lângă *La Tène*, de pe malul lacului Neuchâtel din Elveția. Denumirile de Hallstatt și La Tène (sau Latène) desemnează și astăzi prima și cea de a doua epocă a fierului din Europa.

În spiritul concepției fenomenologice, ca și în cazul epocii bronzului, epoca fierului era determinată de inventarea și răspândirea metalurgiei fierului, înmulțirea uneltelor, armelor și a altor obiecte lucrate din noul metal, înlocuind, treptat, artefactele produse prin vechile tehnologii. A devenit însă evident că delimitarea epocii bronzului de cea a fierului nu este atât de simplă. Căci, pe de o parte, înlocuirea bronzului cu fierul s-a produs treptat și nu în același ritm peste tot. Pe de altă parte, această schimbare nu a

[1] F. Zaharia, *Die Lockenringe von Sărata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 103–134.

coincis, în mod necesar, cu transformările majore, intervenite în dezvoltarea civilizației și a istoriei înseși din diferitele regiuni ale Lumii Vechi. În Asia Mică, în lumea hitită, metalurgia fierului a fost cunoscută încă în secolul al XIV-lea, fără a avea o însemnătate majoră în mersul istoriei acestui imperiu. Noul metal va deveni cu adevărat important abia după prăbușirea statului hitit, în unele zone ale Orientului Apropiat (în Asiria, Siria, Palestina, de pildă, dar nu și în Egipt), începând cu secolul al XII-lea. Aceste regiuni ale Lumii Vechi depășiseră însă de mult stadiul de „preistorie", importanța unei periodizări arheologice fiind, în acest caz, lipsită de semnificație. În Egeea, metalurgia fierului, obiectele de fier în general, se răspândesc, de asemenea, începând cu secolul al XII-lea, odată cu declinul puterii miceniene, în perioada submiceniană, protogeometrică și geometrică, contribuind, în cursul așa-numitei „epoci întunecate", la fundamentarea economică a civilizației grecești arhaice.

Răspândirea metalurgiei fierului spre alte regiuni ale Europei a avut loc pe căi și în ritmuri diferite, ducând, alături de alți factori, la delimitarea neuniformă a epocii bronzului de prima epocă a fierului, fapt ce a creat, cu timpul, anumite nepotriviri în periodizarea, cronologia și terminologia privitoare la preistoria europeană.

În ceea ce privește Europa Centrală (nord-alpină), arheologul german Paul Reinecke a împărțit, la începutul secolului al XX-lea, prima epocă a fierului (*Hallstatt*) în patru faze, A, B, C și D, care urmează epocii bronzului. Acest sistem a fost nuanțat și îmbunătățit treptat. Amintim aici contribuția cu totul remarcabilă a lui Hermann Müller-Karpe[1], care, apelând la un întreg lanț de verigi de legături cronologice între regiunea nord- și sud-alpină, pe de o parte, și lumea helladică (miceniană târzie și greacă timpurie), pe de altă parte, mai ales prin intermediul Peninsulei Italice, a încercat să confere valori de cronologie absolută fazelor acestui sistem, care exprima mai degrabă o cronologie relativă. Astfel, intervalul Bronz D, Hallstatt A1-A2, B1-B3 (corespunzând epocii culturii câmpurilor de urne) a fost datat între secolele al XIII-lea și al VIII-lea a.Chr., fiecare din cele șase etape amintite având o durată de câte un secol. Revizuirea, începând cu anii '60, a cronologiei egeene și a Orientului Apropiat, a făcut ca unele date absolute ale schemei lui Müller-Karpe, întemeiate pe cronologia ceramicii miceniene a lui Furumark (1941), să fie sensibil coborâte. S-a propus, de pildă, datarea Bronzului D central-european până în secolul al XII-lea, în loc de al XIII-lea a.Chr. Racordarea mai precisă a cronologiei est-mediteraneene la calendarul egiptean, ca și stabilirea mai fină a conexiunilor dintre regiunea Dunării de Jos și lumea egeeană (Macedonia, Grecia, vestul Asiei Mici) a perioadelor Helladicului târziu III, Submiceniene și Protogeometrice, permite, astăzi, datarea începutului Hallstattului timpuriu (respectiv a fazei Hallstatt A) din România în a doua jumătate a secolului al XII-lea (convențional s-a propus ± 1 150 a.Chr.), iar complexele arheologice atribuite fazei Hallstatt B începând cu secolul al X-lea. Sfârșitul

[1] H. Muller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen (RGF 22)*, Berlin, 1959; tot aici, în capitolul introductiv, și lucrările lui P. Reinecke, dispersate în publicații relativ greu accesibile.

culturilor hallstattiene timpurii poate fi datat, în funcție de regiune, cel târziu în cursul secolului al VIII-lea a.Chr. (după unii spre sfârșitul secolului al IX-lea)[1].

Între timp, având în vedere, pe de o parte raritatea fierului în primele faze ale Hallstattului, iar pe de altă parte particularitățile evoluției cultural-istorice, termenii de Hallstatt și prima epocă a fierului au început să capete sensuri diferite. Astfel, lunga evoluție și relativa unitate a culturii câmpurilor de urne, răspândite spre est până în bazinul Dunării Mijlocii, a determinat ca, în cercetarea preistorică vest- și central-europeană, epoca bronzului să fie prelungită, în general, până în fazele Hallstatt A-B, deci secolele IX–VIII a.Chr. inclusiv (*Spätbronzezeit*).

Menționăm că pentru evoluția civilizației nord-italice (atât de des invocată de Vasile Pârvan în legătură cu influențele ei asupra protoistoriei Daciei), epoca bronzului a fost prelungită în mod similar, cultura *Protovillanova* din *Bronzo finale* fiind datată în secolele XII–X. Începutul epocii fierului este marcat aici, începând cu secolele IX–VIII a.Chr., de culturile *Atestina* (Veneto), *Villanova* (Emilia, Toscana) și *Golasecca* (Lombardia, Piemonte)[2].

Cronologie relativă și absolută (fig. 51). Prima epocă a fierului în centrul și vestul Europei se restrânge, în actuala viziune (determinată mai degrabă de mersul evoluției cultural-istorice, decât de criteriul răspândirii metalurgiei fierului, socotită ca un fenomen secundar), la fazele Hallstatt (se prescurtează de obicei prin Ha) B3/C-D, cu alte cuvinte la epoca reprezentată de aspectele culturii Hallstatt propriu-zise, central-europene, născută pe fondul culturii câmpurilor de urne. Această epocă, în funcție de evoluția culturii respective, cuprinde, în această zonă, două faze numite Hallstatt timpuriu și târziu (*frühe*, respectiv *jüngere Hallstattzeit*, fazele B3/C și D), datate aproximativ în secolele VIII/VII–VI/V a.Chr. Această perioadă corespunde sfârșitului epocii geometrice și celei mai mari părți a epocii arhaice a civilizației grecești, cu care prezintă, de altfel, multiple legături. Spre deosebire de Europa Centrală și de vest, în spațiul carpato-danubian se operează cu o periodizare tripartită a primei epoci a fierului, distingându-se perioada timpurie (Ha A-B), ce corespunde, în mare, perioadei culturii câmpurilor de urne din Europa Centrală și

[1] N.K. Sandars, *From Bronze Age to Iron Age...*; A. Hochstetter, *Eine Nadel der Noua-Kultur...*; Idem, *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut im Makedonien und im Balkanraum*, în B. Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1 600 und 1 000 v. Chr., Berlin, 1982, p. 99–118; A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, București, 1994; Idem, *Legături între regiunea Dunării de Jos și spațiul egeano-anatolian la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului*, în MemAnt 21, 1997, p. 115–130; Idem, *Some Connections between the Northern Thrace and Asia Minor during the Late Bronze Age and Early Iron Age*, în Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism, Ankara, 1998, p. 41–44; Idem, *De l'âge du bronze à l'âge du fer au Bas-Danube. Considérations archéologiques et historiques. Chronologie*, în Actes du XIIIe Congrès UISPP, IV, Forlì, 1998, p. 577–582.

[2] G.L. Carancini, A. Cardarelli, M. Paciarelli, R. Peroni, *L'Italia*, în The Bronze Age in Europe and the Meditierranean XIII. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Forlì, 1996, p. 75–86; G.L. Carancini, R. Peroni, *L'Italia*, în Absolute Chronology. Archaeological Europe 2 500–500 B.C. Acta Archaeologica København 67, 1996, p.165–174; A. László, *L'Italie et la région du Bas Danube à la fin de l'âge du bronze et début de l'âge du fer. Esquisse d'une synchronisation chronologique*, în Atti del II Convengo di studi italo-romeno, Bari, 2000, p. 53–60, cu bibliografie.

perioadele mijlocie și târzie (Ha B3/C-D), contemporane cu epoca culturii Hallstatt central europene[1].

Adoptând ca schemă cronologică sistemul elaborat de Paul Reinecke în 1899 pentru așa-zisul Bronz „ungar" și admițând o anumită întârziere față de evoluția civilizațiilor mai vestice, Vasile Pârvan, în *Getica*, a prelungit epoca bronzului „getic" (faza IV) până la intervalul 1 000–700 a.Chr. În ceea ce privește epoca fierului, el a socotit că „Fierul I" (Hallstatt), pe care îl datează între 700 și 300, este inaugurat în Dacia abia de „vremea sciților" care aduc cu ei fierul. În același timp, Pârvan a accentuat, în mod repetat, că ultima perioadă a bronzului „getic" se desfășoară sub semnul unor puternice influențe vestice, „hallstattiene" și, mai ales, „veneto-illyre", subliniind, cu deosebire, însemnătatea penetrației elementelor civilizației nord-italice, villanoviene, ceea ce face ca Bronzul IV din Dacia să poată fi considerat un *„Hallstatt I sui generis"*. Indiferent de actualitatea concluziilor rezumate mai sus, Pârvan a exprimat, pe marginea lor, cu multă limpezime, sensul îndoit ce poate fi conferit conceptului de epocă a fierului: „Material, adică economic, vârsta fierului începe la noi abia pe la 700; spiritual, adică istoric-cultural, ea începe, totuși, încă de la anul 1 000".

Orientându-se după sistemul lui Reinecke, Ion Nestor a folosit, în 1933, în legătură cu faza de început a primei epoci a fierului, anterioară apariției sciților, termenul de „Hallstatt timpuriu", păstrat până astăzi în arheologia românească. Atenuând ipoteza italică a lui Vasile Pârvan, I. Nestor a postulat și formarea civilizației hallstattiene timpurii, cu ceramică canelată, specifică regiunilor noastre, în vestul României și în zonele învecinate, propagată apoi și spre răsăritul spațiului carpato-dunărean, concepție expusă ulterior, mai nuanțat, și în alte lucrări ale sale[2].

O periodizare tripartită a primei epoci a fierului din România (după modelul diviziunii epocii bronzului) apare clar formulată în 1960, în tratatul de *Istorie a României*. Epoca a fost împărțită în perioadele Hallstatt timpuriu, mijlociu și târziu, corespunzând, în mare, fazelor Ha A-B, Ha C și Ha D, datate în intervalul cuprins între secolele XII și V a.Chr. Periodizarea s-a încetățenit în arheologia românească fără să existe, totuși, un consens deplin în ceea ce privește conținutul și limitele cronologice ale celor trei faze menționate. Problematică a rămas, mai ales, poziția Hallstattului timpuriu, socotit, nu o dată, ca o perioadă de trecere de la epoca bronzului la epoca fierului[3]. Mai mult, unii specialiști (reprezentanți ai școlii clujene) au atașat această perioadă fazei finale a epocii bronzului, după modelul periodizării central-europene, având în vedere și faptul, de netăgăduit, că această vreme corespunde înfloririi maxime a metalurgiei bronzului în

[1] Idem, *Les groups régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe-VIIe siècles av. n. è.*, în La civilisation de Hallstatt, Liège, 1989, p. 111–129.

[2] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 61-141; concepția de „Hallstatt vechi" a fost folosită și de B. Hänsel (*Hallstatzeit...*).

[3] V. Leahu, *Cu privire la conceptul „perioada de trecere la epoca fierului" pe teritoriul României*, în SCIV 24, 1973, 3, p. 477–484.

spațiul carpatic[1]. Hallstattul mijlociu a fost echivalat, în bună măsură îndreptățit, cu perioada culturii Basarabi, fenomenul cultural-istoric cel mai reprezentativ al acestei perioade. Totuși, nu întotdeauna s-a ținut seama, în suficientă măsură, de mersul evoluției în regiunile aflate în afara ariei Basarabi, cum ar fi supraviețuirea unor culturi din Hallstattul timpuriu sau apariția unor noi grupe culturale. Or, numai toate aceste fenomene, corelate între ele, ne pot oferi o imagine veridică despre această perioadă, care premerge și pregătește „intrarea în istorie", în Hallstattul târziu, a lumii nord-tracice.

Această periodizare corespunde, pentru spațiul nostru, cu toate imperfecțiunile ei, stadiului actual al cercetărilor. Limita între cele două epoci, a bronzului și a fierului, poate fi trasată, prin urmare, undeva la granița fazelor Bronz D și Ha A, cu posibile decalaje regionale de timp, probabil nu foarte semnificative. Într-adevăr, în această vreme au loc în bazinul Dunării de Jos schimbări radicale în evoluția civilizației (însoțite, poate, și de anumite mișcări de populație), fenomene care pot fi interpretate ca marcând trecerea spre o nouă epocă istorică, numită în limbajul arheologic *epoca fierului*. Unul dintre aceste fenomene este, fără îndoială, substituirea complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni, cu evidente amprente răsăritene, cu noile forme de cultură „hallstattiene timpurii" născute în afara ariei sale de răspândire și propagate, în principal, de la vest spre est și de la sud spre nord.

Schimbările menționate permit o relativ bună racordare directă la istoria spațiului egeean (epoca miceniană târzie și submiceniană, perioada protogeometrică și geometrică). Aceste legături deschid noi perspective și în stabilirea cronologiei absolute a perioadei studiate, cronologie orientată, în mod tradițional, către sistemele de datare elaborate tot pe baza legăturilor cu Egeea, dar prin filieră indirectă, mai ales italică, pentru realitățile din Europa Centrală[2].

Dincolo de transformările majore, intervenite în dezvoltarea cultural-istorică, nu poate fi neglijat nici criteriul fenomenologic în stabilirea începutului epocii fierului în spațiul carpato-dunărean. Cu toate că în tot cursul Hallstattului timpuriu obiectele de bronz rămân net preponderente cantitativ, noul metal, fierul, apare aici încă în cursul secolului

[1] Vezi, de pildă, K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal, Sibiu, 13, 1967, p. 137–153 și, mai recent, C. Kacsó *Bronzul târziu în nord-vestul României*, în Sympozia Thracologica 8, 1990, p. 41–50. Autorul din urmă împarte Bronzul târziu în patru etape, dintre care ultimele două (3–4) corespund, în mare, fazei Lapuș II și culturii Gáva, respectiv fazelor HaA – HaB1 din sistemul Reinecke/Müller-Karpe.

[2] A. László, *Les groups régionaux anciens du Hallstatt...*; Idem, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, București, 1994; Idem, *Legături între regiunea Dunării de Jos și spațiul egeo-anatolian la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului*, în Mem.Ant 21, 1997, p. 115–130; Idem, *On the Relationships between the Lower Danube Region and the Aegean-Anatolian Area at the End of the Bronze Age and Beginning of the Iron Age*, în CCDJ 15, 1997, p. 358–368; Idem, *La fin de l'âge du bronze au Bas Danube et le monde mycénien*, în Η περιφερεία του μυκηναϊκού κόσμου. Α' διεθνής διεπιστημονικό συμπόσιο Λαμία, 25–29 σεπτεμβρίου 1994, [Lamia, 1999] p. 27–33.

al XII-lea (dacă nu chiar în al XIII-lea), iar primele dovezi pentru o metalurgie locală a fierului datează din secolele XII–X a.Chr.[1].

Prin urmare, în principal pe baza conexiunilor cu lumea egeeană, deci a cronologiei istorice (de contact), Hallstattul timpuriu se cuprinde între cca 1 200/1 150 și 850/800 (vezi: *supra*, p. 292–293 și fig. 51). Având în vedere noile datări propuse pentru straturile 14b – 4 de la Kastanas (Macedonia, Grecia de Nord)[2], în care apar elemente ale culturilor Noua-Coslogeni, Insula Banului și Babadag de la Dunărea de Jos[3], este posibil ca limita între civilizațiile Bronzului târziu și cele ale Hallstattului timpuriu să se situeze, în această regiune, ceva mai târziu, în a doua jumătate a sec. XII a.Chr. Această posibilitate nu este exclusă nici de datarea actuală, între 1 180–950 a.Chr., a nivelurilor Troia VII B 1–2–3, în care apar elemente atribuite culturilor Noua-Coslogeni și Babadag (fazele I–II)[4].

Pentru culturile Hallstattului timpuriu nu dispunem, deocamdată, de datări prin radiocarbon sau prin alte metode „moderne". Datările obținute pentru siturile culturii Noua de la Cernăuți-Mahala, Ucraina (sec. XVII–XIV cal. BC), Crasnaleuca, jud. Botoșani (sec. XVI–XV cal. BC) și, în parte, Odaia, Rep. Moldova (sec. XV–XII cal. BC)[5] sunt prea timpurii, iar cele pentru așezarea culturii Coslogeni de la Durankulak, Bulgaria de Nord-Est (sec. XIV–XI cal. BC)[6] sunt, în parte, prea târzii pentru a ne oferi puncte de reper cronologice mai precise în problema care ne preocupă aici. În orice caz, după cum s-a constatat și la Kastanas[7], există discrepanțe semnificative între datele stratigrafice și datările arheologice-istorice, pe de o parte, și datările radiocarbon calibrate (exprimate în intervale de timp, a căror durată poate varia de la câteva decenii la câteva secole), pe de altă parte. Hallstattul mijlociu, în care utilizarea fierului se generalizase, durează între cca 850/800 și 650 și corespunde, în mare măsură, genezei și dezvoltării culturii Basarabi pe teritoriul României; ca sinonim, unii specialiști folosesc, astfel, termenul de „perioadă" sau „fază" Basarabi. În această vreme, în unele regiuni ale țării, continuă evoluția culturilor formate în Hallstattul timpuriu. Începutul Hallstattului târziu

[1] Idem, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în SCIV 26, 1975, 1, p. 17–40; N. Boroffka, *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î.e.n.*, în Apulum 24, 1987, p. 55–77; A. Stoia, *The Beginning of Iron Technology in Romania*, BARIntSer 483, 1989, p. 43–67.

[2] R. Jung, B. Weninger, *Appendix: Zur Realität der Diskrepanz zwischen den kalibrierten ^{14}C – Daten und der historisch-archäologischen Datierung in Kastanas*, in R. Jung (ed.), Kastanas Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11, Kiel, 2002, p. 281–298.

[3] A. Hochstetter, *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut...*

[4] D. Koppenhoffer, *Troia VII-Versuch einer Zusammenschau einschliesslich der Ergebnisse des Jahres 1995*, în Studia Troica 7, 1997, p. 295–353.

[5] A. László, *Dates radiocarbon et chronologie de la civilisation Noua Sabatinovka-Coslogeni*, în Culture et Civilisation au Bas Danube, X, 1993, p. 23–41; E. Kaiser, E. Sava, *Investigații de șantier în așezarea culturii Noua de la Odaia*, în Cercetări Arheologice în Republica Moldova (2000–2003), Chișinău, 2004, p. 44.

[6] J. D. Bojadžiev, *Chronologia na praistoričeskite kulturi na teritorijata na Dobrudža*, în Dobrudža. Istoričeski muzei v. Dobrič i v Silistra, 1992, p. 10–19.

[7] R. Jung, B. Weninger, *op. cit.* (*supra*, n. 3).

este condiționat atât de sfârșitul culturii Basarabi, cât, mai ales, de începuturile necropolelor de la Ferigile, Gogoșu, acelora de tip Ciumbrud în Transilvania. Data convențională de 650 reprezintă de fapt o medie a unor date din cuprinsul secolului al VII-lea, al căror raport una față de celelalte nu poate fi încă precizat. În cazul Hallstattului târziu unii specialiști utilizează, ca sinonim, „faza Ferigile". Și începutul celei de-a doua epoci a fierului (Latène) poate fi apreciată diferențiat de la zonă la zonă. În cazul grupurilor de la Dunărea de Jos și din Subcarpații Meridionali și de Curbură ori în sudul Moldovei convine cel mai bine data de 450, când se constată o generalizare a influențelor sud-dunărene. Unii cercetători înclină spre o dată mai târzie, 400 sau chiar mai târziu, mai ales dacă iau în considerație și spațiul intracarpatic. În capitolele de față vom trata epoca fierului începând cu Hallstattul timpuriu și continuând cu cel mijlociu. Oprim aici expunerea, deoarece ceea ce urmează constituie un capitol al istoriei civilizației de la nord de Balcani, a cărei tratare prin volumul de informație aflat până acum, și, prin utilizarea primelor izvoare literare, justifică titlul „La începuturile istoriei", conferit părții a doua a prezentului volum. Vom discuta mai întâi ceea ce în literatura arheologică românească se numește Hallstatt timpuriu, termen adoptat, în același sens, și de unii cercetători străini care s-au preocupat de protoistoria regiunii Dunării de Jos (Bernhard Hänsel, de pildă)[1].

Spre a evita orice confuzie posibilă, atragem încă o dată atenția asupra faptului că ceea ce numim aici Hallstatt timpuriu corespunde, în termenii preistoriei central-europene, perioadei culturii câmpurilor de urne (*Urnenfelderzeit*) și doar Hallstattul mijlociu din periodizarea noastră putând fi echivalat cu Hallstattul timpuriu central-european. De asemenea, termenul de *hallstattizare*, folosit adesea în literatura arheologică românească, nu are nimic comun cu o eventuală propagare a culturii Hallstatt central-europene, ci se referă la fenomenul de difuziune a unor forme de cultură dinspre vestul spre estul spațiului carpato-danubian[2].

Perioada timpurie (Hallstatt A și B) (fig. 52). Aproape unicele *izvoare* disponibile pentru reconstituirea istoriei și civilizației primelor perioade ale epocii fierului din România sunt vestigiile obținute prin cercetări arheologice la care se adaugă cele datorate arheozoologiei, arheobotanicei, antropologiei și, nu la urmă, ale arheologiei experimentale. Pentru perioada premergătoare sfârșitului secolului al VI-lea a.Chr. izvoarele scrise lipsesc pentru regiunile noastre, iar extrapolarea unor informații despre traci din sursele mai vechi (documentele scrierii liniare B, poemele homerice) comportă riscuri, care nu pot fi trecute cu vederea. Aceeași precauție se impune și în cazul încercărilor de atribuire etno-lingvistică anumitor culturi sau grupuri de descoperiri hallstattiene timpurii, definite arheologic.

Studiul perioadei a început, în toate provinciile țării, prin semnalarea, încă în secolul al XIX-lea și chiar la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a unor depozite sau obiecte izolate de bronz, databile la sfârșitul epocii bronzului și la începutul vârstei fierului. Cercetarea unor așezări și

[1] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976.

[2] O privire generală asupra periodizării primei epoci a fierului la A. Vulpe, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI, 9, München, 1990.

Europa Centrală	Maramureș și N Transilvaniei	Transilvania	Crișana	Banat	Oltenia Muntenia	Muntenia de S	Subcarpații de Curbură	Carpați-Nistru (Moldova) N / Centrală / S	Muntenia de E și Dobrogea	Stepele N-Pontice	Egeea	Date absolute (sec. a.Chr.)
Ha. B3–C	↑ ?	Basarabi Teleac III	? Mezőcsát	Basarabi	Basarabi	Basarabi	Basarabi	Basarabi Șoldănești	Basarabi Stoicani Babadag III	Novočerkassk	Geometric	VIII (-VII)
Ha. B1–2	↓	Mediaș II Teleac II	?	Gornea Kalakača Gáva	Insula Banului	Insula Banului	Babadag I	Cozia-Saharna-Solonceni	Babadag II	Černogorovsk	Proto-geometric	
Ha. A1–2	Gáva Lăpuș II	Teleac I Mediaș I Reci	Gáva Igrița	Bobda-Susani	„Hallstatt timpuriu" cu ceramică canelată	„Hallstatt timpuriu" cu ceramică canelată	„Hallstatt timpuriu" cu ceramică canelată		Babadag I Tămăoani	Belozerka	Submyc. LH III C	XI XII
Br. D	Lăpuș I	Noua		Cruceni II Cruceni I	Gârla Mare IV Verbicioara V Tei V	Radovanu Zimnicea Plovdiv	Noua	Noua	Coslogeni	Sabatinovka	LH III B	XIII

Fig. 51 Tabel sinoptic. Trecerea de la epoca bronzului la epoca fierului. Întocmit de A. László și A. Vulpe

necropole, aflată atunci în stadiu incipient, ar putea explica constatarea lui Vasile Pârvan, făcută în 1926, în *Getica*, potrivit căreia „Dacia nu e o țară reprezentativă pentru cultura Hallstatt". Studiind descoperirile aflate în colecțiile diferitelor muzee și cunoscând temeinic și literatura de specialitate publicată înainte de Primul Război Mondial, el a reușit, totuși, pentru Transilvania, să pună în discuție un material arheologic relativ bogat, remarcând, în schimb, că „aceste descoperiri din sudul Carpaților sunt încă prea răzlețe și prea puține; din Moldova și Basarabia nu avem aproape nimic".

Câțiva ani mai târziu, în lucrarea sa privind stadiul cercetărilor preistorice în România, în capitolul referitor la perioada prescitică, Ion Nestor a reușit să postuleze apariția unei culturi hallstattiene timpurii, formate în vestul României și regiunile învecinate, caracterizată, mai ales, prin vase ornamentate cu caneluri. Chiar și puținele descoperiri de acest fel, cunoscute la acea dată din Banat, Crișana, Transilvania, Oltenia și Muntenia, sugerau răspândirea acestei civilizații, la începutul epocii fierului, dinspre vestul spre estul spațiului carpato-danubian. Această idee, pe care Nestor a formulat-o ulterior în mod sugestiv „contraofensiva blocului carpatic" și care implica așa-numitul proces de „hallstattizare", a fost apoi în repetate rânduri reluată în literatura arheologică românească[1].

Chiar și în deceniile 4–6 ale secolului al XX-lea, progresele în cercetarea așezărilor și necropolelor au fost mult mai modeste în comparație cu acumularea cunoștințelor cu privire la metalurgia bronzului. În acest fel se poate explica de ce în *Istoria României* (1960) civilizația hallstattiană timpurie este discutată oarecum global, culturile care o caracterizează fiind mai precis definite abia în anii următori. Pornind de la descoperirile mai vechi, dar mai ales pe baza noilor săpături efectuate în așezările și în necropolele de la Sântana, Lăpuș, Cruceni, Reci, Cernat, Mediaș, Porumbenii Mari, Teleac, Brașov-„Păticel" (în Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania), Babadag (în Dobrogea), Insula Banului (zona Porților de Fier), Balta Verde (Oltenia) și Trifești, Corlăteni, Trușești, Andrieșeni (în Moldova), s-a ajuns la o primă clasificare, cronologică, culturală și regională a Hallstattului timpuriu din spațiul carpato-danubian.

Această primă imagine mai coerentă despre Hallstattul timpuriu din România, cuprinsă în mare parte în studiul Eugeniei Zaharia și al lui Sebastian Morintz[2], a putut fi completată și nuanțată în deceniile următoare, grație cercetărilor arheologice și interpretărilor istorice, intensificate mai ales din a doua jumătate a anilor '60. Au fost făcute importante precizări în legătură cu geneza, evoluția, răspândirea, aspectele regionale, cronologia și legăturile, în context european și egeeo-anatolian a două mari complexe culturale hallstattiene timpurii: cu ceramică canelată și cu ceramică incizată și imprimată. În cadrul acestora s-au distins mai multe culturi ce se bucură acum nu numai de raporturi temeinice de

[1] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în BerRGK 22, 1932 (1933) p. 11–181; idem, *De la primii locuitori până la daci. Epoca aramei și a bronzului. Epoca fierului*, în A. Oțetea (ed.) Istoria poporului român, București, 1970, p. 22–36.

[2] E. Zaharia, S. Morintz, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, în SCIV 16, 1965, 3, p. 451–462

săpături, efectuate în aşezări sau necropole, dar şi de studii de sinteză, lucrări monografice, publicate în ţară sau în străinătate.

Mediul natural, influenţa condiţiilor ecologice asupra evoluţiei cultural-istorice din spaţiul carpato-danubian, este încă greu de reconstituit din cauza lipsei cercetărilor din domeniul paleoecologiei şi al arheologiei mediului (*Environmental reconstruction, Landscape archaeology* etc.), domenii în plină dezvoltare pe alte meleaguri în ultimele decenii[1]. Rezultatele unor cercetări speciale, palinologice şi arheobotanice mai ales, efectuate în unele ţări ale Europei Centrale şi Răsăritene, pot să ne ofere, totuşi, o imagine-cadru, în ciuda unor anumite neconcordanţe în ceea ce priveşte datările absolute[2].

Se pare că începând cu a doua jumătate a mileniului al II-lea se instalează, treptat, o climă mai umedă şi mai rece, dar echilibrată. În centrul Europei se răspândesc, mai ales, pădurile de fag şi carpen; clima a favorizat cultura cerealelor şi a leguminoaselor, ogoarele fiind extinse şi prin defrişări. Se apreciază că pe la 800/600 (în perioada culturii Hallstatt) clima devine oscilantă, mai umedă în apusul continentului, mai uscată în părţile răsăritene şi cu caracter mai continental.

În regiunea Mării Negre schimbările climei, ce încep către mijlocul mileniului al II-lea a.Chr., se manifestă, printre altele, în trecerea de la transgresiunea Novočernomorsk/Marea Neagră Nouă la regresiunea Fanagoria/Dacică, ceea ce a dus la o scădere treptată a nivelului apei Mării Negre din epoca bronzului şi până la sfârşitul epocii La Tène de la +5m la –4 m faţă de nivelul actual, ceea ce a influenţat şi o scădere a oglindei apelor interioare. Se apreciază că perioada secolelor XV–XIII a fost încă favorabilă din punct de vedere climatic în regiunea stepelor nord-pontice, umiditatea suficientă făcând posibilă perpetuarea unei perioade înfloritoare din punct de vedere economic. Răcirea generală şi umiditatea scăzută, ce caracterizează secolele XII–VII, au determinat deplasarea zonelor naturale spre nord, cu aproximativ 200 km. Criza economică a zonei de stepă, accentuată în secolele XI–IX, va favoriza, deja în vremea culturii Belozerka, trecerea spre o economie nomadizantă a crescătorilor de animale. În secolele X–VIII, în urma continentalizării climei, se apreciază că eficienţa economiei nomade a scăzut de două-trei ori, ceea ce a determinat deplasarea unei părţi a populaţiei mai spre nord, în silvostepă, dar şi spre vest, până către câmpia Dunării Mijlocii.

În regiunile noastre, atestarea, prin cercetări arheozoologice, a unor animale ca cerbul (*Cervus elaphus*) sau ursul brun (*Ursus arctos*) în unele aşezări hallstattiene timpurii aflate

[1] Vezi, de pildă, volumele A. Harding (ed.), *Climatic Change in Later Prehistory*, Endinburg, 1982; B. Hänsel (ed.), *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas – Man and Environment in European Bronze Age*, Kiel, 1998.

[2] I. Machortych, *Über die Anfangsperiode der Geschichte Kimmerier*, în Acta Archaeologica Carpathica, 1992, p. 110–115; F. Gyulai, *Umwelt und Pflanzenbau in Transdanubien während der Urnenfelder – Hallstatt und Latènekultur*, în Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10–14 mai 1994, [Budapest, 1996], p. 127–136; M. Botzan, *Mediu şi vieţuire în spaţiul carpato-dunăreano pontic*, Bucureşti, 1996.

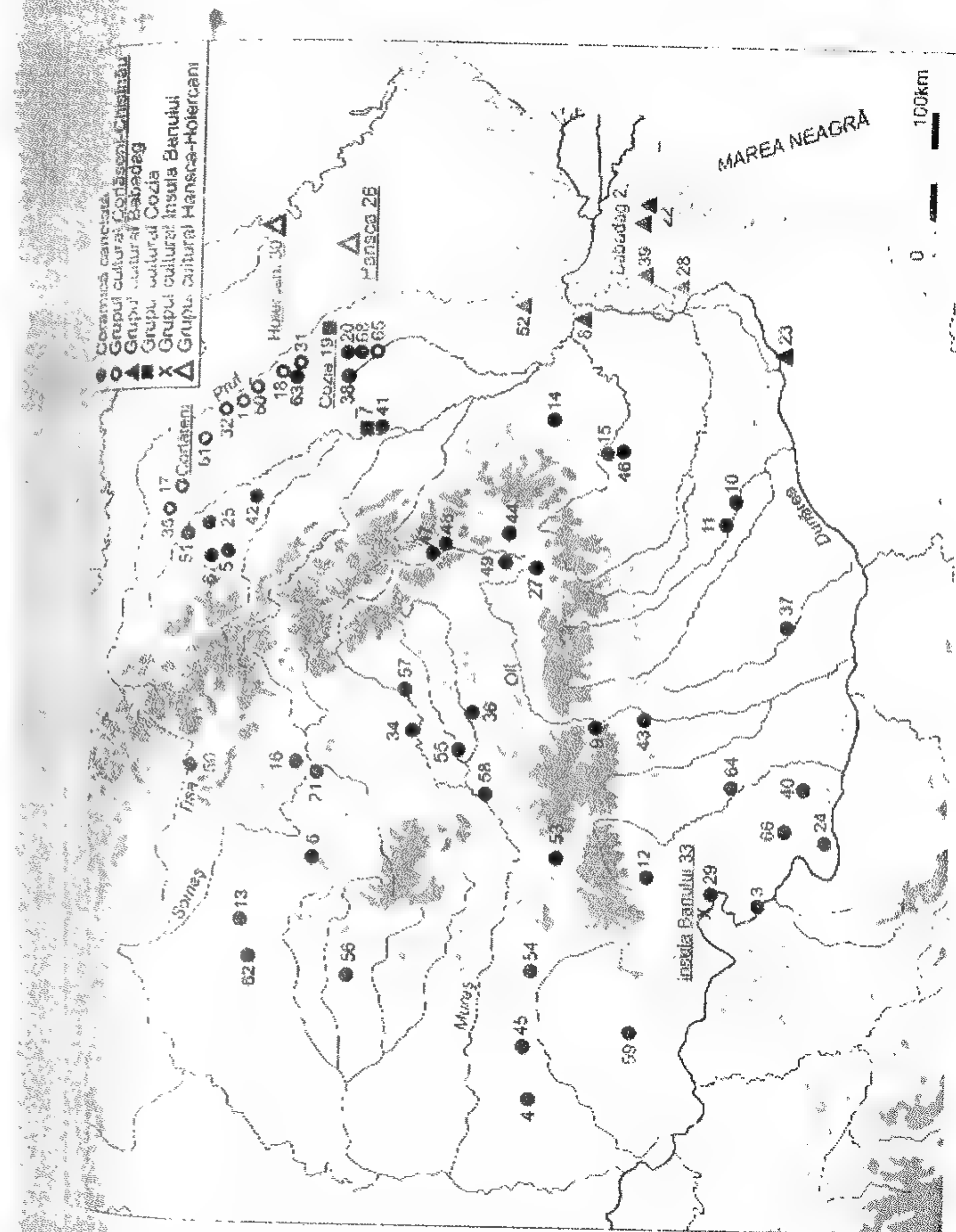

Fig. 52 Harta descoperirilor HaA-HaB: 1 Andrieseni; 2 Babadag; 3 Balta Verde, 4 Bobda, 5 Botoșana; 6 Bozna; 7 Brad; 8 Brăila; 9 Brezoi; 10 București-Cățelu; 11 București-Chitila; 12 Călugăreni; 13 Căuaș; 14 Cândești; 15 Cârlomănești; 16 Ciceu-Corabia; 17 Corlăteni; 18 Cotu Morii; 19 Cozia; 20 Dănești; 21 Dej; 22 Enisala, 23 Galița; 24 Ghidici, 25 Grănicești, 26 Hansca: 27 Hărman: 28 Hârșova; 29 Hinova; 30 Holercani; 31 Iași: 32 Ișeni; 33 Insula Banului; 34 Lechința de Mureș, 35 Lozna, 36 Mediaș: 37 Meri; 38 Negrești; 39 Piatra Frecăței; 40 Portărești; 41 Prăjești; 42 Preutești; 43 Râureni; 44 Reci; 45 Remetea Mare; 46 Sărata Monteoru, 47 Sâncrăieni; 48 Sântimbru; 49 Sf. Gheorghe; 50 Sighetu Marmației; 51 Siret; 52 Stoicani; 53 Subcetate; 54 Susani; 55 Șona; 56 Tășad; 57 Târgu Mureș; 58 Telerc; 59 Ticvaniu Mare; 60 Trifești; 61 Trușești; 62 Valea lui Mihai; 63 Valea Lupului; 64 Valea Rea (Bradești); 65 Vaslui; 66 Vârtop; 67 Volovăț; 68 Zăpodeni (A. László).

în zona de contact între regiunile de podiș și câmpie ale Moldovei (Cozia, jud. Iași; Dănești, jud. Vaslui), dovedesc existența, la începutul epocii fierului, a unor largi masive păduroase, de joasă altitudine. Prezența mistrețului (*Sus scrofa ferus*), în aceleași zone, constituie un indiciu că predominau pădurile foioase, în care au existat și locuri cu un regim tipic mlăștinos – dovadă a oglinzii ridicate a apei. Pe baza acestor observații se poate presupune că, la limita dintre mileniile II și I a.Chr., a existat încă un regim climatic mai puțin continental; extinderea pădurilor de foioase, chiar și în regiunile de joasă altitudine, a avut drept urmare un regim hidric mai constant și o umiditate mai ridicată, ceea ce a creat condiții favorabile pentru dezvoltarea culturilor hallstattiene timpurii în multe zone ale spațiului carpato-dunărean.

Studiul Hallstattului timpuriu s-a bucurat, în ultimele decenii, de o atenție deosebită din partea specialiștilor. În cele ce urmează vom încerca să evităm, pe cât posibil, detaliile de natură tehnică, insistând asupra evoluției istorice, a aspectelor majore ale vieții cotidiene și a spiritualității. Tabelul sinoptic din fig. 51 va înlesni realizarea unei imagini de ansamblu, diferențiată cultural, cronologic și regional, a perioadei discutate.

În Hallstattul timpuriu au evoluat pe teritoriul României, ca și în regiunile învecinate, mai multe culturi care pot fi grupate în două mari complexe culturale, cu origine, evoluție, trăsături și arii de răspândire distincte. Cele două complexe pot fi distinse, din punct de vedere arheologic, mai ales ceramica lor specifică, cu decor canelat, respectiv incizat și imprimat (fără ca aceste stiluri ornamentale să fie exclusive).

Complexul cultural cu ceramică canelată a început să fie cunoscut încă în perioada interbelică. Dacă Vasile Pârvan a subliniat în mod exagerat (dar explicabil pentru acea vreme) rolul influențelor nord-italice, „villanoviene", în geneza civilizației carpato-danubiene de la începutul epocii fierului, Ion Nestor, încă din 1933, a postulat existența unei civilizații hallstattiene timpurii, cu ceramică canelată, formată în vestul României și în regiunile învecinate, de unde s-a răspândit și spre regiunile estice ale spațiului carpato-danubian[1]. Cercetat mai bine după cel de al Doilea Razboi Mondial, acest complex a fost perceput de unii ca o mare unitate culturală, în timp ce alții au încercat că distingă, în cadrul său, mai multe culturi și/sau grupe culturale, cu trăsături distincte[2]. În cele ce urmează ne vom referi la cultura Gáva-Holihrady, la „orizontul" cu ceramică canelată din sud-vestul și sudul României precum și la cultura Corlăteni-Chișinău, definite, ca atare, în ultimele decenii.

[1] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 289–459; Idem, *Dacia. Civilizațiile antice din regiunile carpato-danubiene*[4] (trad. R. Vulpe), București, 1967, p. 31–56; I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung ...*, p. 104–108, 113, 119. Vezi și A. László, *L'hypothèse italique de Vasile Pârvan et les commencements de l'âge du fer dans l'espace carpato-danubien*, în SAA 5, 1998, p. 19–27.

[2] Vezi, mai recent, C. Pare, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa, Teil I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jh. v. Chr.)*, în Jahrbuch RGZM 45, 1998, p. 293–433; N. Tasić, *Die „Gáva" – Kultur im Raum des Eisernen Tores I und II*, în Thraco-Dacica 20, 1–2, 1999, p. 127–133; L. Bukvić, *Kanelovana keramika Gávu Kompleksa u Banatu*, Novi Sad, 2000. O bună prezentare a problemei, cu bibliografie, la C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/Siebenbürgen*, Bonn, 2004, în special p. 27–42, 86–101.

Cultura Gáva-Holihrady. În 1957, într-un studiu dedicat problemei implicării unor culturi central-europene din epoca bronzului în ceea ce era desemnat prin marea migrație egeeană, Amália Mozsolics a conturat trăsăturile unei noi culturi din perioada câmpurilor de urne, alegând, ca descoperiri eponime, mormintele de incinerație de la Gáva, localitate în nord-estul Ungariei[1]. Descoperiri asemănătoare, atribuite culturii Holihrady (Goligrad), au devenit cunoscute și în regiunea subcarpatică a Ucrainei. Este meritul Gallinei I. Smirnova de a fi observat strânsa înrudire între culturile Gáva și Holihrady, ajungând la concluzia că cele două culturi alcătuiesc un mare complex cultural, pentru care a propus denumirea de *Gáva-Holihrady*[2].

Aria de răspândire a acestui complex (fig. 52) a cuprins, inițial, regiunea de câmpie a bazinului superior și, în parte de mijloc, al Tisei (nord-estul Ungariei, sud-estul Slovaciei, nord-vestul României și Ucraina transcarpatică de astăzi), de unde s-a extins, la un moment dat, și spre bazinul inferior al Tisei, inclusiv spre sud-vestul României. Trecând pasurile Carpaților nord-estici, elemente ale culturii Gáva-Holihrady au apărut în zona submontană a Ucrainei (regiunile Ivan-Franko, Tarnopol și Cernăuți), ca și în Podișul Sucevei, din nord-vestul Moldovei. Elemente ale culturii Gáva, pătrunse probabil dinspre Slovacia răsăriteană, au fost descoperite și în sudul Poloniei, în voievodatul Krosno și în regiunea Cracoviei, unde acestea apar în cadrul grupului Tarnobrzeg al culturii Lausitz. Un alt grup de elemente de tip Gáva a ieșit la iveală în bazinul râului San (afluent al Vistulei), prezentând strânse afinități mai ales cu descoperirile grupului Holihrady din Ucraina subcarpatică. Prin teritoriul său vast, dovedind o remarcabilă adaptabilitate la diferite condiții de mediu, ca și prin evoluția sa dinamică și îndelungată, cultura Gáva-Holihrady este considerată, pe bună dreptate, un „partener" egal al culturii câmpurilor de urne central-europene, cu care este învecinată și, în mare măsură, contemporană.

Așezările culturii Gáva-Holihrady sunt de două tipuri: deschise și fortificate prin valuri de pământ, șanțuri de apărare adiacente și palisade. În interiorul valurilor de pământ au fost observate, uneori, mici ziduri seci de piatră, menite să consolideze valul (Ciceu Corabia, probabil Bodoc și Tușnad). Așezările întărite și sistemele de fortificație au fost mai bine studiate în Transilvania, despre unele dintre acestea (Sighetul Marmației, Teleac, Dej, Subcetate, Bozna, Ciceu Corabia, Șona) dispunem chiar de studii ample sau monografice[3]. În podișul Sucevei au fost cercetate două așezări fortificate, la Preutești și la Siret[4], ambele aparținând

[1] A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung*, in ActaArchHung 8, 1957, p. 119–156.

[2] G. I. Smirnova, *Complexe de tip Gáva-Holihrady – o comunitate cultural-istorică*, în SCIVA 25, 1974, 3, p. 359–380; A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrady și Corlăteni Chișinău pe teritoriul Moldovei*, București, 1994.

[3] V. Vasiliev, I. A. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice*, Cluj, 1991; V. Vasiliev, *Fortifications de refuge et établissemments fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, București, 1995, cu bibliografie.

[4] N. Ursulescu, D. Popovici, *Considérations historiques concernant les fortifications hallstattiennes anciennes à l'est des Carpates*, în Prima epocă a fierului la gurile Dunării și în zonele circumcarpatice, Tulcea, 1997, p. 51–65; pentru asezarea de la Siret vezi A. László și colab. rapoartele anuale publicate în *Cronica cercetărilor arheologice din România (Campaniile 1995–2004)*, București, 1996–2005.

fazei mai vechi a culturii Gáva-Holihrady. Unele așezări fortificate au fost îndelung și intens locuite, altele prezintă doar un strat subțire de cultură, unele au dimensiuni considerabile (Teleac, Ciceu Corabia, Siret: cca 30 ha), altele au o incintă fortificată redusă (Șona: 0,3 ha, Preutești: 0,12 ha etc.), ceea ce trebuie pusă în legătură cu funcția lor diferită (centre comunitare și/sau de putere, locuri de refugiu). Numărul asezărilor deschise este mult mai mare. Pentru Transilvania, de pildă, au fost înregistrate recent peste 300 de „puncte", cu urme de locuire, dintre care doar 22 sunt așezări fortificate[1]. Este încă o sarcină a cercetărilor viitoare de a stabili raporturile dintre așezările fortificate și cele deschise, de a studia ierarhizarea așezărilor ca semn al unei societăți ierarhizate, problema existenței unor „șefii" (chiefdoms) și a aplicabilității unor modele teoretice, precum centru și periferie, centru-periferie-margine etc.[2]. Locuințele sunt de două tipuri: construite la suprafața solului și parțial adâncite în pământ. Cele două tipuri se întâlnesc și în cadrul aceloraşi așezări. În interiorul locuințelor, precum și în spațiile aflate între ele se întâlnesc vetre și cuptoare, amenajate cu grijă.

În ceea ce privește ritul funerar, sunt caracteristice necropolele plane de tip incinerație, cu resturile cinerare depuse în urne (Sanislău, Culciu Mare, jud. Satu Mare; Reci, jud. Covasna; Cucorăni, jud. Botoșani)[3]. La Volovăț (Podișul Sucevei) a fost cercetată și o necropolă tumulară cu morminte de incinerație, care prezintă particularitatea că gropile mormintelor au fost săpate, succesiv, în tumulii ridicați în prealabil[4]. Aceștia pot fi considerați, astfel, monumente funerare colective destinate unei familii.

În ceramică se disting mai multe categorii și o diversitate de forme și elemente decorative (fig. 53). Caracteristice sunt vasele negre, lustruite la exterior și de culoare roșiatică în interior, de formă bitronconică sau pântecoasă, cu marginea răsfrântă și cu gâtul adesea înalt, cilindric, ornamentate cu caneluri orizontale și în ghirlande în partea superioară și oblice pe umăr (pl. 18). Aceste vase pot fi socotite, într-adevăr, „tipul director" al culturii, ele constituie însă, cantitativ, după cum demonstrează evaluarea statistică a ceramicii descoperite în așezarea de la Grănicești (jud. Suceava), doar o parte relativ redusă a ceramicii. Pentru faza veche sunt caracteristice așa-zisele „amfore" cu proeminențe hipertrofiate pe umăr, goale în interior, înconjurate cu caneluri concentrice, numite, uneori, și de tip Gáva-Lăpuș. Tot acestei faze îi sunt caracteristice motivele ornamentale incizate (pe cești, căni și pahare), decorul striat (frecvent mai ales pe borcane, străchini și vase cu buza lobată) și lipsa brâielor alveolate (care apar pe vasele în formă de sac doar în faza mai târzie, ilustrată prin nivelul IV al așezării de la Mahala, de lângă Cernăuți). Numeroasele similitudini între ceramica descoperită la Grănicești și cea de la Lăpuș, ne

[1] A. Giurgiu Ardeu, *Contribuții privind stadiul timpuriu în spațiul intracarpatic*, în Sargetia 26, 1995–1996, 1, p. 182–226

[2] O bună prezentare a problemei, cu bibliografie, la F. Gogâltan, *„Centru și periferie". I. Între teorie și realitate arheologică*, în Revista Bistriței 18, 2004, p. 39–62.

[3] T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 78; Z. Székely, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sf. Gheorghe, 1966; S. Teodor, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, in ArhMold 8, 1975, p. 121–124.

[4] M. Ignat, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț-Dealul Burlei*, în Suceava 5, 1978, p. 107–127.

face să credem că răspândirea spre Podişul Sucevei a culturii Gáva-Holihrady a avut loc dinspre Depresiunea Maramureşului şi cea a Lăpuşului, antrenând şi unele elemente ale grupului Lăpuş[1].

În ceea ce priveşte uneltele, armele şi obiectele de uz casnic, alături de anumite tipuri comune, ce dovedesc practicarea unor meşteşuguri sau îndeletnciri casnice (torsul şi ţesutul, de pildă), se remarcă relativa bogăţie a utilajului litic (cuţite curbe, vârfuri de săgeţi, răzuitoare) şi a pieselor de os şi corn (sule, străpungătoare, ciocane, piese ornamentale), mai frecvente, se pare, în aria extracarpatică a culturii, unde, în schimb, sunt mult mai rare obiectele de metal, în comparaţie cu spaţiul transilvan sau zona Tisei Superioare.

Economia se baza atât pe creşterea animalelor, cât şi pe agricultură. Studiul arheozoologic al oseminţelor de animale descoperite în unele aşezări (Nagykálló-Ungaria, Teleac, Grăniceşti-România)[2] arată clar rolul secundar al vânătorii şi importanţa creşterii taurinelor, a ovi-caprinelor, a porcinelor şi a cabalinelor, la animalele domestice adăugându-se şi câinele. Practicarea agriculturii este dovedită nu numai de existenţa unor unelte specifice (săpăligi, piese care ar putea indica utilizarea plugului cu tracţiune animală, seceri de bronz şi chiar un exemplar de fier, descoperit la Teleac), dar şi de diferitele specii de grâu (*Triticum durum, Triticum* cf. *dicoccum, Triticum monococcum, Triticum* cf. *spelta, Triticum aestivum*), orz (*Hordeum vulgare*) şi, în mai mică măsură, de mei (*Panicum miliaceum*), determinate pe baza resturilor descoperite (uneori în gropi special amenajate), la Poroszló-Ungaria, Tăşad, Teleac şi Grăniceşti România[3].

Privitor la aspectul spiritual, alături de ritul şi ritualul funerar, avem dovezi şi pentru anumite practici, ca depunerile cu caracter sacral în gropi speciale, uneori grupate, ale unor ofrande (vase, statuete, cereale, carne), puse în legătură cu un cult menit să asigure fertilitatea ogoarelor şi fecunditatea animalelor (a se vedea, în acest sens, descoperirile de la Lechinţa de Mureş, jud. Mureş)[4]. Aceeaşi funcţie trebuia să fi avut şi statuetele zoomorfe, modelate realist, reprezentând întreaga faună domestică a vremii (cornute mari şi mici, cai, porci), răspândite pe o arie largă, din estul Ungariei până în Ucraina subcarpatică (fig. 55). Cu acelaşi cult menit să asigure prosperitatea comunităţii por fi puse în legătură şi statuetele antropomorfe, după toate probabilităţile feminine, mult stilizate,

[1] A. László, *Les groups régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe-V.[e] siècles av. n.è.*, în La civilisation de Hallstatt, Liège, 1989, p. 111–129; Idem, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*.

[2] T. Kemenczei, *Nordostungarn in der Spätbronzezeit*, în Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr. PAS 1, 1982, p. 305–320; V. Vasiliev, I.A. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice: aşezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991 (determinarea oseminţelor: C. Lisovschi Cheleşanu); A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*. (determinarea oseminţelor: S. Haimovici).

[3] P. Patay, *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát*, în Folia Archaeologica 27, 1976, p. 193–201, M. Cârciumaru, *Consideraţii paleobotanice şi contribuţii la agricultura geto-dacică*, în Thraco-Dacica 4, 1983, p. 126–134; V. Vasiliev, I.A. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.* (determinarea resturilor vegetale: V. Cristea).

[4] K. Horedt, *Hallstättische Tierfiguren aus Lechinţa de Mureş*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 527–534.

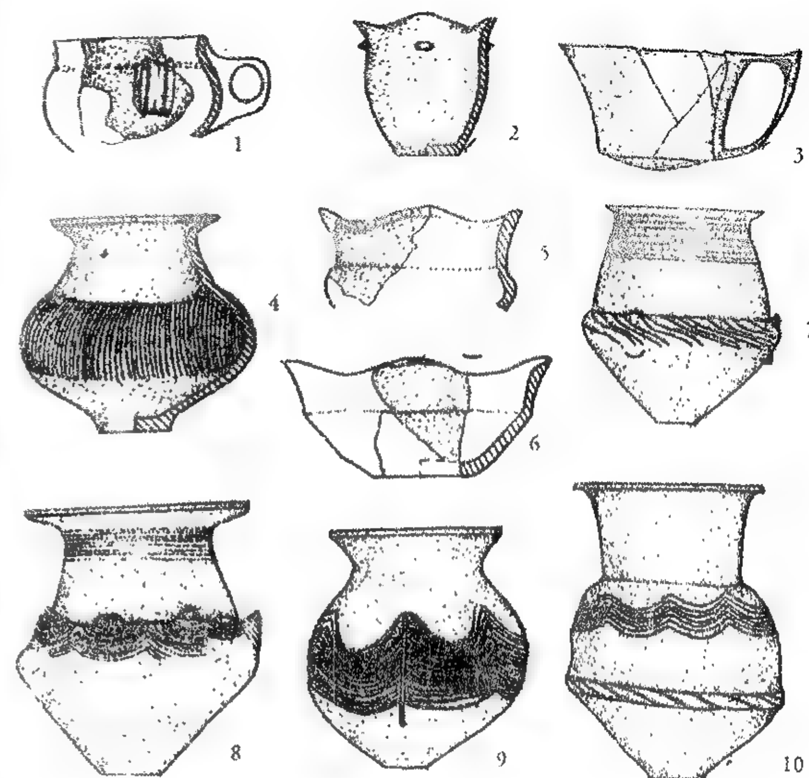

Fig. 53 Ceramică decorată cu caneluri din Transilvania şi din Bucovina. 1. 5-6 Grăniceşti; 2, 4 Teleac; 3, 9 Mediaş; 7 Târgu Mureş, 8 Valea lui Mihai; 10 Reci. După A. László (1, 5-8), V. Vasiliev (2, 4), Eugenia Zaharia (3, 9), Z. Székely şi M. Petrescu-Dîmboviţa (10). Scări diferite.

descoperite, deocamdată, numai în câteva aşezări (Căuaş, Teleac, Grăniceşti-România, Lissicriki, Krivce-Ucraina)[1] (fig. 56). În legătură cu depunerile de obiecte de bronz şi semnificaţia lor, vezi, mai jos, *Înflorirea şi declinul metalurgiei bronzului în prima epocă a fierului* (p. 341–346). Vezi, de asemenea, subcapitolul III. d. *Structuri sociale şi credinţe religioase în epoca bronzului şi în prima epocă a fierului* (p. 351–376).

[1] A. László, *Statuetele antropomorfe ale culturii Gáva-Holihrady*, în MemAnt 20, 1995, p. 85–97. Idem, *Sur la plastique anthropomorphe de la civilisation Gáva Holihrady*, în Jan Chochorowski (ed.), Probleme der Bronze und der Frühen Eisenzeit in Mitteleuropa. Festschrift für Marek Gedl, Kraków, 1996, p. 351–362, C.-N. Ursache, *On the Zoomorphic Figurines at the Beginning of the Iron Age*, în SAA 6, 1999, p. 41–60

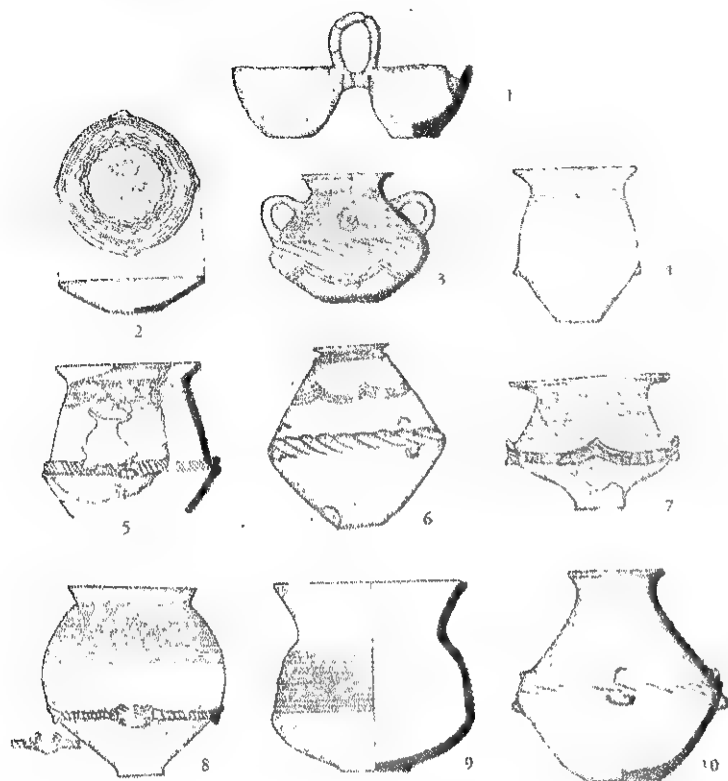

Fig. 54 Ceramică decorată cu caneluri din Oltenia și Moldova. 1, 3, 10 Ghidici; 2 Negrești, 4 Valea Lupului; 5 Prăjești; 6 Vârtop; 7, 8 Trifești; 9 Zăpodeni; 10 Iași. După M. Nica (1, 3, 10), Gh. Coman (2), A. László (4-5), B. Hänsel și M. Gumă (6), I. Ioniță și A. László (7), C. Iconomu și M. Tanasachi (8) și I. Nestor (9). Scări diferite.

Analiza trăsăturilor fundamentale ale culturii Gáva a dus la concluzia, devenită oarecum tradițională, că în geneza sa pot fi distinse trei izvoare principale: culturile locale premergătoare din aria sa de formare, bazinul superior și mijlociu al Tisei (Hajdúbagos, „Otomani târziu", Berkesz, Suciu, Piliny); influența manifestată dinspre sud, din partea culturii „Cruceni-Belegiš" și elementele grupului Csorva din cadrul culturii câmpurilor de urne, pătrunsă dinspre vest. La aceste „surse", în cea mai mare parte indirecte, trebuie să adăugăm contribuția grupelor Cehăluț și Igrița din Crișana și aportul grupului Lăpuș din Maramureș, ceea ce pare a deveni din ce în ce mai evident. Pentru perioada în care se petrece întrepătrunderea culturilor/grupelor culturale amintite, însoțită de o tendință de omogenizare a ceramicii, și care precede apariția culturii Gáva propriu-zise în Câmpia Tisei, s-a propus, recent, termenul

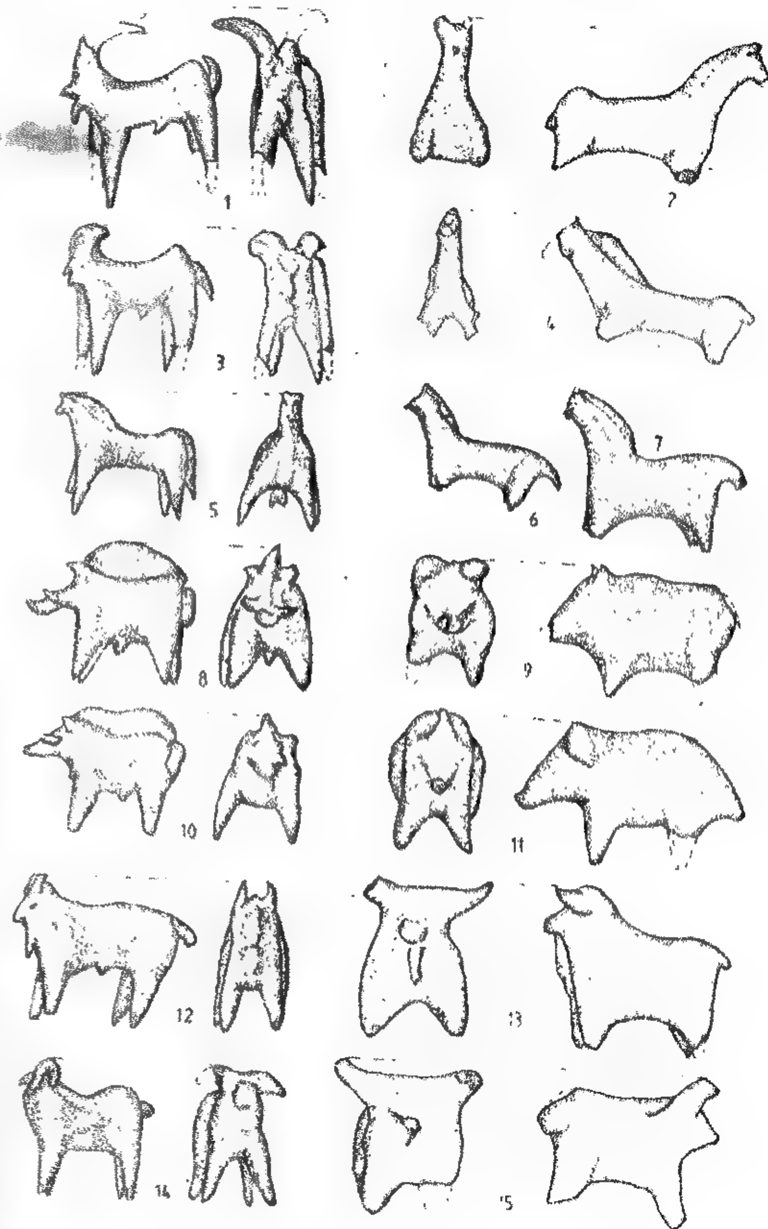

Fig. 55 Figurine zoomorfe din lut din Hallstattul timpuriu. 1, 3, 5, 8, 10, 12, 14 Lechința de Mureș; 2, 4, 9, 11, 13, 15 Grănicești; 6-7 Teleac. După K. Horedt (1, 3, 5, 8, 10, 12, 14), A. László (2, 4, 9, 11, 13, 15) și V. Vasiliev (6-7). Scări diferite.

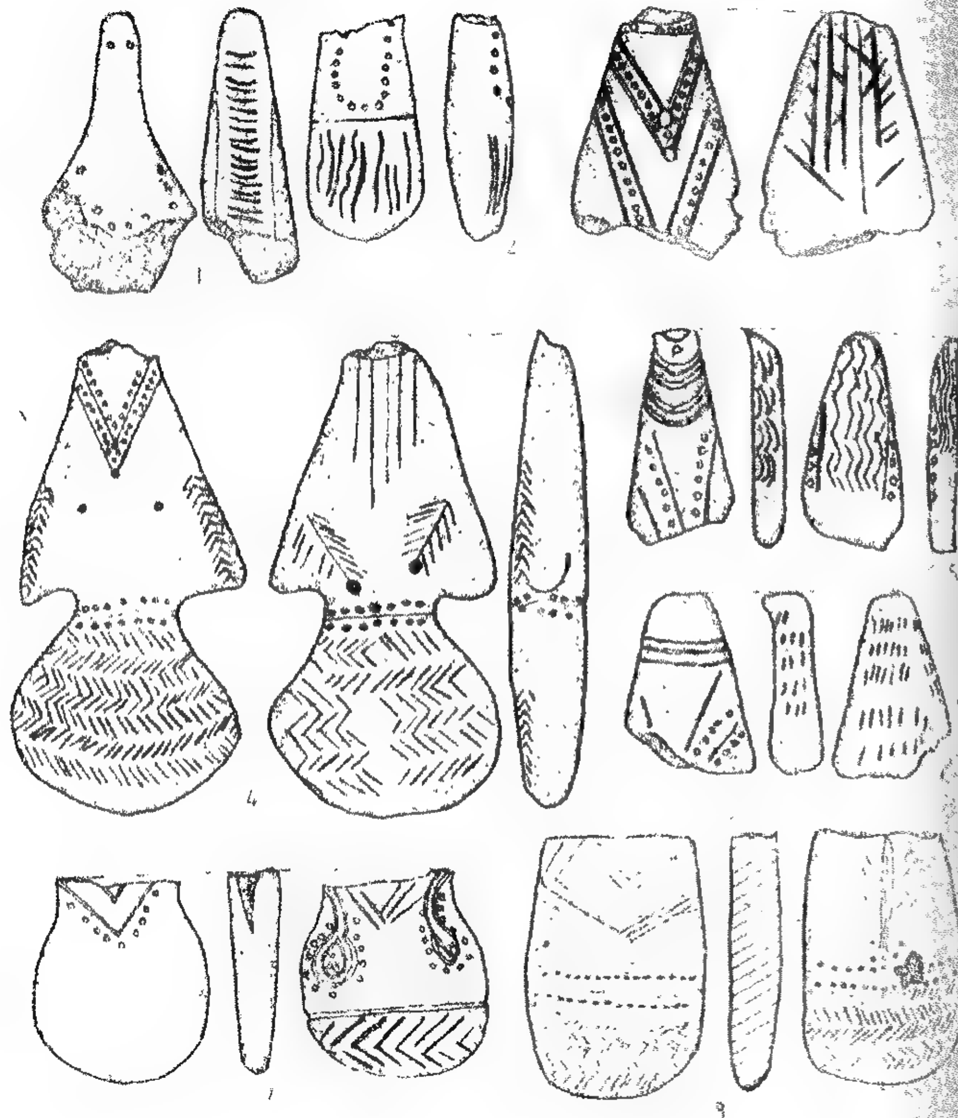

Fig. 56 Plastică de lut din Hallstattul timpuriu. 1 Lissicniki; 2 Grănicești; 3, 5-7 Teleac; 4 Krivce, 8 Căuaș. După I N. Maleev (1, 4), A. László (2), V. Vasiliev (3, 5-7) și S.A. Luca (8). Scări diferite.

de Proto-Gáva[1]. Odată cu răspândirea sa pe o arie vastă, cu antecedente culturale diverse, complexul Gáva-Holihrady va prezenta anumite aspecte sau grupe regionale (încă nu îndeajuns de bine conturate) cu o evoluție și destin cultural-istoric diferit.

Nu există încă un consens în ceea ce privește periodizarea și cronologia acestei culturi. Este indubitabil, în orice caz, existența mai multor faze, stabilite stratigrafic și/sau tipologic, nu totdeauna bine sincronizate, care au căpătat, cu timpul, diferite denumiri regionale, generatoare de confuzii.

Apariția în Câmpia Tisei a culturii Gáva a fost datată mai ales pe baza asocierii cu tipurile de obiecte de bronz, între sfârșitul fazei Bronz D și etapa Hallstatt B1, interval în care Tibor Kemenczei a distins trei faze[2]. Încheierea oarecum bruscă a evoluției culturii Gáva în zona de câmpie din estul Ungariei, ca și în Crișana și în Câmpia Someșului a fost pusă în legătură cu apariția aici, în cursul secolului IX a.Chr., a grupului Mezócsát, în componența căruia au putut fi sesizate și elemente de origine răsăriteană, nord-pontică și caucaziană[3]. Răspândirea, pentru o perioadă relativ scurtă, în faza Hallstatt B1, a culturii Gáva în Banat precede acest eveniment, dar sfârșitul său timpuriu, și în această regiune, nu este, poate, străin de apariția în zonă a grupului amintit. În schimb, în regiunile deluroase din Slovacia răsăriteană și Ucraina transcarpatică, ca și din unele zone învecinate din nord-vestul României, evoluția culturii Gáva nu este întreruptă. Cea mai bună dovadă în acest sens o constituie stratigrafia așezării de la Somotor (Slovacia), unde stratul inferior, aparținând, după J. Paulik[4], fazei timpurii a culturii Gáva, este urmat de un alt strat, reprezentând așa-numitul „orizont“ sau grup Somotor al aceleiași culturi, care supraviețuiește, în această regiune, până în perioada Hallstatt B3 inclusiv[5].

În ceea ce privește Transilvania, cultura Gáva apare aici încă în faza sa timpurie, după cum arată descoperirile ceramice recente de la Sfântu Gheorghe (Cartierul Simeria), jud. Covasna. Existența unor importante așezări cu mai multe straturi și niveluri de locuire (la Teleac și la Mediaș, de pildă)[6], conținând numeroase complexe închise, constituie

[1] G. V. Szabó, *Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád* (în limba maghiară cu rezumat), în Móra Ferenz Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica II, 1996, p. 9-109.

[2] T. Kemenczei, *Die Siedlungsfunde der Gáva-Kultur aus Nagykálló*, în Folia Archaeologica 33, 1982, p. 73-95; Idem, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.

[3] E. Patek, *Präskythische Gräberfelder in Ostungarn*..., în Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Smolenice 1970, [Bratislava, 1974], p. 337-362. Idem, *Westungarn in der Hallstattzeit*, Weinheim, 1993; T. Kemenczei, *Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur*, în Die Hallstattkultur, Linz, 1981, p. 79-92; Idem, *Nordostungarn in der Spätbronzezeit*, PAS 1, 1982, p. 305-320; vezi și A. László, *Date privind sfârșitul Hallstattului timpuriu în Transilvania*, în SCIVA 30, 1979, 4, p. 537-546.

[4] J. Paulik, *Zur Problematik der Otomanikultur in der jüngeren Bronzezeit*, în Sborník Slovenského Národného Múzea 62, 1968, p. 3-43.

[5] G. I. Smirnova, *Complexele de tip Gáva Holihrady*...; T. Kemenczei, *Nordostungarn in der Spätbronzezeit*, in Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. ...

[6] V. Vasiliev, I. A. Aldea, H. Ciugudean, op. cit.; E. Zaharia, *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș 1958*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 83-104, B. Hänsel, *Hallstattzeit*...; C. Pankau, *op. cit.*

o bună premisă pentru stabilirea fazelor de dezvoltare a culturii Gáva în această parte a țării, prin coroborarea datelor stratigrafice cu tipologia ceramicii și a obiectelor de metal. Cu toate acestea, în ciuda unor încercări lăudabile, nu s-a ajuns încă la o periodizare și la o cronologie coerente, general acceptabile. Cert este că această cultură este prezentă aici încă din faza ei timpurie, databilă în Hallstatt A. „Importurile" din mediul grupelor culturale cu ceramică imprimată de la Dunărea de Jos, alături de alte considerente interne, sprijină evoluția sa în perioada Hallstatt B (în faza sau grupul numit, adesea, Gáva-Mediaș). Mai mult, prezența în depunerile din stratul superior al așezării de la Teleac a unor fragmente ceramice de tip Basarabi sugerează supraviețuirea culturii Gáva la nord de valea Mureșului, în afara ariei Basarabi, cel puțin în vremea corespunzătoare fazei timpurii și începutului fazei mijlocii a acestei din urmă culturi (a doua jumătate a secolului VIII – începutul secolului VII a.Chr.)[1] și în vremea existenței acesteia din urmă, în cursul secolului al VIII-lea.

În regiunile extracarpatice de nord-est, este deosebit de importantă stratigrafia verticală și orizontală a așezării de la Mahala, de lângă Cernăuți, pe baza căreia Gallina I. Smirnova a definit o fază mai veche, Mahala III, și alta mai recentă, Mahala IV, a culturii Gáva-Holihrady din această zonă. Descoperirile din Podișul Sucevei au completat această imagine prin atestarea unei etape ceva mai timpurii, documentată la Grănicești prin prezența „amforei" cu proeminențe hipertrofiate, goale în interior, care caracterizează faza cea mai timpurie a culturii Gáva în aria sa de geneză, tip de vas absent la Mahala. Anumite particularități ale ceramicii de la Volovăț și, mai ales, de la Botoșana (asocierea decorului incizat, vălurit, și a ornamentului striat cu brâul alveolat, de pildă) documentează acea etapă intermediară, a cărei lipsă a fost remarcată între fazele Mahala III și IV. În ansamblu, având în vedere și puținele obiecte de bronz, ca și contactele cu vecinii, se poate afirma că locuirea Gáva-Holihrady în Podișul Sucevei a început încă în cursul perioadei Hallstatt A, durând până în faza Hallstatt B3 inclusiv. Absența la nord-est de Carpați a culturii Basarabi și apariția în această zonă a primelor descoperiri post- Gáva-Holihrady la limita secolelor VII–VI a.Chr. ar putea constitui un indiciu al prelungirii evoluției culturii Gáva-Holihrady în Podișul Sucevei, ca și în vestul Ucrainei până în Hallstattul mijlociu, fenomen presupus și pentru partea de nord a Transilvaniei[2].

„Orizontul" cu ceramică canelată din sud-vestul și sudul României (fig. 54/1, 3, 7, 10), în care se include și Banatul și regiunile imediat învecinate, este reprezentativ pentru evoluția organică, neîntreruptă a unor grupe culturale din epoca mijlocie și târzie a

[1] H. Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*, Alba Iulia, 1997, p. 158–160, A. Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj, 2002, p. 57–60.

[2] A. László, *Les groups regionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe-VIIe siècles av. n. è.*, in La civilisation de Hallstatt, Liege 1989, p. 111–129; Idem, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*.

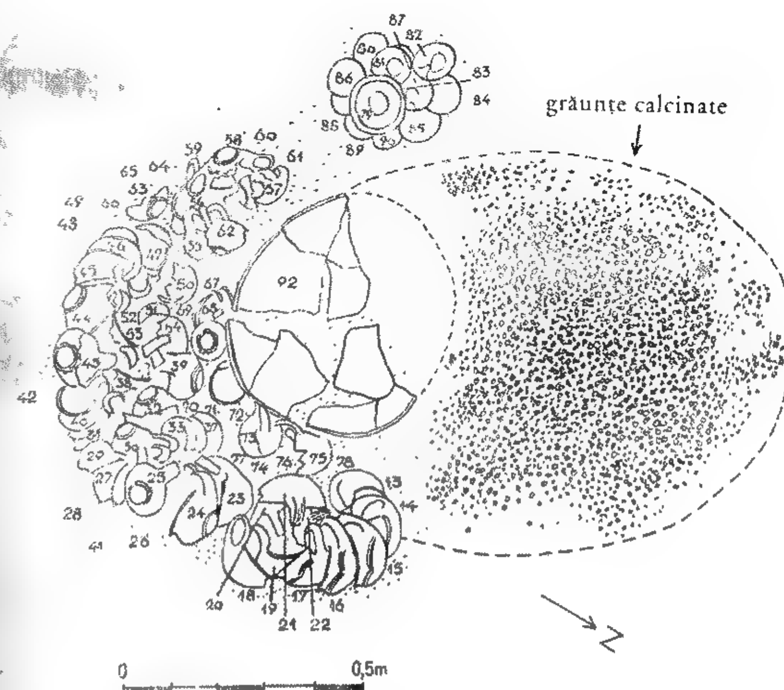

Fig. 57 Ofrandă din tumulul de la Susani. După I. Stratan și A. Vulpe.

bronzului într-un sens „hallstattian"[1]. Acestea, răspândite și în afara ariilor lor inițiale, au contribuit la geneza unor culturi de la începutul epocii fierului. Multe dintre descoperiri sunt inedite sau numai într-o mică măsură publicate; în comparație cu așezările, se cunosc mai bine necropolele și depozitele de obiecte de bronz, ceea ce îngreunează obținerea unei imagini de ansamblu, conturarea unor culturi mai cuprinzătoare, lăsând impresia existenței unei fărâmițări în numeroase grupe sau aspecte regionale[2]. Se consideră, astfel,

[1] K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în StComSibiu 13, 1967, p. 137–156; S. Morintz, *Aspecte și probleme ale Hallstattului timpuriu din sud-vestul României*, în Symposia Thracologica 6, 1988, p. 58–60; M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993. Vezi și N. Tasić, *op. cit.*; L. Bukvić, *op. cit.*, S. Vranić, *Belegiš. Stojica Gumno – A Necropolis of Cremation Burials* (în limba sârbă, cu rezumat în limba engleză), Beograd, 2002, p. 185–189. Vezi, în același volum, contribuția lui N. Tasić, *The Necropolis at Belegiš and the Issue of the Belegiš Culture*, p. 190–195.

[2] M. Gumă, *op. cit.*; Idem, *The End of the Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in South-Western Romania, Western Serbia and North-Western Bulgaria. A short review*, în Thraco Dacica 16, 1995, 1-2, p. 99–137; Idem, *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, Timișoara, 1997

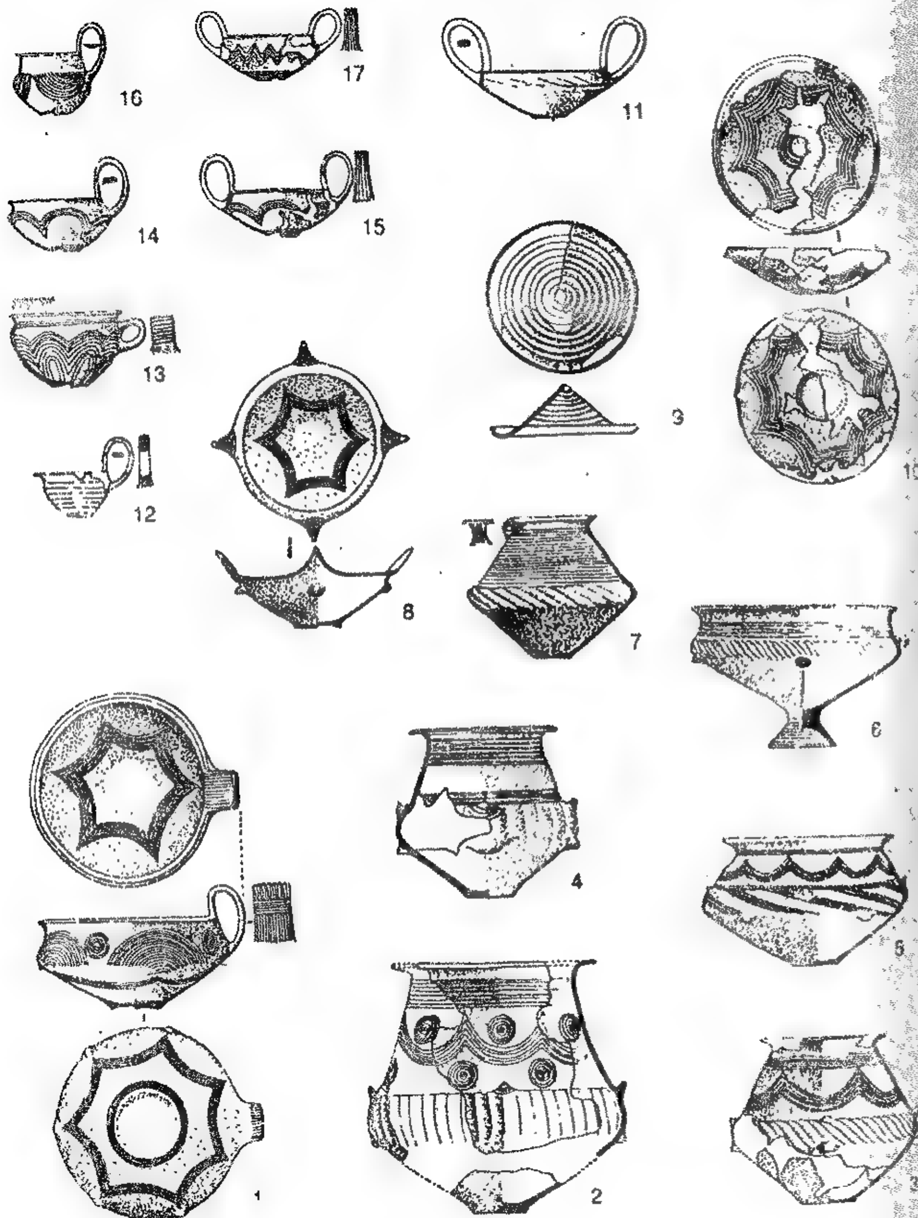

Fig. 58 Ceramică din tumulul de la Susani. După I. Stratan și A. Vulpe. Scări diferite.

că în zona piemontană din centrul și nordul Banatului, pe fondul grupului Balta Sărată din Bronzul târziu și cu contribuția elementelor de tip Igrița, pătrunse dinspre Crișana, se naște grupul cultural *Susani*. Monumentul cel mai reprezentativ al acestui grup este marele tumul de la Susani, cu un bogat inventar, în special ceramic (cești și străchini cu suprafața lustruită, ornamentate cu caneluri) (fig. 57, fig. 58) considerate de autorii săpăturii, Ion Stratan și Alexandru Vulpe, ofrande[1]. Acest grup este, deci, nu numai contemporan cu faza timpurie a culturii Gáva, dar și înrudit cu ea, dacă avem în vedere originea, în parte comună, asigurată prin participarea la geneza lor a grupului Igrița.

În vestul și nord-vestul Banatului și, probabil, în nord-estul Vojvodinei, a fost identificat grupul *Bobda*, denumit după o necropolă plană de incinerație în urne, aparținând aceleiași perioade ca și grupul Susani, dar de aspect diferit, născut, în principal, pe fondul culturii Cruceni-Belegiš târzii.

Tot pe acest fond cultural, a luat naștere grupul recent definit *Ticvaniu Mare-Karaburma* III, reprezentat, mai ales, prin descoperiri funerare și depozite. Ceramica se caracterizează prin vase bitronconice, de culoare brună, brună-neagră, adesea lustruită, prin străchini cu marginea arcuită spre interior, cești cu torți mult supraînălțate. Aria sa de răspândire a cuprins, inițial, zona de contact dintre limita vestică a piemontului Banatului și regiunea mai joasă din sud-vestul acestei provincii, precum și sudul Voivodinei. Unii presupun că elemente ale grupului Ticvaniu Mare-Karaburma III se vor propaga, de aici, spre răsărit, urmând, probabil, linia Dunării, ajungând până în spațiul est-carpatic[2].

În zona dunăreană din sudul Banatului și al Olteniei, precum și în nord-estul Serbiei și în nord-vestul Bulgariei, apar mai multe grupuri culturale cu ceramică canelată, înrudite între ele. Geneza lor poate fi pusă, pe de o parte, pe seama unui fond de tradiție Žuto Brdo-Gârla Mare, transmis prin grupul Bistreț-Ișalnița de la sfârșitul epocii bronzului (și care atinge și începutul Hallstattului), răspândit din zona Porților de Fier până la Olt[3]. Pe de altă parte, nașterea acestor grupe nu poate fi explicată fără aportul unei componente de tip Cruceni-Belegiš târziu (și probabil, Ticvaniu Mare-Karaburma III). În literatura mai recentă au fost definite, astfel, grupurile *Moldova Nouă* (reprezentat

[1] I. Stratan, A. Vulpe, *Der Hügel von Susani*, în PZ 52, 1977, 1, p. 28–60; A. Vulpe, *Zur Deutung und Datierung des Hügels von Susani im Banat*, în Transeuropam. Festschrift für M. Primas, Bonn, 1995, p. 81–88.

[2] M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*...; vezi și A. László, *Începuturile primei vârste a fierului pe teritoriul Moldovei. Unele rezultate și probleme*, în CercIstIași, 7, 1976, p. 57–75; Idem, *La région extracarpatique orientale à la fin du IIe millénaire et dans la première moitié du Ier millénaire avant notre ère*, în Actes du IIe Congrès International de Tracologie, I, București, 1980, p. 181–187; Idem, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*...; G. I. Smirnova, *Componentele tracă și iliră în cultura hallstattului timpuriu în ținuturile pericarpatice*, în Symposia Thracologica 9, 1992, p. 246–247; O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, București, 1994.

[3] S. Morintz, *Contribuții arheologice*...; I. Chicideanu, *Die frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 7–47; Idem, *O descoperire de la începutul epocii fierului la Cârna*, în SCIVA 43, 1992, 1, p. 49–54.

prin câteva descoperiri funerare) și *Hinova*, ilustrat mai ales prin necropola plană de incinerație din această localitate, unde au fost cercetate 44 de morminte și un important tezaur de obiecte de aur (pl. 16). Urnele sunt de formă bitronconică, de culoare brună-neagră, cu pereții lustruiți, ornamentate cu caneluri și fațete. Din repertoriul ceramic mai fac parte diferite tipuri de străchini, cești, căni.

Evoluția grupurilor discutate mai sus, datate în Hallstatt A, va fi întreruptă prin apariția, pentru o perioadă scurtă în Banat, în Hallstatt B1, a culturii *Gáva*, cel mai bine reprezentată prin așezările de la Remetea Mare și Vărădia. La rândul său, evoluția acestei culturi în Banat este întreruptă de apariția aici, dinspre vest, a grupului *Gornea-Kalakača*, către sfârșitul secolului al X-lea a.Chr. (în sudul Banatului) și începutul secolului al IX-lea (în nordul provinciei). Acest grup va supraviețui aici până către începutul secolului al VIII-lea, când începe evoluția culturii Basarabi[1].

Revenind la grupurile Susani și Hinova, ele sunt în mare măsură contemporane și înrudite cu o parte a descoperirilor din necropola plană de incinerație de la Balta Verde și cu descoperirile de la Vârtop (Oltenia), cunoscute de mai multă vreme[2]. Au fost scoase în evidență și multe similitudini cu unele materiale din zona sârbească a Porților de Fier (Mala Vrbica, Vajuga, bine datate prin fibule de tip Peschiera). Având în vedere înrudirea lor greu de tăgăduit, aceste descoperiri au fost îngemănate în grupuri culturale nu îndeajuns de clar definite, pentru care s-au propus denumiri precum Hinova-Vârtop, Hinova-Mală Vrbica sau Hinova-Balta Verde, fără să fie abandonat conceptul mai vechi de Balta Verde-Vârtop[3].

Cercetările mai recente efectuate în Oltenia au evidențiat rolul în procesul de „hallstattizare" a fondului local, în special a grupului Bistreț-Ișalnița și, după unii, a etapei finale (Vb) a culturii Verbicioara. Este unanim recunoscut, de asemenea, și rolul unor elemente „hallstattiene timpurii", originare din Banat (sau din Transilvania), fără însă ca acestea să fie suficient de riguros definite.

Este foarte interesantă, de pildă, stratigrafia așezării de la Ghidici, din sud-vestul Olteniei, în apropierea Dunării, unde, după un strat cu ceramică reprezentativă pentru faza Gârla Mare III (Cârna) urmează, succesiv, locuiri de tip Bistreț-Ișalnița, Vârtop și „Pre-Basarabi" (cu elemente Gornea-Kalakača). Alături de așezarea hallstattiană timpurie cu locuințe, atribuită de M. Nica grupului Vârtop (sau Hinova-Vârtop), au fost descoperite morminte de incinerație, fundul vaselor în care au fost depuse resturile cinerare fiind perforate[4]. Poate nu este lipsit de interes să menționăm că același obicei

[1] P. Medović, *Die relative Chronologie der Siedlungen der älteren Eisenzeit im jugoslawischen Donaugebiete* (text sârb și german), Novi Sad, 1978; A. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabi-kultur*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 49–90; M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului...*

[2] D. Berciu, M. Petrescu-Dîmbovița, în *Istoria României*, I, p. 137–161; D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966.

[3] M. Gumă, *op. cit.*; vezi și P. Popović - M. Vukmanović, *Vajuga Pesak. Early Iron Age Cemetery/ Nekropola Starijeg Gvozdenog Doba*, Beograd, 1998; S. Lazăr, *Cultura Vârtop în Oltenia*, Craiova, 2005.

[4] M. Nica, *Locuințe de tip Gârla Mare și hallstattian, descoperite în așezarea de la Ghidici, jud. Dolj*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 16–38.

(prin care, potrivit unor interpretări, s-a dorit să se asigure „ieșirea" sufletului celui mort) a fost observat și în cazul urnelor funerare din necropolele de la Ticvaniul Mare și de la Hinova. Potrivit stratigrafiei de la Ghidici, se pare că evoluția „orizontului" cu ceramică canelată este întreruptă și în această regiune, ca și în Banat, de apariția grupului Gornea-Kalakača (prezent în zonă și la Ostrovul Mare și Izvorul Frumos), în bună parte contemporan cu cultura Insula Banului, aparținând marelui complex cultural cu ceramică imprimată. De altfel, această cultură din urmă (sau un grup înrudit) este reprezentată, pe cursul mijlociu al Jiului, prin așezarea întărită de la Valea Rea.

În centrul Câmpiei Olteniei, la Portărești, a fost cercetată o așezare fortificată cu val și șanț, cu locuințe de suprafață. Ceramica canelată trădează, după opinia lui C. Tătulea, influențe transilvănene și bănățene, grefate pe un fond local, de tip Verbicioara V și Ișalnița[1].

Complexele de locuire hallstattiene timpurii descoperite la Călugăreni, în valea superioară a Motrului, în nord-vestul Olteniei, pe baza analogiilor ceramicii, atât cu descoperirile de la Vârtop, cât și cu cele de la Susani, au fost atribuite tipului Vârtop-Susani.

În ceea ce privește zona subcarpatică din nord-estul Olteniei, în ceramica aspectului hallstattian timpuriu, reprezentat de necropola plană de incinerație de la Râureni, de pe malul Oltului, și de cea de la Brezoi, pe Lotru (ambele în Vâlcea), par a exista, pe lângă elementele locale, și o importantă componentă originară din Banat. S-a observat, de asemenea, și în cele două necropole menționate, găurirea fundului urnelor funerare. Pe de altă parte, în regiunea de dealuri a Olteniei, în zona Govorei, se menționează existența unui aspect hallstattian timpuriu format, de data aceasta, prin grefarea unor influențe transilvănene asupra fondului local de tip Verbicioara târzie.

Evoluția istorică de la începutul epocii fierului din Muntenia este mai puțin clară. La București-Chitila[2], într-un mediu mixt, Tei V și Radovanu, au fost semnalate și fragmente ceramice considerate de tip Susani, marcând, în această zonă, începutul procesului de „hallstattizare". Ceramica descoperită în așezarea de la Cătunu (jud. Dâmbovița), din zona de contact dintre câmpia și zona deluroasă a Munteniei, pare a documenta o evoluție similară. De asemenea, în zona centrală a Câmpiei Române a început să se contureze o sinteză între aspectele finale mai sus-menționate ale epocii bronzului local și elementele hallstattiene timpurii cu ceramică canelată, originare din Banat și Oltenia, denumită, după două descoperiri socotite ca reprezentative, Cățelu Nou (București) și Meri (jud. Teleorman) (fig. 59). În decorul ceramicii, alături de caneluri, apare aici și motivul cercurilor concentrice (inclusiv al acelora unite prin tangente)[3].

[1] C.N. Tătulea, *Săpăturile din așezarea hallstattiană timpurie de la Portărești*, în Materiale Brașov 1981, p. 149–154.

[2] V. Boroneanț, *Chitila-Fermă, un aspect al începutului primei epoci a fierului. Date preliminare*, în Thraco-Dacica 5, 1981, 1–2, p. 156–166.

[3] E. Moscalu, *Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedea, Kr. Teleorman)*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 77–86; S. Morintz, *Probleme privind perioada hallstattiană timpurie în centrul Câmpiei Române*, în Symposia Thracologica 8, 1990, p. 134–135.

Fără să putem intra, acum și aici, în detaliile problemei, este necesar să menționăm că „orizontul" hallstattian timpuriu cu ceramică canelată și, în general, începuturile epocii fierului la Sud de Carpați au fost studiate temeinic în ultima vreme de Ion Motzoi-Chicideanu, pornind, mai ales, de la rezultatele cercetărilor din zona Lacului (Bălții) Bistret, jud. Dolj, dar având în vedere și descoperirile mai vechi sau mai noi din Oltenia (Hinova, Ostrovul Mare, Balta Verde, Vârtop, Plopșor, Ghidici etc.), Muntenia (Zimnicea, Meri, Albești, Popești, Căscioarele, Dridu etc.) și chiar din sudul Dunării, de pe teritoriul Bulgariei[1].

Câteva descoperiri din regiunea subcarpatică a Munteniei (Sărata-Monteoru, Cârlomănești, jud. Buzău) și din Subcarpații de Curbură (Cândești, jud. Vrancea) par a marca „traseul" răspândirii ceramicii canelate hallstattiene timpurii, originare din Banat, spre regiunea est-carpatică. O importanță deosebită prezintă așezarea fortificată de la Cândești care, prin stratigrafia sa, ne precizează poziția cronologică relativă a începutului orizontului hallstattian timpuriu cu ceramică canelată de tip Corlăteni-Chișinău în această zonă, între sfârșitul culturii Noua și faza I, pe deplin formată, a culturii Babadag[2].

Cultura *Corlăteni-Chișinău* s-a conturat treptat, în cursul anilor 1950–1960, în urma săpăturilor efectuate la Corlăteni, Trușești, Andrieșeni etc. și a stabilirii înrudirii acestor descoperiri cu cele de tip Chișinău și Lucașevca din Basarabia[3]. Aria de răspândire a culturii cuprinde întreaga regiune deluroasă și de silvostepă aflată între Carpații Răsăriteni și bazinul Nistrului, cu excepția părții nordice, ocupată de cultura *Gáva-Holihrady*. Așezările sunt, în general, deschise, aflate pe terasele inferioare și chiar de luncă ale râurilor. Singura așezare fortificată (cu șanț de apărare și val de pământ adiacent) din aria românească a culturii este cea menționată deja, de la Cândești. Casele constau din construcții ușoare, de suprafață, prevăzute cu vetre și, uneori, cu cuptoare. Ritul funerar se caracterizează prin morminte plane de incinerație în urne (Vaslui, Cotu Morii, Iași)[4]. Există și morminte duble (mamă și copil), oasele arse fiind depuse în nu mai puțin de patru vase (Trifești)[5].

În ceramică (fig. 54/2–5,7–9) se disting mai multe categorii, diverse forme, tehnici și elemente ornamentale. Tipul director îl constituie și în această cultură vasele bitronconice-pântecoase, care nu sunt, însă, atât de unitare ca în cultura *Gáva-Holihrady*. O

[1] Vezi I. Motzoi-Chicideanu, *Ein neuer Fund vom Beginn der Hallstattzeit aus der Kleinen Walachei*, în Dacia N.S. 43–45, 1999–2001, p. 197–229.

[2] M. Florescu, A.C. Florescu, *Cercetările arheologice de la Cândești-Coasta Banului, com. Dumbrăveni (jud. Vrancea) în perioada 1976–1980*, în Materiale Brașov 1981, p. 112–123.

[3] O prezentare generală a culturii A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați...*; O. Levițki, *Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, București, 1994; Idem, *Culturi din epoca Hallstattului timpuriu și mijlociu*, în Thraco-Dacica 15, 1994, 1–2, p. 159–214.

[4] A. Andronic, *Descoperirile traco-geto-dacice de la Vaslui*, în CercIstIași 12–13, 1981-1982, p. 117–126; C. Iconomu, C. Piu, *Un mormânt din prima epocă a fierului descoperit la Iași*, în ArhMold 15, 1992, p. 177–180; C. Iconomu, M. Tanasachi, *Descoperirile arheologice din necropola hallstattiană timpurie de la Cotu Morii-Iași*, în ArhMold 15, 1992, p. 23–44.

[5] I. Ioniță, *Săpăturile de salvare de la Trifești*, în Materiale 8, 1962, p. 733–739.

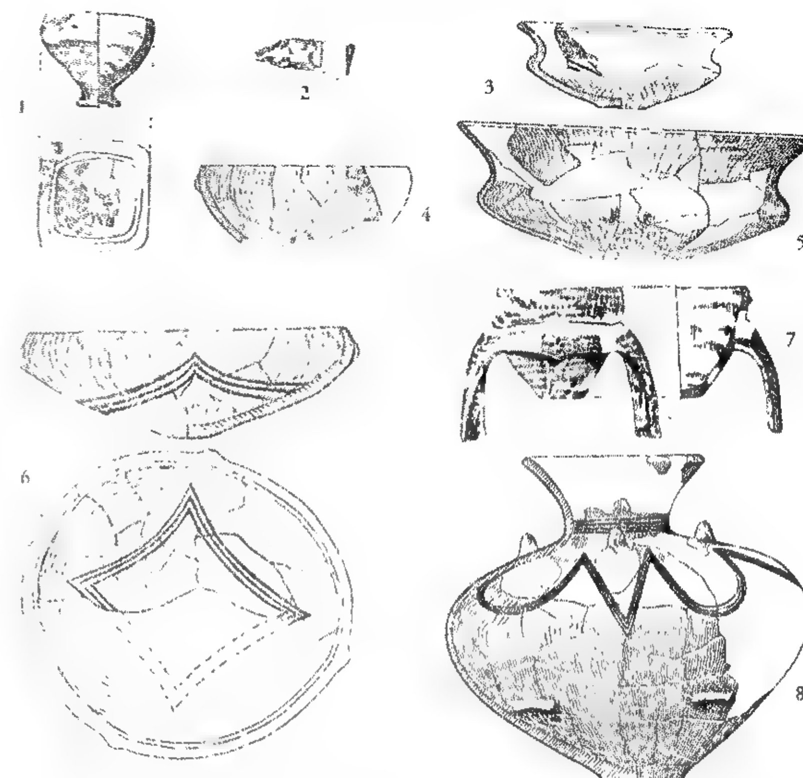

Fig. 59 Inventarul tumulului de la Meri-Teleorman. După E. Moscalu. Scări diferite.

particularitate a lor o constituie proeminentele duble, îndreptate în sus și în jos, care întrerup canelurile oblice, ornamentând umărul vaselor.

În ceea ce privește uneltele, armele și obiectele de uz casnic, fără a ne referi la tipurile comune, remarcăm faptul că prelucrarea silexului și a pietrei își păstrează importanța și în acest caz, întâlnindu-se ciocane, cuțite curbe, lame, vârfuri de săgeți. Datele privind agricultura, plantele cultivate sunt sărăcăcioase. Dispunem de mai multe date cu privire la creșterea animalelor. În ordinea frecvenței, pentru așezarea de la Dănești au fost determinate următoarele specii de animale domestice: bovine, porcine, ovicaprine, cabaline, câinele (aproximativ 90% din totalul osemintelor, ceea ce arată rolul secundar al vânării unor animale ca mistrețul, bourul, cerbul și vulpea)[1].

[1] O. Necrasov, S. Haimovici, *Studiul materialului paleofaunistic din sondajele din anul 1958 de la Dănești*, în Materiale 8, 1962, p. 59–60.

Depuneri cu caracter cultic (ofrande de vase, ciocane de piatră, celturi de bronz) în gropi special purificate prin foc sau în turbării, după cum s-a observat în perimetrul așezării de la Lozna, sunt reprezentative pentru viața spirituală[1].

Originea și evoluția culturii Corlăteni-Chișinău nu a putut fi pe deplin elucidată. Se admite de către unii că cea mai importantă componentă a culturii, ceramica mai ales, își are originea, în ultimă instanță, în grupele de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstattului din Banat. Se poate considera, de asemenea, că existența culturii Corlăteni-Chișinău nu a reprezentat doar un scurt episod în protoistoria spațiului est-carpatic, cum au susținut unii specialiști. În evoluția ei se pot distinge, probabil, trei faze, chiar dacă ele nu au putut fi definite încă riguros. Faza veche, în care am inclus așezările de la Ilișeni și Cândești și mormintele de la Trifești și Vaslui (în care sunt atestate și legături cu cultura Belozerka din stepele nord-pontice) începe încă în prima jumătate a perioadei Hallstatt A, către mijlocul sau a doua jumătate a secolului al XII-lea. Urmează o fază evoluată, datată în principal în perioada Hallstatt B 1-2 (așezările de la Andrieșeni, Trusești, Corlăteni – primul nivel hallstattian; mormintele de la Cotu Morii) și o etapă finală, ilustrată de cel de al doilea nivel hallstattian de la Corlăteni. Sfârșitul culturii Corlăteni-Chișinău nu se situează în secolul al X-lea, ca urmare a expansiunii grupurilor Cozia și Saharna-Solonceni, după cum apreciază unii arheologi de peste hotare, ci continuă în nordul ariei sale, în contact cu noii săi vecini, până în Hallstattul mijlociu (a se vedea, în această privință, descoperirile recente de la Mihălășeni, jud. Botoșani)[2]. Se pare că purtătorii grupului Cozia ocupă, efectiv, în secolele X–IX doar sudul și centrul Moldovei, între Siret și Prut. Merită menționat, în sfârșit, faptul că nici cultura Basarabi nu va depăși aria grupului Cozia[3].

Complexul hallstattian timpuriu cu ceramică incizată și imprimată, răspândit în spațiul balcano-danubian, cuprinde mai multe grupuri culturale inegal cercetate (fig. 52). Acestea au multe trăsături comune, dar și deosebiri, și sunt răspândite pe téritoriul României, al Bulgariei și al Republicii Moldova, cu unele „ramificări" și în afara teritoriului amintit (spre valea Moravei, în Serbia, spre regiunea de silvostepă a Ucrainei, în cultura Cernolés și, chiar, până în nord-vestul Asiei Mici, la Troia). Pe teritoriul țării noastre au fost studiate culturile *Babadag* și *Insula Banului*, precum și grupul *Cozia* (fig. 60), pe teritoriul Republicii Moldova grupul *Saharna-Solonceni*, iar pe teritoriul Bulgariei grupul *Pšeničevo*, în centrul și sud-estul țării, și grupul *Langos* în zona de litoral a Mării Negre[4].

[1] S. Teodor, P. Șadurschi, *Descoperirile arheologice de la Lozna, com. Dersca, jud. Botoșani*, în Hierasus I Comunicări prezentate la sesiunea științifică organizată de muzeu la 25 martie 1978 [1979], p. 121-140; Idem, *Descoperirile arheologice de la Lozna. Așezarea hallstattiană*, în Materiale Oradea, 1979, p. 81-83.

[2] C. Iconomu, O.-L. Șovan, *Noi descoperiri arheologice ale culturii Corlăteni-Chișinău la Mihălășeni, jud. Botoșani*, în ArhMold 20, 1997, p. 13–25.

[3] Vezi discuția la A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*..

[4] O privire de ansamblu la: B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit and der unteren Donau*, I-II, Bonn, 1976.

Cea mai temeinic studiată este cultura Babadag[1]. În evoluția ei au fost precizate de Sebastian Morintz, încă din 1964, trei faze, pe baza stratigrafiei așezării eponime, dar și a trăsăturilor ceramicii, mai ales a evoluției tehnicii și a motivelor ornamentale (fig. 61). În prima fază (răspândită în nord-estul Munteniei, sudul Moldovei și nordul Dobrogei) decorul specific constă din șiruri de cercuri concentrice, cu tangente incizate, precum și din alte motive ornamentale, realizate tot prin incizie. Alături de aceste vase, există o importantă componentă de ceramică canelată, socotită de origine vestică care însoțește întreaga evoluție a culturii. Această fază, mai ales datorată contactelor cu Macedonia (Kastanas) și Troia VII b, dar și a legăturilor cu zonele central-europene, a fost datată în secolul al XI-lea.

Geneza culturii Babadag nu este încă pe deplin lămurită. Un pas înainte în înțelegerea acestei probleme l-a constituit conturarea, pe baze stratigrafice și tipologice, a grupului (sau fazei) *Tămăoani*, documentat în sudul Moldovei, nord-estul Munteniei și nordul Dobrogei, care ar putea fi plasat cronologic la începutul Hallstattului, în intervalul de timp corespunzător stratului Corlăteni timpuriu de la Cândești[2]. Ceramica grupului fazei Tămăoani prezintă unele elemente de decor incizat în stil „Prebabadag" și chiar Coslogeni, ca și multe din formele și ornamentația vaselor fazei Babadag I (pe care a precedat-o nemijlocit), cu excepția motivului cercurilor concentrice cu tangente. Originea acestui tip de decor specific pentru ceramica culturii Babadag, ca și a altor elemente, de factură „hallstattiană" vestică, ar putea fi explicată, eventual, prin contactele cu grupul cultural Cățelu Nou-Meri, care a contribuit, probabil, și la geneza culturii Insula Banului.

În faza a II-a aria culturii Babadag se extinde asupra Dobrogei întregi, iar în Muntenia până spre valea Mostiștei. În ceramică, decorul incizat este, în bună măsură, înlocuit cu motive realizate prin imprimare. Această fază a fost datată în secolele X–IX, mai ales datorită legăturilor cu lumea greacă protogeometrică (un capac de pixidă, descoperit la Babadag (fig. 61/4), cu analogii în mormântul 37 de la Atena-Kerameikós etc). Aceasta

[1] S. Morintz, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 101–118; Idem, *Noi date și probleme privind perioada hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (cercetările de la Babadag)*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 39–71; G. Jugănaru, *Manifestations précoces du premier âge du fer en Dobroudja (les découvertes de Gavăn-Mlăjitul Florilor, depart. de Tulcea)*, în Premier âge du fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Tulcea, septembre 1993, [Tulcea, 1997], p. 99-110; Idem, *Cultura Babadag I*, Constanta, 2005; G. Simion, *Situl hallstattian de la Revărsarea-Tichilești*, în idem, *Culturi antice în zona gurilor Dunării*, I. *Preistorie și Protoistorie*, Cluj, 2003, p. 99-114.

[2] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*. p. 144–147; A. László, *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului" hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*, în MemAnt 12–14, 1980–1982, p. 65–91, Idem, *De l'âge du bronze à l'âge du fer ancien dans la région istro-pontique*, în Thracia Pontica, VI, 1, 1994, p. 137-146; Idem, *On the Origin, Development and Chronology of the First Iron Age at the Lower Danube*, în Premier âge du Fer au bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire. Actes du Colloque International, Tulcea, 1993, [Tulcea, 1997], p. 67–84.

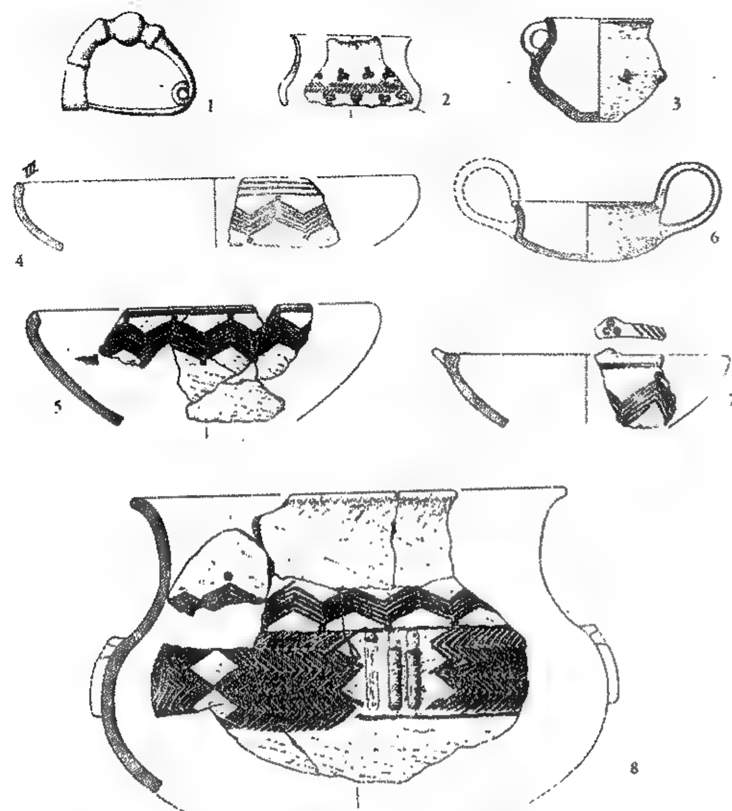

Fig. 60 Grupul cultural Cozia. 1 Brad; 2, 4-5, 7-8 Cozia; 3, 6 Botoșana. După T. Bader (1) și B. Hänsel (2-8). Scări diferite.

este perioada relativei unități culturale cu grupul Insula Banului (din zona Porților de Fier)[1], cu grupul Pšeničevo din Bulgaria[2], cu grupul Cozia din sudul și centrul Moldovei[3] și cu grupul Saharna-Solonceni[4], aflat în interfluviul Răut-Nistru mijlociu. În această

[1] S. Morintz, P. Roman, *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României-Insula Banului*, în SCIV 20, 1969, 3, p. 393–423.

[2] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau...*

[3] A. László, *O așezare hallstattiană la Cozia, jud. Iași*, în ArhMold 7, 1972, p. 207–224; Idem, *Les groups régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates...*; C. Iconomu, *Cercetările arheologice din cetatea hallstattiană de la Pocreaca-Iași*, în ArhMold 19, 1996, p. 21–56.

[4] O. Levițki, *Culturi din epoca Hallstattului timpuriu și mijlociu...*; N V. Gol'ceva, M.T. Kašuba, *Glinjeni II. Mnogosolnyi pamjatnik Srednego Podnestrov'ja*, Tiraspol, 1995; M.T. Kašuba, *Rannee železo v lesostepi meždu Dnestrom i Siretom (kul'tura Cozia-Saharna)*, în Stratum Plus 3, 2000, p. 241–488.

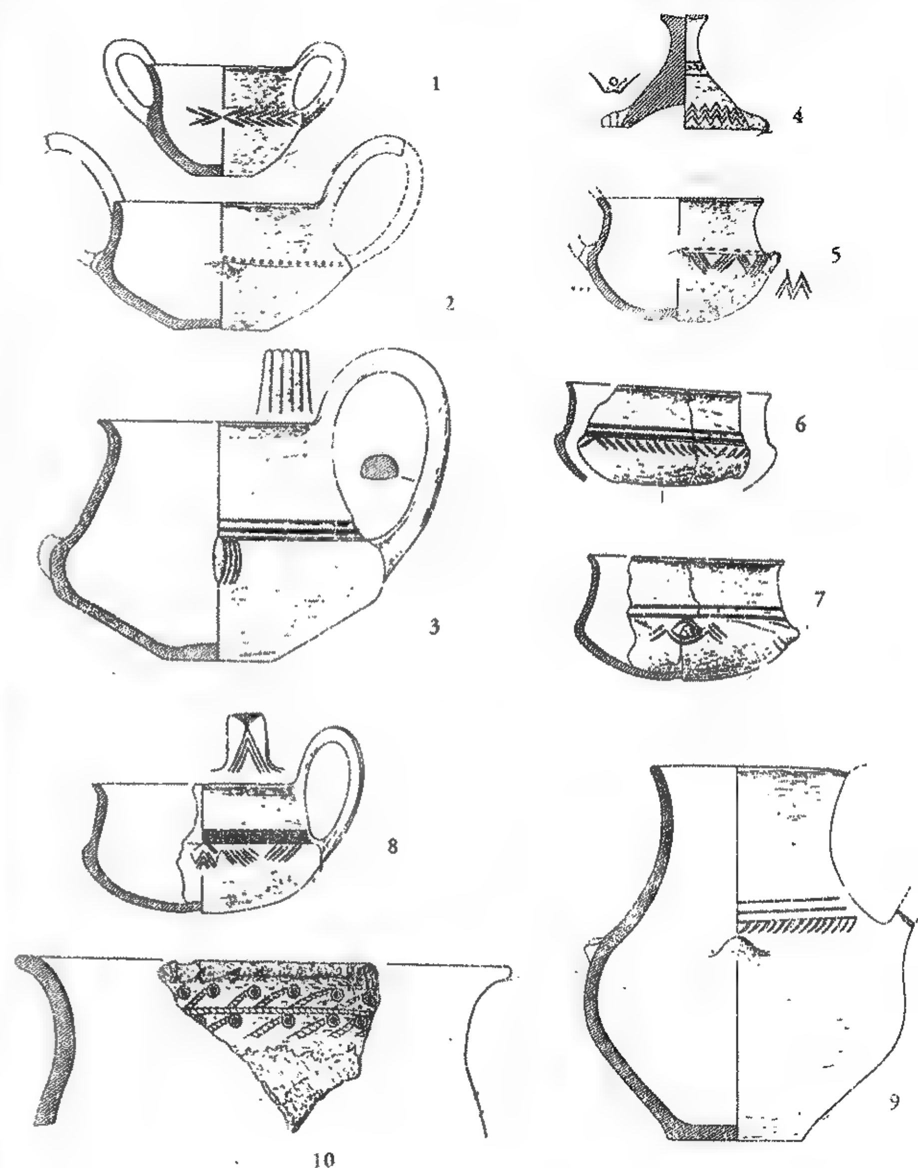

Fig. 61 Cultura Babadag. 1-5, 7, 9 Babadag; 8 Piatra Frecăței; 6, 10 Brăila. După B. Hänsel. Scări diferite.

fază se stabilesc legături cu grupul (faza) Mediaş a culturii Gáva, după cum dovedesc fragmentele ceramice cu decor imprimat descoperite în sud-estul Transilvaniei, la Braşov-„Păticel", de pildă. Aceasta este, de asemenea, perioada în care elemente de tip Babadag, Insula Banului, Cozia şi Saharna-Solonceni îşi fac apariţia în inventarul ceramic al culturii Černoles din silvostepa nord-pontică, şi anumite obiecte specifice ale acestei culturi din urmă apar, de pildă, la Cozia[1]. De o importanţă deosebită pentru cronologia grupurilor cu ceramică imprimată şi a grupului Cozia în special, sunt cele două fibule de bronz de sorginte tipologică egeică (cu nodozităţi pe arc), descoperite în aşezarea aparţinând grupului Cozia de la Brad, jud. Bacău (fig. 60/1), datate de A. Vulpe în secolele X–IX a.Chr. şi care atestă existenţa acestui grup în perioada respectivă[2].

Faza Babadag III pare a avea o evoluţie destul de îndelungată, în intervalul secolelor VIII–VII, probabil în cuprinsul a două etape. Ceramica este lucrată prin aceleaşi tehnici, se observă o continuitate a formelor, dar se renunţă la motivele incizate şi imprimate, menţinându-se doar decorul canelat. În prima etapă a fazei a III-a, aria culturii Babadag rămâne neschimbată. S-ar putea ca ea să-şi continue evoluţia şi în sudul Moldovei, S. Morintz atribuind mai de mult acestei etape necropola, cunoscută de mai multă vreme[3], de la Stoicani[4]. Alţi specialişti consideră, însă, că acest cimitir de inhumaţie, cu schelete în poziţie chircită, este reprezentativ pentru un grup cultural aparte, numit grupul *Stoicani*[5]. A. Vulpe apropie cimitirul de descoperirile din stepa Bugeacului, de exemplu tumulii de la Suvorovo[6], în timp ce A. László a încercat să scoată în evidenţă elementele comune ale inventarului mormintelor necropolei de la Stoicani şi ale inventarului arheologic al culturii Basarabi (-Şoldăneşti) şi al grupului „prescitic" Mezőcsát din Câmpia Tisei[7]. Într-o a doua etapă, aria fazei Babadag III pare a se restrânge atunci când în estul Munteniei, sudul şi centrul Moldovei până la Nistrul mijlociu se răspândeşte faza „clasică" a culturii Basarabi. Acesta pare a fi şi momentul încheierii evoluţiei grupelor Cozia şi

[1] A. László, *O aşezare hallstattiană la Cozia, jud. Iaşi*...; O. Leviţki, *Cultura Hallstattului canelat*...; Idem, *Culturi din epoca hallstattului timpuriu şi mijlociu*...

[2] A. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur)*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 105–132. Pentru fibulele de fier cu nodozităţi, descoperite mai recent la Pocreaca şi la Revărsarea-Tichileşti, într-un mediu arheologic de tip Cozia şi Babadag (faza II sau III), au fost citate analogii datate mai larg, în intervalul sec. X–IX–VIII a.Chr. M. Kašuba, *Fibeln mit Bügelkugeln in der Moldau und Anmerkungen zum ägäischen Einfluss im 10.–9. Jh. v. Chr.*, în PZ 81, 2006, 2, p. 213–246.

[3] M. Petrescu-Dîmboviţa, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, în Materiale 1, 1953, p. 157–211.

[4] S. Morintz, *Noi date şi probleme privind perioada hallstattiană timpurie şi mijlocie în zona istro-pontică (cercetările de la Babadag)*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 39–71.

[5] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der ältern Hallstattzeit an der unteren Donau*, I–II, Bonn, 1976; A. László, *Les groups régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates*... Vezi şi E. Ciocea, I. Chicideanu, *Observaţii asupra necropolei de la Stoicani*, în SCIVA, 35, 1984, 4, p. 331–334.

[6] A. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 49–90.

[7] A. László, *La nécropole de Stoicani et quelques aspects du probleme „thraco-cimmerien"*, în SAA 2, 1995, p. 87–102; Idem, *Zur präskythischen Periode des Karpatenbeckens*, în Archaeology of the Bronze and Iron Age. Proceedings of the International Archaeological Conference, Százhalombatta, 3–7 October 1996, [Budapest, 1999], p. 125–132.

Saharna-Solonceni. În Dobrogea, în schimb, evoluţia fazei Babadag III continuă şi în această etapă, după cum o dovedesc fragmentele ceramice de tip Basarabi „clasice" descoperite în mediul Babadag III, chiar în aşezarea eponimă. Pe teritoriul Dobrogei nu au fost identificate aşezări de tip Basarabi. Supravieţuirea culturii Babadag în Dobrogea este sprijinită şi de unele tipuri de obiecte de metal (fibula de la Enisala-Palanca, de pildă), descoperite în mediu Babadag III şi care pot fi datate în secolul al VII-lea. Se observă, prin urmare, şi în Dobrogea, ca şi în nordul Transilvaniei şi al Moldovei, în afara ariei Basarabi, prelungirea evoluţiei culturilor formate în Hallstattul timpuriu şi în cursul perioadei următoare.

*

Din prezentarea culturilor hallstattiene timpurii, discutate în paginile anterioare, se desprind suficiente argumente potrivit cărora civilizaţiile aparţinând marelui complex cultural cu ceramică canelată s-au născut în vestul spaţiului carpato-danubian, în afara ariei complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, propagându-se apoi treptat spre est, înlocuind, în spaţiul cuprins între Podişul Transilvaniei şi bazinul Nistrului, pe acesta din urmă. Geneza culturilor şi aspectelor culturale ce compun acest complex cu ceramica canelată se explică, deci, în bună măsură, printr-o evoluţie locală, desfăşurată în vestul acestui spaţiu, pe fondul culturilor premergătoare din epoca bronzului, fără a putea omite importanţa contribuţiei grupelor ce alcătuiesc complexul cultural central-european al mormintelor tumulare şi, apoi, a contactelor cu grupele estice ale culturii — de asemenea central-europeană — a câmpurilor de urne, în bună parte contemporană cu civilizaţia „hallstattiană timpurie" din România. Această componentă de origine central-europeană se observă foarte clar şi în tipurile obiectelor de bronz, care sunt într-un contrast vădit cu ponderea tipurilor de obiecte de bronz răsăritene, ce caracterizau perioada anterioară[1].

Devine din ce în ce mai clară şi contribuţia unor grupe culturale locale din Bronzul târziu, alături de rolul amintitului „curent" vestic, la geneza „orizontului" cultural cu ceramica canelată din Oltenia şi din partea vestică a Munteniei. În schimb, geneza complexului cultural cu ceramică incizată şi imprimată nu este încă elucidată în mod satisfăcător. Rămâne încă de stabilit mai bine rolul fondului anterior, numit de unii „Prebabadag", ca şi aportul posibil al culturii Coslogeni la formarea manifestărilor timpurii ale acestui complex (grupul/etapa Tămăoani, faza Babadag I). Trebuie avută în vedere, pe de altă parte, neîndoielnica contribuţie a culturilor hallstattiene timpurii din regiunea carpato-nistreană şi istro-pontică la evoluţia culturilor din zona de stepă şi silvostepă nord-pontică (Belozerka, Belogrudovka, Černoles)[2]. Nu poate fi neglijată nici semnificaţia istorică şi cronologică a propagării unor elemente etno-culturale, originare

[1] Vezi M. Petrescu-Dîmboviţa, *Înflorirea şi declinul metalurgiei bronzului*, în prezentul volum.

[2] G.I. Smirnova, *Osnovy chronologii predskifskih pamjatnikov jugo zapada SSSR*, în SA 1985, 4, p. 33–53; A. László, *Asupra legăturilor dintre spaţiul est-carpatic şi zonele de stepă şi silvostepă nord-vest pontice la începutul epocii fierului (secolele XII–VII î.e.n.)*, în AŞUIaşi 22, 1986, p. 1–12, O. Leviţki, *Lumea tracică şi masivul cultural nord-pontic în perioada hallstattiană timpurie (secolele XII–X î.e.n.)*, Bucureşti, 2003.

de la Dunărea de Jos, spre sud (Macedonia și Grecia) și sud-vest (Troia VIIb), fenomen viu discutat și astăzi în literatura de specialitate[1].

Privitor la „destinul“ culturilor hallstattiene timpurii, ele au fost urmate, pe un spațiu larg, de cultura Basarabi din Hallstattul mijlociu. Este însă clar că aria acestei culturi nu a acoperit întreg spațiul carpato-danubian, în ciuda faptului că elementele sale sunt larg răspândite, atât spre vest, cât și spre est, din regiunile sud-est alpine și nord-vest balcanice până în zona nord-pontică. Fenomenul, după cum s-a semnalat mai sus, este indicat prin prezența ceramicii de tip Basarabi în mediul Gáva târziu la nord de valea Mureșului sau în unele așezări Babadag III din Dobrogea. Nu poate fi trecut cu vederea nici absența unor așezări sau necropole ale culturii Basarabi în jumătatea de nord a spațiului carpato-nistrean, unde se pare că au evoluat mai departe, ca și în nordul Transilvaniei și în Dobrogea, culturile apărute în Hallstattul timpuriu. Încheierea evoluției acestora trebuie privită, prin urmare, diferențiat, încercându-se a stabili momentul, condițiile interne și externe în care au luat sfârșit, rolul lor potențial în formarea civilizației perioadei următoare.

În acest context s-a vorbit și despre o invazie spre vest a unor grupuri de populații de călăreți răsăriteni „prescitici“, identificați adesea cu cimmerienii, și despre formarea unui cerc de cultură „traco-cimmerian“, databil în limitele secolelor IX–VII a.Chr. Un element nou în aceste discuții a fost adus prin descoperirea grupului Mezőcsát în estul Ungariei[2]. După cum s-a menționat mai sus, sfârșitul culturii Gáva în Câmpia Tisei a fost pus în legătură cu apariția aici a populației acestui grup, purtătoare a unor elemente de cultură de factură răsăriteană.

În ceea ce privește atribuirea etnică, civilizația hallstattiană timpurie din spațiul carpato-danubio-balcanic a fost atribuită, aproape unanim, atât de cercetarea românească, cât și de cea din unele țări vecine (inclusiv fosta Uniune Sovietică), neamurilor tracice[3]. Unii cercetători, precum S. Morintz, au încercat chiar atribuirea complexului cultural

[1] B. Hänsel, *Hallstattzeit*…; S. Morintz, *Les Thraces de la Troie dans le dernier quart du IIe millénaire av. n.è.*, în Thracia Pontica, I, 1982, p. 151–155; A. László, *Legături între regiunea Dunării de Jos și spațiul egeeo-anatolian la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului*, în MemAnt 21, 1997, p. 115–130; Idem, *On the Relationships between the Lower Danube Region and the Aegean-Anatolian Area at the End of the Bronze Age and Beginning of the Iron Age*, în CCDJ 15, 1997, p. 358–368; Idem, *Some Connections between the Northen Thrace and Asia Minor during the Late Bronze Age and Early Iron Age*, în N. Tuna et alii (ed.), Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism, Ankara, 1998, p. 41–44.

[2] Vezi mai sus p. 312, nota 1. O recentă sinteză a problemei, cu noi puncte de vedere: C. Metzner-Nebelsick, *Abschied von den „Thrako-Kimmeriern? – Neue Aspekte der Interaktion zwischen karpatenländischen Kulturgruppen des späten Bronze- und frühen Eisenzeit mit der osteuropäischen Steppenkoine*, în B. Hänsel și J. Machnik (ed.), Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4 000–500 v.Chr.) München-Rahden, 1998, p. 361–422. Cf. și A. Vulpe, *Cimmerienii un etnonim cu multiple înțelesuri*, în BulMuzGiurgiu, 7–8, 2001–2002, p. 123–146 (în special p. 144).

[3] Vezi subcapitolul următor *Perioada mijlocie*, p. 325–337. Vezi și C. Metzner-Nebelsick, *Gefässe mit basaraboider Ornamentik aus Frög*, în Festschrift zum 50. jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck, UPA 8, Bonn, 1992, p. 349–383.

cu decor incizat și imprimat tracilor sudici, iar complexul cu ceramică canelată, tracilor nordici. La o concluzie în multe privințe asemănătoare a ajuns și Gábor Vékony, de la Universitatea din Budapesta[1]. Extrapolând datele autorilor antici referitoare la situația etno-lingvistică existentă în regiunea Dunării de Jos la sfârșitul secolului VI a.Chr. și asupra perioadei de început a epocii fierului, autorul identifică populația culturilor amintite cu înaintașii dacilor, ai geților și ai moesilor. Dacă caracterul tracic al populațiilor culturilor cu ceramică incizată și imprimată (Babadag, Insula Banului, Cozia, Saharna-Solonceni) a fost socotit ca fiind foarte plauzibil, în vremea din urmă (1979), ucraineanca L. Krušelnicka a îndemnat la prudență în ceea ce privește atribuirea tracilor istorici a culturii Gáva-Holihrady. Pe de altă parte, G.I. Smirnova care, într-un studiu publicat în 1990, vorbea încă despre comunitățile Gáva-Holihrady și Corlăteni-Chișinău, ca evoluând în cadrul „Hallstattului tracic“, în disertația sa de doctorat, susținută în același an, și-a revizuit opinia. Cultura Belegiš II, din care ea derivă cultura Corlăteni-Chișinău, aflându-se, după opinia sa, în aria illiră, Smirnova ajunge la concluzia că populația culturilor menționate este de caracter protoilliric. Autoarea se referă și la opinia arheologului maghiar T. Kemenczei, ca și la părerea lui W. Kimmig, după care populația culturii Gáva ar avea o importantă componentă illiro-venetă. Rezultă de aici, conchide G. I. Smirnova, că tracismul culturilor Gáva-Holihrady și Corlăteni-Chișinău trebuie pus la îndoială, concluzie însușită și de elevul său de la Chișinău, O. Levițki[2]. Prin punerea în balanță și a datelor lingvistice (hidronimia), Marius Alexianu a respins, recent, această argumentație, considerând neîndreptățită atribuirea culturii Corlăteni-Chișinău unei populații illirice[3]. Evident, bazându-ne doar pe datele arheologice, este dificil, în mod obiectiv, să acceptăm sau să respingem, motivat, una sau alta dintre ipotezele schițate mai sus (vezi *Conceptul de cultură …*, p. 53–58 și cap. introductiv la *Epoca metalelor*). La fel de dificile, și, până la urmă, fără rezultat, s-au dovedit și încercările de a pune pe seama cimmerienilor (sau a „traco-cimmerienilor“) anumite grupuri de descoperiri arheologice din zonele carpato-dunărene și nord-pontice, în condițiile în care identificarea arheologică a „cimmerienilor istorici“ întâmpină greutăți aproape insurmontabile, chiar și acolo unde această populație este bine atestată în izvoarele literare asiriene și grecești din secolele VIII–VII a.Chr. (vezi și cap. IV, p. 419–420).

A. László

Perioada mijlocie (cca 850/800–650 a.Chr.). Această perioadă este caracterizată prin răspândirea si dezvoltarea în cea mai mare parte a teritoriului țării noastre, în secolele IX–VII

[1] G. Vékony, *Dákok, rómaiak, románok*, Budapest, 1989, p. 56–57.

[2] G.I. Smirnova, *Componentele tracă și iliră în cultura hallstattiană timpurie în ținuturile pericarpatice*, în Symposia Thracologica 9, 1992, p. 246–247; Eadem, *Zur Frage der thrakischen und illyrischen Komponenten in der Frühhallstattkultur des Vorkarpatenraums*, în Thraco-Dacica 14, 1993, p. 91–99

[3] M.T. Alexianu, *La culture Corlăteni Chișinău – thrace ou illyrienne ?*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. The 7th International Congress of Thracology. Reports and Summaires, Bucharest, 1996, p. 222–223.

Fig. 62 Ceramică Basarabi. 1 Blejești; 2 4, 7 Popești; 5 Bistreț; 6 Balta Verde. După A. Vulpe (1 5, 7); D. Berciu și E. Comșa (6). Scări diferite.

a.Chr., a ceea ce numim „cultura" *Basarabi*. Ne aflăm în fața unei complexe sinteze a culturii materiale, fenomen ce oglindește, putem presupune, și procese de ordin cultural-istoric.

Documentația de bază pentru definirea culturii Basarabi o constituie ceramica cu un decor specific, descoperită atât în așezări, cât și în morminte. Aspectul ei este aproximativ același cu cel al perioadei precedente. Chiar și decorul plastic al canelării se menține și în vremea Basarabi, alături de noul decor realizat prin incizii, excizii și imprimeuri incrustate cu culoarea albă, prin care se obținea un efect de contrast cu suprafața întunecată a vaselor. Și formele vaselor continuă, în cea mai mare parte, pe cele ale etapei precedente. Motivistica este însă în mare măsură nouă (fig. 62, pl. 20). Astfel, cultura Basarabi se prezintă ca o etapă a evoluției firești a fondului local hallstattian carpato-dunărean (ceea ce nu exclude puternice influențe culturale exercitate mai ales dinspre sud și sud-vest)[1].

Continuitatea fondului cultural autohton este sugerată și de asemănările, uneori extrem de izbitoare, între motivistica culturii Basarabi și cea a unor culturi din epoca bronzului, cum ar fi în special culturile Tei, Gârla Mare și Wietenberg. S-a emis ipoteza potrivit căreia aceste analogii nu sunt întâmplătoare, ci reflectă persistența și evoluția pe o durată de mai bine de 400 de ani a unui patrimoniu motivistic dispărut de pe ceramică, sub influența modei, dar conservat pe materiale perisabile, precum țesături, lemn. Față de grupurile culturale ale epocii bronzului, încă bine individualizate pe zone restrânse, tabloul sincretic și unitar, pe care ni-l oferă cultura Basarabi în întinsa sa arie de dezvoltare, constituie, în mare măsură, oglinda unei unități culturale, desigur mai ales de ordin spiritual (ideologic, a limbajului simbolic), a comunităților locuind în aria respectivă.

În stadiul de față s-au identificat peste 350 de situri în care a apărut ceramică decorată de stil Basarabi[2]. Majoritatea o reprezintă așezările, iar materialul provine, în cele mai multe cazuri, din cercetări de teren, săpături restrânse (sondaje) sau efectuate pentru explorarea unor obiective din alte epoci. Acest fenomen nu se explică printr-o intensificare a densității demografice, ci reflectă mai degrabă o dispersare a formelor de habitat, respectiv situri mici constituite dintr-un număr redus de gospodării, alături de așezări mai importante, puține la număr, unele întărite, cu rol special în viața comunităților respective (între altele, Popești, Teleac, Feudvar și Vašica-„Gradina na Bosutu", în Serbia).

Aria răspândirii elementelor „culturii" Basarabi cuprinde întreg Banatul, Vojvodina, Serbia (valea Moravei), Oltenia, toată Câmpia Română, jumătatea sudică a Moldovei (până la Nistru: aspectul Șoldănești), bazinul Mureșului. Așezări cu ceramică de tip Basarabi se întâlnesc și pe malul drept al Dunării, de la Novi Sad până în Dobrogea, și

[1] A. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur)*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 105–132, Idem, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, în MemAnt 2, 1970, p. 115–213; Idem, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur*...; Idem, *Die Kurzschwerter*... , p. 106–120; vezi și păreri diferite exprimate în actele colocviului de la Turnu-Severin, *Der Basarabi-Komplex in Mittel-u. Südosteuropa, 7–9 November* 1996, [București, 1996].

[2] A. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur*... număra 217 situri.

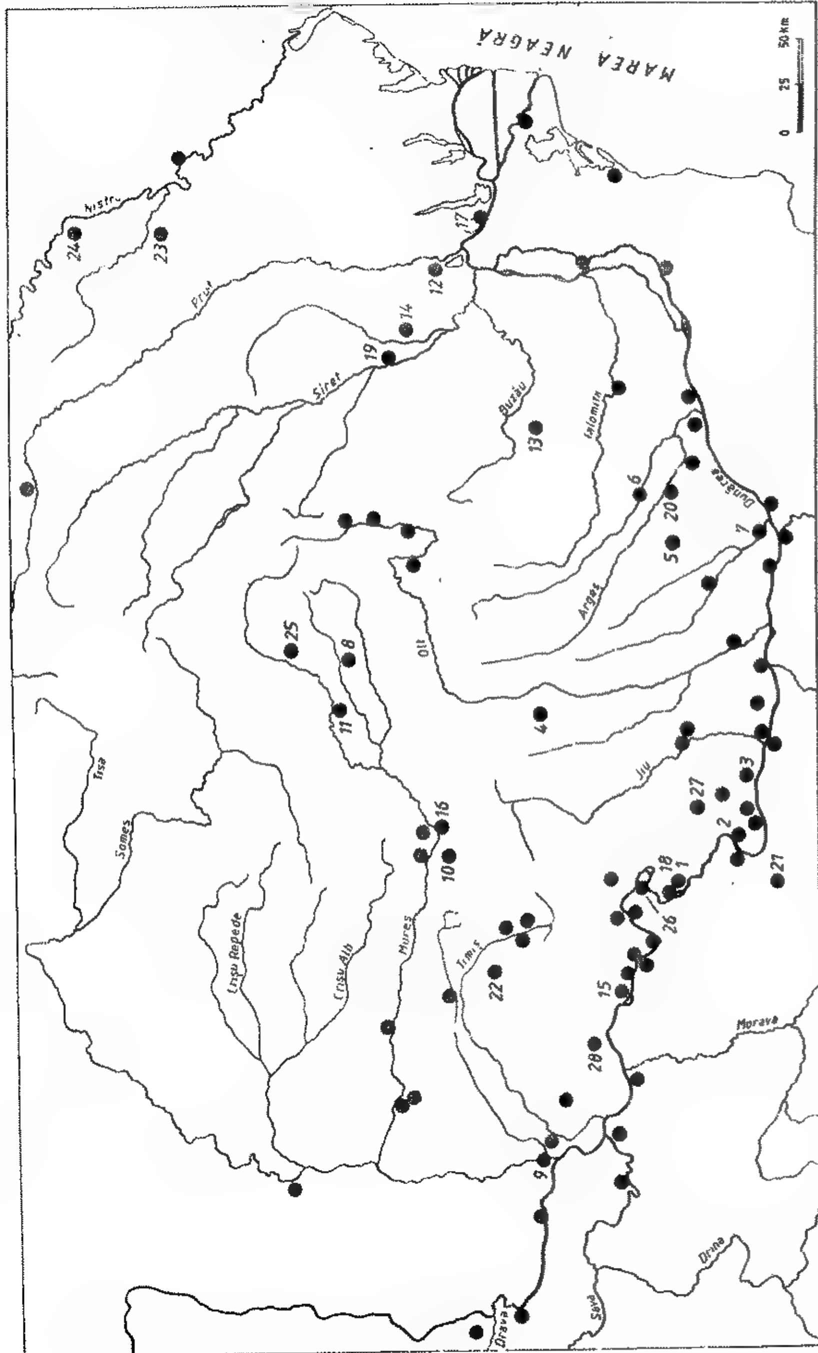

Fig. 63 Harta selectivă a descoperirilor Basarabi: 1 Balta Verde; 2 Basarabi; 3 Bistreț; 4 Bistrița; 5 Blejești; 6 București-„Ciurelu"; 7 Bujoru; 8 Chendu Mare; 9 Feudvar; 10 Hunedoara; 11 Iernut; 12 Ițidileni; 13 Izvoru Dulce; 14 Matca; 15 Moldova Nouă; 16 Orăștie; 17 Orlovka; 18 Ostrovu Mare; 19 Poiana; 20 Popești; 21 Rabiša; 22 Remetea-Pogănici; 23 Săliște; 24 Șoldănești; 25 Teleac; 26 Vajuga-Pesak; 27 Verbița; 28 Židovar (selectat după A. Vulpe).

între Balcani și Dunăre. Din punct de vedere al răspândirii, locuiri ale perioadei Basarabi se întâlnesc mai cu seamă în regiunile de șes din Câmpia Dunării și ale marilor râuri (Morava, Mureș, Siret, Nistru), mai puține în zonele de dealuri. Ele lipsesc (sau cel puțin nu au fost identificate) în regiunea subcarpatică sau de munte. Din harta răspândirii descoperirilor de tip Basarabi rezultă că purtătorii acestei manifestări culturale evitau zonele de stepă propriu-zise (fig. 63).

Se cuvine citată ipoteza potrivit căreia, paralel cu răspândirea ceramicii incrustate de tip Basarabi în jumătatea nordică a țării noastre, s-a menținut, mai ales în centrul și nordul Transilvaniei și al Moldovei, moda ornării vaselor cu caneluri, care a putut da naștere, în aceste regiuni, unui *facies* specific (tipic ar putea fi considerat depozitul de vase de la Dej). Această presupunere, încă insuficient verificată, ar putea oferi o explicație a lipsei elementelor Basarabi din respectivele ținuturi, dar este departe de a satisface.

Un fapt încă nelămurit este prezența ceramicii de tip Basarabi în Dobrogea. Deși cunoaștem mai multe descoperiri cu ceramică specifică (Rasova, jud. Constanța, sau Babadag etc.), acestea apar în contexte de caracter așa-numit Babadag III, respectiv ultima fază a ceramicii Babadag, caracterizată printr-o gamă destul de puțin variată ca ornamentare (predomină decorul canelat) și de factură asemănătoare cu cea a olăriei nedecorate din aria Basarabi. În stadiul actual este dificil de atribuit, de exemplu, stațiunea de la Rasova, jud. Constanța, pe Dunăre, uneia din cele două „culturi". Nici limita vestică a răspândirii fazei Babadag III nu poate fi trasată cu precizie și cu atât mai puțin pot fi definite raporturile ei cu cea a ceramicii Basarabi.

Piese ceramice cu decor specific Basarabi au apărut și la apus de aria mai sus descrisă, sub formă de elemente izolate în cuprinsul unor așezări sau descoperiri funerare din Serbia (Gomolava)[1], din Croația (Dalj), din Slovenia (Poštela) sau din zona est-alpină (Sopron, Klein-Klein). Ele nu atestă prezența acestei forme culturale ca atare, ci se explică prin contacte tocmai în această direcție, fiind posibil de pus în legătură cu importantele centre de exploatare a fierului identificare în Burgenland. De fapt, cea mai vestică așezare care poate fi fără greș atribuită ariei Basarabi propriu-zise se află în Srem, la Vašica („Gradina na Bosutu"). Numărul relativ mare de descoperiri de tip Basarabi din Banat, în zona Porților de Fier (pe ambele maluri) și Vojvodina trebuie pusă în legătură și cu activitatea intensă de cercetare arheologică în aceste zone și nu constituie neapărat un fapt obiectiv, în sensul situării aici a centrului de origine a acestei ceramici (de remarcat că în harta răspândirii stațiunilor de tip Basarabi, publicată în 1965, din zona respectivă nu era semnalată decât o singură descoperire).

Denumirea de „cultură" pentru un fenomen prezent pe un spațiu atât de întins a fost de la început considerată nepotrivită. Încă din 1965, când Alexandru Vulpe a definit pentru prima oară această manifestare, a denumit-o „complexul cultural Basarabi". În 1970, același autor vorbea de „fenomenul Basarabi", ce reprezenta doar asocierea unui repertoriu decorativ cu o serie de forme ceramice specifice. În cadrul acestei manifestări apar, alături de motive specifice, mai ales spiralo-meandrice și geometrice hașurate

[1] P. Medović, *Die relative Chronologie der Siedlungen der älteren Eisenzeit im Jugoslawischen Donaugebiete*, Novi Sad, 1978.

alternativ, și o serie de motive ce exprimă simboluri (crucea de Malta, *triscelul*, pasărea acvatică sau alte reprezentări zoomorfe). Luate în parte, o serie din aceste motive decorative sunt cunoscute și mult în afara ariei propriu-zise a „culturii" Basarabi, dar prezența lor într-o asociație specifică unei arii destul de bine delimitate reflectă, foarte probabil, o comunitate de credințe religioase, care nu este legată în mod obligatoriu de o factură etnică anume. În 1979, autorul acestor rânduri definea conținutul „culturii" Basarabi ca fiind propriu unei comunități de etnii diferite (illiri, pannoni, traci și poate altele necunoscute), în cuprinsul cărora este plauzibil să distingem ca element dominant pe cel reprezentat de comunități nord-tracice, denumite convențional geto-dacice[1]. Numai astfel se justifică contribuția pe care ceramica Basarabi o va fi adus la geneza civilizației geto-dacice de mai târziu. Faptul că aria ceramicii Basarabi se suprapune în mare măsură cu cea a civilizației geto-dacice „clasice" de cinci secole mai târziu face plauzibilă ipoteza care vede în această comunitate culturală o manifestare a unității de exprimare simbolică, proprie mai ales triburilor nord-tracice.

Cum s-a ajuns la o astfel de unificare spirituală? Putem concepe că difuzarea accelerată a elementelor de la o comunitate la alta presupune contacte din ce în ce mai strânse între membrii acestor comunități și, respectiv, o circulație mult mai intensă în cuprinsul întregii arii carpato-dunărene, fenomen care explică, în mare parte, sincretismul cultural și care putea favoriza și apariția unei limbi unice, ca *lingua franca*, de înțelegere între toate aceste comunități. Conștiința existenței unor obiceiuri și credințe comune, a unei genealogii comune a putut duce, desigur, la formarea unei conștiințe comune majorității triburilor nord-tracice. Acest proces, schițat aici, va fi început cu mult înainte de manifestarea „culturii" Basarabi, încă din Hallstattul timpuriu și chiar mai adânc, din perioada târzie a epocii bronzului. Fiind însă conștienți de riscurile pe care asemenea ipoteze istoricizante le implică, ținem să precizăm și aici că o ipoteză, oricât de plauzibilă ar părea, rămâne doar o ipoteză.

Așezările din perioada Basarabi sunt sau întărite pe locuri dominante sau, cele mai multe, de tip răsfirat, pe terasele râurilor. S-au cercetat și identificat și câteva sălașe ce ar putea avea un caracter pastoral. Primul tip de așezări este relativ rar întâlnit (Remetea-Pogănici în Caraș-Severin, Vašica-„Gradina na Bosutu", poate Židovar în Banat[2], Hunedoara, Popești-jud. Giurgiu, pe Argeș, Poiana-jud. Galați, probabil Orlovka/Cartal lângă Ismail și Teleac, jud. Alba, eventual și altele); pe de altă parte, o importantă așezare ca cea de la Bernadea, jud. Mureș, nu pare a fi fost fortificată[3]. În România au fost cercetate doar cele de la Remetea-Pogănici și, mai cu seamă, cea de la Popești. Ambele, situate pe locuri apărate natural, sunt întărite în partea deschisă prin câte unul sau două valuri de pământ, prevăzute, desigur, fiecare cu o palisadă și cu șanțurile respective. Valul are

[1] A. Vulpe, *Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur*, în Materialj saveza arheoloških drustva Jugoslavije 9, 1981 (Symposium Novi Sad), p. 179–188.

[2] P. Medović, *op. cit.*

[3] A. Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj, 2002.

un miez de pământ ars (valul de la Popești a fost ridicat în faza târzie a epocii bronzului și, probabil, refolosit ulterior), despre care se crede că reprezintă o tehnică specifică ce urmărea consolidarea împotriva eroziunii. Atât cetățuia de la Remetea-Pogănici, cât și cea de la Popești atestă o locuire intensă, începând în epoca precedentă și continuând în vremea culturii Basarabi. Aceste așezări întărite erau, desigur, centre tribale și, totodată, loc de refugiu în caz de primejdie.

Pe de altă parte, în noua fază a Hallstattului mijlociu se constată și o serie de fapte care o disting de perioada Hallstattului vechi, cum ar fi părăsirea celor mai multe cetăți cu val de pământ, fapt observat mai ales în Transilvania. Acest fenomen poate fi pus în legătură cu o restructurare a locuirii în jumătatea nordică a țării noastre, din cauze ce nu pot fi elucidate în stadiul actual al informației arheologice. Împuținarea, în această perioadă, a depozitelor de bronzuri în Transilvania, regiune foarte bogată în asemenea descoperiri în perioada anterioară, ar putea fi interpretată și ca un declin al acestui înfloritor centru metalurgic. O dată cu progresele însemnate în metalurgia fierului, prin înlocuirea armelor de bronz cu cele de fier, a scăzut și importanța exploatării cuprului în munții din nordul Transilvaniei.

Trebuie amintit că în concepțiile unor învățați din perioada interbelică (Pârvan, Reinecke, Nestor etc.) a stăruit ideea unei pătrunderi de populații de călăreți răsăriteni, presupuse a fi cimmerieni, încă înainte de 700 a.Chr. Numeroasele descoperiri de tip Basarabi în cea mai mare parte a țării noastre, făcute aproape exclusiv după al doilea război mondial, constituie argumente ce exclud, restrâng sau nuanțează mult, din punct de vedere teritorial, aceste ipotetice migrații (despre cimmerieni vezi mai jos cap. IV, p. 419–420).

Structura economică a perioadei Basarabi nu se deosebește esențial de cea a perioadei precedente. Agricultura și creșterea vitelor sunt atestate în egală măsură, mediul înconjurător așezărilor oferind condiții prielnice pentru ambele îndeletniciri. Dar faptul diseminării micilor grupuri de gospodării ar putea să reflecte o pondere mai mare a economiei pastorale, dar și a fenomenului transhumanței sezoniere. Locuințele erau construite cu precădere din material lemnos, fapt atestat de depunerile cenușoase ale așezărilor mai îndelung locuite. Mai rar erau construite din nuiele pomostite cu lut. Se întâlnesc, destul de rar, și bordeie. Intensele relații intertribale, chiar pe zone foarte îndepărtate, ilustrate de circulația unor elemente culturale (tipuri de podoabe, de arme și chiar ceramică) pe mari distanțe, sunt o dovadă a unor înfloritoare relații de schimb. Cele mai multe legături se arată în direcția lumii de vest și sud-vest balcanice (illirice) și sud-est alpine, după cum o dovedesc unele piese de podoabă și de harnașament. Nu trebuie trecute cu vederea nici unele elemente comune cu zonele nord-pontice și caucaziene, reflectate în unele piese de harnașament și în ceramică.

Această perioadă marchează și un important pas înainte în domeniul metalurgiei fierului. Dacă în perioada precedentă uneltele și armele de fier erau încă relativ rare în comparație cu cele din bronz, acum se poate vorbi de o adevărată revoluție. Armele de bronz dispar, fiind cu totul înlocuite de cele de fier (vârfuri de lance, spade, cuțite de luptă, topoare de luptă etc.)[1],

[1] A. Vulpe, *Die Kurzschwerter*....

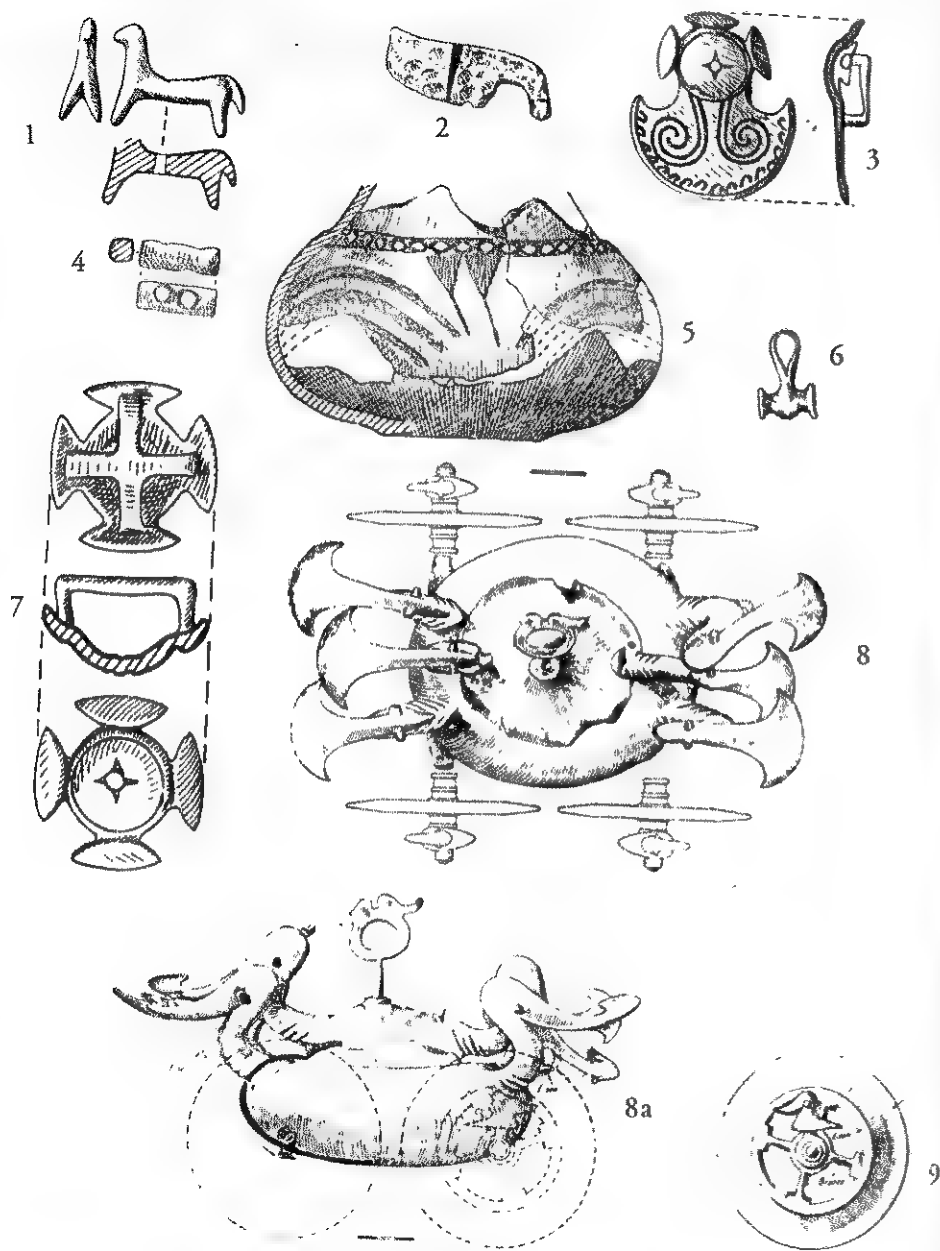

Fig. 64 Inventarul tumulului de la Bujoru. După E. Moscalu și C. Beda.

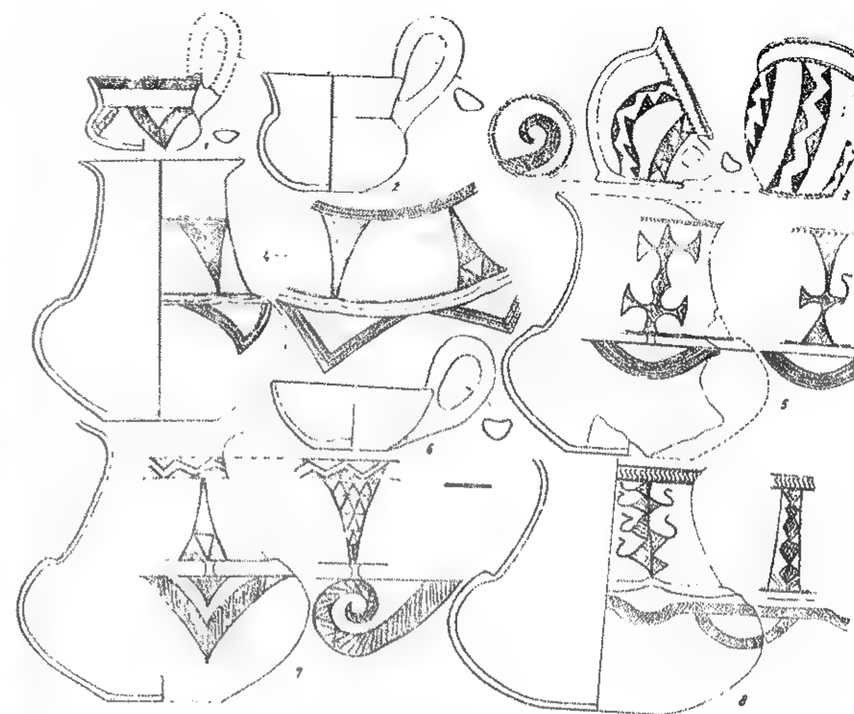

Fig. 65 Depozitul de vase de la Iernut. După A. Vulpe.

descoperite mai cu seamă în mormintele cercetate în sud-vestul ariei Basarabi, bronzul fiind utilizat de acum înainte doar la producerea podoabelor, a vaselor de metal și, în domeniul armamentului, la coifuri și platoșe. Și depozitele din această epocă conțin în mod frecvent obiecte de fier.

Din punct de vedere al culturii spirituale se constată, de asemenea, o orientare către vest, de-a lungul Dunării și a afluenților săi. Simbolul „păsării călătoare" (reprezentările destul de stilizate nu lasă să se precizeze specia; este oricum vorba de o pasăre acvatică), purtătoare a bărcii sau a carului solar, cunoscut încă de la sfârșitul epocii bronzului din Europa nordică până în părțile noastre, se întâlnește acum, în perioada Basarabi, pentru ultima dată în spațiul carpato-dunărean. Dovadă este carul-recipient miniatural de bronz destinat cultului, decorat cu protome cu capete de pasăre, descoperit într-o movilă funerară la Bujoru (jud. Teleorman)[1]

[1] E. Moscalu, C. Beda, *Bujoru. Un tumul cu car-cazan votiv aparținînd culturii Basarabi*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 23–47; Idem, *Bujoru. Ein Grabhügel der Basarabi-Kultur mit Votivkesselwagen aus Rumänien*, în PZ 66, 1991, 2, p. 197–218.

(fig. 64, pl. 21), împreună cu ceramică Basarabi; desigur, din aceeași vreme este și cel de la Orăștie, păstrat în Naturhistorisches Museum din Viena. Reprezentări stilizate de păsări apar și pe vase din descoperirea, posibil tot de caracter funerar, de la Iernut (fig. 65/5,8) (jud. Mureș)[1], aparținând, de asemenea, culturii Basarabi. Și pandantivele de bronz în formă de cap de pasăre acvatică, descoperite în depozitul de bronzuri de la Ghidici (Dolj), frecvente în acea parte a bazinului dunărean, se înscriu în cercul acelorași manifestări ale culturii spirituale. Din aceste date, ca și din alte observații făcute asupra obiceiurilor cultice din perioada Hallstattului mijlociu se poate trage concluzia că la această vreme se desfășoară, în lumea carpato-dunăreană, ultimele manifestări ale unor credințe și practici religioase ale căror origini se pierd în timpuri străvechi (vezi mai jos despre religie, p. 372).

Obiceiurile funerare din perioada Basarabi sunt foarte inegal cunoscute. De fapt, în cea mai mare parte a ariei acestui complex cultural nu sunt atestate decât câteva morminte izolate: la Iernut și Chendul Mare (jud. Mureș), câte două morminte de incinerație; tot de incinerație sunt și mormintele izolate de la Blejești (Teleorman) și Ciurelu (București); la Izvoru Dulce (Buzău) și Matca (Galați), precum și în tumulul de la Bujoru, s-a aflat câte un mormânt de inhumație; ambele rituri sunt atestate în cele patru morminte descoperite la Șoldănești, pe Nistru, în timp ce la Săliște (Orhei) s-a explorat singura necropolă de incinerație, aparținând fazei finale a culturii Basarabi (32 de morminte). Necropolele propriu-zise au fost cercetate doar în zona sud-vestică a ariei Basarabi, mai precis de-a lungul Dunării, între Moldova Nouă (jud. Caraș-Severin) și Calafat (aici necropola eponimă la Basarabi, jud. Dolj). A fost, astfel, explorată o întinsă zonă funerară ce cuprinde stațiunile Ostrovu-Mare, Balta Verde, jud. Mehedinți, și pe malul sârbesc necropolele de la Vajuga-Pesak[2]. Toate aceste descoperiri sunt tumulare, ritul exclusiv fiind inhumația.

Raritatea descoperirilor funerare în perioada Basarabi, în contrast cu numărul mare de așezări, reprezintă continuarea unui fenomen constatat și în Hallstattul timpuriu, din care perioadă sunt cunoscute mai ales grupuri izolate de morminte, și acelea foarte puțin numeroase[3].

Inventarul mormintelor Basarabi de pe Dunăre constă în ceramică, mai ales cu decor specific (mai numeroasă în tumulii de la Basarabi, mai puțină la Balta Verde), arme (lance, cuțit de luptă cu mânerul în formă de „T", spadă, toate din fier) și podoabe (fibule de bronz și de fier – specifice sunt exemplarele din fier având arcul supraturnat cu bronz –, pandantive inelare, brățări, coliere etc.). Majoritatea tipurilor de podoabe se regăsesc în aria vest și sud-vest balcanică. Interesantă este aria de răspândire a cuțitului cu mânerul în „T", atestat prin 21 de piese la Dunăre, dar prezent, prin câteva exemplare, în Bosnia (Glasinac), Slovenia și Stiria și în Peninsula Apeninică, în Picenum, la Novilara (două

[1] T. Soroceanu, *Materialien zur Bronze – und Hallstattzeit Siebenbürgens III*, în Festschrift für Dieter Korell, Bonn, 1987, p. 922–956.

[2] E. Safta Ciocea, *Necropola tumulară de pe Ostrovu Mare*, în SCIVA 47, 1996, 2, p. 159–190; P. Popović, M.Vukmanović, *Vajuga Pesak. Early Iron Age Cemetery*, Belgrade, 1998.

[3] Cf. și M. Brudiu, *Lumea sub tumuli din sudul Moldovei. De la Indo-Europeni la Turanicii târzii – mărturii arheologice*, București, 2003, p. 72 urm. (tumulul de la Matca).

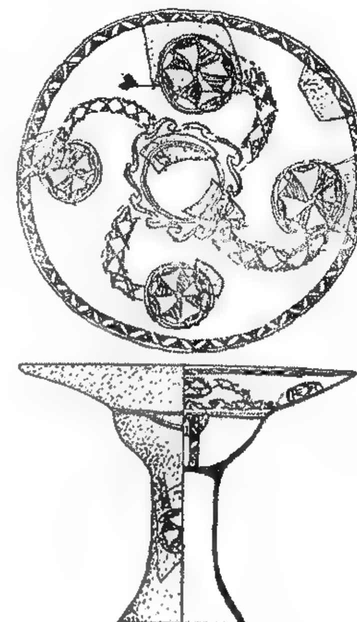

Fig. 66 Vas cu picior înalt de la Frumușița (Ijdileni). După A. Vulpe.

exemplare). În toată această arie sunt atestate, secole mai târziu, triburi illirice și venete[1]. Acest fapt însă nu poate fi hotărâtor pentru determinarea etnică a celor înmormântați de-a lungul Dunării, deși s-au exprimat păreri (Vladimir Dumitrescu) după care defuncții de la Basarabi și Balta Verde ar constitui o enclavă illyrică[2]. Este interesant de remarcat însă rolul important pe care l-au jucat centrele metalurgice din aria vest și sud-vest balcanică.

În legătură cu obiceiurile funerare se pune și problema semnificației, respectiv funcției ceramicii decorate cu motive specifice Basarabi. Apare evident că procentul acestei ceramici este considerabil mai mare în inventarele funerare (la Basarabi atinge peste 30%) și în descoperiri cu caracter cultic (Iernut, Popești-Novaci) decât în așezări, unde nu depășește 5% din totalitatea ceramicii (numărători precise nu s-au efectuat, dar în așezarea de la Feudvar, lângă Moșorin, Vojvodina, s-a demonstrat frecvența ceramicii Basarabi decorată în preajma unei construcții, presupuse a fi avut rolul de sanctuar). Din aceste date se poate trage concluzia că vasele decorate cu ornamente specifice Basarabi au avut cu

[1] A. Vulpe, *Die Kurzschwerter…*

[2] Vl. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (Dép. de Dolj, Olténie)*, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 177–260.

precădere o funcție cultică. Desigur, nu putem preciza natura cultului. Este însă verosimil să-i atribuim utilizări diferite, precum cultul funerar, cel al casei și, cu siguranță, în cadrul locurilor special amenajate pentru cult (vezi „sanctuarul" de la Feudvar)[1].

Putem, de asemenea, conchide că și unele forme de vase erau în primul rând destinate cultului. Este cazul mai ales al cupei cu picior („fructiera"), frumos decorată, aflată mai ales în descoperirile din sud-vestul României (Basarabi, Bistreț, Verbița), dar, mai recent, atestată printr-un exemplar, al cărui decor este încărcat cu simboluri religioase (se poate distinge și conturul unui motiv ce reprezintă un pește stilizat), descoperit la Ijdileni (com. Frumușița, jud. Galați) (fig. 66). Astfel de vase cu picior înalt sunt prezente și în aria est-alpină și, mai ales, în necropolele din nord-estul Italiei (Este și Bologna). Dar și alte forme de vase — cești, căni cu o toartă, străchini evazate și invazate, toate bogat decorate — vor fi avut tot un rol în cadrul cultului (aici se include și ritualul din cadrul anumitor mese și feluri de mâncare la zile stabilite sau manifestări sociale).

În ceea ce privește cronologia perioadei Basarabi, s-au adus în ultimii ani unele precizări. Prin revizuirea cronologiei grupului Ferigile și prin datarea celei mai vechi faze a necropolei de la Ferigile în secolul al VII-lea a.Chr., mai exact pe la mijlocul secolului, s-a obținut un *terminus ad quem* pentru cultura Basarabi, cel puțin pentru aspectul din Oltenia: în cea mai veche fază Ferigile nu este reprezentat decorul specific Basarabi ca atare, în schimb motive și forme caracteristice acestei culturi apar sub o formă derivată din cultura Basarabi. Acest fapt este confirmat și de inventarul pieselor de metal din cea mai veche fază Ferigile, care reprezintă tipuri mai recente decât cele aflate în mod obișnuit în complexe ale orizontului Basarabi (de exemplu tipul de fibule din fig. 68/2–4). Este cert că repertoriul de tipuri metalice (arme și podoabe) din necropolele de tip Basarabi — de la Basarabi, Balta Verde sau Ostrovu Mare — reprezintă etapa anterioară jumătății secolului al VII-lea; le putem data *grosso modo* în intervalul 800–650 a.Chr., considerând ultimul termen ca data de sfârșit a manifestărilor de tip Basarabi clasic. Pe de altă parte, în unele complexe Basarabi au apărut tipuri de bronzuri și obiecte de fier ce nu mai pot fi limitate la secolul al VII-lea, dar care se potrivesc mult mai bine cu intervalul mai sus-menționat. Și zăbala de tip Koban de la Șoldănești sau fibula cu „cioc" de la Poiana (de tip Poiana) sunt piese care se datează cu precădere în același interval (acest din urmă tip de fibulă este cunoscut și în spațiul egean, la Lindos, pe Rhodos, asociat cu ceramică de stil geometric târziu)[2].

Mai obscură a rămas fixarea datei de început a perioadei Basarabi. Raporturile stratigrafice observate la Vašica („Gradina na Bosutu"), în Vojvodina și la Gornea, în zona Porților de Fier, dovedesc succesiunea nivelului cu ceramică Basarabi față de orizontul Gornea-Kalakača, databil în secolele X–IX a.Chr.[3]. Rezultatele cercetărilor de pe Insula Banului și din peștera Rabiša, pe lângă Vidin, sugerează că cele mai vechi elemente Basarabi

[1] M. Roeder, *Zur Bedeutung der im Basarabi-Stil verzierten Keramik. Heiligtümer in der Hallstattzeit?*, în Χρόνος. Beitrage zur prahistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hansel, Espel Kamp, 1997, p. 601–618.

[2] A. Vulpe, *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur*...; Idem, *Die Kurzschwerter* .

[3] P. Medović, *op. cit.*

puteau apărea încă din secolul al IX-lea, dar aceste presupuneri mai necesită confirmări suplimentare[1]. Pe de altă parte, observațiile stratigrafice de la Popești au dus la definirea unui orizont pre-Basarabi ce prezintă afinități și cu aspectul Babadag III.

Prin urmare, în stadiul actual al cercetării, putem avansa ideea că geneza fenomenului cultural Basarabi se petrece în zona Dunării de Jos, probabil în a doua jumătate sau la sfârșitul secolului al IX-lea, perioada de înflorire a acestuia fiind în secolul al VIII-lea, iar ultimele manifestări situându-se până către mijlocul secolului al VII-lea a.Chr.[2]. Se cuvine subliniat faptul că expresia „sfârșitul culturii Basarabi" are un înțeles pur formal. Multe grupuri hallstattiene târzii din țara noastră arată o filiație din ceramica Basarabi, fenomen ce se remarcă în special în formele ceramice. Faptul apare cel mai evident în ceramica grupului Ferigile, dar același lucru se poate afirma și despre ceramica grupurilor de la Dunărea de Jos (vezi în special necropola de la Gogoșu, jud. Mehedinți), din sudul Moldovei (grupul Bârsești) și chiar din Transilvania (ceramica grupului Ciumbrud). Asistăm deci la o transformare, o evoluție relativ lentă a „culturii" Basarabi, care se manifestă prin păstrarea majorității formelor ceramice, fără însă a conserva și ornamentația specifică. Mai puțin clară este situația din centrul și nordul Moldovei, unde, în stadiul actual al cercetării, sunt încă prea multe lacune; aici relațiile cu epoca anterioară sunt mai puțin relevante, fapt ce s-ar putea explica prin legăturile strânse pe care această zonă le-a întreținut în secolele VI–V cu aspecte culturale din aria nord-pontică; după unele ipoteze este posibil ca cea mai mare parte a Moldovei să fi făcut vremelnic parte din Sciția, în sensul pe care-l dă Herodot acestei noțiuni.

În concluzie, perioada Basarabi se poate caracteriza ca o continuitate cultural-istorică a Hallstattului timpuriu. Amplasarea așezărilor, modul de trai arată, cel puțin pentru sudul țării, o epocă de bunăstare, lipsită de primejdii majore din afară. Deși în această perioadă sunt cunoscute migrații și expediții de jaf ale cimmerienilor și ale tracilor treri în Asia Mică, iar triburile iraniene ale sciților păstori (nomazi), în înaintarea lor spre apus, se află, potrivit lui Herodot, în conflict cu cimmerienii în nordul Mării Negre (realitatea istorică a acestor fapte este însă departe de a fi demonstrată ca atare), toate aceste evenimente nu par să fi afectat teritoriul țării noastre, decât, poate, în faza finală a acestei perioade. Într-adevăr, probabil în prima jumătate sau, cel mai târziu, către mijlocul secolului al VII-lea, se observă și în spațiul carpato-dunărean o serie de transformări și restructurări ale grupurilor culturale, fapte ce par a fi ecoul acestor evenimente (despre cimmerieni și sciți vezi cap. IV), deși semnatarul acestor rânduri are puternice dubii cu privire la astfel de explicații.

Din motive ce vor reieși din cele ce urmează și care, în principal, sunt constituite de îmbogățirea cercetării cu noi izvoare de informație — izvoarele literare antice —, permițând o abordare diferită, nominală, a faptelor istorice, se impune aici fixarea unei limite între fazele Hallstattului mijlociu și cel târziu, această din urmă perioadă putând fi considerată și ca un prim capitol al protoistoriei Daciei.

A. Vulpe

[1] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der ältern Hallstattzeit an der unteren Donau*, I–II, Bonn, 1976.

[2] Vezi și recentele considerații asupra cronologiei „complexului" Basarabi făcute de M. Garašanin, *Betrachtungen zum Basarabi Komplex*, în Thraco-Dacica 20, 1999, p. 143–151.

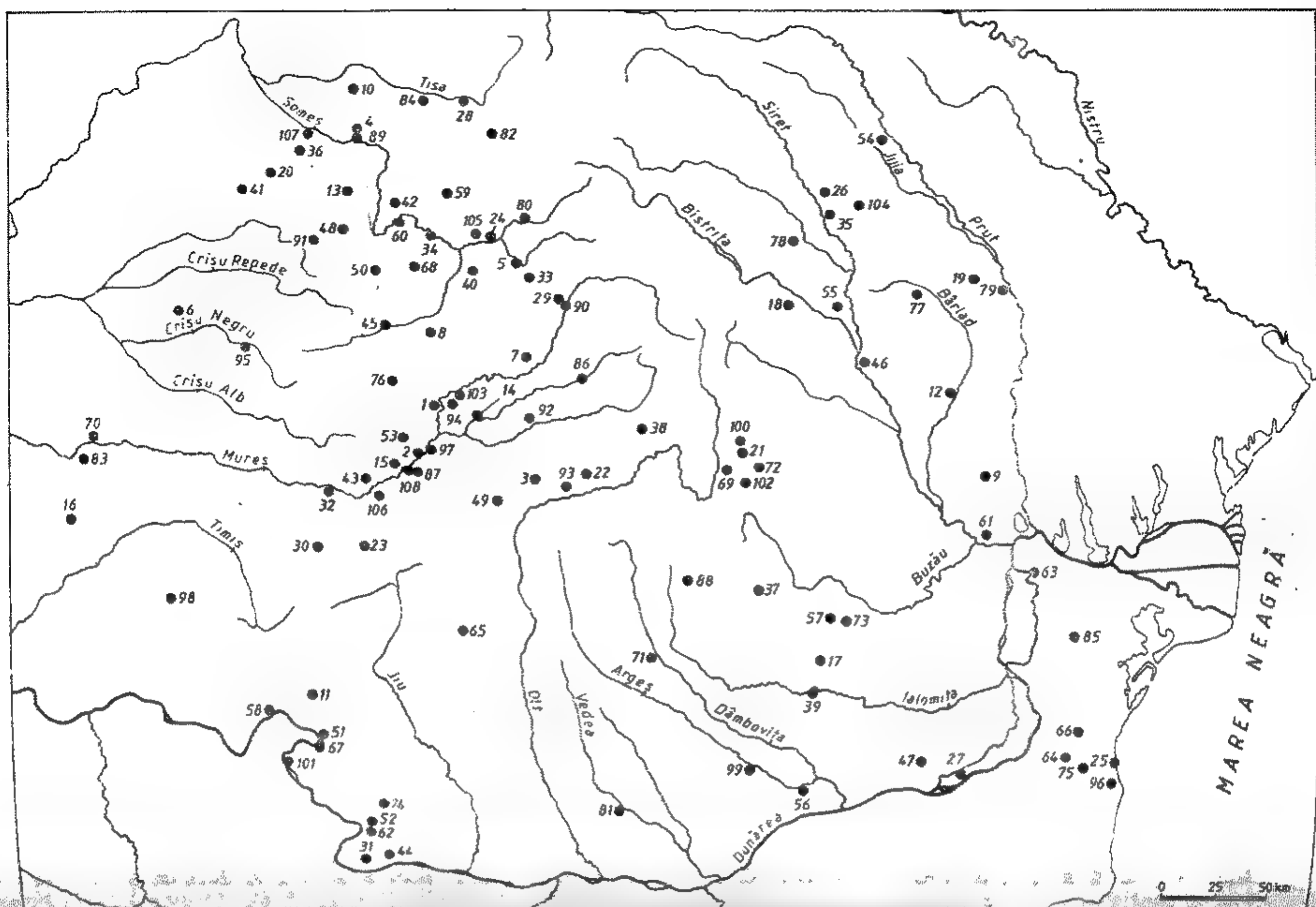

Fig. 67 Harta cu depozitele de bronzuri și tezaure: 1 Aiud; 2 Alba Iulia; 3 Alțâna; 4 Apa; 5 Arcalia; 6 Arpășel; 7 Band; 8 Baniabic; 9 Băleni; 10 Bătarci; 11 Bălvănești; 12 Bârlad; 13 Bicaz; 14 Bia; 15 Blandiana; 16 Bobda; 17 Boldești. 18 Borlești; 19 Brădiceni; 20 Căuas; 21 Cernat; 22 Cincu; 23 Cioclovina; 24 Coldău; 25 Constanța; 26 Corni; 27 Coslogeni; 28 Crăciunești; 29 Dedrad; 30 Densus; 31 Desa; 32 Deva; 33 Dipșa; 34 Dobrocina; 35 Doljești; 36 Domănești; 37 Drajna de Jos. 38 Drăușeni; 39 Dridu; 40 Fizeșu Gherlii; 41 Galoșpetreu; 42 Gaura; 43 Geoagiu; 44 Ghidici; 45 Gilău; 46 Gioseni; 47 Grădiștea; 48 Guruslău; 49 Gusterița; 50 Hida; 51 Hinova; 52 Hunia; 53 Ighiel; 54 Ilișeni, 55 Izvoare; 56 Izvoarele; 57 Izvoru Dulce; 58 Jupalnic; 59 Lăpuș; 60 Lozna; 61 Lozova; 62 Maglavit; 63 Măcin; 64 Medgidia; 65 Milostea; 66 Nicolae Bălcescu; 67 Ostrovu Corbului; 68 Panticeu; 69 Pădureni; 70 Pecica; 71 Perșinari; 72 Peteni; 73 Pietrosu; 74 Plenița; 75 Poarta Albă; 76 Poșaga de Sus; 77 Rafaila; 78 Rădeni; 79 Răsești; 80 Rebrișoara; 81 Roșiori de Vede; 82 Rozavlea; 83 Satu Mare; 84 Săpânța; 85 Sâmbata Nouă; 86 Sângeorgiu de Pădure; 87 Sebeș; 88 Sinaia; 89 Someșeni; 90 Suseni; 91 Șimleu Silvaniei; 92 Șmig; 93 Șomartin; 94 Șpălnaca; 95 Șuncuiuș; 96 Techirghiol; 97 Teleac; 98 Tirol; 99 Tufa; 100 Turia; 101 Țigănași; 102 Țufalău; 103 Uioara de Sus; 104 Ulmi, 105 Uriu; 106 Vaidei; 107 Vetiș; 108 Vințu de Jos (M. Petrescu-Dîmbovița).

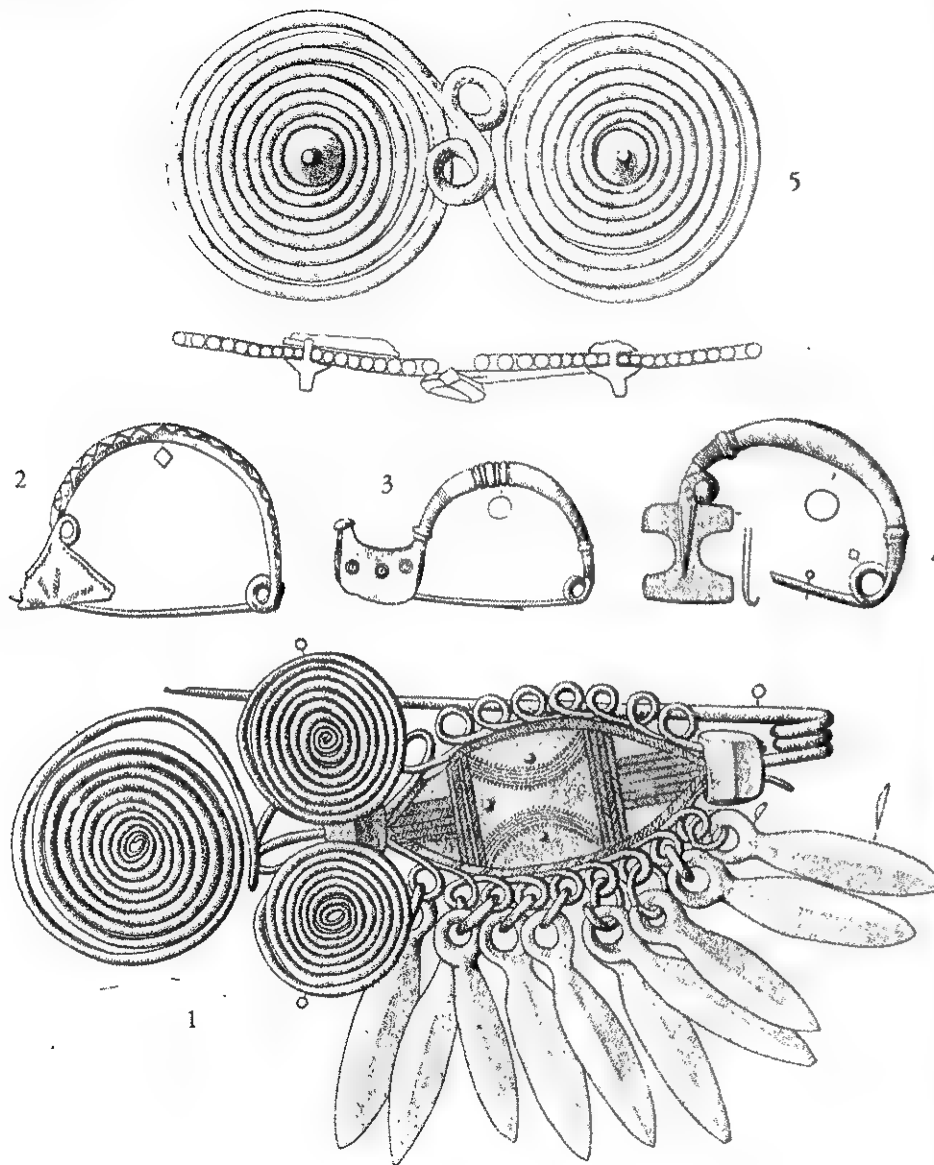

Fig. 68 Fibule (agrafe) de bronz din prima epocă a fierului. 1 Suseni; 2 Alexandria; 3-4 Gogoșu; 5 Balta Verde. După T. Bader. Scări diferite.

Înflorirea și declinul metalurgiei bronzului în prima epocă a fierului (fig. 67). *Hallstattul timpuriu* se remarcă, în domeniul metalurgiei bronzului, printr-o mare prosperitate, creativitate și dinamism. Odată cu intrarea în folosință a fierului, cu care omul a venit în contact mai de mult, s-a trecut la ultima etapă din evoluția metalurgiei preistorice, neexistând o cezură profundă între prima epocă a fierului și cea a bronzului, mai ales că bronzul, fiind mai bun și probabil mai ieftin, s-a folosit în continuare și în această nouă epocă.

În ceea ce privește metalurgia bronzului din spațiul carpato-dunărean, s-au continuat, cu ușoare variații, tipurile anterioare de obiecte de bronz, la care s-au adăugat altele noi, la fel ca și în alte zone din Europa Centrală, în care a existat o activitate susținută și în acest domeniu. Dintre tipurile noi de obiecte de bronz se remarcă fibula de tip *passementerie* (fig. 68/1), de origine est-central-europeană[1]; plăci de centură decorate în tehnica *au repoussé*, diverse tipuri de ace etc.

Datorită perfecționării tehnicii de minerit, care a permis să se extragă cantități mai mari de cupru, dar și de aur, și a procedeelor folosite pentru topirea și obținerea aliajului bronz pentru diferite categorii de obiecte, metalurgia din Transilvania a atins dezvoltarea sa maximă în faza corespunzătoare Hallstattului A (1150–1000 a.Chr.). Această culme a metalurgiei bronzului se reflectă în numărul mare de depozite (denumite, datorită marii cantități de metal brut conținut și *depozite-turnătorii*), precum și în câteva mari depozite, prin care se atestă o producție de obiecte de bronz dintre cele mai importante din estul Europei Centrale. În această privință, un loc aparte îi revine depozitului de la Uioara de Sus (jud. Alba), care, prin numărul pieselor (5 812) și greutate (1 100 kg), este considerat ca fiind unul dintre cele mai mari din Europa. Urmează, ca importanță, depozitele de la Șpălnaca, Gușterița, Aiud, Band și Dipșa, din centrul Transilvaniei, și cele de la Bicaz, jud. Maramureș, care însumează în greutate mai mult decât toate depozitele de bronzuri din aceeași vreme din România.

Aceste importante descoperiri, atribuite seriei de depozite Cincu-Suseni (după depozitele de la Cincu, jud. Brașov și Suseni, jud. Mureș), pe lângă numărul mare de bucăți de bronz brut și de deșeuri de la turnare, se caracterizează printr-o asociere de tipuri de bronzuri mai vechi, din seria Uriu-Domănești, din Bronzul recent, cu altele mai noi din seria de la începutul primei faze a Hallstattului timpuriu. În genere, prin caracteristicile inventarului lor, aceste mari depozite-turnătorii nu sunt specializate, în sensul producerii cu predilecție a unor anumite tipuri de obiecte de bronz[2].

[1] T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF XIV, 6 München, 1983.

[2] M. Rusu, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit in der mittleren Hallstattzeit*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 177–210; M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*...; Idem, *Die Sicheln in Rumänien*, PBF XVIII, 1, München, 1978; T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, I, Berlin, 1995; II, Bistrița-Cluj, 2005. Depozitele din Ungaria și din Transilvania au fost studiate și de A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1967; Idem, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest, 1973; Idem, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest, 1985; Idem, *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bukkszentlászló*, Kiel, 2000.

Depozitele-turnătorii, ca şi celelalte depozite din Transilvania, conţin piese de origine predominant transilvăneană şi central-europeană şi mai puţin sudică şi nordică. În această privinţă, probabil prin schimburi, în care sarea a avut un rol important, s-au introdus din nord-vest dinspre Boemia şi Saxonia barele de cositor pur, provenind din depozitele de la Uioara de Sus şi Guşteriţa, iar din centrul Europei, vase de bronz, ornamentate în tehnica *au repoussé*, unelte şi piese de bijuterie şi de toaletă; din nord sunt originare perlele de chihlimbar din depozitele de la Cioclovina (jud. Hunedoara), Alţina (jud. Sibiu) şi din alte locuri, precum şi unele piese de podoabă, iar din sud perlele de sticlă albastră din depozitele de la Cioclovina şi Dobrocina (jud. Cluj), precum şi pumnale şi fibule de tip Peschiera, din nordul Italiei. În schimb, în depozitele de bronzuri din Banat, alături de tipurile din estul Europei Centrale, inclusiv din Transilvania, şi sud-estul Ungariei, se întâlnesc şi altele specifice nordului Iugoslaviei.

Inventarul bogat şi variat al depozitelor-turnătorii, care, pe lângă obiecte întregi, conţin şi multe piese fragmentare pentru a fi retopite, constituie o dovadă peremptorie că s-a dezvoltat aici, în secolul al XII-lea a.Chr., o producţie de obiecte de bronz dintre cele mai importante din estul Europei Centrale.

În Transilvania, depozitele-turnătorii şi alte peste 80 depozite (Arpăşel, Band, Bicaz, Cincu, Cioclovina, Galoşpetreu, Pecica II, Poşaga de Sus, Suseni ş.a.), prin caracteristicile lor, aparţin mai multor grupe, care, în ciuda particularităţilor locale, erau în strânsă legătură, lipsind variantele locale din etapa precedentă. De altfel, această tendinţă de uniformizare pe spaţii mai mari corespunde cu cea a ceramicii canelate din aşezările grupului cu ceramică Gáva şi necropolele contemporane acestora.

Unele din tipurile de obiecte de bronz din regiunea intracarpatică se întâlnesc şi în regiunile extracarpatice ale României, inclusiv în Dobrogea, unde metalurgia bronzului a fost în această vreme răspândită mai puţin şi în mod inegal, cu toate că au existat minereuri de cupru în unele zone din acest spaţiu.

În această privinţă, mai importante pentru prima etapă a Hallstattului A (Ha A1) au fost depozitele de la Milostea-Sacoţi (jud. Vâlcea) din Oltenia, precum şi cele două depozite de la Sâmbăta Nouă II (jud. Tulcea) şi Techirghiol (jud. Constanţa) din Dobrogea, caracterizate prin piese de origine transilvăneană şi central-europeană. În ceea ce priveşte Moldova, în afară de depozitul de la Gioseni (jud. Bacău) din această fază a Hallstattului timpuriu, nu este exclus ca şi depozitele de la Ilişeni (jud. Suceava) şi Doljeşti (jud. Neamţ), din inventarul cărora lipsesc piese de origine răsăriteană, tipice pentru cultura Noua, să dateze din aceeaşi vreme a Hallstattului timpuriu. Aceasta cu atât mai mult cu cât tipurile de unelte (celturi transilvănene şi seceri cu buton, cu limbă la mâner şi cu cârlig) şi de arme (spade cu limbă la mâner) din inventarul lor se întâlnesc şi în depozitele din prima fază a Hallstattului timpuriu (Ha A1) din Transilvania, ca supravieţuiri din etapa anterioară a Bronzului târziu. În continuare, în etapa următoare a Hallstattului timpuriu (Ha A2) din Transilvania şi Banat, dar şi din regiunile extracarpatice, metalurgia bronzului este atestată printr-un număr mic de depozite din centrul şi sud-estul Transilvaniei, atribuit seriei Turia-Jupalnic (după depozitele de la Turia, jud. Covasna şi Jupalnic, jud. Mehedinţi), corespunzătoare în Ungaria seriei Gyermely, caracterizată prin unelte, arme şi obiecte de podoabă, evoluate în cea mai mare parte din tipurile fazei anterioare, precum şi prin altele, de tip nou, care se întâlnesc în faza următoare, corespunzătoare seriei Moigrad-Tăuteu din Hallstatt B1. În legătură cu această etapă s-a remarcat că depozitele cu tipurile noi de unelte, arme şi obiecte de podoabă cu greu pot fi deosebite de cele din seria următoare, Moigrad-Tăuteu, ceea ce ar veni în sprijinul tezei potrivit căreia seria de depozite Cincu-Suseni ar corespunde întregii faze Hallstatt A. În ceea ce priveşte regiunea extracarpatică a României, reţine atenţia depozitul de forme de turnat de la Pleniţa (jud. Dolj)[1].

În comparaţie cu depozitele de la începutul Hallstattului (Ha A), acelea din etapa următoare a Hallstattului timpuriu (Ha B), considerate ca aparţinând seriei Moigrad-Tăuteu din Hallstattul B1, sunt atestate printr-un număr mai mic de asemenea descoperiri din nord-estul, centrul şi sud-estul Transilvaniei, lipsind însă cu totul în Banat. Inventarul acestor descoperiri se caracterizează printr-o uniformitate de tipuri, dintre care unele continuă pe cele din etapa anterioară, iar altele noi, apărând pentru prima dată acum: spadele cu cupă la mâner, cazanele cu ataşe cruciforme, ceştile de tip Kirkendrup şi Fuchsstadt şi a situlelor de bronz (Remetea Mare, jud. Timiş sau Brâncoveneşti, jud. Mureş ş.a.) (pl. 19).

În afară de tipurile având originea locală sau central-europeană, au fost semnalate şi altele de origine nordică, cum ar fi, de exemplu, fibula cu disc, atestată prin exemplarul de la Sebeş şi prin forma de turnat de la Geoagiu, tip de fibulă ajuns până aici prin schimburi la distanţă[2], după cum pe aceeaşi cale s-au răspândit şi spre nord unele forme de vase de bronz.

În restul teritoriului României, din această fază, sunt doar câteva depozite din Moldova (Rafaila cu două fibule de tip *passementerie*), Muntenia (Boldeşti, Grădiştea şi Pietrosu) şi Dobrogea (Sâmbăta Nouă I).

După această etapă de revigorare a metalurgiei bronzului, contemporană cu grupul ceramicii canelate de tip Gáva, a urmat o scădere progresivă a acestei activităţi, până către sfârşitul Hallstattului B, atestată prin numărul redus al depozitelor de obiecte de bronz, aparţinând seriilor de depozite Fizeşu Gherlii-Sângeorgiu de Pădure (după depozitele de la Fizeşu Gherlii, jud. Cluj, şi Sângeorgiu de Pădure, jud. Mureş) din Hallstatt B2 (secolul al IX-lea) şi Şomartin-Vetiş (după depozitele de la Şomartin, jud. Sibiu, şi Vetiş, jud. Satu Mare) din Hallstatt B3 (secolul al VIII-lea). Ultimei faze îi aparţine un număr redus de depozite, din nord-vestul şi centrul Transilvaniei, caracterizate printr-o asociere de tipuri de obiecte de bronz de origine locală (piese de harnaşament), cu analogii în descoperirile similare de bronzuri din Ungaria, Austria şi Iugoslavia. La acestea se adaugă obiectele din fier, în număr mai mare, care înlocuiesc treptat pe cele din bronz.

[1] N. Boroffka, F. Ridiche, *Descoperiri de tipare pentru turnarea bronzului de la Pleniţa*, în T. Soroceanu (ed.), Descoperiri de bronzuri din România, Bistriţa-Cluj, 2005, p. 133–208.

[2] T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF XIV, 6, München, 1983.

Tot din această vreme, din Hallstatt B2 sau eventual B2–B3, datează, probabil, și depozitul de obiecte de bronz și fier de la Bârlad, depozitul de forme de turnat de la Brădicești (jud. Iași), probabil din Hallstatt B3, ca și depozitul de la Pădureni (Nastradin), jud. Constanța.

Deci, în regiunile extracarpatice și în Dobrogea se cunosc doar câteva depozite de bronzuri din Hallstattul B, contemporane cu grupurile culturale Grănicești și Corlăteni din Moldova, Chișinău-Lucașevca din Republica Moldova, Belugrudovka și Cernoles din regiunea de silvostepă nord-pontică, precum și Babadag-Pšeničevo din Dobrogea și Bulgaria[1].

Metalurgia bronzului a continuat să mai fie practicată în aria carpato-dunăreană, într-o măsură mai redusă, și în Hallstattul propriu-zis, respectiv Hallstattul mijlociu, cum o atestă depozitele descoperite în văile Someșului (Șimleu Silvaniei, Coldău, Arcalia și Dedrad) și Mureșului (Alba Iulia-Partoș, Blandiana, Vaidei și Vințu de Jos), desigur în legătură cu bogăția în fier din zonele respective, sau în valea Dunării (Ghidici, Hunia, Bâlvănești) aparținând seriilor de depozite Bâlvănești-Ghidici (după localitățile Bâlvănești, jud. Mehedinți, și Ghidici, jud. Dolj) și Vințu-Coldău (după localitățile Vințu de Jos, jud. Alba, și Coldău, jud. Bistrița-Năsăud), ambele sincronizate cu aspectele culturii Basarabi din Oltenia și Transilvania[2].

Prin conținutul lor, depozitele acestea, caracterizate prin numărul mai mare al obiectelor de bronz în comparație cu al pieselor din fier (unelte și podoabe), cu care se asociază doar în câteva cazuri, pot fi clasificate în depozite cu piese de port (Alba Iulia-Partoș, Coldău, Dedrad și Vaidei) sau cu piese de port și de harnașament (Blandiana, Ghidici și Desa) și numai rar în depozite cu vase de bronz (Șimleu Silvaniei) sau cu roți de care (Arcalia).

Din categoria obiectelor de bronz fac parte coliere torsionate, cu analogii în mediul illyric, brățări simple și spiralice, verigi de picior, fibule de tip ochelari, varianta cu buclă în formă de „8" (fig. 68/5) cu o mare răspândire, din Europa Centrală și est-centrală până la Mediterana și Balcani, fibule în formă de arc sau de tip Vače cu nodozități pe arc, ultimele cu analogii la sud de Dunăre pe teritoriul Bulgariei și al Iugoslaviei[3], lanțuri spiralice (*saltaleoni*), piese de harnașament, pandantive circulare originare din zona Dunării iugoslave și răspândite sub formă de importuri la Dunărea Mijlocie, Tisa și Nistrul Superior ș.a.

Avându-se în vedere semnificația de însemne ale rangului unora din piesele de port, din bronz, ale acestor depozite din Hallstattul mijlociu (coliere, brățări spiralice), precum și asocierea lor cu piese de harnașament și, într-un caz, și cu roți de care, s-au interpretat

[1] Clasificarea depozitelor de bronzuri din spațiul extracarpatic, în afară de periodizarea lui M. Petrescu-Dîmbovița (*Depozitele de bronzuri din România*...), a mai fost făcută de B. Hänsel (*Hallstattzeit* ...), care a luat în considerare și descoperirile din Bulgaria.

[2] M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*

[3] T. Bader, *op. cit.*

aceste depozite ca aparținând vârfurilor aristocrației gentilice, ca și unele morminte de luptători, cu inventar relativ bogat, din necropolele Hallstattului mijlociu. Mai mult încă, întrucât unele exemplare (coliere torsionate) provin din mediul illyric, s-a presupus că tipurile respective de obiecte din spațiul carpato-dunărean ar putea fi puse în legătură cu o expansiune illyrică. Lăsând de o parte astfel de ipoteze greu de argumentat, este evident că, mai ales în ceea ce privește obiectele de port, spațiul carpato-dunărean se află, începând cu Hallstattul mijlociu, sub influența centrului metalurgic vest-balcanic.

Odată depășită această fază, metalurgia bronzului din spațiul carpato-dunărean și-a pierdut din importanță, situându-se pe primul loc, de acum înainte, siderurgia.

În legătură cu metalurgia bronzului, o problemă mult discutată a fost aceea a ***semnificației depozitelor de bronzuri***, în sensul dacă aceste descoperiri pot fi considerate de caracter profan (depozite propriu-zise), introduse în pământ în condiții de insecuritate, de ordin local sau mai general, pentru a fi scoase apoi de posesorii lor, sau de caracter sacru (depozite votive sau de templu pentru marile depozite-turnătorii). Acestea din urmă ar fi fost depuse în mod continuu și pentru totdeauna, spre deosebire de primele, care sunt mai frecvente în unele perioade și masate în anumite zone, putându-se deosebi cu ajutorul lor ***orizonturi*** de asemenea depozite.

În legătură cu problema semnificației depozitelor, constatarea pentru depozitele din epoca bronzului din sudul Germaniei[1], potrivit căreia semnificația descoperirilor din zona respectivă nu este numai religioasă, ci și profană, ultima având în această zonă o pondere mai mare, este utilizabilă și pentru interpretarea depozitelor de bronzuri din spațiul carpato-dunărean, care nu pot avea numai o semnificație votivă, cum s-a presupus de către unii în ciuda faptului că s-au deosebit pentru acest spațiu mai multe categorii de depozite, impunându-se pentru acelea de caracter votiv a se cunoaște exact condițiile lor de găsire, precum și conținutul păstrat uneori parțial.

În această privință, prezintă interes analiza lui Tudor Soroceanu[2], pentru prima dată detailată, a raportului dintre depozite și mediul natural, care a permis să se deosebească mai multe categorii de depozite de bronzuri, respectiv pe înălțimi, versanți, stânci și peșteri, pasuri montane și în ape sau pe malurile din apropierea acestora. În felul acesta, în funcție de condițiile de descoperire ale depozitelor și de morfologia lor, s-a absolutizat de către unii cercetători caracterul sacral al tuturor depozitelor de bronzuri din spațiul carpato-dunărean. În sprijinul acestei teze s-a invocat și faptul că unele din aceste descoperiri conțin tipuri de obiecte din două faze care se succed. Pentru rezolvarea acestei probleme se impune însă ca, pe lângă cunoașterea exactă a condițiilor de descoperire a depozitelor, să se reconsidere conținutul lor din punct de vedere al asocierilor diferitelor obiecte și, pe cât posibil, al duratei folosirii lor. Fără lămurirea și acestor probleme este dificil, în stadiul actual al cercetărilor, de atribuit depozitelor în totalitate o semnificație doar profană sau doar religioasă.

[1] F. Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, Bonn, 1976.

[2] T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien, Berlin, 1995, p. 15–80.

În orice caz, analiza menționată mai sus, făcută de Frauke Stein cu privire la cronologia depozitelor de bronzuri din sudul Germaniei confirmă teza succesiunii în timp a acestor categorii de descoperiri, susținută de cei mai mulți autori. Prin aceasta se infirmă părerea potrivit căreia orizonturile de depozite de bronzuri din spațiul carpato-dunărean ar fi limitate, relative și formale, invocându-se în sprijinul acestei ipoteze caracterul cultic al tuturor descoperirilor din spațiu, ceea ce este greu de admis și de susținut (vezi și un punct de vedere diferit în capitolul despre structuri sociale și credințe religioase, mai jos).

M. Petrescu-Dîmbovița

Începuturile utilizării și prelucrării fierului. Problemele siderurgiei preistorice au preocupat, am putea spune, în mod constant arheologia românească din ultimele trei decenii, progresele realizate fiind de netăgăduit. Merită să fie reținut, de pildă, faptul că în catalogul descoperirilor, ce a însoțit studiul semnatarului acestor rânduri din 1977, au putut fi incluse 25 de localități cu 57 piese de fier, datând din perioada Hallstatt A și B, iar peste un deceniu N. Boroffka și Adriana Stoia au putut menționa deja 34 (de fapt 35) de situri, care au furnizat încă șase obiecte de fier și patru noi descoperiri dovedind prelucrarea locală timpurie a fierului[1].

Cele mai timpurii obiecte de fier, provenite din contexte sigure, apar pe teritoriul României în necropola tumulară de la Lăpuș (un celt, fig. 48/6) și în depozitul de la Rozavlea (limbă de mâner, probabil a unui cuțit), care pot fi datate în perioada Bronz D-Hallstatt A. Alte câteva obiecte de fier, atribuite unor perioade mai timpurii (un pumnal la Deva și un cuțit la Șuncuiuș, jud. Bihor), nu au fost descoperite în condiții sigure și îndeamnă la prudență în ceea ce privește datarea lor.

Pumnalul de bronz cu miez de fier de la Tirol, acul de bronz cu capul discoidal, având miezul din fier, și o spadă, amândouă din localități necunoscute, ca și brățara descoperită în necropola de la Bobda, toate din Banat, împreună cu un cuțit descoperit la Căuaș (jud. Satu Mare), într-o așezare Gáva timpurie, aparțin, probabil, perioadei Hallstatt A. Fragmentele de zgură de fier, aflate la Peteni, jud. Covasna, ar putea indica cunoașterea reducerii minereului de fier într-un mediu Gáva timpuriu din sud-estul Transilvaniei, dar condițiile de descoperire nu permit formularea unor concluzii ferme.

Cert este că în perioada următoare dovezile pentru prelucrarea locală a fierului se înmulțesc, în unele așezări ale culturii Babadag (fazele II–III) din Dobrogea (Babadag, Galița, Hârșova), ca și în câteva stațiuni ale culturii Gáva (Mediaș) din Transilvania (Hărman, Mediaș, Sântimbru, Sâncrăieni) fiind descoperite resturi de zgură, lingouri și chiar o lupă de fier. În același timp, diferite obiecte, în special unelte și arme (cuțite, topoare plate cu aripioare, topoare bipene, dălți, seceri, teci pentru spade) și mai puțin obiecte de podoabă se răspândesc, practic, în toate culturile perioadei mai evoluate a Hallstattului timpuriu

[1] A. László, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în SCIV 26, 1975, 1, p. 17–40; Idem, *Anfänge der Benutzung und der Bearbeitung des Eisens auf dem Gebiete Rumäniens*, în ActaArchHung 29, 1977, p. 53–75. N. Boroffka, *Folosirea fierului în România de la începuturi până în secolul al VIII-lea î.e.n.*, în Apulum 24, 1987, p. 55–77; A. Stoia, *The Beginning of Iron Technology in Romania*, în The Bronze Age Iron Age Transition in Europe. Aspects of Continuity and Change in European Societes c. 1 200 to 500 B.C., BARIntSer 483, Oxford, 1989, p. 43–67.

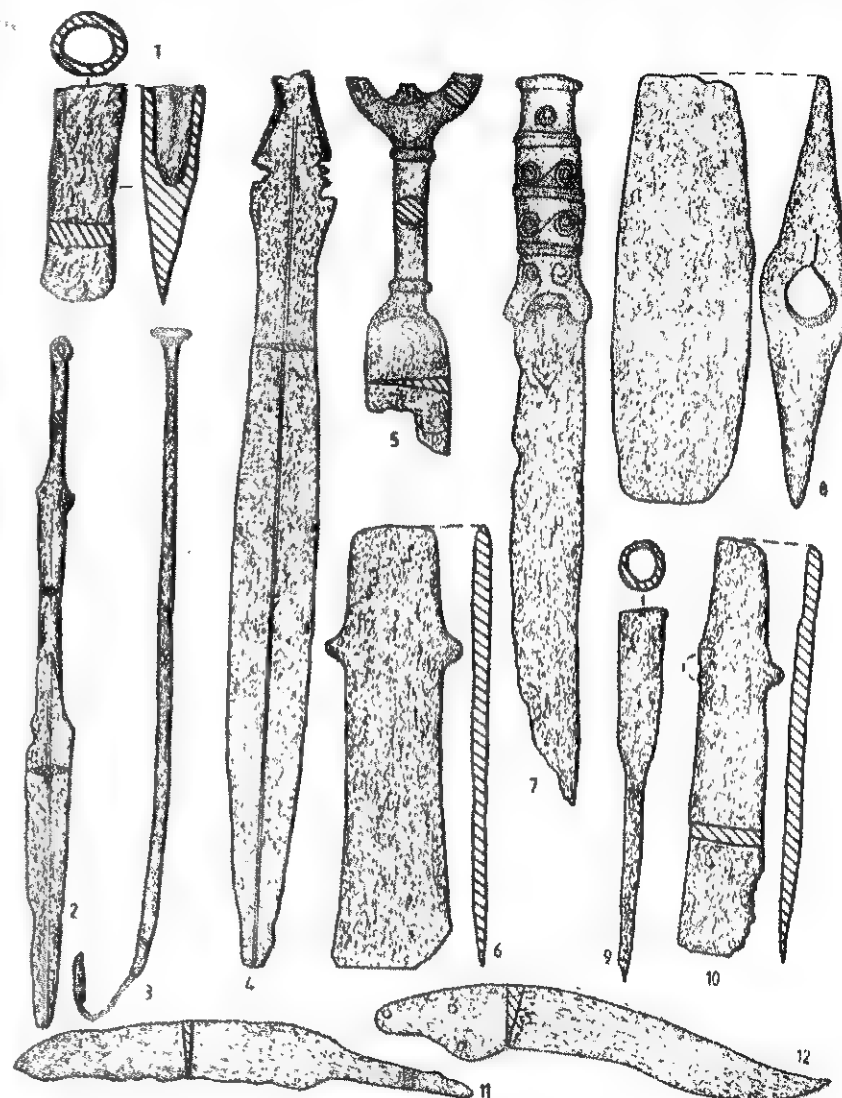

Fig. 69 Piese de fier din Hallstattul timpuriu. 1 Lăpuș, celt; 2 Tirol, pumnal de bronz cu peduncul și nervură mediană având miezul de fier; 3 Banat - loc de descoperire necunoscut, ac de bronz cu capul discoidal având miezul din fier; 4 Banat - loc de descoperire necunoscut, spadă de fier; 5 Hida, cuțit cu mânerul de bronz și lama de fier; 6 Bârlad, topor plat cu aripioare; 7 Corni, cuțit de luptă cu mânerul de bronz și lama de fier; 8 Cernat, topor bipen; 9 Cernat, daltă; 10 Cernat, topor plat cu aripioare; 11 Căuaș, cuțit; 12 Teleac, cuțit de luptă. După C. Kacsó (1), M. Rusu (2-4), M. Petrescu-Dîmbovița (5-6), M. Ignat (7), Z. Székely (8, 10), N. Boroffka (9), I. Németi (11) și V. Vasiliev (12). Scări diferite.

din toate regiunile României: Gáva-Holihrady, Corlăteni-Chișinău, Babadag, Insula Banului. Metalurgia fierului se intensifică, obiectele de fier se înmulțesc și se diversifică apoi odată cu trecerea spre Hallstattul mijlociu, mai cu seamă în vremea culturii Basarabi, perioadă care se admite și în Europa Centrală drept începutul epocii propriu-zise a fierului (fig. 69).

În ceea ce privește propagarea cunoștințelor legate de metalurgia fierului dinspre spațiul egeo-anatolian spre regiunile noastre, au fost puse în discuție în ultimele decenii (de către D. Berciu, K. Horedt, R. Pleiner și de autorul acestor rânduri)[1] mai multe căi posibile: cea răsăriteană „cimmeriană", prin culoarul Vardar-Morava, printr-un centru secundar nord-vest balcanic, ori prin estul peninsulei, de-a lungul litoralului pontic. Fără a respinge aceste ipoteze, este plauzibil ca apariția timpurie a fierului și a cunoștințelor legate de extragerea și prelucrarea noului metal să se fi propagat dinspre Egeea spre spațiul carpato-danubian, începând cu secolul al XII-lea a.Chr. pe cale maritimă, de-a lungul coastei Mării Negre, iar mai departe pe uscat, prin Dobrogea și Muntenia, spre Transilvania. Această ipoteză, formulată recent de N. Boroffka[2], ar explica apariția fierului în România într-o perioadă timpurie, în care prezența noului metal nu este suficient documentată nici în partea de nord a Peninsulei Balcanice, nici în Europa Centrală. Ipoteza nu trebuie să ne surprindă: navigația preistorică în Marea Neagră, începând cu epoca bronzului, este deja un fapt dovedit, mai ales datorită rezultatelor cercetărilor subacvatice, efectuate în zona coastei bulgare. De altfel, referindu-se la prezența „ceramicii străine" la Troia, N. K. Sandars a vorbit, deja cu trei decenii în urmă, despre posibilitatea deplasării pe mare a unor grupuri de populație ale culturii Babadag spre nord-vestul Asiei Mici[3].

Arta aurului în Hallstattul timpuriu. Această îndeletnicire se întemeiază pe o veche tradiție care, pe teritoriul României, începe încă în neolitic prin utilizarea și chiar prelucrarea unor obiecte de podoabe de aur, fapt ce nu poate fi străin de bogăția în acest metal, mai ales a Transilvaniei, bogăție consemnată mai târziu și în izvoarele scrise.

În ceea ce privește epoca bronzului și prima epocă a fierului, tezaurele și descoperirile izolate de aur, constând de multe ori din piese unicat, apar rupte din contextul lor cultural-arheologic, ceea ce face deosebit de dificilă datarea lor ducând la formularea, în această privință, a unor opinii, uneori diametral opuse.

Orfevrăria perioadei pe care o numim acum Hallstatt timpuriu a fost analizată temeinic pentru prima dată de Vasile Pârvan, care a consacrat acestei probleme aproximativ 20 de pagini în *Getica*, unde a discutat mai toate obiectele de aur cunoscute atunci, atribuite perioadei menționate.

[1] D. Berciu, *Este o cale cimmeriană în difuziunea metalurgiei fierului?*, în SCIV 14, 1962, 2, p. 395–402; K. Horedt, *Die Verwendung des Eisens in Rumänien bis in das 6. Jahrhundert v.u.Z.*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 119–132; A. László, *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în SCIV 26, 1975, 1, p. 17–40.

[2] N. Boroffka, *op. cit.*

[3] N. K. Sandars, *From Bronze Age to Iron Age: a Sequel to a Sequel*, în J. Boardman, M.A. Brown, T.G.E. Powell (ed.), The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C.F.C. Hawkes, London, 1971, p. 1-29.

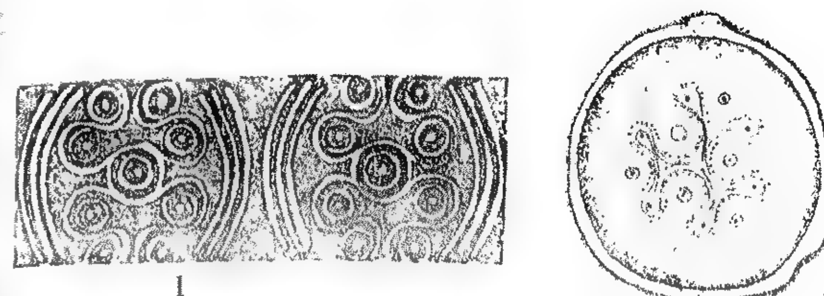

Fig. 70 Decor pe piese din aur. 1 fragment din diadema de la Hinova; 2 decor pe fundul unei cești din tezaurul din fostul comitat Bihor. După A. Vulpe și V. Mihailescu-Bîrliba. Scări diferite.

În studiile ulterioare, datorate mai ales lui Ion Nestor, Amália Mozsolics, Dorin Popescu, Mircea Rusu și Alexandru Vulpe[1], cu toate că se discută pe baza unui material comparativ mult mai bogat, nu s-a putut ajunge la un consens cu privire la datarea unora dintre cele mai însemnate și mai mult discutate descoperiri, cum ar fi brățările de tip Firiteaz, falerele de la Săcuieni și Grăniceri, vasul de la Biia, ori tezaurul ieșit la iveală într-o localitate necunoscută a fostului comitat Bihor/Bihar. După unii (Mozsolics, de pildă), ele aparțin, în principal, Bronzului mijlociu[2], iar după alții (Rusu, de exemplu), sfârșitului epocii bronzului și începutului epocii fierului[3].

Două tezaure, aflate mai recent, pot fi datate, în schimb, cu siguranță, în Hallstattul timpuriu. La Hinova, jud. Mehedinți (pl. 16), în cadrul unei necropole de incinerație, a fost descoperit, în 1980, un tezaur compus dintr-un număr impresionant de piese de aur, în greutate de 4 919,95 grame. Piesele au fost ascunse într-un vas de formă bitronconică, cu marginea ușor evazată, ornamentat cu caneluri. Tezaurul, publicat de Mișu Davidescu, cuprinde următoarele tipuri de obiecte de podoabă: o diademă ornamentată în tehnica *au repoussé* „cu cercuri punctate, înconjurată de o ghirlandă continuă", dispuse în 14 registre; diferite tipuri de brățări (deschise, închise, spiralice, lucrate din foi, bare sau fire), piese de colier de tipul cerceilor, tutuli, *saltaleone*, mărgele de formă romboidală, perle de tipul fusaiolelor, mărgele foarte mici de forma unui vârf de con, manșoane cilindrice, inele din spirale duble de sârmă, diferite piese fragmentate, folosite ca materie primă. Descoperitorul

[1] I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 61–141; D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania (IV). Prelucrarea aurului*, în Materiale 2, 1956, p. 196–250, A. Mozsolics, *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson*, în BerRGK 46–47, 1965–1966, p. 1–76; M. Rusu, *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în AMN 9, 1972, p. 29–63; A. Vulpe, *Arta aurului la tracii nordici în concepția lui Vasile Pârvan*, în ArhMold 11, 1987, p. 21–25.

[2] A. Mozsolics, *op. cit.*

[3] M. Rusu, *op. cit.*

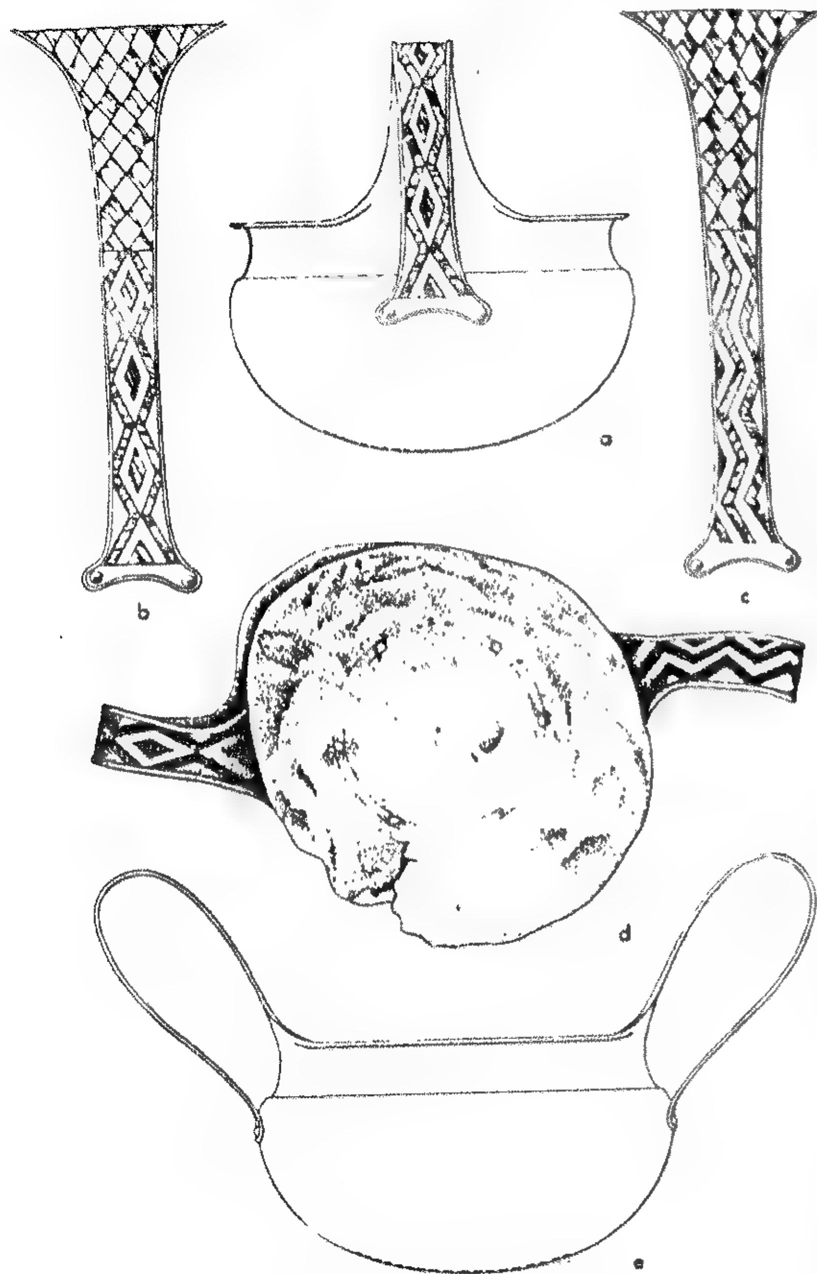

Fig. 71 Vas de aur din tezaurul de la Rădeni. După A. Vulpe şi V. Mihăilescu-Bîrliba.

presupune existenţa, la Hinova, a unui atelier local specializat în confecţionarea podoabelor de aur şi bronz (tezaurul cuprindea şi o brăţară de bronz cu capete suprapuse), care satisfăcea exigenţele unei aristocraţii militare şi religioase[1] (fig. 70/1).

La Rădeni, com. Păstrăveni, jud. Neamţ, în anii 1965–1966 a fost descoperit un tezaur care conţinea, probabil, opt piese, dintre care au fost recuperate şi publicate ulterior, de Alexandru Vulpe şi Virgil Mihailescu-Bîrliba, cinci ceşti din aur cu una sau două torţi. Vasele păstrate au, în linii mari, aceeaşi formă: gâtul este delimitat de pântece printr-un prag mai mult sau mai puţin accentuat, marginea este răsfrântă, buza îngroşată, iar fundul, abia se distinge (fig. 71, pl. 17). Starea de conservare a vaselor este precară. Se consideră că ceştile au fost intenţionat deteriorate înainte de a fi depuse în pământ. Ca analogii, autorii citează ceaşca descoperită izolat la Kryžovlin, raionul Balta, reg. Odessa şi ceaşca mare, cu două torţi, din tezaurul de la Vâlcitrăn (Bulgaria). Ei consideră că este vorba de o serie tipologică aparte, cele trei descoperiri conturând o arie cuprinsă între Bug, Carpaţii Răsăriteni şi nordul Balcanilor. În ceea ce priveşte datarea, se are în vedere intervalul cuprins între secolele XV şi X a.Chr., argumentele cele mai pertinente restrângându-se la perioada secolelor XII–X[2]. În acest caz, având în vedere zona din care provine tezaurul, acesta ar putea fi interpretat ca o depunere votivă, legată de practicile de cult ale populaţiei culturii Corlăteni-Chişinău. Având în vedere anumite trăsături stilistice (ne gândim, mai ales, la decorul celor două torţi ale piesei nr. 1), tezaurul ar putea constitui şi o mărturie a relaţiilor acestei culturi cu grupele culturale Cozia şi Saharna-Solonceni, ceea ce ar pleda pentru o datare, în principal, în secolul al X-lea a.Chr.

În privinţa mult discutatului tezaur de la Vâlcitrăn, cele prezentate mai sus ar putea dovedi că cel puţin o parte a pieselor componente, în special ceştile, aparţin unei serii larg răspândite în spaţiul carpato-dunărean, iar secolele XII–XI ar putea însemna, după părerea lui Alexandru Vulpe, măcar data îngropării tezaurului[3].

A. László

d. Structuri sociale şi credinţe religioase în epoca bronzului şi în prima epocă a fierului

Dificultatea de a împărţi pe perioade distincte ale acestei lungi epoci (a metalelor) problemele legate de formele sociale şi de religie impune discutarea lor la sfârşitul primei părţi a volumului. Cu atât mai mult se justifică acest mod de a proceda, dacă se ţine seama de ezitările cercetătorilor de a găsi un consens în delimitarea epocii bronzului de prima epocă a fierului (vezi mai sus). În realitate, diferitele procese urmărite în parte —

[1] M. Davidescu, *Un tezaur de podoabe tracice descoperite la Hinova, jud. Mehedinţi*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 7–22; M. Petrescu-Dîmboviţa, *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF X, 4, Stuttgart, 1998.

[2] A. Vulpe, V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de la Rădeni-Neamţ*, în MemAnt 12–14, 1980–1982, p. 41–63.

[3] *Ibidem*

economic/tehnologic, social, religios — au, fiecare, o evoluție cu ritm specific, dar continuă, în toată această lungă epocă. Fără a nega existența unui proces evolutiv în decursul a mai bine de două milenii, problemele statutului social și ale reprezentărilor religioase pot fi abordate și diacronic, pe plan mai general, mai ales că informația arheologică, în cazul țării noastre, este încă extrem de lacunară.

Reprezentarea statutului social în obiectul arheologiei. Structurile sociale ale epocii bronzului se deosebesc destul de clar de cele ale eneoliticului. Cum s-a scris și în partea referitoare la începutul epocii bronzului, existența unor ierarhizări sociale se observă, în unele zone (Varna, de exemplu)[1], încă de la sfârșitul epocii pietrei. Chiar dacă procesul evolutiv pe plan social între cele două mari epoci poate fi interpretat în mod felurit, apare evidentă constituirea, la începutul epocii bronzului, a unei pături războinice, în cadrul căreia se distinge o anume ierarhizare.

Principala sursă de informație o constituie studiul necropolelor, dat fiind că nici o așezare din această perioadă n-a fost cuprinzător explorată și publicată ca atare. Prin prisma examinării structurilor necropolelor suntem în măsură să ne făurim o imagine asupra statutului social al indivizilor înmormântați și, implicit, să încercăm a reconstitui sistemul de organizare a societății din care respectivii indivizi provin[2]. La această categorie de informații se adaugă și date despre credințele grupurilor sociale în cauză, reflectate în obiceiurile funerare.

Fastul procesiunii funerare și amploarea inventarului depus în mormânt, având menirea de a însoți pe cel defunct în atemporal (nu neapărat într-o „viață de apoi", care poate fi sau nu concepută ca atare în mentalitatea comunității respective), reflectă, totodată, dorința de a permanentiza, prin prezența monumentului funerar, statutul celui mort și, implicit, durabilitatea sistemului căruia el aparținea. În acest sens, apariția și răspândirea, la începutul epocii bronzului, a *tumulului* ca monument funerar ilustrează cel mai bine această concepție: tumulul, vizibil la suprafața solului, amintea permanent indivizilor din comunitatea respectivă de statutul ierarhic al celui înmormântat[3]. Un vers din *Iliada* (VII, 86–89) cântă despre cel ucis în luptă:

„și să-i ridice movilă-nspre unde-i întins Hellespontul,
Iar, câte unul va zice, cândva, poate-n vremi viitoare,
Când fi-va el să treacă pe-alături, pe marea-ntunecată:
«Asta-i movila slăvită a unui viteaz din vechime»..."

(trad. D. Slușanschi, cu o mică modificare după G. Murnu).

[1] C. Renfrew, *Varna and the Social Context of Early Metallurgy*, în Antiquity 52, 1978, 206, p. 199–203.
[2] Vezi și P. K. Wason, *The Archaeology of Rank*, Cambridge, 1994 (reprint 1996).
[3] P. Pearson, *Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological Study*, în I. Hodder (ed.), Symbolic and Structural Archaeology, Cambridge, 1982, p. 99–113; D. Bailey, *The Archaeology of Burial Mounds. Theory and Interpretation*, in Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C. Hommage à G. Simion, Tulcea, 2000, p. 23–28.

Tot așa, un alt vers din *Odysseia* (XXIV, 80–84):

„V-am ridicat împrejur uriașă, măreață movilă
(...) Pe-un vârf de stâncă privind Hellespontul și-ntinsu-i de mare,
Ca să se vadă departe, spre larg, pentru toți corăbierii,
Cei ce se află acum, ca și cei ce-or veni vreodată".

(trad. D. Slușanschi)

Aceste versuri exprimă cât se poate de bine cele expuse mai sus: monumentul funerar (în cazul de față *tumulul*) are menirea să afirme, prin statutul social al celui înmormântat, stabilitatea sistemului și, totodată, a puterii comunității ca un avertisment față de alte comunități în definirea granițelor teritoriului stăpânit. În felul acesta, s-a ajuns la desprinderea unei elite războinice, a unei aristocrații, care se identifica reciproc și în planul practicilor funerare, un proces ce poate fi lesne urmărit de-a lungul întregii epoci a metalelor.

Din păcate, în cazul țării noastre, dispunem de prea puține date, mai ales pentru Bronzul timpuriu. În acest sens, descoperirea deja menționată a tumulilor „princiari" de lângă Kotor (Mala și Velika Gruda, în Muntenegru) oferă observații prețioase pentru modul în care erau distinse căpeteniile. Astfel de tumuli „princiari", cu un mormânt central și cu înmormântări periferice, dispuse uneori circular la marginea movilei, se cunosc pe o zonă întinsă, din Balcani până în nordul Caucazului[1]. În cazul tumulului de la Mala Gruda, toporul de argint masiv, prevăzut cu o șaibă de aur ce orna capătul superior al cozii de lemn, și pumnalul de aur asociat cu acesta în inventarul mormântului principal erau însemne ale puterii. Atrage însă atenția și raportul între două metale prețioase: aurul și argintul. Asocierea lor în cadrul aceluiași context arheologic nu pare a fi fost întâmplătoare. Cercetătoarea elvețiană Margarita Primas, care a efectuat și publicat rezultatele săpăturilor din acești doi tumuli, presupune existența unui anume cod binar, legat de statutul individului respectiv (inventarul mormântului principal al tumulului alăturat conținea un topor plat de cupru și un pumnal de bronz — Sn=7% — deci tot un cod binar, dar altfel ierarhizat)[2].

Raportând aceste observații la descoperirile din țara noastră, vom remarca asocierea aur/argint în tezaurul de la Perșinari, jud. Dâmbovița și, de asemenea, în cazul unei descoperiri cu caracter cultic la Oarța de Sus (vezi mai sus p. 251); aici s-a găsit un craniu care avea în dreptul urechii stângi un inel de buclă din argint, iar la dreapta unul asemănător, dar din aur. S-ar putea continua cu exemple de asocieri bronz+aur, cum ar fi în depozitul de la Tufa (com. Mihăilești, jud. Giurgiu: un topor de bronz, unul de aramă

[1] J. Ja. Rassamakin, *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr.*, Mainz, 2004.
[2] M. Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet- Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, Bonn, 1996.

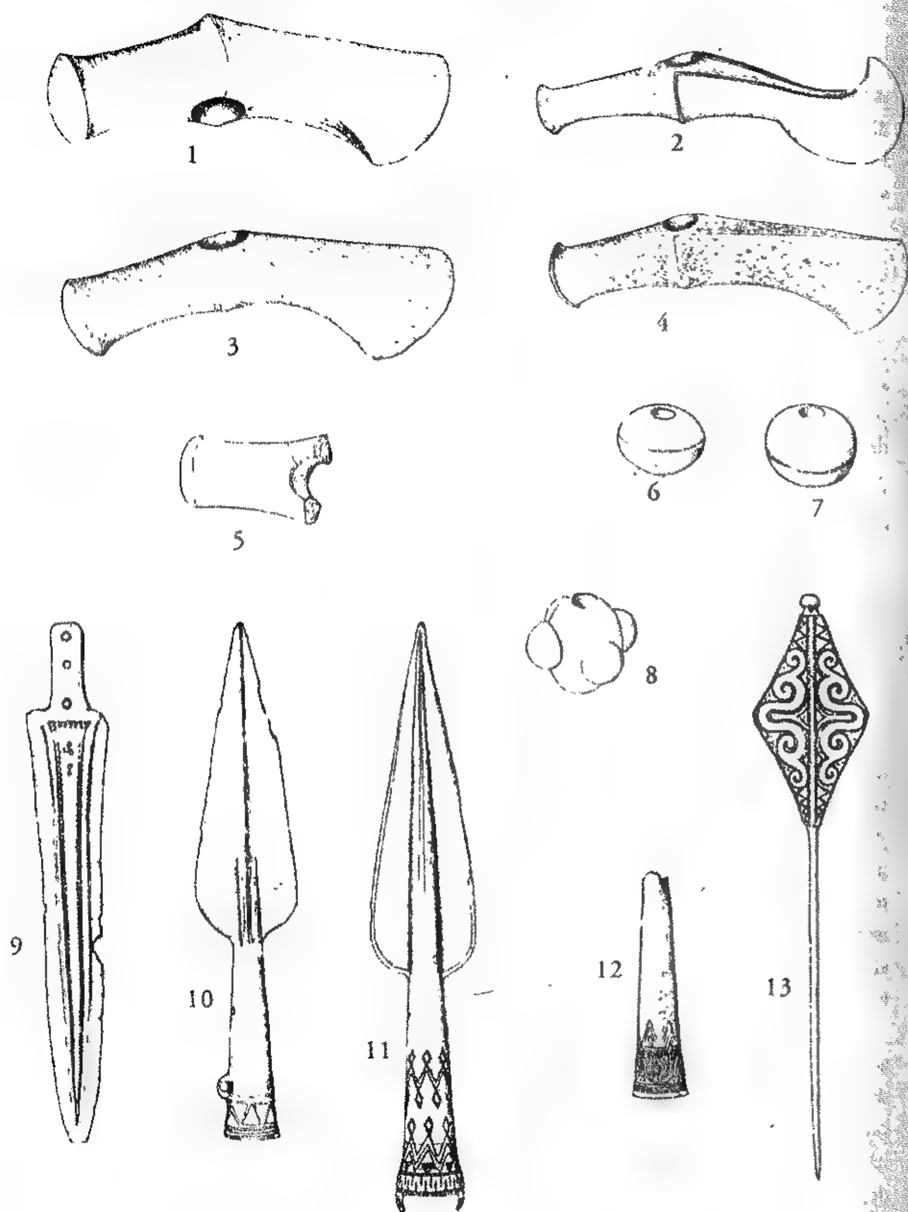

Fig. 72 Tezaurul de la Borodino - sudul Basarabiei. După Olga A. Krivcova-Grakova. Scări diferite.

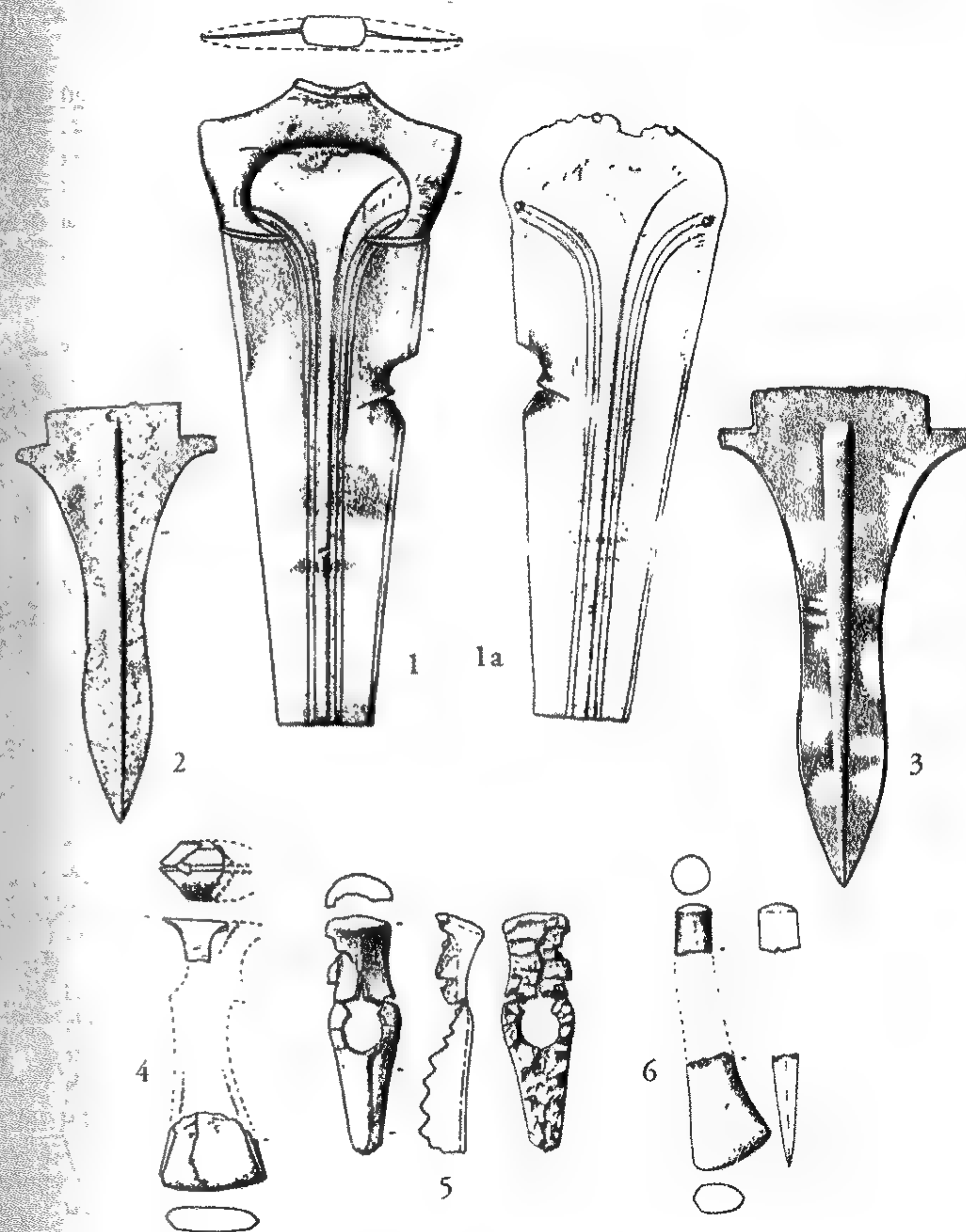

Fig. 73 Tezaurul de la Perșinari. 1–3 aur; 4–6 argint. După A. Vulpe. Scări diferite.

și doi cercei de aur) sau bronz+aramă pură (în cazul topoarelor de la Borlești, jud. Neamț) și, desigur, altele. Acest aspect a fost, deocamdată, puțin studiat în arheologia românească[1].

Însemne ale puterii cu puțin înainte sau la începutul bronzului timpuriu au fost considerate „sceptrele" de piatră în forma unui cap de cal, precum cel aflat într-un tumul de lângă Hamangia, jud. Constanța. Și toporul de cupru descoperit în inventarul unui mormânt cu scheletul pudrat cu ocru roșu, într-un tumul de la Fălciu (jud. Vaslui), este, fără îndoială, un însemn al statutului social al defunctului respectiv.

În general, armele din metal (topoare, pumnale), nu numai din metal prețios, sunt semne ale statutului social al purtătorilor lor. Același statut l-au avut și topoarele realizate din piatră șlefuită, unele decorate sau prelucrate din piatră semiprețioasă, serpentin de pildă: vezi tezaurul de la Borodino, din sudul Basarabiei[2] (fig. 72/1–5). Semnatarul acestor rânduri crede că marea majoritate a pieselor ce se includ în categoria mai sus definită — inclusiv topoarele de aramă și bronz de diferite tipuri, pumnalele —, descoperite fie izolat, fie în depozite sau în morminte, sunt în primul rând însemne ale prestigiului social și doar în al doilea rând piese cu funcție utilitară (arme).

Situația statutului social din ceea ce am denumit perioada bronzului mijlociu în România poate fi mai lesne judecată prin comparație cu Europa Centrală, unde, în cadrul cercului cultural Aunjetitz, s-a obținut o bogată informație în această direcție.

Un prim însemn al puterii îl reprezintă acolo halebarda din bronz, prezentă în număr mare în morminte și depozite, din Insulele Britanice până în Europa de sud-est. Tezaurul de la Perșinari conținea 12 halebarde din aur (forma primară a lamei spadei scurte din acest tezaur a fost, foarte probabil, de halebardă) (fig. 73/1a). Tot o halebardă pare a fi fost și lama de „pumnal" de bronz de la Tiream (jud. Bihor), descoperită în aria culturii Otomani[3]. Al doilea însemn, probabil egal ca distincție socială, era pumnalul. De formă primitivă în cimitirul de la Singen (Bronz A1 = cca 2 200–2 000 a.Chr.), apare în perioada următoare (A2 = cca 2 000–1 600) sub forma unor piese cu lama triunghiulară bogat ornamentată, cu sau fără mâner de metal. Astfel de piese apar, fie ca descoperiri izolate, fie în depozite. În tumulul princiar de la Leubingen (datat între 1 850–1 800 a.Chr.) au fost descoperite în asociere lama de halebardă și cea de pumnal.

Semnificativ pentru statutul social al începutului de mileniu al II-lea este și depozitul de la Melz, în Mecklenburg care, pe lângă cinci halebarde (unele cu mânerul de lemn învelit în metal), conținea un topor, al cărui tip este asemănător seriei de topoare Șant-Dragomirești (vezi în special toporul de acest tip (fig. 74/1) din depozitul de la Drajna, jud. Prahova)[4]. Această din urmă descoperire, datată foarte probabil în secolele

[1] A. Vulpe, *Tezaurul de la Perșinari* …

[2] E. Kaiser, *Der Hort von Borodino: kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, Bonn, 1997.

[3] B. Hänsel, *Sudosteuropa zwischen 1 600 und 1 000 v.Chr.*, în B. Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1 600 und 1 000 v.Chr., Berlin, 1982, p. 1–38.

[4] A. Vulpe, *Tezaurul de la Perșinari*…, cu bibliografia respectivă.

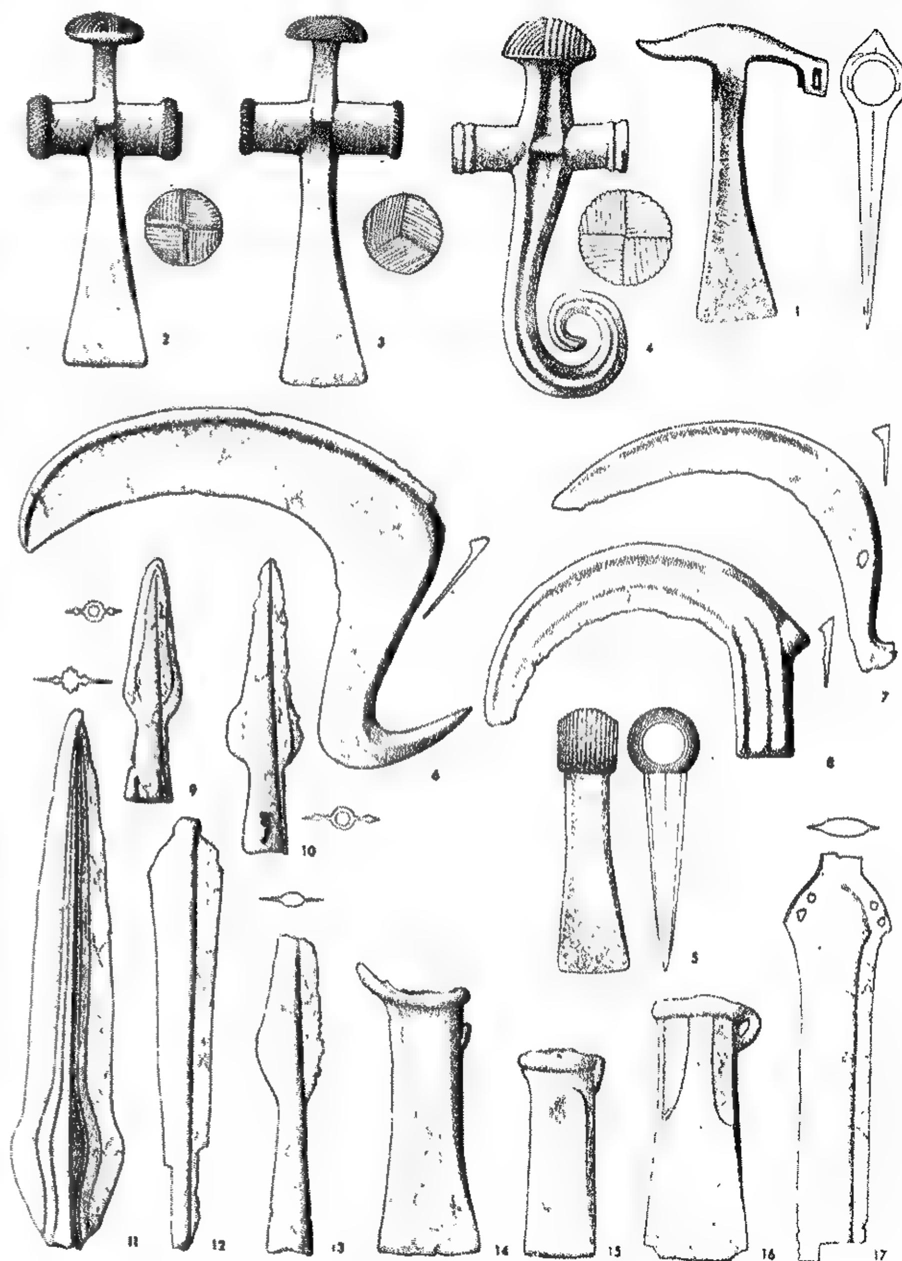

Fig. 74 Selecție de tipuri din depozitul de bronzuri de la Drajna de Jos. După A. Vulpe. Scări diferite.

XIV sau XIII a.Chr., conţinea şi un sceptru de bronz (fig. 74/4) foarte asemănător cu o piesă aflată în epava corabiei recent descoperite la Uru-Burun, în sud-vestul Anatoliei[1], şi datată în secolul al XIV-lea a.Chr. În „depozitul" (sau colecţia?) constituit exclusiv din forme de turnat de la Pobit Kamăk, lângă Silistra[2], se aflau, între altele, şi una pentru un sceptru de metal, de formă asemănătoare cu cel de la Drajna. Dar tot aici erau şi valve de turnat pentru topoare de tip Pătulele, tip relativ frecvent atestat în sud-estul României şi în Bulgaria şi a cărui datare cuprinde tot mileniul al II-lea[3].

Din aceste succinte observaţii se vede că tipurile pieselor de reprezentare pot fi prezente într-o mai lungă perioadă de timp. Între depozitul mai sus-menţionat de la Melz şi cel de la Drajna ar putea fi o diferenţă cronologică de 200 până la peste 500 de ani, dar valoarea de statut social rămâne aceeaşi, mai ales dacă ne aflăm în condiţii asemănătoare.

De asemenea, comparând cartarea răspândirii halebardelor şi a pumnalelor triunghiulare cu cea a topoarelor cu gaura transversală, rezultă limpede că acestea din urmă — foarte numeroase în sud-estul Europei, însă rare în Europa Centrală — constituie principala formă de reprezentare a statutului social în zona respectivă. Faptul că originea toporului de metal cu gaură pentru mâner (*Schaftlochaxt*) este în Orientul Apropiat (Mesopotamia, Siria, Anatolia) sugerează, şi pe această cale, sfera de influenţă culturală în care se situează sud-estul Europei în epoca bronzului.

Între funcţia de reprezentare a statutului social şi cea de valoare a materialului din care era confecţionat obiectul respectiv există o relaţie strânsă. Studii făcute în acest sens pun în evidenţă şi funcţia primordial valorică a anumitor piese de metal. Pentru perioada timpurie a epocii bronzului în Europa Centrală (Bronz A–Reinecke) o astfel de funcţie par a fi avut-o — cel puţin în anumite cazuri — topoarele plate cu marginile reliefate (*Randbeile*) şi colierele. Unele depozite de acest gen din România ar putea fi judecate şi sub această prismă: depozitele de topoare de cupru de la Baniabic (azi Vâlcele, jud. Cluj), Ostrovu Corbului (jud. Mehedinţi), cel cu topoare de bronz, sărac în cositor, de la Sinaia, sau cel de coliere de la Deva, despre care s-a vorbit în discuţia despre metalurgia bronzului timpuriu.

Cu timpul, în cursul epocii bronzului mijlociu şi mai ales târziu şi la începutul Hallstattului, funcţia valorică a bronzurilor tinde a se individualiza. Cel mai bine poate fi urmărit acest proces în evoluţia topoarelor cu disc, formă specifică mai ales în bazinele superior şi mijlociu al Tisei (inclusiv Transilvania). Cele mai vechi exemplare (tipurile A şi B1 după clasificarea lui Ion Nestor) sunt, majoritatea, bine finisate şi bogat ornamentate. Aceste piese erau, evident, elemente de reprezentare a statutului social; este cazul topoarelor de la Apa, Săpânţa, Gaura (jud. Maramureş), Someşeni (jud. Cluj) etc. Spre sfârşitul epocii bronzului tipul respectiv este în cele din urmă nedecorat, de multe ori şi nefinisat (cu multiple impurităţi de turnare; s-au găsit chiar şi exemplare a căror

[1] H.-G. Buchholz, *Ein aussergewohnliches Steinzepter im östlichen Mittelmeer*, în PZ 74, 1999, 1, p. 68–78.
[2] B. Hansel, *Beitrage zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, p. 35 şi urm.
[3] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, p. 37.

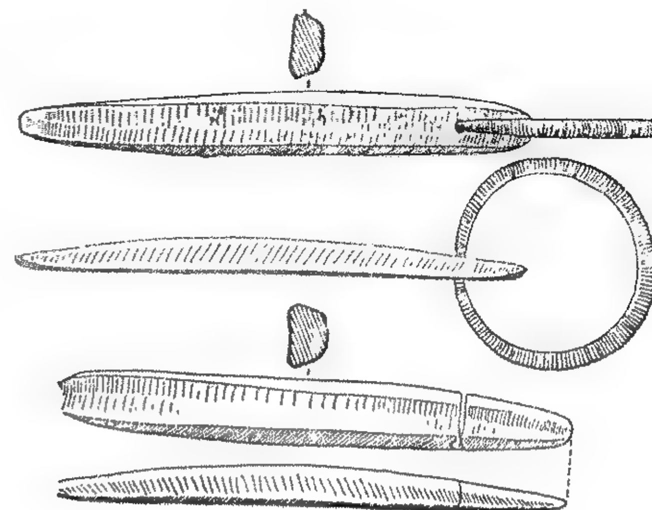

Fig. 75 Bare de bronz din depozitul de bronzuri de la Crăciuneşti. După A. Vulpe.

lamă prezenta o cavitate în interior, deci era cu totul improprie oricărei utilizări practice). Astfel de piese (tipul B3 şi B4–Nestor), de altfel numeros reprezentate în depozitele perioadei târzii a bronzului şi la începutul Hallstattului[1], nu mai puteau avea decât funcţie valorică, respectiv o formă premonetară.

Aceeaşi funcţie valorică ar trebui atribuită majorităţii bronzurilor din depozitele acestei perioade târzii, inclusiv pieselor fragmentare. Problema fragmentării bronzurilor este de mult în atenţia cercetătorilor. Germanul Christoff Sommerfeld a publicat în timpul din urmă un amplu studiu asupra valorii premonetare a bronzului în perioada „câmpurilor de urne", dând o importanţă deosebită secerilor ca formă de identificare valorică şi atrăgând atenţia asupra îmbucătăţirii intenţionate a lamelor, în sensul obţinerii unui fel de „mărunţiş"[2]. Observaţia are şi valoare generală, pentru toate tipurile de bronzuri. Dacă în nordul Europei Centrale secerile par a fi constituit principala formă monetară, în bazinul Tisei aceeaşi funcţie par să o fi avut, între altele, topoarele cu disc de tip B3 şi B4.

De fapt, funcţia valorică a bronzului de indiferent ce tip se determina prin cântărire. Interesant este cazul a două bare de bronz aflate în depozitul de la Crăciuneşti (jud. Maramureş) (fig. 75): prima cântărea cca 500 gr., a doua cca 430 gr.; pentru a le egala greutatea s-a atârnat, printr-un orificiu găurit în cea de a doua bară, o brăţară de bronz

[1] *Ibidem*, p. 79 şi urm.
[2] Chr. Sommerfeld, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*, Berlin, 1994.

ce cântărea 72 gr[1]. La noi, acesta este deocamdată singurul caz constatat, dar în Europa Centrală se mai cunosc astfel de exemple.

În perioada târzie a bronzului și în Hallstatt formele de reprezentare a statutului social s-au diversificat mult. Spada de bronz, în diferite variante, a luat locul toporului de luptă. Echipamentul căpeteniilor războinice consta din armură (coif, platoșe, genunchieră de bronz), spadă și lance. Astfel de combinații au fost constatate în tumulii de la Čaka (Slovacia) și în diferite locuri din Europa Centrală. Deși la noi în țară nu s-au găsit asemenea morminte, prezența respectivelor piese este indirect atestată în depozitele de bronzuri. Aceste echipamente ale elitelor societății au devenit un bun supraregional, caracteristic unei aristocrații ce se recunoștea ca atare indiferent de originea etnic-tribală. În cadrul acestei tagme de nobili războinici s-a consolidat credința de a fi — cum scria Georg Kossack — „mai aproape de zei decât restul populației"[2], respectiv o conștiință eroică, care se reflectă și în tradiția descendenței dintr-un ἥρως („erou", unul din părinți fiind un zeu), tradiție adânc înrădăcinată în antichitatea greacă, dar și la alte popoare, inclusiv la traci.

Un alt element de reprezentare este carul cu patru roți. Construit din lemn, carul era prevăzut cu o serie de aplici ornamentale de bronz, iar roțile cu patru, cinci sau șase spițe, erau turnate din bronz[3]. În România sunt reprezentative cele două roți de bronz cu patru spițe din depozitul de la Arcalia (jud. Bistrița-Năsăud), dar și o serie de piese interpretate, unele ca bucșe de roți, altele ca aplici, aflate în diferite depozite (Gilău, jud. Cluj, de exemplu). Procedeul de obținere prin turnare a unei roți cu spițe (o astfel de piesă se putea obține doar printr-o singură turnare care, așa cum dovedesc descoperirile, nu reușea mereu) constituie, cum afirma cercetătorul Hans-Jürgen Hundt, cea mai sofisticată realizare a bronzierilor acestei epoci, comparabilă ca artă cu statuile antichității greco-romane[4]. Desigur, astfel de care aparțineau exclusiv vârfurilor societății. Erau ineficiente în luptă, singura lor funcție fiind cea a prestigiului social, ca atare serveau și ca năsălie la moartea deținătorului.

Carul de luptă era prevăzut cu două roți și era extrem de rapid. Este o invenție orientală. Îl foloseau și hitiții și micenienii (bătălia de la Kadeš — aproximativ 1286 a.Chr. — a fost o mare confruntare a carelor de luptă între hitiți și egipteni). Foarte probabil astfel de care au fost utilizate și de triburile din sud-estul Europei. Singura dovadă indirectă este reprezentarea unui asemenea car cu două roți pe un vas decorat în stilul culturii Suciu, descoperit la Vel'ke Raskovce, în răsăritul Slovaciei[5].

[1] F. Nistor, A. Vulpe, *Depozitul de bronzuri de la Crăciunești (Maramureș)*, în SCIVA 25, 1974, 1, p. 5–18.

[2] G. W. Kossack, *Mitteleuropa zwischen dem 13. und 8. Jahrhundert v.Chr.Geb.-Geschichte, Stand und Probleme der Urnenfelderforschung*, în Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Bonn, 1995, p. 50.

[3] C. F. Pare, *Der Zeremonial Wagen der Bronze- und Urnenfelderzeit: seine Entstehung, Form und Verbreitung*, în Vierradige Wagen der Hallstattzeit, Mainz, 1987, p. 25–67.

[4] Citat la C. V. Pare, *op. cit.*, p. 50.

[5] J. Vladár, *Praveká plastika*, Bratislava, 1979, fig. 86, 87.

Structura socială reflectată în practicile funerare. Structura necropolelor reflectă, de asemenea, atât organizarea cât și ierarhizarea socială în cadrul unei comunități. Pentru a obține o imagine veridică este însă necesar să se exploreze, dacă nu întregul cimitir, măcar cea mai mare parte a lui. Și în această direcție însă stadiul actual al informației este deficitar. O necropolă de epoca bronzului săpată aproape integral și publicată exemplar de către Vladimir Dumitrescu, este cea de incinerație de la Cârna (jud. Dolj)[1]. Un studiu întocmit de Ion Chicideanu arată că gruparea mormintelor era rânduită pe criterii familiale[2]. Explorarea necropolei învecinate de la Bistreț[3], face plauzibilă ipoteza existenței în zonă a unei mari necropole, din care cea de la Cârna ar reprezenta o anume parcelă, probabil locul de înmormântare a unui clan al comunității respective. Și în cazul necropolei cu ceramică de tip Noua de la Trușești, jud. Iași[4], par a se distinge două grupări de morminte, fapt ce reflectă, de asemenea, organizarea socială a respectivului grup uman.

Parcelarea a fost clar sesizată în cimitirul de inhumație aparținând culturii Periam-Pecica, de la Mokrin (Banatul iugoslav), explorat, de asemenea, aproape integral și publicat ca atare de N. Girić[5]. Aici se disting patru parcele, corespunzând aproximativ celor patru sectoare cardinale ale cercului. Aceste parcele ar putea oglindi un grup structurat dualist pe patru clanuri. Tot la Mokrin, dar și în alte necropole ale culturii Periam-Pecica, se remarcă obiceiul bipolarității pe sexe a înmormântărilor: femeile chircite pe dreapta, bărbații pe stânga, iar orientările în sens contrar.

Atât la Cârna, cât și la Mokrin, piesele neceramice de excepție sunt rare, încât este imposibil de a distinge, pe această cale, o ierarhie socială. În acest sens, ar putea avea importanță și mărimea monumentului funerar, în cazul de la Mokrin, a volumului gropii săpate, respectiv al efortului social efectuat pentru defunctul respectiv în raport cu statutul lui în cadrul comunității. Acest aspect trebuie avut în orice caz în vedere în studiul dimensiunilor monumentelor tumulare, fenomen care, în România, apare mai evident în Hallstatt (vezi tumulul de la Susani), tumulii primei faze de la Lăpuș (mai sus p. 274) și, mai cu seamă în perioada târzie a primei epoci a fierului (vezi mai jos, grupul Ferigile).

Gruparea pe sectoare a mormintelor în cadrul unei necropole poate fi mai lesne urmărită în cazul cimitirelor tumulare. Planul încă inedit al câmpului cu tumuli de la Lăpuș (jud. Maramureș) arată mai multe grupuri de movile funerare, databile la sfârșitul bronzului și în perioada Ha A. Foarte clară este, de asemenea, gruparea tumulilor conținând morminte de inhumație, din zona Balta Verde-Gogoșu, din păcate inegali

[1] V. Dumitrescu, *Necropola de incinerație din epoca bronzului de la Cârna*, București, 1961.

[2] I. Chicideanu, *Die frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 7–47.

[3] M. Șandor-Chicideanu, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare*, Cluj, 2003 (descrierea mormintelor p. 262–318).

[4] M. Petrescu Dîmbovița, M. Florescu, A.C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.

[5] M. Girić, *Mokrin I, nekropola ranog bronzanog doba*, Beograd, 1971, M. Șandor-Chicideanu, I. Chicideanu, *Zu den Grabsitten der Periam-Pecica-Kultur*, în Dacia N.S. 33, 1989, p. 5–38.

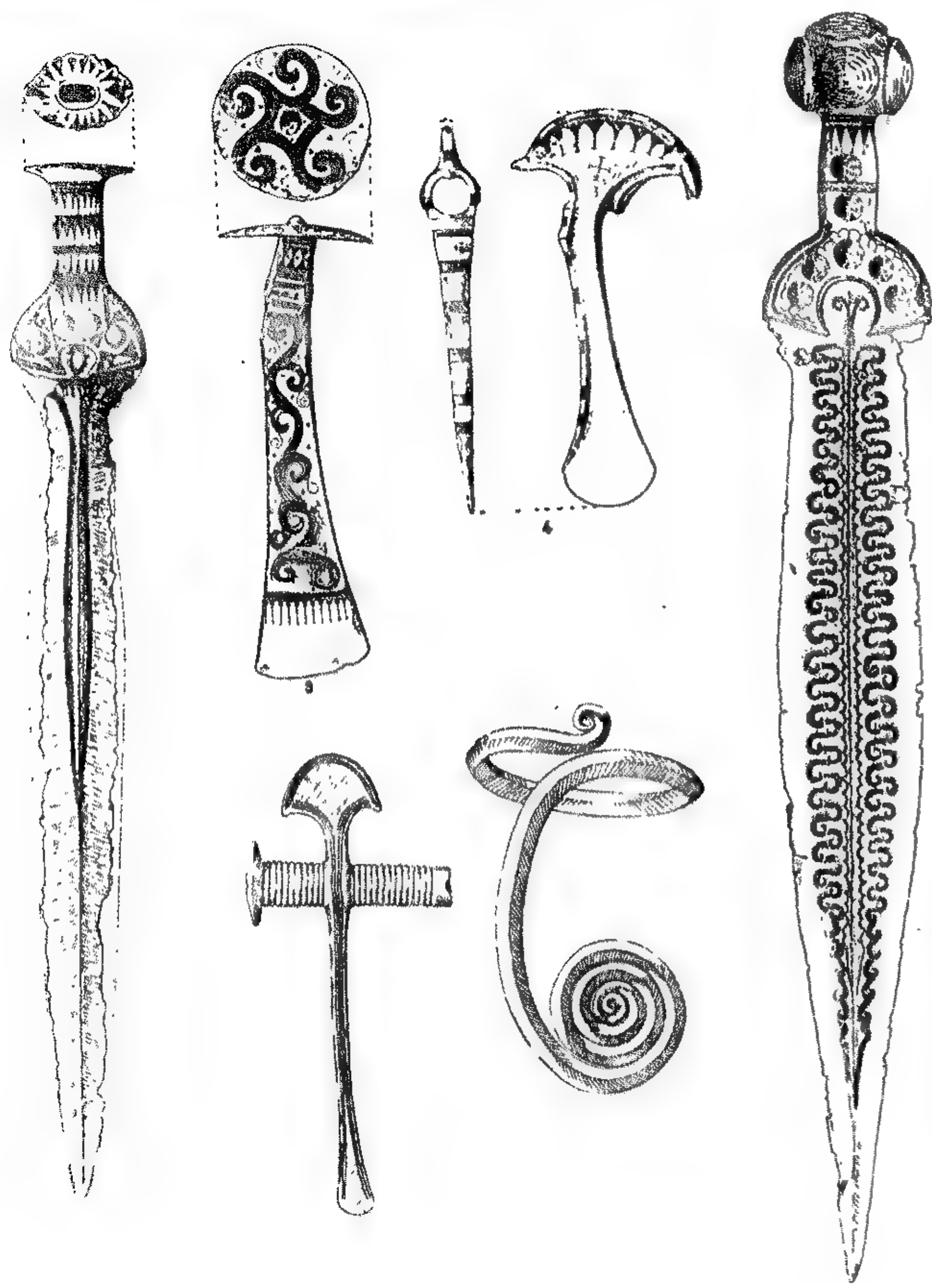

Fig. 76 Depozitul de bronzuri de la Apa. După D. Popescu Scări diferite.

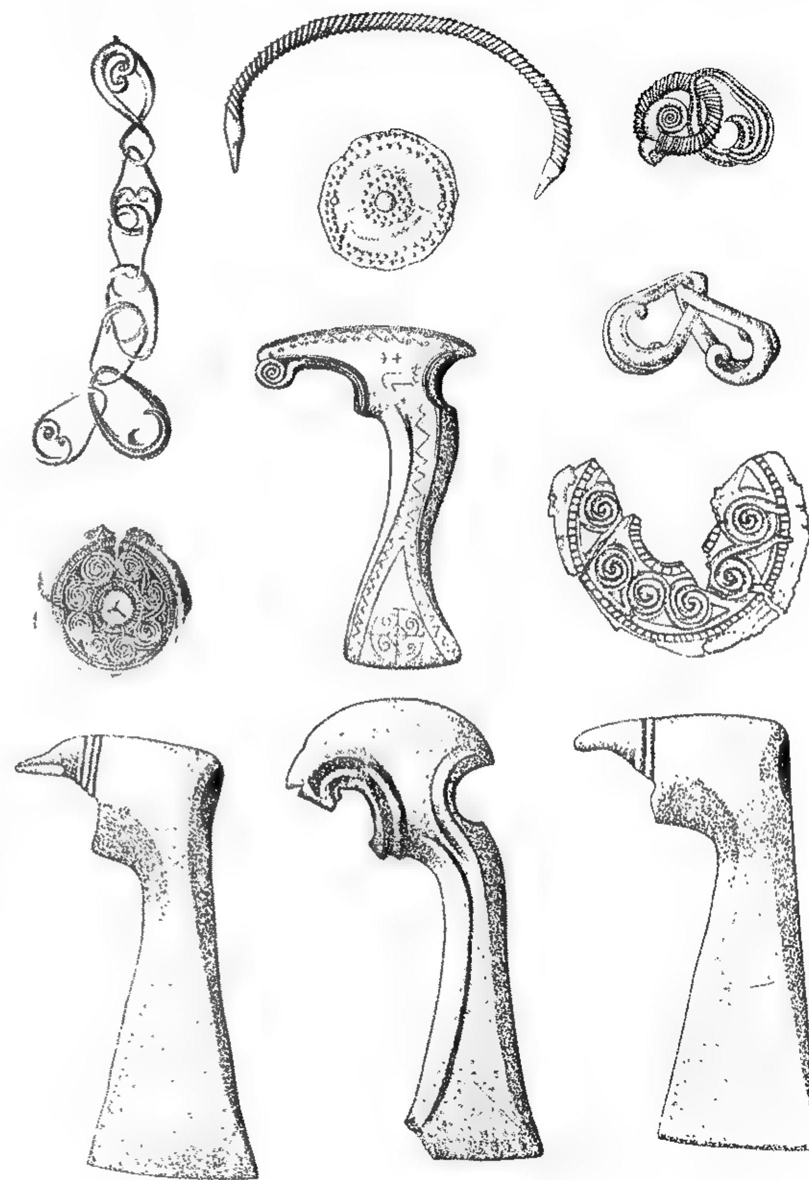

Fig. 77 Tezaurul de la Țufalău. După Amália Mozsolics.

exploraţi şi publicaţi. Aici se observă şi o succesiune de înmormântări ce începe în secolul al VIII-lea a.Chr. (epoca Basarabi) şi continuă până în secolul al VI-lea (gruparea de la Gogoşu). În cadrul acestei evoluţii se poate observa o anumită trecere de la tumulul cu mai multe morminte (gruparea din punctul „Glod", de la Balta Verde) la cel individual (Gogoşu)[1].

Şi la Ferigile (necropolă tumulară de incineraţie, cca 650–450 a.Chr.) grupările tumulilor se disting bine în planul cimitirului, sugerând, totodată, o structură dualistă (două clanuri)[2]. Atât la Ferigile, cât şi la necropola din zona Balta Verde-Gogoşu s-a putut studia şi statutul defuncţilor după inventarele lor. Se disting luptători cu mai multe tipuri de arme (puţini numeric), luptători cu două sau doar un singur tip de armă (fie lance, fie cuţit de luptă, secure sau, la Ferigile, vârf de săgeată). Trebuie menţionat că inventarul funerar, aşa cum au arătat studii făcute în alte părţi ale Europei, nu reflectă înzestrarea de luptă completă a defunctului, ci, mai de grabă, statutul social al acestuia în cadrul comunităţii şi, dependent de aceasta, a armelor proprii dobândite în cadrul riturilor de primire în rândul luptătorilor, poate prin succesiune tată-fiu. Aceleaşi principii stau şi la baza studierii ierarhice a mormintelor feminine; aici, podoabele şi, în unele cazuri, ceramica pot fi criterii de categorisire.

Structura socială reflectată în tipurile de aşezări. Foarte important pentru studiul structurii sociale este cercetarea aşezărilor şi a modului în care erau rânduite casele (formă, dimensiuni şi poziţie în cadrul aşezării). În cazul României astfel de date lipsesc practic: nici o aşezare de epoca bronzului sau a Hallstattului n-a fost integral explorată pentru a se obţine planul ei. Situaţia are desigur explicaţii obiective; mai ales în cazul aşezărilor de tip răsfirat — este cazul multor staţiuni hallstattiene — astfel de investigaţii sunt practic imposibile cu metodele tradiţionale de cercetare arheologică.

Totuşi, prezenţa unor aşezări fortificate şi/sau pe poziţii dominante, acreditează părerea ca acestea să fie considerate centre ale puterii tribale. Aşa pare a fi fost, în Bronzul timpuriu, aşezarea de tip Glina de la Odaia Turcului (jud. Dâmboviţa). Tot aşa erau staţiunile de la Sărata Monteoru (aici s-au identificat chiar urmele unei fortificaţii cu piatră), Costişa (jud. Neamţ), Derşida (jud. Sălaj) etc. toate datând din Bronzul mijlociu. În perioada târzie se înmulţesc pe întreg teritoriul ţării noastre adevărate cetăţi cu val de pământ, uneori construit cu pietre şi lemn. Mai bine cercetate au fost cele din Transilvania[3], dar prezenţa lor este atestată şi în ţinuturile extracarpatice (aşezarea de la Popeşti, Mihăileşti, jud. Giurgiu, a fost întărită cu un val în a cărui structură se afla pământ ars şi un soi de cărămizi în formă de turte). la sfârşitul epocii bronzului (datări ^{14}C sugerează secolul al XV-lea a.Chr.)

[1] A. Vulpe, *Die Kurzschwerter...*, p. 133 şi urm.

[2] Idem, *Puncte de vedere privind istoria Daciei preromane*, în RdI 32, 1979, 12, p. 2261–2284.

[3] K. Horedt, *Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit in innerkarpatischen Rumänien*, în Symposium zu Problemen der jungeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, p. 205–228; V. Vasiliev, *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, Bucureşti, 1995.

Apariţia acestor cetăţi spre sfârşitul mileniului al II-lea este un fenomen constatat pe arii largi ale Europei. Totodată, s-a putut demonstra (în unele cazuri în mod cert) că respectivele fortificaţii nu erau doar destinate apărării, ci erau lucrări ce puneau în evidenţă prestigiul şefului comunităţii şi, implicit, al comunităţii însăşi. Autorul acestor rânduri presupune acelaşi caracter de reprezentare a prestigiului social pentru valul de epoca bronzului de la Popeşti, care înconjura întreaga cetate, fiind eficient ca scut de apărare doar în porţiunea care lega staţiunea de restul terasei.

O latură încă prea puţin studiată în ţara noastră este relaţia funcţională între staţiunea-reşedinţă şi teritoriul înconjurător, în care, de obicei, se găsesc mici aşezări „rurale". În alte părţi ale Europei, astfel de studii au pus în evidenţă raporturile între aşezarea centrală şi cele satelite şi au demonstrat, totodată, evoluţia lor din Bronzul timpuriu până în ultimele veacuri a.Chr. În cursul acestui lung proces se observă un categoric salt calitativ în epoca „câmpurilor de urne" (secolele XIV–VIII a.Chr.). În concluzie, se poate avansa ipoteza după care societatea epocii bronzului era organizată pe şeferii, în care conducerea se transmitea de regulă pe cale ereditară; cel puţin aşa sugerează utilizarea îndelungată (mai multe generaţii) a unor tipuri de obiecte cu funcţie de prestigiu (arme, piese de podoabă emblematice). Se depăşise astfel stadiul structurilor de tip „big man" şi alegerea prin genul *primus inter pares*[1].

*

Oricât de lacunare sunt datele pentru o reconstrucţie veridică a structurii societăţii epocii metalelor din ţara noastră anumite aspecte se cer puse în evidenţă.

Astfel, în epoca bronzului apare mai evidentă apropierea faţă de civilizaţiile Orientului Apropiat. Este normal să luăm drept criteriu de comparaţie societatea hitită şi pe cea a Greciei miceniene, fără însă a exagera. Este interesantă concepţia potrivit căreia colapsul temporar al civilizaţiilor egeo-anatoliene la începutul secolului al XII-lea a.Chr. a permis şi chiar propulsat o dezvoltare culturală originală pe o largă arie[2], din apusul Europei până în Caucaz, fenomen care poate fi observat şi în unele zone ale ţării noastre (vezi în special metalurgia bronzului).

O ultimă chestiune se pune în legătură cu omogenitatea dezvoltării societăţii în toate ţinuturile României, mai ales începând cu perioada târzie a epocii bronzului. În stadiul actual al informaţiei, desigur lacunară, apar clare discrepanţe între situaţiile din Transilvania şi cele din ţinuturile extracarpatice, mai cu seamă din răsăritul Moldovei şi din Dobrogea. Persistă impresia că evoluţia culturală a regiunilor intracarpatice şi vestice este, începând chiar de la sfârşitul epocii bronzului, mai apropiată de cea a Europei Centrale. S-ar putea ca această constatare să fie un fapt obiectiv şi, în acest caz, trebuie avute în vedere pentru zonele răsăritene condiţii economice, determinate şi de posibile fluctuaţii climatice (vezi

[1] Cf. şi P. K. Wason, *op. cit.* supra; mai recent, N. Palincas, *Social Status and Gender Relations in Late Bronze Age Popeşti. A Plea for the Introduction of New Approaches in Romanian Archaeology*, in Dacia NS. 48–49, 2004–2005, p. 39–53.

[2] A. Sherratt, *What Would a Bronze-Age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory*, in Journal of European Archaeology 1–2, 1993, p. 1–58.

mai sus, p. 276–281, despre cultura Noua-Sabatinovka-Coslogeni), care au favorizat constituirea unor structuri sociale, specifice unor comunități mai mobile, cu o economie preponderent pastorală, în cadrul căreia fenomenul transhumanței va fi jucat un rol însemnat. Deocamdată ar fi însă imprudent să se generalizeze astfel de ipoteze.

Credințe religioase. Datele despre credințele religioase ale perioadei aici studiate ne relevă doar forme exterioare ale manifestării spirituale, caracterul propriu-zis al religiei rămânând în domeniul ipotezelor. Deși destul de numeroase, obiectele a căror destinație se poate include în sfera cultică, nu sunt în măsură să informeze direct asupra cultului practicat. Metoda comparativă cu concepțiile religioase ale popoarelor primitive actuale poate da rezultate utile, care trebuie însă mânuite cu prudență; altminteri, se creează un climat favorabil unor pure speculații de care, tocmai în acest domeniu, s-a abuzat nu o dată.

Raritatea reprezentărilor figurative umane — în deplin contrast cu unele culturi neolitice — ar putea sugera o religie, în care forțele naturii și ale divinităților ce le reprezintă atributele, constituie elementul principal (prezența relativ izolată a unor statuete grosier modelate, atât antropomorf, cât și zoomorf, care, în unele cazuri, pot fi legate și de practici magice, nu contrazic cele afirmate aici). În acest sens, este mai puțin verosimilă o comparație cu panteonul hitit — și mai puțin cu cel asiro-babilonian — ci, mai degrabă cu panteonul grec. Acesta din urmă, bine conturat în poemele homerice și în *Theogonia* lui Hesiod (secolele VIII–VII a.Chr.), era deja constituit ca atare în Grecia miceniană. Este o concepție politeistă ierarhizată în jurul unui zeu conducător (henotheism). Puținul care-l cunoaștem despre religia tracă — desigur mult mai târziu — sugerează și pentru populațiile din regiunile carpato-dunărene — în principal tracice în prima epocă a fierului — o structură asemănătoare în linii mari cu panteonul grec [fără a o nega categoric, concepția tripartitismului religios indo-european a lui Dumézil aplicată tracilor (vezi mai sus p. 239) nu poate fi acceptată decât sub formă ipotetică].

Nici practicile funerare nu pot fi de mare ajutor în studiul religiei în cazul de față și în general. Deși se afirmă uneori că ritul incinerației, respectiv al purificării prin foc a cadavrului, reprezintă o formă spirituală evoluată, explicația apariției și alternării acestui rit cu inhumația, inclusiv a biritualismului, prezent în multe cazuri, nu a fost găsită. Nu este nici o îndoială asupra strânsei relații între practicarea ritului de înmormântare și ideologia religioasă, dar documentația noastră ne arată mai mult fastul practicilor funerare, respectiv monumentul și inventarele mormintelor, deci elemente de ordinul stării sociale, și doar indirect credințele ce au determinat ritul practicat. În această din urmă privință explicațiile pot fi foarte diferite. Ne putem imagina — sub formă de ipoteză — apariția unei reforme religioase la sfârșitul epocii bronzului, în urma căreia în cea mai mare parte a Europei se generalizează, nu însă absolutizează, ritul incinerației.

În cazul țării noastre acest fenomen este bine atestat în Banat și în Câmpia vestică și, spre sfârșitul epocii bronzului, pare a cuprinde și cea mai mare parte a restului spațiului carpato-dunărean. Poate nu este întâmplător răspândirea pe o largă parte a Europei a unor simboluri (precum pasărea acvatică ce poartă discul solar, v. mai jos) tocmai la sfârșitul epocii bronzului (secolele XIII–XII).

Se constată însă și un alt fenomen: puținătatea mormintelor și chiar lipsa lor. În toată perioada cuprinsă între cca secolele XII–VII a.Chr. necropole propriu-zise au fost identificate doar la periferia spațiului nostru. Fenomenul este cu atât mai interesant cu cât se constată și în a doua epocă a fierului, în special în secolele II a.Chr.–I p.Chr., în zonele de cultură geto-dacică (vezi mai jos, p. 456). O explicație deplin satisfăcătoare nu există; se poate presupune risipirea resturilor incinerate pe țărână și pe ape.

Această schimbare de mentalitate în raport cu obiceiul funerar ar putea să se oglindească în schimbările intervenite în tumulii de la Lăpuș (vezi mai sus). În timp ce în faza I (sfârșitul epocii bronzului) au fost atestate morminte de incinerație propriu-zise, în conținutul tumulilor aparținând fazei a II-a (Ha A) marea cantitate de oase calcinate este de origine animală, într-un singur caz fiind constatate și resturi umane[1]. Nici în tumulul de la Susani (jud. Timiș) nu s-au găsit, în mod cert, oase umane, în pofida unui inventar ceramic deosebit de bogat și a unui ritual foarte complex.

În aceste condiții, este permisă formularea ipotezei potrivit căreia în aria carpato-dunăreană a existat, la multe comunități, o practică specială a cultului funerar (situații similare au apărut și în alte regiuni ale Europei, de pildă spre sfârșitul civilizației Latène celtice etc.).

Locuri de cult. Pe parcursul epocii aici tratate au fost de multe ori semnalate locuri de cult, constând din sanctuare (temple sau în aer liber), vetre cu evidentă destinație specială. O construcție ce poate fi categorisită ca templu este cea de formă rectangulară (de tip *mégaron*), descoperită în așezarea culturii Otomani, la Sălacea, jud. Bihor. Aici s-au aflat și resturi ale unei „frize" de lut cu decor spiralo-meandric, specific acestei culturi[2]. Vase de formă ciudată descoperite aici au avut, desigur, o funcție specială (ca cel din fig. 38/2).

Poate cel mai spectaculos loc de cult în aer liber s-a cercetat parțial la Oarța de Sus, jud. Maramureș. Aici arheologul Carol Kacsó a identificat, pe o înălțime dominantă, un mare tumul împrejmuit de un șanț adânc, în cuprinsul căruia se aflau, depuse în gropi special amenajate și în șanț, schelete umane sau părți din acestea, oase de animale, piese metalice de bronz, aur și argint (mai ales podoabe) și o imensă cantitate ceramică aparținând culturii Wietenberg. Multe vase au forme neobișnuite, unele de tipul celor aflate la Sălacea și a căror utilizare în cadrul cultului este neîndoielnică[3].

S-a menționat deja craniul având câte o atârnătoare de aur (la dreapta) și de argint (la stânga). Este locul să precizăm că raportul dreapta/stânga nu este întâmplător și reflectă reguli stricte în societatea primitivă[4]. Dreapta a avut mereu o semnificație valorică diferită de cea a stângii, în cazul de față raportul aur/argint (vezi mai sus, poziția scheletelor de

[1] O altă explicație a diviziunii mormintelor la Lăpuș, la B. Teržan, *Metamorphose – eine Vegetationsgottheit*, în B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (ed.), Interpretationsraum Bronzezeit. B. Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Bonn, 2005, p. 241–261. Cf. și A. Vulpe, *Zu den Grabsitten der älteren Hallstattzeit in Rumänien*, în Durch die Zeiten. Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag, Rahden/Westf., 2008, p. 269–274.

[2] I. Ordentlich, *Contribuția săpăturilor arheologice de pe „Dealul Vida" (com. Sălacea, jud. Bihor) la cunoașterea culturii Otomani*, în StComSatu Mare 2, 1972, p. 63–100.

[3] C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus Kultur*, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 51–75.

[4] Vezi culegerea de studii în P. Needham (ed.), *Essays on Dual Symbolic Classification. Right and Left*, 1973.

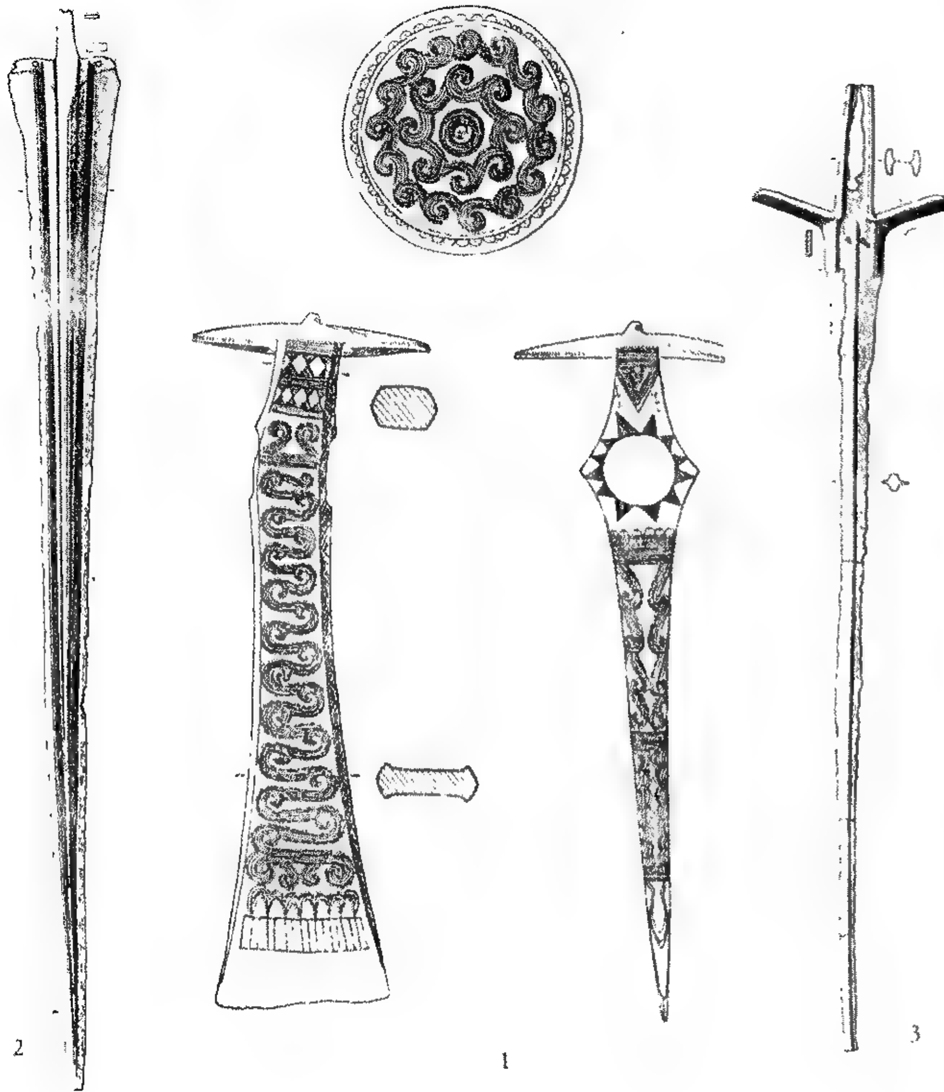

Fig. 78 Topor de luptă și rapiere de tip micenian. 1 Bogata-Mureș, topor de luptă; 2 Roșiori de Vede, rapieră de tip micenian; 3 Medgidia, rapieră de tip micenian. După A. Vulpe (1) și T. Bader (2-3). Scări diferite.

femei și bărbați în necropolele culturii Periam-Pecica). Amintim aici decorul spiralelor înlănțuite de pe discul toporului de la Bogata (jud. Mureș): cel superior se desfășoară în direcția acelor ceasornicului, deci spre dreapta, cel inferior, în direcție contrară (fig. 78/1). Este tentantă observația lui L. R. Lippard după care, la unele populații primitive, direcția spre dreapta simbolizează forța creatoare, în timp ce cea contrară, forța destructivă. În ce măsură putem extinde această interpretare în cazul de față rămâne, desigur, problematic[1].

Revenind la locul de cult de la Oarța de Sus, acesta, explorat în prezent doar în mică parte, prezintă analogii cu descoperirea de la Drama, în sud-estul Bulgariei, datată de Ian Lichardus la începutul și mijlocul epocii bronzului[2]. Este posibil ca un monument similar să fi ființat, la începutul culturii Monteoru, la Sărata-Monteoru (cercetările sunt în curs). Astfel de locuri de cult în aer liber și mai ales pe înălțimi au fost frecvent constatate în Creta, pe perioada minoicului mijlociu, în etapa palațială (cca 2000–1500 a.Chr.). Având în vedere că această datare corespunde în general cu cea a culturii Wietenberg (chiar de la Oarța de Sus o dată ^{14}C recent obținută, indică o prezență în jur de 1600 a.Chr.), este plauzibil să concepem cultul practicat în țara noastră în această perioadă ca situându-se în sfera de influență spirituală egeo-balcanică.

Depuneri intenționate și problema caracterului cultic sau laic al depozitelor de bronzuri și de alte obiecte. În cadrul vastului domeniu al preocupărilor religioase se include și discutarea semnificației depunerilor intenționate de obiecte în pământ, mlaștini sau ape, cu excepția celor cu caracter funerar. Cum s-a arătat în capitolul redactat de Mircea Petrescu-Dîmbovița, există păreri diferite în ceea ce privește interpretarea depozitelor de bronzuri. Semnatarul acestor rânduri se pronunță pentru caracterul cultic a celui mai mare număr de depozite, inclusiv a pieselor descoperite izolat. Nu cunoaștem motivația exactă a depunerii, dar caracterul cultic/sacral în general este extrem de plauzibil. Depozite/depuneri se cunosc din cel mai vechi neolitic (se citează exemple — Elveția — chiar și din paleoliticul superior). Aceste depuneri se înmulțesc în epoca bronzului. Aici se includ și numeroasele piese aflate izolat: este cu totul neverosimil să se creadă că o spadă sau altă armă a fost pierdută sau ascunsă în timpuri tulburi. Este cazul celor 15 rapiere de tip micenian, din care 11 au fost descoperite în Transilvania, și care, toate, reprezintă depuneri izolate[3].

În intervalul cuprins între aproximativ secolele XIV și VIII a.Chr., numărul depunerilor de bronzuri crește semnificativ, atingând un punct culminant în perioada Ha A (cca 1200–1000), pentru a dispărea aproape brusc cândva în secolul al VIII-lea sau cel târziu, la începutul secolului al VII-lea a.Chr. Potrivit părerii exprimate de Willhelm Albert von Brunn, unul dintre cercetătorii de seamă care s-au pronunțat în favoarea interpretării cultice a depunerilor de bronzuri, se poate pune întrebarea: dacă această imensă cantitate

[1] A. Vulpe, V. Lazăr, *Die Nackenscheibenaxt von Bogata in Mittelsiebenbürgen (Rumänien)*, în Χρόνος Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel, Espel Kamp, 1997, p. 303–311, cu întreaga bibliografie.

[2] Rapoarte asupra cercetărilor la I. Lichardus et alii, în BerRGK 84, 2004.

[3] Despre modul de luptă cu rapierele de tip micenian vezi A. Țârlea, *Playing by the Rules. Swords and Swordfighters in the Mycenaean Society*, în Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 125–150.

de metal a fost ascunsă în pământ de teama unor situații tulburi, atunci ce eveniment major a cuprins întreaga Europă, de la Atlantic și până în Carpați, care să motiveze, aproape în același timp, încetarea acestei practici![1] Mult mai plauzibil este o explicație de natură religioasă, o modificare/reformă survenită pe o întindere foarte vastă.

Dintre multiplele argumente aduse în sprijinul tezei cultice a depunerilor se cuvine remarcată concluzia cercetărilor germanului Svend Hansen care, studiind toate depunerile de bronzuri din Europa Centrală până în Transilvania inclusiv, observă o strânsă relație în anumite zone între descoperirile de bronzuri din depozite, ape sau inventarul mormintelor. Nicăieri în Europa nu s-a constatat o prezență egală a bronzurilor în cadrul celor trei categorii de descoperiri, în aceeași zonă. Acolo unde bronzurile sunt numeroase în depozite sau în descoperiri izolate, tipurile respective lipsesc în inventarul mormintelor; este și cazul Transilvaniei. Acolo unde, de exemplu, mobilierul funerar este constituit și din arme, tipul acestora din urmă lipsește în depuneri, și așa mai departe. Concluzia este că depunerile de bronzuri urmează anumite canoane, specifice anumitor regiuni și, prin urmare, proprii anumitor credințe religioase[2].

Pe de altă parte, Christoff Sommerfeld, studiind aspectul valoric al bronzului, apreciază depunerile ca semnificând ofrande aduse divinităților în formă valorică/premonetară, în sensul de *do ut des*. Această formă se generalizează mai cu seamă în perioada câmpurilor de urne (Bronz D-HaB)[3]. Depozite de tipul celor de la Uioara, Șpălnaca, Bicaz-Maramureș etc., considerate de unii a fi „de turnătorie", ar reprezenta adevărate acumulări de valoare, în sensul unor depuneri în sanctuare — după unii, ascunse pentru a fi ferite de profanare după abandonarea templelor respective.

Desigur, nu este locul aici de a expune numeroasele argumente aduse *pro* sau *contra* tezei sacrale a depunerilor[4]. Informații prețioase s-ar putea dobândi prin examinarea exactă a condițiilor de descoperire. Din păcate, cu rare excepții, bronzurile au fost descoperite întâmplător și, în multe cazuri, nici nu se mai poate reconstitui compoziția completă a depozitelor. Cazul descoperirii de la Drăușeni, jud. Brașov, este una dintre excepții: între 1810 și 1812 s-a găsit o spadă cu vârful înfipt în pământ, în jurul căreia erau dispuse în cerc 30 de celturi[5]. Caracterul cultic al unei astfel de depuneri nu este negat de nimeni.

Dacă în rândurile de față se pledează pentru o interpretare cultică a marii majorități a depunerilor de bronzuri, acest fapt nu exclude în nici un caz cercetarea acestei categorii de descoperiri ca sursă pentru cunoașterea circulației bronzurilor, a refolosirii/reciclării

[1] W. A. von Brunn, *Eine Deutung spätbronzezeitlicher Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel*, în Ber RGK 61, 1980, p. 91–150.

[2] S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet*, Bonn, 1991; Idem, *Depozite ca ofrandă: o contribuție la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ*, în SCIVA 43, 1992, 4, p. 371–392; Idem, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*, I–II, Bonn, 1994; A. Țârlea, *The Concept of „Selective Depositions"* în Peuce S.N. 6, 2008, p. 63–132.

[3] Chr. Sommerfeld, *op. cit.*

[4] Printre alții R. Bradley, *The Passage of Arms. An Archaelogical Analysis of Prehistoric Hoard and Votive Deposits*. Oxford, 1998, D. Fontijn, *Sacrificial Landscapes. Cultural Biographies of Persons, Objects and „Natural" Places in the Bronze Age of Southern Netherlands c. 2300–600 B.C.*, Leiden, 2002.

[5] T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, p. 169, nr. 424.

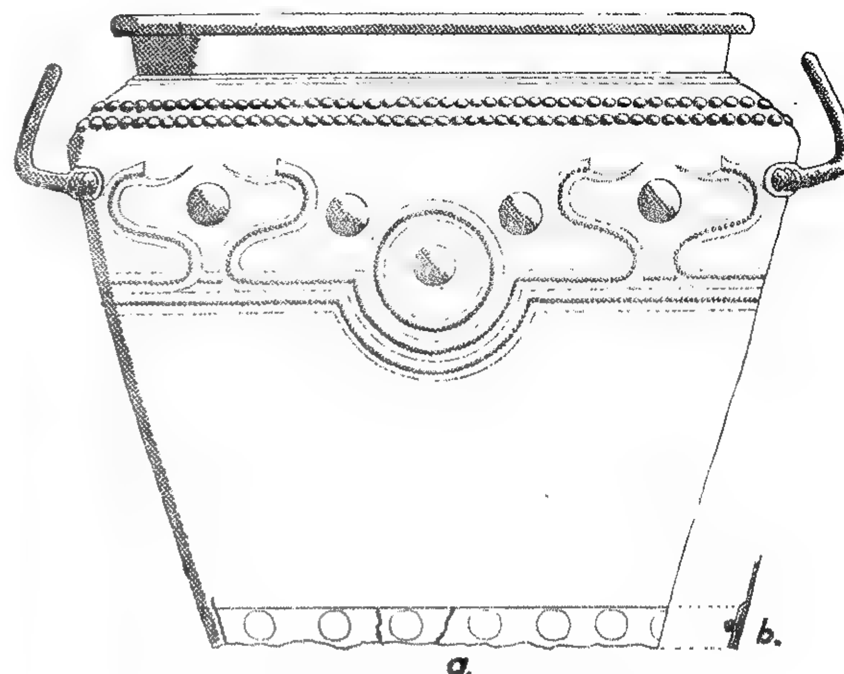

Fig. 79 Situla de la Remetea Mare. După F. Medeleț.

metalului (fenomen vizibil mai ales în marile depozite) și, în ultimă instanță, a acumulării valorice, ce reflectă structuri sociale ale epocii respective[1].

Se cuvine, totodată, amintit că depunerile de bronzuri nu constituie singura formă de depunere în epoca pe care o prezentăm aici. Tezaurele sunt, de asemenea, mai numeroase în aceeași perioadă mai sus-menționată. Un tezaur ca cel de la Hinova, constituit exclusiv din obiecte de podoabă, situat aproximativ în centrul unei necropole contemporane, este foarte probabil o depunere cu caracter sacral; de amintit că inventarul celor 45 de urne era constituit aproape exclusiv din ceramică (s-au găsit doar câteva ace și un cuțitaș de bronz)[2].

Dacă depozitele de obiecte de metal sunt sesizabile arheologic, este de presupus că vor fi fost și numeroase depuneri de materiale perisabile — țesături, covoare, obiecte din piele sau din lemn — pentru a căror identificare este nevoie de procedee tehnice

[1] Cf. și S. Needham, *When Expediency Broaches Ritual Intention: the Flow of Metal between Systemic and Buried Domanins*, în Journal of the Royal Anthropological Institute N.S. 7, 2001, p. 275–298.

[2] M. Davidescu, *op. cit.*

extrem de costisitoare și de o colaborare interdisciplinară; deocamdată, nu s-au obținut astfel de rezultate la noi în țară.

Tot în categoria depunerilor se înscrie și cea a depozitelor ceramice, mai puțin studiată în comparație cu cea a bronzurilor[1]. Un depozit alcătuit din 13, probabil inițial 17 vase, frumos decorate, ca cel de la Govora-Sat (grupul Govora-Fundeni sau Verbicioara IV) a avut, foarte probabil, o motivație cultică. Tot astfel s-ar putea cita multe altele: vezi depozitul de cești de la Valea lui Mihai (jud. Bihor), aparținând culturii Otomani, sau o serie de gropi cu ceramică frumos ornamentată în stilul culturii Tei, descoperite în zona Bucureștilor. O groapă cu ceramică Basarabi de la Popești-Novaci se cuprinde tot în această serie, poate și „depozitul" de vase decorate, ale aceleiași culturi, de la Iernut (dacă nu provine din inventarul unui mormânt!) (fig. 65). Tipic este depozitul de vase, multe fiind forme singulare, așezate într-o groapă, la Bistrița-Vâlcea, datate aproximativ în secolul al VI-lea a.Chr.

Simboluri și reprezentări figurative. Acum, câteva cuvinte despre simboluri și reprezentări figurative. Acestea din urmă, deși relativ rare, pot contribui la cunoașterea unor manifestări cultice. Se remarcă în Bronzul târziu și în Hallstatt (până în secolul al VIII-lea–începutul secolului al VII-lea a.Chr.) reprezentarea unei păsări acvatice, care, pe unele vase Basarabi, are forma unei lebede (vezi două căni de la Iernut), în timp ce protomele carului — recipient de la Bujoru — reprezintă mai degrabă niște rațe (fig. 64/8). În nordul și centrul Europei se cunoaște discul solar tras de lebede (de fapt capul acestei păsări este reprezentat stilizat, în formă de pandantive, în epoca Basarabi, la Ghidici-Dolj), dar și pe plăcile de centură sau pe situle (vezi depozitul de la Aiud sau situla de la Remetea Mare-Timiș). Într-un imn atribuit poetului liric din secolul al VII-lea a.Chr., Alkaios, se cântă călătoria lui Apollo, în fiecare primăvară, la sanctuarul de pe insula Delos — κύκνοι δὲ ἦσαν τὸ ἅρμα (lebedele erau carul) — imagine extrem de sugestivă pentru a interpreta, conform lui Ernst Sprockhoff[2], discul solar tras de lebede reprezentat pe o amforă de bronz de la Lavinsgaard, în Danemarca și a reprezentărilor simbolice asemănătoare pe situlele de bronz din Europa de sud-est (tipul Hajdúböszörmeny); la noi în țară cităm situla de la Remetea Mare (jud. Timiș)[3] (fig. 79) și, desigur, reprezentările simbolice menționate mai sus. Această reprezentare apare și spre sfârșitul civilizației miceniene (vezi motivele decorative pe discul de la Pylos), dar și, la începutul epocii fierului, în Italia.

Deocamdată este greu de afirmat în ce măsură mitul grecesc al lui Apollo Hyperboreanul poate fi extins departe spre nord, dar preferința pentru un cult al soarelui încă din mileniul al II-lea a.Chr. este susținută în țara noastră de numeroase simboluri solare ce apar pe ceramică sau pe arme de bronz (în special pe discul topoarelor de luptă) (fig. 80). Aceste simboluri sunt reprezentate, fie static (roți cu spițe sau raze), fie dinamic (vârtejuri spiralice, cruce încârligată), în mai toate culturile epocii bronzului mijlociu

[1] A. Vulpe, *Deponierungen, Opferstätten und Symbolgut im Karpatengebiet*, în Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas, Bonn, 1996, p. 517–534.
[2] E. Sprockhoff, *Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum*, în JRGZM 1, 1954, p. 28–110.
[3] F. Medelet, *Die Bronzesitula von Remetea Mare (Kreis Timiș)*, în Dacia N.S. 18, 1974, p. 95–102.

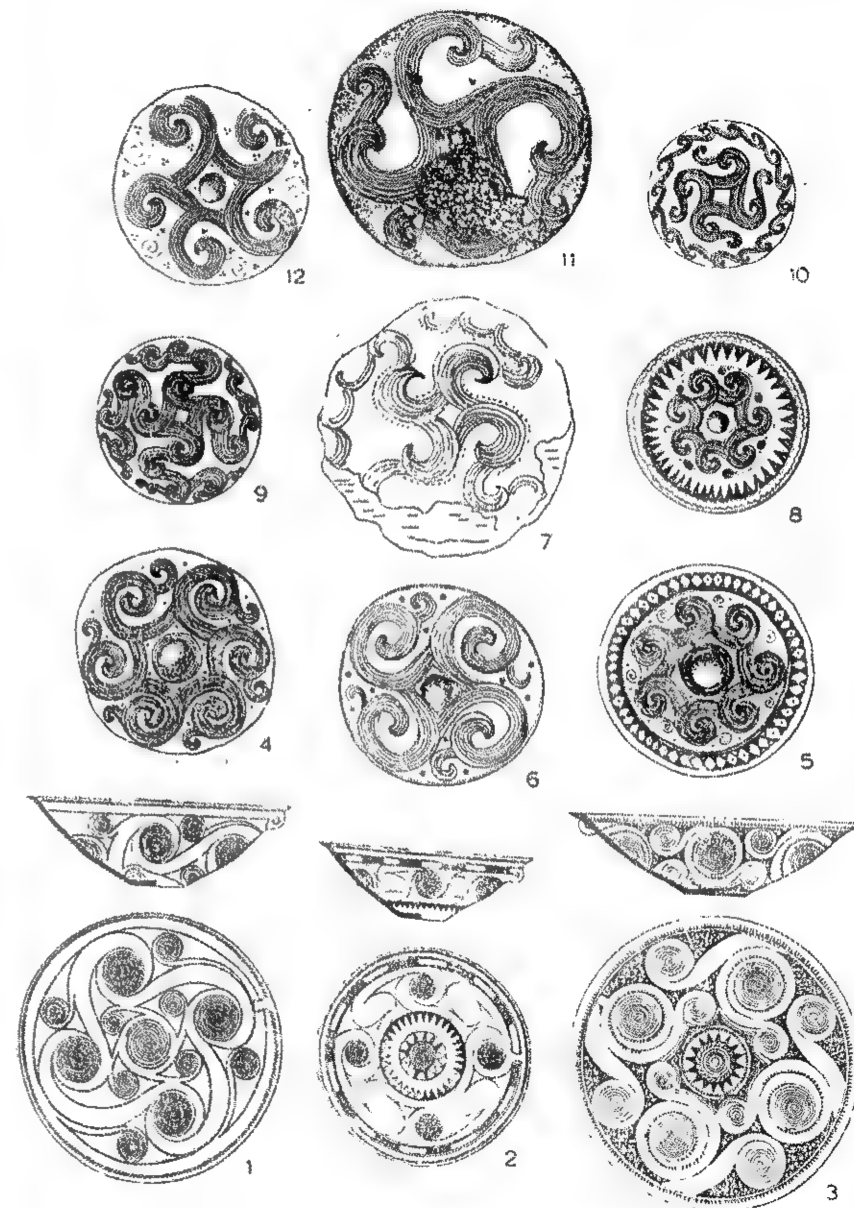

Fig. 80 Motive solare pe discul unor topoare de luptă (4-12) și pe strachini din necropola de la Lăpuș (1-3). 1-3 Lăpuș; 4-5 Gaura; 6 Someșeni; 7 Cajvana; 8 Săpânța; 9-10 Hajdusámson; 11 Tiszaladány; 12 Apa. După A. Vulpe și V. Lazăr. Scări diferite.

Fig. 81 Stele de piatră. 1 Hamangia (neolitic - bronz timpuriu); 2 Sibioara. 3 Stupina; 4-5 Baia de Criș. După Jeanette Landau (1, 4-5) și A. Vulpe (2-3) Scări diferite.

românesc (excepție face decorul culturii Costișa, dar în așezarea de la Costișa-Neamț o serie de vetre grupate în partea de răsărit a unei mari locuințe, par să sugereze, de asemenea, o preocupare pentru un cult solar; situații similare se cunosc și în cultura Monteoru)[1].

Deși reprezentările figurative sunt rare în epoca pe care o tratăm aici, se cuvine totuși menționate o serie de stele de piatră antropomorfe, de mărimea aproximativă a staturii umane (fig. 81). Cunoscute pe tot cuprinsul spațiului euroasiatic, de la începutul epocii bronzului până în epoca medievală, aceste obiecte se grupează în anumite zone și în anumite perioade[2].

În România se cunosc două etape de apariție a unor astfel de monumente: la începutul epocii bronzului și în Hallstattul propriu-zis. Primei categorii i se atribuie stela de la Hamangia, jud. Constanța, provenind dintr-un tumul. Tipul respectiv este documentat în Ucraina, iar o astfel de stelă, descoperită într-unul din nivelurile fazei Troia I, asigură datarea tipului la începutul mileniului al III-lea. Desigur, în cazul exemplarelor din zona nord și vest-pontică, cronologia lor cuprinde un interval mult mai larg.

Celei de a doua grupe îi sunt caracteristice stelele de la Stupina, Sibioara, dintr-un tumul de pe malul lacului Tașaul și provenind dintr-un loc necunoscut, toate în jud. Constanța. Acest grup face parte din tipul de stele din aria nord-pontică, considerate de cultură „scitică" (pe monumentul de la Sibioara se distinge un *akinakes*, purtat la centură) și este datat în intervalul cuprinzând secolele VII–IV a.Chr. De menționat că și în etapa mai veche (secolele IX–VIII a.Chr) se cunoșteau în aria respectivă astfel de stele, considerate „pre-scitice"; stela din complexul funerar de la Belogradec (Bulgaria de NE) face parte din această serie mai veche.

În România mai sunt cunoscute descoperiri ale acestui tip de monument, care nu pot fi deocamdată încadrate în mod cert în timp: cele trei stele de la Baia de Criș și piesa, recent descoperită, de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud. Contextul descoperirii lor nu este sigur; propunerea de a le data în Hallatatt nu se întemeiază pe argumente hotărâtoare[3].

Există păreri diferite cu privire la semnificația lor: zeități, eroizarea defunctului din respectivul tumul sau chiar numai reprezentarea chipului lui. Stelele de epocă hallstattiană („pre-scitică" sau „scitică") reprezentau, în unele cazuri (de exemplu Sibioara), o ființă androgină. Cele de la Baia de Criș aveau conturat pe spate un sac prins prin curele, sugerând o exploatare minieră, desigur în sens cultic. Sunt dovezi după care respectivele stele nu erau decât în situație secundară în morminte, funcția lor inițială pare să fi fost

[1] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, II, München, 1975. Idem, *Einige Bemerkungen über die mittlere und die späte Bronzezeit im Norden Rumäniens*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 69–76; A. Vulpe, V. Lazăr, *op. cit.*

[2] În general J. Landau, *Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerranéenne (3e au 1er millénaire)*, Paris, 1977, cu bibliografie; cf. și A. Vulpe, *Die Kurzschwerter*..., p. 69; A. D. Alexandrescu, *Două statui traco-scitice din Dobrogea*, în SCIV 9, 1958, 2, p. 291–302.

[3] Recent s-au mai descoperit două noi stele: N.-C. Rișcuția, *O nouă descoperire arheologică la Baia de Criș (jud. Hunedoara)*, în Thraco-Dacica 22, 2001, p. 139–171; M. Rotea, *Non-ferous Metallurgy in Bronze Age Transylvania*, în Studia in honorem Ioannis Pisonis, Cluj, 2004, p. 704–707.

în cadrul așezării, probabil vor fi jucat un anume rol în cadrul cultului. Nu erau deci monumente funerare (pe unii tumuli din Bronzul timpuriu era plasat un bolovan de dimensiuni foarte mari — o adevărată stâncă în miniatură —, cum s-a constatat în cazul movilelor explorate lângă Milostea, jud. Vâlcea)[1], ci mai degrabă ar trebui considerate ofrande fie aduse defunctului, fie cu menirea de a statornici pentru eternitate poziția socială a celui înmormântat prin punerea în evidență a originii sale eroice (semidivine).

*

Aruncând o privire generală asupra datelor de natură religioasă și a interpretărilor propuse, se poate desprinde concluzia după care, la începutul și în cursul Bronzului târziu și, apoi, din nou, în Hallstatt, survin modificări majore în ideologia populațiilor celei mai mari părți a Europei. Prima se manifestă prin răspândirea aproape generală a ritului incinerației, prin intensificarea obiceiurilor depunerilor de diferite materiale (inclusiv bronzuri), prin aparenta preponderență a unui cult solar. Toate acestea ar putea semnifica o reformă a culturii spirituale, ce ar fi putut avea loc în a doua jumătate a mileniului al II-lea a.Chr.

A doua modificare pare a se fi produs cel mai târziu în secolul al VII-lea a.Chr. și s-a manifestat prin revenirea parțială la ritul inhumației (poate sub influența unui curent răsăritean; nu pot fi excluse migrații, dar aprecierea dimensiunilor lor este imposibilă), la încetarea obiceiului depunerilor de bronzuri (fenomenul nu poate fi pus pe seama înlocuirii bronzului cu fierul în ceea ce privește armamentul, deoarece nu se cunosc concomitent depuneri de piese de fier decât mai târziu, în Latènul mijlociu și târziu) și la dispariția simbolurilor strâns legate de cultul solar. Din puținul pe care-l cunoaștem despre zeitățile lumii tracice de mai târziu se desprinde o ierarhizare a panteonului în cadrul căruia soarele, deși cu siguranță adorat, nu era atributul principal al zeului suprem (vezi mai jos, cap. IV).

A. Vulpe

[1] E. Popescu, A. Vulpe, *Necropola tumulară de la Milostea*, în RevMuz 3, 1966, 2, p. 148–155.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale

BADER, Tiberiu, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF XIV, 6, München, 1983.

– *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV, 8, Stuttgart, 1991.

BERCIU, Dumitru, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunare*, București, 1966.

BERCIU, Dumitru, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, *Etapa mijlocie a destrămarii orânduirii comunei primitive. Prima epocă a fierului*, în Istoria României, I, București, 1960, p. 137–161.

– *Comori ale epocii bronzului din România*, București, 1995.

DUMITRESCU, Vladimir, VULPE, Alexandru, *Dacia înainte de Dromihete*, București, 1988, p. 51–91.

HÄNSEL, Bernhard, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, I–II, Bonn, 1968.

– *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, I–II, Bonn, 1976.

KRISTIANSEN, Kristian, *Europe before history*, Cambridge UK-New York, 1998.

MORINTZ, Sebastian, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii* I. *Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, București, 1978.

MÜLLER-KARPE, Hermann, *Handbuch der Vorgeschichte IV. Bronzezeit*, München, 1980.

– *Grundzuge früher Menschheitsgeschichte*, (5 vol.), Stuttgart, 1998.

NESTOR, Ion, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, BerRGK 22, 1932, p. 61–141.

– *De la primii locuitori pînă la daci. Epoca aramei și a bronzului. Epoca fierului*, în A. Oțetea (ed.), Istoria poporului român, București, 1970, p. 22–36.

NESTOR, Ion, PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orînduirii comunei primitive. Epoca bronzului*, în Istoria Romîniei, I, București, 1960, p. 90–136.

PARZINGER, Hermann, *Die frühern Völker Eurasiens*, München, 2006.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

– *Scurtă istorie a Daciei preromane*, Iasi, 1978, p. 76–126

– *Die Sicheln in Rumänien*, PBF XVIII, 1, München, 1978

– *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea* (în colab.), București, 1995, p. 73–122.

– *Der Arm- und Beinschmuck in Rumänien*, PBF X, 4, Stuttgart, 1998.
VULPE, Alexandru, *Die Äxte und Beile in Rumänien* I, PBF IX, 2, München, 1970.
– *Die Äxte und Beile in Rumänien* II, PBF IX, 5, München, 1975.
– *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI, 9, Munchen, 1990.

Lucrări teoretice

BERNBECK, R., *Theorien in der Archäologie*, Tübingen-Basel, 1997.
BINFORD, L.R., *Archaeology as Anthropology*, în American Antiquity 28, 1962, p. 217–225.
BINFORD, Sally R., BINFORD, Lewis R., *New Perspectives in Archaeology*, Chicago, 1968 (reprint 1970).
CLARKE, D.L., *Analytical Archaeology*², Bristol, 1978.
DUNNELL, Robert C., *Systematics in Prehistory*, New York – London, 1971.
ELLIS, Linda (ed.), *Archaeological Method and Theory: An Encyclopedia*, New York– London, 2000.
HEIZER, R F., COOK, Sh. F. (ed.), *The Application of Quantitative Methods in Archaeology*, Chicago, 1960.
HODDER, I., *Symbols in Actions. Ethnoarchaeological Studies in Material Culture*, New York – Cambridge, 1982.
HODDER, I. (ed.), *Archaeological Theory Today*, Cambridge, 2001.
KOSSINNA, Gustaff, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Leipzig, 1911.
RENFREW, Colin, *System Collapse as Social Transformation: Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies*, în C. Renfrew, K.L. Cooke (ed.), Transformation, Mathematical Approaches to Culture Change, New York, 1979, p. 481–506.
RENFREW, C., BOYLE, K. (ed.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe* Cambridge, 2000.
SHANKS, Michael, TILLEY, Christopher, *Re-Constructing Archaeology. Theory and Practice*, Cambridge UK, 1987.
STEWARD, Julian H., *A Theory of Cultural Change The Methodology of Multilinear Evolution*, Chicago-London, 1955 (reprint 1973).
TAYLOR, Walter W., *A Study of Archaeology*, London–Amsterdam, 1948 (revăzut 1971).
WASON, P. K., *The Archaeology of Rank*, Cambridge, 1996.
WATSON, Patty JO., LE BLANC, Stevens A., REDMAN, Charles L., *Explanation in Archaeology. An Explicitly Scientific Approach*, New York -- London, 1971.
WHITE, L.A., *The Science of Culture*, New York, 1949.
– *Ethnological Essays* (Culegere de studii îngrijită de B. Dullingham și R.L.Carneiro), Albuquerque, 1987.

Problema indo-europeană

ALEXIANU, Marius, *Procesul de indo-europenizare a spațiului carpato-balcanic din perspectivă lingvistică și arheologică* (rezumatul tezei de doctorat), București, 1999.
ANTHONY, David, *The Archaeology of the Indo-European Origins*, în Journal IE-Stud 19, 1991, p. 193–222.
BENVENISTE, Émile, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris, 1969.
DUMÉZIL, Georges, *Mythe et épopée*, Paris, 1981–1986 (= *Mit și epopee*, București, 1993).
GIMBUTAS, Marija, *Old Europe c. 7000–3500 B.C.: The Earliest European Civilisation before the Infiltration of Indo-European Peoples*, în Journal IE-Stud 1, 1973, p. 1–20.
– *The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists into Copper Age*, în Journal IE-Stud 5, 1977, p. 277–338.
– *Das Ende Alteuropas. Der Einfall von Steppennomaden aus Südrußland und die Indogermanisierung Mitteleuropas*, în Archaeolingua. Series Minor, Budapest, 1994.
LEHMANN, Winfred P., *Die gegenwärtige Richtung der indogermanistischen Forschung*, în Archaeolingua. Series Minor, Budapest, 1992.
MALLORY, J.P., *A History of the Indo-European Problem*, în Journal IE-Stud 1, 1973, p. 21–65.
MEILLET, A., *Introduction à l'étude comparative des langues Indo-Européennes*, Paris, 1937.
RENFREW, Colin, *Archaeology of Language. The Puzzle of Indo-European Origins*, London, 1987.
ROBB, J., *Random Causes with Directed Effects: the Indoeuropean Language Spread and the Scholastic Loss of Lineages*, în Antiquity 65, 1991, 247, p. 287–291.
ROMAN, Petre, *Forme de manifestare culturală din eneoliticul târziu și perioada de tranziție spre epoca bronzului*, în SCIVA 32, 1981, 1, p. 21–42.
SCHWIDETZKY, Ilse, *The Influence of the Steppe People based on the Physical Anthropological Data in Special Considerations of the Corded-Battle Axe Culture*, în Journal IE-Stud 8, 1980, 3–4, p. 345–360.
SERGENT, Bernard, *Les Indo-Européens. Histoire, langues, mythes*, Paris, 1995.
SZATHMÁRY L., *Autochtonous and Immigrated Components in the Carpathian Basin Copper Age*, Journal IE-Stud 8, 1980, 3–4, p. 231–244.
TRUBETZKOY, N.S., *Gedanken über das Indogermanenproblem*, în Acta Linguistica I, 1939, 1, p. 81–89.
WALD, Lucia, SLUȘANSCHI, Dan, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987.
ZIMMER, Ștefan, *Ursprache, Urvolk und Indogermanisierung. Zur Methode der Indogermanischen Altertumskunde*, Innsbruck, 1990.

Lucrări speciale

Der Basarabi- Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7.–9. November 1996), Bukarest, 1996.

AITKEN, M., *Science-based Dating in Archaeology*, London – New York, 1990.
ALEXANDRESCU, Alexandrina D., *Die Bronzeschwerter in Rumänien*, în Dacia N.S. 10, 1966, p. 117–189.
ALEXIANU, Marius Tiberius, *La culture Corlăteni-Chişinău – thrace ou illyrienne?*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. The 7th International Congress of Thracology. Reports and Summaires, Bucharest, 1996, p. 222–223.
ANDRIŢOIU, Ioan, *Contribuţii la cunoaşterea culturii Noua în sud-vestul Transilvaniei*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 31–45.
– *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bucureşti, 1992.
BADER, Tiberiu, *Cultura Suciu de Sus în nord-vestul României*, în SCIVA 23, 1972, 4, p. 509–535.
– *Epoca bronzului în nord-vestul României. Cultura pretracică şi tracică*, Bucureşti, 1978.
BAILEY, D., *The Archaeology of Burial Mounds. Theory and Interpretation*, în Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C. Hommage à G. Simion, Tulcea, 2000, p. 23–28.
BĂJENARU, Radu, *Discuţii privind cronologia absolută a culturii Glina*, în SCIVA 48, 1997, 1, p. 3–22.
– *Date noi privind cronologia Bronzului timpuriu în jumătatea sudică a României*, în Apulum 39, 2002, p. 107–143
BÂRZU, Ligia, *La station de Sărata Monteoru: la nécropole nº 4 de l'époque du bronze*, în Dacia N.S. 33, 1989, 1–2, p. 39–78.
BECKER, B., KRAUSE, R., KROMER, B., *Zur absoluten Chronologie der frühen Bronzezeit*, în Germania 67, 1989, p. 421–442.
BECKER, C., *Domesticated and Wild Animals as Evidenced in the Eneolithic Bronze Age Cultures Coţofeni and Monteoru, Romania*, în N. Beneck (ed.), The Holocene History of the European Vertebrate Fauna. Modern Aspects of Research, Archäologie in Eurasien 6, 1999, p. 91–105.
BEM, Cătălin, *Noi propuneri pentru o schiţă cronologică a eneoliticului românesc*, în Pontica 33–34, 2000–2001, p. 25–121
BERCIU, Dumitru, *Die Verbicioara-Kultur. Vorbericht über eine neue, in Rumänien entdeckte bronzezeitliche Kultur*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 123–161.
– *Date noi privind sfârşitul culturii Verbicioara*, în SCIVA, 27, 1976, 2, p. 171–180.
BICHIR, Gheorghe, *Beitrag zur Kenntnis der frühen Bronzezeit im südöstlichen Transsilvanien und in der Moldau (im Lichte der Grabungen von Cuciulata und Mândrişca)*, în Dacia N.S. 6, 1962, p. 87–114.
BÓNA István, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest, 1975, cap. III, p. 235–256.
BOROFFKA, Nikolaus, *Die Wietenberg-Kultur: ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, I–II, Bonn, 1994.
BORONEANT, Vasile, *Chitila-Fermă, un aspect al începutului primei epoci a fierului. Date preliminare*, în Thraco-Dacica 5, 1984, 1–2, p. 156–166.
BOTZAN, Marcu, *Mediu si vieţuire în spaţiul carpato-dunăreano-pontic*, Bucureşti, 1996.

BOUZEK, J., *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, Praha, 1985.
– *Greece, the Aegean and their Connections with Continental Europe*, în The Bronze Age in Europe and the Mediterranean, XIII Congress UISPP Forlì-Italia, 1996, [Forlì, 1996].
BRADLEY, Richard, *The Passage of Arms. An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoard and Votive Deposits*, Oxford, 1998.
BRUDIU, Mihai, *Contribuţii la cunoaşterea genezei Hallstattului în sud-estul României*, în SCIVA 32, 1981, 4, p. 529–536.
BRUDIU, Mihalache, *Lumea sub tumuli din sudul Moldovei. De la Indo-Europeni la Turanicii târzii – mărturii arheologice*, Bucureşti, 2003.
– *Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei*, în SCIVA 42, 1991, 3–4, p. 221–239
BRUNN, Wilhelm Albert von, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*, I–II, Berlin, 1968.
– *Eine Deutung spätbronzezeitlicher Hortfunde zwischen Elbe und Weichsel*, în BerRGK 61, 1980 (1981), p. 91–150.
BUCHHOLZ, H-G., *Ein außergewöhnliches Steinzepter im östlichen Mittelmeer*, în PZ 74, 1999, 1, p. 68–78.
BURTĂNESCU, Florentin, *Consideraţii asupra unor morminte tumulare de pe teritoriul Moldovei (Perioada de tranziţie–Bronzul timpuriu)*, în Thraco-Dacica 17, 1996, p. 87–116.
CAVRUC, Valeriu, *Once More about the Ponto-Caspic Factor in the Formation of the Noua Culture*, în Thraco-Dacica 19, 1998, 1–2, p. 93–111.
CÂRCIUMARU, Marin, *Paleoetnobotanica*, Iaşi, 1996.
CERNYCH, E.N., *Gornoje delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofia, 1978.
– *Ancient Mining and Metallurgy in Eastern Europe: Ecological Problems*, în B. Hänsel (ed.), Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Kiel, 1998, p. 129–133.
CHAPMAN, R., KINNES, I., RANDSBORG, K. (ed.), *The Archaeology of Death*, Cambridge-New York-La Rochelle-Melbourne-Sydney, 1981.
CHICIDEANU, Ion, *Unele probleme privind începutul culturii Tei*, în Thraco-Dacica 3, 1982, p. 101–106.
– *Die frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwest Rumänien*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 7–47.
CHICIDEANU-ŞANDOR, Monica, CHICIDEANU, Ion, *Contributions to the Study of the Gîrla Mare Anthropomorphic Statuettes*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 53–75.
CHIDIOŞAN, N., *Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida*, Oradea, 1980.
CHILDE, V.G., *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929.
CIUGUDEAN, Horia, *Epoca timpurie a bronzului în centrul şi sud-vestul Transilvaniei*, Bucuresti, 1996.
– *Eneoliticul final în Transilvania şi Banat: cultura Coţofeni*, Timişoara, 2000.
CIUGUDEAN, H., BOROFFKA, N. (ed.), *The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in south-eastern Europe*, Alba Iulia, 1994.

CIUGUDEAN, H., GOGÂLTAN, F. (ed.), *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin*, Alba Iulia, 1998.

CRĂCIUNESCU, Gabriel, *L'âge du Bronze moyen et final au nord du Danube, à l'est des Portes de Fer*, în Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores, Bukarest, 1998, p. 115-138.

– *Cultura Verbicioara în jumătatea vestică a Olteniei*, Craiova, 2004.

CRISTESCU, Maria, *Caractéristiques démografiques des populations de l'aire thrace sur le territoire de la Roumanie*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilisation, Proceedings of the 7th International Congress of Thracology, I, Bucharest, 1977, p. 487–492.

CRISTESCU, Maria și colab., *Studiul antropologic al unor schelete datând de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua) și începutul epocii fierului de pe teritoriul Moldovei*, în ArhMold 1, 1961, p. 129–148.

DASCĂLU, Lidia, *Probleme ale bronzului târziu din nord-estul României. Rit și ritual funerar în cultura Noua*, în Hierasus 9, 1994, p. 135–165.

DAVID, Wolfgang, *Der „Hajdúsámson-Apa-Kreis" und der minoisch-mykenische Kreis.- Bemerkungen zum Verhältnis zwischen „Hajdúsámson-Apa-Stil und „carpato-mykenischen" Zierstil*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Repports and Summaires, Bucharest, 1996, p. 177–181.

DAVIDESCU, Mișu, *Un tezaur de podoabe tracice descoperit la Hinova, jud. Mehedinți*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 7-22.

DERGACEV, V.A., *Bestattungskomplexe der späten Tripolje-Kultur*, în Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 45, Mainz, 1991.

– *Epoca bronzului. Perioada timpurie*, în Thraco-Dacica 15, 1994, 1–2, p. 121-140.

DERGACEV, V. A., MANZURA, I. V., *Pogrebal'nye kompleksy pozdnego Tripol'ja*, Chișinău, 1991.

DESHAYES, J., *Les outils de bronze de l'Indus au Danube (IVe au IIe millénaire)*, Paris, 1960.

DRAGOMIR, Ion T., *Noi contribuții la cunoașterea genezei culturii Babadag*, în SCIVA 37, 1986, 4, p. 338–340.

DUMITRESCU, Vladimir, *Necropola de incinerație din epoca bronzului de la Cârna*, București, 1961.

– *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie*, în SCIV 14, 1963, 2, p. 285–308.

– *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi (dép. de Dolj, Olténie)*, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 177–260.

DUMITROAIA, Gheorghe *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra Neamț, 2000.

DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina, *La nécropole de l'âge du bronze de Poiana*, în Dacia 5–6, 1935-1936, p. 151-167.

EGGERT, M.K.H., LÜTH, F., *Mersin und die absolute Chronologie des europäischen Neolithikums*, în Germania 65, 1987, p. 17–28.

EGGERT, M.K.H., WOTZKA, H-P., *Kreta und die absolute Chronologie des europäischen Neolithikums*, în Germania 65, 1987, p. 374-422.

EHRICH, Robert W. (ed.), *Chronologies in Old World Archaeology*, I-II, Chicago - London, 1992.

EL SUSI, Georgeta, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î.Ch.–I d.Ch.*, Timișoara, 1996.

EMÖDI Ioan, *Necropola de la sfîrșitul epocii bronzului din peștera Igrița*, în SCIVA 31, 1980, 2, p. 229–274.

– *Descoperiri din prima epocă a fierului de la Oradea*, în Crisia 11, 1981, p. 321–328.

FLORESCU, Adrian C., *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în ArhMold 2–3, 1964, p. 143–216.

– *Sur les problèmes du bronze tardif carpato-danubien et nord-ouest pontique*, în Dacia N.S. 11, 1967, p. 59–94.

– *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*, în CCDJ 9, 1991.

FLORESCU, Marilena, *Problèmes de la civilisation de Costița à la lumière du sondage de Borlești*, în Dacia N.S. 14, 1970, p. 51–81.

– *Câteva observații la ritul și ritualurile practicate de purtătorii culturii Monteoru în lumina săpăturilor de la Cândești (jud. Vrancea)*, în Carpica 10, 1978, p. 97–137.

FLORESCU, Marilena, FLORESCU, Adrian C., *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni*, în ArhMold 13, 1990, p. 49-102.

FONTIJN, David, *Sacrificial Landscapes. Cultural Biographies of Persons, Objects and „Natural" Places in the Bronze Age of Southern Netherlands cca 2 300 – 600 B.C.*, Leiden, 2002.

FORENBACHER, S., *Radiocarbon Dates and Absolute Chronology of the Central European Early Bronze Age*, în Antiquity 67, 1993, p. 218–256.

FURMÁNEK, V., VELIAČIK, L., VLADÁR, J., *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*, PAS 15, Rahden, 1999.

GEISSLINGER, H., *Horte als Geschichtsquelle*, Neumünster, 1967.

GENING, V.F., ZDANOVIČ, G.B., GENING, V.V., *Sintata. Arheologičeskie pamjatniki arijskih plemen Uralo-Kazahstanskih stepej*, Čeljabinsk, 1992.

GEORGIEV, Georgi I., *Die örtlichen Wurzeln der prähistorischen Entwicklung in Bulgarien und die Genesis der urthrakischen Kultur*, in Dritter Internationaler Thracologischer Kongress, I, Sofia, 1984, p. 67–74.

GIMBUTAS, Marija, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris-London, 1965.

GIRIĆ, M., *Mokrin I, nekropola ranog bronzanog doba*, Beograd, 1971.

– *Die Maros (Moroš, Mureș)-Kultur*, în N. Tasić (ed.), Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd, 1984, p. 33–59.

GIURGIU ARDEU, Adriana, *Contribuții privind stadiul cercetării Hallstattului timpuriu în spațiul intracarpatic*, în Sargetia 26, 1995-1996, 1, p. 189–226.

GOGÂLTAN, Florin, *O rapieră de tip micenian de la Densuș*, în Apulum 34, 1997, p. 43–48.

– *Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht*, în Thraco-Dacica 14, 1993, 1-2, p. 51-64.

– *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. Cronologia și descoperirile de metal*, Timișoara, 1999.

GREENFIELD, H.J., *Zooarchaeology and Aspects of the Secondary Products Revolution: a Central Balkan Perspective*, în Archaeozoologia 3, 1989, p. 191–200.
GUMĂ, Marian, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, București, 1993.
– *Epoca bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*, Timișoara, 1997.
GYULAI Ferenc, *Umwelt und Pflanzenbau in Transdanubien während der Urnenfelder – Hallstatt und Latènekultur*, în Die Osthallstatt-kultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10-14 mai 1994, [Budapest, 1996], p. 127–136.
HACHMANN, Rolf, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg, 1957.
HÄNSEL, B. (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982.
HÄNSEL, Bernhard, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.*, în B. Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr., PAS 1, Berlin, 1982, p. 1–38.
– *Die Steppe und der südosteuropäische Subkontinent. Nomadeneinfälle und Transhumanz*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation greque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire, Bucarest, 2000, p. 31–42.
HÄNSEL, Bernhard, MEDOVIĆ, Predrág, *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990*, în BerRGK 72, 1991, p. 45–203.
HANSEN, Svend, *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet*, Bonn, 1991.
– *Depozite ca ofrandă: o contribuție la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ*, în SCIVA 43, 1992, 4, p. 371–392.
– *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônental und Karpatenbecken*, I–II, Bonn, 1994.
HARDING, A.F., *The Mycenaeans and Europe*, London, 1984.
HOCHSTETTER, Alix, *Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgriechenland. Ein Beitrag zur absoluten Chronologie der späten Bronzezeit im Karpatenbecken*, în Germania 59, 1981, 2, p. 239–259.
– *Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut im Makedonien und im Balkanraum*, în B. Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr., Berlin, 1982, p. 99–118.
HOREDT, Kurt, *Die Wietenbergkultur*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 107–187.
– *Siebenbürgen und Mykenä*, în NÉH 2, 1960, p. 31–44.
– *Die Verwendung des Eisens in Rumänien bis in das 6. Jahrhundert v.u.Z.*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 119–132.
– *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în StComSibiu 13, 1967, p. 137–156.
– *Die Kupferzeit in Transilvanien*, în Apulum 7, 1968, 1, p. 103–116.
– *Befestigte Siedlungen der Spätbronze- und der Hallstattzeit in innerkarpatischen Rumänien*, în Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava, 1974, p. 205–228.

IGNAT, Mircea, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț-Dealul Burlei*, în Suceava 5, 1978, p. 107–127.
JUGĂNARU, Gabriel, *Cultura Babadag I*, Constanța, 2005.
JUNGHANS, S., SANGMEISTER, E., SCHRÖDER, M., *Kupfer und Bronze in der Metallzeit Europas*, II, 1–4, Berlin, 1968, 1974.
KACSÓ Carol, *Contributions à la connaissance de la culture de Suciu de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 45–68.
– *Beiträge zur Kenntnis des Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suciu de Sus-Kultur*, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 51–75.
KÁDÁR Manuella, *Începuturile și dezvoltarea metalurgiei bronzului în Transilvania*, Alba Iulia, 2007.
KAISER, Elke, *Der Hort von Borodino: kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, UPA 44, Bonn, 1997.
KALICZ Nándor, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19. –16. Jahrhunderts v.u.Z.*, Budapest, 1968.
KAŠUBA, Maja, *Fibeln mit Bügelkugeln in der Moldau und Anmerkungen zum ägäischen Einfluss im 10.–9. Jh. v. Chr.*, în PZ 81, 2006, 2, p. 213–246.
KEMENCZEI Tibor, *Ostungarn in der Zeit der Frühhallstattkultur*, în Die Hallstattkultur, Linz, 1981, p. 79–92.
– *Nordostungarn in der Spätbronzezeit*, în B. Hänsel (ed.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Berlin, 1982, p. 305–320.
– *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.
KIMMIG, Wolfgang, *Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur. Ein archäologisch-historischer Versuch*, în R. Uslar, K. Narr (ed.), Studien aus Alteuropa I, Köln, 1964, p. 220–283.
KOSSACK, Georg W., *Prunkgräber*, în Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für J. Werner, I. 1, München, 1974, p. 3–33.
– *Mitteleuropa zwischen dem 13. und 8. Jahrhundert v.Chr.Geb.–Geschichte, Stand und Probleme der Urnenfelderforschung*, în Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Monographien RGZM 35, Bonn, 1995, p. 1–64.
– *Religiöses Denken in Alteuropa vom 8. bis zum 6. Jahrhundert v.Chr.Geb.*, în Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas, Bonn, 1996, p. 17–42.
KOVÁCS Tibor, *Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred*, în Régészeti Füzetek 17, 1975.
– *Einige neue Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony Kultur*, în Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr., PAS 1, 1982, p. 287–304.
– *Die Füzesabony-Kultur*, în N. Tasić (ed), Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans., Beograd, 1984, p. 235–256.
KRAUSE, R., *Zur Entwicklung der frühbronzezeitlichen Metallurgie nördlich der Alpen*, în B. Hänsel (ed), Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas., Kiel, 1998, p. 163–192.

KRUŠELNICKA, Larisa I., *Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und der Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit*, în Acta Archaeologica Carpathica 19, 1979, p. 73–96.

KULL, Brigitte, *Untersuchungen zur Mittelbronzezeit in der Türkei und ihrer Bedeutung für die absolute Datierung der europäischen Bronzezeit*, în PZ 64, 1989, 1, p. 48–73.

LANDAU, Jeanette, *Les représentations anthropomorphes mégalithiques de la région méditerranéenne (3e au 1er millénaire)*, Paris, 1977.

LÁSZLÓ Attila, *O așezare hallstattiană la Cozia, jud. Iași*, în ArhMold 7, 1972, p. 207–224.

– *Începuturile metalurgiei fierului pe teritoriul României*, în SCIV 26, 1975, 1, p. 17–40.

– *Începuturile primei vârste a fierului pe teritoriul Moldovei. Unele rezultate și probleme*, în CercIstIași 7, 1976, p. 57–75.

– *Date privind sfârșitul Hallstattului timpuriu în Transilvania*, în SCIVA 30, 1979, 4, p. 537–546.

– *La région extracarpatique orientale à la fin du IIe millénaire et dans la première moitié du Ier millénaire avant notre ère*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, I, București, 1980, p. 181–187.

– *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului" hallstattian timpuriu cu ceramica incizată din sudul Moldovei*, în MemAnt 12–14, 1980–1982, p. 65–91

– *Les groups régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe–VIIe siècles av.n.è.*, în La civilisation de Hallstatt, Liège, 1989, p. 111–129.

– *Dates radiocarbone et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, în CCDJ 10, 1993, p. 23–41.

– *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*, București, 1994.

– *Legături între regiunea Dunării de Jos și spațiul egeeo-anatolian la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului*, în MemAnt 21, 1997, p. 115–130.

– *On the Relationships between the Lower Danube Region and the Aegean-Anatolian Area at the End of the Bronze Age and Beginning of the Iron Age*, în CCDJ 16, 1997, p. 358–368.

– *On the origin, development and chronology of the First Iron Age at the Lower Danube*, în Actes du Colloque International. Premier âge du Fer au bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Tulcea, 1973, [Tulcea, 1997], p. 67–84.

– *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, București, 1997.

– *Some Connections between the Northen Thrace and Asia Minor during the Late Bronze Age and Early Iron Age*, în N. Tuna et alii (ed.), Thracians and Phrygians: problems of parallelism, Ankara, 1998, p. 41–44.

– *De l'âge du bronze à l'âge du fer au Bas Danube. Considérations archéologiques et historiques. Chronologie*, în Actes du XIIIe Congrès UISPP, Forlì, 1998, p. 577–582.

– *La fin de l'âge du bronze au Bas Danube et le monde mycénien*, în Η περιφερεία του μυκεναικού κόσμου. Α' διεθνής διεπεστεμονικό συμπόσιο Λαμία, 25–29 σεπτεμβριου 1994, [Lamia, 1999], p. 27–33.

– *L'Italie et la région du Bas Danube à la fin de l'âge du bronze et au début de l'âge du fer. Esquisse d'une synchronisation chronologique*, în Atti del II Convengno di Studi italo-romeno, Bari, 2000, p. 53–60.

LAZĂR, Simona, *Cultura Vârtop în Oltenia*, Craiova, 2005.

LAZĂR, Valeriu, *Așezări de înălțime cu terase ale culturii Coțofeni în Transilvania*, în Marisia 6, 1976, p. 27–35.

LEAHU, Valeriu, *Cultura Tei*, București, 1966.

LESKOV, A.M., *Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwartzmeergebiet* I, PBF XX, 5, München, 1981.

LEVIȚKI, Oleg, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, București, 1994.

– *Culturi din epoca Hallstattului timpuriu și mijlociu*, în Thraco-Dacica 15, 1994, 1–2, p. 159–214.

LIBBY, W.F., *Radiocarbon Dating* ([1]1955; [2]1965), Chicago.

LICHARDUS, Jan (ed.), *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.–13.11.1988*, Bonn, 1991.

MACHORTYCH, Ievlev, *Über die Anfangsperiode der Geschichte Kimmerier*, în Acta Archaeologica Carpathica, 1992, p. 110–115.

MANNING, S.W., *The Absolute Chronology of the Aegean Early Bronze Age*, Sheffield, 1995.

MARAN, Joseph, *Die Schaftlochaxt aus dem Depotfund von Theben (Mittelgriechenland) und ihre Stellung im Rahmen der bronzezeitlichen Äxte Südosteuropas*, în Archäologisches Korrespondenzblatt 19, 1989, 2, p. 129–136.

– *Neue Ansätze für die Beurteilung der balkanisch-ägäischen Beziehungen im 3. Jt. v. Chr.*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilisations Reports and Summaires, Bucharest, 1996, p. 44–45.

– *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer-und frühen Bronzezeit*, UPA 53, Bonn, 1998.

MAREȘ, Ion, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul din România*, Suceava, 2002.

MARINESCU, George, *Necropola de la sfârșitul epocii bronzului (cultura Noua) de la Archiud, comuna Teaca, județul Bistrița-Năsăud*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 46–58.

MATTHÄUS, H., *Spätmykenische und urnenfelderzeitliche Vogelplastik*, în Studien zur Bronzezeit. Festchrift für W.A. von Brunn, Mainz, 1981, p. 277–298.

MAXIMILIAN, C. și colab., *Sărata Monteoru. Studiu antropologic*, București, 1962.

MEDELEȚ, Florin, *Die Bronzesitula von Remetea Mare (Kreis Timiș)*, în Dacia N.S. 18, 1974, p. 95–102.

MEDOVIĆ, Predrág, *Die relative Chronologie der Siedlungen der älteren Eisenzeit im jugoslawischen Donaugebiete* (text sîrb și german), Novi Sad, 1978.

MELJUKOVA, A.I., *Skifija i frakijskij mir*, Moskva, 1979.

MILOJČIĆ, Vladimir, *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, în Actes de la IIIe Session du Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistorique Zürich-1950, [Zürich, 1953], p. 256–278.

MIU, Georgeta, *Considerații paleodemografice asupra populațiilor epocii bronzului de pe teritoriul României*, în SCA 33, 1996, p. 9–14.
MORINTZ, Sebastian, *Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas-Danube à la lumière des fouilles de Babadag*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 101–118.
– *Über die Chronologie der Übergangzeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 61–72.
– *Probleme privind originea tracilor în lumina cercetărilor arheologice*, în RdI 30, 1977, 8, p. 1465–1488.
– *Les Thraces de la Troie dans le dernier quart du IIe millénaire av. n.è.*, în Thracia Pontica, 1, 1982, p. 151–155.
– *Noi date și probleme privind perioada hallstattiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (cercetările de la Babadag)*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 39–71.
MORINTZ, Sebastian, ANGHELESCU, N., *O nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni*, în SCIV 21, 1970, 3, p. 373–415.
MORINTZ, Sebastian, ROMAN, Petre, *Aspekte des Ausgangs des Aeneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 45–128.
– *Un nou grup hallstattian timpuriu în sud-vestul României-Insula Banului*, în SCIV 20, 1969, 3, p. 393–423.
MOSCALU, Emil, *Die frühhallstattzeitlichen Gräber von Meri (Gem. Vedea, Kr. Teleorman)*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 77–86.
MOSCALU, Emil, BEDA, Cornel, *Bujoru. Un tumul cu car-cazan votiv aparținînd culturii Basarabi*, în Thraco-Dacica 9, 1987, p. 23–47.
– *Bujoru. Ein Grabhügel der Basarabi-Kultur mit Votivkesselwagen aus Rumänien*, în PZ 66, 1991, 2, p. 197–218.
MOTZOI-CHICIDEANU, Ion, *s.v. Mormânt (în epoca bronzului)*, în Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României, III, București, 2000, p. 117–131.
– *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, în B. Hänsel (ed.), Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa, PAS 11, München-Berlin, 1995, p. 219–242.
MOZSOLICS Amália, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung*, în ActaArchHung 8, 1957, p. 119–156.
– *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1967.
– *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson*, în BerRGK 46–47, 1965–1966 (1968), p. 1–76.
– *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest, 1973.
– *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely*, Budapest, 1985.
– *Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló*, PAS 17, Kiel, 2000.

MÜLLER-KARPE, Hermann, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, în Römische-Germanische Forschungen 22, Berlin, 1959.
NECRASOV, Olga, *Evolution de la structure anthropologique de la Roumanie depuis le paléolithique jusqu'à nos jours et les problèmes qui s'y rattache*, în ARA 10, 1973, p. 3–19.
NECRASOV, Olga, HAIMOVICI, Sergiu, *Studiul materialului paleofaunistic din sondajele din anul 1958 de la Dănești*, în Materiale 8, 1962, p. 59–60.
NECRASOV, Olga, și colab., *Cercetări paleoantropologice privitoare la populațiile de pe teritoriul României* (I), în ArhMold 13, 1990, p. 173–224
NEMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V., *Zur Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe*, în Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, p. 297–316.
– *Typologische Fragen der relativen und absoluten Chronologie der Badener Kultur*, în SlovArch 39, 1991, 1–2, p. 59–90.
NÉMETI Ioan, *Descoperiri hallstattiene timpurii din zona Careiului*, în StCom Satu Mare 5–6, 1981–1982, p. 45–58.
– *Câteva considerații privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României*, în StCom Satu Mare 13, 1996, p. 27–55.
NESTOR, Ion, *Ein Bronze-Depot aus Moigrad, Rumänien*, în PZ 26, 1935, p. 24–57.
– *Sabia de bronz de la Boiu. Contribuții la studiul primelor săbii cu limbă la mâner din Europa Centrală*, în Sargetia 1, 1937, p. 155–209.
– *Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien*, în Marburger Studien, Darmstadt, 1938, p. 182–192 (= *Un topor de luptă din epoca de bronz*, în Buletinul Muzeului Militar 1, 1937, 1, p. 54–59).
– *Sur les débuts de la métallurgie du cuivre et du bronze en Roumanie*, în NÉH 1, 1955, p. 47–63.
– *Les grands problèmes de l'héritage de l'époque des métaux*, în Sources archéologiques de la civilisation européenne, Bucarest, 1970, p. 69–75.
NESTOR, Ion, ZAHARIA, Eugenia, *Sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze dans l'aire des civilisations de Cucuteni et Gumelnița*, în Dacia N.S 12, 1968, p. 17–44.
NICA, Marin, *Locuințe de tip Gârla Mare și hallstattian, descoperite în așezarea de la Ghidici, jud. Dolj*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 16–38.
NISTOR, Francisc, VULPE, Alexandru, *Depozitul de bronzuri de la Crăciunești (Maramureș)*, în SCIVA 25, 1974, 1, p. 5–18.
OANCEA, Alexandru, *Considérations sur l'étape finale de la culture de Monteoru*, în Dacia N.S. 35, 1981, p. 131–191.
OLEXA, Ladislav, *Nálezisko z doby bronzovej v Nižnej Myšli*, în SlovArch 40, 1992, p. 159–204.
– *Nižná Myšla*, Košice, 2003.
ORDENTLICH, Ivan, *Poselenija v Otomani v svete poslednich raskopok*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 115–138.
Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale, în Dacia N.S. 14, 1970, p. 83–97.

– *Contribuția săpăturilor arheologice de pe „Dealul Vida" (com. Sălacea, jud. Bihor) la cunoașterea culturii Otomani*, în StCom Satu Mare 2, 1972, p. 63–100.
PALINCAȘ, Nona, *Valorificarea arheologică a probelor ^{14}C din fortificația aparținând Bronzului târziu de la Popești (jud. Giurgiu)*, în SCIVA 47, 1996, 3, p. 239–295.
– *Câteva observații cu privire la utilizarea datelor radiocarbon*, în SCIVA 48, 1997, 1, p. 17–30.
Social Status and Gender Relations in Late Bronze Age Popești. A Plea for the Introduction of New Approaches in Romanian Archaeology, în Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 39–53.
PARE, C.F., *Der Zeremonial Wagen der Bronze- und Urnenfelderzeit: seine Entstenung, Form und Verbreitung*, în Vierrädige Wagen der Hallstattzeit, Monographien RGZM 12, Mainz, 1987, p. 25–67.
PARZINGER, Hermann, *Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus*, I–II, Römische-Germanische Forschungen 52, Mainz, 1993.
PATAY, P., *Probleme der Beziehungen der Bodrogkeresztúrer und der Badener Kultur*, în Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava, 1973, p. 353–365.
– *Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztúr-Kultur*, în BerRGK 55, 1974, p. 1–71.
PATEK Erzsébet, *Westungarn in der Hallstattzeit*, Weinheim, 1993.
PAUL, Iuliu, *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Alba Iulia, 1995, p. 164–197.
PAULIK, J., *Zur Problematik der Ostslowakei in der jüngeren Bronzezeit*, în Sbornik Slovenského Národného Múzea 62, 1968, p. 3–43.
PEARSON, P., *Mortuary Practices, Society and Ideology: an Ethnoarchaeological Study*, în I. Hodder (ed.), Symbolic and Structural Archaeology, Cambridge, 1982, p. 99–113.
PERNICKA, E., *Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit*, în JRGZM 37, 1990, 1, p. 21–129.
– *Die Ausbreitung der Zinnbronze im 3. Jahrtausend*, în B. Hänsel (ed.), Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas, Kiel, 1998, p. 135–147.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, în Materiale 1, 1953, p. 157–211.
– *Premisele civilizației geto-dacice*, în ArhMold 9, 1980, p. 63–68.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, FLORESCU, Marilena, FLORESCU, Adrian C., *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.
POPESCU, Dorin, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944.
– *Cercetări arheologice în Transilvania (IV). Prelucrarea aurului*, în Materiale 2, 1956, p. 196–250.
PRIMAS, Margarita, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet-Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, UPA 32, Bonn, 1996.
PROX, Alfred, *Die Schneckenbergkultur*, Kronstadt (Brașov), 1941.
RADU, Ortansa, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, în SCIV 24, 1973, 3, p. 503–520.

RANDSBORG, Klaus (ed.), *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 B.C.*, København, 1996.
REICH, Christine, *Das Gräberfeld von Szeremle und die Gruppen mit inkrustierter Keramik entlang der mittleren und der unteren Donau*, Berlin, 2006.
RENFREW, Colin, *The Autonomy of the South-East European Copper Age*, în PPS 35, 1969, p. 12–47.
– *Varna and the Social Context of Early Metallurgy*, în Antiquity 52, 1978, 206, p. 199–203.
ROGOZEA, Petru, *Balta Sărată Cultural Group Ceramics. Ceramic Artifacts Decoration and Shapes Typology*, în Thraco-Dacica 16, 1995, 1–2, p. 81–86.
ROMAN, Petre, *Cultura Coțofeni*, București, 1976.
– *Die Glina III-Kultur*, în PZ 51, 1976, 1, p. 26–42.
– *Probleme în legătură cu perioada timpurie a epocii bronzului și începuturile culturii Otomani*, în SCIVA 35, 1984, 3, p. 266–274.
– *Perioada timpurie a epocii bronzului pe teritoriul României*, în SCIVA 37, 1986, 1, p. 29–55.
ROMAN, Petre, DODD-OPRIȚESCU, A., JÁNOS, P., *Beiträge zur Problematik der schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Mainz am Rhein, 1992.
ROMAN, Petre, NÉMETI, I., *Descoperiri din perioada timpurie (pre-Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*, în SCIVA 37, 1986, 3, p. 198–232.
ROMAN, Petre, PÁL, János, CSABA, Horváth, *Cultura Jigodin. O cultură cu ceramică șnurată în estul Transilvaniei*, în SCIV 24, 1973, 4, p. 559–574.
ROTEA, Mihai, *Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei*, în Thraco-Dacica 14, 1993, 1–2, p. 65–86.
– *Grupul Copăceni*, I, Cluj, 2003.
RUOFF, U., *Die dendrochronologische Methode*, în Antiqua 15. Veröffentlichungen der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, Basel, 1986, p. 19 și urm.
RUSU, Mircea, *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit in der mittlere Hallstattzeit*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 177–210.
– *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în Bronz D și Hallstatt A*, în AMN 9, 1972, p. 29–63.
– *Începuturile metalurgiei fierului în Transilvania*, în In memoriam C. Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 349–360.
RYCHNER, Valentin, *Stand und Aufgaben dendrochronologischer Forschung zur Urnenfelderzeit*, în Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Monographien RGZM, 35, 1995, p. 455–487.
SANDARS, Nancy K., *The Last Mycenaeans and the European Late Bronze Age*, în Antiquity 38, 1964, 152, p. 258–262.
– *Prehistoric Art in Europe*, London, 1968.
– *From Bronze Age to Iron Age: a sequel to a sequel*, în J. Boardman, M.A. Brown, T.G.E. Powell (ed.), The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C.F.C. Hawkes, London, 1971, p. 1–29.

SANGMEISTER, Eduard, *Aufkommen der Arsenbronzen in SO-Europa*, în Actes VIIIe Congrès UISPP I, Beograd, 1971, p. 109–129.

SAVA, E., *Relații între cultura Mnogovalikovaia dintre Nistru și Prut și cultura Monteoru*, în Thraco-Dacica 12, 1991, p. 15–37.

– *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII–XII î.e.n.)*, în Thraco-Dacica 15, 1994, p. 141–158.

– *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnester und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel, 2002.

SCHUBERT, Eckehart, *Zur Frage der Arsenlegierungen in der Kupfer- und Frühbronzezeit Südosteuropas*, în Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W.A. von Brunn, Mainz, 1981, p. 447–460.

SCHUSTER, Cristian, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței superioare*, București, 1997.

SHALEV, S., *Two Different Copper Industries in the Chalcolithic Culture of Israel*, în J.-P. Mohen, C. Éluère (ed.), Découverte du métal, Paris, 1991, p. 413–424.

SHERRATT, A., *The Secondary Products Revolution of Animals in the Old World*, în World Archaeology 15, 1982, p. 90–104.

– *What Would a Bronze-Age World System Look Like? Relations between Temperate Europe and the Mediterranean in Later Prehistory*, în Journal of European Archaeology 1–2, 1993, p. 1–58.

SMIRNOVA, Galina I., *Complexe de tip Gáva-Holbirady – o comunitate cultural-istorică*, în SCIVA 25, 1974, 3, p. 359–380.

– *Componentele tracă și ilirå în cultura hallstattiană timpurie în ținuturile pericarpatice*, în Symposia Thracologica 9, 1992, p. 246–247.

– *Zur Frage der thrakischen und illyrischen Komponenten in der Frühhallstattkultur des Vorkarpatenraums*, în Thraco-Dacica 14, 1993, p. 91–99.

SOMMERFELD, Christoph, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*, Berlin, 1994.

SOROCEANU, Tudor, *Hortfunde und befestigte Anlagen in Transsilvanien*, în Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa, Berlin-Nitra, 1982, p. 363-376.

– *Studien zur Mureș-Kultur*, Buch am Erlbach, 1991.

– *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în T. Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien, PAS 10, Berlin, 1995, p. 15-80

SOROCEANU, Tudor (ed.), *Brozefunde aus Rumänien*, I, Berlin, 1995; II, Bistrița-Cluj, 2005; III, Bistrița-Cluj, 2008.

SOROCEANU, Tudor, RETEGAN, A., *Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens*, în Dacia N.S. 25, 1981, p. 195–229.

SPROCKHOFF, Ernst, *Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum*, în JRGZM 1, 1954, p. 28–110.

STEIN, Frauke, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, Bonn, 1976.

STOIA, Adriana, *The Beginning of Iron Technology in Romania*, în The Bronze Age-Iron Age Transition in Europe. Aspects of Continuity and Change in European Societes cca 1200 to 500 B.C., Oxford, 1989, p. 43–67.

STRATAN, Ion, VULPE, Alexandru, *Der Hügel von Susani*, în PZ 52, 1977, 1, p. 28–60.

STUIVER, M., PEARSON, G.W., *High-Precision Calibration of the Radiocarbon Time Scale 500–2500 B.C.*, în Radiocarbon 28, 1986, p. 839–842.

– *High-Precision Bidecadal Calibration of the Radiocarbon Time Scale, AD 1950–500 B.C. and 2500–6000 B.C.*, în Radiocarbon 35, 1993, p. 1–23.

SZÉKELY Zoltán, *Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 1966.

ȘANDOR-CHICIDEANU, Monica, *Cultura Žuto Brdo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Cluj, 2003.

ȘANDOR-CHICIDEANU, Monica, CHICIDEANU, Ion, *Zu den Grabsitten der Periam-Pecica-Kultur*, în Dacia N.S. 33, 1989, p. 5–38.

TAINTER, J.A., *Social Inference and Mortuary Practices: an Experiment in Numerical Classification*, în World Archaeology 7, 1975, 1, p. 1–15.

TASIĆ, Nikola, *Bronzano doba*, în B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić (ed.), Praistoria Vojvodine, Novi Sad, 1974, p. 185–256.

TAYLOR, T., *Bronze and Iron Age in the Carpatho-Balkan Regions: Aspects of Social and Technological Change 1700–400 B.C.*, în The Bronze Age-Iron Age Transition in Europa. Aspects of Continuity and Change in European Societies, cca 1200–500 B.C., Oxford, 1989, p. 69–82.

TERŽAN, Biba, *Metamorphose – eine Vegetationsgottheit*, în B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (ed.), Interpretationsraum Bronzezeit. B. Hänsel von seinen Schülern gewidmet, Bonn, 2005, p. 241–261.

TUDOR, Ersilia, *Die Gruppe Brătești*, în Dacia N.S. 22, 1978, p. 73–86.

– *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südrumänien*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 59–76.

TÂRLEA, Alexandra, *Playing by the Rules: Swords and Swordfighters in the Mycenaean Society*, în Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 125–150.

UDRESCU, M., BEJENARU, L., HRIȘCU, C., *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

URSACHE, Corina-Nicoleta, *On the Zoomorphic Figurines at the Beginning of the Iron Age*, în SAA 6, 1999, p. 41–60.

URSULESCU, N., POPOVICI, D., *Considérations historiques concernant les fortifications hallstattiennes anciennes à l'est des Carpates*, în Prima epocă a fierului la gurile Dunării și în zonele circumcarpatice, Tulcea, 1997, p. 51–65.

URSUȚIU, Adrian, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj, 2002, p. 57–60.

VANCIUGOV, V.P., *Belozerskie pamjatniki v Severo-Zapadnom Pričernomorje*, Kiev, 1990.

VASILIEV, Valentin, *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania*, în AMN 20, 1983, p. 33–57.
– *Les recherches consacrées au Premier âge du fer en Transylvanie. Résultats et problèmes*, în Thraco-Dacica 16, 1995, p. 93–98.
– *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie*, Bucarest, 1995.
VASILIEV, Valentin, ALDEA, Ioan Alexandru, CIUGUDEAN, Horia, *Civilizaţia dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuţii arheologice: aşezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991.
VLADÁR, Jozef, *Praveká plastika*, Bratislava, 1979.
VULPE, Alexandru, *K voprosu o periodizacii bronzovogo veka v Moldove*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 105–122.
– *Les phases de la civilisation de Tei à la lumière des fouilles de Novaci*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 319–329.
– *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (die Basarabi-Kultur)*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 105–132.
– *Archäologische Forschungen und Historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, în MemAnt 2, 1970, p. 115–213.
– *Începuturile metalurgiei aramei în spaţiul carpato-dunărean*, în SCIV 24, 1973, 2, p. 207–216.
– *Einige Bemerkungen über die mittlere und die späte Bronzezeit im Norden Rumäniens*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 69–76.
– *Zu den Anfängen der Kupfer- und Bronzemetallurgie in Rumänien*, în Actes du IXe Congrès UISPP, Nice, 1976, p. 135–175.
– *Puncte de vedere privind istoria Daciei preromane*, în RdI 32, 1979, 12, p. 2261–2284.
– *Zur Definiton und Verbreitung der Basarabi Kultur*, în Materialj saveza arheoloških društva Jugoslavije, 9, 1981, p. 179–188.
– *Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilisation. Die Basarabikultur*, în Dacia N.S. 30, 1986, p. 49–90.
– *Arta aurului la tracii nordici în concepţia lui Vasile Pârvan*, în ArhMold 11, 1987, p. 21–25.
– *Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im Unteren Donaugebiet*, în Starinar 40–41, 1989–1990, p. 105–111.
Zur Deutung und Datierung des Hügels von Susani im Banat, în Transeuropam. Festschrift für M. Primas, Bonn, 1995, p. 81–88.
– *Spaţiul egeo-anatolian şi Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului*, în Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice si Arheologie, seria 4, tom 21, 1996, p. 33–47.
– *Deponierungen, Opferstätten und Symbolgut im Karpatengebiet*, în Archäologisches Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas, Bonn, 1996, p. 517–534.

– *Consideraţii privind începutul şi definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România*, în M. Cihó, Vl. Nistor, D. Zaharia (ed.), Timpul istoriei I. Memorie şi patrimoniu. In honorem emeritae Ligiae Bârzu, Bucureşti, 1997, p. 37–50.
– *Tezaurul de la Perşinari. O nouă prezentare*, în CCDJ 15, 1997, p. 265–301.
VULPE, Alexandru, LAZĂR, Valeriu, *Die Nackenscheibenaxt von Bogata in Mittelsiebenbürgen (Rumänien)*, în Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für B. Hänsel, Espelkamp, 1997, p. 303–311.
VULPE, Alexandru, MIHAILESCU-BÎRLIBA, Virgil, *Tezaurul de la Rădeni-Neamţ*, în MemAnt 12–14, 1980–1982, p. 41–63.
WARREN, P., HANKEY, V., *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol, 1989.
WERNER, Joachim, *Mykenae-Siebenbürgen-Skandinavien*, în Atti del I Congresso Internazionale di Preistoria e Protostoria Mediterranaea, 1950, [Firenze, 1952], p. 293–309.
ZAHARIA, Eugenia, *Die Lockenringe von Sărata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 103–134.
– *Das Gräberfeld von Balinteşti-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau*, în Dacia N.S. 7, 1963, p. 139–176.
– *Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Medias 1958*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 83–104.
– *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru*, în Dacia N.S. 31, 1987, 1–2, p. 21–49.
– *La culture de Monteoru. Sa deuxième étape de développement à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 23–51.
– *La culture de Monteoru. La IIIe étape MIc$_2$ Les fouilles de Sărata Monteoru (dép. de Buzău)*, în Dacia N.S. 35, 1991, p. 61–91.
– *La culture Monteoru. Les IVe-Ve étapes. Les fouilles de Sărata-Monteoru*, în Dacia N.S. 37, 1993, p. 15–38.
ZAHARIA, Eugenia, MORINTZ, Sebastian, *Cercetarea Hallstattului timpuriu în România*, în SCIV 16, 1965, 3, p. 451–462.

Partea a II-a

LA ÎNCEPUTURILE ISTORIEI

Capitolul IV
DACIA ÎNAINTE DE ROMANI

Tema implică o abordare de sinteză arheologico-istorică. Se cuvine însă să atragem atenţia asupra pericolului de a amesteca metodele celor două discipline. Tratarea perioadei de faţă se întemeiază preponderent pe rezultatele cercetărilor arheologice. Apariţia primelor relatări scrise despre evenimente, locuri şi popoare de la sfârşitul secolului al VI-lea sau din secolul al V-lea a.Chr. pun într-o lumină vie materialele arheologice, permiţând chiar deducerea unor stări de fapt dincolo de limitele izvorului literar, atât în spaţiu, cât şi înapoi în timp, dar nu există nici o justificare de a conferi interpretării datelor istorice o valoare de premisă pentru ordonarea materialului arheologic sau invers. Metodele arheologiei au caracteristici deosebite de cele ale criticii de text, oferă un anumit coeficient de probabilitate ipotezelor formulate, în timp ce critica de text ne înfăţişează o imagine reconstituită pe baza altor coeficienţi de probabilitate. Concluziile la care se ajunge, folosind constant această regulă, pot părea şovăitoare. Credem, însă, că acesta este stadiul în care se află astăzi cercetarea. Nu trebuie să-i cerem mai mult decât poate oferi, iar formularea, în unele cazuri, a mai multor soluţii, ca rezultat al unor construcţii de ipoteze diferite, nu este îndreptăţită să dea naştere unor sentimente de descurajare sau să lase o impresie de nesiguranţă în metodele şi eforturile desfăşurate până în prezent. Ştim considerabil mai mult decât în anii '20, când a apărut prima mare sinteză arheologico-istorică asupra acestei perioade — *Getica* lui Vasile Pârvan —, dar formulările din zilele noastre sunt mai puţin categorice, ele năzuind, prin introducerea factorului de probabilitate, să înfăţişeze cât mai fidel complexitatea fenomenelor studiate, să delimiteze mai strict datele certe de cele obţinute cu diferite grade de probabilitate. Dacă, în unele cazuri, vom prezenta ipoteze mai mult sau mai puţin diferite, o facem cu scopul de a aviza pe cititorul studios asupra posibilităţilor de interpretare a materialului factic obiectiv, oferind astfel posibilitatea de a aprecia singur ponderea pe care una din ipoteze o poate căpăta în raport cu alta, în urma apariţiei unor noi descoperiri. Desigur, este firesc să accentuăm ipoteza care, după capacitatea noastră de a analiza datele materiale, istorice şi filologice, ni se pare a avea cele mai multe şanse de viabilitate, dar nu ignorăm nici un moment posibilitatea ca noi elemente să schimbe raportul de probabilitate. Mai trebuie subliniat faptul că în cazul interpretării fenomenelor de cultură materială prin prisma izvoarelor literare se cere o formulare cât mai amănunţită cu putinţă a cronologiei

datelor arheologice. Din păcate, această operațiune nu poate fi decât rareori dusă la îndeplinire cu bune rezultate. Datarea unui material arheologic este, prin esență, sensibil mai vagă, respectiv oferă un spectru cronologic mai larg decât cel al evenimentelor istorice. În stadiul actual ne declarăm mai mult decât mulțumiți dacă obținem o precizare de ± 50 de ani, ceea ce, proiectat în succesiunea evenimentelor, reprezintă totuși un interval mult prea larg. O corecție de 50 de ani poate schimba radical interpretarea istorică propusă pentru fenomenul de cultură materială studiat.

a. Izvoare scrise

Informația istorică scrisă a ajuns din antichitate până la noi sub trei forme: literare, epigrafice (aici se includ și legendele monedelor și ale ștampilelor de olar) și papirologice.

Izvoarele literare cuprind în principal scrierile istoricilor și geografilor, dar nu rareori și pe cele ale poeților, dramaturgilor sau de altă natură. În total, ele reprezintă doar o infimă cantitate din ceea ce s-a scris în antichitate. Majoritatea operelor, între care și unele de mare valoare istorică, s-au pierdut și le posedăm doar sub formă de fragmente. Dar chiar și așa, această categorie de surse constituie principala bază pentru reconstituirea istoriei, religiei, structurilor sociale și politice ale populațiilor care au trăit în spațiul carpato-dunărean în mileniul I a.Chr. și în primele veacuri ale celui următor. În stadiul de față există puține șanse să se mai descopere noi manuscrise din cele copiate cu sârguință în mânăstirile evului mediu, așa încât această sursă se poate considera ca fiind practic epuizată. Întreaga cercetare filologică critică se concentrează pe redarea cât mai corectă a textelor, a interpretării lor și a depistării surselor ce au fost folosite de respectivii autori (*Quellenkunde* = studiul surselor). Datele oferite de aceste izvoare referitor la protoistoria Daciei preromane vor fi analizate în capitolele ce urmează. Aici ne vom mulțumi numai cu o prezentare generală, insistând asupra metodelor de abordare și de interpretare a textelor.

Apariția unei scrieri istorice la greci a fost condiționată de reunirea într-un anume moment (secolul al VII-lea a.Chr.) și într-un anumit loc (coloniile grecești de pe coasta de vest a Anatoliei) a unei serii de factori. Astfel, preluarea de la orientali (în special fenicieni) a unui sistem de scriere a permis transliterarea sunetelor specifice limbii elene și, totodată, de a consemna în scris fapte reale sau imaginare. Odată cu răspândirea artei de a scrie și de a citi, se năștea și spiritul critic prin care s-a urmărit făurirea unei imagini reale a lumii înconjurătoare, independentă de cea a miturilor și a tradițiilor religioase.

Datorită contactului cu diferite civilizații orientale (microasiatice, asiro-babiloniene, feniciene, chiar și egiptene) grecii din coloniile Asiei Mici au trebuit să facă un apreciabil efort de selectare și examinare critică a respectivelor influențe culturale și spirituale. Rezultatul a fost o siguranță de orientare într-o lume călăuzită de tradiții, nu o dată contradictorii, și s-a concretizat prin apariția filosofiei grecești timpurii, a dezvoltării

științelor matematice și astronomice și, ca o consecință, a unei istoriografii critice[1]. Scrierea istorică critică presupunea o orientare în timp și în spațiu. De aceea, atât istoria cât și geografia au aparținut inițial sensului de ἱστορίη (de la verbul ἱστορέω: „caut să cunosc, să relatez în scris ceea ce am cunoscut“ etc.).

Așa se explică de ce primii istorici – numiți și logografi – sunt în fapt geo-istorici. Cel mai important dintre ei a fost Hekataios din Milet (cca 550 – începutul secolului al V-lea a.Chr.), din a cărui operă, cunoscută sub titlul *Descrierea* sau *Înconjurul lumii*, însoțită de harta perfecționată a celeia schematice realizate de filosoful Anaximandros din Milet, s-au păstrat aproximativ 350 de fragmente.

Cele mai multe ne-au parvenit prin lexicografii din antichitatea târzie sau de epocă bizantină și menționează doar localități și popoare, grupate în două zone geografice: Europa și Asia, și care nu de puține ori conțin și scurte mențiuni cu caracter istoric. Valoarea acestor informații este de primă mână. Ele exprimă realitatea prezentă redată prin mărturie directă sau preluată de la călătorii (corăbierii) greci, care străbăteau cu regularitate întinderile Mării Mediterane și ale Mării Negre. Navigația se făcea mai ales prin cabotaj (de-a lungul coastelor), ceea ce explică și preocupările pentru descrierea sinuozităților acestora și a locurilor de acostare.

Din păcate sunt prea puține datele din această vreme care se referă direct la teritoriul țării noastre (vezi cele trei fragmente ale lui Hekataios cu privire la zona Dobrogei; cap. IV, p. 432), dar atât opera lui, cât și a altor logografi au servit ca sursă unor istorici și geografi de mai târziu. Printre cei dintâi care au beneficiat și de informația logografilor a fost Herodot din Halicarnas (născut între 490 și 480, mort puțin după 430 a.Chr.), pe care Cicero (*De legibus* I, 1, 5) l-a supranumit *pater historiae*, denumire rămasă până astăzi. Opera lui, păstrată în întregime, este un imens izvor de informații geografice, etnografice, de istoria religiilor, de antropologie culturală, toate integrate într-o structură ce s-a voit a fi istorică, a prezentării confruntării dintre lumea orientală și cea elenă, al cărei apogeu a fost atins prin războaiele medice din primele decenii ale secolului al V-lea a.Chr.

În cazul de față, cel mai important aspect al operei lui Herodot pentru istoria țării noastre este cel al credibilității informației. Neexistând nici o sursă independentă care să confirme sau să infirme cele descrise de Herodot în urma călătoriilor sale, s-a iscat, în critica filologică modernă, o diversitate de opinii privitoare la veridicitatea acestor informații.

Astfel, pe de o parte s-au distins concepții potrivit cărora se consideră demn de crezare tot ceea ce Herodot afirmă că a văzut sau auzit, pe de alta însă concepții care *in extremis* pun sub semnul întrebării atât călătoriile, cât și informația conținută în *Istorii*, considerând totul o ficțiune literară, al cărei scop a fost prezentarea în proză a epopeii marii confruntări greco-persane; deci un fel de Homer în proză. Dar textul de față nu își propune să examineze nenumăratele păreri exprimate despre Herodot. Deși, cel ce semnează aceste

[1] Cf. K. von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung. Von den Anfängen bis Thukydides*, Berlin, 1967, p. 23 urm.

rânduri este înclinat să vadă în informaţia herodoteică o sursă primară sau secundară de valoare, nu trebuie în nici un caz ignorate şi respinse ***ab initio*** argumentele aduse de aşa-zişii „denigratori" ai părintelui istoriei[1].

Oricum va fi fost, înclinăm să credem că datele oferite de Herodot reflectă, direct sau indirect, realitatea. Desigur, este important să ştim dacă avem de a face cu mărturii personale sau preluate direct de la persoane reale sau dacă respectivele date provin doar din cărţi şi din povestirile culese în pieţele publice ale oraşelor greceşti pe unde Herodot a călătorit. Este însă sigur că nimic n-a fost „inventat", ci cel mult „prelucrat" prin prisma mentalităţii autorului şi a epocii în care a trăit.

Descoperirile arheologice au confirmat, nu o dată, informaţia lui Herodot (vezi mormintele atribuite sciţilor, datele despre localizarea agatirsilor, cap. IV). Dar în opera lui se află şi destule prezentări care nu corespund realităţii (precum: dimensiunile Babilonului, măsurarea dimensiunilor Mării Negre etc.), care constituie argumente temeinice în favoarea tezei că nu tot ceea ce se relatează în opera sa se întemeiază pe observaţie sau examinare critică a surselor. De asemenea, multe informaţii care reflectă o realitate, fie geografică, etnografică sau istorică, sunt prezentate confuz, fapt ce a dus la formularea unei multitudini de ipoteze cu privire la identificarea şi interpretarea lor (vezi, între multe altele, hidronimia Sciţiei sau cea a bazinului carpato-dunărean).

Herodot, după obiceiul vremii, nu-şi citează sursele de la care şi-a preluat informaţia. Pe Hekataios îl aminteşte doar atunci când polemizează cu el. În alt loc (IV, 36) afirmă că „mulţi care au scris înconjururi (voiajuri în jurul) ale pământului...", ceea ce dovedeşte că în afară de Hekataios au fost consultate şi alte surse literare. De altfel, puţinul pe care-l cunoaştem despre viaţa lui Herodot, din două scurte note din lexiconul bizantin *Souda* (Suidas), ni-l prezintă ca provenind dintr-o familie „de vază" şi având un unchi poet renumit, prin urmare dintr-un mediu cultivat proeminent.

Din cele succint expuse aici, rezultă că informaţiei referitoare la spaţiul carpato-dunărean, aşa cum a fost prezentată de Herodot, trebuie să i se dea crezare, chiar dacă acest lucru este de luat *cum grano salis*. Nu vom şti niciodată cât din această informaţie i se datorează lui Hekataios sau unui alt logograf şi cât provine din cele auzite de Herodot însuşi. Important de reţinut este faptul că, fiind originar din Halicarnas, colonie dorică din partea de sud-vest a Asiei Mici, înglobată la data respectivă în Imperiul persan, Herodot a manifestat, nu o dată, în opera sa o anume tendinţă de imparţialitate în judecarea neamurilor negreceşti, mai cu seamă a perşilor, fapt care i-a şi adus reproşul de a fi fost „barbarofil". De asemenea, prin metoda versiunilor alternative, frecvente în opera sa,

[1] Citâm selectiv: H. Panofsky, *Questionum de historiae Herodoteae fontibus*, Diss. Berlin, 1885; D. Fehling, *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin-New York, 1971; F. Hartog, *Le miroir a'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris, 1980; S. West, *Scythians*, în E. J. Bakker, I. J. F. De Jong, H. Van Wees (ed.), Brill's Companion to Herodotus, Leiden-Boston-Köln, 2002, p. 437–456, cu bibliografie. Reacţii la: K. Pritchett, *The Liar School of Herodotus*, Amsterdan, 1993. În general despre viaţa, personalitatea şi credibilitatea lui Herodot: Ph.-E. Legrand, *Hérodote. Introduction*, Paris, 1932.

Herodot s-a vrut şi un prezentator critic al informaţiei culese (vezi şi pasajul despre religia geţilor, cap. IV), chiar dacă de multe ori acest aspect critic este doar aparent.

Dacă Herodot este considerat, pe drept sau pe nedrept, „părintele istoriei", cel ce a devenit întemeietorul istoriei ştiinţifice a fost Tucidide (cca 450– post 404 a.Chr.). Prin metoda sa riguroasă de culegere şi selectare a informaţiei, tot ceea ce afirmă în opera sa, intitulată, după moartea sa, *Războiul peloponesiac*, este demn de crezare. Fără a mai lua în discuţie aici valoarea excepţională a operei tucidideice, a filosofiei istoriei, aspecte care caracterizează geniul acestui autor, se cuvine precizat că celor câtorva informaţii referitoare la tracii odrysi şi la geţi, cu caracter marginal faţă de tema tratată în opera sa, trebuie să li se acorde credit total. Datorită acestor menţiuni putem să ne făurim o imagine credibilă asupra structurii sociale şi politice a tracilor sud-dunăreni din secolul al V-lea a.Chr. Aceste informaţii, completate cu mărturiile oculare ale lui Xenofon (cca 435–355 a.Chr.) (*Anabasis*, VII), ne îngăduie să interpretăm, într-o formă cât mai plauzibilă, şi bogatele descoperiri arheologice (tezaure şi morminte fastuoase din secolele al V-lea şi al IV-lea a.Chr), aflate pe teritoriile Bulgariei şi României.

Operele istoricilor şi geografilor din secolele al IV-lea şi al III-lea a.Chr. ne sunt cunoscute doar prin pasajele citate de autori mai târzii sau prin aprecierile făcute de aceştia. Fără îndoială, aceste lucrări istoriografice vor fi conţinut şi informaţii privitoare la regiunile carpato-dunărene. Ceea ce a ajuns la noi prin fragmentele păstrate este însă nesemnificativ. Este cazul operelor lui Theopompos, Ephoros (primul care a încercat să compună o istorie „universală"), Phylarchos, a numeroşilor istorici care au scris despre Alexandru cel Mare şi despre diadochi, despre geografii elenismului timpuriu şi a multor altora. Este firesc să credem ca un geo-istoric precum Demetrios din Callatis (născut la Odessos), care a scris spre sfârşitul secolului al III-lea a.Chr. o lucrare în 20 de cărţi despre Europa şi Asia, să fi consemnat şi date preţioase despre ţinuturile din care era originar; dar opera sa — apreciată în antichitate ca o bună descriere geografică — s-a pierdut şi ceea ce a fost citat într-un poem în versuri, al cărui autor este astăzi citat sub numele Pseudo Skymnos, nu este foarte relevant.

Când civilizaţia greacă s-a extins peste uriaşele întinderi ale vechilor regate orientale, rezultat al cuceririlor lui Alexandru şi al întemeierii marilor regate elenistice, a apărut şi s-a dezvoltat rapid filosofia stoică, ideologie universalistă, deosebită de individualismul diferitelor curente filosofice născute în *polis*-ul grec din secolele VII–V a.Chr. Influenţa acestei ideologii, în cadrul căreia se acordă o atenţie specială şi neamurilor negreceşti (barbare), a înrâurit sensibil şi pe istoriografi începând din secolul al II-lea a.Chr. până în antichitatea mai târzie. Chiar şi un istoric de mare valoare, precum Polybios din Megalopolis (cca 200–120 a. Chr.) — al treilea mare istoric al antichităţii, cel mai apropiat prin metodele sale analitice de istoricul modern — a fost influenţat de curentele stoicismului.

Cel mai însemnat reprezentant al stoicismului din faza medie, Poseidonios din Apameia (cca 135–51 a.Chr.) a lăsat şi o cuprinzătoare operă istorică: tratarea perioadei dintre 146 şi 80–70 a.Chr., în 52 de cărţi şi o istorie a lui Pompeius, pare-se în trei cărţi. Ambele

s-au pierdut, dar au fost utilizate din plin de geo-istoricul Strabon din Amaseia (cca 65 a.Chr.– cca 20 p.Chr.). Potrivit ideologiei stoice, istoria trebuie tratată în mod universal. Judecarea proceselor istorice prin etalon stoic implica caracterul unitar, comunitar și de înrudire a tuturor popoarelor, în pofida diferențelor dintre ele: toate trebuie să dea socoteală voinței atotputernice a unității divine. De aici interesul pentru etnografie în dauna istoriei politice propriu-zise. Este o istorie a moravurilor, cu scop moralizator, acela de a influența capacitatea de conducere și comportamentul personalităților istorice (idee ce răzbește atât în opera lui Polybios, cât și în cea a lui Strabon).

Rezultatul acestei orientări istoriografice se reflectă foarte bine în opera lui Strabon — *Comentarii (sau memorii) geografice* (Γεωγραφικὰ ὑπομνήματα) în 17 cărți, păstrată integral, lucrare care urmează unei ample opere istorice în 43 de cărți, care trata, asemănător lui Poseidonios, răstimpul dintre 146–44 a.Chr. Din această lucrare nu s-au conservat decât câteva fragmente, dar se presupune, pe bună dreptate, că numeroasele pasaje cu caracter istoric și etno-istoric din *Geografie* provin din opera istorică.

Pentru istoria și geografia Daciei din secolele II–I a.Chr., opera lui Strabon constituie principalul izvor. Strabon se definește pe sine filosof stoic, ceea ce explică și preluarea multor informații de la Poseidonios și, de asemenea, ponderea mare a datelor referitoare la religie, obiceiuri, acțiunile moral- reformatoare ale lui Burebista, în contrast cu relativ mai succintele mențiuni geografice și de ordin istoric propriu-zise; toate aceste date sunt cuprinse în cartea a VII-a a *Geografiei*.

Printre numeroșii autori pe care i-a consultat Strabon și pe care, după obiceiul vremii, nu totdeauna îi citează nominal, se află și Timagenes, retor și istoric, ajuns prizonier în 55 a.Chr. la Roma, autor al unei lucrări cu caracter universal — *Despre regi* — pierdută, utilizată însă în mare măsură de istoricul roman Trogus Pompeius (*epoca augustee*). Și opera acestui din urmă scriitor s-a pierdut în antichitatea târzie, dar s-a păstrat sumarul (*prologi*), scris de un necunoscut, și un compendiu (*Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*), redactat de M. Iunianus Iustinus, foarte probabil în epoca antoninilor, care conține — se apreciază prin comparație cu *prologi* — cam o cincime din originalul lui Trogus. Se pare că și Trogus va fi fost influențat de ideile moralizatoare ale ideologiei stoice, preluate poate de la Timagenes.

Opera lui Trogus era intitulată *Istoriile Philippice*, titlul copiat după cel al istoricului Theopompos (cca 378–sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr.) și avea drept scop să prezinte „în limba latină istoria Greciei și a întregii lumi, pentru ca faptele grecilor să poată fi citite în limba noastră, precum ale noastre se citesc în grecește" (Prefața). Prin urmare, Trogus a scris istoria ținuturilor lumii cunoscute până la cucerirea lor de către romani. El a scris istorie greacă și elenistică din punctul de vedere al unui roman.

Pentru spațiul țării noastre sunt relevante informațiile despre acțiunile lui Filip al II-lea la Dunărea de Jos și ar fi fost de cea mai mare importanță conținutul cărții a 32-a în care fusese vorba despre „creșterile (*incrementa*) puterii dacilor sub regele Rubobostes", considerat de mulți istorici moderni, fie identic cu Burebista, fie un alt rege din secolul al II-lea a.Chr. (vezi cap. VIII).

De o însemnătate deosebită pentru istoria ținuturilor de la Dunărea de Jos în secolele IV–III a.Chr. sunt relatările păstrate în opera lui Diodor din Agyrion, supranumit și din Sicilia (secolul I a.Chr.–probabil până către 20 a.Chr.), o amplă compilație din lucrările unor autori mai vechi, în 40 de cărți, intitulată *Bibliotheca*. Această operă face parte dintr-un tip de lucrări foarte cerute la vremea respectivă de către cei ce doreau să se cultive rapid, fără a pierde vreme cu citirea marilor opere. Deși autorul se laudă în prefață că ar fi lucrat 30 de ani să-și strângă informația, în fapt el nici măcar nu s-a ostenit, din fericire pentru noi cei de azi, să uniformizeze și să prelucreze excerptele din autorii consultați, ci doar să le pună cap la cap după o ordine cronologică foarte generală; începe cu istoria Egiptului și a regatelor asiatice, trecând apoi la prezentarea miturilor grecești, dar și ale altor neamuri din Europa, a războaielor lui Alexandru și ale diadochilor, până la istoria expansiunii romane (ultimele evenimente relatate se petrec în anii 49–48 a.Chr.). Importanța operei lui Diodor pentru noi a fost apreciată de un mare filolog german, Eduard Schwartz, prin butada: „valoarea ei constă în faptul că autorul n-are nici-o valoare"[1]. Din păcate, în relatările din cărțile XIX–XXI, privind conflictul lui Lysimach cu tracii și cu geții lui Dromichaites, Diodor nu-și citează sursele, probabil mai multe (cel puțin două), inegale ca valoare (vezi cap. V, p. 475 și urm.).

Sub împăratul Augustus, în anul 8 p.Chr., începe exilul poetului Ovidius la Tomis, unde acesta își va găsi moartea în anul 18 p.Chr. În orașul de pe țărmul Pontului Euxin Ovidius va scrie și cele două cicluri de poezii *Tristia* (în cinci cărți) și *Epistulae ex Ponto* (în patru cărți), ambele urmărind să obțină revocarea edictului de exil, prin descrierea condițiilor aspre ale vieții de pe țărmurile Mării Negre. Lăsând de o parte valoarea poetică deosebită a acestor elegii, însemnătatea lor pentru istoria ținuturilor noastre a fost apreciată în mod diferit de cercetătorii moderni. Singurele fapte istorice certe evocate în poezii, confirmate și prin alte surse, sunt luptele purtate de romani pentru cucerirea cetății Aegyssus (anterioară anului 12 p.Chr.) și recucerirea cetății Troesmis, probabil în anul 15 p.Chr. Restul informației constă în descrieri, mult exagerate în sens negativ, ale climei, ale frecventelor invazii peste Dunăre, ale obiceiurilor barbarilor, inclusiv ale geților, despre vegetație („lipsa" viței de vie!). Atât datele despre climă, cât și cele despre vegetație conțin locuri comune, care urmăresc să evoce niște condiții greu de îndurat pentru un roman, obișnuit cu viața luxoasă din Italia, iar tabloul imaginat de poet pare mai potrivit stepelor nord-pontice decât Dobrogei. Atitudinea poetului față de geți este în general prietenoasă (spune că a făcut chiar poezii în limba getică!).

Numărul mare de locuri comune din scrierile antice despre popoarele și ținuturile de pe țărmurile Mării Negre, exagerările voite, mergând până la neverosimil, i-au făcut pe cercetători să abordeze doar cu multă prudență cele relatate în poezii. Un Ronald Syme se îndoiește de majoritatea descrierilor ovidiene[2], pe când cercetătorii români —

[1] Cf. E. Schwartz, *Griechische Geschichtsschreibung*, Leipzig, 1959, p. 35 urm.
[2] R. Syme, *History in Ovide*, Oxford, 1978.

în special Vasile Pârvan, Radu Vulpe, T. Naum, D.M. Pippidi — utilizează totuși, desigur cu nuanțe diferite, aceste scrieri ca izvor istoric, recunoscând prezența exagerărilor, inerente scopului urmărit de poet.

De o importanță deosebită pentru geografia și etnografia Daciei în secolul I p.Chr. sunt scrierile lui Pliniu cel Bătrân și ale lui Claudius Ptolemaeus. Primul, pe numele său C. Plinius Secundus (23-79 p.Chr.), este autor al unei lucrări intitulate *Naturalis Historia* în 37 de cărți, păstrată în întregime. Această vastă operă depășește cu mult obiectul „Istoriei Naturale", conținând și o considerabilă informație de natură geografică, etnografică, istorică, chiar și de istoria artei. Și acest autor este vădit influențat de ideologia stoică. Numărul mare de lucrări pe care le-a consultat și de autori pe care îi enumeră în prefață conferă operei sale o valoare de excepție ca sursă de informații. Datele despre ținuturile carpato-dunărene se află dispersate în cuprinzătoarea lui lucrare și conțin tot felul de informații de natura celor amintite mai sus.

Claudius Ptolemaeus (Klaudios Ptolemaios), celebru matematician, astronom, astrolog, filosof (teoria cunoașterii) și geograf, a trăit la Alexandria în vremea Antoninilor, până sub domnia lui Marcus Aurelius. Lucrarea sa, intitulată *Îndreptar geografic* (Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις) în opt cărți, scrisă în ultimii ani ai vieții sale, trebuie înțeleasă, în primul rând, ca fiind rezultatul preocupărilor sale matematice și astronomice aplicate în domeniul geografiei. Cum rezultă din spusele autorului (*Geographia* VIII, 2, 3), obiectul lucrării a fost să determine poziția fiecărei localități de pe pământ potrivit coordonatelor fixate astronomic. Cărțile II–VII cuprind circa 8 100 de denumiri, însoțite de datele privind longitudinea și latitudinea, calculate în grade, cu o precizie de aproape cinci minute. Sunt astfel descrise în următoarea ordine: Europa, Libia (Africa), Asia (vestul și centrul), India.

Alături de lista cu pozițiile așezărilor sunt indicate și nume de popoare, limitele unor ținuturi și cursul marilor fluvii cu principalele lor cotituri (cele referitoare la Dacia, Moesia și Thracia se găsesc în cartea a III-a; vor fi analizate mai jos, în cap. IV). Înainte de a muri, Ptolemeu a lucrat la o a doua ediție a *Geografiei*, care a rămas neterminată și a fost editată de un anume Agathodaimon din Alexandria (începutul secolului al III-lea p.Chr.), care este și autorul celor 26 de hărți construite de bună seamă pe baza coordonatelor lui Ptolemeu. Atât problema hărților ajunse la noi (în cazul Daciei sunt importante hărțile păstrate în codicele Vatopedi (pl. 48) și Urbinas 82, între care nu există deosebiri majore), cât și unele nepotriviri în unele manuscrise au dat naștere la discuții. În acest sens se cuvine menționat că studiul textului *Geografiei* lui Ptolemeu este încă departe de a se fi încheiat; ediția lui C. Müller și C.Th. Fischer de la sfârșitul secolului al XIX-lea, deși încă în uz, și-a pierdut de multă vreme actualitatea (recent a apărut o nouă ediție A. Stückelberger, G. Grasshoff, Basel, 2006). Principala sursă a lui Ptolemeu a fost Marinos din Tyr (în epoca lui Traian). Alte surse, cu certitudine utilizate, printre care foarte probabil și itinerariile de pe vestita hartă a lui Agrippa, pot fi deduse din textul *Geografiei*, dar sunt greu de dovedit.

Opera gotului romanizat Iordanes (în manuscrise apar și alte forme, precum Iornandis, Iornandes etc.), intitulată *Getica* este o istorie a trecutului „glorios" al goților, printre ai căror strămoși au fost, în mod deliberat, incluși și geții; confuzie de fapt preluată de la precursorii săi, poate de la Ablabius (secolul al V-lea p.Chr.), autor al unei istorii a goților, pierdută, citată de Iordanes. Principala sursă a lui Iordanes a fost Cassiodorus (cca. 490–583 p.Chr.) a cărui operă, *Istorie a goților* în 12 cărți, considerată plină de erudiție, n-a ajuns până la noi. Cercetătorii sunt de părere că majoritatea autorilor citați de Iordanes n-au fost de fapt consultați direct, ci preluați de la Cassiodorus. În cazul istoriei propriu-zise a geților, sursa de bază a fost lucrarea pierdută, *Geticele* (Γετικά) a retorului Dion Cocceianus din Prusa Bithyniei (supranumit „Gură de aur" – Chrysostomos) scrisă în vremea lui Traian. Acesta din urmă, adept al filosofiei cinice și stoice, a călătorit în Dacia în perioada care a precedat războaiele cu romanii, iar informațiile sale trebuie să fi fost de primă mână. De aceea, chiar și în forma în care ne-a parvenit, *Getica* lui Iordanes are o valoare deosebită. Se cuvine totuși menționat că Iordanes a ales din istoria geto-dacilor numai faptele glorioase ale acestora, omițând în mod voit toate înfrângerile. Așa, de exemplu, vom afla despre Burebista (Burvista, la Iordanes) și Deceneu (Dicineus) și despre Dorpaneus și victoriile acestuia asupra lui Oppius Sabinus și Cornelius Fuscus, dar nici o vorbă despre Decebal și cucerirea Daciei. Că aceste omisiuni au fost voite o dovedește faptul că în cealaltă lucrare a lui Iordanes, *Faptele romanilor*, războaiele lui Traian cu Decebal și alte izbânzi ale romanilor împotriva dacilor sunt menționate la locul lor (*Romana* 217, 247).

Luptele romanilor cu dacii și cucerirea Daciei au fost pe larg istorisite de Cassius Dio Cocceianus, din Niceea Bithyniei, în a sa *Istorie Romană*, în 80 de cărți, lucrare elaborată spre sfârșitul vieții, după 229 p.Chr. Cassius Dio a fost mare demnitar sub Commodus și Septimius Severus și a avut acces și la documente oficiale romane. Opera sa ne-a parvenit în mare parte, însă tocmai pasajele referitoare la războaiele dacice le cunoaștem doar prin scurtele rezumate de epocă bizantină ale lui Ioannis Xiphilinos și Zonaras. Acestea reprezintă principala sursă de informație despre acest important eveniment din istoria țării noastre.

Principalele izvoare literare ale antichității care se referă la istoria ținuturilor noastre au fost selectate și editate de George Popa-Lisseanu (*Dacia în autorii clasici*; volumul I, autorii latini; volumul II, autorii greci și bizantini, București 1943). Începând din 1964 s-a intenționat publicarea bilingvă a tuturor izvoarelor antice și bizantine privind istoria României: *Fontes Historiae Daco-Romanae*, I (1964); II (1970); III (1975) și IV (1982). Izvoarele referitoare la cele tratate în lucrarea de față sunt cuprinse mai ales în vol. I.

Trebuie remarcate și traducerile în română ale marilor opere istorice și geografice ale antichității, precum Herodot, Tucidide, Polybios, Titus Livius, Tacitus, Strabon, Cassius Dio etc., apărute, majoritatea, la Editura Științifică — din 1974, Editura Științifică și Enciclopedică — între anii 1960 și 1990; mai recent, din 2001, a început editarea în

traducere a operei lui Plinius (ed. Polirom, București). Aceste traduceri sunt însoțite de cuprinzătoare prezentări ale autorilor respectivi, de note și comentarii.

Pentru informații suplimentare este necesară și consultarea edițiilor critice ale textelor. Fragmentele din operele pierdute au fost editate de Carl Müller (*Fragmenta Historicorum Graecorum*, 1841–1873) și apoi de Felix Jakoby (*Die Fragmente der griechischen Historiker*, 1932–1958). Importante studii despre autorii antici se găsesc și în enciclopedia Pauly-Wissowa (RE).

Singurele de la care mai putem spera să aflăm noi informații sunt ***izvoarele epigrafice*** și ***papirologice***. În prima categorie se încadrează o mare varietate de *inscripții*, de la denumiri zgâriate în antichitate pe vase sau pe monumente (*graffiti*) până la diferitele tipuri de inscripții dăltuite pe piatră. Dintre acestea din urmă, decretele date în cinstea unor personalități din orașele grecești sunt cele în care se menționează cele mai importante date, atât despre istoria locală, cât și despre regiunile sau alte cetăți cu care cetatea respectivă se afla în relație. Așa de exemplu, în decretul dat în cinstea lui Acornion din Dionysopolis (Balcic), aflăm informații despre acțiunile lui Burebista, care completează în mod esențial puținele date referitoare la acest mare rege din textele literare (vezi cap. VIII, p. 639). Dar și alte categorii de inscripții pot fi susceptibile de a livra date istorice sau geografice de primă însemnătate. În această grupă se situează listele de preoți ale unui zeu sau listele de donatori pentru o anume instituție publică, inscripțiile votive în cinstea unei divinități sau, în epocă romană, a unui împărat, și, nu în ultimul rând, epitafurile, care conțin date despre funcțiile pe care defunctul le-a deținut de-a lungul vieții.

Pentru istoria Daciei preromane, cea mai mare parte a documentelor epigrafice provine din medii grecești, în special din coloniile din Pontul stâng. Cele redactate în latină sunt încă rare[1]. Totuși câteva sunt extrem de importante, precum tratatul dintre Roma și Callatis (vezi cap. VII) sau cele de pe urma cărora s-a reconstituit întreaga carieră a guvernatorului Moesiei, Tiberius Plautius Aelianus, implicată în evenimente privind istoria Daciei din secolul I p.Chr.; între acestea epitaful de pe mausoleul familiei Plautiilor de lângă Tibur, în Italia, este cel mai însemnat (vezi cap. IX).

Tot în categoria materialelor epigrafice se încadrează și inscripțiile de pe ștampilele imprimate pe diferite vase de lut, mai cu seamă cele amforice. Pe acestea din urmă, toate de proveniență grecească, se citește frecvent numele *astynomului* (magistratul însărcinat cu supravegherea economiei orașului) și, uneori, denumirea locală pentru luna anului în care a fost produsă amfora. Este evident că astfel de date pot fi importante pentru datarea contextului în care respectivele amfore au fost descoperite. Deocamdată s-au putut

[1] Inscripțiile grecești și latine descoperite în România și discutate în volumul de față sunt publicate în volumele *Inscripțiile din Scythia Minor, I. Histria* (D.M. Pippidi, 1983); *II. Tomis* (I. Stoian, 1987), *III. Callatis* (A. Avram, 1999); inscripții privind Dacia (*Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie* (I[e]-IIe), 2 vol., redactate de C. Petolescu (1996, 2001); documentele epigrafice aflate pe teritoriul Bulgariei au fost publicate de G. Mihailov în seria *Inscriptiones grecae in Bulgaria repertae* (5 volume apărute până acum). Cele referitoare la provinciile romane *Dacia* și *Moesia* vor fi discutate în vol. II.

parțial reconstitui liste de astynomi de pe amforele produse pe insulele Rhodos și Thasos sau în orașul Sinope. Studiul ștampilelor de pe amfore este în continuă dezvoltare. Dintre lucrările publicate în România menționăm aici volumele despre amforele descoperite la Histria și Callatis[1].

Documentele papirologice care să conțină informații despre istoria Daciei sunt foarte rare, datorită faptului că majoritatea papirilor provin din Egipt și din Orientul Apropiat. Descoperirea, în 1959, a unui sul de papir într-un mormânt de la Mangalia i-a luat prin surprindere pe arheologi, care n-au putut să-l restaureze; se știe doar că acesta va fi conținut un text poetic[2].

Dintre puținii papiri cu date referitoare la Dacia o importanța aparte revine papirului Hunt (după numele primului editor care l-a cumpărat din Egipt: A.S. Hunt, în 1925). Textul este un *pridianum*, un fel de „ordin de zi" al unei unități militare romane — *Cohors I Hispanorum ueterana* —, în care se menționează unde se aflau diferitele grupuri de soldați la momentul respectiv. Așa aflăm că un detașament se afla în garnizoană la Piroboridava, iar altul la Buridava, într-o expediție dincolo de Dunăre. Data respectivului *pridianum*, deși controversată, este foarte probabilă în preziua primului război dacic (textul papirului: în *Fontes* I, p. 467–471 cu principala literatură).

A. Vulpe

b. Izvoare numismatice

Din această categorie fac parte monedele emise de atelierele monetare de pe teritoriul țării noastre, cele ale cetăților grecești și cele ale geto-dacilor, precum și monedele emise în alte părți ale lumii antice, care au pătruns în spațiul nostru geografic. Capitalul la dispoziția istoricului este format din tezaure monetare, primele care au reținut atenția cercetătorilor și au prilejuit semnalări sau publicații mai mult sau mai puțin amănunțite, dar și din descoperiri izolate care, mai ales în anii de după al doilea război mondial, au fost valorificate tot mai insistent, completând în chip fericit datele privind pătrunderea și circulația monetară. De asemenea, merită să subliniem că nu sunt de neglijat nici monedele a căror proveniență nu poate fi precizată, mai ales când este vorba de cele emise în atelierele de pe teritoriul țării noastre și care, valorificate atent, pot aduce deslușiri interesante privind volumul și ritmul emisiunilor monetare într-o perioadă sau alta.

În cadrul acestui capitol introductiv vom trece în revistă principalele emisiuni monetare reprezentate în Dacia până la cucerirea romană. În capitolele din partea a doua din volumul

[1] V. Canarache, *Importul amforelor stampilate la Istria*, Bucuresti, 1957; A. Avram, *Les timbres amphoriques Thasos*, în Histria VIII, 1, București-Paris, 1996; N. Conovici, *Les timbres amphoriques. Sinope*, în Histria VIII, 2, București Paris, 1998; M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 127–282.

[2] D. M. Pippidi, *În jurul papirilor de la Derveni și Callatis*, în StCls 9, 1967, p. 203–210.

de față s-au dat, la locul potrivit, și unele detalii despre circulația monetară și a tipurilor de monede emise.

Precedate de monedele sub formă de vârfuri de săgeată, lingouri turnate anume în tipare bivalve începând de pe la 550 a.Chr., primul atelier care emite monede de formă tradițională, după circa 480 a.Chr., a fost cel al cetății Istros, ce bate didrahme de argint și diviziuni ale acestora, precum și monede de bronz[1]. Emisiunile de argint continuă până către 313 sau cel mult până în 280 a.Chr., însoțite, după anul 350 a.Chr., de monede de bronz realizate prin batere. În a doua jumătate a secolului al IV-lea, după circa 330, sau abia în ultimii săi ani, se deschide și atelierul monetar al cetății Callatis, care emite până către anul 280 a.Chr. drahme și diviziuni în paralel cu monede de bronz. Cercetări importante din ultimii ani au fost consacrate staterilor de aur și tetradrahmelor de argint de tip Alexandru cel Mare și Lysimach, emiși la Istros, Callatis și apoi și la Tomis, atelier ce se deschide după războiul din 256/255–253 a.Chr., când cetatea devine *polis*. Producția paralelă de monede de bronz continuă în toate cele trei ateliere până la 72–71, eventual până la mijlocul secolului I a.Chr., asigurând nevoile de monedă măruntă, în timp ce monedele de aur și argint erau consacrate comerțului mare, dar mai ales plăților pentru „protectorii" barbari ai cetăților ori recrutării de mercenari, așa cum se întâmplă în perioada războaielor mithridatice[2].

Tot monede grecești sunt cele emise pentru regii sciți din Dobrogea, de argint pentru Ataias și Saris, de bronz pentru Ailios, Akrosas, Charaspes, Kanites, Sariakes și Tanusa.

Evident, pentru problematica circulației monetare interesează unde se duc monedele emise în atelierele de la noi, dar și emisiunile străine care pătrund în cetățile pontice sau în teritoriul acestora într-o perioadă sau alta. Sunt de amintit monedele de electrum din Cyzic și cele de bronz de la Olbia, Panticapaion ori Chersones, care atestă legăturile cu Atena și cu regiunile nord-pontice. Prezența masivă a bronzurilor de la Filip al II-lea și Alexandru cel Mare la Istros este, de asemenea, de mare interes (despre circulația monetară în cetățile grecești din Pontul Stâng, vezi cap. VII).

În Dacia, monedele din spațiul nord-pontic sunt mai rare, în schimb pătrund în număr mare emisiunile de argint de la Filip al II-lea, mai ales postume, din perioada circa 317–294 a.Chr., și de bronz, ca și cele de la Alexandru cel Mare, de aur, argint și bronz. Imitațiile fidele după postumele de argint de la Filip al II-lea, probabil mai ales dunărene, sunt la originea monetăriei barbare de la noi pentru care furnizează

[1] Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000. Comunicări, studii și note, [București, 2001], p. 9–33.

[2] Idem, *Emisiunile monetare ale atelierelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î.Hr. – III). Un stadiu al problemei*, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, București, 1997, p. 56–70; vezi și, mai recent, idem, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VIe au Ier siècle av. J. C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, în Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero. Atti del XII Convegno organizzato dall'Università Federico II e dal Centro Internazionale di studi numismatici, Napoli 16–17 giugno 2000, [Roma, 2004], p. 27–70.

prototipul iconografic[1]. Pe lângă o componentă clară celtică, aceste emisiuni sunt, în ansamblu, geto-dacice. Foarte variată inițial, această monetărie, ce debutează în jurul anului 275 a.Chr., se împarte în două perioade principale, în cea de-a doua, din circa 150–70, eventual 50 a.Chr., numărul tipurilor se restrânge și îmbracă arii regionale mai mult sau mai puțin bine definite. Din prima fază timpurie principale sunt Rasa, Banat, Criciovia, Ramna, Agriș-Șilindria, cu numeroase variante, Tulghieș-Mireșu Mare — cu variantele respective, Crișeni-Berchiș, Tonciu, Sighet, Huși-Vovriești, tipurile Larissa și cu cap ianiform, Prundu-Jiblea și Niculițel-Parchiș, Ocnița-Cărbunești. Un loc aparte îl dețin monedele de tip Moskon, emise în Dobrogea secolului al III-lea a.Chr. (v. cap. VI, p. 551–555).

Din a doua fază avem tipurile Dumbrăveni, Adâncata-Mânăstirea, Vârteju-București, Inotești-Răcoasa, Cladova-Saschiz, Aninoasa-Dobrești, Medieșu Aurit, Aiud-Cugir, Răduleşti-Hunedoara, Petelea, Toc-Chereluș, ca și cele de tip Alexandru cel Mare-Filip al III-lea, având ca prototip o tetradrahmă emisă la Arados, în intervalul 323–316, și care încep să apară mai timpuriu decât s-a crezut, probabil încă din secolul al III-lea a.Chr. (v. cap. X, p. 793–796).

Din perioada de la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. și de la începutul celui următor avem în Dacia preromană o pătrundere masivă a drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia, ca și a tetradrahmelor din Thasos, însoțite în tezaure de cele ale Macedoniei Prima, emise, se pare, și mai târziu decât anii 158–148, răstimp avut în vedere de doctrina numismatică tradițională. Pătrund, de asemenea, ceva mai rar emisiuni de tetradrahme de tip Alexandru cel Mare emise la Odessos și Mesembria, ca și monede de bronz ale acestor cetăți ori tetradrahme târzii emise la Maroneia[2].

Alături de emisiunile grecești produse sub egida Romei, cum ar fi cele din cetățile Illyria și Thasos în principal, înregistrăm pătrunderea masivă a denarului roman republican în Dacia preromană, fenomen ce se plasează după anul 75 a.Chr. pe baza analizei tezaurelor monetare. Foarte interesant este fenomenul imitării locale a acestor monede. Pe lângă imitații ușor de detectat, ce prezintă alterări clare ale prototipului, avem și imitații fidele realizate prin batere, de tip Tilișca, numite așa după ștanțele descoperite acolo, dar și prin turnare, așa cum a dovedit cercetarea tezaurului de la Breaza încheiat sub Augustus. Dacă producerea lor este certă, discuția privind impactul lor economic sau, altfel spus, cât vor fi reprezentat ele în circulație alături de cei originali, emiși la Roma și în atelierele oficiale, rămâne deschisă, fiind exprimate atât poziția sceptică, negativistă[3], cât și opinii

[1] Elena Rențea, Gh. Poenaru Bordea, *Un important tezaur de monede istriene și tetradrahme postume Filip II, originale și imitații fidele*, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României, Chișinău, 24–26 septembrie 2002. Comunicări, studii și note, [București, 2003], p. 9–31.

[2] Pentru asocierea în depozitele monetare a unor specii menționate, vezi de exemplu C. Preda, Nona Palincaș, *A Tetradrachms Hoard from Settlement „A" at Popești (District Giurgiu)*, în Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 77–98.

[3] M. Crawford, *Imitation of Roman Republican Denari in Dacia*, în SCN 7, 1980, p. 51–52.

ultra optimiste, ce le acordă o mare pondere[1]. Pare limpede că datarea lor nu poate precede în nici un caz momentul pătrunderii masive a originalelor, fiind mai ușor de înțeles spre mijlocul secolului I a.Chr. și au continuat și la începutul Principatului, măcar până la Augustus și Tiberius. Teoria emiterii lor târzii, abia în perioada războaielor dacice, are nevoie de confirmări suplimentare.

Un capitol aparte, de cel mai mare interes cu aspecte încă enigmatice și controversate, este constituit de emisiunile de aur cu legende ΚΟΣΩΝ (v. cap. X, p. 802–805)., cu tipuri împrumutate de la denarii romani republicani, cu aspect de aurei, dar greutate de stateri grecești[2].

O problemă interesantă este cea a existenței reale a unei circulații monetare în absența emiterii de monede mărunte de bronz la geto-daci, ca și a pătrunderii sporadice a acestora din alte spații geografice. Pare clar că despre un fenomen similar celui din lumea clasică greco-romană nu poate fi vorba. Dar aceasta nu înseamnă că avem de-a face cu un imobilism al circulației monedelor emise în Dacia preromană sau pătrunse aici, realitatea numismatică indicând, destul de clar, că este vorba de distribuiri și redistribuiri, mai ales la nivelul aristocrației locale, a unor sume bănești, acumulate sub formă de tezaure, puse la adăpost în momente critice, în speranța unor viitoare recuperări. Evident, nu sunt de exclus însă și alte explicații. Această circulație cu un caracter specific privește în principal argintul, aurul părând a fi avut, în secolul I a.Chr., un alt regim, probabil de monopol regal, măcar în cazul ΚΟΣΩΝ-ilor. Foarte rar și numai în anumite cetăți getice (Popești, de pildă), există și descoperiri de monede de bronz, în cantități însă total insuficiente pentru a asimila circulația monetară de acolo cu cea clasică.

Pătrunderea denarilor imperiali înainte de cucerire este certă, dar pentru monedele de aur și, mai ales, de bronz este, de asemenea, clar că o parte relativ importantă a pătruns abia după anexarea Daciei la Imperiu.

După o epocă de pauză, atelierele cetăților vest-pontice de pe teritoriul țării noastre își reiau activitatea. Cel mai important a fost desigur cel tomitan, care emite cu o regularitate anume monede de bronz cu efigiile împăraților romani, începând de la Augustus, însoțite, se pare, și de emisiuni pseudo-autonome. La Callatis avem certitudinea unei emisiuni bilingve de la Nero, însoțită, poate, și de monede pseudo-autonome și nu este exclusă o activitate monetară sporadică și la Istros, aceasta înainte de reluarea și acolo a emiterii, mai mult sau mai puțin regulate, de monede de bronz, începând de la Antoninus Pius.

Evident, mijloacele de informare privesc datele intrate în circuitul științific în primul rând prin revistele de specialitate. În acest sens, cea mai veche este *Buletinul Societății Numismatice Române*, care a pornit la drum în 1904, dublat de *Cronica numismatică și arheologică* din

[1] Între alții, C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 345–352; M. Chițescu, *Tezaurul de la Poroschia (jud. Teleorman) și unele probleme privind monedele geto-dacice de tip roman republican*, în SCN 7, 1980, p. 53–70; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Die Münzstätte von Sarmizegetusa Regia*, în EN 2, 1992, p. 57–68.

[2] C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 226–233.

1920–1921 până în 1947. Din 1957 și-a început apariția *Studii și cercetări de numismatică*, iar din 1978 publicația *Cercetări numismatice* a Muzeului Național de Istorie. Pe lângă aceste publicații consacrate exclusiv numismaticii, numeroase articole de specialitate se regăsesc în sumarul altor reviste și culegeri de profil arheologic sau general-istoric. Bilanțuri ale descoperirilor monetare din România se află în cronicile apărute, începând cu 1958, în *Dacia* (o vreme și în SCIV) la care se adaugă cronici zonale de descoperiri monetare, cum ar fi cele apărute stăruitor în *Pontica*, pentru a da un singur exemplu.

Foarte importante sunt volumele consacrate problematicii numismatice în perspectivă istorică: *Histria III. Descoperirile monetare 1914–1970*, București, 1973 de C. Preda și H. Nubar; *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, de C. Preda; *Moneda antică la vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980, de Al. Sășianu; *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman type*, Oxford, 1981, de Maria Chițescu; *Economie și monedă. Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n.*, Iași, 1990, de V. Mihăilescu-Bîrliba și recenta sinteză a lui Constantin Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, ce acoperă întreaga problematică a emiterii și circulației monetare în Dacia și în zona litoralului României.

Gh. Poenaru Bordea

c. Tracii. Caracteristici generale și relații cu alte popoare

Delimitarea grupului de popoare trace se poate face mai ales prin confruntarea izvoarelor literare grecești despre datele etno-geografice referitoare la traci cu puținele resturi de limbă, în special toponime, antroponime sau glose (cuvinte disparate), păstrate în sursele antice în general. Datele arheologice nu sunt ele singure de mare folos, deoarece nu există nici un element care să fie specific doar grupului tracic.

Din cele cca 2 800 de nume proprii și cca 200 de glose (mai ales nume de plante), rezultă că tracii reprezentau un grup din familia de limbi indo-europene de-sine-stătător, deosebit de grupul illyric și de cel iranian al unora dintre sciți. Anumite elemente lexicale, dar și cele ce țin de construcția cuvintelor, apropie grupul tracic de cel al grupului de limbi balto-slave. Presupusele înrudiri cu limbile italice (deci și cu latina), formulate de neprofesioniști, și care au avut nu o dată și conotații politice, sunt total aberante și n-au nici o susținere lingvistică.

Țara și istoria. Țara locuită de triburi tracice cuprindea, potrivit informației literare din antichitate, ținuturile dintre țărmul nordic al Mării Egee și Carpații de Miazănoapte (populația costobocilor pare a fi fost cea mai nordică) și dintre coasta apuseană a Mării Negre și lumea illyrică[1]. În ceea ce privește aceasta din urmă, este greu de trasat o delimitare mai

[1] J. Wiesner, *Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volke des Balkanraumes*, Stuttgart, 1963, Chr. Danov, *Altthrakien*, Berlin-New York, 1976 (trad. rom. *Tracia antică*, București, 1976); M. Oppermann,
Tracii între arcul carpatic și Marea Egee, București, 1988.

precisă, datorită faptului că o serie de populații menționate în bazinele râurilor Axios (Vardar) și Morava au fost în antichitate categorisite, fie tracice, fie illyrice; este cazul, între alții, al *paionilor*, *dardanilor*, chiar și al *triballilor*. Este însă foarte probabil ca în zona de interferență dintre traci și illyri să se fi produs, în decursul mileniului I a.Chr., modificări în configurația triburilor respective (cu privire la aria triburilor nord-tracice vezi mai jos, cap. IV, f).

O serie de neamuri trace sunt cunoscute și în Asia Mică: *bithynii*, *thynii*, *mysii* și *frigii*. Ultimii numiți sunt și cel mai de timpuriu atestați, probabil încă din secolul al XII-lea a.Chr. Frigii sunt denumiți *muški* în textele asiriene, prima dată sub Tiglatpileser I (1112–1072); apoi sub Sargon II (722–705) se menționează un rege mušku, numit *Mitaa*, care ar corespunde numelui regelui frigian *Midas*, pomenit în surse grecești în anii '70 ai secolului al VII-lea a.Chr. ca luptându-se cu cimmerienii. Potrivit unei tradiții macedonene, menționată de Herodot (VII, 73), frigii ar fi migrat în Asia Mică, ceea ce ar părea a fi în sprijinul părerii multor cercetători, după care acest neam ar fi contribuit la distrugerea Regatului hitit, la începutul secolului al XII-lea, fapt ce ar fi și în concordanță cu descoperirile arheologice din nivelul VII b 2 de la Troia (vezi mai sus, cap. III, p. 283). Prezența tracilor în unele insule din nordul Mării Egee explică de ce o parte din această mare a purtat în antichitate numele *Mare Thracicum*[1].

Cele mai vechi mențiuni despre traci par a data încă din epoca miceniană. Termenul *Tre-ke-wi* din scrierea lineară B se aseamănă denumirii grecești Θρηίκη (ionic) sau Θρᾴκη, prin care este desemnată Tracia. Tracii apar apoi în epopeea homerică (frecvent în *Iliada*, o singură dată în *Odiseea*), deci în secolul al VIII-lea a.Chr. Evident, se aveau în vedere tracii ce se învecinau cu grecii. Despre alte triburi tracice aflăm mai ales de la Herodot, în secolul al V-lea a.Chr. Părintele istoriei afirmă că tracii sunt neamul cel mai numeros după inzi (V, 3), dar, așa rezultă din textul citat, sunt divizați în mai multe triburi, „fiecare purtând nume după ținutul în care locuiește". Aceasta era imaginea standard pe care grecii și-o formaseră despre mulțimea tracilor. Așa se reflecta în descrierea armatei regelui trac Rhesos, comparată cu un puhoi, în tragedia cu același nume atribuită lui Euripide. Așa va fi fost și impresia produsă grecilor de imensa armată a regelui trac Sitalkes, constituită, potrivit lui Tucidide (II, 98), din 150 000 de ostași, venită în 429, în ajutorul atenienilor. Desigur, astfel de imagini nu oglindesc neapărat realitatea. Tucidide este mai sceptic atunci când compară forța tracilor cu cea a sciților (II, 97, 5), descriindu-i pe aceștia din urmă aproximativ în aceeași manieră ca Herodot pe traci.

Din diferite izvoare literare ne sunt cunoscute numele a mai bine de 100 de triburi tracice. În afara celor de la nord de Balcani, despre care va fi vorba în capitolul următor, se remarcă, prin evoluția social-politică în secolele V–IV a.Chr., seminția *odrysilor* (Ὀδρύσαι, transliterarea odrizi sau odryzi, care apare la mulți autori, inclusiv la Vasile Pârvan, provine din transcrierea în română a pronunțării franceze sau germane a acestui etnonim și, prin urmare, n-ar mai trebui folosită). Odrysii locuiau în bazinul mijlociu și inferior al râului Hebros (Marița)[2].

[1] G.I. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo, 1916; Ch. Danov, *op. cit.*, p. 90 și urm.
[2] Ch. Danov, *op. cit.*, p. 222 și urm; Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace*, Oxford, 1998.

Potrivit părerii semnatarului acestor rânduri, acest neam ar fi fost în bune relații cu perșii, care, sub Darius, cuceriseră prin 514 a.Chr. și în anii următori, Tracia, inclusă în imperiu sub numele de *Skudra* (vezi și mai jos). După înfrângerea suferită de perși în încercarea de cucerire a Greciei (479 a.Chr.), aceștia abandonează, rând pe rând, fortărețele lor din Tracia, care sunt cucerite de atenieni (ultima pare a fi fost Doriskos, în 465). Odată cu retragerea armatei persane din Europa, se dezvoltă puterea odrysilor și, sub conducătorul lor, Teres I, ia naștere, cândva între 480 și 470, un regat ce a inclus o mare parte din triburile trace, extinzându-se până la Dunăre (cf. și Tucidide II, 97, care considera Regatul odrys „cel mai mare dintre cele aflate în Europa, între Golful Ionic și Pontul Euxin").

Este perfect plauzibil ca această formă de organizare superioară să se explice, în primul rând, prin moștenirea structurii ținutului aflat mai înainte sub dominația persană, satrapia (?) Skudra. Astfel, pentru odrysi, ca și pentru perși, Dunărea reprezenta frontiera nordică a regatului lor. Regii odrysi au avut nu o dată conflicte cu sciții, poate chiar începând cu primul lor rege, Teres, care i-o dă în căsătorie regelui scit Ariapeithes pe fiica sa. Astfel de căsătorii diplomatice sunt îndeobște rezultatul amortizării unor stări tensionate prealabile[1].

Urmașul lui Teres, Sitalkes, se confruntă cu regele scit Oktamasades, armatele celor doi întâlnindu-se pe Dunăre (evenimentul s-a produs cândva între 450 și 430, cf. Herodot IV, 80). Regatul odrys cunoaște, după moartea lui Sitalkes (424 a.Chr.), alternativ, perioade de diviziune și de reunificare. Sub Kotys (384–360), odrysii sunt din nou o forță importantă, iar bogăția lor se reflectă în tezaurele și inventarele bogate ale mormintelor princiare. Pe multe vase de argint apare gravat numele lui Kotys. După moartea acestuia, regatul se divide din nou, iar în 341 Filip al II-lea cucerește definitiv cea mai mare parte a Traciei, acțiune începută cu două decenii înainte.

În prima jumătate a secolului al IV-lea, sciții, sub regele lor Ataias (Atheas), pătrunseseră la sud de Dunăre (de presupus în Dobrogea și în zonele dintre Balcani și Dunăre) și se instăpâniseră peste o parte a posesiunilor odryse. În 339 a. Chr., Filip al II-lea, în calitate de cuceritor și de moștenitor al Regatului odrys, își consolidează frontiera la Dunărea de Jos, învingându-l pe Atheas, care, la o vârsta înaintată, moare în luptă (așa rezultă din surse, în special Trogus, *apud* Iustinus IX, 2). Din acest moment tradiția unui regat trac se va păstra în provincia (strategia) tracă a regatului Macedoniei (vezi cap. V).

Dintre neamurile rămase în afara Regatului odrys, pe lângă o serie de triburi de munteni din vestul Munților Rhodopi, de o importanță deosebită în sursele antice se bucură seminția *triballilor* (Τριβαλλοί), foarte probabil din grupul nord-tracic, deși unii greci îi socoteau ca illyri (de exemplu, Aristophanes, *Ornites*, 1528), sau la Steph. Byz.: Τριβαλλοὶ ἔθνος Ἰλλυριχόν). Țara triballilor cuprindea bazinul Timocului și se întindea, spre vest, până la râul Morava, iar spre est, probabil până la Iskar, cel puțin într-o fază mai târzie[2]. În

[1] A. Vulpe, *Autour de la fondation du Royaume Odryse*, în Al. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, București, 2000, p. 76–82.
[2] F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978, p. 9–130.

lupta cu aceștia cade, în 424 a.Chr., regele odrys Sitalkes. Pe la mijlocul secolului al IV-lea, puterea lor crescuse într-atât încât au fost capabili să întreprindă, în 376–375, o expediție de-a curmezișul Traciei (Diodor XV, 36), până la cetatea greacă Abdera, situată pe țărmul Mării Egee, la răsărit de gura râului Nestos (Mesto). Pe la mijlocul secolului al IV-lea, triballii se confruntă cu sciții lui Atheas (vezi cap. V). Și Filip al II-lea al Macedoniei are de furcă cu triballii, pe care, abia în 335 a.Chr., Alexandru cel Mare reușește să-i supună.

Civilizația. Prin vecinătatea cu grecii, triburile sud-tracice au fost de timpuriu puternic influențate de civilizația elenă, atât din punct de vedere social și economic, cât și cultural-religios. Dar nici influențele exercitate asupra grecilor din partea tracică nu sunt de neglijat. După tradiția greacă, Orfeu și Dionysos erau de origine tracică; numele lui Dionysos apare încă din vremea miceniană în texte (linear B). La Atena exista o comunitate tracă și se oficia cultul zeiței *Bendis* (echivalentul Artemidei). Din izvoarele literare ne sunt cunoscute numeroase încuscriri între prinți și regi traci cu personalități din lumea elenă, mai ales din pătura aristocratică. Un exemplu strălucit este chiar cel mai mare istoric al antichității, Tucidide, fiul lui Oloros, care avea un bunic cu același nume, de neam tracic; Tucidide însuși poseda moșii și mine de aur în sudul Traciei (la Skapte Hyle, în Chalcidika, cf. și Tucidide IV, 105).

Strânsele contacte cu civilizația greacă sunt mai bine puse în evidență de descoperirile arheologice. Material ceramic de factură grecească (mai ales amfore), sau imitații locale ale acestuia, atestă intensele relații de schimb cu grecii. Recenta descoperire (1990) a unei inscripții grecești în miezul Traciei, pe Marița Superioară, în care este vorba de un centru comercial grecesc numit *Pistyros*, a pus problema existenței a astfel de situri (ἐμπόρια) care să implice și să explice, totodată, gradul avansat de elenizare a civilizației Regatului odrys în prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. Deși în jurul acestui document se poartă încă discuții, atât cu privire la situarea respectivului oraș grecesc (la Adžijska Vodenica, zona Pazardžik, sau în apropierea coastei egeene, la apus de vărsarea râului Nestos, unde Herodot, VII, 109, menționează o localitate *Pistyros*, pe lângă care a trecut armata perșilor lui Xerxes), cât și asupra funcției propriu-zise a unor astfel de centre grecești în miezul lumii barbare, apare acum și mai evident gradul superior de civilizație la care ajunseseră tracii din Balcanii Sudici înainte de cucerirea macedoneană[1]. Bogatele inventare ale tumulilor princiari din bazinul Mariței, inclusiv vestita construcție funerară de lângă Kazanlâk, cu bolta decorată cu frescă, dar și orașul-reședință *Seuthopolis*, ridicat de regele odrys Seuthes, după model urbanistic și arhitectonic grecesc, ilustrează pe deplin cele afirmate mai sus[2].

Deși la nord de Balcani, influența greacă, prin filtrul civilizației odryse, este mai atenuată, totuși ea se reflectă în arhitectura unor morminte, precum cel recent cercetat de la Sveštari, lângă Razgrad, a cărui cameră mortuară este decorată cu un grup de zece

[1] Din deja ampla literatură asupra acestui subiect, vezi în special colecția de studii *Dossier: nouvelles perspectives pour l'étude de l'inscription de Pistiros*, în BCH 123, 1999, p. 247–371.

[2] B. Filow, I. Welkow, V. Mikov, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia, 1934; M. Čičikova, D. Dimitrov, *The Thracian City of Seuthopolis*, London, 1978.

cariatide, iar pe peretele superior de un desen reprezentând procesiunea unui rege și a slujitorilor lui în fața unei zeițe. În așezarea alăturată, la Sborjanovo, în apropierea porții de intrare, a fost descoperită o inscripție votivă în greacă, către Hekate, „cea purtătoare de lumină" (*phosphoros*). Zona în care se afla acest spectaculos monument este cuprinsă în ținutul în care sunt atestați geții sau crobyzii, populație înrudită cu geții (vezi și mai jos). Peste aceștia din urmă domnea, în secolul al IV-lea, un anume Isanthes, care s-a ilustrat prin desfrâu și bogăție (Phylarchos, *apud* Athenaios XII, 51). Desigur, nu putem ști numele celui înmormântat la Sveštari, dar atât izvorul literar, cât și bogatele tezaure de vase de argint descoperite inclusiv în această arie (vezi tezaurul de la Borovo, lângă Ruse) sunt mărturii ale opulenței dinaștilor locali din vremea Regatului odrys.

Limba. Așa cum scriam mai sus, limbile popoarelor tracice nu ne sunt cunoscute decât fragmentar[1]. Cele câteva inscripții vechi frigiene (secolele VII–VI a.Chr.), constând din scurte propoziții, scrise într-un alfabet grecesc arhaic și având un caracter funerar, sunt cele mai multe inexplicabile. Grupul de inscripții frigiene târzii (secolele I–III p.Chr.), scrise în alfabet grecesc clasic, sunt tot de caracter funerar și sunt scrise în greacă cu adaosuri în traca frigiană (foarte puține sunt redactate integral în frigiană). Deși frigii sunt o populație tracă, vestigiile din limba lor arată diferențe foarte importante față de puținul pe care-l știm despre limba tracilor europeni, fapt care s-ar explica și prin depărtarea geografică, dar și prin istoria specifică acestei populații din Anatolia centrală.

Grupul tracic european cuprindea limbi care, pentru urechea unui grec, păreau strâns înrudite. Strabo (VII, 3, 10) afirmă că geții au aceeași limbă cu tracii: ὁμογλώττου τοῖς Θρᾳξὶν ἔθνους, iar mai jos (VII, 3, 13) că dacii au aceeași limbă cu geții (ὁμόγλωττοι δ'εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις). Astfel de afirmații nu trebuie luate *ad litteram*. În lipsa unei limbi culte comune și ținând seama de situațiile cunoscute la populațiile fără cultură literară și scriere, este sigur că diferențele regionale vor fi fost importante. Teoretic, fiecare trib își avea idiomul său, recunoscut ca atare de cei din alt trib. Multe graiuri au fost, desigur, reciproc inteligibile, dar au existat, tot atât de sigur, și limbi diferite. Câte vor fi fost nu putem ști, iar chestiunea de definire a ceea ce este limbă sau dialect constituie o veche dispută în tabăra filologilor.

În lipsa unor inscripții descifrabile (cea de pe inelul de la Ezerovo sau de pe piatra descoperită la Kjolmen, datând din secolul al IV-lea a.Chr., sunt ininteligibile), Vladimir Georgiev distingea, mai ales pe baza cercetării toponimelor, o arie tracică propriu-zisă și una daco-mysiană, în forma a două limbi diferite[2]. Astfel de ipoteze au totuși o valoare relativă în stadiul extrem de lacunar al datelor concrete. Se cuvine, de asemenea, subliniat că toate numele trace ne sunt pomenite prin scriere greacă (majoritatea) sau latină, deci nu dau nici o idee despre fonetica acestui grup de limbi. Deși s-au făcut, nu o dată, încercări de reconstituire a unor cuvinte tracice prin utilizarea lexicului de substrat al

[1] D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957; Vl. Georgiev, *[illegible]*, Sofia, 1957; I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1959 (*Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969); C. Poghirc, *Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes?*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 333–347.

[2] Vl. Georgiev, *op. cit.*

limbii române sau a altor limbi balcanice (de exemplu albaneza), rezultatele obținute nu sunt decât niște ipoteze extrem de șubrede.

Unele limbi trace s-au mai vorbit și mult după ocupația de către romani a ținuturilor lor. Astfel, se citează, pe vremea lui Iustinian, o *lingua Bessorum*, vorbită de seminția tracă a bessilor (în centrul Bulgariei).

Religia. Religia tracilor sudici este ceva mai bine cunoscută, deși fragmentar, decât a celor nordici (vezi și mai jos)[1]. Desigur, într-o mare parte a Traciei vor fi persistat culte animiste și fetișiste, alături de un panteon, în multe privințe, asemănător celui grecesc. Este atestată existența unor zei echivalenți funcției lui Ares, Artemis (vezi Bendis la tracii europeni) sau Dionysos. Zeului Pleistoros i se aduceau, potrivit lui Herodot IX, 119, jertfe umane. Regii traci aveau o divinitate, o ipostază a lui Hermes, pe care o considerau ca fiind zeul lor propriu. În epoca romană este amintit în inscripții grecești și latinești un zeu numit *Zbelthiurdus*; pe o inscripție de la Turnu Severin acesta este echivalat cu zeul suprem *Iupiter Optimus Maximus*. Dacă va fi fost tot așa și la tracii vechi, nu putem ști, deși ar putea fi plauzibil. Tot din epoca romană se cunoaște frecventa reprezentare a unui călăreț, denumit *cavalerul trac*, desigur un ἥρως. Din cele prezentate succint aici, rezultă o religie politeistă; probabil de tip henoteist, ca la celelalte popoare indo-europene din Europa.

Oficierea unor culte ecstatice, esoterice, destinate unor grupări restrânse ale elitei; este indirect atestată, atât prin cultul lui Zalmoxis la geți, cât și prin aspecte ale cultului orfic. Din păcate, este greu de descifrat ce anume din orfismul grecesc a fost preluat și este comun cu orfismul tracic, dar existența a astfel de *mysteria* la unele triburi tracice este neîndoielnică[2].

*

Constituirea în Balcani a statului, respectiv Regatului odrys și dezvoltarea accelerată, pe toate planurile, a societății sud-tracice în secolele V–IV a.Chr., a avut o importantă influență asupra semințiilor nord-tracice. Dinaști din ținuturile Dunării de Jos au fost tentați să imite, după puterile lor, modul de viață al celor din sud, fapt ce se reflectă în prezența unor morminte „princiare", separate de necropolele cu morminte mai modeste. Inventarele unor tumuli, precum cel de la Agighiol, jud. Tulcea (inclusiv construcția mormântului), sau Peretu, jud. Teleorman, sunt dovezi în acest sens. Răspândirea ceramicii cenușii lucrată cu roata pe o întinsă arie din sudul României a fost, fără îndoială, datorată și impulsurilor venite dinspre sudul Dunării[3]. Se poate afirma că influentele din lumea sud-tracică au avut o contribuție mai importantă la dezvoltarea civilizației celei de a doua epoci a fierului în Oltenia și Muntenia decât cele venite dinspre cetățile grecești din Pontul stâng. Impulsul acestora din urmă pare a se fi restrâns la zonele mai apropiate, în cazul

[1] G. Kazarow, *op. cit.*; I.I. Russu, *Religia geto-dacilor*, în AISC 5, 1944-1948, p. 61-139; J. Wiesner, *Die Thraker* .

[2] A. Fol, *Trakijskijat Orfizăm*, Sofia, 1986 (culegere de texte și rezumat în engleză).

[3] Idee formulată mai întâi de I. Nestor, *Keltische Gräber bei Mediaș*, în Dacia 7-8, 1937-1940, p. 159-182; cf. și Idem, *Câteva rectificări*, în Balcania 4, 1941, p. 531-535.

de față, mai ales la Dobrogea, iar în ceea ce privește comerțul exercitat de Istros sau Tyras, relațiile erau direcționate spre Moldova, de-a lungul văilor Siretului, Prutului și Nistrului (vezi și mai jos).

Stabilirea unei frontiere statale pe Dunăre a avut, desigur, adânci consecințe asupra configurației grupărilor politice din zonă. Dacă în preistorie fluviul era, în principal, o cale de contact între comunitățile aflate pe ambele maluri, fenomenul nou creat, mai întâi datorită perșilor, dar preluat apoi de odrysi, macedoneni și de cei ce au urmat până la cucerirea romană, a putut produce stări conflictuale, precum cele amintite în capitolul de față și mai intens manifeste odată cu expansiunea macedoneană (vezi și mai jos, cap. V, 1).

d. Vecinii răsăriteni

Cimmerienii. Printre cele mai vechi popoare din vecinătatea răsăriteană a spațiului carpato-dunărean, menționate în sursele literare, sunt cimmerienii. Herodot, relatând o tradiție care circula la grecii din Pont, îi pomenește ca fiind locuitori ai meleagurilor nord-pontice anterior venirii sciților. Aceștia din urmă i-ar fi alungat în Asia Mică, urmărindu-i prin Caucaz (Herodot I, 103; IV, 10–12). Aceiași cimmerieni sunt apoi caracterizați de părintele istoriei ca popor ce trăiește din expediții de pradă (I, 16), în vestul Anatoliei[1].

Nici o altă sursă directă din cele păstrate nu-i mai amintește pe cimmerienii nord-pontici (textele mai târzii reiau, în general, povestirea lui Herodot), în schimb aflăm mai multe despre cimmerienii din Asia Mică[2]. Încă din vremea regelui asirian Sargon al II-lea (722–705) texte cuneiforme, scrise în limba akkadiană, ne informează despre un neam numit *gimirrai* (considerat a fi echivalentul grecescului Κιμμέριοι), care înfrânge armata regelui Rusa I din Urartu (aproximativ Armenia istorică). Există însă păreri divergente, atât asupra naturii acestor *gimirrai* — aflați sau nu în slujba Asiriei —, cât și asupra locului de unde proveneau (mai probabilă pare o situare în zona lacului Urmia, în nordul Iranului)[3].

Nu mai aflăm nimic despre *gimirrai* în vremea lui Senaherib (705–681), dar, sub Assarhaddon (680–668), aceștia reapar, de astă dată, în centrul Anatoliei, unde cuceriseră, se pare, Regatul Frigiei și amenințau granița de nord-vest a Asiriei; regele lor, Teušpa, este înfrânt de Assarhaddon.

[1] C.F. Lehmann-Haupt, *s.v. Kimmerier*, în RE, XI, 1921, col. 397–434. H. Sauter, *Studien zum Kimmerierproblem*, Bonn, 2000; A. Vulpe, *Cimmerienii: un etnonim cu multiple înțelesuri*, în Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu", 7–8, 2001–2002, p. 123–146.

[2] I. M. D'jakonov, *The Cimmerians*, în Acta Iranica 21, 1981; A.I. Ivantschik, *Les Cimmériens au Proche Orient*, Fribourg, 1993 (cu corpusul textelor akkadiene).

[3] A.G. Kristensen, *Who were the Cimmerians and where did they come from?*, Copenhagen, 1988, și literatura citată.

Prezența cimmerienilor în Frigia, în secolul al VII-lea a.Chr., este amintită și în sursele grecești, reluate de Strabon sau de lexicografii bizantini. Sub regele Assurbanipal (668–628), atât izvoarele asiriene, cât și cele grecești ni-i prezintă pe cimmerieni acționând în vestul Anatoliei, prădând Regatul Lydiei, jefuind și incendiind templul Artemidei din Efes și atacând Regatul Asiriei. Regele lor, Dugdame, și fiul său, Sandakkurru (sau, după o altă lectură, Sandakšatru), își găsesc sfârșitul cu prilejul acestor evenimente. Abia la începutul secolului al VI-lea, regele lydian Alyattes îi înfrânge definitiv, alungându-i din Lydia, poate în Paphlagonia sau Cappadocia, unde se pare că s-au stabilit. Din acest moment nu mai știm nimic despre soarta lor.

Din această succintă prezentare a istoriei cimmerienilor rezultă ca sigură doar prezența lor în Asia Mică, mai ales în centrul și vestul Anatoliei, unde sunt înfățișați ca un popor războinic, ce întreprinde expediții, uneori împreună cu triburile tracice ale trerilor (de aici și presupunerea că cimmerienii ar fi fost traci, întemeiată pe o relatare discutabilă, a lui Strabon I, 3, 21). Imaginea cimmerienilor ca un popor nomad, originar din ținuturile de la nordul Mării Negre, care migrează spre Asia Mică, s-a creat pe baza relatărilor lui Herodot. La o examinare critică, aceasta ridică o serie de probleme: sunt cu adevărat cimmerienii reali, din Asia, același popor cu cei menționați în nord ? Sunt sciții din țara mezilor (numiți *iškuzai* de către asirieni, în timpul lui Assarhaddon) aceiași cu sciții nord-pontici ? Sau întreaga povestire este doar rezultatul unei încercări a părintelui istoriei de a pune în conexiune logică două sau mai multe evenimente total diferite, petrecute cu peste două secole înaintea scrierii *Istoriilor*?

La aceste întrebări nu se poate da un răspuns categoric. Dacă avem de-a face cu popoare diferite, atunci denumirea de Κιμμέριοι, dată populației nord-pontice de epocă prescitică poate sau să fie efectul unei paronimii, sau să reprezinte o expresie generică pentru neamuri care, în ochii grecilor, erau originare din depărtări, de pe tărâmuri încețoșate (aluzie în cântul XI din *Odiseea*) sau un anume mod de comportament, în cazul de față, brutal, agresiv (cum îi desemnează singurul izvor contemporan — Kallinos, poet elegiac din secolul al VII-lea a.Chr.). Tot așa grecii au înțeles prin denumirea de sciți (Σκύθαι), în sens generic, toate populațiile de păstori (nomade) din Asia Centrală până în nordul Mării Negre.

Plecând de la relatările lui Herodot despre cimmerienii nord-pontici, arheologii au dat antichităților de epocă prescitică denumirea de „descoperiri cimmeriene". Faptul că majoritatea acestor descoperiri au caracter funerar și constau din arme și piese de harnașament, a contribuit la construirea unei imagini a cimmerienilor ca popor de călăreți nomazi. În decursul timpului, s-au formulat cele mai diferite ipoteze despre cimmerieni pe plan arheologic: de la a le atribui culturile eneolitice până la cele ale Hallstattului timpuriu. Arheologul ucrainean A.I. Terenožkin și-a intitulat valoroasa monografie a descoperirilor din primele veacuri ale mileniului I a.Chr., *Kimmerijcy*[1]. Astăzi s-a renunțat, în general, la căutarea unei relații între datele arheologice și cimmerienii istorici, iar

[1] A.I.Terenožkin, *Kimmerijcy*, Kiev, 1977.

denumirea de „cultură cimmeriană" a devenit o formulă convențională pentru a desemna descoperirile din secolele IX-VII a.Chr. din nordul Mării Negre (descoperirile de tip Černogorovka, Novočerkask sau Žabotin, ultimele fiind în mare parte contemporane perioadei Basarabi din țara noastră)[1].

Sciții. Sciții reprezintă, potrivit lui Herodot, poporul ce stăpânea în vremea lui ținuturile nord-pontice și neamurile care locuiau acolo[2]. Principalul obiect al discuției asupra a ceea ce se înțelege prin „problema scitică" este ce anume își reprezentau Herodot și grecii din vremea lui prin termenul sciți (Σκύθαι) și respectiv prin *Sciția* (Σκυθική χώρη sau Σκυθία). Din analiza textului părintelui istoriei rezultă o suprapunere de imagini în spatele cărora se ascund însă fapte reale.

Pe de o parte, sub termenul sciți apar o mulțime de comunități, etnic diferite, care, toate, aveau în comun un anume mod de viață, caracteristic în primul rând zonelor stepice nord-pontice, dar extins pe un teritoriu foarte vast, din Carpați până în Altai. Este, prin urmare, un termen generic pentru populații ce practicau cu precădere creșterea vitelor, deci o economie preponderent pastorală, și, ca atare, părea a avea o sumă de elemente comune. Acestea din urmă se reflectau în port, preferință pentru anume tipuri de arme și mod de luptă – mulți erau arcași călări –, dar și în formele de habitat, în practici funerare, chiar și în unele obiceiuri etc. Încă de la începutul cărții a IV-a a *Istoriilor*, Herodot îi descrie prin sintagma „căci ei (sciții) nu sunt plugari ci păstori" (IV, 2: οὐ γὰρ ἀρόται εἰσὶ ἀλλὰ νομάδες)[3].

Pe de altă parte, prin „sciți" Herodot ne-a prezentat și o comunitate anume. Sunt cei pe care el i-a cunoscut mai de aproape, desigur prin intermediul gazdei sale pe când poposea la Olbia, acel Tymnes, însărcinatul cu afaceri (ἐπίτροπος) al regelui scit Ariapeithes, descendentul lui Idanthyrsos, cel care i-a înfruntat pe perșii lui Darius (v. cap. V). Este vorba de sciții din hinterlandul Olbiei, cei ce stăpâneau în bazinul inferior al Borysthenesului (Niprul), o etnie de sorginte iranică, judecând după numele unor divinități și persoane mitice. Se poate deci deduce că sunt aceia care se denumeau pe

[1] J. Harmatta, *Le problème cimmérien*, în ArchÉrt 7–9, 1946–1948, p. 79–132; R. Rolle, *Urartu und die Reiternomaden*, în Saeculum 28, 1977, 3, p. 291–339; G. W. Kossak, *„Kimmerische" Bronzen* în Situla 20–21, Zbornik St. Gabrovec, 1980, p. 109–143; Idem, *Neufunde aus dem Novočerkasser Formenkreis und ihre Bedeutung für die Geschichte steppenbezogener Reitervölker der späten Bronzezeit*, în Il Mar Nero 1, 1994, p. 19–54; H. Sauter, *op. cit.*, p. 19–64; A. I. Ivantchik, *Am Vorabend der Kolonisation. Das nördliche Schwarzmeergebiet und die Steppennomaden des 8.–7. Jhs. v. Chr. in der klassischen Literaturtradition: Mündliche Überlieferungen, Literatur und Geschichte* (text germ. și rus), Berlin–Moscova, 2005.

[2] E. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913; B.A. Rybakov, *Gerodotova Skifija Istoricesko arheologičeskij analiz*, Moskva, 1969.

[3] Grecescul νομάς desemnează pe cel ce mână turma la păscut dintr-un loc într-altul, păstor, în spațiul aparent fără limite, cum își imaginau grecii stepele ponto-caspice, păstorii păreau a trăi într-o instabilitate (mobilitate) continuă și fără limite: de aici și înțelesul modern de *nomazi*.

sine *scoloti* (Σκόλοτοι) și care constituiau o grupare politică ce a jucat un anume rol în desfășurarea istoriei regiunii Dunării de Jos și mai târziu (v. mai jos cap. V).

De aceea este greu de distins cât anume din bogata informație despre *sciți*, care constituie cea mai mare parte a cărții a IV-a, se referă la o etnie anume. Este sugestiv modul prin care François Hartog concepe povestirea despre sciți și despre Sciția, ca fiind o sumă de date diverse, prin care Herodot nu ne descrie un popor anume, ci ar fi de fapt o creație literară, care ne prezintă *sciții herodoteici* și respectiv *Sciția herodoteică*[1]. Dar această creație, trebuie precizat, este conformă unei viziunii proprie grecilor secolelor VII–V a.Chr., rezultată din date văzute și auzite, din care părintele istoriei a construit ceea ce numim astăzi *logos*-ul scitic. Așa cum scriam mai sus, Herodot n-a inventat de la el nimic. Imensa informație conținută în cartea a IV-a este constituită din date reale, verificate istoric și etnografic, dar, totodată, este clar că din această suprapunere de planuri ce reflectă realități diferite rezultă un tablou aparent confuz, în care cercetătorul modern cu greu se poate orienta. De aici și numeroasele controverse, de multe ori sterile, asupra geografiei, etnografiei, istoriei și culturii care, generic, este denumită ca *scitică*.

Astfel, s-au formulat, în decursul timpului, plecând de la textul lui Herodot, preluat de multe ori *ad litteram*, păreri diferite. *Sciții* sunt, fie văzuți ca popor nomad, migrator, pătruns dinspre Asia Centrală, fie ca termen generic pentru populația autohtonă, căreia i s-ar datora civilizația primei epoci a fierului în nordul Mării Negre. De asemenea, prin *Sciția*, unii au înțeles o uniune tribală, constituită din neamuri diverse, dar condusă de sciți, concepuți ca etnie dominantă, ca elită militară, chiar un regat de tip oriental, asemănător celui medo-pers[2].

Prezentarea sciților ca popor intrus în aria nord-pontică a fost preluată de Herodot din tradițiile vehiculate de grecii din coloniile pontice și, mai ales, de la poetul elegiac Aristeas din Proconnesos (secolul al VII-lea sau al VI-lea a.Chr.), care, în poemul intitulat *Arimaspeia*, cântă migrațiile succesive ale unor populații din Asia spre apus. Astfel, arimaspii i-au împins pe issedoni, ce au exercitat presiuni asupra sciților, care, ajungând în nordul Mării Negre, i-au izgonit pe cimmerieni (Herodot IV, 13). După o altă versiune, sciții nomazi, ce locuiau în Asia, presați de massageți, au migrat peste fluviul Araxes (fie Araks, afluent al Kurei, la sud de munții Caucaz, fie, după alții, Volga) și au ajuns în țara cimmerienilor, pe care i-au alungat (Herodot IV, 9). Acest model este într-atât de sugestiv pentru a evoca evenimente ce s-au petrecut în vastul spațiu euro-asiatic, în repetate rânduri în decursul istoriei, până în evul mediu, încât trebuie considerat ca plauzibil și în cazul de față. Atât imaginea unei migrații lente, cât și modelul unui val de cuceriri pe parcursul a două-trei generații, de tip Ginghis-Han, pot fi, deci, avute în vedere și pentru o populație pe care Herodot o desemnează sub numele de „sciți“[3]

[1] F. Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris, 1980, p. 23 urm.

[2] B.I. Grakov, *Skify*, Moskva, 1971; V.Yu. Murzin, S.A. Skory, *An Essay of Scythian History*, în Il Mar Nero 1, 1994, p. 55–97.

[3] A. Vulpe, *Migrații. O temă arheologică și istorică. Modelul Est→Vest*, în Memoriile secției de științe istorice și arheologie, seria IV, tom 31, 2006, p. 29–40.

Arheologia va putea eventual, cândva, să ajute la elucidarea acestor probleme. Deocamdată, stadiul cunoașterii formelor de expresie arheologică într-un spațiu atât de întins este, firește, foarte lacunar. Totuși, există destule repere care să ateste o comunitate de analogii în ceea ce privește piesele de harnașament, unele tipuri de arme și, nu la urmă, elemente de artă animalieră, prezente de la fruntariile apusene ale Imperiului chinez până în sud-estul Europei. Toate acestea atestă, indiscutabil, frecvente contacte între popoare diferite care pot fi explicate, nu numai/*dar* în unele cazuri *și* prin migrații.

Atât momentul pătrunderii acestor sciți migratori în Europa cât și calea pe care au parcurs-o este discutată. Mai firească pare o migrație prin nordul Mării Caspice, dar nu a fost exclusă nici una prin sudul Caucazului. În ceea ce privește data, se presupune ca fiind cea mai verosimilă prima jumătate a secolului al VII-lea a.Chr. Atunci, sau cel târziu către 650, sunt atestate piese de artă în așa-numitul stil *Kelermes*[1], după denumirea unor piese de harnașament (falere), piese de tolbă, un sceptru și veselă, aflate într-un tumul din bazinul fluviului Kuban, explorat prin 1903–1904.

O tradiție preluată de la geograful grec Demetrios din Callatis (secolul al III-lea a.Chr.) povestește că cetatea Istros a fost întemeiată de milesieni pe vremea când sciții i-au gonit pe cimmerieni din Crimeea (topos literar, preluat de la Herodot). Cercetările arheologice de la Histria au arătat însă că cetatea exista deja de o vreme pe la 630, așa încât întemeierea ei pe la 650 este plauzibilă și conformă cu o altă tradiție, care propunea 657–654 a.Chr. (cronica lui Eusebiu din Caesarea — secolul al IV-lea p.Chr.).

În cadrul prezentului volum ne interesează mai ales raporturile sciților cu populațiile din spațiul carpato-dunărean[2]. În viziunea lui Herodot, Sciția era comparată cu forma unui pătrat, având laturile de câte 20 de zile mers. Imaginea schematică corespunde, în linii mari, unui larg teritoriu din Ucraina, dar ar fi greșit să-l înțelegem *ad litteram*. Tot Herodot, descriind cursul Dunării, menționează numele a cinci râuri care ar izvorî în Sciția. Dintre acestea, sigur este Prutul (Porata la sciți, *Pyretós* la greci). Identificarea celorlalte este ipotetică: Vasile Pârvan[3] și alții credeau că Ordessos ar fi numele Argeșului, iar Tiarantos al Siretului, în timp ce Alexandru Vulpe propunea situarea tuturor celor cinci râuri în Moldova (Prutul plus Siretul cu cei trei afluenți principali dinspre apus). Importanța acestor identificări, oricum ipotetică, rezidă în posibilitatea de a considera teritoriul respectiv ca făcând sau nu parte din Sciția herodoteică[4]. Din punct de vedere arheologic, prezența elementelor considerate de cultură scitică este mai bine atestată în Moldova și în Câmpia Brăilei decât, în general, în restul țării noastre, dar astfel de argumente nu sunt hotărâtoare pentru interpretări de natura istoriei politice.

Dintre vecinii Sciției herodoteice, deci care, în viziunea lui Herodot, nu făceau parte din Sciția, primii menționați la apus sunt agathyrsi (Ἀγάθυρσοι, *Agathyrsi*; nu există nici un temei

[1] G.W. Kossack, *Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils*, în H. Franke (ed.), Skythika, München, 1987, p. 24–86.

[2] Vezi mai recent A. Vulpe, *Problema scitică în România*, în Identitate națională și spirit european. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani, București, 2003, p. 113–134.

[3] V. Pârvan, *Considerațiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice*, în AARMSI, seria III, tom I, mem. 1, 1923, p. 3–31.

[4] A. Vulpe, *Limita de vest a Sciției la Herodot*, în StCl 24, 1986, p. 33–44.

pentru transliterarea acestui etnonim sub forma „agatârși", cum apare în multe lucrări). Precizarea părintelui istoriei (IV, 48) că „de la agatirsi curge râul Maris" (pe care este firesc să-l identificăm cu Mureșul) face plauzibilă situarea acestora în Transilvania, ceea ce ar implica atribuirea grupului cultural Ciumbrud acestei populații (vezi mai jos). Deși este posibil ca agatirsii să fi locuit și în zona răsăriteană a Carpaților, țara lor ocupa, oricum, părți din Transilvania.

După agatirsi, Herodot menționează ca vecini ai Sciției pe neuri. Situarea lor aproximativ în Bucovina și în Podolia este destul de plauzibilă și ar implica o relație între un grup de necropole tumulare din această zonă cu respectivul popor.

În ceea ce privește caracterul etnic al agatirsilor, s-au exprimat păreri diferite. Herodot, după ce le conferă o serie de particularități, îi apropie de traci. Etnonimul și numele singurului rege cunoscut — Spargapeithes — sugerează însă și o componentă răsăriteană, o înrudire cu sciții (v. regele scit Ariapeithes). Și în cadrul grupului cultural Ciumbrud se disting elemente răsăritene, precum ritul de înmormântare plus o serie de tipuri de arme (*akinakes*, topor de luptă, vârfuri de săgeți) și unele elemente decorative în stil animalier, dar și elemente de tradiție autohtonă, precum ceramica și unele piese de podoabă. De aceea, s-au formulat și păreri diferite, variind între a vedea în agatirsi un neam scitic[1], scito-agatirs[2], cu elemente răsăritene, dar nescitice[3], tracic[4], sau autohton sub influența culturii scitice[5].

Influența culturală din zona nord-pontică asupra spațiului carpato-dunărean este astăzi mult mai nuanțat privită decât cu 50 de ani în urmă. În primul rând, este dificil de stabilit ce este specific sciților chiar în aria nord-pontică. Deși multe din descrierile lui Herodot privind obiceiurile funerare atribuite de el sciților au fost confirmate arheologic[6], faptul că atât în zona de stepă, cât și de silvo-stepă a Ucrainei și a regiunilor din răsăritul Mării Azov s-au definit grupuri culturale, fiecare cu specificul său, ilustrează o zonă mai degrabă pestriță din punct de vedere cultural-istoric, care ar sugera și existența unor populații de diverse etnii (chiar Herodot relatează despre patru feluri de sciți: regali, nomazi/păstori, țărani și agricultori; deși diferențierea ultimilor două categorii de sciți nu este deloc clară, imaginea desprinsă din textul herodoteic reflectă o stare de fapt, chiar și din punctul de vedere al structurii social-economice; toți însă se includ în termenul generic de *sciți*). Sunt, de exemplu, cei înmormântați în numeroșii tumuli din bazinul Niprului Mijlociu, sciții conducători (regali) sau o altă etnie ? Este cu totul neverosimil să atribuim multitudinea de descoperiri funerare din vasta arie nord-pontică în totalitate unor anume „sciți". Mai degrabă trebuie să vedem în aceste morminte fastuoase („princiare") prezența unei elite războinice, a unei aristocrații ce se identifica pe plan supraregional și supraetnic ca atare.

Din aceste sumare considerații se desprinde, și în cazul de față, ceea ce am discutat mai sus despre cultura cimmeriană: prin cultură „scitică" înțelegem un termen conven-

[1] S. Ferenczi, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud*, în AMN 8, 1971, p. 11–36.

[2] V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj, 1980.

[3] A. Vulpe, *Cu privire la agatârși*, în Symposia Thracologica 7, 1989, p. 62–69.

[4] F. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 159 și urm.

[5] A.I. Meljukova, *K voprosu o pamjatnik skifskoj kul'tury na territorii srednej Evropy*, în SA 22, 1955, p. 240 și urm., Idem, *Skifija i frakijskij mir*, Moskva, 1979.

[6] E. Minns, *op. cit.*; R. Rolle, *Totenkult der Skythen*, I, *Das Steppengebiet*, Berlin-New York, 1979.

țional, care desemnează, în sens generic, toate manifestările cultural-arheologice din aria nord-pontică a Hallstattului târziu (secolele VII–IV a.Chr.). În nici un caz nu trebuie acordat acestui termen un caracter etnic anume.

Privite în acest mod, elementele de cultură scitică din spațiul carpato-dunărean pot fi, la rândul lor, judecate în parte. Astfel, *akinakes* — termen de origine iranică — desemnează o spadă scurtă, ce avea și/sau mai ales, o semnificație de distincție socială (la perși această piesă, lucrată sau împodobită cu metal prețios, era un fel de distincție, pe care marele rege o acorda înalților demnitari — conform relatărilor lui Herodot VIII, 120 și Xenofon, *Anabasis* I, 2, 27 și 8, 29). Preluată probabil de la mezi sau perși, s-a răspândit pe o largă arie nord- și vest-pontică. La noi în țară, numărul descoperirilor de *akinakai* este mai mare în Moldova (peste 50 de exemplare) și mai scăzut în Transilvania (36 de piese) și la Dunărea de Jos. Se remarcă însă numărul mare de astfel de piese — circa 10 la număr — în necropola în curs de cercetare de la Celic-Dere, jud. Tulcea.

Vârfurile de săgeți de formă tipică (cu două sau trei muchii, prevăzute uneori și cu un ghimpe), turnate în bronz, sau lucrate din os sau fier, denumite generic „scitice", sunt proprii majorității populațiilor circumpontice. Este sugestivă remarca lui Tucidide (II, 96), după care „geții și toate neamurile din acest ținut (la sud de Dunăre și din vecinătatea Pontului Euxin) se învecinează cu sciții, au aceleași arme și sunt toți arcași-călări" (ἱπποτοξόται). Numărul mare de vârfuri de săgeți de acest tip, aflate în Dobrogea, dar și în Moldova și Transilvania (mai puțin grupul Ferigile din Subcarpații Meridionali), reflectă, în mod sugestiv, aceste observații.

Tot un element „scitic" este considerat și tipul de aplică cruciformă, decorată uneori în stil animalier, piesă ce orna tolba de săgeți (astfel de piese se întâlnesc până în centrul Siberiei). La fel, oglinzile de bronz, rotunde sau ovale, cu un mâner pe verso, reprezintă tipuri ce se regăsesc din Siberia până în Transilvania.

Morminte „princiare" de tipul unora din tumulii nord-pontici nu s-au identificat încă la noi în țară. Este interesant de observat raritatea pieselor de harnașament de tip „scitic" (zăbale, aplici decorative etc.) în spațiul carpato-dunărean care apar, ici și colo, dar piesele de factură locală cu această funcție sunt de alt tip.

Pe baza unor astfel de observații, putem conchide că elementele de cultură „scitică" discutate aici, dar și altele (vezi și stelele de piatră din Dobrogea, mai sus, cap. III) sunt mai numeroase în ținuturile răsăritene ale României și descresc numeric spre apus.

e. Vecinii apuseni

Illyrii. Tot ceea ce se știe despre acest grup de populații provine din sursele literare și epigrafice, mai întâi grecești — cele mai vechi mențiuni apar în scrierile lui Hekataios din Milet (a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.) — și, mult mai târziu, latine (Caesar, Titus Livius ș.a.)[1]. În viziunea anticilor, familia neamurilor illyrice cuprindea

[1] I.I. Russu, *Istoria – limba și onomastica – romanizarea*, București, 1969; F. Papazoglu, *op. cit.*, M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Ljubljana, 2005.

ținuturile de-a lungul coastei Mării Ionice și Adriatice, până în dreptul Peninsulei Istria, apoi spre răsărit, până în zona bazinului Dravei și, de la vărsarea acestui râu în Dunăre, până în bazinul Moravei (despre granița dintre traci și illyri, vezi și mai sus cap. IV, c). În sud se învecinau cu macedonenii și cu grecii. Epirul (Epeiros) era locuit, înainte de elenizare, de triburi dintre care unele erau considerate ca illyrice. Sub termenul generic de *illyri* se cunosc denumirile a peste 90 de triburi, numai în sud-estul Europei, la care se mai adaugă vreo zece pe coasta răsăriteană a Peninsulei apeninice. Ca și în cazul grupului tracic, este greu de precizat gradul de înrudire din punct de vedere lingvistic, al obiceiurilor sau al religiei, respectiv, în ce măsură exista o concepție comună genealogică tuturor acestor comunități. Plinius (*Naturalis Historia* III, 144) scria despre câteva triburi ca fiind *proprie dicti Illyrii*. Chiar și apartenența unor *ethne*, precum triballii, paionii și altele la grupul illyric era diferit apreciată de scriitorii din antichitate (despre triballi, vezi mai sus). Cunoștințele erau și mai confuze, cu cât populațiile erau mai depărtate de zonele de contact cu grecii. Romanii au înțeles prin *Illyricum* cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice, în afara Traciei și a Macedoniei, mai întâi, provincie romană, apoi zonă vamală (*portorium*) ce cuprindea o arie și mai întinsă.

Relațiile illyrilor sudici cu grecii au fost, desigur, foarte timpurii. Se cunosc confruntări între cetățile grecești de pe coasta Mării Ionice și neamuri illyre. Pe de altă parte, pe la mijlocul secolului al IV-lea, grecii au căutat să stabilească alianțe cu seminții illyre împotriva puterii macedonene în creștere (Demosthenes a călătorit în Illyria în acest scop). În a doua jumătate a secolului al III-lea se cunosc încercări de constituire a unor formațiuni politice (regate) illyrice pe coasta Adriaticei, care s-au confruntat cu romanii (Teuta, regina adriaeilor și, mai târziu, în secolul al II-lea a.Chr., Gentius, *rex Illyriorum*, din neamul labeatilor, în zona Scutari [Shkodra, în Albania]).

În secolul al IV-lea pătrund, dinspre nord, în Illyria, celții, care se stabilesc un timp pe țărmurile Adriaticei. Prezența celților în Illyricum este, în parte, documentată și arheologic, în inventarele funerare ale unor grupuri din Dalmația și din Bosnia.

Romanii încep cucerirea lumii illyrice, mai întâi în sud (încă de la sfârșitul secolului al III-lea), apoi, timp de aproape două veacuri, după lupte crâncene cu triburi illyre, acestea sunt definitiv înfrânte abia pe timpul lui Tiberius.

Știm foarte puțin despre relațiile illyrilor cu tracii. Spre sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. s-a presupus că neamul illyr al autariatailor a migrat dinspre Adriatica, în bazinul Moravei, venind astfel în contact cu triburi tracice, în special cu triballii. Analiza critică a surselor, făcută de Fanula Papazoglu, pune sub semnul întrebării, atât amintita migrație, cât și eficiența conflictului cu triballii. Sub denumirea generică *Autariatae* erau denumite în antichitate mai multe triburi din bazinul superior al Moravei care, după 335 a.Chr. (data expediției lui Alexandru la Dunăre), au pătruns în țara triballilor, cucerindu-le ceva din partea vestică a teritoriului lor și împingându-i spre răsărit. În urma expansiunii spre sud și sud-est a celților, după 279 a.Chr., triburi illyrice și tracice din zona de contact traco-illyră au intrat o vreme sub dominația celților scordisci.

Despre limba (sau limbile) vorbite în lumea denumită illyrică știm și mai puțin decât despre cea tracică. Nu există nici o inscripție sigură într-o limbă illyrică și toate teoriile

lingvistice moderne se întemeiază pe etnonime, antroponime și câteva glose certe. Ceva mai mult se cunoaște despre graiul messapilor, din sud-estul Italiei, neam considerat, fie illyric, fie înrudit cu illyrii, dar cele câteva inscripții scurte și glose rămân inexplicabile și aproape inutilizabile pentru problema grupului lingvistic illyr în general. Din puținul cunoscut rezultă că illyrii vorbeau limbi ce constituiau o grupare aparte în familia limbilor indo-europene, deosebite, atât de limbile italice, cât și de cele tracice. Deși nu toți cercetătorii sunt de acord, este foarte probabil și, totodată, plauzibil ca limba albaneză modernă să fie ultimul reprezentant al grupului illyr, conservat până în prezent (se au în vedere fondul și structura limbii, nu și vocabularul care, în albaneză, conține foarte multe cuvinte slave, grecești etc.).

Religia illyrilor este și mai puțin cunoscută decât cea a tracilor. Nici măcar nu suntem siguri dacă puținul pe care-l știm se referă la un panteon pur illyric sau amestecat. Se cunosc, dintr-o inscripție, un zeu al cerului furtunos, cu numele *Senjt Surd*, un zeu al apelor *Bindus*, echivalentul lui Neptun (?), *Medaurus*, asemănător lui Asklepios, *Menzana*, zeul cailor și, poate, alții. Problema identificării a ceea ce era original illyric este dificilă, mai ales datorită influențelor și introducerii de zeități noi sub ocupația romană. După unii, chiar numele latin al zeiței *Diana* ar fi de origine illyrică.

Civilizația lumii illyrice cunoaște, în prima epocă a fierului, o înfloritoare industrie metalurgică, mai ales în domeniul podoabelor de bronz (fibule, brățări, aplice, piese de centură etc.), ale căror tipuri se răspândesc mult în afara ariei illyrice propriu-zise sau au influențat producerea de piese similare în medii străine (despre tipuri de fibule și alte podoabe s-a vorbit în cap. III). Pe de altă parte, apropierea lumii illyrice de cea italică — Marea Adriatică a constituit de-a lungul întregii preistorii o zonă de contact a populațiilor de pe ambele țărmuri — a înlesnit vehicularea (mai ales dinspre vest spre est, dar și invers) a influențelor din Italia Centrală (inclusiv Etruria și Veneția) spre lumea balcanică.

Ritul de înmormântare predominant în prima epocă a fierului, atribuită illyrilor, era inhumația, dar nu lipsea incinerația, deși în proporție mult mai mică. De remarcat este și depunerea, în general în cantitate redusă, în inventarul mormintelor, a ceramicii în contrast cu bogăția pieselor din metal (arme și/sau podoabe). Majoritatea necropolelor erau tumulare, într-o singură movilă putând fi depuși, de regulă, mai mulți indivizi (sunt situații, mai ales în nordul țării, în Slovenia — Brezje sau Magdalenska Gora —, unde un tumul constituia el singur o necropolă cu zeci și chiar peste o sută de morminte). Caracteristici ale practicilor funerare au servit ca element comparativ pentru a atribui unor grupuri de tumuli din zona de contact dintre traci și illyri statutul de „enclavă illyră"; este cazul necropolelor de la Basarabi și Balta Verde (ipoteze discutate cu decenii în urmă de Vladimir Dumitrescu[1], Dumitru Berciu[2] și Alexandru Vulpe[3]). Este astăzi un fapt

[1] Vl. Dumitrescu, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi*, în Dacia N.S. 12. 1968, p. 247 și urm.

[2] D. Berciu, E. Comșa, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu*, în Materiale 2, 1956, p. 483. D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966, p. 243 și urm.

[3] A. Vulpe, *Traci și iliri la sfârșitul primei epoci a fierului în Oltenia*, în SCIV 13, 1962, 2, p. 307–324.

aproape general recunoscut că ceea ce putem denumi arie culturală „illyră" reprezintă o convenție și nu trebuie confundat cu aria de răspândire a populațiilor de limbă illyră propriu-zisă. Arheologia nu este în măsură decât să constate un fapt obișnuit: în zonele de contact și interferență între două arii culturale este firesc să fie atestate trăsături specifice ambelor, reflectate, între altele, în cazul de față, mai cu seamă în domeniul obiceiurilor de înmormântare.

Pannonii. Reprezintă un grup de populații ce locuiau în jumătatea apuseană a Ungariei (Transdanubia), răsăritul Austriei și o zonă întinsă din Slovenia, de-a lungul râurilor Sava și Drava, până la Dunăre. Pannonii au fost multă vreme considerați de neam illyric sau strâns înrudiți cu aceștia. Studii mai recente îi deosebesc de aceștia din urmă ca fiind un grup de sine stătător, constituit dintr-o serie de triburi menționate în sursele literare antice, al căror nume se distingea, din punct de vedere lingvistic, de cel al illyrilor. Istoricul roman Trogus Pompeius (din vremea lui Augustus) scria, în cartea a 32-a a operei sale pierdute, despre *origines Pannoniorum*, temă adusă în discuție într-un context istoric de la începutul secolului al II-lea a.Chr. (Trogus, *Prologi*, XXXII). Din păcate, scriitorul Iustinus, în rezumarea operei lui Trogus, nu se mai referea deloc la această problemă, care ar fi adus — așa cum rezultă din contextul sumarului cărții respective — informații și asupra raporturilor pannonilor cu celții și cu dacii.

Datorită puternicei prezențe a unor seminții celtice, în special a scordiscilor în sud-est, este dificil de conturat mai precis o arie culturală, al cărei specific s-ar acoperi în parte cu cea atribuită pannonilor. Influențele culturii celtice și a ceea ce, îndeobște, este considerat a fi influență a culturii illyrice sunt caracteristice și zonei locuite de pannoni.

Celții. Începuturile istoriei acestei populații, creatoare a unei civilizații originale care, la un moment dat, s-a extins asupra aproape întregii Europe barbare, rămâne, în ciuda nenumăratelor eforturi ale cercetării istorice și arheologice, într-un con de umbră[1]. Titus Livius ne prezintă neamuri celtice doar în contextul confruntărilor cu romanii și din perspectiva imperialismului roman, aflat la apogeul istoriei sale. Cuceritorul Galliei, C. Iulius Caesar, în ale sale *Commentarii de bello Gallico*, în pofida unor detalii extrem de valoroase despre cele văzute și auzite la fața locului, înfățișează imaginea unei Gallii la apusul puterii ei. În opera sa vom găsi, mai degrabă, o *interpretatio Romana* a civilizației celtice.

Cele mai timpurii surse literare despre celți le aflăm din secolul al VI-lea a.Chr. Hecataios milesianul, care scrie spre sfârșitul acestui veac, afirmă că în spatele ținuturilor din jurul coloniei foceene Massalia (Marseille), locuite de liguri, se întinde țara celților (Κελτική). Herodot, în două rânduri (II, 33 și IV, 49) amintește că fluviul Istros (Dunărea) izvorăște de la celți, precizând (II, 33) că acolo se află orașul Pyrene, iar celții locuiau până dincolo de Coloanele lui Heracles (Gibraltar). Se știe că părintele istoriei nu a fost prea mult interesat de jumătatea vestică a lumii atunci cunoscute, ținuturi pe care le menționează doar marginal. Se poate însă deduce, din scurta relatare, că celții își

[1] J. Filip, *Die keltische Zivilisation und ihr Erbe*, Praga, 1961; D. Berciu, *Lumea celților*, București, 1970.

aveau țara de baștină în zonele de la nord și vest de Alpi, până spre Oceanul Atlantic; sus-pomenita Pyrene este ori o confuzie cu Munții Pirinei, ori, realmente, o importantă așezare pe Dunărea Superioară, identificabilă cu cetatea de la Heuneburg (lângă Hundersingen în Baden-Württenberg), explorată sistematic în ultimii 50 de ani. Apollonios din Rhodos, în epopeea argonauților, scrisă în secolul al III-lea a.Chr., menționează că, urcând pe fluviul Rhodanos (Rhône) și străbătând lacuri învolburate, dădeai de celți. Fără a putea identifica sursele poetului (se presupune un periplu mai vechi, scris poate în secolul al VI-lea), dar, corelând imaginea zugrăvită în *Argonautika* (IV, 625 și urm.), prin confruntare cu cele scrise de Hecataios și Herodot, rezultă că patria celților la sfârșitul primei epoci a fierului, cuprindea sud-vestul Germaniei, sudul și centrul Franței și o bună parte din Elveția; este, ceea ce în literatura arheologică se denumește „cercul cultural vest-hallstattian" (*Westhallstattkreis*)[1]. În această zonă de la periferia lumii grecești și etrusco-italice și sub directa ei influență, se dezvoltă o civilizație originală, cu cetăți și monumente funerare fastuoase (de exemplu mormintele de la Vix, Hochdorf, Rheinheim etc.), care trădează o structură socială evoluată până în pragul unei civilizații superioare, ilustrate prin meșteșuguri și artă de o neobișnuită originalitate în Europa secolelor VI–V a.Chr. Intensele relații comerciale cu zonele vest-mediteraneene au contribuit, fără doar și poate, la această evoluție spectaculoasă. Produse de lux, precum cănile cu „cioc" (*Schnabelkannen*) de sorginte etruscă, zeci, chiar peste o sută, de vase grecești, în stil atic cu figuri negre, iar ca piesă de excepție, celebrul *krater* de bronz din mormântul de la Vix, lângă cetatea de la Mont-Lassois (Châtillon-sur-Seine, Franța vest-centrală), produs al unui atelier spartan, au pătruns în lumea celtică și au impulsionat dezvoltarea acestei civilizații.

Expansiunea celților începe, cel mai devreme, în a doua jumătate a secolului al V-lea. Cauza pare a fi fost, între altele, o neobișnuită creștere demografică; așa presupuneau Trogus Pompeius (*apud* Iustinus XXIV, 4) și Titus Livius (V, 34). O masivă populație celtică pătrunde, puțin înainte de 400 a.Chr., în nordul Italiei (Trogus vorbea despre 300 000 de celți, număr probabil exagerat), iar în 387 celții înfrâng o armată romană și pradă Roma, cu excepția Capitoliului. Cu greu și cu multe daruri obțin romanii să-i facă să plece. Abia în secolul I a.Chr. romanii reușesc să lichideze definitiv puterea celților central și vest-europeni, prin cucerirea Galliei și, apoi, a Raetiei și a întregii zone cis- și transalpine, care vor fi integrate în lumea romană.

Răspândirea spre răsărit a triburilor celtice se intensifică în secolul al IV-lea a.Chr. Acum ei se instalează în cadrilaterul Boemiei, în Austria și în Ungaria, iar în 335 a.Chr. Alexandru cel Mare primește la Dunăre o delegație a celților statorniciți pe țărmurile Adriaticei. În anii 279–278 a.Chr., o puternică grupare de triburi celtice avansează în Peninsula Balcanică, pustiind părți din Grecia (inclusiv sanctuarul de la Delphi), cucerind provincia macedoneană a Traciei, unde au întemeiat, undeva în centrul Bulgariei, regatul din Tylis. Un grup de celți a pătruns în Asia Mică și s-a așezat în zona numită ulterior

[1] K. Spindler, *Die frühen Kelten*, Stuttgart, 1996.

Galatia (după numele gallilor), situată aproximativ în centrul Anatoliei. O migrație a unor triburi celtice pe la nord de Carpați până în câmpiile nord-pontice, poate fi dedusă din textul lui Plutarh (*Marius*,11) și dintr-o inscripție descoperită la Olbia (Syll. 3, 495).

Dacă ne limităm doar la informația oferită de diversele surse literare antice, vom constata că valul migrației celților în sud-estul Europei a ocolit țara noastră. Nici unul din neamurile celtice menționate în literatura din vechime nu a fost atestat ca atare pe teritoriul României actuale. Triburile celtice cele mai apropiate de Dacia au fost anarții, menționați de Caesar (*De bello Gallico*, V, 25) ca învecinați cu dacii la răsăritul codrilor hercinici. Și Ptolemeu îi menționează, alături de tauriscii (teurisci), alt neam celtic, ca situându-se în nord-vestul Daciei. Prezența unui grup celtic în Transilvania este dedusă doar pe baza informației arheologice.

*

Această uriașă expansiune a celților peste mare parte din Europa a însemnat totodată și răspândirea civilizației lor în această arie, care s-a manifestat, sub formă de influențe și preluări de către alte populații, inclusiv de către populații tracice și, respectiv, geto-dacice. Aria celților istorici propriu-ziși și aria culturii celtice se suprapun în general, dar nu în totalitate. Nimeni nu pune la îndoială prezența celților în Transilvania, deși aceasta se bazează exclusiv pe descoperiri de tip celtic (morminte, al căror inventar conține ceramică, arme și podoabe, toate de tip celtic). Este însă greu de distins cu exactitate și de precizat ponderea acestui grup celtic în miezul Daciei. Dacă bogatele necropole de tip celtic de la frontiera vestică a României (Ciumești și Pișcolt, jud. Satu Mare), ar putea fi, eventual, puse în legătură cu sus-menționatele triburi ale anarților sau teuriscilor, este aproape sigur că elementele de tip celtic din Oltenia sunt comune și triburilor geto-dacice din gruparea daco-celto-illyră a *scordiscilor*[1]. Aceștia din urmă, un grup celtic așezat la Dunăre în zona Belgradului și în Sirmia, sunt adesea menționați de istoricii antici (de exemplu, Strabon VII, 5, 12) ca războinici ce s-au înfruntat de mai multe ori cu romanii (cf. Florus, *Bellum Thracicum*, I, 39, care îi caracterizează ca fiind „cei mai sălbatici dintre toți tracii"). În jur de 60 a.Chr., Burebista le-a provocat mari pierderi (Strabon VII, 3, 11: „a pustiit pe celții amestecați cu tracii și illyrii"). Tot Burebista s-a confruntat cu celții, boii și tauriscii (teuriscii), pe care i-a nimicit; în acest caz însă este vorba de expediția lui Burebista până departe spre vest, mult dincolo de hotarele Daciei (vezi cap. VIII).

Odată cu expansiunea celților, civilizația lor intră, în mod paradoxal, în declin. Acest neam, care părea la un moment dat să depășească stadiul unei culturi primitive, nu reușește, prin manifestările sale, decât să impresioneze lumea elenistică și romană prin curajoasele și brutalele incursiuni pe un vast spațiu.

Limbile și credințele religioase ale celților sunt destul de bine cunoscute. Deși nu foloseau scrisul, o serie de inscripții de epocă romană, mai ales din Gallia, reprezintă documente prețioase în această direcție. Resturi de limbi celtice s-au păstrat până astăzi

[1] F. Papazoglu, *op. cit.*

(irlandeza, gaelica, galeza, bretona și alte câteva dispărute în evul mediu). Familia de limbi celtice este cea mai vestică dintre limbile indo-europene.

Despre cultura celtică în spațiul carpato-dunărean și despre influențele ei în mediul geto-dac (vezi mai jos, cap.VI).

f. Grupul nord-tracic: geți și daci

Despre tracii nordici, populație preponderentă în spațiul carpato-dunărean, izvoarele istorice relatează relativ târziu. Dacă primele știri scrise despre geții de la Dunărea de Jos datează încă din secolul al V-lea, abia în epoca lui Burebista (secolul I a.Chr.) întreg acest spațiu se află în sfera de interes a autorilor ale căror scrieri au parvenit până în zilele noastre. Deși se vorbește nominal de geți numai începând cu evenimentele petrecute la sfârșitul veacului al VI-lea și despre daci, abia din secolul al II-lea a.Chr., este evident că premisele structurii lor sociale, cele ale culturii spirituale, într-un cuvânt identitățile etno-culturale, se conturaseră sensibil mai devreme de când Herodot a luat știință despre geți și C. Iulius Caesar despre daci. Pentru aceste vremuri îndepărtate stau mărturie descoperirile arheologice. Interpretarea corectă a acestor vestigii este însă, pe de o parte, dependentă de informațiile oferite de sursele literare, pe de alta, de riscurile asumate printr-o interpretare istoricizantă a fenomenelor de cultură materială (așa cum s-a discutat în mai multe locuri în acest volum).

Atestarea geților și dacilor în izvoarele literare. Sunt cunoscute dificultățile găsirii unui termen generic pentru a desemna toate neamurile tracice carpato-dunărene. Denumirile de geți, de daci și de alte seminții au, fiecare, o istorie proprie și au avut, desigur, și o semnificație proprie ce a evoluat în cursul timpului.

Denumirile de geți (Γέται, *Getae*) și de daci (Δακοί, Δᾶκαι, Δακαί, *Daci*) au fost folosite în sens generic de către scriitorii greci și latini pentru a desemna, sub numele de geți, triburile de la Dunărea de Jos și, sub numele de daci, pe cele din ținuturile centrale și vestice ale spațiului carpato-dunărean. Se pot cita însă destule exemple când numele geților a fost extins și asupra dacilor sau utilizat, în sens generic, pentru toți geto-dacii (Plinius, *Naturalis Historia*, IV, 12, 80: *Getae, Daci Romanis dicti*, „geții, numiți de romani daci"). Criton, medicul lui Traian, care a scris și o istorie a războaielor dacice, își intitula opera Γετικά, iar Decebal este desemnat „get": τῷ Γετῶν ἡγησαμένῳ („celui ce stăpânește peste geți"), în timp ce împăratul își intitulase opera sa pierdută, redactată în latinește, *Dacica*.

Mai discutabile sunt cazurile în care numele dacilor a fost extins asupra geților. Constantin Daicoviciu[1] citează mai multe exemple, în sensul unei distincții nu totdeauna

[1] C. Daicoviciu, *Die Dako-Geten. Eine Richtigstellung*, în Actes du Ier Congrès International de Thracologie. Contributions roumaines, Sofia, 1972, p. 67–75.

clare, între denumirile de daci și geți la diferiți autori antici și în unele inscripții. Denumirea de geți se întâlnește, întrebuințată în sens generic, destul de frecvent în scrierile antice și se explică cel mai bine prin definiția dată dacilor de Trogus Pompeius (*apud* Iustinus XXXII 3, 16: *Daci quoque suboles Getarum sunt*, „și dacii sunt un vlăstar al geților", și ca atare a fost folosită și în spirit arhaizant (vezi Aelius Aristides, *Orationes* XXVI, 70 și Polyainos, *Stratagemata* VI, pref., la ambii fiind vorba de luptele din vremea lui Antoninus Pius împotriva dacilor așa numiți „liberi", denumiți de autorii citați, geți). Suetonius (*Iulius* XLIV, 1), când se referă la dacii care invadeseră Tracia și zona pontică (*Dacos, qui se in Pontum et Thraciam, effuderant, coercere*) în vremea lui Burebista, fapt ce reflectă tocmai acțiunea unificatoare a acestuia din urmă, are în vedere pe geții de la Dunărea de Jos. Un alt exemplu, de astă dată epigrafic (CIL, XVI, 13), se referă la un marinar al flotei romane, lăsat la vatră în anul 71 p.Chr., care este numit *Dacus*, deși este sud-dunărean.

Numele generic prin care grecii îi denumeau pe tracii nordici era, în vremurile mai vechi, tot cel de traci, ca și pentru cei din sudul Balcanilor.

Această stare de lucruri se explică prin evoluția informației istoricilor și geografilor antici despre populațiile din ținuturile carpato-dunărene. Grecii i-au cunoscut întâi pe geții din dreapta Dunării, de la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr. (de fapt este de presupus încă de la mijlocul secolului al VII-lea), și mai târziu și pe cei din stânga fluviului. Cele mai vechi surse literare în care este posibil să fi apărut mențiuni despre geți și care nu s-au păstrat, au fost probabil scrierile logografilor, printre care Hecataios din Milet (sfârșitul secolului al VI-lea), unul din principalele izvoare ale lui Herodot pentru descrierea ținuturilor pontice. Dar primele contacte ale grecilor cu populația autohtonă datează, cel mai târziu, de la mijlocul secolului al VII-lea a.Chr., când a fost întemeiată colonia milesiană Istros (Histria).

Romanii au luat mai întâi cunoștință despre dacii din jumătatea apuseană a spațiului carpato-dunărean; cea mai veche atestare, din secolul I a.Chr., o găsim la Caesar (*De bello Gallico* VI, 25), iar Frontinus (*Stratagemata* II, 4, 3), care a scris în secolul I p.Chr., menționează numele dacilor în legătură cu acțiunile romanilor la Dunăre, la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr., când consulul M. Minucius Rufus a pus pe fugă o armată constituită din scordisci și daci[1]. Mai târziu, C. Scribonius Curio, guvernatorul Macedoniei între 75–73 a.Chr., a înaintat până în Dacia (probabil la Dunăre, în zona Banatului sau a Porților de Fier), dar s-a retras, înspăimântat de bezna pădurilor de acolo: *Curio Dacia tenus uenit, sed tenebras saltuum expauit.*

Prin urmare, primele atestări documentare ale denumirilor de geți sau de daci nu implică neapărat un decalaj cronologic în dezvoltarea istorică a neamurilor din spațiul carpato-dunărean. Termenul modern de geto-daci desemnează toate semințiile nord-tracice ce au locuit în spațiul carpato-dunărean și trebuie înțeles, în sens convențional,

[1] Textul respectiv este dubios; greu de crezut că dacii au pătruns până spre hotarele Macedoniei. Inscripțiile de la Delphi și Europos nu vorbesc decât despre scordisci, bessi καὶ τοὺς λοιποὺς Θρᾷκας („și ceilalți traci") dar nu despre daci.

ca alternativă la cel de tracii nordici, respectiv grupul tracic de la nord de Balcani. În acest sens, termenul de geto-daci sau daco-geți a fost folosit de Grigore Tocilescu (doar în domeniul lingvistic)[1], de Vasile Pârvan și de toți cercetătorii generațiilor următoare. Utilizarea acestei denumiri nu implică o idee preconcepută, ce ar exprima o unitate etnica absolută, lingvistică sau istorică. Se cuvine totuși menționat că nu o dată, în ultimele decenii, s-a abuzat — mai ales pe fundal ideologic — de denumirea geto-daci, ceea ce a dus la critici din partea unor istorici (printre care recent și Karl Strobel)[2], care atrag atenția asupra pericolului de politizare a conceptelor istorice. Dacă astfel de critici au menirea de a ne avertiza asupra utilizării necontrolate a unui asemenea termen generic, nu trebuie însă renunțat la folosirea lui, ci doar avută permanent în vedere analiza critică a izvoarelor, care tratează problema asemănărilor și a diferențelor dintre semințiile nord-tracice[3].

În ceea ce privește denumirea însăși, este preferabilă cea de „geto-daci", celei de „daco-geți", folosită de unii autori moderni, deoarece prima respectă ordinea cronologică a apariției respectivelor noțiuni în sursele antice și raportul între sferele de înțeles ale acestora (vezi mai sus cele referitoare la extinderea în sens generic a termenului de geți).

Asemănări și deosebiri între geți și daci. Mărturiile izvoarelor literare antice sunt unanime în a afirmă că geții și dacii erau de același neam, deosebirile fiind regionale. Strabon (VII, 3, 13) scria că „dacii au aceeași limbă ca și geții" (ὁμόγλωττοι δ'εἰσὶν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις), după ce puțin mai sus (VII, 3, 10) afirmase că „geții au aceeași limbă cu tracii" (vezi mai sus p. 417). Tot el explică și deosebirea de nume (VII, 3, 12): „a existat o împărțire a teritoriului chiar din cele mai vechi timpuri (ἐκ παλαιοῦ), căci pe unii îi denumesc daci, iar pe alții geți. Geții sunt cei care se întind spre Pont și spre răsărit, iar dacii cei care locuiesc în partea opusă, spre Germania și spre izvoarele Istrului". Din acest pasaj se înțelege că dacii au avut, la rândul lor, o tradiție istorică mai veche, de presupus asemănătoare cu cea a geților. Același autor revine în paragraful următor (VII, 3, 13) asupra localizării dacilor și a geților, când vorbește despre cursul Dunării, arătând că geții trăiau de-a lungul părții inferioare a fluviului, iar dacii în amonte. Această împărțire zonală apare și la Cassius Dio (LXVII, 6, 2): „Eu îi denumesc daci pe oamenii pomeniți mai sus (se referă la campania lui Domitian din anul 86 p.Chr. împotriva dacilor), cum își spun ei înșiși și cum le spun romanii, măcar că știu prea bine că unii dintre greci îi numesc geți, fie pe drept, fie pe nedrept. Căci îmi dau bine seama că geții locuiesc dincolo de Haemus (Balcani), de-a lungul Istrului". Apian relatează, de asemenea, despre: „geții de dincolo de Istru, pe care îi numesc daci" (*Hist. Rom.*, pref., IV, 15). În sfârșit, așa cum am arătat, Trogus Pompeius (XXXII, 3, 16) scrie că: *Daci quoque suboles Getarum sunt*, „și dacii sunt o mlădiță a geților". Este evident că deosebirile de nume nu sunt în măsură să pună la îndoială apartenența geților și dacilor la grupul de neamuri nord-tracice.

[1] Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 560

[2] K. Strobel, *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos*, în SCIVA 49, 1998, 1, p. 61-95.

[3] A. Vulpe, *Geto-dacii?*, în CICSA 1, 1998, p. 2–12.

Care au fost totuşi deosebirile dintre geţi şi daci? Din cele relatate de mărturiile contemporanilor lor, deosebirile de limbă nu erau atât de substanţiale încât să poată fi sesizate de urechea unui grec sau roman. Este îndreptăţit să le considerăm ca limbi reciproc inteligibile. În lipsa dovezilor trebuie să ne mulţumim cu o astfel de concepţie.

Un indiciu pentru evaluarea deosebirilor de limbă între geţii din Câmpia Dunării şi dacii de la munte ar putea fi dat de unele grafii diferite ale numelui lui Burebista în izvoarele antice. Cele mai multe din aceste grafii se datorează stâlcirii numelui prin copiile manuscriselor. Altele se referă la dificultăţile de pronunţare şi de transcriere ale unor vocale specifice limbii geto-dace, poate un *ă* sau *î* (vezi în acest sens ortografierea diferită în cuprinsul aceluiaşi decret din Dionysopolis, IGB I² 13: în rândul 22 citim *Byrebista*, în rândul 33/34, *Byrabeista*; rezultă clar că lapicidul, care este de presupus că auzise pronunţarea reală, ezita asupra modului de transpunere în greacă). Una singură dă de gândit însă: grafia *Burobosten* (acuzativul grecesc) la Iustinus, prologul cărţii XXXII, reconstrucţie propusă de majoritatea editorilor, pentru formele Rubobosten, Rubobusten sau Ruboboten, conservate în manuscrise. Chestiunea a dat naştere la ipoteze contradictorii, în ceea ce priveşte domnia acestui rege dac, dacă este sau nu altul decât Burebista (vezi cap. VIII, a). Dar, indiferent dacă citim *Rubo-* sau *Burobostes*, sufixul *-bostes* (sau *-bustes*) este, după toate aparenţele, dacic: vezi tara*bostes* (Iordanes, *Getica*, 40). Poate chiar ar fi de preferat lectura tara*bustes*: vezi ezitările între vocalele *o* şi *u* în grafia unor toponime, precum Κομίδαυα (la Ptolemeu, *Geographia* III, 8, 4) şi *Cumidaua* pe inscripţia romană de la Râşnov; de asemenea Drobeta/Drubeta etc. Toate acestea sugerează diferenţe între limba dacilor şi cea a geţilor: ceea ce la daci va fi fost *Burobostes*, la geţi s-ar fi pronunţat aproximativ *Byrebista*.

Cât priveşte apropierea dintre daco-getă şi daco-misiană, cum se mai spune, şi limbile sau limba tracilor din sud, aceasta a fost evaluată în mod deosebit de lingvişti. Oricum va fi fost, grecii, încă de pe vremea lui Herodot, au avut conştiinţa că toate aceste neamuri vorbeau idiomuri înrudite, geţii fiind desemnaţi în mod direct ca neam tracic (vezi şi Strabon, VII, 3, 2: Ἕλληνες τοὺς Γέτας Θρᾷκας ὑπελάμβανον; „Grecii i-au socotit pe geţi drept traci"); Dromichaites este înfăţişat când rege al tracilor, când get, chiar şi de acelaşi autor (compară Diodor XXI, 12, 2 cu XXI, 12, 5), iar Burebista, „cel mai de seamă dintre regii din Tracia" (IGB² I, 13, r. 53).

Pe de altă parte, cercetările arheologice ne prezintă mereu un tablou sensibil mai diferenţiat al lumii tracice din aria egeo-balcanică şi cea carpato-dunăreană; zona dintre Balcanii nordici şi Dunărea de Jos se află, din punct de vedere al aspectului cultural, când sub influenţa nord-dunăreană, când sub cea balcanică, înfăţişându-se ca o punte de legătură între cele două principale arii culturale. Este însă dificil şi chiar riscant de evaluat corect abordarea arheologiei în cercetarea etno-lingvistică.

În ceea ce priveşte etimologia numelor geţilor şi dacilor s-au făcut o serie de ipoteze, nici una însă pe deplin convingătoare[1]. Pare puţin plauzibilă teoria conform căreia numele

[1] Despre originea etnonimului Getae/Γέται, vezi mai recent studiul lui D. Sluşanschi, *Autour du nom des Getes*, în Studia Indo-Europaea 1, 2001, p. 65–72

de daci ar sta în legătură cu termenul *daos* (lup în limba frigiană, limbă din familia tracică), ceea ce ar sugera o origine totemică a numelui dacilor, părere exprimată de Mircea Eliade[1]. Această ipoteză ar putea părea întărită de reprezentarea balaurului cu cap de lup pe stindardele dacilor din vremea războaielor lui Traian; trebuie însă precizat că acest tip de stindard nu a fost propriu numai dacilor. Şi denumirea de *Daos*, dată sclavilor din comediile autorului atenian Menandru, din secolul al IV-lea a.Chr., a fost pusă în legătură cu etnonimul *dac* — ipoteza a fost formulată încă din vremea lui Strabon (VII, 3, 12) — ceea ce ar implica, de asemenea, atestarea timpurie a dacilor. Această ipoteză nu satisface însă, deoarece se consideră greu de explicat modificarea fonetică *daos>dakos*. Etimologia lui Strabon sau poate a izvorului său, în cazul de faţă foarte probabil Poseidonios din Apameia, a fost preluată şi de unii autori mai târzii: Herodian gramaticul (*Reliquiae*, ed. A. Lentz, I, 108, 34 şi 147, 26) şi Ştefan din Bizanţ (*Ethnika* s. v. *Dacia*). La Menandru însă sclavul ce poartă numele de *Daos* se recunoaşte el însuşi ca frigian în piesa *Aspis* (Scutul) (ed. Arnott 1979; Loeb). Acest din urmă document confirmă părerile mai vechi potrivit cărora numele de *Daos* (lat. *Daus*) indică originea frigiană a purtătorilor lui, atât sclavi, cât şi liberi (cf. şi Hesychios, *Lexikon s. v.*). Numele este frecvent atestat în Asia Mică, inclusiv în Frigia. Avem deci de a face mai degrabă cu o etimologie folclorică. Pe de altă parte, nici părerea lui Constantin Daicoviciu, după care etnonimul *dac* s-ar trage de la un presupus *daca*, care ar fi însemnat „cuţit de luptă", arma preferată a dacilor (vezi şi cuţitele curbe reprezentate pe Columna Traiana, numite *falx* de către Fronto, II, 204)[2], nu se sprijină pe vreun document scris.

Geografia şi etnografia Daciei. Din mărturisirile izvoarelor literare antice pentru diferite momente ale istoriei geto-dacilor reiese, în mod limpede, că vatra acestor neamuri nord-tracice era spaţiul carpato-dunărean. Acest fapt este, în mare măsură, confirmat şi de cercetările arheologice. Desigur, în anumite perioade, triburi geto-dacice s-au extins mult în afara acestei arii şi, tot aşa, populaţii străine s-au aşezat în Dacia, constituind enclave ce au fost până la urmă absorbite (astfel celţii, bastarnii etc.).

Numele de *Dacia* apare ca atare în izvoarele latine din secolul I p.Chr. (primele atestări sigure la Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia* I, 47 şi la Tacit, *Agricola* 41, 2). Este firesc să credem că numele era utilizat de mai multă vreme, fiind consemnat, probabil sub această formă, în comentariile geografice ale lui M. Vipsanius Agrippa, încă din al treilea deceniu al secolului I a.Chr. Este verosimil să fi existat şi denumirea de *Getia*, pentru ţinuturile locuite de geţi (Iordanes, *Getica*, 67: *Gothia*: de fapt *Getia*; vezi şi mai jos *Dimensuratio prouinciarum*, 8: *Getica*).

Trebuie adăugat că prin *Dacia* autorii citaţi mai sus înţelegeau teritoriile nord-dunărene, deoarece la data la care scriau regiunile dintre Balcani şi Dunăre erau ocupate deja de romani. Nimic nu lasă să se înţeleagă utilizarea mai veche a acestui termen pentru toată aria locuită de geţi şi de daci, deşi faptul este plauzibil pentru vremea lui Burebista.

[1] M. Eliade, *De Zalmoxis à Gengis-Chan*, Paris, 1970 (= *De la Zamolxis la Genghis-Han*, Bucureşti, 1980)
[2] Exprimată în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 258.

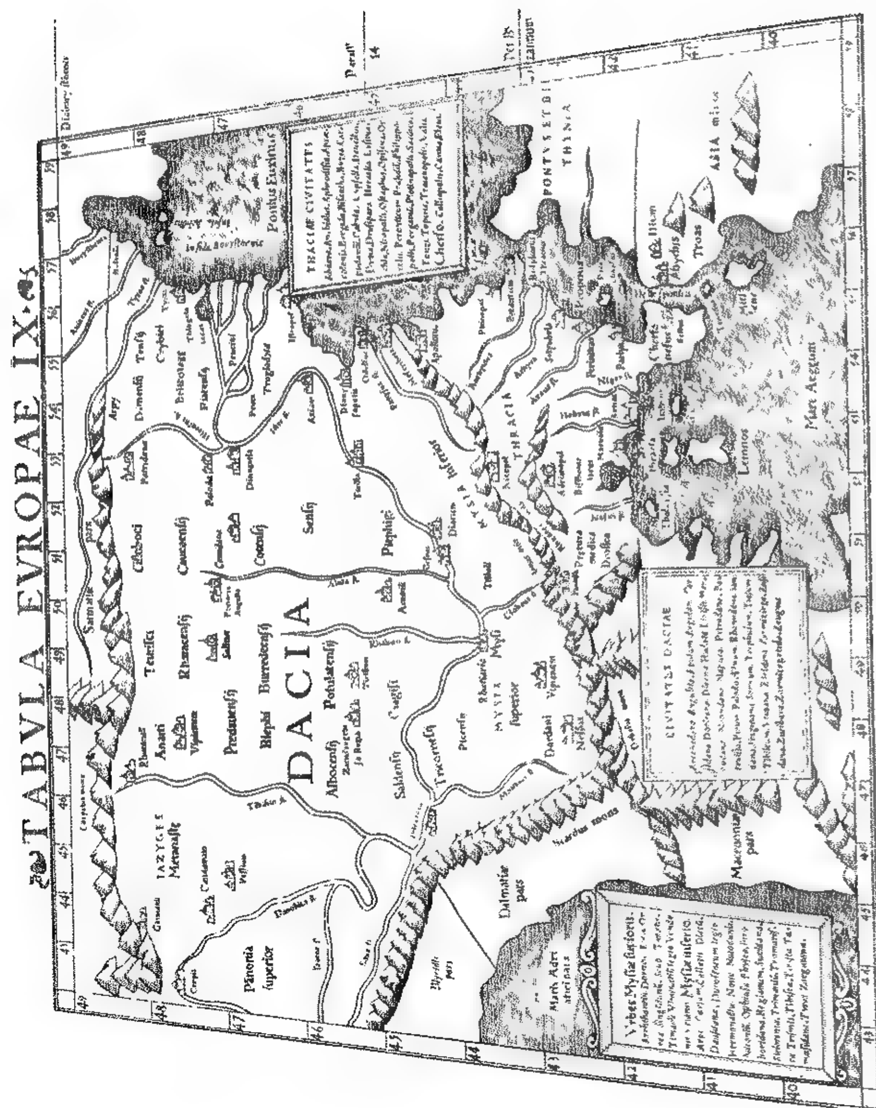

Fig. 82 Dacia după *Geographia* lui Ptolemeus. După *România. Atlas istorico-geografic.*

Termenul de *Dacia*, ca alternativă la cel de spaţiu carpato-dunărean, pentru a desemna toate ţinuturile în care trăiau geţii, dacii şi alte seminţii nord-tracice, s-a încetăţenit în tradiţia istoriografică românească (Tocilescu, Pârvan etc.).

Principalele referiri ale scriitorilor greci sau latini la geografia ţinuturilor carpato-dunărene pot fi grupate în trei etape: 1. Hekataios, Herodot şi Tucidide pentru informaţii din secolele VI–V a.Chr.; 2. Agrippa, Strabon şi Pliniu cel Bătrân pentru Dacia din secolul I a.Chr. şi din timpul lui Augustus; 3. Marinos din Tyr şi Ptolemeu pentru Dacia de la sfârşitul secolului I p.Chr., utilizând însă şi informaţii mai vechi. La acestea se mai adaugă o serie de menţiuni izolate sau în contexte de altă natură, păstrate în alte izvoare, dintre care unele pot fi deosebit de importante (de pildă, decretul în cinstea lui Acornion din Dionysopolis sau papirul Hunt).

Prin Herodot ni s-a păstrat prima descriere a cursului inferior al Dunării şi a gurilor sale. Tot la el găsim consemnat numele antic al Prutului (*Pórata* sau *Pyretós*), al Siretului (probabil *Tiárantos*) şi al Mureşului (*Máris*, mai târziu *Marisos* la Strabon). Alte trei râuri: *Ordessós*, *Náparis* şi *Áraros* au fost identificate cu Argeşul, Ialomiţa şi respectiv Buzăul, deşi şi alte ipoteze sunt plauzibile, precum identificarea lor cu cei trei afluenţi din dreapta Siretului, Trotuşul, Bistriţa şi Moldova (ipoteză enunţată de Alexandru Vulpe)[1]. Şi numele altor râuri, atestate în texte mai târzii, au avut o origine străveche: vezi *Tibiscus* (Timişul, poate *Tibisis* la Herodot), *Samus* (Someşul), *Crisius* (Crişul Negru), *Dierna/Tsierna* (Cerna), *Aluta* (Oltul, poate *Atlas* la Herodot, IV, 49 ca metateză la un presupus *Altas*). Pârvan propunea reconstituirea numelui Argeşului din secolul I a.Chr. prin forma **Argesis*.

Se consideră că semnalarea râurilor *Karpis*, care ca şi *Alpis*, ambele curgând însă dinspre sud, se vărsau în Dunărea panonică, ar reprezenta la Herodot o confuzie cu denumirea Munţilor Alpi şi Carpaţi. Prima referinţă la Carpaţii nordici ar putea deci data încă din secolul al V-lea a.Chr. De adăugat că în nici un izvor literar antic nu se fac referiri explicite la lanţul muntos al Carpaţilor în forma sa reală, toate menţiunile mărginindu-se la Carpaţii Păduroşi.

Această lacună în sursele literare s-ar putea explica prin morfologia peisajului. Pentru un negustor grec care venea dinspre sud-est în Moldova, apropiindu-se de Carpaţii Răsăriteni, aceştia, prin culmile lor domoale, împădurite, abia dacă corespundeau concepţiei de munte proprie unui om obişnuit cu reliefurile stâncoase, aşa cum se prezintă în jumătatea sudică a Peninsulei Balcanice sau în aria mediteraneană în general. Nici chiar Carpaţii Meridionali nu oferă, celui ce vine dinspre miazăzi, un tablou foarte impresionant, culmile lungi câştigând treptat în înălţime şi prezentând aspecte alpine abia în zona de creastă şi, mai ales, pe versanţii nordici. Cum, pe de altă parte, nici circulaţia grecilor în Dacia preromană nu era deloc intensă (sfera relaţiilor comerciale ale Histriei şi Callatidei cuprindea mai ales Moldova; Muntenia se afla în raza coloniilor de la sud de Callatis: Dionysopolis, Odessos, Mesembria, Apollonia), nu este de mirare că abia romanii, care au avut de luptat în munţi cu dacii, au menţionat existenţa acestei forme de relief: *Daci montibus inhaerent*, „Dacii sunt nedespărţiţi de munţi" (Florus, II, 28,

[1] A. Vulpe, *Limita de vest a Sciţiei la Herodot*, în StCl 24, 1986, p. 33–44.

18) sau Plinius cel Bătrân (*Naturalis Historia* IV, 80), care amintește că în timp ce sarmații iazigi străjuiau câmpiile, munții și pădurile erau populate de daci (*campos et plana Iazyges Sarmatae montes uero et saltus... Daci*).

Primul tablou real al cununei carpatice ce înconjura țara dacilor îl găsim la Iordanes (*Getica*, 73), autor care scrie în secolul al VI-lea p.Chr., dar utilizează, indirect, izvoare din secolul I p.Chr.: (*Dacia*) *sita trans Danubium corona montium cingitur*, „Dacia, situată dincolo de Dunăre, este încinsă de coroana munților".

Tot din perioada timpurie avem primele știri despre geți. Herodot IV, 93–96 și Tucidide II, 96, 1 cunoșteau doar ramura geților de la sudul Dunării de Jos, nord-estul Platformei Prebalcanice (zona Varna-Razgrad). Mai târziu, începând din secolul al IV-lea a.Chr., aflăm și despre geții din stânga Dunării, cu prilejul expedițiilor macedonene (Arian, *Anabasis*, I, 3, 1).

Menționarea de către Sofocle, în tragedia *Triptólemos* (*Tragicorum Graecorum Fragmenta*, ed. A. Nauck, frg. 547), a unui rege, Charnabon, care a domnit peste geți, sugerează că numele și, implicit, imaginea pe care grecii și-o făuriseră despre acest popor erau familiare publicului atenian în prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr., când a fost jucată piesa respectivă (anul 464). Este însă, în mod cert, vorba de un rege legendar, inclus în scenariul piesei, al cărei subiect era mitul lui Triptólemos; acesta, inițiat în misterele zeiței Demeter, călătorind la îndemnul ei pe un cal tras de zmei, răspândea cunoștiințele agriculturii în Italia, Illyria și în țara geților (a se vedea interesantele remarci asupra modului cum se reflectă imaginea geților în tragedia sofocleană făcute recent de Zoe Petre)[1].

Tot de la Herodot aflăm și despre agatirsi, ce sălășluiau la izvoarele râului Maris — deci locuiau în aria intracarpatică — și despre *sigini*, situați poate în Câmpia Tisei. În nord-vestul Bulgariei de astăzi se aflau, potrivit lui Tucidide, *triballii* (asupra etnicului triballilor, vezi mai sus), iar în sudul Dobrogei și în preajma cetății Odessos locuiau *crobizii* (Κρόβυζοι), înrudiți cu geții, dacă nu chiar geți. Tot prin Dobrogea locuiau și trizii (Τέριζοι, la Hellanicos, frg. 73), probabil tot un trib getic (vezi și Hekataios, frg. 171: Τρίζοί).

Din cele relatate în izvoarele literare rezultă că în perioada veche geții, respectiv tracii nordici, aveau ca limită sudică culmea nordică a Balcanilor (Stara Planina; vezi și versul 738 din poemul în iambi, redactat pe la 200 a.Chr. de un anonim, citat ca Pseudo Skymnos, care, preluând informațiile de la geo-istoricul Demetrios din Callatis, scria: „La picioarele muntelui Haemus se află un oraș, Mesembria [azi Nesebăr], situat în vecinătatea ținutului getic și tracic"), iar la răsărit ei ajungeau până în zona cetății Tyras; aici locuiau tyrageții și se întindea τῶν Γετῶν ἐρημία (pustiul geților) cum desemna Strabon (VII, 3, 14) Bugeacul. Întinderea geto-dacilor spre nord și spre vest nu este descrisă de textele mai vechi. Abia pe la 50 a.Chr. Caesar (*De bello Gallico* VI, 25, 2)

[1] Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți* (în special cap. „Nemurirea regelui Charnabon", p. 21–69), București, 2004.

relatează că „Pădurea hercinică" (prin care el înțelegea codrii de pe versanții nordici ai Alpilor până în munții Slovaciei) se învecina cu țara dacilor și a anarților (ultimii, un trib celtic din nord-vestul Daciei).

Cele relatate de Caesar se referă la epoca lui Burebista și la momentul de maximă întindere a geto-dacilor. Din păcate nu s-a păstrat nici o descriere explicită a Daciei din această vreme. Din comentariile lui Agrippa, despre care se presupune că au servit ca bază pentru desenarea celei mai cuprinzătoare hărți a lumii cunoscute, hartă de mari dimensiuni, întocmită și expusă la Roma, în porticul Vipsania, de pe Câmpul lui Marte, după moartea, în anul 12 a.Chr., a autorului ei, permit să ne facem o idee despre întinderea Daciei în perioada ce a urmat lui Burebista: *Dacia, Getica finiuntur ab oriente desertis Sarmatiae, ab occidente flumine Vistula, a septentrione oceano, a meridie flumine Histro...*, „Dacia, Getica, sunt mărginite la răsărit de pustiul Sarmației, la apus de fluviul Vistula, la miazănoapte de ocean [Marea Baltică], la miazăzi de fluviul Istru" (*Dimensuratio prouinciarum*, 8). Cu excepția celor privitoare la fruntariile de nord și, în parte de apus, — evident exagerate și eronate datorită puținelor date exacte la acea vreme despre aceste zone — celelalte mențiuni sunt confirmate de cercetările arheologice și, în parte, de etimologiile tracice ale unor toponime. Citatul de mai sus este preluat din două manuale de geografie scrise în antichitatea târzie (secolul al V-lea), *Dimensuratio prouinciarum* și *Diuisio orbis terrarum*, despre care se presupune că își vor fi extras informația de bază, direct sau indirect, din textul lui Agrippa (ipoteza lui A. Klotz)[1].

Și Strabon ne relatează că geții se învecinau cu suebii germani, granița nordică fiind, după același autor, Pădurea hercinică (VII, 13), în cazul respectiv, Carpații Păduroși, iar cea vestică, Dunărea. Localitatea *Karpis*, pomenită de Ptolomeu ca situându-se la cotul Dunării, la nord de Budapesta — numele amintește de râul (respectiv muntele, vezi mai sus) amintit de Herodot cam în aceeași zonă — ar fi, prin etimologia numelui ei, de asemenea o aluzie la Carpații Nordici, în acord cu spusele geografului din Amaseia (Strabon). Acesta din urmă, relatând evenimente mai vechi, menționează pe geți pe ambele maluri ale Dunării (VII, 3, 2). Tot el confirmă prezența geților pe Nistrul Inferior și la nordul gurilor Dunării încă din timpuri mai vechi.

Din păcate Strabon, care desigur a văzut la Roma harta lui Agrippa, nu ne dă detalii despre aspectul fizic al Daciei, nici despre numele triburilor și al așezărilor din Dacia (vezi totuși menționarea râului *Marisos*, Mureșul, și a muntelui sfânt *Kogaionon*, considerat de unii, precum Hadrian Daicoviciu, ca fiind o aluzie la Dealul Grădiștii din Munții Orăștiei[2]; vezi însă și mai jos, p. 449 o altă interpretare). Nici Pliniu cel Bătrân, care, de asemenea, citise comentariile lui Agrippa și văzuse harta de la Roma, nu furnizează detalii suplimentare despre Dacia, dar oferă informații interesante despre zonele sud-dunărene și despre Marea Neagră (*Naturalis Historia* IV, 11-13). Amănunte aflăm din *Îndreptarul geografic* al matematicianului și astronomului Claudius Ptolemaeus (Ptolemeu), lucrare

[1] A. Klotz, în Klio 24, 1931, p. 386 și urm.
[2] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 53–54.

scrisă spre sfârșitul secolului al II-lea p.Chr. și care constituie baza informației noastre despre ținuturile carpato-dunărene în epoca preromană (fig. 82; pl. 48).

Se pune întrebarea: cărei perioade din istoria Daciei îi corespund informațiile transmise de Ptolemeu privitoare la geografia ținuturilor noastre? Cea mai mare parte a datelor se referă la etapa premergătoare cuceririi Daciei și sunt atribuite lui Marinos din Tyr, geograf ale cărui lucrări, redactate la începutul secolului al II-lea p.Chr., au alcătuit sursa principală a informației lui Ptolemeu. Identificarea surselor lui Marinos este însă mult mai dificilă și un răspuns satisfăcător nu poate fi dat. Se presupune că au fost consultate hărți militare romane, eventual chiar scrierile lui Traian despre războiul dacic, și, probabil, harta lui Agrippa. La acestea, Ptolemeu a adăugat și date despre orașe înființate de romani în Dacia după cucerire. Numirile și poziția semințiilor geto-dace din textul lui Ptolemeu ar putea fi considerate ca reprezentând *grosso modo* situația din vremea lui Augustus și, în general, din secolul I p.Chr. Având în vedere preocupările matematice ale autorului, pare suspectă simetria prin care sunt reprezentate cele 15 triburi (cinci coloane de câte trei numiri): *anarții, teuriscii, costobocii*; *predavensii* (nume corupt), *ratacensii, caucoensii*; *biefii, buridavensii, cotensii*; *albocensii, potulatensii, sensii* (nume corupt); *saldensii, keiaghisii, piefigii*. S-a emis și părerea (Nicolae Gostar) că aceste denumiri ar reflecta o împărțire a teritoriului Daciei, după nume de localități în timpul lui Burebista.

Doar *buridavensii* au putut fi localizați după numele presupusului lor centru politic *Buridava* (orașul nu figurează ca atare pe lista lui Ptolemeu, dar știm de existența lui în vremea lui Decebal, printr-o mențiune din papirusul Hunt). Buridava dacică a fost localizată în zona Vâlcea, probabil la Ocnița (în vreme ce Buridava romană se afla la Stolniceni, jud. Vâlcea). Buridavensii locuiau deci în zona Vâlcea-Argeș. Costobocii trebuie căutați undeva în nordul Daciei[1], iar anarții și teuriscii (triburi celtice) în extremul nord-vest al acesteia. Amplasarea celorlalte triburi se poate face în funcție de poziția lor relativă unul față de celelalte și de aceste identificări. Astfel, tribul caucoensilor ar fi locuit undeva în bazinul mijlociu al Siretului (ipoteza Gostar)[2]. Pe de altă parte, triburi dacice ca *appulii* din zona Alba Iulia (menționați în poezia *Consolatio ad Liuiam*, scrisă de un anonim) sau *ansamensii* (nume latin reconstituit de Pârvan după inscripția CIL, III, 7633)[3] de pe Someș (se pot presupune și altele), despre care știm pe alte căi, nu figurează la Ptolemeu.

La acestea se adaugă o serie de triburi menționate în capitolul privitor la descrierea Moesiei Inferioare, unele putând fi de obârșie getică (*oitensii, obulensii, dimensii* și *piarensii*), altele fiind doar ecoul unor mențiuni de la autorii mai vechi ca *triballii*, în partea de apus a Moesiei, *trogloditii*, numiți de fapt după un tip de locuință, *peucinii* (bastarni)

[1] I.I. Russu, *Les Costoboces*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 341–352; N. Gostar, *Numele si originea Costobocilor*, în CercIstIasi 1, 1970, p. 109–117; Gh. Bichir, *Ramura nordică a dacilor - costobocii*, în Thraco-Dacica 4, 1983, p. 59–69

[2] N. Gostar, *Kaukoensioi (Ptolémée III, 8, 3)*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 265–270.

[3] V. Pârvan, *Getica...*, p. 275.

la gurile Dunării(?), *crobizii* (vezi mai sus). La nord de gurile Dunării, Ptolemeu îi așază pe *tirageții sarmați* (!), pe *barpi* (carpi?) și pe *britolagi*, după unii, un neam celtic.

Ptolemeu citează 44 de localități din Dacia, și alte trei situate în stânga Siretului, aparținând la Moesia Inferior. Tot la Ptolemeu aflăm despre *Clepidava*, situată undeva în dreapta Nistrului. Cele mai multe așezări citate de Ptolemeu și considerate de el ca fiind mai importante, poartă sufixul *dava* (foarte probabil un neutru plural; singularul apare în decretul în cinstea lui Akornion din Dionysopolis în formă grecizată ΑΡΓΕΔΑΥΟΝ). Prin *dava* trebuie înțeles un cuvânt similar celui latin *oppidum* (fortăreață), dar și centru rezidențial (politico-religios), meșteșugăresc și comercial. Amintim că cea mai veche *dava* atestată cu acest sufix este *Argedava* din sus-pomenitul decret dionysopolitan, reședință politică, în prima jumătate a secolului I a.Chr. și care nu figurează sub această formă la Ptolemeu. Este de presupus ca unele dintre *dava* citate de Ptolemeu să fi avut origini mult mai vechi, în secolul II–I sau chiar al IV-lea a.Chr. Pe de altă parte, numărul așezărilor geto-dacice mai importante, puse în lumină de cercetările arheologice, îl întrece pe cel menționat de Ptolemeu, de unde se desprinde concluzia, de altfel firească, că în cursul celor aproape 300 de ani de afirmare a culturii celei de a doua epoci a fierului au existat schimbări în ceea ce privește raportul de importanță al unei *dava* față de alta. Este sigur că unele și-au încheiat existența cu prilejul anumitor prefaceri de ordin politic, anterior cuceririi romane.

Localitățile menționate de Ptolemeu în Dacia sunt înșirate pe mai multe semicercuri ce se succed de la nord la sud[1]. Așa cum s-a demonstrat, în cazul fericit al unor identificări moderne, coordonatele — longitudinea și latitudinea — date de matematicianul din Alexandria se dovedesc a nu fi cu totul în afara realității, aceste date numerice indicând măcar zona în care trebuie căutată localitatea respectivă.

Iată-le pe cele ce au fost identificate în mod cert sau cu mare probabilitate: *Porolissum* (Moigrad, jud. Sălaj), *Petrodava* (ipotetic Piatra Neamț), *Napoca* (Cluj), *Potaissa* (Turda), *Salinae* (probabil Ocna Mureș, jud. Alba), *Angustia* (ipotetic Brețcu, jud. Covasna), *Utidava* (ipotetic în zona Oituzului sau în bazinul Trotușului), *Ziridava* (ipotetic Pecica, jud. Arad), *Apulum* (foarte probabil Piatra Craivii, lângă Alba Iulia), *Germizera* (Geoagiu, jud. Hunedoara), *Comidava* sau *Cumidava* (Râșnov-Cetate), *Argidava*, mai târziu și *Arcidava* (Vărădia, jud. Caraș-Severin), *Tibiscum* (sunt menționate trei localități cu același nume; din epoca romană cunoaștem un *Tibiscum* la Jupa, jud. Caraș-Severin), *Sarmizegéthusa basíleion* (foarte probabil Grădiștea Muncelului în munții Orăștiei), *Hydata/Aquae* (Călan, jud. Hunedoara), *Dierna* (Orșova Veche, jud. Mehedinți), *Drubetis* (Turnu Severin). Cele trei *dava* de pe Siret au fost identificate arheologic cu *Piroboridava*, la Poiana lângă Tecuci, jud. Galați, *Tamasidava*, la Răcătău de Jos, jud. Bacău și *Zargidava*, la Brad, com. Negri, jud. Bacău. În sud-estul Transilvaniei s-a propus identificarea cetății

[1] I. Bogdan Cătăniciu, *Ptolemeu și provincia Dacia*, în AMN 24-25, 1987-1988, p. 145–162.

de la Covasna cu *Ramidava*, iar cetatea getică de la Grădiștea (jud. Brăila) ar putea fi *Zusidava*[1].

O seamă de izvoare mai târzii, din vremea ocupației romane asupra unei părți a Daciei, menționează și alte localități a căror etimologie nord-tracică presupune existența așezărilor respective și în perioada preromană. Astfel, din *Tabula Peutingeriana*, redactată probabil după 250 sau chiar în secolul al IV-lea p.Chr., aflăm despre *Pelendava* în zona Craiovei, despre *Acidava*, *Rusidava* și *Buridava*, localizate la Enosești, Drăgășani și respectiv la Stolniceni, jud. Vâlcea. Alte surse ne informează despre *Sucidava*, identificată la Celei (Corabia), jud. Olt. Un loc aparte îl constituie cele câteva *dava* din aria geografică dintre Dunăre și mare, toate menționate doar în epoca romană, începând din a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr. (*Buteridava*, *Capidava*, *Sacidava* ș.a., mai recent și *Arcidava*). Până în prezent n-au fost încă sigur identificate arheologic așezări de tip *dava* în Dobrogea, așa încât aceste documente literare sau epigrafice ar putea fi considerate ca reprezentând un ecou al existenței, în vremuri mai vechi, a unor asemenea cetăți și în această zonă (vezi și cap. V, 2 și VIII), dar este posibil, și chiar mai probabil să reprezinte denumiri aduse sau date de populația getică, transferată în sudul Dunării de către stăpânirea romană.

Descrierea de către Ptolemeu a cursului Dunării cu principalele lui cotituri, marcate de către el, fie prin menționarea unei localitati, fie prin locul de vărsare al vreunui râu, este de mare ajutor la identificarea acestor puncte topografice: așa aflăm de *Dinogetia* situată, într-o fază mai veche, la Barboși-Galați; de locul vărsării râului Drincea (*Rhabon*, ipoteza lui Radu Vulpe[2], după cei mai mulți însă, numele Jiului), a Oltului (*Aluta*) etc. Tot Ptolemeu oferă și o listă a localităților de pe malul drept al Dunării, în capitolele consacrate Moesiei Inferioare și Superioare.

Limitele Daciei descrise de Ptolemeu sunt simțitor mai modeste față de cele definite de Agrippa sau rezultând din mențiunile lui Strabon. Ele corespund mai degrabă Daciei lui Decebal din preziua războaielor cu Traian. Limita sudică este tot Dunărea; limita vestică este, de data aceasta, Tisa (*Tibiscus*, în textul lui Ptolemeu, poate datorită unei confuzii cu Timișul; mai târziu numele Tisei va fi *Parissus*, *Pathissus* și *Tissus*). Într-adevăr, în vremea lui Tiberiu s-au așezat între Tisa și Dunăre iazigii metanaști (vezi și Pliniu cel Bătrân, *Naturalis Historia* IV, 12, 80). Limita de nord a Daciei este constituită de Carpații Păduroși (muntele *Karpatos*), iar cea de răsărit Siretul (*Hierasos*).

În mod asemănător este prezentată Dacia la Iordanes, al cărui izvor literar a fost, desigur, Dion Chrysostomos, autor care a călătorit în Dacia în preziua războaielor daco-romane și care a scris o lucrare intitulată *Getica*, astăzi pierdută. Citim deci la Iordanes (*Getica*, 74): *(Dacia) tunc ab oriente Aroxoloni, ab occasu Iazyges, a septentrione Sarmatae et Basternae, a meridie amnis Danubii terminabant*, „(Dacia) se mărginește la răsărit cu roxolanii, la apus cu iazigii, la nord cu sarmații și bastarnii, iar la sud cu fluviul Dunărea"

[1] A. Vulpe, *Din nou despre geografia antică a Moldovei la vest de Prut*, în Fațetele istoriei. Omagiu acad. Ștefan Ștefănescu, p. 407-419.

[2] R. Vulpe, *Rhabon, numele antic al pârâului Drincea*, în Drobeta 1, 1974, p. 35-45.

S-a formulat ipoteza că în urma războaielor cu Domitian, cele trei *dava* de pe Siret, menționate mai sus, ar fi trecut sub jurisdicția Moesiei Inferioare, unde le pomenește și Ptolemeu. Pe de altă parte, tot el este sursa care indică o serie de toponime geto-dacice tocmai departe spre nord și nord-vest, în bazinul superior al Vistulei. Aflăm, de pildă, de o *Susudata* (sau *-dava*) și de o *Setidava* dincolo de Vistula. Triburi ca *arsietii*, *sabocii*, *piengitii* (*piegeții* ?) sau *biesti* tot din aceste ținuturi nordice poartă nume cu rezonanță tracică cum presupunea Vasile Pârvan[1]. Aceste mențiuni ar putea fi considerate ca ecoul unei expansiuni mai vechi, poate din timpul lui Burebista, și păstrate, fie prin tradiție, fie prin faptul că așezările și comunitățile respective supraviețuiseră, sub formă de enclave, până târziu.

În ceea ce privește numărul populației geto-dacilor în etapa de maximă extindere nu putem face decât presupuneri întemeiate pe evaluări foarte generale sau pe o evidență arheologică încă insuficientă. După spusele lui Strabon (VII, 3, 13), pe vremea lui Burebista puteau fi chemați la oaste până la 200 000 de războinici. Acest număr nu pare mult exagerat dacă ținem seama și de datele arheologice exprimate prin mulțimea așezărilor de tip *dava* sau a celor rurale, ce împânzesc tot spațiul carpato-dunărean și dintre care unele sunt de dimensiuni remarcabile, cu depuneri de locuire dense și bogate în vestigii. Tot din geografia lui Strabon aflăm însă că pe vremea lui Augustus capacitatea militară a geto-dacilor se micșorase mult; abia puteau ridica în luptă 40 000 de ostași. Acest fapt se putea datora fărâmițării politice de după moartea lui Burebista, dar și strămutării la sudul Dunării a 50 000 de geți de către Sextus Aelius Catus, în primii ani ai erei noastre.

Religia. Informațiile despre credințele tracilor nord-balcanici sunt extrem de lacunare, atât din partea surselor literare, cât și a celor arheologice. O relație între cele două categorii de informații nu se poate face decât în câteva situații, și acelea ipotetice. De fapt, datele oferite de scriitorii greci, atât câte au ajuns la noi, se grupează în principal în jurul a două perioade: secolul al V-lea a.Chr. (Herodot) și secolele II a.Chr.–I p.Chr. (Poseidonius din Apameia prin Strabon, Dion Chrysostomos prin Iordanes și Flavius Josephus). În prima categorie se au în vedere geții sud-dunăreni, cea de-a doua corespunde perioadei de maximă înflorire a civilizației geto-dacice[2]. Informația arheologică se reduce, pentru perioada veche, la reprezentările de pe piesele din tezaure și din inventarele funerare. Mai târziu, datele sunt sensibil mai consistente, implicând atât arta figurativă, cât și planurile unor locașuri de cult. La acestea se mai adaugă câteva documente epigrafice. În cadrul acestui volum vom examina amănunțit întreaga informație, oricât de deficitară se prezintă (această temă este tratată, dintr-un punct de vedere puțin deosebit, de Ioan Glodariu, mai jos, cap. X, p. 831 și urm). Precizăm, de asemenea, că ne vom limita la analiza obiectivă a textelor antice despre această temă; la interpretări moderne ne vom referi doar în cazurile unde

[1] V. Pârvan, *Getica*, p. 220 și urm.

[2] O valoroasă sinteză pe baza izvoarelor literare și epigrafice la I.I. Russu, *Religia geto-dacilor*, în AISC 5, 1944-1948, p. 61–139.

se discută variante de lectură. Pentru bogata exegeză făcută de învățați în timpurile noastre, imposibil de cuprins în cadrul volumului de față, trimitem la literatura citată mai jos.

Cea mai veche sursă literară o constituie paragrafele 93–96 din cartea IV-a a *Istoriilor* lui Herodot, pasaj arhicunoscut, mult dezbătut și care stă la baza a numeroase interpretări moderne. Date fiind ipotezele, nu o dată contradictorii, formulate de profesioniști în domeniul criticii filologice sau ai istoriei religiei, dar și de amatori de toate gradele, se impune aici o analiză obiectivă a textului împricinat.

Primul lucru ce trebuie avut în vedere este încadrarea respectivului pasaj în tematica cărții a IV-a. Este un *excursus*, o digresiune în cursul expunerii înaintării armatei persane spre Sciția, un procedeu frecvent folosit de Herodot în opera sa. Cele patru paragrafe, dense în conținut, au ca principal obiect descrierea credințelor geților care, potrivit tot lui Herodot V, 3, aveau obiceiuri deosebite de ceilalți traci și, prin această particularitate, au stârnit interesul grecilor.

Textul prezintă următorul plan:

1. Paragraful IV, 93 este o caracterizare a geților, „care se cred nemuritori" (ἀθανατίζοντες) și sunt „cei mai bărbați și mai drepți dintre traci" (Θρηίκων ἐόντες ἀνδρηιότατοι καὶ δικαιότατοι).

2. Paragraful IV, 94 explică modul prin care se cred ei nemuritori (Ἀθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον) și se vorbește de Zalmoxis (la Herodot Σάλμοξις) demonul (ὁ δαίμων), de (Ge)beleizis, de trimiterea solului și de cele trei sulițe, de tragerea cu arcul în cer pe vreme de furtună și amenințările adresate zeului (θεός) și, în sfârșit, de teocentrismul lor etnic.

3. Paragraful IV, 95 reproduce părerea grecilor din Pont și Hellespont despre Zalmoxis ca sclav al lui Pitagora și activitatea lui odată reîntors în țara de baștină, respectiv, clădirea unui ἀνδρεών (casă de adunare a bărbaților), a banchetului acestora, a învățăturii despre nemurire, a retragerii/dispariției într-o locuință subpământeană (κατάγαιον οἴκημα) timp de trei ani, jelirea lui de către geți și, în fine, reapariția lui și răspândirea credinței respectivului cult.

4. Ultimul paragraf, IV, 96, este concluzia lui Herodot față de cele de mai sus sub formă de versiuni alternative: Zalmoxis om sau divinitate locală. Totodată, se exprimă scepticismul cu privire la cele scrise, scepticism și mai bine pus în evidență în încheierea acestui excurs, prin expresia „salutare" (χαιρέτω).

Deși traducerea în română a acestei povestiri este în principiu corectă (vezi versiunile Dimitrie Ghica, Radu Hâncu și Felicia Vanț-Ștef), o serie de expresii necesită note explicative[1]. Astfel, se cuvine precizat că verbul ἀθανατίζω este tranzitiv și factitiv și ar trebui înțeles prin „a se face" sau „a face nemuritor", deci în cazul de față ar fi, mai curând, de tradus „geții care se fac (sau mai bine „se știu face") nemuritori". Importanța acestei nuanțări constă în relația cu întreg ritualul din cap IV, 95 și asemănarea lui cu un cult inițiatic, adresat unei elite, asa cum rezultă din relatarea paralelă a contemporanului lui Herodot, Hellanicos din Mytilene. Acesta (frg. 73, Jakoby), în lucrarea sa intitulată

[1] Vezi și Z. Petre, *Practica nemuririi...*, cap. II („Cei mai viteji și mai drepți dintre traci"), p. 70–126.

Obiceiuri ale barbarilor (Βαρβαρικὰ νόμιμα) folosește expresia τελετή, „inițiere în mysterium", pentru a desemna acțiunea lui Zalmoxis, prezentată, de altfel destul de similar, încât îngăduie să ne întrebăm dacă l-a copiat sau nu pe Herodot, cum s-a presupus încă din antichitate.

În continuare, se pune problema unei înțelegeri mai exacte a sensului superlativului δικαιότατοι, tradus prin „cei mai drepți"[1]. Prin δίκαιος se înțelege, în contextul de față, o calitate moral-religioasă, în nici un caz juridică; ar însemna deci: „cei mai conformiști în ale cultului". Așa s-ar putea explica și atributul ἀνδρηιότατοι, în sensul că cei ce respectă cel mai bine obiceiurile, sunt, implicit, și cei mai viteji. Compară cu cele scrise de Strabo V, 3, 4: „nu ne putem îndoi — din cele spuse de Poseidonios și, de asemenea, bizuindu-ne pe întreaga istorie a geților — că în neamul lor râvna pentru cele divine prevalează".

În paragraful următor — IV, 94 — denumirile Salmoxis și (Ge)beleisis au dat naștere la diferite interpretări[2]. Prima persoană apare la alți autori sub forma *Zalmoxis* și *Zamolxis* (Herodian gramaticul, care scrie în secolul al II-lea p.Chr., citează, în lucrarea *Despre ortografie* II, 514, 25, „Zámolxis: se spune și Zálmoxis si Sálmoxis"). Deși este evidentă o corupție prin metateză, forma Zamolxis a fost preferată de unii[3] pentru a încerca să demonstreze, pe considerente etimologice, caracterul chtonian al respectivei divinități (din presupusul cuvânt tracic **zemel*, care s-ar tălmăci „pământ", în relația cu Semele, mama lui Dionysos, și cu un radical indo-european **g'hemel*, având tot înțelesul de „pământ"). Descoperirea în 1959, la Histria, a unui decret, datat foarte probabil în secolul al III-lea a.Chr., în care apare numele unui dinast get, *Zalmodegikos*, ar trebui să tranșeze definitiv disputa asupra numelui, dovedind ca formă corectă cea de *Zálmoxis*. Este greu de tăgăduit ca lapicidul să nu fi cunoscut pronunțarea corectă a numelui celui cu care cetatea întreținea strânse legături. Pe de altă parte, Porphyrios, care a scris în secolul al III-lea p.Chr. o „Viață a lui Pitagora", afirmă că la naștere, lui Zalmoxis i se aruncase deasupra o piele de urs, iar tracii numeau pielea *zalmos*. De aici s-ar putea deduce o origine totemică a acestei divinități.

Zalmoxis este denumit de Herodot *daimon*, o ființă care la greci era situată între zei și oameni și, totodată, el scrie că unii dintre geți îi mai spun și Gebeleizis (οἱ δὲ αὐτῶν τὸν αὐτὸν τοῦτον ὀνομάζουσι Γεβελέϊζιν). Această a doua denumire se întâlnește *numai* în acest pasaj și nu mai apare în nici un alt text din antichitate. Se cuvine menționat că în unele manuscrise, printre care cele mai vechi, apare doar forma *Beleizis*. În privința semnificației acestei denumiri se pot da explicații diferite.

1. Gebeleizis este o altă divinitate a geților (pentru Constantin Daicoviciu, o divinitate uraniană)[4].

[1] Vezi discutarea acestui termen la C. Balmus, *O apreciere a lui Herodot asupra geților*, în Buletinul științific al Secției de Științe Istorice, Economice și Juridice, 3, 1951, p. 25 și urm.

[2] Vezi S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dace*, Iași, 1995, în special p. 193–197.

[3] I.I. Russu, *op. cit*

[4] C. Daicoviciu, *Herodot și pretinsul monoteism al geților*, în Apulum 2, 1943–1945, p. 90–94.

2. Numele corect ar fi fost *(Ne)beleizis*, rezultat dintr-o confuzie între Γ și N în manuscrisele unciale din secolele IV–VII p.Chr., data arhetipului herodoteic. Astfel, *Nebeleizis ar fi înrudit cu νεφέλη (nor), *nebula* (negură), cu germanul *Nebel* etc. și ar însemna „zeul cerului furtunos", ceea ce l-ar plasa în rândul divinităților urano-solare indo-europene, echivalent al lui Zeus sau Jupiter (ipoteza lui Cicerone Poghirc)[1]. Așa înțeleasă, această denumire ar fi în acord și cu relatarea de la sfârșitul paragrafului, când geții amenință zeul (Herodot folosește termenul θεός) pe timp de furtună.

3. Gebeleizis este, fie forma stâlcită a numelui zeului trac Zbelthiurdus (vezi mai sus), fie pronunțarea în limba getică din secolul al V-lea a.Chr., a respectivei divinități, care ar fi fost *Zebeleizis*, Γ și Z, putându-se ușor confunda (ipotezele Wilhelm Tomaschek[2] și Ioan I. Russu[3]).

4. *Ge* din (Ge)beleizis n-ar fi altceva decât particula enclitică de întărire γε intraductibilă, care apare în cele mai bune manuscrise (ὀνομάζουσί γε Βελέϊζιν), deci varianta unui apelativ din cult (ipoteza Mihai Nasta)[4], ceea ce ar corespunde și înțelesului dat aici de Herodot: o altă denumire a lui Zalmoxis, respectiv „îl numesc totuși (însă) Beleizis".

Deși cel ce semnează aceste rânduri consideră ultimele două ipoteze, total diferite, ca fiind cele mai aproape de adevăr, trebuie recunoscut că întregul paragraf este puțin confuz. De pildă, solul aruncat pe cele trei sulițe era trimis la Zalmoxis, *daimonul*, dar atunci când tună și fulgera geții amenință pe *zeul* care este singurul zeu pentru ei. Acest teocentrism, perfect explicabil pentru populațiile primitive, se referea la Zalmoxis sau la un alt zeu ? Chestiunea nu își găsește un răspuns satisfăcător și va isca mereu noi și noi discuții[5].

Dacă Herodot nu menționează de la cine a preluat datele din paragraful IV, 94, date ce nu se mai regăsesc în nici un alt izvor, o face în schimb pentru cele din capitolul următor IV, 95: „așa cum m-am informat de la grecii ce locuiesc pe țărmurile Hellespontului și ale Pontului". Urmează descrierea unui ritual, în care personajul principal este Zalmoxis în ipostază de om (fost sclav, se poate subînțelege discipol al lui Pitágora). Acest ritual este o *katabasis*, respectiv coborârea sub pământ și reapariția după trei ani (se pot înțelege și numai trei intervale de timp). Ritualul a fost atribuit învățăturii lui Pitagora și prin asemănarea cu ritualurile din societățile secrete inițiatice (*mysteria*) practicate în lumea elenă. François Hartog vede chiar în Zalmoxis un Pitagora al geților, construit de Herodot

[1] C. Poghirc, *Numele și caracterul vechii divinități a geto-dacilor*, în Studia indoeuropaea ad Dacoromanos pertinentia 3, 1976, p. 27–34.

[2] W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, reprint 1980.

[3] I.I. Russu, *op. cit.*

[4] M. Nasta, *Les rites d'immortalité dans la religion de Zalmoxis. Syncrétisme et/ou contamination*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, 1976, III, [București, 1980], p. 340.

[5] Vezi și S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995, p. 171–199 (Gebeleizis: p. 197); D. Dana, *Șapte note despre Herodot 4.93–96*, în Thraco-Dacica 21, 2000, p. 211–227 (în special paragrafele IV–VI, p. 213–217), Idem, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului*, Iași, 2008; A. Vulpe, *Herodot IV, 94: Gebeleizis?*, în Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu, Iași, 2003, p. 61–65.

ca o oglindă a adevăratului Pitagora, deci o ficțiune[1]. Cum aminteam mai sus, într-un fragment din opera pierdută a lui Hellanicos se spune că Zalmoxis „a arătat geților din Tracia ritul inițierii religioase" (τελετή), deci, în mod clar, un mysterium. O serie de amănunte sunt oferite apoi de Poseidonios din Apameia, filosof stoic din secolele II–I a.Chr. (Strabon, VII, 3, 5), după care Zalmoxis ar fi deprins cunoștințe astronomice de la Pitagora, după care a cutreierat și prin Egipt și, întors în patrie, l-a convins pe rege că este în stare să-i vestească voința zeilor și astfel a devenit părtaș la domnie ca „preot al zeului cel mai slăvit la geți și, după aceea, a primit și numele de zeu" (μετὰ ταῦτα δὲ καὶ θεὸν προσαγορευθῆναι). Desigur, relatarea urmează o sursă veche, probabil din vremea lui Herodot și Hellanicos; rezultă însă că la seminții nord-tracice a existat tradiția unei personalități religioase cu puteri speciale pe lângă cârmuitor.

În încheierea acestui excurs (IV, 96), Herodot, după un procedeu frecvent folosit în scrierea lui — indecizia (exprimată de mai multe ori prin versiuni alternative ce lasă cititorului libertatea de a alege pe cea mai credibilă; s-au numărat 125 de situații în care părintele istoriei încheie în acest mod o relatare) — deși se arată sceptic față de cele povestite, nu le respinge, dar își exprimă părerea că „Zalmoxis a trăit cu mulți ani înainte de Pitagora". În cazul de față se vede totuși că autorul înclină în favoarea celor scrise în cap. IV, 94, arătându-se mai neîncrezător în versiunea vehiculată de greci și anume relația cu Pitagora. Această atitudine critică a lui Herodot nu este lipsită de importanță. Ea dovedește, pe de o parte, seriozitatea cu care el încearcă să înțeleagă datele culese, atât cât putea s-o facă, potrivit mentalității sale și a epocii respective, și, totodată, constituie încă un argument împotriva școlii filologice, care tinde să conteste până la absurd credibilitatea informației conținute în opera părintelui istoriei[2]. Pe de altă parte, ne îndeamnă să dăm o atenție deosebită celor relatate în paragraful IV, 94, oricât de confuz ar fi modul de exprimare și chiar dacă, pe temeiul lor, nu se poate formula o imagine coerentă asupra credințelor geților[3].

Expresia χαιρέτω (imperativul prezent persoana 3-a a verbului χαίρω — „a se bucura", și cu sensul de „a saluta") exprimă importanța redusă pe care Herodot o acordă întregii povestiri, prezentată, potrivit lui D. Asheri[4], cu ironie și aroganță, sau, după părerea lui D. Lateiner[5], ca având intenția să marcheze o oarecare nerăbdare de a reveni la firul principal al expunerii. Am putea înțelege sensul respectivei încheieri „să fie sănătos acolo la ei, iar noi să ne vedem de ale noastre". De fapt, Herodot utilizează frecvent astfel de

[1] F. Hartog, *Salmoxis: le Pythagore des Gètes ou l'autre de Pythagore?*, în Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, 8, 1978, 1, p. 15–42; Idem, *Le miroir d'Hérodote...*, p. 102 urm.

[2] Cf. și A. Vulpe, *Cum să-l înțelegem pe Herodot*, în In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european, Bistrița-Năsăud, 2003, p. 57–63.

[3] Z. Petre, *Practica nemuririi...*, p. 97 urm.

[4] D. Asheri, *Herodotus on Thracian Society and History*, în Hérodote et les peuples non grecs. Entretiens Hardt XXXV, Genève, 1990, p. 131–163.

[5] D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, Toronto, 1989, p. 44.

expresii la încheierea digresiunilor lui, mai ales ale celor cu caracter mitic sau religios. Înțelegerea mai corectă și mai nuanțată a expresiei de față nu este lipsită de importanță pentru a putea evalua corect informația conținută în paragrafele IV, 93–96. Cele scrise de părintele istoriei despre geți n-ar trebui să alimenteze o idealizare a acestora, cum, din păcate, s-a făcut nu o dată (vezi pretinsul monoteism al geților și alte asemenea exagerări). Același Herodot, scriind despre cei ce locuiau de-a lungul țărmului apusean al Pontului Euxin, se exprimă „aici trăiesc neamurile cele mai inculte (ἔθνεα ἀμαθέστατα), excepție făcând sciții" (IV, 46). Această apreciere include și pe geți și este conformă cu cele spuse în paragraful IV, 95: „întrucât erau foarte nevoiași și simpli (naivi, neînvățați ὑπαφρονεστέρων)". Este atitudinea tipică a grecului învățat față de semințiile barbare, între care, totuși, făcea unele distincții.

Imaginea lui Zalmoxis construită de Herodot și Hellanicos, foarte probabil și de alți contemporani, a contribuit la mitizarea în literatura antică a acestui personaj. Deși n-a fost trecut în rândul celor șapte înțelepți, precum a fost uneori scitul Anacharsis, totuși s-a creat o legendă în jurul persoanei lui. Îl vedem înțelept al tracilor, în dialogul *Charmides* al lui Platon, apoi învățându-i pe celți riturile pitagoreice (*Philosophoumena* I, 25 [Hippolytus, *Refutatio*]) sau considerat ca oracol și zeu la geți, în romanul de epocă târzie, dar, ca temă, de sorginte elenistică, a lui Antonius Diogenes, intitulat *Minunile de necrezut de dincolo de Thoule* (Photios, *Bibliotheca*, cod. 166) și, apoi, citat destul de frecvent, în postură de înțelept, în patristica creștină[1]. Desigur aceste povești, și altele, nu contribuie cu nimic la elucidarea problemei funcției reale a acestei persoane, divinitate getică, personaj mitizat sau, desigur cu totul neverosimil, discipol al lui Pitagora (devenirea lui Zalmoxis/Zamolxis persoană legendară în genealogiile unor familii nobiliare germanice, până în vremuri moderne, se datorează confuziei voite făcute în antichitatea târzie, între geți și goți, între alții de Iordanes [Getica-Gothica]; problema a fost studiată și de Alexandru Busuioceanu)[2].

În încheierea discuției despre Zalmoxis si a celor scrise de Herodot cu privire la religia geților este necesar să precizăm că toate aceste date, reale sau nu, se referă direct numai la geții sud-dunăreni. Extinderea cultului zalmoxian asupra tuturor semințiilor geto-dacice este rezultatul unei interpretări abuzive a pasajelor mai sus analizate. Chiar dacă o astfel de interpretare ar putea părea plauzibilă, includerea lui Zalmoxis în panteonul tracilor carpato-dunăreni rămâne doar o ipoteză. Referirile la Zalmoxis, care apar la autori din epoci mai târzii și care vor fi amintite mai jos, se întemeiază tot pe relatările lui Herodot și pe ale altora din vremea lui și, prin urmare, nu constituie argumente peremptorii pentru existența acestui cult vechi și în Dacia secolului I p. Chr.[3].

1 O enumerare a locurilor în care apare *Zalmoxis*, la D. Dana, L. Ruscu, *Zalmoxis, Addenda to FHD*, în Thraco Dacica 21, 2000 p. 223–244.

2 A. Busuioceanu, *Zamolxis sau mitul dacic în istoria și legendele spaniole*, București, 1985.

3 Cel ce semnează aceste rânduri consideră că cele scrise de împăratul Iulian zis Apostata, în lucrarea „Împărații" (*Caesares*, 22) și puse în gura lui Traian, potrivit cărora vitejia geților (în context se înțeleg dacii) s-ar explica prin credința impusă lor de Zalmoxis, este tot o reluare și reinterpretare a textului herodoteic (vezi în cap. X o altă părere).

Următoarele informații mai consistente despre religia geto-dacilor ne sunt transmise, trei secole mai târziu, prin Poseidonios din Apameia, strălucit reprezentant al filosofiei stoice din etapa medie, care scrie spre sfârșitul secolului al II-lea și la începutul secolului I a.Chr. și a cărui operă, pierdută, ne-a parvenit prin fragmente, în cazul de față, cel citat de Strabon (VII, 3, 2–5). Pe lângă reluarea unor teme vechi, aflăm despre importanța funcției sacerdotale în structura grupărilor politice geto-dacice, respectiv de existența unui fel de *pontifex maximus*, sfătuitor al conducătorului, funcție pe care, în vremea lui Burebista, o deținea Deceneu. Faptul că după destrămarea regatului burebistan, urmașul lui Deceneu, Comosicus, de astă dată căpetenie a dacilor, probabil din sud-vestul Transilvaniei — era considerat și rege și preot (Iordanes, *Getica*, 73: *Hic [Comosicus] etenim et rex illis et pontifex...*), ilustrează importanța acestei mari demnități.

Tot Poseidonios ne dă amănunte asupra dispariției, respectiv ascunderii preotului zeificat într-o locuință de peșteră (ἀντρῶδές τι χωρίον), parafrază a locuinței subpământene a lui Zalmoxis la Herodot; iar „muntele unde se află peștera, socotit și numit sfânt, i se zicea *Kogaionon*, la fel și numele râului care curgea lângă el" (Strabon VII, 3, 5). Denumirea respectivă a dat naștere la diferite ipoteze, atât privind etimologia sa (G. Bessel[1]: coruptelă din κατάγαιον οἴκημα, la Herodot IV, 95), cât și a situării sale în geografia Daciei. S-a presupus astfel că în zilele lui Strabon (deci în vremea lui Augustus) acesta va fi fost numele complexului cultic de pe „Dealul Grădiștii", în Munții Sebeșului[2]. Recitirea relativ recentă a două inscripții tomitane de epocă romană (sec. II–III p.Chr.) de către Sorin Olteanu[3], a contribuit substanțial la lămurirea toponimului Kogaionon. S-a arătat că denumirea ΚΑΓΑ este echivalenta latinului *sacrum* (altar, act religios, lucru sacru în general). Prin urmare termenul Κωγαίονον, care ar trebui corectat în Καγαίονον, înseamnă de fapt „muntele sacru/sfânt", compatibil cu ὄρος ἱερόν din contextul lui Strabon. În ceea ce privește localizarea, ipoteza amintită mai sus rămâne plauzibilă, cu observația că termenul nu are în vedere doar *un* munte anume. Recenta descoperire, pe „Tipia Ormenișului" de lângă Racoș, jud. Brașov, a unui grup de sanctuare dacice[4], ne îngăduie să presupunem că vor fi existat mai mulți asemenea „munți consacrați" în cuprinsul Daciei.

Poseidonios, vorbind despre mysi (moesi), alături de care se înțeleg și unii geți, evidențiază o categorie de asceți, care nu consumă carne, n-au relații sexuale și sunt numiți, unii „întemeietori" (κτίσται), alții „adoratori ai zeilor" (θεοσεβεῖς) și „umblători prin fum" (καπνοβάται). Desigur, trebuie înțeleasă o categorie restrânsă, de elită, care practica acest cult, în nici un caz un obicei larg răspândit, așa încât observațiile ironice ale lui

1 G. Bessel, *De rebus Geticis*, Göttingen, 1854.

2 H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 53; cf. și D.M. Pippidi, *Note de lectură. Zalmoxis și Kogaionon. În marginea unei ipoteze a lui Henri Grégoire*, în StCl, 1973, p. [illegible] (= *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 128–130)

3 S. Olteanu, *KAGA și KOGAIONON. Datele problemei*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. [illegible]; D. Slușanschi, *KAGA și KOGAINON. Analiza filologică și lingvistică*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. [illegible]

4 F. Costea, *Augustin–Tipia Ormenișului*, Brașov, 2006; Idem, *Centrul religios pandacic de la Augustin*, Brașov, 2007.

Strabon, referitoare la libertinajul geților (se citează o comedie pierdută a lui Menandru), dovedesc cel mult că textul lui Poseidonios nu va fi fost prea explicit.

Existența unei caste de călugări daci este însă confirmată într-un curios pasaj din *Antichitățile iudaice* ale istoricului iudeu Flavius Josephus (XVIII, 1, 5). Descriindu-i pe eseni și obiceiurile ascetice ale acestei caste iudaice, istoricul adaugă: „trăiesc aceștia într-un mod care nu diferă în nici un fel, dar *mai ales se apropie de a celor dintre daci numiți „cei mai mulți"* (ἀλλ'ὅτι μάλιστα ἐμφερεῖς ὄντες Δακῶν τοῖς πλεῖστοις λεγομένοις). Discuția asupra acestui pasaj are deja o lungă istorie. Este surprinzătoare atât implicarea dacilor cât mai ales a expresiei „cei mai mulți" (πλεῖστοι). Cel ce semnează aceste rânduri se alătură celor ce consideră textul nealterat și înțeleg prin *pleistoi* „cei mai buni", adică o elită religioasă. Josephus scria pe vremea când dacii erau un subiect la ordinea zilei la Roma, în vremea lui Domitian, și era deci bine informat despre istoria și obiceiurile lor. Informația respectivă se acordă cu cele afirmate de Strabo și Poseidonios și, în cele din urmă, constituie încă un argument pentru practicarea în lumea nord-tracică a unor ritualuri destinate unei categorii restrânse, de elită, a unor *mysteria*. Locașurile asceților daci ar putea fi reprezentate de vestigiile arheologice, identificate pe o coamă muntoasă, din apropierea centrului politico-religios de la Grădiștea Muncelului (*Sarmizegethusa Basileion*), pe munții Rudele (cca 1 300 de m), Meleia (aproape 1 400 de m) și Tâmpu (1 495 de m), constând din mici sanctuare circulare, al căror plan reproduce pe cel al sanctuarului mare circular de pe „Dealul Grădiștii" (ipoteza lui Alexandru Vulpe)[1].

În afara textelor discutate mai sus, nu avem decât sumare informații disparate despre religia geto-dacilor. Este plauzibil să fi existat o zeiță echivalentă Vestei, a vetrei și a focului sacru, poate acea *Hestia* (Ἑστία), pomenită la Diodor I, 94 („la geții, care-și închipuie că sunt nemuritori, Zamolxis pretindea că și lui îi dăduse legile Hestia, zeitatea lor")[2]. În contextul respectiv Zalmoxis este asemuit cu Zaratustra (Zathrausthes) și Moise. Cultul vetrei va fi existat însă cu siguranță și la geto-daci, ca la toate popoarele indo-europene. Numeroasele vetre-altar, multe decorate, aflate în așezări din Dacia, sunt o mărturie în această direcție.

A existat, desigur, și un zeu al războiului, echivalentul lui Ares (*Mars*), pomenit mai ales în izvoare latine: Vergiliu, Ovidiu, Vegetius („Marte s-a născut în țara dacilor") și Iordanes. La acesta din urmă, *Getica* 41: „Pe Marte, geții l-au înduplecat printr-un cult sălbatic, căci victimele erau prizonierii uciși, socotind că stăpânul războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc. Lui i se jertfeau primele prăzi, lui i se atârnau pe trunchiurile arborilor prăzile de război cele dintâi și exista simțământul religios adânc în comparație cu ceilalți zei, deoarece se părea că invocația lui era asemenea celei adresate

[1] A. Vulpe, *Despre unele aspecte ale spiritualității dacice*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 101–111 (cu bibliografie anterioară), despre grupurile de asceți din Dacia și critica surselor vezi mai recent și Z. Petre, *Practica nemuririi...*, p. 208 urm.

[2] Aceeași divinitate este menționată de Herodot (IV, 59) sub numele *Histia*, ca zeitate principală a sciților, denumită de ei *Tabiti*.

unui părinte", cf. cu Vergiliu, *Aeneis* III, 35, vers amintit și de Iordanes: „(mă rugam) părintelui *Gradiuus* (Marte), care ocrotește ogoarele geților".

Sunt indicii după care va fi existat și la tracii nordici un cult al Artemidei (Bendis, la tracii extrem sudici). Surse epigrafice și numismatice din Dobrogea amintesc numele unor zei: *Derzalas* sau *Derzis*, cu un cult de tip chtonian, iar pe mai multe inscripții din sudul Dobrogei apare numele *Dabatopienos* sau *Dabatopeios*, echivalent al lui Hephaistos (IGB II, nr. 867 bis etc.).

Din tot ce s-a scris până aici rezultă că religia tracilor nordici era politeistă, asemenea celor sudici și celorlalte popoare indo-europene, fiind probabil de tip henoteist. În sprijinul acestei afirmații ar putea sta și cele scrise de Dion Chrysostomos XII, 21, autor care a călătorit în Dacia în preziua războaielor cu romanii: (prezintă povestirile vrednice de cinste auzite acolo — la geți — în legătură cu zeul, care este) „deopotrivă, *regele* tuturor oamenilor și al *tuturor zeităților*, cârmuitorul, șeful și tatăl lor, ba și dăruitorul păcii și al războiului". Cele scrise de acest vestit retor sunt și ecoul doctrinei stoice, pe care autorul o îmbrățișase o vreme, dar ilustrează și imaginea unui panteon henoteist.

*

Descoperirile arheologice, fără să ne furnizeze multe date referitoare la esența religiei, sunt totuși în măsură să completeze în unele cazuri informația din texte.

Astfel, pentru etapa veche — secolele VI–III a.Chr. —, reprezentările de pe piese de excepție (coifuri, cnemide, vase de argint etc.) redau unele simboluri cu conținut sigur religios. Citez pasărea uni-corn, octopodul, pasărea de pradă cu șarpele în gură, poate și altele[1]. Importanța ultimului simbol amintit constă și în prezența sa pe o lungă perioadă. Îl găsim reprezentat pe mânerul spadei-emblemă de la Medgidia (secolele VI–V a.Chr.) (pl. 31/1), pe o cană din tezaurul de la Rogozen și pe o cnemidă din mormântul de la Agighiol (secolul al IV-lea), dar și pe o făleră din tezaurul dacic de la Lupu, jud. Alba (pl. 52)[2]. Pe plăcile de argint aurit din tezaurul de la Letnica (secolul al III-lea a.Chr.), din nordul Bulgariei, sunt înfățișate isprăvile unui erou (ἥρως), de sorginte divină (vezi și o hierogamie pe una din plăci)[3], care era, desigur, considerat ca fiind străbunul unei familii nobiliare, un fel de Heracles. O scenă de sacrificiu este ilustrată pe unul dintre

[1] D. Berciu, *Contribution à l'étude de l'art thraco-gète*, București, 1974 (versiunea românească, *Arta traco-getică*, București, 1969); P. Alexandrescu, *L'Aigle et le Dauphin. Études d'archéologie pontique*, București, 1999 (în special cap. *Toreutica. Art et Iconographie Thrace*, p. 183–303); G.W. Kossack, *L'oiseau unicorne*, în Al. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, p. 43–54; V. V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997; Eidem, *Géto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj, 2000. Vezi mai recent: R. Ursu Naniu, *Limbajul mitic și religios al artei princiare getice (sec. IV–III î.Chr.)*, Chișinău, 2004.

[2] A. Vulpe, *Varia archaeologica* (II), în Thraco-Dacica 9, 1988, p. 212 și urm.

[3] I. Venedikov, T. Gerasimov, *Trakijskoto izkustvo*, Sofia, 1973, p. 121 și urm., fig. 284–291; B. Kull, *Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern"*, în BerRGK 78, 1997, p. 197–466; *Hintergrundbilder und Jenseitskonzeptionen im nicht schriftlichen Raum*, în Eurasia Antiqua 6, 2000, p. 419–470.

obrăzarele coifului de aur de la Coţofeneşti, jud. Prahova (sec. al IV-lea a.Chr.) (pl. 32), iar o reprezentare antropomorfă în tablă de argint din tumulul princiar de la Peretu, jud. Teleorman[1], pare a fi constituit partea superioară a unui sceptru (pl. 29/1).

Din perioada „clasică" a civilizaţiei geto-dace cunoaştem o serie de reprezentări de persoane a căror semnificaţie se înscrie în preocupările temei pe care o tratăm aici. Astfel, pe cele două fălere-fibulă din tezaurul de la Herăstrău (Bucureşti) este figurat chipul unui personaj, după toate aparentele de sex masculin; aceeaşi reprezentare se mai întâlneşte pe o piesă din tezaurul de la Iakimovo (nordul Bulgariei) şi, sub forma unei protome, aplicată pe un fragment ceramic găsit în aşezarea de tip *dava* de la Cârlomăneşti, jud. Buzău. Coafura acestui personaj este cu totul similară celui figurat pe placa fibulei de argint din tezaurul de la Coada Malului, jud. Prahova[2] (pl. 51/2, 3).

Din aceeaşi perioadă provin reprezentările unei persoane de sex feminin a cărei frunte este ornată cu o cunună redată schematic în forma a două sau trei umflături. Aşa este reprezentat chipul persoanei de pe placa fibulelor de la Bălăneşti, jud. Olt sau al dansatoarelor de pe o cupă cu decor în relief, descoperită la Popeşti, jud. Giurgiu[3] (fig. 123/2). Coafura acestor „dansatoare" este compusă din două cozi, al căror volum reliefat este străbătut de linii ce sugerează torsiunea părului. Acelaşi tip de coafură apare şi pe trei dintre fălerele din tezaurul de la Lupu, jud. Alba, tezaur în care se mai află alte patru fălere, pe a căror suprafaţă au fost reprezentate, pe două dintre ele, un personaj călare cu scut şi lance, iar pe alte două, pasărea de pradă confruntându-se cu un şarpe, simbol despre care am amintit. Este foarte probabil ca seria celor şapte fălere de la Lupu să constituie istoria simbolică a unui mit al cărui conţinut ne rămâne ascuns[4] (pl. 52).

Tot un personaj călare, înarmat cu o spadă la centură şi pe al cărui cap descoperit stă un şoim, este figurat pe fălera de la Surcea, jud. Covasna. După toate aparenţele avem aici reprezentarea unei scene de vânătoare (sub corpul calului se distinge conturul unui patruped care fuge în sens contrar)[5] (pl. 51/1). Un personaj, înfăţişat în chip destul de asemănător, este redat în altorelief pe fragmentul unui vas (un mic kantharos) de lut, descoperit la Răcătău (pl. 57/1). Tot de acolo provine o matriţă din argilă, servind pentru turnarea (?) unei fălere de metal, pe care este reprezentat un călăreţ omagiat de către o persoană stând, pare-se, în picioare[6]. Scena este, în mare măsură, asemănătoare cu cea

[1] E. Moscalu, *Mormântul princiar getic de la Peretu*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 59–70; Idem, *Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien*, în BerRGK 70, 1989, p. 131–190.

[2] D. Popescu, *Trésors daces en argent des collections de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie*, în Inventaria Archaeologica, fasc. 5 (R 19–23), Bucureşti, 1968.

[3] A. Vulpe, M. Gheorghiţă, *Bols à reliefs de Popeşti*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 167–198; D. Spânu, *Observaţii asupra falerelor de la Lupu*, în SCIVA 47, 1996, 1, p. 40; Idem, în PZ 77, 2002, l, p. 84–136.

[4] I. Glodariu, V. Moga, *Tezaurul dacic de la Lupu*, în EN 4, 1994, p. 33–47 (v. şi mai jos, cap. X).

[5] D. Popescu, *Tezaurele de argint dacice* (II), în BMI 41, 1972, p. 5–22.

[6] V. Căpitanu, *Obiecte din arta geto-dacă descoperite în dava de la Răcătău, jud. Bacău*, în Carpica 25, 1994, p. 123–140 (imaginea nu este foarte clară şi nu lasă să se înţeleagă în mod cert dacă personajul stă sau nu în picioare).

figurată pe o placă de bronz, aflată în zona presupusă a fi fost cea sacră din *dava* de la Polovragi, jud. Gorj[1]. Aceasta din urmă a fost interpretată ca făcând parte din seria „cavalerilor danubieni", reprezentări caracteristice unui cult local din epoca Daciei romane[2].

Din sumara trecere în revistă a principalelor reprezentări figurative cu subiect sacral (despre argintăria, ceramica geto-dacă din etapa „clasică" şi implicaţiile ornamentelor de pe aceste categorii în arta şi religia geto-dacilor va fi vorba în cap. X), se desprind câteva observaţii: în primul rând, izbeşte faptul că astfel de piese apar în aproape tot cuprinsul ariei în care sunt atestaţi geţii şi dacii şi în care se află vestigiile civilizaţiei atribuite acestora. Fenomenul reflectă o anume unitate de credinţe în cadrul religiei acestei populaţii. Desigur, se observă tehnici şi stiluri de redare care trădează specificul zonal, dar simbolistica apare ca fiind comună pe plan supraregional. În al doilea rând, varietatea de reprezentări antropomorfe — se pot distinge cel puţin trei tipuri de reprezentări — este caracteristică unei religii de tip politeist şi, în acest sens, conformă cu datele cunoscute din texte. Se înţelege că în stadiul de faţă ar fi mai mult decât riscant să încercăm a interpreta rolul pe care respectivele reprezentări l-ar fi jucat în religia tracilor nord-balcanici. Nici măcar nu suntem siguri dacă aceste persoane sunt zei propriu-zişi sau doar imaginea eroizată (divinizată) a unor dinaşti şi a familiei lor.

Nu avem încă atestat în mod cert tipul unui sanctuar din perioada mai veche. În schimb, sunt relativ numeroase planurile sanctuarelor din perioada de maximă dezvoltare a civilizaţiei celei de a doua epoci a fierului în Dacia. Acestea se prezintă, fie sub forma unei construcţii de mari dimensiuni, cu o latură absidată, orientată aproape totdeauna în direcţia aproximativ nord-vest, împrejmuită sau nu de cercuri de pietre sau pari de lemn (sanctuare circulare), fie sub forma unor şiruri paralele de coloane, din piatră sau lemn. Atât pe „Dealul Grădiştii" de la *Sarmizegéthusa Basíleion* cât şi pe „Tipia Ormenişului" de la Racoş s-au identificat ambele tipuri. La Grădiştea Muncelului s-au descoperit şapte sanctuare, două circulare şi cinci cu şiruri de tamburi de piatră. Este evident că asocierea mai multor sanctuare în acelaşi loc este o dovadă[3] a practicării unor ritualuri destinate unor zei diferiţi şi constituie un argument, şi pe această cale, pentru caracterul politeist al religiei geto-dace (detalii cu privire la construcţiile cu destinaţii cultice în cap. X, p. 769, şi fig. 114–117).

Asupra semnificaţiei acestor sanctuare s-au făcut numeroase speculaţii. În special orientarea, dar şi rânduirea numerică a blocurilor de piatră de la sanctuarele circulare de la Sarmizegetusa, au fost puse în relaţie cu ceea ce s-a presupus a fi fost calendarul dacilor[4].

[1] F. Marinescu, *Cetatea dacică de la Polovragi, jud. Gorj*, în SMMIM 10, 1977, p. 25–32.

[2] D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum*, I, Leiden, 1969, p. 25 şi urm., pl. 22/43; 23/45; 24/46 şi II, p. 109 şi urm.

[3] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 204 şi urm.; I.H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, p. 170 şi urm.; Idem, *Civilizaţia geto-dacilor*, Bucureşti, 1993, p. 78 şi urm.; propuneri ipotetice de reconstrucţie la D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucureşti, 1984, şi la I.H. Crişan, V. Salvanu, *O nouă încercare de reconstituire a sanctuarului mare rotund de la Grădistea de Munte*, în SCIVA 43, 1992, 1, p. 15–34.

[4] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 241 şi urm.

De asemenea este posibil să se fi făcut, tot în aceleași locuri și observații astronomice (vezi și Iordanes, *Getica* 69, 70), fapt confirmat și de funcția de gnomon[1], pe care a avut-o altarul de andezit (numit „soarele de andezit") (vezi cap. X, p. 771).

Deși toate acestea nu pot fi negate, adevărata semnificație religioasă a unor asemenea construcții rămâne ascunsă. Ipotezele felurite, create în jurul acestor monumente pot fi asemuite situației în care am încerca să reconstituim dogma unei religii pe conturul bazei lăcașurilor de oficiere a cultului (biserici creștine, moschei). Trebuie, de asemenea, precizat că nu se păstrează decât resturi ale temeliilor unor astfel de sanctuare; în cazul Sarmizegetusei ele reprezintă doar urmele construcțiilor rase de pe suprafața solului de către cuceritorii romani. Toate acestea se cuvin a fi avute în vedere atunci când se fac speculații privitoare la religia geto-dacilor și ne obligă să fim conștienți de fragilitatea unor astfel de ipoteze.

În cadrul ceremoniilor desfășurate în locurile de cult se aduceau prinoase și jertfe animale, poate și umane. În documentația arheologică astfel de practici cultice sunt atestate, fie prin prezența unor vetre-altar, fie printr-o serie de descoperiri al căror caracter nu-și găsește o explicație verosimilă decât pe această cale. Ca exemplu, citãm numeroasele vetre, mai ales de forma pătrată, dar și ovală, îngrijit fățuite și ridicate deasupra solului cu cca 10–20 de cm. Cele mai multe sunt ornate cu un chenar, iar în unele cazuri pe suprafața vetrei se observă un decor și sunt marcate geometric zone distincte; este cazul vetrei-altar din camera absidată a construcției destinată cultului de la Popești[2]. Sacrificiile efectuate pe astfel de altare vor fi avut foarte probabil și rol de divinație prin cercetarea măruntaielor victimelor. Și „soarele de andezit" din incinta cultică de pe Grădiștea Muncelului, pe lângă funcția de gnomon, menționată mai sus, o avea și pe cea de altar, destinat sacrificiilor.

Un exemplu tipic de ofrandă adusă în aer liber a fost cercetat la Conțești, com. Davidești, jud. Argeș. Descoperirea consta dintr-o lentilă de cenușă și oase calcinate, dispuse pe o suprafață de formă aproximativ ovală (13,5 x 8,5 m) observată chiar de la suprafața solului (nu mai adâncă de 20–30 de cm). În marginea ei se aflau îngrămădite fragmente ceramice, piese de fier (cuțite, pinteni, fibule, scoabe), o mărgică, o brățară de sticlă și o verigă de bronz; printre vasele arse se afla și o monedă emisă la Dyrrhachium, probabil la începutul secolului I a.Chr. Analiza osteologică a arătat că cele aproximativ 4 000 de oase calcinate proveneau de la animale sacrificate. Cazul de la Conțești este rezultatul unei întâmplări fericite: zona, aflată în marginea unei păduri seculare, fusese proaspăt defrișată și a putut fi cercetată arheologic. Este evident că asemenea ofrande vor fi fost foarte numeroase, iar urmele lor au dispărut datorită acțiunii umane asupra solului[3].

[1] F. Stănescu, *Considerații privitoare la posibilele semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, în AMN 22–23, 1985–1986, p. 105–146.

[2] R. Vulpe, *Șantierul arheologic Popești*, în Materiale 6, 1959, p. 313, fig. 7; G. Trohani, *Influences hellénistiques dans la décoration des âtres géto-daces*, în Ancient Macedonia 4, 1986, p. 661–666.

[3] A. Vulpe, E. Popescu, *Une contribution archéologique à l'étude de la religion des Géto-Daces*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 217–226.

Jertfe umane, mai rar documentate arheologic, s-au constatat, sub forma unor gropi tronconice sau cilindrice, unele purtând urmele unei purificări prin foc, la Orlea, jud. Olt, în care fuseseră aruncați bărbați, femei și copii, în total 23 de indivizi, împreună cu jertfe animale (oaie, porc, pasăre); câteva piese de inventar, printre care și o placă de centură, asigură datarea acestor gropi în secolul I a.Chr.[1]. Situații similare se cunosc de la Sighișoara, Sfântu Gheorghe, jud. Covasna sau Berea, jud. Satu Mare.

În literatura de specialitate (vezi în special observațiile critice ale lui Mircea Babeș și Valeriu Sîrbu[2]) se menționează și multe descoperiri cărora le-au fost atribuite, fie funcție funerară (gropile de la Moigrad, jud. Sălaj, cele de la Ocnița, jud. Vâlcea etc.), fie cea de ofrandă. Lipsa unor cercetări arheozoologice și antropologice asupra conținutului unor astfel de obiective arheologice lasă drum liber formulării de ipoteze fără o bază solidă.

*

În multe așezări de epocă geto-dacică s-au aflat *figurine miniaturale*, mai ales antropomorfe. Corpul lor fusese modelat în mod grosolan, abia distingându-se membrele și, uneori, sexul. Descoperirea, în 1990, în cursul săpăturilor efectuate în *dava* de la Popești, jud. Giurgiu, a unei asemenea figurine de sex masculin, în miezul căreia fusese încorporată o săgeată de fier, demonstrează utilizarea a astfel de figurine și în practicile de magie neagră; alte asemenea figurine, găsite în *dava* de la Poiana (Tecuci), aveau, cele de sex feminin, mâinile legate la spate, iar cele masculine erau străpunse; tot acolo s-a găsit și un cuplu de figurine unite într-o *symplegma*. Astfel de obiecte în Dacia, redate în lut, se cunosc din mai toată lumea orientală și mediteraneană, servind pentru ritualuri magice și vrăjitorie, dar fiind și de natură apotropaică, și erau confecționate din diverse materiale (ceară, lut, lemn, plumb etc.)[3].

*

Tot în cadrul activităților cultice se situează *muzica* și *dansul*. Desigur, este cu neputință să distingem elementul specific populațiilor din Dacia în acest domeniu. Descoperirile arheologice de piese componente ale unor instrumente muzicale (muștiuce de instrumente de suflat sau fluiere din os sau din lut) nu fac decât să confirme un lucru presupus ca sigur încă dinainte. Este îndeobște recunoscut că multe din motivele melodice ale folclorului balcanic își au originea și prototipul în vremuri străvechi, dar identificarea lor pe etnii nu este decât speculativă.

[1] E. Comșa, *Contribuție la riturile funerare din secolele II–I î.e.n. din sud-estul Olteniei*, în Apulum 10, 1972, p. 65–78.

[2] M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 3–32; V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila Galați, 1993.

[3] N. Palincaș, *Figurină de lut de epocă Latène cu caracter magic descoperită la Popești, jud. Giurgiu*, în SCIVA 46, 1995, 2, p. 93–104.

În ceea ce privește *coregrafia*, este plină de semnificație imaginea dansatoarelor de pe fragmentul unei cupe cu decor în relief, descoperit la Popești, amintit mai sus. Persoana feminină este reprezentată pășind în ritm de dans; încinsă cu un brâu lat la mijloc din care se desprinde fota din două bucăți, despicate datorită mișcării ritmice, pieptul cu sânii proeminenți pare a fi fost gol, iar pe frunte poartă o cunună (sau diademă ?). Importanța acestei imagini rezidă în caracterul ei pur autohton, chiar dacă categoria ceramică pe care a fost figurată este rezultat al prelucrării locale a unei grupe ceramice grecești, de epocă elenistică[1] (fig. 123/1,2). Recent, o piesă în unele privințe similară a fost descoperită în așezarea de la Zimnicea[2].

*

Herodot (V, 6) relatează că tracii de neam nobil se tatuau, fapt confirmat și printr-un citat dintr-o comedie pierdută a lui Aristofan (*Babilonioi*). Pe de altă parte, Artemidoros daldianul, autorul unei cărți despre vise (secolul al II-lea p.Chr.), preluând o informație mai veche, afirmă că la geți erau tatuați doar sclavii, știre conformă celor spuse de Porphyrios, în secolul al III-lea p.Chr (*Vita Pythagorae*), despre Zalmoxis care, prins de tâlhari, a fost tatuat și nevoit să-și acopere fața de rușine. Dintre neamurile din Dacia tatuajul mai este atribuit agatirsilor și, în mai mică măsură, dacilor (Plinius, *Naturalis Historia*, XXII, 1, 2). Tatuajul la femeile tracilor este confirmat de reprezentările de pe vasele grecești din secolele VI–V a.Chr.[3].

*

Studierea *practicilor funerare* din aria grupului nord-tracic ar putea să ofere date asupra credințelor acestor neamuri despre moarte și despre ceea ce îndeobște se numește „viața de apoi". Din păcate, documentația arheologică este foarte inegal repartizată atât pe secvențe cronologice, cât și în spațiu. Această temă va fi tratată, din punct de vedere cultural-istoric, și la capitolele despre civilizația din Dacia preromană (vezi cap. X). Aici ne mulțumim doar cu discutarea implicațiilor pe plan religios.

S-a afirmat, nu o dată, că ritul de înmormântare principal la geto-daci este incinerația[4]. În realitate situația este mult mai greu de deslușit. Dacă în ceea ce privește perioada mai veche (Hallstattul târziu, vezi cap. V, 2), informația este ceva mai bogată (de exemplu necropolele de incinerație de la Dunărea de Jos, din zona Subcarpaților Meridionali și de Curbură și cele de inhumație din Transilvania și Moldova Centrală), statistica mormintelor certe din perioada „clasică" a civilizației geto-dace oferă un tablou ciudat; s-au identificat două categorii de morminte[5]:

[1] A. Vulpe, M. Gheorghiță, *op. cit.*, p. 107, fig. 10/8 și pl. 16; M. Comșa, *Reprezentări de dansuri rituale getice din secolele II–I î.e.n.*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 192–199.

[2] D. Spânu, *Anthropomorphe Darstellungen auf den reliefverzierten Bechern von Zimnicea*, în Dacia N.S. 50, 2006, p. 301- 326.

[3] K. Zimmermann, *Tatowierte Thrakinnen auf griechischen Vasenbildern*, în JDAI 95, 1980, p. 163 și urm. Despre tatuajul la traci vezi și D. Asheri, *op. cit.*

[4] H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 220 și urm.

[5] M. Babeș, *op. cit.*

1. Câte un mic grup de tumuli cu morminte de incinerație (în total cca 20), situați în preajma unor așezări importante (de tip *dava*), precum Poiana și Răcătău pe Siret, Popești și Radovanu, pe Argeș sau Cugir în Transilvania, al căror inventar relativ fastuos (arme ofensive, cămașă de zale, coif, piese de car, podoabe și ceramică), demonstrează statutul social înalt al defuncților, desigur dinaști locali[1].

2. Un număr relativ mare (peste 200) de schelete, cele mai multe întregi, depuse în diferite poziții, uneori dezmembrate, descoperite, aproape toate, în cuprinsul așezărilor din secolele II–I a.Chr. și I p.Chr.; se remarcă prezența lor în special în spațiul sectorului „comun", mai rar în cel „rezidențial" al stațiunii. Majoritatea acestor depuneri funerare sunt lipsite de inventar sau acesta este sărăcăcios (o statistică aproape completă la Valeriu Sârbu)[2].

La acestea se mai adaugă câteva morminte sigure, sub forma unor gropi în care erau depuse oase calcinate și piese de inventar, databile în perioada „clasică".

Acest inventar, relativ restrâns, al mormintelor de epocă „clasică" a civilizației geto-dacice este în deplin contrast cu numărul foarte mare de situri atribuite acestei vremi. Apare deci evident că mai sus-menționatele morminte nu reflectă nici pe departe numărul real al populației, nici ritul funerar specific acestei epoci în Dacia. Fenomenul este similar cu ceea ce s-a constatat în primele veacuri ale mileniului I a.Chr. — perioada Hallstattului timpuriu și mijlociu (secolele XI–VIII) (vezi cap. III, p. 361) — și anume lipsa mormintelor. O explicație a acestei situații nu poate fi dată decât în formă ipotetică: corpul mortului era fie expus (ca la perși, de exemplu) sau, mai plauzibil, incinerat, iar resturile cremate răspândite pe sol sau încredințate apelor (ca la indieni, de exemplu). Astfel de ipoteze sunt greu de demonstrat și, în stadiul actual al cercetărilor, nici nu pot fi formulate decât pe temeiuri strict logice. Se cuvine remarcat că fenomenul nu este comun doar Daciei; în aria civilizației celtice (La Tène), din Europa Centrală se constată o descreștere până la dispariție a mormintelor (vezi și în aria nord-tracică aceeași „descreștere" a numărului mormintelor de incinerație din necropola de la Zimnicea, multe în secolul al IV-lea, care se împuținează în secolul al III-lea și dispar în cursul secolului al II-lea a.Chr.).

Nu este nici o îndoială că fenomenul de mai sus reflectă credințe legate de moarte, răspândite și practicate de populații etnic diferite, nu doar de geto-daci. Pe de altă parte, același fenomen se constată a fi limitat în cazul special al Daciei, mai ales la ținuturile din țara noastră. La „periferia" Daciei, aflăm totuși necropole de incinerație (în urnă sau gropi simple), precum în cultura Lipița, respectiv în aria atribuibilă costobocilor. După cucerirea romană, apar necropole predominant de incinerație în Moldova și Muntenia sau în nord-vestul Transilvaniei, atribuite carpilor sau dacilor „liberi" (vezi studiul lui Mircea Babeș asupra acestui fenomen)[3].

[1] A.Vulpe, *La necropole tumulaire gète de Popești*, în Thraco Dacica 1, 1976, p. 193–216.

[2] V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare...*

[3] M. Babeș, *Descoperirile funerare...*

Ținând seama de acest fapt obiectiv, este justificată întrebarea: au existat anumite reguli în religia geto-dacilor care au impus această situație? Și dacă da, atunci avem sau nu dreptul să presupunem că ele au fost impuse de elita conducătoare, preoțească și o dată cu distrugerea acesteia de către romani, comunitățile nord-tracice au adoptat un alt obicei ? La aceste întrebări se mai adaugă una: oare fenomenul constatat și la începutul epocii fierului în Dacia nu reflectă cumva o anume doctrină în sensul religios/teologic referitoare la credința despre moarte și despre destinul celui dispărut și care ar fi fost caracteristică inițial doar unor populații din spațiul carpato-dunărean și perpetuată în a doua epocă a fierului? (ipoteza lui Alexandru Vulpe)[1].

Întrebările de mai sus sunt, totodată, ipoteze a căror formulare poate fi îngăduită, dar care nu-și pot deocamdată găsi un răspuns satisfăcător. Relația acestor situații cu religia populațiilor din Dacia este însă neîndoielnică.

*

Cele scrise până aici despre credințele geto-dacilor sunt o prezentare a datelor obiective și a câtorva ipoteze. Din expunerea de mai sus apare evident că orice încercare de prezentare coerentă a religiei geților și dacilor nu poate fi decât o reconstrucție ipotetică, în pofida nenumăratelor interpretări și speculații. Literatura în domeniu este, desigur, mult mai bogată. Mai amintim câțiva autori, ale căror lucrări se găsesc în bibliografia aferentă acestui capitol: Mircea Eliade[2], Jean Coman[3], Alexandăr Fol, Dimitar Popov[4], cu privire la arta figurativă, Petre Alexandrescu[5], Ivan Marazov[6] și, o ultimă lucrare de sinteză asupra religiei geto-dace, scrisă de Silviu Sanie[7]. O analiză critică a surselor literare despre credințele geto-dacilor a fost scrisă de Zoe Petre și, mai recent, de Dan Dana[8].

A. Vulpe

[1] Vezi cap. III, A. Vulpe, *Zur Deutung und Datierung des Hügels von Susani im Banat*, în Transeuropam. Festschrift für M. Primas, Bonn, 1995, p. 86; Idem, *Zu den Grabsitten der ältern Hallstattzeit in Rumänien*, în Durch die Zeiten. Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag, Rahden/ Westf., 2008, p. 269–273.

[2] M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București, 1980; P. Alexandrescu, *Zalmoxis și cercetările lui M. Eliade*, în Pontica 11, 1978, p. 51–58.

[3] J. Coman, *L'immortalité chez les Thraco-Daces*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest, 1976, III, [București, 1980], p. 241–270.

[4] D. Popov, *Zalmoxis. Le dieu aux différents noms*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilisations, Proceedings of the 7th International Congress of Thracology, Constanța-Mangalia-Tulcea, 1996, I, [București, 1997], p. 571–591.

[5] P. Alexandrescu, *L'Aigle et le Dauphin*..

[6] I. Marazov, *Mitologija na Trakite*, Sofia, 1994.

[7] S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995 (ed. a II a, 1999).

[8] Z. Petre, *Practica nemuririi*...; D. Dana, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului*, Iași, 2008.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU, Petre, *Zalmoxis și cercetările lui M. Eliade*, în Pontica 11, 1978, p. 51–58.

– *Natura lui Zalmoxis după Herodot*, în SCIVA 31, 1980, 3, p. 343–354.

– *L'Aigle et le Dauphin. Études d'archéologie pontique*, București, 1999, în special capitolul: *Toreutica. Art et Iconographie Thrace*, p. 183–303.

ANTONESCU, Dinu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984.

ARCHIBALD, Z. H., *The Odrysian Kingdom of Thrace*, Oxford, 1998.

ASHERI, David, *Herodotus on Thracian Society and History*, în Hérodote et les peuples non grecs. Entretiens Hardt XXXV, Genève, 1990, p. 131–163.

BABEȘ, Mircea, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 3–32.

BALMUȘ, Constantin, *O apreciere a lui Herodot asupra geților*, în Buletinul științific al Secției de Științe Istorice, Economice și Juridice, III, 1951, p. 25 urm.

BERCIU, Dumitru, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966.

– *Lumea celților*, București, 1970.

– *Contribution à l'étude de l'art thraco-gète*, București, 1974, (= *Arta traco-getică*, București, 1969).

BERCIU, Dumitru, COMȘA, Eugen, *Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu*, în Materiale 2, 1956, p. 251–490.

BESSEL, Guglielmus, *De rebus Geticis*, Göttingen, 1854.

BICHIR, Gheorghe, *Ramura nordică a dacilor – costobocii*, în Thraco-Dacica 4, 1983, p. 59–69.

BOGDAN-CĂTĂNICIU, Ioana, *Ptolemeu și provincia Dacia*, în AMN 24–25, 1987–1988, p. 145–162.

BUSUIOCEANU, Alexandru, *Zamolxis sau mitul dacic în istoria și legendele spaniole*, București, 1985.

CĂPITANU, Viorel, *Obiecte din arta geto-dacă descoperite în dava de la Răcătău, jud. Bacău*, în Carpica 25, 1994, p. 123–140.

COMAN, Jean, *L'immortalité chez les Thraco-Géto-Daces*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest 1976, III, [București, 1980], p. 241–270.

COMȘA, Eugen, *Contribuție la riturile funerare din secolele II–I î.e.n. din sud-estul Olteniei*, în Apulum 10, 1972, p. 65–78.

COMȘA, Maria, *Reprezentări de dansuri rituale getice din sec. I î.e.n.*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 192–199.

CONOVICI, Nicolae, TROHANI, George, *Sanctuare și zone sacre la geto-daci*, în RdI 41, 1988, 2, p. 205–217.
CRIȘAN, Ion Horațiu, *Spiritualitatea geto-dacilor*, I–II, București, 1986.
– *Civilizația geto-dacilor*, București, 1993.
CRIȘAN, Ion Horațiu, SALVANU, Viorel, *O nouă încercare de reconstituire a sanctuarului mare rotund de la Grădiștea de Munte*, în SCIVA 43, 1992, 1, p. 15–34.
DAICOVICIU, Constantin, *Herodot și pretinsul monoteism al geților*, în Apulum 2, 1943–1945, p. 90–94.
– *Die Dako-Geten. Eine Richtigstellung*, în Actes du Ier Congrès International de Thracologie. Contributions Roumaines, Sofia, 1972, p. 67–75.
DAICOVICIU, Hadrian, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.
DANA, Dan, *Șapte note despre Herodot 4.93–96*, în Thraco-Dacica 21, 2000, p. 211–222 (în special paragrafele IV–VI, p. 213–217).
– *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade.* Istorii despre un zeu al pretextului, Iași, 2008.
DANA, Dan, RUSCU, Ligia, *Zalmoxis. Addenda to FHD*, în Thraco-Dacica 21, 2000, p. 223–244.
DANOV, Christo, *Altthrakien*, Berlin-New York, 1976 (= *Tracia antică*, București, 1976).
DETSCHEW, D., *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957.
D'JAKONOV, I.M., *The Cimmerians*, în Acta Iranica 21, 1981.
DUMITRESCU, Vladimir, *La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi*, în Dacia N.S. 12, 1968, p. 177–260.
ELIADE, Mircea, *De Zalmoxis à Gengis-Chan*, Paris, 1970 (trad. românească, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București, 1980).
– *Istoria credințelor și ideilor religioase*, II, București, 1986, cap. XXI–XXII.
FEHLING, Detlew, *Die Quellenangaben bei Herodot: Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin-New York, 1971.
FERENCZI, Ștefan, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud*, în AMN 8, 1971, p. 11–36.
FILIP, Jan, *Die keltische Zivilisation und ihr Erbe*, Praga, 1961.
FOL, Alexandăr, *Trakijskijat Orfizăm*, Sofia, 1986 (culegere de texte și rezumat în lb. engleză).
GEORGIEV, Vladimir, *Trakijskijat Ezik*, Sofia, 1957.
GLODARIU, Ioan, MOGA, Vasile, *Tezaurul dacic de la Lupu*, în EN 4, 1994, p. 33–47.
GOSTAR, Nicolae, *Numele și originea Costobocilor*, în CercIstIași 1, 1970, p. 109–117.
– *Kaukoensioi (Ptolémée, III, 8, 3)*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 265–270.
GRAKOV, B.I., *Skify*, Moskva, 1971.
HARMMATTA, Janos, *Le problème cimmérien*, în ArchÉrt 7–9, 1946–1948, p. 79–132.
HARTOG, François, *Le miroir d'Herodot*, Paris, 1980.
IVANTSCHIK, Askold I., *Les Cimmériens au Proche Orient*, Fribourg, 1993 (cu corpusul textelor akkadiene).
– *Am Vorabend der Kolonisation. Das nördliche Schwarzmeergebiet und die Steppennomaden des 8.–7. Jhs. v. Chr. in der klassischen Literaturtradition: Mündliche Überlieferungen, Literatur und Geschichte* (text germ. și rus), Berlin–Moscova, 2005.
KAZAROW, Gavril I., *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo, 1916.

KLOTZ, A., în Klio 24, 1931, p. 386 și urm.
KOSSAK, Georg. W., *„Kimmerische" Bronzen*, în Situla 20/21, Zbornik St. Gabrovec, 1980, p. 109–143.
– *Von den Anfängen des Scytho-iranischen Tierstils*, în H. Franke (ed.), Skythika, München, 1987, p. 24–86.
– *Neufunde aus dem Novočerkassker Formenkreis und ihre Bedeutung für die Geschichte steppenbezogener Reitervölker der späten Bronzezeit*, în Il Mar Nero 1, 1994, p. 19–54.
– *L'oiseau unicorne*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, București, 2000, p. 43–54.
KRISTENSEN, Anne Gade, *Who were the Cimmerians and where did they come from?*, Copenhagen, 1988.
KULL, Brigitte, *Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von „Prunkgräbern"*, în BerRGK 78, 1997, p. 197–466.
– *Hintergrundbilder und Jenseitskonzeptionen im nicht schriftlichen Raum*, în Eurasia Antiqua 6, 2000, p. 419–470.
LATEINER, Donald, *The Historical Method of Herodotus*, Toronto, 1989.
LEHMANN-HAUPT, C.F., *s.v Kimmerier*, în RE XI, 1921, col. 397–434.
MARAZOV, Ivan, *Mit, ritual i izkustvo u Trakite*, Sofia, 1992.
– *Mitologija na Trakite*, Sofia, 1994.
MARINESCU, Floricel, *Cetatea dacică de la Polovragi, jud. Gorj*, în SMMIM 10, 1977, p. 25–32.
MELJUKOVA, A.I., *K voprosu o pamjatnikah skifskoj kul'tury na territorii srednej Evropy*, în SA 22, 1955, p. 240 și urm.
– *Skifija i frakijskij mir*, Moskva, 1979.
MINNS, Elis, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.
MOSCALU, Emil, *Ceramica traco-getică*, București, 1983.
– *Mormântul princiar getic de la Peretu*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 59–70.
– *Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien*, în BerRGK 70, 1989, p. 131–190.
MURZIN, V.Yu., SKORY, S.A., *An Essay of Scythian History*, în Il Mar Nero 1, 1994, p. 55–97.
NASTA, Mihai, *Les rites d'immortalité dans la religion de Zalmoxis: Syncrétisme et/ou contamination*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, 1976, III, [București, 1980], p. 337–354.
OLTEANU, Sorin, *KAGA și KOGAIONON. Datele problemei*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 215–218.
OPPERMANN, Manfred, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee*, București, 1988.
PALINCAȘ, Nona, *Figurină de lut de epocă Latène cu caracter magic descoperită la Popești, jud. Giurgiu*, în SCIVA 46, 1995, 2, p. 93–104.
PAPAZOGLU, Fanula, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978.
PÂRVAN, Vasile, *Consideratiuni asupra unor nume de râuri daco-scitice*, în AARMSI, seria III, tom I, mem. 1, 1923, p. 3–31.
– *Getica. O protoistorie a Daciei*, în AARMSI, seria III, tom III, mem. 2, 1926, p. 113–962.
PETRE, Zoe, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, București, 2004.

PIPPIDI, Dionisie M., *Les Grecs et l'esprit historique*, în D.M. Pippidi, Parergra. Écrits de Philologie, d'Épigraphie et d'Histoire ancienne, București-Paris, 1984, p. 15–27.
- *Note de lectură. Zalmoxis și Kogaionon. În marginea unei ipoteze a lui Henri Grégoire*, în StCl, nr. 1973, p. 177–179 (= *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 128–130.

POGHIRC, Cicerone, *Numele și caracterul vechii divinități a geto-dacilor*, în Studia indoeuropaea ad Dacoromanos pertinentia 1, 1976, p. 27–34.
- *Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes?*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 333–347.

POPESCU, Dorin, *Trésors daces en argent des collections de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie*, în Inventaria Archaeologica 5 (R 19–23), București, 1968.
- *Tezaurele de argint dacice* (II), în BMI 41, 1972, p. 5–22.

POPOV, Dimităr, *Zalmoxis. Le dieu aux différents noms*, în The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Proceedings of the 7th International Congress of Thracology, Constanța-Mangalia-Tulcea, 1996, I, [București, 1997], p. 571–591.

PRITCHETT, K., *The Liar School of Herodotus*, Amsterdam, 1993.

ROLLE, Renate, *Urartu und die Reiternomaden*, în Saeculum 28, 1977, 3, p. 291–339.
- *Totenkult der Skythen, Teil I: Das Steppengebiet*, Berlin-New York, 1979.

RUSSU, I.I., *Religia geto-dacilor*, în AISC 5, 1944–1948, p. 61–139.
- *Limba traco-dacilor*, București, 1959.
- *Les Costoboces*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 341–352.
- *Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969.
- *Illirii. Istoria – limba și onomastica – romanizarea*, București, 1969.

RYBAKOV, B.A., *Gerodotova Skifija. Istoričesko-arheologičeskij analiz*, Moskva, 1969.

SANIE, Silviu, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1995 (ed. a II-a, 1999).

SAUTER, Hermann, *Studien zum Kimmerierproblem*, Bonn, 2000.

SÎRBU, Valeriu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila-Galați, 1993.

SÎRBU, Valeriu, FLOREA, Gelu, *Géto-Daces. Iconographie et imaginaire*, Cluj, 2000.

SLUȘANSCHI, Dan, *KAGA și KOGAIONON. Analiza filologică și lingvistică*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 219–224.
- *Autour du nom des Gètes*, în Studia Indo-Europaea 1, 2001, p. 65–72.

SMIRNOVA, G.I., *Sanctuarul de lângă Dolinean din regiunea Nistrului Mijlociu*, în SCIVA 27, 1976, 3, p. 309–318.

SPÂNU, Daniel, *Observații asupra falerelor de la Lupu*, în SCIVA 47, 1996, 1, p. 39–49.
- *Anthropomorphe Darstellungen auf den reliefverzierten Bechern von Zimnicea*, în Dacia N.S. 50, 2006, p. 301–326

SPINDLER, Konrad, *Die frühen Kelten*, Stuttgart, 1996.

STĂNESCU, Florin, *Contribuții privitoare la posibilele semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, în AMN 22–23, 1985–1986, p. 105–146.

STROBEL, Karl, *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos*, în SCIVA 49, 1998, 1, p. 61–95.

TERENOŽKIN, A.I., *Kimmericy*, Kiev, 1977.

TOCILESCU, Grigore, *Dacia înainte de romani*, București, 1880.

TOMASCHEK, Wilhelm, *Die alten Thraker*, Wien, reprint 1980.

TROHANI, George, *Influences hellénistiques dans la décoration des âtres géto-daces*, în Ancient Macedonia 4, 1986, p. 661–666.

TUDOR, Dumitru, *Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum. The Monuments*, Leiden, I, 1969; II, 1976.

URSU NANIU, Rodica, *Limbajul mitic și religios al artei princiare getice (sec. IV–III î. Chr.)*, Chișinău, 2004.

VASILIEV, Valentin, *Sciții agatîrși pe teritoriul României*, Cluj, 1980.

VENEDIKOV, Ivan, GERASIMOV, T., *Trakijskoto izkustvo*, Sofia 1973.

VULPE, Alexandru, *Traci și iliri la sfârșitul primei epoci a fierului în Oltenia*, în SCIV 13, 1962, 2, p. 307–324.
- *La nécropole tumulaire gète de Popești*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193–216.
- *Limita de vest a Sciției la Herodot*, în StCl 24, 1986, p. 33–44.
- *Despre unele aspecte ale spiritualității dacice*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 101–111.
- *Varia archaeologica* (II), în Thraco-Dacica 9, 1988, p. 207–217.
- *Cu privire la agatirși*, în Symposia Thracologica 7, 1989, p. 62–69.
- *Geto-dacii?*, în CICSA 1, 1998, p. 2–12.
- *Autour de la fondation du Royaume Odryse*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, București, 2000, p. 76–82.
- *Din nou despre geografia antică a Moldovei la vest de Prut*, în Fațetele istoriei. Omagiu acad. Ștefan Ștefănescu, București, 2000, p. 407–419.
- *Cimmerienii: un etnonim cu multiple înțelesuri*, în Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu" 7–8, 2001–2002, p. 123–146.
- *Problema scitică în România*, în Identitate națională și spirit european. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani, București, 2003, p.113–134.
- *Herodot IV, 94: Gebeleizis?*, în Studia historica et theologica. Omagiu profesorului Emilian Popescu, Iași, 2003, p. 61–65.
- *Zu den Grabsitten der älteren Hallstattzeit*, în Durch die Zeiten. Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag, Rahden/Westf., 2008, p. 269–273.

VULPE, Alexandru, GHEORGHIȚĂ, Marieta, *Bols à reliefs de Popești*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 167–198.

VULPE, Alexandru, POPESCU, Eugenia, *Une contribution archéologique à l'étude de la religion des Géto-Daces*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 217–226.

VULPE, Radu, *La succession des rois odryses*, în Istros 1, 1934, 2, p. 230–248.
- *Șantierul arheologic Popești*, în Materiale 6, 1959, p. 307–324.
- *Rhabon, numele antic al pârâului Drincea*, în Drobeta 1, 1974, p. 35–45.
- *Histoire de recherches thracologiques en Roumanie*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 13–52.

WIESNER, J., *Die Thraker. Studien zum einen versunkenen Volke des Balkanraumes*, Stuttgart, 1963.

ZIMMERMANN, Konrad, *Tätowierte Thrakinnen auf griechischen Vasenbildern*, în JDAI 95, 1980, p. 163 și urm.

Capitolul V

ISTORIA ȘI CIVILIZAȚIA SPAȚIULUI CARPATO-DUNĂREAN ÎNTRE MIJLOCUL SECOLULUI AL VII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III-LEA A.CHR.

1. Istoria

Așa cum a reieșit și din prezentarea cercetărilor arheologice privind prima epocă a fierului (cap. III și, mai jos, cap. V, 2), a celor referitoare chiar la perioada tratată în rândurile de față, diferitele restructurări ale locuirii sau schimbările practicilor funerare nu sunt în măsură să ofere date concludente pentru a explica fenomene de ordinul istoriei politice, cum ar fi mișcări de populații de etnii diferite, modificări sau deplasări ale centrelor de putere etc. Ceea ce nu înseamnă că astfel de evenimente nu s-ar fi produs. S-a văzut în capitolul precedent că presupusele migrații cimmero-scite, cărora li s-a dat multă importanță în lucrările cercetătorilor din prima jumătate a secolului al XX-lea și sunt încă susținute de unii, nu pot fi demonstrate în chip convingător și riscă să devină „mituri" ale cercetării arheologico-istorice. Întreaga concepție a lui Vasile Pârvan[1] despre cele trei valuri de sciți care s-au abătut asupra ținuturilor carpato-dunărene a fost de mult pusă sub semnul întrebării și este astăzi abandonată de cei mai mulți cercetători. Deși este destul de plauzibil ca pătrunderi ale unor populații, venind din diferite direcții, să se fi produs în acest spațiu (vezi mai jos problemele legate de geneza grupului Ciumbrud în Transilvania), natura și amploarea acestora rămâne în domeniul ipotezelor. Ele nu pot servi la reconstituirea istoriei propriu-zise a primei jumătăți a mileniului I a.Chr. în Dacia.

a. Perșii și campania lui Darius. Cel mai vechi eveniment istoric consemnat în sursele literare și care s-a petrecut la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr. la Dunărea de Jos este expediția regelui perșilor, Darius I (521–486), contra sciților, povestită de Herodot, dar relatată și de alte izvoare grecești, care ne-au parvenit în formă fragmentară. Data exactă a acestei campanii este supusă controverselor; data cea mai probabilă este cuprinsă între 514 și 512 a.Chr.

Prezentarea acestui eveniment la Herodot, în cartea a IV-a a *Istoriilor* lui, este împănată cu digresiuni și povești cu caracter anecdotic. Întreaga povestire ne apare într un cadru

[1] V. Pârvan, *Getica*, p. 1–40.

ce frizează neverosimilul[1]. Astfel, Darius trece Bosforul cu o armată de 700 000 de ostași, construiește, cu ajutorul grecilor ionieni ce-l însoțeau, un pod peste Dunăre, în locul unde face joncțiunea cu imensa lui flotă (600 de corăbii), respectiv în zona unde se desprind brațele fluviului, deci pe la Isaccea, jud. Tulcea. Dacă ar fi să-l credem pe Herodot, perșii, urmărindu-i pe sciții care se prefăceau că fug, ar fi ajuns până dincolo de Tanais (Don), chiar până la Volga (Oaros?).

După acestea, oastea lui Darius ia cale întoarsă, urmărindu-i pe sciții care, prefăcându-se că fug, se retrăgeau spre ținuturile neamurilor din vecinătate, melanchlainii, androfagii, neurii și agatirsii (deci nordul și vestul Sciției herodoteice). În timp ce aceștia din urmă interzic sciților, urmăriți de perși, accesul în țara lor, ceilalți o luaseră la fugă. Ultimul episod al războiului se desfășoară în preajma podului, pe care armata lui Darius, hărțuită de sciți, reușește să se retragă.

Ktesias, istoric ce scrie la începutul secolului al IV-lea a.Chr. și care a petrecut mai mulți ani în prizonierat la perși (în această postură ar fi fost chiar medic al regelui Artaxerxes al II-lea Memnon și ar fi avut — spune el — acces la arhivele regale)[2] și care nu o dată îl acuză pe Herodot ca mincinos și creator de basme, prezintă același eveniment în culori și mai fantastice (lucrarea lui Ktesias, intitulată *Persica*, s-a pierdut, dar părți din ea au fost rezumate de patriarhul Photios [*Bibliotheka*, cod. 72] în secolul al X-lea p.Chr.). Armata lui Darius ar fi constat din 800 000 de ostași, cu care pătrunde, timp de 15 zile, în Sciția. Înfrânt, în fuga lui grăbită, Darius strică podul și 80 000 de perși sunt masacrați de regele scit Skytharbes (Idanthyrsos la Herodot).

Pe de altă parte, în vestita inscripție de pe stâncile de la Behistun (Bisitum) în nord-vestul Iranului, în care sunt preaslăvite faptele lui Darius, se scrie despre o strălucită victorie a marelui rege împotriva sciților (*saka* cu bonetele ascuțite) și a regelui lor — Skunkha —, luat prizonier. Este dificil de precizat dacă relatarea se referă la campania de mai sus sau la vreo altă expediție a lui Darius în Asia. Oricum, pentru a-i combate pe acești sciți, Darius, se spune în text, a trebuit să „treacă marea cu întreaga lui armată". Este posibil ca acest eveniment să corespundă cu ceea ce în lucrarea lui Ktesias se prezintă ca fiind expediția satrapului Cappadociei, Ariaramnes, care traversează marea cu 30 de pentecontere, pătrunde în țara sciților și îl capturează chiar pe fratele regelui scit Marsagetes. Această acțiune ar fi fost, potrivit lui Ktesias, cauza care ar fi declanșat campania lui Darius. Rămâne însă neclar, și în acest caz, dacă se referă la unul sau la două evenimente total diferite care au fost alăturate de Ktesias pentru a da o explicație coerentă războiului scito-persan.

[1] Din bogata literatură asupra acestei teme spicuim: M. Rostovtzew, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922; Ph. Legrand, *Hérodote. Introduction*, Paris, 1932; V.V. Struve, *Data johoda Darija I na skifov Pričernomorja*, în Sbornik B. D. Grakov, 1952, p. 37 și urm.; P. Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în SCIV 7, 1956, 3–4, p. 319–342; J. Gardiner-Garden, *Dareius' Scythian Expedition and its Aftermath*, în Klio 69, 1987, 2; P. Georges, *Darius in Scythia. The Formation of Herodotus' Sources and the Nature of Darius' Campaign*, in American Journal of Ancient History 12, 1987, p. 97–147, Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace*, Oxford, 1998.

[2] Cf. și P. Briant, *Histoire de l'Empire Perse de Cyrus à Alexandre*, Paris, 1996, p. 276.

Este evident că sursele grecești ne înfățișează această campanie a perșilor peste Dunăre ca sfârșind printr-o catastrofă. Este aproape imposibil de a discerne, din amalgamul de exagerări, anecdote și nepotriviri, ce anume a fost totuși adevărat. Semnatarul acestor rânduri se alătură celor ce reduc la minim relatările din surse și consideră că expediția lui Darius și-a atins măcar în parte scopul. Totul pare mai degrabă o acțiune de forță menită să-i intimideze pe sciți, respectiv pe aceia ce stăpâneau în bazinele Niprului și Bugului (vezi cap. IV, p. 421 și urm). Aceștia nu i-au mai deranjat pe perși în campaniile împotriva Greciei, iar o expansiune scitică spre apus nu mai este dovedită până la începutul secolului al IV a.Chr. Așa cum rezultă din surse mai târzii (Dinon, istoric al Imperiului persan, din secolul al IV-lea, citat de Plutarh, *Alexandru*, 36), perșii considerau Dunărea frontieră a imperiului. Tracia, cu geții inclusiv, a fost cucerită și a devenit posesiune persană sub numele de *Skudra* (așa figurează în câteva inscripții din vremea lui Darius). Megabazos și apoi Otanes au fost primii conducători (satrapi ?) ai acestor ținuturi, extinse spre vest până la granița cu macedonenii (Herodot V, 14 și urm.). Astfel, Dunărea devenea prima dată frontieră a unui stat, a unei structuri politice superioare celei a comunităților ce locuiau pe ambele ei maluri și pentru care fluviul constituia mai degrabă un mijloc de contact. Era și cazul geților, care locuiau și în stânga Dunării. Herodot relatează (IV, 93) că geții au avut lipsa de înțelepciune (ἀγνωμοσύνη) de a înfrunta marea oaste a perșilor și au fost îndată înrobiți și obligați să-i urmeze pe perși (vezi IV, 96 și 118).

Dacă cele relatate de Herodot cu privire la campania perșilor sunt măcar în parte adevărate și nu avem motive temeinice să le punem la îndoială, atunci apare evident că întreaga acțiune militară a lui Darius avea o amploare mult mai modestă decât datele oferite de autorii greci; chiar și dacă am tăia un zero din cifrele amintite mai sus, tot rămânea o masă imensă de luptători, practic imposibil de desfășurat în cursul campaniei din motive strict logistice.

Nu știm cât de consistentă și cât de solidă a fost dominația persană în Tracia. Cu siguranță, ea nu a cuprins întregul ținut locuit de triburi tracice și nu se va fi extins mult spre interiorul țării. Este de presupus că perșii și-au consolidat stăpânirea mai ales în zonele în care erau direct interesați, respectiv părțile sudice și sud-estice, pe unde a trecut, în 480, armata lui Xerxes. Este, de asemenea, plauzibil ca stăpânirea persană să se fi extins și asupra tribului tracic al odrysilor, deci și în bazinul Mariței. Dar, după înfrângerea în al doilea război medic (479), perșii au fost nevoiți să abandoneze Tracia în deceniul următor. Rând pe rând, fortărețele persane sunt cucerite de atenieni, iar pe locul efemerei stăpâniri Skudra se constituie, cândva între 480 și 470, regatul tracic al odrysilor, sub regele Teres I (vezi mai sus)[1].

Se poate presupune că o putere politică scitică, respectiv aceea a sciților din bazinele Niprului, conduși de regele Ariapeithes, profitând de slăbiciunea perșilor de după 480, să-și fi disputat teritoriile de la Dunărea de Jos, fapt ce ar explica o situație conflictuală cu nou înființatul regat odrys. Din frânturile de informații ce răzbat din textul lui Herodot

[1] Ch. Danov, *Altthrakien*, Berlin-New York, 1976, p. 222 urm. (ed. rom: p. 335 și urm).

(IV, 80) deducem că presupusul conflict s-a rezolvat prin căsătoria regelui scit Ariapeithes cu fiica lui Teres. Anacronismul prezentat în tragedia *Rhesos*, atribuită lui Euripide, în care regele trac sub acest nume, chemat în ajutorul troienilor de Hector, își scuză întârzierea, invocând o bătălie sângeroasă între traci și sciți, poate foarte bine să reflecte mai sus amintita tensiune dintre Teres și Ariapeithes[1]. Mai târziu, când Ariapeithes a fost răpus prin viclenie (ambuscadă ?) (δόλος) de către regele agatirs Spargapeithes, sciții se află din nou în conflict cu odrysii care, de astă dată, erau conduși de regele Sitalkes, fiul lui Teres. Confruntarea are loc pe Dunăre și se sfârșește cu un schimb de rivali la tronurile respective. Se vede deci limpede că și odrysii considerau fluviul frontiera nordică a regatului lor, a cărei structură o va fi moștenit pe cea lăsată de perși. Aceste din urmă evenimente s-au petrecut între cca 450 și sigur anterior anului 430, când Herodot își finalizase opera[2].

*

Trecând în revistă aceste informații disparate și încercând a le pune într-o ordine istorică, rezultă că în ținuturile Dunării de Jos își disputau interesele trei forțe: sciții, odrysii și agatirsii. Tucidide, în cartea a II-a a operei sale, atunci când descrie Regatul odrys al lui Sitalkes, ne înfățișează un tablou ce corespunde imaginii de mai sus. Geții apar drept supuși ai odrysilor, respectiv aliați sau confederați ai acestora, dar se caracterizează, ca și celelalte populații din zonele ce se învecinează cu sciții, ca având arme ca ale sciților, fapt, în mare măsură, confirmat și arheologic.

b. Traci și macedoneni la Dunărea de Jos. Istoria ținuturilor locuite de geți și de alte neamuri înrudite în secolul al IV-lea, dar și pe parcursul secolului al III-lea, este foarte puțin cunoscută. Sursele literare au fost analizate în mod cuprinzător în *Getica* lui Vasile Pârvan, iar studii speciale și încercări destul de reduse de sinteză au nuanțat, în unele privințe, opiniile exprimate în 1926, fără însă să modifice substanțial tabloul atunci prezentat. Lacuna din informația literară antică se datorează, pe de o parte, lipsei de interes major acordate regiunilor din Carpați și de la Dunăre de către istoricii vremii, dar mai ales, pe de altă parte, faptului că principalele opere istoriografice scrise între secolele IV–II a.Chr., care, cu siguranță, au luat în discuție și evenimentele petrecute la Dunărea de Jos, nu s-au păstrat, iar frânturile ajunse până la noi sunt insuficiente, fapt ce explică numeroasele ipoteze formulate în epoca noastră. Este perfect credibil ca în opera lui Theopompos, *Istoriile filipice*, în care figura lui Filip al II-lea ocupa un loc central, să fi fost descrise pe larg acțiunile acestuia pentru cucerirea Regatului odrys și a luptelor purtate

[1] Cf. A. Vulpe, *Autour de la fondation du Royaume Odryse*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation grecque et cultures antiques périferiques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, Bucuresti, 2000, p. 76–82. Tot acolo și păreri diverse despre interpretarea respectivului anacronism; cf. de exemplu V. Iliescu (*Contribuții la problema raporturilor scito-trace în sec. IV î.e.n.*, în Pontica 2, 1969, p. 189–198 și *Zeitgeschichtliche Bezuge im Rhesos*, în Scripta minora, Craiova, 2004, p. 53–65), care vede în Rhesos mai degrabă personificarea regelui odrys Kotys I, dinast ce a domnit între 384/383–359 a. Chr.

[2] A. Vulpe, *Primele mențiuni antice despre geto-daci în lumina unei analize istorico-arheologice*, în RdI 39, 1986, 9, p. 825–834.

cu sciții în Dobrogea și cu triballii (din cele 58 de cărți, ce constituiau această operă, Filip al V-lea a lăsat să se excerpteze, în 15 cărți, cele relatate cu privire la gloriosul său strămoș). Totuși, nimic n-a ajuns până la noi, chiar dacă este de presupus că puținele date despre aceste acțiuni, relatate de autorii pe care îi cităm în textul de mai jos, au fost preluate, măcar în parte, de la Theopompos. Dar și alți autori, precum Ephoros, primul care a încercat să scrie o istorie universală în secolul al IV-lea a.Chr., sau Hieronymos din Kardia și alții care s-au preocupat de istoria diadohilor, au consemnat desigur isprăvile lui Lysimach în ținuturile noastre (astfel, Douris din Samos, autor al lucrării *Makedonika*, în 24 de cărți, care istorisea faptele regilor macedoneni de la Amyntas, tatăl lui Filip al II-lea, până la moartea lui Lysimach).

Geții și Regatul odrys. Cum se deduce dintr-o relatare a lui Tucidide (II, 96, 1 și II, 97, 3), geții se aflau într-un raport de subordonare față de regele odrys Sitalkes. Ei au fost antrenați de acesta în campania din 429 a.Chr. în Macedonia, împotriva dușmanilor Atenei din vremea războiului peloponesiac. După spusele aceluiași autor, „cea mai mare parte a călărimii (este vorba de marea armată a lui Sitalkes constituită din 150 000 de ostași, din care o treime o alcătuia cavaleria) o pregăteau odrysii și, cu ei, geții" (Tucidide, II, 98, 4). În sfârșit, sub regele Seuthes, 2 000 de geți ușor înarmați, participă, în calitate de mercenari ai odrysilor, la o luptă alături de odrysi, de astă dată împotriva atenienilor, în părțile Chersonesului. Nu este însă clar dacă această informație, citată în culegerea de stratageme a lui Polyainos (VII, 38), se referă la Seuthes I (424–410) sau la Seuthes al II-lea (400–387), ultimul fiind cel menționat de Xenofon (*Anabasis*, VII).

Sunt suficiente date după care se poate deduce că statul odrys se întindea până la gurile Dunării (vezi și mai sus, cap. IV), incluzând deci pe toți geții din Dobrogea și din sudul Istrului. O serie de descoperiri arheologice, ca tezaurele din morminte princiare de la Agighiol (jud. Tulcea) și Vraca, din nord-vestul Bulgariei, sau tezaurele de la Borovo (lângă Ruse), Rogozen și Letnica (între lanțul nordic al Balcanilor și Dunăre) sugerează și ele această aserțiune.

Pe mai multe vase, descoperite în aceste tezaure și morminte a fost gravat numele Kotys, desigur cel al regelui odrys (387–359), sub a cărui domnie regatul cunoaște o mare înflorire. Numelui scris la genitiv ΚΟΤΥΟΣ, îi urmează, de obicei denumirea unei localități în care vasul respectiv, fie a fost produs, fie era orașul de reședință al nobilului care l-a dedicat regelui (de exemplu, ἐξ Αργίσκης, ἐξ Ἄπρο, ἐξ Βέο [sau scris agramat ετβεου], ἐγ Γηιστων). Pe alte piese apare scris în aceeași manieră numele altor dinaști odrysi: Sat(d)okos, Teres, fiul lui Amadokos (cca 400 a.Chr.) sau Kersebleptes (354–341)[1]. Indiferent de data depunerii în pământ a acestor piese, datele domniilor respectivilor regi se cuprind în prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. Ele reflectă în mod sugestiv sistemul de biruri, așa cum îl înfățișează Tucidide (II, 97, 3), care constau în daruri de aur și argint, stofe brodate sau simple și alte obiecte, plus bani de aur și argint, strânse de la orașele grecești și din toate țările stăpânite de odrysi, de presupus deci că și de la

[1] P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice asupra tezaurului de la Rogozen (Bulgaria)*, în SCIVA 38, 1987, 3, p. 233–244.

geți. Modul în care erau oferite regelui darurile este descris cât se poate de viu de către Xenofon în a sa *Anabasis* (VII, 3), cu prilejul ospățului oferit de Seuthes și la care scriitorul a fost martor ocular („...este obiceiul ca de câte ori Seuthes avea oaspeți, aceștia să-i ofere daruri" [...] „petrecerea prelungindu-se, intră un trac cu un cal alb și spuse: «Seuthes, beau în sănătatea ta și-ți aduc în dar un cal» ... un altul îi aduse un tânăr sclav ... [Timasion] îi oferă o cupă de argint și un covor de preț")[1]. Interesant de remarcat că în tezaurele similare descoperite la nord de Dunăre, nu a apărut până acum gravat numele vreunui dinast odrys, ceea ce se adaugă lipsei de dovezi din surse scrise, asupra extinderii stăpânirii odryse în stânga fluviului.

Organizarea de tip piramidal a statului odrys a înrâurit, cu siguranță, evoluția structurii uniunii tribale getice și nu este de mirare că de acum înainte geții apar mereu ca o forță unitară, redutabilă. De asemenea, este foarte probabil ca, în urma slăbirii puterii odrysilor, în secolul al IV-lea, mai ales la moartea lui Kotys I (359), și a trecerii lor treptate sub influența și apoi dominația macedoneană (în 341), geții să-și fi disputat și câștigat independența. Pătrunderea, probabil în primele decenii ale secolului al IV-lea a.Chr., a sciților, conduși de regele Ateas (Ataias) a trebuit să fi dus la conflicte cu populația locală, care era, în mare măsură, getică. Chiar dacă nu știm exact cum s-au petrecut lucrurile, putem deduce aceasta dintr-un fragment rămas de la Clearchos din Soloi, elevul lui Aristotel, care ne relatează că sciții au tatuat trupul femeilor trace (la geți, spre deosebire de ceilalți traci, tatuajul era practicat, doar pentru sclavi; vezi și mai sus cap. IV). Acestea au fost apoi nevoite să extindă desenul tatuat pe o mare parte a suprafeței corpului pentru a evita semne ale rușinii (citat după Athenaios, XII, p. 524). Pe de altă parte, este de presupus să fi existat un anume mod de conviețuire cu populația locală. O necropolă, ca cea de la Enisala, a funcționat pe tot parcursul secolului al IV-lea, iar mormântul princiar de la Agighiol, dacă este datat înainte de 340 a.Chr. trebuie să fi aparținut unei căpetenii getice, contemporane lui Ateas (în realitate aceste datări sunt, cum am mai spus, prea vagi pentru a fi utilizate în interpretarea istoriei politice).

Raporturile geților cu statul macedonean din timpul lui Filip al II-lea și Alexandru cel Mare. Despre acțiunile lui Filip al II-lea, care au avut drept țintă consolidarea stăpânirii macedonene până la Dunăre și a relațiilor regilor macedoneni cu cetățile grecești, va fi vorba mai pe larg în cap. VII[2]. Pe scurt, în jurul anului 340, o forță politică a „istrienilor", în care cei mai mulți presupun o uniune a geților dunăreni, se opune încercării regelui scit Ateas (sau Ataias) de a-și stabili hegemonia în Dobrogea. De aceste evenimente profită regele Macedoniei, Filip al II-lea, care, chemat inițial în ajutor de Ateas, intră în conflict cu acesta și îl înfrânge[3]. Regele scit moare în cursul acestei lupte, iar, în urma acestei acțiuni, Filip „reîntărește" frontiera dunăreană a teritoriului odrys, pe care între timp îl

[1] A. Avram. *Gedanken uber den thrakisch-geto-dakischen Adel*, în StCl 26, 1988, p. 11–26.

[2] Din relativ bogata literatură despre politica macedoneană la Dunărea de Jos, vezi în special succinta, dar consistenta sinteză a lui D.M. Pippidi, *Les Macédoniens sur les Bas-Danube de Philippe II a Lysimaque*, in Idem, *Parerga*, Bucuresti, 1984, p. 151–163.

[3] Cf., între alții, P. Nicorescu, *La campagne de Philippe en 339*, în Dacia 2, 1925, p. 22–28.

anexase. Trebuie presupus că geții din Dobrogea se găseau astfel în același tip de raporturi față de macedoneni ca acelea față de odrysi. Nu mai știm nimic cert despre soarta sciților lui Ateas. Dinaști sciți, stăpânind mici teritorii în sudul Dobrogei, sunt atestați până în secolul I a.Chr. (vezi și cap. VII).

Se poartă de multă vreme discuții despre ceea ce a fost acel rege al istrienilor (*rex Histrianorum* la Trogus, *apud* Iustinus IX, 2). Vechii opinii, menționate mai sus, prezentate de Vasile Pârvan și reluate de atunci încoace, i se opune ipoteza lui Vladimir Iliescu[1], care emendează pasajul prin *rex Triballorum*. Această ipoteză, deloc neglijabilă, se sprijină pe următoarele argumente: atât Frontinus (II, 4, 20), cât și Polyainos (VII, 44, 1), în ale lor culegeri de stratageme (*Strategemata*), vorbesc despre o confruntare a regelui Ateas cu triballii, deveniți o forță redutabilă spre mijlocul secolului al IV-lea (vezi și cap. IV, 1). Faptul că Trogus menționează în treacăt un „rege al dunărenilor", ar putea fi rezultatul unei confuzii, sau, mai probabil, un alt mod de a-i numi pe triballi, care, cum se știe, locuiau și ei la Dunăre (în Serbia și în nord-vestul Bulgariei). Triballii sunt apoi aceia care dijmuiesc prada culeasă de Filip după victoria asupra sciților, rănindu-l în coapsă pe regele însuși în cursul ciocnirii cu armata macedoneană ce revenea în patrie (Trogus, *apud* Iustinus IX, 3).

În legătură cu aceste evenimente se cuvine, de asemenea, remarcat că Filip acționa și în calitate de moștenitor al regilor odrysi. Nu știm în detaliu care a fost statutul politic real al teritoriilor odryse cucerite, dar menționarea unor principi, care se vor răzvrăti, precum Seuthes, în epoca lui Alexandru și a urmașului său în Tracia, Lysimach, sugerează o anume autonomie a acestor dinaști.

Despre campania lui Alexandru cel Mare la Dunăre din 335 a.Chr. deținem mărturii de primă mână oferite de un martor ocular, Ptolemaios al lui Lagos (viitorul rege al Egiptului), care l-a însoțit pe Alexandru și a cărui operă istorică pierdută a fost utilizată de Arrian (*Anabasis*, I, 1 și urm., dar și de Strabon VII, 3, 8). Așa cum s-a constatat din fragmentele păstrate, Ptolemaios, în scrierile sale, a fost preocupat în special de operațiunile militare propriu-zise, iar informațiile astfel oferite se caracterizează, în special, prin detalii a căror exactitate abia dacă poate fi pusă la îndoială.

Scopul expediției lui Alexandru a fost desigur să-și consolideze spatele în vederea marii campanii din Asia pe care o pregătea la acea dată. Triballii dăduseră deja de furcă tatălui său, cum s-a spus mai sus, își apăraseră independența și față de regii odrysi (chiar Sitalkes fusese înfrânt și murise, în 424 a.Chr., în luptă cu triballii). Aceste antecedente l-au decis pe Alexandru să anihileze centrul lor de putere.

Drumul parcurs de oastea lui Alexandru spre țara triballilor nu poate fi, în pofida detaliilor oferite de textul lui Arrian, reconstituit cu exactitate. În cazul de față interesează îndeosebi locul unde macedonenii au ajuns la Dunăre și pe unde au trecut. Pentru a aproxima cât de cât localizarea acestui eveniment se cer a fi luate în considerație următoarele date topografice:

[1] Vl. Iliescu, *Contribuții la problema raporturilor scito-trace în sec. IV î.e.n.*, în Pontica 2, 1969, p. 189–198; vezi și P. Alexandrescu, *Ataias*, în StCl 9, 1967, p. 85–92 și D.M. Pippidi, *op. cit.*

1. Locul se afla la nord de lanțul muntos al Balcanilor, ceea ce se referă doar la zona dintre Stara Planina și Dunăre, nu în Serbia, cum au crezut unii cercetători că se poate presupune[1]. Menționarea în text a unui râu, numit Lyginos, pe ale cărui maluri împădurite a avut loc lupta dintre triballi, conduși de regele Syrmos, și macedoneni și despre care se spune că se situa la trei etape de mers între Balcani și Dunăre, obligă căutarea acestui curs de apă printre numeroșii afluenți din dreapta fluviului, între Timoc, la vest, și Iskăr, la est (posibil este vorba despre râul Rosița).

2. În stânga Dunării, la o depărtare de o parasangă (cca 5 500 m) de fluviu se situa o așezare întărită, împrejmuită de șes, zonă prielnică agriculturii (ἦ λήιον ἦν σίτου βαθύ, „pe unde holdele erau bogate în grâu") de-a lungul malului și un ținut pustiu (τὰ ἔρημα, nu neapărat stepic, ci locuri singuratice) se întindea în interiorul țării.

3. Nu foarte departe de acestea se situa, pe Dunăre, ostrovul pe care se refugiaseră „triballii și tracii" și a căror abordare cu ajutorul flotei, sosite între timp pe Dunăre, n-a fost posibilă, deoarece „cea mai mare parte a insulei avea maluri abrupte, iar curentul din jur era iute și de netrecut, acolo locul fiind strâmt" (Arrian, *Anabasis*, I, 3, 4).

Ținând seama de toate aceste detalii, rezultă ca fiind cel mai probabil zona ce urmează în aval de ieșirea din Porțile de Fier. Acolo putea fi strâmtoare, curent puternic și s-ar fi plasat insula potrivit descrierii de mai sus; totodată, ar fi greu de presupus că, la acea vreme, flota macedoneană ar fi putut trece prin Clisură, ceea ce face, o dată în plus, cu totul neverosimilă o situare a acțiunii lui Alexandru pe țărmurile bănățene ale Dunării. Cercetările arheologice ar putea eventual contribui, în cazul de față, la identificarea cetății getice menționate în text, dar sunt încă departe de a oferi o soluție; singura așezare ceva mai bine cercetată, cea de la Zimnicea, nu întrunește cerințele topografice la care obligă textul și totuși a fost propusă spre identificare. Deși se cunosc și alte asemenea stațiuni lângă Dunăre, acestea n-au fost decât foarte puțin explorate (vezi, de exemplu, situl de la Celei-Corabia, distrus în cea mai mare parte de cetatea romană și romano-bizantină Sucidava). Faptul că, potrivit lui Arrian, numele insulei pe care s-au retras triballii era *Peuce* — denumire a unei insule în preajma deltei Dunării (de aceea unii cercetători consideră menționarea ei ca rezultat al unei interpolări în textul lui Arrian) — sugerează că putem căuta locul trecerii lui Alexandru chiar și în Dobrogea, deși mult mai puțin probabil.

Tot legat de campania lui Alexandru la Dunăre este plină de interes prezentarea grupului de luptători geți ca fiind constituit din vreo „patru mii de călăreți, iar pedestrași peste zece mii" (Arrian, *Anabasis* I, 3, 5), ceea ce înseamnă un raport de 1:3 între călăreți și pedestrași. Poate nu este o simplă coincidență că în singura necropolă aproape integral explorată (vezi mai jos Ferigile, jud. Vâlcea), datată, ce-i drept, cu mai bine de un veac înainte, proporția între mormintele de luptători cu piese de harnașament în inventar și cele fără astfel de obiecte este tot de cca 1:3. Am avea, așadar, o imagine mai generală

[1] F. Medelet, *În legătură cu expediția întreprinsă de Alexandru Machedon la Dunăre în 335 î.e.n.*, în AMN 19, 1972, p. 13-22.

asupra structurilor militare în cadrul seferiilor din bazinul Dunării de Jos (se înțelege de la sine că astfel de ipoteze se cer neapărat confirmate și de alte descoperiri pentru a le acorda o anumită încredere)[1].

Trecerea Dunării de către falanga macedoneană a impresionat, cum precizează textul, neamurile din zonă. Alexandru a profitat de aceste împrejurări pentru a desfășura acțiuni diplomatice; „aici veniră soli atât din partea triburilor libere (αὐτόνομα ἔθνη) care locuiesc pe malurile Istrului, cât și de la Syrmos, regele triballilor; veniră soli chiar și de la celții care locuiesc în Golful Ionic (Marea Adriatică)..., spuneau cu toții că sunt doritori să ajungă prietenii lui Alexandru. El leagă cu toți prietenie, luând și dând chezășii", καὶ πᾶσιν ἔδωκε πίστεις ... καὶ ἔλαβε (Arrian, *Anabasis*, I, 4, 7).

Prin aceste acțiuni militare și diplomatice ale lui Alexandru, se confirmă încă o dată faptul că Dunărea reprezenta granița nordică a stăpânirii macedonene. Această frontieră naturală nu putea fi însă consolidată decât prin relațiile de prietenie, respectiv de supunere („vasalitate") cu populațiile ce locuiau respectivele ținuturi, relații a căror garanție o reprezenta teama de forța de reacție a puterii macedonene, nu atât de prezența efectivă a armatei din zonă. Această stare de lucruri se concretizează prin larga autonomie de care se bucurau comunitățile de pe malurile Dunării, care își puteau vedea liniștit de modul lor tradițional de trai, exprimat sugestiv în textul lui Arrian, *Anabasis* I, 3, 6: (acolo erau) „luntrii dintr-un singur trunchi (μονόξυλα πλοῖα), care se aflau din belșug, fiind utilizate de oamenii ce locuiesc pe malurile Istrului pentru pescuit, pentru a comunica unii cu alții sau pentru a face piraterie". Astfel se pot explica mai bine tendințele de desprindere de sub autoritatea macedoneană a unora dintre acești riverani, printre care o pondere însemnată o constituiau geții (vezi mai jos episodul Dromichaites–Lysimach).

Pe de altă parte, luptătorii geți, evaluați de Ptolemaios lagidul la vreo 14 000 de oameni par să fi constituit o mare grupare de comunități, care stăpânea, de presupus, un vast teritoriu la nord de Dunăre. Chiar dacă numărul de mai sus este ușor exagerat — în nici un caz, după cum știm din analiza altor prezentări ale aceluiași martor ocular în cursul marii campanii din Asia, mult exagerat — el nu poate fi conceput decât ca forța militară a unei formațiuni politice puternice, probabil o uniune de seferii.

Următorul episod din istoria ținuturilor ponto-dunărene despre care deținem informații din sursele antice, se referă la acțiunile lui Zopyrion, general al lui Alexandru, pe timpul când acesta din urmă se afla în plină campanie în Asia. În ciuda faptului că trei texte a trei autori diferiți referă asupra respectivului episod, atât data, scopul acțiunii, cât și calitatea în care Zopyrion este prezentat sunt aparent contradictorii și au dat naștere la vii discuții în literatura de specialitate[2].

[1] Același raport (1:3) apare și în armata odrysă a lui Sitallkes (Thuc., II, 98, 4, citat mai sus); coincidența a fost semnalată și de A. Avram, *op. cit.*

[2] În special articolele lui A. Suceveanu, *O ipoteză despre Zopyrion*, în SCIV 17, 1966, 4, p. 635-644, Vl. Iliescu, *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de Jos*, în Pontica 4, 1971, p. 57–74 și D.M. Pippidi, *Les Macédoniens sur les Bas-Danube...*, cu bogată bibliografie asupra acestei teme.

Astfel, Trogus Pompeius (*apud* Iustinus II, 3, 4; XII, 1, 4 și, în special 2, 16), relatează că Zopyrion, lăsat de Alexandru guvernator al Pontului (*praefectus Ponti*), a pornit cu 30 000 de soldați împotriva sciților, dar a fost omorât cu întreaga lui armată. Că a ajuns, cu acest prilej, până la Olbia, este un fapt confirmat de Macrobius, autor din antichitatea târzie, dar care-și adună informația din surse vechi, de bună calitate și care scrie: „în vremea asediului lui Zopyrion, borysthenitii (locuitorii Olbiei), au eliberat sclavii, au dat drept de cetățenie străinilor, au iertat datoriile și au reușit să țină piept dușmanului" (*Saturnalia* I, 11, 33). Evenimentul s-a produs în 331 a.Chr., așa cum reiese din contextul pasajului citat din Trogus (XII, 1, 4 și 2, 16).

Pe de altă parte, Curtius Rufus, autor de epocă romană al unei istorii a lui Alexandru (se întemeiază mai ales pe istoria idealizantă a lui Alexandru, scrisă de Kleitarchos, istoriograf a cărui operă este pierdută), relatează: „În timpul unei expediții împotriva geților, Zopyrion, guvernatorul Traciei (*Thraciae praepositus*), fusese nimicit cu toată armata din cauza unei vijelii iscate pe neașteptate. Când a aflat de acestea, Seuthes i-a ațâțat la răscoală (*ad defectionem*) pe odrysi, conaționalii săi. Tracia era aproape pierdută" (X, 1, 44–45). Aceste evenimente se produceau, potrivit lui Curtius Rufus, în timp ce Alexandru supusese deja India, deci aproximativ în 326 sau 325 a.Chr.

Opiniile cercetătorilor moderni diferă în a vedea între aceste relatări contradictorii o singură expediție a lui Zopyrion împotriva sciților, care ar fi avut loc în 331 (vezi mai jos cap. VII, părere susținută și de Alexandru Avram), sau două acțiuni diferite: o primă expediție desfășurată în nordul Mării Negre în 331 și o alta împotriva geților în jur de 326 a.Chr. (ipoteza lui Alexandru Suceveanu). Doar eșecul lor a dus la confundarea datei dispariției lui Zopyrion în luptele cu sciții în 331, potrivit lui Trogus, în cele cu geții, în 326, se subînțelege la Rufus. De fapt, este mai probabilă o confuzie între eșecul cu mari pierderi pentru macedoneni în cursul campaniei contra sciților și moartea conducătorului lor, ce a avut loc cu altă ocazie.

Considerăm că nu este locul potrivit pentru a continua această discuție care, de altfel, nici nu-și poate găsi un sfârșit doar pe baza documentației din stadiul de față al cercetărilor. Se cer doar făcute câteva observații. În primul rând, este cu totul neverosimilă interpretarea moralizatoare a lui Trogus (sau pusă doar în evidență în pasajul excerptat de Iustinus), după care toată campania lui Zopyrion s-ar fi datorat doar ambiției și vanității sale care l-au condus spre un sfârșit dezastruos. Mult mai probabil, pare a fi încercarea generalului de a croi, la ordinul lui Alexandru, un drum de legătură spre Asia Centrală pe la nordul Mării Negre, idee ce-l obseda pe regele macedonean (vezi Arrian, *Anabasis* IV, 15, 6; V, 26, 1–2; VII, 1, 2 și în special VII, 16)[1]. Deși respectiva expediție a fost un eșec — rămâne totuși neclar ce se înțelegea prin *Scythae* la Trogus (sciți propriu-ziși, respectiv o forță politică din hinterlandul Olbiei, sau nomazi, păstori în sens generic) — nu este deloc sigur că Zopyrion și-a găsit cu acest prilej și sfârșitul.

[1] Vezi și D.M. Pippidi, *op. cit.*; A. Suceveanu, *Alexandru cel Mare*, București, 1993, p. 157.

În al doilea rând, din relatarea lui Curtius Rufus nu rezultă unde ar fi avut loc confruntarea cu geții, dar faptul că după moartea lui Zopyrion odrysii s-au răsculat, pledează pentru a situa aceste operații în ținuturile Dunării de Jos, în țara geților (cam în aceleași zone în care se va petrece și episodul Dromichaites–Lysimach). Totodată, se cuvine să atragem atenția că expresia *ad defectionem* din textul lui Rufus poate fi interpretată ca îndemn la „dezertare" (*defectio* înseamnă, în primul rând, „dezertare"), deci la încălcarea înțelegerii dintre odrysi și macedoneni.

Așa văzute lucrurile, am avea în această ultimă relatare și imaginea statutului regatului odrys după înglobarea lui în Regatul macedonean, respectiv acela de largă autonomie cu obligații stricte de subordonare puterii macedonene, în cazul de față o „provincie" militară (*strategia*), Zopyrion fiind aici „guvernatorul" Traciei (στρατηγὸς ἐπὶ Θρᾴκης, echivalent al latinescului *Thraciae praepositus*). De remarcat că același dinast odrys, Seuthes, va da mai târziu de furcă și lui Lysimach, moștenitorul regatului macedonean după moartea lui Alexandru.

Conflictul între Dromichaites și Lysimach. În urma împărțirii între diadohi a imensului regat întemeiat de Alexandru, Tracia („strategia" macedoneană a Traciei) „și neamurile care se învecinează cu Marea Pontică" (Diodor, XVIII, 3, 2) au revenit lui Lysimach, care mai târziu și-a luat titlul de „rege al Traciei"[1]. Primele sale acțiuni au fost de a înăbuși răscoala odrysilor lui Seuthes, mai sus pomenit. Potrivit lui Diodor (pasaje din cărțile XVIII–XXI), principala sursă ce relatează aceste evenimente, luptele cu odrysii au durat mulți ani, cu pierderi pentru ambele părți. Acest fapt s-a datorat și intrigilor lui Antigonos Monophtalmos („chiorul") moștenitorul teritoriilor din Asia Mică, care a trimis flotă și oștire în ajutorul cetăților din Pontul stâng, ce se răsculaseră în 313 a.Chr. împotriva lui Lysimach. Acesta din urmă reușește să facă totuși față respectivelor amenințări, dar va mai trece o vreme până ce odrysii vor fi aduși sub ascultare. Despre raporturile lui Lysimach cu cetățile vest-pontice, în special cu Callatis, va fi vorba mai pe larg în capitolul VII. Este însă important de reținut sprijinul acordat acestor cetăți din partea „neamurilor vecine, ale tracilor și ale sciților" (Diodor, XIX, 73, 2), fapt ce aruncă o lumină vie asupra începuturilor unui mod de relații reciproce, un fel de „protectorat" ce va continua și în următoarele două secole (vezi raporturile cetății Istros cu geții lui Zalmodegikos și Rhemaxos în secolul al III-lea și în jurul anului 200 a.Chr, mai jos cap. VI și VII). Deși, într-o primă etapă, această forță aliată traco-scită — în care putem să vedem comunități getice și scitice din Dobrogea[2] — a fost înfrântă de Lysimach, întreaga configurație politică din spațiul Dunării de Jos se arată ostilă macedonenilor, care nu sunt în măsură să-și exercite eficient autoritatea în zonă.

Situația prezentată mai sus explică conflictul iscat între Lysimach și regele get Dromichaites, care s-a purtat în cursul primului deceniu al secolului al III-lea a.Chr.

Diodor este principalul autor ce prezintă acest conflict. Din păcate nu cunoaștem în mod sigur sursele sale de informare, dar acestea și poate și altele, au servit și celor

[1] H.S. Lund, *Lysimachus, A Study in Early Hellenistic Kingship*, London-New York, 1992; C. Franco, *Il regnio di Lisimaco. Strutture amministrative e i rapporti con la città*, Pisa, 1993.

[2] Cf. și D. M. Pippidi, *op. cit.*

care amintesc mai târziu evenimentele în discuție (Trogus, Strabon, Pausanias și alții). Pe scurt, după bătălia de la Ipsos (301 a.Chr.) și după reîmpărțirea moștenirii lui Alexandru între diadohi (proclamați în 305 regi) și a noii definiri a sferelor de influență, Lysimach, care, în afară de Tracia își extinsese stăpânirea și peste cea mai mare parte a Asiei Mici, se îndreaptă acum spre Dunărea de Jos, unde geții îl luaseră prizonier pe fiul său, Agathokles. Potrivit lui Diodor (XXI, 11), tracii (geții) l-ar fi restituit pe acesta, sperând să-și obțină „pământul pe care-l ocupase Lysimach". În acest caz trebuie presupus un teritoriu din dreapta Dunării. Cele relatate de Pausanias (I, 9, 7) sugerează desfășurarea unor lupte grele în care geții ar fi deținut superioritatea numerică. Lysimach cade prizonier împreună cu armata sa, poate după o ambuscadă, în mâinile geților. Este adus în cetatea Helis, unde se încheie pacea, în urma căreia, Dromichaites o ia în căsătorie pe fiica lui Lysimach (Pausanias, *loc. cit.*) și recapătă unele posesiuni.

Întreaga povestire a lui Diodor, cu cele două ospețe, unul modest pentru geți, altul îmbelșugat pentru macedoneni, este de fapt un loc comun (*topos*); îl găsim și la Herodot (IX, 82) când relatează cele două banchete, unul auster pentru spartani, altul luxos pentru perși. Concluzia moralizatore este aceeași: dacă o duceți atât de bine, de ce vreți să ne cuceriți pe noi, sărmanii ! Evident, nimic din ampla povestire a lui Diodor nu poate fi luat în serios. În nici un caz, nu poate fi vorba despre un mare număr de macedoneni luați prizonieri împreună cu Lysimach (cei 100 000 de ostași citați în „stratagemele" lui Polyainos [VII, 25] căzuți în acest război sunt o cifră fantezistă). Oricum, Lysimach își va continua domnia până la moartea sa, survenită în 281 a.Chr. Chiar și „prizonieratul" la geți ar putea fi pus sub semnul întrebării dacă o sursă independentă, Memnon — autor din vremea lui Hadrian și care a scris o istorie a Herakleei Pontice, utilizând informații din izvoare și tradiții locale, în special Nymphis din Herakleea, autor contemporan lui Lysimach, care a scris o operă despre orașul său natal, pierdută — n-ar fi consemnat că o căpetenie a cetății Herakleea a căzut prizonier împreună cu Lysimach în cursul războiului cu geții[1].

În pofida faptului că zece izvoare istorice amintesc acest conflict, multe fapte rămân obscure. În primul rând, cine era Dromichaites și unde se plasa stăpânirea sa. Diodor îl numește când trac, când get, iar Trogus (XVI, 1, 19), *rex Thracum*; la fel și Polyainos, în timp ce Strabon (VII, 3, 8 și 14), Memnon (FGrHist III B) și Pausanias îl numesc get etc. Nu lipsit de interes este un fragment izolat din partea pierdută a operei lui Polybios (frg. 102) în care Dromichaites este prezentat regele odrysilor (βασιλεὺς τῶν Ὀδρυσῶν). Ingenioasa încercare a lui Constantin Daicoviciu[2] de a emenda Ὀδρυσῶν printr-un

[1] Faptul că fruntașul din Herakleea, pe numele lui Klearchos, a fost eliberat, potrivit spuselor din textul lui Memnon, abia mai târziu, prin insistența lui Lysimach, arată că întreaga poveste prezentată de Diodor, a fost mult „îndulcită". În realitate condiţiile eliberării lui Lysimach și a însoțitorilor lui par să reflecteze un lung șir de tratative, probabil duse purtate de ambele părți. Vezi și A. Avram, *Legământul de la Helis (Diodor 21, 12, 2-6)*, în CCDJ 3–4, 1987, p. 185–188.

[2] C. Daicoviciu, *Il paese di Dromichete*, în Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc, Cluj, 1970, p. 97-100.

presupus Ὀρδησσῶν, care ar fi semnificat „rege al Ordesensilor", respectiv al „argeșenilor", dintr-o presupusă combinație între Ordesos de la Herodot (IV, 48), ipotetic Argeșul, cu *sensoi*, denumire coruptă a unei populații din Dacia situată în câmpia Dunării (Ptolemeu, *Geographia* III, 8, 3), nu este deloc convingătoare. Cel ce scrie aceste rânduri crede că Polybios trebuie luat în serios, iar respectivul fragment trebuie înțeles în acord cu celelalte surse: Dromichaites, rege get, se considera totodată odrys, în virtutea apartenenței („vasalității") geților la Regatul odrys, a cărui glorioasă tradiție se perpetua. Așa s-ar explica mai bine oscilațiile privind etnicul regelui Dromichaites. Văzută astfel, stăpânirea lui Dromichaites cuprindea deopotrivă ținuturi din stânga și din dreapta Dunării. Aceasta rezultă și din afirmația lui Pausanias (loc citat mai sus), potrivit căreia Lysimach cedează lui Dromichaites, după încheierea păcii, „ținuturile de dincolo de Istru" (τὰ πέραν Ἴστρου)[1].

În ceea ce privește amplasarea țării lui Dromichaites și a cetății Helis (Ἧλις, fie un nume corupt, fie un nume grecizat), s-au formulat mai multe ipoteze. Dacă se acordă credit spuselor lui Diodor că armata lui Lysimach era chinuită de foame și de sete, se poate avea în vedere un ținut de stepă, sărac în așezări și în surse de apă. De aceea unii cercetători s-au gândit fie la Bărăgan sau Câmpia Română în general, fie la sudul Basarabiei (Bugeacul). Vasile Pârvan nu excludea posibilitatea ca Helis să fi fost la Piscu Crăsani, pe Ialomița[2]. Alții cred că teatrul operațiilor s-a desfășurat la sud de Dunăre, iar Helis ar putea fi identificată la Sborjanovo, în nord-estul Bulgariei (vezi cap. IV și, mai jos, p. 495). Indiferent cum privim lucrurile, stăpânirea lui Dromichaites reprezintă prima afirmare certă a unei forțe politice getice la Dunărea de Jos, formate desigur pe baza unei tradiții mai vechi, despre care însă nu avem suficiente informații. Oricât de tentante ar fi comparațiile cu o presupusă formă unional-tribală a geților în vremea lui Darius sau cu cei pe care i-a înfruntat Alexandru în 335, ele nu ne îngăduie să vorbim despre aceeași tradiție, respectiv de o ipotetică continuitate politică.

Ce s-a întâmplat cu „regatul" lui Dromichaites după pacea cu macedonenii, care va fi fost statutul politic al acestui „regat" în continuare, în cadrul sferei de putere a macedonenilor la Dunărea de Jos, nu știm. Când, curând după 279 a.Chr., celții întemeiază pentru o scurtă durată regatul din Tylis, a cărui întindere va fi fost, cel puțin virtual, cea a fostului regat odrys și a celui macedonean al Traciei, ei nu par a-și fi întins stăpânirea și în stânga Dunării. Pe plan arheologic, Muntenia se arată cel mai puțin

[1] Cele scrise mai sus reprezintă punctul de vedere cel mai verosimil privitor la relațiile dintre macedoneni și odrysi (inclusiv geți) și este susținut ca atare de majoritatea istoricilor moderni. Se cuvine totuși amintită aici și o altă tradiție, preluată de Polyainos în lucrarea citată mai sus, din care rezultă că Lysimach a căzut împreună cu ai săi în lupta cu Dromichaites, fapt în totală contradicție cu cele relatate de celelalte surse. Având însă în vedere că toate datele despre conflictul Lysimach Dromichaites trebuie analizate cu multă prudență, și această relatare, deocamdată singulară, nu trebuie total ignorată (cf. Franco, *op. cit.*, care reproduce fragmentul, din păcate foarte deteriorat, al unui papir cu conținut pare-se filosofic, în care apar numele lui Lysimach și Dromichaites, fără o explicație clară).

[2] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 63.

influențată de cultura celtică din tot spațiul carpato-dunărean. Dacă numele localităților ca Durostorum (Silistra), Arrubium (Măcin), Noviodunum (Isaccea) și Aliobrix (Cartal, lângă Ismail), atestate în epoca romană, nume indiscutabil celtice, își vor fi avut obârșia în legătură cu Regatul din Tylis, este nesigur.

2. Sfârșitul primei epoci a fierului și formarea civilizației celei de-a doua epoci a fierului (Hallstattul târziu: 650–450 și începuturile Latène-ului: ±450–300 a.Chr.)

a. Structura economică și socială. Este în linii mari asemănătoare cu cea a primelor veacuri ale mileniului I a.Chr. Agricultura și creșterea vitelor au fost practicate îndeosebi, cu o pondere mai mare a uneia dintre ele, în funcție de formele de relief și de mediul înconjurător. Pasajul mai sus-amintit din scrierea istoricului Arrian (*Anabasis* I, 4) amintește în mod sugestiv holdele de grâu din preajma unei cetăți getice de lângă Dunăre. În spatele acestei cetăți se întindeau locurile pustii, expresie care ar putea sugera și o zonă propice pentru pășunat. Aceiași geți sunt prezentați ca pescari și buni călăreți. Imaginea poate fi generalizată cel puțin asupra ținuturilor Dunării de Jos.

Din alte texte antice rezultă că în aceeași epocă timpurie tracii nordici se îndeletniceau cu albinăritul și cu cultivarea viței de vie. Mineritul primitiv s-a practicat fără întrerupere din timpuri străvechi. Armele de fier și majoritatea podoabelor din bronz erau confecționate din metal obținut și redus în zonele cu zăcăminte, ce era apoi prelucrat în forme finite în diferite așezări, fenomen atestat arheologic. Faima podoabelor de aur purtate de agatirsi este evocată de Herodot (IV, 104). În mormintele atribuite agatirsilor nu s-au găsit însă decât puține piese de aur, fapt fără relevanță, deoarece inventarele funerare nu reflectă neapărat și portul defuncților, ci sunt determinate de anumite reguli cultice. Nimic nu îndeamnă să contestăm exploatarea acestui metal prețios în Transilvania, în nisipurile aurifere din Munții Apuseni. Toate aceste informații din sursele literare ar putea căpăta consistență dacă ar fi susținute și de cercetări paleoclimatice, arheozoologice, arheobotanice etc. Din păcate, din această perspectivă datele sunt extrem de lacunare. Dacă vom urmări modul de viață, economia, reflectată în habitatul de pe toată durata primei epoci a fierului în spațiul carpato-dunărean, vom observa că transformările pe aceste planuri s-au desfășurat destul de lin. Documentația din stadiul actual al cercetării este desigur insuficientă pentru niște concluzii mai convingătoare, dar atât cât avem la dispoziție ne prezintă un mod de viață mai degrabă predominant pastoral, asociat cu o stabilitate relativă a habitatului, în care fenomenul transhumanței trebuie să fi fost caracteristic acestor regiuni.

Încercarea de a suplini aceste lipsuri de studii interdisciplinare, prin referințe la situații din Europa Centrală sau ale ariei nord-pontice, zone în care s-au făcut cercetări mai extinse, comportă riscuri deocamdată greu de evaluat. Bazându-ne totuși pe astfel de referințe, se constată, așa cum s-a amintit în cap. III (p. 300), o regresiune a nivelului Mării Negre

de la +5 m în epoca bronzului, la -4 m față de nivelul actual, pe parcursul epocii fierului, fapt ce a dus și la o scădere a oglindei apelor interioare și a prilejuit instalarea unui climat din ce în ce mai uscat. În același timp, în Apusul continentului clima devenise mai umedă și mai rece. În asemenea condiții climatice ar fi de înțeles creșterea ponderii pastoralismului în producerea mijloacelor de subzistență, ceea ce pare a se reflecta și în preferința pentru creșterea ovi-caprinelor și bovinelor, fenomen cu implicații directe și asupra formei de habitat. Aceste transformări climatice au avut oscilații pe lunga durată a parcursului lor; se pare că etapa în care clima a atins maximul de uscăciune și răcire a fost tocmai cea a secolelor VIII–V, cea pe care o discutăm aici[1].

Oricât de sărăcăcioase și de inegal repartizate în spațiu ar fi aceste date, ele constituie un sprijin pentru a ne imagina evoluția modului de viață pe parcursul primei jumătăți a mileniului I a. Chr., implicit a tipului de habitat. Așa se explică o diminuare până aproape de dispariție a așezărilor mari, cu mai multe niveluri de locuire, în paralel cu dispersarea habitatului sub formă de grupuri mici de gospodării familiale, situate la distanțe apreciabile una de alta, în paralel cu situri întărite, slab locuite, ce au fost interpretate ca cetăți de refugiu sau centre în care rolul principal al fortificației îl constituie exhibarea prestigiului social al comunităților respective. Mă refer și la cele peste 350 de situri din perioada Basarabi (Hallstattul mijlociu), din care aproape 300 s-au identificat numai pe teritoriul țării noastre, multe în Câmpia Română. Sunt de fapt situri din care s-au prelevat câteva fragmente ceramice cu decor tipic „culturii" Basarabi, fără a se putea aprecia întinderea în teren a respectivelor așezări; ele nu reflectă o creștere demografică în zonele respective, ci doar dispersarea locuirii sub formă de situri de mici dimensiuni, ca urmare a transformărilor în cadrul căutării surselor de subzistență, respectiv a creșterii ponderii economiei pastorale (vezi cap. III).

Un element demn de notat este intensificarea relațiilor de schimb, respectiv circulația unor bunuri materiale pe distanțe foarte mari, fenomen consemnat încă din mileniul al II-lea și mai intens din vremea culturii Basarabi. În sprijinul acestei afirmații stau mărturie răspândirea, în continuare, a unor tipuri de podoabe din zona vest-balcanică, chiar și italică (în special fibule și elemente decorative), difuzarea pe o arie întinsă a unor piese de harnașament și a unor elemente de artă animalieră, a aplicelor pentru tolbă și a oglinzilor produse la Olbia, apoi prezența, în mai multe așezări, în special din Moldova, a amforelor și a altor vase de factură greacă.

Difuzarea mărfurilor grecești se constată mai ales în raza de schimb a fiecărei cetăți. Astfel, comerțul Istrosului era dirijat spre Moldova, al Tyrasului de-a lungul Nistrului, în timp ce Odessos își trimitea mărfuri ce ajungeau până în Câmpia Română. În sfârșit, răspândirea roții olarului, poate încă de la sfârșitul secolului al VII-lea, la Dunărea de Jos și, apoi, în cursul secolelor VI–IV, în toată Dacia, a însemnat un progres în producerea unei ceramici de calitate superioară. Cele mai vechi piese lucrate cu roata s-au găsit la

[1] În general, M. Tomescu, *Holocenul - date cronologice și climatice*, în CercArhMNIR 11 (partea I), p. 235–270 și G. El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI a Chr. - I p Chr.*, Timișoara, 1996, p. 161 urm și passim.

Gogoșu și la Eșelnița (necropole ce încep în secolul al VII-lea a.Chr.), ambele în jud. Mehedinți, și, în special, la Alexandria, jud. Teleorman, unde contexul ar putea indica a doua jumătate a secolului al VII-lea a.Chr.

Desigur, nu putem vorbi de un comerț în toată puterea cuvântului. Mărfurile de lux erau obținute fie prin troc, fie sub formă de schimb de daruri între dinaști locali sau oferite acestora (κειμήλια) din partea unor structuri politice superioare, din lumea greacă sau sud-tracică. Dar astfel de produse puteau, uneori, să fi fost date și ca plată de cetățile grecești conducătorilor geți care le asigurau protecția. Acest din urmă fenomen, care este surprins încă de la sfârșitul secolului al IV-lea, devine regulă în epoca următoare. În același timp, descoperirea în teritoriul indigen a unor monede de tip istrian reprezintă primele dovezi ale unui început de circulație monetară, poate încă din secolul al V-lea a.Chr., și ale intrării geților în raporturi comerciale mai strânse cu lumea greacă. Desigur, de o circulație monetară propriu-zisă în *Barbaricum* nu poate fi vorba; majoritatea tezaurelor monetare reprezintă acumulări valorice ca plată pentru servicii aduse unor forțe politice superioare.

Cele relatate în capitolul precedent și continuate aici, despre istoria secolelor VII–III a.Chr. oglindesc, în același timp, progresul înfăptuit în dezvoltarea societății nord-dunărene. Dacă datele arhelogice privind realități din prima vârstă a fierului lasă să se înțeleagă că încă din a doua jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. se observă o pronunțată tendință de stratificare în pătura luptătorilor, începând din secolul al V-lea a.Chr. putem vorbi de o aristocrație în toată puterea cuvântului. Zonele cu morminte princiare pot constitui indicii pentru existența unor formațiuni politice de tip șeferie[1]. Tot așa cetățile, despre care va fi vorba mai jos. Asemenea formațiuni politice se conturează încă din secolul al V-lea, în sudul Olteniei, nordul Dobrogei și în nordul Moldovei.

Cetățile din această vreme reprezintă centre rezidențiale, sedii ale unor dinaști locali, asigurând, la nevoie, refugiul și apărarea comunităților din teritoriul pe care-l patronează. De aceea, așa cum propunea Adrian Florescu, dimensionarea inițială a fiecărei cetăți are foarte probabil în vedere efectivul uman și avutul acestuia, pe care trebuie să-l adăpostească în eventualitatea unui pericol[2]. Marea variabilitate a suprafeței interioare, de la o cetate la alta, de la câteva hectare la zeci de hectare, ar putea oglindi, de fapt, inegalitatea teritorială și, implicit, a efectivului uman de la o comunitate la alta (de exemplu suprafața interioară a cetății de la Brăhășești, jud. Galați, însumând 2,5 ha, reprezintă o cantitate neglijabilă în comparație cu cele 45 ha pe care le totalizează complexul fortificat de la Stâncești, jud. Botoșani). Desigur, reconstituirea precisă a teritoriului aflat sub autoritatea fiecăreia din cetățile menționate nu este încă posibilă. Totuși sunt semnificative datele rezultate din calculele aproximative privind capacitatea maximă de adăpostire în funcție de mărimea suprafeței interioare a unor asemenea așezări. În acest sens, complexul de la Stâncești ar fi putut asigura refugiul pentru 25 000–30 000 de indivizi cu întreg avutul lor, cetatea

[1] Cf. în general P. Brun, *La genese de l'état: les apports de l'archéologie*, Paris, 1999.

[2] A.C. Florescu, *Unele considerațiuni asupra cetăților traco-getice (hallstattiene) din mileniul I î.e.n.*, în Cercetări Istorice 2, 1971, p. 103–118; A. Florescu, M. Florescu, *Cetățile traco-getice din secolele VI–III a.Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani)*, Târgoviște, 2005.

de la Cotnari fusese eventual dimensionată pentru circa 3 000–3 500, iar aceea de la Brăhășești pentru numai 1 500–2 000 de persoane etc.

Cetatea, deși în principal era loc de refugiu, putea avea și o locuire permanentă. Dacă se au în vedere complexitatea și exigențele elementelor componente ale sistemului de fortificație, necesitatea asigurării unei întrețineri continue și eficiente, existența unei locuiri permanente, oricât de restrânse, este extrem de plauzibilă. Astfel, pe baza unor calcule estimative propuse de autorul citat mai sus, în incinta cetății II de la Stâncești ar fi existat un număr de aproximativ 90–100 de locuințe. Această proporție este aproape egală și cu calculul estimativ făcut pentru cetatea de la Cotnari, unde numărul de locuințe nu ar fi depășit valoarea de 15–20, în raport cu suprafața de 4–5 ha a cetății.

Totodată, se observă o intensificare a locuirii în anumite zone altădată mai slab populate sau nelocuite. Mai ales, începând cu secolul al IV-lea a.Chr., apar, de-a lungul marilor cursuri de apă, așezări, unele cu caracter rezidențial. Această aparentă expansiune s-ar putea datora și unei creșteri demografice bazate și pe o mai bună exploatare a resurselor naturale și materiale. Un exemplu este revirimentul ce se constată acum în Câmpia Română, unde, după o aparentă „golire" în secolele VI–V, reapar situri, unele fortificate, cum ar fi Piscu Crăsani, Popești, Pleașov, Tinosu și altele[1].

Documentația arheologică de bază pentru studiul societății în secolele VII–IV a.Chr. o constituie tot necropolele. Structura în formă de grupuri de morminte a necropolelor este aproape generală și în această perioadă. Acest fenomen este vizibil la suprafața solului în cazul necropolelor tumulare și poate fi presupus pentru majoritatea necropolelor plane. În cimitirul de la Ferigile (jud. Vâlcea) grupurile de morminte sunt dispuse pe o suprafață relativ mică. În schimb, în aria aceluiași grup cultural, pe valea Topologului, grupurile de tumuli se întind pe o lungime de peste 13 km, cu mari intervale între ele. În ambele cazuri presupunem că acestea au aparținut unei singure comunități, grupurile de movile reflectând, probabil, numărul ginților sau al clanurilor componente. În cuprinsul fiecărui grup se disting morminte cu arme și, uneori, cu piese de harnașament, alături de morminte sărăcăcioase. Din acest punct de vedere, structura necropolelor reflectă fidel stadiul unei societăți în care puterea o deține aristocrația militară. Prezența însă în locuri izolate față de necropolele obișnuite a unor morminte fastuoase (vezi Agighiol, jud. Tulcea, Peretu, jud. Teleorman etc.), atât în ceea ce privește dimensiunile monumentului funerar, cât și inventarul lor, ilustrează raportul social între luptătorii de rând, cei de vază (aristocrația militară) și căpetenii.

Progresul înfăptuit în evoluția organizării politice este mai bine cunoscut prin informațiile despre războaiele geților cu puteri superioare politic și militar, cum a fost armata regelui persan Darius și cea a lui Alexandru cel Mare. Geții, care s-au încumetat să le înfrunte, trebuie să fi deținut o organizare politică și militară măcar în parte în măsură să o facă. În mod analog putem judeca puterea politică și militară a lui Dromichaites. Aici se remarcă o structură politică cu vădite tendințe de centralizare. Căpetenia geților, Dromichaites, este denumit „rege" (βασιλεύς), de sursele antice (vezi mai sus).

[1] N. Conovici, *Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n. - II e.n.)*, în Istros 4, 1985, p. 71–89.

Cele trei momente punctate mai sus arată că uniuni de şeferii cu tendinţe de permanentizare şi, implicit, de centralizare a puterii existau la geţii din secolele VI–IV a.Chr. Asemenea formaţiuni politice nu mai pot fi judecate doar prin prisma unei structuri primitive; ele constituie un pas firesc în procesul ce va permite încercarea de unificare a lui Burebista. Din relatarea lui Herodot se poate deduce că şi agatirsii din Transilvania au reprezentat o forţă politică semnificativă. Recentele cercetări din zona centrală şi nordică a Moldovei arată că nici aici situaţia social-politică nu era esenţial diferită. Marile cetăţi de la Stânceşti şi Cotnari ar putea fi considerate centre ale unor şeferii. Un tezaur ca cel de la Cucuteni-Băiceni (Iaşi) (pl. 33) trebuie interpretat, asemenea celor din Muntenia sau Dobrogea, ca proprietate a unei căpetenii de rang asemănător.

De aici se desprinde concluzia că societatea din aria nord-dunăreană se afla în secolele VI–IV a.Chr., în totalitatea ei, aproximativ la acelaşi nivel de dezvoltare.

b. Civilizaţia. Cercetări recente prin metoda cronologiei de contact cu lumea egeică au dus la o „ridicare" cu aproape un secol a datării unor descoperiri arheologice, astfel încât data de a doua jumătate a secolului al VII-lea, poate fi luată în considerare, în stadiul actual al cunoştiinţelor, ca marcând începutul unei noi etape, cea a Hallstattului târziu. De amintit că această dată, care, în ceea ce priveşte firul istoriei populaţiei autohtone, este pur convenţională, îşi găseşte justificarea şi printr-o serie de evenimente ce se petrec acum şi care vor înrâuri dezvoltarea civilizaţiei din Dacia în tot cursul secolelor VI–IV a.Chr., cum sunt întemeierea coloniilor greceşti pe ţărmul Marii Negre şi ascensiunea unei puteri politice scitice în ţinuturile nord-pontice (cap. IV, p. 421).

Colonizarea greacă a Pontului stâng şi relaţiile grecilor cu populaţia locală. Primele atestări sigure ale unei prezenţe greceşti stabile în bazinul Mării Negre datează din secolul al VII-lea, deşi este de presupus că şi în veacul anterior corăbieri greci frecventaseră aceste ţinuturi, aşa cum o sugerează pasaje din *Odiseea* sau din primii poeţi greci (Hesiod). Cea mai veche colonie de pe litoralul dobrogean este Istros (Histria), colonie milesiană, întemeiată, potrivit celor mai recente cercetări ale materialului arheologic descoperit aici, pe la mijlocul secolului al VII-lea, dată ce concordă şi cu cea transmisă de izvoarele literare. Numele ei grecesc (Istros) este acelaşi cu cel al Dunării şi evident amplasarea acestei colonii în apropierea Deltei stă în legatură şi cu circulaţia de-a lungul Dunării. Totodată cu Istros, sau chiar puţin mai devreme, a fost întemeiată Orgame, despre care Hecataios scria că se află pe Dunăre (identificarea ei cu cetatea de la Capul Dolojman, pe malul Razelmului, este foarte probabilă). Cert este că în necropola tumulară recent cercetată s-a descoperit cel mai vechi mormânt grecesc din Dobrogea, datat pe la mijlocul secolului al VII-lea a.Chr. şi care, prin ritualul său, se aseamănă cu cele de la Istros[1]. Ceva mai târziu, în jur de 600 sau în prima jumătate a secolului al VI-lea, au fost întemeiate alte două colonii ale Miletului, Tomis (Constanţa) şi Odessos (Varna). Callatis (Mangalia) este o ctitorie doriană din ultimele decenii ale secolului al VI-lea, iar Dionysopolis a fost întemeiată, probabil, în aceeaşi vreme, de colonişti proveniţi din oraşe diferite (vezi mai amănunţit în cap. VII).

[1] V. Lungu, *Argamum. Necropola tumulară. Săpăturile arheologice din anii 1988, 1990–1996*, în Materiale S.N. 1, 1999, p. 165–174.; M. Mănucu-Adameşteanu, *Orgame/Argamum*, Bucureşti, 2001, Eadem, *Orgamé*, în D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (ed.), Ancient Greek Colonies in the Black Sea, I, Thessaloniki, 2003, p. 341–388.

Nu sunt cunoscute în mod mulţumitor relaţiile pe care noii veniţi le-au avut cu populaţia locală la început. Nu există însă nici o dovadă că acestea ar fi fost duşmănoase. Este de presupus că au existat legături de colaborare cu populaţia indigenă pe baza unor interese reciproce. Cetăţile greceşti şi-au consolidat un teritoriu care le asigura mijloacele de subzistenţă. Este probabil că în acest teritoriu să fi fost atraşi şi localnici. Prezenţa unor materiale ceramice de factură indigenă la Histria, atât în oraş, cât şi în satele din teritoriu, precum şi identificarea mai multor morminte „princiare" ale populaţiei autohtone în cuprinsul necropolei tumulare, sugerează existenţa unor relaţii strânse între greci şi localnicii din zonele învecinate. Mai târziu, din epoca elenistică, ne-au parvenit o serie de documente epigrafice care aduc mărturii despre relaţiile de protectorat din partea unor dinaşti asupra cetăţii Histria. Din secolul al III-lea, s-a păstrat numele unui şef, Zalmodegikos, a cărui reşedinţă pare a fi fost undeva în nord-vestul Dobrogei sau în stânga Dunării, care controla sursele de venituri ale cetăţii, luând în chezăşie ostatici. Un alt protector al Histriei a fost Rhemaxos, în jurul anului 200 a.Chr., care, în situaţii dificile pentru cetate, a asigurat un sprijin eficient[1]. Localizarea mai precisă a centrului lui Rhemaxos, sigur în stânga Dunării, este controversată: după unii în sudul Basarabiei, mai probabil însă în zona Carpaţilor de Curbură sau pe cursul inferior al Siretului.

Contactul dintre societatea autohtonă, cu o cultură tradiţională şi civilizaţia de tip urban grecească a dus la apariţia unui puternic fenomen de aculturaţie, rezolvat în mod diferit în cadrul diverselor etnii nord-tracice. Propagarea produselor comerciale greceşti s-a făcut în mod inegal: mai intensă în Dobrogea, ea apare şi în Moldova şi în răsăritul Munteniei, fiind mult mai slab reprezentată şi mai târzie în interiorul arcului carpatic[2]. De aceste contacte de ordin comercial se leagă, în special, prezenţa amforelor greceşti şi a ceramicii lucrate cu roata. Acest din urmă meşteşug a fost repede imitat şi de localnici. În stadiul actual se admite că difuzarea ceramicii lucrate la roată datează cel mai târziu din secolul al VI-lea, dar nu este exclusă nici apariţia ei încă de la finele veacului anterior. În afara impactului direct pe care l-a constituit contactul cu grecii, un rol şi mai important îl reprezintă exercitarea indirectă a influenţei civilizaţiei greceşti prin filiera sud-tracică, fenomen ce a înrâurit în mod hotărâtor evoluţia culturii materiale carpato-dunărene şi a grăbit apariţia şi dezvoltarea fenomenelor de tip Latène.

Începând cu mijlocul secolului al VII-lea se constată, în cea mai mare parte a spaţiului carpato-dunărean, o serie de perturbări în configuraţia grupurilor culturale în raport cu perioada precedentă. Astfel, Câmpia Dunării, intens locuită în etapa anterioară, devine săracă în descoperiri arheologice; în schimb, în zonele împădurite ale dealurilor subcarpatice, înainte slab locuite, apar numeroase necropole de incineraţie, atestând că centrul de greutate al locuirii s-a strămutat aici. Acest fenomen ar putea fi un indiciu că viaţa în zonele de şes devenise poate prea expusă, o parte din populaţie retrăgându-se în ţinuturile deluroase şi împădurite. Centrul Transilvaniei este acum locuit de o populaţie (grupul Ciumbrud), cunoscută exclusiv prin necropolele sale tipice cu morminte de

[1] Cf. D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României²*, Bucureşti, 1967 (în special cap. 2, 7–9).

[2] L. Buzoianu, *Civilizaţia greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII–IV a.Chr)*, Constanţa, 2001.

inhumație, rit ce se deosebește de cel atestat în regiunile înconjurătoare. Cercetări recente permit să se presupună că și în partea centrală și nordică a Moldovei s-a petrecut o anumită restructurare a formelor de locuire. Pe de altă parte, raritatea așezărilor intens locuite și înmulțirea cetăților cu locuire slabă sau intermitentă — cunoscute mai ales în centrul și în nordul Moldovei, dar și în regiunile împădurite din Teleorman și Oltenia (s-au identificat asemenea cetăți și în Dobrogea) — sugerează o dispersare a locuirii prin accentuarea creșterii vitelor în raport cu agricultura, în sensul cultivării unui avut mai mobil, mai lesne de apărat.

Este evident că aceste fapte, constatate arheologic, ar putea fi și urmarea unor evenimente istorice despre care am amintit mai sus și al căror centru de greutate se afla în regiunile răsăritene. Mulți cercetători ai secolului XX-lea au pus aceste fapte pe seama înaintării spre apus a triburilor iraniene ale sciților, care, cândva în secolul al VII-lea, s-au stabilit în stepele nord-pontice, incluzând sub stapânirea lor și populații din silvostepă. Conform tradiției grecești așezarea sciților s-a produs în urma înfrângerii cimmerienilor, dintre care, cum se poate deduce dintr-un pasaj din Herodot (IV, 9), o parte ar fi luat-o spre apus, peste Nistru. Un alt izvor, citat sub numele de Pseudo Skymnos (v. 765–70), relatează că Istros a fost întemeiată pe vremea când sciții au trecut în Asia, urmărindu-i pe cimmerienii ce fugeau din Crimeea (asupra valorii real-istorice a acestor informații vezi mai sus cap. IV). Coincidența restructurării culturale, constatate arheologic pe la mijlocul secolului al VII-lea, cu data întemeierii Istrosului face plauzibilă ipoteza potrivit căreia unele populații străine ar fi pătruns în spațiul carpato-dunărean și ar fi fost cauza acestor perturbări[1].

Premisele și formarea civilizației celei de a doua epoci a fierului (Hallstattul târziu și începuturile Latène-ului). Spre deosebire de etapa precedentă — perioada culturii Basarabi — documentația arheologică se bazează acum, în primul rând, pe studiul descoperirilor funerare. Au fost identificate relativ puține așezări și acestea inegal repartizate zonal (doar în Moldova așezările au fost mai intens cercetate decât cimitirele). Multe așezări întărite s-au dovedit a fi în principal cetăți de refugiu și centre rezidențiale ale șefeților. Necropolele sunt, de asemenea, o dovadă directă a prezenței populației în regiunile respective. Dată fiind varietatea de totdeauna a obiceiurilor și tradițiilor funerare, este lesne de înțeles de ce și aspectul general al culturii materiale va fi acum mai puțin unitar decât cel al etapei precedente. Perioada poate fi împărțită în două etape: de la mijlocul secolului al VII-lea până spre mijlocul secolului al V-lea și, a doua, de aici și până la începutul celui de al III-lea a.Chr., demarcația între cele două etape nefiind egală în timp pentru toate regiunile spațiului carpato-dunărean. De la început trebuie subliniat faptul că prima dintre aceste etape culturale (*Hallstattul târziu*) este caracterizată printr-o serie de grupuri regionale, unele înrudite și a căror ceramică poate fi derivată din cea a perioadei Basarabi. În cea de-a doua etapă se observă o tendință de unificare a formelor de cultură materială și legături din ce în ce mai accentuate cu lumea sud-tracică și grecească pontică. Impactul

[1] Despre un nou mod de interpretare a acestor evenimente vezi, A. Vulpe, *Problema scitică în România*, în Identitatea națională și spirit european. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani, București, 2003, p. 113–134 (v. și mai sus, cap. IV, p. 420 și urm.).

acestor curente culturale, rezultat al contactelor din ce în ce mai strânse cu coloniile grecești și cu forme politice și sociale superioare din aria sudtracică, constituie principalul criteriu pentru a diferenția cele două etape ale răstimpului aici prezentat, ultima justificând denumirea de Latène timpuriu dată acesteia.

Se cuvine precizat că denumirea de epocă Latène (de la stațiunea La Tène, din Elveția) ca sinonim pentru cea de-a doua epocă a fierului reprezintă generalizarea unui fenomen constatat în Europa Centrală și Vestică și care se referă la transformările petrecute în aria civilizației celtice. S-a observat să fenomenul preluării elementelor grecești în lumea tracică sau traco-illyră nu este întru totul similar celor din ținuturile celților, deci a vorbi despre un Latène geto-dacic ar fi incorect. Lăsând la o parte aspectele perfecționiste ale terminologiei și acceptând caracterul convențional al oricărei denumiri, nu considerăm greșită utilizarea expresiei Latène pentru desemnarea perioadei celei de-a doua epoci a fierului (aidoma cazului epocii denumite Hallstatt), chiar dacă, din punct de vedere al civilizației nord-tracice (geto-dacice), avem de-a face mai degrabă cu un „pseudo-Latène".

Repartizarea teritorială a descoperirilor și stadiul actual al cercetărilor impun tratarea pe trei regiuni a problemelor referitoare la cultura materială a acestei perioade: 1) bazinul Dunării de Jos (de la vărsarea Tisei până în Dobrogea, inclusiv sudul Moldovei); 2) Transilvania; 3) Podișul Central și nordul Moldovei.

Aspecte culturale regionale. Bazinul Dunării de Jos (fig. 83). Grupurile culturale din această regiune arată cel mai clar relația genetică cu cultura Basarabi, care se manifestă în formele și decorul ceramicii. Grupul cultural *Ferigile* este caracteristic zonelor de dealuri subcarpatice ale Munteniei, Olteniei și Banatului. Până acum s-au identificat și cercetat aproape exclusiv necropole tumulare de incinerație, din care cea eponimă de la Ferigile (com. Costești, jud. Vâlcea), săpată aproape în întregime (150 de tumuli), se remarcă printr-un foarte bogat material ceramic, numeroase arme de fier (topoare cu două tăișuri, cuțite de luptă și vârfuri de lănci), piese de harnașament și podoabe de fier și bronz[1] (fig. 84, pl. 22). În cadrul acestei necropole sunt puse în evidență, în mod expresiv, orientarea direcțiilor de influențe culturale care au pătruns în mediul cultural autohton în această etapă. Astfel, într-o primă fază, în a doua jumătate a secolului al VII-lea, continuă să se manifeste elemente de port, judecând după tipurile de podoabe și de harnașament, ale centrului cultural vest și sud-vest balcanic, în timp ce în ceramică prevalează forme și motive ornamentale derivate din cultura Basarabi. Primele influențe răsăritene apar la Ferigile la sfârșitul secolului al VII-lea. Ele se înmulțesc în secolul al VI-lea, mai ales în a doua lui jumătate (spadele scurte de tip *akinakes* și unele tipuri de podoabe) (pl. 31/2, 3). Mai târziu, în secolul al V-lea, predomină obiceiuri funerare (tipuri de morminte) și modele de vase care, la Dunărea de Jos, în zona unde istoricește sunt pomeniți geții, erau lucrate mai ales cu roata olarului[2] (fig. 85/24,25). Tot în această

[1] A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile (monografie arheologică)*, București, 1967. Idem, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, în Dacia N.S. 21, 1977, p. 81–112 (versiunea românească în Danubius 8–9, 1979, p. 93–122) (revizuirea cronologiei).

[2] A. Vulpe, E. Popescu, *Contribution à la connaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vâlcea-Argeș (La nécropole tumulaire de Tigveni)*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 75–111; E. Popescu, A. Vulpe, *Nouvelles découvertes du type Ferigile*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 77–114.

vreme se întâlnesc în cadrul grupului Ferigile (pe valea Topologului) elemente de artă animalieră (fig. 85/2; 86/1), proprii elitei militare din regiunile circumpontice. Această succesiune de influențe culturale, observate într-o singură necropolă sau într-un grup de necropole înrudite, oglindește, în ultimă instanță, fapte de ordin cultural-istoric care ar putea fi generalizate în spațiul carpato-dunărean și a căror explicație este verosimil să fie în legătură cu evenimentele petrecute în această arie, respectiv apogeul civilizației grupului „scitic" din bazinul Niprului în secolul al VI-lea și creșterea puterii și civilizației tracilor odrysi în cursul secolului al V-lea a.Chr.

Câmpia Dunării se arată, cum spuneam mai sus, a fi mai slab locuită în această vreme (vezi, între altele, interesanta descoperire de la Alexandria, jud. Teleorman, constând dintr-un grup de gropi-bordeie în care s-a găsit destul de multă ceramică lucrată cu roata olarului[1]; o situație similară a fost constatată la Bălănești, jud. Olt[2]; datarea primei descoperiri ar putea fi a doua jumătate a secolului al VII-lea, iar a celei de a doua, mai degrabă la începutul secolului al V-lea). În zona dintre Balcani și Dunăre se dezvoltă grupul *Vraca*, sub care denumire au fost reunite descoperirile hallstattiene târzii din această regiune, care se presupune a fi fost locuită de neamul triballilor. Ele prezintă, într-o fază inițială, ca și descoperirile din sudul și sud-vestul Olteniei, o serie de influențe venite din lumea illyrică (despre etnicul triballilor, vezi mai sus p. 415), manifestate în obiceiurile de înmormântare și în tipurile de piese de port, pentru ca, apoi, să se integreze în formele culturale ale zonei Dunării de Jos[3].

În ținuturile Subcarpaților de Curbură, în zonele deluroase din partea sudică a Moldovei și, probabil, și în nordul Dobrogei, se răspândește, în secolul al VI-lea, grupul *Bârsești*, strâns înrudit prin ceramică și obiceiuri funerare cu grupul Ferigile[4] (totuși ceramica de la Bârsești este mai săracă în forme și aproape lipsită de decor în raport cu cea de la Ferigile). Și în evoluția acestui grup a fost observată o fază mai târzie, prin care se confirmă aceleași tendințe de manifestare a elementelor culturale din zonele sud-dunărene, ca și în grupul Ferigile.

Evoluția culturii din Subcarpații Meridionali în secolul al IV-lea a.Chr., este atestată, între altele, la Gătejești (jud. Vâlcea)[5], Năeni (jud. Buzău)[6] și Budureasca (jud. Prahova)[7],

[1] C. Preda, *New Aspect of Early Latène Epoch in Dacia, Discovered at Alexandria*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 179–194.

[2] E. Popescu, *O nouă descoperire de „tip Alexandria" în așezarea de la Bălănești*, în StCom Pitești 1, 1968, p. 57–66.

[3] A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, în MemAnt 2, 1970, p. 115–213.

[4] S. Morintz, *Novaja gal'štatskaja gruppa v Moldove*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 117–132; Idem, *Săpăturile de la Bârsești*, în Materiale 7, 1961, p. 201-208.

[5] Gh.I. Petre, *Necropola și așezarea din epoca fierului de la Gătejești*, în SCIVA 22, 1971, 4, p. 557–566.

[6] A. Vulpe, V. Drâmboceanu, *Cercetări arheologice în raza comunei Năeni (Buzău)*, în SCIVA 32, 1981, 2, p. 171–194.

[7] V. Teodorescu, M. Peneș, *Matricea de incidență a siturilor arheologice de la Budureasca, jud. Prahova, oglindă a continuității multimilenare de viață, a unității culturale și a densității paleodemografice în zonă*, în Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova 1, 1984, p. 11–50.

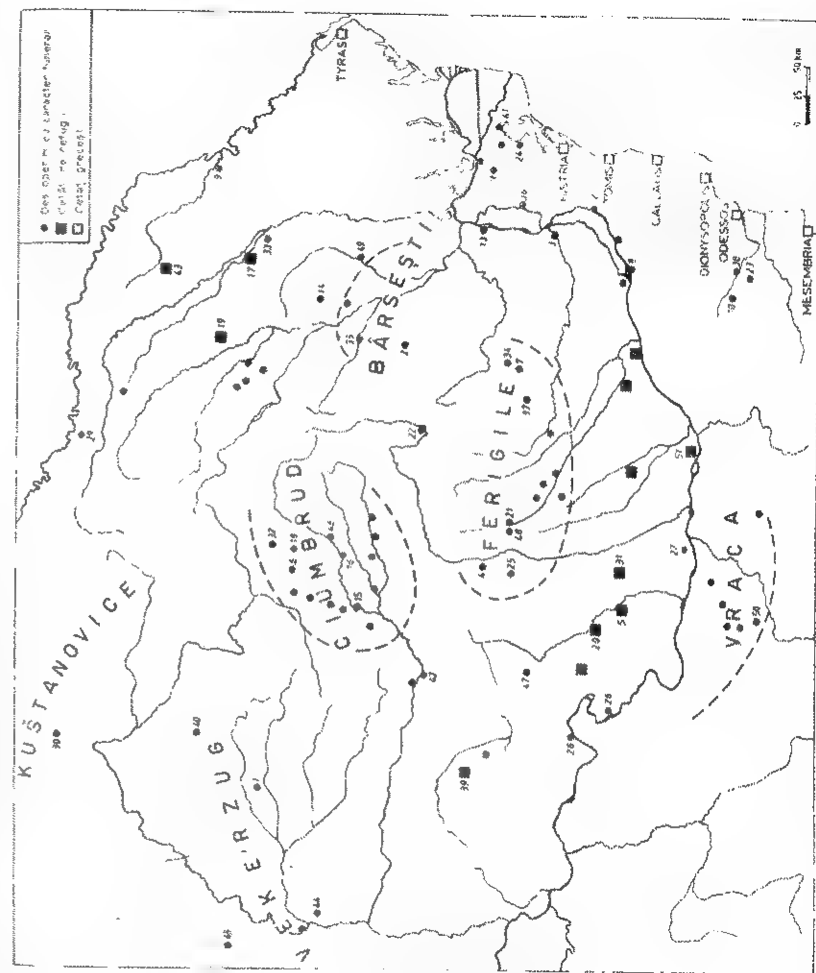

Fig. 83 Harta descoperirilor din Hallstattul târziu: 1 Ártánd; 2 Bârsești; 3 Brăilița; 4 Brezoi; 5 Bucovăț; 6 Budești-Fânațe, 7 Budureasca, 8 Bugeac; 9 Butuceni, 10 Carev Brod, 11 Celic-Dere, 12 Cernavodă; 13 Chiscani; 14 Cimbala; 15 Ciumbrud; 16 Cipău; 17 Comarna; 18 Comlod, 19 Cotnari; 20 Coțofenii din Dos, 21 Curtea de Argeș; 22 Dobolii de Jos; 23 Dobrina; 24 Enisala; 25 Ferigile; 26 Gogoșu; 27 Gura Padinei; 28 Ieșelnița; 29 Kruglik; 30 Kuštanovice; 31 Mărgăritești; 32 Mărișelu; 33 Moșna; 34 Năeni; 35 Onești; 36 Piatra Frecăței; 37 Ploiești; 38 Ravna; 39 Remetea-Pogănici; 40 Sanislău; 41 Sarinasuf; 42 Simeria; 43 Stâncești; 44 Szentes-Vekerzug; 45 Tápioszele; 46 Târgu Mureș; 47 Telești; 48 Tigveni; 49 Trestiana; 50 Vraca; 51 Zimnicea (A. Vulpe).

iar în Gorj de necropola tumulară de incinerație de la Telești, datată în principal în secolul al IV-lea a.Chr.[1]. În sudul Moldovei, au fost cercetate mai cu seamă așezarea de la Poiana (Nicorești, jud. Galați)[2], pe Siret, care va cunoaște o mare înflorire 200 de ani mai târziu, și cetatea de la Brăhășești (jud. Galați), datând mai ales din secolul al IV-lea a.Chr.[3].

Zona considerată ca fiind locuită de geții sud-dunăreni este caracterizată printr-o serie de descoperiri funerare de-a lungul Dunării, în Dobrogea și nord-estul Bulgariei, începând de la sfârșitul secolului al VII-lea până adânc în secolul al III-lea a.Chr. Ritul incinerației este predominant, în unele necropole fiind aproape exclusiv. În faza cea mai veche, cercetată la Dobrina, lângă Varna, se poate vedea persistența tradițiilor din Hallstattul mijlociu[4]. Tot la Dobrina, aflată la numai 35 de km răsărit de cetatea greacă Odessos, se constată și primele importuri grecești, datate în prima jumătate a secolului al VI-lea. Continuitatea aspectului cultural de la Dobrina se manifestă în necropola din apropiere, de la Ravna, care datează din secolele VI–V a.Chr.[5]. În faza a doua a acestei din urmă necropole, ceramica lucrată cu roata olarului devine numeroasă, formele ei imitând prototipuri grecești. Zona respectivă este împânzită cu numeroase descoperiri din această vreme, între care necropolele de la Simi-Vir, Braničevo, Kiulevča, Carvica, Kragulevo și Černa (toate în nord-estul Bulgariei)[6], Canlia, Satu Nou, Bugeac (jud. Constanța)[7] și altele.

În toată această zonă a Dunării de Jos, dezvoltarea culturii materiale se desfășoară continuu până în primele decenii ale secolului al III-lea a.Chr. Una dintre descoperirile cele mai semnificative este cimitirul de la Enisala (jud. Tulcea), (pl. 23) cuprinzând mai bine de 400 de morminte (96% de incinerație) cercetate până în prezent, datate în principal în secolului al IV-lea a.Chr.[8]. Ceramica locală este, în mare măsură, lucrată

[1] Gh. Calotoiu, *Necropola geto-dacică de la Telești-Drăgoiești, jud. Gorj*, în Litua 3, 1986, p. 11–88; Idem, *Prima epocă a fierului în nordul Olteniei*, Tg. Jiu, 2001; A. Vulpe, *Die Kurzschwerten, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI, 9, München, 1990, p. 79 și urm. cu rectificări de ordin cronologic.

[2] R. Vulpe, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en basse Moldavie*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 143–164.

[3] M. Brudiu, P. Păltânea, *Cetatea geto-dacică de la Brăhășești (jud. Galați)*, în ArhMold 7, 1972, p. 225–240.

[4] M. Mirčev, *Trakijskijat mogilen nekropol pri s. Dobrina*, în IzvestijaVarna 1, 1965, p. 33–70.

[5] Idem, *Rannotrakijskijat mogilen nekropol pri s. Ravna*, în IzvestijaSofia 25, 1962, p. 97–164; o perioadizare a acestor necropole la A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen* … și B. Hänsel, *Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v.Chr. im Hinterland von Odessos an der westlichen Schwarzmeerküste*, în PZ 49, 1974, 2, p. 193–217.

[6] G. Tončeva, *Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de nord-est*, Sofia, 1979; L. Bobčeva, *Trakijski nekropoli pri selata Krăgulevo i Černa, Tolbuhinski okrăg*, în IzvestijaVarna 11, 1975, p. 119–128.

[7] M. Irimia, *Noi cercetări arheologice în cimitirul II geto-dacic de la Bugeac*, în Pontica 2, 1969, p. 23–42; Idem, *Date noi privind necropolele getice de la Buceag, com. Ostrov, jud. Constanța*, în Thraco-Dacica 6, 1985, p. 75–85

[8] G. Simion, *Les Gètes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siècle av. n. è.*, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 143–163.

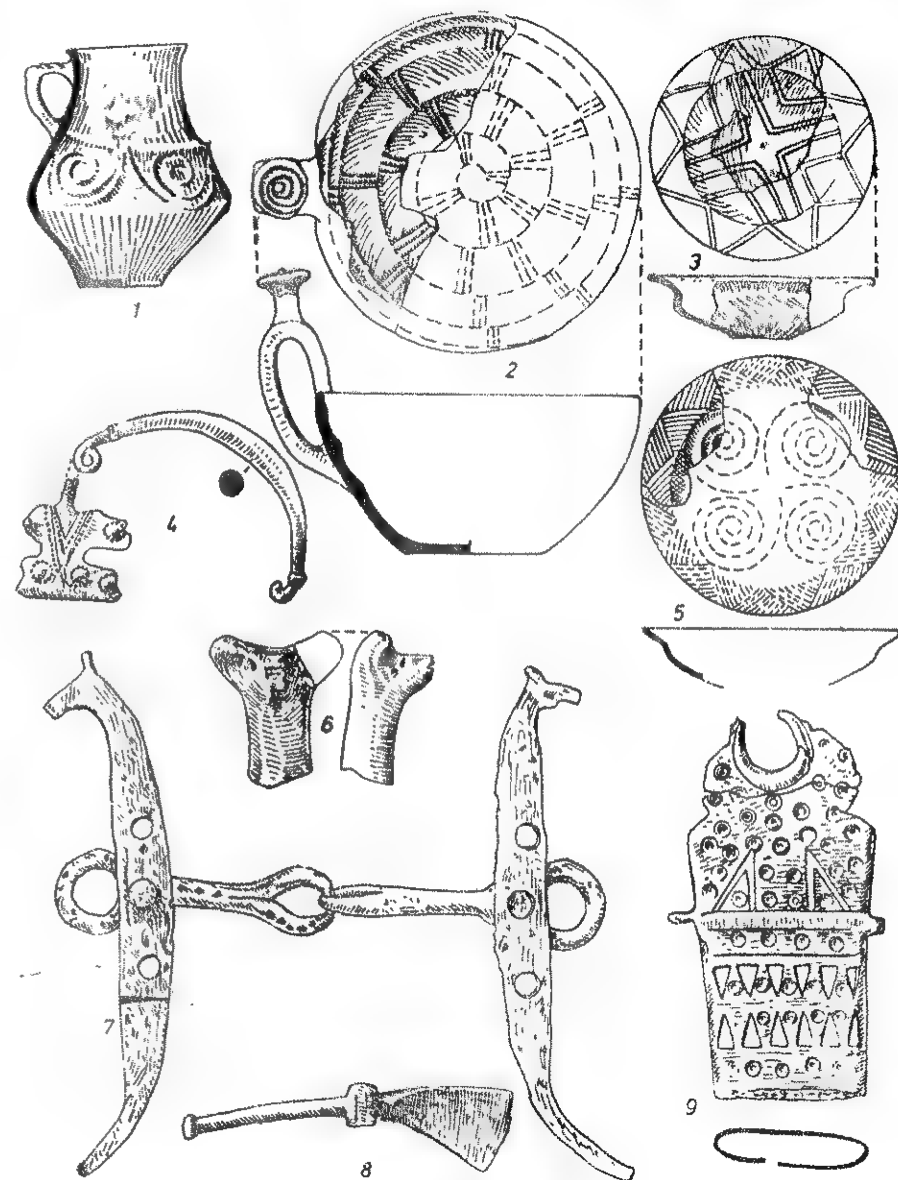

Fig. 84 Ceramică, podoabe și arme din necropole de tip Ferigile. După A. Vulpe. Scări diferite.

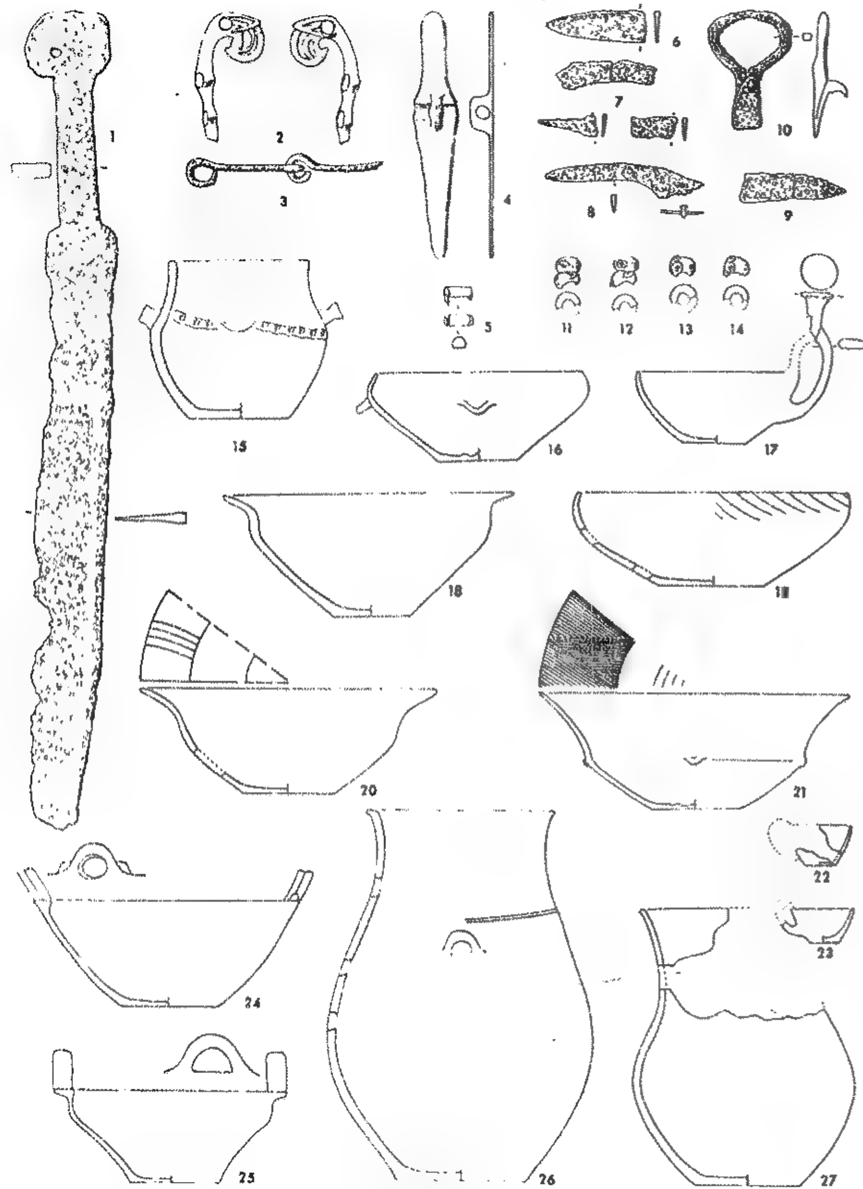

Fig. 85 Grupul cultural Ferigile. Inventarul tumulului 15 de la Tigveni. După A. Vulpe. Scări diferite.

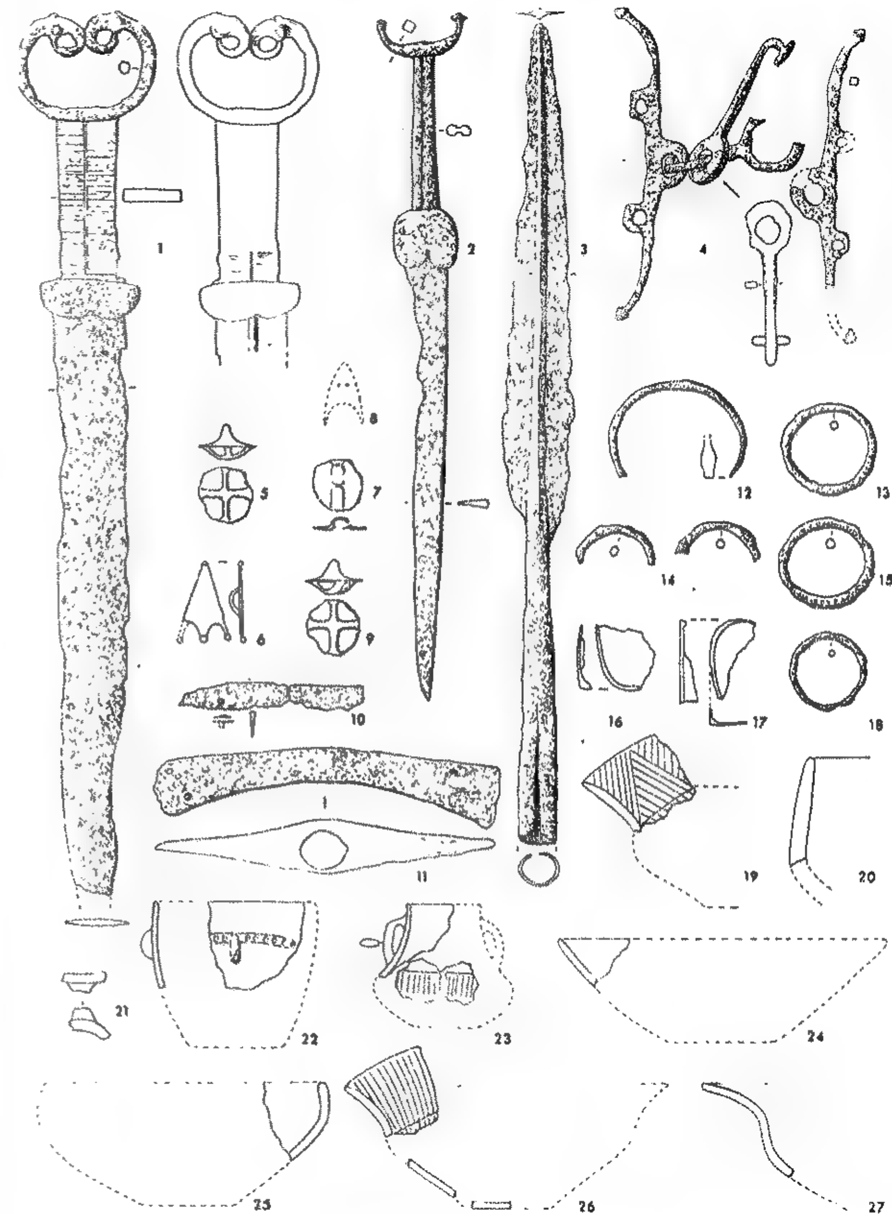

Fig. 86 Grupul cultural Ferigile. Inventarul tumulului 5 de la Cepari. După A. Vulpe. Scări diferite.

cu roata (pl. 24). S-au găsit și amfore de Chios sau Thasos, precum și vase grecești cu figuri roșii, dovedindu-se astfel strânsele legături cu cetățile grecești, în cazul de față Orgame/Argamum (Jurilovca) și Istros. Obiceiul de a pune arme și podoabe de metal în morminte este mai puțin răspândit decât în perioadele mai vechi. O altă necropolă datând din a doua jumătate a secolului al IV-lea este cea de la Murighiol (Tulcea)[1].

Și pe malul stâng al Dunării se cunosc mai multe necropole. Cea mai intens cercetată este cea de la Zimnicea, jud. Teleorman, aflată în imediata apropiere a unei cetăți contemporane[2]. Importanța acestei din urmă necropole rezidă, în special, în durata ei, din secolul al IV-lea până în secolul al II-lea a.Chr., inclusiv, oferind astfel imaginea cea mai completă a evoluției culturale din toată aria Dunării de Jos. Este interesant de remarcat că în timp ce cetatea cunoaște o reală înflorire începând cu secolul al II-lea până în secolul I a.Chr., numărul mormintelor descrește, începând din secolul al III-lea (vezi mai sus cap. IV, p. 457). Astfel, într-o primă fază inventarul conținea un număr mare de arme, mai ales vârfuri de lance, dar și o spadă grecească, un coif de tip chalcidic (pl. 25), iar ca podoabe s-au descoperit mai ales fibule de tip tracic. În cursul secolului al III-lea, armele se împuținaseră. Fibula tracică este înlocuită cu cea de tip celtic[3] (vezi cap. VI).

Un interes deosebit îl prezintă două mici necropole, ambele datând aproximativ din secolul al IV-lea a.Chr., descoperite lângă Brăila (la Brăilița și Chiscani), prima constând exclusiv din morminte de incinerație, a doua din morminte de inhumație. Dacă cimitirul de la Brăilița, prin ritul practicat și prin inventarul mormintelor, poate fi alăturat seriei numeroaselor necropole de la Dunărea de Jos, descrise mai sus, cel de la Chiscani prezintă trăsături specifice ținuturilor din nordul Mării Negre, manifestate nu numai în obiceiurile de înmormântare, dar și în unele tipuri ale ceramicii. Este ademenitoare ipoteza după care această necropolă, împreună cu alte descoperiri similare, atestate tot în Câmpia Brăilei, ar fi de pus în legătură cu pătrunderile sciților lui Ateas pe la mijlocul sau în prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.[4].

În anii din urmă a fost explorată o necropolă tumulară birituală la Celic-Dere, jud. Tulcea. Din inventarul mormintelor provin multe spade scurte de tip *akinakes*, vârfuri de săgeți, ceramică locală, grecească și de import. Rezultatele fiind în mare parte încă inedite, ne mulțumim cu observația că acest cimitir se deosebește net, prin ritul și ritualul practicat, de alte descoperiri funerare din Dobrogea (de exemplu de cea de la Enisala). Atât această necropolă, cât și așezarea situată în imediata ei apropiere, au fost deocamdată datate în secolele V–IV a.Chr.[5]. Tot în rândul monumentelor funerare din secolele V–IV a.Chr.

[1] E. Bujor, *O geto-dakijskoj kul'ture v Murigiole*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 125–141.

[2] A.D. Alexandrescu, *La necropole gète de Zimnicea*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 19–126.

[3] Despre fibulele de tip tracic, vezi V.V. Zirra, *Bemerkungen zu den thrako-getischen Fibeln*, în Dacia N.S. 40–42, 1996–1998, p. 29–54.

[4] A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen...*

[5] G. Simion, *Le site de Celic-Dere. Interprétations ethno-culturelles et implications dans la chronologie du Hallstatt final*, în Premier age du fer aux bouche du Danube et dans les regions autour de la Mer Noire, Tulcea, 1997, p. 231–252.

cităm aici necropola plană birituală de la Stelnica, jud. Ialomița, aflată în curs de cercetare[1]. După cum se vede, ritul funerar nu este atât de unitar cum s-a presupus cu ani în urmă. Deosebirile de rit, constatate pe plan local, ar putea reflecta, fie o diversitate etnică, fie să aibă, mai degrabă, o motivație de ordin ideologic/religios.

Alăturat de aceste necropole, numeroase și uneori întinse, s-au descoperit și morminte tumulare, înzestrate cu un inventar foarte bogat, pe care le putem numi morminte „princiare" sau fastuoase. Exemple în acest sens sunt mormintele de la Agighiol (jud. Tulcea)[2] (pl. 26, 27) și Peretu (jud. Teleorman, în apropierea cetății contemporane de la Albești)[3] (pl. 28, 29/1), ambele conținând în inventarul lor un coif de argint aurit, vase de argint, plăcuțe ornamentale de harnașament etc., toate de argint, reprezentând avutul defunctului, vreo căpetenie locală. Tumulul de la Agighiol este prevăzut cu o construcție funerară cu două încăperi, cu ziduri de piatră și acoperite cu bârne de lemn, înăuntrul cărora au fost descoperite osemintele a doi indivizi, precum și un bogat inventar. Intrarea în aceste încăperi se făcea printr-un coridor căptușit tot cu ziduri de piatră (*dromos*). Alăturat acestei construcții se situa o cameră de piatră, lucrată mai puțin îngrijit, unde s-au aflat scheletele a trei cai, sacrificați cu prilejul înmormântării personajului principal, care fusese, desigur, și stăpânul lor. Și tezaurul cunoscut ca provenind de la Craiova (pl. 30) a fost probabil descoperit într-un asemenea mormânt. În rândul aceleiași categorii de descoperiri se situează și rhytonul de la Poroina, jud. Mehedinți (pl. 29/2). Vestitul coif de aur de la Coțofenești, jud. Prahova, este o descoperire izolată, ce provenea, poate, tot dintr-un mormânt fastuos, distrus și neidentificat (pl. 32). Partea superioară a coifului, ruptă, lipsește; tipul era desigur analog coifului din tezaurul de la Băiceni (pl. 33/1).

Mai modeste, dar tot din rândul acestor descoperiri fastuoase, cităm, spre exemplu, mormintele de la Fântânele (jud. Teleorman)[4], Făcău (jud. Giurgiu)[5], Găvani (jud. Brăila)[6] sau Topraisar (jud. Constanța)[7]. Toate aceste vestigii aparțin păturii aristocratice, care în zonă de presupus să fi fost predominant getică. Vezi în acest sens și piesa-„emblemă" [?] de bronz de la Medgidia, un akinakes în teaca lui, pe suprafața căruia au fost redate reprezentări ce se regăsesc atât în arta ariei nord-pontice, cât și în cea carpato-dunăreană (fig. 87/1) . Și spada de o lungime neobișnuită (112 cm) de la Dobolii de Jos (Aldoboli), jud. Covasna, prezintă și ea astfel de caracteristici (fig. 87/2). În apropiere de

[1] N. Conovici, Gh. Matei, *Necropola getică de la Stelnica-Grădiștea Mare (jud. Ialomița). Raport general pentru anii 1987–1996*, în Materiale S.N. 1, 1999, p. 99–144.

[2] I. Andrieșescu, *Quelques mots d'introduction, de souvenir et d'hommage*, în Revista de preistorie și antichități naționale I, 1, 1937, p. 3–9; D. Berciu, *Arta traco-getică*, București, 1969; P. Alexandrescu, *L'Aigle et le Dauphin. Etudes d'archéologie pontique*. București, 1999, *passim*.

[3] E. Moscalu, *Mormântul princiar getic de la Peretu*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 59–70; Idem, *Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien*, în BerRGK 70, 1989, p. 131–190

[4] C. Mateescu, M. Babeș, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fântânele*, în SCIV 19, 1968, 2, p. 283–291.

[5] M. Constantiniu, V. Leahu, *Mormânt getic în preajma Bucureștilor*, în SCIV 19, 1968, 2, p. 195–209.

[6] V. Sîrbu, *Câmpia Brăilei în secolele V–III î.e.n. Descoperiri arheologice și interpretări istorice*, în SCIVA 34, 1983, 1, p. 11–41.

[7] M. Irimia, *Un mormânt tumular descoperit la Topraisar*, în Pontica 9, 1976, p. 37–56.

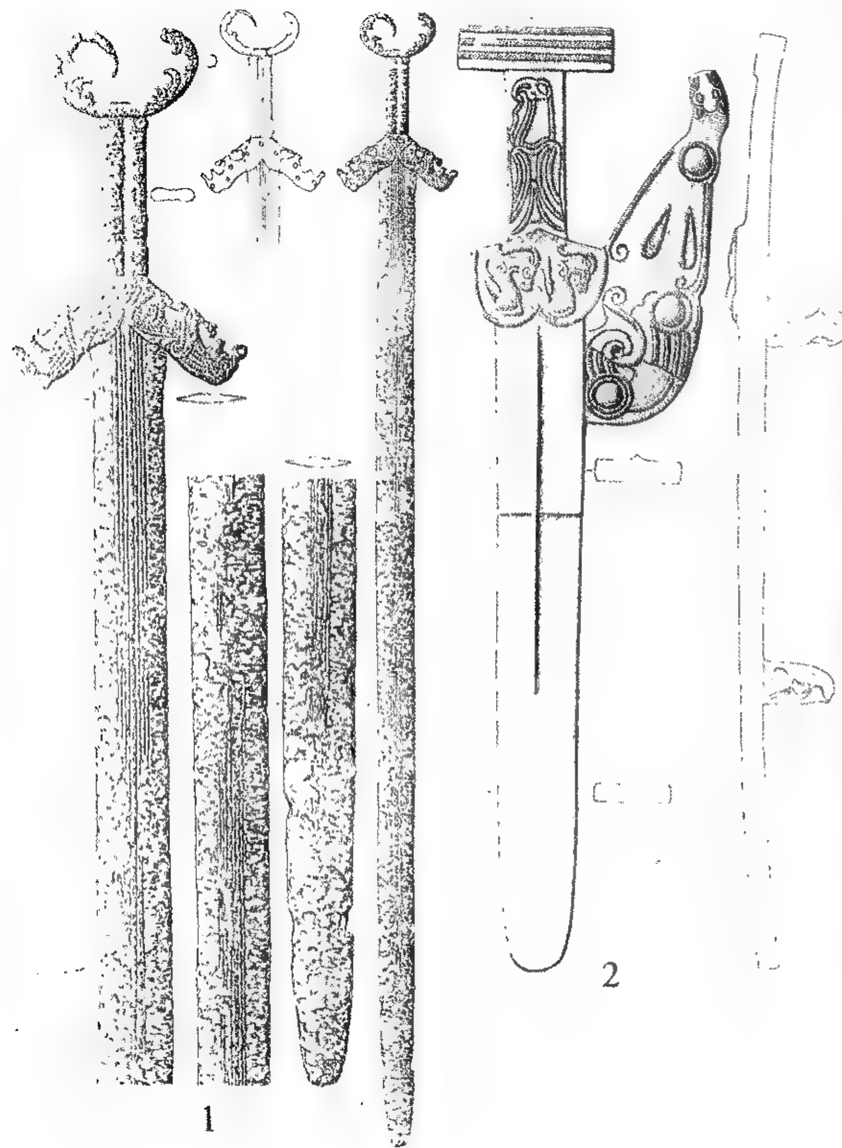

Fig. 87 *Akinakai* din bronz și fier. 1 Dobolii de Jos (fier); 2 Medgidia, „emblemă“ de spadă *akinakes* din bronz. După A. Vulpe. Scări diferite.

Slobozia, pe teritoriul com. Ciulnița, jud. Ialomița, a fost explorat recent un tumul, al cărui mormânt principal, jefuit în antichitate, se situează, prin construcția specifică — bârne de stejar dispuse radial —, în rândul mormintelor „princiare“ din aria nord-pontică, din secolele V–IV a.Chr. Aceste elemente nu sunt însă suficiente pentru a determina originea etnică a celui înmormântat (vezi cap. IV)[1].

Din această vreme s-au investigat mai multe așezări, dintre care cea de la Zimnicea este de departe cea mai însemnată. Masiva depunere arheologică, numeroasele urme de locuințe și cantitatea mare de material ceramic sunt elemente ce conferă importanță acestei așezări ce ar putea fi considerată ca una dintre cele mai vechi așezări de tip *dava* din Dacia. Începutul ei datează cel mai târziu pe la mijlocul secolului al IV-lea, iar durata ei a fost constatată până în secolul I a.Chr.

În Dobrogea s-au cercetat mai ales două așezări „rurale“, datând, în principal, din secolul al VI-lea a.Chr., la Tariverdi (jud. Constanța) și Sarinasuf (jud. Tulcea). Prima se află în teritoriul Istrosului și reprezintă un bun exemplu pentru ilustrarea legăturilor dintre autohtoni și greci, manifeste aici prin frecventa asociere a ceramicii de factură greacă cu cea primitivă, lucrată cu mâna, prezentă în locuințe.

Cetățile de refugiu din regiunea Dunării de Jos sunt grupate în trei zone: Dobrogea, zona împădurită a Teleormanului și cea a centrului și sudului Olteniei. În Dobrogea au fost cercetate până acum doar două obiective, la Mahmudia-„Beștepe“ și la Beidaud (ambele în jud. Tulcea)[2]. Prima dintre acestea are o suprafață de peste 29 de ha, situându-se în seria cetăților de dimensiuni mijlocii. Cercetări recente, efectuate la Satu Nou — „Valea lui Voicu“, jud. Constanța au scos la lumină o întăritură din zid de piatră nefasonată, cu doi paramenți, între care se afla o umplutură din piatră și lut ars, depusă în straturi succesive; cetatea este datată în principal în secolul al III-lea a.Chr., dar a fost foarte probabil întemeiată în a doua jumătate a secolului precedent[3]. Tot cu ziduri din piatră era întărită și cetatea de la Sborjanovo, în nord-estul Bulgariei. În apropierea acestei din urmă cetăți, aflate lângă satul Sveštari, la circa 35 de km sud de Dunăre, au fost identificate o serie de descoperiri funerare, un adevărat complex arheologic, datând în special din secolele IV–III a.Chr.[4]. Aici a fost explorat, între 1982 și 1986, tumulul numit „Ginina mogila“, sub care se aflau două camere cu acoperiș boltit, la care se ajungea pe un culoar (*dromos*) și o anticameră, totul construit cu lespezi de calcar. Movila era înconjurată de un șanț în care s-au descoperit schelete de cai și multă ceramică. Atât anticamera, cât și camera principală aveau pereții decorați cu ghirlande, bucranii, semicoloane, metope și

[1] S. Marinescu-Bîlcu, E. Rența, Gh. Matei, *Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994–1997). Le tumulus I*, în Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C. Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 15–20 septembre 1997, [Tulcea 2000], p. 149–165.

[2] G. Simion, *Les Gètes de la Dobrudja septentrionale du VIe au Ier siècle av. n. è.*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 143–163; G. Simion, E. Lăzurcă, *Așezarea de la Beidaud*, în Peuce 7, 1980, p. 43–49.

[3] M. Irimia, N. Conovici, *Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța*, în Pontica 23, 1990, p. 81–96.

[4] A. Fol ș.a., *The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari*, Sofia, 1986.

zece statui feminine realizate în altorelief (cariatide), pictate policrom (vezi şi cele scrise mai sus în cap. IV despre scena de eroizare, de presupus a defunctului, vreun dinast local, poate get sau crobyd). Cercetări efectuate şi în alţi tumuli de dimensiuni mai mici şi în zona înconjurătoare au dovedit că aici se săvârşeau jertfe şi se aduceau ofrande, un adevărat loc de pelerinaj multă vreme după moartea personajelor de mare vază pentru gruparea etnică respectivă.

Mai numeroase sunt cetăţile din partea apuseană a Câmpiei Dunării, mai multe dintre ele fiind cercetate (Bucovăţ, Coţofenii din Dos şi Bâzdâna, în jud. Dolj, Mărgărităreşti, jud. Olt şi Pleaşov, Orbeasca de Sus, Trivalea-Moşteni, Albeşti, în jud. Teleorman). Stratul de locuire din interiorul incintei acestor cetăţi este destul de sărac în urme arheologice, sugerând, cel puţin în unele cazuri, acelaşi caracter de cetate de refugiu în vremuri de restrişte. Totuşi, s-au descoperit şi fragmente de vase greceşti cu firnis negru şi cu figuri roşii, precum şi multe obiecte din fier, toate dovedind o locuire începând cu a doua jumătate a secolului al V-lea a.Chr. Cercetările efectuate timp de zece ani de un colectiv condus de Vlad Zirra la Coţofenii din Dos au dus la identificarea unui zid construit din cărămizi masive, de formă dreptunghiulară (cca 42–50 x 20–25 de cm), cele mai multe arse. Autorii săpăturilor presupun că au fost iniţial uscate la soare şi apoi arse; s-a exprimat însă şi părerea că arderea acestor „cărămizi" s-a produs în urma incendierii zidului. Zidul se compune, potrivit descoperitorilor, din doi paramenţi de cărămizi, spaţiul dintre ei constând din pământ şi cu traverse de legătură între asizele de cărămizi (numărul cărămizilor a fost estimat la minimum 100 000 de bucăţi). În faţa zidului, de-a lungul unei berne, se adâncea şanţul de apărare. După o catastrofă (cucerire ?), zidul fiind puternic afectat, a fost întărit şi înglobat într-un masiv val de pământ. Se pare că au existat şi turnuri de-a lungul valului de apărare[1]. Tehnica sofisticată de construire a zidului trădează influenţe din lumea mediteraneană şi constituia, totodată, un element de prestigiu pentru căpetenia şi comunitatea din zona respectivă.

Transilvania. Într-o măsură şi mai mare decât în celelalte regiuni ale ţării noastre, datele despre cultura materială a secolelor VII–IV a.Chr. din Transilvania sunt cunoscute prin descoperiri funerare, care aici reprezintă aproape unica sursă de informaţii. În podişul Târnavelor şi în Câmpia Transilvaniei se întâlnesc numeroase descoperiri, alcătuite fiecare din grupuri de morminte sau morminte izolate, majoritatea de inhumaţie, acestea din urmă având un aspect, în mare măsură, unitar[2]. Obiceiurile de înmormântare se oglindesc într-un inventar destul de redus, constând, în principal, din trei vase ceramice lucrate cu mâna şi, în destul de multe cazuri, obiecte de podoabă (brăţări, cercei de bronz, salbe din mărgele de caolin şi din scoici „kauri" şi, rar, fibule); ca arme se întâlnesc mai ales vârfuri de săgeţi, uneori şi pumnale de fier de tip *akinakes* sau vârfuri de lance (fig. 88, fig. 89). Un caz

[1] V. Zirra ş.a., *La station gétique fortifiée de „Cetatea Jidovilor" (Coţofenii din Dos, dép. de Dolj)*, în Dacia N.S. 37, 1993, p. 79–157; vezi şi un punct de vedere critic la M. Babeş, *Despre fortificaţiile „Cetăţii Jidovilor" de la Coţofenii din Dos*, în SCIVA 48, 1997, 3, p. 199–236.

[2] V. Vasiliev, *Sciţii agatârşi pe teritoriul României*, Cluj, 1980.

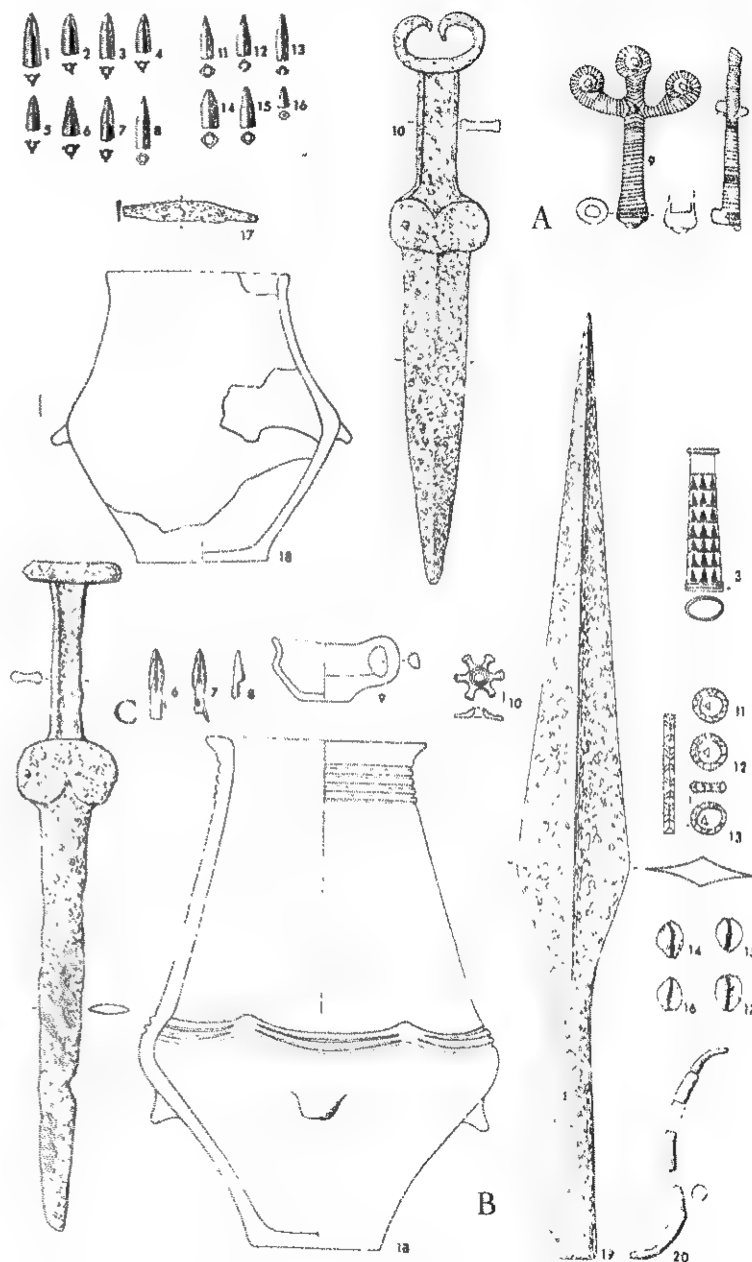

Fig. 88 Grupul cultural Ciumbrud. A: Băiţa, mormânt nr. 7; B. Budeşti Fânaţe, mormânt 6, C: Brateiu. După A. Vulpe. Scări diferite.

Fig. 89 Grupul cultural Ciumbrud. A. Mărișelu, mormânt 6; B. Budești-Fânațe, mormânt 3. După A. Vulpe. Scări diferite.

aparte este descoperirea la Firminiș (com. Mirșid, jud. Sălaj), se pare într-un asemenea mormânt, a unei spade de paradă din bronz, a cărei teacă de bronz, lucrată pe una din fețe în tehnica *à jour*, are zona gărzii ornată cu două cruci încârligate, simbol atestat în vastul spațiu euroasiatic (inclusiv în Grecia epocii geometrice), iar capătul de jos (buterola) este lucrată în forma capului unei păsări de pradă cu ochiul proeminent (fig. 90). Analogii pentru decorul acestei piese de excepție se cunosc în zona nord-caucaziană, dar tipul pumnalului este specific grupului transilvănean (tipul Pozmuș, după Vulpe)[1].

Tot în aria acestui grup cultural se remarcă și ofrande din carne și, de asemenea, s-au descoperit și câteva oglinzi de bronz, unele, circulare, cu mâner central, de origine ponto-siberiană, altele, cu mâner propriu-zis, al căror tip, produs la Olbia, se întâlnește atât în lumea scitică, cât și în zona Dunării Mijlocii. Alte elemente comune acestei largi arii sunt o serie de aplici cruciforme de bronz, uneori decorate în stil animalier, considerate a fi împodobit tolbele cu săgeți.

Mai bine cercetate au fost grupurile de morminte de la Ciumbrud[2], Aiud, Teiuș și Blaj (jud. Alba), Ozd și Băița (jud. Mureș) și Budești-Fânețe și Mărișelu (jud. Bistrița-Năsăud)[3]. Este izbitoare raritatea pieselor de harnașament, proporțional mult mai puține decât în mormintele contemporane, atât din Subcarpații Meridionali sau de la Dunărea de Jos, cât și din zonele nord-pontice. Trebuie, de asemenea, remarcat că puținele zăbale descoperite, mai ales la Aiud și Cipău, reprezintă tipuri timpurii, databile cel târziu în secolul al VII-lea a.Chr. Acest fapt poate avea o anumită pondere în judecarea atribuirii acestui grup cultural din Transilvania unei populații anume.

Unii cercetători numesc acest grup de necropole *grupul scitic*[4], termen încetățenit în tradiția cercetării mai vechi și întemeiat pe premisa originii scitice a acestor descoperiri, preluat de la Vasile Pârvan și folosit, fără discernământ, de multe ori și de atunci încoace, ipoteză care, însă, nu întrunește asentimentul tuturor specialiștilor. Deși Ion Nestor a atenuat mult semnificația istorică a acestui termen[5], el continuă să fie utilizat de unii (Valentin Vasiliev numește acest grup, *agatirs* sau *scito-agatirs*). De aceea, s-a propus și denumirea de grupul sau tipul de morminte *Ciumbrud*, termen neutru față de diferitele interpretări de ordin etnic și istoric[6]. Arheologii n-au putut încă să rezolve în mod satisfăcător problema originii acestui grup cultural. În momentul de față există mai multe

[1] A. Vulpe, *Die Kurzschwerten, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit …*

[2] Ș. Ferenczi, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud*, în AMN 2, 1965, p. 77 (partea I); 3, 1966, p. 49 (partea a II-a); 4, 1967, p. 19 (partea a III-a); 6, 1969, p. 47 (partea a IV-a); 8, 1971, p. 28 (partea a V-a).

[3] Repertoriul descoperirilor la V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 141; despre mormintele din zona Aiudului, A. Vulpe, *Descoperirile hallstattiene din zona Aiudului*, în Thraco-Dacica 5, 1984, p. 36–63; Pentru necropolele de la Budești-„Fânațe" și Mărișelu: G. Marinescu, *Die jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenburgen*, în Dacia N.S. 28, 1984, p. 47–83.

[4] Ș. Ferenczi, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud*, în AMN 8, 1971, p. 28 (partea V-a).

[5] I. Nestor, *Epoca fierului*, în Istoria poporului român, București, 1970, p. 32.

[6] A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische…*; E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 159.

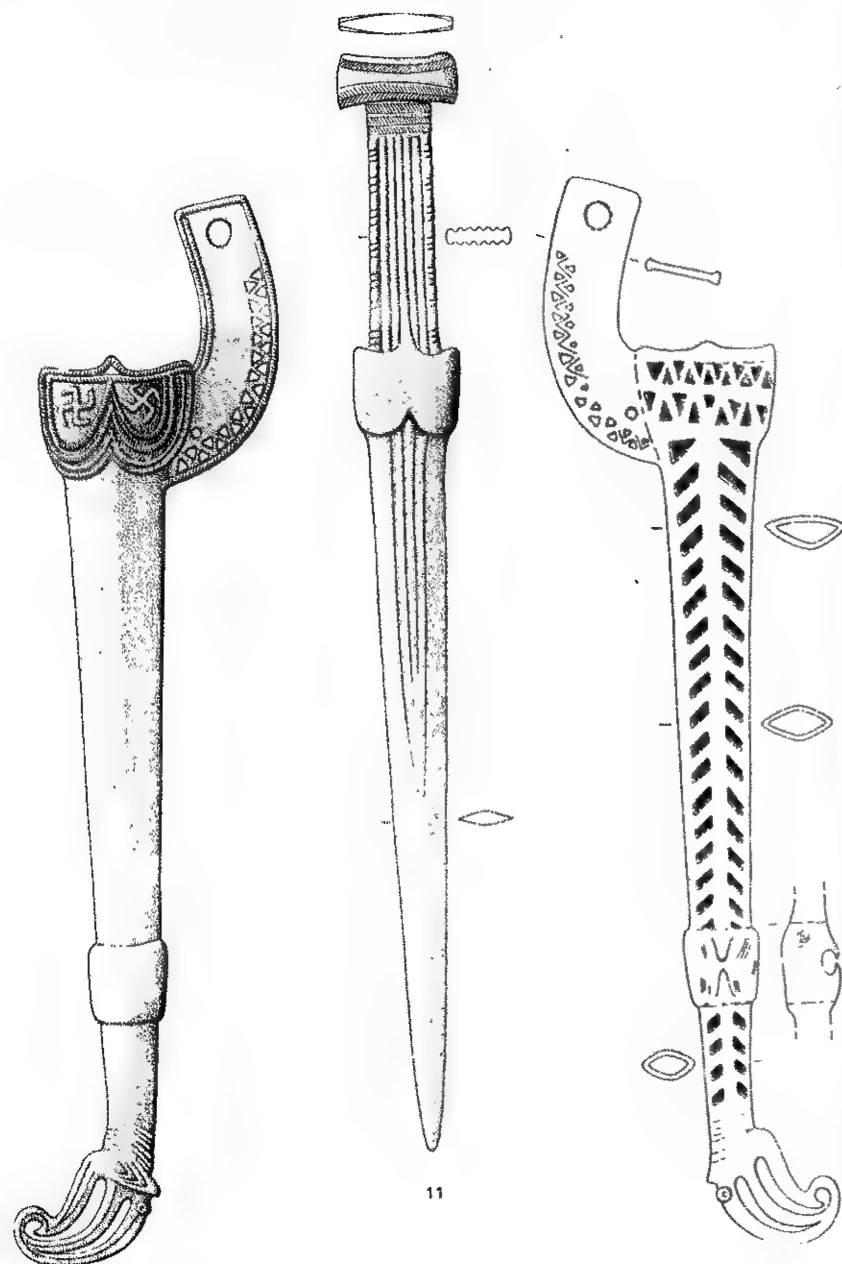

Fig. 90 *Akinakes* de la Firminiș. După A. Vulpe.

ipoteze, variind între caracterul intrusiv, scitic sau prescitic, din regiunile răsăritene în sensul cel mai larg al cuvântului, până la caracterul autohton, tracic, al descoperirilor de tip Ciumbrud. Cei care au formulat această din urmă ipoteză consideră elementele culturale comune ariei nord-pontice produse ale influenței culturale ale populațiilor din această zonă, denumite generic scitică (vezi și mai sus, cap. IV).

Până acum doar puține schelete din morminte de tip Ciumbrud au fost analizate de către antropologi. Cele de la Ciumbrud prezintă trăsături antropologice caracteristice populației locale de la sfârșitul epocii bronzului din Transilvania (cultura Otomani și Noua), neavând nimic comun cu ceea ce se consideră a fi specific scheletelor atribuite populației din stepele nord-pontice. Numai scheletul de la Bratei, jud. Sibiu, arată trăsături răsăritene, tipice în aria ponto-caspică. Pe temeiul acestor observații, coroborate de altele din zona de la răsărit de Carpați, antropologii sunt de părere că în zonele de influență „scitică" se distinge o populație autohtonă, care alcătuiește majoritatea, și în sânul căreia au putut exista infiltrații de tip răsăritean, scitoid[1].

Grupul Ciumbrud, sub trăsăturile expuse mai sus, caracterizează în special răstimpul de la mijlocul secolului al VII-lea până în secolul al VI-lea inclusiv. Necropola de la Băița, jud. Mureș, unde, alături de ritul inhumației, își face apariția, în proporție de peste 50%, incinerația, reprezintă faza mai recentă a acestui grup, care poate fi datată și în prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr.

Deocamdată descoperirile de la Băița sunt cele mai recente din zona respectivă și au fost interpretate ca oglindind asimilarea enclavei intrusive din centrul Transilvaniei în mediul autohton (Valentin Vasiliev)[2]. În același sens au fost interpretate și presupusele morminte de incinerație, cercetate la Uioara de Sus, Ocna Mureș, jud. Alba. Aceasta este ipoteza formulată de Ion Horațiu Crișan[3], dar ritul practicat în cadrul necropolei de la Uioara, nepublicată sistematic, nu este deloc sigur cel de incinerație; mai probabil pare să fi fost de inhumație, ca și celelalte cimitire de tip Ciumbrud (părere argumentată de Alexandru Vulpe)[4]. Alte câteva morminte de incinerație izolate, descoperite în diverse locuri ale Transilvaniei și datând foarte probabil din secolul al IV-lea (Hărman și Cristian, jud. Brașov), converg spre ipoteza, de altfel plauzibilă din punct de vedere istoric, dar departe de a fi dovedită și arheologic, că ritul de înmormântare se unifică în Transilvania sub aceleași forme ca și cele constatate la Dunărea de Jos.

În nord-vestul Transilvaniei, în Câmpia Sătmarului, a fost cercetată necropola de la Sanislău, constând aproape exclusiv din morminte de incinerație și fiind caracteristică pentru a defini un grup cultural denumit „Sanislău-Nir"[5]. Sunt numeroase vasele lucrate

[1] O. Necrasov, *L'anthropologie de l'aire thrace (Rapport général)*, in Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest 1976, p. 439.

[2] V. Vasiliev, *Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei scitice din Transilvania*, în Marisia 6, 1976, p. 49–84. Idem, *Sciții agatîrși*..

[3] I.H. Crișan, *Once more about the Scythians Problem in Transylvania*, în Dacia N. S. 9, 1965, p. 133–146.

[4] A. Vulpe, *Die Kurzschwerten, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*. .. p. 127, nota 108.

[5] I. Németi, *Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 115–144

la roata olarului, a căror formă este frecvent întâlnită în necropolele birituale din Câmpia Tisei (grupul Szentes-Vekerzug)[1] și din Slovacia (necropola de la Chotín)[2]. Necropola de la Sanislău se datează, în principal, în secolul al V-lea a.Chr. Un aspect apropiat de descoperirile de la Sanislău îl reprezintă cimitirul tumular de la Kuštanovice (lângă Užgorod) și cele din tumulul de la Kruglik-Cernăuți. Toate aceste descoperiri din partea nordică a spațiului carpato-dunărean, la care se adaugă și unele morminte tumulare din jud. Suceava și necropola plană de incinerație de la Strahotin (jud. Botoșani), arată că această zonă s-a dezvoltat pe baza unor tradiții culturale în care mediul autohton a avut ponderea principală[3].

Este frapant faptul că, până în prezent, în Transilvania n-au fost identificate așezări corespunzătoare acestei perioade. Este de presupus ca unele dintre numeroasele cetăți de pământ de pe întinsul acestei regiuni să fi fost locuite și în această perioadă (de exemplu, cetatea de la Șona, jud. Alba). Situația se datorează, desigur, și insuficientelor cercetări în acestă direcție. În nici un caz nu se poate accepta ca argument acest fapt, în stadiul actual al cercetării, pentru a defini modul de viață al populației grupului Cimbrud ca fiind al unor nomazi, crescători de vite, lipsiți de așezări stabile. Fără a nega fenomenul transhumanței, ne putem gândi mai degrabă la așezări de tip răsfirat, dificil de depistat arheologic, care au fost caracteristice multor grupuri în cursul primei epoci a fierului și care atestă preferința pentru o economie pastorală.

Centrul și nordul Moldovei. La cunoașterea modului de trai al populațiilor din secolele VII–IV a.Chr., în această zonă a Moldovei, contribuie datele oferite de cercetările efectuate în așezările de la Bărboasa și Găiceana (jud. Bacău), Corni-Huși și Curteni (jud. Vaslui) sau de la Brădicești (jud. Iași). De asemenea, săpăturile făcute în obiectivele fortificate, ca acelea de la Stâncești (jud. Botoșani) sau Cotnari (jud. Iași), au dezvăluit unele aspecte cu totul noi, referitoare atât la structura social-economică, cât mai ales la valoarea și originalitatea civilizației din aceste părți. Secolelor VI–IV le aparține cu certitudine complexul fortificat — alcătuit din două cetăți — de la Stâncești; în aceeași etapă se încadrează și cetățile din secolul al IV-lea a.Chr. de la Merești (jud. Suceava), Cotnari, Moșna și Bunești-Averești (jud. Vaslui) sau Butuceni, pe Nistrul Mijlociu[4]. În stadiul de față se cunosc peste 100 de

[1] M. Párducz, *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken*, în ActaArchHung 25, 1973, p. 27–63; J. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur*, Kraków, 1985.

[2] M. Dušek, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín*, Bratislava, 1966; A. Stoia, *Bemerkungen über das birituelle Gräberfeld in Chotín*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 87–104.

[3] A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen...*, p. 161 și urm.; M. Ignat, *Un nouveau groupe culturel du Hallstatt tardif sur le territoire de la Roumanie*, în SAA 7, 2000, p. 317–330; Idem, *Un aspect particulier du Hallstatt récent à l'est des Carpates*, în Thracians and Circumpontic World, II, Proceedings of the 9th International Congress of Thracology, Chișinău, 2004, p. 5-9; Idem, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII–V a.Chr.)*, Târgoviște, 2006.

[4] I. Niculiță, *Gety v IV–III vv. do n.e.*, Chișinău, 1977; Idem, *Severnye frakijcy v. VI–I vv. do n.e.*, Chișinău, 1987; Idem, *Habitatul traco-getic de la Butuceni*, în Thraco-Dacica 17, 1996, p. 139–168. O privire generală asupra descoperirilor din Basarabia: M. Tkaciuk, *Manifestări culturale din sec. V–I a.Chr.*, în Thraco-Dacica 15, 1994, p. 215–256 și mai ales în cuprinzătoarea prezentare a lui T. Arnăut, *Vestigii ale sec. VII–III a.Chr. în spațiul de la răsărit la Carpați*, Chișinău, 2003.

așezări fortificate, cele mai multe datând din secolele IV–III a.Chr., dintre care însă doar foarte puține au fost cercetate, nici una integral explorată și publicată[1].

Aceste cetăți, cercetate și studiate în special de Adrian Florescu, se caracterizează prin incinte de formă neregulată, cu suprafața variind între 1,5 și 45 de ha, delimitate de jur împrejur cu val prevăzut cu șanț adiacent. Valul de formă parabolică, are înălțimea actuală între 1 și 6 m, iar baza între 3 și 25 m. Structura interioară constă din pământuri de diferite categorii, uneori însă are un caracter mai complex. La Cotnari și Arsura se remarcă, de exemplu, pe lângă pământ, și o construcție de piatră. În afară de aceasta, în structura valului se constată urmele, mai mult sau mai puțin evidente, unei construcții lemnoase. De altfel, valul constituie o ingenioasă îmbinare de lemn și pământ (cu adaos, uneori, de piatră), proporția dintre cele două elemente fiind oarecum constantă (lemn 25–30%, pământ 70–75%), în sensul unor principii tehnice riguros respectate[2].

În cetatea I de la Stâncești (jud. Botoșani), datată începând cu secolul al VI-lea a.Chr., s-au identificat bordeie de formă ovală, puțin adâncite. Locuințele de suprafață, cu schelet din pari și nuiele lipite cu lut, semnalate în așezările deschise, datate în secolul al IV-lea a.Chr. de la Bărboasa și Găiceana (jud. Bacău), sunt identice acelora din nivelul corespunzător, descoperite în cetățile de la Cotnari sau Stâncești II.

Cercetarea așezărilor deschise permite și alte precizări în legătură cu modul de viață al populației din centrul Moldovei. Astfel, siturile de la Bărboasa și Găiceana (jud. Bacău) sau de la Curteni[3] și Corni[4] (jud. Vaslui), indică o anumită densitate a complexelor de locuire în cadrul fiecărei așezări. Mai mult încă, lângă Curteni, pe o zonă cu o lungime de maximum 5 km, au fost semnalate chiar trei așezări, fiecare din ele caracterizându-se prin mai multe niveluri de locuire. De aici se poate deduce o densitate apreciabilă a populației, cel puțin în anumite zone ale Moldovei. Pe de altă parte, complexitatea stratigrafică indică o stabilitate de viață, persistența locuirii pe o perioadă relativ îndelungată.

În ceea ce privește îndeletnicirile, așa cum au dovedit-o cercetările efectuate de Constantin Iconomu, descoperirea, în așezarea de la Curteni (jud. Vaslui), a unor unelte și fragmente de creuzet indică prezența unui atelier și, deci, a unor meșteșugari care se ocupau cu prelucrarea metalelor. Locuitorii așezării de la Curteni manifestau o oarecare preferință pentru creșterea vitelor; situație similară și în cazul celor ce locuiau în cetățile de la Stâncești. În schimb, la locuitorii din cetatea de la Cotnari se constată și o preocupare

[1] A.C. Florescu, *Unele considerațiuni...*; A.C. Florescu, M. Florescu, *op. cit.* mai sus.

[2] Idem, *Aspecte noi privind fortificațiile traco-geto-dace din a doua jumătate a mileniului I î.e.n. descoperite în Moldova*, în RMM 1, 1980, p. 11–18; O. Cotoi, *Contributions to the Evolution of the Fortification Systems at the East of Carpathians during the Iron Age*, în SAA 6, 1999, p. 60–76.

[3] C. Iconomu, *Découvertes récentes dans l'établissement hallstattien tardif de Curteni (dép. de Vaslui)*, în Dacia N.S. 23, 1979, p. 79–92.

[4] S. Teodor, *Așezarea geto-dacică de la Huși-Corni*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 169–196.

pentru agricultură, așa cum ne-o dovedește prezența secerilor din fier și a unui vas de provizii conținând resturi de boabe de grâu carbonizate, descoperite în inventarul unei locuințe. Totuși, asemenea indicii izolate nu sunt în măsură să conducă la concluzii de ordin general; în cazul de față însă este evident că ambele îndeletniciri (creșterea vitelor și agricultura) erau practicate, doar ponderea va fi fost diferită de la zonă la zonă.

Descoperirile funerare se reduc la un număr restrâns de morminte de inhumație, cele de la Trestiana și Cimbala putând fi datate în secolul al VI-lea a.Chr., altele, precum și cel de la Milești-Parincea, indică mai degrabă secolul al V-lea a.Chr. (fig. 91/c). Mormintele de incinerație de la Vaslui și Poienești pot fi datate, prin inventarul lor, mai ales în secolul al IV-lea[1].

De asemenea, în același cadru cronologic, secolul al IV-lea a.Chr., se situează și monumentul funerar (tumul cu construcție din piatră) de la Cucuteni-„Dealul Gosan", jud. Iași[2]. Poate din aceeași epocă și de același caracter este și impunătorul tumul „Movila Răbâii" de la Albița, jud. Vaslui, cercetat doar în mică parte[3]. Caracterul local al acestor descoperiri este predominant, chiar dacă inventarul funerar — ca de exemplu mormintele semnalate în județele Bacău și Neamț — conține și elemente de factură răsăriteană, fenomen firesc datorită poziției geografice. Totuși deosebirile față de cercul cultural nord-pontic sunt importante: de exemplu prezența frecventă a pumnalului *akinakes*, de multe ori cu un singur tăiș (cuțit de luptă), tip necunoscut în nordul Mării Negre, apoi caracterul izolat și plan al mormintelor. S-a încercat să se facă o apropiere cu cele din Transilvania (Alexandru Vulpe)[4], dar și în acest caz există deosebiri deloc neglijabile. De fapt, grupul de morminte de inhumație din Moldova ocupă o poziție intermediară între grupul Ciumbrud din Transilvania și cele de la răsărit de Prut și de Nistru, fenomen ce s-ar putea explica și prin apartenența acestei regiuni, în secolele VI–V a.Chr., la Sciția în sensul dat de Herodot acestei noțiuni (vezi mai sus, p. 422). Pe de altă parte, n-au fost identificate, cel puțin până în prezent, morminte princiare similare celor din sudul Basarabiei sau din bazinul mijlociu al Niprului, considerate ca fiind de tip scitic.

Influența civilizației grecești, exercitată prin intermediul coloniilor vest-pontice, este vizibilă pe teritoriul Moldovei încă din secolul al VI-lea a.Chr. Prezența amforelor de Chios la Curteni și Stâncești, a amforelor de Lesbos la Curteni, sunt o mărturie în acest sens. Continuarea și intensificarea acestor legături este argumentată în perioada următoare, până în secolul al IV-lea a.Chr. inclusiv, de semnalarea și a altor produse grecești: boluri atice (mijlocul secolului al V-lea), amfore de Thasos la Stâncești, de Thasos și Heracleea Pontică (secolul al IV-lea) la Cotnari și Bărboasa. Diminuarea tradițiilor vechi hallstattiene

[1] C. Buzdugan, *Riturile funerare ale comunităților hallstattiene târzii din Moldova*, în AMM 2, 1980, p. 51–60.

[2] M. Petrescu-Dîmbovița, D. Marin, *Le trésor de Băiceni (dép. de Jassy)*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 105–124.

[3] C.D. Vasiliu, *Movila Răbâii (Hantepesi)*, București, 1933.

[4] A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen* ...

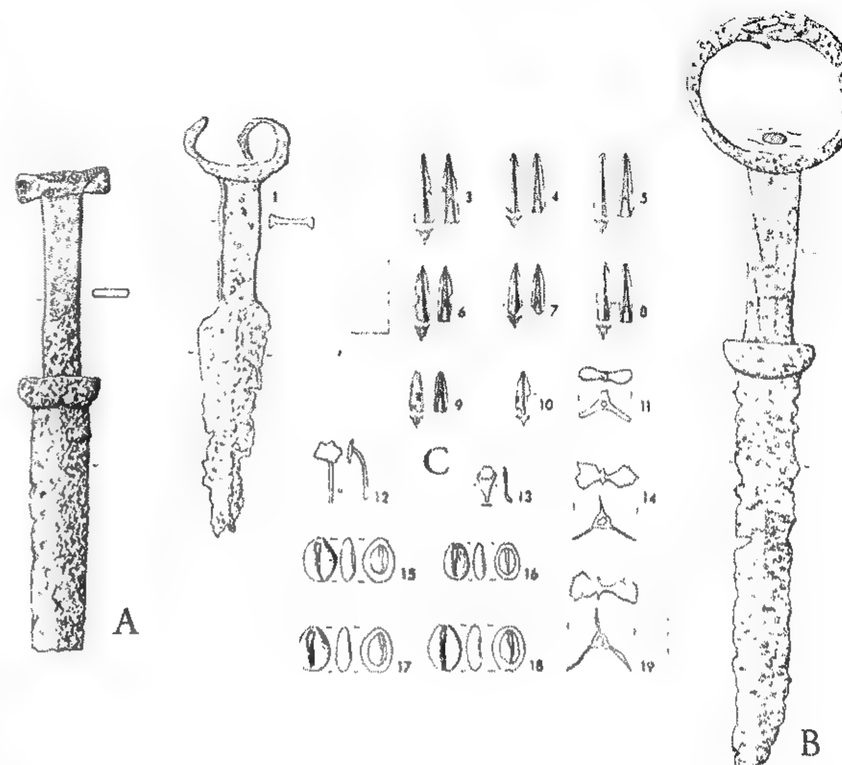

Fig. 91 Hallstattul târziu în Moldova. A: Petricani, pumnal de fier; B: Găiceana, *akinakes* de fier; C: Milești de Sus, mormânt (pumnal de fier, vârfuri de săgeți, podoabe de bronz și cochilii de scoici). După A. Vulpe. Scări diferite.

în favoarea adoptării și prelucrării creatoare a formelor grecești este vizibilă. Semnificativă, din acest punct de vedere, este semnalarea, la Cotnari, a unui vas de tip *kantharos* lucrat cu mâna după un prototip grecesc. De asemenea, trebuie consemnată și prezența ceramicii cenușii, lucrate la roată, în toate obiectivele cercetate, începând mai ales cu secolul al VI-lea a.Chr.

Relațiile și contactele populației locale cu grupurile culturale nord-pontice explică apariția unor piese specifice, îndeosebi arme, piese de harnașament și, uneori, podoabe. Prezența constantă și uniformă a acestor elemente în interiorul așezărilor și a necropolelor imprimă o notă specifică descoperirilor din secolele VII–IV a.Chr. din Moldova. Astfel, în complexele de locuire din această vreme apar psalii din os cu cap de cal, ca acelea de la Bărboasa și Curteni (așezări) sau în inventarul unor morminte. Mai frecvente sunt

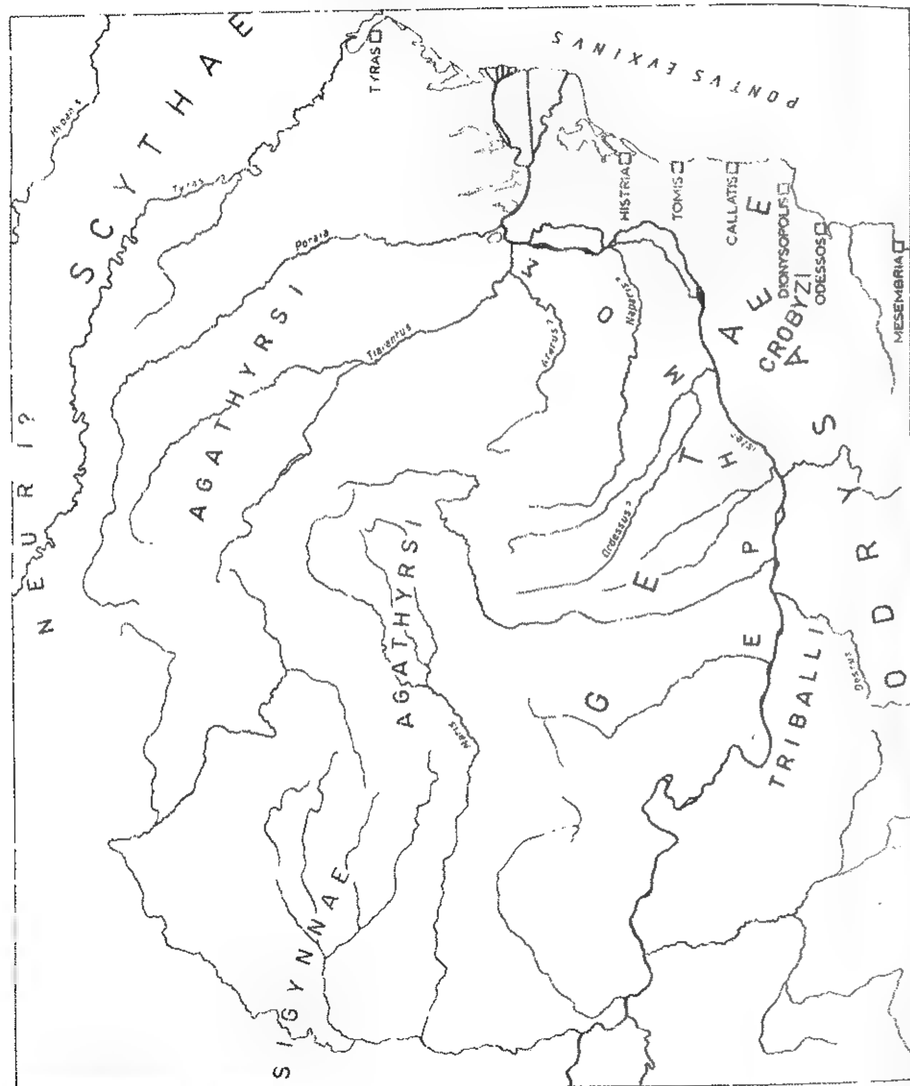

Fig. 92. Interpretarea istorică, în parte ipotetică, a descoperirilor arheologice din secolele VII–IV a. Chr. în spațiul carpato-dunărean (A. Vulpe).

însă pumnalele din fier — *akinakes* — ca acelea de la Agapia (jud. Neamț), Măcișeni și Zăicești (jud. Botoșani) etc. Deși descoperite izolat (ar fi putut fi depuse ca atare și intenționat în pământ), ele provin, probabil unele, și din inventarul unor morminte. În aceeași categorie se includ și numeroasele vârfuri de săgeți din bronz, frecvente în inventarul tuturor categoriilor de obiective (așezări și morminte)[1] din secolele VII–IV, precum și cazanul de bronz de la Dângeni (jud. Botoșani)[2], despre care bănuim că era destinat cultului (aceeași destinație o va fi avut și cazanul similar, descoperit la Scorțaru, jud. Brăila[3] și cele aflate ulterior la Castelu, jud. Constanța[4] și piesa inedită de la Bucu, jud. Ialomița).

Spre deosebire de elementele grecești, adaptate sau transpuse în forme locale, cele de sorginte răsăriteană au o valoare exclusiv cantitativă, fără a fi asimilate organic în fondul autohton. Aceste elemente nu au supraviețuit peste limitele cronologice de manifestare a așa-zisului „fenomen scitic" în regiunile carpato-dunărene; se știe că ele dispar brusc în pragul secolului al III-lea a.Chr., fără a lăsa urme.

Interpretări etnografice și istorice. Interpretarea etnografică și istorică a situației arheologice înfățișate, a fost discutată, în repetate rânduri, încă din secolul al XIX-lea și apoi mai ales de la Vasile Pârvan până astăzi. Aici se impune sublinierea unor chestiuni de metodă și formularea câtorva ipoteze (fig. 92).

Dacă se consideră, cu oarecare probabilitate, fiecare din grupurile culturale citate mai sus (fig. 83) ca reprezentând *grosso modo*, un grup unitar și din punct de vedere etnic, această afirmație este valabilă doar pentru a desemna vag și cu totul general o arie anume. Dificultățile și incertitudinile inerente survin atunci când se discută descoperirile în parte. Este absurd a căuta să se identifice arheologic neamurile *crobyzilor* sau *trizilor* în cadrul necropolelor de la Dunărea de Jos. Este însă verosimil ca, în mare parte, descoperirile reunite în grupul de la Dunărea de Jos să aparțină, în principal, geților, în sensul generic dat acestui etnonim. Aceștia sunt atestați în toată regiunea de surse literare ca Herodot, Tucidide sau Ptolemaios al lui Lagos (la Arrian) etc.

Luând ca bază de plecare această comparație între datele arheologice și informația istorică, putem propune unele întregiri ale acestei imagini cultural-istorice. În primul rând, grupul „getic" poate fi urmărit în aria respectivă, începând din secolul al VII-lea (deci cu mai bine de un secol înainte de expediția lui Darius); avem aici în vedere durata de utilizare a necropolelor în parte, nu doar a analogiilor cu respectivele descoperiri. În al doilea rând, luându-se, de astă dată, în considerație strânsele analogii între grupurile de la Dunărea de Jos și cele din Subcarpații Meridionali (Ferigile-Bârsești), s-a propus extinderea ariei locuite de triburi nord-tracice și mai spre nord (deci în afara zonei de la Dunăre, în toată Câmpia Română, Subcarpații Meridionali și în Banat). Desigur, nu

[1] A. Vulpe, *Die Kurzschwerten, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit* . .

[2] S. Rață, *Cazanul scitic de la Iacobeni-Dângeni*, în ArhMold 4, 1966, p. 351-353

[3] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 9 (121).

[4] A. Aricescu, *Cazanul scitic de la Castelu*, în SCIV 16, 1965, 3, p. 565-570.

mai putem vorbi *stricto sensu* de geți, ci în sens generic, așa cum a fost mai târziu, extins și în izvoarele grecești.

În general, arheologia pe care o numim „tradițională" s-a mărginit în primul rând la constatarea descoperirilor și la interpretarea lor pe baza „bunului simț"; în cazul de față trebuie să înțelegem și utilizarea necritică și preferențială a izvorului istoric potrivit bunului simț arheologic. Pe scurt: se consideră a fi din ce în ce mai sigur ceea ce inițial era văzut doar ca fiind plauzibil. Este și cazul așa-numitei probleme „scitice", respectiv a unei prezențe a „sciților" concepuți ca o etnie anume, străină mediului cultural și etnic autohton, considerat a fi în principal tracic (vezi și mai sus cap. IV).

Dacă vom examina problema „scitică" prin prisma unei analize a datelor arheologice ce caracterizează Hallstattul în România, potrivit tendințelor moderne din cercetarea arheologică, vom obține un alt mod de a vedea lucrurile, fapt ce este în măsură să pună la îndoială soliditatea concepțiilor formulate până acum despre interpretarea istorică a acestei perioade.

Ceea ce am schițat mai sus ca interpretare a contrastului imaginii arheologice din perioada Basarabi cu cea a perioadei următoare, a Hallstattului târziu, este un început de abordare procesualistă: scenariului unei migrații/„invazii" scitice i se opun scenarii mai concret argumentate pe plan arheologic și al antropologiei culturale. Acestea atrag în primul rând atenția asupra transformărilor lente ale mediului înconjurător, petrecute treptat, începând de la mijlocul epocii bronzului, cu repercusiuni esențiale asupra structurilor economice, sociale și, nu la urmă, ale culturii spirituale. În această categorie se situează și scenariul transformărilor pe plan ideologic/religios, cu implicații asupra practicilor funerare. Urmând șirul acestor gânduri, s-ar putea totodată explica mai convingător și fenomenul „golirii" de locuire a Câmpiei Române în prima jumătate a secolului al VII-lea, spre sfârșitul perioadei Basarabi, și apariția, pe la jumătatea acestui veac, a necropolelor de tip Ferigile și Bârsești în zonele subcarpatice, fenomen ce a fost interpretat ca o mutare a populației spre zonele de sub munte. Vechii interpretări de ordin istoric[1] – a retragerii în zone mai ferite în fața unor presupuși invadatori – i se opune mai plauzibila explicație ce ține seama și de modificările climatice, cu implicații asupra mediului ambiant și care presupune implicit căutarea unor locuri cu mai bune condiții de obținere a mijloacelor de subzistență. Acest tip de economie a dus și la amplificarea fenomenului de transhumanță spre Dunăre, prin zonele împădurite sau de stepă, aparent nelocuite, poate acel ἔρημος pomenit de Herodot (V, 9).

Se cuvine atrasă atenția, sub forma unei prime concluzii a acestui nou mod de abordare, că a continua cu afirmații formulate pe baza relatărilor ambigue și confuze ale izvorului literar, cu scopul de a le conferi un sens credibil cu ajutorul materialului arheologic, înseamnă a face din problema „scitică", cu privire specială asupra spațiului carpato-dunărean, un mit, respectiv o falsificare de imagine a unor realități, care, procedând astfel, se lasă

[1] Propusă odinioară chiar de cel ce semnează acest capitol: *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen uber das 7. bis 5. Jh. im Donau Karpatenraum*, în Memoria Antiquitatis 2, 1970, p. 176 urm.

din ce în ce mai greu abordate în mod corect. Întreaga „problemă" scitică are și astăzi, în continuare, drept cauză, doar interpretarea istoricizantă a descoperirilor arheologice prin prisma relatărilor literare mai sus analizate. Cu astfel de metode, nu se va obține decât o imagine falsă a unei situații ce riscă să devină – a și devenit în mare măsură – un mit al istoriei secolelor VII–V a. Chr. din sud-estul Europei. Este o dominantă istorică amăgitoare, greu de evitat, mai ales de către arheologii neinițiați în disciplina criticei de text și ale începuturilor istoriografiei grecești[1].

Este limpede deci că prezența unei populații răsăritene, intrusive — cea a sciților „herodoteici" —, nu poate fi, deocamdată, luată în considerație pentru a interpreta în acest sens descoperirile arheologice de la Dunărea de Jos decât începând cu secolul al IV-lea. O serie de grupuri de morminte de inhumație, cu ceramică tipic nord-pontică apar într-o zonă restrânsă în Dobrogea și în Câmpia Brăilei. Este seducătoare ipoteza de a pune aceste descoperiri în legătură cu sciții lui Ateas din prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. Oricum, prezența efectivă a unei populații răsăritene intruse aici înainte de această epocă nu a fost atestată arheologic în mod cert la Dunărea de Jos. Posibilitatea ca printre numeroșii tumuli încă necercetați din Moldova și din răsăritul Câmpiei Române să fie și unii ce ar putea conține morminte de tip „scitic" nu trebuie însă exclusă[2].

Atribuirea grupului Ciumbrud agatirșilor se întemeiază pe relatarea lui Herodot că „de la agatirsi curge râul *Maris*" (IV, 48). Maris a fost identificat cu Marisos (la Strabon), deci cu Mureșul de azi. Dacă nu acceptăm această identitate, atunci considerăm că e imposibil să-i identificăm altundeva pe agatirsi. Faptul că grupul funerar Ciumbrud contrastează prin ritul său specific de înmormântare (inhumație) cu ritul incinerației, rit aproape exclusiv în aria considerată mai sus ca precumpănitor getică, ar putea constitui un argument că reprezintă o grupare etnică, într-o anumită măsură, diferită de cea atribuită geților. Faptul acesta este aparent în concordanță cu descrierea lor la Herodot (IV, 104): „Agatirsii...(urmează înșirarea particularităților lor: gingași, bogați în podoabe de aur, comunitatea femeilor)...cât privește celelalte obiceiuri se apropie de traci" (vezi mai sus). Cert este însă că mormintele relativ modeste din cadrul grupului Ciumbrud nu conțin nici podoabe de aur, nici nu reprezintă un tip antropologic gracil.

În ceea ce privește grupurile din nordul sau apusul ariei carpatice, grupurile Sanislău, Kuštanovice și cele din Câmpia Tisei, nu se pot formula decât vagi ipoteze. Analogiile formale ale acestor grupuri cu altele din spațiul carpato-danubian nu sunt în măsură să ne îngăduie să le atribuim neapărat unor populații nord-tracice.

[1] Cf. A. Vulpe, *Problema scitică în România*, în Identitate națională și spirit european. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani, București, 2003, p. 113–134; idem, *Migrații ca temă arheologică și istorică. Modelul Est-Vest*, în Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, 2006, p. 29-40.

[2] Vezi, de exemplu, movila de lângă Slobozia (S. Marinescu-Bîlcu, E. Rența, Gh. Matei, *op. cit.*). Despre tumulii din zona Nistrului mijlociu vezi N. Chetraru, N. Serova, *Necropola aristocrației scitice de la Dubăsari*, Chișinău, 2001.

Acestea ar fi principalele date și ipoteze care se desprind din complexa situație arheologică revelată de cercetările ultimelor decenii. A continua cu dezbaterea problemelor de identificare etnică și istorică, a reconstitui chiar unele evenimente politice, cum ar fi eventuale migrații sau infiltrații petrecute în acest spațiu în prima jumătate a mileniului I a.Chr., nu ar avea drept rezultat decât formularea unor ipoteze din ce în ce mai puțin demonstrabile. Asemenea speculații, nejustificate metodologic, au stat și mai stau încă la baza unor mituri arheologico-istorice, cum ar fi migrația cimmerienilor, cea a sciților înainte de Ateas și altele. Considerații de ordin critic ne obligă să ne limităm la cele expuse în capitolul de față.

A. Vulpe

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU, Alexandrina D., *La nécropole gète de Zimnicea*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 19–126.

ALEXANDRESCU, Petre, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în SCIV 7, 1956, 3–4, p. 319–342.

– *Ataias*, în StCl 9, 1967, p. 85–92.

– *Însemnări arheologice asupra tezaurului de la Rogozen (Bulgaria)*, în SCIVA 38, 1987, 3, p. 233–244.

– *L'Aigle et le Dauphin. Études d'archéologie pontique*, București, 1999.

ANDRIEȘESCU, Ion, *Quelques mots d'introduction, de souvenir et d'hommage*, în Revista de preistorie și antichități naționale I, 1, 1937, p. 3–9.

ARCHIBALD, Z.H., *The Odrysian Kingdom of Thrace*, Oxford, 1998.

ARICESCU, A., *Cazanul scitic de la Castelu*, în SCIV 16, 1965, 3, p. 565–570.

ARNĂUT, Tudor, *Vestigii ale sec. VII–III a.Chr. în spațiul de la răsărit la Carpați*, Chișinău, 2003.

AVRAM, Alexandru, *Legământul de la Helis (Diodor 21, 12, 2–6)*, în CCDJ 3–4, 1987, p. 185–188.

– *Gedanken über den thrakisch-geto-dakischen Adel*, în StCl 26, 1988, p. 11–26.

BABEȘ, Mircea, *Despre fortificațiile „Cetății Jidovilor" de la Coțofenii din Dos*, în SCIVA 48, 1997, 3, p. 199–236.

BERCIU, Dumitru, *Arta traco-getică*, București, 1969.

BOBČEVA, Liubka, *Trakijski nekropoli pri selata Krăgulevo i Černa, Tolbuhinski okrăg*, în IzvestijaVarna 11, 1975, p. 119–128.

BRUDIU, Mihalache, PĂLTÂNEA, Paul, *Cetatea geto-dacică de la Brăhășești (jud. Galați)*, în ArhMold 7, 1972, p. 225–240.

BRUJAKO, Igor, *Rannie kocevniki v Evrope (X–V vv. do X)*, Chișinău, 2005.

BUJOR, Expectatus, *O geto-dakijskoj kul'tere v Murigiole*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 125–141.

BUZDUGAN, Constantin, *Riturile funerare ale comunităților hallstattiene târzii din Moldova*, în AMM 2, 1980, p. 51–60.

BUZOIANU, Livia, *Civilizația greacă în zona vest-pontică și impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII–IV a.Chr.)*, Constanța, 2001.

CALOTOIU, Gheorghe, *Necropola geto-dacică de la Telești-Drăgoiești, jud. Gorj*, în Litua 3, 1986, p. 11–88.

CHOCHOROWSKI, Jan, *Die Vekerzug-Kultur*, Kraków, 1985.
CONOVICI, Niculae, *Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n.–II e.n.)*, în Istros 4, 1985, p. 71–89.
CONOVICI, Niculae, MATEI, Gheorghe, *Necropola getică de la Stelnica-Grădiștea Mare (jud. Ialomița). Raport general pentru anii 1987–1996*, în Materiale S.N. 1, 1999, p. 99–144.
CONSTANTINIU, Margareta, LEAHU, Valeriu, *Mormânt getic în preajma Bucureștilor*, în SCIV 19, 1968, 2, p. 195–209.
COTOI, Ovidiu, *Contributions to the Evolution of the Fortification Systems at the East of Carpathians during the Iron Age*, în SAA 6, 1999, p. 60–76.
CRIȘAN, Ion Horațiu, *Once more about the Scythians Problem in Transylvania*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 133–146.
DAICOVICIU, Constantin, *Il paese di Dromichete*, în Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc, Cluj, 1970, p. 97–100.
DANOV, Christo, *Altthrakien*, Berlin-New York, 1976 (= *Tracia antică*, București, 1976).
DUŠEK, Mikuláš, *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin*, Bratislava, 1966.
FERENCZI, Ștefan, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud*, în AMN 2, 1965, p. 77 (partea I); 3, 1966, p. 49 (partea a II-a); 4, 1967, p. 19 (partea a III-a); 6, 1969, p. 47 (partea a IV-a); 8, 1971, p. 28 (partea a V-a).
FLORESCU, Adrian C., *Unele considerațiuni asupra cetăților traco-getice (hallstattiene) din mileniul I î.e.n.*, în CercIstIași 2, 1971, p. 103–118.
– *Aspecte noi privind fortificațiile traco-geto-dace din a doua jumătate a mileniului I î.e.n. descoperite în Moldova*, în RMM 1, 1980, p. 11–18.
FLORESCU, Adrian, FLORESCU, Marilena, *Cetățile traco-getice din secolele VI–III a.Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani)*, Târgoviște, 2005.
FOL, Alexandăr, CHICHIKOVA, Maria, IVANOV, Totyo, TEOFILOV, Teofil, *The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari*, Sofia, 1986.
FRANCO, Carlo, *Il regno di Lisimaco. Strutture amministrative. I rapporti con la città*, Pisa, 1993.
GARDINER-GARDEN, J., *Dareius' Scythian Expedition and its Aftermath*, în Klio 69, 1987, 2, p. 326–350.
GEORGES, Pericles, *Darius in Scythia. The Formation of Herodotus' Sources and the Nature of Darius' Campaign*, în American Journal of Ancient History 12, 1987, p. 97–147.
HÄNSEL, Bernhard, *Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v.Chr. im Hinterland von Odessos an der westlichen Schwarzmeerküste*, în PZ 49, 1974, 2, p. 193–217.
ICONOMU, Constantin, *Découvertes récentes dans l'établissement hallstattien tardif de Curteni (dép. de Vaslui)*, în Dacia N.S. 23, 1979, p. 79–92.
IGNAT, Mircea, *Un nouveau groupe culturel du Hallstatt tardif sur le territoire de la Roumanie*, în SAA 7, 2000, p. 317–330.
– *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII–V a. Chr.)*, Târgoviște, 2006.
ILIESCU, Vladimir, *Contribuții la problema raporturilor scito-trace în sec. IV î.e.n.*, în Pontica 2, 1969, p. 189–198.
– *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de Jos*, în Pontica 4, 1971, p. 57–74.
IRIMIA, Mihai, *Noi cercetări arheologice în cimitirul II geto-dacic de la Bugeag*, în Pontica 2, 1969, p. 23–42.

– *Observații privind arheologia secolelor VII–V î.e.n. în Dobrogea*, în Pontica 8, 1975, p. 89–114.
– *Un mormânt tumular descoperit la Topraisar*, în Pontica 9, 1976, p. 37–56.
– *Date noi privind necropolele getice de la Bugeac, com. Ostrov, jud. Constanța*, în Thraco-Dacica 6, 1985, p. 75–85.
IRIMIA, Mihai, CONOVICI, Niculae, *Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța*, în Pontica 23, 1990, p. 81–96.
LUND, Helen S., *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*, London-New York, 1992.
LUNGU, Vasilica, *Argamum. Necropola tumulară. Săpăturile arheologice din anii 1988, 1990–1996*, în Materiale S.N. 1, 1999, p. 165–174.
MARINESCU-BÂLCU, Silvia, RENȚA, Elena, MATEI, Gheorghe, *Les recherches archéologiques de sauvetage de Ciulnitza, le département de Ialomitza (1994–1997). Le tumulus I*, în Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C. Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 15–20 septembre 1997, [Tulcea 2000], p. 149–165.
MATEESCU, Corneliu, BABEȘ, Mircea, *Cercetări arheologice și săpături de salvare la Fîntînele*, în SCIV 19, 1968, 2, p. 283–291.
MEDELEȚ, Florin, *În legătură cu expediția întreprinsă de Alexandru Machedon la Dunăre în 335 î.e.n.*, în AMN 19, 1972, p. 13–22.
MIRČEV, Milko, *Rannotrakijskijat mogilen nekropol pri s. Ravna*, în IzvestijaSofia 25, 1962, p. 97–164.
– *Trakijskijat mogilen nekropol pri s. Dobrina*, în Izvestija Varna 1, 1965, p. 33–70.
MORINTZ, Sebastian, *Novaja gal'štatskaja gruppa v Moldove*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 117–132.
– *Săpăturile de la Bîrsești*, în Materiale 6, 1959, p. 231–236; 7, 1961, p. 201–208.
MOSCALU, Emil, *Ceramica traco-getică*, București, 1983.
– *Mormântul princiar getic de la Peretu*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 59–70.
– *Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien*, în BerRGK 70, 1989, p. 131–190.
NECRASOV, Olga, *L'anthropologie de l'aire thrace (Rapport général)*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, III, Bucarest 1976, [Bucarest 1980], p. 423–444.
NÉMETI Ioan, *Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 115–144.
NESTOR, Ion, *Epoca fierului*, în Istoria poporului român, București, 1970, p. 28–36.
NICORESCU, Paul, *La campagne de Philippe en 339*, în Dacia 2, 1925, p. 22–28.
NICULIȚĂ, Ion, *Gety v. IV–III vv. do n.e.*, Chișinău, 1977.
– *Severnye frakijcy v. VI–I vv. do n.e.*, Chișinău, 1987.
– *Habitatul traco-getic de la Butuceni*, în Thraco-Dacica 17, 1996, p. 139–168
PÁRDUCZ M., *Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken*, în ActaArchHung 25, 1973, p. 27–63.
PÂRVAN, Vasile, *Getica. O protoistorie a Daciei*, în AARMSI, seria III, tom III, mem. 2, 1926, p. 113–962.
PETRE, Gheorghe I., *Necropola și așezarea din epoca fierului de la Gătejești*, în SCIVA 22, 1971, 4, p. 557–566.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, MARIN, Dinu, *Le trésor de Băiceni (dép. de Jassy)*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 105–124.

– *Certains problèmes concernant le trésor de Băiceni (dép. de Iassy)*, în Thraco-Dacica 16, 1995, p. 171–186.

PIPPIDI, Dionisie M., *Străinii de peste mări*, în DID, I. 2, București, 1965.

– *Les Macédoniens sur les Bas-Danube de Philippe II à Lysimaque*, în D.M. Pippidi, Parerga, București, 1984, p. 151–163.

POPESCU, Eugenia, *O nouă descoperire de „tip Alexandria" în așezarea de la Bălănești*, în StCom Pitești 1, 1968, p. 57–66.

POPESCU, Eugenia, VULPE, Alexandru, *Nouvelles découverts du type Ferigile*, în Dacia N.S. 26, 1982, p. 77–114.

PREDA, Constantin, *New Aspect of Early Latène Epoch in Dacia; Discovered at Alexandria*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 179–194.

RAȚĂ, Simion, *Cazanul scitic de la Iacobeni-Dângeni*, în ArhMold 4, 1966, p. 351–353.

ROSTOVTZEW, Mihail, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.

SAITTA, Giovanna, *Lisimaco di Tracia*, în Kokalos 1, 1955, p. 62–154.

SIMION, Gavrilă, *Les Gètes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siècle av. n. è.*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 143–163.

SIMION, Gavrilă, LĂZURCA, E., *Așezarea de la Beidaud*, în Peuce 7, 1980, p. 43–49

SÎRBU, Valeriu, *Cîmpia Brăilei în secolele V–III î.e.n. Descoperiri arheologice și interpretări istorice*, în SCIVA 34, 1983, 1, p. 11–41.

STOIA, Adriana, *Bemerkungen über das birituelle Gräberfeld in Chotin*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 87–104.

STRUVE, V.V., *Data johoda Darija I na skifov Pričernomorija*, în Sbornik B.D. Grekov, 1952, p. 37 și urm.

SUCEVEANU, Alexandru, *O ipoteză despre Zopyrion*, în SCIV 17, 1966, 4, p. 635–644.

– *Alexandru cel Mare*, București, 1993.

TELEAGĂ, Em., *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau, 6. Jh.–Anfang des 3. Jhs. v.Chr.*, Rahden/Westf., 2008.

TEODOR, Silvia, *Așezarea geto-dacică de la Huși-Corni*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 169–196.

TEODORESCU, Victor, PENEȘ, Marinela, *Matricea de incidență a siturilor arheologice de la Budureasca, jud. Prahova, oglindă a continuității multimilenare de viață, a unități culturale și a densității paleodemografice în zonă*, în Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova 1, 1984, p. 11–50.

TKACIUK, Mark, *Manifestări culturale din sec. V–I a.Chr.*, în Thraco-Dacica 15, 1994, p. 215–256.

TONČEVA, Gorana, *Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie de nord-est*, în Studia Thracica 5, Sofia, 1979.

VASILIEV, Valentin, *Necropola de la Băița și problema tracizării enclavei scitice din Transilvania*. în Marisia 6, 1976, p. 49–84.

– *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj, 1980.

– *Date noi despre necropola de incinerație de la sfârșitul primei vârste a fierului, descoperită la Ucioara de Sus (jud. Alba)*, în Thraco-Dacica 20, 1999, p. 181–188.

VASILIU, C. D., *Movila Răbâii (Hantepesi)*, București, 1933.

VULPE, Alexandru, *Necropola hallstattiană de la Ferigile (monografie arheologică)*, București, 1967.

– *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum*, în MemAnt 2, 1970, p. 115–213.

– *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, în Dacia N.S. 21, 1977, p. 81–112, (versiunea românească în Danubius 8–9, 1979, p. 93–122).

– *Descoperirile hallstattiene din zona Aiudului*, în Thraco-Dacica 5, 1984, p. 36–63.

– *Primele mențiuni antice despre geto-daci în lumina unei analize istorico-arheologice*, în RdI 39, 1986, 9, p. 825–834.

– *Die Kurzschwerten, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF VI, 9, München, 1990.

– *Autour de la fondation du Royaume Odryse*, în A. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation grecque et cultures antiques périferiques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, București, 2000, p. 76–82.

– *Problema scitică în România*, în Identitatea națională și spirit european. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani, București, 2003, p. 113–134.

VULPE, Alexandru, POPESCU, Eugenia, *Contribution à la conaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vîlcea-Argeș (La nécropole tumulaire de Tigveni)*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 75–111.

VULPE, Alexandru, DRÂMBOCIANU, Vasile, *Cercetări arheologice în raza comunei Năeni (Buzău)*, în SCIVA 32, 1981, 2, p. 171–194.

VULPE, Radu, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse Moldavie*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 143–164.

ZIRRA, Vlad Vintilă, *Bemerkungen zu den thrako-getischen Fibeln*, în Dacia N.S. 40–42, 1996–1998, p. 29–54.

ZIRRA, Vlad, CONOVICI, Niculae, TROHANI, George, GHERGHE, Petre, ALEXANDRESCU, Petre, GÂȚĂ, Gheorghe, ZIRRA, Vlad Vintilă, *La station gétique fortifiée de „Cetatea Jidovilor" (Coțofenii din Dos, dép. de Dolj)*, în Dacia N.S. 37, 1993, p. 79–157.

Capitolul VI

SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN ÎN SECOLELE III–II A.CHR.

a. Geto-dacii de la Dromichaites la Burebista

Modificări în tabloul etno-istoric al Daciei. Cu epoca lui Dromichaites (sau curând după) se încheie prima perioadă de înflorire economico-culturală și de afirmare politică din istoria geților sau, în sens mai larg, a geto-dacilor. O a doua perioadă de dezvoltare, adevăratul apogeu al acestei evoluții, va începe efectiv abia peste aproximativ un veac și va fi abrupt curmată de cucerirea Daciei în anul 106 p.Chr. Este vorba de epoca marcată de domniile marilor regi Burebista și Decebal, când geții și dacii aveau să constituie o veritabilă unitate etno-culturală, temporar și una politică, o forță a cărei importanță a ajuns să depășească cu mult cadrul geo-politic al spațiului carpato-dunărean. Între cele două perioade de vârf, de-a lungul secolelor III și II a.Chr., istoria Daciei ne este mai puțin cunoscută. Izvoarele narative antice care se referă la această vreme și la acest spațiu sunt rare și, în general, sărace în informații. Informațiile privind evenimente și personaje concrete se vădesc a fi insuficiente pentru o reconstituire istorică detaliată și precisă. Din fericire, ele sunt completate prin unele date oferite de descoperirile arheologice, epigrafice și numismatice, fără, totuși, ca golul de informație istorică să poată fi pe deplin compensat.

Sărăcia știrilor literare s-ar putea explica, pe de o parte, prin reducerea legăturilor lumii grecești cu spațiul nord-dunărean, ca o consecință a invaziei celtice în Balcani[1], pe de altă parte, prin criza îndelungată pe care au trăit-o regatele și orașele elenistice, urmată de căderea lor succesivă sub stăpânirea romană. În contact direct cu geții au rămas coloniile de pe țărmul vestic al Pontului Euxin, mărturie stând, între altele, câteva importante inscripții, cum sunt acelea care înregistrează cu detalii semnificative relațiile Histriei cu dinaștii băștinași Zalmodegikos și Rhemaxos[2]. La vremea respectivă romanii erau încă departe de fruntariile vestice și sudice ale Daciei, astfel că, normal, nici din acea parte nu ne putem aștepta la relatări directe cu privire la geți sau la daci. Abia către

[1] F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978, p. 161-171, K. Strobel, *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien*, I, Berlin, 1996.

[2] D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 167–221.

sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. aceștia vor ajunge să înfrunte puterea romană, ce înainta spre Dunare, și prin aceasta să intre în sfera de interes a istoricilor romani.

Sărăcia informațiilor privind istoria Daciei în secolele III–II a.Chr. pare, însă, să corespundă și unei situații obiective interne. În fapt, există indicii care arată că lumea geto-dacă traversează acum o perioadă de transformări economice și culturale, de modificare a structurilor sociale și politico-militare, în condiții istorice schimbate. Perioada anterioară (secolul al IV-lea -- începutul secolului al III-lea a.Chr.) a putut fi definită, pe îndoitul temei al izvoarelor literare și al celor arheologice, drept o vreme de dezvoltare accelerată a societății autohtone, care pășise în cea de-a doua epocă a fierului, dezvoltând o nouă formă de cultură. În chip similar fenomenului celtic Latène din centrul și vestul Europei, aici se îmbinau străvechi tradiții culturale locale cu elemente de origine greco-mediteraneană, asimilate fie prin contactul direct cu coloniile grecești sau cu Regatul macedonean, fie indirect, prin intermediul lumii sud-trace[1]. Confecționarea la roată a ceramicii, producerea și utilizarea sporită a uneltelor și a armelor de fier, manifestarea pregnantă, originală, a unei arte locale, convențional numite „traco-getică", în mormintele fastuoase și în tezaurele de aur și argint ale acestei vremi, circulația importurilor și a monedelor grecești, începuturile monetăriei „barbare" inspirată de modelele macedonene — toate sunt fapte care ilustrează din plin acest fenomen. Pe plan politic este de presupus existența unor puternice formațiuni tribale, singura mai bine cunoscută, grație surselor literare, fiind aceea condusă de regele Dromichaites. Solicitările externe, cum ar fi presiunea scitică din răsărit sau expansiunea la Dunărea de Jos a Regatului odrysilor și, mai târziu, a statului macedonean, au stimulat desigur structurarea unor asemenea forme superioare de organizare politico-militară. Nu întâmplător monumentele arheologice cele mai semnificative sub acest aspect (cetățile cu fortificații monumentale de pământ, piatră și lemn, tezaurele și mormintele „princiare") se concentrează fie în răsărit (pe Nistrul mijlociu, în bazinul inferior al Răutului, în marginea de est a Podișului Sucevei, în Podișul Central Moldovenesc), fie în sudul țării (în sud-vestul Munteniei sau, mai ales, în bazinul Jiului).

În secolele III–II a.Chr., un ansamblu de factori externi și interni a determinat criza lumii elenistice și a dus, între altele, la o scadere relativă a iradierii civilizației grecești în spațiul carpato-dunărean. Tributară acesteia, lumea sud-tracică cunoaște, la rândul ei, o perioadă de decădere politică și culturală, la care va fi contribuit, în bună măsură, pătrunderea și instalarea temporară a celților în Balcani. Pe de altă parte, începând încă din a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr., celții pătrunseseră și pe teritoriul Daciei; așa cum o arată descoperirile arheologice, ei s-au instalat pentru o bună bucată de vreme — aproape două secole — în Transilvania intracarpatică, Crișana și Banat[2]. La finele secolului al III-lea sau, mai sigur, la începutul secolului al II-lea, în părțile de răsărit ale Daciei, între Carpați și Nistru, aveau se pătrundă bastarnii, definiți în chip convergent

[1] I. Nestor, *Keltische Graber bei Medias*, în Dacia 7–8, 1937--1940, p. 159–182.

[2] Vl Zirra, *Beitrage zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în Dacia N. S. 15, 1971, p. 171–238; I H Crisan, *Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Dakern*, în Dacia N. S. 22, 1978, p. 143–154.

de izvoarele literare și de datele arheologice ca fiind o populație germanică[1]. În sfârșit, pe teritoriul Dobrogei de sud, începând cam din aceeași vreme, descoperirile arheologice și în special cele numismatice (monedele regilor Ailios, Sariakes, Tanousa, Akrosas, Charaspes și Kanites)[2] atestă prezența unor enclave scitice și explică astfel definirea Dobrogei încă din acea vreme (în decretul histrian pentru Agathocles) drept *Scythia*.

Pătrunderea și viețuirea temporară a unor populații străine pe teritoriul Daciei au contribuit, în condițiile scăderii influențelor grecești și sud-trace, la frânarea dezvoltării societății și culturii băștinașe. Chiar și în cazul celților, care aduceau cu ei o cultură (Latène) sub multe aspecte superioară celei locale, putem vorbi de un efect inhibant. Dominația militar-politică celtică în Dacia centrală și de vest a împiedicat desigur o unificare mai timpurie a geților și dacilor și a făcut ca apariția regatului lor să nu poată avea loc decât mai târziu, în secolul I a.Chr., sub Burebista. Este de remarcat și faptul că elementele care în secolele IV–II a.Chr. ilustrau superioritatea culturii celtice (ceramica de roată, metalurgia avansată a fierului și bronzului) nu au fost asimilate imediat, nemijlocit, în cultura băștinașă, deși așezările și necropolele de tip Latène aduc suficiente dovezi ale conviețuirii celor două populații. Lipsite de acum de orice semnificație etnică, aceste elemente de cultură se vor generaliza în Dacia abia după mijlocul secolului al II-lea a.Chr., atunci când celții dispăruseră ca prezență fizică din spațiul intracarpatic. Efectele instalării bastarnilor în Dacia răsăriteană ne apar cu atât mai nefavorabile, dacă avem în vedere faptul că aceștia aveau un nivel de cultură inferior celui atins de celți. Mai ales, însă, trebuie ținut seama de împrejurarea, ilustrată arheologic, că, spre deosebire de celți, bastarnii s-au dovedit a fi mai „refractari", evitând conviețuirea cu populația locală și mergând până la a o izgoni din unele zone pe care le-au luat în stăpânire. Numai așa se poate explica lipsa materialelor de tip autohton în necropolele culturii Poienești-Lukaševka și, în general, extrema raritate a siturilor și a complexelor arheologice băștinașe în aria acestei culturi. În sfârșit, deși — cu excepția evidenței numismatice — prezența scitică târzie în Dobrogea este slab documentată, putem presupune că și aici factorul alogen a stânjenit dezvoltarea normală a triburilor getice și a relațiilor lor cu orașele grecești. Sub acest aspect este semnificativ, desigur, faptul că în Dobrogea, până în prezent, a fost identificată și cercetată o singură așezare getică fortificată, de tip *dava*, cea de la Satu Nou, jud. Constanța[3], și că, în general, nu sunt cunoscute decât foarte puține așezări și înmormântări tipic getice databile în secolele III–I a.Chr.

[1] R. Vulpe, *Le problème des bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, în NÉH, 1, 1955, p. 103–119; M. Babes, *Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre*, în SCIVA 36, 1985, 3, p. 183–214; Idem, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.

[2] V Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea*, în SCIV 1, 1950, 1, p. 213–257.

[3] M. Irimia, N. Conovici, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou-„Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 115–154.

Situația consemnată aici a avut, desigur, un caracter vremelnic. Evoluția istorică ulterioară dovedește că elementul băștinaș este acela care, în cele din urmă, a supraviețuit confruntării cu elementele alogene, adesea adverse. În ciuda superiorității lor militare, în cazul celților chiar a superiorității lor culturale, în decursul a unul-două secole populațiile străine pătrunse pe teritoriul Daciei și-au pierdut poziția dominantă și, în cele din urmă, au dispărut din scena istorică, fără a lăsa urme definitorii în tabloul etno-cultural al regiunilor noastre. A fost însă nevoie de o dezvoltare cu adevărat explozivă a geto-dacilor, înainte de toate de o creștere demografică, economică și social-politică, pentru ca aceștia să revină, după o lungă eclipsă, pe primul plan al istoriei regionale și europene. Pe plan arheologic acest fenomen se manifestă printr-o evidentă restructurare culturală, în fapt prin constituirea unei noi culturi, a *culturii geto-dace „clasice"*, cel mai târziu pe la mijlocul secolului al II-lea a.Chr.[1]. Tot acum se întemeiază multe așezări de tip oppidan, denumite *dava*, adesea fortificate, reprezentând centrele economice, politico-militare și religioase ale unei societăți puternice, dinamice. Către sfârșitul secolului al II-lea – începutul secolului I a.Chr. dacii intră în scena istorică, apărând de la început ca redutabili adversari ai romanilor, iar în vremea lui Burebista creșterea puterii lor avea să atingă apogeul.

Dinaștii geți și relațiile lor cu orașele grecești din Pontul Stâng; primele mențiuni despre daci. După Dromichaites, așa cum s-a arătat deja, evenimente și nume legate de istoria geților din secolele III–II a.Chr. nu apar decât extrem de rar, fugar menționate în izvoarele literare, iar cele câteva personaje cunoscute pe baza unor documente epigrafice și numismatice sunt, mai curând, de importanță locală. Astfel, o inscripție în limba greacă, descoperită la Histria, în 1959, și datată pe criterii epigrafice în secolul al III-lea a.Chr., menționează pe *Zalmodegikos*, după nume evident un șef get, care exercita un protectorat apăsător asupra coloniei milesiene[2]. Inscripția este un decret în onoarea celor trei soli „trimiși la Zalmodegikos în privința ostatecilor"; ei „au călătorit prin țară dușmană și — înfruntând primejdii de tot felul și dând dovadă de cea mai deplină râvnă — au adus înapoi ostaticii (fiind aceștia la număr peste șaizeci), convingându-l totodată pe Zalmodegikos să restituie cetății veniturile.." (ISM I, 8). Rezultă de aici că, având posibilitatea de a controla prin forță sursele de venituri ale Histriei (în primul rând recoltele din teritoriul rural, dar, probabil, și pescuitul la gurile Dunării) și reținând un neobișnuit de mare număr de ostatici, Zalmodegikos va fi obținut periodic de la histrieni plata unui tribut. Mai departe, este permisă presupunerea că Zalmodegikos era căpetenia unui trib sau al unei uniuni tribale getice din jumătatea nordică a Dobrogei sau/și, eventual, de pe celălalt mal al Dunării; el dispunea, evident, de forța necesară pentru a constrânge Histria la plata unor sume de bani sau a unor daruri în natură, în caz contrar putând pustii teritoriul rural al orașului sau împiedica pescuitul și navigația pe apele fluviului.

[1] M. Babeș, *Le stade actuel des recherches sur la culture géto-dace à son époque de développement maximum (IIe siècle av. n. è. - Ier siècle de n. è.)*, în Dacia 23, 1979, p. 5–19.

[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 167–185.

În aceeași zonă de nord a Dobrogei, câteva descoperiri monetare datând, de asemenea, din secolul al III-lea a.Chr., poate chiar din prima sa jumătate, atestă existența unui alt dinast local, pe nume Moskon. Nici despre acesta nu există alte atestări (izvoare), dar însuși faptul că un șef local ajunsese a bate monedă de argint cu efigia (prevăzută cu diademă) și cu numele său, însoțit de titlul de „basileus"[1], ilustrează posibilități economice deosebite, un stadiu superior de organizare socială și o conștiință de sine politică corespunzătoare.

Către 200 a.Chr., o epigrafă histriană de o valoare documentară excepțională — decretul în cinstea lui Agathokles, fiul lui Antiphilos (ISM I, 15) — ne introduce, cu mai multe detalii, în relațiile complicate și schimbătoare dintre orașele grecești și diferiții „barbari" care le înconjurau. Din acest decret aflăm că, printr-o diplomație activă (solii) și prin daruri regulate (în principal un tribut, *phoros*), Histria și alte orașe grecești din Dobrogea (numită aici pentru prima oară *Scythia*) obținuseră „oblăduirea", respectiv protecția militară a *regelui Rhemaxos* împotriva tracilor conduși de *Zoltes*. Aceștia din urmă, traci și nu geți, venind probabil dintr-o regiune situată imediat la sud de Dobrogea, atacau în chip frecvent orașele grecești (este amintit asediul Bizonei) sau se limitau la jefuirea teritoriului lor rural, punând în grav pericol o principală sursă de existență a coloniștilor („... traci în număr mare atacau orașul și teritoriul, când grânele stăteau să dea în pârg..."). În aceste situații, histrienii erau nevoiți fie să plătească pacea cu aur („... rânduit de cetățeni să răscumpere după putință teritoriul și recolta, <Agathokles> i-a convins pe Zoltes și pe traci, cu preț de 600 de galbeni, să nu pătrundă în teritoriu, nici să se apropie de oraș, ceea ce a îngăduit cetățenilor să rămână stăpâni pe toate grânele de pe ogoare"), fie să se apere cu forțele proprii („... fiind ales căpetenie a arcașilor și strângând oșteni cu plată, Agathokles a știut să păzească țarinile, dând putință fiestecăruia să-și strângă grânele fără vătămare.."). *In extremis*, ei apelau la un personaj mai puternic, Rhemaxos (numit în inscripție *basileus*, spre deosebire de Zoltes care era doar *archon*, căpetenie), care, după cei mai mulți cercetători, va fi fost șeful unei importante formațiuni tribale din stânga Dunării, din Câmpia Munteniei sau din sudul Moldovei, eventual din Bugeac. Deși numele lui Rhemaxos, ca și al fiului său Phradmon(?), a fost considerat de unii autori ca fiind de origine iraniană, cel mai probabil este că această formațiune tribală era una băștinașă, getică, poate chiar succesoarea „regatului" lui Dromichaites, de la începutul aceluiași secol[2]. Măsura autorității politice și a puterii militare a lui Rhemaxos este dată nu numai de desemnarea sa în inscripția de la Histria drept *„basileus"* (ca și Dromichaites și, mai târziu, Burebista, în izvoarele respective), ci și de capacitatea sa reală de a controla de la distanță, de dincolo de Dunăre, orașele grecești din Dobrogea, la nevoie de a le apăra. Astfel, plătind tributul, Agathokles a obținut de la Rhemaxos o

[1] C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 180–182; Idem, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 176–177.

[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 186–221; I.I. Russu, *Zoltes și Rhemaxos (Traci, sciții și Histria în sec. III–II î.e.n.)*, în Apulum 6, 1967, p. 123–143.

sută de călăreți „spre paza cetății", iar ulterior, de la Phradmon alți șase sute, „care, întrecând oastea vrăjmașilor, au înfrânt pe căpetenia acestora Zoltes". Din inscripția histriană reiese cu claritate că Rhemaxos a fost un personaj istoric important; dacă numele său nu apare și în alte izvoare contemporane sau mai târzii, acest lucru se datorează împrejurării că el nu a avut ocazia de a fi angajat în evenimente istorice majore, în această perioadă de reflux al interesului lumii elenistice pentru regiunile de la Dunărea de Jos și din Carpați.

Atunci, ca și în alte epoci, autorii antici erau mai curând interesați de faptele unor neamuri străine, de obicei războinice, care intraseră recent în scena istorică, iar băștinașii se bucurau de o anumită atenție doar în măsura în care participau la evenimente determinate sau legate de istoria acestora. Astfel, antrenați probabil în expedițiile bastarne din Balcani, „geții din nordul Istrului" sunt menționați de Appian (*Historia Romana [Macedonia]* 18,1–3) ca mercenari angajați de regele macedonean Perseu în anul 168 a.Chr. Chiar dacă la mijloc ar fi o confuzie și șeful get Clodios, pomenit de Appian, nu ar fi altul decât bastarnul Clondicus, menționat în împrejurări similare de Titus Livius (XLIV, 26–27), participarea geților la această expediție sud-dunăreană rămâne foarte probabilă.

De prezența bastarnilor în spațiul Daciei se leagă și episodul regelui dac Oroles din istoriile lui Trogus Pompeius (*apud* Iustinus, XXXII, 3, 16). Multă vreme s-a crezut și unii cercetători încă mai cred, că luptele lui Oroles cu bastarnii ar fi avut loc în jurul anului 200 a.Chr. și că, deci, am avea aici de-a face cu cele mai timpurii evenimente din istoria *dacilor*. De asemenea, s-a crezut că pasajul corespunzător din *Prologi*, în care se vorbește despre *„incrementa Dacorum per Rubobosten regem"*, s-ar referi la aceeași perioadă timpurie (ipoteză susținută, între alții, de C. Brandis, R. Werner, C. Daicoviciu, I. Glodariu)[1] (vezi și cap. VIII, p. 667 și urm.). Semnatarul acestor rânduri consideră totuși că atât analiza critică a sursei, cât și o evaluare mai realistă a istoriei Daciei în ultimele secole ale erei vechi arată că aceste evenimente ar trebui plasate în vremea lui Burebista (Rubobostes fiind o formă coruptă a numelui marelui rege), singura perioadă când se poate vorbi pe bună dreptate de o mare creștere a puterii dacilor[2].

Intrarea dacilor în scena istorică și ridicarea generală a geților, a dacilor și a triburilor înrudite la rangul unei mari forțe politico-militare a fost însă un proces care trebuie să fi început încă înainte de Burebista. După o îndelungată epocă de relativă tăcere a izvoarelor, către sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. dacii sunt menționați pentru întâia

[1] C. Daicoviciu, *Rubobostes = Burebistas ?*, în AMN 6, 1969, p. 459–463; I. Glodariu, *Bemerkungen uber einen Dakerkönig*, în AMN 7, 1970, p. 501–505; cf. și A. Vulpe, *Despre un pasaj din Istoriile Filipice ale lui Pompeius Trogus Prologus XXXII. O contribuție arheologică*, în Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, seria IV, tom XXIII, 1998, p. 181–187.

[2] Vl. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes ? Zu Trogus Pomp. Prol. XXXII*, în StCl 10, 1968, p. 115–122; Idem, *Wann lebte König Oroles ? Zu Iustin 32, 3, 16*, în AUB, Limbi clasice 19, 1970, p. 9–15; M. Babeș, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur...*, p. 168; V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, 2000, p. 230–236.

oară, atunci când atacă ținuturile de la sud de Dunăre, pe care romanii căutau să le ia sub control. Pericolul roman tot mai acut pare să fi reprezentat stimulentul extern al procesului de constituire a unor formațiuni politice dace sau geto-dace puternice și stabile. Astfel, între anii 109–106 a.Chr. atacul dacilor și al scordiscilor celtici a fost respins de proconsulul Macedoniei, M. Minucius Rufus (Frontinus, *Stratagemata* II, 4, 3: „Fiind strâmtorat de către scordisci și daci, care erau mai mulți la număr..."). Trei decenii mai târziu, în anul 74 a.Chr., sub comanda altui guvernator al Macedoniei, C. Scribonius Curio, oștile romane ajungeau pentru întâia oară la fruntariile Daciei, fără însă a avea curajul să pășească mai departe, după mărturia lui Florus (I, 39, 6).

Cultura populației băștinașe în secolele III–II a.Chr. Între al doilea sfert al secolului al III-lea și până către mijlocul secolului al II-lea a.Chr. spațiul Daciei cunoaște o fază de tranziție, ilustrând în forme specifice trecerea de la cultura getică timpurie din secolele anterioare spre cultura geto-dacă „clasică" din secolele II a.Chr.–I p.Chr. Condițiile general-istorice care au determinat această evoluție au fost deja evocate în paginile de mai sus, dar nu este inutil a sublinia, încă o dată, efectul inhibant al reducerii legăturilor tradiționale cu lumea greacă și, pe de altă parte, al pătrunderii unor populații străine care și-au impus dominația în anumite zone, împiedicând dezvoltarea normală, uniformă, de sine stătătoare, a lumii geto-dace și a culturii ei.

Este știut că în cursul primei jumătăți a secolului al III-lea a.Chr. o serie de așezări fortificate din spațiul extracarpatic (de exemplu, Arsura, Moșna, Stâncești, Brăhășești în Moldova; Butuceni, Mateuți, Saharna Mare în Basarabia; Orbeasca, Trivalea Moșteni în Muntenia; Coțofenii din Dos, Bâzdâna în Oltenia; Mahmudia în Dobrogea) sunt părăsite definitiv sau pentru o bună bucată de timp. Fenomenul este mai pregnant în necropole, care, aproape fără excepție, încetează a mai fi utilizate la începutul sau, cel mai târziu, la mijlocul secolui al III-lea a.Chr. (Slobozia-Onești, Poienești, Dănceni, Hansca, Brăilita, Stelnica, Enisala, Murighiol, Telița etc.). În același timp dispar și mormintele „princiare", cu fastuoasele lor piese de argint realizate în așa-numitul stil „traco-getic". Toate aceste fapte indică schimbări importante în viața populației autohtone, fără ca în regiunile menționate să fie evidentă intervenția nemijlocită a unui factor extern. Lucrurile stau altfel în Transilvania, unde, în a doua jumătate a secolui al IV-lea a.Chr., apar primele monumente celtice, care se vor înmulți considerabil în cursul secolului următor. În Moldova, la începutul secolului al II-lea a.Chr., la o oarecare distanță de timp de la încetarea cetăților și necropolelor din acest spațiu, apare cultura Poienești-Lukaševka atribuită bastarnilor.

Și totuși, în ciuda factorilor externi amintiți și a importantelor schimbări în tabloul cultural al spațiului carpato-dunărean, viețuirea populației autohtone poate fi urmărită, fără lacune esențiale, de-a lungul secolelor III–II, atât în stratigrafia unor importante stațiuni, cât și în tipologia artefactelor (ceramică, unelte și ustensile, podoabe etc.) descoperite acolo. Astfel, perioadei ce ne interesează aici îi corespund în marea așezare de la Zimnicea nivelele 3 și parțial 4, atestând reluarea vieții după o distrugere ipotetic

plasată în vremea conflictului dintre Dromichaites și Lysimach. Deși din suprafața totală, de peste un hectar, a „Cetății" nu a fost explorată decât o mică parte, observațiile stratigrafice făcute de Alexandrina D. Alexandrescu arată că, după incendiul din nivelul 2, locuitorii întorși au procedat la nivelarea terenului și au ridicat noi locuințe în tehnica tradițională (nivelul 3). Acum însă așezarea nu ar mai fi fost fortificată, ca în perioada anterioară, iar formele de viață erau și ele mai modeste. În ceramica acestei perioade s-au constatat unele forme specifice pentru zona subcarpatică, pe care, atunci când se vor fi retras vremelnic din calea oștirii macedonene, locuitorii davei de la Zimnicea au putut să le împrumute de la vecinii lor situați mai la nord. Cea de-a treia locuire de la Zimnicea pare a fi luat sfârșit pe la începutul secolului al II-lea a.Chr., tot printr-un incendiu, dar de proporții mai reduse. Așezarea ar fi fost imediat reconstruită și pare chiar să-și fi mărit întinderea. Descoperirile din nivelul 4 sugerează acum o tendință spre forme superioare de cultură materială, ilustrată între altele de creșterea procentuală a ceramicii lucrate la roată și de utilizarea țiglelor la acoperirea caselor[1].

Continuarea viețuirii a fost constatată și în unele mari cetăți de pământ din Moldova, care au durat până la sfârșitul secolului al III-lea a.Chr. Astfel, cele mai târzii urme de locuire din cetatea de la Cotnari au fost datate de conducătorul săpăturilor, Adrian C. Florescu, în cursul secolului al III-lea, eventual chiar la începutul secolului al II-lea a.Chr.; împrejurarea că locuințe din această fază târzie au fost amenajate în șanțul cetății arată că, la data respectivă, fortificația atât de meșteșugit construită în secolul al IV-lea, nu mai funcționa[2].

Săpăturile întreprinse în ultimele trei decenii în cetatea de la Bunești-Averești (jud. Vaslui) au adus și ele mărturii în același sens. În arealul fortificat al cetății, de cca 6 ha, au fost descoperite peste 50 de locuințe, două tezaure de podoabe, trei depozite de unelte și ustensile din fier, un depozit de obiecte de cult, din lut, precum și numeroase obiecte ceramice și metalice cu o certă relevanță cronologică, toate databile în mare în secolele IV–III a.Chr. În chip special trebuie menționată descoperirea unui număr de opt fibule Latène (șapte de tip B2 și una C1), care acoperă în întregime secolul al III-lea a.Chr. și dovedesc prelungirea locuirii de la Bunești până aproape de momentul sosirii bastarnilor în acest spațiu (fig. 93/1–5). Lipsa descoperirilor de tip Poienești-Lukaševka și a unor urme evidente de distrugere ne împiedică să punem cu certitudine încetarea locuirii pe seama bastarnilor. Și totuși, fastuoasa diademă de aur descoperită la Bunești (pl. 34), tezaurele și depozitele deja amintite, ca și cantitatea mare de ceramică întregibilă creează impresia că populația a părăsit cetatea în grabă, în fața unui pericol iminent, fără să mai poată reveni pentru a-și recupera avutul. Importantă este și descoperirea la Bunești a 14 monede de

[1] A D. Alexandrescu, *Autour des fouilles de Zimnicea*, în Thracia III, 1974, p. 56–58.

[2] A C Florescu, *Unele considerațiuni asupra cetăților traco-getice (hallstattiene) din mil. I î.e.n. de pe teritoriul Moldovei* în CercIstIași 1971, p. 103–118.

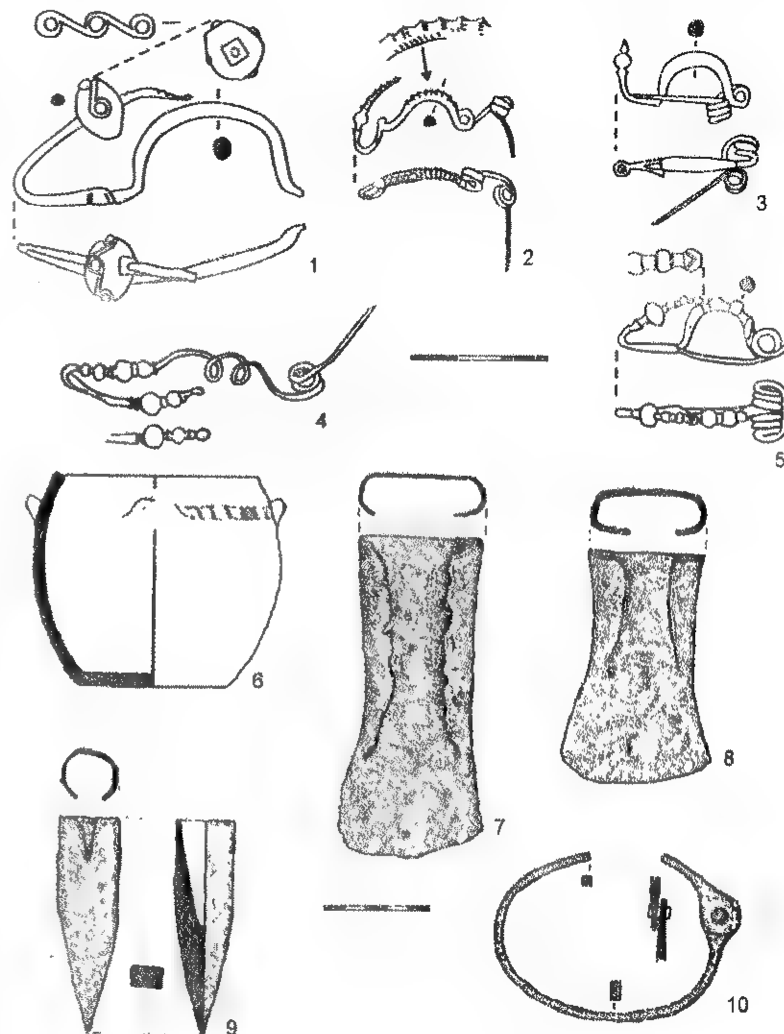

Fig. 93 Cetatea getică de la Bunești-Averești (jud. Vaslui): 1-5 fibule de tip Latène; 6-10 depozit de obiecte din fier.

tip Huși-Vovriești, care se arată astfel a fi, foarte probabil, emisiuni locale, pre-bastarne, databile în secolul al III-lea a.Chr.[1].

În afară de cetățile amintite, în spațiul Daciei au fost identificate și așezări mai mărunte, cu inventar modest, care pe baza unor „importuri" celtice sau bastarne pot fi datate în secolele III–II a.Chr. Din Muntenia poate fi amintită așezarea de la Sărata-Monteoru, iar din sudul Moldovei cea de la Căbești, ambele datate cu fibule Latène. În această din urmă zonă, de altfel, fibule de același fel și datând din aceeași vreme au apărut și în marea așezare de la Poiana, pe Siret. Începuturile unor așezări care vor fi cu adevărat importante abia în epoca clasică ar putea fi și ele plasate în secolele III-II. La Cetățeni această datare este oferită de o monedă a regelui macedonean Antigonos Gonatas (277–239 a.Chr.) și de o fibulă cu arcul modelat în formă de 8, iar la Cârlomănești de o fibulă Latène C1. În Moldova de nord, locuiri geto-dace pre-bastarne sunt atestate pe „Cetățuia" de la Cucuteni (cu fibule Latène B2 și C1), la Glăvănești și Zvoriștea (datate cu ceramică celtică), precum și la Lunca Ciurei, unde studiul materialului ceramic permite separarea clară a două locuințe getice pre-bastarne de celelalte șapte, care aparțin culturii Poienești-Lukaševka. În aceeași zonă, unele așezări autohtone (Băiceni și Cucorăni) par să-și continue existența în vremea prezenței bastarnilor, așa cum o arată formarea a două nivele distincte de locuire: primul cu material ceramic exclusiv local și al doilea conținând în plus unele fragmente de tip Poienești-Lukaševka. Este interesant de reținut că, în ambele așezări menționate, în nivelul inferior se întâlnesc doar locuințe ușor adâncite, iar în cel superior exclusiv locuințe de suprafață, fapt ce ar putea ilustra o anumită evoluție a tipului de locuință în cursul secolelor III–II a.Chr.[2].

În alte condiții istorice, în Transilvania sunt cunoscute relativ numeroase așezări în care ceramica băștinașă se asociază, în diferite proporții, cu olăria și alte produse tipic celtice (Morești, Ciumești, Mediaș, Sebeș etc.)[3]. Mai bine cercetată este așezarea de la Morești („Podei"), unde Kurt Horedt a descoperit, în anii 1951–1956, șase bordeie, dispuse în două șiruri și distanțate la cca 10 m unul de altul. În toate aceste locuințe, ca și în stratul de cultură, predomină ceramica băștinașă lucrată cu mâna, cu forme comune întregii Dacii anterior epocii „clasice". Ceramica celtică a apărut doar în trei locuințe, iar în strat s-au găsit și câteva fragmente ceramice de tip Poienești-Lukaševka, de pus pe seama unei încercări de pătrundere a bastarnilor în Transilvania. Datarea așezării de pe „Podei" până către începutul secolului al II-lea a.Chr. este asigurată de materialele de

[1] V.V. Bazarciuc, *Tezaurul geto-dacic de la Bunești (jud. Vaslui)*, în SCIVA 32, 1981, 4, p. 563–570; Idem, *Cetatea geto-dacică de la Bunești, jud. Vaslui*, în SCIVA 34, 1983, 4, p. 249–273; Idem, *Noi descoperiri în cetatea geto-dacică de la Bunești (jud. Vaslui)*, în SCIVA 38, 1987, 1, p. 33–39.

[2] M. Babeș, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur...*, p. 30–31; S. Teodor, *Regiunile est-carpatice ale României în secolele VI–I d.Hr. Considerații generale și repertoriu arheologic*, București, 1999, p. 22 și urm.; Idem, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, în ArhMold 8, 1975, p. 121–201.

[3] K. Horedt, *Mittellatènezeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, în Studien aus Alteuropa 2, Köln-Graz, 1965, p. 54–75; I.H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966.

tip Latène descoperite acolo: ceramica cu grafit, o fibulă de tip Latène C1, fragmente de brățări de sticlă, o zăbală etc.[1].

Mai complicată este problema necropolelor băștinașe, care în perioada dată sunt reprezentate printr-un număr mult redus față de perioada anterioară. Se poate spune chiar că tendința care avea să ducă practic la dispariția/absența necropolelor în perioada „clasică" se manifestă încă de acum. Singura excepție demnă de reținut o constituie situl de la Zimnicea, unde s-a făcut dovada certă a continuării folosirii necropolei de pe „Câmpul Morților" de-a lungul acestei perioade de tranziție și chiar în faza de început a epocii „clasice", până în prima jumătate a secolului I a.Chr. Folosind drept indicatori cronologici fibulele de tip Latène C și o serie de forme ceramice asociate, 15 din cele 166 de morminte cercetate au putut fi datate la sfârșitul secolului al III-lea și în secolul al II-lea a.Chr. Dintre acestea zece pot fi atribuite tranziției, în care mormintele tumulare „principale" au dispărut, dar se practică în continuare forma tradițională de înmormântare: incinerația în urnă. Alături de oasele calcinate, în urne (vase lucrate de mână sau la roată, prezentând unele forme noi) se depuneau piese de port și podoabă, unele obiecte de uz casnic și, extrem de rar, arme. Cea mai frecventă piesă de port o constituie fibula; sub influența unei mode care a cuprins întregul continent, și la Zimnicea, în perioada dată, fibula de tip tracic a fost înlocuită de fibula de tip Latène C (fig. 94)[2].

Înmormântarea în urnă, alături de aceea cu depunerea resturilor cinerare în groapă, o întâlnim în aceeași vreme și în părțile centrale și vestice ale României (Transilvania intracarpatică, Banat, Crișana, Sătmar), încadrate temporar în aria de răspândire a culturii celtice Latène. Într-o serie de necropole, precum cele de la Apahida, Ciumești, Fântânele sau Pișcolt, se întâlnesc morminte de incinerație în care, alături de ceramică celtică și piese de inventar de tip Latène, apar vase lucrate de mână, de certă factură locală[3] (fig. 95).

Deosebit de important pentru caracterizarea culturii băștinașe din secolele III–II a.Chr. este, într-adevăr, studiul ceramicii. Ea se caracterizează prin perpetuarea unor tipuri și variante de veche tradiție hallstattiană locală. În perioada la care ne referim, ca urmare a reducerii contactelor cu lumea elenistică, se observă scăderea frecvenței sau chiar dispariția unor forme de origine grecească, lucrate la roată, și concomitent revenirea unor forme mai vechi, lucrate de mână, cum ar fi oala-sac, oala-clopot și oala-borcan. În domeniul pieselor de port și de podoabă, al armelor și al uneltelor se remarcă, pe de altă parte, utilizarea tot mai frecventă a tipurilor Latène. Un exemplu grăitor îl constituie înlocuirea

[1] K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, p. 35–52.

[2] A.D. Alexandrescu, *Mormintele din perioada mai târzie a necropolei getice de la Zimnicea (jud. Teleorman)*, în Crisia 2, 1972, p. 15–26; Eadem, *La nécropole gète de Zimnicea*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 19–126; M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 8.

[3] I.H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești...*; Idem, *Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Dakern*, în Dacia N. S. 22, 1978, p. 143–154.

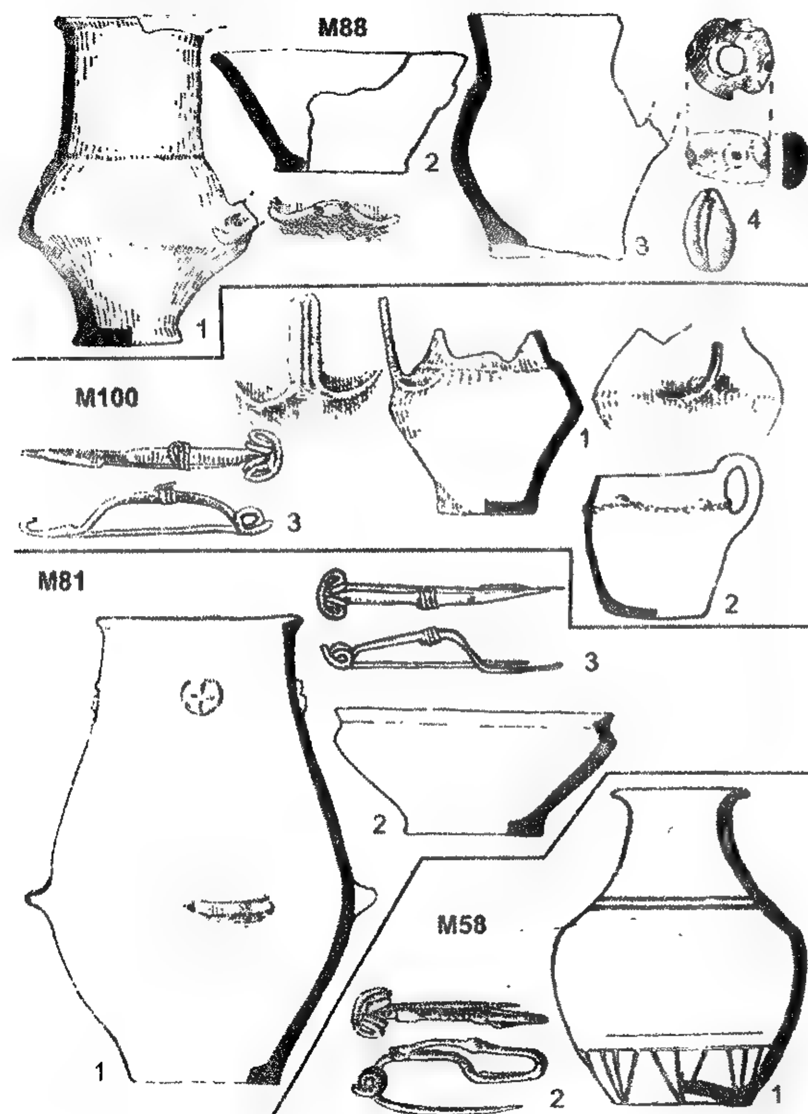

Fig. 94 Morminte din sec. III-II a. Chr din necropola de la Zimnicea (după A. D. Alexandrescu). Scări diferite.

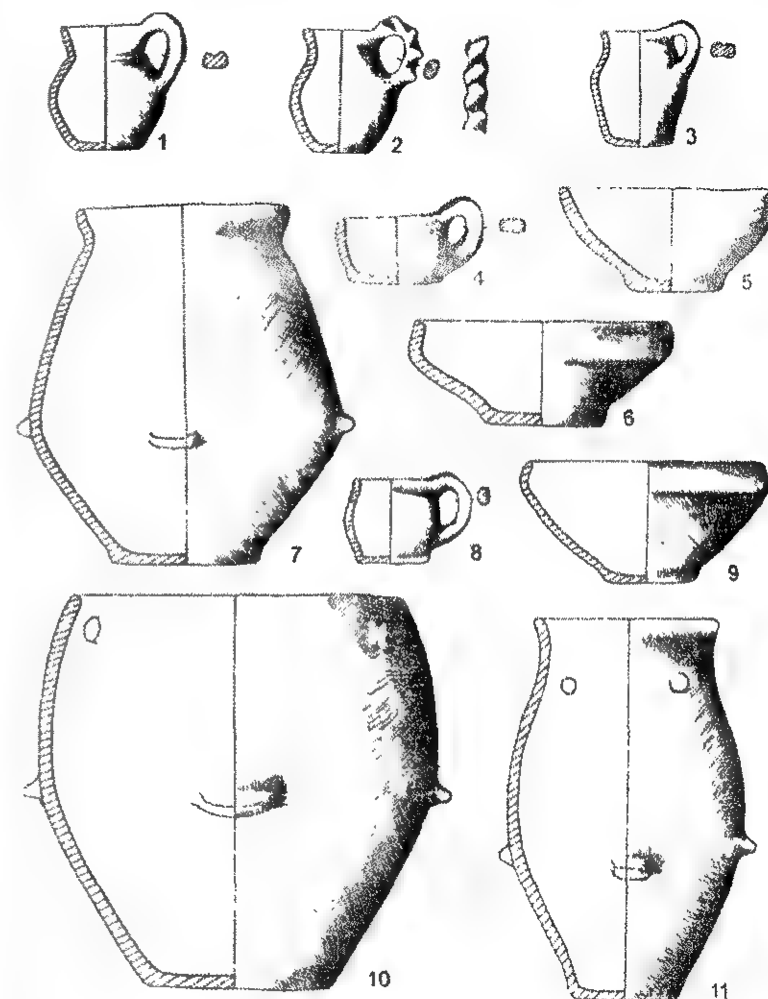

Fig. 95 Ceramică de factură locală din necropola de la Fântânele, jud. Bistrița-Năsaud (după I. H. Crișan). Scări diferite.

fibulelor de tip tracic de către fibulele de tip Latène, așa cum s-a constatat în necropola de la Zimnicea (fig. 94) sau în cetatea de la Bunești (fig. 93/1–5).

În sfârșit, un domeniu important și original al culturii din Dacia, care necesită o tratare specială îl constituie monetăria și circulația monetară[1]. Aici este necesar să amintim că încă înainte de sfârșitul secolului al IV-lea și, oricum, în prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr., în spațiul nord-dunărean au circulat tetradrahmele lui Filip al II-lea al Macedoniei, precum și emisiunile postume de acest tip; concomitent sau imediat ulterior au circulat și monedele lui Alexandru cel Mare, Filip al III-lea Arideul, Lysimach, împreună cu alte monede grecești. În principal după modelul monedelor lui Filip al II-lea, încă de la sfârșitul secolului al IV-lea – începutul secolului al III-lea a.Chr., în spațiul Daciei au început să fie emise monede „barbare" de argint, atribuite azi în parte geților, dar în special celților transilvăneni. Pe lângă funcția sa economică, moneda avea în această vreme, poate chiar predominant, și o funcție social-politică. Monedele „barbare" sunt emisiuni ale unor triburi sau uniuni tribale ajunse pe o treaptă avansată de evoluție. Ele reflectă stabilitatea și forța acestor formațiuni și exprimă, totodată, veleitățile politice ale conducătorilor lor. Cândva în secolul al III-lea a.Chr., un astfel de conducător din nordul Dobrogei, „basileul" Moskon își înscrie chiar numele pe monedă: ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΟΣΚΩΝΟΣ.

b. Celții în spațiul carpato-dunărean

Caracterizare generală. După mai bine de un veac de cercetări și dezbateri, arheologii și istoricii sunt astăzi de acord că pătrunderea și așezarea celților pe teritoriul vechii Dacii constituie un fapt în egală măsură incontestabil, ca și rolul pe care ei l-au jucat pentru o vreme în evoluția istorică și culturală a acestui spațiu (v. și cap. IV, p. 428). Fluctuația opiniilor, de la începuturile stângace din a doua jumătate a secolului al XIX-lea la actuala cercetare românească, se explică prin totala insuficiență, practic absența oricărei informații literare precise, relevante, împrejurare de natură să plaseze această problemă aproape exclusiv în câmpul de investigație al arheologiei. Se poate chiar afirma că, fără descoperirile arheologice și numismatice, chiar și simpla prezență a celților în Dacia ar sta sub semnul îndoielii. Acumularea, studiul și interpretarea acestor descoperiri au constituit însă un proces de durată, cu evoluții contradictorii, corespunzătoare etapelor succesive de maturizare a arheologiei românești.

La începuturi, în anii '70 ai secolului al XIX-lea, stau exprimările confuze ale arheologului amator Cezar Bolliac, care, analizând propriile descoperiri, în principal ceramica, din stațiunile geto-dace de la Piscu Crăsani și Zimnicea, vorbea de o „caracteristică celtă" și de „stilul daco-celt". Dar, deja în prima operă de erudiție a arheologiei noastre, *Dacia înainte de romani* (1880), Grigore Tocilescu critica această orientare, ce limita studiul comparativ al olăriei din Dacia la „lumea celtă". Pornind de aici, discuția asupra rolului celților în istoria Daciei antice avea să preocupe mereu pe arheologii români. Ea are o deosebită pondere în încercarea lui Vasile Pârvan de a explica succesul procesului de romanizare în Dacia prin influența celtică, care ar fi mediat influențe masive venite din Apus: „Civilizația celtică, așa de înrudită cu cea romană prin îndoitul ei izvor de inspirație, elenic și italic, este astfel o introducere la romanism, trăită de geți efectiv, până în straturile cele mai adânci ale populației, cu două secole înainte de venirea primilor negustori romani"[1]. Este greu de înțeles, cum a ajuns clasicistul Pârvan, într-o vreme de reflux a modei celtizante, să acorde prioritate culturii celtice, pe care localnicii ar fi împrumutat-o „așa de bucuros și de complet" și să vorbească de „excluderea aproape totală chiar a influenței elenistice"[2]. Cel care putea să aprecieze cel mai bine vechimea și amploarea acțiunii factorului elen în Dacia expunea acum o teorie care contrazicea într-un anumit grad vechile sale opinii și care, la rândul său avea să fie contrazisă de cercetările ulterioare. În chipul cel mai clar, critica poziției lui Pârvan și, totodată, o nouă viziune, mai nuanțată, asupra genezei culturii geto-dace aveau se fie formulate de elevul său Ion Nestor, la un deceniu după dispariția Magistrului: „Se poate într-adevăr dovedi că, împotriva teoriei expuse de Vasile Pârvan în *Geticele* sale, cultura dacică a epocii Latène nu s-a dezvoltat sub influența și abia din cultura celtică, ci mai mult ca un fenomen paralel acesteia, din tradiții hallstattiene, sub puternică influență sud-tracică și grecească"[3]. Arheologia românească postbelică a mers, în esență, pe linia lui Nestor, fără ca aceasta să ducă la o scădere a interesului pentru cultura celtică Latène. Dimpotrivă, în ultima jumătate de secol s-au făcut săpături și descoperiri importante, care au dus la o mai bună cunoaștere a prezenței celtice în Dacia și la o mai clară înțelegere a relațiilor dintre celți și populația băștinașă[4].

Baza documentară. Cum s-a arătat mai sus, nu există *izvoare literare* care să relateze nemijlocit despre celții din Dacia, în chiar vremea prezenței lor acolo. Abia mult mai târziu, în secolul al II-lea p.Chr., cu referire probabil la epoca lui Augustus, Ptolemeu (*Geographia* III, 8, 3) menționează printre populațiile din Dacia pe celții anarți și teurisci: „Locuiesc Dacia în partea cea mai de miazănoapte, dacă începem de la apus: anarții și teuriscii și costobocii, iar dedesubtul lor...". Ptolemeu consemnează aici o situație mai veche, dar oricum ulterioară expansiunii din vremea lui Burebista, care a împins hotarele „puterii" sale spre vest până la Dunărea Mijlocie și la Pădurea Hercinică (*Hercynia Silva*),

[1] C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană...*; pentru răsăritul Daciei, vezi V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990.

[1] V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 724.

[2] *Ibidem*, p. 696.

[3] I. Nestor, *Keltische Gräber bei Medias...*, p. 178.

[4] V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumești*, I, Baia Mare, 1967; Idem, *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României*, în Satu Mare, Studii și comunicări 4, 1980, p. 39–78; I. Nemeti, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare*, în Thraco-Dacica 9, 1988, p. 49–73; 10, 1989, p. 75–114; 13, 1992, p. 59–112; 14, 1993, p. 117–129.

înglobând într-o Dacie lărgită unele triburi celtice din nordul bazinului Carpatic, printre care desigur și anarții (cf. Caesar, *De bello Gallico* VI, 25, 1–2: *„. .ad fines Dacorum et Anartium...“*). Strabon ne oferă și el detalii importante despre aceste evenimente, despre războaiele lui Burebista cu boii și tauriscii, care au extins temporar spre apus granițele Daciei. Din păcate, cum se vede, nici un izvor scris nu se referă la perioada anterioară domniei lui Burebista, respectiv la celții care — așa cum o arată descoperirile arheologice — s-au instalat și au viețuit în secolele IV–II a.Chr. în chiar spațiul central al Daciei. Incertă este și determinarea drept celți a britolagilor, așezați de Ptolemeu (III, 10, 7) undeva în sudul spațiului dintre Hierasos (Siret) și Tyras (Nistru), „mai sus de peucini“; după Pârvan, numele lor autentic, indicând originea celtică, ar fi fost „britogallii“ sau „brigolatii“[1]. Tot la Ptolemeu (III, 5, 15) întâlnim localizate pe Nistru („sub fluviul Tyras, lângă Dacia“) patru localități cu nume de rezonanță celtică: Carrodunum, Maetonium, Vibantavarium și Eractum, pe care Pârvan le considera drept „burguri de apărare și pradă“ întemeiate de celți. În aceste regiuni din estul Daciei lipsesc însă complexele arheologice de tip Latène (așezări, necropole) care să ateste o prezență celtică efectivă, astfel că datele lui Ptolemeu trebuie privite cu prudență. La fel, în Dobrogea lipsesc acele urme arheologice consistente care să ilustreze o pătrundere efectivă a celților și să explice prezența unor toponime mai mult sau mai puțin sigur celtice, atestate însă abia în epoca romană (Noviodunum, Aegyssus, Arrubium).

În schimb, o statistică recentă înregistrează în regiunile centrale și de vest ale României 278 de *descoperiri arheologice* care pot fi atribuite culturii Latène celtice. În alte cca 60 de cazuri există un anumit grad de incertitudine în privința atribuirii culturale. Dintre descoperirile sigure 67 sunt de caracter funerar, iar 107 sunt așezări, dar cele mai multe — peste o sută — sunt piese Latène izolate, fără indicații privind contextul arheologic de descoperire[2]. La acestea se mai adaugă numeroase descoperiri monetare — tezaure și monede izolate —, care, într-o anumită fază a cercetării, au fost definite ca geto-dace, dar care acum sunt tot mai convingător puse în legătură cu prezența celților în Transilvania[3].

Răspândirea. Descoperirile de tip celtic în discuție sunt răspândite în două mari regiuni distinct amplasate, cu relief și caracteristici geoclimatice particulare: regiunea intracarpatică (Podișul Transilvaniei) și regiunea extracarpatică (Câmpia de Vest). În interiorul fiecărei regiuni, concentrarea descoperirilor a permis definirea unor grupe locale, relevante pentru structura și dinamica populării teritoriului de către celți (fig. 96)[4]. În regiunea intracarpatică

[1] V. Pârvan, *op. cit.*, p. 65

[2] Laura Dietrich (Voinescu) și Oliver Dietrich, *Locuirea celtică din Transilvania, Banat și Crișana (Stadiul cercetării)*, în SCIVA 57, 2006, 1–4, p. 9–56.

[3] C. Preda, *Monedele geto-dacilor..*, p. 54–110; Idem, *Istoria monedei în Dacia preromană...*, p. 142–159.

[4] O primă definire detaliată a acestor grupe este datorată lui V. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumanien*, în Dacia N.S. 15, 1971, p. 171–238. Aici este preferată o grupare care ține seama de repartizarea descoperirilor în marile bazine hidrografice și care pune astfel în evidență căile pătrunderii celților în spațiul dacic.

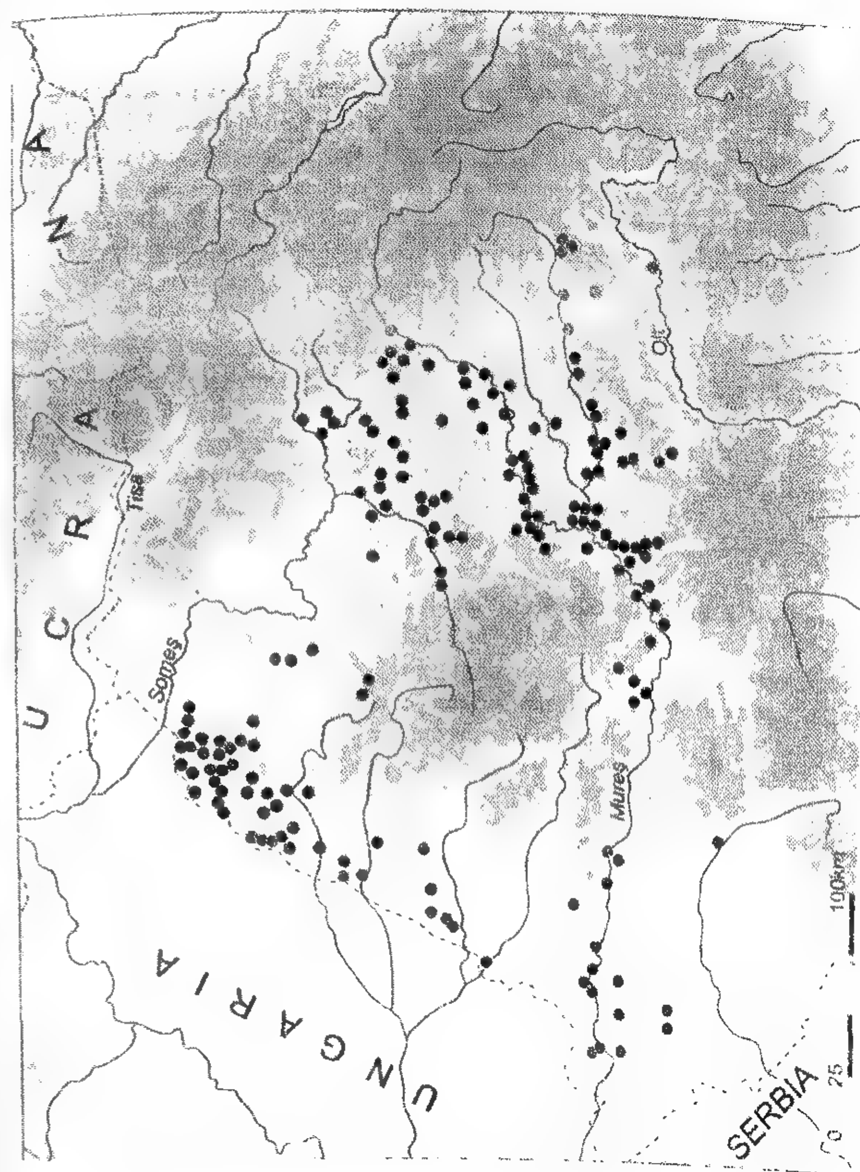

Fig. 96 Răspândirea descoperirilor de tip celtic – Latène – în Transilvania, Banat și Crișana (sec. IV–II a.Chr.)

se constată două astfel de masive grupări, situate în bazinul Mureș-Târnave (Morești, Medias, Bratei-Ațel, Aiud, Blaj, Silivaș etc.), respectiv în bazinul Someșului (Apahida, Dezmir, Fântânele, Galații Bistriței, Dipșa etc.). Dispunerea așezărilor și a necropolelor în cele două bazine ne indică eventual și căile diferite pe care populația celtică a pătruns aici, venind dinspre vest, din Câmpia Tisei. Sigură este calea de-a lungul Mureșului, care este marcată și de descoperiri timpurii situate pe cursul inferior al râului, în zona Arad. O a doua cale, de-a lungul Someșului în amonte, nu este însă marcată de descoperiri la nord-vest de confluența Someșului Mare cu Someșul Mic. În fapt, ar putea fi vorba mai curând de o pătrundere dinspre sud, din aria grupei Mureș-Târnave, unde, de altfel, complexele și obiectele Latène celtice sunt mai timpurii. De remarcat raritatea sau chiar absența descoperirilor de tip Latène celtic în bazinul Oltului ardelean, precum și în depresiunile intra- sau subcarpatice (Ciuc, Bârsa, Făgăraș, Hațeg). În Câmpia de Vest cea mai masivă concentrare de descoperiri celtice este cuprinsă între cursurile râurilor Barcău și Crasna. Aici se află cunoscutele necropole de la Ciumești, Pișcolt, Sanislău, Dindești, Foeni sau așezările de la Ciumești, Berea, Berveni etc. Mai la sud, pe cursurile Crișurilor descoperirile sunt mai rare, dar pe Mureșul inferior ele sunt din nou mai numeroase (Arad-Gai și Ceala, Aradu Nou, Pecica etc.).

În toate aceste regiuni cultura Latène celtică se manifestă în structura ei completă, exprimată în așezări, necropole, descoperiri colective (tezaure) și izolate, cu inventarul mobil caracteristic, cunoscut din centrul și vestul Europei: olăria cenușie, lucrată la roată, uneltele și armele de fier, piesele de port și podoabă din fier sau bronz (fig. 97–98; pl. 35–37), monedele de argint. Este vorba de o cultură net deosebită de mediul cultural local, așa cum îl cunoaștem în orizontul final al grupului Ciumbrud sau în grupul Sanislău-Nir și chiar într-o serie de complexe din vremea prezenței celtice. Tabloul arheologic astfel conturat indică pătrunderea și așezarea stabilă, durabilă, a unei populații străine, a unora dintre acei celți care la începutul secolului al IV-lea a. Chr., sub conducerea lui Sigovesus, porniseră în migrația spre est, spre regiunile illire și Pannonia (Iustinus XXIV, 4,1–4; Titus Livius V, 34). Cele mai timpurii descoperiri celtice din România aparțin unei faze avansate a perioadei Latène B1 și arată că această pătrundere s-a produs în ultima parte a secolului al IV-lea a.Chr. Ea s-a intensificat în cursul secolului al III-lea (în principal faza Latène B2), mai probabil după ce mulți dintre participanții la invazia din Grecia (279–278 a. Chr.) s-au întors în regiunile de unde porniseră, de la Dunărea pannonică.

Statutul celților așezați în centrul și apusul Daciei a fost, fără îndoială, acela de cuceritori. Poziția dominantă, întemeiată pe puterea lor militară, cunoaște o clară ilustrare arheologică în prezența mormintelor de războinici în aproape toate necropolele Latène cunoscute. În total, arme celtice au apărut în peste 50 de localități. Mormintele cu arme reprezintă aproximativ 15% din mormintele cu inventar, respectiv 11% din totalul mormintelor. Ponderea astfel calculată a războinicilor pe ansamblul populației nu este foarte mare, importantă este însă calitatea și cantitatea armamentului (reprezentat în mai multe morminte prin „triada" spada-lance-scut) și, mai ales, semnificația portului, respectiv

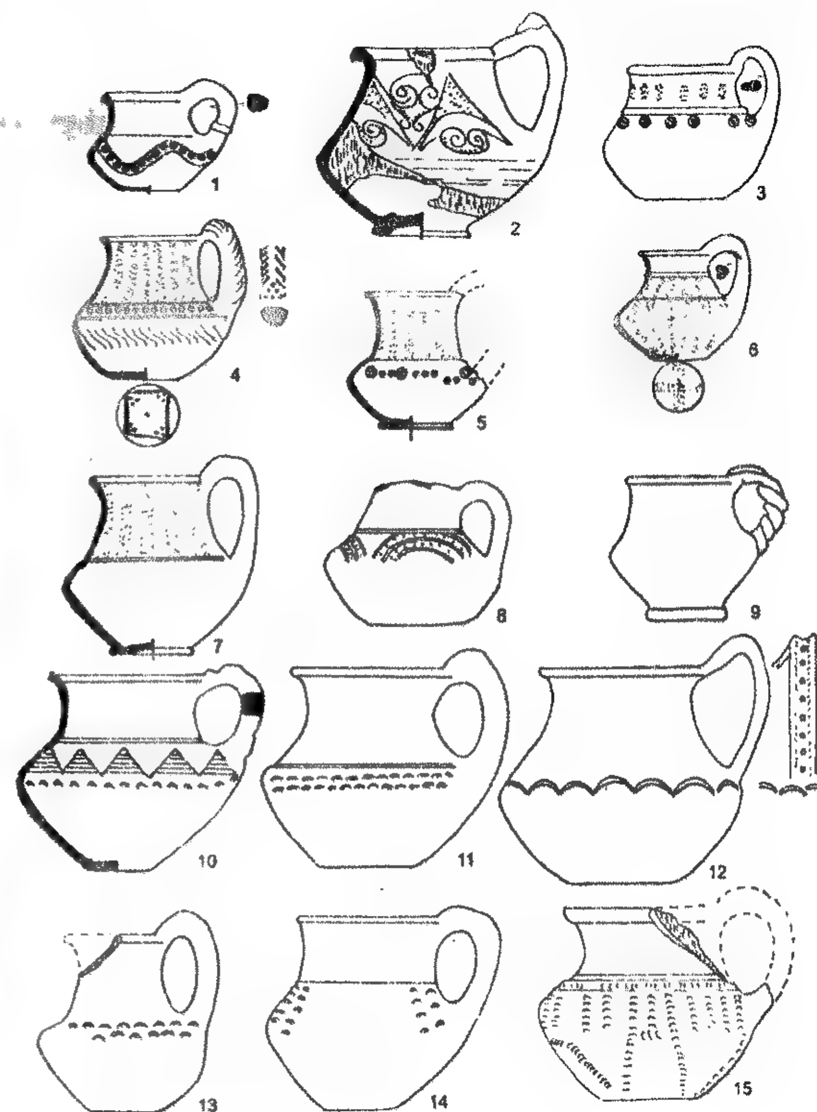

Fig. 97 Ceramică (căni și cești lucrate la roată) din morminte Latène celtice din Transilvania și Crișana. Scări diferite.

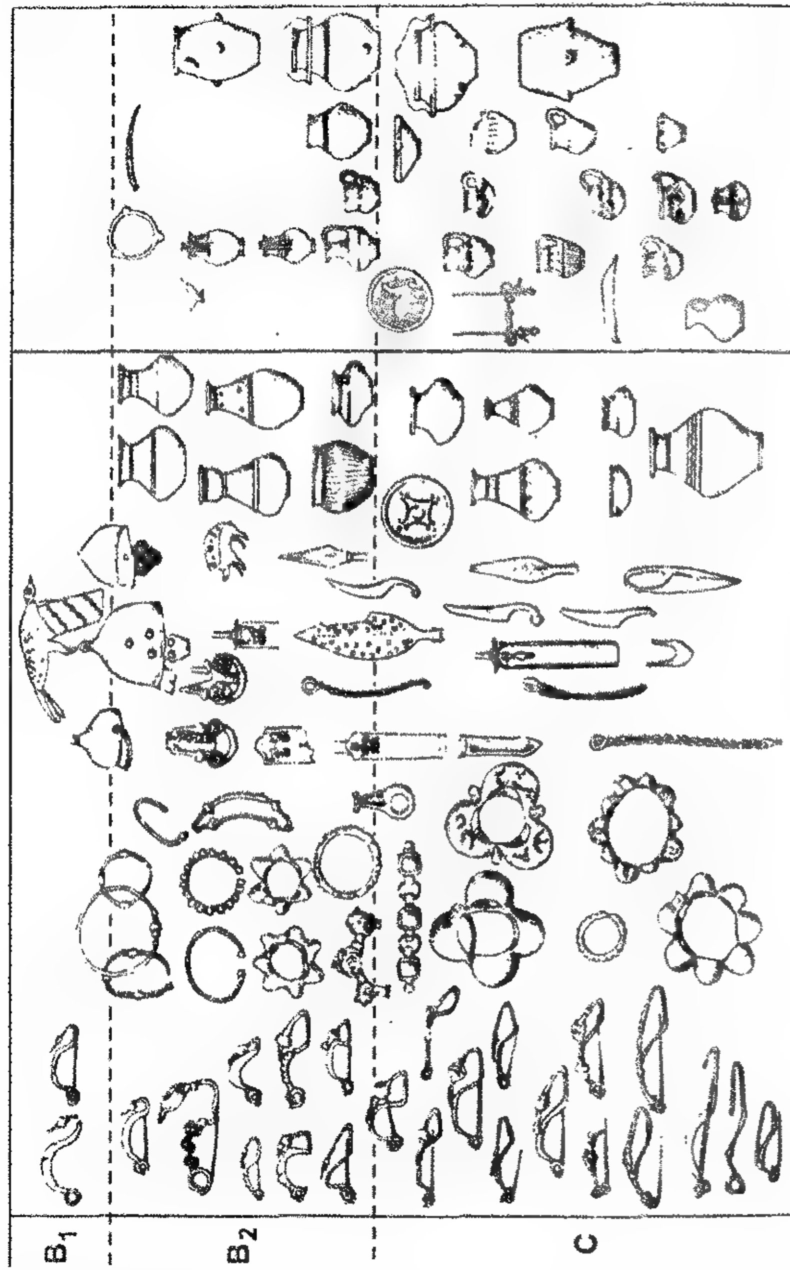

Fig. 98 Tipologia și cronologia relativă a inventarului funerar Latène din Transilvania: elemente originar celtice (stânga) și elemente preluate din cultura băștinașă (dreapta) [după V. Zirra].

a depunerii armelor în mormânt pentru statutul individului și al comunității în ansamblul ei. La Ciumești, purtătorul celebrului coif celtic „cu șoim" (pl. 35), al unei cămăși de zale și al unor cnemide grecești era o căpetenie militară, dar, totodată, și un șef politic de rang princiar[1]. Cât de mare și de extinsă în spațiu era puterea unui asemenea șef este greu de spus cu precizie. S-ar putea lua totuși în considerație mărturia descoperirilor de monede „barbare" de argint, bătute în această vreme în Transilvania, Crișana și Banat, care indică existența unor autorități emitente diferite și a unor arii de distribuție sau circulație relativ bine delimitate. Este în special cazul tipurilor Crișeni-Berchieș, Toucia, Banat etc. Că emitenții erau celți o arată atât stilul acestor monede, cât și răspândirea lor în zonele cu cea mai mare concentrare de așezări și necropole Latène din bazinele Mureșului și Someșului (*infra*, p. 554).

Băștinașii. În strânsă relație cu poziția celților, se pune problema destinului pe care l-a avut în această vreme populația băștinașă. Se poate admite că o bună parte a acesteia se va fi ferit din calea noilor veniți, retrăgându-se în zone mai izolate, de exemplu, în depresiunile intra- și subcarpatice, unde, cum s-a arătat mai sus, descoperirile celtice lipsesc. O altă parte a rămas însă în regiunile luate în posesie de celți, viețuind alături și, nu rareori, împreună cu aceștia. Săpăturile sistematice din ultimele 4–5 decenii au prilejuit numeroase descoperiri semnificative pentru o astfel de coexistență, respectiv coabitare[2]. Îndeosebi sunt relevante necropolele, unde structura populației, cu o bună parte a bagajului ei cultural, își găsește o reflectare nemijlocită[3]. Din păcate, până în prezent, nici o necropolă de tip Latène din Dacia nu a fost studiată din punct de vedere antropologic. Pornind de la elementele de rit și ritual și, mai ales, de la inventarul funerar se poate însă determina, cu un grad ridicat de probabilitate, compoziția și originea populației înmormântate (fig. 98). S-a constatat, astfel, că în general predomină incinerația, în timp ce ritul tradițional al celților vest- și central-europeni (inhumația) este practicat tot mai puțin (de la 44% în cimitirul de la Pișcolt, până la 17% la Ciumești). Inventarul funerar exclusiv Latène arată că în cele mai multe cazuri este vorba tot despre celți, care au adoptat incinerația (în special cu depunerea oaselor calcinate direct în gropi) sub influența băștinașilor întâlniți în bazinul Carpatic. În alte cazuri, însă, apariția unor vase lucrate de mână, de factură locală, inferioare calitativ olăriei celtice lucrate la roata olarului, arată că este vorba, foarte probabil, de băștinași. Astfel de vase au apărut, într-un număr sensibil mai mic decât cele celtice, în necropolele de la Apahida (3), Ciumești (9), Dezmir (1), Fântânele (30), Pișcolt (72), Sanislău. La Ghenci însă ele erau chiar mai numeroase decât cele celtice (10 la 2), iar la Cepari, cu excepția unui kantharos grecesc, toate vasele erau lucrate de mână. După cum se pare, în primele cazuri avem de-a face cu necropole celtice în care

[1] M. Rusu, *Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Rumänien*, în BerRGK 50, 1969, p. 267-300.
[2] I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești* ..., V. Zirra, *Influence des Géto Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*, în Alba Regia 14, 1975, p. 47–64.
[3] V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumești* I, Baia Mare, 1967; I. Németi, *Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare*...

au fost ocazional înmormântați unii localnici, în ultimele două chiar cu necropole băștinașe din vremea dominației celtice. Termenul de „băștinaș" este aici intenționat folosit fără determinativ etnic, căpătând sens prin simpla opoziție față de celții alogeni. În necropolele din Transilvania intracarpatică, de exemplu la Fântânele (mai sus fig. 95), ceramica de mână prezintă analogii strânse cu cea din spațiul extracarpatic (Zimnicea, Poiana, Butuceni, Enisala, Murighiol) și de aceea ar putea fi definită ca *geto-dacă*[1]; în schimb, în Câmpia de Vest, la Ciumești, la Ghenci sau la Pișcolt, analogiile sunt de căutat în culturile Szentes-Vekerzug, Kuštanovice sau Nir-Sanislău, al căror caracter etnic este doar ipotetic, deși au fost desemnate ca *nord-tracice*[2]. Pentru întreg spațiul în discuție și pentru epoca în care dacii erau încă necunoscuți, iar geții erau localizați doar la Dunărea de Jos, ar fi deci de preferat să folosim, în general, termenul de *băștinași*.

Prezența acestora este bine atestată, în special prin olărie, și în numeroase așezări, aparținând unora dintre necropolele amintite sau contemporane cu ele. Se apreciază că la Berea, Cicir, Morești sau Sebeș ceramica locală, lucrată de mână, ar fi chiar mai numeroasă decât cea celtică. În schimb, în așezarea de la Ciumești-„Bostănărie", situată la 600 de m de cunoscuta necropolă celtică, ceramica Latène, lucrată la roată, reprezintă în majoritatea locuințelor cercetate între 70 și 95% din total[3]. Atâta timp, însă, cât nici o așezare nu a fost cercetată integral, împreună cu necropola respectivă, este imposibil ca din statistici provizorii ale ceramicii să rezulte atribuiri etno-culturale întemeiate. Este greu de hotărât dacă este vorba doar de „schimbul de mărfuri" între cele două populații, având fiecare propriile așezări și necropole, sau (și în ce măsură) de conviețuirea lor efectivă, de acceptarea unora în comunitățile celorlalți. Cercetările și descoperirile din zona Carei, datorate în special lui Vlad Zirra, oferă sugestii concrete de rezolvare a acestei probleme. Pe o întindere de câțiva kilometri, acolo se grupează trei necropole (Ciumești, Sanislău, Foeni) și o așezare (Ciumești-„Bostănărie") care pot fi considerate celtice, dar și o așezare (Berea, cu doar 2% ceramică de roată), care este, evident, una băștinașă. Prezența băștinașilor în comunitatea celtică de la Ciumești este documentată atât în așezare, cât și în necropolă, în cele trei morminte cu ceramică băștinașă și, probabil, și în celelalte morminte de incinerație în urnă. La 2 km distanță, în așezarea de la Berea apariția sporadică a ceramicii celtice este un indiciu al contemporaneității cu descoperirile de la Ciumești, iar mormântul colectiv cu 16 schelete aduce o mărturie dramatică despre un conflict sângeros petrecut între cele două comunități. Relațiile dintre băștinași și celții nou-veniți trebuie așadar văzute atât din perspectiva inevitabilelor conflicte, cât și din aceea a coabitării ce s-a dezvoltat în decursul a aproape două secole, cu consecințe sesizabile într-o măsură sau alta în cultura ambelor populații.

[1] I.H. Crișan, *Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Dakern*..
[2] V. Zirra, *Influence des Gèto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*..
[3] Idem, *Locuri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României*...

Influențe reciproce. Deși aparent superioară ca nivel de dezvoltare, cultura celților a cunoscut în bazinul Carpatic, sub influența mediului băștinaș, o seamă de modificări. Ele privesc, în primul rând, ritul și ritualul funerar (adoptarea incinerației în groapă ca tip funerar dominant) și repertoriul de forme ceramice (preluarea unor tipuri de oale și căni lucrate la roată în aceste regiuni chiar anterior venirii celților)[1]. Începuturile monetăriei celtice având ca model monedele macedonene se leagă și ele, într-un fel, de influența mediului indigen, aflat într-un vechi și nemijlocit contact cu civilizația elenistică. În sens invers, influența culturii celtice asupra culturii băștinașe, despre care s-a scris uneori în chip exagerat, rămâne încă a fi precizată. Baza documentară actuală privind cultura băștinașă în spațiul și vremea prezenței celtice este, cum s-a văzut, insuficientă. În puținele situri atribuite cu siguranță populației locale, de exemplu în așezarea de la Morești, se întâlnesc desigur „mărfuri" celtice, în special ceramică și unele piese de port și de podoabă, dar despre asimilarea imediată a unor astfel de elemente în cultura acestei populații se poate cu greu vorbi. Abia după încetarea așezărilor și necropolelor Latène celtice din centrul și vestul Daciei, în cultura geto-dacă „clasică", mai precis în monumentele fazei ei timpurii din secolele II–I a.Chr., apar elemente a căror origine celtică este evidentă. Unele artefacte sunt efectiv produse celtice (de exemplu, armele din mormintele de războinici de la Popești, Cugir, Gruia, Dobrosloveni, Corlate [fig. 99] sau piesele de centură cu „astragale"), altele sunt tipuri asimilate sub influența modei Latène, devenite bunuri proprii ale culturii geto-dace (întreaga gamă de fibule de schemă Latène mijlocie și târzie, din fier, bronz și argint, brățările cu șiruri de nodozități sau paftalele cu balama strâns înrudite cu tipul Donji Laminci)[2]. În perioada „clasică" se constată și o seamă de manifestări din domeniul religios, care sunt comune lumii geto-dace și spațiului celtic central-european: dispariția necropolelor, proliferarea sacrificiilor umane și organizarea unor locuri stabile dedicate cultului[3]. Toate aceste tipuri și manifestări culturale sunt însă relativ târzii, ulterioare încetării prezenței celtice efective în Dacia și de aceea nu sunt de privit ca un efect al acesteia. Mai curând, ele reprezintă rezultatul influenței general europene a modei Latène și al contactelor nemijlocite dintre geto-daci și celți, în special în vremea lui Burebista și a războaielor sale cu celții boi, taurisci și scordisci (*infra*, cap. VIII).

S-a discutat îndelung în legătură cu data și, mai ales, cu împrejurările dispariției celților din Dacia. Problema cronologică poate fi astăzi cu destulă precizie rezolvată. Pe ansamblu, ca și în puținele cimitire care au putut fi analizate (de exemplu, Pișcolt), cele mai recente

[1] Idem, *Influence des Gèto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*..
[2] A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, București, 1997; I. Glodariu, „*Brățările" cu nodozități Latène târzii în Dacia*, în AMN 21, 1984, p. 63–80; M. Babeș, *Paftalele Latène târzii din sud-estul Europei*, în SCIVA 34, 1983, 3, p. 196–221.
[3] M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dace clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 23–28.

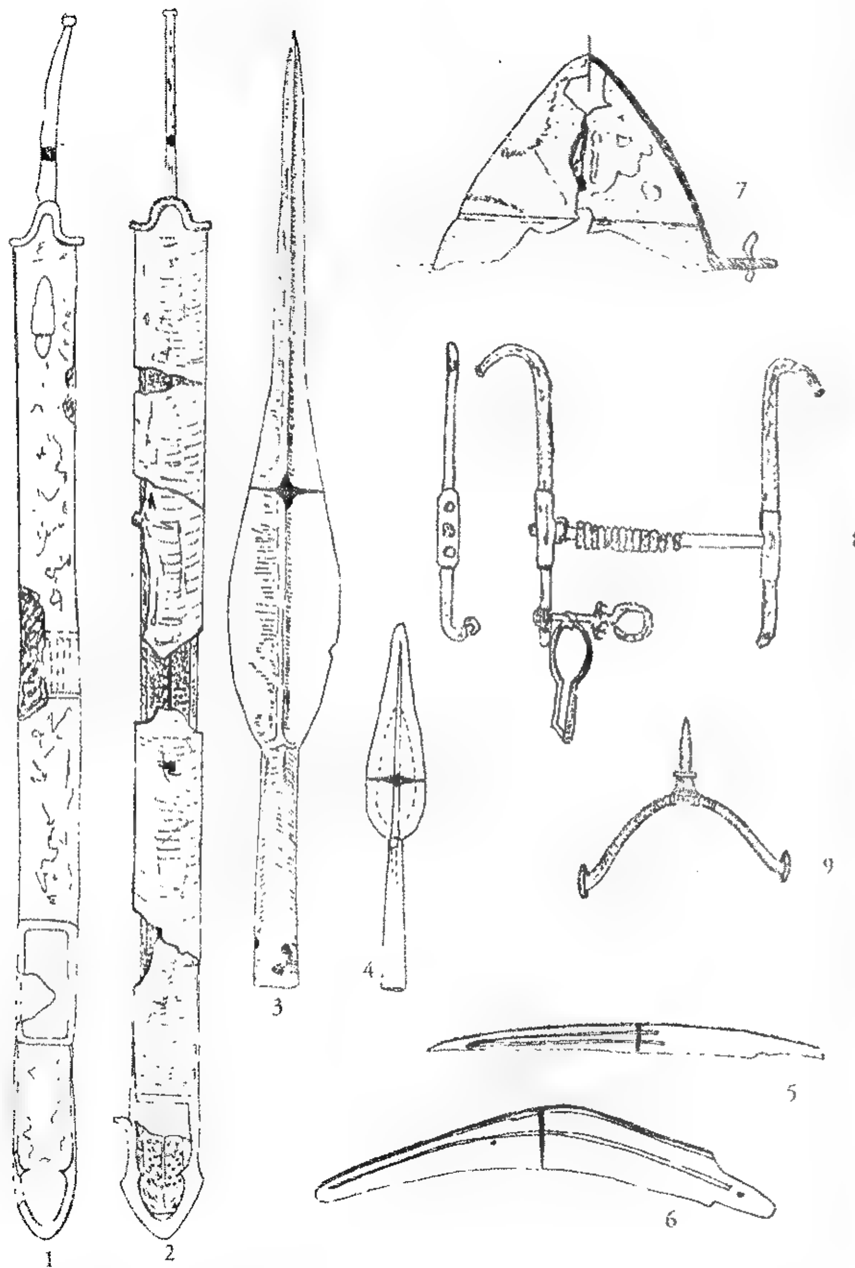

Fig. 99 Echipament militar de tip Latène din Oltenia (sec. II–I a.Chr.): arme ofensive (1-6), umbo de scut (7), zăbala (8) și pinten (9). Scari diferite.

complexe prezintă combinații de tipuri caracteristice pentru tranziția de la faza Latène C1 la faza Latène C2. Doar în chip excepțional au fost semnalate obiecte databile în plină fază Latène C2, cum este fibula de tip Mötschwill din așezarea de la Biharia. Aceasta înseamnă că necropolele celtice au încetat a mai fi folosite în jurul anului 175 a.Chr. și, evident, aceeași dată finală trebuie să fie valabilă și pentru așezările respective, care nu au cunoscut în Dacia forma de *oppidum*.

Avem de-a face cu o schimbare de importanță istorică în tabloul cultural, etnic și politic al Europei est-centrale. Frecvent s-a vorbit de asimilarea celților de către daci, de topirea lor în masa populației băștinașe, deși este evident că necropolele își păstrează trăsăturile esențiale Latène până la abandonarea definitivă. Coabitarea, respectiv acceptarea unor băștinași, cu inventarul lor specific, în aceste necropole nu înseamnă asimilarea celților, posesori ai unei culturi și forțe superioare, ci mai curând procesul invers, desfășurat la o scară limitată. Ipoteza asimilării, folosită abuziv în istoriografia de dinainte de anul 1989 și în cazul altor populații alogene (de exemplu, în cazul bastarnilor), trebuie așadar abandonată în favoarea ipotezei retragerii spre vest a celților din Transilvania, din cauze care țin atât de modificarea raportului de forțe din centrul Europei (presiunea germanică, manifestată și prin apariția bastarnilor în estul Daciei), cât și de începutul ridicării dacilor, care aveau să atingă maxima lor putere un veac mai târziu sub Burebista[1]. Nu cunoaștem evenimentele istorice concrete, dar, din punct de vedere arheologic, este incontestabil faptul că dispariției culturii celtice, în părțile centrale și vestice ale Daciei, i-au urmat, la puțin timp distanță, manifestările timpurii ale culturii geto-dace „clasice".

c. Bastarnii în răsăritul Daciei

Spre deosebire de cazul celților din vest, prezența și unele momente importante din istoria bastarnilor, așezați în părțile răsăritene ale Daciei, sunt înregistrate cu detalii semnificative în izvoarele scrise antice[2]. Luând în considerare și mărturia descoperirilor arheologice se poate reconstitui în chip satisfăcător imaginea complexă a primei populații germanice pătrunse în spațiul nostru. Este vorba, în fapt, de primii germani intrați în scena istoriei, de aceia pe care autorii antici i-au cunoscut cu mult înainte ca Poseidonios din Apameia și apoi Caesar să menționeze pentru întâia dată numele germanilor în operele lor. Bastarnii sunt așadar *germani înainte de germani*.

[1] V. Zirra, *Stand der Forschung der keltischen Spätlatènezeit in Rumänien*, în ArchRozhledy 23, 1975, p. 536.

[2] E. Dunăreanu-Vulpe, *Chestiunea bastarnilor în legătură cu piatra sepulcrală de la Dragomirna*, în BCMI 17, 1924, 42, p. 177–184; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, München, 1933 (reprint 1969, p. 86–97)

Cele mai vechi mențiuni despre bastarni (Pseudo Skymnos, v. 797; Trogus Pompeius, *Prolog* XXVIII, și, indirect, decretul olbian pentru Protogenes, SIG[4], p. 737 și urm.) sunt încă discutabile din punct de vedere cronologic, dar o dată în jurul anului 200 a.Chr. poate fi acceptată. Oricum, este cert că în anii 184–182 a.Chr. bastarnii se aflau deja în sediile lor nord-dunărene, unde au primit soliile macedonene menite să-i atragă ca mercenari de partea regelui Filip al V-lea împotriva dardanilor și chiar în realizarea planurilor anti-romane ale acestuia (Titus Livius, XXXIX, 35, 4; XL, 5, 10; XL, 57, 4–9). Ca urmare, în 179 a.Chr. „neamul bastarnilor, instigat de multă vreme, își părăsi locurile de așezare și trecu Istrul cu un mare corp de infanterie și de cavalerie", (*ab suis sedibus magna peditum equitatumque manu Histrum traiecit* – Titus Livius, XL, 57, 2); timp de mai bine de zece ani, până în 168, ei vor fi o prezență militară efectivă, puternică, în Balcani. Un veac mai târziu ei reprezentau încă o considerabilă forță, fiind considerați „cei mai puternici" dintre aliații lui Mithridates al VI-lea Eupator în cel de-al treilea război al său contra Romei. La asediul orașului Chalcedon au pierit „dintre bastarnii lui Mithridates, care atacaseră cei dintâi portul, douăzeci de mii" (Appian, *Mithridates* 71, 304). Un alt eveniment important, de astă dată unul petrecut chiar pe teritoriul țării noastre, sub zidurile Histriei („lângă cetatea istrienilor", cf. Cassius Dio, XXXVIII, 10, 1), este victoria obținută de bastarni în anul 61 a.Chr., în alianță cu locuitorii orașului și cu geții, asupra proconsulului Macedoniei, C. Antonius Hybrida. Trei decenii mai târziu, în anii 29–28 a.Chr., bastarnii sunt din nou în conflict cu romanii, dar de astă dată este vorba, după toate aparențele, de o încercare de migrare în masă, cu femeile și copiii lor, la sud de Dunăre, respinsă cu multă dificultate de proconsulul M. Licinius Crassus. Despre consecințele grave ale acestei confruntări vorbește faptul că regele bastarn Deldo a fost ucis de însuși comandantul roman, ca și împrejurarea că, după mărturia lui Cassius Dio (LI, 23–25), dintre bastarnii învinși „unii se aruncară în Istru, iar alții se împrăștiară în țară și pieiră", în sfârșit prizonierii „au fost împărțiți între soldați". Că și după această catastrofală înfrângere bastarnii au jucat încă, ocazional, un anumit rol în evenimentele de la Dunărea de Jos o confirmă menționarea unui rege al bastarnilor, alături de alți conducători barbari aduși să se închine în fața stindardelor romane, mențiune cuprinsă în elogiul funerar al lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernatorul Moesiei în vremea lui Nero (CIL XIV, 3 608)[1].

Ulterior, în următoarele două secole, bastarnii par să nu mai joace decât un rol secundar în planul istoriei regionale; ei apar mai curând întâmplător în izvoare, uneori sub numele de peucini, într-o înșiruire de popoare barbare coalizate împotriva Imperiului roman, cum este cazul în vremea războaielor marcomanice (SHA, *Vita Marci* 22, 1) sau în timpul împăraților Filip Arabul (248 p.Chr.) și Claudius II (269 p.Chr.). În anul 280, împăratul Probus va fi mutat 100 000 de bastarni în imperiu (SHA, *Probus* 18, 1: *centum milia Basternarum in solo Romano constituit*), cu puțin timp înainte de ultima lor mențiune literară prilejuită de victoria obținută asupra acestora de împărații Diocletian și Galerius, în 295 p.Chr. (Eutropius IX, 25; Orosius VII, 25, 12).

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 312 și urm.

În privința originii și apartenenței etnice a bastarnilor știrile oferite de sursele antice sunt diferite ca valoare și, de aceea, contradictorii — împrejurare ce se reflectă și în varietatea interpretărilor din istoriografia modernă. Este însă astăzi clar că desemnarea bastarnilor drept galați (celți) de către unii dintre autorii vechi (Polybios, Diodor, Titus Livius și, mai târziu, Plutarh) își trage originea dintr-o confuzie proprie vremii când populațiile „barbare" de la nord de Alpi și de Dunăre erau clasificate după schema tradițională „celții în vest, sciții în est". Izvoarele literare mai târzii cele mai de încredere (Strabon, Pliniu cel Bătrân, Tacit), precum și unele documente epigrafice (CIL VI, 4 344) nu lasă însă nici un dubiu asupra faptului că bastarnii erau germani, indiferent de felul în care această realitate este exprimată.

Deși sugerează că este vorba de o populație străină („veniți aici din alte părți" la Pseudo Skymnos), izvoarele antice nu dau totuși nici o informație privind „patria originară" a bastarnilor și nici despre desfășurarea migrației lor. Ele îi cunosc pe bastarni deja așezați în părțile de nord-est ale Daciei (Ptolemeu, *Geographia* III, 5, 7: „mai sus de Dacia, peucinii și bastarnii"), „înăuntrul țării" care se întindea la nord de gurile Dunării, dincolo de „pustiul geților" și de tirageți (Strabon VII, 3, 17). Din aceste „sedii" nord-dunărene porneau bastarnii deja, în anul 179 a.Chr., primele lor expediții în Balcani. Strabon (VII 3, 17) cunoaște trei ramuri ale acestui „neam germanic": atmonii (Atmonoi), sidonii (Sidónes) și peucinii (Peukinoi), cei din urmă, după autorul grec, trăgându-și numele de la Insula Peuce, localizată de cercetarea modernă pe cursul Dunării Inferioare, mai probabil în delta marelui fluviu. Numele sidonilor se regăsește la o populație din zona izvoarelor Vistulei (Sidones la Ptolemeu, *Geographia* II, 11, 10) și, într-o formă ușor diferită, la sidinii de pe coasta de sud a Mării Baltice, între gurile Vistulei și Oderului (Seidinoi *ibidem* II, 11, 7), sugerând posibilul loc de origine și traseul urmat de unii dintre bastarni. În același sens pare a vorbi și numele localității Skyrgon (Skirion), așezată de Ptolemeu în aceeași zonă de coastă a Balticei, care poate fi legat de numele skirilor, menționați în două inscripții de la Olbia (decretul pentru Protogenes) și Histria (decretul pentru Meniskos al lui Theodoros), din vremea sosirii bastarnilor în aceste părți. Dincolo de aceste ipotetice sugestii, izvoarele scrise nu conțin însă informații directe, pertinente, despre locurile de origine și despre desfășurarea migrației bastarnilor spre sediile lor istoric atestate din răsăritul Daciei.

*

Lacunele informației literare despre bastarni sunt, din fericire, compensate de mărturia descoperirilor arheologice. În ultimii cincizeci de ani, descoperirile fortuite, cercetările de teren și săpăturile sistematice efectuate în regiunile centrale și nordice ale spațiului cuprins între Carpați și Nistru au dus la identificarea a peste 200 de situri din secolele II–I a.Chr., în cea mai mare parte atribuite culturii Poienești-Lukaševka (fig. 100). Astfel denumită după necropolele eponime de la Poienești (jud. Vaslui) și Lukaševka (=Lucașeuca, jud. Orhei),

Cele mai vechi mențiuni despre bastarni (Pseudo Skymnos, v. 797; Trogus Pompeius, *Prolog* XXVIII, și, indirect, decretul olbian pentru Protogenes, SIG[4], p. 737 și urm.) sunt încă discutabile din punct de vedere cronologic, dar o dată în jurul anului 200 a.Chr. poate fi acceptată. Oricum, este cert că în anii 184–182 a.Chr. bastarnii se aflau deja în sediile lor nord-dunărene, unde au primit soliile macedonene menite să-i atragă ca mercenari de partea regelui Filip al V-lea împotriva dardanilor și chiar în realizarea planurilor anti-romane ale acestuia (Titus Livius, XXXIX, 35, 4; XL, 5, 10; XL, 57, 4–9). Ca urmare, în 179 a.Chr. „neamul bastarnilor, instigat de multă vreme, își părăsi locurile de așezare și trecu Istrul cu un mare corp de infanterie și de cavalerie", (*ab suis sedibus magna peditum equitatumque manu Histrum traiecit* – Titus Livius, XL, 57, 2); timp de mai bine de zece ani, până în 168, ei vor fi o prezență militară efectivă, puternică, în Balcani. Un veac mai târziu ei reprezentau încă o considerabilă forță, fiind considerați „cei mai puternici" dintre aliații lui Mithridates al VI-lea Eupator în cel de-al treilea război al său contra Romei. La asediul orașului Chalcedon au pierit „dintre bastarnii lui Mithridates, care atacaseră cei dintâi portul, douăzeci de mii" (Appian, *Mithridates* 71, 304). Un alt eveniment important, de astă dată unul petrecut chiar pe teritoriul țării noastre, sub zidurile Histriei („lângă cetatea istrienilor", cf. Cassius Dio, XXXVIII, 10, 1), este victoria obținută de bastarni în anul 61 a.Chr., în alianță cu locuitorii orașului și cu geții, asupra proconsulului Macedoniei, C. Antonius Hybrida. Trei decenii mai târziu, în anii 29–28 a.Chr., bastarnii sunt din nou în conflict cu romanii, dar de astă dată este vorba, după toate aparențele, de o încercare de migrare în masă, cu femeile și copiii lor, la sud de Dunăre, respinsă cu multă dificultate de proconsulul M. Licinius Crassus. Despre consecințele grave ale acestei confruntări vorbește faptul că regele bastarn Deldo a fost ucis de însuși comandantul roman, ca și împrejurarea că, după mărturia lui Cassius Dio (LI, 23–25), dintre bastarnii învinși „unii se aruncară în Istru, iar alții se împrăștiară în țară și pieiră", în sfârșit prizonierii „au fost împărțiți între soldați". Că și după această catastrofală înfrângere bastarnii au jucat încă, ocazional, un anumit rol în evenimentele de la Dunărea de Jos o confirmă menționarea unui rege al bastarnilor, alături de alți conducători barbari aduși să se închine în fața stindardelor romane, mențiune cuprinsă în elogiul funerar al lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, guvernatorul Moesiei în vremea lui Nero (CIL XIV, 3 608)[1].

Ulterior, în următoarele două secole, bastarnii par să nu mai joace decât un rol secundar în planul istoriei regionale; ei apar mai curând întâmplător în izvoare, uneori sub numele de peucini, într-o înșiruire de popoare barbare coalizate împotriva Imperiului roman, cum este cazul în vremea războaielor marcomanice (SHA, *Vita Marci* 22, 1) sau în timpul împăraților Filip Arabul (248 p.Chr.) și Claudius II (269 p.Chr.). În anul 280, împăratul Probus va fi mutat 100 000 de bastarni în imperiu (SHA, *Probus* 18, 1: *centum milia Basternarum in solo Romano constituit*), cu puțin timp înainte de ultima lor mențiune

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 312 și urm.

literară prilejuită de victoria obținută asupra acestora de împărații Diocletian și Galerius, în 295 p.Chr. (Eutropius IX, 25; Orosius VII, 25, 12).

În privința originii și apartenenței etnice a bastarnilor știrile oferite de sursele antice sunt diferite ca valoare și, de aceea, contradictorii — împrejurare ce se reflectă și în varietatea interpretărilor din istoriografia modernă. Este însă astăzi clar că desemnarea bastarnilor drept galați (celți) de către unii dintre autorii vechi (Polybios, Diodor, Titus Livius și, mai târziu, Plutarh) își trage originea dintr-o confuzie proprie vremii când populațiile „barbare" de la nord de Alpi și de Dunăre erau clasificate după schema tradițională „celții în vest, sciții în est". Izvoarele literare mai târzii cele mai de încredere (Strabon, Pliniu cel Bătrân, Tacit), precum și unele documente epigrafice (CIL VI, 4 344) nu lasă însă nici un dubiu asupra faptului că bastarnii erau germani, indiferent de felul în care această realitate este exprimată.

Deși sugerează că este vorba de o populație străină („veniți aici din alte părți" la Pseudo Skymnos), izvoarele antice nu dau totuși nici o informație privind „patria originară" a bastarnilor și nici despre desfășurarea migrației lor. Ele îi cunosc pe bastarni deja așezați în părțile de nord-est ale Daciei (Ptolemeu, *Geographia* III, 5, 7: „mai sus de Dacia, peucinii și bastarnii"), „înăuntrul țării" care se întindea la nord de gurile Dunării, dincolo de „pustiul geților" și de tirageți (Strabon VII, 3, 17). Din aceste „sedii" nord-dunărene porneau bastarnii deja, în anul 179 a.Chr., primele lor expediții în Balcani. Strabon (VII 3, 17) cunoaște trei ramuri ale acestui „neam germanic": atmonii (Atmonoi), sidonii (Sidónes) și peucinii (Peukinoi), cei din urmă, după autorul grec, trăgându-și numele de la Insula Peuce, localizată de cercetarea modernă pe cursul Dunării Inferioare, mai probabil în delta marelui fluviu. Numele sidonilor se regăsește la o populație din zona izvoarelor Vistulei (Sidones la Ptolemeu, *Geographia* II, 11, 10) și, într-o formă ușor diferită, la sidinii de pe coasta de sud a Mării Baltice, între gurile Vistulei și Oderului (Seidinoi *ibidem* II, 11, 7), sugerând posibilul loc de origine și traseul urmat de unii dintre bastarni. În același sens pare a vorbi și numele localității Skyrgon (Skirion), așezată de Ptolemeu în aceeași zonă de coastă a Balticei, care poate fi legat de numele skirilor, menționați în două inscripții de la Olbia (decretul pentru Protogenes) și Histria (decretul pentru Meniskos al lui Theodoros), din vremea sosirii bastarnilor în aceste părți. Dincolo de aceste ipotetice sugestii, izvoarele scrise nu conțin însă informații directe, pertinente, despre locurile de origine și despre desfășurarea migrației bastarnilor spre sediile lor istoric atestate din răsăritul Daciei.

*

Lacunele informației literare despre bastarni sunt, din fericire, compensate de mărturia descoperirilor arheologice. În ultimii cincizeci de ani, descoperirile fortuite, cercetările de teren și săpăturile sistematice efectuate în regiunile centrale și nordice ale spațiului cuprins între Carpați și Nistru au dus la identificarea a peste 200 de situri din secolele II–I a.Chr., în cea mai mare parte atribuite culturii Poienești-Lukaševka (fig. 100). Astfel denumită după necropolele eponime de la Poienești (jud. Vaslui) și Lukaševka (=Lucașeuca, jud. Orhei),

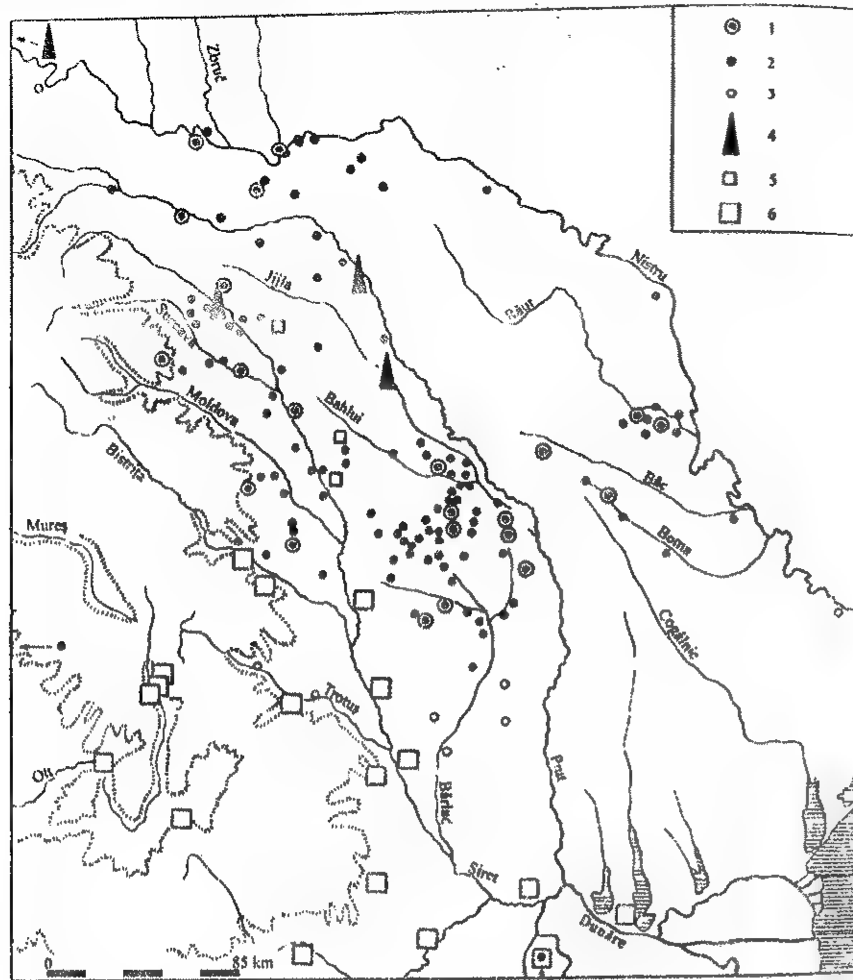

Fig. 100 Răspândirea așezărilor din spațiul bastarn: 1 așezări de tip Poienești-Lukaševka; 2 așezări cu ceramică bastarnă, 3 așezări cu atribuire incertă; 4 așezări cu ceramică celtică; 5 așezări geto-dace; 6 dava și cetăți geto-dace, în afara ariei Poienești-Lukaševka (după M. Babeș)

cultura în discuție are o structură complexă, de-sine-stătătoare și o arie de răspândire bine definită[1]. Ea este reprezentată prin așezări (Borosești, Botoșana, Ghelăiești, Lozna-Hlibicioc, Lunca Ciurei, Târpești, Brănești, Lucașeuca II, Ulma, Goroșova, Kruglik, Sokol etc.), prin necropole (Poienești, Borosești, Lucașeuca, Doliniany/Dolineni etc.) și prin descoperiri izolate (de exemplu, colanele în formă de coroană de la Davideni și Țibucani), cu trăsături specifice, ce își au analogiile cele mai apropiate în spațiul germanic din Europa nord-centrală. Majoritatea elementelor constitutive ale acestei culturi (olăria de bucătărie cu suprafața barbotinată, vesela fină, neagră, lustruită, cu buze fațetate și toarte în forma literei X, „câțeii de vatră" (fig. 101D și 102/1), fibulele (fig. 101 A_{2-3}, B), pafталele și alte piese de centură (fig. 101A_4 și 102/2), colanele (fig.101C și 102/3) se regăsesc în principal în cultura Jastorf, din spațiul cuprins între Oder și Elba[2]. Unele dintre ele se întâlnesc și în cultura epocii preromane recente a fierului din Iutlanda și din insulele daneze sau în culturile „est-germanice" Przeworsk și Oksywie, de la est de Oder. Ritul și ritualul, ca și regulile de constituire a portului și a inventarului funerar sunt și ele în esență similare celor din cultura Jastorf[3]. Pe de altă parte, comparația cu cultura getică timpurie, răspândită anterior (secolele IV–III a.Chr.) în spațiul carpato-nistrean, și cu cea geto-dacă „clasică" contemporană din sudul Moldovei, din Muntenia și Transilvania, pune în evidență deosebiri radicale, care vin se sublinieze caracterul alogen al culturii Poienești-Lukaševka. În spațiul de răspândire al acestei culturi, descoperirile de cultură băștinașe sunt sporadice, limitate la câteva așezări (Băiceni, Cucorăni, Sokol). Ele aparțin unui facies regional geto-dac puțin expresiv, retardat, desigur ca efect al cuceririi bastarne și al izolării față de celelalte regiuni ale Daciei și de centrele grecești pontice, impuse de noii veniți localnicilor. În fapt, în secolele II–I a.Chr., în jumătatea de nord a Moldovei și a Basarabiei lipsesc manifestările esențiale ale culturii geto-dace „clasice": așezările de tip „dava" și cetățile, ceramica tipică, în special cea lucrată la roată (cenușie, pictată, cu decor în relief), piesele de artă, argintăria și monedele băștinașe.

Cultura Poienești-Lukaševka cunoaște o evoluție în trei faze principale, bine precizate (I–III), ilustrate succesiv în necropolele de la Poienești (I), Borosești (II) și Doliniany (III) (fig. 103). Ele corespund fazei timpurii și mijlocii ale epocii preromane recente a fierului în lumea

[1] R. Vulpe, *Le problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, în NÉH 1, 1955, p. 103–119; M. Babeș, *Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre*, în SCIVA 36, 1985, 3, p. 183–214; Idem, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur*..., S.P. Pačkova, M.A. Romanovskaia, in *Slavjane na Dnestre i Dunae*, Kiev, 1983, p. 48–77.

[2] M. Babeș, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur*..., p. 157 și urm.; vezi și M. Babeș, V. Mihailescu-Bîrliba, *Germanische latènezeitliche „Feuerböcke" aus der Moldau*, in BerRGK 51–52, 1970–1971, p. 176–196; M. Babeș, I. Untaru, *Der früheste germanische Fund aus der Moldau. Der Kronenhalsring von Davideni*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 283–290; M. Babeș, R. Coman, *O nouă „fibulă pomeraniană" în România*, în ArhMold 28, 2005, p. 139–148.

[3] Primii care au subliniat legăturile culturii Poienești-Lukaševka cu spațiul culturii Jastorf au fost R. Hachmann (*Jastorf Funde außerhalb der Jastorf-Kultur*, în Die Kunde N.F. 8, 1957, p. 77–92) și K. Tackenberg (*Zu den Funden von Lukaševka im Bezirk Kischinew, Moldau-Republik*, în Alt-Thüringen 6, 1962–1963, p. 403–427).

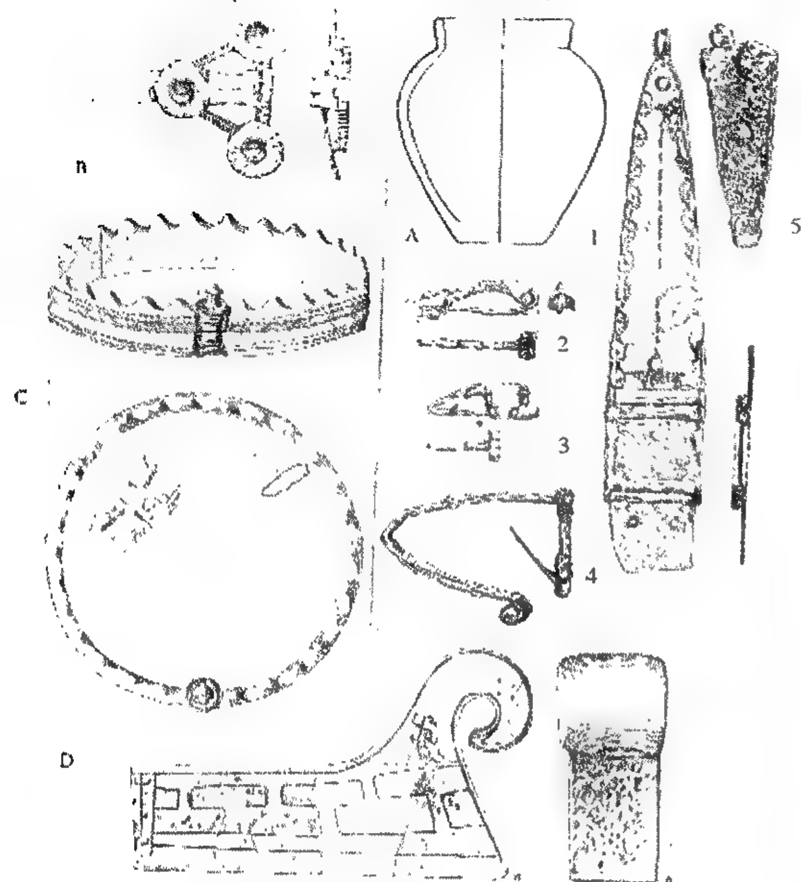

Fig. 101 Antichități bastarne (cultura Poienești-Lukaševka). A: Borosești, inventarul mormântului 2; B: Ghelăiești, fibula de tip „pomeranian"; C: Tibucani, colan în formă de coroană; D: Ghelăiești, „cățel de vatră". Scări diferite.

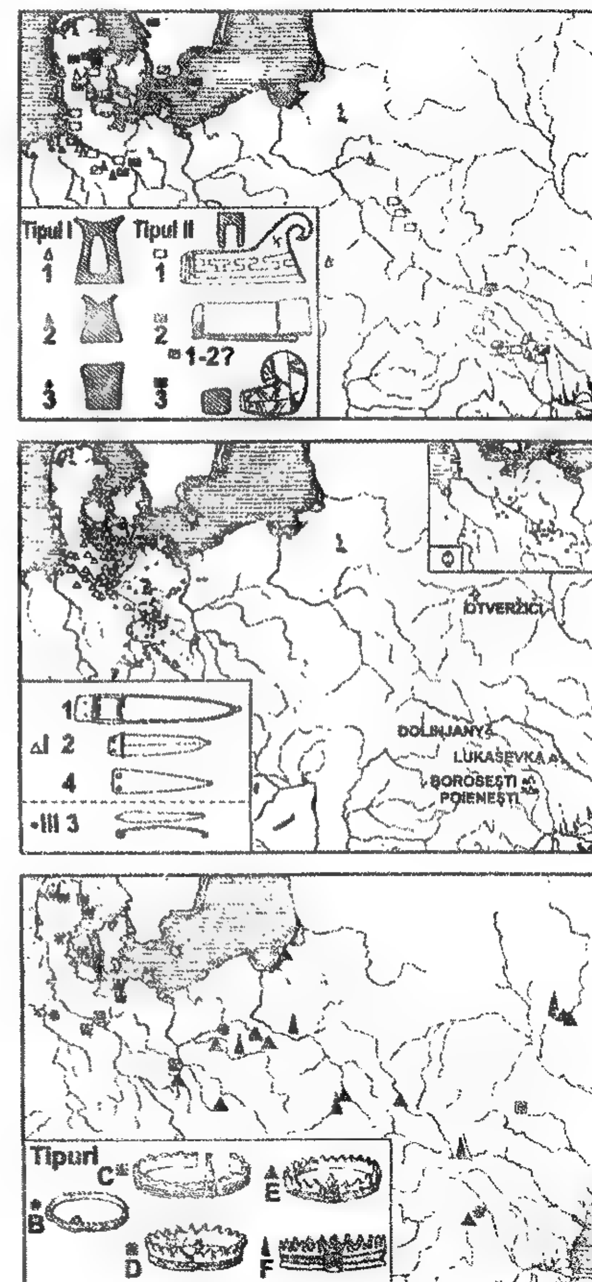

Fig. 102 Difuziunea unor tipuri originare din aria Jastorf în aria Poienești-Lukaševka, ilustrând migrațiile bastarnilor: 1 „cățel de vatră"; 2 paftale; 3 colane în formă de coroană (după M. Babeș).

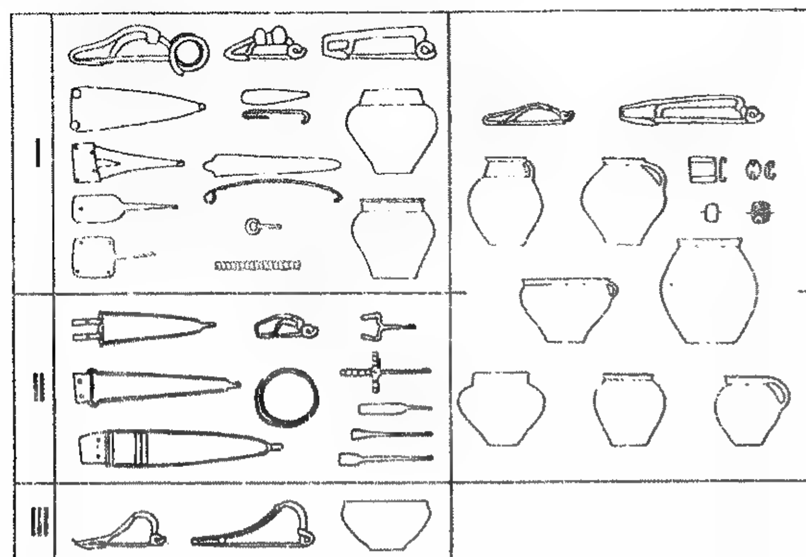

Fig. 103 Periodizarea descoperirilor de tip Poienești-Lukaševka (după M. Babeș)

germanică (după Rolf Hachmann)[1], respectiv fazelor Latène C2 – D1 – D2 în lumea celtică. În termeni de cronologie absolută, această evoluție se întinde aproximativ între primul sfert al secolului al II-lea și ultimul sfert al secolului I a.Chr. Pe lângă datele deduse din sincronismul cu cronologia Latène, pentru fixarea în timp a începuturilor culturii Poienești-Lukaševka pot fi invocate amforele rhodiene ștampilate din grupa a III-a după V. Grace (210–175 a.Chr.), descoperite în așezările de la Borniș, Borosești, Lunca Ciurei și Lucașeuca II[2].

Că această cultură a luat naștere ca urmare a unei migrații petrecute la începutul secolului al II-lea a.Chr. este în afara oricărui dubiu. Cert este și faptul că cele mai multe analogii se află pe teritoriul Germaniei, în particular în Holstein, Mecklenburg, Pomerania Anterioară, Brandenburg, Saxonia-Anhalt, Saxonia și Lausitz, și că, deci, din acest spațiu vor fi pornit cei mai mulți dintre participanții la această migrație. Distribuția analogiilor nu este însă uniformă și, în întregul spațiu germanic originar, nu există nici o necropolă, nici o grupă regională care să corespundă integral descoperirilor de tip Poienești-Lukaševka

[1] R. Hachmann, *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, în BerRGK 41, 1960, p. 117–124.

[2] M. Babeș, *Die Poienești Lukaševka Kultur...*, p. 72–75, 152–154; N. Conovici, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poienești-Lukaševka și prezența bastarnilor în Dobrogea*, în SCIVA 43, 1992, 1, p. 3–13.

și care, eventual, să-și fi încetat existența ca urmare a migrației spre sud-est. Concluzia care se impune este aceea că apariția culturii Poienești-Lukaševka în spațiul est-carpatic nu este rezultatul unui transfer global și unic al unei culturi gata constituite într-o zonă restrânsă a spațiului germanic. Nu este așadar vorba despre o deplasare simplă, lineară, de populație între două zone limitate ca întindere. Dimpotrivă, se poate mai curând presupune că mișcările migratorii care au dus la nașterea acestei noi culturi vor fi pornit din zone diferite ale „patriei originare" germanice, s-au împletit pe parcurs într-o mișcare mai amplă și au dus, în noua patrie, la formarea unei/unor noi entități demografice (etnice?), cunoscute de autorii antici sub numele bastarnilor și ale diferitelor lor triburi. Având în vedere caracterul, în general unitar, al celor mai vechi descoperiri funerare de tip Poienești-Lukaševka (necropola de la Poienești), trebuie admis că primele mișcări s-au declanșat aproximativ în aceeași vreme, la începutul epocii preromane recente (în cronologia Hachmann), pe un spațiu relativ larg, cu centrul în Germania mijlocie (Brandenburg, Saxonia-Anhalt, Saxonia, Lausitz). Pe de altă parte, combinațiile de tipuri și caractere specifice fazelor a II-a și a III-a ale culturii Poienești-Lukaševka nu pot fi explicate decât prin aceea că la anumite intervale, mai precis către sfârșitul secolului al II-lea și la mijlocul secolului I a.Chr., în răsăritul Daciei au sosit noi grupe de populație germanică, aducând cu sine noi obiceiuri funerare (incinerația în groapă) și noi tipuri de obiecte („câțeii de vatră" de tip Ghelăiești, fibulele „pomeraniene", fibulele de tip Kostrzewski H, M și N, paftalele triunghiulare cu balama etc. vezi fig. 102). Privind prin prisma datelor arheologice, este așadar vorba de o migrație policentrică, care s-a desfășurat în mai multe etape, respectiv valuri, pe parcursul a aproape două veacuri. Pe lângă purtătorii culturii Jastorf, la ea vor fi participat și grupe de populație nordică, din Iutlanda și insulele daneze (în special Fyn), precum și din spațiul de la est de Oder, din ariile culturilor Przeworsk și Oksywie. Oricum, căile de deplasare ale migratorilor au trecut obligatoriu prin spațiul polonez; „câțeii de vatră" descoperiți în mai multe stațiuni din bazinul Bugului apusean (Werbkowice-Kotorów, Wytyczno, Drohiczyn) conturează un astfel de drum pe râurile Warta, Vistula, Bug, Nistru (fig. 102/1).

*

Analiza independentă a izvoarelor literare și a descoperirilor arheologice duce la identificarea purtătorilor culturii Poienești-Lukaševka cu bastarnii istorici. Concordanța generală a celor două categorii de izvoare privește localizarea, cronologia istoriei timpurii și problema originii bastarnilor. În adevăr, cultura Poienești-Lukaševka este răspândită în spațiul dintre Carpați și Nistru, acolo unde Strabon și Ptolemeu îi plasează pe bastarni. Absența acestei culturi în zona gurilor Dunării aruncă totuși o umbră de îndoială asupra localizării peucinilor în insula Peuce, făcută de Strabon (VII, 3, 15)[1]. În schimb, descoperirea izolată a fibulei „pomeraniene" de la Săveni (jud. Ialomița) și apariția ceramicii Poienești-Lukaševka în cetatea getică de la Satu Nou-Valea lui Voicu, în Dobrogea de

[1] M. Babeș, *Peuce-Peucini*, în Peuce 6, 1977, p. 79–85.

sud vest, la mare distanță de granița acestei culturi, s-ar putea explica printr-unul sau altul din raidurile bastarne în Balcani, atestate istoric. La fel, apariția izolată a unei astfel de olării în așezarea de la Morești (jud. Mureș) și, mai recent, la Șeușa (jud. Alba) pare a documenta o încercare a bastarnilor de a pătrunde în Dacia intracarpatică; relatarea lui Trogus Pompeius (XXXII, 3,16), transmisă de Iustin, despre luptele dacilor conduși de regele Oroles împotriva bastarnilor ar putea reflecta o asemenea împrejurare.

În prezent nu se mai poate vorbi de un decalaj între data de început a culturii Poienești-Lukaševka și primele mențiuni certe despre bastarni; și unele și celelalte se situează în jurul anului 200 a.Chr. Problematic este însă faptul că data finală a acestei culturi în anii 30–20 a.Chr. devansează cu nu mai puțin de trei secole ultimele informații istorice despre bastarni, din vremea lui Diocletian. Dispariția ultimelor monumente atribuite bastarnilor (faza a III-a)[1] ar putea fi pusă în legătură cu încercarea acestora, sub conducerea regelui Deldo, de a trece și a se instala în masă la sud de Dunăre. O restrângere a ariei acestor monumente se constată încă de la mijlocul secolului I a.Chr., probabil ca urmare a dezvoltării puterii geto-dacilor sub Burebista. Mențiunile târzii, de altfel imprecise, vagi, din secolele I–III, se vor fi referit la alte populații germanice, considerate, pe drept sau pe nedrept, ca bastarni; în discuție ar intra purtătorii culturilor Zarubincy și Przeworsk, care evoluează în continuare în epoca romană în regiunile învecinate ale Ucrainei și Slovaciei.

Informațiile autorilor antici care îi considerau pe bastarni drept un neam germanic (Strabon, Pliniu cel Bătrân, Tacit) își găsesc o confirmare categorică în faptul că majoritatea elementelor constitutive ale culturii Poienești-Lukaševka provin din cultura Jastorf, în principal din interfluviul Oder-Elba, așadar dintr-o zonă unde la granița dintre era veche și era nouă sunt atestați istoricește suebii[2]. Dacă în acea vreme cultura locală Jastorf aparținea unor populații germanice, trebuie acceptat că și purtătorii culturii Poienești-Lukaševka, care s-au desprins din același cerc cultural Jastorf la începutul epocii preromane a fierului, erau germani. În condițiile complexe ale unei mișcări care a cunoscut mai multe valuri, neatestate de izvoare, acești germani și-au pierdut vechile lor identități tribale, s-au regrupat în noi comunități și au devenit cunoscuți lumii clasice sub un nume generic nou, acela de *bastarni*.

Prin bastarni, pe teritoriul Daciei răsăritene s-a desfășurat un important episod de istorie universală: începutul unei perioade de peste o jumătate de mileniu, în care sudul roman a fost necontenit asaltat de neamurile germanice. Bastarnii au fost aceia care, încă înaintea cimbrilor și a teutonilor, au descoperit atracția lumii civilizate și au deschis calea pe care, în secolele viitoare, se vor scurge și alte populații ale nordului germanic. Nici una dintre acestea nu a rămas definitiv în Dacia, dar este evident că impactul lor a influențat în mare măsură și în chip durabil soarta istorică a acestui spațiu și a Europei în general.

M. Babeș

[1] M. Babeș, *Die Poienesti-Lukaševka-Kultur...*, p. 142 și urm.; G.I. Smirnova, V.F. Megei, *Necropola plană de tip Poienești-Lukaševka de la Dolinjany*, în SCIVA 46, 1995, 2, p. 133-160.

[2] R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln-Graz, 1961, p. 207 și urm.

d. Emisiunile monetare (pl. 43)

Utilizarea monedei la populațiile dunărene s-a făcut în funcție de stadiul de dezvoltare socială și economică al fiecărei comunități în parte, acesta depinzând în bună măsură de relațiile de vecinătate cu structuri politice și economice avansate, bazate pe monedă și emitente de monedă. Circulația monedei explică dealtfel cel mai bine relațiile dintre societăți aflate pe trepte diferite de evoluție. În lumea greco-romană un sistem monetar clasic presupunea monetizarea cel puțin a unui metal prețios și a diferitelor aliaje în cadrul categoriei „metal comun", controlul masei monetare prin menținerea unui etalon ponderal strict și a unei constante a ratei de schimb pentru diferitele nominaluri și, nu în ultimul rând, un mecanism funcțional de colectare a taxelor. Statul era interesat de a retrage pe această cale metalul prețios, înlocuindu-l pe piață cu metal comun a cărui valoare o garanta, înlesnind astfel tranzacțiile mărunte și alimentând totodată trezoreria. Metalul prețios monetizat era destinat în principal cheltuielilor externe, de la plăți politice și întreținere de trupe la importuri, moneda de aur și argint având astfel o circulație „internațională", în timp ce dinamica monedelor de metal comun se limita la spațiul controlat de autoritatea emitentă, în care valoarea lor era garantată.

Prin comparație, situația la populațiile barbare de la Dunărea de Jos diferă sensibil. Aici au pătruns în număr semnificativ doar monede din prima categorie, cu deosebire cele din argint. Aceasta întrucât sistemele monetare cu care spațiul nord-dunărean a avut cele dintâi contacte se caracterizau, fie prin bimetalism – monetăria orașului Istros până la începutul sec. III a.Chr. constituie un exemplu concludent –, în acest caz exclusiv moneda de argint servind relațiilor externe, fie prin monetizarea la scară foarte restrânsă a aurului. În perioada de apogeu a monarhiei macedonene și mai ales după adoptarea și generalizarea etalonului attic în Balcani și în Pont după circa 280 a.Chr. se emit masiv și stateri de aur, dar tot în această perioadă tetradrahma de argint devine cea mai cunoscută și apreciată monedă în Macedonia, Thracia și teritoriile vecine din zona Dunării, „cheia" tranzacțiilor balcanice[1]. Nu este deci surprinzător faptul că moneda vehiculată în cantitate mai mare în arealul nord-balcanic a fost cea de argint, care a oferit și modelul imitațiilor locale. Cu toate că nu lipsesc în descoperirile din Dacia, monedele de aur de tip macedonean constituie o prezență excepțională și întâmplătoare, legată fiind în general de diferite evenimente[2], în timp ce piesele din metal comun apar în mod accidental, neatestând o utilizare în mediul barbar și nici o circulație a mărfurilor, ci exclusiv a persoanelor care le antrenează cu totul întâmplător departe de piața lor de circulație.

[1] Popularitatea tetradrahmelor Filip II postume, a căror emitere fusese sistată în 329-328 a.Chr. din ordinul lui Alexandru, a determinat reluarea baterii lor în 323-322 pentru facilitarea comerțului balcanic. G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*, Paris, 1977, p. 437 și 442.

[2] O situație oarecum diferită a ponderii aurului în descoperirile monetare a înregistrat pentru Moldova V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 61-63.

Prezenta monetară din zona nord-dunăreană pentru perioada în discuție are la bază două căi de proveniență: pe de o parte pătrunderea monedelor emise de autorități politice vecine, cu structură statală – orașele grecești, regatele elenistice, statul roman –, pe de altă parte fenomenul deosebit de spectaculos al monetizării imitative pe plan local, îmbinând sintetic prototipuri iconografice și simboluri diverse, rezultatul fiind o mare varietate tipologică evident în relație cu diversitatea etnică a zonelor de referință.

Momentul în care în zona Dunării inferioare începe constituirea unei „piețe" a monedei de imitație trebuie căutat după 294 a.Chr., când atelierele macedonene încetaseră să emită popularele tetradrahme postume Filip II, deși primele imitații „fidele" după acestea au apărut sensibil mai devreme, în timpul lui Alexandru[1]. Principalii difuzori ai emisiunilor menționate în zona traco-getică au fost populațiile din vecinătatea nordică a regatului macedonean, în parte dominată politic și influențată economic de acesta, triburilor tracice putându-le fi atribuit debutul fenomenului imitativ de acest tip. Descoperirile monetare din regiunea Dunării de Jos au determinat stabilirea unei cronologii înalte pentru primele imitații de tip Filip II, care au circulat o perioadă în paralel cu cele mai târzii emisiuni de argint histriene, fiind astfel infirmată ipoteza ce susținea o apariție târzie a monedei imitative, spre mijlocul sec. II a.Chr., și că până atunci numerarul de argint zonal fusese reprezentat de monedele filipice postume originale[2]. O anumită configurație monetară a pieței balcanice cu predominarea tetradrahmei macedonene, asociată însă în descoperiri cu alte emisiuni elenistice, monede ale regilor Paioniei și ale unor orașe grecești precum Histria, Mesambria, Larissa, Damastion etc. a constituit modelul acestui fenomen. Chiar dacă în număr mai mic, există imitații ce au urmat alt prototip decât monedele lui Filip și Alexandru, sau au sintetizat mai multe elemente preluate din monetării diferite.

Invazia celților în Peninsula Balcanică după moartea lui Lysimach și retragerea lor spre nord, cu stabilirea unor triburi în Thracia, Illyria și la nord de Dunăre a difuzat moneda traco-macedoneană în zone care nu cunoscuseră acest instrument economic. Condițiile în care aceasta a devenit prototipul unor emisiuni locale țin de specificul zonal, stadiul de dezvoltare a tehnicii monetare și resursele de metal prețios. S-a constatat că în vreme ce celții din vestul Europei au bătut cu deosebire monedă de aur inspirată iconografic de staterii macedoneni, cei răsăriteni au adoptat aproape exclusiv monetizarea argintului[3], cu procedee tehnice și prototipuri monetare de argint preluate din lumea greco-macedoneană. Apariția monedei de inspirație macedoneană în Dacia intracarpatică nu a fost atribuită începuturilor prezenței celtice în Transilvania, ci con-

[1] G. Le Rider, *op.cit.*, p. 442-443; probabil că suspendarea acestor emisiuni în intervalul 329/8-323/2 a. Chr. a avut un rol important în apariția primelor imitații. După Gh. Poenaru Bordea marea majoritate a imitațiilor „fidele" s-ar data după circa 275 a.Chr., *Un important tezaur de monede de argint histriene și tetradrahme postume Filip II, originale și imitații fidele*, în Simpozion de numismatică. Chișinău 2002, p. 23.

[2] K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Braunschweig, 1974, p. 93-94.

[3] R. Paulsen, *Les migrations des tribus celtiques ou gauloises d'après le temoignage des monnaies celtiques*, în Congrès International de Numismatique, Paris 6-11 Juillet 1953. Actes (coord. J. Babelon, J. Lafaurie), p. 432.

textului generat de contactele celților antrenați în invazia balcanică cu lumea greco-macedoneană și cu populațiile elenizate din Thracia și o anumită participare a celor dintâi la sistemul tranzacțiilor existent în zonele în care s-au stabilit. Este de presupus că difuziunea spre nord s-a făcut în etape. Monedele de tip Banat, ca aspect oarecum intermediare între imitațiile tracice și cele din nord-vestul Daciei, ar indica o direcție a acesteia, iar monedele originale macedonene descoperite în aceste regiuni – o pătrundere dinspre sud și vest. Celții din spațiul carpato-dunărean au preluat ca model monedele de metal prețios, iar monetizarea imitativă a sec. III-II a.Chr. s-a manifestat exclusiv în argint.

Imitațiile de tip greco-macedonean din Dacia au fost clasificate în două etape principale de evoluție, corespunzând unor niveluri cronologice distincte. C. Preda le-a numit „faze principale de dezvoltare" ale acestei monetării și le-a datat între mijlocul sec. III și prima jumătate a sec. II a.Chr., respectiv din a doua jumătate a sec. II până în primele două-trei decenii ale veacului I a.Chr.[1]. Acestea, deși reprezintă același fenomen și redau, în stadii diferite de stilizare, aceeași simbolistică de bază, se delimitează clar în ce privește tehnica de realizare, compoziția metalului utilizat, sistemul ponderal, răspândirea în spațiu și, probabil, în mare parte și populațiile sau centrele tribale emitente.

Imitațiile timpurii, confecționate din argint cu titlul înalt, vădind o tehnologie preluată pe filieră sud-balcanică și urmând îndeaproape dimensiunile tetradrahmelor – prototipul principal fiind emisiunile de la Filip II –, au fost descoperite cu deosebire la vest de Carpați, în Illyria, Pannonia, Banat, Crișana, nordul și nord-vestul Transilvaniei, dar și în Oltenia de nord și centrul Moldovei. Existau și zone foarte slab sau deloc atestate din punct de vedere monetar. Dacă cele mai vechi, de pe cursul Dunării, păstrau încă apropieri de stilul imitațiilor „fidele" de la începutul sec. III[2], ulterior majoritatea au căpătat elemente de originalitate, proprii fiecărei entități emitente în parte. Simbolistica emisiunilor din vestul și nordul României, contramărcile cu scop decorativ, stilul „încărcat" și tehnologia elaborată, cu analogii în regiunile apusene învecinate, și, nu în ultimul rând, concentrarea lor în zonele cu cea mai mare densitate de așezări și necropole Latène[3] de la est de Tisa, indică drept autorități emitente pentru cea mai mare parte a acestora comunitățile celtice stabilite aici în cursul primei jumătăți a sec. III a.Chr.

Marea varietate tipologică și multiplele variante întâlnite chiar în cadrul aceluiași tip indică numeroși emitenți și meșteri gravori. Nu știm în ce măsură monedele produse serveau unor tranzacții comerciale, având în vedere că dispunerea lor în teritoriu nu indică o circulație propriu-zisă. Cele mai multe exemplare s-au descoperit sub formă de tezaur,

[1] Menționăm că lucrarea lui C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973 constituie baza informațională a sintezei de față.

[2] În vest tipul „Banat" pare a face tranziția spre creațiile monetare ulterioare cu pronunțat caracter local, de influență apuseană, în timp ce în sud-estul Munteniei tipul „Rasa", cel mai apropiat stilistic de imitațiile Filip II „fidele" din Balcani, ar reprezenta o continuare a acestora în mediu nord-tracic. C. Preda, *Monedele* ..., p. 52-53.

[3] *Ibidem*, p. 415; M. Babeș, mai sus, p. 530-537.

semnalările de piese izolate sunt foarte rare, și nu pot fi puse în legătură directă cu niciun context arheologic[1]. Pe lângă rolul de instrument al afirmării autorității și legitimității emitentului, este de presupus că erau utilizate, cel puțin pe alocuri, și la anumite plăți în cadrul relațiilor intertribale, după cum relevă asocierile de monede de tipuri diferite, precum cele din tezaurele de la Șilindia și Tulghieș-Mireșu Mare, poate și foarte rarele piese divizionare. Dinamica relațiilor intercomunitare în cazul acestor populații este demonstrată și de legăturile stilistice dintre diferitele tipuri de imitații, folosirea de procedee tehnice asemănătoare și implicit fenomenul imitării succesive a unor prototipuri realizate ele însele prin imitare sau create local reproducând elemente iconografice „de import". Distribuția în spațiu a descoperirilor monetare și identificarea analogiilor de stil poate fi un indiciu în privința deplasărilor de populație și oarecum a succesiunii cronologice a emisiunilor[2], dar nu poate certifica localizarea ariei de locuire a unei comunități și cu atât mai puțin a atelierelor emitente.

O situație aparte prezintă tipul imitativ localizat pe baza concentrării descoperirilor în partea centrală a Moldovei (inclusiv în așezări) și denumit Huși-Vovriești, fiind prezent însă și în vestul României, în bazinul Dunării mijlocii și la nord de lanțul carpatic, și indicând, după unele opinii, deplasarea unor populații, identificate prezumtiv drept „celto-bastarni". Aspectul acestor monede le apropie însă mult mai mult de primele imitații de tip Filip II din Thracia decât de cele celtice, iar asocierea în tezaure cu emisiuni originale grecești și elenistice timpurii pare a le asigura o cronologie înaltă[3]. Ca tehnică principală de realizare a monedelor de tradiție macedoneană din secolele III-II predomina baterea, dar au fost atestate și exemplare turnate, cel mai probabil în tipare de lut[4]. În absența unor indicii cu privire la cunoașterea procedeelor de extracție și prelucrare a argintului de către emitenții acestor monede, care ar fi făcut posibilă exploatarea zăcămintelor de minereu locale, originea materiei prime este probabil de atribuit, în cea mai mare parte, zonei traco-macedonene[5].

În arealul dominat de celți, în care s-a dezvoltat această spectaculoasă monetizare imitativă, este puțin probabil să fi existat o „contribuție" a comunităților băștinașe la emiterea monedelor locale, cu toate că urme arheologice ale unei coabitări sunt frecvente[6]. În prima jumătate a sec. II a.Chr. au loc însă schimbări considerabile în raporturile

[1] C. Preda, *Monedele ...*, p. 416; idem, *Istoria monedei ...*, p. 139; pentru monedele de pe teritoriul Ungariei, M. Torbágyi, *Problemele cronologice ale monetăriei celtice din Ungaria*, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, București, 1997, p. 76-77.

[2] Cazul tipurilor și variantelor monetare de la vest de Tisa și din zona Sirmium, inspirate de prototipul Criseni-Berchieș (după Pink, *der Baumreiter mit Bartkranzavers*) identificat în Transilvania. M. Torbágyi, *op cit.*, p. 78-79.

[3] U. Wartenberg, J.H. Kagan, *Some comments on a new board from the Balkan area*, în Travaux de numismatique grecque offerts a Georges Le Rider, Londra, 1999, p. 395-407.

[4] I. Winkler, *Stantele și stilul monedelor daco getice*, în Apulum 7, 1968, 1, p. 212-213.

[5] Vezi în acest sens D. Spânu, *Considerații privind teoria" monopolului" regal dacic și circulația metalelor prețioase în Dacia preromană*, în Argesis 13, 2004, p. 66-68, cu bibliografia.

[6] M. Babeș, mai sus, p. 532-537.

intercomunitare din Dacia, reflectate și în evoluția monetară. Contextul creat de conflictele romanilor cu macedonenii încheiate cu înfrângerea acestora din urmă, dar și de deplasările neamurilor germanice, a modificat raportul de forțe în spațiul sud-balcanic și central-european, influentând indirect dar profund relațiile economice și interetnice din teritoriile dunărene. Este afectată circulația mărfurilor și a materiilor prime și se produc mișcări de populație. Titlul argintului și dimensiunile monedelor de imitație scad treptat, confirmând dependența de argintul sudic și slaba dezvoltare – dacă acesta exista – a mineritului local, calitatea gravurii se diminuează. Difuziunea unor tipuri realizate cu mai puțină iscusință, derivând din prototipuri anterioare de bună factură, pare a indica traseul „retragerii" unor comunități din interiorul arcului carpatic spre vest și sud-vest. Reculul societății celtice în aceste zone în primele decenii ale veacului II a.Chr. a fost constatat arheologic. „Creșterile puterii" populațiilor până atunci în raporturi de inferioritate față de celți își are începutul în această perioadă. Identificarea unor tipuri intermediare între imitațiile celtice timpurii și cele din a doua parte a sec. II, cu influențe sudice ale monetăriilor de stil nou și concentrări diferite în teritoriu față de perioada anterioară, reflectă modificări de tehnologie și repere iconografice și foarte probabil o schimbare a emitenților. Spre mijlocul acestui secol cel puțin o parte a tipurilor monetare de imitație din zona intra și extracarpatică par a nu mai fi celtice, cu toate că păstrează unele elemente stilistice anterioare.

Th. Isvoranu

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU, Alexandrina D., *Mormintele din perioada mai târzie a necropolei getice de la Zimnicea (jud. Teleorman)*, în Crisia 2, 1972, p. 15–26.
– *Autour des fouilles de Zimnicea*, în Thracia III, Sofia, 1974, p. 56–64.
– *La nécropole gète de Zimnicea*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 19–126.
BABEŞ, Mircea, *Noi date privind arheologia şi istoria bastarnilor (O „fibulă pomeraniană" descoperită în România)*, în SCIV 20, 1969, 2, p. 195–217.
– *Peuce-Peucini*, în Peuce 6, 1977, p. 79–85.
– *Paftalele Latène târzii din sud-estul Europei*, în SCIVA 34, 1983, 3, p. 196–221.
– *Date arheologice şi istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre*, în SCIVA 36, 1985, 3, p. 183–214.
– *Descoperirile funerare şi semnificatia lor în contextul culturii geto-dace clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 3–32.
– *Die Poieneşti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Bonn, 1993.
– *Poieneşti-Lukaševka-Kultur*, în Hoops, RGA, 23, 2003, p. 230–239.
BABEŞ, Mircea, COMAN, Radu, *O nouă „fibulă pomeraniană" în România*, în ArhMold 28, 2005, p. 139–148.
BABEŞ, Mircea, MIHAILESCU-BÎRLIBA, Virgil, *Germanische latènezeitliche „Feuerböcke" aus der Moldau*, în BerRGK 51–52, 1970–1971, p. 176–196.
BABEŞ, Mircea, UNTARU, Ilie, *Der früheste germanische Fund aus der Moldau. Der Kronenhalsring von Davideni*, în Dacia N.S. 13, 1969, p. 283–290.
BAZARCIUC, V.V., *Tezaurul geto-dacic de la Buneşti (jud. Vaslui)*, în SCIVA 32, 1981, 4, p. 563–570.
Cetatea geto-dacică de la Buneşti, jud. Vaslui, în SCIVA 34, 1983, 3, p. 249–273.
Noi descoperiri în cetatea geto-dacică de la Buneşti (jud. Vaslui), în SCIVA 38, 1987, 1, p. 33–39.
CANARACHE, V., *Monedele sciţilor din Dobrogea*, în SCIV 1, 1950, 1, p. 213–257.
CONOVICI, Niculae, *Repere cronologice pentru datarea unor aşezări geto-dacice*, în CCDJ 2, 1986, p. 129–142.
– *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukaševka şi prezenţa bastarnilor în Dobrogea*, în SCIVA 43, 1992, 1, p. 3–13.
CRIŞAN, Ion Horaţiu, *Materiale dacice din necropola şi aşezarea de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania*, Baia Mare, 1966.
– *Ceramica daco-getică, cu specială privire la Transilvania*, Bucureşti, 1969.

– *Burebista şi epoca sa*[2], Bucureşti, 1977.
– *Die Anfänge der Latènezeit bei den Geto-Dakern*, în Dacia N. S. 22, 1978, p. 143–154.
DAICOVICIU, Constantin, *Rubobostes = Burebistas ?*, în AMN 6, 1969, p. 459–463.
DIETRICH, Laura, DIETRICH, Oliver, *Locuirea celtică din Transilvania, Banat şi Crişana (Stadiul cercetării)* în SCIVA 57, 2006, 1–4, p. 9–56.
DUNĂREANU-VULPE, Ecaterina, *Chestiunea bastarnilor în legătură cu piatra sepulcrală de la Dragomirna*, în BCMI 17, 1924, 42, p.177–184.
DUPOI, Vasile, *Bastarnii în Dacia*, în AUB-Istorie 20, 1971, 1, p. 27–50.
FERENCZ, Iosif Vasile, *Celţii pe Mureşul mijlociu*, Sibiu, 2007.
FLORESCU, Adrian C., *Unele consideraţiuni asupra cetăţilor traco-getice (hallstattiene) din mil. I î.e.n. de pe teritoriul Moldovei*, în CercIstIaşi 1971, p. 103–118.
GLODARIU, Ioan, *Bemerkungen über einen Dakerkönig*, în AMN 7, 1970, p. 501–505.
– *„Brăţările" cu nodozităţi Latène târzii în Dacia*, în AMN 21, 1984, p. 63–80.
HACHMANN, Rolf, *Jastorf-Funde außerhalb der Jastorf-Kultur*, în Die Kunde N.F. 8, 1957, p. 77–92.
– *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, în BerRGK 41, 1960, p. 1–276.
HOREDT, Kurt, *Mittellatènezeitliche Siedlungen aus Siebenbürgen*, în Studien aus Alteuropa 2, Köln-Graz, 1965, p. 54–75.
– *Moreşti. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bucureşti, 1979, p. 35–52.
ILIESCU, Vadimir, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trogus Pomp. Prol. XXXII*, în StCl 10, 1968, p. 115–122.
– *Wann lebte König Oroles? Zu Iustin 32, 3, 16*, în AUB-Limbi clasice 19, 1970, p. 9–15.
IRIMIA, Mihai, CONOVICI, Niculae, *Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou-„Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa). Raport preliminar*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 115–154.
KOTIGOROŠKO, V., *Ţinuturile Tisei superioare în veacurile III î.e.n.–IV e.n. (perioadele La Tène şi romană)*, Bucureşti, 1995.
LE RIDER, Georges, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*, Paris, 1977.
LICA, Vasile, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, 2000.
MAČINSKI, D.M., în Arheologija Starogo i Novogo Sveta, Moscova, 1966, p. 82–96.
MIHAILESCU-BÎRLIBA, Virgil, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990.
– *Câteva remarci privind cronologia monetăriei geto-dacice*, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, Bucureşti, 1997, p. 71-75.
NÉMETI, Ioan, *Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare*, în Thraco-Dacica 9, 1988, p. 49–73; 10, 1989, p. 75–114; 13, 1992, p. 59–112; 14, 1993, p. 117–129.
NESTOR, Ion, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în BerRGK 22, 1932, p. 11-181.
– *Keltische Gräber bei Mediaş*, în Dacia 7–8, 1937–1940, p. 159–182.
PAČKOVA, S.P., ROMANOVSKAJA, M. A., în Slavjane na Dnestre i Dunae, Kiev, 1983, p. 48–77.
PAPAZOGLU, Fanula, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978, p. 161-171.
PAULSEN, Rudolf, *Die Münzprägung der Boier*, Leipzig, Viena, 1933.
– *Les migrations des tribus celtiques ou gauloises d'après le temoignage des monnaies celtiques*, în Congrès International de Numismatique, Paris 6-11 Juillet 1953. Actes (coord. J. Babelon, J. Lafaurie), p. 429–432.
PÂRVAN, Vasile, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926.
PINK, Karl, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Braunschweig, 1974.

PIPPIDI, Dionisie M., *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967.
POENARU BORDEA, Gheorghe, *Le trésor de Mărășești. Les statères en or des cités du Pont Gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux IVᵉ-Iᵉʳ siècles av. n. è.*, în Dacia N. S. 18, 1974, p. 103–125.
– *Emisiunile monetare ale atelierelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre (sec. VI î.Hr. – III). Un stadiu al problemei*, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, București, 1997, p. 56–70.
– *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în Simpozion de numismatică, Chișinău 2000, p. 9-99.
– *Un important tezaur de monede de argint histriene și tetradrahme postume Filip II, originale și imitații fidele*, în Simpozion de numismatică, Chișinău 2002, p. 9-31.
– *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIᵉ au Iᵉʳ siècle av J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, în Presenza e funzioni della moneta nelle *chorai* delle collonie greche dall'Iberia al Mar Nero. Atti del XII Convegno organizzato dall'Università „Federico II" e dal Centro Internazionale di Studi Numismatici Napoli, 16-17 Giugno 2000, [Roma, 2004], p. 27-70.
PREDA, Constantin, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.
– *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
PROTASE, Dumitru, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.
RUSTOIU, Aurel, *Metalurgia bronzului la daci*, București, 1996.
– *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n.–I e.n.)*, București, 1997.
RUSSU, Ioan I., *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Istria în sec. III–II î.e.n.*, în Apulum 6, 1967, p. 123–143.
RUSU, Mircea, *Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Rumänien*, în BerRGK 50, 1969, p. 267–300.
SCHMIDT, L., *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, München, 1933 (reprint 1969, p. 86–97).
SÎRBU, Valeriu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila-Galați, 1993.
– *Oameni și zei în lumea geto-dacilor*, Brașov, 2006.
SMIRNOVA, Galina I., MEGEI, V.F., *Necropola plană de tip Poienești-Lukaševka de la Dolinjany*, în SCIVA 46, 1995, 2, p. 133–160.
SPÂNU, Daniel, *Considerații privind teoria" monopolului" regal dacic și circulația metalelor prețioase în Dacia preromană*, în Argesis 13, 2004, p. 66–68.
STROBEL, Karl, *Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien*, Berlin, 1996.
– *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice și culturale ale istoriei spațiului Dunării de Jos*, în SCIVA 49, 1998, 1, p. 61–95; 2, p. 207–223.
SZABÓ M., *Les Celtes en Pannonie. Contribution à l'histoire de la civilisation celtique dans la cuvette des Karpates*, Paris, 1988.
TACKENBERG, K., *Zu den Funden von Lukaševka im Bezirk Kischinew, Moldau-Republik*, in Alt-Thüringen 6, 1962-1963, p. 403–427.
TEODOR, Silvia, *Bastarnii pe teritoriul Moldovei*, în StMatSuceava 3, 1973, p. 37-46.
– *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*, în ArhMold 8, 1975, p. 121–201.
– *Regiunile est-carpatice ale României în secolele V–II î.d.Hr. Considerații generale și repertoriu arheologic*, București, 1999.

TORBÁGYI Melinda, *Problemele cronologice ale monetăriei celtice din Ungaria*, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, București, 1997, p. 76-77.
VULPE, Alexandru, *Despre un pasaj din Istoriile Filipice ale lui Pompeius Trogus. Prologus XXXII. O contribuție arheologică*, în Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, seria IV, tom XXIII, 1998, p. 181-187.
VULPE, Radu, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, în Materiale 1, 1953, p. 213-506.
– *Le problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, în NEH 1, 1955, p. 103–119.
WARTENBERG, Ute, KAGAN, Jonathan H., *Some comments on a new hoard from the Balkan area*, in Travaux de numismatique grecque offerts a Georges Le Rider, Londra, 1999, p. 395-407.
WENSKUS, R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln-Graz, 1961.
WERNER, Wolfgang M., *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, PBF XVI, 4, München, 1988.
WINKLER, Iudita, *Ștanțele și stilul monedelor daco-getice*, în Apulum 7, 1968, 1, p. 212-213.
– *Perioada emiterii monedelor și dreptul monetar la geto-daci* în AMN, 7, 1970, p. 93–108.
WOŹNIAK, Z., *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk, 1974.
ZANOCI, Aurel, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI-III a.Chr.*, Bucuresti, 1998.
ZIRRA, Vlad, *Un cimitir celtic în nord-vestul României. Ciumești I*, Baia Mare, 1967.
– *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în Dacia N.S. 15, 1971, p. 71–238.
– *Influence des Géto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat celtique de Transylvanie*, în Alba Regia 14, 1975, p. 47–64.
– *Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României*, în StComSatu Mare 4, 1980, p. 39–78.
*** *Le Djerdap/Les Portes de Fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J.Ch. jusqu'aux guerres daciques*, Beograd, 1999.
*** *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2003.
*** *Celtes et Gaulois. L'archéologie face à l'histoire. Les civilisés et les barbares du Vᵉ au IIᵉ siècle av. J.-C.*, col. Bibracte 12/3, 2006.

Capitolul III
EPOCA METALELOR

a. Introducere

Perioadele *Epoca bronzului și a fierului*, au fost denumite astfel în mod tradițional, după împărțirea tripartită a lui Christian Thomsen (1837) — piatră, bronz, fier. Deși metalurgia cuprului a fost, așa cum s-a scris în capitolul anterior, descoperită încă de la începutul neoliticului, chiar înaintea utilizarii olăriei, epoca denumită a „metalelor" constituie o etapă distinctă în evoluția cultural-istorică a societății din sud-estul Europei.

Pentru mulți, epoca metalelor se identifică cu *protoistoria*, termen ce implică posibilitatea unei interpretări istorice, desigur ipotetice, a fenomenelor arheologice. Indiferent de limitele cronologice absolute, ce variază la diverși cercetători între mileniul al IV-lea sau al III-lea pentru începutul noii epoci, ne aflăm în vremea în care, în Mesopotamia și în Egipt apar semnele unei revoluții statal-urbane și, totodată, începutul consemnării prin ideograme a unor date istorice. Este de la sine înțeles că abia în a doua jumătate a mileniului al III-lea și, mai ales, în mileniul al II-lea, când scrierea capătă o largă răspândire, ce cuprinde și Anatolia (Regatul hitit) și Grecia miceniană, informatiile cu conținut istoric, social-politic sau comercial pot să contribuie, mai mult sau mai puțin, la înțelegerea civilizațiilor străvechi din ținuturile dunărene.

De aceea vom relua aici discuția asupra utilizării informației dobândite prin cercetarea arheologică în vederea unei posibile interpretări istorice a datelor de cultură materială, începând cu epoca pe care o vom prezenta în acest capitol (vezi mai sus, p. 53–58, discuția asupra concepțiilor tradiționale și a celor mai recente despre noțiunea de *cultură* în arheologie).

Principiul interpretării istoricizante a descoperirilor arheologice s-a cristalizat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. O importanță deosebită în definirea acestei metode îi revine germanului Gustaf Kossinna, creatorul așa-numitei arheologii a spațiului locuit (*Siedlungsarchäologie*). Metoda se întemeiază pe transpunerea înapoi în timp a situatiilor constatate arheologic în zone istoric definite prin izvoarele literare și care, prin concluziile obținute pe baza analogiilor, constituie un fir al cunoașterii istorice ce se desfășoară mereu mai adânc în trecutul preistoric. Concluzia este că zone culturale bine

delimitate se suprapun, în toate vremurile, cu popoare sau triburi etnic-comune tot atât de bine definite. Kossinna a utilizat metoda pentru definirea spațiului locuit de triburi germanice, mergând înapoi în timp până la începutul epocii bronzului, dar aceeași metodă a fost și este, în parte, încă folosită pentru spațiile altor familii de popoare din Europa preistorică – slavii, celții, illyrii sau tracii. Semnatarul acestor rânduri a folosit, alături de alți cercetători români, același mod de gândire, când, parafrazând aplicarea acestei metode pentru spațiul vest-balcanic (illyric) de către cercetătorul iugoslav M. Garašanin, a denumit epoca neolitică „pre-tracică", cea a bronzului „veche tracică", a sfârșitului bronzului și începutului epocii fierului „geto-dacică veche" și, începând cu secolele VIII-VII a.Chr., „epoca geto-dacică propriu-zisă". Potrivit unei astfel de concepții, o dată cu epoca bronzului putea începe procesul de constituire a popoarelor tracice. Dacă sub forma unei ipoteze o astfel de concepție își poate găsi justificarea, trebuie recunoscut că sunt cel puțin tot atâtea șanse ca realitatea istorică să fi fost cu totul alta. Analogiile între diferitele categorii de elemente arheologice pot avea cu totul alte explicații (în cazul ceramicii, modul de realizare a formelor și a decorului poate fi comun unor populații total diferite; în cazul unor obiecte de metal, os sau corn, același tip poate avea funcții diferite de la un grup etnic la altul etc.). Chiar ritul și ritualul funerar nu sunt obligatoriu legate de etnic, iar formele de locuire (așezări, case etc.) sunt dependente de forma de teren, de economie, *nu* de un caracter etnic. De aceea, tot semnatarul rândurilor de față și-a imaginat formarea grupului de populații tracice și invers: de la diversitate spre unitate. De la o presupusă diversitate etnică în spațiul carpato-dunărean în epoca bronzului s-a ajuns, prin procesul de mobilitate a triburilor, fenomen inerent datorat atât structurii economiei (de exemplu preponderența, în unele zone, a pastoralismului și, implicit, a transhumanței), evoluției culturale, cât și variațiilor de mediu, la impunerea unui anume mod de comunicare, a unei *lingua franca*, care ar putea explica aparenta unitate a grupului tracic în vremurile istorice[1].

Revenind la concepția arheologic-istoricizantă a lui Kossinna, se cuvin observate punctele slabe, producătoare de greșeli ale respectivei metode și care sunt, în egală măsură, valabile în toate situațiile similare. Concepția unui „bronz getic" în *Getica* lui Vasile Pârvan nu face excepție în cazul de față. Astfel, principala obiecție este prevalența acordată izvoarelor literare și lingvistice față de cele arheologice, nețināndu-se seama suficient de gradul de ipoteză pe care analiza sursei scrise și reconstituirea denumirilor le implică. Se ajunge astfel la un *cerc vicios*: teza pe care filologii sau lingviștii o consideră doar posibilă, nu și sigură, este preluată de arheolog ca fiind singura în măsură să demonstreze propria teză, care, la rându-i, fusese considerată doar ca probabilă. Și tot asa invers.

O altă obiecție de adus metodei istoricizante a informației arheologice este ignorarea datelor etnografice și etnologice despre populațiile primitive actuale. Deși asemenea

[1] Cf A. Vulpe, *Puncte de vedere privind istoria Daciei preromane*, în RevIst 32, 1979, 12, p. 2 261 2 284, în special p 2 265 urm

informații trebuiesc folosite cu prudență și utilizând metodele de lucru ale antropologiei culturale și sociale, ele ne oferă nenumărate exemple care infirmă asocierile între elemente de cultură materială sau spirituală și cele de identitate etnică sau de natură istorică; totuși, în unele cazuri, se pot găsi și argumente în favoarea unei confirmări a interpretării arheologice în sens istoricizant.

Ne oprim aici cu aceste considerații de ordin general. Pentru a nu crea confuzii, vom trata epocile bronzului și fierului în continuare în cadrul periodizării tradiționale a dezvoltării cultural-istorice. Rândurile de mai sus au avut doar menirea de a atrage atenția asupra fragilității concluziilor de ordin istoric întemeiate pe analiza materialelor arheologice, înfăptuită cu metodele considerate a fi specifice acestei discipline (stratigrafia, tipologia, chorologia). Astfel de interpretări pot fi în măsură să creeze adevărate mituri ale istoriei, precum migrațiile vorbitorilor de limbi indo-europene, a așa-zisei „Marii migrații egeice", a migrațiilor în general și ale confruntărilor între comunități, concepute sau nu ca etnii distincte, probleme mereu dezbătute, dar fără o șansă concretă de a-și găsi o soluție alta decât formularea de ipoteze de lucru.

Oricum am interpreta informația arheologică, ea reprezintă principala mărturie a prezenței populațiilor care, în cazul de față, au locuit pe teritoriul României. Fără a nega existența unor mișcări de populații, a unor migrații de dimensiuni mai mari, care desigur s-au putut desfășura în mileniile ce preced primele informații literare, considerăm însă ca ipotetică orice interpretare a materialelor arheologice în acest sens. Școlile arheologico-istorice ale națiunilor, care-și imaginează trecutul prin stabilitate etno-culturală, tind să accentueze și să exagereze și în pre- și protoistorie elementele de continuitate culturală. Dimpotrivă, acolo unde domină tradiția istorică a spațiului dobândit prin cucerire, va precumpăni și în cercetarea arheologică modelul migrațiilor, în special în respectivul spațiu. În ambele cazuri se poate avea dreptate sau se poate greși în egală măsură.

A. Vulpe

b. Epoca bronzului

Considerații generale. Inițial, noțiunea „epoca bronzului" a fost înțeleasă în sens fenomenologic: epoca începe o dată cu descoperirea și utilizarea aliajului Cu+Sn ca produs de vârf al tehnologiei vremii respective. Această concepție nu mai satisface de mult din punct de vedere cultural-istoric. Încă de multă vreme cercetătorii au considerat că, în definirea unei epoci, trebuie avute în vedere toate elementele care implică transformări profunde ale habitatului, economiei și tehnologiei, dinamicii populației, practicilor funerare și formelor de expresie a vieții spirituale (ordinea cauzală a importanței acestor factori poate fi înțeleasă și în sens invers). Apariția și folosirea metalului aliat apărea astfel ca fiind, într-o concepție cultural istorică, doar una din trăsăturile acestei structuri complexe.

Capitolul VII
COLONIILE GRECEȘTI DIN DOBROGEA

a. Introducere

Numele grecesc originar al Mării Negre va fi fost, conform unei tradiții antice, *Pontos Axeinos* („Pont neospitalier"), atâta vreme cât furtunile năprasnice și curenții înșelători îl înfricoșau pe orice navigator care se aventura să depășească Bosforul. Abia după instalarea grecilor în această regiune Pontul ar fi devenit — spune tradiția — „ospitalier" (*euxeinos*). De fapt, așa cum se știe astăzi, *axeinos* nu era decât o interpretare fonetică și o explicație folclorică a unui cuvânt iranian desemnând negrul (*axšaēna*). Pentru localnicii de origine iraniană marea era într-adevăr neagră și se pare că de la aceștia derivă numele grecesc, preluat apoi, sub diferite forme, de toți stăpânii succesivi ai regiunii (bizantini, genovezi, turci etc.), dar și de riverani. Pentru valoarea tradiției, însă, contează mai puțin dacă ea este susținută de datele etimologice decât faptul că, odată deveniți stăpâni ai Mării Negre, grecii au asociat-o cu ospitalitatea.

Istoria colonizării grecești în Marea Neagră prezintă încă multe puncte obscure. Una dintre chestiunile cele mai adânc dezbătute privește data la care grecii au început să frecventeze Pontul[1]. Unii savanți continuă, chiar și în zilele noastre, să crediteze cu un sâmbure de adevăr celebra legendă a Argonauților plecați în căutarea lânii de aur în ținuturile Caucazului — plasată în sistemele cronologice antice la cca o generație înaintea războiului troian — și să considere, așadar, că marinarii din epoca miceniană, prezenți de altfel în atâtea locuri din Marea Mediterană și probabil chiar și în afara acesteia, ar fi fost capabili măcar să exploreze coastele Mării Negre, dacă nu să se instaleze aici într-un mod durabil. Cu toate acestea, nici o dovadă arheologică nu poate fi încă invocată în sprijinul acestei ipoteze. Alți savanți, pornind de la interpretarea unor date furnizate de aceeași epopee — alcătuită, ca și *Iliada*, prin secolul al VIII-lea a.Chr., dar proiectată,

[1] A.J. Graham, *The Date of the Greek Penetration of the Black Sea*, in BICS 5, 1958, p. 25–42, Idem, *Pre-Colonial Contacts: Questions and Problems*, în Greek Colonists and Native Populations. Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A.D. Trendall, Sydney 9–14 July 1985, (edit. J.-P. Descœudres), [Canberra-Oxford, 1990], p. 45 60.; Chr. Danov, *s.v. Pontos Euxeinos*, în RE Suppl. IX, col 866–1175; R. Drews, *The Earliest Greek Settlements on the Black Sea*, in JHS 96, 1976, p. 18–31; E.K. Petropoulos, *Hellenic Colonization in Euxeinos Pontos. Penetration, Early Establishment, and the Problem of the „Emporion" Revisited*, BAR International Series 1394, Oxford, 2005.

ca și aceasta din urmă, în trecutul înnegurat al generațiilor eroice —, dar și de la câteva paralele surprinzătoare între descoperirile arheologice de proveniență pontică și unele obiecte din lumea greacă, admit că grecii vor fi depășit Bosforul încă din secolul al VIII-lea a.Chr. Hesiod, a cărui *Theogonia* datează foarte probabil din secolul al VIII-lea, menționează Dunărea (*Istros*) și fluviul *Phasis* al Argonauților, actualul Rioni din Georgia. La rândul sau, poetul milesian Arktinos, care pare să fi fost contemporan cu Hesiod, amintește de insula *Leuke* (actuala Insula Șerpilor), cea în care, conform unei tradiții pentru al cărei moment de constituire tocmai această mențiune reprezintă un *terminus ante quem*, își va fi găsit liniștea eternă eroul Ahile. În sfârșit, poetul corintian Eumelos, ale cărui *Argonautika* sunt datate în jur de 700 a.Chr. — *terminus ante quem* pentru constituirea acestei epopei —, vorbește nu numai de Sinope, oraș de pe coasta sudică a Mării Negre, dar și despre Borysthenes (actualul Nipru). Pe de altă parte, poemele homerice nu oferă nimic în această privință, poate cu excepția unui episod obscur, în care unii exegeți au încercat să vadă o referire indirectă la Sinope. Date fiind însă mențiunile datorate celorlalți autori, este de presupus că, în ciuda tăcerii homerice, cel puțin de pe la sfârșitul secolului al VIII-lea, unii navigatori greci se vor fi aventurat în Marea Neagră[1].

Evidența arheologică nu este încă în măsură să îmbogățească — și nici măcar să confirme — puținele sugestii oferite de sursele scrise. Câteva piese de proveniență incertă (comerțul de antichități) s-au dovedit a fi mai degrabă corpuri străine, neatribuibile vreunui sit din Marea Neagră, în vreme ce săpăturile sistematice efectuate în mai multe așezări de pe coastele de vest și de nord ale bazinului pontic nu au furnizat, deocamdată, nici un material databil înainte de mijlocul secolului al VII-lea, ceea ce corespunde, de altfel, cu tradiția literară referitoare la fondarea respectivelor colonii[2]. Așadar, dincolo de chestiunea de a ști dacă grecii au frecventat sau nu Marea Neagră încă de pe la sfârșitul secolului al VIII-lea — în funcție de creditul acordat, fie surselor literare, fie evidenței arheologice — un fapt rămâne cert: fondarea primelor așezări durabile nu a avut loc decât începând de pe la mijlocul secolului al VII-lea: Istros (cca 657) și Apollonia (cca 610) pe coasta de vest, Olbia (cca 647; cu o primă locuire pe actualul ostrov Berezan, lângă Očakov, înainte de instalarea pe malul occidental al estuarului Bugului, la Parutino) pe coasta de nord, Sinope (cca 630) și Trapezunt (sfârșitul secolului al VII-lea) pe coasta de sud. Un al doilea val de colonizare va urma în secolul al VI-lea, majoritatea coloniilor grecești de pe toate coastele Mării Negre fiind întemeiate în decursul acestui veac (fig. 104).

Marea Neagră a fost întotdeauna considerată un „imperiu" al Miletului. Pliniu cel Bătrân (*Naturalis Historia* V, 112) amintea 90, iar Seneca (*Consolatio ad Heluiam* 7, 2) 75 de „orașe" (*urbes*) fondate de puternica metropolă din Ionia. Chiar dacă estimarea modernă nu reține decât cca 40–50 de așezări care pot fi considerate colonii (*apoikiai*)

[1] P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, Bucarest-Paris, 1999, p. 1 și urm. și *passim*.

[2] J. Boardman, *The Greeks Overseas*, ed. a III-a, London, 1980; Idem, *Early Greek Pottery on Black Sea Sites?* în OJA 10, 1991, 3, p. 387–389; G. Tsetskhladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, in The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to Sir John Boardman, Oxford, 1994, p. 111–135.

milesiene, acestea se situează majoritar în zona Mării Marmara (Propontida) și a Mării Negre, astfel încât caracterul eminamente „milesian" al colonizării grecești în această regiune este mai mult decât evident[1]. Este cert că Pliniu cel Bătrân și Seneca (respectiv autorii consultați de ei) au avut în vedere și așezări de mai mică importanță, care nu erau *poleis* și despre care deținem unele exemple în sursele literare sau epigrafice sau care au fost identificate prin săpături arheologice. Ar intra în această categorie în primul rând factoriile cu menire preponderent comercială, așa zisele *emporia*, întemeiate sub protecția unei cetăți pentru a facilita transportul și desfacerea mărfurilor, bunăoară așezările din jurul cetății Sinope. Ar fi vorba apoi de așezări cu vocație militară — avanposturi în hinterland sau forturi la frontiera teritoriilor cetăților — și, în sfârșit, de sanctuare frecventate de grecii din întreaga regiune, de exemplu, sanctuarul consacrat lui Ahile pe insula *Leuke*.

Alături de Milet, dar mult mai puțin activă decât metropola ioniană, în acțiunea de colonizare în Marea Neagră este implicată și Megara, cetate doriană. Aceasta întemeiază, între altele, pe la 560, Heracleea Pontica, pe coasta de sud a Mării Negre; la rândul său, Heracleea Pontica va întemeia Callatis, în Dobrogea, și Chersonesos, în Crimeea.

b. Întemeierea

Informațiile literare și epigrafice referitoare la primele secole de existență ale coloniilor vest-pontice sunt aproape nule. Spre deosebire de alte zone ale colonizării grecești, de exemplu Sicilia sau Italia meridională, unde, grație mai ales lui Tucidide sau Diodor, datele de întemeiere sunt aproape precise, pentru zona Mării Negre cele câteva surse literare sunt toate târzii și uneori contradictorii. La rândul lor, datele arheologice nu sunt întotdeauna în măsură să suplinească acest vid de informație.

În ceea ce privește coasta de vest, colonizarea a avut loc în mai multe etape începând cu mijlocul secolului al VII-lea a.Chr. Partea de nord a acestei zone, Dobrogea de astăzi, era cunoscută în antichitate sub numele de „Sciția mică". Termenul Σκυθία cu referire la această regiune apare pentru prima oară într-o inscripție de la Istros din a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr. (ISM I 15, r. 16), apoi la Strabon (VII, 4, 5: μικρὰ Σκυθία; cf. VII, 5, 12), care îl va fi preluat din vreuna din sursele sale.

În ajunul colonizării grecești Dobrogea era locuită de purtătorii unei civilizații tipice pentru Hallstatt C și definite, după așezarea eponimă, drept cultura Babadag (faza a III-a).

[1] D. M. Pippidi, DID I, p. 137–324; N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, ed. a II-a, Frankfurt/Main-Bern-New York-Paris, 1988; A. Avram, J. Hind, G.R. Tsetskhladze, *The Black Sea Area*, în An Inventory of Archaic and Classical *Poleis*. An Investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation (edit. M.H. Hansen, Th. H. Nielsen), Oxford, 2004, p. 924–973. Termenul „milesian" este convențional. La mișcarea de colonizare vor fi participat, alături de Milet, și alte comunități din Ionia, așa cum par să sugereze diferite documente arheologice. O excelentă sinteză cu privire la coasta de vest a Mării Negre a fost produsă recent de M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach, 2004.

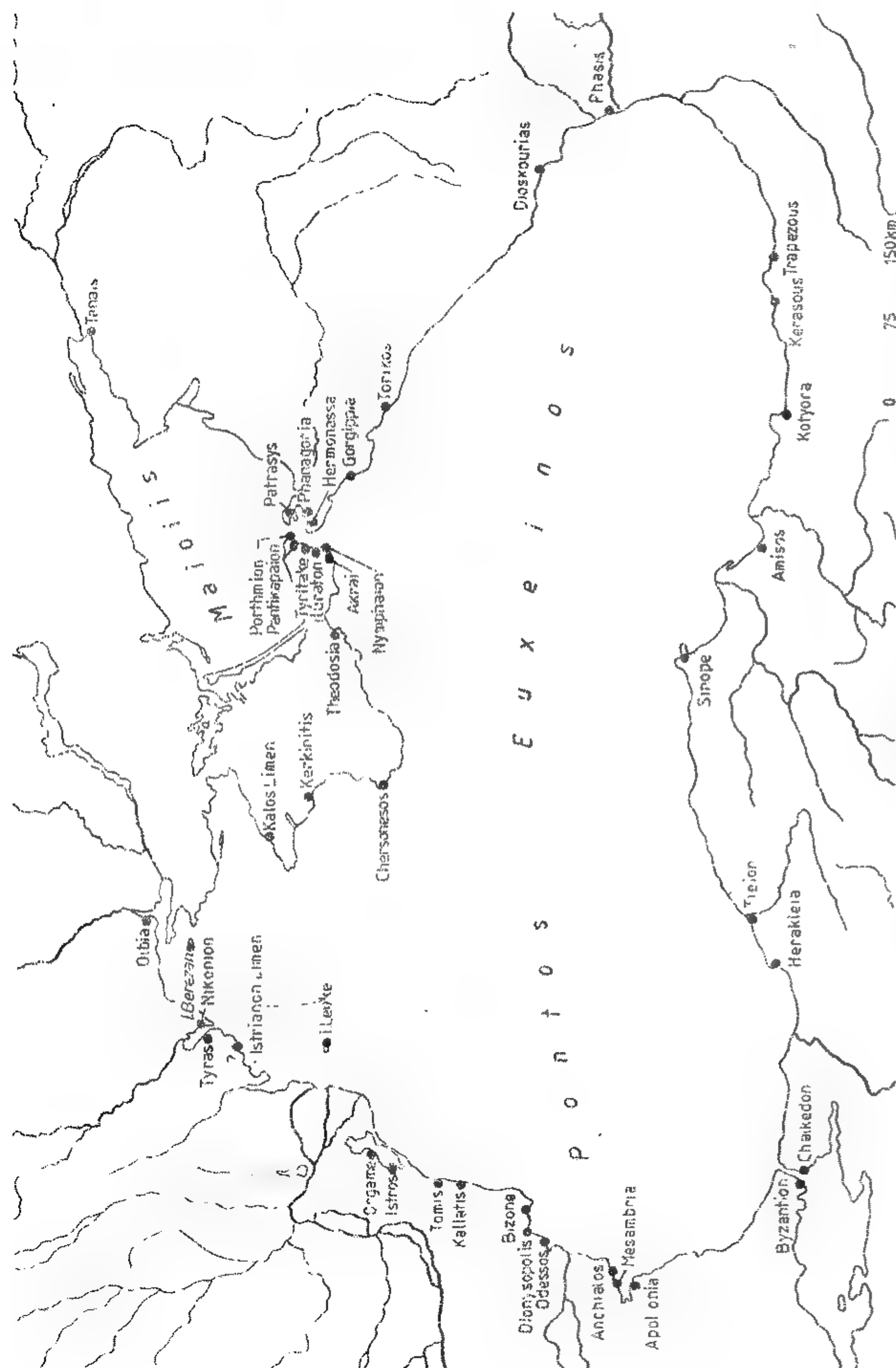

Fig. 104 Coloniile grecești din zona Mării Negre (A. Avram).

În purtătorii acestei culturi arheologii consideră plauzibil a-i vedea pe geți, deși aceștia își fac apariția mai târziu în sursele literare. Așezările culturii Babadag sunt uneori fortificate (Babadag, Beștepe, Beidaud) și se află toate în interior, multe dintre ele de-a lungul Dunării, de o parte și de alta a fluviului. Sfârșitul fazei a treia a culturii Babadag este neelucidat din punct de vedere cultural-istoric și încă imprecis datat (sfârșitul secolului al VIII-lea sau prima jumătate a secolului al VII-lea ?). Cert este că dispariția așezărilor de tip Babadag nu are nimic a face cu fenomenul colonizării grecești. Dincolo de decalajul cronologic dintre cele două momente, trebuie reținut că, pe de o parte, în nici una din așezările grecești de pe coastă sau din zona apropiată nu s-a putut identifica vreun nivel „precolonial", pe de altă parte, nici una din așezările Babadag nu a furnizat până acum material grecesc[1]. În schimb, la puțin timp după instalarea primilor greci, în momentul amenajării teritoriilor rurale (*chorai*), prezența indigenilor în aceste teritorii este pusă în evidență de documentația arheologică. Adăugând faptul că așezările din teritoriu sunt nefortificate, rezultă limpede că, spre deosebire de alte zone (Sicilia, Italia meridională), unde colonizarea s-a desfășurat în mare măsură sub forma unei confruntări armate între indigeni și nou-veniți, aici instalarea grecilor pare să fi avut un caracter pașnic, marcat de o colaborare între aceștia și comunitățile din hinterland[2].

Prima colonie de pe coasta de vest — și, probabil, cea mai veche din întreg bazinul Mării Negre — este Istros (Ἴστρος; *Histria* sau *Histropolis* la autorii latini, *ciuitas Histrianorum* în inscripțiile latinești). Numele așezării a fost dat după cel al fluviului omonim, Dunărea. Istros a fost fondată de coloniști veniți din Milet (Herodot II, 33) pe coasta unui golf, devenit apoi prin înnisipare actualul lac Sinoe. Ruinele cetății, temeinic cercetate din 1914 încoace, se găsesc la cca 6 km distanță de actuala comună Istria (jud. Constanța). Sursele antice au transmis o dublă tradiție cu privire la data de întemeiere. Poemul în iambi *Periegesis ad Nicomedem regem*, cunoscut sub numele de Pseudo Skymnos (secolul al II-lea a.Chr.), folosește pentru secțiunea pontică datele, se pare, foarte fiabile oferite de istoricul local Demetrios din Callatis (a cărui lucrare s-a pierdut) și, fără a da repere absolute, sugerează un sincronism între fondarea coloniei și invazia sciților în Asia (eveniment plasat prin anii '30 ai veacului al VII-lea): Μιλήσιοι κτίζουσιν ἡνίκα Σκυθῶν εἰς τὴν Ἀσίαν στράτευμα διέβη βαρβάρων τὸ Κιμμερίους διώκον ἐκ τοῦ Βοσπόρου (v. 766–770 ed. Diller, p. 167) („Milesienii o întemeiază pe vremea când oștirea barbarilor sciți a trecut în Asia, izgonindu-i pe cimmerieni din Bosfor"). Pe de altă parte, cronica târzie a lui Eusebiu din Caesarea (*Chronicon* ed. Helm, p. 95 b), care folosește sistemul olimpiadelor, plasează întemeierea cetății la o dată care corespunde anului 657/6 a.Chr. Evidența arheologică pare să favorizeze o datare timpurie[3], chiar dacă au existat și luări de poziție în favoarea celei

[1] P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 8 și urm.

[2] A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, în StCl 27, 1991, p. 19–30.

[3] P. Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria*, în StCl 4, 1962, p. 49–69; A. Vulpe, *En marge de Ps. Scymnus 766–770*, în Premier âge du Fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire. Actes du Colloque International, septembre 1993, [Tulcea, 1997], p. 181–185.

târzii[1]. Primele documente materiale databile atestate la Istros se înscriu în stilul „caprei sălbatice", etapa mijlocie, faza a doua (*Middle Wild Goat Style* II), o producție ceramică atribuită metropolei Milet[2]. Pe de altă parte, momentul evocat de Pseudo Skymnos ca reper cronologic pentru fondarea cetății — invazia sciților în Asia — a fost recent plasat de investigațiile istorico-filologice la o dată mai înaltă decât se admitea până acum[3]. Așadar, chiar dacă data eusebiană (657/6) nu poate fi întrutotul confirmată, se poate presupune fie că ea este cea mai apropiată de adevăr — în așteptarea unor noi descoperiri arheologice revelatoare —, fie că întemeierea ar fi avut loc prin anii '30, o dată cu deplină acoperire arheologică.

La o dată foarte apropiată de fondarea cetății Istros a fost întemeiată așezarea Orgame, localizată prin săpături arheologice la Capul Dolojman (com. Jurilovca, jud. Tulcea). Așezarea a fost amplasată pe faleza înaltă a actualului Lac Razelm (*Halmyris*), care — ca și lacurile Sinoe, Zmeica și Golovița — face parte dintr-un complex lagunar rezultat dintr-un fost golf al Mării Negre. Orgame nu apare sub acest nume decât într-o singură sursă, aceasta fiind însă cea mai veche dintre toate atestările literare ale așezărilor grecești de pe coasta de vest a Pontului Euxin. Este vorba de un fragment din lucrarea (în cea mai mare parte pierdută) logografului Hekataios din Milet din secolul al VI-lea a.Chr. (FGrHist 1 F 172: Ὀργάμη· πόλις ἐπὶ τῷ Ἴστρῳ, „Orgame, oraș pe Istru"). O inscripție din anul 100 p.Chr. de la Histria (ISM I 68) îi menționează pe *Argamenses*, o alta din secolul al III-lea p.Chr. (IOSPE I² 96) relevă numele etnic Ἀργαμηνός, iar o scriere a lui Procopiu din Caesareea din secolul al VI-lea p.Chr. (*De aedificiis* IV, 11, 20) atestă toponimul *Argamo*. De aici s-a dedus forma latinească *Argamum*, care corespunde, după toate probabilitățile, acelei Orgame menționate de Hekataios[4]. Săpăturile arheologice efectuate în așezare și în necropola tumulară au scos recent la iveală câteva documente ceramice din seria *Middle Wild Goat Style* I, așadar mai vechi decât la Istros, dar și un complex funerar databil foarte timpuriu, pe la 650–630 a.Chr.[5]. Amprenta

[1] S. Dimitriu, *Tot despre data întemeierii Histriei*, în SCIV 15, 1964, 2, p. 251–257; Eadem, *Poziția Histriei arhaice în cadrul cronologiilor secolelor VII–VI î.e.n.*, în SCIV 16, 1965, 4, p. 663–674.

[2] P. Alexandrescu, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe–IVe s.)*, avec la collaboration de S. Dimitriu et M. Coja, Bucarest-Paris, 1978; P. Dupont, *Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros. Rapport préliminaire*, în Dacia N.S. 27, 1983, p. 19–43; R. M. Cook, P. Dupont, *East Greek Pottery*, London-New York, 1998.

[3] A.I. Ivantchik, *Die Gründung von Sinope und die Probleme der Anfangsphase der griechischen Kolonisation des Schwarzmeergebietes*, în The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology (edit. Gocha R. Tsetskhladze), Historia. Einzelschriften 121, Stuttgart, 1998, p. 297–330.

[4] M. Coja, *Cercetări noi în așezarea de la capul Dolojman-Argamum (?)*, în BMI 41, 1972, 3, p. 33–42; M. Mănucu Adameșteanu, Ὀργάμη πόλις ἐπὶ τῷ Ἴστρῳ, în Omaggio a Dinu Adameșteanu (edit. M. Porumb), Cluj-Napoca, 1996, p. 101–109; Eadem, *Orgame*, în Ancient Greek Colonies in the Black Sea (edit. D.V. Grammenos, E.K. Petropoloulos), I, Salonic, 2003, p. 341–388.

[5] M. Mănucu Adameșteanu, *Céramique archaïque d'Orgamé*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeș), Bucarest, 2000, p. 195–204; Eadem, *Amforele arhaice de la Orgame și câteva probleme de economie antică*, în Pontica 33–34, 2000–2001, p. 211–218; V. Lungu, *Une tombe d'un ἥρως et l'organisation de la nécropole d'une cité milésienne du Pont Euxin: le tumulus T_{A95} d'Orgamé*, în Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C., Actes du IIIe Colloque International d'Archéologie Funéraire organisé à Tulcea, 15-20 septembre 1997 (edit. Vasilica Lungu), [Tulcea, 2000], p. 67–85; Eadem, versiune cvasiidentică în The Black Sea Region in the Greek, Roman, and Byzantine Periods (edit. G.R. Tsetskhladze, J.G. de Boer), Talanta 32–33, 2000–2001, p. 171–188.

milesiană a materialului arheologic este evidentă, în schimb rămâne deschisă întrebarea cu privire la statutul așezării: *polis* (termen folosit de Hekataios în sens topografic, ceea ce nu implică neapărat o accepție politică, „ansamblul comunității de cetățeni"), o așezare-satelit fondată în scopuri comerciale sau strategice de prima sau a doua generație de coloniști milesieni care se instalaseră la Istros — ceea ce este deocamdată contrazis de evidența arheologică, atâta vreme cât primele descoperiri de la Orgame sunt mai vechi decât cele de la Istros — sau, poate cel mai verosimil, un nucleu apărut inițial în cadrul aceluiași val timpuriu de coloniști, care vor opta, în cele din urmă, pentru transferarea centrului de greutate la Istros? Pentru un caracter secundar al așezării de la Orgame ar pleda faptul că aceasta nu a bătut niciodată monede, lipsa aproape totală a inscripțiilor și slaba prezență în sursele literare antice. Pe de altă parte, documentația numismatică — 29 de monede de bronz cu roata și legenda ΙΣΤ și 10 monede de bronz aparținând tipului cu Apollon și vultur pe delfin (pentru cronologie vezi mai jos) — indică o prezență istriană activă în secolul al V-lea și începutul sau prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.[1].

În cadrul unui val de colonizare mult mai târziu a fost întemeiată, pe locul Mangaliei de astăzi, de către coloniști veniți din Heracleea Pontica (astăzi Ereğli, în Turcia) cetatea Callatis (Κάλλατις). Numele nu poate fi explicat, iar soluția „etimologică" reținută de Stephanos din Bizanț (numele derivat de la κάλαθος, un paner folosit cu ocazia Thesmophoriilor) nu este decât folclorică. În schimb, informația izolată a lui Pliniu cel Bătrân (*Naturalis Historia* IV, 11 [18], 44) cu privire la *Cerbatis* drept nume originar pentru Callatis (*Callatim quae antea Cerbatis uocabatur*; cu diferite variante în manuscrisele păstrate) a găsit relativ recent o spectaculoasă confirmare parțială într-o inscripție de la Dionysopolis de la începutul secolului I p.Chr. (IGB V 5011) care menționează Καρβατις; este vorba, probabil, de un râu sau de acel lac, λίμνη, amintit de *Etymologicum Magnum*, p. 486, 41, unde numele localității este derivat din numele unui lac aflat în preajmă.

Heracleea Pontica este aproape unanim proclamată drept metropolă a Callatidei (Pseudo Skymnos, v. 760–764, de unde și alții mai târziu). Inscripțiile de la Callatis, prezentând până spre mijlocul secolului I p.Chr. particularități specifice dialectului doric (cel vorbit la Megara și în coloniile sale, printre care și Heracleea Pontica), confirmă, la rândul lor, această tradiție. În aceste condiții, știrea izolată furnizată de Pomponius Mela, după care milesienii ar fi fost aceia care au fondat Callatis (II, 2, 22, *Milesiis deductа Callatis*) pare să fie o simplă eroare imputabilă autorului sau sursei consultate[2]. O precolonizare milesiană, antemergătoare instalării heracleoților, ca în cazul Heracleei însăși sau al celeilalte colonii heracleote, Chersonesul Tauric (din Crimeea), admisă recent de

[1] Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs* și *Répertoire des découvertes de monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VIe au Ier siècle av. J.-C.*, în Presenza e funzioni della moneta delle *chorai* delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero, Napoli, 16–17 Giugno 2000 [Roma, 2004]

[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 150, n. 43

unii cercetători[1], nu poate fi respinsă din principiu, dar nu este, deocamdată, susținută de nici o probă materială.

Mult mai spinoasă se dovedește a fi chestiunea datei întemeierii. Unica sursă utilizabilă este aceeași cronică versificată numită convențional Pseudo Skymnos, care reia și aici informațiile lui Demetrios din Callatis. Conform acestora (v. 760–764), heracleoții ar fi întemeiat Callatis în urma unei porunci oraculare (referire certă la oracolul de la Delphi) „în vremea în care Amyntas prelua comanda asupra macedonenilor" (ἀποικία <τῶν> Ἡρακλεωτῶν γενομένη κατὰ χρησμόν· ἔκτισαν δὲ ταύτην ἡνίκα τὴν Μακεδόνων ἀρχὴν Ἀμύντας παρέλαβεν). Dintre cei trei regi macedoneni cu numele de Amyntas, cel de al doilea iese din discuție, dată fiind domnia sa efemeră, astfel încât sincronismul rămâne a fi stabilit fie cu Amyntas I (cca 540–498), fie cu Amyntas al III-lea (393–370/69). Opiniile cercetătorilor diferă în această privință, unii optând pentru o fondare a Callatidei spre sfârșitul secolului al VI-lea (în vremea lui Amyntas I)[2], alții pentru o întemeiere târzie, la începutul secolului al IV-lea (în vremea lui Amyntas al III-lea)[3]. Cea de a doua variantă este sprijinită, deocamdată, și de realitatea arheologică: nici în oraș, nici în așezările din teritoriul său rural nu s-au descoperit până acum materiale mai vechi de începutul secolului al IV-lea a.Chr. Cu toate acestea, argumentul arheologic nu este aici întru totul convingător, atâta vreme cât săpăturile de la Callatis, unde — spre deosebire de Istros și Orgame (Capul Dolojman) — așezarea antică este complet acoperită de orașul modern Mangalia, nu au avut încă amploarea necesară pentru a distinge între o situație obiectivă și una datorată hazardului descoperirilor.

Din punct de vedere istoric, datarea timpurie a fondării Callatidei este de preferat. Clișeul, des întâlnit în relatările despre întemeieri de colonii, al consultării oracolului este, mai degrabă, tipic pentru epoca arhaică decât pentru începutul secolului al IV-lea. Pe de altă parte, este de presupus că un istoric local precum Demetrios din Callatis, căruia istoria mai nouă a Macedoniei îi era în mod obligatoriu familiară, ar fi dat un reper mai precis dacă ar fi fost vorba de domnia relativ recentă a lui Amyntas al III-lea; sincronismele aproximative (vezi mai sus cazul Istrosului) sunt, mai degrabă, specifice epocilor reculate, cu o cronologie de multe ori incontrolabilă și refăcută artificial în epoca elenistică prin diferite calcule. S-ar putea adăuga apoi o observație referitoare la organizarea politică a Callatidei. Instituția arhaică a *proboulilor* (πρόβουλοι) — atestați la Megara (Aristophanes, *Acharnes*, v. 754–756), metropola Heracleei Pontice, dar și la Callatis (vezi mai jos) — poate fi considerată un import heracleot la Callatis, dar nu și la Chersonesos (unde *probouli* sunt absenți); or, cum Chersonesul a fost fondat în mod cert în 422/1, această reminiscență

[1] Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997, p. 15.

[2] D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 152; A. Avram, ISM III, p. 9 și urm.

[3] A. Vulpe, *Cu privire la data întemeierii orașului Callatis*, în Muzeul Național 1, 1974, p. 191–195; J. Hind, *The Dates and Mother-Cities of the Black Sea Colonies (Pseudo-Scymnus and the Pontic Contact Zone)*, în La mer Noire, zone de contacts. Actes du VIIe Symposium de Vani (Colchide), 26–30 septembre 1994 (edit. O. Lordkipanidzé, P. Lévêque), [Besançon, 1999], p. 25–34.

megariană reprezentată de instituția *proboulilor* poate sugera o datare mai timpurie a Callatidei, cel puțin înaintea Chersonesului. În sfârșit, dar nu în cele din urmă, un pasaj din periplul compilat în epoca lui Alexandru cel Mare și cunoscut sub numele de Pseudo Skylax (GGM I, p. 56–57), care pare mai degrabă să reproducă o sursă databilă în jurul anului 500 a.Chr. decât să descrie o situație contemporană (sunt menționate localități de mai mică importanță, precum Νικώνιον πόλις, Ὀφιοῦσα πόλις, dar lipsește, în schimb, Olbia; Tyras prezintă grafia arhaizantă Τύρις), menționează că pe coasta de vest sunt orașele grecești Apollonia, Mesembria, Odessos (Odessopolis), Callatis și „fluviul Istros" (67: εἰσὶ δὲ ἐν τῷ Πόντῳ πόλεις Ἑλληνίδες αἵδε ἐν Θρᾴκῃ· Ἀπολλωνία Μεσημβρία Ὀδησσόπολις Κάλλατις καὶ ποταμὸς Ἴστρος). Toate aceste elemente sugerează o fondare a Callatidei spre sfârșitul secolului al VI-lea, chiar dacă această dată timpurie nu este susținută de actuala documentație arheologică.

Nesigură rămâne și data de întemeiere a Tomisului, o colonie situată pe teritoriul actualului oraș Constanța, în zona peninsulei, și al cărei nume apare în surse sub diferite forme: Τομέοι (Pseudo Skymnos, v. 764 ed. Diller, p. 167); Τόμοι (Apollodor, *Bibliotheca* I, 9, 24); [Τόμις], o formă dedusă din genitivul Τόμεως (Memnon, FGrHist III B 434 F 13 [21]; Strabon VII, 6, 1, dar vezi, la același autor, VII, 5, 12, și acuzativul Τόμεα) și corespunzând latinescului *Tomis* (Ovidius, *Tristia* III, 9, 33). Se admite ca demnă de crezare mențiunea lui Pseudo Skymnos (v. 764 ed. Diller, p. 167) că „Tomis a fost o colonie a milesienilor" (Τομέοι πόλις· ἄποικοι γενόμενοι Μιλησίων), fapt întărit de menționarea în inscripțiile locale (toate târzii însă) a „triburilor" ionience ca subdiviziuni ale corpului civic. Pe de altă parte însă, sursele — fie ele contemporane sau făcând referiri retrospective — nu menționează Tomis până în secolul al III-lea (cetatea nu figurează nici în lista lui Pseudo Skylax, despre care a fost vorba mai sus), iar atunci când Tomis apare pentru prima oară într-o relatare antică (Memnon, FGrHist III B 434 F 13 [21]), este vorba de un război purtat prin 255–253 a.Chr. de Callatis și Istros împotriva Bizanțului (vezi mai jos) pentru „*emporion* Tomis" (περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου). Primele emisiuni monetare locale sunt și ele târzii (a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr.).

Pentru existența unei așezări timpurii pledează, în primul rând, unele descoperiri arheologice făcute la Constanța — în zona dintre actuala Piață Ovidiu și moschee, dar mai ales în „Parcul Catedralei" (secolul al VI-lea a.Chr.)[1] — și, într-o mai mică măsură, câteva inscripții (de caracter privat însă) din secolul al IV-lea. Dacă așezarea pusă în evidență de documentele arheologice poate fi creditată cu un statut de *apoikia* (în fapt, o *polis* adevărată, copiind instituțiile, organizarea civică, cultele metropolei), atunci originea milesiană se impune de la sine. Este însă posibil ca această așezare să nu fi fost decât un stabiliment comercial milesian. Dincolo de faptul că practica „explorării" și a instalării, mai mult sau mai puțin efemere, unor comercianți este bine atestată în cazul Miletului

[1] A. Rădulescu, C. Scorpan, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul Catedralei)*, în Pontica 8, 1975, p. 9–54; L. Buzoianu, *Tipuri de amfore din sec. VI–IV a.Chr. descoperite la Tomis*, în Pontica 24, 1991, p. 75–96.

— grăitoare în acest sens fiind „orizonturile" milesiene care au precedat în diferite locuri actul propriu-zis al întemeierii unei *apoikia* de către o altă metropolă[1] —, un asemenea mod de a privi lucrurile este încurajat de termenul *emporion* folosit de Memnon (istoric heracleot de epocă imperială) pentru a desemna Tomis. Un *emporion* este o așezare comercială, rod al inițiativei unei metropole sau a mai multor cetăți sau grupuri de negustori. Dacă termenul are valoare tehnică în textul lui Memnon — care comprimă o istorie a Heracleei datorate lui Nymphis, trăitor în secolul al III-lea a.Chr., și al cărui text este, la rândul său, rezumat în excerptele patriarhului Photios — și ținând cont, pe de altă parte, că cetatea Tomis este desemnată ca *polis* în sursele mai târzii, că din a doua jumătate a secolului al III-lea Tomis bate monedă proprie și că inscripțiile locale revelă, începând cu secolul al II-lea a.Chr., instituții tipice pentru o *polis*, soluția care se impune ar fi aceea că, pe locul unei vechi factorii milesiene, prin a doua jumătate a secolului al III-lea (*terminus post quem* oferit de data însăși a războiului menționat de Memnon) a avut loc întemeierea propriu-zisă. Teoretic ar putea fi vorba de o „a doua întemeiere", sancționată printr-un act formal, de către aceiași milesieni. Este însă la fel de posibil, dacă nu mai probabil, ca „milesienii" menționați de Pseudo Skymnos să fi fost, de fapt, urmașii acestora, coloniștii din Istros; de notat în acest context că, spre deosebire de alte cazuri, autorul nu folosește formula uzuală Μιλήσιοι κτίζουσι, „milesienii întemeiază", probabil pentru că nu era vorba de o veritabilă κτίσις, termenul tehnic în vocabularul colonizării grecești pentru „întemeiere", ci de vreo simplă instalare. Caracterul ionian al instituțiilor, al subdiviziunilor civice, al sărbătorilor etc. de la Tomis se poate explica la fel de bine și prin Milet și prin ctitoria Miletului, Istros. O curioasă tradiție locală vine în sprijinul acestei ipoteze. O inscripție tomitană târzie (ISM II 122) îi menționează, la începutul secolului al III-lea p.Chr., pe *Dioskouroi* drept „fondatori ai cetății" (κτίστ[αι τῆς πόλεως]). Or, cultul Dioscurilor — menționat la Tomis încă de prin jurul anului 100 a.Chr. de inscripția ISM II 2 — nu este atestat deocamdată la Milet, în schimb, este ilustrat la Istros. Dacă această tradiție despre Dioscuri ca fondatori — singurul caz din întreaga lume greacă în care aceștia sunt desemnați drept κτίσται — conține un sâmbure de adevăr, atunci ea ar pleda, în condițiile arătate, în favoarea Istrosului[2]. În schimb, o altă tradiție locală cu privire la „eponimul" *Tomos* (propagată printr-o emisiune de monede de epocă imperială) nu depășește valoarea unei simple etiologii întemeiate pe variațiuni pseudo-etimologice; un caz similar este atestat la Istros de două monede (dintre care una inedită) de epocă imperială pe care figurează „eponimul" Istros.

[1] Ju. G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 9 și urm.

[2] A. Avram, *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin*, în Introduction to an Inventory of *Poleis*. Acts of the Copenhagen Polis Centre III (edit. M.H. Hansen), Copenhaga, 1996, p. 311, n. 67.

c. Colonizările secundare și amenajarea teritoriilor rurale

În strânsă legătură cu problematica întemeierii coloniilor grecești din Dobrogea stau chestiunile, atinse în parte și până acum, referitoare la valurile suplimentare de colonizare, la amenajarea teritoriilor rurale ale cetăților, la relațiile dintre coloniști și indigeni și la „coloniile secundare" (sau subcoloniile) și punctele comerciale rezultate în etapele care au urmat actului propriu-zis al întemeierii.

Referitor la cetățile grecești din Dobrogea nu dispunem de surse explicite cu privire la coloniștii suplimentari desemnați de autorii antici drept ἔποικοι. *Epoikoi* puteau fi trimiși de metropolă la solicitarea coloniei înseși, alteori ei constituiau grupuri de refugiați în urma unor pericole externe sau a unor lupte politice interne. Acest fenomen este atestat cu privire la colonii vest-pontice situate mai spre sud. Astfel, bunăoară, la mai puțin de o generație după întemeierea Mesembriei de către Megara și Chalkedon, spre sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr. (Pseudo Skymnos, v. 741–742 ed. Diller, p. 166; cf. indirect Herodot IV, 93), în 493, în ajunul războaielor medice, în urma apariției flotei feniciene aflate în slujba perșilor în Bosfor, un grup de locuitori din Byzantion și Chalkedon s-au refugiat din calea pericolului și s-au instalat la Mesembria (Herodot VI, 33; Eustathius 803 [GGM II, p. 356–357]). Pe de altă parte, *epoikoi* sunt explicit atestați de Aristotel la Apollonia Pontica (*Politica* 1303 a 36–38); aceștia au provocat disensiuni cu cetățenii deja stabiliți acolo, miza fiind, desigur, distribuirea loturilor de pământ[1]. Din textul lui Aristotel nu reiese data episodului avut în vedere, în schimb, prin analiza altor surse se poate postula o „recolonizare" a Apolloniei la cca o generație după fondarea cetății. Apollonia fusese întemeiată pe la 610 a.Chr. (cf. Pseudo Skymnos, v. 728–731 ed. Diller, p. 165–166), o dată confirmată de primele documente ceramice produse de necropola cetății; pe de altă parte, o tradiție transmisă de Elian (*Variae historiae* III, 17) îl prezintă pe celebrul filosof milesian Anaximandru drept conducător al grupului de coloniști, ceea ce nu se putea întâmpla pe la 610, atâta vreme cât, după datele biografice furnizate de Diogenes Laertios (II, 2), filosoful trebuie să se fi născut pe la 611. Prin combinarea celor două tradiții, cu condiția ca ambele să fie fiabile, se poate conchide că Anaximandru va fi dirijat — probabil chiar la solicitarea Apolloniei — un grup de *epoikoi* la câteva decenii după fondarea propriu-zisă a coloniei[2].

Același fenomen al recolonizării poate fi sugerat pentru Istros de evidența arheologică. Este foarte posibil ca un prim val de *epoikoi* să fi debarcat, la solicitarea istrienilor, la cumpăna dintre veacul al VII-lea și al VI-lea a.Chr., atâta vreme cât cam pe la această dată începe pătrunderea masivă în teritoriul rural, ceea ce, dincolo de colaborarea cu

[1] C. Danov, *Altthrakien*, Berlin-New York, 1976, p. 210.

[2] G.L. Huxley, *The Early Ionians*, Londra, 1966, p. 101; P. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit*, in Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste (edit. Petre Alexandrescu, Wolfgang Schaller), Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 70; A. Avram, *op. cit.*, p. 299.

geţii indigeni, presupune un supliment demografic din partea grecilor. Mai mult decât atât, ţinând cont că în jurul aceleiaşi date la Olbia are loc deplasarea habitatului de pe actualul ostrov Berezan (fostă peninsulă) pe limanul Bugului, în amonte, la Parutino, şi că şi la Sinope s-ar putea vorbi de un fel de „reîntemeiere“ a cetăţii, este tentantă explicarea acestor realităţi prin deplasarea unor grupuri de refugiaţi milesieni după pustiirea teritoriului Miletului de către regele lydian Alyattes (cca 600). Nu este apoi exclus ca un nou grup de colonisti să se fi instalat la Istros spre mijlocul secolului al VI-lea, un moment în care sunt documentate arheologic transformări şi extinderi spectaculoase atât în nucleul urban, cât şi în teritoriu, unde apare o nouă salbă de aşezări. În sfârşit, după distrugerea Miletului de către perşi, în 494, este posibil ca o parte dintre locuitorii săi să fi plecat în bejenie în coloniile milesiene din Marea Neagră, aşa cum în acelaşi context, în 493, unii locuitori din Byzantion şi Chalkedon s-au refugiat, la rândul lor, după cum am văzut, la Mesembria. De altfel, analiza distribuţiei spaţiale a necropolei tumulare de la Istros este în măsură să sugereze că unele parcele funerare erau rezervate tocmai unor asemenea *epoikoi*[1]. Cât priveşte Callatis, dezvoltarea spectaculoasă a cetăţii şi a teritoriului la începutul secolului al IV-lea a.Chr., lasă deschisă posibilitatea ca şi aici să fi debarcat în această perioadă colonişti suplimentari.

Amenajarea teritoriilor rurale ale cetăţilor greceşti de pe litoralul vestic al Mării Negre pare să fi avut loc tocmai pe fundalul unui spor demografic, alimentat, desigur, de reproducerea naturală, dar şi de valurile de nou-veniţi şi, nu în ultimă instanţă, de contribuţia elementului indigen. Teritoriul rural (χώρα), „moşia“ cetăţii, reprezintă un element fundamental al oricărei *polis* greceşti. Se admite, din punct de vedere mai degrabă teoretic, că amenajarea unui teritoriu agrar în jurul nucleului urban făcea parte din primele măsuri luate de grupul de colonişti întemeietori şi că liderul acestora, „fondatorul“ (οἰκιστής sau κτίστης), era cel care efectua prima distribuire a loturilor de pământ (κλῆροι); pe de altă parte, este greu ca aceste acţiuni să poată fi întotdeauna urmărite pe cale arheologică, iar ideea unei distribuţii „egalitare“ a loturilor pare să ţină, mai degrabă, de o reconstrucţie teoretică tardivă a unor autori greci din secolul al IV-lea a.Chr. Fapt este că evidenţa arheologică indică începutul penetraţiei în teritoriu, în cazul Istrosului, pe la 600 a.Chr., adică la mai mult de o generaţie după întemeierea cetăţii, iar în cazul Callatidei pe la 400 a.Chr., ceea ce — odată admisă fondarea acestei cetăţi pe la sfârşitul secolului al VI-lea — ar presupune un decalaj şi mai mare între cele două momente.

Teritoriul cetăţii Istros este pentru prima oară explicit menţionat în inscripţii abia în epoca elenistică (ISM I 15 şi 54). Pe de altă parte, din descrierea limitelor sale (*fines Histrianorum*) furnizată de o hotarnicie din anul 100 p.Chr. (ISM I 67 = 68) rezultă că acesta cuprindea o arie care coincide în general cu zona acoperită de situri arheologice atribuibile teritoriului Istrosului şi ale căror începuturi sunt, în multe cazuri, mult mai

[1] P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin...*, p. 64.

vechi (secolul al VI-lea a.Chr.)[1]. Un teritoriu în sensul restrâns al cuvântului se prezintă sub forma unui amfiteatru natural constituit din dealurile din jurul cetăţii, de pe care aceasta este vizibilă din orice punct. În respectiva zonă se găseau surse de apă potabilă, râuri, lacuri, terenuri agricole de relativ bună calitate, paşişti favorabile creşterii animalelor (cirezile de vite sunt explicit menţionate în teritoriu de inscripţia ISM I 15, r. 45), păduri de stejari şi de mesteceni, cariere de calcar de unde se extrăgea piatra de construcţie atestată în componenţa monumentelor din cetate, diferite surse de argilă, care au permis producerea unei ceramici locale. Într-o zonă ceva mai îndepărtată, dar aflată probabil încă de timpuriu sub controlul Istrosului, se aflau minele de la Altîn Tepe (jud. Tulcea, la 16 km sud de Babadag), unde se exploatau cuprul folosit de monetăria locală şi, probabil, fierul[2].

Primele aşezări rurale din teritoriul istrian pot fi datate, pe baza materialului ceramic, în jurul anului 600 a.Chr. (Nuntaşi II)[3], în primul sfert al secolului al VI-lea (Tariverde)[4], pentru ca apoi, după mijlocul secolului al VI-lea, acestea să devină din ce în ce mai numeroase: „Histria-Pod“[5], Istria-sat, Caraburun, Sinoe-„Zmeica“, Sinoe-„Insula Lupilor“, Vadu, Sibioara, Capul Midia. Este vorba de aşezări deschise, prezentând diferite tipuri de locuinţe. La Nuntaşi s-au descoperit locuinţe cu pereţi de chirpici aşezaţi pe socluri de piatră de şist — aşadar un sistem constructiv identic cu cel întâlnit în arhitectura domestică de la Istros — în vreme ce la Tariverde sunt documentate bordeie de plan oval sau rectangular, dintre care unele au fost interpretate ca locuinţe. Atribuirea bordeielor populaţiei indigene nu este deloc obligatorie, atâta vreme cât acestea sunt documentate şi în interiorul cetăţii, la fel ca la Olbia şi în alte oraşe greceşti din zona nord-pontică. Pe de altă parte, caracterul grecesc al aşezării de la Tariverde este asigurat de preponderenţa netă a ceramicii greceşti. Alte aşezări ale căror începuturi sunt databile în secolul al VI-lea au fost descoperite pe braţul sudic al Dunării (Sf. Gheorghe, în antichitate Ἱερὸν στόμα sau Πεύκη), de exemplu la Murighiol, apoi pe malul lacului Razelm, bunăoară la Vişina (care a furnizat, între altele, o remarcabilă cantitate de amfore, ceea ce ar indica un punct de redistribuţie în cadrul teritoriului), Enisala sau Sarinasuf, însă apartenenţa acestor puncte la χώρα (teritoriul) Istrosului este mai greu de acceptat, dată fiind distanţa la care acestea se află de cetate. Probabil că asemenea aşezări gravitau mai degrabă în jurul centrului de la Orgame.

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 194 şi urm.; Vl. Iliescu, *Cu privire la coloniile greceşti din Dobrogea şi la data constituirii teritoriului lor rural*, în Pontica 3, 1970, p. 87–98.

[2] P. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit...*, p. 47 şi urm.; A. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, în Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerkuste (edit. P. Alexandrescu, W. Schuller), Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 16 şi urm.; Idem, *Les territoires d'Istros et de Callatis*, în Problemi della *chora* coloniale dall Occidente al Mar Nero. Atti del quarantesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 29 settembre–3 ottobre 2000 (edit. A. Stazio), [Taranto, 2001], p. 593–632.

[3] C. Domăneanţu, *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntaşi II (comm. d'Istria, dép. de Constanta)*, în Dacia N. S. 37, 1993, p. 59.

[4] C. Preda, *Tariverde — aşezare băştinaşă sau factorie histriană ?*, în Pontica 5, 1972, p. 77–88.

[5] K. Zimmermann, A. Avram, *Archäologische Ausgrabungen in Histria Pod, SR Rumänien*, în Klio 69, 1987, 1, p. 11.

Configurația teritoriului cetății Istros în epoca arhaică poate fi completată, în mod fericit, grație identificării a două necropole, la Corbu de Jos (morminte de inhumație începând cu cca 500 a.Chr.) și lângă actualul sat Istria, în punctul numit „Bent". Cele 104 morminte de inhumație descoperite la Istria-„Bent" se eșalonează din secolul al VI-lea până în sec. I a.Chr. 56 de morminte — în gropi, iar pentru copii, în amfore — aparțin primei faze (secolul al VI-lea — prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr.), iar dintre acestea 36 prezintă inventar funerar, mai ales vase de ulei sau de băut, apoi căni (*oinochoai*), farfurii zise „de pește", opaițe etc. În toate așezările și necropolele din teritoriu ceramica grecească de import este asociată cu obiecte de producție locală și cu ceramica indigenă lucrată cu mâna, inclusiv unele tipuri caracteristice pentru Hallstattul târziu[1].

Tratamentul datelor arheologice referitoare la χώρα istriană în epoca arhaică conduce la câteva concluzii: așezările sunt dispuse până la o adâncime de cca 18 km în interiorul teritoriului (Tariverde), apar după cca 600 a.Chr., nu prezintă nivele de locuire anterioare și sunt nefortificate. În cvasitotalitatea cazurilor pare să fie vorba de așezări agricole înființate pe măsură ce populația grecească se instalează în teritoriu, intensificând exploatarea acestuia. Caracterul grecesc al acestor situri este confirmat și de descoperirile funerare: ritul inhumației se află în perfectă opoziție cu diferitele tipuri de incinerație practicate în necropolele getice din regiunile situate în afara teritoriului. Pe de altă parte, și prezența populației getice este documentată în mod satisfăcător; pentru unele elemente arheologice, considerate uneori în mod exagerat tipic getice (ceramica lucrată cu mâna sau bordeiele), se poate admite cel mult valoarea de indiciu pentru o prezență indigenă, deși ele pot permite — în funcție de context — și interpretări alternative.

În aceste condiții, este semnificativ faptul că, spre deosebire de situația premergătoare colonizării grecești, când zona litorală era aproape nelocuită, de îndată ce se amenajează teritoriul rural al cetății Istros habitatul se deplasează dinspre hinterland spre coastă, ceea ce arată că grecii, departe de a-i fi dislocat pe indigeni, i-au atras pe aceștia spre căminele lor. Se poate, așadar, admite o colaborare greco-indigenă întemeiată probabil pe relații „contractuale" tipice societăților arhaice: schimburi de daruri cu valoare de obiecte de prestigiu, căsătorii mixte, înțelegeri sancționate prin legăminte etc. Fără contribuția elementului autohton nu s-ar explica de altfel nici contrastul dintre un număr de coloniști în mod fatal limitat și configurația demografică pusă în evidență de densitatea așezărilor[2].

Multe din așezările rurale menționate își continuă existența în epocile clasică și elenistică, iar altele se constituie tocmai în aceste perioade. Din secolul al IV-lea a.Chr. datează un grup unitar de locuințe descoperite la „Histria-Pod"; acestea sunt prevăzute

[1] M. Irimia, *Observații privind arheologia secolelor VII–V î.e.n. în Dobrogea*, în Pontica 8, 1975, p. 89–114; F. Teleagă, V. Zirra *et alii*, *Die Nekropole des 6.–1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria. Archäologische Untersuchungen zur Bevolkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*, Rahden, 2003.

[2] Em. Condurachi, *Relations entre les Grecs et la population autochtone du Bas-Danube à la lumière des dernières découvertes archéologiques*, în Die Kultur Südosteuropas, ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen, München, 1964, p. 25–44; Idem, *Problemi della πόλις e della χώρα nelle città greche del Ponto Sinistro*, în La città e il suo territorio. Atti del settimo Convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 1967, [Napoli, 1968], p. 143–160; A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, în StCl 27, 1991, p. 19–30.

cu diferite anexe și au fost interpretate ca un complex de ferme amplasate pe parcelele agrare (κλῆροι) din teritoriu[1]. Locuințe databile în secolele V–IV a.Chr. au fost descoperite și în situl de la Nuntași II, lângă care, în secolul al IV-lea mai apare o așezare (Nuntași I)[2]. Unuia dintre aceste două situri trebuie să-i fi corespuns și descoperirile funerare din zonă, databile la mijlocul secolului al IV-lea.

Necropola de la Istria-„Bent" prezintă morminte mai degrabă sărace în secolul al V-lea, în vreme ce orizontul de inhumații databile în secolul al IV-lea și prima jumătate a secolului al III-lea scoate în evidență câteva modificări în structura inventarului: apariția obiectelor de podoabă, prezența mai pronunțată a unguentariilor față de *lekythoi* caracteristici pentru fazele mai vechi și, mai cu seamă, apariția obiceiului de a depune monede (o uzanță rar atestată în necropolele indigene, ceea ce constituie un argument suplimentar pentru caracterul grecesc al cimitirului de la Istria-„Bent").

În epoca elenistică situl cel mai bine cunoscut este Nuntași II, care ocupă în ultima sa fază (a doua jumătate a secolului al IV-lea — secolul al II-lea a.Chr.) suprafața cea mai extinsă. În cadrul acestuia demn de reținut este singurul exemplu de sanctuar rural cunoscut până acum în teritoriul cetății Istros. Sanctuarul era consacrat Demetrei, zeiță agrară prin excelență, având drept zeități asociate (*paredroi*) pe Kybele și Nike, acestea din urmă reprezentate de o statuetă de teracotă, respectiv de o placă votivă. O altă așezare din a doua jumătate a secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr. a fost cercetată parțial la Cogealac.

Epocii elenistice îi corespunde și cea de a doua fază a necropolei de la Istria-„Bent" (mijlocul secolului al III-lea — secolul I a.Chr.), reprezentată de 29 de morminte, mai sărace în inventar decât cele din etapele anterioare. Sărăcirea comunității rurale căreia îi corespundea necropola reprezintă, de altfel, un fenomen concordant cu informațiile epigrafice referitoare la insecuritatea teritoriului în epoca elenistică (vezi mai jos) și cu observația că, exceptând situl de la Nuntași II, celelalte așezări din teritoriu își încetează existența pe la mijlocul secolului al III-lea a.Chr.

Limitele exacte ale teritoriului agrar al cetății Istros nu pot fi cunoscute. Un document târziu, hotărnicia guvernatorului roman Manius Laberius Maximus de la 25 octombrie 100 p.Chr. (ISM I 67 și 68) sugerează că „granitele strămoșilor" se întindeau până la brațul Sf. Gheorghe al Dunării (Πεύκη sau Ἱερὸν στόμα). Nu trebuie uitat însă că între acesta și Istros se afla Orgame, iar un răspuns definitiv cu privire la extinderea teritoriului cetății Istros depinde de apartenența sau non-apartenența acestei așezări la acest teritoriu. Frontiera occidentală trebuie să fi cuprins regiunea platoului de la Altîn Tepe, cu exploatările sale de cupru, și zona actualului sat Fântânele, unde mai târziu, în epoca romană, se vor afla izvoarele apeductului care alimenta Istros cu apă potabilă. Cât privește granița sudică, aceasta este vag conturată în raport cu teritoriul tomitan, iar statutul încă incert al așezării de la Tomis în epocile arhaică și clasică — cel mai probabil însă de

[1] K. Zimmermann, A. Avram, *op. cit.*, p. 6–27.

[2] C. Domăneanțu, *op. cit.*, p. 59–78.

dependență față de Istros — este de natură a complica și mai mult lucrurile. Fluctuații ale frontierelor teritoriului de la o epocă la alta sunt, de asemenea, de avut în vedere, după cum nu trebuie uitată nici distincția — larg documentată în lumea colonială greacă — între χώρα în sens juridic (de obicei parcelată în κλῆροι distribuiți cetățenilor) și „zona de influență" a unei cetăți, un concept căruia i-ar corespunde, probabil, termenul πρόσχωρος figurând într-un context, din păcate lacunar, dintr-o inscripție elenistică (ISM I 18).

Teritoriul tomitan este aproape necunoscut, amenajarea sa fiind probabil mai târzie. Pasajul deja amintit datorat lui Memnon descrie *emporion* Tomis „învecinat" (ὅμορον) cu callatienii, ceea ce nu se poate înțelege decât — în viziune specific antică — în sensul că cele două teritorii agrare aveau o limită comună, atâta vreme cât frontiera unei *polis* grecesti era considerată a fi nu zidul de incintă al orașului, ci limita extremă a teritoriului[1].

Teritoriul Callatidei este cunoscut prin surse variate (literare, numismatice și epigrafice), dar și prin realități arheologice, începând din secolul al IV-lea a.Chr. Indiferent de răspunsul cu privire la data de întemeiere a Callatidei, este cert că χώρα nu a fost amenajată decât în această epocă mai târzie. Vocația agrară a callatienilor rezultă indirect dintr-un pasaj din Diodor (XX, 25, 1) în care este vorba de colonizarea a 1 000 de callatieni refugiați după 310/309 a.Chr. (cucerirea Callatidei de către Lysimach; vezi mai jos) într-o cleruhie instalată în Regatul bosporan de regele Eumelos: „le-a dat un oraș pentru a-l locui și le-a distribuit în acest scop (localitatea) numită Psoa și teritoriul (acesteia)"[2]. Pe de altă parte, locul ocupat de agricultură la Callatis — ceea ce implică existența unei χώρα — pare evocat de unele emisiuni monetare. Primele drahme de argint bătute la Callatis în secolul al IV-lea poartă pe revers spicul, iar divinități agrare precum Dionysos sau Demeter figurează pe aversul unor emisiuni de bronz elenistice, ceea ce nu este lipsit de interes, chiar dacă prezența unor asemenea zeități pe monede nu este de considerat întotdeauna o dovadă în această direcție. În inscripții termenul χώρα apare încă din secolul al III-lea a.Chr. (ISM III 106), apoi în secolul I a.Chr. și în epoca imperială (ISM III 26 și 56), iar formula cu privire la privilegiul acordării dreptului de a achiziționa bunuri funciare (ἔγκτησις ἐγγαίων) poate fi restituită într-un decret elenistic târziu (ISM III 29).

O operațiune de hotărnicie de la începutul erei creștine, descrisă într-o inscripție (IGB V 5011) de la Dionysopolis (Balcic), stabilește frontiera între teritoriul acestei din urmă cetăți și cel al Callatidei. Analiza toponimelor menționate aici, unele din ele cunoscute și din alte surse (mai ales Plinius, *Naturalis Historia* IV, 11 [18], 44), duce la concluzia că inițial χώρα Callatidei se întindea spre sud până la Capul Šabla (Καρῶν λιμήν în sursele antice). Celelalte frontiere nu pot fi decât vag aproximate (probabil până spre lacul Techirghiol spre nord și până spre actuala localitate Albești spre vest) pe baza distribuției siturilor identificate arheologic.

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 197.

[2] A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, în Dacia N.S. 35, 1991, p. 104.

În sfârșit, o serie de inscripții grecești și latine din epoca imperială (ISM III 51–55) păstrează fragmente dintr-o hotărnicie care sugerează existența unor parcele desenate geometric sub forma unor pătrate și dreptunghiuri, ceea ce ar găsi o bună paralelă la Chersonesos, unde diviziunile agrare antice au lăsat urme parțial reperabile și astăzi în teren sau vizibile cu ajutorul fotografiilor aeriene.

Sursele literare și epigrafice au conservat numele mai multor așezări din teritoriul callatian, unele dintre ele localizabile în teren pe baza mai multor repere: Νυμφαῖον (IGB V 5011), o localitate situată undeva pe coastă, la sud de Callatis; Καρῶν λιμήν (Capul Šabla); Ἀμλαιδυνα = *Amlaidina* (ISM III 237), probabil la 23 August, pe coastă, la nord de Callatis; *Parthenopolis*, în zona Schitu-Costinești (Plinius, *Naturalis Historia* IV, 11 [18], 44 și alții); *Stratonis* (*Scutul de la Dura Europos* 12; *Tabula Peutingeriana* VIII, 4; Geograful din Ravenna, IV, 6, 47), de localizat probabil la Capul Tuzla și de derivat, eventual, de la *Stratonis (turris)* = Στράτωνος (πύργος), „turnul lui Straton"; *Gerania* (Plinius, *Naturalis Historia* IV, 11 [18], 44), nelocalizată în teren, de apropiat eventual de Κρουνοί, vechiul nume purtat de Dionysopolis, conform unei tradiții destul de obscure; *Aphrodisias* (IGB V 5011; Plinius, *Naturalis Historia* IV, 11 [18], 44); *Heraclea, Libistos, Zygere, Rhocobae, Eumenia* (Plinius, *Nat. hist.* IV, 11 [18], 44); în plus, o serie de localități cu nume păstrate fragmentar sunt date ca repere pentru limitele loturilor în hotărnicia callatiană din epoca romană. Cu excepția localității al cărei nume începe cu Οὐαλ[- -] = *Val*[- -] — o denumire derivată dintr-un „eponim", precum *Valerius, Valens* etc., ceea ce sugerează o întemeiere în epoca imperială — toate celelalte comunități pot fi de dată elenistică sau chiar mai veche[1].

Din punct de vedere arheologic, cel mai bine cunoscut sit din teritoriul callatian este cel de la Albești, ocupând o suprafață de cca 12 ha pe un platou aflat la cca 15 km vest de Callatis. Nucleul este reprezentat de o fortificație rectangulară de 40x40 m (ulterior 45x45 m) prevăzută cu un turn de colț (9x9 m). Așezarea prezintă trei faze de evoluție, din prima jumătate a secolului al IV-lea până spre sfârșitul secolului al III-lea a.Chr. Sistemul de construcție este tipic grecesc, cu paramenți din blocuri fasonate de calcar și *emplekton* din calcare neprelucrate, legate cu lut[2]. Situri de aspect similar au mai fost identificate în aceeași zonă, dar nu au făcut încă obiectul unor cercetări sistematice.

Pe de altă parte, se cunosc în teritoriul callatian și mai multe așezări nefortificate, agrare prin excelență, unele dintre ele putând fi, eventual, apropiate de câteva din toponimele amintite mai sus: Tuzla, Costinești-„Mănăstirea", Schitu, Unirea, 2 Mai, Vama Veche, Šabla (în împrejurimile căreia a fost descoperit mai demult și un tezaur, încă inedit, de monede callatiene de bronz), Hagieni, Albești-„La vie", Cotu Văii-„Via lui Avram", Arsa, Dulcești, Moșneni, Pecineaga. Cât privește sanctuarele rurale, dacă descoperirile recente de piese votive de la

[1] *Ibidem*, p. 103–137.

[2] A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Données récentes sur le site d'Albești (dép. de Constanța)*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeș), Bucarest, 2000, p. 172–179; A. Rădulescu, L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Georgescu, *Albești (département de Constantza) — site fortifié gréco-indigène*, în The Black Sea Region in the Greek, Roman, and Byzantine Periods (edit. G.R. Tsetskhladze, J.G. de Boer), Talanta 32–33, 2000–2001, p. 189–206.

Albești nu sunt decisive pentru a postula existența unui asemenea lăcaș de cult, un sanctuar rural a fost cercetat la Durankulak (Bulgaria), spre limita meridională a teritoriului callatian[1]. Salbei acestor așezări i se pot adăuga câteva descoperiri cu caracter funerar, care ar putea sugera existența unor necropole, precum la Comana sau Neptun[2].

În domeniul funerar însă particularitatea cea mai interesantă o reprezintă o serie de morminte cu cameră boltită și cu culoar de acces (*dromos*). Alături de cele descoperite în imediata vecinătate a cetății, există altele în teritoriu, la 2 Mai și la movila Documaci (lângă Arsa, la vest de Callatis), databile toate pe la începutul secolului al III-lea a.Chr. Acest tip de construcție este de certă origine macedoneană[3].

Evaluarea istorică a tuturor datelor referitoare la teritoriul callatian sugerează că acesta era organizat în două sectoare. Teritoriul propriu-zis, limitat la zona din jurul cetății, era compus din loturile cetățenilor callatieni și a fost supus unei operațiuni sistematice de cadastrare într-un moment care nu poate fi precizat; pentru asemenea loturi există indicii în *limitatio* din epoca imperială (ISM III 51–55) și interesante analogii în cealaltă ctitorie a Heracleei Pontice, Chersonesul din Crimeea[4].

În exteriorul acestei rețele de loturi teritoriul Callatidei se va fi prezentat sub forma unui conglomerat de comunități rurale și fortificații de mai mică sau mai mare amploare. Câteva realități arheologice (mai cu seamă fortul de la Albești) pot fi puse în legătură cu acele *oppida* menționate de Pliniu cel Bătrân ca aparținând „sciților plugari", *Scythae aroteres* (*Naturalis Historia* IV, 11 [18], 44). Prezența sciților în regiunea Callatidei este, de altfel, sugerată de mai multe documente. Dobrogea însăși începuse să fie denumită în epoca elenistică „Sciția Mică" (vezi mai sus). Pentru Demetrios din Callatis (Pseudo Skymnos, v. 756–757) locuitorii ținutului dintre Callatis și Dionysopolis erau crobizii, sciții și „grecii amestecați" (μιγάδες Ἕλληνες). Se cuvine, în sfârșit, a fi amintită o curioasă serie de monede de bronz și, mult mai rar, de argint bătute probabil la Callatis sau în alte orașe grecești din regiune ori de meșteri monetari originari din aceste cetăți și care poartă legende cu numele unor „regi" (*basileis*) sciți: Ailios, Akrosas, Charaspes, Kanites, Sariakes, Tanousa. Aceste emisiuni datează din secolul al II-lea a.Chr., fără a exclude sfârșitul celui precedent și, eventual, începutul celui următor. Prezența unor monede de bronz emise de Akrosas a fost semnalată alături de stateri de aur de tip Lysimach puși în legătură cu subsidiile acordate de Mithridates al VI-lea Eupator aliaților săi vest-pontici, chiar dacă, pe baza unor cercetări mai recente, poate fi avută în vedere o datare ceva mai timpurie a respectivilor stateri.

[1] J. Burow, *Durankulak. Vorbericht uber die Ausgrabungen 1991 und 1992*, în Archäologischer Anzeiger, 1993, p. 333-345; Idem, *Excavations at Durankulak (NE Bulgaria): The Ritual Pits and their Contents*, in Religions du Pont-Euxin. Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide), 1996 (edit. O. Lordkipanidzé, P. Lévêque) [Besançon, 1999], p. 33–35.

[2] M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, în Pontica 16, 1983, p. 69–148, Idem, *Morminte plane și tumulare din zona litorală a Dobrogei (sec. IV–II î.e.n.) și problema apartenenței lor etnice*, în Thraco-Dacica 5, 1984, p. 64–83.

[3] C. Preda, *Callatis*, ed. a II-a, București, 1968, p. 31 și urm.; M. Irimia, în Pontica 16, 1983, p. 118 și urm., Idem, în Thraco-Dacica 5, 1984, p. 67 și urm.

[4] A. Avram, *op. cit.*, p. 132 și urm.

Pe de altă parte, descoperirile arheologice de natură a indica o populație scitică sunt încă rare și prea sărace pentru a postula o prezență masivă a acestor neamuri în Dobrogea. Este vorba, probabil, doar de o enclavă mai pronunțată în teritoriul callatian și la sud de acesta, până spre Dionysopolis sau chiar Odessos (Varna), reprezentând resturile sciților care pătrunseseră în Dobrogea în prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr. sub regele Ateas sau ale celor care sprijiniseră revolta callatienilor din 313 împotriva lui Lysimach (Diodor XIX, 73, 2 și 5). Nu este exclus ca o parte din sciții participanți la aceste campanii sau alții, pătrunși ceva mai târziu în împrejurări istorice rămase încă necunoscute, să fi fost colonizați în calitate de soldați-agricultori — un fel de cleruhi, precum în multe zone ale lumii elenistice — în forturi precum cel de la Albești. Un argument suplimentar în această direcție ar fi acela că regiunea în care sursele sugerează existența acestei enclave scitice se suprapune cu zona de difuziune a mormintelor cu cameră funerară boltită și *dromos* amintite mai sus. Existența unei necropole plane la Callatis indică tipul de înmormântare uzual[1], în vreme ce informațiile concordante despre regimul democratic al cetății (cel puțin pentru epoca elenistică) se opun net oricărei încercări de atribuire a acestor morminte somptuoase populației grecești. În schimb, paralela cu mormintele aristocrației scitice din nordul Mării Negre pare să se impună; nu este, așadar, exclus ca aceste morminte să fi fost rezervate tocmai unor „regi", precum cei al căror nume figurează mai târziu pe monedele amintite.

Alături de sciți, în *oppida* menționate de Pliniu cel Bătrân sau în așezările deschise din teritoriu, precum cele identificate pe cale arheologică, locuiau greci, geți și crobizi, aceștia din urmă înrudiți cu geții (Strabon VII, 5, 12). Pe seama crobizilor a fost pus, de altfel, radicalul *-d(e)ina*, prezent în toponimie într-o arie restrânsă tocmai la zona dintre Callatis și Odessos, de exemplu *Amlaidina* (ISM III 237) sau Ἀσβολοδεινα (ISM III 51, r. 12) în teritoriul callatian. Cât despre „grecii amestecați" (μιγάδες Ἕλληνες) din aceeași regiune — o desemnare care corespunde perfect termenului μιξέλληνες întâlnit într-un celebru decret de la Olbia (IOSPE I² 32 = Syll.³ 495, B 17) — conotația etnică nu este aici obligatorie. Este posibil ca această denumire să indice situația periferică și inferioară social a acestor comunități. Lumea elenistică furnizează nenumărate exemple de comunități semidependente; în lipsa unor documente mai consistente, însă, precizarea statutului acestor comunități din teritoriul callatian și definirea gradului lor de dependență față de cetate sunt deocamdată imposibile[2].

Dacă amenajarea teritoriilor rurale ale cetăților grecești vest-pontice a răspuns necesităților fundamentale de a crea condiții favorabile practicării agriculturii — caracterul agrar fiind de altfel definitoriu pentru orice *polis* greacă — nu mai puțin semnificativă este tendința acelorași cetăți de a-și alcătui câteva relee comerciale locale. În acest context se integrează

[1] C. Preda, N. Georgescu, *Săpăturile de salvare de la Mangalia din 1972 – necropola callatiană din zona [illegible]*, în Pontica 8, 1975, p. 55–75; C. Preda, E. Bârlădeanu, *Săpăturile arheologice de salvare din zona șantierului naval de la Mangalia*, în Pontica 12, 1979, p. 97–107; cf. M. Oppermann, *op. cit.* (supra p. 463), p. 163–165

[2] A. Avram, ISM III, p. 19 și urm.

episodul foarte puțin cunoscut — sugerat de unele surse cu o parcimonie indirect proporțională cu rolul pe care trebuie să-l fi jucat acest fenomen — al întemeierii unor „colonii" secundare. Acestea nu erau *apoikiai* propriu-zise, nu aveau, prin urmare, structura unor *poleis*, ci se prezentau ca simple factorii comerciale dependente de cetatea fondatoare. Unele dintre ele ar putea corespunde termenului *emporion* folosit uneori de surse în asemenea contexte. De reținut însă că, deși activitatea de întemeiere a unor factorii menite să constituie și să întrețină relee comerciale de o mai mare sau mai mică anvergură este bine documentată începând cu epoca arhaică, termenul ἐμπόριον apare în surse (Herodot și câteva inscripții) abia în secolul al V-lea a.Chr. Pe de altă parte, același termen poate desemna, în funcție de context, portul (centru al comerțului peste mări, în opoziție cu *agora*, centrul comerțului local) sau pur și simplu o localitate în ansamblul ei, desemnată ca *emporion* în sensul figurat, pentru a scoate în evidență caracterul preponderent comercial al acesteia[1]. A abuza de termenul *emporion* este, așadar, periculos.

O factorie comercială fondată de Istros trebuie să fi fost acel enigmatic „port al istrienilor" (Ἰστριανῶν λιμήν) menționat de periplurile Mării Negre și situat undeva, în delta Nistrului (Arian, *Periplus Ponti Euxini* 20; Anonymus *Periplus Ponti Euxini* 61 ed. Diller, p. 134). Nu se știe nimic despre caracterul acestei așezări și despre momentul întemeierii sale, doar numele fiind acela care sugerează o factorie controlată de Istros. Trecând peste chestiunile legate de statutul Orgamei (vezi mai sus) și al Tomisului (desemnat explicit ca *emporion* în secolul al III-lea a.Chr.: Memnon, FGrHist III B 434 F 13 [21]), un caz interesant, dar la fel de enigmatic până la un punct, este oferit de Nikonion (Nikoneon), o localitate identificată prin săpături arheologice cu așezarea de la „Grădiștea Roxolani" (Roksolanskoe Gorodišče, Ucraina) de la limanul Nistrului[2]. Nici o sursă nu atestă explicit faptul că Istros ar fi întemeiat această așezare. Pe de altă parte, acest lucru este mai mult decât probabil și, în general, admis de cercetători, atâta vreme cât la Grădiștea Roxolani s-a descoperit o apreciabilă cantitate de monede de argint și de bronz bătute la Istros (cele de argint mai multe chiar decât în însăși cetatea emitătoare)[3], iar o inscripție recent descoperită evocă rolul jucat de Istros în reîntemeierea așezării în secolul al III-lea a.Chr.[4]

Nikonion (Νικώνιον la Pseudo Skylax 68 [GGM I, p. 56–57], Ptolemeu, *Geographia* III, 10, 8 și alții; Νικώνεον într-o inscripție de la Tyras de la începutul secolului al III-lea

[1] J.G.F. Hind, *Traders and Ports-of-Trade (*Emporoi *and* Emporia*) in the Black Sea in Antiquity*, in Il Mar Nero 2, 1995–1996, p. 113-126; M.H. Hansen, *Emporion. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods*, in Yet More Studies in the Ancient Greek *Polis* (edit. Th.H. Nielsen), Historia Einzelschriften 117, Stuttgart, 1997, p. 83-105; M. Marcu, *Emporia în bazinul Pontului Euxin în epoca greacă*, în SCIVA 49, 1998, 1, p. 39–60; E.K. Petropoulos, *op. cit.* (*supra*, p. 561).

[2] N.M. Sekerskaja, *Nikonion*, in North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies (edit. Gocha R. Tsetskhladze), Leiden-Boston-Koln, 2001, p. 67–90.

[3] P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. Grădiștea de la «Roxolani»*, în StCl 12, 1970, p. 149-156.

[4] Ju G. Vinogradov, *Istrija, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždennyj*, în Numizmatika i epigrafika 16, 1999, p. 50-71. L. Ruscu, *On the Decree of Autokles and the Status of Nikoneon*, în Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Dacicae Pannonicaeque, Hungarian Polis Studies 11 (edit. György Németh, Ioan Piso), Debrecen, 2004, p. 33-41.

a.Chr.) este o așezare întemeiată spre sfârșitul secolului al VI-lea, al cărei apogeu poate fi plasat, în lumina descoperirilor arheologice, în secolul al V-lea a.Chr. Din al doilea sfert al acestui veac datează zidul de apărare al așezării. Tot cam în aceeași perioadă — într-un moment care precede anii 455/450 — Nikonion s-a aflat sub protectoratul regelui scit Skyles. Concentrația monedelor de bronz cu legenda ΣΚ, ΣΚΥ sau ΣΚΥΛ la Roxolani demonstrează că această efemeră emisiune regală nu a fost bătută la Olbia, cum se susținea până nu demult, ci chiar la Nikonion[1]. Mai târziu, în 425/4 a.Chr. numele Νικ[όνιον] (sau Νικ[όνεον]) poate fi restituit cu certitudine în lista cetăților tributare Atenei în cadrul Ligii de la Delos (ATL I A 9 = IG I^3 71 IV.167). Așezarea de la Nikonion a fost distrusă probabil, în 331, în urma expediției lui Zopyrion (vezi mai jos), pentru ca apoi să fie refondată spre începutul secolului al III-lea a.Chr. de Tyras, cu contribuția Istrosului[2]. Oricum, decăderea așezării în epoca elenistică este indicată de faptul că într-un periplu anonim, care utilizează surse elenistice, situl de la Nikonion este desemnat ca χωρίον, „așezare rurală fortificată" (Anonymus, *Periplus Ponti Euxini* 61). De altfel, nici prezența în lista tributurilor atice, nici faptul că în pasajele amintite din Pseudo Skylax și Strabon așezarea este desemnată *polis* (probabil doar în sensul topografic al cuvântului) nu pot constitui argumente decisive pentru a acredita Nikonion ca fiind o *apoikia*. Cele arătate mai sus sugerează mai degrabă o „subcolonie" a Istrosului.

d. Instituțiile

Coloniștii veniți de la Milet, respectiv de la Heracleea Pontica, au clădit, ca pretutindeni, *apoikiai* după modelul cetății-mamă. Prin urmare, instituțiile coloniilor vest-pontice le copiază pe cele care erau proprii metropolei, doar transformările din etapele ulterioare fiind de natură a aduce unele modificări specifice. Altminteri, în ansamblul lor, principalele instituții se dovedesc a fi deosebit de rezistente, ele fiind de multe ori atestate de inscripții până în epoca imperială.

Coerența instituțiilor din coloniile milesiene a fost adesea evocată în studiile comparative, organizarea primară a Miletului rezultând ea însăși în mare parte pe temeiul informațiilor din acest domeniu culese din lumea colonială[3]. Istros și Tomis furnizează bune exemple în această privință, chiar dacă evidența epigrafică este aproape în toate cazurile târzie.

În ceea ce privește organizarea corpului cetățenesc, la Istros sunt atestate patru din cele șase „triburi" (*phylai*) milesiene: *Aigikoreis*, *Argadeis*, *Boreis*, *Geleontes*. Informația oferită de Tomis este și mai consistentă, aici fiind menționate în inscripții din epoca

[1] A.G. Zaginajlo, P.O. Karyškovskij, *Monety skifskogo car'ja Skila*, în Numizmatičeskie issledovanija po istorii jugo-vostočnoj Evropy, Chișinău, 1990, p. 3–15.

[2] Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien*, p. 323.

[3] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 200 și urm.; Idem, *Contribuții la istoria veche a României*^{2}, București, 1967; Idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucarest-Amsterdam, 1975, K. Nawotka, Boule *and* demos *in Miletus and its Pontic Colonies from classical Age until third century A.D.*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1999.

imperială, cu excepția uneia din cele care îi atestă pe *Argadeis*, toate subdiviziunile tradiționale milesiene: *Ai(gi)koreis, Argadeis, Boreis, Geleontes, Oinopeis, Hopletes.*

Abia dacă mai trebuie relevat faptul că — în lipsa oricăror informații — nu se știe aproape nimic despre „constituția" originară a ctitoriilor milesiene din Dobrogea. Grație unei informații datorate lui Aristotel (*Politica* 1305 b 1–12), aflăm că, la un moment dat, regimul oligarhic de la Istros a fost înlăturat. Nu se știe cu precizie când se va fi produs acest eveniment. Un context istoric satisfăcător ar putea fi oferit de demonstrația de forță a lui Pericle în Marea Neagră (Plutarh, *Pericles* 20), când, sub influența (sau chiar presiunea?) Atenei, o seamă de cetăți au fost integrate în Liga de la Delos, ceea ce a favorizat înlăturarea regimurilor oligarhice. Pe de altă parte, dat fiind faptul că pe monedele regelui scit Skyles bătute la Nikonion, în zona de influență istriană, figurează bufnița — de certă inspirație ateniană — și că Istros pare să folosească etalonul atic în primele sale emisiuni de argint (vezi mai jos), nu este exclusă o oarecare influență ateniană chiar ceva mai timpurie, ceea ce se va fi repercutat și asupra schimbărilor constituționale de la Istros. Fapt este că, începând din secolul al IV-lea a.Chr., moment în care inscripțiile de la Istros sunt în măsură să furnizeze date despre organizarea politică a cetății, toate instituțiile atestate sunt compatibile cu un regim democratic, fie el temperat sau mai evoluat[1].

Eponimul cetății, magistratul care dădea numele anului, era preotul lui Apollon Ἰητρός („Tămăduitorul"), ceea ce rezultă implicit din inscripții de la sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al IV-lea a.Chr. (ISM I 144 și 169), înainte ca acest lucru să fie atestat de mai multe documente, începând cu un decret din secolul I a.Chr. (ISM I 54). Sfatul (sau Consiliul; βουλή în terminologia greacă) este atestat de inscripții începând cu mijlocul secolului al III-lea a.Chr. Nu se cunoaște numărul membrilor săi, așa cum nu se știe cu precizie nici cum funcționa acesta; pe baza frecventelor analogii din întreaga lume greacă, se poate însă presupune că Sfatul avea inițiativă legislativă și că, în multe cazuri, era însărcinat cu discutarea unor propuneri venite din adunarea populară sau din partea unor magistrați, care — odată votate în acest cadru și stilizate într-un proiect provizoriu (*probouleuma*) — erau apoi supuse dezbaterii și aprobării prin vot direct în Adunare. De remarcat însă că, alături de decretele trecute și prin Sfat și prin Adunare (cele introduse de formula ἔδοξε τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ, „Sfatul și poporul au găsit cu cale"), Istros a produs un număr remarcabil de decrete „neprobuleumatice", votate direct în Adunare (ἔδοξε τῷ δήμῳ, „poporul a găsit cu cale"). Adunarea populară este desemnată, ca peste tot, în mod curent ca *demos* (în inscripții începând cu secolul al III-lea a.Chr.); unele documente folosesc însă și termenul tehnic ἐκκλησία: ISM I 19 (a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr.) și 54 (a doua jumătate a secolului I a.Chr.). Ședințele Adunării, a căror periodicitate nu este cunoscută, erau prezidate de câte un ἐπιμήνιος.[2]

Magistrații cetății sunt adesea desemnați în mod general ca ἄρχοντες, „arhonți", fără ca termenul să prezinte un sens tehnic, așadar, neimplicând existența unui colegiu de

[1] P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin...*, p. 108 și urm.

[2] M. Piérart, *Les ἐπιμήνιοι de Milet*, în L'Antiquité classique 38, 1969, p. 365–388.

arhonți de tip atenian. Inscripțiile menționează în diferite contexte o seamă de magistrați (cu mandate anuale, judecând după analogii, chiar dacă acest lucru nu este niciodată atestat de documentele locale), mai mult sau mai puțin importanți, ale căror atribuții sunt mai precis sau mai vag cunoscute, în funcție de hazardul repartiției documentației: *gymnasiarchoi* (responsabili cu educația tineretului în gimnazii), *agoranomoi* (responsabili cu supravegherea pieței, cu verificarea sistemului ponderal etc.), *tamiai* (casieri sau contabili), *meristai* („împărțitorii de bani"), *oikonomoi* (alți magistrați financiari), *hegemones* (cu responsabilități în publicarea decretelor), *epistatai* (cu atribuții neprecizate). Cu atribuții financiare, neprecizate, trebuie să fi avut Colegiul „celor zece" (οἱ δέκα: ISM I 28, secolul al II-lea a.Chr.), dar nu există vreo dovadă că aici am avea de-a face cu o magistratură ordinară. Un document de proveniență nesigură, atribuit îndeobște Istrosului, îi menționează apoi pe ἐπιμεληταὶ τῶν τειχῶν, „supraveghetori ai zidurilor" (ISM I 65, secolul al III-lea a.Chr.). Cât privește magistraturile militare, acestea sunt slab cunoscute. Decretul ISM I 15 (a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr.) arată cum un cetățean de vază, Agathokles, fiul lui Antiphilos, a fost ales mai întâi τοξάρχης, „comandant al arcașilor", apoi στρατηγὸς ἐπὶ τῆς χώρας αὐτοκράτωρ, „comandant cu puteri depline asupra teritoriului". În ambele cazuri este vorba de magistraturi extraordinare, impuse de situații de criză; de altfel, și oastea Istrosului, probabil o falangă hoplitică pur cetățenească la origine, avea să se prezinte în epoca elenistică mai degrabă ca o miliție întemeiată pe voluntariat și suplimentată de mercenari (μισθοφόροι), așa cum rezultă din aceeași inscripție[1].

Între inscripțiile de la Istros se găsesc și câteva decrete care acordă calitatea de *proxen* unor străini care s-au remarcat prin servicii aduse cetății. Cel mai vechi decret de proxenie poate fi datat la cumpăna dintre secolele V și IV a.Chr.[2], urmat de alte decrete din epoca elenistică (ISM I 9, 10 etc.). La rândul lor, cetățeni din Istros au devenit proxeni la Olbia[3].

Instituții similare sunt atestate, pe baza unei documentații mai sărace însă, și la Tomis. Eponimatul deținut de preotul lui Apollon este documentat în jurul anului 100 a.Chr. (ISM II 2 și 5), aceleași decrete menționând pentru prima oară și Sfatul (βουλή) și Adunarea, desemnată și aici ca *demos*. Într-o inscripție de la sfârșitul secolului I a.Chr. (ISM II 6) se poate obține, printr-o întregire sigură, o mențiune despre adunarea constituită pentru alegerea magistraților: ἀρχαιρε[τικὴ ἐκκλησία]. Cele mai vechi documente publice tomitane de care dispunem până în prezent sunt mult mai târzii decât la Istros: un regulament sacru cu privire la cumpărarea unei preoții de la sfârșitul secolului

[1] D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche ...*, p. 93 și urm.; Idem, *Scythica Minora...*, p. 56 și urm.

[2] A. Avram, *Le plus ancien décret d'Istros octroyant la proxénie*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeș), București, 2000, p. 235–238.

[3] T.N. Knipovič, E.I. Levi, *Nadpisi Ol'vii (1917–1965)*, Leningrad, 1968, nr. 7 (prima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.) și 15 (secolul al III-lea a.Chr.); L. Ruscu, *Die wechselseitigen Außenbeziehungen zwischen Einzelpersonen und Staaten in bezug auf die Griechenstädte der rumänischen Schwarzmeerküste*, în EN 6, 1996, p. 11–42.

al II-lea a.Chr. (ISM II 1) și un decret cu privire la organizarea pazei cetății din jurul anului 100 a.Chr. (ISM II 2 = Syll.^{3} 731).

O serie de inscripții din perioada elenistică târzie și din epoca imperială oferă informații despre unii magistrați: *phylarchoi* (responsabili ai câte unei φυλή, „trib" în cadrul subdiviziunilor cetățenești de origine milesiană), *gymnasiarchoi* și *agoranomoi*. Se știe, în sfârșit, că tomitanii au acordat calitatea de proxen unui cetățean din Tyras (ISM II 5, sfârșitul secolului al II-lea a.Chr.), iar unii tomitani au devenit, la rândul lor, proxeni la Istros (ISM I 48, secolul al II-lea a.Chr.) și probabil la Odessos (IGB I^2 43 bis, secolul I a.Chr.).

În contrast cu realitățile ilustrate de documentele de la Istros și de la Tomis — perfect integrabile în lumea milesiană și, mai larg, ioniană — Callatis furnizează informații despre organizarea tipică pentru o cetate doriană de origine megariană. Toate documentele sunt din epoca elenistică sau imperială, însă caracterul megarian al instituțiilor arată că acestea sunt o moștenire a coloniștilor heracleoți, foarte puțin alterată de evoluția locală. Pe de altă parte, dacă în privința organizării originare a Callatidei nu cunoaștem încă nimic, din momentul în care dispunem de documente revelatoare, acestea sugerează existența unui regim democratic.

Nu avem informații despre diviziunile corpului cetățenesc, măcar că este de presupus existența celor trei „triburi" doriene tradiționale (*Hylleis, Pamphyloi, Dymanes*) și, în cadrul acestora, a subdiviziunilor de tipul „sutelor" (ἑκατοστύες), atestate la Megara și în coloniile sale — Byzantion, Chalkedon și, nu în ultimă instanță, Heracleea Pontica.

La fel ca la Megara și în majoritatea coloniilor sale, eponimatul era deținut la Callatis de un așa-zis „rege", *basileus* (ISM III 6, 10–12 etc.). Numele evocă o tradiție de mult apusă, însă este limpede că aici este vorba de un magistrat cu atribuții preponderent cultuale și reprezentative (însărcinat, între altele, cu invitarea unor străini cu merite față de cetate la un banchet sacru în *prytaneion*: ISM III 3 și 7). Sfatul și Adunarea (βουλά, respectiv δᾶμος în dialectul doric folosit până târziu la Callatis) sunt atestate începând cu sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. (ISM III 2, 6–8 etc.). În epoca elenistică târzie membrii Sfatului sunt desemnați și ca *synedroi* (ISM III 30), iar într-un singur caz Adunarea este desemnată cu termenul tehnic ἐκ(κ)λησία (ISM III 12, secolul al III-lea a.Chr.). Ședințele Adunării erau prezidate de câte un προαισυμνῶν (ortografiat πραισιμνῶν: ISM III 10, 12, 35). Pe de altă parte, Sfatul era compus din 12 diviziuni care se succedau lunar la conducerea sa, precum prytanii în cadrul Sfatului de la Atena. Este vorba de πρόβουλοι (ISM III 2-4, 7, 19), atestați la Megara (Aristophanes, *Acharnes*, v. 754–756), astfel încât, în ciuda lipsei de date referitoare la Heracleea Pontica, este cert că avem a face cu o instituție implantată de coloniștii heracleoți. Deși în epoca arhaică *probouloi* reprezentau o instituție oligarhică prin excelență, la Callatis este limpede că acest caracter inițial a dispărut odată cu instaurarea regimului democratic, dovada fiind însăși succesiunea lunară a *proboulilor* la conducerea Sfatului. Probabil că prezidenții adunărilor despre care a fost vorba mai sus erau, de fapt, unii din acești *probouloi*.

Inscripțiile callatiene din epoca elenistică (ISM III 7, 28, 30, probabil și 106) furnizează informații și despre strategi, magistrați cu atribuții militare (στραταγοί). Deși numărul acestora nu este niciodată precizat, pe baza analogiilor din lumea megariană se poate presupune că era vorba de un colegiu de șase strategi, la care se adăuga un „secretar" (γραμματεύς); este mai mult decât probabil că la această formulă se referă un interesant document iconografic de la sfârșitul secolului al III-lea sau din prima jumătate a secolului al II-lea a.Chr. (ISM III 161)[1].

Alți magistrați atestați la Callatis sunt: *eisagogeis* („introducătorii în justiție", organizați într-o formulă colegială: ISM III 38, 39), *tamias* („casierul": ISM III 3), *meristai* („împărțitorii de bani", ca la Istros: ISM III 3, 5?, 26). La aceștia se adaugă magistrații monetari, al căror nume figurează abreviat sau sub formă de sigle pe unele monede callatiene din epoca elenistică, și magistrații (probabil agoranomi?) responsabili cu supravegherea sistemului ponderal. Despre *gymnasiarchoi* nu există informații decât în epoca imperială (ISM III 31, 73 B, 109), măcar că, indirect, activități specifice gimnaziului sunt relevate încă din secolul al II-lea a.Chr. (ISM III 18). De reținut, în sfârșit, că magistrații callatieni sunt desemnați uneori, precum la Istros, drept „arhonți" (ἄρχοντες), fără ca acest termen să poată sugera vreo organizare colegială de tip atenian.

Decretele care acordă calitatea de proxen și privilegiile conexe sunt mult mai numeroase la Callatis decât în orașele învecinate și se eșalonează de-a lungul întregii perioade elenistice: ISM III 2 (doi frați de origine necunoscută), 3 (origine necunoscută), 4 (origine necunoscută), 6 (doi frați din Mytilene), 8 (cetățean din Eleea=*Velia*, din Italia), 9 (cetățean din Parion, din Propontida), 10 (cetățean din Tyras), 11 (cetățean din Apollonia Pontica), 12 și 13 (cetățeni din Chersonesul Tauric), 14 (cetățean din Dionysopolis), 15, 19 și 24 (origini necunoscute), 29 (cetățean roman). La rândul lor, destul de mulți callatieni sunt atestați ca proxeni în diferite cetăți din zona pontică și mediteraneană, (în ordine cronologică) la Sinope (SEG XXXV 1356), Delphi (*Fouilles de Delphes* III/1, 158 și III/3, 2, 207), Olbia (IOSPE I^2 27), Istros (ISM I 9 și 47), Dionysopolis (IGB I^2 13 ter), Mesembria (IGB I^2 307 bis) și Odessos (IGB I^2 42 bis; cf. SEG XXVIII 612)[2].

A. Avram

e. Emisiunile monetare

Primele emisiuni ale unor cetăți vest-pontice și nord-vest-pontice sunt monedele vârfuri de săgeți turnate anume în tipare bivalve, numite în literatura mai veche și semne premonetare și considerate inițial ca scitice ori tracice. Originea lor grecească este asigurată nu numai de împrejurarea că ele nu părăsesc decât rar zona litorală (cele câteva excepții

[1] M. Alexandrescu Vianu, *L'iconographie des reliefs aux stratèges de Mesambria*, în StCl 24, 1986, p. 99–107.

[2] E. Doruțiu Boilă, *Relațiile externe ale cetății Callatis în epoca elenistică*, în SCIVA 39, 1988, 3, p. 243–249; L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002; A. Avram, ISM III, p. 185–187.

nu sunt perfect asigurate, în unele cazuri, cum ar fi tezaurul de la Plovdiv — Philippopolis în antichitate —, fiind vorba cel mai probabil de un lot dintr-o descoperire mai mare din zona Apolloniei, ajuns acolo cu pierderea sau ignorarea informației despre locul de găsire real), dar și de faptul că au fost găsite în cantități apreciabile în cetăți vest-pontice, cum ar fi Istros și Tomis[1]. Ele asigurau nevoile monetare din cetăți și avansau în hinterland în zonele din teritoriul acestora cu așezări grecești sau greco-indigene, eventual tracice, getice sau scitice, prezentând concentrări importante în preajma Apolloniei, în zona Istros-Orgame și Berezan-Olbia[2].

Ele au evoluat poate din ofrande având această formă aduse lui Apollon, atunci când sunt însă produse anume în scopuri monetare, fenomenul nu poate preceda momentul în care folosirea monedei se generalizase în lumea greacă, ceea ce ar recomanda pentru emiterea și circulația vârfurilor de săgeți o perioadă post cca 550, prelungită foarte probabil până în primele decenii ale secolului al V-lea a.Chr. Pe lângă descoperiri izolate, în Dobrogea se cunosc tezaure monetare la Jurilovca (trei)[3], Enisala[4], Vișina și într-un punct insuficient precizat dintre Vișina și Jurilovca (jud. Tulcea), Nuntași și Constanța (jud. Constanța). Se cuvin menționate, printre descoperirile izolate, cele cca 20 de exemplare de la Tariverde (jud. Constanța).

Fără a exclude posibilitatea unei producții de a doua mână în unele centre grecești, poate la Tomis, eventual la Orgame, deși de acolo nu avem deocamdată descoperiri mai numeroase chiar în cetate, Istros — chiar dacă nu a inițiat și nici nu a fost singurul centru emitent al vârfurilor de săgeți-monede, cum s-a crezut la un moment dat[5] — a fost aproape sigur principalul centru producător de pe litoralul românesc. Mai de curând au apărut în comerțul de antichități vârfuri de săgeți turnate, ca monede de o formă particulară, având pe una din fețe roata — simbol solar — pe care o vom regăsi în prima serie de monede propriu-zise, turnate și ele la Istros și care au pe revers și legenda ΙΣΤ (pl. 42/1). Ele au fost confirmate de descoperiri din nord-estul Bulgariei și de un exemplar aflat la Sinoe (jud. Constanța)[6], în *chora* istriană, intrat într-o colecție particulară, deocamdată unic la noi în țară. Aceste vârfuri de săgeți par să fie cele mai recente și să facă trecerea la monedele de bronz propriu-zise amintite mai sus. O tranziție similară, ca fenomen general, s-a produs și la Apollonia, cu forme specifice de manifestare.

[1] Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *Contribution à l'étude des monnaies-pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4-10 septembre 1976) II. Histoire et archéologie, [Bucarest, 1980], p. 141–150.

[2] B. Mitrea, *Etape cronologice în relațiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, în Thraco-Dacica 5, 1984, p. 111–122.

[3] F. Preda, *Vârfuri de săgeți cu valoare monetară descoperite pe litoralul de nord-vest al Mării Negre*, în AUB Științe sociale 16, 1961, p. 7-17; Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit*.

[4] A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare*, în SCN 6, 1975, p. 17-24.

[5] F. Preda, *op. cit.*

[6] M. Iacob, M. Mănucu Adameșteanu, Gh. Poenaru Bordea, *Argamum. Descoperiri monetare. Conspect preliminar*, în Materiale (serie nouă) 1, 1999, p. 203–213

În tezaurele de la noi, dar și în descoperiri izolate contemporane, sunt prezente și vârfuri de săgeți propriu-zise, destul de variate ca tipologie, în cantități mai mici sau mai mari, cu capătul ascuțit rupt, asimilate cu lingourile turnate special și acumulate alături de ele, la care se adaugă, în unele cazuri, săgețile de luptă scoase din uz, cu manșonul umplut cu plumb pentru a le spori greutatea[1]. Alături de ele au apărut, în două cazuri măcar, între care tezaurul de la Vișina, și „delfinași" olbieni[2]. Că turnarea urma o anumită normă ponderală apare clar în baza studierii tezaurelor de la noi[3], ca și în cazul celor de la Ismail (primul publicat în literatura de specialitate), Antja din Bulgaria și Kamenka din Ucraina[4], chiar dacă par să existe diferențe zonale.

Preocuparea pentru greutate vine să confirme funcția monetară a vârfurilor de săgeți turnate, atestată, de altfel fără posibilitate de tăgadă, de pondul descoperit mai de mult la Berezan și pe baza căruia s-au propus diferite echivalențe cu monede grecești, acum în urmă cu cele de aur emise la Cyzic[5].

La Istros primele monede de argint sunt bătute, aproape sigur, după 480 a.Chr.[6], o dată în jur de 475, sau nu mult după, părând foarte probabilă la nivelul documentării actuale. Propunerile mai vechi sau mai noi care aveau în vedere datări mai înalte (spre sfârșitul secolului al VI-lea, dacă nu chiar înainte) sau mult mai joase (abia în ultimii ani ai secolului al V-lea sau chiar numai în secolul al IV-lea) nu par să poată rezista criticii. Cele mai vechi emisiuni sunt didrahme, cel mai probabil de etalon atic, având reprezentate pe avers două capete umane în *tête-bêche* (unul în poziție normală, celălalt răsturnat), încadrate într-un pătrat incus (*quadratum incusum*), iar pe revers un vultur pe delfin (emblema cetății), cu legenda ΙΣΤΡ sau ΙΣΤΡΙ[7] (pl. 42/2; 43/1). Acest tip iconografic de bază se menține, cu evoluții stilistice firești, până la încetarea emiterii monedelor de argint istriene. Dacă reversul nu a dat, în general, naștere unor mari controverse în ce privește interpretarea sa și s-ar înscrie destul de bine în context apollinic, fiind poate de reținut doar sugestia că cele două animale s-ar referi la lumea de deasupra și de sub pământ (chthoniana)[8],

[1] A. Aricescu, *op. cit.*; Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*

[2] A. Aricescu, *op. cit.*

[3] *Ibidem*; Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*

[4] *Ibidem*.

[5] V.A. Anohin, *Monety antičnyh gorodov Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1989.

[6] A.G. Zaginajlo, *K voprosu o monetno-vesovih sistemah antičnyh gorodov Zapadnogo i Severo Zapadnogo Pričernomor'ja v V-IV vv. do n.e.*, în Numizmatika i epigrafika 11, 1974, p. 48-60; O. Iliescu, *Le système monétaire et pondéral à Histria, Callatis et Tomis aux VIe–IIe siècles av. n. è.*, în Actes du VIIIe Congrès International de Numismatique, New York-Washington, Septembre 1973 (Paris Basel 1976), p. 95-98. V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *Un trésor de monnaies d'Istros à Orgamé*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire..., p. 282-300; dar opinie la R. Ocheșeanu, *Câteva considerații privind monedele de bronz cu roata și legenda ΙΣΤ*, în BSNR 67-69, 1973-1975, 121-123, p. 45–48: post 413

[7] V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[8] P. O. Karyškovskij, *Ob izobraženii orla i delfina na monetah Sinopy, Istrii i Ol'vii*, în Numizmatika antičnogo Pričernomor'ja. Sbornik naučnyh trudov, Kiev, 1982, p. 80–98.

pentru semnificația aversului — un *unicum* în numismatica greacă — s-au avut în vedere soluții dintre cele mai diverse (Dioscurii, Cabirii, vânturile sau curenții contrari din zona litorală ori din Marea Neagră, cele două guri ale fluviului Istros, una cea reală, cealaltă presupusă la Marea Adriatică — o eroare de geografie corectată încă din antichitate —, soare apune și soare răsare, direcțiile de navigație și multe altele)[1]. Controversele continuă și astăzi. Un Apollon dublu (cu virtuți de Helios, cult pe care îl anticipează cumva), eventual aluziv la cele două lumi ca și reversul, ar fi mai ușor de înțeles în context istrian și s-ar lega bine de monedele vârfuri de săgeți și de monedele cu roata și legenda IΣT[2]. Dintre celelalte ipoteze, ceva mai verosimilă ar putea să fie o explicație având, dintr-un motiv sau altul, o legătură cu Dunărea, caz în care capetele ar fi de înțeles ca zei fluviali[3].

Greutatea monedelor de nominal mare din prima grupă de emisiuni istriene, foarte rare și pentru care lipsește mărturia unui tezaur încheiat la nivelul ei, adică a unor didrahme puțin circulate, a fost estimată la cca 8,35 g. Pentru datare s-a propus, cu bune șanse de a fi reală, perioada cca 450 până către 420, existând însă în cadrul acestei grupe emisiuni ce ar putea să fie ceva mai vechi și care ar aparține anilor cca 475-450[4].

Grupa a doua de didrahme, mai evoluată stilistic, menținând constant pătratul incus, cunoaște o scădere sensibilă a greutății la cca 7 g (vârful diagramei greutăților se situează la 6,80 g). Etalonul ar fi cel milesian, deși în acest caz, ca și în cel al primei grupe, s-au avut în vedere și alte soluții. Ele s-ar data între cca 410 și 380, eventual până către 360/350, dar nu mai târziu. Chiar dacă nu există o certitudine privind apartenența cetății Istros la liga maritimă condusă de Atena, se are în vedere posibilitatea unei pauze în emisiunile sale, pe baza apartenenței la ligă a celor două centre de la Nikonion (certă) și Tomis (probabilă), o absență provocată de decretul impunând încetarea producției locale, cândva pe la 423, și care nu a durat decât cca un deceniu[5].

În primele două grupe s-au emis și oboli cunoscuți acum mai bine datorită tezaurului descoperit la Orgame. Obolii din prima grupă, înrudiți ca stil cu didrahmele din primele serii, au de regulă legenda IΣT (într-un singur caz IΣTPI) și greutăți între 0,63 și 0,50/0,52 g. Ei sunt însă foarte uzați, astfel încât ponderea normală pare să fi fost de 0,70 g. Cei aparținând grupei a doua, cu legenda IΣTPI, au medii de 0,53, respectiv 0,45 g (pe ansamblu cca 0,50 g). Sunt cunoscute și alte valori nominale aparținând acestei grupe, foarte rare de altfel, cum ar fi drahma, triobolul și hemiobolul. Pe lângă acest foarte

[1] V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.

[2] Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VI*[e] *au I*[er] *siècle av. J. C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs* și *Répertoire des découvertes de monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VI*[e] *au I*[er] *siècle av. J. C...* (cf. *supra*, p. 567).

[3] H. Hommel, *Das Doppelgesicht auf den Münzen von Istros*, în Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift fur Franz Altheim zum 10. 10. 1968 I, Berlin, 1969, p. 261–272; J.G.F. Hind, *Istrian Faces and the River Danube*, în NC 10, 1970, p. 7–17.

[4] V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[5] H.B. Mattingly, *The Athenian Coinage Decree and the Assertion of Empire*, în The Ninth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History (edit. I. Carradice), Oxford, 1987, p. 65–71.

important tezaur, la noi în țară îl mai cunoaștem doar pe cel de la Mahmudia (jud. Tulcea), din care au supraviețuit foarte puține monede, iar din Ucraina pe cele de la Visuncy și Nikonion. Piese izolate din primele emisiuni istriene de argint s-au mai descoperit la Callatis, Pecineaga și Vadu, în sudul Dobrogei, precum și la Kamenskie Gorodišče și Nikonion, în Ucraina.

În paralel cu monedele de argint Istros a emis bronzurile turnate cu roată și legenda IΣT; cele câteva exemplare bătute fac, foarte probabil, trecerea la emisiunile istriene ulterioare, renunțându-se definitiv la vechea tehnologie. Datarea lor curentă este cca 450–350. Cu toate acestea, există bune argumente pentru o emitere a lor de pe la 475[1], dacă nu cumva chiar înainte, cum s-a propus recent pe baza unui mic tezaur descoperit la Istros în templul Afroditei, într-un context care s-ar plasa anterior sfârșitului secolului al VI-lea[2], dar care necesită, credem, și alte confirmări.

Pentru prima etapă de circulație a monedelor istriene, cca 480–380 (de prelungit poate până către 360/350), un repertoriu recent întocmit a înregistrat 36 de poziții[3], având ca puncte extreme Atena la sud, Chersonesul Tauric la est și Elveția la vest (unde ajung târziu, în secolul I a.Chr.), cu precizarea că, în marea lor majoritate, este vorba de monede de bronz cu roata pe care le găsim uneori, nu foarte frecvent, nu numai în contexte databile spre sfârșitul erei vechi, ci chiar și mult mai târziu, la sfârșitul secolul al V-lea ori începutul secolului al VI-lea p.Chr. Bronzurile istriene s-au descoperit în cantități mari la Nikonion (aproape la paritate cu cele aflate la Istros), de unde avem și câteva depozite, precum și la Tomis și la Orgame. Este cert că aceste așezări se aflau în zona de influență istriană. Interesantă este mai ales concentrarea dobrogeană a descoperirilor, cu mențiunea că bronzuri avem și la Tyras, iar monede de argint la Callatis și în împrejurimi, *poleis* care încă nu își deschiseseră porțile atelierelor monetare.

Interludiul monetăriei dinastului scit Skyles la Nikonion, cu emisiuni de bronz turnate care amintesc ca iconografie de Istros și Atena, iar ca sistem ponderal cu nominaluri destul de variate de Olbia, plasat în al doilea sfert al secolului al V-lea a.Chr., este deosebit de instructiv[4]. Perioada de emitere ne pare să fi fost destul de scurtă și am restrânge-o către cca 460 și 455/450, lăsând loc la Nikonion pentru o primă perioadă de experiență

[1] Gh. Poenaru Bordea, E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*

[2] N. Conovici, A. Avram, *Le plus ancien dépôt de monnaies histriennes à la roue découvert à Histria*, în Sur les traces des Argonautes. Actes du VIe Symposium de Vani (Colchide), 22–29 septembre 1990 (edit. O. Lordkipanidzé, P. Lévêque), [Besançon–Paris, 1996], p. 253–258; V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[3] Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VI*[e] *au I*[er] *siècle av. J. C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs* și *Répertoire des découvertes de monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VI*[e] *au I*[er] *siècle av. J. C...*; pentru descoperirile din Elveția: A. Geiser, *Petits bronzes coulés «à la rouelle» attribués à la Gaule méridionale et à l'Helvétie*, în BSFN 51, 1996, 9, p. 197–201; Gh. Poenaru Bordea, *Issues of Greek Mints on the Romanian Coast of the Black Sea (Sixth Century B.C. to Third Century A.D.) A Stage of the Question*, în 130 Years since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System, Bucuresti, 1997, p. 58–70.

[4] A.G. Zaginajlo, P.O. Karyškovskij, *op. cit.*(p. 581); V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

monetară asigurată de emisiunile istriene, care au continuat poate să circule și chiar să pătrundă sub Skyles, revenind apoi cantitativ în forță după dispariția regelui scit de pe scena istoriei. Iconografia de inspirație ateniană, mai timpurie decât ar fi fost de așteptat, arată o influență a marii cetăți grecești sensibil înainte de periplul pontic al lui Pericle (Plutarh, *Pericles* 20) și face verosimilă adoptarea etalonului atic în monetăria de argint istriană de la o dată înaltă, precedând, credem, experiența dinastului scit.

Pe de altă parte, descoperirile monetare atestă o reciprocitate de raporturi perfect explicabilă cu nordul pontic, de unde emisiuni de la Olbia, Chersonesos și Pantikapaion au ajuns în Dobrogea și, izolat, și în alte locuri de la noi din țară[1].

Din grupa a treia de emisiuni de argint istriene fac parte didrahmele de etalon milesian, aceleași ca în grupa precedentă, cu un vârf al diagramei greutăților la 6,80 g, de un stil nou, mult evoluat, și cu dispariția pătratului incus, prezent extrem de rar doar la începutul seriei, dar cu apariția literelor pe revers, de regulă în câmp dreapta, între vultur și delfin. Tezaurele încheiate la nivelul acestei grupe lipsesc pentru moment. Monedele grupei a treia se datează între cca 380 sau 360/350 și cca 330 sau ceva mai devreme[2].

Cele mai frecvente sunt emisiunile grupei a patra, cu litere și monograme. Aceasta cuprinde monede de argint cu stil asemănător, dar cu greutate sensibil mai scăzută, mai ușoare în medie cu cca 1 g decât precedenta (vârf al diagramei la 5,80 g), numite de regulă drahme și, mai rar, didrahme — considerându-se de către cei care preferă această a doua soluție că a fost vorba de fapt de reduceri succesive provocate de schimbarea raportului dintre aur și argint[3] —, pe care literele trec în exergă unde apar frecvent monograme însoțite uneori de alte litere aflate în câmp dreapta.

În ambele grupe există și monede divizionare de argint. Grupa a patra de emisiuni s-ar data între cca 330, sau ceva mai devreme, și 313, când cetatea Istros, implicată în răscoala cetăților vest-pontice împotriva lui Lysimach (vezi mai jos), este învinsă și scoasă din luptă. Posibilitatea reluării emisiunilor de argint ceva mai târziu a fost și ea avută în vedere, fiind vorba în principal de ultimii ani ai secolului al IV-lea și de primele două decenii ale celui următor, în măsura în care presiunea regelui elenistic al Traciei se va mai fi relaxat. Continuarea lor însă după moartea lui Lysimach (281 a.Chr.) până spre sfârșitul veacului al III-lea ori chiar mai târziu, în secolul al II-lea, cum s-a propus recent pe baza unei alte interpretări cronologice a tezaurului de monede de bronz istriene de la Fedești (com. Șuletea, jud. Vaslui), în context est-carpatic[4], pare foarte greu de acceptat, pentru că cetățile grecești vest-pontice adoptă, începând de pe la 280 a.Chr., etalonul atic, emițând stateri și, în unele cazuri, și tetradrahme de tip Alexandru cel Mare, urmate

[1] C. Preda, *Descoperirea de la Murighiol (jud. Tulcea) și unele aspecte ale circulației monedelor olbiene la Dunărea de jos*, în SCN 7, 1980, p. 36–42.

[2] V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[3] Ideea aparține lui R. Ocheșeanu; v. și V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[4] V. Mihailescu Bîrliba, *op. cit.*; C.M. Petolescu, *À propos de la datation des monnaies en bronze d'Istros*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire..., p. 301–302.

apoi de emisiuni de aur și argint postume de tip Lysimach (pseudo-alexandri și pseudo-lysimachi). Poate că nu este inutil să amintim aici că un recent sondaj arheologic la Fedești a dus la descoperirea unor materiale getice databile în secolele IV–III[1], ceea ce ar plasa, implicit, nu numai data de emitere a monedelor din componența tezaurului, ci și circulația acestora, în limitele lor cronologice normale.

În această perioadă, de la cca 380 la cca 313–280, s-au emis la Istros și monede de bronz având pe avers capul zeului fluvial (Istros) sau capul lui Apollon, iar pe revers vulturul pe delfin[2]. Că monedele cu zeul fluvial le preced pe cele cu Apollon, spre deosebire de ordinea avută în vedere înainte, pare destul de clar pe baza descoperirilor de la Orgame, unde avem monedele cu roata și pe cele din prima categorie acum menționată, în timp ce celelalte lipsesc ori sunt extrem de rare[3]. Începutul emiterii primelor ar putea preceda mijlocul secolului al IV-lea, în timp ce pentru celelalte — cu condiția verificării filiației capului lui Apollon de pe exemplarele istriene din monetăria lui Filip al II-lea, iar aceasta mai degrabă după piese de bronz decât după stateri, cum s-a propus — s-ar putea avea în vedere o dată post 339[4]. Ideea unei derivări a tipului după monede de bronz anterioare, cum ar fi cele bătute la Bottike (Peninsula Chalcidică), atelier reprezentat printr-un exemplar chiar în tezaurul mai sus pomenit de la Fedești, nu este cu totul de exclus, dar are și ea nevoie de serioase verificări.

La Istros prezența macedoneană este clar atestată de o cantitate destul de mare de monede de bronz de la Filip al II-lea și Alexandru cel Mare — dublate și de alte descoperiri dobrogene, între care tezaurul de la Pelinu (jud. Constanța) —, spre deosebire de cele foarte rare de la Lysimach, fără ca acest fenomen să implice încetarea emisiunilor locale de argint și de bronz ale cetății, pentru că politica monetară a regilor macedoneni a fost extrem de tolerantă[5], caracteristică ce pare să se fi menținut o vreme și sub Lysimach la începutul activității sale în zona pe care o domina. De altfel, emisiunile sale cu legende și tipuri personale se plasează abia în primii ani ai secolului al III-lea.

Repertoriul de descoperiri — în care, spre deosebire de etapa precedentă, predomină net monedele de argint, în tezaure sau ca piese izolate — conține 130 de poziții[6], de aproape patru ori mai mult decât între cca 480–380 sau 360–350). Punctele extreme sunt, de această dată, zona munților Rhodopi la sud, Chersónesos în Crimeea la est,

[1] Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[2] B. Pick, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* I, 1. *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898, p. 139 și urm.; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.

[3] M. Iacob, M. Mănucu Adameșteanu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[4] V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[5] G. Le Rider, *Deux trésors de monnaies grecques de la Propontide (IVe siècle avant J.-C.)*, Paris, 1963, O. Picard, *Monnaies et guerre en Grèce classique*, în Pallas 51, 1999, p. 205–221; V. Lungu, Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

[6] Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*

Cerepcău (jud. Edineţ, Republica Moldova) la nord şi Greifenstein (în apropiere de Merano, în Alto Adige, Italia) la vest.

Sunt cunoscute mai multe tezaure de monede de argint conţinând emisiuni din grupa a patra[1]: în Dobrogea, la Tulcea, Măcin, Dăeni (2), Enisala (jud. Tulcea), Constanţa, Ion Corvin (fost Cuzgun), Sinoe (jud. Constanţa); pe teritoriul Bulgariei, la Silistra (3), Bălgarka, Dobrogled, Kaolinovo, Krajnovo, Oborošište, Pamidovo (Carsko), Razdjal, Todorovo; la nord de Dunăre, la Borăneşti (com. Coşereni, jud. Ialomiţa), Hotarele (fost Scărişoara, jud. Giurgiu), Târnava (com. Botoroaga, jud. Teleorman), Cremenari (com. Galicea, jud. Vâlcea), Râncăciov (com. Călineşti, jud. Argeş), Căbeşti (com. Podu Turcului, jud. Bacău), la Dorockoe şi Stolniceni (Republica Moldova) şi la Roxolani (*Nikonion*, Ucraina). O bună parte din tezaure prezintă asociaţii interesante cu alte emisiuni, cum ar fi cele de la Dorockoe (cu drahme din Tyras), Ion Corvin (cu stateri din Cyzic şi emisiuni de argint de la Callatis, Mesembria, Apollonia şi Parion), Pamidovo (cu tetradrahme Filip al II-lea şi emisiuni din Chersonesul tracic şi Parion), Todorovo (cu stateri Alexandru cel Mare contemporani şi postumi), Hotarele (cu imitaţii după tetradrahme postume Filip al II-lea), Borăneşti (cu tetradrahme Filip al II-lea postume şi imitaţii emise sau având ca prototip, în majoritate, emisiuni de la Amphipolis din anii 315/4–295/4), Stolniceni (cu imitaţii de tip Huşi-Vovrieşti). O bună parte din tezaure au fost îngropate pe la 313, în vremea conflictelor dintre Lysimach şi Dromichaites, ori ceva mai târziu, în primul sfert sau prima jumătate a secolului al III-lea. Există câteva asocieri sensibil mai târzii, nu întotdeauna absolut certe, cu denari romani republicani şi tetradrahme thasiene, ca la Râncăciov şi Târnava, care atestă, poate, supravieţuiri excepţionale în circulaţie ale argintului istrian, dar care nu sunt de exploatat în sensul unor emisiuni târzii ale cetăţii, aşa cum nici descoperirile izolate din mediul getic de la Poiana (com. Nicoreşti, jud. Galaţi) nu pot constitui probe în acest sens. Ultima expresie a acestor apariţii întârziate este constituită de al doilea tezaur de la Dăeni, în legătură cu care s-a semnalat asocierea (suspectă) cu emisiuni ale împăraţilor Traian si Hadrian.

Oricum, merită să consemnăm pentru această perioadă o extraordinară carieră a argintului istrian, favorizată de deschiderea relativ târzie a atelierelor de la Callatis si Dionysopolis, ceea ce explică măcar parţial concentrarea descoperirilor în întreaga Dobroge, inclusiv nord-estul Bulgariei, la care se adaugă zona centrală a Moldovei getice. Descoperirile de monede de bronz depăşesc zona *chorei* citadine, spre nord până în Delta Dunării, iar spre sud până la Callatis şi Caliacra. Asemenea monede sunt prezente şi în trei descoperiri din Moldova, cea mai importantă fiind marele tezaur de la Fedeşti, de natură să sugereze că această mişcare nu s-a redus doar la contacte umane mai mult sau mai puţin episodice, întărind ceea ce prezenţa masivă a argintului ar fi fost poate în măsură să demonstreze. Mai rare decât în epoca precedentă, descoperirile de monede istriene — de argint la Olbia şi de bronz la Chersonesos — atestă continuarea raporturilor cu

[1] *Ibidem*

nordul pontic, existând şi în descoperirile de la noi emisiuni monetare ale cetăţilor de acolo (la Istros, Orgame şi Mahmudia).

În perioada care a urmat morţii lui Lysimach Istros emite o serie de stateri de tip Alexandru cel Mare până către 220[1], urmată de stateri postumi de tip Lysimach, începând de la sfârşitul secolului al III-lea, ultimii până târziu, emişi cu o singură pereche de ştanţe în vremea alianţei cu Mithridates al VI-lea Eupator[2]; la aceştia din urmă sunt poate de adăugat acum şi alţii (dacă nu sunt toţi mai timpurii), prezenţi într-un mare tezaur descoperit recent — se pare că în apropiere de Tomis — din păcate integral dispersat pe piaţa de antichităţi europeană şi americană. Continuă, de asemenea, seria de monede de bronz bătute în atelierele locale în secolele III–II, având pe avers capul lui Apollon (seria târzie), al lui Hermes, al zeiţei Demeter, al lui Helios din faţă, al lui Dionysos, al zeiţei Athena, iar pe revers imaginea tradiţională a vulturului pe delfin, apoi, într-o fază mai târzie, la sfârşitul secolului al II-lea şi în secolul I a.Chr., poate până către jumătatea sa, cu Dionysos pe avers, cunună de iederă sau ciorchine şi frunză de viţă ori doi ciorchini pe revers. Ultimele emisiuni autonome au pe revers imaginea lui Apollon pe *omphalos*, care se continuă cu emisiuni pseudoautonome de datare încă imperfect asigurată.

În ciuda acestei mari varietăţi de emisiuni, pentru etapa dintre cca 280 şi 72–71 sau mijlocul secolului I a.Chr. nu am reuşit să repertoriem în contul cetăţii Istros decât 16 descoperiri, de opt ori mai puţine decât în perioada precedentă şi chiar mai puţin decât jumătate faţă de cele din secolul al V-lea şi începutul ori prima jumătate a celui următor. Acest tablou total dezamăgitor prezintă drept puncte limită Kostorič (Bulgaria) la sud, *Kalos Limen* (Crimeea) la est, Oarţa de Sus (jud. Maramureş) la nord şi Sprâncenata (jud. Olt) la vest. Aurul istrian este prezent în marele tezaur de la Anadol, cu 19 stateri de tip Alexandru cel Mare[3], şi în tezaurul descoperit, se pare, în apropiere de Tomis, îngropat în 72–71 a.Chr., cu stateri de tip Lysimach. În rest sunt documentate descoperiri de monede de bronz în Dobrogea şi în preajma ei, în diverse locuri — inclusiv la Tomis şi la Callatis — atât la sud, cât şi la nord de Istros, fără o concentrare anume în teritoriul istrian. Elementul de noutate este constituit de prezenţa lor în zona cetăţilor dacice din Transilvania, la Costeşti şi Piatra Roşie, şi în acelaşi mediu, mai la nord, la Oarţa de Sus, apoi la Sprâncenata, într-o importantă aşezare getică. Dacă în legătură cu staterii vom reveni mai jos, bronzurile sunt de pus pe seama contactelor umane favorizate de prezenţa lui Burebista pe litoral, iar aceasta indiferent dacă acceptăm sau nu o posibilă

[1] Gh. Poenaru Bordea, *Le trésor de Mărăşeşti. Les statères en or des cités du Pont Gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux IVᵉ–Iᵉʳ siècles av. n. è.*, în Dacia N.S. 18, 1974, p. 103-125; Idem, *Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*, în RBNS 125, 1979, p. 37–51; M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue*, London–Zürich, 1991, I, p. 172-205; II, pl. III-V şi XVII L.

[2] F. de Callataÿ, *Les derniers statères posthumes de Lysimaque émis à Istros, Tomis et Callatis*, în Dobrudža 12, 1995, p. 39–50; A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator şi coasta de vest a Pontului Euxin în jurul unui decret inedit de la Histria*, în Pontica 30, 1997, p. 155–165.

[3] Gh. Poenaru Bordea, *Le trésor de Mărăşeşti*...; M.J. Price, *op. cit.*

participare grecească la edificarea fortificațiilor din Munții Orăștiei și independent de momentul exact al acesteia[1].

Cel de al doilea atelier monetar deschis pe teritoriul țării noastre este cel al cetății Callatis. Data deschiderii sale este încă în discuție, fapt datorat și împrejurării că nu avem pentru moment tezaure în care producția callatiană de monede de argint să fie, cât de cât, satisfăcător reprezentată. Câte o drahmă a fost semnalată în tezaurele de la Ion Corvin (jud. Constanța) și de la Silistra, îngropate, primul spre sfârșitul secolului al IV-lea, cel de-al doilea în primul sfert al secolului al III-lea sau ușor mai târziu, în acesta din urmă moneda callatiană fiind asociată cu o monedă de argint emisă la Istros, cinci tetradrahme de tip Alexandru cel Mare emise la Mesembria și o alta emisă de Seleukos I. S-au emis drahme și hemidrahme, recenzate într-un număr restrâns de exemplare, alături de o altă diviziune cunoscută printr-un exemplar unic, fragmentar, din colecția George Severeanu, care ar putea fi un diobol. Poate începută în etalon eginetic, emiterea pare să fi continuat în etalon persic, destul de răspândit în zona Mării Negre în ultimele decenii ale secolului al IV-lea. Pe avers toate nominalurile prezintă capul lui Herakles tânăr, iar pe revers legenda cu numele cetății, ΚΑΛΛΑΤΙ, prescurtat la divizionare ΚΑΛΛΑ sau doar ΚΑΛ, cu arcul în tolbă, măciuca și spicul de grâu la nominalul mare, reprezentate doar parțial pe cele mici[2].

Atelierul pare să fi fost deschis către 330 sau abia la începutul secolului al III-lea, fără a exclude sfârșitul secolului al IV-lea, știut fiind faptul că cetatea a reușit să-i reziste lui Lysimach mai mult decât suratele sale, reluând chiar ostilitățile în 309 (vezi mai jos). Părerea susținută în ultima vreme, după care producția monetară callatiană a început abia după moartea lui Lysimach, fiind de încadrat între cca 280 și 250, ne pare greu de acceptat[3]. Prima fază aici în discuție încetează foarte probabil atunci. Un decalaj de cca 30 de ani între emisiunile de tip Alexandru cel Mare de la Odessos — pentru care se acceptă cca 280 — și Callatis este nefiresc în condițiile în care primele serii de stateri, fără siglă, poate și de tetradrahme, comune ambelor cetăți, au toate șansele să fie strict contemporane între ele. Producția de stateri, continuată la Callatis cu o monogramă evocând numele cetății, însoțită uneori de altele ale magistraților monetari, a fost considerabilă, așa cum rezultă clar din studiul tezaurelor de la Anadol, Dăeni și Mărășești. În toate cele trei cazuri atelierul cetății noastre se situează pe primul loc: la Anadol 240 de stateri și cea mai mare parte din cei 57 atribuiți, eronat după noi, atelierului de la

[1] Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs* și *Répertoire des découvertes de monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VIe au Ier siècle av. J.-C.*...

[2] B. Pick, *op. cit.*; C. Preda, *Callatis*, p. 13 și urm.; Gh. Poenaru Bordea, *Studiile de numismatică greacă în România între 1947 și 1974*, în BSNR 67-69, 1973–1975, 121-123, p. 17–48; Idem, *Issues of Greek Mints on the Romanian Coast of the Black Sea*...; O. Iliescu, *op. cit.* (*supra*, p. 587).

[3] M. J. Price, *op. cit.*

Tomis, ceilalți fiind stateri fără siglă de Odessos; la Dăeni 49 din cei 57 de stateri de tip Alexandru cel Mare; la Mărășești 17 stateri de acest tip. Alături de ei figurează emisiuni din diferite ateliere mai apropiate sau mai depărtate. Toate conțin și stateri postumi de tip Lysimach, timpurii în primele două tezaure menționate, îngropate spre sfârșitul secolului al III-lea (cca 225), și târzii, din vremea lui Mithridates al VI-lea Eupator, în cel de al treilea (trei exemplare emise la Callatis), adăugați probabil mult mai târziu unei acumulări inițiale din al treilea sfert al secolului al III-lea. În paralel s-au emis și tetradrahme de tip Alexandru cel Mare[1], între care două sunt prezente într-un tezaur descoperit la Varna (Odessos) în 1955, cu moment final în 270–265[2], ceea ce vine în sprijinul datării timpurii a emisiunilor de tip Alexandru cel Mare la Callatis.

Cândva spre sfârșitul veacului al III-lea, și mai ales în secolele II–I, se emit stateri de tip Lysimach, atelierul callatian fiind, alături de cel din Tomis, unul dintre principalii producători de astfel de monede în perioada conflictelor lui Mithridates al VI-lea Eupator cu Roma, destinate, în principal, recrutării de forțe armate din mediul barbar[3]. Acești stateri sunt bine reprezentați în marele tezaur descoperit recent, se pare, în apropiere de Tomis.

Callatis emite din prima jumătate a secolului al III-lea, dacă nu cumva încă de la sfârșitul celui precedent, numeroase serii de monede de bronz, a căror succesiune și cronologie nu sunt încă foarte sigure. Din faza timpurie a activității atelierului sunt cunoscute tipurile cu capul lui Dionysos pe avers și pantera sărind pe revers și cu capul zeiței Demeter pe avers și cunună de spice pe revers, reprezentând nominaluri diferite, dar contemporane între ele, așa cum a dovedit un interesant tezaur callatian descoperit în 1962[4]. Ar urma seria cu capul lui Apollon pe avers și trepied pe revers, cu nominal mare, emisă în paralel cu seria cu capul lui Dionysos pe avers și cunună de iederă pe revers, precedând seria cu capul Artemidei, aceasta din urmă, poate, paralelă cu unele emisiuni cu capul lui Herakles. Spre sfârșitul activității autonome a atelierului sunt documentate o serie de monede de nominal mic cu capul zeiței Athena pe avers. Există și emisiuni cu capul lui Hermes și cu un cap imberb (neprecizat). Alte două tezaure de monede de bronz descoperite la Callatis nu sunt foarte utile din punctul de vedere al datării emisiunilor, mai interesante fiind cele de la *Karon Limen* (Capul Șabla), de tipul cu capul lui Dionysos pe avers și cunună de iederă pe revers, ori cele din Moldova, de la Ciorani (com. Pufești, jud. Vrancea), cu monede cu capul lui Apollon, și, mai ales,

[1] H. Nicolet, *Quelques enrichissements récents du fonds grec du Cabinet des Médailles*, în BSFN 57, 1982, 1, p. 133–135; M.J. Price, *op. cit.*; W. M. Stancomb, *Some Coins Minted at Callatis*, în SCN 10, 1993 p. 155–157.

[2] Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis*... și *Répertoire*

[3] Idem, *Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*...; Idem, *Issues of Greek Mints on the Romanian Coast of the Black Sea*...

[4] Idem, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, în SCN 4, 1968, p. 103-124

cel de la Poiana (com. Nicorești, jud. Galați), cuprinzând exemplare cu capul Demetrei cu două contramărci (un exemplar) și capul lui Apollon (31 de exemplare contramarcate, între care două aurite)[1].

Un repertoriu recent consemnează 60 de localități cu descoperiri de monede callatiene databile între cca 330 și 72–71 a.Chr.[2]. Excluzând tetradrahmele, mai rar, staterii de aur și, cu totul episodic, drahmele de tip Alexandru cel Mare antrenate în circulația comercială elenistică până departe în Asia Mică, în Frigia, Cilicia sau în restul Anatoliei (de exemplu, cele de la Mektepini, Kirazlı ori Meydançıkkale) — și cu precizarea că de tezaurele de stateri cu semnificație politică din zona noastră geografică (adică subordonate relațiilor cu forțele locale care asigurau „protecția" cetăților grecești) va fi vorba mai jos — avem drept puncte extreme de răspândire zona Rhodopilor la sud, Chersonesul Tauric la est, Drobeta-Turnu Severin la vest și Ciorani (com. Pufești, jud. Vrancea) la nord. Drahmele și emisiunile de monede de bronz prezintă o bună concentrare în sudul Dobrogei românești și în Dobrogea bulgărească, depășind Capul Šabla spre Kavarna (antica Bizone), ocupând locul populat odinioară de monedele de argint istriene. Dacă zona de influență callatiană se întinde sau nu atât de mult spre sud, depinde, în bună măsură, de studiul atent, de întreprins în viitor, al difuziunii monedelor emise la Dionysopolis.

Ultima cetate din Dobrogea care bate monedă proprie este Tomis. Momentul în care cetatea Callatis, sprijinită de Istros, eșuează în încercarea de a pune stăpânire pe Tomis — datat tradițional către 260 a.Chr. (sau, mai exact, în 262) și plasat acum cu bune argumente câțiva ani mai târziu, între 256/255 și 253 — reprezintă un *terminus post quem* pentru data la care cetatea și-a putut deschide atelierul monetar[3].

Pentru perioada cca 250–72/71 sunt cunoscute numeroase emisiuni de monede de bronz având pe revers capetele divinităților Apollon, Zeus, „Marele Zeu", Hermes, Dioscurii sau Demeter, iar pe revers atribute ale acestora, între care predomină cele legate de cultul Dioscurilor, protomele înstelate ale cailor acestora sau doar cele două stele, cu legendele TOMI sau TO. Cronologia relativă a acestor emisiuni este destul de bine precizată[4]. Staterii de aur atribuiți la un moment dat cetății Tomis, prezenți de pildă în tezaurul de la Anadol, sunt în realitate emisiuni de la Callatis și Odessos, în schimb există câteva rare tetradrahme atribuite unor ateliere pontice neprecizate ori cetății Istros, dar care par să fie de fapt emise la Tomis[5]. Acestea sunt prezente în tezaurele de la Mektepini și Kirazlı și au fost bătute, foarte probabil, între cca 250 și 225 ori nu mult mai târziu.

[1] S. Teodor, M. Nicu, S. Țau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, județul Galați*, în Thraco Dacica 8, 1987, p. 133–138.

[2] Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis*... și *Répertoire* ...

[3] Idem, *Studiile de numismatică greacă în România între 1947 și 1974*, în BSNR 67–69, 1973–1975, 121–123, p. 17–48

[4] B. Pick, K. Regling, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* I, 2; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*.

[5] Gh. Poenaru Bordea, *Issues of Greek Mints on the Romanian Coast of the Black Sea*...

Spre sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui următor se emit câțiva stateri postumi de tip Lysimach, pentru ca apoi să-i avem pe cei târzii, emiși în a doua jumătate a secolului al II-lea și, în abundență, mai ales în vremea lui Mithridates al VI-lea Eupator, în primele decenii ale secolului I a.Chr.[1]; în această din urmă perioadă atelierul tomitan pare să fie cel mai important dintre cele trei de pe litoralul românesc al Mării Negre, la care trebuie adăugat cel de la Byzantion[2]. Acești stateri sunt prezenți în tezaurele de la Bălgarevo și Graničar, din Bulgaria, și în cele de la Mărășești (două exemplare) și din împrejurimile Constanței. Izolat, câte un asemenea stater a fost aflat la Kavarna și la Olbia.

Sensibil mai scurtă decât ultima etapă avută în vedere pentru Istros ori pentru ansamblu la Callatis, perioada de activitate a atelierului tomitan este reprezentată în repertoriul descoperirilor de 30 de localități[3], inclusiv cele menționate mai sus. Punctele extreme sunt insula Delos la sud, Chersonesul Tauric la est, Mărășești (jud. Vrancea) la nord și Târgșoru Vechi (Ploiești, jud. Prahova) la vest.

Față de descoperirile de monede de aur și argint antrenate în circuitele comerciale și politice ale epocii elenistice, bronzurile se găsesc aproape peste tot în Dobrogea românească și bulgărească, fără să putem sesiza reale concentrări într-o zonă sau alta. Mai mult decât atât, ele par să ocolească într-un mod destul de bizar zona presupusă a teritoriului tomitan, care s-ar putea plasa între lacul Techirghiol la sud și Vadu (com. Corbu) la nord, ambele în jud. Constanța. Le găsim însă la nord de Dunăre, la Galați, punctul Barboși, și la Tyras, precum și în Muntenia. Oricum ar sta lucrurile, descoperirile de monede tomitane reprezintă ca număr de localități dublul celor emise de Istros și jumătate din cele înregistrate pentru Callatis, iar abundența monedelor de aur de epocă mithridatică este de natură să anunțe rolul important al atelierului cetății în secolele I–III p.Chr., când Tomis este singurul centru care emite constant începând de la Augustus[4], spre deosebire de Callatis și Istros, unde emisiunile de dinainte de Antoninus Pius sunt mai mult sau mai puțin episodice.

În epoca elenistică se emit o serie de monede ale *regilor sciți din Dobrogea*, cu legende grecești și cu o iconografie clar inspirată din producția atelierelor vest-pontice, în marea lor majoritate de bronz și doar în două cazuri de argint[5]. Cele ale regelui Ateas, având pe avers capul lui Herakles sau al zeiței Artemis și pe revers un călăreț trăgând cu arcul, au stârnit numeroase discuții. Considerate de unii ca fiind integral falsuri moderne, au

[1] Idem, *Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*, în RBNS 125, 1979, p. 37–51; F. de Callataÿ, *op. cit.*

[2] Gh. Poenaru Bordea, *À propos du Pont occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, în RBNS 145, 1999, p. 155–164.

[3] Idem, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis*... și *Répertoire*...

[4] Gh. Poenaru Bordea, E. Nicolae, *Monede rare și inedite din Moesia Inferior I. De la Augustus la Commodus*, în BSNR 77–79, 1983–1985, 131–133, p. 89–107.

[5] V. Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea*, în SCIV 1, 1950, p. 213–257; T. Gerasimov, *Moneti ot Kanit, Tanuza, Harasp, Akroza i Saria*, în Izvestija–Sofia 9, 1954, p. 53–58; Idem, *Un trésor de monnaies antiques du sud de la Dobroudja*, în SCN 6, 1975, p. 25–26; J. Youroukova, *Nouvelles données sur la chronologie des rois scythes en Dobroudja*, în Thracia 4, 1977, p. 105–125.

fost reabilitate apoi ca originale. Ele îi erau atribuite bătrânului rege scit Ateas, în final adversarul lui Filip al II-lea, după ce îi ceruse acestuia concursul împotriva unui încă enigmatic și controversat *rex Histrianorum*. S-a sugerat că primul tip ar fi fost emis timpuriu la Heracleea Pontica, celălalt, care are pe revers, în exergă, începutul de nume ΚΑΛ, la Callatis[1]. Că cele trei litere nu sunt neapărat prescurtarea numelui cetății, ci pot fi foarte bine începutul unui nume de magistrat, constituie, după noi, o posibilitate de avut în vedere. Cu toate acestea, efigia zeiței Artemis de pe avers se întâlnește pe un tip monetar elenistic de la Callatis și pe o contramarcă aplicată frecvent pe emisiunile cetății cu capul lui Dionysos pe avers și cunună pe revers.

Pe această bază am sugerat existența unui Ateas al II-lea care și-ar fi emis monedele de argint cândva la pragul dintre secolele III–II a.Chr.[2], precedând, foarte probabil, restul seriei monetare aparținând regilor sciți din Dobrogea, constituită din monede de bronz și una de argint emisă de Sariakes. Lipsa titlului regal pe monedele lui Ateas este oarecum tulburătoare și ar putea justifica o datare ceva mai timpurie, propunându-se acum în urmă începutul secolului al III-lea a.Chr. Dacă însă capul zeiței Artemis ar reprezenta efectiv un împrumut de la Callatis, o datare în a doua jumătate a secolului al III-lea ar părea mai normală. Emisiunile de bronz ale lui Ailios, Akrosas, Charaspes, Kanites, Sariakes și Tanousa s-au descoperit, cu rare excepții (*e. g.* Tyras), în zona dintre Callatis și Dionysopolis, mergând spre vest până la Dunăre (Silistra), cu o concentrare mai mare în împrejurimile Kavarnei (Bizone), unde pare să fi fost centrul acestei alcătuiri politice, considerată inițial getică și apoi în totalitate scitică[3], chiar dacă în zonă geții nu vor fi lipsit. Încercarea recentă, după care Ailios, considerat mai de mult, eronat, că ar avea afinități onomastice cu numele roman Aelius, n-ar fi scit, ci celt, emițând undeva pe lângă Tyras, nu are șanse de a se adeveri, numele fiind bine ancorat printre cele scitice. Că tot în această zonă s-ar fi plasat inițial și Kanites, după care ar fi coborât spre sudul Dobrogei, unde ar fi găsit instalați alți regi, constituie o propunere care este încă departe de a avea în favoarea sa suficiente argumente[4].

Dacă iconografia aversurilor are clare afinități la Istros, Tomis, Callatis, Dionysopolis și Odessos (capul lui Helios, al Marelui Zeu, cele stelate ale Dioscurilor, capul Demetrei, al lui Hermes, al lui Apollon, al lui Zeus ori cele ale Demetrei și Persephonei), chiar dacă nu o reproduce fidel, în vreme ce reversul este uneori de la alte tipuri monetare, împrumutate sau originale, fiind opera unor meșteri greci, aceasta nu înseamnă neapărat că aceste monede au fost emise în toate cetățile de pe litoral de la Odessos la Tyras și, oricum, nu probează în nici un fel o dominație scitică asupra teritoriilor agricole ale

[1] P. Alexandrescu, *Ataias*, în StCl 9, 1967, p. 85–91.

[2] Gh. Poenaru Bordea, *Studiile de numismatică greacă în România între 1947 și 1974*, în BSNR 67–69, 1973–1975, 121–123, p. 17–48.

[3] J. Youroukova, *op. cit.*; C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*…; G. Talmațchi, *Monede scitice descoperite în Dobrogea*, în Pontica 32, 1999, p. 307–312.

[4] M. Tacheva, *About the so-called Scythian Kings and their Coinage in the Greek Cities of Thracia Pontica (the End of the 3rd–2nd Century B.C.)*, în Dobrudža 12, 1995, p. 7–16; C. Preda, *op. cit.*

cetăților Istros și Tomis, și nici măcar asupra celui callatian, dionysopolitan sau odessitan, doar ultimele două poate ușor reduse în epocă față de cele inițiale. Datarea pe ansamblu a acestor emisiuni, pe care apar și contramărci, și cu atât mai mult succesiunea în timp a regilor respectivi — mai abundente sunt doar emisiunile lui Kanites, iar monedele puteau fi emise chiar mai mult sau mai puțin concomitent, măcar în anumite cazuri — sunt încă departe de a fi certe, chiar dacă doi dintre dinaști, Kanites mai de mult (IGB I² 41) și Sariakes mai de curând, sunt atestați și epigrafic. O plasare a lor înainte de a doua jumătate a secolului al III-lea ne pare mai greu de acceptat și, ținând seama și de monedele vest-pontice, o datare a lor precumpănitor în secolul al II-lea este probabil cea mai potrivită, cu observația că recent s-a sugerat intervalul 180–150[1]. Coborârea lor până în primele decenii ale secolului I a.Chr. rămâne posibilă, chiar dacă staterii din Tomis și Callatis, împreună cu care s-au descoperit monede de bronz de la Akrosas în tezaurul de la Bălgarevo, ar fi, după o altă părere, mai timpurii (mijlocul secolului al II-lea) decât i-am considerat noi[2].

Impactul economic al emisiunilor de argint scitice pare să fi fost aproape nul, în schimb, monedele de bronz au acoperit nevoile de numerar mărunt în aria dominată de regii respectivi.

Gh. Poenaru Bordea

f. Culte, asociații cultuale, calendare

La fel ca în cazul instituțiilor, configurația originară a panteonului cetăților grecești din Dobrogea a fost determinată de „bagajul inițial" al coloniștilor, milesieni sau heracleoți.

În coloniile milesiene cultul fundamental era consacrat lui Apollon *Ietros* („Tămăduitorul"), o divinitate soterică care însă nu este atestată la Milet și nici în vreo altă parte a lumii asiatice. Aria de răspândire a documentelor care ilustrează cultul lui Apollon *Ietros* este exclusiv pontică și cuprinde numai ctitorii milesiene: Apollonia (unde exista și o celebră statuie a zeului, operă a lui Kalamis, care va fi capturată mai târziu de romani), Istros, Tyras, Olbia, Pantikapaion, Hermonassa, Phanagoreia (la care s-ar putea adăuga, date fiind numele de persoană care își trag originea din epicleza *Ietros*, Sinope și Gorgippia). Pornindu-se de la această constatare, s-a emis chiar ipoteza — neverificabilă încă și, după alte păreri, chiar neverosimilă — a existenței unei porunci speciale a oracolului de la Didyma (de lângă Milet), îndemnând la colonizare în Marea Neagră sub semnul Tămăduitorului. Vechimea cultului este însă mai presus de orice îndoială, la fel și caracterul său aristocratic. Este vorba de un cult tipic de γένος, de clan aristocratic, sacerdoțiul său fiind multă vreme un monopol al descendenților întemeietorului (οἰκιστής)[3].

[1] W. M. Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum* XI. *The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, London, 2000.

[2] F. de Callataÿ, *op. cit.*

[3] N. Ehrhardt, *Apollon Ietros. Ein verschollener Gott Ioniens?*, în Istanbuler Mitteilungen 39, 1989, p. 115–122; Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997, p. 17 și urm.

Acest lucru este foarte vizibil la Istros, o cetate în care preotul lui Apollon *Ietros* deținea eponimatul (ISM I 1, 54, 63) și unde, chiar și după înlăturarea regimului oligarhic (Aristotel, *Politica* 1305 b 1–12), întâlnim o adevărată dinastie nobiliară de preoți ai acestui zeu. Într-o dedicație de la Olbia din secolul al V-lea a.Chr. (SEG XLII 712) Apollon *Ietros* este însoțit de epicleza Ἴστρο μεδέων, „protectorul Istrosului“, ceea ce nu se poate referi la fluviul Istros, ci la cetatea cu același nume[1]. Cultul lui Apollon *Ietros* și-a păstrat poziția preeminentă până în epoca imperială, spre deosebire de Olbia, unde, încă de timpuriu (a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.), se impusese Apollon *Delphinios*; alături de zona sacră constituită în sectorul de vest al cetății în jurul cultului Tămăduitorului (numită de altfel *Ietroon* într-un *graffito* recent descoperit), s-a amenajat la est de aceasta un nou *temenos* consacrat lui Apollon Delphinios, în care, ca σύνναοι θεοί (zei adorați în același templu), mai apar Zeus și Athena. Cultul lui Apollon *Delphinios* nu este însă deocamdată atestat la Istros. Pe de altă parte, deși zona sacră a cetății a fost parțial dezvelită, templul lui Apollon *Ietros* (menționat în inscripții: ISM I 6, 18 etc.) nu a fost încă identificat cu certitudine — ci numai baza statuii de cult a zeului, cu o dedicație de la sfârșitul secolului al V-lea (ISM I 169) —, astfel încât, în ciuda evidentelor similarități cultuale între Istros și Olbia, orice paralelă cu situația mai bine cunoscută din cetatea de la limanului Bugului nu poate depăși stadiul de ipoteză.

Într-un strâns raport cu Apollon par să se fi aflat la Istros Artemis (atestată epigrafic abia în epoca elenistică: ISM I 172 și altele) și Leto (ISM I 170, din secolul al IV-lea a.Chr., la care se pot acum adăuga și alte documente[2]). În sfârșit, stratul originar al panteonului implantat de coloniștii milesieni este completat de cultul lui Zeus. În zona sacră a Istrosului s-a descoperit un templu din a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr., atribuit lui Zeus pe baza unor *graffiti* descoperiți în puțul sacru (*bothros*), apoi altarul aceleiași divinități, atestat în epoca elenistică și de o inscripție (ISM I 8)[3]. Epicleza *Polieus* cu care figurează Zeus în inscripțiile elenistice (ISM I 8 și 54) și de epocă imperială (ISM I 222) demonstrează că era vorba prin excelență de o divinitate protectoare a cetății. Adăugând faptul că un relief de la Istros din secolul al IV-lea îi reprezintă pe Apollon, Zeus și Artemis, ipotezei deja exprimate de exegeții cultelor milesiene cu privire la existența unei „familii de cult“ de tipul celei atestate în sanctuarul de la Didyma (Apollon–Artemis–Zeus–Leto) i se poate atribui un înalt grad de probabilitate[4].

[1] A.S. Rusjaeva, Ju.G. Vinogradov, *Apollon Ietros, Herrscher von Istros, in Olbia*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70ᵉ anniversaire (edit. A. Avram, M. Babes), Bucarest, 2000, p. 229–234.

[2] ISM I 380, cu restituirea lui A. Avram, *An Istrian Dedication to Leto*, în The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Ščeglov on the occasion of his 70th birthday (edit. P. Guldager Bilde, J.M. Højte, V.F. Stolba), Aarhus, 2003, p. 87–91. O nouă inscripție votivă (inedită) a fost descoperită în zona sacră în 2004.

[3] K. Zimmermann, *Ausgrabungen in der Tempelzone von Histria*, în Ethnographisch-archäologische Zeitschrift 22, 1981, p. 453–467; P. Alexandrescu *et alii*, *Histria* VII. *La Zone Sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915-1989)*, Bucarest Paris, 2005.

[4] N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, ed. a II-a, Frankfurt/Main-Bern-New York-Paris, 1988; A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, *Die apollinische Trias von Histria*, în Kult(ur)kontakte. Apollon in Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern. Akten der Table Ronde in Mainz vom 11–12. März 2004, (edit. R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer), [Rahden/Westf., 2008], p. 107–134.

Un alt cult de origine arhaică la Istros este cel consacrat Afroditei. Cercetările arheologice au identificat templul Afroditei, situat în vecinătatea celui al lui Zeus și datat spre mijlocul secolului al VI-lea a.Chr. Construcției în piatră îi va fi precedat, conform ultimelor observații, un templu de lemn, ridicat probabil încă din momentul amenajării spațiului sacru al cetății. Templul a putut fi atribuit Afroditei pe baza unei dedicații de pe la mijlocul secolului al VI-lea gravate pe o țiglă din componența acoperișului său (ISM I 101, cu restituția din SEG XXXIII 582). Zeița mai este apoi cunoscută prin alte dedicații, între care se detașează cea gravată pe buza unui *perirrhanterion* din secolul al VI-lea a.Chr. descoperit cu ocazia săpăturilor de la templul Afroditei (ISM I 108); alte dedicații sunt din epoca elenistică (ISM I 113, 118, 119, 173). Singurul epitet atestat până acum (*Pontia*: ISM I 173) sugerează o origine siriană, transmisă prin coloniștii milesieni la Istros[1].

Zeiței Athena nu i se poate atribui o poziție sigură în panteonul local, atâta vreme cât aceasta nu este cunoscută decât printr-o dedicație a unui particular, și aceea târzie, din secolul al II-lea p.Chr. (ISM I 134). Pe de altă parte, admițând definiția abia amintită cu privire la „familia de cult“ de tip didymaic, ar putea fi invocat chiar un contrast cu grupul caracteristic panteonului din orașul Milet (Apollon Delphinios–Zeus–Athena), ilustrat și în zona sacră de est de la Olbia, astfel încât lipsa unor documente concludente cu privire la Athena la Istros și-ar găsi o explicație plauzibilă.

Un alt zeu de origine milesiană este sigur Poseidon *Helikonios*, protector, între altele, al acelui *Panionion* arhaic, deși singura atestare la Istros (ISM I 143) este abia din secolul al III-lea p.Chr. Același zeu este, în schimb, mai bine documentat încă din secolul al II-lea a.Chr. ca *Taurios*; nu numai existența lunii *Taureon* în calendarul Istrosului (ISM I 26) și a sărbătorii *Taurea* (ISM I 60), dar mai ales asociația cultuală constituită din Ταυρεασταί, adoratori ai lui Poseidon în ipostaza de taur (ISM I 60, 61 și o inscripție inedită, toate din secolul al II-lea a.Chr., apoi ISM I 57 din secolul al II-lea p.Chr.) indică popularitatea și vechimea acestui cult[2].

Despre alte divinități, atestate atât la Milet, cât și la Istros, nu se pot face precizări cu privire la originea cultelor care le-au fost consacrate, fie că lipsesc epiclezele în măsură să dovedească proveniența milesiană, fie că atestările epigrafice de la Istros sunt târzii. Este cazul Demetrei, documentată abia începând din perioada elenistică și, mai cu seamă, în epoca imperială (ISM I 109, 115, 120, 125), al cărei cult a fost, desigur, extrem de popular, cum era și de așteptat, în lumea agrară a teritoriului. În epoca elenistică i-a fost consacrat acestei zeițe un sanctuar extra-urban la Nuntași, Demetrei fiindu-i aici asociate Kybele și Nike[3]. În schimb, Kore este figurată (cu o pasăre) pe un *alabastron* din secolul

[1] M. Alexandrescu Vianu, *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin*, în BCH 121, 1997, p. 15–32.

[2] D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969, p. 37

[3] C. Domăneanțu, *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntași II (comm. d'Istria, dép. de Constanța)*, în Dacia N.S. 37, 1993, p. 59–78.

al VI-lea a.Chr., iar Kybele de o serie variată de teracote de diferite tipuri iconografice încă din epoca arhaică[1]. Cultul acesteia din urmă (Μήτηρ θεῶν) va fi apoi ilustrat de documente epigrafice din epoca imperială (ISM I 57, r. 16; 126–128). Date fiind relațiile dintre Demeter, Kore și Kybele, este posibil ca, sub o formă sau alta, și Demeter să fi făcut parte din acest orizont mai vechi. Mai mult decât atât, având în vedere existența unor teracote arhaice de certă factură siro-feniciană reprezentând zeițe șezând pe tron, nu este exclus ca divinitatea Demetrei să se fi individualizat pe parcurs din ansamblul de zeități feminine a căror origine trebuie căutată în fundalul asiatic al panteonului milesian.

Dionysos, atestat recent încă din epoca arhaică de un *graffito* descoperit în zona sacră[2], apare la Istros mai ales în epoca imperială, de cele mai multe ori, cu epitetul *Karpophoros* („Dătătorul de roadă"): ISM I 100, 142 etc. În cazul lui Dionysos originea milesiană este chiar improbabilă. Cât despre Hermes, faptul că acesta este atestat ca *Agoraios* de două dedicații din secolul al II-lea consacrate de agoranomi la ieșirea din funcție (ISM I 175 și 176) nu poate decât să îmbogățească dosarul deja voluminos al divinităților protectoare ale magistraților, ilustrate pretutindeni în lumea elenistică, iar existența sărbătorilor Ἑρμαῖα pomenite într-un decret al „tinerilor" (νέοι) pe cale să-și desăvârșească educația confirmă, la rândul ei, rolul preeminent jucat peste tot de Hermes în gimnaziu. Originea milesiană a cultului lui Hermes la Istros rămâne nesigură, măcar că zeul apare la Milet și în unele din coloniile sale încă din epoca arhaică[3].

Alături de cultele de origine milesiană, transmise prin filieră milesiană sau pentru care o asemenea proveniență este foarte probabilă, documentele epigrafice și iconografice de la Istros furnizează știri despre multe alte zeități, ceea ce dovedește că panteonul local a fost permanent îmbogățit, mai ales în epoca elenistică, prin influențe venite de pretutindeni. Un cult neatestat la Milet, dar care pare să fi fost foarte popular pe coasta de vest a Mării Negre (Odessos, Tomis) este cel al Dioscurilor, ilustrat la Istros, pentru prima oară, de dedicații din epoca elenistică (ISM I 112: „Dioscurilor Mântuitori", Διοσκόροις Σωτῆρσι; 123). Popularitatea cultului rezultă și din faptul că, mai târziu, în secolul al III-lea p.Chr., Dioscurii vor deține, în mai multe rânduri, eponimatul „divin" al cetății (pentru a patra oară, după cum arată inscripția ISM I 142)[4]. Un alt cult general grecesc care se răspândește în epoca elenistică este cel consacrat lui Asklepios, atestat în secolul al III-lea a.Chr. (ISM I 124) și în epocă romană (ISM I 135). Tot în această perioadă trebuie să fi pătruns la Istros și cultul lui Apollon *Pholeuterios* (ISM I 105, secolul al III-lea a.Chr.), purtătorul unei epicleze care se poate explica prin cuvântul φωλεός

[1] M. Alexandrescu Vianu, *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans le bassin de la mer Noire à l'époque archaïque* în Dacia N.S. 24, 1980, p. 261–265; Eadem, *Nouveaux documents concernant le culte de Cybèle à Istros*, în Dacia N. S 34, 1990, p. 219–222.

[2] I. Bîrzescu, *Some Ceramic Inscriptions from Istrian Sanctuaries: The Naukratis Approach*, în Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean. (edit. U Schlotzhauer, A. Villing), [London, 2005], p. 169–174.

[3] N. Ehrhardt, *op cit*

[4] D M. Pippidi, *op. cit.*, p. 57 și urm.

(celebra școală și sectă medicală eleată întemeiată de Parmenides). Cultul său va fi fost introdus, conform unei acute ipoteze exprimate recent, de eleații rezidenți în zonă, atestați la Olbia și la Callatis (ISM III 8)[1]. Genitivul Ἀπόλλωνος Φωλευτηρίου, alături de forma stelei, demonstrează că avem a face cu o „piatră de hotar" menită să delimiteze spațiul sacru rezervat în *temenos* noului cult implantat.

În cadrul noilor culte introduse în epoca elenistică se detașează — printr-o popularitate verificabilă documentar în tot bazinul pontic — cele consacrate „Marilor Zei din Samothrake" (ISM I 19), cărora li se construiește un sanctuar (Σαμοθρᾴκιον), atestat pentru prima oară în secolul al III-lea a.Chr. (ISM I 11, 19, 58)[2]. Că era vorba de un cult public o dovedesc nu numai prevederile finale ale unor decrete ca stelele pe care acestea erau gravate să fie expuse în sanctuarul zeilor din Samothrake, ci mai ales mențiunea explicită a unei preoții publice a zeilor respectivi (ISM I, 19). Mai mult decât atât, în decretul ISM I 36 (incomplet editat) din secolul al III-lea a.Chr. se poate deslusi că era vorba de o solie trimisă de cetate la Samothrake[3].

Dintre zeii străini care au pătruns, ca în întreg bazinul pontic, pe măsură ce acest spațiu s-a deschis către regatele elenistice, atrage atenția apariția foarte timpurie a cultului zeului egiptean Sarapis. Un decret din prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr. (ISM I 5) pomenește o ambasadă trimisă de cetate la Chalkedon pentru a consulta oracolul în privința introducerii cultului lui Sarapis[4]. Iar dacă tipul iconografic al acestuia la Istros rămâne încă necunoscut, nu același lucru se poate spune despre Isis, figurată de mai multe teracote de producție locală.

O zeitate încă enigmatică rămâne „Marele Zeu" (Θεὸς μέγας), căruia un cetățean din Thasos i-a consacrat în sec. al III-lea a.Chr. un templu la Istros (ISM I 145)[5] (fig. 105). S-a încercat în repetate rânduri paralela cu Derzelas („Marele Zeu" de la Odessos, ilustrat de documente variate, dar numai în epoca romană) și, cu pornire de la acest nume trac, o explicație de natură sincretică cu privire la definirea acestei divinități. După o părere mai recentă, „Marele Zeu" ar putea fi identificat cu Sarapis sau i-ar fi reprezentat, poate, „atât pe Helios, cât și pe Sarapis, probabil deja asociați"[6]. Epitetul de „Mare Zeu"

[1] Ju.G. Vinogradov, *Heilkundige Eleaten in den Schwarzmeergründungen*, în Bürgersinn und staatliche Macht. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag (edit M. Dreher), Konstanz, 2000, p. 133–149.

[2] D.M Pippidi, *op. cit.*, p. 55 și urm.; Idem, *Scythica Minora...*, p. 93.

[3] A. Avram, *Autour de quelques décrets d'Istros*, în Pontica 33–34, 2000–2001, p. 344–348.

[4] D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice...*, p. 60 și urm.; Idem, *Scythica Minora...* p. 96 și urm.

[5] G. Bordenache, D.M. Pippidi, *Le temple de Θεὸς μέγας à Istros*, în BCH 83 1959, p. 455–465 M Mărgineanu-Cârstoiu, *Der Theos Megas Tempel von Histria. Die Architektur*, în Dacia N S 33, 1989, p 79–110, P. Alexandrescu, *Le temple de* Théos Mégas *d'Istros redressé*, în Dacia N.S. 43-45, 1999–2001, p. 79–96

[6] A. Suceveanu, *Le «Grand Dieu» d'Histria*, in Ktema 24, 1999, p. 271–281. Echivalării „Marelui Zeu" cu Sarapis i se opune însă categoric decretul dionysopolitan în cinstea lui Akornion (IGB I² 13), de unde rezultă că titularul deținuse succesiv preoția „Marelui Zeu" (r. 9-10) și a lui Sarapis (r. 12), ceea ce ar indica, prin urmare, două divinități diferite.

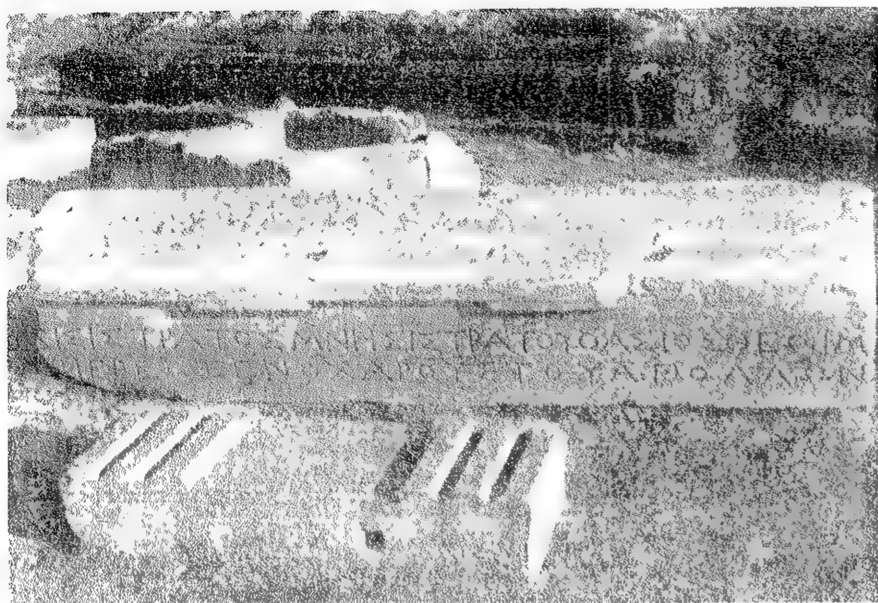

Fig. 105 Istros. Fragmente din arhitrava templului lui Theos Megas, dedicație a lui Peisistratos din Thasos.

era asociat în epoca elenistică cu divinități din cele mai diverse, multe dintre ele de origine indigenă (numeroase exemple în Asia Mică), astfel încât, în așteptarea unor eventuale noi documente epigrafice mai concludente sau a definirii mai precise a tipului iconografic, nici o încercare de echivalare nu depășește rangul unei ipoteze. Fapt este ca avem a face cu o divinitate chthoniană, iar pista indigenă (getică?) rămâne o posibilitate atractivă[1].

Varietatea cultuală spectaculoasă a lumii elenistice este apoi ilustrată de diverse atestări de divinități secundare, unele din ele situându-se în directă legătură cu instituțiile comunității. Rolul gimnaziului în epocă oferea condiții de exprimare pentru cultul lui Hermes, așa cum s-a văzut, dar și pentru cel al eroului Herakles; o asociație de Ἡρακλειασταί este menționată abia în epoca romană (ISM I 57), dar originile ei trebuie să fi fost elenistice. Plăcerii unei elite istriene de a cultiva literele și artele i-a răspuns în secolul al III-lea a.Chr. un binefăcător local, Diogenes, fiul lui Glaukias, care a consacrat un lăcaș de cult muzelor (Μουσεῖον); preoția Muzelor a fost apoi încredințată ereditar fiului acestuia, Diogenes și urmașilor săi, de fiecare dată celui mai vârstnic dintre aceștia

[1] Amplă discuție la M. Alexandrescu Vianu, *Théos Mégas*, în Dacia N.S. 43-45, 1999-2001, p. 73-78.

(ISM I 1). În sfârșit, comunitatea civică întreținea un cult al „Poporului" personificat (Δῆμος); o statuie reprezentând „Poporul" era expusă în *agora* (ISM I 19).

Despre alte culte datele sunt mai restrânse. O superbă ediculă votivă din secolul al III-lea a.Chr. depusă în templul Afroditei prezintă triada „Ursitoarelor" (Μοῖραι), iconografia acestora fiind împrumutată din reprezentările proprii Kybelei[1]; dedicația este însă făcută cu titlu individual (ISM I 114), astfel încât existența unui cult public rămâne nedovedită. Acesta pare să fi fost și cazul Nimfelor (ISM I 107, secolele IV–III a.Chr.); s-ar putea invoca, însă abia în secolul al III-lea p.Chr., altarul dedicat de „tribul" *Aigikoreis* acelorași Nimfe (ISM I 333), ceea ce, admițând antecedente elenistice, ar sugera un cult întreținut de această φυλή, probabil și de alte subdiviziuni ale corpului cetățenesc. Zeiței Nike — care figura, probabil, ca *paredros* în sanctuarul extra-urban de la Nuntași, eventual și în diferite lăcașuri de cult din cetate — i-a fost închinată dedicația elenistică ISM I 122 (către Nike și eroul Pankrates). Cât despre Phorkys, o divinitate marină, pe lângă evidența furnizată de doi *graffiti*[2], există dovada că acestuia i se rezervase un spațiu special în *temenos*, delimitat de o incintă sacră (ISM I 106).

Documentele epigrafice oferă câteva date sumare despre unele sărbători și asociații cultuale; cu toate acestea, în lipsa unor legi sau regulamente sacre, detaliile de cult rămân aproape necunoscute. Lui Poseidon îi erau închinate sărbătorile Ταύρεα (vezi mai sus), în gimnaziu erau celebrate Ἑρμαῖα (ISM I 59) și, aproape sigur, și sărbători pentru Herakles, din moment ce este atestată o asociație de Ἡρακλειασταί (ISM I 57), iar în *Mouseion* se organizau Μουσεῖα însoțite de jertfe (ISM I 1). Foarte probabilă este și existența sărbătorilor Θαργήλια închinate lui Apollon (Thargelios), judecând după paralelele de la Milet și din coloniile sale (mai ales la Olbia), măcar că documentul de referință (ISM I 65) are o proveniență istriană probabilă, dar încă incertă, în vreme ce în altă inscripție (ISM I 25) numele sărbătorii nu este decât rezultatul unei conjecturi.

Cât privește calendarul de la Istros, acesta este incomplet cunoscut, însă originea sa milesiană este absolut certă. Lunile documentate până acum pe cale epigrafică sunt: *Taureon* (ISM I 26; cf. sărbătoarea *Taurea*), *Thargelion* (cf. sărbătoarea *Thargelia*), *Anthesterion* (ISM I 58) și *Artemeision* (ISM I 54).

Față de varietatea cultelor atestate la Istros, unde arhiva epigrafică pe care se întemeiază cu precădere cunoștințele noastre este incomparabil mai bogată, Tomis a produs o evidență mai redusă în acest domeniu. Cu toate acestea, este limpede că panteonul local era întru totul asemănător celorlalte ctitorii milesiene, astfel încât, deși unele documente sunt mai târzii, din epoca imperială, ele pot fi folosite cu succes în această direcție. Pe de altă parte, atâta vreme cât în domeniul cultual este greu de distins între fondul milesian originar

[1] M. Alexandrescu Vianu, *Histria* IX. *Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000, p. 138–139, nr. 193.

[2] A. Suceveanu, *Câteva inscripții ceramice de la Histria*, în StCl 7, 1965, p. 275, și, mai recent, I. Bîrzescu, în P. Alexandrescu *et alii*, *Histria* VII, cu amplă discuție.

și componenta local-istriană, nu se pot obține argumente suplimentare cu privire la discuția, dezvoltată mai sus, privind originea Tomisului: direct milesiană sau secundar istriană.

Zeul principal, Apollon, nu este menționat decât ca titular divin al eponimiei din anul decretului ISM II 2 (cca 100 a.Chr.), în vreme ce în decretul cvasicontemporan ISM II 5 eponimul menționat este un preot (ἱερεύς), care nu poate fi, judecând după analogii, decât preotul lui Apollon. Dacă epicleza așteptată *Ietros* nu și-a aflat până acum temelii documentare — ceea ce nu este de natură a se opune postulatului că zeul era adorat și aici ca „Tămăduitor" — în schimb, o inscripție de epocă imperială (ISM I 116 I și II) prezintă două dedicații către Apollon *Agyeus*, închinate conform poruncii unui oracol (κατὰ χρησμόν) care nu putea fi decât cel din Claros. Epicleza *Agyeus* este însă tipic doriană și se explică mai degrabă printr-o contaminare cu panteonul callatian (unde Apollon *Agyeus* este atestat: ISM III 30). Altminteri, parcimonia mărturiilor tomitane cu privire la Apollon nu își găsește egal decât în lipsa oricărei informații referitoare la „familia de cult"; nici Artemis sau Leto, nici Zeus nu sunt pomeniți de documentele locale.

Milesian este, fără îndoială, cultul — atestat și la Istros — consacrat lui Poseidon *Helikonios* (ISM II 151). La rândul său, cultul Demetrei — probabil foarte popular, judecând după varietatea documentelor — ar putea să fie foarte vechi, însă, în lipsa unor epitete caracteristice, originile sale sunt mai greu de stabilit. Demeter deține la un moment dat, în secolul I a.Chr., eponimia „divină" a cetății (ISM II 36), fiind apoi atestată în epoca imperială de mai multe documente epigrafice (ISM II 59, 118?, 150, în această din urma inscripție împreună cu Kore și Pluton). Prezența preeminentă a Demetrei în panteonul tomitan este apoi pusă sugestiv în evidență de reprezentarea chipului zeiței pe unele monede bătute la Tomis în epoca elenistică, precum și de o seamă de reprezentări plastice, unde zeița este uneori asociată cu Pluton.

Deosebit de interesant este cultul tomitan al Dioscurilor, cu atât mai mult cu cât aceste divinități nu sunt încă atestate la Milet; singura eventuală sugestie pentru existența acestui cult în metropola ioniană ar decurge din faptul că una din coloniile sale (Suhumi din Georgia) se numea Dioskourias. La Tomis un decret din jurul anului 100 a.Chr. (ISM II 2, r. 36–38) vorbește de jertfe aduse anual „Maicii zeilor" (Kybele) și Dioscurilor „pentru mântuirea poporului". Rezultă, așadar, vocația soterică a Dioscurilor la Tomis, alături de Kybele (de reținut, în această privință, că Dioscurii erau adorați ca „mântuitori" și la Istros: ISM I 112). Pe de altă parte, în epoca severică o dedicație va fi consacrată de „tribul" *Boreis* pentru „Dioscurii întemeietori ai cetății": [Δ]ιοσκόρους κτίστ[ας τῆς πόλεως], ceea ce reprezintă, de altfel, singurul caz cunoscut până acum în lumea greacă în care un asemenea epitet este asociat Dioscurilor[1]. Date fiind importanța cultului

[1] I. Stoian, *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié*, în Dacia N.S 10, 1966, p. 347–356; A. Avram, *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont Euxin*, în Introduction to an Inventory of *Poleis*. Acts of the Copenhagen Polis Centre III (edit. Mogens Herman Hansen). Copenhaga, 1996, p. 311, n. 67.

la Tomis, care reiese din cele două documente, apoi paralelele care se pot stabili în această privință cu Istros, și toate acestea pe fundalul absenței cultului Dioscurilor la Milet, nu este exclusă o origine istriană a cultului la Tomis; mai mult decât atât, întemeierea cetății de către Dioscuri ar putea fi expresia mitică a colonizării (sau recolonizării) Tomisului de către Istros în secolul al III-lea a.Chr. (vezi mai sus).

Celelalte divinități din panteonul tomitan sugerează mai degrabă o coloratură elenistică și mai puțin milesiană. Lăsând la o parte problema cultului Kybelei (ISM II 2, 72, 144, 146, apoi variate reprezentări plastice și numismatice) — se pare, foarte important, în cetate, din moment ce decretul abia menționat prevedea jertfe anuale către această zeiță și către Dioscuri „pentru mântuirea poporului" — pentru care, date fiind primele atestări din epoca arhaică în zonă, s-ar putea admite cu egală îndreptățire o filieră milesiană sau istriană, documentele tomitane atestă cu precădere culte de dată recentă. Este, de exemplu, cazul lui Dionysos, „conducătorul" (καθηγεμονεύς: ISM II 121) sau „scânteietorul" (πυρίβρομος: ISM II 120), adorat, precum la Callatis, de un *thiasos*, o asociație de cult bacchică, începând de la o dată care nu poate fi mai veche decât epoca elenistică, cea în care a avut loc răspândirea spectaculoasă a cultului extatic. Tot de origine elenistică este cultul consacrat zeilor din Samothrake (vezi regulamentul sacru de la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. cu privire la cumpărarea preoției: ISM II 1), apoi, măcar că atestările sunt mai târzii, cultele închinate lui Asklepios și Hygieei (ISM II 117 și numeroase reprezentări plastice și monetare). Cam în aceeași perioadă vor fi pătruns, ca peste tot în bazinul pontic, divinitățile de origine egipteană. Bine atestat în această privință este mai ales Sarapis, numit în secolul al II-lea p.Chr. de o inscripție Θεὸς μέγας Σάραπις, „Marele zeu Sarapis" (ISM II 153); acestuia îi era consacrat un sanctuar (ἱερὸν τοῦ Σαράπιδος), atestat pentru prima oară în jurul anului 100 a.Chr. (ISM II 7), în care alte divinități egiptene erau σύνναοι θεοί, „zei din același templu". Aceeași inscripție ISM II 7 pare să indice și introducerea unei preoții a Isidei. Alături de reprezentările monetare și monumentele sculpturale înfățișându-i pe Sarapis și pe Isis, acești zei egipteni figurează adesea în inscripții din epoca imperială: ISM II 37 (inițiat al lui Sarapis și al Isidei), 152 (dedicație către Sarapis a unui cetățean din Sinope stabilit la Tomis), 154 (Sarapis, Isis, aici și cu Anubis), 398 (Sarapis).

Cu excepția mențiunilor despre un *thiasos* bacchic (ISM II 120) și, probabil, o grupare de inițiați care întrețineau cultul zeilor din Samothrake (ISM II 1), nu există la Tomis dovezi despre asociații religioase, și nici despre sărbătorile închinate diferitelor divinități. O singură lună este atestată fragmentar (în funcție de opțiunea între întregirile [Ἀπατου]ρεῶνος sau [Ταυ]ρεῶνος în ISM II 1), suficient însă pentru a recunoaște originea milesiană a calendarului tomitan.

În perfectă opoziție cu aspectul milesian al cultelor atestate mai ales la Istros și, într-o mai mică măsură, la Tomis, Callatis prezintă dovezi pentru un panteon de configurație megariană. Acesta poate fi în parte reconstituit, mai cu seamă pe baza inscripțiilor, dar și cu sprijinul unor documente iconografice și monetare. De reținut este și faptul că la începutul anilor '80 s-au descoperit câteva monumente de cult care au permis identificarea

zonei sacre a cetății în partea sudică a actualului oraș Mangalia. Din păcate, cercetările nu au putut fi continuate, iar monumentele au fost acoperite din considerente „edilitare" impuse arbitrar de autoritățile din perioada comunistă, astfel încât — cel puțin până la o eventuală reluare a cercetărilor — datele arheologice sunt încă insuficiente pentru a permite interpretări temeinice cu privire la structura zonei sacre de la Callatis.

Un prim grup de divinități atestate la Callatis aparține cu siguranță stratului inițial al cultelor implantate de coloniștii veniți din Heracleea Pontica, iar aceasta în ciuda faptului că tocmai documentația cu privire la cel mai important zeu în lumea megariană, Apollon, nu este satisfăcătoare. Epicleza Πύθιος nu este menționată de inscripții, în schimb, în reprezentările capului laureat al lui Apollon de pe aversul unor monede elenistice care poartă pe revers trepiedul, a fost recunoscut tocmai zeul de la Delphi, *Pythios*, iar legăturile frecvente dintre Callatis și oracol nu fac decât să întărească ideea că, la fel ca la Megara, Apollon de la Delphi era principala divinitate a cetății. Apollon este apoi cunoscut cu alte epitete la Callatis: Ἀγυεύς (o epicleză foarte rară, tipic doriană, ISM III 30), Νόμιος (ISM III 48 B?), Ἀποτρόπαιος (ISM III 48 B și 49)[1].

Configurația unei bune părți din panteonul callatian originar este revelată de o listă de divinități din secolul al IV-lea a.Chr. (ISM III 48 A) în care apar: Dionysos Πατρῷος și Δασύλλιος, Afrodita Πάνδαμος, Peitho, Artemis, Demeter (Damater) Χθονία și Kronos. Pe lângă faptul că epitetele Πατρῷος și Δασύλλιος pe care le poartă Dionysos sunt exclusiv megariene, demn de remarcat este faptul că o bună parte din divinitățile menționate în această listă se regăsesc, cu excepția Artemidei și a lui Kronos, în descrierea consacrată de Pausanias (I, 43, 5–6) incintelor sacre de la Megara. Cealaltă față a stelei în chestiune a fost reutilizată pentru a transcrie răspunsuri adresate callatienilor de oracolul de la Delphi (ISM III 48 B), astfel încât se poate emite ipoteza că lista acestor divinități făcea și ea parte dintr-un text oracular, privind probabil amenajarea (sau reamenajarea) zonei sacre de la Callatis[2].

Artemis este apoi atestată la Callatis de alte inscripții din epoca elenistică (ISM III 78, 132), probabil și de un decret din secolul I p.Chr., unde este vorba de un sanctuar (ISM III 32). La fel, Demeter revine cu aceeași epicleză Χθονία într-un decret de la sfârșitul erei păgâne (ISM III 40) promulgat de o asociație de cult responsabilă cu organizarea banchetelor sacre pentru această zeiță (θοινᾶται), iar în epoca imperială apare și cu epitetul Πλουτοδότειρα, „cea dătătoare de belșug" (ISM III 259). Aceeași zeiță este figurată pe monede de bronz din epoca elenistică. Grupul de divinități chthoniene poate fi apoi completat cu Ge (Ga), zeiță care dispunea la Callatis de un sanctuar (ISM III 48 B).

Alături de acești zei, un loc important îl ocupă în componența originară a panteonului eroul Herakles, al cărui cult nu era de origine megariană, ci evident heracleotă, el fiind

[1] O sinteză despre divinitățile atestate la Callatis la A. Avram, ISM III, p. 91 și urm.
[2] A. Avram, F. Lefèvre, *Les cultes de Callatis et l'oracle de Delphes*, in RÉG 108, 1995, p. 7–23.

eponimul cetății-mamă a Callatidei. Reprezentat pe monedele din prima serie de drahme de argint emise la Callatis, apoi numit chiar κτίστης, „întemeietor", pe aversul unor emisiuni din epoca imperială, eroul dispunea de un sanctuar atestat încă de la începutul secolului al III-lea a.Chr. (ISM III 3). Într-o inscripție din secolul I p.Chr. Herakles apare ca Ἀλεξίκακος, „păzitorul de rele" (ISM III 68), iar în epoca imperială un grup de heracleoți (σύνοδος Ἡρακλεωτῶν) rezidenți la Callatis dedică un monument străvechiului lor erou local desemnat ca Φαραγγείτης (ISM III 72).

Un grup de divinități, unele de mai veche origine, altele mai recente, se constituie treptat pe măsură ce se cimentează comunitatea politică. Este vorba de divinitățile protectoare ale cetății. Zeus apare ca Σωτήρ, „Mântuitorul" (pe un *graffito* de la începutul secolului al IV-lea a.Chr.: ISM III 254) și ca Πολιεύς (ISM III 22), iar o serie de inscripții fragmentare conservând răspunsuri ale oracolului de la Delphi îl denumesc Ὕπατος (ISM III 48 B), Ἀγοραῖος (?) și Ὑπερδέξιος (ISM III 49). Zeus este, ca de obicei, însoțit de Athena (Ὑπάτα și Ὑπερδεξία) în aceleași inscripții oraculare. Această din urmă zeiță, atestată ca Πολιάς, „protectoare a cetății" (o epicleză de certă origine megariană), încă din secolul al IV-lea a.Chr. (ISM III 76), mai este menționată de o inscripție din a doua jumătate a secolului I p.Chr. (ISM III 80), iar chipul său este figurat pe o serie de monede callatiene din epoca elenistică și imperială.

Pe lângă Zeus, inscripția oraculară ISM III 49 atestă un grup de divinități protectoare ale spațiului „politic" al cetății, *agora*, și ale magistraților: Themis Ἀγοραία, Afrodita Ἀγοραία împreună cu însoțitorul ei firesc, Hermes Ἀγοραῖος. La rândul său, alături de Apollon Ἀποτρόπαιος, inscripția oraculară ISM III 48 B îl menționează pe Poseidon Ἀσφαλεύς, protectorul construcțiilor.

Documentele epigrafice callatiene cele mai variate se referă la cultul lui Dionysos. Dionysos ocupa un loc important în panteonul Callatidei, fiind, pe de o parte, de veche origine megariană (epiclezele tipice Πατρῷος și Δασύλλιος sunt atestate, după cum s-a văzut, încă din secolul al IV-lea a.Chr.: ISM III 48 A), pe de altă parte, un zeu extrem de popular sub forma sa extatică, bacchică (epicleza Βακχεύς: ISM III 48 A, 79, 80), în epoca elenistică. Din seria de documente privitoare la diferite aspecte ale cultului lui Dionysos se remarcă un regulament sacru din secolul al II-lea a.Chr. (ISM III 47) care menționează, între altele, un Δασυλλιεῖον, sanctuar (probabil extra-urban) al lui Dionysos Δασύλλιος, apoi un grup de decrete promulgate de un foarte activ θίασος (asociație de cult) începând din secolul al III-lea a.Chr. și până spre începutul erei creștine: ISM III 35, 36, 42–46. Locul ocupat de Dionysos în panteonul cetății este apoi pus în evidență de reprezentarea capului zeului pe aversul unor serii monetare de bronz din epoca elenistică.

Demn de reținut este faptul că la Callatis, spre deosebire de multe alte cazuri din lumea greacă, asociația de cult consacrată lui Dionysos extaticul (βακχικὸς θίασος în inscripția ISM III 45) prezintă o pronunțată componentă publică. Decretele sale sunt concepute după formularul decretelor Sfatului și ale Adunării și acordă onoruri unor binefăcători publici. Semnificativ în această privință este și raportul dintre o divinitate civică prin excelență, precum Athena, și Dionysos, atâta vreme cât o preoteasă a Athenei

consacră la un moment dat un ἄντρον lui Dionysos *Bakcheus* și thiasiților (ISM III 80). Unele inscripții furnizează date despre organizarea internă a acestui *thiasos*[1]. În fruntea sa se găsea un preot (ἱερεύς: ISM III 45), iar adunările sale erau prezidate pe rând de diferiți membri. În secolul al III-lea a.Chr., pentru a construi un templu consacrat zeului, același *thiasos* procedează la organizarea unei subscripții supravegheate de o comisie special instituită (ISM III 35). Uneori fondurile asociației erau plasate în diferite domenii de un creditor (ἐγδανειστάς) special numit, astfel încât, prin dobânzile rezultate, să se asigure perpetuitatea acestora (ISM III 36).

Sunt cunoscute, de asemenea, câteva sărbători consacrate lui Dionysos: sărbătorile trieterice din luna *Dionysios*, cu ocazia cărora erau proclamate și cununile acordate de *thiasos* (ISM III 35 și 44); Διονύσια τὰ ξενικά din luna *Lykeios*, cu ocazia cărora zeul era „invitat" (*xenismos*) la banchetul sacru (ISM III 3 și 44); o sărbătoare celebrată tot în luna *Dionysios*, când lui Dionysos i se sacrifica, probabil, o capră (ISM III 47); o altă sărbătoare, la o dată neprecizată, era aceea când zeului i se jertfea un țap (ISM III 47). Unele din aceste sărbători, însoțite de sacrificii specifice, erau celebrate de întreaga comunitate, altele erau proprii asociației, fiind rezervate doar inițiaților, în locuri ascunse, imitând în mod intenționat „grota" mitică (μυχός: ISM III 44; ἄντρον: ISM III 80).

Alte divinități sunt mai slab atestate de inscripții (Hygieia, probabil alături de Asklepios, și Nimfe în inscripția oraculară ISM III 48 B) sau de monede de epocă imperială (Hera, Dioscurii). Panteonul poate fi apoi completat cu abstracții divinizate (*Peitho*, „Convingerea", asociată probabil, ca și la Megara, Afroditei *Pandamos*: ISM III 48 A; Ἀγαθὸς Δαίμων, „Bunul *Daimon*": ISM III 38; Ἀγαθὴ τύχη, „Ceasul bun", pe monede de epocă imperială; Ὁμόνοια, în latinește *Concordia*, simbolizând armonia între cetățeni: ISM III 1 și 41). Multe dintre aceste culte s-au constituit abia în epoca elenistică. Tot în această perioadă pătrund și cunosc o mare vogă cultele consacrate zeilor din Samothrake (ISM III 4, 7?, 19, 20), zeilor orientali (mai ales Kybele, reprezentată pe numeroase teracote, statuete de marmură și monede, apoi Attis, figurat pe unele teracote) și zeilor egipteni. Pe de altă parte, o familie de adoratori callatieni ai lui Sarapis, Isis și Anubis este pomenită în epoca elenistică la Delos (IG XI 4, 1238). Cât despre alte culte atestate doar în epoca imperială, nu există argumente suficiente pentru a le atribui origini mai vechi.

Alături de *thiasos*, care întreținea cultul lui Dionysos, se mai cunosc asociații religioase consacrate altor divinități: „participanții la banchete sacre" (θοινῆται, θοινᾶται) organizate în cinstea Demetrei Χθονία (ISM III 40), lui Herakles Ἀλεξίκακος (ISM III 68) sau altor divinități nemenționate (ISM III 41 și 66), iar în epoca imperială, probabil însă de mai veche origine, „adoratorii" (θρησκευταί) unei divinități necunoscute (ISM III 260).

În domeniul cultual, Callatis se detașează față de toate celelalte colonii din bazinul pontic prin documentația pe care a furnizat-o cu privire la relațiile, se pare foarte frecvente,

[1] Vezi, în general, A. F. Jaccottet, *Choisir Dionysos. Les associations dionysiaques ou la face cachée du dionysisme* I–II, Zürich, 2003. Cu specială privire asupra Callatidei: A. Avram, *Der dionysische* thiasos *in Kallatis. Organisation, Repräsentation, Funktion*, în Religiöse Vereine in der römischen Antike (edit. V. Engelhaaf Gaiser, A. Schafer), Tübingen, 2002, p. 69–80.

cu oracolul de la Delphi. Dincolo de faptul că tradiția antică a reținut că atât Herakleea Pontica, cetatea-mamă, cât si Callatis au fost întemeiate în urma unei porunci oraculare (κατὰ χρησμόν), atât inscripțiile de la Delphi, cât și cele de la Callatis au păstrat mărturii cu privire la aceste legături. În anii '60 ai veacului al III-lea a.Chr. decretele de la Delphi atestă callatieni cărora li se conferă calitatea de proxeni și alte privilegii[1], iar la rândul lor, unele inscripții locale din secolul al II-lea (ISM III 48 B, 49, 50) au păstrat fragmente din răspunsuri ale oracolului de la Delphi introduse de formula ὁ θεὸς ἔχρησε λῷον καὶ ἄμεινον εἶμεν, „zeul (Apollon) a răspuns că este mai bine și preferabil".

Bogata arhivă epigrafică a Callatidei a produs, în sfârșit, evidența pentru două treimi din lunile din componența calendarului local. Cu ajutorul paralelelor împrumutate din lumea megariană (mai ales de la Byzantion și Chalkedon), calendarul callatian a putut fi reconstituit în întregime. Anul începea la echinocțiul de toamnă, iar ordinea lunilor (corespunzând aproximativ succesiunii octombrie-septembrie în luni iuliene) ar fi următoarea: *Heraios*, *Karneios* (sau *Herakleios*), *Machaneus*, *Petageitnios*, *Dionysios*, *Eukleios*, *Artemisios* (*Artamitios*), *Lykeios*, *Apellaios*, *Latoios*, *Agrianios* (sau *Herakleios*), *Malophorios*[2].

g. Aspecte ale culturii locale

Cu toate că știrile despre climatul școlar și cultural în coloniile grecești din Dobrogea sunt relativ puțin numeroase, o tratare a unor asemenea chestiuni nu este lipsită de interes. Impresia generală care rezultă din analiza documentelor este aceea a unei culturi provinciale, desigur mult mai modestă în raport cu marile centre ale epocii, însă nu mai puțin elenă în ansamblul ei.

Cele mai multe infomații se referă la diferite aspecte ale vieții de gimnaziu. Gimnaziul de la Istros, cu gimnasiarhii săi, este bine cunoscut începând din secolul al III-lea a.Chr. (ISM I 44, 59 etc.). Informații despre sărbătorile celebrate aici, mai cu seamă pentru Hermes și Herakles, divinități prin excelență protectoare ale gimnaziului, rezultă în special — cu multe amănunte privind jertfele, concursurile sportive și alte aspecte — dintr-un decret din secolul al II-lea a.Chr., promulgat de „tineri" (νέοι) pentru un gimnasiarh (ISM I 59), și dintr-un decret al Sfatului și al Adunării populare din secolul al II-lea p.Chr. (ISM I 57). Decretul elenistic atestă diviziunea, curentă în epocă, practicată în gimnaziu după clase de vârstă (ἔφηβοι și νέοι, la care se vor fi adăugat, deși nu sunt atestați, παῖδες), iar inscripția din epoca imperială arată numeroasele binefaceri ale unei notabile, Aba, fiica lui Hekataios, adresate diferitelor asociații, printre care și celei a dascălilor, παιδευταί. Știrilor târzii despre gimnasiarhi la Tomis li se poate adăuga o mențiune despre gimnaziu și gimnasiarhi deja în epoca elenistică[3]. În sfârșit, la

[1] *Fouilles de Delphes* III/1, 158; III/3, 2, 207.

[2] A. Avram, ISM III, p. 110 și urm.

[3] Idem, *Wohltäter des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*, în Bürgersinn und staatliche Macht. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag (edit. Martin Dreher), Konstanz, 2000, p. 151–170, cu o nouă restituire a inscripției ISM II 6.

Callatis nu există informații despre gimnaziu și gimnasiarhi decât în epoca imperială, dar clase de vârstă (ἔφηβοι și νέοι) și activități specifice gimnaziului — demonstrații de luptă — sunt atestate deja în secolul al II-lea a.Chr. (ISM III 18). Referitor la învățământul callatian nu lipsite de interes sunt știrile din secolul al III-lea a.Chr. despre existența unui παιδοτρίβας (profesor de educație fizică) — menționat probabil într-un context referitor la organizarea școlilor locale (ISM III 16) — și despre un dascăl callatian (διδάσκαλος) dăruit cu calitatea de proxen la Mesembria pentru meritele sale didactice (IGB I² 307 bis).

În legătură cu marile sărbători, însoțite — alături de sacrificii, banchete publice sau jocuri — de spectacole de dramă, se cuvin a fi puse mențiunile cu privire la existența unor teatre, cel mai târziu de pe la începutul secolului al III-lea a.Chr., atât la Istros (ISM I 8, 25, 65?), cât și la Callatis (ISM III 3, 5?), probabil și la Tomis. Din nefericire, nici unul din aceste edificii nu a fost până acum localizat prin săpături arheologice, măcar că bănci din componența acestor teatre (distruse de vremuri) au fost identificate ca spolii în refacerea unor ziduri mai târzii (la poarta mare a cetății târzii de la Istros, recent și la poarta cetății romano-bizantine de la Tomis). Mai puțin populare, întrucât se adresau unei elite intelectuale, activitățile sub semnul Muzelor nu sunt nici ele mai puțin semnificative. Nu atât faptul în sine că la începutul secolului al III-lea a.Chr. la Istros a fost inaugurat un Μουσεῖον, cât onorurile de care se bucură din partea poporului întemeietorul său și urmașii acestuia (ISM I 1, cf. 2 și 3) constituie o dovadă pentru interesul public față de o asemenea inițiativă culturală[1].

Pe de altă parte, legăturile comerciale ale cetăților vest-pontice cu lumea egeeană și mediteraneană au favorizat, alături de circulația mărfurilor, și difuziunea ideilor. Este sigur că scrierile mai importante pătrundeau în mediile grecești pontice, dovadă în primul rând o mențiune fugară a lui Xenophon (*Anabasis* VII, 5, 14), care văzuse la Salmydessos „multe suluri de papyrus scrise" printre resturile epavelor unor corăbii venite din Pontul Euxin. Dincolo de faptul că avem aici a face cu prima știre antică despre comerțul „de carte", informația lui Xenophon este strălucit confirmată de o descoperire arheologică de excepțională importanță, „mormântul cu papyrus" de la Callatis, cercetat în 1959 și databil, probabil, încă din ultima treime a veacului al IV-lea a.Chr. Este vorba de un mormânt tumular, în a cărui cistă de piatră a fost găsit scheletul unui personaj ținând în mâna dreaptă un papyrus (foarte prost conservat și dezintegrat înainte de a fi supus unui tratament tehnic adecvat)[2]. În aceeași ordine de idei s-ar mai putea invoca diferitele reprezentări de pe reliefurile funerare consacrate unor dascăli, în care aceștia sau elevii din preajma lor țin în mână câte un sul de papyrus.

Fără îndoială că învățământul local era insuficient pentru o educație desăvârșită, astfel încât mulți tineri luau calea străinătății pentru a-și continua studiile în marile centre ale

[1] D.M. Pippidi, *Scythica Minora*..., p. 89 și urm.

[2] C. Preda, *Archaeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis-Mangalia*, in Dacia N. S. 5, 1961, p. 275–303; D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*..., p. 121 și urm.

lumii elenistice. Pe de altă parte, orașele din Dobrogea profitau, la rândul lor, de sejururile de mai scurtă sau de mai lungă durată ale unor profesioniști care, nu arareori, țineau și conferințe (ἀκροάσεις), precum acel medic din Cyzic, cinstit de un decret de la Istros (ISM I 26), eventual și alți medici atestați de inscripții. Judecând după instalarea în zona sacră a Istrosului a unui cult consacrat lui Apollon *Pholeuterios* (ISM I 105), devine foarte probabilă prezența, fie ea și pasageră, a unor medici eleați (precum acel cetățean din Elea menționat la Callatis, ISM III 8, căruia însă inscripția nu îi specifică profesia) sau a unor localnici care, după un stagiu petrecut la celebra școală întemeiată de Parmenides (φωλεός), vor fi revenit în patria natală[1].

Nivelul satisfăcător, uneori chiar remarcabil, al culturii grecești în coloniile vest-pontice poate fi apreciat și pe temeiul calității textelor păstrate prin inscripții. Păstrând elemente dialectale ionice (până spre mijlocul veacului al IV-lea a.Chr.), respectiv, la Callatis, elemente ale dialectului doric, până spre primii ani ai erei creștine, trecând apoi la limba „comună", κοινή, inscripțiile prezintă texte nu numai corecte, ci uneori chiar elegant redactate, bunăoară decretele de la Istros (ISM I 15 sau 64), unde narațiunea faptelor înșirate în motivații își găsește paralele stilistice în operele istorice ale epocii elenistice. Ca producții literare se detașează epigramele funerare, corecte din punct de vedere metric — cu câteva infime excepții în epoca elenistică, dar mai puțin satisfăcătoare în epoca imperială — și făcând uz cu ingeniozitate de temele obișnuite în domeniu. Dacă universalitatea temelor ne împiedică să distingem specificități locale, tocmai această imposibilitate metodologică se constituie în argument că, la fel ca în domeniile arătate mai sus, putem conta, o dată în plus, pe o fascinantă circulație a ideilor.

Întâmplător sau nu, singura cetate grecească din Dobrogea despre care se știe că a dat antichității elenistice câțiva oameni de litere este Callatis. De aici sunt originari unii învățați a căror memorie a fost păstrată de posteritate, chiar dacă operele lor s-au pierdut. La loc de frunte figurează Demetrios, originar din Odessos, dar cunoscut drept Demetrios din Callatis în urma dobândirii cetățeniei în acest oraș (a doua jumătate a secolului al III-lea), autorul unei opere în 20 de cărți *Despre Europa și Asia* (Diogenes Laertios, *Vitae* V, 83), copios folosită de Pseudo Skymnos și lăudată *expressis uerbis* (v. 718–720) ca autoritate incontestabilă în chestiuni de istorie locală. Urmează apoi, în ordinea faimei, Herakleides, fiul lui Sarapion (supranumit *Lembos*), un callatian din secolul al II-lea a.Chr., care a ajuns să facă o carieră notabilă în suita regelui Ptolemaios al VI-lea Philometor al Egiptului (Diogenes Laertios, *Vitae* V, 94; cf. VIII, 7; VIII, 44; VIII, 58), autorul unui număr impresionant de biografii și compilații de filosofie, apoi un oarecare Istros din Callatis, care ar fi scris „o frumoasă carte despre tragedie" (Steph. Byz., *s. v.* Κάλλατις), sau retorul Thales (Diogenes Laertios, *Vitae* I, 38)[2].

Dincolo de orice apreciere rezervată nivelului cultural al cetăților grecești din Dobrogea, caracterul pur elen al moștenirii care ne-a parvenit pe cale scrisă — nealterat de nici o contaminare

[1] Ju.G. Vinogradov, *op. cit.* (p. 603).

[2] D.M. Pippidi, DID I, p. 244 și urm.; M. Firicel, *Écrivains originaires de Callatis*, în SCIVA 52–53, 2001–2002, p. 133–156; M. Dana, D. Dana, *Histoires locales dans le Pont-Euxin Ouest et Nord. Identité grecque et construction du passé*, în Il Mar Nero 5, 2001–2003, p. 91–111.

exterioară — rezultă cu limpezime din toate considerațiile de mai sus. Tocmai de aceea ideea unei componente indigene în viața acestor colonii — exprimată nu de puține ori în istoriografia românească recentă cu o agresivitate care nu își găsește egal decât în înspăimântătoarea ignoranță a celor care vehiculează asemenea idei — este lovită de o nulitate absolută.

h. Monumente de arhitectură. Evidența arheologică

Arhiva epigrafică a coloniilor grecești din Dobrogea a conservat unele știri despre monumentele mai de seamă din aceste orașe. Trecând peste referințele la diferite lăcașuri de cult, la gimnazii și la teatre, despre care a fost vorba în paginile anterioare, se cuvin a fi menționate sporadicele știri epigrafice cu privire la zidurile de incintă ale cetăților și la spațiile și monumentele publice, din păcate, rareori confruntabile cu evidența din teren.

Singura informație despre existența unui zid de incintă la Istros rezultă indirect din faptul că Aristagoras, fiul lui Apatourios, se remarcase, între altele, prin acțiunile sale de „ziditor" într-o perioadă în care cetatea era „lipsită de ziduri" (ISM I 57, r. 7-8: ἀτειχίστου τῆς πόλεως ὑπαρχούσης), ceea ce — înțelegem acum, după confruntarea cu alte surse — însemna mai precis că zidurile anterioare fuseseră distruse cu prilejul expediției geților lui Burebista. Din punct de vedere arheologic, situația incintelor de la Istros este departe de a fi clarificată. Timp de câteva generații după întemeiere, Istros nu a beneficiat, se pare, de o incintă. Segmente dintr-un prim zid înălțat pe la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr. au fost identificate în extremitatea vestică a habitatului (la marginea așa-numitului „platou", de fapt o depunere antropogenă care ascunde așezarea civilă)[1]. Pe de altă parte, extremitatea estică a cetății se prezintă sub forma unei stânci de șist, un fel de acropolă, pe care a fost amplasată zona sacră (fig. 106) și, foarte probabil, deși nelocalizate încă în teren, *agora* și alte edificii reprezentative. După toate probabilitățile, habitatul era compus din două nuclee, cel „politic" și religios pe *akropolis* și asezarea civilă pe „platou", ambele zone fiind împrejmuite de câte o incintă. Între acestea avansa un golf al mării în care pare să fi fost amenajat portul cetății[2].

Distruse spre sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr., poate cu ocazia expediției lui Darius sau a presupusului raid scitic care ar fi urmat acestei campanii, zidurile de apărare au fost refăcute în epoca clasică. Din zidul „clasic", incert datat, nu s-a descoperit însă decât un mic tronson. Distrus probabil în urma cuceririi cetății de către Lysimach (după 313), zidul de apărare a fost refăcut pe un alt amplasament în epoca elenistică. Această ultimă incintă este cea socotită a fi fost distrusă de Burebista și care va fi necesitat reparațiile

[1] M. Coja, P. Dupont, *Histria* V. *Ateliers céramiques*, Bucarest-Paris, 1979; M. Coja, *Les fortifications grecques dans les colonies de la côte ouest du Pont Euxin*, în La fortification dans l'histoire du monde grec. Actes du Colloque international „La fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec", Valbonne, décembre 1982 (edit. Pierre Leriche, Henri Tréziny), [Paris, 1986], p. 95–103; P. Dupont, M. Angelescu, C. Dubosse, I. Noca, P. Séjalon, *Les enceintes grecques d'Histria: vers une nouvelle approche?*, în Religions du Pont-Euxin. Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide), 1996 (edit. O. Lordkipanidzé, P. Lévêque), [Besançon, 1999], p. 37-52.

[2] P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin...*, p. 76 și urm.; O. Höckmann, G. J. Peschel, A. Wochl, *Zur Lage des Hafens von Histria. Die Prospektionskampagne von 1996*, în Dacia N.S. 40–42, 1996–1998, p. 55–102.

la care se referă decretul precitat[1]. Se cuvine a fi menționat faptul că dispunerea succesivelor incinte și raportul între ariile cuprinse de acestea și zona *extra muros* sunt în continuare supuse cauțiunii, atâta vreme cât cercetările efectuate până în prezent nu au revelat decât mici segmente ale incintelor; orice supoziție poate fi acceptată numai sub rezerva unor viitoare descoperiri. În schimb, se poate considera drept un bun câștigat constatarea că etapele definite în cronologia incintelor — distrugeri și refaceri succesive — sunt concordante cu marile momente ale evoluției zonei sacre, sectorul cel mai bine cercetat din cetatea perioadei preromane.

Despre Callatis — unde informațiile scrise lipsesc în această privință, dacă facem abstracție de știrile referitoare la asediile din timpul lui Lysimach (Diodor XIX, 73 și XX, 25, 1), din care rezultă implicit existența unor fortificații — se știe, tot pe baza unor cercetări arheologice încă incomplete, că orașul a fost prevăzut cu o primă incintă pe la mijlocul secolului al IV-lea a.Chr., iar după distrugerea acesteia de către Lysimach cu un nou zid de apărare care a urmărit parțial vechiul traseu[2]. Cât despre Tomis în epoca preromană, ignoranța noastră este aproape totală. Doar un mic tronson din incinta elenistică (?) a putut fi identificat la limita Pieței Ovidiu spre str. Muzeelor.

Inscripțiile de la Istros (ISM I 1, 8 etc.) și de la Tomis (ISM II 5) atestă existența unei *agora* în aceste orașe. La Callatis *agora* nu este menționată decât ca spațiu comercial (ISM III 26); există, în schimb, mențiuni ale divinităților protectoare, purtând epitetele *Agoraios*, respectiv *Agoraia* (ISM III 48 și 49). Prevăzută cu un portic (στοά) cel mai târziu din secolul al III-lea a.Chr. (ISM I 8), *agora* de la Istros oferea privitorilor în epoca elenistică o statuie reprezentând personificarea „Poporului" (Δῆμος: ISM I 19), apoi statuile de bronz ale unor binefăcători dăruiți cu acest privilegiu de comunitate și stelele purtând textul decretelor de cinstire a acelor binefăcători. Probabil că tot în *agora* va fi fost ridicat mai târziu, în zilele lui Augustus, un templu (ναός) consacrat fondatorului Principatului (ISM I 146), atâta vreme cât zona sacră fusese între timp distrusă cu prilejul cuceririi cetății de către geții lui Burebista.

Dacă despre *agora* de la Callatis nu se știe prea mult, cu excepția faptului că aceasta va fi fost la un moment dat închisă de un portic adăpostind, între altele, lăcașul de cult consacrat împăratului Augustus (ISM III 58), se cunosc, în schimb, unele edificii publice: *bouleuterion*, locul de întrunire al Sfatului, în preajma căruia se vor fi aflat mai multe statui reprezentând divinități civice (ISM III 49), *prytaneion*, „vatra" cetății adăpostind focul sacru (ISM III 3 și 7) și *dikasterion*, tribunalul (ISM III 39).

Nici unul din aceste edificii menționate pe cale epigrafică în vreuna din cetăți nu a fost identificat în teren. Singura cetate care oferă știri mai ample despre amenajările urbanistice preromane este Istros, grație mai ales săpăturilor din *temenos* pentru monumentele sacre și celor de pe „platou" pentru arhitectura domestică[3]. La Callatis au fost

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 284, n. 78.

[2] C. Preda, *Callatis*, p. 19 și urm.; M. Ionescu, N. Cheluță-Georgescu, *Le système défensif callatien*, în The Roman Frontier at the Lower Danube 4th–6th Centuries. The Second International Symposium, Murighiol/Halmyris, 18–24 August 1996, [București, 1998].

[3] P. Alexandrescu *et alii*, *Histria* VII, exhaustiv despre zona sacră. Cu privire la topografia cetății vezi P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice*, în Pontica 33–34, 2000–2001, p. 179–198.

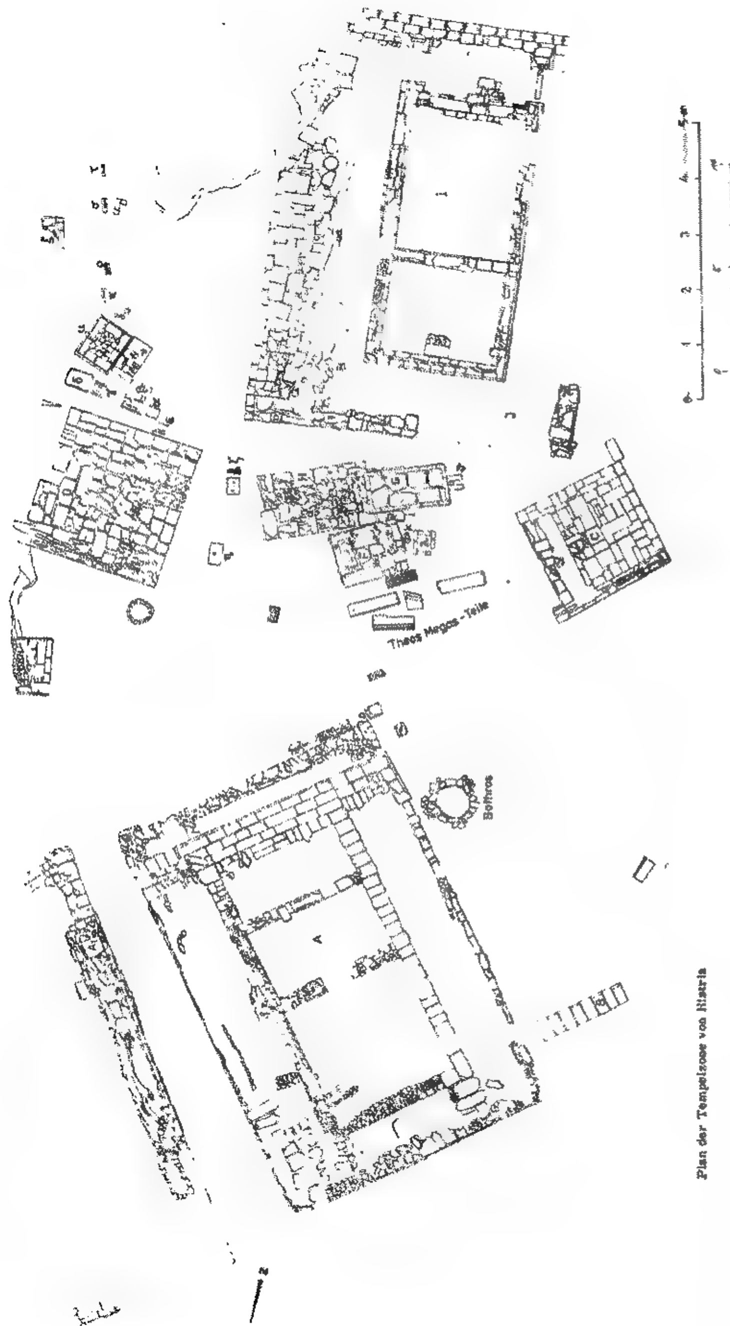

Fig. 106 Istros. Zona sacră. După Konrad Zimmermann.

identificate prin săpături de salvare un sector din *temenos* — încă incomplet cercetat, după cum s-a arătat — precum și alte câteva edificii domestice din epoca elenistică. Cu toate acestea, considerațiile cu privire la arhitectura cetăților grecești din Dobrogea în perioada preromană se întemeiază cu precădere pe *membra disiecta*, mai ales pe câteva remarcabile piese (capiteluri, arhitrave, frize etc.), rareori descoperite *in situ*. În sfârșit, informația arheologică poate fi considerabil completată cu rezultatele cercetărilor parțiale din necropolele tumulare (la Istros, Orgame și Callatis) și plane (la Tomis și Callatis) și prin studiul producției artizanale locale (vase ceramice, sticlă etc.), al teracotelor, al statuilor și al reliefurilor în piatră.

i. Istoria politică a coloniilor grecești din Dobrogea

Legăturile comerciale ale coloniilor grecești vest-pontice în epoca arhaică (în această perioadă, exclusiv milesiene, cu Istros și Apollonia în frunte), depistabile în bună parte pe calea arheologică a studierii importurilor ceramice, dovedesc o preeminență a relațiilor cu lumea ioniană. Din păcate, istoria politică nu este deloc acoperită de izvoare. Se poate doar presupune că după trecerea Ioniei sub autoritatea regilor lydieni, în jurul anului 600, un nou val de colonizare milesiană se va fi îndreptat, între altele, spre Pontul stâng, la fel cum, după cucerirea Regatului lydian de către Cyrus cel Mare și instaurarea stăpânirii persane în Ionia în 546 a.Chr., o nouă mișcare — cu aporturi masive de *epoikoi* — poate fi închipuită, judecând după progresele înregistrate pe toate planurile de comunitățile vest-pontice, puse în evidență de cercetările arheologice. Descrierile lui Herodot și câteva crâmpeie de informații din alte surse lasă să se înțeleagă că stăpânirea persană nu a afectat în vreun fel activitățile desfășurate peste mări de aristocrația milesiană (acei *aeinautai*, „cei care plutesc mereu“); dimpotrivă, până la intrigile urzite pe la 499, care au condus în mod tragic la distrugerea Miletului și dispariția unei întregi lumi atât de fascinante în această parte a oikoumenei elene, se pare că se poate vorbi chiar de o colaborare între satrapii perși și aristocrația milesiană.

Grecii din Ionia l-au urmat pe Darius I în expediția sa contra sciților din 514–513 a.Chr. (data tradițională, care pare totuși să se impună în dauna altor propuneri, 519 sau 517), fie din loialitate, fie din imposibilitate de a i se opune. Abia presupusul eșec al acestei expediții — măcar dacă ar fi să-i dăm crezare lui Herodot, deși efectele campaniei lui Darius sunt evaluate diferit de istoricii moderni — ar fi putut insufla grecilor ideea unei anumite slăbiciuni a Regatului persan, ceea ce a provocat anumite defecțiuni printre aliații eleni din Ionia sau din Hellespont[1]. Din păcate, dacă reacția decisă a sciților și

[1] P. Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în SCIV 7, 1956, 3–4, p. 319–342; Idem, *Histria in archaischer Zeit*, în Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste (edit. Petre Alexandrescu, Wolfgang Schuller), Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 66 și urm.; D.M. Pippidi, DID I, p. 162 și urm., H. Bengtson, *Griechische Geschichte. Von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, ed. a IV-a, München, 1969; O. Picard, *Les Grecs devant la menace perse*, Paris, 1995; P. Georges, *Darius in Scythia*, in AJAH 12, 1987, p. 97–147.

opoziția geților din Dobrogea, pentru prima oară menționați în izvoarele literare, sunt subliniate pe larg de Herodot (IV, 89–93), nu se cunoaște aproape deloc atitudinea cetăților grecești din Pontul stâng cu ocazia acestei expediții. Cercetările arheologice de la Istros au evidențiat, în repetate rânduri, o distrugere masivă a cetății databilă la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr.; urmările acestei distrugeri s-au constatat mai ales la zidul de incintă arhaic și la monumentele din zona sacră a cetății. După unele păreri, distrugerea s-ar fi datorat perșilor[1] — fie în momentul în care aceștia avansau spre nord, pentru a trece Dunărea pe un pod de vase într-un loc mai puțin precizat, fie la întoarcere, după înfrângerea suferită de aceștia în stepa scitică — ceea ce ar presupune că, la fel ca sciții și geții, Istros s-ar fi împotrivit Marelui Rege. Mai probabil însă — date fiind, pe de o parte, colaborarea extrem de plauzibilă între Istros și metropola sa, Milet, sugerată de constanța circuitelor comerciale ponto-ioniene, pe de altă parte, colaborarea din acea perioadă între Milet și perși — Istros îl va fi întâmpinat pașnic pe Darius și, tocmai din această cauză, ar fi putut suporta consecințele răzbunării scitice, fiind distrusă cu acest prilej.

Nu se cunoaște nimic despre vreo anumită implicare a cetăților vest-pontice în răscoala antipersană a Ioniei din 499, alimentată atât de intrigile tiranilor din Milet, cât și, în Grecia continentală, de facțiunea lui Miltiades de la Atena. Se poate însă presupune că, precum acei locuitori din Byzantion și Chalkedon, care s-au refugiat în 493 la Mesembria[2] — adevărați *epoikoi* care au întărit rândurile coloniștilor originari — diferiți greci, de la Milet sau din alte cetăți din Ionia sau din zona Strâmtorilor, își vor fi găsit adăpost în zona pontică, mai îndepărtată și mai puțin cuprinsă de vârtejul evenimentelor. Fapt este că distrugerea Miletului în 494 și operațiunile militare din Hellespont din primele faze ale războaielor medice au scurtcircuitat releele tradiționale dintre Ionia și coasta vest-pontică. Predominanța importurilor atice în bazinul Mării Negre începând de la sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr. este un fapt arheologic bine atestat pe baza tratamentului statistic al datelor oferite de documentele ceramice[3]; în termeni de istorie economică, aceasta nu înseamnă însă nemijlocit că Atena va fi luat locul Miletului în această zonă. Pe de o parte, dezvoltarea atelierelor atice a condus la o reechilibrare a centrelor artizanale în lumea greacă, pe de altă parte, ideea unei concurențe pentru ocuparea de „piețe" este, în condițiile comerțului arhaic, total anacronică. Atena a fost apoi în prima jumătate a

[1] S. Dimitriu, *Événements du Pont Euxin de la fin du VIe siècle av. n. è. reflétés dans l'histoire d'Histria*, în Dacia N.S. 8, 1964, p. 133–144.

[2] N. Ehrhardt, *Die politischen Beziehungen zwischen den griechischen Schwarzmeergründungen und ihren Mutterstadten. Ein Beitrag zur Bedeutung von Kolonialverhältnissen in Griechenland*, în Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica 2, 1987 (IXe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine), p. 92; A. Avram, *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin*..., p. 291.

[3] P. Alexandrescu, *Histria* IV *La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe–IVe s.)*, avec la collaboration de S. Dimitriu et M. Coja, Bucarest-Paris, 1978; J. Bouzek, *Athènes et la mer Noire*, în BCH 113, 1989, p. 249–259; Idem, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Praga, 1990; C. Domăneanțu, *Importuri atice în bazinul Mării Negre în epoca arhaică. Grupul Lydos*, în SCIVA 45, 1994, 2, p. 171–178; P. Dupont, *Amphores archaïques de Grèce propre en mer Noire. État de la question*, în Il Mar Nero 2, 1995–1996, p. 85–98.

secolului al V-lea ea însăși profund implicată în războaiele medice — al căror teatru de operațiuni era prin excelență spațiul egeean —, iar zona pontică nu putea să prezinte în această perioadă vreo prioritate pentru nici unul din beligeranți.

În aceste condiții, evoluția politică a cetăților vest-pontice se va fi desfășurat mai degrabă într-un cadru local. Prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr. este dominată de climatul de concurență între căpeteniile scitice și cele trace. O anumită situație conflictuală între sciți și traci este de presupus în contextul constituirii, în condiții foarte puțin precizate, pe la sau puțin după 480 a.Chr., a Regatului odrys de către regele Teres. Căsătoria uneia din fiicele acestuia cu Ariapeithes, fiu și succesor al lui Idanthyrsos, regele sciților care îl învinseseră în 514–513 pe Darius, este o dovadă de alianță matrimonială în scopuri politice, ceea ce sugerează că, înainte de pecetluirea acestei alianțe, va fi avut loc o înfruntare scito-tracă[1]. Pe de altă parte, succesorul lui Teres, Sitalkes, avea să-și extindă stăpânirea până la Dunăre (Tucidide II, 97, 1: μέχρι Ἴστρου ποταμοῦ), chiar dacă, dată fiind structura statală embrionară a statului odrys, există toate motivele să presupunem că nu era vorba decât de o dominație nominală.

Precum strămoșii lor milesieni în complicatele relații diplomatice cu regii lydieni, apoi cu satrapii perși, aristocrații cetăților grecești din Dobrogea trebuie să fi pendulat cu maleabilitate între aceste rivalități. Nu este exclus ca regii odrysi să fi exercitat un fel de „protectorat" asupra orașelor grecești de pe coastă, care se va fi tradus pentru acestea din urmă prin vărsarea unui tribut și executarea unor prestații, eventual sprijin militar, în suita căpeteniilor trace. Este vorba aici doar de transplantarea teoretică a unui model, altminteri plauzibil, întâlnit atât în Asia Mică, cât și în zona în chestiune, mai târziu, sub dominația anumitor dinaști geți de la Dunărea de Jos; sursele însă nu spun nimic. La fel, este plauzibilă presupunerea că aristocrația din orașele grecești se va fi integrat circuitului arhaic al schimbului de daruri în obiecte de prestigiu, o practică frecventă în lumea tracă (Tucidide II, 97, 4)[2], cum și mai credibilă, de data aceasta sugerată oarecum de surse, este ideea că un rol esențial l-au avut în conturarea diferitelor alianțe căsătoriile princiare. Grație excursului lui Herodot (IV, 80) cu privire la ascensiunea și decăderea lui Skyles, fiul lui Ariapeithes, se știe că mama acestuia era o grecoaică din Istros. Pe fundalul parcimoniei surselor referitoare la această perioadă, o asemenea informație este deosebit de prețioasă: pe de o parte, știut fiind faptul că prima soție a lui Ariapeithes era o prințesă odrysă, fiica lui Teres — un mariaj din care a rezultat Oktamasades, rivalul lui Skyles —, se poate presupune că Istros a căutat, la un moment dat, mai degrabă alianța cu casa regală scitică, probabil în contextul unui nou climat de rivalitate scito-odrysă, pe de altă parte, rezultă evident că regimul de la Istros era unul aristocratic, dominat de clanuri (γένη) deschise către căsătorii regale[3]. O eventuală colaborare dintre Istros și

[1] A. Vulpe, *Autour de la fondation du Royaume Odryse*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire..., p. 76-82.

[2] A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, în StCl 27, 1991, p. 19–30.

[3] P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin*..., p. 105 și urm.

Skyles este apoi sugerată și de „protectoratul" exercitat de acesta din urmă asupra așezării de la Nikonion, o subcolonie a Istrosului, unde regele scit bate monede de bronz în numele său pe la 460–455/0[1]. Pe de altă parte, iconografia acestor monede poartă pecetea influenței ateniene, iar primele emisiuni istriene de argint par să fi adoptat, ele însele, etalonul atic. În aceste condiții, este plauzibil ca încă de timpuriu, în funcție de data acceptată pentru primele emisiuni istriene de argint (vezi mai sus), în zona vest-pontică să se fi manifestat o oarecare influență a alianței maritime constituite sub egida Atenei și cunoscute sub denumirea convențională (și nu întru totul exactă) de Liga de la Delos.

Din nefericire, dincolo de sugestiile furnizate de evidența numismatică, documentația cu privire la prezența — sau influența — Atenei în bazinul Mării Negre este în ansamblu extrem de săracă și cu atât mai lacunară în privința cetăților de pe coasta de vest. Grație unui text târziu (Plutarh, *Pericles* 20), se știe că atenienii au efectuat, sub conducerea lui Pericle, un raid în Marea Neagră, în urma căruia strategul atenian „a dus la îndeplinire toate câte i se cereau de cetățile grecești de acolo". Această expediție, datată după toate probabilitățile în 436 — și nu în jur de 449, cum s-a presupus la un moment dat — s-a soldat, între altele, cu alungarea tiranilor din Sinope și instaurarea unui regim democratic în această cetate sud-pontică. S-a presupus, pornindu-se de la acest caz, că instaurarea regimului democratic la Istros în urma unor lupte interne (Aristotel, *Politica* 1305 b1–12) ar fi beneficiat de un impuls favorabil în urma acestei expediții, atâta vreme cât atenienii favorizau peste tot facțiunile democratice[2]; acest lucru se întemeiază pe ideea că Istros a fost integrată ligii delio-atice, fapt care nu poate fi probat până în prezent. Mai mult decât atât, un document epigrafic relativ recent descoperit (SEG XXXI 701) arată că tiranii alungați de la Sinope au fost primiți cu onoruri la Olbia[3], ceea ce pune sub semnul întrebării și apartenența acestei importante cetăți nord-pontice la ligă. În aceste condiții, efectele expediției lui Pericle trebuie să fi fost mult mai limitate, atenienii preferând, cum o spune și textul precitat, să răspundă mai degrabă unor solicitări locale, variind probabil de la caz la caz, decât să impună un tratament unitar tuturor orașelor grecești din zonă.

Că zona pontică nu era decât parțial integrată ligii delio-atice o sugerează apoi faptul că a fost nevoie peste câțiva ani, în 424, de o nouă expediție a atenienilor în Pont, condusă, de data aceasta, de Lamachos (Tucidide IV, 75), probabil pentru a strânge (cu forța?) tributul. În ajunul acestei expediții, în listele cetăților tributare anexate decretului lui Thoudippos (ATL I A 9 = IG I³ 71, 425/424 a.Chr.) figurează într-o coloană (IV.126 și urm.), din păcate lamentabil conservată, o rubrică rezervată „cetăților din Euxin". [πόλες] ἐκ τõ Εὐ[χσείνο], în care majoritatea numelor cetăților sunt fragmentare. În ceea ce privește cetățile de pe coasta de vest, întregiri sigure pot fi acceptate doar pentru

[1] Ju G. Vinogradov, *Pontische Studien*..., p. 208 și urm.

[2] D M Pippidi, *op cit*, p. 180 și urm

[3] Ju G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 165 și urm.

['Απολ]λονία, și Νικ[όνεον] (sau Νικ[ονία], Νικ[όνιον])[1]. Pentru Istros singura posibilitate teoretică rămâne aceea ca cetatea să fi fost menționată în partea pierdută din respectiva coloană, iar întregirea Τ[όμοι] (r. 160) nu depășește gradul unei simple speculații, atâta vreme cât despre Tomis nu există încă nici un fel de alte știri în epocă, existența atestată arheologic a așezării nefiind suficientă pentru a-i defini statutul. Întrucât, pe baza celor ce decurg din colaborarea mai sus-menționată între Olbia și tiranii alungați de atenieni de la Sinope, nici prezența Olbiei între cetățile tributare nu mai este plauzibilă, este tentant să presupunem în litera O păstrată în r. 162 începutul numelui 'Ο[ργάμε]. Întregirii 'Ο[λβία] i se opune și faptul că cifra, din fericire păstrată, indicând cuantumul tributului (T = un talant) reprezintă jumătate din cei doi talanți (TT) cu care figurează în rândul imediat următor Τύ[ρας]; or, dată fiind diferența dintre cele două cetăți și admițând, lucru testat de analizele de ansamblu consacrate tributurilor atice, că tributul era — cu rare excepții, explicabile fiecare în parte prin alți factori — direct proporțional cu forța economică a cetăților în cauză, este puțin probabil ca Olbia să fi fost taxată cu jumătatea sumei pretinse de la Tyras. Este, așadar, posibilă apartenența Orgamei la liga delio-atică, fie ea și efemeră, ca în cazul tuturor celorlalte comunități din zonă[2].

O întregire discutabilă în aceeași listă este (r. 165) Κα[ρκινῖτις]. Soluția alternativă rămâne Κά[λλατις], atâta vreme cât, admițând întemeierea Callatidei la sfârșitul secolului al VI-lea, dispare orice pericol de anacronism privind menționarea acestei cetăți în anul 425/424 a.Chr.; cu toate acestea, ambele posibilități par a avea șanse egale de a se impune[3]. Nu rămâne, așadar, nici o certitudine cu privire la integrarea vreunei cetăți din Dobrogea în liga delio-atică. Pe de altă parte, prezența în aceeași listă (r. 167) a comunității de la Nikonion, pare să indice că, la un moment dat, aceasta s-a desprins de protectoratul scitic. În acest sens politica ateniană ar putea fi interpretată ca o încercare de lărgire a sferei de influență în Marea Neagră, întemeiată, îndeosebi, pe colaborarea cu acele comunități care căutau protecție din partea Atenei.

Deși înfrântă în războiul peloponeziac (404 a.Chr.), Atena, care avea să se redreseze relativ repede după 394, a rămas principala putere egeeană prezentă în bazinul Mării Negre, fie și numai datorită importanței vitale pe care o aveau pentru aprovizionarea orașului grânele venite din Regatul bosporan[4]. Cadrul politic al acestei prezențe active în Pont l-a constituit după 378/377 cea de a doua ligă maritimă atică, creată la inițiativa Atenei, de data aceasta însă nu sub hegemonia sa, și reunind mai multe cetăți egeene, printre care și Byzantion, care deținea cheile accesului în Marea Neagră. După spusele lui Demosthenes, cel chemat adesea să pledeze în cauze maritime, pe la jumătatea veacului

[1] D.M. Pippidi, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 20 și urm.

[2] A. Avram, Poleis *und Nicht*-Poleis *im Ersten und Zweiten Attischen Seebund*, în Studies in the Ancient Greek *Polis* (edit. Mogens Herman Hansen, Kurt Raaflaub), Historia. Einzelschriften 95, Stuttgart, 1995, p. 191–200.

[3] Idem, ISM III, p. 10 și urm.

[4] D.M. Pippidi, DID I, p. 188 și urm.

al IV-lea două treimi din cerealele consumate anual în Attica erau de proveniență pontică, iar, dintre acestea, jumătate din Regatul bosporan (*In Lept.* 31–35). Scutirile de anumite taxe acordate atenienilor de regii din dinastia spartocidă din Bospor (Demosthenes, *In Phorm.* 36; cf. Pseudo Demosthenes, *In Lacrit.* 50; Licurg, *In Leocr.* 27), recompensați pentru această generozitate de poporul atenian cu onoruri din cele mai nemaiauzite (IG II² 212 = Syll.³ 206), stau mărturie în acest sens. Pe de altă parte, este de presupus că cealaltă jumătate din importurile cerealiere de origine pontică, pentru a relua „statistica" lui Demosthenes, provenea din alte zone relativ prospere din punct de vedere agrar, printre care și Dobrogea. Atena și alte cetăți egeene introduceau, la rândul lor, în Pont, direct sau prin intermediari, vinuri. Pseudo Demosthenes (*In Lacrit.* 35) menționează în această privință vinurile de Peparethos, Cos, Thasos și Mende, toate aceste proveniențe fiind confortabil confirmate arheologic de distribuția amforelor (unele ștampilate) folosite drept conteinere pentru aceste exporturi. În special pentru Thasos s-a constatat că producția sa de vinuri era majoritar orientată spre piețele pontice[1]. Un rol de seamă îl vor fi jucat în întreținerea acestor circuite, alături de armatorii atenieni, și negustorii de origine pontică. Probabil din această categorie făceau parte strămoșii unei familii de istrieni stabiliți ca meteci la Atena, care și-au ridicat la Pireu prin anii '30 ai veacului al IV-lea cel mai somptuos monument funerar cunoscut până acum în Attica (SEG XXIV 258).

Așa cum în Grecia, după mijlocul secolului al IV-lea, relativa supremație ateniană începe să fie amenințată de ascensiunea Macedoniei lui Filip al II-lea, și în zona pontică se poate vorbi de o pătrundere macedoneană după 339, urmată de o stăpânire care va dura, după multe episoade dramatice, până spre 281 a.Chr. Preocupat, înainte de a se exinde spre Grecia, de securizarea frontierei de nord a Macedoniei, la hotarul cu illyrii și cu tracii — o problemă cu adevărat endemică pentru toți regii macedoneni de la origini până în secolul al IV-lea — Filip al II-lea a cucerit, în urma unor campanii victorioase, statul odrys și a pornit a asedia Byzantion (341 a.Chr.), deschizându-și drum spre coloniile grecești de pe litoralul vestic al Mării Negre. Dincolo de scopul principal al acestor expediții, acela de a-și asigura spatele în vederea deplasării teatrului de operațiuni spre sud, Filip al II-lea trebuie să fi avut în vedere și obturarea releelor comerciale care asigurau cereale pentru Atena, un fapt de altfel intuit la vremea sa de Demosthenes, care nu contenea să demaște aceste acțiuni[2].

Riposta nu a venit însă de la Atena, ci — indirect și într-un mod cu totul neașteptat — de la un rege scit din nordul gurilor Dunării, Ateas (Ataias, Atheas). Chiar dacă despre

[1] L. Buzoianu, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, în Pontica 25, 1992, p. 99–165; A. Avram, *Histria* VIII. *Les timbres amphoriques*, 1. *Thasos*, Bucarest-Paris, 1996; Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos* I. *Timbres protothasiens et thasiens anciens*, Athènes-Paris, 1999; Y. Garlan (edit.), *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire, Colloque International organisé à Istanbul, 25–28 mai 1994*, [Aix en-Provence, 1999].

[2] D.M. Pippidi, DID I, p. 195 și urm.; Idem, *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, Bucarest-Paris, 1984, p. 151 și urm.; H. Bengtson, *op. cit.*; B. Isaac, *The Greek Settlement in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden, 1986.

aceste episoade tradițiile antice nu au reținut decât unele amănunte mai degrabă anecdotice, contextul politic poate fi reconstituit cu un grad satisfăcător de precizie. În primul rând, este vorba de recrudescența migrațiilor scitice, un fenomen care, continuat de sarmați, avea să-și pună amprenta asupra devenirii orașelor grecești din Pontul vestic și nordic. Dincolo de cauzele sale interne, preponderent ecologice, după cât se pare, presiunea scitică a fost favorizată la gurile Dunării de vidul de autoritate creat de dispariția Regatului odrys. În al doilea rând, trebuie ținut cont că, judecând după datele arheologice, în secolul al IV-lea lumea getică de la gurile Dunării a înregistrat progrese remarcabile. O formațiune statală este pusă în evidență în nordul Dobrogei de somptuosul mormânt princiar de la Agighiol și de noua fază a centrului fortificat de la Beidaud (jud. Tulcea). Între obiectele de preț din inventarul mormântului de la Agighiol s-au găsit unele inscripționate Κότυος ἐγ Βέου, iar aceleași inscripții au reapărut pe unele obiecte din tezaurul descoperit ulterior în nord-vestul Bulgariei, în aria de locuire a triballilor, la Rogozen. Date fiind informațiile literare referitoare la schimbul de daruri practicat de aristocrația tracă (Tucidide II, 97, 3–4; Xenofon, *Anabasis* VII, 3, 26–28), circulația acestor *status-symbols* prin mai multe mâini și integrarea formațiunilor getice din Dobrogea în acest circuit dovedesc că, fie și sub o formă nominală, autoritatea statului odrys se extindea până la gurile Dunării. Cu un hinterland relativ asigurat de supușii statului odrys și cu o fațadă maritimă orientată spre Atena și lumea egeeană, orașele grecești de pe coastă beneficiau de condițiile necesare pentru a-și desfășura activitățile cotidiene.

Or, tocmai acest echilibru a fost rupt de invazia sciților — nu o razie obișnuită, ci acțiunea coerentă a unui regat scitic unificat — și de disoluția statului odrys. În aceste condiții — și aici intervine a treia componentă a noului eșichier politic — este posibil ca Filip al II-lea, un excelent diplomat dublat de un militar de excepție, să fi intervenit prin intrigi bine plasate, așa cum a făcut-o peste tot, din Epir și până la Atena, pentru a fi solicitat să intervină în conflict. Conform tradiției transmise de Pompeius Trogus (Iustinus IX, 2), un paradinast local anonim, desemnat ca *rex Histrianorum* (ceea ce presupune un „rege" de pe cursul inferior al Dunării–Istros), s-a opus în 339 sciților lui Ateas. Este tentant să vedem în acest *rex Histrianorum* un prinț din clasa celui înmormântat la Agighiol sau a celor atestați mai târziu de inscripții (Zalmodegikos sau Rhemaxos; vezi mai jos) care, în momentul coborârii lui Ateas peste Dunăre, făcea jocul suveranilor săi odrysi, adversari tradiționali ai sciților. Acest mod de a vedea lucrurile ar explica faptul, menționat explicit de Trogus Pompeius (Iustinus IX, 2, 1), că Ateas a solicitat, prin intermediul Apolloniei, ajutor de la Filip al II-lea (*auxilium a Philippo per Apollonienses petit*). În ce măsură, alături de Apollonia, vor fi fost implicate și alte cetăți grecești de pe coasta vestică a Pontului nu se poate ști, măcar că este de presupus că și acestea, avertizate de ascensiunea Macedoniei și de asediul în curs al Bizanțului, au fost favorabile intervenției lui Filip al II-lea.

După moartea neașteptată a „regelui istrienilor", Ateas a renunțat însă la solicitarea adresată lui Filip, fapt neacceptat de regele macedonean, astfel că s-a ajuns la un conflict deschis în urma căruia sciții au fost înfrânți (Iustinus IX, 2, 14–15), iar Ateas și-a găsit

moartea pe câmpul de luptă (Lucian, *Makrobioi* 10, citându-l pe Demetrios din Callatis)[1]. Nici o sursă nu pomenește despre regimul impus de Filip cetăților grecești, însă este de presupus, judecând după evenimentele care aveau să urmeze, că încă de acum ele au fost silite să accepte garnizoane macedonene și să plătească diferite taxe; toate acestea însă, oricum, într-un climat de relativă toleranță, atâta vreme cât în nici unul dintre orașele care băteau deja monedă nu se constată vreo întrerupere a emisiunilor monetare. Mai târziu, în 335 a.Chr., expediția condusă de fiul și urmașul lui Filip al II-lea, Alexandru cel Mare, împotriva triballilor, marcată și de efemera trecere a Dunării și confruntarea cu geții (Arian, *Anabasis* I, 3, 1–4, 5), trebuie să fi avut mai degrabă caracterul unei demonstrații de forță — triballii îl atacaseră, de altfel, pe Filip al II-lea după ce acesta îl înfrânsese pe Ateas și îl deposedaseră de prada făcută (Iustinus IX, 3, 1–3) — decât scopul de a lărgi peste fluviu hotarele stăpânirii macedonene[2]. În sfârșit, în 331 (și nu în 326, cum s-a susținut uneori, atâta vreme cât sincronismele cu alte evenimente mai bine ancorate în timp din relatarea transmisă de Iustinus XII, 1, 4–5 sunt edificatoare; vezi și Macrobius, *Saturnalia* I, 11, 3, și, cu unele inexactități, Iustinus XXXVII, 3, 2; Curtius Rufus X, 1, 44) strategul lui Alexandru cel Mare, Zopyrion, a riscat o expediție împotriva sciților de dincolo de fluviu, ajungând să asedieze, fără succes, chiar și Olbia[3]. Aventura s-a încheiat însă dezastruos, cu atât mai mult cu cât, pe drumul de retragere, oastea lui Zopyrion a fost nimicită de geți, iar comandantul ei a pierit în luptă. Deși s-a încercat să se vadă în această campanie o expresie a unui plan al lui Alexandru cel Mare de a uni pe uscat, de-a lungul coastei nord-pontice, noile sale cuceriri din Bactria cu teritoriul de la Dunărea de Jos, încercarea lui Zopyrion pare să nu depășească nivelul unei întreprinderi locale, fie că aceasta s-a făcut cu știrea lui Alexandru — iar atunci ea s-ar înscrie în seria, deja conturată de episoadele din 339 și 335, de demonstrații de forță menite să stabilizeze zona de influență macedoneană pe linia Dunării —, fie că, așa cum insinuează unii autori, ea ar fi fost urmarea inițiativei nechibzuite a lui Zopyrion. Dat fiind momentul expediției, de un plan de mai mare anvergură al lui Alexandru nu putea fi vorba în 331, atunci când cuceritorul era încă departe de a fi ajuns în Bactria (vezi un alt punct de vedere în cap. V, 1).

[1] D.M. Pippidi, *Parerga*, p. 153 și urm., D.B. Šelov, *Car' Atej*, în Numizmatika i sfragistika 2, 1965, p. 16–40; P. Alexandrescu, *Ataias*...; Vl. Iliescu, *Le problème des rapports scytho-byzantins au IVe s. av. n. è. (Clem. Strom. V, 5, p. 240)*, în Historia 20, 1971, p. 172–185; Idem, *Die außenpolitische Krise der hellenischen Poleis Klein-Scythiens im 4. Jh. v.u.Z.*, în Hellenische Poleis. Krise–Wandlung–Wirkung II (edit. Elisabeth Charlotte Welskopf), Berlin, 1974, p. 664–681; Idem, *Agrarische Verhältnisse in Klein-Scythien im 4. Jh. v. Chr.*, în Klio 64, 1982, p. 75–82, cu puncte de vedere diferite.

[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 157.

[3] Puncte de vedere foarte diferite între ele despre această campanie la D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 158; A. Suceveanu, *O ipoteză despre Zopyrion*, în SCIV 17, 1966, 4, p. 635–644; Vl. Iliescu, *Campania strategului Zopyrion la Dunărea de jos*, în Pontica 4, 1971, p. 57–73; Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien* ..., p. 276 și urm.

Fapt este că episodul expediției lui Zopyrion confirmă un climat de ostilitate macedo-getă și macedo-scitică, care se va menține în deceniile următoare, și anunță, pe de altă parte, un conflict între stăpânii macedoneni și cetățile grecești de pe coastă; grăitoare în această privință sunt distrugerea atestată arheologic a așezării de la Nikónion — care va fi reîntemeiată la începutul secolului al III-lea a.Chr. — și asedierea Olbiei de către Zopyrion[1]. Prin urmare, este de presupus că în mediile grecești din cetățile de pe coastă se va fi născut încă din această perioadă ideea unei revolte antimacedonene, alimentate probabil și de aparența șubrezeniei acestei stăpâniri în zonă, absolut neglijată în favoarea teatrului mult mai important de operațiuni din Orient. Măcar că, sub titlu individual, orașele grecești au furnizat mercenari armatei lui Alexandru, precum acel callatian menționat de Arian (*Anabasis* VI, 23, 5), atitudinea acestor cetăți trebuie să fi fost, ca și în cazul sciților și al geților sau triballilor, ostilă macedonenilor, iar aceasta, foarte probabil, în primul rând, din cauza fiscalității excesive și a prezenței garnizoanelor (cf. Diodor XIX, 73, 1: φρουρά, „trupă de pază").

Ocazia unei revolte deschise s-a ivit după moartea lui Alexandru cel Mare (323 a.Chr.) și trecerea Dobrogei în zona de influență a stăpânitorului Traciei, Lysimach[2]. Atât venalitatea diadohului, cât și atitudinea sa, după toate aparențele, foarte puțin favorabilă autonomiei cetăților grecești — total opusă celei a adversarului său de moarte, Antigonos Monophthalmos, cel care, din motive evident propagandistice, proclamase încă din 315 autonomia și libertatea orașelor grecești de pretutindeni și căruia îi plăcea să se erijeze în campion al acestei idei (cf. OGIS 5 și 6)[3] — au provocat o revoltă a cetăților vest-pontice izbucnită, la inițiativa Callatidei, în 313 a.Chr. Susținută viguros de traci și de sciți, izbucnirea acestei revolte pare să fi fost încurajată de Antigonos Monophthalmos, despre care se știe că, în timpul ostilităților, avea să trimită o escadră comandată de Lykon în sprijinul callatienilor asediați (Diodor XIX, 73, 6). Legătura lui Antigonos cu insurgenții se va fi realizat, eventual, prin mijlocirea Miletului, cetate aliată cu Antigonos, care putea face uz în regiunea vest-pontică de autoritatea sa morală de metropolă a celor mai multe dintre coloniile de acolo. În sprijinul acestei ipoteze mai mult decât plauzibile s-a evocat faptul, care nu pare deloc întâmplător, că la numai câțiva ani de la aceste evenimente Miletul avea să reînnoade formal legăturile cu cele mai importante din coloniile sale, Olbia și Istros, prin practica devenită din ce în ce mai frecventă în epocă a tratatelor de *isopolitia* (Syll.^{3} 286, respectiv ISM I 62)[4].

[1] N.M. Sekerskaja, *Nikonion*, în North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies (edit. Gocha R. Tsetskhladze), Leiden-Boston-Köln, 2001, p. 67–90; Ju.G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 323 și urm.

[2] D.M. Pippidi, DID I, p. 216 și urm.; H.S. Lund, *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*, London-New York, 1992, p. 33 și urm.; C. Franco, *Il regno di Lisimaco. Strutture amministrative e rapporti con le città*, Pisa, 1993, p. 21 și urm.

[3] É. Will, *Histoire politique du monde hellénistique* I, Nancy, 1979, p. 61 și urm.; R. A. Billows, *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, Berkeley-Los Angeles, 1990, p. 132 și urm.

[4] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 217; A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, ed. a II-a, Chicago, 1983.

Conform relatării lui Diodor din Sicilia (XIX, 73, 2–7), cetatea Callatis, lidera revoltei, a trebuit să suporte un asediu din partea lui Lysimach, ceea ce pare să indice faptul că Istros și ceilalți aliați fuseseră anihilați încă din 313. Ridicat, probabil, pentru scurt timp în 311, în contextul încheierii unei păci între diadohi care recunoștea, între altele, libertatea cetăților grecești, asediul avea să fie reluat, probabil pe la 309 (Diodor XX, 25, 1), iar orașul cucerit câțiva ani mai târziu (307 a.Chr.?)[1]. Declanșarea acestei a doua faze a conflictului nu a fost, se pare, străină de o intrigă a celuilalt redutabil adversar al lui Lysimach, Ptolemaios, viitorul rege al Egiptului (Ptolemaios I Soter). Aliații grecilor, sciții și tracii „din preajmă" (τῶν τε Θρᾳκῶν καὶ Σκυθῶν τοὺς ὁμοροῦντας), fuseseră și ei înfrânți încă din prima fază a ostilităților; sciții au fost obligați în mare parte să se refugieze peste Dunăre (Diodor XIX, 73, 4–5), cu excepția unor enclave care s-au instalat durabil în zona cuprinsă între Callatis și Odessos, acolo unde sursele mai târzii vor menționa fortificații ale „sciților plugari" și chiar nume de „regi" ai acestora (vezi mai sus). Cât despre callatieni, se știe că 1 000 din aceștia s-au refugiat în Regatul bosporan, unde au fost bine primiți de regele Eumelos, care i-a colonizat probabil în calitate de cleruhi (Diodor XX, 25, 1)[2].

Dominația lui Lysimach asupra orașelor vest-pontice (Diodor XX, 112, 2) s-a prelungit, după toate aparențele, până la moartea diadohului (281 a.Chr.), devenit între timp rege (în 305), măcar că nici una din surse nu indică concret modul în care s-a exercitat această stăpânire. În schimb, ostilitatea geto-macedoneană a rămas cronică, atingând uneori formele unei lupte deschise. Mărturie în acest sens stau expedițiile purtate de Lysimach împotriva regelui Dromichaites[3], evident get, judecând după zona de desfășurare a ostilităților, deși Diodor, sursa de căpetenie, îl numește trac — lăsând doar o singură dată să se înțeleagă că era get —, iar Polibiu odrys. Aceste campanii sunt datate cu aproximație, în funcție de diferite sincronisme, pe la 300, respectiv 292 a.Chr. (Diodor XXI, 11-12; Polybius, fr. 102; Strabon VII, 3, 8 și 14; Iustinus XVI, 1, 19; Plutarh, *Demetrios* 39 și 52; Polyaenus, *Stratagemata* VII, 25; Memnon, FGrHist III B 434 F 5; Pausanias I, 9, 7). Departe de a fi niște aventuri nesăbuite — atunci când îl critică pe Lysimach, autorii antici au în vedere exclusiv erorile strategice ale regelui, nu inițiativa în sine — aceste expediții par să se înscrie în tradiția campaniilor de descurajare de tipul celor organizate de Filip al II-lea și Alexandru cel Mare; unele surse menționează, de altfel, că Lysimach fusese literalmente nevoit să pornească asemenea expediții. Este de presupus că, profitând de faptul că Lysimach era încolțit din toate părțile în complicatul context al luptelor dintre regii elenistici, Dromichaites fusese acela care provocase conflictul; continuând raționamentul, este mai mult decât plauzibil că, la fel ca efemerul *rex Histrianorum* de

[1] H.S. Lund, *op. cit.*; C. Franco, *op. cit.*; A. Avram, ISM III, p. 24.
[2] A. Avram, *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*..., p. 104.
[3] D.M. Pippidi, *Parerga*, p. 160 și urm.; K. Jordanov, *The Getae against Lysimachus*, în BHR 18, 1990, 1, p. 39–51.

odinioară sau ca Rhemaxos de mai târziu, acel rege din stânga Dunării care va percepe tribut de la Istros (ISM I 15), Dromichaites încercase să impună propriul „protectorat" asupra orașelor grecești de pe coastă, or, tocmai acest lucru a dus la riposta lui Lysimach.

La rândul lor, este limpede că cetățile grecești, fără să-și facă iluzii în privința vreunui Antigonos sau Ptolemaios, încercaseră prin diferite metode să se apere de vicisitudinile sorții, fie încheind alianțe formale între ele — Diodor (XIX, 73, 2) vorbește de o συμμαχία în 313, ceea ce constituie prima mărturie despre o poziție comună a cetăților vest-pontice, iar despre alianța cu sciții și tracii ca fiind întemeiată pe „învoieli" (κατὰ τὰς συνθήκας: XIX, 73, 4) —, fie adresându-se regilor bosporani, socotiți, probabil, destul de puternici pentru a fi eficienți și destul de maleabili pentru ca protecția exercitată de ei să nu fie împovărătoare. Ajutorul acordat de Eumelos refugiaților callatieni, alături de alte „binefaceri" ale acestuia (Diodor XX, 25, 1), i-a îndemnat pe unii istorici moderni să întrezărească aici o formă embrionară a unei politici de „unificare" a lumii pontice, așa cum, pentru prima oară, avea să realizeze mai târziu Mithridates al VI-lea Eupator[1].

Disoluția puterii macedonene la Dunărea de Jos a fost cauzată nu atât de moartea bătrânului Lysimach în 281 a.Chr., cât de efemerul, dar spectaculosul episod al invaziei celtice în Dobrogea, urmat de constituirea, undeva în Tracia, a regatului de la Tylis. De acum înainte, până în epoca lui Mithridates, zona de vest a Pontului Euxin nu va mai constitui deloc sau, în cel mai bun caz, va fi doar un obiect periferic de interes pentru regii elenistici, fie ei din Macedonia, Regatul seleucid sau Egiptul ptolemaic (despre politica macedoneană la Dunărea de Jos și istoria geților, vezi și cap. V, 1).

Este foarte posibil ca, pe fondul concurenței dintre cele trei regate, regiunea vest-pontică să fi reprezentat, până spre mijlocul veacului al III-lea, un subiect secundar al conflictelor desfășurate preponderent în Asia Mică, în Siria sau în bazinul egeean, atâta vreme cât, la un moment dat, se pare că regii seleucizi, mai cu seamă Antiochos al II-lea Theos, au încercat să-și impună, printr-o rețea de alianțe, influența asupra coastei occidentale a Mării Negre. Având a face față nu numai conflictelor cu ceilalți regi, dar și ostilității unei ligi (συμμαχία) — destul de slab cunoscute prin informații directe și numite convențional „liga nordului" (nordul raportat geografic la Regatul seleucid!) — constituite din orașe din Pontul sudic (Heracleea Pontica, Byzantion, Chalkedon și altele), Antiochos al II-lea va fi căutat să contraatace printr-o apropiere de orașele de pe coasta de vest. Modul în care a funcționat și s-a sfârșit această alianță poate fi parțial pus în evidență de analiza unui grup de documente disparate (literare și epigrafice) referitoare la un conflict desfășurat chiar pe litoralul dobrogean.

Este vorba de un război având ca obiect *emporion* Tomis (περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου), relatat succint de Memnon (FGrHist III B 434 F 13 [21]), care nu face altceva decât să rezume o scriere cu caracter monografic despre Heracleea Pontica (Περὶ Ἡρακλείας) a istoricului heracleot Nymphis. La rândul său, scrierea lui Memnon nu s-a păstrat decât grație rezumatelor compilate în evul mediu de patriarhul bizantin Photios,

[1] Discuție la Ju.G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 38 și urm.

astfel că, în fața unei tradiții conservate într-un mod atât de nefericit, nu este de mirare că nici cronologia, nici circumstanțele evenimentelor narate nu sunt bine cunoscute. Din ceea ce s-a păstrat se poate reține că războiul a fost purtat de Callatis, având de partea sa Istros, împotriva Bizanțului și că, în ciuda intervenției diplomatice a Heracleei (metropolă a Callatidei, dar în același timp aliată cu Byzantion în cadrul „ligii nordului“), luptele au continuat, încheindu-se cu înfrângerea Callatidei, care nu și-ar mai fi revenit niciodată dintr-o asemenea nenorocire. Din punct de vedere cronologic, judecând după unele concordanțe care se pot stabili în succesiunea evenimentelor evocate de fragmentele păstrate din cronica lui Memnon, data cea mai probabilă pentru acest conflict s-ar restrânge la anii 256/255–253 a.Chr.

Caracterul lacunar al relatării este suplinit parțial de informațiile oferite de unele inscripții, precum un decret de la Apollonia (IGB I^2 388), care, menționând o campanie a lui Antiochos al II-lea împotriva neamului tracic al astilor, reabilitează un pasaj considerat suspect din colecția de istorioare a lui Polyainos (*Stratagemata* IV, 16) cu privire la campania acestui rege în Tracia. În aceste condiții, este posibil ca asediul Bizanțului de către același Antiochos (Memnon, F 15 [23]) să fi constituit un episod al aceleiași campanii. Mai mult decât atât, aceeași inscripție menționează o alianță (ἐπιμαχία) între Callatis și Apollonia, iar un ajutor dat, la rândul lor, de apolloniați callatienilor reiese dintr-un decret de la Callatis (ISM III 7). Pe de altă parte, o alianță între Istros și Apollonia rezultă dintr-o inscripție de la începutul secolului al III-lea a.Chr. (ISM I 112), o relație între cele două cetăți care se va menține și mai târziu, în alte împrejurări tulburi (ISM I 30, cu întregirile din Bull. ép. 1984, 268, și mai ales ISM I 64 = IGB I^2 388 bis), astfel încât, din aproape în aproape, se conturează o triplă alianță Apollonia–Callatis–Istros, sprijinită de seleucidul Antiochos al II-lea. Unele inscripții referitoare la operațiuni de eliberare a unor captivi la Tomis (ISM I 4, de apropiat de ISM I 16, ambele fragmente nefiind, în fapt, decât părți ale aceluiași decret)[1] sau în alte locuri neprecizate (ISM I 24; ISM III 106) par să se refere la aceleași evenimente.

Asediul Bizanțului de către Antiochos — ridicat, se spune, în urma intervenției a 40 de triere trimise de Heracleea Pontica (Memnon, F 15 [23]) — ar deveni, în aceste condiții, un episod al aceluiași conflict de mai mare anvergură: aliat cu orașele vest-pontice împotriva „ligii nordului“ (Byzantion, Heracleea și altele), Antiochos asedia Byzantion pentru a-i ajuta pe apolloniați, callatieni și istrieni. Mai mult decât atât, în măsura în care regele Egiptului, Ptolemaios al II-lea Philadelphos, dușman al lui Antiochos al II-lea, a fost divinizat la Byzantion (Dionysios din Bizanț, GGM II, p. 34) și a acordat donații Heracleei, poate și altor orașe din Pontul meridional (Memnon, F 17 [25])[2], iar nava-amiral a flotei egiptene, *Isis*, era prezentă la acea dată în apele Mării Negre, așa cum o demonstrează excepționalul document iconografic de curând descoperit care este fresca de la Nymphaion, este aproape sigur că, alături de heracleoți, un rol în despresurarea Bizanțului îl va fi jucat și Ptolemaios. În același context s-ar integra atunci și ambasada trimisă de regele Bosporului, Pairisades

[1] A. Avram, *Autour de quelques décrets d'Istros*, în Pontica 33–34, 2000–2001, p. 339–344.

[2] Idem, *Sur la date de la divinisation de Ptolémée II Philadelphe à Byzance*, în Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (edit. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac), Cluj-Napoca, 2004, p. 828–833.

al II-lea, la curtea lui Ptolemaios al II-lea (papirul PLond 7, 1973, datat puțin înainte de 21 septembrie 254 a.Chr.), ceea ce confirmă angajamentul pontic al regelui Egiptului.

În urma analizei tuturor acestor surse s-ar putea reconstitui o cronologie aproximativă a evenimentelor. Războiul pentru *emporion* Tomis ar fi început pe la 256–255; în 255 Antiochos ar fi purtat campania în Tracia contra astilor (IGB I^2 388; Polyaenus, *Stratagemata* IV, 16) și ar fi asediat Byzantion (Memnon, F 15 [23]), iar după intervenția decisivă a lui Ptolemaios al II-lea împotriva lui Antiochos (un teatru secundar de operațiuni în cadrul celui „de al doilea război sirian“) și pătrunderea flotei sale în Marea Neagră, până în Crimeea, în 254, pacea încheiată între Antiochos și Ptolemaios în 253 trebuie să fi marcat și sfârșitul conflictului local cu privire la Tomis. Neclar rămâne eventualul rol jucat de Antigonos Gonatas, regele Macedoniei, în desfășurarea ostilităților vest-pontice[1].

O anumită influență politică ptolemaică în bazinul Mării Negre nu poate fi negată în urma unei astfel de desfășurări a evenimentelor, la fel cum apare sigur că seleucizii au pierdut definitiv orice contact cu regiunea occidentală a Pontului Euxin. Probabil că într-un asemenea context s-au găsit condiții favorabile de dezvoltare a unor circuite comerciale egipto-egeo-pontice, întreținute mai ales de flota rhodiană. Oricum, de vreo autoritate ptolemaică în zonă nu poate fi vorba, iar după sfârșitul secolului al III-lea, când începe o decădere ireversibilă a Egiptului ptolemaic, este cert că dispar și ultimele urme ale acestei influențe.

Prin urmare, cetățile vest-pontice se văd acum, pentru prima oară de la perși încoace, excluse din sfera de interes a marilor puteri, concentrate exclusiv în bazinul mediteranean. Acest lucru explică într-un mod satisfăcător atât absența aproape totală a acestor orașe de la evenimentele mai însemnate ale istoriei elenistice în secolele III–II a.Chr., cât și discreția surselor antice, în general foarte lacunare și care rețin prin excelență evenimențialul politic. Altminteri, legăturile continuă pe toate planurile cu lumea mediteraneană. Fenomenul mercenariatului, tipic pentru epoca elenistică, se răsfrânge și asupra orașelor grecești din Dobrogea. În Egiptul ptolemaic (Thebais) sunt atestați bunăoară mercenari originari din Istros (Μοσχιάδης Ἰστριανός) și Tomis (Μελάνιππος Τωμίτης *[sic]*)[2]. Circulația și sfera de interes a activităților desfășurate de alți cetățeni ai coloniilor grecești din Dobrogea pot fi apoi urmărite pe baza decretelor care le acordă acestora calitatea de proxeni pentru diferite servicii aduse (vezi mai sus) și, în mai mică măsură, pe baza altor inscripții. Nu mai puțin semnificative, chiar dacă sumare, sunt datele referitoare la locuitori ai Pontului stâng plecați la studii în marile centre culturale ale lumii elenistice, mai ales la Alexandria, unii dintre ei stabiliți acolo, precum filosoful Herakleides Lembos, cel care avea să dețină și dregătorii importante la curtea Ptolemeilor[3].

[1] Discuție amplă cu privire la toate aceste evenimente la A. Avram, *Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphe et la mer Noire*, în Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, juillet décembre 2003, p. 1181–1213. Pentru o altă părere: L. Ruscu, *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002, p. 155 și urm.

[2] L. Ruscu, *op. cit.*

[3] D.M. Pippidi, DID I, p. 244; A. Avram, ISM III, p. 117; M. Firicel, *op. cit.*

Comerțul epocii elenistice în zona Mării Negre este descris succint de Polibiu într-un pasaj (IV, 38, 4–5) din care aflăm că din Pont se aduceau vite și sclavi „din belșug și socotiți de toți ca extrem de utili" (δαψιλέστατον καὶ χρησιμώτατον ὁμολογουμένως), apoi miere, ceară, pește sărat, iar în schimb, din zona egeeană se introduceau în Pont uleiuri și tot soiul de vinuri. Pe de altă parte, grâul era când exportat, când importat de locuitorii ținuturilor pontice. Exceptând noutatea „echilibrării" în privința cerealelor — în epoca lui Demosthenes regiunile pontice erau, prin excelență, „grânarul" Atenei —, imaginea este oarecum concordantă cu ceea ce oferiseră crâmpeiele de informații cu privire la perioadele anterioare. Pentru exporturile din zona egeeană se adaugă o seamă de mărturii arheologice din cele mai diverse. Datele cele mai consistente privesc ambalajele amforice cu ajutorul cărora se transportau vinurile (Thasos, mai târziu în special Rhodos, dar și Paros, Cos etc.), la care se adaugă cele din alte centre pontice, Sinope, Heracleea și Chersonesos[1]. Există apoi dovezi pentru importuri ceramice de lux din zone ale Greciei continentale, insulare sau microasiatice, ba chiar și din Egiptul ptolemaic (mai ales vasele de faianță)[2].

Comerțul cu sclavi trebuie să fi fost mult mai vechi, chiar dacă știrile explicite lipsesc. Dacă în privința numelor Δᾶος sau Γέτα (cf. Menander, *Georgos*, v. 31; Strabon VII, 3, 12), frecvente în Attica și mai ales pentru sclavi, atribuirea lor etnică („dacul", respectiv „getul") nu este decât o explicație folclorică antică mai târzie — de ajuns să remarcăm că dacii nu sunt menționați de izvoarele literare până în epoca elenistică târzie, în vreme ce numele Δᾶος, de origine frigiană, este foarte frecvent mult mai devreme, mai ales în Asia Mică — comerțul cu sclavi de origine tracă poate fi indirect apreciat, pornindu-se de la numărul extrem de mare de sclavi care poartă numele convențional de Θρᾷξ, atestați cu precădere în Attica. Herodot furnizează, de altfel, știrea (V, 6) că tracii obișnuiau să-și vândă copiii străinilor[3]. Pe de altă parte, este cert că majoritatea sclavilor traci erau distribuiți spre târgurile egeene pe alte căi decât prin intermediul cetăților vest-pontice. În mai mică măsură însă se poate admite că și acestea erau implicate în acest negoț profitabil. Astfel, la Rheneia (lângă Delos), printre mai mulți sclavi proveniți din regiunea pontică, există doi „istrieni", Ἰστριανοί, o denumire care nu poate să indice decât locul (Istros) pe unde respectivii sclavi (indigeni) au fost tranzitați spre marile târguri de sclavi din zona egeeană; de altfel, unul din ei poartă un nume tipic tracic, Βίθυς[4]. Tot sclave indigene vândute mai întâi la Istros, înainte ca soarta să le poarte pe alte meleaguri, trebuie să fi fost și acele „istriene" atestate de inscripții la Cos (*The Inscriptions of Cos*, Oxford, 1891, nr. 364) sau la Rhodos (*Ἀνέκδοτες ἐπιγραφές Ρόδου* II, Atena, 1989, nr. 42).

[1] L. Buzoianu, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, în Pontica 25, 1992, p. 99-165; A. Avram, *Histria* VIII. *Les timbres amphoriques* 1. *Thasos*...; N. Conovici, *Histria VIII. Les timbres amphoriques* 2. *Sinope*, Bucarest Paris, 1998; Y. Garlan (edit.), *op. cit.*

[2] P. Alexandrescu, *Un vase ptolémaïque en faïence d'Istros*, în Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift fur Nikolaus Himmelmann, Mainz, 1989 (Bonner Jahrbücher, Beiheft 47, edit. H. U. Cain, H. Gabelmann, D. Salzmann), p. 305-309.

[3] A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten*..., p. 29.

[4] D.M. Pippidi, *Studii de istorie și epigrafie*..., p. 32 și urm.

Schimbarea remarcată mai sus în raport cu perioadele anterioare în ceea ce privește comerțul cu cereale are o explicație foarte simplă, invocată de savanți de-a lungul timpului pe baza unor documente epigrafice din cele mai concludente. Teritoriile cetăților grecești au continuat să producă recolte îndestulătoare, numai că, în condițiile lipsei unei protecții eficiente, acestea erau în mod frecvent confiscate în urma unor raiduri de indigenii din preajmă, fie ei sciți, geți, traci, mai târziu celți, sarmați sau bastarni. Modelul tipic este descris de Polibiu (IV, 45) cu referire la Byzantion, aflat sub presiunea tracilor din preajmă: moșia cetății (χώρα) era permanent jefuită de traci și chiar atunci când se întâmpla ca unii din aceștia să fie înfrânți, apăreau mereu alții, iar dacă se încheiau tratate (συνθῆκαι) cu vreuna din căpetenii, Byzantion acceptând să plătească tribut (φόρος), apăreau de cinci ori pe-atâta alți dușmani. Și mai rău a ajuns să o ducă Byzantion sub „protectorii" celți, cei care își aveau reședința la Tylis (Polybios IV, 46); aceștia din urmă primeau „daruri" (δῶρα) pentru a cruța teritoriul rural de incursiuni, tributul plătit de Byzantion ajungând la 80 de talanți. Aceleași incursiuni ale tracilor, de data aceasta pe malul european al Propontidei, sunt evocate de un decret de la Sestos de la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. (OGIS 339), în vreme ce „protecția" acordată de căpetenii ale sciților sau ale altor neamuri seminomade din stepele nord-pontice, condiționată de vărsarea unor tributuri numite eufemistic „daruri", este bine pusă în evidență de un decret de la Olbia din a doua jumătate a secolului al III-lea a.Chr. (Syll.[3] 495 = IOSPE I[2] 32)[1].

Coloniile grecești din Dobrogea nu fac excepție de la această regulă generală. Pe lângă mai multe documente care evocă situații de criză puse pe seama recoltelor slabe (ἀφορία), necesitând luarea de măsuri excepționale pentru achiziționarea de grâne din import — la asemenea situații se va fi referit Polibiu atunci când scria că uneori cei din Pont sunt cei care cumpără grâu — și distribuirea rațională a acestora (σιτωνία)[2], trecând apoi peste alte inscripții al căror text sugerează înfruntări militare și vremuri vitrege, dar nu precizează natura acestora (de exemplu, la Callatis, ISM III 3 sau IGB I[2] 316, apoi la Istros, ISM I 12 și 18, sau la Tomis, ISM II 2), rețin atenția mai ales trei excepționale documente de la Istros, un decret din secolul al III-lea de cinstire a unor ambasadori trimiși la dinastul Zalmodegikos (ISM I 8) și două decrete de la sfârșitul aceluiași veac referitoare la atacurile barbarilor asupra teritoriului rural al cetății (ISM I 15 și o inscripție „călătoare", refolosită în necropola medievală de la Pliska, din Bulgaria, acolo unde a și fost descoperită și editată de curând[3]). Din aceste documente reiese cu claritate care erau raporturile cetății cu geții sau alte neamuri tracice din preajmă. Protectoratul exercitat

[1] D.M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962; Idem, *Scythica Minora*..., p. 31 și urm.; I.I. Russu, *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Histria în sec. III–II î.e.n.*, în Apulum 6, 1967, p. 123-144.

[2] A. Ștefan, *Die Getreide-Krisen in den Städten an den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxeinos in der hellenistischen Zeit*, în Hellenische Poleis. Krise – Wandlung – Wirkung II (edit. Elisabeth Charlotte Welskopf), Berlin, 1974, p. 648–663.

[3] A. Milčev, *Nadpis na gràcki ezik ot Pliska*, în Jubilaeus V. Sbornik v čest na prof. Margarita Tačeva (edit. K. Bošnakov, D. Boteva). Sofia, 2002, p. 280–284.

de dinaștii barbari presupunea uneori obligații penibile. Zalmodegikos, un dinast get din Dobrogea, reclama, de exemplu, ostatici și dispunea după bunul plac de veniturile cetății, din moment ce solii trimiși la acesta sunt lăudați în decret pentru că „l-au convins să redea veniturile poporului" (ISM I 8: τὰς προσόδου[ς] συνέπεισαν ἀποδοῦνα[ι α]ὐτὸν τῶι δήμωι). La rândul său, Rhemaxos, alt dinast, de data aceasta din stânga Dunării, solicitat în calitate de protector să intervină împotriva atacurilor tracilor conduși de Zoltes — care jefuiau periodic ogoarele istrienilor, la fel ca tracii de la Byzantion în pasajul amintit din Polibiu — s-a mulțumit, într-o primă fază, să trimită soli pentru a reclama tributul; abia mai târziu a acceptat să intervină armat în favoarea cetății (ISM I 15). În urma atacurilor barbarilor — traci în cazul inscripției ISM I 15; skiri germanici în cazul decretului descoperit la Pliska — teritoriul era răscumpărat cu bani grei (sume de ordinul sutelor de stateri de aur). Meritul titularilor decretelor în cauză — Agathokles, fiul lui Antiphilos, respectiv Meniskos, fiul lui Theodoros — era acela de a-i fi „convins" pe comandanții barbari să se retragă, o altă expresie eufemistică, tipică limbajului decretelor elenistice, menită să oculteze realitatea lipsită de glorie că cetatea își răscumpăra cu bani propria recoltă. Aceleași inscripții menționează existența unor acorduri și învoieli încheiate cu dinaștii locali (cf. ISM I 15, r. 36 și 40), de cele mai multe ori nerespectate de aceștia[1].

Un argument suplimentar pentru a acredita ideea că situațiile zugrăvite de asemenea documente erau departe de a fi excepționale este furnizat de evidența numismatică. S-a constatat, de exemplu, că staterii de aur de tip Alexandru cel Mare și Lysimach s-au descoperit în cantități remarcabile în așezări getice din secolele III–II din stânga Dunării, mai ales în Moldova sudică și centrală. Dacă unele monede izolate, precum cele descoperite la Poiana, lângă Tecuci (jud. Galați), pot contribui la creionarea unor circuite comerciale greco-getice, nu același lucru se poate afirma despre staterii callatieni identificați în componența unor tezaure. După cum s-a scris în repetate rânduri, este vorba aici de subsidii acordate șefilor indigeni de Callatis și de celelalte cetăți din Pontul stâng pentru a-și „răscumpăra" recoltele și a obține, eventual, protecție în fața atacurilor venite din alte părți[2].

Greutățile coloniilor grecești din Dobrogea nu se rezumau însă la insecuritatea teritoriilor agrare, chiar dacă, dintre toate, aceasta era, după toate aparențele, cauza cea mai profundă a crizei. Comerțul pe uscat, peste Dunăre, va fi avut și el de suferit, atâta vreme cât inscripțiile care vorbesc despre ambasade nu contenesc în a evoca pericolele unor călătorii în ținuturi străine. Cât privește comerțul peste mări, acesta era probabil afectat de piraterie într-o măsură mult mai mare decât lasă să se întrevadă documentele referitoare la pirații din Insula Șerpilor (*Leuke*: IOSPE I² 325) sau din Crimeea (IOSPE

[1] D.M. Pippidi, DID I, p. 224 și urm.; Idem, *Scythica Minora*..., p. 31 și urm.; A. Ștefan, *Probleme ale strategiei Histriei și ale organizării teritoriului său rural în epoca preromană*, în SCIVA 33, 1982, 2, p. 199–208, Ju G. Vinogradov, *op. cit.*, p. 86 și urm.; S. Anghel, Euergetai *in the Greek Cities in the Black Sea during the Hellenistic Age*, în Il Mar Nero 4, 1999–2000, p. 89–115.

[2] Gh. Poenaru Bordea, *Les statères ouest pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*...; F. de Callataÿ, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Louvain-la-Neuve, 1997.

I² 672; cf. Strabon XI, 2, 12), apoi la cei care atacau Tomis (Ovidius, *Ex Ponto* 4, 10, 25–30) sau Callatis (ISM III 43) la cumpăna dintre ere. Mai mult decât atât, dincolo de unele opinii exagerate exprimate în această privință, este cert că transporturile pe cale maritimă au fost îngreunate și de colmatarea unor guri ale Dunării (cf. Polybios IV, 41, care vorbește de niște bancuri de nisip numite „piepturi", στήθη, apărute în mare în fața litoralului dobrogean) și de alte fenomene geomorfologice, printre care începutul procesului de înnisipare care a dus în final la închiderea golfului din dreptul Istrosului și la formarea actualului sistem lagunar Razelm-Golovița-Zmeica-Sinoe (Razelm, în antichitate *Halmyris*, va fi deja menționat ca *laccus* [sic] în anul 100 p.Chr.: ISM I 68)[1].

Alte dificultăți au avut cauze militare externe. Chiar dacă mult exagerată, informația lui Memnon referitoare la faptul că, după războiul pierdut de Callatis în anii '50 ai veacului al III-lea a.Chr., cetatea nu și-ar mai fi revenit dintr-o asemenea nenorocire, este semnificativă pentru efectele pe care un conflict militar le putea avea în epocă, mai ales pentru niște orașe cu o forță demografică și o situație economică și așa precare. Prin urmare, înfruntări de genul aceleia în care Istros a sărit în ajutorul Apolloniei împotriva Mesembriei, trimițând sub conducerea lui Hegesagoras, fiul lui Monimos, o escadră (ISM I 64 = IGB I² 388 bis, din secolul al II-lea a.Chr.) — așa cum vor fi fost multe altele, despre care lipsesc însă documentele — nu puteau decât să secătuiască puterile cetăților. La toate acestea s-ar putea adăuga și eventualele tulburări interne din unele perioade (lupte politice, comploturi, poate chiar și răzmerițe), precum acele ταραχαί amintite într-un decret fragmentar de la Istros din secolele III–II a.Chr. (ISM I 18)[2].

Starea de insecuritate care afecta mai cu seamă moșiile cetăților și greutățile de altă natură explică decăderea economică a coloniilor grecești din Dobrogea. Cele câteva date cantitative care rezultă din unele documente epigrafice sugerează în general averi, publice sau private, modeste. Astfel, un decret de la Istros (ISM I 9) pentru Hephaistion, fiul lui Matris, din Callatis, lăudat pentru faptul de a fi renunțat la dobânzile pe care i le datora cetatea (400 de stateri acumulați în timp față de o datorie inițială de 300 de stateri, ceea ce, judecând după dobânzile practicate uzual în epocă, va fi însemnat o întârziere de 16 ani) și de a fi acceptat ca suma inițială să fie, la rândul ei, returnată în etape, este semnificativ pentru averea unui întreprinzător callatian, dar și mai grăitor pentru starea lamentabilă a finanțelor Istrosului în secolul al III-lea a.Chr. Pe de altă parte, nici callatienii nu erau, în ansamblu, atât de bogați precum acest compatriot al lor; cam în aceeași epocă, o subscripție organizată de *thiasos* pentru ridicarea unui templu al lui Dionysos (ISM III 35) ilustrează contribuții derizorii (de maximum un stater de persoană), concludente pentru averile unui eșantion al populației callatiene. În sfârșit, la Tomis, pe la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr., un decret cu privire la paza cetății (ISM II 2) aduce laude celor care s-au înrolat, aceștia însă nedepășind cifra de 40.

[1] D.M. Pippidi, DID I, p. 227 și urm.

[2] H. Bengtson, *Neues zur Geschichte des Hellenismus in Thrakien und in der Dobrudscha*, în Historia 11, 1962, p. 21–28 = *Kleine Schriften*, München, 1974, p. 377–388; D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 234 și urm.

În aceste condiții, cetățile deveneau din ce în ce mai puțin capabile să își rezolve problemele prin propriile instituții și, prin urmare, din ce în ce mai dependente de un grup restrâns de oameni avuți care, la solicitarea obștii, se erijau în „binefăcători", εὐεργέται. Fenomenul euergetismului este propriu lumii elenistice în ansamblul ei. La origine, binefăcătorul era cetățeanul exemplar, cu timpul însă a ajuns să fie realmente un înlocuitor al instituțiilor statului, prezent în toate întreprinderile care, în epocile anterioare, ar fi fost de competența autorităților publice: de la politică externă (ambasade, nu în ultimă instanță la dinaștii barbari din preajmă) și intervenții militare (Agathokles primise împuterniciri speciale pentru acțiunile sale din teritoriu, adunând voluntari dintre cetățenii sau indigenii refugiați în spatele zidurilor cetății sau tocmind mercenari și devenind „strateg cu depline puteri asupra teritoriului": ISM I 15) până la preluarea de magistraturi costisitoare (precum preoțiile, care presupuneau finanțarea sărbătorilor religioase și a sacrificiilor legate de acestea), construirea sau restaurarea unor edificii publice sau a unor sanctuare, ba chiar și a zidurilor cetății (Aristagoras, fiul lui Apatourios, va fi numit „ziditor", τειχοποιός, de decretul ISM I 54 din a doua jumătate a secolului I a.Chr.). De multe ori asemenea binefăcători erau solicitați să ocupe magistraturi vacante de ani de zile, evitate din motive pecuniare, întrucât acestea presupuneau cheltuieli din averea titularului. Aristagoras (ISM I 54) va accepta, astfel, să fie în mai multe rânduri agoranom, apoi preot al lui Apollon *Ietros* (cu alte cuvinte, eponim al cetății), la fel cum Akornion, fiul lui Dionysios, din Dionysopolis (IGB I^2 13) va accepta să preia preoția lui Dionysos, atâta vreme cât — spune decretul — însuși zeul eponim al cetății nu dispunea de sacerdoțiu. În același context se înscrie apariția relativ frecventă a eponimiilor divine spre sfârșitul epocii elenistice; în absența unui titular efectiv, era desemnat în mod fictiv un zeu ca deținător al preoției eponime, pentru a nu se pierde socoteala anilor. În sfârșit, dificultățile cetăților din Dobrogea în a-și întreține propriile magistraturi rezultă și din analiza comparativă a altor documente. La Istros bunăoară, în secolul al III-lea, era un privilegiu acela de a primi pe viață din partea comunității sacerdoțiul unei divinități, din moment ce un decret (ISM I 19) îi acorda lui Dionysios, fiul lui Strouthion, onoarea ca el și urmașii săi, de fiecare dată cel mai vârstnic dintre aceștia, să dețină preoția zeilor din Samothrake. Spre sfârșitul epocii elenistice în schimb, la Tomis, un regulament sacru cu privire la cumpărarea preoției acelorași zei prevede drept condiție ca acela care și-o va adjudeca să o dețină apoi pe viață; și tot cam în aceeași epocă, tot viager, aceeași preoție este deținută la Dionysopolis de Akornion (IGB I^2 13). De fapt, așa cum s-a constatat în repetate rânduri, comunitatea era aceea care, solicitându-l, îl obliga permanent pe εὐεργέτης la acte de binefacere publică; de multe ori simpla apartenență la o familie în cadrul căreia unul din membri fusese εὐεργέτης presupunea continuarea tradiției, ceea ce explică de ce, în multe cazuri, decretele subliniază în preambul că titularul era coborâtor dintr-o familie de binefăcători ai obștii[1].

[1] L. Moretti, *Mileto, le sue colonie e l'istituto dell'evergesia*, în RFIC 105, 1977, p. 5–11; Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs (IVe–Ier siècles avant J.-C.)*, Athènes-Paris, 1985; K. Nawotka, *The Western Pontic Cities. History and Political Organization*, Amsterdam, 1997; Idem, *Benefactors of City Istros*, în Antiquitas 22, 1997, p. 123-137; A. Avram, *Wohltäter des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der spathellenistischen Zeit...*; S. Anghel, *op. cit.*

Dacă în unele cazuri fericite dificultățile cetăților puteau fi depășite prin măsuri excepționale sau prin intervenția unor binefăcători, nu este mai puțin adevărat că nevoia unor protectori eficienți — o adevărată constantă a politicii externe a orașelor grecești de pe coasta vest-pontică — a continuat să se manifeste; dovadă că, încă de la primele semnale ale conturării unor forțe statale de mai mare amploare în vecinătatea imediată sau ceva mai îndepărtată, orașele grecești nu au pregetat să se apropie de noii stăpâni. Prin ultimii ani ai secolului al II-lea a.Chr., după dispariția Macedoniei ca regat elenistic în sud, după lupta de la Pydna (168 a.Chr.), și transformarea acesteia în provincie romană (148 a.Chr.), pe de altă parte, după intervenția lui Mithridates al VI-lea Eupator în Crimeea (ante 107 a.Chr.) pe fundalul luptelor interne din Regatul bosporan, puternicii zilei, către care se îndreptau speranțele acestor comunități bătute de soartă, erau fie romanii, fie regele Pontului, cel care, pentru întâia oară, era pe cale să unifice sub o singură stăpânire întregul bazin al Mării Negre.

Progresele stăpânirii romane în Balcani, mai puțin spectaculoase decât victoriile militare și diplomatice obținute, de exemplu, în Asia, lăsau totuși să se întrevadă o nouă forță redutabilă în zonă. Proconsulii Macedoniei întreprinseseră între 114 și 107 a.Chr. mai multe campanii împotriva scordiscilor de neam celtic și împotriva tracilor (mai ales a bessilor), dintre care mai importante au fost cele conduse M. Minucius Rufus (110–107), care și-a serbat triumful în 106 (alături de *Fasti* și *Breuiaria* târzii, vezi mai ales monumentele onorifice Syll.^{3} 710 de la Delphi și de la Europos, din Macedonia: νικήσαντα τὸν πρὸς Γαλάτας Σκορδίστας καὶ Βέσσους καὶ τοὺς λοιποὺς Θρᾶικας πόλεμον). La rândul său, Titus Didius, victorios împotriva tracilor, a lărgit în 101 hotarele provinciei Macedonia spre nord (Iordanes, *Romanica* 219: *loca eorum in prouinciam redacta, iugum excepit Romanum*), anexând Chersonesul tracic și *regio Caenica* (Plinius, *Naturalis Historia* IV, 40 și 47; cf. Ptolemeu, *Geographia* III, 11, 6: στρατηγία Καινική), un ținut care se întindea probabil până la Perint.

O inscripție descoperită la Cnidos (*I. Knidos* 31, din 101 sau 100 a.Chr.) a conservat textul unei *lex de prouinciis praetoriis*, care stabilea, între altele, relația cu cei legați de poporul roman printr-un tratat (col. IV. 21 și urm.: πρὸς οὓς πρὸς τὸν δῆμον τὸν Ῥωμαίων φιλία συμμαχία τέ ἐστιν); este vorba de comunități precum Maroneea, al cărei tratat cu Roma, încheiat la puțină vreme după bătălia de la Pydna (168 a.Chr.), s-a păstrat în întregime într-o versiune greacă (SEG XXXV 823), apoi Ainos, Abdera, care au avut același regim ca Maroneea, probabil și Byzantion (tratat încheiat cu Roma cândva în secolul al II-lea a.Chr., menționat mai târziu de Tacitus, *Annales* XII, 62–63).

În același context se înscrie și încheierea tratatului între Roma și o primă comunitate de pe coasta de vest a Pontului Euxin, Callatis, al cărui text (fig. 107) a fost parțial conservat de o inscripție fragmentară descoperită la Mangalia (CIL I^2 2, 3, 2676= ISM III 1). Este vorba de singurul text păstrat în limba latină al unui tratat încheiat de Roma cu o cetate elenistică, celelalte exemple cunoscute nefiind decât versiuni în limba greacă. De altfel, în urma confruntării diferitelor versiuni grecești, s-a putut constata că tratatele de acest tip (*societas*, după terminologia juridică romană), presupunând drepturi și obligații

Fig. 107 Callatis. Tratatul dintre Roma și Callatis.

egale de ambele părți (ceea ce unii autori latini, de exemplu Titus Livius, desemnează uneori, netehnic, ca *foedus aequum*), urmau un formular canonic, ceea ce a și permis reconstituirea foarte probabilă a textului latinesc originar. De-a lungul timpului, tratatul dintre Roma și Callatis a fost datat de exegeții moderni în ajunul războaielor[1] purtate de romani cu Mithridates, după primul război mithridatic[2], prin anii '70 ai veacului I a.Chr., așadar după cucerirea orașelor grecești de pe coastă de către romani[3], sau chiar

[1] H.B. Mattingly, *Rome's Earliest Relations with Byzantion, Heraclea Pontica and Callatis*, în Ancient Bulgaria Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria (University of Nottingham) I (edit. A.G. Poulter), Nottingham, 1983. p. 239–252; E.S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome* II, Berkeley-Los Angeles, 1984, p. 740.

[2] V. Lica, *Das* Foedus *zwischen Rom und Kallatis*, în StCl 28–30, 1992–1994, p. 27–38.

[3] A. Passerini, *Il testo del* foedus *di Roma con Callatis*, în Athenaeum 23 (N.S. 13), 1935, p. 57–72; D.M. Pippidi, DID I, p. 277 și urm.; Idem, *Scythica Minora...*, p. 172 și urm.; E. Salomone Gaggero, *Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la mer Noire occidentale*, în Pulpudeva 2, 1978, p. 300.

mai târziu, în epoca lui Augustus[1]. Cu toate acestea, un examen detaliat al aspectelor juridice, al contextului istoric și al particularităților lingvistice ale latinei textului arată că tratatul nu a putut fi încheiat decât înainte de instaurarea dominației lui Mithridates asupra coastei occidentale a Mării Negre, foarte probabil prin anii 106–101 a.Chr., cu alte cuvinte, după triumful lui Minucius Rufus și înainte de legea cu privire la provinciile pretoriene[2]. Deși aceasta din urmă nu vorbește de pregătirile romanilor pentru o înfruntare cu Mithridates, este limpede că progresele înregistrate de regele Pontului pe toate planurile erau de natură să îngrijoreze atât Senatul roman, responsabil cu politica externă, cât și pe *homines noui* grupați în jurul lui C. Marius, dornic să obțină un comandament în Orient (vezi Diodor XXXVI, 15 despre intrigile politice legate de solia lui Mithridates din 103 a.Chr.). De altfel, un fragment din cronica lui Memnon (FGrHist III B 434 F 22, 4), arată că încă din această perioadă timpurie, cu mult înainte de izbucnirea conflictului deschis, romanii îl somaseră pe Mithridates să le restituie regilor sciți domeniile ereditare, pe care acesta le confiscase în urma incursiunilor locotenenților săi în nordul Mării Negre. În contextul acestei concurențe diplomatice, a goanei după aliați și poziții solide în regiunile în care conflictul putea să izbucnească în orice clipă, se explică și încheierea tratatului dintre Roma și Callatis.

Acesta a devenit însă în numai câțiva ani lipsit de obiect, atâta vreme cât zona Mării Negre a fost pe deplin câștigată de adversarul romanilor, Mithridates. Regele Pontului își instaurase controlul asupra coastei septentrionale a Mării Negre înainte de 105 a.Chr. Pe baza relatărilor lui Strabon, dar mai ales a decretului de la Chersonesos (IOSPE I^2 352 = Syll.^{3} 709) în cinstea lui Diophantos, fiul lui Asklapiodoros, din Sinope, unul din comandanții acționând în slujba lui Mithridates, etapele acestor acțiuni pot fi urmărite cu destulă precizie. Nu același lucru se poate spune despre coasta occidentală, unde, în ciuda atestărilor epigrafice ale unor garnizoane ale lui Mithridates, cronologia evenimentelor rămâne mai puțin asigurată. Cert este doar că în 89 a.Chr., la declanșarea ostilităților din cadrul primului război mithridatic, tot bazinul pontic se afla sub autoritatea lui Mithridates (cf. Apian, *Mithridates* 13 și 15), astfel încât momentul instaurării globale a acestei dominații zonale poate fi datat larg în cursul primului deceniu al secolului I a.Chr.[3].

Dominația noului stăpân al regiunii se prezenta mai degrabă ca o rețea de alianțe încheiate cu fiecare cetate în parte. Un decret de la Apollonia Pontica (IGB I^2 392) în

[1] A. Suceveanu, *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n.*, în Pontice 2, 1969, p. 269–274; Idem, *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie*, în QCSCM 2, 1980, 4, p. 469–499.

[2] A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999.

[3] D.M. Pippidi, DID I, p. 270 și urm.; E. Salomone Gaggero, *op. cit.*, p. 294 și urm.; B.C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden, 1986; L. Ballesteros Pastor, *Mitrídates Eupátor, rey del Ponto*, Granada, 1996; F. de Callataÿ, *op. cit.*; Gh. Poenaru Bordea, *À propos du Pont occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator...* (*supra*, p. 597).

cinstea lui Epitynchanon, fiul lui Menekrates, din Tarsos, îl numește pe acesta „comandant al oștenilor trimiși de regele Mithridates Eupator în temeiul alianței“ (ὁ ἡγούμενος τῶν στρατιωτῶν τῶν ἀπεσταλμένων ὑπὸ βασιλέως Μιθραδάτου Εὐπάτορος ἐπὶ τὴν [σ]υνμαχί[αν]). Mai mult decât atât, un decret recent descoperit la Istros[1] în cinstea lui Diogenes, fiul lui Diogenes (originar dintr-o cetate al cărei nume începe cu Am[- -], probabil Amisos), îl prezintă pe titular chiar drept strateg al cetății: [ἀποστα]λεὶς ὑπ' αὐτοῦ στρατηγὸς εἰς τὴ[ν πόλιν ἡμῶν], apoi mai departe [στρα]τηγὸς <ἐπὶ> [τῆ]ς πόλ[ε]ως, ceea ce dovedește că, împotriva uzanțelor, magistratura strategiei era ocupată, în astfel de condiții excepționale, de un străin. Asemenea garnizoane, compuse — ca întreaga armată a lui Mithridates — din mercenari, trebuie să fi fost instalate, probabil tot pe baza unor învoieli, în mai toate cetățile vest-pontice. Monetăriile locale au fost, de asemenea, puse în slujba regelui. Staterii de aur bătuți la Istros, Tomis și Callatis, a căror cantitate depășește cu mult nivelul unor emisiuni impuse de necesitățile strict economice, au fost puși în legătură, pe bună dreptate, cu aceleași evenimente; emisiunile excepționale de stateri se explică prin nevoia de a-i recruta și de a-i plăti, la încheierea luptelor, pe mercenarii cu care Mithridates spera să-i dovedească pe romani[2].

În asemenea condiții este de înțeles de ce romanii și-au îndreptat atenția, de îndată ce au avut ocazia, și asupra aliaților lui Mithridates de pe coasta occidentală a Mării Negre. Paralel cu frontul principal deschis de L. Licinius Lucullus în Asia Mică, fratele vitreg al acestuia, M. Terentius Varro Lucullus, a desfășurat, în 72–71 a.Chr., o campanie în Pontul stâng, în urma căreia a ocupat toate orașele de pe coastă (Eutropius VI, 10: *Apolloniam euertit, Calatim, Parthenopolim, Tomos, Histrum, Burziaonem* [i. e. *Bizonem*] *cepit*; cf. Rufius Festus 9; Iordanes, *Romanica* 221)[3]. Fără a fi integrate provinciei, aceste cetăți au fost supuse autorității proconsulului Macedoniei. Altminteri, despre statutul lor în timpul acestei prime perioade de dominație romană nu se cunosc prea multe, cu excepția faptului că Varro Lucullus a lăsat, la un moment dat, un succesor la fața locului în persoana lui C. Cornelius (IGB I^2 314: Γάϊος Κορνήλιος Γαΐου υἱὸς Ῥωμαῖος ὁ καθεσταμένος ἐπὶ τᾶς πόλιος [δ]ιά[δοχος] ὑπὸ Μαάρκου Τερεντίου Μαάρκο[υ υἱ]οῦ [Λευ]κόλλου αὐτοκράτορος)[4]. Relatând evenimente petrecute doar cu câțiva ani mai târziu, Cassius Dio (XXXVIII, 10, 3) se va referi la aceste cetăți ca la „aliații (romanilor) din Moesia“ (σύμμαχοι οἱ ἐν τῇ Μυσίᾳ), însă termenul de „aliat“ nu poate fi înțeles într-un sens tehnic. Că în realitate era vorba de o ocupație, o dovedesc știrile cu privire la garnizoanele romane instalate la Dionysopolis (IGB I^2 13, r. 16) sau la Mesembria (IGB I^2 314, probabil și 315), desigur și în celelalte orașe despre care nu există încă informații.

[1] A. Avram, O. Bounegru, *op. cit. (supra*, p. 593).
[2] Gh. Poenaru Bordea, *op. cit.*; F. de Callataÿ, *op. cit.*
[3] D.M. Pippidi, DID I, p. 276 și urm.; A. Suceveanu, *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie...*
[4] Întregirea propusă de A. Avram, O. Bounegru, *op. cit.* (SEG XLVII 1137).

Tocmai aceste obligații de a întreține garnizoanele — împovărătoare într-o epocă oricum plină de vitregii — la care s-au adăugat, desigur, unele abuzuri, cu atât mai imaginabile cu cât noul proconsul al Macedoniei, C. Antonius Hybrida, fostul coleg de consulat al lui Cicero, se bucura de o reputație jalnică la Roma, au fost cauzele unei revolte a cetăților grecești care a izbucnit la numai zece sau unsprezece ani de la instaurarea controlului roman în regiune, în 61/60 a.Chr. Acestei revolte, descrise de Cassius Dio (XXXVIII, 10, 3), i s-au raliat și sciții, bastarnii și, desigur, geții; este drept, aceștia din urmă nu sunt menționați în pasajul referitor la revoltă, însă același istoric arată într-un alt loc (LI, 26, 5) că în timpul campaniei din 29–28 a.Chr. romanii aveau să găsească într-o fortăreață a geților stindardele (σημεῖα) abandonate odinioară de Hybrida. Hybrida a fost înfrânt de această coaliție într-o luptă desfășurată undeva lângă Istros, ceea ce a pus capăt primei tentative romane de a se instala durabil pe coasta Mării Negre.

Cât privește soarta ulterioară a orașelor proaspăt eliberate, singurul episod reținut întrucâtva de surse este cel al distrugerii lor de către regele Burebista. Unii istorici moderni au presupus chiar că acesta s-ar fi aflat în spatele revoltei din 61/60 a.Chr. împotriva lui Hybrida[1], însă pentru o asemenea ipoteză nu există nici un sprijin documentar. Dion Chrysostomos, autorul unui discurs (*Orationes* XXXVI, 4) datat pe la 97 p.Chr., la doi ani după ce vizitase Olbia și constatase urmele distrugerilor, arată că Burebista cucerise cetățile din Pontul stâng „nu cu mai mult de 150 de ani în urmă“, ceea ce ar indica mijlocul anilor '50 ai veacului I a.Chr.; data rămâne însă aproximativă. În concordanță cu mărturia lui Dion Chrysostomos, războiul grecilor cu Burebista este evocat de o inscripție de la Mesembria (IGB I^2 323), iar urmările materiale ale acelorași evenimente au putut fi constatate arheologic la Istros: distrugerea zidului de incintă din epoca elenistică și a zonei sacre a cetății[2]. Admițând participarea lui Burebista, fie și indirectă, la acțiunea din 61/60, ar trebui explicat într-un mod plauzibil cum, dintr-o alianță inițială, evocată în pasajul amintit de Cassius Dio, s-a ajuns la climatul de ostilitate greco-getă materializat prin acțiunea de forță a regelui, indiferent de data la care aceasta ar fi avut loc.

Din fericire, la toate aceste informații sporadice se adaugă un document sigur datat (48 a.Chr.) și bogat în informații, decretul (IGB I^2 13) de cinstire a lui Akornion, fiul lui Dionysios, cetățean din Dionysopolis, care — în cadrul unei glorioase cariere de binefăcător al cetății — s-a remarcat și ca ambasador al patriei sale la Burebista, apoi ca sol al acestuia la Cn. Pompeius, adversarul lui C. Iulius Caesar în războiul civil în curs (pl. 47). Dacă din această inscripție rezultă că Dionysopolis se aliase cu Pompeius, același lucru este confirmat de un pasaj din Appian (*Bellum Ciuile* II, 51) pentru toate celelalte

[1] A. Suceveanu, *Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων IGB I^2, 13, Z. 22–23*, în Tyche 13, 1998, p. 229–247.
[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 284 și urm.; C. Preda, A. Doicescu, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, în *Histria* II, București, 1966 (sub redacția lui Emil Condurachi), p. 295–334; P. Alexandrescu, *La destruction d'Istros par les Gètes 1. Dossier archéologique*, în Il Mar Nero 1, 1994, p. 179–214; versiune românească în SCIVA 44, 1993, 3, p. 231–265; Idem, în *Histria* VII.

cetăți grecești din zonă. Prin urmare, pe regele get nu-l deosebeau de cetățile grecești opțiunile referitoare la cei doi adversari, Caesar și Pompeius, pe de altă parte, inscripția de la Dionysopolis nu pomenește nimic despre vreo situație conflictuală între geți și greci. Toate acestea sugerează drept cea mai plauzibilă ipoteza conform căreia Burebista a distrus orașele vest-pontice abia după aflarea știrii despre înfrângerea aliatului său Pompeius la Pharsalos (august 48 a.Chr.), urmată de moartea acestuia. Fie că Burebista va fi dorit să împiedice trecerea cetăților grecești în tabăra lui Caesar — întru totul previzibilă, atâta vreme cât pentru aceste comunități singura șansă de supraviețuire rămăsese supunerea față de puternicul zilei — fie că, admițând o gândire politică mai puțin elaborată decât cea cu care au fost tentați să-l crediteze unii istorici moderni, se va fi retras, pur și simplu din prudență, la nord de Dunăre, nu înainte de a lua cu sine niște prăzi, datarea distrugerii cetăților grecești imediat după august 48 a.Chr. rămâne cea mai probabilă, ea părând să împace toate sursele.

Distrugerile au fost imense, lucru constatat cu prisosință de săpăturile arheologice efectuate în așezările cele mai bine cercetate, Istros și, pe coasta nordică, Olbia. Mai mult decât atât, există cel puțin două surse epigrafice care arată că o parte a populației acestor comunități a fost nevoită să ia calea bejeniei, revenirea făcându-se în condiții care pot fi închipuite ca dramatice. O listă a preoților eponimi de la Odessos (IGB I^2 46) îi menționează pe cei care au deținut sacerdoțiul „după revenire", μετὰ τὴν κάθοδον, iar exegeții moderni sunt unanimi în a accepta că este vorba tocmai de „revenirea" după catastrofa cauzată de cucerirea getică. Dincolo de faptul că un asemenea mod de a ține socoteala, prin referire la un punct de răscruce — de tristă amintire — în existența acestei comunități constituie un argument suplimentar pentru a estima amploarea distrugerilor, lista în cauză poate avea și o valoare cronologică. Dacă numărătoarea celor 46 de preoții se face începând cu 48/47, data expunerii documentului ar fi 2/1 a.Chr.; or, această dată ar putea să nu fie deloc întâmplătoare, atâta vreme cât ea indică tocmai momentul în care, după cum se va vedea, cetățile vest-pontice au intrat, de data aceasta pentru multă vreme, sub control roman.

Pe de altă parte, decretul de la Istros în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apatourios (ISM I 54), evocă atât sprijinul acordat de acest remarcabil binefăcător locuitorilor (cetățeni si străini) reveniti din bejenie, fie recuperându-i prin negocieri cu barbarii, fie răscumpărându-i, cât și activitatea sa de τειχοποιός, „ziditor". Decretul arată că cetatea era lipsită de ziduri (r. 7 sqq: ἀτειχίστου τῆ[ς] πόλεως ὑπαρχούσης), ceea ce nu se poate înțelege decât în sensul că acestea fuseseră distruse într-un asemenea grad, încât a fost necesară refacerea lor din temelii[1]. Lucru doar în aparență curios — care a născut multe speculații de natură a pune sub semnul îndoielii raportarea acestei inscripții la evenimentele legate de cucerirea getică — numele lui Burebista nu este evocat de textul inscriptiei, care se mărginește la a-i menționa, în mai multe rânduri, pe „barbarii stăpânind ținutul" (τῶν κρατούντων τῆς χώρας βαρβάρων). Dincolo de explicația plauzibilă,

[1] D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 270 și urm.

conform căreia am avea a face cu evitarea conștientă a unui *nomen odiosum* — o uzanță cu destule paralele în formularea decretelor din epoca elenistică — nu trebuie pierdut din vedere faptul că decretul, care descrie întreaga carieră a unui binefăcător, în cadrul căreia activitățile menționate aici se plasează în ordine cronologică la începutul acesteia, nu a fost promulgat și expus decât cu mult mai târziu, probabil spre mijlocul anilor '30 ai secolului I a.Chr. Așa cum inscripția precitată de la Odessos se referă simplu la „revenire" (κάθοδος) — ceea ce-i era limpede oricărui contemporan — tot așa în decretul de la Istros se evocă evenimente deja bine cunoscute, astfel încât detaliile vor fi fost socotite de prisos.

Decretul de cinstire a lui Aristagoras este mai mult decât sugestiv în privința vieții precare a comunităților vest-pontice după distrugerile din 48 a.Chr., iar în aceste condiții integrarea acestora de către romani nu a fost amânată decât de războaiele civile care au zguduit Roma după moartea lui Caesar (martie 44 a.Chr.). Abia după reinstaurarea păcii în 31 a.Chr. (lupta de la Actium) proconsulii Macedoniei au putut să-și îndrepte din nou atenția asupra regiunii cuprinse între Dunăre și mare.

O primă acțiune importantă a fost înfăptuită de M. Licinius Crassus în 29/28 a.Chr. (Cassius Dio LI, 23–27). Proconsulul Macedoniei începuse prin a interveni în sprijinul dentheleților, aliați ai romanilor, care fuseseră atacați de bastarni. Aceștia din urmă retrăgându-se undeva pe Dunăre, Crassus a acceptat ajutorul lui Rholes, un rege get al cărui ținut poate fi localizat în sud-vestul Dobrogei. Rholes a devenit astfel „prieten și aliat" (φίλος καὶ σύμμαχος), iar când, la rândul său, acesta a fost atacat de un alt rege get, Dapyx, Crassus a intervenit în Dobrogea, eliminându-i atât pe Dapyx, care și-a aflat moartea, cât și pe aliatul său Zyraxes, care s-a refugiat la nord de Dunăre. Triumful repurtat „asupra Traciei și geților" (*ex Thraecia et Geteis*) a fost celebrat la 2 iulie 27 a.Chr. (CIL I^2 478)[1].

Dacă despre Dobrogea în ansamblul ei se poate admite, în lipsa oricăror surse, că aceasta ar fi putut fi lăsată în seama lui Rholes sau a vreunui alt aliat local al romanilor, devenit astfel un rege „clientelar", în privința orașelor grecești de pe coastă este sigur că acestea nu au fost integrate sub nici o formă autorității romane. Nici în relatarea lui Cassius Dio, nici în inscripția triumfală a lui M. Licinius Crassus nu se face vreo referire la soarta acestor comunități. Dacă ele ar fi fost aduse cu această ocazie sub control roman, o asemenea izbândă ar fi eclipsat orice altă victorie asupra „tracilor și geților", astfel încât tocmai această tăcere sugerează că evenimentul în cauză s-a petrecut mai târziu, după 27 a.Chr. Acest eveniment se produsese însă deja înainte de anul 8 p.Chr., cel în care poetul P. Ovidius Naso a fost exilat la Tomis, atâta vreme cât un cetățean roman nu putea fi izgonit într-o regiune care să nu țină — sub o formă juridică sau alta — de

[1] D.M. Pippidi, DID I, p. 291 și urm.; Idem, *Scythica Minora*..., p. 170 și urm.; A. Ștefan, *Les débuts de la domination romaine sur les cités de la côte ouest du Pont-Euxin: date et circonstances*, în Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques „Eirene", Cluj-Napoca, 2–7 octobre 1972, [Bucarest–Amsterdam, 1975], p. 621–631; A. Suceveanu, *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia* ; V. Lica, *Φιλορώμαιος oder φιλόκαισαρ?*, în Bonner Jahrbücher 192, 1992, p. 225–230.

autoritatea romană[1]. Poetul însuși spune despre noua sa patrie că aceasta se afla „de foarte puțină vreme sub jurisdicția ausoniană" (adică romană): ***haec est Ausonio sub iure nouissima uixque / haeret in imperii margine terra tui*** (*Tristia* II, 199–200). Pe de altă parte, din repartiția cronologică a unei serii de decrete promulgate de mai multe asociații de cult pentru un binefăcător (εὐεργέτης) callatian, Ariston, fiul lui Ariston, sau pentru fiul său omonim (ISM III 40–42, 44, 45), dintre care ultimele două îl prezintă pe Ariston-tatăl ca „întemeietor al cetății" (κτίστας τᾶς πόλιος), respectiv „pentru a doua oară întemeietor al cetății", rezultă că acest titlu onorific i-a fost acordat cândva spre cumpăna dintre ere. De o asemenea cinstire se bucurau în cetățile elenistice cei care, prin eforturi mai ales diplomatice, aduceau servicii atât de importante comunității, încât meritele lor puteau fi echivalate cu cele ale „întemeietorului" comunității. Mai mult decât atât, în epoca elenistică târzie titlul era, din ce în ce mai des, acordat acelor cetățeni care reușeau să obțină de la comandanții romani un statut favorabil pentru patria lor. Întrucât cam în aceeași perioadă din care datează titlul de „întemeietor al cetății" purtat de Ariston este documentată o campanie (3–2 a.Chr.) condusă de P. Vinicius, viitorul consul din anul 2 p.Chr., în Tracia și Macedonia (Velleius Paterculus II, 101, 3), și cum tocmai acest P. Vinicius este onorat la Callatis ca „patron" (πάτρων) al cetății (ISM III 57, foarte probabil și 29), legătura dintre cele două evenimente se impune de la sine. Însuși titlul — la fel de onorific — de „patron al cetății" era atribuit în epocă acelor comandanți romani care acordau privilegii comunităților grecești cu care intrau în contact. În acest fel, titlurile de „întemeietor al cetății" (pentru callatianul Ariston) și de „patron al cetății" (pentru romanul P. Vinicius) se explică reciproc: ca urmare a tratativelor purtate între cei doi, Callatis a obținut un statut favorabil din partea autorităților romane. Tot din aceeași epocă datează și un alt decret de la Callatis, din păcate fragmentar (ISM III 30), promulgat pentru un cetățean roman care a comandat niște centurii (κεντορίαι), probabil tot în contextul acțiunilor lui P. Vinicius. Momentul intrării orașelor grecești sub control roman se poate astfel stabili în anii 3/2 a.Chr., ceea ce explică perfect versul precitat al lui Ovidiu, care scria în anul 9 p.Chr. că zona în care fusese exilat intrase de foarte puțină vreme „sub jurisdicția ausoniană"[2].

Pentru Callatis existența vechiului tratat încheiat la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. cu Roma nu era lipsită de interes. Nu conta că acesta nu avusese nici o importanță practică, atâta vreme cât, imediat după încheierea acestuia, Callatis intrase în sfera de influență a lui Mithridates, adversarul romanilor; ceea ce interesa era faptul că, din punct de vedere formal, asemenea tratate erau concepute pentru eternitate, valoarea lor juridică fiind asigurată de jurămintele prestate în momentul încheierii lor. În funcție de momentul politic, valabilitatea unor tratate deja existente putea fi confirmată printr-un act formal,

[1] D.M. Pippidi, *Parerga*..., p. 202 și urm.; contra: A. Ștefan, *op. cit.*; A. Suceveanu, *op. cit.*

[2] A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westkuste des Pontos Euxeinos*, în The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology (edit. Gocha R. Tsetskhladze), Historia. Einzelschriften 121, Stuttgart, 1998, p. 115–129.

din partea Senatului, apoi din partea împăratului, care avea să preia în această privință prerogativele Senatului. Adăugând faptul că „întemeietorii" atestați în lumea elenistică au fost, în majoritate, implicați în asemenea acțiuni de recunoaștere a unor tratate deja existente, nu rămâne decât să admitem că meritul lui Ariston a fost tocmai acela de a obține, pe căi diplomatice, recunoașterea de către romani a străvechiului tratat, cu alte cuvinte, statutul de *ciuitas foederata* pentru Callatis. De altfel, un asemenea moment ar fi fost un bun prilej de a expune textul tratatului pe o stelă într-un loc public, cu textul tradus în grecește — pentru uzul localnicilor — și cu textul latinesc originar, copiat după *tabula* de bronz (documentul de arhivă), ca un act de curtoazie față de noii stăpâni; ceea ce ar explica în mod satisfăcător de ce, spre deosebire de alte cazuri, inscripția de la Callatis (ISM III 1) este singura care a conservat textul (fragmentar) în limba latină[1].

Despre modalitățile formale în care celelalte cetăți vest-pontice au intrat sub autoritatea romană nu există surse concrete; rămâne însă certitudinea că episodul relației dintre P. Vinicius și Callatis nu i-a privit doar pe callatieni, astfel încât instaurarea dominației romane asupra întregului litoral occidental al Pontului Euxin poate fi datată în anii 3/2 a.Chr. Atâta vreme cât nici pentru Istros sau Tomis, nici pentru vreo altă cetate din zonă, cu excepția Callatidei (*ciuitas foederata*), nu există dovada existenței unui tratat încheiat anterior cu romanii, este de presupus că Roma le va fi acordat acestora un statut de *ciuitas libera et immunis*, ceea ce poate fi susținut, de altfel, pe temeiul unor documente mai târzii[2].

S-a sugerat uneori că orașele grecești din zonă ar fi intrat sub dominația romană într-un cadru colectiv, ca o comunitate (κοινόν)[3], ceea ce însă nu poate fi deloc susținut de evidența epigrafică. În primul rând, tocmai diferențele de statut abia subliniate (*ciuitas foederata* pentru Callatis, probabil statut de *ciuitas libera et immunis* pentru celelalte orașe, eventual chiar și *ciuitas stipendiaria* pentru unele din ele) fac imposibilă ideea unui tratamentul unitar. Pe de altă parte, nu există nici o dovadă că respectiva comunitate a celor șase sau cinci cetăți vest-pontice (*Hexapolis* sau *Pentapolis*, în funcție de prezența sau absența Mesembriei, variind de la o epocă la alta), atestată confortabil de o frumoasă serie de inscripții din epoca imperială, ar fi funcționat — așa cum au susținut unii exegeți — încă din perioada elenistică. Dimpotrivă, această comunitate s-a constituit în special ca organism menit a întreține cultul imperial, iar în această epocă — în primii ani ai erei creștine — asistăm abia la primele manifestări, private sau locale, în această privință.

Un templu (ναός) consacrat lui Augustus din vremea în care fondatorul Principatului se afla încă în viață (așadar înainte de anul 14 p.Chr.) este limpede atestat de o inscripție de la Istros (ISM I 146), iar un lăcaș de cult cu aceeași destinație, și tot din aceeași epocă, este menționat de o inscripție de la Callatis (ISM III 58). La Tomis,

[1] Idem, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis*..., p. 142.

[2] D.M. Pippidi, DID I, p. 316 și urm.; K. Nawotka, *The Western Pontic Cities. History and Political Organization*, Amsterdam, 1997.

[3] D.M. Pippidi, *Parerga*..., p. 208.

abstracție făcând de unele mărturii care atestă că poetul surghiunit Ovidiu întreținea un cult privat al împăratului și al familiei sale (*Ex Ponto* II, 8, 1–10; III, 1, 161–164; IV, 9, 105–112), există dovada celebrării unor sărbători dedicate împăratului cu ocazia zilei sale de naștere: *Pontica me tellus, quantis hac possumus ora, / natalem ludis scit celebrare dei*, „pământul pontic știe că eu celebrez prin jocuri, atâta cât pot pe acest țărm, ziua de naștere a zeului" (Ovidius, *Ex Ponto* IV, 9, 115–116). Poetul vorbește numai despre sine, însă jocurile (*ludi*) presupuneau o organizare de anvergură, ceea ce dovedește fără dubiu că sărbătoarea era publică[1].

Apariția relativ timpurie a cultului imperial în orașele grecești din Dobrogea nu reprezintă decât unul din aspectele unui fenomen mai larg. După atâtea perioade de incertitudini, autoritățile cetăților s-au simțit datoare — după un obicei documentat în toată partea orientală a Imperiului roman, în formele cele mai variate și mai spectaculoase — să-și exprime recunoștința față de noii stăpâni. Momentul trecerii acestor orașe sub stăpânire romană a fost uneori celebrat chiar ca o „a doua întemeiere a cetății" (δευτέρα κτίσις τῆς πόλεως), precum la Istros (ISM I 191 și 193). În expresia folosită de aceste inscripții din epoca imperială nu ar trebui văzut, așa cum s-a propus în câteva rânduri, nici o referire la reconstrucția materială a cetății după pustiirea acesteia de către Burebista[2], nici o aluzie la vreo liberalitate venită mai târziu din partea vreunui împărat[3], ci pur și simplu o raportare la o dată de referință în istoria cetății, un moment atât de important încât a fost resimțit ca o veritabilă reîntemeiere[4]. Trecerea sub stăpânire romană marchează în multe orașe ale lumii elenistice începutul unei noi ere în sensul cel mai propriu al cuvântului, calculul ulterior al anilor făcându-se cu pornire din acel moment. Pe de altă parte, cel care veghează ca trecerea în noua eră să se petreacă sub auspicii din cele mai favorabile pentru cetate este privit el însuși ca „întemeietor", așa cum s-a întâmplat la Callatis (probabil chiar și la Istros, unde în inscripția fragmentară ISM I 269 s-a propus întregirea [τὸ δ]εύτερον [γενομένου κτίστου τῆς πόλεως]: SEG XXXVI 684)[5].

În acord cu formula folosită de cele două documente epigrafice de la Istros, se poate, așadar, susține că după 3/2 a.Chr. — în limitele unui statut îngrădit de condiția lor peregrină, dar beneficiind, în schimb, de o protecție incomparabil mai solidă decât cea oferită de-a lungul vremurilor de efemerii stăpâni ai zonei — cetățile grecești din Dobrogea au fost pentru a doua oară întemeiate, de data aceasta de romani, cei care vor scrie istoria acestei regiuni în următoarele veacuri.

A. Avram

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 189 și urm.; A. Podossinov, *Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzmeergebietes*, în Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 19, Konstanz, 1986; A. Avram, *Wohltater des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*.

[2] D.M. Pippidi, *Scythica Minora...*, p. 193 și urm.

[3] A. Suceveanu, *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia...*, p. 498.

[4] A. Ștefan, *op. cit.*; A. Avram, *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos...*

[5] I. Moretti, *Su alcune iscrizioni greche di Histria*, în StCl 24, 1986, p. 71–75.

BIBLIOGRAFIE

ADAMEȘTEANU, Dinu, *Nota sulle aree sacre d'età arcaica a Histria*, în Societas Academica Daco-Romana, Acta Historica I, Roma, 1959, p. 7–19.

ALEKSEEV, V.P., *Semantika aversnogo tipa serebrjannyh istriiskih monet V–IV do n.e.*, în Numizmatika antičnogo Pričernomor'ja. Sbornik naučnyh trudov, Kiev, 1982, p. 106–114.

ALEXANDRESCU, Petre, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în SCIV 7, 1956, 3–4, p. 319–342.

– *Autour de la date de fondation d'Histria*, în StCl 4, 1962, p. 49–69.

– *Types de tombes de la nécropole tumulaire d'Histria*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 163–184.

– *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în *Histria* II, București, 1966 (sub redacția lui Emil Condurachi), p. 133–294, pl. 69–102.

– *Ataias*, în StCl 9, 1967, p. 85–91.

– *Însemnări arheologice. Grădiștea de la «Roxolani»*, în StCl 12, 1970, p. 149–156.

– *Un groupe de céramique fabriquée à Istros*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 113–131.

– *La céramique de la Grèce de l'Est dans les colonies pontiques*, în Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident, Paris–Naples, 1978, p. 52–61.

– *Histria* IV. *La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe–IVe s.)*, avec la collaboration de S. Dimitriu et M. Coja, Bucarest-Paris, 1978.

– *Un vase ptolémaïque en faïence d'Istros*, în Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift für Nikolaus Himmelmann, Mainz, 1989 (Bonner Jahrbücher, Beiheft 47, edit. H.U. Cain, H. Gabelmann, D. Salzmann), p. 305–309.

– *Histria in archaischer Zeit*, în Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste (edit. Petre Alexandrescu, Wolfgang Schuller), Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 47–101.

– *La destruction d'Istros par les Gètes I. Dossier archéologique*, în Il Mar Nero 1, 1994, p. 179–214; versiune românească în SCIVA 44, 1993, 3, p. 231–265.

– *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, Bucarest-Paris, 1999.

– *Le temple de* Théos Mégas *d'Istros redressé*, în Dacia N.S. 43-45, 1999-2001, p. 79-96.

– *Însemnări arheologice. Noi cercetări și ipoteze cu privire la topografia și la urbanismul Histriei*, în Pontica 33-34, 2000-2001, p. 179-198.

ALEXANDRESCU, Petre *et alii*, *Histria VII. La Zone Sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915-1989)*, Bucarest–Paris, 2005.

ALEXANDRESCU, Petre, EFTIMIE, Victoria, *Tombes thraces d'époque archaïque dans la nécropole tumulaire d'Histria*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 143–164.

ALEXANDRESCU VIANU, Maria, *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans le bassin de la mer Noire à l'époque archaïque*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 261–265.

– *L'iconographie des reliefs aux stratèges de Mesambria*, în StCl 24, 1986, p. 99-107.

– *La sculpture en pierre à Istros* I. *L'art d'Istros aux Ve et IVe siècles;* II. *IIIe–IIe siècles*, în RÉSEE 25, 1987, 1, p. 51–60; 2, p. 135–149.

– *O nouă posibilă genealogie a familei lui Hippolochos, fiul lui Theodotos, de la Histria*, în SCIVA 39, 1988, 3, p. 275-280.

– *Die Steinskulptur von Histria*, în Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste (edit. Petre Alexandrescu, Wolfgang Schuller), Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 179–232.

– *Nouveaux documents concernant le culte de Cybèle à Istros*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 219-222.

– *Trois statuettes archaïques syro-phéniciennes à Histria*, în Il Mar Nero 1, 1994, p. 137-144.

– *Aphrodites orientales dans le bassin du Pont–Euxin*, în BCH 121, 1997, p. 15–32.

– *Une alternative d'identification de la statue colossale d'Istros*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 274–281.

– *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000.

– *Théos Mégas*, în Dacia N.S. 43-45, 1999-2001, p. 73-78.

– *Cronologia şi tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria*, în Pontica 33-34, 2000-2001, p. 199-210.

– *Présences nord-syriennes et chypriotes en mer Noire à l'époque archaïque*, în Ancient West & East 3, 2004, 1, p. 78-86 (cu *addenda*: Albert Baltreş, Aurel Andrei, Constantin Costea, Mircea V. Rusu, *Two Archaic Casts from Histria: Mineralogy, Paint Composition and Storage Products*, p. 87-99).

ANGHEL, Silviu, Euergetai *in the Greek Cities in the Black Sea during the Hellenistic Age*, în Il Mar Nero 4, 1999-2000, p. 89-115.

ANOHIN, V.A., *Monety antičnyh gorodov Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja*, Kiev, 1989.

ANTONETTI, Claudia, *Megara e le sue colonie: unità storico-culturale?*, în Il dinamismo della colonizzazione greca, Atti della tavola rotonda „Espansione e colonizzazione greca di età arcaica: metodologie e problemi a confronto", Venezia, 10–11/11/1995 (edit. Claudia Antonetti, Pierre Lévêque), [Napoli, 1997], p. 83–94.

– *Le culte d'Apollon entre Mégare et ses colonies du Pont*, în Religions du Pont Euxin. Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide), 1996 (edit. Otar Lordkipanidzé, Pierre Lévêque), [Besançon-Paris, 1999], p. 17–24.

ARCHIBALD, Zofia Halina, *The Shape of the New Commonwealth. Aspects of the Pontic and Eastern Mediterranean Regions in the Hellenistic Age*, în Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea (edit. Gocha R. Tsetskhladze, Anthony M. Snodgrass), BAR International Series 1062, Oxford, 2002, p. 49-72.

ARICESCU, Andrei, *Tezaurul de semne de schimb premonetare*, în SCN 6, 1975, p. 17-24.

ARNAUD, Pascal, *Les relations maritimes dans le Pont-Euxin d'après les données numériques des géographes anciens*, în RÉA 94, 1992, p. 57-77.

AVRAM, Alexandru, *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, în Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste (edit. Petre Alexandrescu, Wolfgang Schuller), Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 9–45.

– *Untersuchungen zur Geschichte des Territoriums von Kallatis in griechischer Zeit*, în Dacia N.S. 35, 1991, p. 103–137.

– *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, în StCl 27, 1991, p. 19–30.

– *Poleis und Nicht-Poleis im Ersten und Zweiten [illegible] Seebund*, în Studies in the Ancient Greek *Polis* (edit. Mogens Herman Hansen, Kurt Raaflaub), Historia. Einzelschriften 95, Stuttgart, 1995, p. 191–200.

– *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin*, în Introduction to an Inventory of *Poleis*. Acts of the Copenhagen Polis Centre III (edit. Mogens Herman Hansen), Historisk-filosofiske Meddelelser. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 74, Copenhaga, 1996, p. 288-316.

– *Histria* VIII. *Les timbres amphoriques* 1. *Thasos*, Bucarest-Paris, 1996.

– *P. Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos*, în The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology (edit. Gocha R. Tsetskhladze), Historia. Einzelschriften 121, Stuttgart, 1998, p. 115–129.

– *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999.

– *Le plus ancien décret d'Istros octroyant la proxénie*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 235–238.

– *Wohltäter des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*, în Bürgersinn und staatliche Macht. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag (edit. Martin Dreher), Konstanz, 2000, p. 151-170.

– *Autour de quelques décrets d'Istros*, în Pontica 33-34, 2000-2001, p. 337-348.

– *Les territoires d'Istros et de Callatis*, în Problemi della *chora* coloniale dall'Occidente al Mar Nero. Atti del quarantesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto, 29 settembre – 3 ottobre 2000 (edit. Attilio Stazio), [Taranto, 2001], p. 593-632.

– *Der dionysische* thiasos *in Kallatis. Organisation, Repräsentation, Funktion*, în Raum und Gruppe. Religiöse Vereine in der römischen Antike. Untersuchungen zu Ordnung, Ritual und Raumordnung (edit. Ulrike Egelhaaf Gaiser, Alfred Schäfer), Tübingen, 2002, p. 69-80.

– *Probleme ale colonizării greceşti pe coasta occidentală a Mării Negre*, în Studii şi articole de istorie 67, 2002, p. 29-44.

– *Histria*, în Ancient Greek Colonies in the Black Sea, 1, (edit. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos), Salonic, 2003, p. 279-340.

– *An Istrian Dedication to Leto*, în The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Ščeglov on the occasion of his 70th birthday (edit. Pia Guldager Bilde, Jakob Munk Højte, Vladimir F. Stolba), Aarhus, 2003, p. 87-91.

– *Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphe et la mer Noire*, în Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, juillet–décembre 2003, p. 1181-1213.

– *Sur la date de la divinisation de Ptolémée II Philadelphe à Byzance*, în Orbis antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis (edit. Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, Cristian Găzdac), Cluj-Napoca, 2004, p. 828-833.

– *Kallatis*, în Ancient Greek Colonies in the Black Sea, 3, (edit. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos), BAR IntSer 1675 (1), Oxford, 2007, p. 239–286.

AVRAM, Alexandru, BOUNEGRU, Octavian, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, în Pontica 30, 1997, p. 155-165; variantă germană remaniată în Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer – und Balkanraumes (edit. Sven Conrad *et alii*), Langenweißbach, 2006, p. 397–413.

AVRAM, Alexandru, CONOVICI, Niculae, POENARU BORDEA, Gheorghe, *Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, în Dacia N.S. 34, 1990, p. 111–127.

AVRAM, Alexandru, HIND, John, TSETSKHLADZE, Gocha R., *The Black Sea Area*, în An Inventory of Archaic and Classical *Poleis*. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Center for the Danish National Research Foundation (edit. Mogens Herman Hansen, Thomas Heine Nielsen), Oxford, 2004, p. 924-973.

AVRAM, Alexandru, LEFÈVRE, François, *Les cultes de Callatis et l'oracle de Delphes*, în RÉG 108, 1995, p. 7–23.

AVRAM, Alexandru, NISTOR, Gheorghe Vlad, *Apărarea teritoriului în cetățile grecești și problemele zonei pontice*, în SCIVA 33, 1982, 4, p. 365–376.

AVRAM, Alexandru, ZIMMERMANN, Konrad, MĂRGINEANU-CÂRSTOIU, Monica, BÎRZESCU, Iulian, *Nouvelles données sur la Zone Sacrée d'Histria*, în Une *koinè* pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.), Actes du colloque de Bordeaux, 14-16 novembre 2002, (edit. Alain Bresson, Askold Ivantchik, Jean-Louis Ferrary), [Bordeaux, 2007], p. 241–249.

AVRAM, Alexandru, BÎRZESCU, Iulian, ZIMMERMANN, Konrad, *Die apollinische Trias von Histria*, în Kult(ur)kontakte. Apollon in Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern. Akten der Table Ronde in Mainz vom 11.–12. März 2004, (edit. R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer), [Rahden/Westf., 2008], p. 107–134.

BALCER, J.M., *The Date of Herodotus IV.1: Darius' Scythian Expedition*, în Harvard Studies in Classical Philology 76, 1972, p. 99–132.

BALLESTEROS PASTOR, Luis, *Mitrídates Eupátor, rey del Ponto*, Granada, 1996.

BĂRBULESCU, Maria, BUZOIANU, Livia, CHELUȚĂ-GEORGESCU, Nicolae, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Thasos*, în Pontica 19, 1986, p. 61–74.

– *Tipuri de amfore elenistice descoperite în așezarea greco-autohtonă de la Albești (jud. Constanța)*, în Pontica 20, 1987, p. 79–106.

– *Pentru un catalog complet al importurilor amforice la Albești (jud. Constanța)*, în Pontica 23, 1990, p. 49–79.

BÂRLĂDEANU-ZAVATIN, Elena, *Noi descoperiri în necropolele callatiene*, în Pontica 13, 1980, p. 216–240.

– *Statuete de teracotă dintr-un complex funerar descoperit la Callatis*, în Pontica 18, 1985, p. 85–98.

BENGTSON, Hermann, *Neues zur Geschichte des Hellenismus in Thrakien und in der Dobrudscha*, în Historia 11, 1962, p. 21 28 = *Kleine Schriften*, München, 1974, p. 377–388.

– *Bemerkungen zu einer Ehreninschrift der Stadt Apollonia am Pontos*, în Historia 12, 1963, p 96–104 = *Kleine Schriften*, München, 1974, p. 389–397.

– *Griechische Geschichte. Von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, ed. a IV-a, München, 1969.

BILLOWS, R.A., *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, Berkeley-Los Angeles, 1990.

BÎRZESCU, Iulian, *Some Ceramic Inscriptions from Istrian Sanctuaries: The Naukratis Approach*, în Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in Eastern Mediterranean, (edit. U. Schlotzhauer, A. Villing), London, 2005, p. 169-174.

BOARDMAN, John, *The Greeks Overseas*, ed. a III-a, London, 1980.

– *Early Greek Pottery on Black Sea Sites?*, în OJA 10, 1991, p. 387–389.

BORDENACHE, Gabriella, *Antichità greche e romane nel nuovo Museo di Mangalia*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 489–509.

– *Histria alla luce del suo materiale sculturco*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 185–211.

– *Nuovi documenti sui culti di Istros in epoca ellenistica*, în StCl 9, 1967, p. 143–151.

– *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest* I. *Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, București, 1969.

BORDENACHE, Gabriella, PIPPIDI, Dionisie M., *Le temple de Θεὸς μέγας à Istros*, în BCH 83, 1959, p. 455–465.

BOUNEGRU, Octavian, *Considerații privind portul cetății Callatis în antichitate*, în Pontica 19, 1986, p. 267–272.

BOUNEGRU, Octavian, BÂRLĂDEANU, Elena, *Săpăturile arheologice de salvare din zona nordică a necropolei tumulare de la Callatis*, în Pontica 23, 1990, p. 335–343.

BOUZEK, Jan, *Athènes et la mer Noire*, în BCH 113, 1989, p. 249–259.

– *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*, Praga, 1990.

BUCOVALĂ, Mihai, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967.

– *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1967.

BUCOVALĂ, Mihai, IRIMIA, Mihai, *Cimitirul din sec. VI–V î. e. n. de la Corbu, jud. Constanța*, în Pontica 4, 1971, p. 41–56.

BUROW, Johannes, *Durankulak. Vorbericht über die Ausgrabungen 1991 und 1992*, în Archäologischer Anzeiger, 1993, p. 333–345.

– *Excavations at Durankulak (NE Bulgaria): The Ritual Pits and their Contents*, în Religions du Pont-Euxin. Actes du VIIIe Symposium de Vani (Colchide), 1996 (edit. Otar Lordkipanidzé, Pierre Lévêque), [Besançon–Paris, 1999], p. 33-35.

BURSTEIN, Stanley M., *Outpost of Hellenism. The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, Berkeley-Los Angeles, 1976.

BUZDUGAN, Gheorghe, MITITELU, Ion, *Contribuții la clasificarea unor monede histriene*, în SCN 3, 1960, p. 385–404.

BUZOIANU, Livia, *Noi stampile de amfore descoperite la Callatis*, în Pontica 12, 1979, p. 77-95.

– *Despre începuturile importului de amfore ștampilate în cetățile grecești Tomis și Callatis*, în Pontica 17, 1984, p. 51-59.

– *Tipuri de amfore de sec. VI -IV a. Chr. descoperite la Tomis*, în Pontica 24, 1991, p. 75-96.

– *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, în Pontica 25, 1992, p. 99–165.

Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 103–154.
– *Bauelemente des Theos–Megas–Tempels von Histria*, în Bautechnik der Antike (edit. A. Hoffmann, E. L. Schwandner, W. Hoepfner, G. Brands), Mainz, 1991, p. 148–154.
– *Archaische Architekturbruchstücke aus Histria*, în Dacia N.S. 37, 1993, p. 39–58.
– *Remarques sur les caractéristiques internes des chapiteaux ioniques*, în Dacia N.S. 40-42, 1996-1998, p. 141-265.
– *Ein spätarchaisches ionisches Kapitell von Histria. Bemerkungen zur geometrischen Komposition*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 252–273.
– *Histria* XII. *Architecture grecque et romaine.* Membra disiecta. *Géométrie et architecture*, Bucureşti, 2006.
McGING, B.C., *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden, 1986.
MEIGGS, Russell, *The Athenian Empire*, Oxford, 1972.
MEIGGS, Russell, LEWIS, David M., *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* I, Oxford, 1969, nr. 45.
MEYER, Hans-Caspar, *A Collection of Ancient Market Weights from Histria, Callatis and Tomis in the Ashmolean Museum, Oxford. Catalogue with Introductory Essay*, în Il Mar Nero 5, 2001-2003, p. 41–76.
MIHAILESCU-BÎRLIBA, Virgil, *Dacia răsăriteană în secolele VI–I î. e. n. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990.
MILČEV, Atanas, *Nadpis na grăcki ezik ot Pliska*, în Jubilaeus V. Sbornik v čest na prof. Margarita Tačeva (edit. Konstantin Bošnakov, Dilyana Boteva), Sofia, 2002, p. 280-284.
MITREA, Bucur, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, în StCl 3, 1961, p. 83–88.
– *Descoperirile monetare şi legăturile de schimb ale Histriei cu populaţiile locale în secolele V–IV î. e. n.*, în StCl 7, 1965, p. 143–167.
– *Contribuţii la studiul tezaurului de la Dăeni*, în Pontica 14, 1981, p. 171–179.
– *Roata simbol solar pe monedele histriene*, în Pontica 15, 1982, p. 89–97.
– *La monnaie de la ville d'Histria chez les Géto-Daces est-carpatiques*, în Numismatica e Antichità Classiche. Quaderni Ticinesi 12, 1983, p. 119–133.
– *Etape cronologice în relaţiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, în Thraco-Dacica 5, 1984, p. 111–122.
– *Geto-dacii şi monedele vest-pontice din secolele III–II î.e.n.*, în Thraco-Dacica 6, 1985, p. 50–58.
MITREA, Bucur, BUZDUGAN, Constantin, *Un tezaur de monede istriene descoperit în Moldova*, în SCN 8, 1984, p. 25–36.
– *Tezaurul de la Fedeşti (Moldova)*, în SCN 9, 1989, p. 11–22.
MOISIL, Constantin, *Cele mai vechi monede din Istros*, în BSNR 16, 1921, p. 108–112.
MONAHOV, Sergej Ju., *Grečeskie amfory v Pričernomor'e. Kompleksy keramičeskoj tary VII-II vekov do n.e.*, Saratov, 1999.
MORETTI, Luigi, *Mileto, le sue colonie e l'istituto dell'evergesia*, în RFIC 105, 1977, p. 5–11.
– *Su alcune iscrizioni greche di Histria*, în StCl 24, 1986, p. 71–75.

NAWOTKA, Krzysztof, *The Western Pontic Cities. History and Political Organization*, Amsterdam, 1997.
– *Benefactors of City Istros*, în Antiquitas 22, 1997, p. 123–137.
– Boule *and* demos *in Miletus and its Pontic Colonies from Classical Age until third century A.D.*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1999.
NEWELL, E.T., *The Alexandrine Coinage of Sinope*, în AJN 52, 1919 (reprint).
NICOLET, Hélène, *Quelques enrichissements récents du fonds grec du Cabinet des Médailles*, în BSFN 57, 1982, 1, p. 133–135.
Nikonij i antičnyj mir Severnogo Pričernomor'ja, Odessa, 1997.
OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, Ernest, *Aspecte ale circulaţiei monedei greceşti în Dobrogea de nord (sec. VI î.e.n. — I e.n.)*, în Pontica 11, 1978, p. 59–87.
OCHEŞEANU, Radu, *Câteva consideraţii privind monedele de bronz cu roata şi legenda IΣT*, în BSNR 67–69, 1973–1975, 121–123, p. 45–48.
OCHEŞEANU, Radu, DICU, Paul I., *Monede antice şi bizantine din Dobrogea*, în BSNR 75–76, 1981–1982, 129–130, p. 441–454.
OLCAY, N., SEYRIG, Henri, *Le trésor de Mektepini en Phrygie* (Trésors monétaires séleucides I), Paris, 1965.
OPPERMANN, Manfred, *Süddobrudschanische Studien*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 138–149.
– *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach, 2004.
PANIN, Nicolae, *Black Sea Coast Line in the last 10 000 Years. A New Attempt in Identifying the Danube Mouths as Described by the Ancients*, în Dacia N.S. 27, 1983, p. 175–184.
PAPASIMA, Tudorel, *Noi date în legătură cu circulaţia drahmei histriene în Dobrogea*, în Pontica 13, 1981, p. 299–302.
– *Monede recent descoperite în satul Credinţa (jud. Constanţa)*, în Pontica 21-22, 1988–1989, p. 333–335.
PASSERINI, Alfredo, *Il testo del* foedus *di Roma con Callatis*, în Athenaeum 23 (N.S. 13), 1935 p. 57–72.
PÂRVAN, Vasile, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube*, în BSH 10, 1923, p. 23–47.
– *Un* aes grave *olbien à Salsovia*, în Dacia 2, 1925, p. 420–421.
PETOLESCU, Carmen Maria, *À propos de la datation des monnaies en bronze d'Istros*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 301–302.
PETOLESCU, Carmen Maria, BUZDUGAN, Constantin, *Date noi privind tezaurul de monede histriene descoperit la Fedeşti (jud. Vaslui)*, în CercNum 7, 1996, p. 15–17.
PETROPOULOS, Elias K., *Hellenic Colonization in Euxeinos Pontos. Penetration, Early Establishment, and the Problem of the* "Emporion" *Revisited*, BAR International Series 1394, Oxford, 2005.
PFUHL, Ernst, MÖBIUS, Hans, *Die ostgriechischen Grabreliefs* I-II, Mainz, 1977, 1979.
PICARD, Olivier, *Numismatique et épigraphie*, în Un siècle d'épigraphie classique: aspects de l'œuvre des savants français dans les pays du bassin méditerranéen de 1888 à nos jours,

Actes du Centenaire de l'Année Épigraphique, Colloque International, Paris, 19–21 oct. 1983, [Paris, 1988], p. 251–266.
– *Les Grecs devant la menace perse*, Paris, 1995, mai ales p. 181–195.
– *Monnaies et guerre en Grèce classique*, în Pallas 51, 1999, p. 205–221.
PICK, Behrend, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* I, 1. *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898, p. 83–138 (Callatis), 139–182 (Istros și Istrianon Limen).
PICK, Behrend, REGLING, Karl, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands* I, 2. *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910, p. 587–917 (Tomis—K. Regling).
PIÉRART, Marcel, *Les ἐπιμήνιοι de Milet*, în L'Antiquité classique 38, 1969, p. 365–388.
PIPPIDI, Dionisie M., *Gli scavi nella zona sacra di Histria. Stadio attuale*, în Dacia N.S. 6, 1962, p. 139–156.
– *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962.
– *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, 1967.
– *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*, București, 1969.
– *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971 = *Străinii de peste mări*, în Dionisie M. Pippidi, Dumitru Berciu, *DID* I. *Geți și greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, p. 137–324.
– *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucarest-Amsterdam, 1975.
– *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, Bucarest-Paris, 1984.
– *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988
PODOSSINOV, Aleksandr, *Ovids Dichtung als Quelle für die Geschichte des Schwarzmeergebietes*, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 19, Konstanz, 1986.
POENARU BORDEA, Gheorghe, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei*, în SCN 4, 1968, p. 103–124.
– *Le trésor de Mărășești. Les statères en or des cités du Pont Gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux IVe–Ier siècles av. n. è.*, în Dacia N.S. 18, 1974, p. 103–125.
– *Studiile de numismatică greacă în România între 1947 și 1974*, în BSNR 67–69, 1973–1975 121–123, p. 17–48.
– *Viața economică în Pontul stâng în lumina izvoarelor arheologice și numismatice*, Rezumatul tezei de doctorat, București, 1978.
– *Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque*, în RBNS 125, 1979, p. 37–51.
– *Les régions balkaniques et le littoral septentrional du Pont-Euxin*, în A Survey of Numismatic Research 1978–1983, London, 1986, p. 87–116.
– *Issues of Greek Mints on the Romanian Coast of the Black Sea (Sixth Century B.C. to Third Century A.D.). A Stage of the Question*, în 130 Years since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System, București, 1997, p. 58–70.
– *À propos du Pont occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, în RBNS 145, 1999, p. 155–164.

– *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000, Comunicări, studii și note, București, 2001, p. 9–33.
– *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs* și *Répertoire des découvertes de monnaies d'Istros, Callatis et Tomis du VIe au Ier siècle av. J.-C.*, în Presenza e funzioni della moneta nelle *chorai* delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero. Atti del XII convegno organizzato dall'Università „Frederico II" e dal Centro internazionale di studi numismatici, Napoli, 16–17 giugnio 2000, [Roma, 2004], p. 27–70.
POENARU BORDEA, Gheorghe, NICOLAE, Eugen, *Monede rare și inedite din Moesia Inferior I. De la Augustus la Commodus*, în BSNR 77–79, 1983–1985, 131–133, p. 89–107.
POENARU BORDEA, Gheorghe, OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, Ernest, *Contribution à l'étude des monnaies-pointes de flèche à la lumière des trésors de Jurilovca, dép. de Tulcea*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4–10 septembre 1976) II. Histoire et archéologie, [Bucarest, 1980], p. 141–150.
PREDA, Constantin, *Monede inedite și puțin cunoscute de la Histria, Callatis și Tomis*, în SCN 2, 1958, p. 111–122.
– *Monedele cu roata și legenda IΣT*, în SCN 3, 1960, p. 21–38.
– *Archaeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis-Mangalia*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 275–303.
– *Aspects de la circulation des drachmes d'Histria dans la Plaine Gétique et la datation des premières imitations de type Philippe II (Trésor de Scărișoara)*, în Dacia N.S. 10, 1966, p. 221–235.
– *Câteva morminte din epoca elenistică descoperite la Callatis*, în SCIV 17, 1966, 1, p. 137–146.
– *Callatis*, ed. a II-a, București, 1968.
– *Tariverde – așezare băștinașă sau factorie histriană?*, în Pontica 5, 1972, p. 77–88.
– *Über die Silbermünzen der Stadt Istros*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 77–85.
– *Descoperirea de la Murighiol (jud. Tulcea) și unele aspecte ale circulației monedelor olbiene la Dunărea de jos*, în SCN 7, 1980, p. 36–42.
– *Prämonetäre Zahlungsmittel in Form von Pfeilspitzen an der West- und Nordküste des Schwarzen Meeres*, în Klio 73, 1991, p. 20–27.
– *Archäologische und numismatische Zeugnisse für die Beziehungen zwischen Griechen und Geto-Dakern im 6.–4. Jh. v. Chr.*, în The Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times. From Antiquity to 1453 (edit. John M. Fossey), Amsterdam, 1991, p. 221–228.
– *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
PREDA, Constantin, BÂRLĂDEANU, Elena, *Săpăturile arheologice de salvare din zona șantierului naval de la Mangalia*, în Pontica 12, 1979, p. 97–107.
PREDA, Constantin, DOICESCU, Aurel, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, în *Histria* II, București, 1966 (sub redacția lui Emil Condurachi), p. 295–334.
PREDA, Constantin, GEORGESCU, Nicolae, *Săpăturile de salvare de la Mangalia din 1972—necropola callatiană din zona stadionului*, în Pontica 8, 1975, p. 55–75.
PREDA, Constantin, NUBAR, Hamparțumian, *Histria* III. *Descoperirile monetare 1914–1970*, București, 1973.
PREDA, Constantin, POPESCU, Emilian, DIACONU, Petre, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*, în Materiale 8, 1962, p. 439–455.

PREDA, Florentina, *Vârfuri de săgeți cu valoare monetară descoperite pe litoralul de nord-vest al Mării Negre*, în AUB-Științe sociale 16, 1961, p. 7–17.
PRICE, Martin J., *Mithridates VI Eupator, Dionysos, and the Coinage of the Black Sea*, în NC 8, 1968, p. 1–12.
– *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. A British Museum Catalogue*, London-Zürich, 1991, I, mai ales p. 172–205; II, mai ales pl. III–V și XVII–L.
– *Sylloge Nummorum Graecorum* IX. *The British Museum*. Part I: *The Black Sea*, London, 1993.
RĂDULESCU, Adrian, *Noi mărturii arheologice din epoca elenistică la Nuntași*, în SCIV 12, 1961, 2, p. 387–393.
RĂDULESCU, Adrian, BĂRBULESCU, Maria, BUZOIANU, Livia, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Heraclea Pontică*, în Pontica 19, 1986, p. 33–60.
– *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Rhodos*, în Pontica 20, 1987, p. 53–77.
– *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Chersonesul Tauric, Cnidos, Cos, Paros*, în Pontica 23, 1990, p. 29–48.
– *Données récentes sur le site d'Albești (dép. de Constanța)*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70ᵉ anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeș), Bucarest, 2000, p. 172–179.
RĂDULESCU, Adrian, BĂRBULESCU, Maria, BUZOIANU, Livia, CHELUȚĂ-GEORGESCU, Nicolae, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Sinope*, în Pontica 21–22, 1988–1989, p. 23–90.
– *Observații privind așezarea greco-autohtonă de la Albești (jud. Constanța)*, în Pontica 26, 1993, p. 121–158.
– *Reprezentări figurate în așezarea de epocă elenistică de la Albești (jud. Constanța)*, în Pontica 28–29, 1995–1996, p. 23–72.
RĂDULESCU, Adrian, BĂRBULESCU, Maria, BUZOIANU, Livia, GEORGESCU, Nicolae, ARSENIE, Lucian, *Cercetările arheologice de la Albești (jud. Constanța), 1996-1999*, în Pontica 32, 1999, p. 51-69.
RĂDULESCU, Adrian, BUZOIANU, Livia, BĂRBULESCU, Maria, GEORGESCU, Nicolae, *Albești (département de Constantza) — site fortifié gréco-indigène*, în The Black Sea Region in the Greek, Roman, and Byzantine Periods (edit. Gocha R. Tsetskhladze, Jan G. de Boer), Talanta 32-33, 2000-2001, p. 189-206.
RĂDULESCU, Adrian, SCORPAN, Constantin, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul Catedralei)*, în Pontica 8, 1975, p. 9–54.
REINACH, Théodore, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890.
RUSCU, Ligia, *Die wechselseitigen Außenbeziehungen zwischen Einzelpersonen und Staaten in bezug auf die Griechenstädte der rumänischen Schwarzmeerküste*, în EN 6, 1996, p. 11–42.
– *Relațiile externe ale orașelor grecești de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.
– *On the Decree of Autokles and the Status of Nikoneon*, în Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Dacicae Pannonicaeque, Hungarian Polis Studies 11 (edit. Gjörgy Németh, Ioan Piso), Debrecen, 2004, p. 33–41.
RUSJAEVA, Anna S., VINOGRADOV, Jurij G., *Apollon Ietros, Herrscher von Istros, in Olbia*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70ᵉ anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeș), Bucarest, 2000, p. 229–234.

RUSSU, Ion Iosif, *Zoltes și Rhemaxos. Tracii, sciții și Histria în sec. III–II î.e.n.*, în Apulum 6, 1967, p. 123–144.
RUZICKA, L., *Unedierte Münzen von Kallatis aus meiner Sammlung*, în NZ 30, 1913, p. 293–413.
– *Inedita aus Moesia Inferior*, în NZ 50 (N.F. 10), 1917, p. 73–173.
SALOMONE GAGGERO, Eleonora, *Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la mer Noire occidentale*, în Pulpudeva 2, 1978, p. 294–305.
SAUCIUC-SĂVEANU, Teofil, *Callatis. Rapports préliminaires*, în Dacia 1, 1924, p. 108–165; 2, 1925, p. 104–13.; 3–4, 1927–1932, p. 411–482; 5–6, 1935–1936, p. 247–319; 7–8, 1937–1940, p. 223–281; 9–10, 1941–1944, p. 243–347.
– *Callatis*, în L'archéologie en Roumanie, Bucarest, 1938, p. 51–72.
– *Noile cercetări și săpături arheologice din România*, în AARMSI 29, 1947, 3; versiune franceză în BSH 28, 1947, 1, p. 1–35.
SCHÖNERT-GEISS, Edith, *Literaturüberblicke der griechischen Numismatik, Mösien*, în JbNG 15, 1965, p. 75–112.
– *Bibliographie zur antiken Numismatik Thrakiens und Mösiens*, Berlin, 1999.
SCORPAN, Constantin, *Vârfuri de săgeți – semne premonetare și monede histriene cu «roata» descoperite la Tomis*, în SCN 7, 1980, p. 25–34.
SEKERSKAJA, N. M., *Antičnyj Nikonij i ego okruga v VI–IV vv. do n.e.*, Kiev, 1989.
– *Nikonion*, în North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies (edit. Gocha R. Tsetskhladze), Leiden-Boston-Köln, 2001, p. 67–90.
SEVEREANU, George, *Sur les monnaies primitives des Scythes — lingots monnaies en forme de pointe de flèche*, în BSNR 21, 1926, 57–58, p. 1–6.
SEYRIG, Henri, *Monnaies hellénistiques XV. Dates et circonstances du trésor d'Anadol*, în RN 11, 1969, p. 40–45.
– *Trésors de Levant anciens et nouveaux* (Trésors monétaires séleucides II), Paris, 1973.
STANCOMB, William M., *Some Coins Minted at Callatis*, în SCN 10, 1993, p. 155–157.
– *Sylloge Nummorum Graecorum* XI. *The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, London, 2000.
STOIAN, Iorgu, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962.
– *Le culte des Dioscures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié*, în Dacia N.S. 10, 1966, p. 347–356.
– *Études histriennes*, Bruxelles, 1972.
SUCEVEANU, Alexandru, *Câteva inscripții ceramice de la Histria*, în StCl 7, 1965, p. 273–286.
– *O ipoteză despre Zopyrion*, în SCIV 17, 1966, 4, p. 635–644.
– *Două note privind istoria Moesiei în secolul I î.e.n.*, în Pontice 2, 1969, p. 269–274.
– *Sugli inizi della dominazione romana in Dobrugia. Punti di vista e controversie*, în QCSCM 2, 1980, 4, p. 469–499.
– *Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεὺς) τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων: IGB I², 13, Z. 22–23*, în Tyche 13, 1998, p. 229–247.
– *Le «Grand Dieu» d'Histria*, în Ktema 24, 1999, p. 271-281.
SUCEVEANU, Alexandru, ANGELESCU, Mircea Victor, *Nouvelles découvertes dans l'établissement gétique d'Independența (dép. de Tulcea)*, în Dacia N.S. 32, 1988, p. 145–150.

SZILÁGYI János György, *Spätbellenismus in Kallatis*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 216–223.

ŠELOV, D.B., *Car' Atej*, în Numizmatika i sfragistika 2, 1965, p. 16–40.

ŞTEFAN, Alexandra, *Die Getreide-Krisen in den Städten an den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxeinos in der hellenistischen Zeit*, în Hellenische Poleis. Krise – Wandlung – Wirkung II (edit. Elisabeth Charlotte Welskopf), Berlin, 1974, p. 648–663.

– *Les débuts de la domination romaine sur les cités de la côte ouest du Pont-Euxin: date et circonstances*, în Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques „Eirene", Cluj–Napoca, 2–7 octobre 1972, [Bucarest-Amsterdam, 1975], p. 621–631.

– *Rapports religieux entre les cités du Pont Euxin — Histria, Tomis, Callatis — et le monde oriental*, în Problemy antičnoj istorii i kul'tury I, Erevan, 1979, p. 266–279.

– *Probleme ale strategiei Histriei şi ale organizării teritoriului său rural în epoca preromană*, în SCIVA 33, 1982, 2, p. 199–208.

TACCHELLA, D., *Cinq rois des Gètes*, în RN, 1903, p. 31–39.

TACHEVA-HITOVA, Margarita, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia*, Leiden, 1983.

– *About the so-called Scythian Kings and their Coinage in the Greek Cities of Thracia Pontica (the End of the 3rd–2nd Century B.C.)*, în Dobrudža 12, 1995, p. 7–16.

TAFRALI, Oreste, *La cité pontique de Callatis*, în RA 5e sér., 21, 1925, p. 238–292 = ArtaArh 1, 1927, p. 17–55.

– *Les tumuli de Callatis*, în ArtaArh 2, 1928, p. 23–53.

TALMAŢCHI, Gabriel, *Noi descoperiri monetare în satul Adâncata (jud. Constanţa)*, în Pontica 27, 1994, p. 231–233.

– *Din nou despre circulaţia monetară antică în zona Floriile-Adâncata (jud. Constanţa)*, în Pontica 28–29, 1995–1996, p. 261–266.

– *Monede scitice descoperite în Dobrogea*, în Pontica 32, 1999, p. 307–312.

– *Scurtă privire asupra ariei de difuzare a monedelor autonome emise de Callatis şi Tomis*, în Pontica 35-36, 2002-2003, p. 395-408.

TELEAGĂ, Emilian, *Despre cronologia descoperirilor funerare de la Corbu şi Nuntaşi*, în SCIVA 50, 1999, 1–2, p. 33–44.

TELEAGĂ, Emilian, ZIRRA, Vlad *et alii*, *Die Nekropole des 6.-1. Jhs. v. Chr. von Istria Beni bei Histria. Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*, Rahden, 2003.

TEODOR, Silvia, NICU, Mircea, ŢAU, Stela, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, judeţul Galaţi*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p. 133–138.

THEODORESCU, Dinu, *Trois étapes dans l'évolution du chapiteau dorique grec à Histria*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 147–161.

– *Remarques sur la composition et la chronologie du* kymation *ionique suscitées par quelques exemplaires découverts à Histria*, în Dacia N.S. 11, 1967, p. 95-120

– *Un chapiteau ionique de l'époque archaïque tardive et quelques problèmes concernant le style d'Histria*, în Dacia N.S 12, 1968, p. 261-303.

– *Notes histriennes*, în RA, 1970, p. 29–48.

THOMPSON, Margaret, MØRKHOLM, O., KRAAY, C.M. (edit.), *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973 (cu colaborarea lui B. Mitrea şi Gh. Poenaru Bordea).

TSETSKHLADZE, Gocha R., *Greek Penetration of the Black Sea*, în The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to Sir John Boardman (edit. Gocha R. Tsetskhladze, F. De Angelis), Oxford, 1994, p. 111–135.

– *Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population*, în The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology (edit. Gocha R. Tsetskhladze), Historia. Einzelschriften 121, Stuttgart, 1998, p. 9–68.

– *Ionians Abroad*, în Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea (edit. Gocha R. Tsetskhladze, Anthony M. Snodgrass), BAR International Series 1062, Oxford, 2002, p. 81-96.

ULANICI, Augustin, *Cu privire la data întemeierii oraşului Callatis*, în Muzeul Naţional 1, 1974, p. 191–195.

VINOGRADOV, Jurij G., *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997.

– *Istrija, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždennyj*, în Numizmatika i epigrafika 16, 1999, p. 50-71.

– *Heilkundige Eleaten in den Schwarzmeergründungen*, în Bürgersinn und staatliche Macht. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag (edit. M. Dreher), Konstanz, 2000, p. 133–149.

VULPE, Alexandru, *En marge de Ps.-Scymnus 766–770*, în Premier âge du Fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire, Actes du Colloque International, septembre 1993, [Tulcea, 1997], p. 181–185.

– *Autour de la fondation du Royaume Odryse*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 76–82.

VULPE, Radu, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în Connaissance de la terre et de la pensée roumaines IV. La Dobroudja, Bucarest, 1938, p. 35–454.

WĄSOWICZ, Aleksandra, *Les fondations en terre d'Olbia et d'Histria*, în Archeologia (Varsovia) 20, 1969, p. 39–61.

WEISS, J., *Die Dobrudscha im Altertum: Historische Landschaftskunde* (Zur Kunde der Balkanhalbinsel: Reise und Beobachtungen 12), Sarajewo, 1911.

WILL, Édouard, *Histoire politique du monde hellénistique* I–II, Nancy, 1979, 1982.

YOUROUKOVA, Jordanka, *Nouvelles données sur la chronologie des rois scythes en Dobroudja*, în Thracia 4, 1977, p. 105–125.

Moneti săkrovišta ot Bălgarskite zemi I. *Monetite na trakijskite plemena i vladateli*, Sofia, 1992, p. 159–164 şi 271–276, nr. 123–132.

ZAGINAJLO, A. G., *Monetnoe nahodky na Roksolanskom gorodišče (1957–1963 gg.)*, în Materialy po arheologii Severnogo Pričernomor'ja 5, 1966, p. 100–130.

– *K voprosu o monetno-vesovih sistemah antičnyh gorodov Zapadnogo i Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja v V-IV vv. do n.e.*, în Numizmatika i epigrafika 11, 1974, p. 48–60.

ZAGINAJLO, A.G., GREBENKIN, V.N., *Klassifikacija rannyh serebrjannyh monety Istrii*, în Numizmatika i epigrafika 14, 1984, p. 27-36.

ZAGINAJLO, A.G., KARYŠKOVSKIJ, P.O., *Monety skifskogo car'ja Skila*, în Numizmatičeskie issledovanija po istorii jugo-vostočnoj Evropy, Chişinău, 1990, p. 3–15.

ZAGINAJLO, A.G., NUDEL'MAN, A.A., *Dorckij klad drevnegrečeskih monet IV veka do n.e.*, în Materialy z arheologii Pivničnogo Pričernomor'ja 7, 1971, p. 122–137.

ZAGINAJLO, A.G., SEKERSKAYA, N.M., *Ancient Nikonion in the Light of 40 Years of Archaeological Excavations (1957–1997)*, în Nikonion. An Ancient City on the Lower Dniester. Commemorative Paper for the 40th Anniversary of the Archaeological Excavations at Nikonion, Torun, 1997, p. 18–26.

ZAVATIN–COMAN, Elena, *La tombe grecque avec* kalpis *de Mangalia*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 271–280; versiune românească în Pontica 5, 1972, p. 103–116.

ZIMMERMANN, Konrad, *Ausgrabungen in der Tempelzone von Histria*, în Ethnographisch-archäologische Zeitschrift 22, 1981, p. 453–467.

– *Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria. Untersuchung zur Typologie, Datierung und Verbreitung keramischer Bauelemente im Schwarzmeergebiet*, Diss. B, Berlin, 1983.

– *Zu den Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria*, în Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste (edit. Petre Alexandrescu, Wolfgang Schuller), Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990, p. 155–177.

– *Archaische Dachterrakotten aus Histria*, în Hesperia 59, 1990, p. 223-233.

– *Traufziegel mit Reliefmäander aus dem Schwarzmeergebiet*, în Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, December 12-15, 1991 (edit. Nancy A. Winter), Hesperia, Suppl. 27, 1994, p. 221-251.

– *'Αφροδίτηι ἀνέθηκεν...... Zu einem Dachziegel mit Votivinschrift*, în Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à P. Alexandrescu à son 70e anniversaire (edit. A. Avram, M. Babeş), Bucarest, 2000, p. 239–251.

ZIMMERMANN, Konrad, ALEXANDRESCU, Petre, *Steingeräte griechischer Zeit aus Histria*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 267–282.

ZIMMERMANN, Konrad, AVRAM, Alexandru, *Archäologische Ausgrabungen in Histria Pod, SR Rumänien*, în Klio 69, 1987, 1, p. 6–27.

Capitolul VIII
BUREBISTA

a. Preliminarii

Acţiunile politice unificatoare ale lui Burebista în prima jumătate a secolului I a.Chr. au însemnat, în mod indiscutabil, un moment de vârf din istoria Daciei preromane. Cu toate acestea, parcimonia izvoarelor literare antice ajunse până la noi, referitoare la această perioadă, lasă în suspensie o seamă de întrebări de primă importanţă: din ce parte a Daciei provenea Burebista, care a fost structura puterii înfăptuite de el, care au fost raporturile lui cu diferite formaţiuni politice getice şi dacice şi cum s-a realizat aducerea lor vremelnică sub o singură conducere? Sunt întrebări la care este bine să se ştie de la început că în prezent nu este posibil a da un răspuns categoric. Singura modalitate de informare corectă este de a oferi cititorului stadiul actual al documentaţiei şi al principalelor discuţii în legătură cu această temă.

În primul rând, am dori să ştim mai multe despre dezvoltarea societăţii din Dacia în veacul anterior lui Burebista. În această privinţă există o relatare, consemnată în sumarul cărţii a XXXII-a a operei pierdute a lui Trogus Pompeius, în care se menţionează „creşterile puterii dacilor prin regele Rubobostes" (*incrementa Dacorum per Rubobosten regem*). Potrivit contextului istoric care formează conţinutul acestei cărţi, aproximativ 190–180 a.Chr., domnia amintitului Rubobostes ar trebui plasată în secolul al II-lea a.Chr., cu precădere în prima lui jumătate.

Asupra acestui pasaj s-a discutat deja de multă vreme, iar în unele lucrări cu caracter general, manuale sau texte din muzee apare chiar numele respectivului rege ca un fapt istoric dovedit, ceea ce nu este nici pe departe cazul. Socotim totuşi că o prezentare, chiar şi sumară, a acestei probleme, a cărei importanţă pentru istoria Daciei abia dacă mai trebuie subliniată, se cuvine făcută şi aici.

După cum s-a scris de mai multe ori în diferite locuri din lucrarea de faţă, opera pierdută a lui Trogus a fost rezumată (excerptată) de Iustinus, autor ce a trăit foarte probabil în secolul al II-lea p.Chr. În paralel se mai păstrează sumarul (*prologi*) celor 44 de cărţi ale lui Trogus, scris de un necunoscut. Compararea conţinutului din *prologi* cu ceea ce a rezumat Iustinus ne arată, în mod neîndoielnic, că excerptatorul a ales mai puţin de o cincime din opera lui Trogus şi anume a preferat să redea anecdote, fapte cu caracter moralizator sau

șocant pentru cititor, lăsând de o parte foarte multe evenimente istorice, date geo- și etnografice sau cu temă cronologică. Este și cazul sumarului cărții a XXXII-a, unde se precizează că în cadrul unei digresiuni (*in excessu*) se trata despre întâmplări din Illyricum, apoi despre originea pannonilor și despre creșterea puterii dacilor sub regele Rubobostes.

În compendiul lui Iustinus nu aflăm însă nimic despre evenimentele enunțate în sumar. Singurul fapt pe care Iustinus l-a găsit demn de interes a fost o anecdotă în care dacii au fost pedepsiți de regele lor, Oroles, pentru a se fi comportat în mod laș în lupta cu bastarnii[1]. Totodată, Iustinus simte nevoia să precizeze cine erau dacii, neam ce apare în acest capitol prima și singura dată, afirmând că și ei „sunt un vlăstar al geților".

Prin urmare, se pun două întrebări: 1. când a domnit sus-numitul rege și care era numele lui real; 2. ce se înțelege prin „creșterile" puterii dacilor și care au fost implicațiile pe plan mai larg a acestei noțiuni. În ceea ce privește numele regelui, toți editorii au corectat Rubobostes prin Burobostes, considerând, în acest caz, o corupere prin metateză, situații frecvent întâlnite în textul lui Trogus/Iustinus. În sine, faptul nu este prea relevant, mult mai important ar fi datarea acestor evenimente.

Aici, opiniile cercetătorilor s-au împărțit: Carl Brandis, Constantin Daicoviciu, Robert Werner și alții au optat pentru o situare în conformitate cu contextul istoric al celor relatate în cartea a XXXII-a, deci în prima jumătate a secolului al II-lea a.Chr.[2]. Acum s-ar fi potrivit mai bine și luptele regelui Oroles cu bastarnii, populație germanică, ale cărei mișcări prin sud-estul Europei sunt menționate în diferite texte tocmai în această vreme (vezi mai sus, cap. VI).

Așa văzute lucrurile, s-ar explica și maturizarea politică a societății dacice, cu aproximativ un veac înainte de Burebista. Acest proces evolutiv ar putea fi pus pe seama unei posibile, dar nedovedite lupte a dacilor împotriva unei presupuse dominații celtice în Transilvania. Este totuși interesant de remarcat că cele mai târzii vestigii ale civilizației de tip celtic din Transilvania nu depășesc primul sfert al secolului al II-lea a.Chr (vezi și cap. VI, p. 532). Rezultatele cercetărilor arheologice ar putea să constituie, așadar, un argument în favoarea acestei teze; respectiv dezvoltarea culturii geto-dacice pe la sau către mijlocul secolului al II-lea a. Chr. ar putea să reflecte tocmai procesul de „creștere" a puterii politice a dacilor în prima jumătate a aceluiași veac. Din păcate, în pofida unui material arheologic destul de bogat, este încă greu de dovedit că manifestările unitare ale civilizației geto-dacice au apărut aproximativ la aceeași dată în toată Dacia. Deși fenomenul ca atare nu este imposibil, într-o anumită măsură este chiar plauzibil, stadiul în care se află cercetarea analitică a descoperirilor arheologice nu permite încă realizarea unei demonstrații convingătoare. Dacă există dovezi că unele mari așezări din Muntenia (Popești, Radovanu,

[1] Despre acest „rege" dac, atât data presupusă a domniei lui, cât și grafia corectă a numelui său, s-au exprimat păreri diferite, cf. recent D. Dana, *Oroles ou Rholes? (Justin 32, 3, 16)*, în Dacia N.S. 51, 2007, p. 235–239, tot acolo și literatura mai veche.

[2] C. Brandis, în RE IV, 2, col. 1955–56; C. Daicoviciu, *Noi contribuții la problemele statului dac*, în SCIV 6, 1955, 1-2, p. 47–60 (= în *Dacica*, Cluj, 1970, p. 50–63); R. Werner, *Thraker-Geten-Daker* în Abriss der Geschichte antiker Randkulturen (ed. W. D. v. Barloewen), München, 1961, p. 103–128 (în special p. 124).

Zimnicea, Cetățeni etc.) existau pe la circa ± 150 a.Chr., nu același lucru se poate afirma despre siturile dacice din bazinul Mureșului și cel intracarpatic al Oltului. Datarea începuturilor acestora din urmă pe la mijlocul secolului al II-lea a.Chr. nu a putut fi încă deplin demonstrată, deși a fost de multe ori presupusă (vezi și cap. X, p. 759)[1].

Printre cei care se opun ideii existenței unui rege dac Rubo- sau Burobostes în secolul al II-lea a.Chr. se numără Vladimir Iliescu ale cărui argumente nu sunt neglijabile, dar nici hotărâtoare. Potrivit acestui cercetător ar fi imposibil ca un rege de asemenea importanță, ca zisul Rubobostes, să nu fi fost amintit în nici o altă sursă. Dimpotrivă, Burebista (=Burobostes), contemporanul tatălui lui Trogus — secretarul lui C. Iulius Caesar — era bine cunoscut și pomenit în multe izvoare. Chiar și Iordanes, care scria *ad maiorem gloriam Gothorum* (respectiv *Getarum*) nu cunoștea un personaj renumit din secolul al II-lea a.Chr. Prin urmare, Trogus ar fi avut în vedere, în cartea a XXXII-a a operei sale, istoria lui Burebista din secolul I a.Chr. cel ce a creat acea μεγάλη ἀρχή („mare putere", care ar corespunde înțelesului latinescului *incrementum*)[2].

Dacă exceptăm pe Iordanes, care era preocupat doar de ideea de a înfățișa faptele glorioase ale geților pe care-i număra între strămoșii goților, iar Trogus, scriind latinește, se referă la daci, nu la geți, atunci obiecțiile formulate mai sus, deși demne de luat în seamă, nu sunt nicicum hotărâtoare. Invocarea lipsei de informații ca argument pentru neatestarea unui fapt istoric este un procedeu facil, dată fiind pierderea celei mai mari părți a surselor literare antice. Dar, totodată, ne putem întreba de ce Trogus ar fi găsit de cuviință să relateze despre faptele lui Burebista „cel mare", din secolul I a.Chr., tocmai în cartea a XXXII-a, în context cu evenimente ce s-au petrecut cu un veac mai devreme. De ce același Trogus nu mai revine, atunci când relatează în cărțile XXXVII sau XXXVIII despre războaiele romanilor cu Mithridates, regele Pontului, și la acțiunile lui Burebista, consecință a acestor războaie?

Din această succintă, dar absolut necesară prezentare a problemei „Rubobostes", rezultă că ne aflăm în impas. Este evident că prin simpla critică a textelor literare nu mai pot fi aduse argumente pentru una dintre cele două ipoteze.

Este însă important de reținut că acceptarea unor *incrementa Dacorum* în secolul al II-lea a.Chr., respectiv, a domniei unui Burobostes (= Burebista „I") în această vreme, este, totodată, o premisă pentru constituirea unui centru de putere, a unui regat dacic în Transilvania, fapt ce ar veni în sprijinul originii dacice a lui Burebista, cel bine cunoscut din secolul I a.Chr. Astfel s-ar explica și de ce primele acțiuni militare ale lui Burebista

[1] A. Vulpe, *Despre un pasaj din Istoriile Filipice ale lui Pompeius Trogus. Prologus XXXII. O contribuție arheologică*, în Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologice, seria IV, tom XXIII, 1998, p. 181–187; idem, *Burobostes. Ein dakischer König im 2. Jh. v. Chr.? (zu Trogus, Prol. XXXII)*, în Dacia N.S. 51, 2007, p. 227–231.

[2] Vl. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes? Zu Trog. Pomp. Prol. XXXII*, în StCl 10, 1968, p. 115–122. Vezi și replicile critice ale lui Constantin Daicoviciu, *Rubobostes - Burebista?*, în AMN 6, 1969, p. 459–464 și I. Glodariu, *Bemerkungen über einem Dakerkönig*, în AMN 7, 1970, p. 501–506.

se îndreaptă spre apus, spre ținuturile celților boii și taurisci. Acestei concepții i se opune însă obiecția că Burebista este clar denumit de Strabon (respectiv de izvorul său) ca „bărbat get" (ἀνὴρ Γέτης) (VII, 3, 11), deci, prin originea lui, ca provenind din părțile „getice" ale Daciei; Strabon se referă în continuare (VII, 3, 12) la distincția între geți și daci (vezi și cap. IV), dovedind că-i erau cunoscute deosebirile dintre aceste două noțiuni etnice.

Ajungem astfel la cealaltă problemă: fost-a Burebista rege get din ținuturile Dunării de Jos sau originea sa trebuie văzută, așa cum s-a argumentat mai sus, mai precis în regiunea muntoasă din sud-vestul Transilvaniei, în zona pe unde era Sarmizegetusa Regia din vremea lui Decebal ? În stadiul prezent al documentației este imposibil să se decidă în favoarea uneia sau alteia dintre cele două ipoteze. În favoarea primeia, pe lângă pasajul mai sus-amintit din Strabo, se adaugă relațiile speciale ale lui Burebista cu cetatea greacă Dionysopolis (Balcic), mai lesne de explicat pentru un rege al cărui centru de putere se afla la sud de Carpați[1]. Opinia, mai de mult exprimată, potrivit căreia Acornion, trimisul cetății Dionysopolis, s-a dus mai întâi la tatăl lui Burebista, cu reședința la *Argedava[2], deși încă de luat în seamă, nu mai este acum împărtășită de toți cercetătorii. Relația între „tatăl din Argedauon" (textul nu este lizibil în continuare pe piatra pe care a fost dăltuit decretul în cinstea lui Acornion — IGB[2] I, nr. 13) și tatăl lui Burebista, posibilă în spiritul general al textului inscripției, nu este însă deloc obligatorie (pl. 38). Mai recent, un document epigrafic descoperit la Histria, un mic altar votiv, datat cel mai devreme în epoca împăratului Marcus Aurelius (161–180 p.Chr.), conține numele unui *uicus Arcidaua* (ISM I, 358), ceea ce duce cu gândul la reședința vizitată de Acornion. Epigrafa provine din mediul rural al Histriei. Acest *uicus Arcidaua* este, potrivit părerii lui Alexandru Suceveanu, reședința din vremea lui Burebista, redusă în epoca romană la condiția unei modeste localități rurale[3]. Delegația lui Acornion nu s-ar fi dus la „tatăl lui Burebista", ci la „tatăl" unui dinast necunoscut, rezident într-o cetate din Dobrogea. Prin urmare, interpretarea denumirii Argedava ca fiind dava de pe râul *Argesis, Argeșul[4], și ca atare, propusă pentru a fi identificată în marea așezare de la Popești, pe Argeș[5], nu ar fi convingătoare.

Acestea sunt principalele probleme contradictorii legate de perioada premergătoare domniei lui Burebista, nu și singurele. În literatura aferentă acestui capitol se găsesc citate studiile referitoare la controversele dintre cercetători. Este nu numai imposibil, dar ar fi incorect să se prefere în lucrarea de față, destinată și cititorilor neavizați, un anume punct de vedere în defavoarea altor opinii exprimate. Documentația pe care o deținem

[1] R. Vulpe, *Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dacic*, în StComPitești, 1, 1968, p. 33–56.

[2] D. M. Pippidi, *DID*, 1, p. 281-287, cu bibliografia mai veche asupra acestui decret.

[3] A. Suceveanu, *À propos d'Argedava à la lumière d'une inscription inédite*, în RRH 14, 1975, 1, p. 111-118; Idem, *Burebista et la Dobroudja*, în Thraco-Dacica 4, 1983, p. 45–58.

[4] V. Pârvan, *Considerații asupra unor nume de râuri daco-scitice*, în AARMSI, s. III, tom I, mem. I, 1923, p. 12-16.

[5] R. Vulpe, *Argedava*, în Idem, *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 69–79 (cu toată bibliografia asupra acestei teme).

în prezent nu ne îngăduie să ne asumăm riscul unei prezentări unilaterale a acestui important episod din istoria Daciei[1].

A. Vulpe

b. Ascensiunea lui Burebista

La începutul secolului I a.Chr. se petrec evenimente de cea mai mare importanță pentru istoria Daciei, a Europei Centrale și a Peninsulei Balcanice în general și, fără îndoială, la loc de frunte se înscrie unificarea mai multor formațiuni politice getice și dacice sub regele Burebista.

Ideea unificării putea să încolțească în mintea dinaștilor din Dacia și din pricina presiunii celtice, permanentă în nord-vestul ținuturilor carpatice și a pericolului reprezentat de implacabila înaintare romană în Peninsula Balcanică.

Pericolul roman, privit prin perspectiva istoriei, se contura amenințător, dar este dificil de spus dacă el era la fel de clar pentru dinaștii daci din Carpați și pentru cei de la Dunăre și dacă, în fața unui atare pericol, interesele generale au prevalat sau nu în raport cu cele regionale. Destule exemple și unele chiar din timpul înfruntărilor decisive cu Imperiul Roman în vremea lui Decebal și Traian demonstrează trăinicia intereselor zonale și persistența individualismului tribal.

Multă vreme, data la care și-a început domnia sau când domnea Burebista a fost controversată, deoarece se credea că în celebra inscripție de la Dionysopolis, dată în cinstea lui Acornion, era vorba despre tatăl lui Burebista și, în acest caz, data precisă existentă la Iordanes, anul 82 a.Chr., era prea ridicată pentru ca Acornion să fi putut îndeplini misiuni diplomatice pe lângă tatăl lui Burebista, socotit ca având reședința în Argedauon și, apoi, pe lângă Burebista, trimis de acesta la Pompeius, înainte de lupta de la Pharsalus (anul 48 a.Chr.). Pentru prima misiune ar fi fost prea tânăr și pentru a doua prea vârstnic.

Dacă însă se acceptă ipoteza amintită mai sus, potrivit căreia relația dintre Akornion și „tatăl" din Argedauon ca „tată al lui Burebista" nu este fapt sigur, atunci n-ar mai fi necesar a nu da crezare informației lui Iordanes, și anume că Deceneu a venit la Burebista pe când la Roma lua puterea Sylla (*Getica*, 67), adică în anul 82 a.Chr. Atunci, deci, Burebista domnea. Dacă în acel an se urcase pe tron sau ceva mai înainte nu se poate preciza.

Dacă pasajele, din păcate foarte deteriorate, din aceeași inscripție dionysopolitană nu sunt în legătură cu tatăl lui Burebista, atunci ar putea dispărea și obiectul îndelungii discuții din literatura de specialitate referitoare la originea lui Burebista: plecat din

[1] În 1978–1979, fosta Academie de Științe Sociale și Politice a editat, sub coordonarea științifică a lui Radu Vulpe, trei volume conținând toate documentele referitoare direct sau indirect la Burebista și cele mai importante opinii exprimate de autori români și străini despre acest episod din istoria Daciei. Din păcate, aceste materiale, publicate în sprijinul cadrelor didactice, într-un cadru restrâns, sunt foarte greu accesibile. O reeditare a lor, cu noi comentarii și cu o bibliografie adusă la zi, ar fi foarte necesară

presupusa, dar neîndestulător dovedita *Argedaua* de pe Argeș sau din zona Munților Sebeșului (din ramura vestică a Masivului Șureanului). Fără a intra în detaliile amintite, cel ce semnează aceste rânduri crede că Burebista, probabil conducătorul uniunii de triburi care-și avea centrul în cetatea de la Costești-„Cetățuie", la sud de Orăștie, a pornit de acolo vasta sa acțiune de unificare a triburilor dacice și getice. Uniunea de triburi condusă de el ar fi fost situată în zona muntelui sfânt, *Kogaionon*, și avea mari bogății în zăcăminte de minereu de fier, fiind în același timp în apropierea văii Mureșului și a Munților Metaliferi, peste ale căror ținuturi se întindea.

Antecedentele acțiunii de unificare nu sunt explicit formulate în relatarea succintă redată de Strabon, care lasă voit la o parte evenimentele mai vechi. Dar să urmăm textul lui Strabon (VII, 3, 11): „Lăsând la o parte trecutul îndepărtat al geților, întâmplările din vremea noastră sunt următoarele: Ajungând în fruntea neamului său, care era istovit de războaie dese, getul Burebista l-a înălțat atât de mult prin exerciții, abținere de la vin (νῆψις, în general „sobrietate") și ascultare de porunci, încât, în câțiva ani a făurit o mare putere și a supus geților cea mai mare parte din populațiile vecine. Ba încă a ajuns să fie temut și de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea și jefuind Tracia — până în Macedonia și Illyria — a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii și cu illyrii și a nimicit pe de-a întregul pe boiii aflați sub conducerea lui Critasiros și pe taurisci".

c. Politica internă

În puține cuvinte, Strabon relatează, de fapt, o vastă activitate desfășurată de Burebista pe durata întregii domnii. Tot el ne lipsește însă de detaliile ce nu puteau fi decât de cel mai mare interes.

Războaiele dese care-i istoviseră neamul erau desigur continuele confruntări între diferitele triburi din Dacia pentru supremația unuia sau a unora în dauna altora. Felul cum s-a înfăptuit această unificare ne rămâne necunoscut. Foarte probabil unii au înțeles să dea ascultare lui Burebista de bună voie, la fel cum alții i s-au împotrivit și, judecând după conduita generală a regelui, acesta n-a avut rețineri în a-i supune prin forța armelor. Incendierea unor fortificații geto-dace și chiar a unor așezări ar putea fi, eventual, pusă pe seama acțiunii de unificare a lui Burebista. Tot el însă trebuie să fi înglobat în formațiunea sa politică fortificațiile mai vechi și să fi construit altele. Ne este greu să credem, cum se mai susține uneori din pricina insuficientei documentații, mai ales arheologice, că Burebista a distrus și a lăsat în paragină fortificații vitale pentru Dacia, dispuse în puncte de importanță strategică.

Împrejurarea că Strabon nu pomenește Sarmizegetusa și că ea apare doar la Ptolemeu cu epitetul τὸ βασίλειον (*regia*), adică regească, dar menționează numele muntelui sfânt al dacilor, *Kogaionon* (v. însă și o altă opinie, referitor la această denumire: cap. IV, p. 449), ne lasă să presupunem că reședința lui Burebista se afla inițial, poate și permanent, la Costești-„Cetățuie", cea mai veche fortificație din zona munților de la sud de Orăștie.

Sarmizegetusa va deveni capitală abia după dispariția lui Burebista. Eventuala existență a mai multor capitale sau chiar a unei capitale itinerante, în sensul că așa-zisa capitală se afla acolo unde era regele, este de înțeles în sensul că regele era urmat de curtea sa și că hotărârile sale, luate indiferent unde-l purtau numeroasele sale expediții, erau valabile și recunoscute ca atare.

Despre politica internă a regelui, informațiile de care dispunem sunt iarăși lacunare. Același izvor antic, Strabon, care vorbea despre înălțarea neamului său de către Burebista „prin exerciții, sobrietate și ascultare de porunci" adaugă: „Spre a ține în ascultare poporul, el și-a luat ajutor pe Deceneu, un șarlatan care rătăcise multă vreme prin Egipt, învățând acolo unele semne de prorocire, mulțumită cărora susținea că tălmăcește voința zeilor. Ba încă de la un timp fusese socotit și zeu, așa cum am arătat când am vorbit despre Zamolxis (Zalmoxis). Ca o dovadă despre ascultarea ce i-o dădeau (geții), este și faptul că ei s-au lăsat înduplecați să taie vița de vie și să trăiască fără vin ..." (VII, 3, 11). Lăsând la o parte tăierea viței de vie, contrazisă de constatările cercetărilor arheologice, este de domeniul evidenței că ascultarea de porunci însemna în primul rând supunerea față de rege a ținuturilor Daciei unificate de Burebista și, în ochii lui Strabon și a izvorului său, mai ales filosoful stoic Poseidonius, o însănătoșire a moravurilor. Iar colaborarea cu Deceneu, marele preot, pe care „l-a înzestrat cu o putere aproape regească" (Iordanes, *Getica*, 67), avea să fie în folosul puterii sale și a formațiunii politice pe care împreună au alcătuit-o. Cu ajutorul lui Deceneu, Burebista a putut să impună anumite reforme, chiar pe plan religios și să-și fundamenteze, apelând la sentimentele religioase, autoritatea care, în condițiile vremii, nu putea fi socotită ca lipsită de esența divină.

Autoritatea lui Burebista a putut fi dedusă și din încetarea emisiunilor de monede tradiționale în Dacia, adică a emisiunilor locale, ale uniunilor de triburi, și din începutul emisiunilor monedelor de tip roman.

d. Politica externă. Acțiunile lui Burebista în vestul Daciei

Cât va fi durat consolidarea unificării dacilor și geților nu se poate preciza, dar curând Burebista era atât de puternic încât a început o vastă acțiune pe plan extern, bazată, după cum afirmă același Strabon, pe o armată de 200 000 de oameni, cifră poate exagerată, dar semnificativă pentru a ilustra puterea militară a regelui.

Prin anii 78–76 a.Chr. guvernatorul Macedoniei, A. Claudius Pulcher, pătrunde până la Dunăre pentru a-i respinge pe sarmații iazigi care, probabil în alianță cu geții, invadaseră zonele de la sudul Deltei Dunării. Apoi, prin anii 74–73 a.Chr., C. Scribonius Curio urmărește pe scordisci și pe daci, ajungând până la Dunăre, dar se oprește pe malul drept al acesteia, neîndrăznind s-o treacă de teama codrilor întunecoși (Florus, I, 39, 6). Este posibil ca Burebista să nu fi fost străin de această invazie respinsă de Curio câtă vreme știm de la Strabon că trecea Dunărea plin de îndrăzneală și jefuia Tracia până în Illyria

și Macedonia. Tot așa este posibil ca Burebista să fi fost implicat în încercarea eșuată a lui C. Antonius Hybrida de a cuceri teritoriul Dobrogei în anul 61 a.Chr. (vezi mai jos).

Dar prima mare acțiune a lui Burebista în afara Daciei se îndreaptă împotriva celților din partea apuseană a Daciei. Cronologia acestor campanii ale lui Burebista este nesigură. Se pare că, mai întâi, i-a pustiit pe celții amestecați cu tracii și cu illyrii, deci pe scordisci. Aceștia din urmă, împreună cu aliații lor, fuseseră deja, în mare măsură, slăbiți în luptele cu romanii menționate mai sus. Apoi, în jurul anului 60 a. Chr., întreprinde o expediție de amploare împotriva celților din nord-vestul Daciei. Aceștia, încă de la sfârșitul secolului al IV-lea, se instalaseră, așa cum o dovedesc descoperirile arheologice (vezi cap. VI, p. 532), în Câmpia de Vest și în Transilvania, iar numărul lor a sporit prin așezarea tot acolo a boiilor în ultimele decenii ale secolului al II-lea a.Chr. Riposta lui Burebista a avut drept pretext recuperarea teritoriilor din părțile Tisei, care fuseseră înainte ale dacilor (Strabon, VII, 5, 2). Năvalnica sa înaintare e sugerată și de îngroparea de-a lungul Dunării a mai multor tezaure monetare (Tótfálu, Reca, Simmering, Stupova). Boii, aflați sub conducerea lui Critasiros, au fost cu totul nimiciți, iar teritoriul lor prefăcut „în pustiu" (Strabon, VII, 3, 11 și 5, 2). Resturile lor, împreună cu tauriscii, sunt dislocate, primii înainte de 58 a.Chr. luptă cu celții din Noricum și apoi se îndreaptă spre Gallia împrună cu helveții, iar tauriscii ajung, la rândul lor, până în Noricum. Burebista își întinde stăpânirea până la Dunărea Mijlocie. Totuși, dislocarea celților n-a fost totală. Până la Dunărea Mijlocie și la Morava materialele dacice apar în asociere cu cele celtice (Slovacia, Ungaria) și chiar unele fortificații celtice, cum este *oppidum*-ul de la Zemplin, sunt ocupate și folosite de daci.

În felul acesta, hotarele Daciei se învecinau cu stăpânirea suebului Ariovistus și la Roma se aștepta cu speranță o ciocnire între cele două căpetenii, desigur în folosul romanilor[1]. Dar cei doi conducători barbari puternici nici nu s-au ciocnit și, spre ușurarea Romei republicane, nici nu s-au aliat, Ariovistus îndreptându-se spre Gallia, unde va fi învins de Caesar, în 58 a.Chr., iar Burebista îndreptându-și privirile spre ținuturile de la Pontul Euxin.

I. Glodariu

e. Burebista și politica pontică

În Dobrogea urmele civilizației getice sunt numeroase, deși cercetările de teren nu sunt prea numeroase. Pentru secolul I a.Chr. izvoarele scrise lasă să se înțeleagă o prezență activa a geților — atât a celor locali, cât și a celor din stânga Dunării — la evenimentele politico-militare care au avut loc aici. Dovezile cele mai concludente privind civilizația geților din Dobrogea în secolul I a.Chr. au fost puse în lumină prin cercetări recente întreprinse în situl de la Satu Nou, punctul „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Importante niveluri de locuire corespunzătoare secolului I a.Chr. și începutului secolului I p.Chr. au fost investigate și clarificate

[1] C. Jullian, *Histoire de la Gaule*[4], III. Paris, 1920, p. 149–154.

prin săpături[1]. Materialul arheologic recuperat de aici este bogat și variat: ceramică lucrată cu mâna, atât din specie poroasă, cât și din cea lustruită. Ceramica cenușie lucrată la roată cuprinde fructiere, străchini, capace, strecurători, boluri, căni, chiupuri (*pithoi*) etc. Acestor recipiente de factură autohtonă li se adaugă ceramica elenistică de import într-o cantitare impresionantă — cele mai multe fiind amforele.

La Murighiol, în nordul Dobrogei, în punctul „Ghiolul Petrei", s-a cercetat o așezare din secolul al II-lea a.Chr., cu numeroase materiale autohtone, specifice, precum și un bogat inventar elenistic. În aceeași zonă, la Halmyris, s-a constatat cum așezarea romană suprapune o așezare getică mai veche[2].

În necropolele Histriei s-au descoperit morminte de incinerație pe loc, plane și gropi rituale, datate în secolele II–I a.Chr., din care s-au recuperat fragmente de vase getice împreună cu ceramică grecească, precum și o sabie dacică — *sica*. Să mai adăugăm că cercetările au pus în lumină cantități importante de ceramică de import, de cele mai multe ori în afara teritoriilor rurale ale orașelor grecești Histria, Tomis ori Callatis, care aparținea autohtonilor, aristocrația lor preferând-o. Așa explicăm depozitul celor 115 amfore de la Tulcea, alături de care au apărut mai multe fragmente de ceramică getică, totul datând din secolul I a.Chr.

În acest context istorico-arheologic, specific Dobrogei în secolul I a.Chr. (Μικρὰ Σκυθία: Strabon, VII, 4, 5), se accelerează înaintarea legiunilor romane în Peninsula Balcanică și pe litoralul vest-pontic. Se vor încorpora statului roman regiuni întinse, cu orașe și cu o poziție geo-strategică de importanță cardinală la Marea Neagră și la gurile Dunării.

Prilejul instalării mai timpurii a garnizoanelor romane pe actualul țărm românesc al Mării Negre îl oferă războiul dintre Roma și Regatul pontic al lui Mithridates al VI-lea Eupator, aflat în cea de a treia etapă a desfășurării sale, în anii 74–63 a.Chr. În timp ce regele pontic (la capătul unor conflicte soldate cu victorii fie de-o parte, fie de cealaltă), căuta să-l îndepărteze pe generalul L. Licinius Lucullus în Asia Mică, luptând pe mare lângă Insula Lemnos și pe uscat la Cyzic și Kabiria, se produce o ingenioasă diversiune romană de-a lungul coastei vest-pontice, de la sud către nord, spre gurile Dunării. În anul 72–71 a.Chr., fratele său vitreg, M. Terentius Varro Lucullus atacă bazele regelui pontic constituite din suita orașelor grecești de la Apollonia (Sozopol), în sud, și până în nord la Histria și apoi din nordul Mării Negre, supunând, totodată, pe aliații grecilor, localnicii traci, bessi, moesi, geți, sciți etc.[3].

[1] M. Irimia, N. Conovici, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou-„Valea lui Voicu" (com. Oltina jud. Constanța). Raport preliminar*, în Thraco-Dacica 10, 1989 p. 115–154.

[2] V. Lungu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Ghiolul Petrei, com. Independența, jud. Tulcea*, în Peuce 10, 1991, p. 63–68

[3] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 95 și urm.; D.M. Pippidi, în *op. cit.*, p. 276 și urm.; A. Suceveanu, în *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 23–25.

Acestea odată supuse, se anihila puternica bază constituită din orașele grecești vest- și nord-pontice pe care se sprijinea Mithridates în lupta antiromană. O inscripție de la Histria reprezintă un decret onorific pentru un *strateg*, originar, probabil, din Amastris, pe care regele pontic l-a lăsat cu anumite misiuni în cetate. El este lăudat pentru prețioasele servicii pe care le-a adus locuitorilor de acolo în decursul timpului. Că orașele grecești, cu bogatele lor teritorii rurale făceau parte dintr-o mare uniune constituită de mai multă vreme de către regele pontic, o dovedesc și numeroasele monede de aur, stateri bătuți în atelierele de la Histria, Tomis și Callatis cu imaginea lui Mithridates (vezi și cap. VII). În ciuda atâtor conflicte armate, de natură să afecteze viața comercială în Marea Neagră, un examen mai detaliat al circulației amforelor ajută la întregirea unui tablou cu numeroase importuri în zonă. La Tomis sunt identificate produse rhodiene, în prima parte a secolului I a.Chr.; la Histria atestările de produse rhodiene și cnidiene sunt mai numeroase și cu o valoare deosebită. Adăugăm, de asemenea, și depozitul votiv de amfore de Cos și pamphiliene de la sfârșitul secolului I a.Chr., descoperit la Aegyssus (Tulcea), alcătuit dintr-un număr de 115 amfore întregi și fragmentare, între care au fost determinate cinci tipuri și subtipuri[1]. Atât monedele, cât și amforele amintite evidențiază intensitatea relațiilor comerciale în Marea Neagră în secolul I a.Chr. și strânsele legături cu Mediterana Orientală. Lumea grecească și getică din zonă se dovedea foarte activă.

Nu cunoaștem modul în care au fost supuse cetățile vest-pontice de către Lucullus; desprindem însă din unele izvoare literare și epigrafice[2] că prima atacată, Apollonia, ar fi opus o dârză rezistență, pentru care faptă romanii o distrug (Strabon, VII, 6, 1; Plinius, *Naturalis Historia*, XXXIV, 59); celelalte, dinspre nord, Mesembria, Odessos, Dionysopolis, Callatis, Tomis și Histria, la care se adaugă, după toate probabilitățile, Parthenopolis (Schitu-Costinești) și Burziane (Bizone?), toate acestea trec sub ascultarea Romei, care își instalează în incintele lor garnizoane, în 72–71 a.Chr. Evenimentele dramatice obligă orașele să-și întrerupă emisiunile monetare în atelierele lor.

S-a admis, până nu de mult, că Roma și-a asigurat dominația în orașele de pe coasta de vest a Pontului Euxin în virtutea unor tratate de alianță care, poate, au drept model un *foedus*, în limba latină, descoperit la Callatis, încadrat între anii 72–71 a.Chr., deci redactat imediat după încetarea ostilităților provocate de către M. Terentius Varro Lucullus. Tratatul ar reda o înțelegere între Roma și Callatis, în virtutea căreia se stabileau legături prietenești între cele două părți, stipulându-se avantaje și obligații reciproce. Dar, constată mai recent cercetătorii, datarea ar fi fost admisibilă numai în cazul în care încă

[1] A. Opait, *Un dépôt d'amphores hellénistiques datées vers la fin de l'époque, découvert à Aegyssus*, în Symposia thracologica 3, 1985, p. 97-98.

[2] IGB, I[2], 392 și 314; D M. Pippidi, *DID* I, p. 277.

de pe atunci cetatea doriană a Callatidei s-ar fi bucurat de statutul juridic de oraș „liber și „aliat". Or, aceste atribute sunt obținute de oraș mult mai târziu, în condițiile în care stăpânirea romană s-a impus pentru totdeauna. De aceea, semnatarul acestor rânduri crede că *foedus*-ul se încadrează cronologic în condițiile date de o autoritate romană sigură în această parte de lume, fapt ce se va întâmpla abia începând cu anii 29–27 a.Chr. (vezi o altă opinie mai sus, cap. VII, p. 637, formulată de Alexandru Avram; acolo și toată bibliografia).

Deceniul care urmează faptelor amintite a dovedit că prezența detașamentelor romane a fost opresivă și neacceptată de băștinași. De aceea, oamenii pământului, poate îndemnați de grecii cu care colaborau de veacuri, împreună cu bastarnii din nordul gurilor Dunării (Strabon VII, 3, 15 și 17), revoltați, au luat armele pentru a face să dispară abuzurile noilor veniți. Acestea erau cu atât mai apăsătoare pentru localnici, dar și pentru coloniștii greci, cu cât și guvernatorul Macedoniei din acea vreme, de care depindea din punct de vedere administrativ ținutul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră, Sciția Mică, se preta la o politică personală, vexatorie. C. Antonius Hybrida a obligat pe greci la impozite și prestații apăsătoare, ceea ce a determinat conflictul care avea să urmeze. Se produce o răscoală: geți, bastarni, greci etc. înfruntă detașamentele romane în anul 62–61 a.Chr., chiar sub zidurile cetății Histria. Antonius Hybrida suferă una din cele mai umilitoare înfrângeri (Titus Livius, *Periochae*, CIII); iar Cassius Dio consemnează: „Cât a guvernat Macedonia [Antonius Hybrida] a pricinuit multe necazuri atât celor care se aflau sub ascultarea sa, cât și aliaților. Dar a trebuit și el, la rându-i să îndure multe. După ce pustii pământurile dardanilor și ale vecinilor acestora, nu mai cuteză să li se împotrivească când fu atacat, ci fugi de acolo împreună cu cavaleria și se retrase ca și cum ar fi avut altceva de întreprins. Dardanii au învăluit atunci infanteria lui, l-au alungat cu forța din țara lor și i-au smuls prada. Întrucât și cu aliații din Moesia se purtase la fel suferi o înfrângere lângă cetatea histrienilor din partea bastarnilor din Sciția veniți în ajutorul acestora. Și el a trebuit să fugă." (XXXVIII, 10, 1; XXXVIII, 10, 3; LI, 26, 5). Învingătorii i-au capturat nenumărate trofee, stindarde și alte bunuri militare, pe care le-au ascuns într-o cetate ce trebuie căutată la nord, în teritoriul dominat de geți; cetatea se numea Genucla.

Vasile Pârvan se întreba, cu oarecare îndreptățire, dacă nu cumva însuși Burebista ar fi dobândit victoria de la Histria împotriva lui C. Antonius Hybrida, guvernatorul Macedoniei[1]. Nimic însă nu confirmă această ipoteză — dar care, chiar și așa, poate fi plauzibilă — mai ales că, aproape către această vreme, regele abia trebuia să se fi întors din expediția sa contra celților, așezați din sud-vestul Daciei, până spre Cadrilaterul Bohemiei. Într-adevăr, evenimentele care au urmat anului 61 a. Chr. implică ascensiunea fulminantă a lui Burebista, care își îndrepta acum privirile spre răsăritul țării sale, dincolo

[1] V. Pârvan, *Getica*, p. 78.

de Dunăre, spre țărmurile euxine. De bună seamă era atras de mirajul bogățiilor acumulate de-a lungul veacurilor de către negustorii greci, așa cum s-a întâmplat cu numeroși alți dinaști locali încă din vremuri îndepărtate, ca să nu mai amintim decât numele unui Dromichaites, Zalmodegikos, Rhemaxos etc. La adăpostul pretextului că oferă protecția lor armată cetăților de pe litoral, aceștia îi obligaseră pe greci să le plătească sume însemnate de bani, preferate fiind monedele de aur. Osebit de aceștia, Burebista, care țintea, desigur, să-și acopere și necesități financiare, nutrea un plan politic superior, integrat programului său militar, acela de a-și întări flancul răsăritean al recentei sale alcătuiri politice, întinzându-și granițele spre răsărit și miazăzi la Dunărea de Jos, printre triburile congenere.

Analiza documentelor de care dispunem duce la concluzia că el a fost prezent în cuprinsul acestei regiuni dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră, cel mai târziu în anul 55 a.Chr. În prea bine cunoscutul decret în cinstea lui Akornion din Dionysopolis, abilul diplomat, de serviciile căruia a beneficiat Burebista în raporturile sale cu alte căpetenii locale sau cu romanii, aflăm știri de natură să lămurească aspecte istorice necunoscute. În textul decretului onorific citim că regele este stăpânitorul „ținuturilor de dincolo și de dincoace de Dunăre" (Syll 762=IGB I^2, nr. 13, 22–25)[1]. Lesne de înțeles că aceste „ținuturi" sunt cele ale geților din nordul fluviului și ale celor din sudul aceleiași artere de apă.

Decretul dionysopolitan datează din perioada imediat următoare anului 48 a.Chr., când Akornion a fost delegat pe lângă Pompei să încheie o înțelegere cu acesta în numele lui Burebista, a cărui prezență pe litoralul occidental al Pontului Euxin devenise o realitate. Când anume s-a întâmplat aceasta ? Data apariției sale în Dobrogea, poate după ce făcuse mai multe incursiuni în răsăritul Daciei, împingându-i pe bastarni și sarmați, poate fi apreciată în funcție de o știre dată de Dion Chrysostomos, potrivit căreia putem circumstanția anul când este cucerită cetatea Olbia[2] de la gurile Bugului, în nordul Pontului Euxin: „Orașul boristeniților nu mai are o mărime potrivită cu vechea sa glorie — scrie istoricul nostru în pragul secolului al II-lea p.Chr., relatând despre propria sa călătorie la Olbia, probabil puțin înainte de 96 p.Chr. — din pricina deselor cuceriri ale barbarilor. Deoarece este așezat de atâta vreme în mijlocul barbarilor și chiar în mijlocul celor mai războinici, [orașul] este mereu hărțuit de războaie și a fost adeseori cucerit [de dușmani]... Nu mai departe de acum 150 de ani, geții au luat atât orașul Boristene, cât și alte cetăți așezate pe țărmurile Pontului Stâng, până la Apollonia" (Dion Chrysostomos, *Orationes* XXXVI, 4). În sprijinul acestei datări și a distrugerii orașului Olbia de către geți pledează și un document epigrafic, mai exact un decret olbiopolitan în cinstea lui Nikeratos, unde se consemnează: „dușmanii care se adunaseră de peste tot împotriva orașului". Aceasta o punem în legătură cu atacul burebistan, când s-au

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 281-287.
[2] I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*[2], București, 1977, p. 257.

asociat dacilor și geților nenumărate cete de nemulțumiți, între care este de presupus prezența bastarnilor, a sarmaților etc. Poate că regele ajunsese la Olbia, fiind la capătul cuceririlor sale din răsăritul Daciei, unde a supus nenumărate seminții: „prima parte a întregii regiuni ce se întinde la nord între Istru și Boristhenes este pustiul geților. Apoi vin tyrageții, iar după ei sarmații iazigi și cei care se numesc regali, apoi urgii" (Strabon VII, 3, 17).

Prin urmare, după ce Burebista și-a asigurat stăpânirea la stânga și la dreapta Dunării, începe campania sa pontică, prin 55 a.Chr., prin cucerirea Olbiei, la gurile Bugului. Nu știm dacă ordinea de cuceriri ale cetăților hellenice, de la nord la sud, va fi fost una de succesiune geografică. Poate acum se datează și ambasada lui Akornion la cel pe care unii l-au considerat a fi „tatăl" lui Burebista, pentru a-i câștiga bunăvoința în favoarea concetățenilor săi. Totuși, după păreri recent exprimate și împărtășite și de cel ce scrie rândurile de față, cel la care va fi efectuat vizita Akornion, era un „basileu" care conducea o formațiune politică aici, în cetatea sa, *Argedava (Argedauon), localitate care s-a încercat a fi localizată cât mai corect și a fost căutată în mai multe părți ale țării[1]. Încă înainte sau doar după cucerirea Olbiei, Burebista atacă și supune toate orașele vest-pontice, de la Tyras până la Apollonia

Prin cucerirea orașelor grecești vest-pontice Burebista se dovedește a fi fost și un iscusit om politic, care a știut să profite de conjunctura creată după moartea lui Mithridates și de vidul de putere din zona țărmurilor Mării Negre, aflată înainte sub controlul regelui Pontului. Cum va fi săvârșit cucerirea șiragului de orașe litorale n-avem cum afla, ci doar deduce. Aproape sigur, dintre toate, Akornion va fi dobândit pentru orașul său, *Dionysopolis*, favoarea cuceritorului de a-l cruța, deschizându-i porțile și primindu-l cu prietenie. În ceea ce privește însă celelalte colonii, documentele fie că lipsesc, fie cele puține care ar putea fi luate în considerare, ne dau informații indirecte, iar altele nu datează din perioada respectivă.

Unele dovezi arheologice și epigrafice, culese în timpul mai multor campanii de săpături arheologice la Histria, vin să ne ajute la înțelegerea unor evenimente dramatice, privind mijlocul veacului I a.Chr. În cunoscuta „zonă sacră", distrugerea unor edificii altădată mărețe, descoperite de către Vasile Pârvan și de alții cercetători de mai târziu, poate fi pusă pe seama evenimentelor legate de atacurile daco-getice ale lui Burebista[2]. Într-adevăr, la templul lui Zeus cu altarul din vecinătate — ambele din secolele VI–V a.Chr. — ca și la cel al Afroditei, precum și în preajma celorlalte construcții aferente, urmele unui mare incendiu sunt evidente. Sunt dovezile unui dezastru care a obligat pe numeroșii locuitori ai cetății să-și afle scăparea, fugind, desigur, în teritoriul rural

[1] R. Vulpe, *Studia Thracologica*, București, 1976 (Argedava, p. 69-79); H. Daicoviciu, *Dacii*, București, 1965 (Sargedava, p. 104); N. Gostar, *Sur la résidence du roi dace Burebista*, în ASUIași Istorie 16, 1970, 1, p. 57–66 (Zargidava); A. Suceveanu, *op. cit.*
[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 281-287.

sau aiurea. Oricum, trebuie semnalat că în această „zonă sacră" a cetății au fost descoperite, alături de dovezile culturii grecești, fragmente ceramice getice și sarmatice într-un nivel arheologic datat în secolul I a.Chr.[1].

Dezastrele semnalate aici se lasă apoi întrevăzute într-un celebru document epigrafic în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apaturios, un binefăcător histrian, care și-a binemeritat onorurile pentru faptele sale caritabile față de concitadini, într-o perioadă de mare restriște, descrisă clar în textul de aici: „...la întoarcerea în patrie (deducem aici din bejania la care i-au silit cuceritorii geto-daci), după nenorocirea abătută asupra orașului, când cetatea n-avea ziduri, iar locuitorii se găseau din nou în primejdie împreună cu nevestele și copiii, însarcinat de cetățeni cu refacerea zidurilor, a luat cu bărbăție și devotament întreaga supraveghere a lucrărilor, fără să se sustragă ostenelii trupești...." (ISM, I, nr. 54, p. 138–147).

„Nenorocirea abătută asupra orașului" sugerează, după cele mai avizate păreri ale istoricilor, cucerirea orașului de către Burebista. Și, tot așa de clar, se exprimă mai departe textul inscripției: „Trei ani mai târziu, ca urmare a samavolniciilor barbarilor ce continuau să stăpânească ținutul, cetățenii, găsindu-se din nou în situația de a nu avea preot al lui Apollon Tămăduitorul, întrucât averile particulare erau secătuite, Aristagoras...".

Deci, documentul histrian astfel tradus, aduce în prim plan imaginea distrugerilor săvârșite de „barbari" (presupunem geto-dacii lui Burebista). Eforturile lui Aristagoras înseamnă tot atâtea demersuri pentru a scoate cetatea și pe locuitorii ei din situația în care decăzuseră, ajutându-i totodată și în plan religios, fiindcă numai cineva cu dare de mână putea ocupa o importantă funcție sacerdotală în cetate.

Dacă așa stau lucrurile la Histria, unde ne-am bucurat de o mai largă posibilitate de reconstituire a faptelor, în schimb pentru celelalte orașe mai de la sud documentația este mult mai precară. Inscripțiile de la Tomis, Callatis și Odessos, ce păreau să facă aluzii, eventual, la evenimentul în discuție, sunt contestate de cercetători, neputând fi datate în vremea campaniei lui Burebista. Despre Mesembria există o inscripție (IGB^2 I, 46) în care se menționează clar că trei strategi s-au remarcat „conducând oastea în războiul împotriva lui Burebista". Despre Apollonia (IGB^2 I, 400), ultimul dintre orașele care au intrat în stăpânirea lui Burebista, și ea pare să-și fi deschis larg porțile cuceritorului (vezi și cap. VII).

A. Rădulescu, A. Suceveanu

f. Burebista și Roma

Stăpânirea lui Burebista se întindea acum din Moravia și de la Dunărea Mijlocie până la gura Bugului și din Carpații Păduroși până la Munții Haemus. Nu întâmplător, regele

[1] P. Alexandrescu, *Distrugerea zonei sacre a Histriei de către geți*, în SCIVA 44, 1993, 3, p. 231–266; un punct de vedere critic, la C. Preda, *„Dosarul stratigrafic" al zonei sacre de la Histria – între realitate și improvizație*, în ArhMold 20, 1999, p. 181–185.

este intitulat în decretul dat în cinstea lui Akornion „cel dintâi și cel mai mare dintre regii Traciei și stăpânitor peste tot ținutul de dincolo și de dincoace de fluviu (Dunărea)" (IGB^2 I, nr. 13) (pl. 47).

Desigur, cuceririle lui Burebista fuseseră posibile și pentru că Roma era ocupată cu luptele lui Caesar în Gallia și din pricina tulburărilor sale interne. În 48 a.Chr. izbucnește războiul civil și, la începutul aceluiași an, două mari personalități politice, Caesar și Pompeius, se înfruntau deja pe coastele apusene ale Greciei. Cel de al doilea părea mai puternic și era sprijinit de Orientul elenistic. Burebista trebuia să ia o hotărâre în folosul Daciei și, în aceste împrejurări, apelează la Akornion, mai vechiul său prieten din Dionysopolis, pe care-l însărcinează cu purtarea tratativelor cu Pompeius. Se întâlnesc la Heraclea Lyncestis, unde e probabil ca Akornion să fi obținut, în schimbul ajutorului promis de Burebista lui Pompeius, recunoașterea cuceririlor pontice ale regelui dac și, desigur, avantaje pentru orașul său. Dar în lupta de la Pharsalus, în pofida superiorității armatei lui Pompeius, câștigă Caesar. Victoria lui Caesar însemna pentru Dacia lui Burebista apariția unui dușman necruțător care, de altminteri, a și început să pregătească o mare expediție împotriva ei (Strabon, VII, 3, 5; Suetonius, *Iulius*, 44; Plutarh, *Caesar*, 58; Appian, *Historia Romana (Bella ciuilia)*, 110 și alții). Caesar a fost ocupat însă cu zdrobirea partizanilor lui Pompeius, iar conflictul între Roma și Dacia avea să fie amânat cu mai bine de un secol, datorită asasinării lui Caesar în Senat, în 44 a.Chr., și de răsturnarea de la putere, cam în același timp, a lui Burebista. După moartea acestuia din urmă, survenită în urma unei răscoale (Strabo, VII, 3,11), vasta sa stăpânire, după același Strabon (*loc. cit.*), s-a împărțit mai întâi în patru și apoi, în vremea lui Augustus, în cinci părți. E foarte probabil ca primele patru părți să reprezinte cele patru principale formațiuni politice getice și dacice prin a căror unire se înfăptuise regatul lui Burebista. Cert este că nucleul acestei stăpâniri, după moartea lui Burebista, se arată a dăinui în Munții „Orăștiei", pare-se sub Deceneu, urmat de Comosicus (Iordanes, *Getica*, 73 coroborat de Strabon, VII, 3, 5) și tot de acolo va porni ultima unificare a daco-geților în vremea lui Decebal.

g. Caracterul formațiunii politice a lui Burebista

Cum s-a văzut, până acum s-a evitat cu intenție folosirea vreunui termen care să definească caracterul stăpânirii lui Burebista, încât este necesar să reliefăm trăsăturile sale esențiale și structura sa.

Rezumând evenimentele din vremea lui Burebista în domeniul care ne preocupă acum constatăm următoarele:

– inițial Burebista era conducătorul unei formațiuni politice (cel ce semnează aceste rânduri consideră o uniune de triburi în sud-vestul Transilvaniei);

– treptat, dar într-un timp relativ scurt, și-a extins autoritatea asupra formațiunilor politice similare mai apropiate și, în cele din urmă, asupra celei mai mari părți a teritoriului locuit de geți și de daci, fie prin bună înțelegere, fie prin forța armelor;

– a cucerit teritoriile pierdute de daci în nord-vest, ca și altele din sud-vest, unde de multă vreme se instalaseră neamuri celtice; în ceea ce îi privește pe scordisci, descoperirile din *oppidum*-ul de la Židovar din Banatul sârbesc sunt edificatoare, ca și îngropările de tezaure monetare, întocmai cum se întâmplase pe Dunărea Mijlocie;

– a cucerit orașele grecești de pe țărmul occidental al Mării Negre și le-a silit să-i recunoască autoritatea și

– a inițiat, și poate chiar în mare măsură a înfăptuit, o vastă operă de fortificare a ținuturilor stăpânite de el.

Pe baza acestei situații, reflectate în izvoarele literare și coroborată și de descoperiri arheologice, părerile exprimate în istoriografie diferă: de la susținerea existenței unei vaste uniuni de triburi, la existența unui stat începător, care ar fi urmat calea statelor elenistice barbare, ce avea să evolueze într-o formă asemănătoare monarhiilor orientale (o asemănare cu Regatul pontului al lui Mithridates ar fi cea mai sugestivă).

Înainte de a reveni la datele istorice menționate mai înainte se impun două precizări, ambele privitoare la izvoarele scrise. Cea dintâi se referă la întrebuințarea termenilor βασιλεύς, *rex*, adică „rege", fără nici un fel de discernământ, prin ei fiind definiți și dinaști locali, care nu puteau fi decât șefi ai unor, adesea insignifiante, uniuni de triburi. Pentru stăpânirea lui Burebista, Strabon folosește termenul ἀρχή, „putere", „imperiu", ceea ce nu înseamnă implicit că ne aflăm în fața unui stat, de pildă, de felul celui persan, ci în fața unei vaste stăpâniri.

Dar tocmai vastitatea stăpânirii făcea imposibilă guvernarea ei cu metodele și mijloacele conducerii unei simple uniuni de triburi. Este adevărat că în acest domeniu nu dispunem de informații scrise, dar în nici un caz nu poate fi scoasă din discuție existența cel puțin a unor comandanți militari, împuterniciți și cu atribuții administrative, în teritoriile pe care le controlau ca reprezentanți ai autorității centrale. Fortificațiile pe care presupunem că le-a construit Burebista aveau, desigur, în frunte astfel de comandanți și, totodată, ele reprezentau centrele militare și administrative ale unor teritorii.

Marile expediții din vremea lui Burebista aveau nevoie de o armată puternică și numeroasă (chiar dacă cifra dată de Strabon — 200 000 — este, poate, exagerată), care nu putea fi recrutată și comandată fără autoritatea puterii centrale, în speță a regelui. Tot așa, construirea fortificațiilor, care implica efortul unor mase considerabile de lucrători, nu putea fi realizată, socoate semnatarul acestor rânduri, decât de o autoritate centrală consolidată, capabilă să organizeze și să impună executarea unor asemenea lucrări. În această privință parțiala analogie cu monarhiile de tip oriental este posibilă.

În sfârșit, în vremea lui Burebista s-a constatat, pe plan economic, încetarea emisiunilor de monede dacice tradiționale și începutul circulației în Dacia a monedei romane republicane, practicându-se și emiterea de noi monede, de tip roman.

Toate acestea, împreună cu „ascultarea" poruncilor sale, cu colaborarea strânsă cu clerul, în speță cu marele preot Deceneu, cu fireasca presupunere a unei cancelarii regale, cu folosirea lui Akornion în tratativele diplomatice cu Pompeius, demonstrează că formațiunea politică a lui Burebista avea trăsăturile definitorii ale unui stat, chiar dacă acesta era la începuturile existenței și evoluției sale. Se adaugă împrejurarea că în decretul dionysopolitan Akornion poartă titlul de πρῶτος καὶ μέγιστος φίλος al lui Burebista, adică un titlu puțin amplificat, asemenea titulaturilor din regatele Ciliciei, Commagenei sau al parților arsacizi, față de πρῶτος φίλος, obișnuit la curțile elenistice[1] și a Deceneu îndeplinea funcția de preot suprem și, totodată, de „vice-rege" (Iordanes, *Getica*, 67).

Ar fi însă riscant să încercăm să ne imaginăm cum s-ar fi dezvoltat acest „stat" abia creat: în direcția unei monarhii de tip elenistic sau a unei formațiuni politice asemănătoare celor celtice din secolul I a.Chr. Ambele căi sunt posibile.

Indiferent însă de nuanțele ce vor apărea în interpretare o dată cu augmentarea informațiilor epigrafice, arheologice și, de ce nu, poate chiar literare, Burebista, cu ajutorul marelui preot Deceneu, a transformat Dacia, pentru prima dată, în cea mai întinsă și redutabilă formațiune politică din Europa situată în afara frontierelor Imperiului roman care, mai devreme sau mai târziu, trebuia să intre în preocupările majore ale politicii externe romane.

I. Glodariu

[1] A. Suceveanu, în Tyche 13, 1998, p. 229–247.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU, Petre, *Distrugerea zonei sacre a Histriei de către geți*, în SCIVA 44, 1993, 3, p. 231–266.

AVRAM, Alexandru, BOUNEGRU, Octavian, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, în Pontica 30, 1997, p. 155–166.

BLAVASKAJA, T.V., *Zapadnopontiičkie goroda a VI–I vekah d.n.e.*, Moskva, 1952, p. 172–178.

BODOR, Andrei, *Structura societății dacice*, în Studii dacice (red. H. Daicoviciu), Cluj, 1981, p. 7–22.

BRANDIS, Carl, *s.v. Daci*, în RE IV, 2, col. 1955-56.

CONDURACHI, Emil, *Burebista și orașele pontice*, în SCIV 4, 1953, 3-4, p. 515–524.

CRIȘAN, Ion Horațiu, *Burebista și epoca sa*[2], București, 1977.

DAICOVICIU, Constantin, *Noi contribuții la problemele statului dac*, în SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 47–60 (= în *Dacica*, Cluj, 1970, p. 50–63).

– *Rubobostes = Burebista ?*, în AMN 6, 1969, p. 459–464.

– *Dacica*, Cluj, 1970.

DAICOVICIU, Hadrian, *Dacii*, București, 1965 (ed. 2-a, 1972).

– *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.

DANA, Dan, *Oroles ou Rholes? (Justin 32, 3, 16)*, în Dacia N.S. 51, 2007, p. 233–239.

GLODARIU, Ioan, *Bemerkungen über einem Dakerkönig*, în AMN 7, 1970, p. 501–506.

GOSTAR, Nicolae, *Sur la résidence du roi dace Burebista*, în AȘUIași-Istorie 16, 1, 1970, p. 57–66.

GOSTAR, Nicolae, LICA, Vasile, *Societatea geto-dacică de la Burebista las Decebal*, Iași, 1984.

ILIESCU, Vladimir, *Rubobostes oder Burobostes ? Zu Trog. Pomp. Prol. XXXII*, în StCl 10, 1968, p. 115–122.

IRIMIA, Mihai, CONOVICI, Niculae, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou-„Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 115–154.

JULLIAN, Camil, *Histoire de la Gaule*[4], III, Paris, 1920 (despre Burebista și Ariovist, p. 149–154).

KLEINSORGE, Joseph, *De civitatium Graecorum in Ponti Euxini ora occidentali sitarum rebus*, Dissertatio, Hale, 1888, p. 13–16 și 47–49.

LATYŠEV V., *Decretul din Dionysopolis, după comunicarea făcută de K. V. Škorpil*, în Pontica, Sankt Petersburg, 1909, p. 226–246 (traducere parțială în română, în vol. 2050 de ani de la crearea primului stat dac, București, 1978, p. 72–78).

LICA, Vasile, *Reforma sacerdotal religioasă a lui Deceneu*, în Istros 1, 1980, p. 177–183.

LUNGU, Vasilica, *Săpăturile arheologice de salvare de la Ghiolul Petrei, com. Independența, jud. Tulcea*, în Peuce 10, 1991, p. 63–68.

MACREA, Mihail, *Burebista și celții de la Dunărea de mijloc*, în SCIV 7, 1956, 1–2, p. 119–136.

MATEESCU, G.G., *Decretul orașului Dionysopolis pentru lauda lui Akornion*, în Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj, 4 (1926–1927), Bucuresti, 1929, p. 223–336.

PATSCH, Carl, *Der dakische Großstaat des Burebista*, în Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas, 1. Teil: Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien, Wien, Leipzig, 1932, p. 42–51 (vezi și Sitzungsberichte, vol. 214, 1, Abhandlung).

PÂRVAN, Vasile, *Considerații asupra unor nume de râuri daco-scitice*, în AARMSI, seria III, tom I, mem. I, p. 1–31.

– *Getica*, București, 1926.

– *Dacia. An Outline of the Early Civilisation of Carpatho-Danubian Countries*, Cambridge, 1928 (trad. rom. după originalul în franceză, ed. R. Vulpe, *Dacia*[5], București, 1976).

PIPPIDI, Dionisie M., în *DID* I, București, 1965.

– *„A doua întemeiere" a Histriei, în lumina unui document inedit*, în StCl 9, 1967, p. 153–166.

PREDA, Constantin, *„Dosarul stratigrafic" al zonei sacre de la Histria — între realitate și improvizație*, în ArhMold 20, 1999, p. 181–185.

SIMON ȘTEFAN, Alexandre, *Les guerres Daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Paris 2005, p. 375–385.

SUCEVEANU, Alexandru, *À propos d'Argedava à la lumière d'une inscription inédite*, în RRH 14, 1975, 1, p. 111–118

– *Burebista et la Dobroudja*, în Thraco-Dacica 4, 1983, p. 45–58.

– *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 23–25.

– *Πρῶτος καὶ μέγιστος (βασιλεύς) τῶν ἐπὶ Θρᾴκης βασιλέων: IGB I2, 13, Z. 22–23*, în Tyche. Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik 13, 1998, p. 229–248.

VULPE, Alexandru, *Despre un pasaj din Istoriile Filipice ale lui Pompeius Trogus. Prologus XXXII. O contribuție arheologică*, în Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie, seria IV, tom XXIII, 1998, p. 181–187.

– *Burobostes. Ein dakischer König im 2. Jh. v. Chr. ? (zu Trogus, Prol. XXXII)*, în Dacia N.S. 51, 2007, p. 227–231.

VULPE, Radu, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.

– *Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dacic*, în StComPitești I, 1968, p. 33–56.

– *Studia Thracologica*, București, 1976, în special articolele: *Le Gète Burebista, chef de tous les Géto-Daces* (p. 39–61); *Décénée, conseiller intime de Burebista* (p. 62–68) și *Argedava* (p. 69–79).

WERNER, Robert, *Thraker-Geten-Daker*, în vol. Abriss der Geschichte antiker Randkulturen (ed. W.-D. v. Barloewen), München, 1961, p. 103–128.

ZIPPEL, Georg, *Die römische Herrschaft in Illyrion bis auf Augustus*, Leipzig, 1877 (despre regatele lui Critasiros și Burebista: p. 213–222).

ZLATKOVSKAJA, T. D., *Uniunea de triburi getice de sub conducerea lui Burebista*, trad. în română, în Analele româno-sovietice, seria Istorie, 4, 1955, p. 15–35 (după Vestnik drevnej istorii, 1955, nr. 2).

Capitolul IX

ISTORIA DACIEI DE LA BUREBISTA PÂNĂ LA CUCERIREA ROMANĂ

a. Politica romană de la Dunărea de Jos

Sfârșită pe neașteptate în jurul anului 44 a.Chr., epopeea burebistană s-a dovedit neviabilă. Vasta întindere a conglomeratului geto-dac s-a fărâmițat brusc, urmașii disputându-și moștenirea desfăcută mai întâi în patru și apoi în cinci părți, totul în condițiile social-economice ale timpului, date de organizarea tribală din spațiul carpato-danubian. Aici sunt identificate în izvoarele literare mai multe căpetenii tribale — βασιλεῖς — dezbinate și lipsite de capacitatea militară atât de necesară pentru evenimentele care vor urma. Pe litoral însă, orașele grecești, scăpate de teama catastrofelor, similare celor produse de recenta cucerire a lui Burebista, vor începe o evoluție economică nouă[1].

Dinaștii locali vor fi reluat cu grecii raporturile normale din moment ce în teritoriile rurale ale Histriei, Tomisului și Callatidei, lucrate cu localnicii reduși la stare de semi-dependență, găsim dovezi ale schimburilor comerciale intense (amfore, ceramică, monede etc.) și uneltele muncii acestora.

Ce se va fi întâmplat, în chip concret, pe pământul dintre Dunăre și Pontul Euxin, după dispariția lui Burebista și până la începutul celui de-al treilea deceniu, 29–28 a.Chr. din ultimul veac al erei păgâne, este mai greu de stabilit, dar putem totuși reconstitui unele aspecte legate de recrudescența stârnită de tendințele romane de a-și stabili frunțariile la Dunărea de Jos.

Peninsula Balcanică constituia încă de la sfârșitul secolului al III-lea a.Chr. un obiectiv al expansiunii romane. Vestul și nord-vestul peninsulei vor fi treptat cucerite de romani. Prima operație a armatelor romane la Dunăre se va face în anul 74 a.Chr., când

[1] Câteva sinteze ale istoriei dobrogene: R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 97 și urm., *Istoria României*, I, București 1960, p. 477 și urm., D.M. Pippidi, în *DID* I, București, 1965, p. 276–293; A. Rădulescu, în *Din istoria românilor între Dunăre și Mare, Dobrogea*, București, 1979, p. 73 și urm.; Al. Suceveanu, în *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 23–25; *Istoria Românei*, București 1995, p. 159–180.

proconsulul Macedoniei, *C. Scribonius Curio*, îi înfrânge pe dardani în apropierea Porților de Fier (*Florus* I, 39, 6). În anul 49 a.Chr. se va constitui aici provincia de sine stătătoare *Illyricum*. Între anii 9 și 12 p.Chr., sunt cucerite la Dunărea Mijlocie teritorii aparținând triburilor pannonice care, după repetate răscoale reprimate de viitorul împărat Tiberius, sfârșesc prin a fi incluse Illyricului. Acesta, în anul 9 p.Chr., este împărțit în *Illyricum Superius* (viitoarea Dalmatia) și *Illyricum Inferius*, viitoarea *Pannonia*. În fața nenumăratelor lor răscoale, Augustus duce o politică dură, prin energice intervenții militare efectuate între anii 35–33 a.Chr. și 6–9 p.Chr. „Biruind neamurile pannonilor, cu care până-n zilele mele nici o oaste romană nu se măsurase vreodată, ... le-am supus poruncilor poporului roman, împingând hotarele Illyricului până la malul fluviului Dunărea" (*Res gestae Divi Augusti* XXX, 1; cf. Cassius Dio, LI, 24, 1). Se realiza astfel o primă prezență romană efectivă la Dunărea de Mijloc, în imediata vecinătate a Daciei, de-acum direct amenințată la granițele sale.

Campania lui M. Licinius Crassus. Pe de altă parte, din sud, creștea același pericol. Dacă la mijlocul veacului II a.Chr. Macedonia devenise deja provincie romană (în 148 a.Chr.), în care însemnate orașe ca Dyrrhachium, Pella, Philippi, Cassandreia, Thessallonic ș.a. constituiau tot atâtea focare de civilizație, teritoriul trac dintre Haemus și Dunărea de Mijloc și de Jos rămâne doar dependent de Roma, sub forma unui stat clientelar. Triburile bessilor, dardanilor, denthelaților, triballilor, moesilor etc., ce locuiau acest spațiu, vor fi permanent angajate în conflicte cu Roma. Către a doua jumătate a sec. I a.Chr., proconsulul acestei provincii, *M. Licinius Crassus*, este angajat într-un violent conflict cu daci asociați cu bastarnii, care-i atacaseră pe dentheleții susținuții de romani. Generalul, venit în ajutorul acestora, își face simțită prezența în zona moesică într-o localitate „puternic întărită", unde-i lichidează pe bastarni. Mențiunea lui Cassius Dio πρὸς τῷ Κέδρῳ ποταμῷ a îndemnat pe unii istorici români să creadă că râul menționat de istoricul antic ar putea fi Κέρβος, de lângă actuala Mangalie — lacul *Limanu* de astăzi — numit la acea vreme *Cerbatis* sau *Acerbatis*, care de altfel este și prima denumire a Callatidei[1].

M. Licinius Crassus se află de-acum în Sciția Mică, unde găsește mai multe căpetenii dezbinate, moștenitoare ale unor părți din teritoriul cuprins între Dunărea de Jos și Pontul Euxin care nu de multă vreme aparținuse lui Burebista. Victoria de la *Cerbatis* (*Acerbatis*) este dobândită de romani cu ajutorul lui *Rholes*, a cărui stăpânire se afla în sud-vestul Dobrogei. La scurtă vreme după acest succes, în anul 28 a.Chr., bastarnii sunt înfrânți din nou, iar Rholes se bucură de răsplata Romei, devenind „*amicus et socius populi Romani*"[2]. Poate tocmai pentru că a pactizat cu romanii, înlesnindu-le înaintarea în regiune, Rholes va fi atacat de o altă căpetenie, *Dapyx*, undeva în centrul Dobrogei, unde conducea o formațiune politică identică celeilalte: „Pe când înfăptuia acestea — spune

[1] V. Pârvan, *Getica*, p. 87, n. 2; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 102; D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 291, n. 4, cu expunerea și a altor păreri (râul menționat ar putea fi și actuala Tibița, la granița dintre Moesia Superior și Inferior).

[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 292, n. 17.

izvorul — îl chemă în ajutor pe Rholes care se afla în luptă cu Dapyx, regele unor geți. Crassus porni să-l ajute. El aruncă cavaleria vrăjmașilor peste pedestrimea lor" (Cassius Dio LI, 26, 2 și 3).

Aflăm apoi că Dapyx a fost asediat într-o fortăreață unde mulți ai săi au fost uciși, după care „Crassus — spune Cassius Dio — s-a îndreptat apoi spre peștera *Keiris*. Geții refugiați acolo au fost zidiți de vii" (Cassius Dio, *loc. cit.*)

Dispariția lui Dapyx dă posibilitatea lui Crassus să atace pe cel de-al treilea șef local, aflat în nordul Dobrogei, *Zyraxes*, pe care-l asediază în reședința sa *Genucla*. „(Crassus) a pornit apoi împotriva *Genuclei*, cea mai puternică întăritură a lui Zyraxes, căci auzise că se aflau acolo steagurile luate de bastarni de la Caius Antonius (Hybrida), lângă cetatea istrienilor. Asediind Genucla — în același timp de pe uscat și de pe Istru, deoarece era durată lângă apă — în scurtă vreme o cuceri, dar cu multă osteneală, deși Zyraxes nu era de față" (Cassius Dio LI, 26, 5). Zyraxes plecase spre nord, la „sciți", de unde nu s-a mai întors.

Astfel, între anii 29–28 a.Chr., Μικρὰ Σκυθία intră în sfera de influență a Romei, fapt pentru care proconsulul Macedoniei avea să primească la Roma răsplata binemeritată.

Litoralul cu străvechile sale orașe comerciale, care au pactizat cu romanii din motive explicabile, își aflau în sfârșit scutul protector care să le garanteze securitatea și o viață comercială profitabilă. De acum se pare că datează, potrivit opiniei autorului acestui subcapitol (vezi o părere deosebită în cap. VII), și tratatul de alianță dintre Roma și Callatis, aplicându-se în litera sa. Cunoscutul *foedus* consfințea legătura ce se stabilise între Callatis și Roma (*poplus Callatinus* și *poplus Romanus*). Cetatea doriană și Roma se legau să se ajute în mod reciproc în caz de atac străin și, desigur, să colaboreze și sub alte raporturi (textul tratatului, în limba latină, este mult prea vătămat ca să se poată înțelege toate stipulațiile sale)[1]. Este posibil ca exemplul cetății dobrogene să fi fost urmat și de celelalte surori dinspre nord, Tomis și Histria, ceea ce asigura Romei o prezență sigură pe litoralul vest-pontic. Aceasta cu atât mai mult cu cât operațiile sale militare și demersurile diplomatice ulterioare tindeau să înconjure prin prezența sa autoritară întregul Pont Euxin — ceea ce va și reuși cu timpul[2].

Sciția Mică rămâne de-acum un factor determinant în procesul de romanizare în această parte de lume în care etnia getică, asociată cu numeroase elemente alogene, formează o masă receptivă pentru coloniștii veniți din cuprinsul imperiului roman. Se va forma o

[1] Bogata literatură referitoare la acest important document, la A. Suceveanu, în Pontica 2, 1969, p. 269–274; Idem, în Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievalli, II, 1980, 4, p. 469 și urm.; Idem, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 21–22; Idem, în Dacia N.S. I, 1988, 1–2, p. 163 și urm. (recenzie la *Une nouvelle histoire de la Dobroudja — Istorie na Dobrudja*, I, Sofia, 1984); D.M. Pippidi, *Scythica Minora*, București-Amsterdam, 1975, p. 172–181 și p. 168; A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Volkerrecht*, Amsterdam, 1999.

[2] V. Chapot, *La frontière du Nord de la Galatie et les „Koina" du Pont*, în Anatolian Studies presented to Sir W.M. Ramsey, Manchester, 1923, p. 95 și urm. și tot acolo: F. Cumont, *L'anexion du Pont Polemoniaque et de la Petite Arménie*, p. 112 și urm.; D.M. Pippidi, în *DID* I, p. 313.

platformă de sinteze culturale, etnice, economice etc., ca centre de civilizație romană ale căror dense iradieri în spațiul nord-dunărean vor așeza structuri noi materiale, spirituale, culturale și lingvistice.

Ultimele două-trei decenii ale erei păgâne și primii ani ai celei creștine produc o adevărată metamorfoză structurală în viața social-economică și politică la Dunărea de Jos. Cuceritorii aduc cu ei întregul cortegiu al schimbărilor de natură să transforme regiunea într-o provincie romană autentică[1].

După incursiunile lui M. Licinius Crassus, ostilitățile nu vor conteni. Cei mai virulenți adversari, geții, bastarnii și sarmații își vor continua atacurile conduși de ideea înlăturării unei stăpâniri care se anunța dură și dăunătoare lor. Sarmații, așezați nu de multă vreme la nordul gurilor Dunării și în Ucraina de azi, atacă *Thracia* în anul 16 a.Chr. și cu mare greutate consulul *L. Tarius Rufus* reușește să-i învingă și să-i alunge în nord, peste fluviu. Atacurile lor se vor repeta mereu. Pentru a face față mai bine acestor permanente primejdii, romanii se organizează, își pun la punct administrația și își trimit legiunile în zonă. Se creează provincia imperială *Moesia*, care are în frunte un legat de rang consular. Are un prim guvernator, cunoscut în izvoare, *A. Caecina Seuerus*. În partea sa răsăriteană, limitrofă Dunării, întinsă de la *Ratiaria* (Arčar) și până la *Oescus* (Gigen), acolo unde primejdia din partea dacilor era mai mare, se creează o *praefectura*, în frunte cu un *praefectus* (*ciuitatium Moesiae et Treballiae*)[2]. Se punea astfel la punct un prim front de apărare, greu de străpuns de către daci.

Cât privește Scythia Mică, Crassus o va fi încredințat inițial aliatului său Rholes, dar mai apoi aceasta a revenit tracilor *sapaei*, moștenitorii fostului regat odrys, al căror stat era măcinat de lupte dinastice și de partaje de natură să le slăbească forța de rezistență, deși Augustus făcuse mari eforturi să-l consolideze (Plutarh, *Apophthegmata Augusti* 2). Scindată în două, partea de răsărit va reveni regelui Cotys (Tacitus, *Annales* II, 64, 2), rege cult și rafinat, el insuși poet, care avea să stabilească legături amicale cu Ovidius, trimis de Augustus în exil la Tomis, unde rămâne din anul 9 până în anul 17 p.Chr., stingându-se din viață aici. În opera de exil a acestuia apar și informații ce pot ajuta la reconstituirea tabloului istoric și cultural al Dobrogei de curând intrată în sfera de influență romană.

Ovidiu la Tomis. Opera scrisă în exil de Publius Ovidius Naso este considerată de mulți istorici ca având pentru istoria Dobrogei o importanță deosebită: „Soarta a vroit, scria Vasile Pârvan în 1923, ca marele poet latin Ovidiu să fie cel dintâi roman, care să trăiască în părțile noastre (...) o viață de cetățean deplin: ca soldat, ca magistrat, ca scriitor (...). În cele două culegeri de poezii ale sale scrise la Tomis și păstrate întregi, numite *Tristele* și *Ponticele* (...), Ovidiu ne zugrăvește imagini ale tulburărilor, neorânduielilor și prădăciunilor barbare din Sciția Mică"[3].

[1] A. Suceveanu, *La Dobroudja Romaine*, p. 25.
[2] *Ibidem.*
[3] V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la Gurile Dunării*, București, 1923, p. 65.

Scrisorile din exil, *Tristia* și *Epistolae ex Ponto*, oferă mărturii referitoare la locul și oamenii din ținutul getic, în mijlocul cărora Ovidiu și-a petrecut aproape nouă ani din viață și unde și-a aflat și sfârșitul. Ca să stabilim valoarea lor de document istoric, trebuie avute în vedere împrejurările în care poetul le-a alcătuit. Sunt scrieri ale unui poet condamnat să trăiască la marginile lumii civilizate de atunci, într-un ținut cu clima prea aspră pentru un meridional delicat și sensibil, în mijlocul unei populații prea puțin dispusă la comunicativitate cu un străin venit tocmai din capitala imperiului, Roma. Bogata imaginație a poetului se împletește cu un fin spirit de observație, care înregistrează ce este mai caracteristic pentru locurile și oamenii în mijlocul cărora trăiește. Prin insistența cu care sunt tratate, unele din aceste observații devin motive literare, pe care le vom releva în parte, pentru o mai justă apreciere a lor (vezi și alte păreri nuanțate diferit mai sus, cap. IV, p. 405).

Despre locul exilului, Ovidiu scria încă înainte de a sosi la Tomis; îl va prelua mai apoi, ceea ce face ca ideea obsesivă să îmbrace la început un aspect general, cu elemente fanteziste și exagerate atunci când înșiră numiri geografice ca *Bosforul Cimmerian*, râul *Tanais* și *Lacul Meotic*:

„Eu sunt acum în țara de lângă Ursa Mare,
Pe țărmuri înghețate de gerul cel cumplit.
Și Bosporu-i pe-aice și Tanais și Lacul
Meotic; alte nume abia dacă le știi"
(*Tristia* III, 4, 47–50)[1].

Ca să nu mai vorbim de afirmația:

„Vai! cât de aproape-i Pontul de Styxul cel cumplit!"
(*Pontica* III, V, 56).

Că Ovidiu cunoaște, în fond, plasarea exactă a locului de exil, o dovedesc numeroasele variante pentru desemnarea teritoriului din *Pontul stâng*, denumire curent folosită la Roma când se are în vedere apărarea și protecția acestei regiuni de graniță a imperiului: „țărmul cel sălbatic al Pontului", „Pontul cel barbar", „Pontul ars de ger" sau „Pontul cel cu nume așa de înșelător" (aluzie la denumirea de *Euxinus* = ospitalier).

„Îngheț, sub Ursa Mare, de frigul cel cumplit" (*Tristia* II, 189).

Sau: „surghiunit la Istru" (*Pontica* III, 4,9) și „ținutul unde Istrul cel larg se unește cu apele mării" (*Tristia* V, 7, 1–2); geții din Dobrogea sunt cei cuprinși între Pont și Istru (*quos Pontus et Hister habet*; *Pontice* III, 2, 44) și, în sfârșit, „până aici se întinde stăpânirea romană pe țărmul stâng al Pontului Euxin" (*Tristia* II, 197).

În viziunea poetului, izvorâtă din realitățile zonei, mediul geografic se acordă, firesc, condițiilor climaterice, ceea ce desprindem din conotațiile: „marea înghețată" (*Tristia*

[1] P. Ovidius Naso, *Tristele* și *Ponticele*, Bucuresti, 1972, p. 86, traducere Teodor Naum. Toate citatele din opera ovidiană sunt traduceri ale aceluiasi autor.

III, 10, 39), „iarna cea aspră" (*Tristia* III, 10, 44), „crivățul care șueră" (*Ibidem*, v. 45), de „forța sălbatică a crivățului" (*Ibidem*, v. 51) și de „vânturi uscate" (*Ibidem*, v. 53) etc. Înțelegem așadar că exilul său se petrece într-un ținut înghețat, zguduit de furia vânturilor și de furtuni cu grindină. În realitate climatul de aici este temperat-continental, dar pentru gingașul poet frigul este veșnic și cumplit în comparație cu ambianța de la Roma, unde trăise. Imaginile pot fi cutremurătoare dacă nu am avea în vedere și o anumită încărcătură de subiectivitate evidentă.

Având în memorie imaginile pământului natal din Sulmona, Ovidiu constată că se află într-o regiune care nu-i bogată nici în roade, nici în struguri, câmpurile sunt goale, fără frunze și arbori. De-altfel aceștia sunt rari și neroditori. Câmpiile sunt acoperite cu tristul pelin, pământul este amar (*Pontica* III, 9, 3–7 și 8, 16) și barbar (*Tristia* III, 11, 7).

Accentele sunt voit exagerate; ele aveau menirea să demonstreze, celor de la Roma, mediul arid și ostil pe care era obligat să-l suporte din ordinul Cezarului. Este prea bine cunoscut că economia de la Dunărea de Jos s-a bazat dintotdeauna pe agricultură și pe creșterea animalelor, pe priceperea localnicilor de-a smulge pământului tot mai multe roade necesare lor, dar și celor care i-au cucerit — astfel nu s-ar explica rațiunea prezenței lor în zonă. El însuși are în imagine pe locuitorul obligat să țină o mână pe coarnele plugului și cu cealaltă arma de apărare.

„Ades pe străzi culegem săgeți înveninate,
Ce vin de peste ziduri; de-aceea rareori
Cutează-un om să iasă la câmp: nefericitul,
Cu-o mână e pe armă, cu cealaltă pe plug!"

(*Tristia* V, 10, 21–24).

Meșteșugul agriculturii îi creează adesea iluzia că el însuși ar dori să devină, în condiții mai sigure de viață, „un priceput agricultor sau păstor" (*Pontica* I, 8, 49–62). În alte versuri vorbește de boii sarmatici (*Tristia* III, 10, 34), de cai, oi cu lâna aspră (*Tristia* III, 8, 9), în general de „bogății mici ca la țară, vite și care ce scârțâie și avutul ce-l are un locuitor sărman" (*Tristia* III, 10, 59–60).

Este impresionat de caracterul sălbatic și războinic al oamenilor din partea locului (*Tristia* III, 11, 13); cruzimea și sălbăticia devin clișee la care poetul va apela frecvent pentru a-i impresiona pe destinatarii scrisorilor sale. Dincolo de aceste note, voit exagerate, aflăm și un portret fidel al tipului uman, local: glas aspru, chip sălbatic, părul și barba netunse (*Tristia* V, 7, 18), îmbrăcat în piei de animale și pantaloni cusuți pentru a se apăra de geruri (*Tristia* III, 10, 19); poartă tolbă, arc și săgeți (*Tristia* V, 7, 15–16) și cuțitul la șold (*Tristia* V, 719–720) și este deprins a îndura mult timp setea și foamea (*Pontica* I, 2, 87).

Femeile nu sunt deprinse cu arta zeiței Palas:

„și oile de-aice dau lână-așa de aspră,
Iar fetele din Tomis nu se pricep la tors,

Aici, la noi, femeia își macină făina,
Urciorul greu de apă și-l duce ea pe cap".

(*Pontica* III, 8, v. 9–12).

Șederea sa la Tomis îi prilejuiește o profundă cunoaștere a oamenilor din partea locului, dar și de la nordul Dunării. Neamurile cele mai frecvent întâlnite în versurile sale sunt geții, sarmații și sciții. Nu totdeauna Ovidiu are în vedere o departajare a lor, sigură; într-o scrisoare, de exemplu, referindu-se la locul de exil, îi dă drept coordonate țărmul getic, țărmurile sarmatice și Istrul scitic (*Tristia* V, 1–2; 13; 21). La Tomis se plasează între sarmați; vorbește de marea scitică (*Tristia* V, 2, 62), de regiunea sciților și de ogoarele getice (*Pontica* I, 1, 3), în sfârșit despre geți și sciți (*Pontica* III, 7, 19 și 7, 30).

Risipa de etnonime are mai ales o valoare poetică; toate sunt adjective și corespund doar parțial componentelor etnice de bază din regiunea Dunării de Jos. Chiar dacă sunt cele mai frecvente în zonă, cele trei componente, geți, sarmați și sciți, sunt de valori inegale. Oricum, Ovidiu va fi știut care este elementul etnic de bază, fapt reflectat chiar în versurile sale; el este trimis din Roma „pe meleagurile îndepărtate ale geților" din Pontul stâng, și face în același timp o delimitare geografică clară:

„Nimic de-aici în colo! Doar frigul și dușmanul!
și marea cu talazul de ger înmărmurit.
Pe țărmul stâng de-aice tot Roma e stăpână,
Bastarnii și sarmații sunt chiar vecinii ei:
Aice-i cel din urmă hotar sub legea Romei".

(*Tristia* II, 195–199).

Se insistă asupra geților — cei mai numeroși și mai activi — apoi, geți alături de sarmați (*Tristia* III, 3), sarmați, bessi și geți (*Tristia* III, 10), bessi și geți (*Tristia* IV, 1), sciți și geți (*Tristia* IV, 6), geți și sarmați (*Tristia* IV, 10), greci și geți (*Tristia* V, 7) etc. Geții sunt prezenți în interiorul cetății, în amestec cu grecii, dar apar și în imediata apropiere a orașului: „țărmul ține mai mult de geții nedomoliți" (*Tristia* V, 7, 12) și la adresa lor folosește adesea calificative puțin măgulitoare: sunt duri și lipsiți de omenie (*Pontica* I, 5, 66); cruzi, sălbatici, nesupuși etc. Mai periculoși chiar, sunt geții din stânga Dunării, cei care trec fluviul și deseori amenință pacea regiunii. Ținutul lor ajunge la „cruzii sarmați" (*Tristia* V, 3, 8).

Sarmații, amintiți deseori, devin chiar loc comun în poezia sa, înfățișați drept dușmani recenți ai Romei, cei care dau starea de nesiguranță a locurilor: „neam de sălbatici" (*Tristia* III, 10, 5), călăreți și purtători de tolbă ca și geții, buni luptători cu lancea (*Pontica* I, 3, 60), cu limbă diferită de cea a geților (*Tristia* V, 12, 58).

Analiza textelor ovidiene din exil ni-i relevă totuși în număr redus, oricum, înaintea sciților, cunoscuți ca infiltrați mai de mult în regiune. Sunt notați ca „popor" (*Tristia* IV, 47) sau „neamuri" (*Tristia* V, 10, 48), iar prezentarea regiunii ca „scitică" are în special valoare poetică. La data când scria poetul, sciții fuseseră foarte probabil asimilați.

Celelalte populații semnalate în elegiile exilului, precum iazigii, bessii, odrisii, bastarnii, reprezintă entități etnice nesemnificative. Grecii însă, constituie elementul cultivat, opus „barbarilor", dar și aceștia, cu timpul, ajung să se barbarizeze. După Ovidius, limba greacă a devenit și ea barbară din pricina accentului ei getic (*Tristia* V, 7, 51–52). Ideea că eventual cetatea s-a „getizat" ar putea fi expresia pătrunderii treptate aici, a elementelor autohtone și răsturnarea echilibrului de forțe în favoarea geților:

„Rău te-ngrădești cu zidul, dar chiar și înăuntru
Duci frica unor barbari amestecați cu greci.
Doar barbarii de-a valma cu noi își duc viața:
Mai mult de jumătate din case le au ei".

(*Tristia* V, 10, v. 27–30).

sau:

„Vrei tu să afli, poate, și cine-s tomitanii
și ce fel de năravuri se văd în jurul meu?
Cu geții în amestec sunt grecii de pe-aice,
Dar geții cei sălbateci îi covârșesc pe greci".

(*Tristia* V, 7, 9–12).

Sunt realități dintr-o vreme când surveneau începuturile stăpânirii romane la Dunărea de Jos și se exercita încă mandatul de autoritate politică deținut aici de către tracii odrysi:

„Aici este cel din urmă hotar sub legea Romei
și el abia-i hotarul imperiului tău".

(*Tristia* II, 199–200).

Precizarea atestă anexarea timpurie a zonei între limitele Imperiului roman, la o dată care trebuie să fi premers cu foarte puțin anului în care poetul a sosit în exilul tomitan. De aici decurge și starea geților „nesupuși pe deplin" (*Pontica* III, 4, 92), cât și atitudinea lor față de Roma, fiindcă „nu se tem de armele soldatului ausonic" (*Pontica* I, 2, 83–84).

În aceste condiții au loc două atacuri ale geților transdanubieni: unul la Aegyssus, celălalt la Troesmis. Primul se pare că s-a produs în anul 12 p.Chr.; Ovidiu se referă la el în două rânduri, în epistula către *Seuerus* (*Pontica* 7, 8) și cea adresată centurionului primipilar *Vestalis*, participant la luptele date pentru ocuparea cetății (*Pontica* IV, 7):

„Ca tu s-ajungi la cinstea de primipil, Vestalis,
A trebuit prin multe pericole să treci...
O spune chiar și Istrul, a' cărui talazuri
Le-a înroșit cu sânge de get chiar mâna ta;
Egisos-ul o spune: tu ai luat cetatea"..

(*Pontica* IV, 7, 15–16; 19–21).

Aegyssus ne apare ca o veche cetate de pe Dunăre, „cu ziduri tari, care cu greu pot fi cucerite". Atacul geților nord-dunăreni, unul dintre multe altele, a fost neașteptat, și era îndreptat împotriva odrysilor și a regelui lor — *Sithonius rex* — sub a cărui supraveghere se afla în subordine la acea dată Sciția Mică. Prezența garnizoanelor odryse arată încă o dată că autoritatea tracică aici era efectivă.

Riposta regelui odrys a fost însă rapidă și viguroasă; însoțit de o oaste numeroasă, sosește la fața locului și „nu s-a retras până n-a omorât pe vinovați".

Cea de-a doua epistulă (*Pontica* IV, 7), adresată lui *Vestalis*, completează informațiile referitoare la același eveniment. Îl laudă pentru vitejia sa, ca apoi să relateze înfrângerea și izgonirea geților, cu ajutorul intervenției romane, sub forma unui corp expediționar desprins din trupele de ocupație de pe malul moesic.

Începuturile stăpânirii romane la Dunărea de Jos sunt ilustrate de o inscripție descoperită la Callatis în care locuitorii acestei cetăți consacră un monument lui *Publius Vinicius*, în calitatea acestuia de legat, recunoscându-l totodată ca patron și binefăcător al cetății. Personajul se pare că a îndeplinit funcția de *legatus Augusti pro praetore* în *Thracia* (probabil în anii 3–2 a.Chr.)[1] și, ulterior, în anul 2 p.Chr. a devenit consul la Roma. Data atribuită îndeplinirii celor două magistraturi de către *Publius Vinicius* se dovedește a fi deosebit de importantă: ea poate fi considerată ca *terminus ante quem* de instaurare a controlului roman pe coasta vest-pontică. Acceptând-o, am înțelege de ce Ovidiu scrie în jurul anilor 8–9 p.Chr. (imediat după relegarea sa la Tomis), că regiunea exilului său a intrat de curând sub oblăduirea romană: *Haec est Ausonio sub iure nouissima ... terra* (*Tristia* II, 199–200). Noua putere politică va institui un comandament militar ce va depinde, până la data organizării provinciei Moesia, de proconsulul Macedoniei. În calitate de *praefectus ripae Thraciae* sau *orae maritimae* se va distinge în anul 12 p.Chr., la Aegyssus, prietenul poetului, *Vestalis* (*Pontica* IV, 7).

Al doilea atac al geților împotriva romanilor va avea loc în anul 15 p.Chr., când primii reusesc să cucerească cetatea *Troesmis*. Evenimentul prilejuiește intervenția lui *L. Pomponius Flaccus*. Considerat la început ca având tot funcția de *praefectus* ca și Vestalis, s-a stabilit mai apoi că personajul din epistula lui Ovidius (*Pontica* IV, 9, 75–108) este chiar comandantul provinciei Moesia. Flaccus a exercitat prima dată această funcție în anul 15 p.Chr., cu rang pretorian, iar după exercitarea consulatului, în anul 17 p.Chr., ca guvernator consular pentru anii 18–19 p.Chr.[2].

Ovidius îl desemnează cu o funcție importantă, învestită cu *imperium*. Măsurile urgente pe care le-a luat au fost acelea de a-i înspăimânta pe geți și de a recuceri Troesmis:

„Mai ieri în aste locuri era mai mare Flaccus:
Sub dânsul n-aveai teamă la Istrul cel barbar,
Căci el sub ascultare ținu aice lumea

[1] D.M. Pippidi, în *DID*, I, p. 300, n. 61.
[2] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 299 și urm.; A. Suceveanu, *op. cit.*, p. 7?.

și-nspăimânta pe geții ce se învârt în arc.
Cu brațul lui cel tare luă-napoi Troesmisul
și Dunărea cu sânge barbar o înroși".

(*Pontica* IV, 9, 75–80).

Dacă pe litoralul vest-pontic administrația romană se manifesta în mod direct, interiorul Dobrogei și zona dunăreană erau controlate prin intermediul regatului clientelar al odrysilor (sapaeilor). Exilul lui Ovidiu la Tomis coincide cu perioada de domnie a doi dintre regii odrysi: *Rhoemetalces I*, activ între anii 28 a.Chr. și 13 p.Chr. și fiul său, *Cotys*, care a domnit între anii 13 și 17 p.Chr. La data atacurilor getice la care ne-am referit, Regatul odrys se afla sub recenta conducere a lui Cotys, rege cult și prietenul exilatului tomitan. În același timp, regele trac figurează în calitate de eponim al cetății în cunoscute decrete callatiene, ceea ce se explică prin statuarea unor raporturi speciale dintre romani, odrysi și cetatea doriană a Callatidei[1].

Știrile aduse de Ovidiu, prin opera sa din exil, ne lămuresc și asupra unor structuri urbane privind Tomisul. În vremea lui, cetatea se limita la capătul sud-estic al peninsulei și era apărat în partea lui cea mai înaltă — *tumulus* — de o incintă, desemnată prin termenii de *murus* (*Tristia* IV, 1, 69; *Pontica* I, 8, 62) sau *moenia* (*Pontica* I, 2, 19). Avea porți și turnuri — *turres* (*Tristia* III, 10, 18) dintre care unul, cu siguranță, avea funcția de turn de observare — *speculum* (*Tristia* IV, 1, 75):

„Ce chin să-ti duci viața cu geții și cu bessii,
Tu, care-ai fost odată poetul răsfățat!
De dânșii să te aperi cu ziduri și cu-o poartă!
Abia dacă poți zice că ele te păzesc!"

Adesea, încearcă să demonstreze nesiguranța sistemului defensiv al Tomisului, folosind epitete care subliniază slăbiciunea zidului și a porților. Desemnarea orașului prin termenii de *castellum* (*Tristia* V, 10, 27) și *castra* (*Pontica* II, 9, 37) sugerează că este vorba de un zid de împrejmuire, informație sprijinită și de un important document epigrafic care se referă la existența la Tomis a unui περίβολος — zid de apărare. Documentul este decretul de instituire la Tomis, în împrejurări dificile, a unui corp voluntar de pază compus din 40 de oameni[2]. Decretul a suscitat discuții cu privire la natura împrejurărilor dificile la care se face aluzie, dar și la datarea sa. Se pare că este plauzibilă părerea despre o „stare de alarmă" de mai lungă durată, survenită în jurul anului 100 a.Chr., din cauza lipsei de securitate externă, complicată și cu dificultăți interne. Ultimele s-au datorat fie triburilor de migrație, fie, mai degrabă, neamurilor băștinașe, getice. Totul pare acceptabil, dar câteva „coincidențe" ne determină totuși să avem în vedere, pe același fond de nesiguranță

[1] Vezi întreaga încrengătură dinastică la D.M. Pippidi, *loc. cit.*

[2] Gr. Tocilescu în Archäologische-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 19, 1981, p. 22–26, n. 50; D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967, p. 108; I. Stoian, *ISM* II, București, 1987, n. 2

externă, o datare ceva mai târzie, apropiată de anii de exil ai lui Ovidius. „Coincidențele" ni le oferă chiar poetul prin referirile sale la incinta orașului și, mai ales, prin menționarea expresă în două locuri a pazei orașului: „îndată ce-a dat semnalul de alarmă *paznicul* din locul de strajă" (*Tristia* IV, 1, 75) și „poarta închisă depărtează pe dușmănosii geți" (*Tristia* III, 4; 41–42).

Când condițiile o impun, Ovidiu însuși ia parte la apărarea orașului. Mai mult decât expresia unui proces de integrare a poetului roman în spiritul locului și al oamenilor, vedem aici relatarea unei realități imediate.

Cunoașterea realităților de la Dunărea de Jos este evidentă în opera ovidiană de exil. Confruntarea știrilor transmise de el cu alte izvoare documentare ne conduce la concluzia că renegatul de la Tomis a înfățișat în general, cu relativă exactitate, realitățile locale, cele din perioada de început a stăpânirii romane. Această comparație ne ajută să eliminăm exagerările poetului și să reținem valoarea pur documentară a *Tristelor* și a *Ponticelor*.

Aspectelor multiple, desprinse din elegiile ovidiene prin care-i cunoaștem mai bine pe geții din spațiul Dunării de Jos, să le adăugăm și unele fapte istorice desprinse din izvoare. Astfel aflăm că din *Illyricum* (viitoarele Moesia și Pannonia) se vor iniția incursiuni în nordul Dunării, în Dacia, pentru pedepsirea acelora care permanent atacau pe romani în sud. Citām în acest sens campaniile lui Cn. Cornelius Lentulus, dintre anii 6 a.Chr. și 4 p.Chr., conduse împotriva dacilor și a sarmaților, despre care izvoarele literare lasă impresii deosebite: „Dacii trăiesc nedezlipiți de munți. De acolo, sub conducerea regelui Cotiso, obișnuiau să coboare și să pustiască ținuturile vecine, ori de câte ori Dunărea înghețată de ger, își unea malurile. Augustus a hotărât să îndepărteze această populație, de care era foarte greu să te apropii. Astfel, a trimis pe Lentulus și i-a alungat pe malul de dincolo [al Dunării]; dincoace au fost așezate garnizoane. Astfel, atunci dacii n-au fost înfrânți, ci doar respinși și împrăștiați" (Florus II, 28; cf. și *Res gestae Diui Augusti* XXX, 2; Strabon, *Geografia* VII, 3, 13; Suetoniu, *Augustus*, 21).

Apoi, *Sex. Aelius Catus*, comandant militar în viitoarea Moesie, face incursiuni militare, dar din câte aflăm de la Strabon, a adus din nordul Dunării, poate chiar din Câmpia Munteană, peste 50 000 de geți: „Încă în zilele noastre Aelius Catus a adus în Thracia de pe malul celălalt al Dunării 50 000 de geți, neam de oameni vorbind aceeași limbă cu tracii; iar acum trăiesc pe aceste meleaguri sub numele de moesi" (Strabon VII, 3, 10)[1].

Desigur, această deportare avea drept scop să slăbească forța de atac a dacilor din nord, dar în același timp să înmulțească masa contribuabililor din sud, a acelora de sub administrația romană — administrație care avea și mai mare nevoie de luptători destoinici. Procedee similare vor urma și în anii care vin.

Organizarea romană face progrese considerabile și în spațiul dintre Dunăre și Mare, *Ripa Thraciae*, unde conduceau regii odrysi. Aici se pare că s-a înființat o *praefectura* (*ripae Thraciae* sau *orae maritimae*). Aceasta avea un praefect, funcție pe care atunci o

[1] R. Vulpe, *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 309–332 (revăzut, Idem, *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 124–149); D.M. Pippidi, *DID* I, p. 308.

îndeplinea *Vestalis*, prietenul lui Ovidius, cel care în anul 12 p.Chr. i-a alungat pe geți de la Aegyssus. În bătălia din ultima localitate participă și guvernatorul Moesiei, *Lucius Pomponius Flaccus*.

Această formă primară de alcătuire administrativă implică în chip necesar și un aspect religios și unul militar. Încă din timpul lui Augustus, i se închină în Histria un templu (ISM I, 146) — cultul împăratului consolidându-se mai apoi grație concursului pios al unor guvernatori care serveau conștiincios pe conducătorul statului[1]. În plan militar, *Ripa Thraciae* intră în raza de acțiune a provinciei Moesia, unde prin anii 33–34 p.Chr. și 43 p.Chr.[2] activau legiunile *IV Scythica* și *V Macedonica*, cu subunități detașate spre gurile Dunării pentru a-i ajuta pe odrysi în situațiile nenumăratelor atacuri getice și sarmatice care veneau din nordul Dunării. Nu se va produce nici un fel de altă modificare în regiune, chiar și după anul 46 p.Chr., când numai Thracia de la sud de Haemus devine provincie romană, cea din nordul munților și până la Dunăre, inclusiv *Ripa Thraciae*, rămâne în aceeași stare până în jurul anului 70 p.Chr.[3]. De altfel, până la acea dată, cunoscuta Hotărnicie a lui *Manius Laberius Maximus* de la Histria ne menționează doi praefecți: *Asiaticus* și *Arruntius Flamma* pentru anii 50 și 56 p.Chr., în timp ce Moesia era guvernată de *Flavius Sabinus* și *Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, legati Augusti pro praetore*. De numele celui din urmă se leagă fapte istorice importante, înregistrate între anii 57 și 67 într-un prețios document epigrafic: elogiul funebru a lui *Aelianus* de pe mausoleul Plautiilor de la Tibur (*Ponte Lucano*) (CIL, XIV, 3608=ILS, 986=*Inscr. Italiae* I, 1, 125)[4].

Într-o expediție nord-dunăreană, făcută în aceleași scopuri ca și precedentele, *Aelianus* va strămuta în Moesia „mai mult de 100 000 de transdanubieni, pentru a plăti tribut, cu femei și copii, cu căpeteniile lor" (*In qua plura quam centum mill(ia) ex numero Transdanuuianor(um) ad praestanda tributa cum coniugibus ac liberis et principibus suis transduxit*[5]).

Nu cunoaștem componența etnică a mulțimii de transdunăreni, dar este lesne de înțeles că o parte era reprezentată de geții din sudul Moldovei[6] aduși să înmulțească populația moesică de la miazăzi de fluviu, vorbind aceeași limbă. Învățații români, încercând să deslușească rosturile acțiunii nord-dunărene, destul de ample, ale lui Plautius Silvanus Aelianus[7], circumscriu episodul transmutării campaniei de cucerire a teritoriilor

[1] D.M. Pippidi, *DID* I, 1965, p. 323; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 27.

[2] *Ibidem*, p. 25.

[3] *Ibidem*.

[4] V. Pârvan, *Getica*, p. 102 și urm.; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 122 și urm.; D.M. Pippidi, *DID* I, p. 309; A. Suceveanu, *op. cit.*, p. 25–28.

[5] R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 365–393 (revăzut, Idem, *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 150–179).

[6] D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, p. 287 și urm.; Idem, *DID* I, p. 310–311; R. Vulpe, *op. cit.*; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 26–27.

[7] V. Pârvan, *Getica*, p. 102 și urm.; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 122–124.

getice și sarmatice din nordul gurilor Dunării, până la Regatul bosporan, în care abundau grânele atât de necesare Romei: „cel dintâi care, prin trimiteri masive de grâu din această provincie, a ușurat aprovizionarea populației din Roma"[1]. Expediția este fixată în anul 62 p.Chr.[2] când a folosit legiunile sale din Moesia, *VIII Augusta* și *VII Claudia*. În urma luptelor purtate, se spune textual în inscripția tiburtină: „A adus regi până atunci necunoscuți, ori dușmanii poporului roman, pe malul Dunării, pe care-l păzea, spre a-i pune să se închine steagurilor romane; a trimis regilor bastarnilor și roxolanilor pe fiii lor prinși ori luați înapoi de la dușmanii lor, iar regilor dacilor pe frații lor; de la unii dintre dânșii a luat în schimb ostatici" (CIL XIV, 3608).

Întinsul spațiu dintre gurile Dunării și Regatul bosporan se pare că a devenit nu neapărat o posesiune romană, cât mai degrabă o zonă de influență și de siguranță fără granițe. Aceasta era foarte necesară și pentru romani și pentru cetățile grecești de pe litoralul nord și vest-pontic ale căror interese economice reclamau ca geții, bastarnii, sarmații etc., totdeauna tentați să-i prade, să fie ținuți la distanță. Așa se face că cele două maluri ale fluviului în partea sa inferioară, cât și ținutul situat azi în Ucraina sud-vestică, devin părți integrante ale unui proces de romanizare, Aelianus făcând, după parerea lui Vasile Pârvan, să se „statornicească pacea și să se lărgească hotarele provinciei"[3].

Pe de altă parte, inițiativa politică și militară începută încă de la primele tentative de statornicire a legiunilor romane fie în Asia Mică și Caucaz, fie pe coasta occidentală a Pontului Euxin, se continuă acum pe litoralul nord-pontic, completând astfel aria circumpontică. O mai riguroasă administrare și supraveghere militară se făcea simțită în acest spațiu, rămas totuși la discreția atacurilor anarhice ale nord-dunărenilor, fapt înlăturat de către împăratul Domitian în anul 86 p.Chr., când provincia Moesia este împărțită în două: *Moesia Superior* în vest, de la *Ratiaria* (Arčar) până la *Ciabrus* (Tibrița), cea de-a doua, *Moesia Inferior*, de aici și până la gurile Dunării, cu zona de siguranță din nord-est. Se înfiripase deja, începând încă din timpul lui Augustus, *limes*-ul dunărean, a cărui bază militară o constituie prezența unor puternice detașamente militare. S-a demonstrat că în a doua parte a secolului I p.Chr. existau deja în Dobrogea în jur de zece trupe auxiliare, plasate la Sucidava, Axiopolis, Arrubium, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia și Tomis[4]. Ele se aflau sub controlul legiunilor *I Italica*, cu reședința la *Nouae* (Svištov) și a *V Macedonica*, la *Oescus* (Gigen), stabilită sub Augustus sau Tiberius. Ambele formațiuni rămân în localitățile lor de garnizoană din vechea Moesie.

După anul 70 p.Chr. vor fi aduse, cum spuneam, în teritoriul dobrogean mai multe trupe auxiliare: *cohors II Flauia Brittonum* la Durostorum; *cohors II Gallorum* la Sucidava; o *ala* — sau o cohortă? — se pare că a fost stabilită la Carsium, locul fiindu-i luat apoi de *ala II Hispanorum et Arauacorum*, *ala Vespasiana Dardanorum* la Arrubium: *ala I Pannoniorum*

[1] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 311, nr. 16.

[2] *Ibidem*.

[3] V. Pârvan, *Getica*, p. 103; D.M. Pippidi, *DID* I, p. 312.

[4] Al. Suceveanu, în Pontica 4, 1971, p. 105–123; D.M. Pippidi, *DID* I, p. 312; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, *passim*.

la Troesmis; *cohors Gallorum*, la Salsovia etc. În epoca Flaviilor, flota de pe Dunăre luase deja ființă: *Classis Flauia Moesica*, o importantă stație a sa fiind creată la Noviodunum.

Viața comercială din orașele pontice se revigorează. Atelierele monetare de la Tomis își reiau activitatea întreruptă cu decenii în urmă, după cucerirea lui Lucullus. Standardul lor economic crește, principalul beneficiar fiind în veacurile următoare *Tomis*. Relatarea din Hotărnicia lui Laberius Maximus, potrivit căreia o delegație din orașul de pe malul lacului Sinoe a vizitat Tomis pentru a susține interesele cetății sale în fața guvernatorului de atunci al provinciei, *C. Terentius Tullius Geminus*, ar indica faptul că încă de pe atunci viitoarea Metropolă devenise reședință administrativă și militară a provinciei.

Viața spirituală susținută pe temeiul vechilor culte locale și al celor grecești, mult complicată în epoca elenistică, se va îmbogăți cu noul cult al împăratului, încă de pe vremea lui Augustus. Într-o inscripție grecească de la Histria este menționat un anume *Papas*, fiul lui Theopompos, care ridică pentru Augustus, chiar în timpul vieții sale un templu, iar la Callatis aflăm din două decrete pentru Apollonios și respectiv Isagoras, că se celebrau sărbătorile *Caesareia*, tot în cinstea împăraților romani.

A. Rădulescu

b. Regalitatea dacică în perioada 44 a.Chr. — 86 p.Chr.

Strabon ne informează despre intenția lui C. Iulius Caesar de a cuceri Dacia (VII 3, 5). Domnia lui Burebista sfârșea și ea ca urmare a unui complot (Strabon VII 3, 11): „Cât despre Burebista, acesta a pierit din pricina unei răscoale, mai înainte ca romanii să apuce a trimite o armată împotriva lui. Urmașii acestuia la domnie s-au dezbinat, fărâmițând puterea în mai multe părți. De curând, când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărțită în cinci părți. Atunci stăpânirea se împărțise în patru. Astfel de împărțiri sunt vremelnice și se schimbă când într-un fel, când într-altul". O parte din dinaștii conducători ai acestor formațiuni sunt cunoscuți din diferite surse antice[1].

Urmașii lui Burebista. Se crede că urmașul direct al lui Burebista a fost marele preot Deceneu (Δεκαίνεος: Strabon VII 3, 5 și 3, 11; XVI 2, 39; *Dicineus*: Iordanes, *Getica* 67, 71 și 73), care îl ajutase pe rege în opera sa de profundă reformare a societății geto-dace. Dar domnia sa este contestată de unii istorici.

În continuare, aflăm de la Iordanes: *Decedente uero Dicineo pene pari ueneratione habuerunt Comosicum, quia nec impar erat sollertiae. Hic etenim et rex illis et pontifex, ob suam peritiam habebatur et in summa iustitia populos iudicabat. Et hoc rebus excedente humanis Coryllus rex Gothorum in regno conscendit et per quadraginta annos suis gentibus imperauit* („Iar după ce Deceneu a murit, l-au avut în aproape aceeași venerație pe Comosicus, deoarece acesta nu-i era mai prejos în iscusință. El era socotit, datorită priceperii sale, și rege pentru dânșii, și preot, și judeca poporul ca judecător suprem. Și după ce el a lăsat cele omenești, a venit la domnie Coryllus, regele goților [evident: regele geților], și timp de patruzeci de ani a stăpânit peste neamurile din Dacia" (*Getica*, 73).

[1] Vezi în special studiul lui H. Daicoviciu, J. Trynkowski, *Les rois daces de Burebista à Décébale*, în Dacia N.S. 14, 1970, p. 159–166.

Prin urmare, regatul lui Burebista s-a împărțit la început în patru, apoi în cinci părți. Șefii acestor formațiuni caută să speculeze diferendele tot mai grave dintre Octavian și Marcus Antonius, principalii protagoniști ai noului triumvirat de la Roma. Simultan, amenințarea invaziei lor asupra granițelor imperiului, mult exagerată, preocupă opinia publică romană, așa cum relatează poetul Horatius într-una din satirele sale (II 6, 51–53): *numquid de Dacis audisti* („ce-ai mai auzit despre daci?"). Mai târziu, poetul Vergilius (*Georgica* II 497) vorbește și el despre dacii care coboară de la Istrul care conspiră împotriva romanilor (*coniurato descendens Dacus ab Histro*).

Cassius Dio (LI, 22, 8) ne informează că „dacii trimiseră soli la Caesar [Octavian], dar nu căpătaseră nimic din câte ceruseră și trecură de partea lui Antonius, fără a-i fi de folos însă, căci erau dezbinați". De la același autor mai aflăm că în anul 29 a. Chr., cu ocazia consacrării templului lui Divus Iulius, dacii, luați captivi, au fost puși să lupte contra suebilor.

Principala formațiune rezultată din destrămarea stăpânirii lui Burebista a fost cea condusă de regele *Cotiso*. El este menționat chiar de un contemporan, poetul Horatius; într-una din odele sale (III, 8, 18), datând din 29 a. Chr., poetul îndeamnă pe Octavian să mai lase grijile obștești, deoarece armata dacului Cotiso a pierit (*occidit Daci Cotisonis agmen*...). Regele dac este menționat și de Suetonius într-un pasaj din biografia lui Augustus (LXIII, 4), unde se consemnează, cu prilejul relatării conflictului dintre Octavian și M. Antonius, că: „Marcus Antonius scrie că Octavian a făgăduit-o pe Iulia mai întâi fiului său Antonius, apoi lui Cotiso, regele geților (*dein Cotisoni, regi Getarum*) și că tot atunci a cerut în schimb în căsătorie, chiar pentru el, pe fiica regelui". Cea mai completă informație este transmisă de istoricul Florus (II, 28, 18–19): „Dacii trăiesc nedezlipiți de munți. De acolo, sub conducerea regelui Cotiso (*Cotisonis regis imperio*), obișnuiau să coboare și să pustiască ținuturile vecine, ori de câte ori Dunărea, înghețată de ger, își unea malurile. Augustus a hotărât să îndepărteze acest neam, de care era foarte greu să te apropii. Astfel a trimis pe Lentulus și i-a alungat pe malul de dincolo [al Dunării]; dincoace au fost așezate garnizoane (*citra praesidia constituta*). Astfel, atunci Dacia n-a fost înfrântă, ci doar respinsă și împrăștiată (*sic tunc Dacia non uicta, sed summota atque dilata est*)". Unii istorici moderni atribuie acestui rege staterii de aur cu legenda ΚΟΣΩΝ descoperiți în zona cetăților dacice din Munții Sebeșului. Identificarea lui Cotiso cu Coson se întemeiază pe o variantă din textul lui Suetonius (*Augustus* LXIII, 4), prezentă în unele manuscrise (... *Cosoni Getarum regi* ...). Totuși posibilitatea ca să fie doi regi diferiți — Cotiso, rege dac și Coson, rege get — nu este total exclusă[1] (vezi și cap. X, p. 803).

Un alt dinast menționat de izvoare este *Dicomes*. Plutarh scrie în biografia lui Marcus Antonius (63) că „Dicomes, regele geților, îi făgăduise că-l va ajuta cu armată numeroasă". La această informație se poate alătura și mai sus-amintita relatare a istoricului Cassius Dio (LI, 22, 6–8). S-a discutat mult în legătură cu localizarea acestei formațiuni politice: cele mai multe șanse le are ipoteza că este vorba de un rege get

[1] H. Daicoviciu, *Coson sau Cotiso?* în AMN 2, 1965, p. 107–110.

din Muntenia; după o altă părere, bazată pe distribuția unor denari emiși de M. Antonius, reședința lui ar fi de plasat în Moldova, pe valea Siretului, poate la Zargidava (azi Brad, jud. Bacău)[1].

În regiunea de dealuri din nord-estul Olteniei (poate si a Argeșului) domnea alt rege (βασιλεύς), după unii cu numele Thiamarcus (Θιαμάρκος), menționat pe fragmentele de vas dacic descoperite la Ocnița, jud. Vâlcea (IDR II, 599, Buridava dacică) (vezi alt punct de vedere mai jos, cap. X, p. 826, fig. 132)..

Expedițiile lui Sextus Aelius Catus și Tiberius Plautius Silvanus Aelianus. Acestea ar fi cele patru formațiuni geto-dace (rezultate din destrămarea stăpânirii lui Burebista). Strabon ne mai informează: „De curând, când Caesar Augustus a trimis o armată împotriva lor, puterea era împărțită în cinci părți". Astfel, împăratul trimite expediții de represalii la Dunăre: expediția lui Marcus Vinicius contra dacilor și bastarnilor (ILS, 8 965; IDRE I, 102); mai apoi, expediția lui Aelius Catus, care strămută la sud de Dunăre 50 000 de geți (Strabon VII, 3, 10) Suetonius mai amintește că pe timpul lui Augustus au fost reprimate incursiunile dacilor, fiind omorâți trei șefi ai lor cu multă armată (XXI 2: *coercuit et Dacorum incursiones tribus eorum ducibus cum magna copia caesis*). Aceste acțiuni sunt rezumate astfel în *Res gestae diui Augusti* (V 30, 47–49): „Sub comanda mea supremă, oștirea dacilor, care trecuse dincoace de fluviu, a fost învinsă și alungată, iar apoi armata mea a trecut dincolo de Dunăre și a silit neamurile dacilor să îndure stăpânirea poporului roman" (*citra quod transgressus exercitus meis auspiciis uictus profligatusque est et postea trans Danuuium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit*). Ca semn al victoriilor contra invadatorilor nord-dunăreni, pe statuia lui Augustus „della Prima Porta" este reprezentată *Dacia.*

Totuși, reacțiile dacilor rămân imprevizibile. Astfel, în anul 12 p.Chr., geții (probabil cei din sudul Moldovei) trec Dunărea și cuceresc Aegyssus (Tulcea); invazia este respinsă de regele odrys Rhoemetalces I cu ajutorul romanilor (Ovidius, *Pontica* I, 8, 11–20 și IV, 7, 19–54). Trei ani după aceasta, în anul 15 p.Chr., pe când domnea Tiberius, o nouă invazie getă surprinde apărarea odrysă, ducând la cucerirea cetății Troesmis; invadatorii au fost respinși de L. Pomponius Flaccus, legatul Moesiei (Ovidius, *Pontica* IV, 9, 75–80). Grație măsurilor luate de acest general, scrie Ovidius, cumplitul mal al Istrului a devenit sigur (*et illo ripa ferox Histri sub duce tuta fuit*).

Sub împărații următori frontiera dunăreană continuă a fi întărită prin organizarea provinciei Moesia și îndeosebi după anexarea definitivă a Dobrogei (anul 46). Desigur, unele acțiuni de jaf (*latrocinia*) ale populațiilor transdanubiene nu pot fi cu totul stăvilite, așa cum rezultă din afirmația lui Seneca (*Quaestiones naturales*, prefață, 9), anume că imperiul nu poate să împiedice pe daci de a trece Istrul.

Revenind la lista regilor daci transmisă de Iordanes aflăm că, după Comosicus, a urmat la domnie *Coryllus*, care a domnit asupra geților timp de 40 de ani. Constantin Daicoviciu

[1] M. Chitescu, *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (o problemă de geografie istorică)*, în SCIV 19, 1968, 4, p. 655–664; D. Protase, *Unde a fost „regatul" lui Dicomes ?*, în SCIV 21, 1970, 1, p. 150–151.

considera că acest rege era identic cu *Scoryllo, dux Dacorum*, menționat de Frontinus (*Strategemata* I, 10, 4)[1]. Acesta este numele autentic al regelui (cel transmis de Iordanes este deformat), așa cum apare în sursele epigrafice (vasul cu ștampilele DECEBALVS și PER SCORILO de la Sarmizegetusa Regia: IDR III/3, 272; o inscripție de la Aquincum, menționând pe un *Scorilo, Resati libertus, domo Dacus*: CIL III, 13 379 = IDRE II, 282). Scorilo a fost probabil contemporan cu Nero, căci tot Frontinus amintește de un război civil (*arma ciuilia*) de care poporul roman era dezbinat în acest timp, probabil cel din anii 68–69.

În acest punct al expunerii noastre își găsește locul informația din celebra inscripție de la Tibur, cuprinzând elogiul funebru al lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus (CIL XIV, 3 608; ILS 896; IDRE I, 113). Aflăm că în timp ce guverna provincia Moesia (prin anii 60–68), acesta a strămutat la sud de Dunăre peste o sută de mii de transdanubieni (împreună cu soțiile, copiii, principii și regii lor), ca să presteze tributul: *plura quam centum mill(ia) ex numero Transdanuuianor(um) ad praestanda tributa cum coniugib(us) ac liberis et principibus aut regibus suis transduxit*. Dintr-o altă inscripție din Italia (de la Fundi) (ILS, 985), aflăm că omologul său din Pannonia, guvernatorul L. Tampius Flavianus, a obligat și el neamurile de peste Dunăre să predea ostatici romanilor.

Greu de spus cine erau acești transdanubieni, luați pe sus cu toată casa, cu fruntașii și regii lor: probabil populații diverse, care profitaseră de slăbirea puterii geților (după căderea lui Burebista, în urma acțiunilor armatelor romane la nord de Dunăre), pentru a se infiltra în Câmpia Română și în sudul Moldovei. Mai reținem din inscripția de la Tibur, între altele, cum că *regibus Bastarnarum et Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum* (sic) *captos aut hostibus ereptos remisit*; din această propoziție — conținând unele dificultăți gramaticale — se poate trage concluzia că guvernatorul roman a dat înapoi regelui bastarnilor și regelui roxolanilor pe fiii lor, iar regelui dacilor pe fratele său (sau frații săi?) captivi (probabil la romani) sau răpiți de dușmani. Cum sublinia Nicolae Gostar, inscripția se referă la un singur rege al dacilor, deoarece ceilalți regișori răsăriți după destrămarea stăpânirii lui Burebista fuseseră fie eliminați de romani, fie acceptaseră să revină în cadrul unității regatului dacic[2]. Fapt este că izvoarele vorbesc acum de un singur rege stăpânitor peste daci. Se crede că acest rege anonim din inscripția de la Tibur era *Scorilo*.

Se pare că i-a urmat la domnie Diurpaneus (numele este bine atestat epigrafic IDRE I, 70, cu alte referiri); el a fost contemporan cu împăratul Domitian, cum aflăm de la Orosius (*Aduersum paganos* VII 10, 3–4) și Iordanes (*Getica*, 76).

După o părere mai veche a umanistului polonez Stanislav Sarnicki, autor al unei *Annales* (1587)[3], Diurpaneus ar fi același cu regele Decebalus; ideea este întâlnită de asemenea în unele ediții mai vechi ale scrierii lui Orosius, fiind preluată și de Dimitrie

[1] C. Daicoviciu, în *Istoria României* I, 1960, p. 294.
[2] N. Gostar, *Dinaștii daci de la Burebista la Decebal*, în SCIVA 35, 1984, 1, p. 45–53
[3] S. Sarnicki, *Annales siue de origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum* (ediția la care am avut acces este un adaus la opera cronicarului polonez Ioannes Dlugosz *Historia Poloniae*. II, Leipzig, 1712), despre Dacia, în cap. V, col. 914–915 și cap. VI, col. 917.

Cantemir», acceptată de unii învățați moderni (Tomaschek, Gsell, Mateescu)[1] și repusă imprudent în circulație de unii istorici mai noi (Nicolae Gostar, Vasile Lica[2])[3]. În realitate, așa cum a arătat Constantin Daicoviciu, Diurpaneus este identic cu regele Duras (Δούρας) care cedează domnia lui Decebalus, așa cum aflăm din *Excerpta Valesiana* (vezi expunerea evenimentelor din anii 85–86, mai departe, p. 707 și urm.)[4].

În paralel cu asemenea acțiuni de forță, împărații romani utilizează pe scară largă diplomația și mai ales banii pe care-i împart cu generozitate pentru a avea liniște la granițe. Așa se explică marea cantitate de monede romane de argint descoperite sub formă de tezaure pe întreg cuprinsul Daciei. Departe de a afecta demnitatea romană, plata stipendiilor era o modalitate avantajoasă de a păstra liniștea provinciilor de margine, prin organizarea unor formațiuni barbare clientelare (relații exprimate în chip diplomatic prin titlul acordat șefilor acestora: *reges amici et socii populi Romani*).

c. Dacia în timpul regelui Decebal

Imperiul Roman de la Domitian la Traian. După războiul civil din anii 68–69 p.Chr., imperiul cunoaște, sub regimul dinastiei Flaviilor[5], o perioadă de stabilitate de mai bine de un sfert de secol. Întemeietorul dinastiei, *Imp. Caesar Vespasianus Augustus*, a guvernat imperiul în bună înțelegere cu Senatul permanent reînnoit prin *allectio* cu elemente noi, credincioase și capabile, din ordinul ecvestru. Prin *lex de imperio Vespasiani*, împăratul este învestit cu prerogative pe care le avuseseră și predecesorii săi, care sunt chiar mărite; dar aceasta se producea pe baza unui act legal, emis de Senat, iar nu prin uzurpare. Instituțiile tradiționale ale statului au fost consolidate.

Stabilitatea imperiului a fost asigurată și prin asocierea la domnie a fiului mai mare, *Titus Flauius Vespasianus*: *Caesar* în 69, apoi, din toamna anului 70, *Imp. T. Caesar Vespasianus*; din 79, când rămâne să domnească singur, *Imp. Titus Caesar Vespasianus Augustus*.

Sub domnia acestor principi, imperiul parcurge o perioadă de prosperitate și chiar de strălucire. Acest progres se răsfrânge pozitiv și asupra provinciilor romane.

Celălalt fiu al lui Vespasian, *Titus Flauius Domitianus*[6] (născut la 24 octombrie 51), nu a dovedit calitățile părintelui și ale fratelui său. După victoria partidei flaviene în

[1] W. Tomaschek, *Die alten Thraken*, reprint Wien, 1980, p. 32; S. Gsel, *Essai sur le regne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894, p. 206, nota 1; G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, în Ephemeris Dacoromana 1, 1923, p. 189 (nota 1), 226.

[2] N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984; V. Lica, *Scripta Dacica*, Brăila, 1999, p. 114–115.

[3] Pentru combaterea acestei teorii a se vedea: C. C. Petolescu, SCIVA 58, 2007, 1–2, p. 11–19 (o diplomă militară din 7 martie 70 are ca titular un dac veteran al legiunii II Adiutrix, pe numele său *Zurazis*, fiul lui *Decebalus*)

[4] C. Daicoviciu, în *Istoria României* I, București 1960, p. 295.

[5] Pentru diferite elemente de prosopografie a împăraților Flavii și a membrilor familiei lor: D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt, 1996, p. 108 și urm.

[6] *PIR*[2] F 259, D. Kienast, *op. cit.*, p. 115–118.

războiul civil din 68–69, la vârsta de 18 ani, înainte chiar de intrarea tatălui său în Roma, fusese salutat de soldați cu titlul de *Caesar*. Comportarea sa nechibzuită din anii 69–70 i-a atras reticențele părintelui său, care l-a ținut departe de sarcinile militare și chiar de viața politică; el era privit numai ca un membru al casei imperiale, ca rezervă pentru moștenirea tronului, deoarece Titus (asociat la domnie în anul 71) nu avea urmași.

La moartea fratelui său, Domitianus este proclamat împărat (13 septembrie 81) de către gărzile pretoriene cumpărate cu bani, iar Senatul ratifică această hotărâre. Ca împărat, a dovedit reale calități de conducător, dar și mai mari defecte, care i-au întunecat domnia (vezi portretul fizic și moral pe care i-l face Suetonius); este adevărat că aceste defecte sunt îngroșate până la exagerare de istoriografia ostilă de inspirație senatorială. Sistemul său de guvernământ reprezintă o cotitură evidentă față de cel practicat de înaintașii săi din dinastia Flaviilor. A părăsit revenirea spre Principat, încercând să introducă regimul monarhiei absolute, justificată (ca și pe vremea unora din împărații din dinastia Iulio-Claudică) de incapacitatea cronică a Senatului de a participa la conducerea treburilor republicii. A guvernat astfel sprijinit pe consiliul principelui (în care a introdus cât mai multe elemente din *ordo equester*, juriști și tehnicieni, oameni supuși și devotați), fără Senat și chiar împotriva acestuia — ceea ce a mărit antagonismul dintre tron și această instituție tradițională. În tendința sa spre absolutism s-a sprijinit pe armată, pe care a atras-o de partea sa prin mărirea soldelor. A deținut nu mai puțin de 17 consulate (dintre care 11 în timpul domniei), a primit 22 de salutații imperiale și i s-au acordat trei triumfuri — toate menite a satisface orgoliul său nemăsurat. La sfârșitul anului 85 devine *censor perpetuus* — ceea ce îi acorda practic dreptul de a epura Senatul. Culmea megalomaniei sale a fost pretenția de a fi numit *dominus* (tratând prin urmare pe toți supușii ca pe niște sclavi, indiferent de categoria socială) *et deus* (pentru prima dată un împărat în viață pretindea a fi cinstit cu onoruri de zeu); în această alterare a caracterului său a fost permanent stimulat de corupția societății romane — de la păturile conducătoare la plebea interesată doar de distribuirile gratuite de cereale și de jocurile de circ (*panem et circenses*).

În domeniul politicii externe se pot aminti războaiele pe care le-a purtat pentru supunerea Caledoniei (82–83), luptele cu neamul germanic al *Chatti*-lor (în 84 a luat titlul de *Germanicus*), organizarea *limes*-ului germano-retic (cu anexarea teritoriilor dintre Rhin și Main), războaiele cu popoarele de la Dunărea de Mijloc și de Jos (quazi, marcomani, sarmați, daci), reduse la situația de clienți ai Romei.

Pe măsură ce manifestările autocratice nu mai cunosc limite, se intensifică și opoziția; după ce mai multe conspirații au fost descoperite și reprimate, ceea ce a dus la exacerbarea teroarei, Domitian a sfârșit suprimat de un complot al liberților de la palat.

În aceste împrejurări, Senatul proclamă împărat pe M. Cocceius Nerva (născut în anul 30), care este aclamat și de soldați: *Imp. Caesar Nerva Augustus* (18 septembrie 96). Regimul său se erijează în restaurator al libertății, cum rezultă din legendele monetare. Neavând urmași, el adoptă la 27 (?) octombrie 97 pe M. Ulpius Traianus și îl asociază

la tron (Pliniu cel Tânăr, *Panegyricus* 8,6: *imperator et consors tribuniciae potestatis*); de acum numele său oficial este *Imp. Caesar Nerua Traianus*[1].

Împăratul Traian s-a născut la 18 septembrie 53 p.Chr., în orașul Italica din Baetica (Hispania). El a fost primul împărat din afara Italiei urcat pe tronul Imperiului roman. Tatăl viitorului împărat, purtând același nume, guvernase Baetica pe timpul lui Nero; a servit sub ordinele lui Vespasian în Siria, în 69 a devenit consul, iar peste zece ani a primit guvernarea Siriei. Acensiunea tatălui a netezit calea fiului.

Viitorul împărat a făcut o carieră militară strălucită și temeinică. A servit zece ani în calitate de tribun militar, mai întâi în Siria, apoi în armata Germaniei. În primii ani ai domniei lui Domitian își începe *cursus honorum* la Roma; după pretură (anul 84), primește comanda legiunii VII Gemina din Hispania. În 91 este *consul ordinarius*. În 92 însoțește, în calitate de *comes*, pe împăratul Domitian în Pannonia. La sfârșitul anului 96 a fost numit guvernator al Germaniei Superioare; acolo a primit vestea adopțiunii de către împăratul Nerva (anul 97).

Imp. Nerua Caesar Augustus murea la 27 (?) ianuarie 98. La 28 ianuarie 98, Traian este proclamat *Augustus*; această dată reprezintă *dies imperii* lui Traian (*Feriale Duranum*). Devine, totodată, *pontifex maximus*, ia titlul de *proconsul* (deoarece rezida în afara Italiei), iar apoi primește titlul de *pater patriae*. Înainte de a pleca spre Roma (unde ajunge abia în toamna anului 98), Traian întreprinde o inspecție a trupelor de pe *limes*-ul dunărean, ajungând până în Pannonia și Moesia; împăratul urmărește atent mișcările dacilor și altor populații transdanubiene (vezi în acest sens Pliniu cel Tânăr, *Panegyricus* 16, 2–3), cărora le reduce sau chiar le refuză plata stipendiilor. Totodată, inițiază unele lucrări strategice pe malul drept al Dunării, precum tăierea unui drum în stâncă în clisura Cazanelor sau a unui canal pentru a evita cataractele din zona Porților de Fier.

Oficial s-a numit *Imp. Caesar Nerua Traianus Augustus* (98–117). El a respectat sistemul politic al Principatului instituit de către Augustus, bazat pe împărțirea puterii între principe și Senat. A avut un respect profund pentru înaltul corp legiuitor al imperiului — ceea ce i-a adus din partea acestuia titlul de *Optimus (Princeps)*, iar în uzajul curent a intrat urarea *felicior Augusto, melior Traiano* („să fii mai fericit decât Augustus și mai bun decât Traian"), adresată fiecărui împărat la urcarea pe tron.

Cu el se deschide un secol de progres, indiscutabil cel mai prosper din istoria imperiului. La Roma a inițiat opere edilitare de seamă care-i poartă numele (Forul, Basilica Ulpia, Columna); dar urmele activității sale constructive apar pretutindeni în imperiu, fiind consemnate de un mare număr de inscripții. Pe plan economic și social a fost inițiatorul unei serii de reforme, care au redresat statul roman.

[1] Despre împăratul Traian și epoca sa, a se vedea: R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, I–II, Messina, 1926; R. Hanslik, s.v. *M. Ulpius Traianus*, RE Suppi. X (1965), col. 1032–1102; D. Tudor, *Traianus*, București, 1966 (vezi Idem, *Figuri de împărați romani*, București, 1974, p. 5–56); E. Cizek, *Epoca lui Traian*, București, 1980; D. Kienast, *op. cit.*, p. 122–127; J. Gonzales (ed.), *Trajano emperador de Roma*, Roma, 2000 (Saggi di storia antica, 161) (vezi AÉ, 2000, 40).

Militar de carieră, Traian a fost unul din marii căpitani ai lumii antice. În 97 a primit titlul de *Germanicus*, iar în urma înfrângerii dacilor și parților pe cele de *Dacicus* (102) și *Parthicus* (116). A fost deosebit de popular în rândul soldaților, pe care i-a tratat cu atenție și considerație. Printr-o etimologie populară, fără îndoială legată de legenda troiană despre originea poporului roman, numele său apare în numeroase inscripții de pe teritoriul întregului Imperiu roman sub forma *Troianus*[1]. Sub numele de *Troian*, el a rămas până în epoca modernă în tradiția popoarelor din sud-estul Europei, fiind legat de o serie de toponime din aceste părți.

Traian a murit la 10 august 117, la Selinus (Traianopolis) în Cilicia, pe când se întorcea din expediția orientală.

Războiul dacic al împăratului Domitian[2]. După mai mulți ani de liniște, focul războiului totdeauna latent la Dunăre reizbucnește cu violență, după cum relatează Iordanes (*Getica* 76):

„Pe când domnea împăratul Domitian, goții [în realitate: geții], de teama lăcomiei acestuia, desfăcură alianța *(foedus)* pe care o încheiaseră odinioară cu alți împărați și începură să devasteze malul Dunării, stăpânit de multă vreme de Imperiul roman, nimicind armatele și pe comandanții lor. În fruntea acestei provincii [este vorba de Moesia] era pe atunci, după Agrippa[3], Oppius Sabinus, iar la goți [= geți] domnia o avea Dorpaneus; dându-se lupta, romanii au fost învinși, lui Oppius Sabinus i s-a tăiat capul, iar goții [= geții], năvălind asupra multor castre și orașe, au prădat ținuturile ce țineau de imperiu".

Poetul de curte Statius denumește fapta dacilor „furie" (*Siluae* I 1, 26: *furores*), „sminteală" (III 3,117: *amentia*). Dar din textul lui Iordanes rezultă că motivul care-i îndemnase pe geți (= daci) la desfacerea alianței (*foedus*) era teama de *avaritia* lui Domitian, care poate decisese reducerea stipendiilor plătite regilor barbari de la granițele lumii romane. Probabil că această decizie era determinată în măsură însemnată de dificultăți economice reale prin care trecea imperiul; a apăsat în balanță și impresia că subsidiile romane serveau la întărirea unui fost și viitor inamic. În realitate, un regat clientelar puternic reprezenta un aliat de nădejde al Romei față de amenințările continue din partea semințiilor germanice și sarmatice puse tot timpul pe jaf și harță.

În obștea istoricilor, dezbaterile în această privință continuă să fie aprinse și în orice caz departe de a fi încheiate. Fapt este că dacii trec Dunărea, probabil pe gheață, în iarna anilor 85–86. Cum se exprimă Tacitus (*Agricola* 41, 1), „acum nu se mai punea în discuție

[1] Vezi C.C. Petolescu, *Troianus în epigrafia latină*, în Thraco-Dacica 4, 1983, p. 143–145; varianta amplificată în *L'Afrique, la Gaule. La Religion à l'époque romaine. Mélanges à la mémoire de Marcel Le Glay*, Bruxelles, 1994, p. 723–729.

[2] Cea mai recentă contribuție: K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians* (Antiquitas 1, 38), Bonn, 1989, p. 35–81. A se vedea și C.C. Petolescu, *Războiul dacic al împăratului Domitianus*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 155–166.

[3] Iordanes se referă la C. Fonteius Agrippa, care guvernase Moesia în anul 69. Din text nu trebuie însă înțeles că după el a urmat Oppius Sabinus, deoarece acesta a guvernat Moesia în 85–86.

hotarul imperiului și un mal, ci taberele de iarnă ale legiunilor și stăpânirea provinciilor noastre“ *(nec iam de limite imperii et ripa, sed de hibernis legionum et possessione dubitatum)*. De la Iordanes (*Getica* 77), aflăm în continuare: „Din cauza nenorocirii celor ai săi, Domitian a plecat cu toate forțele sale în Illyricum și încredințând conducerea aproape întregii armate comandantului Fuscus și câtorva bărbați aleși, i-a obligat să treacă peste Dunăre pe un pod de corăbii legate între ele“.

De la alt autor târziu, Orosius (*Aduersum paganos* VII, 10, 3–4), aflăm doar: „Războiul contra germanilor și dacilor a fost dus de locțiitorii săi într-un mod atât de nenorocit pentru stat, precum și el la Roma decima senatul și poporul, iar la hotare armata, rău condusă, era distrusă de dușmani prin măceluri necontenite. Căci cât de mari au fost luptele lui Diurpaneus, regele dacilor, cu generalul Fuscus, și cât de mari dezastrele romanilor, le-aș enumera într-o înșirare lungă, dacă Cornelius Tacitus, care a tratat în mod organic și cu foarte mare exactitate aceste evenimente istorice [...]“ *(nam quanta Diurpanei Dacorum regis cum Fusco duce proelia quantaeque Romanorum clades, longo textu euoluerem, nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit [...])*.

Din păcate, partea respectivă a *Istoriilor* lui Tacitus s-a pierdut. Din biografia împăratului Domitian, scrisă de Suetonius (VI, 1), aflăm doar următoarele despre războaiele purtate în timpul domniei acestuia: „A întreprins expediții, fie de voie, fie de nevoie; de voie, împotriva chattilor; de nevoie, una împotriva sarmaților, deoarece au măcelărit o legiune împreună cu comandantul ei, și două împotriva dacilor: prima, după ce a fost înfrânt consularul Oppius Sabinus, iar a doua după înfrângerea lui Cornelius Fuscus, comandantul cohortelor pretoriene, căruia îi încredințase comanda supremă a războiului. Asupra chattilor și dacilor a obținut un triumf, după un șir de lupte cu rezultat schimbător, dar împotriva sarmaților n-a adus decât o cunună de lauri lui Jupiter de pe Capitoliu“.

Vădit inspirat de acest text este Eutropius (VII, 23, 4): „El a întreprins patru expediții: una împotriva sarmaților, cealaltă împotriva cattilor, iar două contra dacilor. Asupra dacilor și cattilor a serbat un triumf; împotriva sarmaților a obținut doar cununa de lauri. Totuși a suferit multe înfrângeri în aceste războaie; căci în Sarmatia o legiune a fost nimicită împreună cu comandantul ei, iar consularul Appius Sabinus [în realitate: Oppius Sabinus] și prefectul pretoriului Cornelius Fuscus au fost uciși de daci împreună cu marile lor armate“.

Relatarea războiului, extrem de lacunară, o găsim în *Istoria romană* a lui Cassius Dio (LXVII 6, 1–6), care începe astfel: „Cel mai însemnat război de atunci al romanilor a fost împotriva dacilor, asupra cărora, în vremea aceea, domnea Decebal“.

În *Excerpta Valesiana* se arată că Douras — desigur identic cu Dorpaneus (Diurpaneus), menționat de Iordanes (*Getica*, 76) — lăsase de bună voie domnia lui Decebal (vezi p. 704).

Motivul abdicării lui Douras (Diurpaneus) poate fi vârsta înaintată a regelui, cum se crede de obicei. Dar nu este exclus ca fostul rege să fi plătit cu tronul neinspirata rupere a relațiilor cu Roma, care a adus războiul pe pământul Daciei; că așa stau lucrurile, pare să rezulte și din faptul că, aflând de apropierea armatei romane în frunte cu împăratul însuși, Decebal a trimis soli făgăduind pace.

Istoricul Cassius Dio relatează că Domitian a zăbovit o vreme într-un oraș (probabil *Naissus*, azi Niš), dedându-se unei vieți de petreceri și desfrâu. „Trimitea la război în locul său pe alți conducători de oști și de cele mai multe ori nu izbândea“. În realitate, se pare că împăratul a luat o serie de măsuri urgente și destul de inspirate — cum s-a dovedit divizarea Moesiei, provincie prea întinsă și prin urmare prea greu de guvernat, în *Moesia Superior* și *Moesia Inferior*.

Înainte de a urmări desfășurarea evenimentelor, vom mai stărui asupra unui amănunt: în ce zonă a *limes*-ului moesic a avut loc invazia dacilor din iarna anilor 85–86? Fără a cunoaște exact situația apărării Moesiei, este destul de sigur că ea se baza pe câteva legiuni (*I Italica* la Novae, *V Macedonica* la Oescus, *VII Claudia* la Viminacium, *IV Flauia* la Singidunum, probabil și *V Alaudae)*, precum și trupe auxiliare; cum se vede, grosul trupelor romane era masat în fața Olteniei și a Banatului, având menirea de a feri Moesia de un eventual atac al dacilor din munți. Punctul slab al apărării romane era în sectorul dobrogean al Dunării — și credem că tocmai pe aici s-a produs invazia dacică din 85–86. S-ar putea ca în aceste părți să-și fi pierdut viața consularul Oppius Sabinus, poate acolo unde ulterior se va ridica complexul de monumente comemorative de la Adamclisi; dar despre acestea va mai fi vorba în altă parte (p. 725 și urm.) a acestei expuneri.

În urma unor lupte grele (vezi în acest sens Orosius), probabil în tot cursul anului 86, invadatorii au fost respinși peste Dunăre; de la Eusebius (*Chronicon* 190, 15i) aflăm că în anul 86, *Nasamones et Daci dimicantes aduersum Romanos uicti* — „nasamonii [un neam african] și dacii, care luptau împotriva romanilor, au fost învinși“. Apoi, mai aflăm de la Suetonius (*Domitianus* VI, 1) și Cassius Dio (LXVII, 6, 5), împăratul a încredințat comanda războiului lui Cornelius Fuscus; Iordanes adaugă: „și câtorva bărbați aleși“, fără a le aminti numele (doi dintre aceștia trebuie să fi fost L. Funisulanus Vettonianus, guvernatorul Moesiei Superioare, și M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, guvernatorul Moesiei Inferioare).

Văzând că oferta de pace este disprețuită, Decebal hotărăște să facă față situației cu trufie; Cassius Dio relatează următoarele (LXVII, 6,5): „Când a aflat de aceasta, Decebal i-a trimis din nou solie, în bătaie de joc, spunând că va încheia pace dacă Domitian are să vrea ca fiecare roman să-i dea lui Decebal, anual, câte doi oboli. Iar dacă nu va primi această propunere, Decebal spunea că va duce mai departe războiul și că romanii vor avea de înfruntat mari nenorociri“.

Dacă relatarea istoricului antic este reală, înseamnă că orgoliul roman a fost grav rănit; căci intempestivul Fuscus se aruncă fără precauție asupra dacilor. În primăvara anului 87, armata romană trece Dunărea pe un pod de vase — eventual cel identificat de

L.F. de Marsigli, între Dolni-Vadin și Orlea[1] —, urcând apoi pe Olt spre munți. S-ar putea, de asemenea, ca armata romană condusă de Fuscus să fi trecut Dunărea pe la Drobeta; aici, lângă Schela Cladovei, s-a identificat un mare castru cu val de pământ (650 x 576 m; 37,44 de ha), care a servit fără îndoială pentru adăpostirea unei armate ce abia debarcase (acum ori mai târziu, în timpul expediției lui Traian). De aici, armata romană a putut înainta prin zona de dealuri subcarpatice ale Mehedinților, trecând râul Motru și atingând Jiul la Porceni (com. Bumbești, jud. Gorj), unde se cunoaște alt castru cu val de pământ de dimensiuni apreciabile (234 x 156 de m; în interiorul acestuia a apărut, recent, un *aureus* emis de Domitian); apoi, în continuare, va fi intenționat să treacă munții, prin pasul Vâlcan, îndreptându-se spre Sarmizegetusa regală.

În aceste împrejurări grele pentru patria sa, Decebal își pune în valoare calitățile de strateg militar, așa cum apar în caracterizarea ce i-o face Cassius Dio; retrăgându-se din calea invadatorului, îi pregătește o cursă (se crede ca regele a lăsat pe imprudentul general roman să se aventureze între munți) și îi atacă pe neașteptate. „Atunci goții <geții, dacii>, care n-au fost luați pe neașteptate, au pus mâna pe arme și chiar din prima ciocnire îi înving pe romani, iar comandantul Fuscus fiind ucis, jefuiesc bogățiile din tabăra soldaților", scrie Iordanes (*Getica* 78); apoi imediat, în continuare: „Pentru dobândirea acestei victorii mari, ei i-au numit pe conducătorii lor semizei, adică «anzi» și nu simpli oameni, ca și cum ar fi învins datorită norocului lor" (*magnaque potiti per loca uictoria iam proceres suos, quorum quasi fortuna uincebant, non puros homines, sed semideos id est Ansis uocauerunt*)[2].

Din păcate, textul lui Cassius Dio, care prezenta desfășurarea războiului, este pierdut; dintr-un fragment din cartea LXVII se mai păstrează doar propoziția: „cei care erau în expediție cu Fuscus cerură să-i conducă la luptă". De la același istoric mai aflăm că, după înfrângerea dacilor din 102, împăratul Traian „a ocupat munții întăriți și a găsit acolo armele, mașinile de război cucerite, precum și steagul (σημεῖον) luate de la Fuscus" (Cassius Dio, LXVIII, 9, 3) (se crede că este vorba de stindardul legiunii V Alaudae).

Dezastrul lui Fuscus a produs o puternică impresie la Roma. Într-una din satirele sale (IV, 111–112), Iuvenal scria despre Fuscus că își păstra măruntaiele pentru vulturii din Dacia (*qui uulturibus seruabat uiscera Dacis / Fuscus marmorea meditatus proelia uilla*); într-o scolie la această satiră, se notează: „Fuscus, comandantul armatei lui Domitian, a murit în Dacia. <Poetul> îl blamează, deoarece acesta, trăind într-un lux nemăsurat, întreprindea acțiuni războinice doar în toiul plăcerilor".

Dar în anul următor, romanii reiau ofensiva. Comanda operațiunilor o are de data aceasta Tettius Iulianus[3]: fost consul, un general prudent și experimentat; el era un veteran al

[1] Vezi D. Tudor, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube*, în Latomus 20, 1961, 3, p. 501–509; Idem, *Podurile romane la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 17–31. După o părere mai nouă, capătul podului de la malul nordic era la Grojdibod; vezi N. Vintilă, în Arhivele Olteniei S.N., 18, 2004, p. 21–40.

[2] Acei *Ansis* (corespondentul latin, după Iordanes: *semidei*) reprezintă ascendența divină a clanului amalilor (casa regală legitimă a ostrogoților); vezi H. Wolfram, *Histoire des Goths*, Paris, 1991, p. 43.

[3] PIR T 102; A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 38 și urm.

războaielor de la Dunăre cunoscând bine țara dacilor împotriva cărora era trimis. De aceea a ales, se pare, calea de înaintare prin Banat. Relatarea evenimentelor, din păcate prea concisă, o găsim iarăși la Cassius Dio (LXVII, 10,1–3; excerptele lui Xiphilinus): „În vremea războiului dacic s-au întâmplat următoarele evenimente demne de a fi pomenite. Iulianus, rânduit de împărat cu conducerea războiului, printre alte măsuri, luă pe aceea de a-i obliga pe soldați să scrie pe scuturi numele lor și ale centurionilor, pentru a se deosebi mai lesne cei ce se vor arăta viteji de cei cu purtare mișelească. Și dând lupta cu dușmanii la Tapae, măcelări pe mai mulți dintre ei. Între dușmani se afla și Vezina (Οὐεζίνας)[1], care venea, ca demnitate, îndată după Decebal; pentru că nu putea scăpa cu fuga, el se trânti la pământ, ca și cum ar fi murit; și astfel rămase nebăgat în seamă, iar în timpul nopții a fugit. Decebal se temu ca romanii victorioși să nu pornească spre capitala lui. De aceea tăie copacii din preajma lor [la o oarecare înălțime] și puse arme pe trunchiuri, pentru ca romanii să creadă că sunt soldați și să se retragă înspăimântați. Ceea ce s-a și întâmplat". Locul bătăliei a fost identificat ipotetic de istoricii moderni cu Poarta de Fier a Transilvaniei.

Cam în același timp împăratul a organizat o expediție de pedepsire împotriva cvazilor și marcomanilor: „Domitian vru să se răzbune pe cvazi și marcomani, fiindcă nu-l ajutaseră împotriva dacilor. Veni în Pannonia ca să lupte cu ei și ucise solii de pace, pe care îi trimiseseră pentru a doua oară" (Cassius Dio, LXVII, 7,1). Dar, relatează în continuare același istoric (7, 2–3): „Învins și pus pe fugă de marcomani, Domitian a pornit grabnic o solie la Decebal, regele dacilor, îndemnându-l să încheie un tratat, pe care el <Domitian> îl refuzase mai înainte, deși <regele> i-l ceruse adesea. Decebal primi propunerea de pace (căci era la mare strâmtoare), dar nu a vrut să vină el însuși să stea de vorbă cu Domitian, ci l-a trimis pe Diegis, împreună cu câțiva bărbați, ca să-i predea armele și câțiva prizonieri, sub cuvânt că i-ar avea numai pe aceștia. După sosirea acestuia, Domitian puse lui Diegis o diademă pe cap — ca și cum ar fi fost un adevărat învingător și omul în stare să dea un rege dacilor —, iar soldaților le împărți onoruri și bani".

Carl Patsch credea că marcomanii erau în relații clientelare cu romanii încă din anul 69; refuzul de a-l ajuta în războiul contra dacilor a determinat venirea împăratului în Pannonia. Ca și Decebal în 86, marcomanii au trimis soli, ale căror explicații se pare că nu l-au satisfăcut pe împărat. Repetarea ambasadei l-a înfuriat însă pe Domitian, care a ucis solii de pace. Dar trupa romană trimisă peste Dunăre a fost înfrântă de marcomani (Cassius Dio).

Cassius Dio afirmă că Decebal a primit propunerea de pace deoarece „era la mare strâmtoare", probabil în urma înfrângerii de la Tapae și — după Patsch — datorita unor mișcări separatiste în Dacia. În realitate, Decebal a știut să iasă cu bine din înfrângere. El a întârziat în chip diplomatic să încheie pacea pentru a obține maximum de avantaje posibile; cel puțin așa reiese din afirmația poetului Statius, când se adresează lui Domitian (*Silvae* I, 1, 80–81: *tu tardum in foedera montem longo Marte domas*, „tu supui muntele care întârzie să încheie un tratat după un război îndelungat"). Din același motiv, regele se eschivează să vină personal să-l întâlnească pe împărat.

[1] Pe *ostraca* de la Didymoi și Krocodilô (în desertul oriental al Egiptului), numele apare în forma [illegible] (vezi D. Dana, în ZPE, 143, 2003, p. 172).

Solia dacă este confirmată de o epigramă a lui Martial (*Epigrammata* V, 3, 1–6), în care ni se dezvăluie identitatea lui Diegis, ca fiind fratele regelui Decebal:

Accola iam nostrae Diegis, Germanice, ripae
a famulis Histri qui tibi uenit aquis,
laetus et attonitus uisu modo praeside mundi,
adfatus comites dicitur esse suos:
„Sors mea quam fratris melior, cum tum prope fas est
cernere, tam longe quem colit ille deum!"

(„Diegis, locuitor de pe țărmul care acum ne aparține, a venit să te vadă, o, Germanicus, tocmai de pe apele Istrului, care se află sub stăpânirea ta. Bucuros și uimit când a văzut pe stăpânul lumii, se zice că acesta ar fi spus celor ce-l însoțeau: Soarta mea este mai bună decât a fratelui meu, fiindcă mie îmi este îngăduit să privesc atât de aproape pe zeul pe care el îl cinstește de atât de departe").

Același poet face aluzie într-o altă epigramă (VI, 10,7) la ceremonia așezării diademei pe capul lui Diegis (*tantis supplicibus tribuit diademata Dacis:* „așa-i el [Domitian] când dă diademe dacilor care îl roagă"), despre care vorbește și Cassius Dio (LXVII, 6,1).

Desigur, versurile citate sunt ale unui poet patriot, menite să consoleze orgoliul rănit în urma unor înfrângeri și a unei păci care pentru mulți romani trecea drept rușinoasă. Dacă Diegis va fi rostit cu adevărat vorbele consemnate de poet — dar cu precizarea „se zice că ar fi spus celor care-l însoțeau"! —, ele pot fi cel mult luate ca o exprimare în termeni diplomatici din partea fratelui regelui, de la care va fi primit „instrucțiuni" să obțină maximum de avantaje la care Decebal putea spera în urma înfrângerii suferite. Și, într-adevăr, pacea a fost avantajoasă, mai avantajoasă decât va fi sperat poate Decebal. Cassius Dio (LXVII, 7, 3) ne informează că împăratul „cheltuise foarte mulți bani pentru încheierea păcii, căci fără întârziere dădu lui Decebal nu numai însemnate sume de bani, dar și meșteri pricepuți la felurite lucrări folositoare în timp de pace și de război și făgădui să-i dea mereu mai multe".

De la același istoric mai aflăm că împăratul a împărțit onoruri și bani; știrea este confirmată de o serie de descoperiri epigrafice. Astfel, în afară de guvernatorii celor două Moesii, menționați mai înainte, inscripțiile mai amintesc: un tribun militar (IDRE I, 182) și doi centurioni ai legiunii *V Macedonica* (IDRE II, 328, 359), un centurion al legiunii *II Adiutrix* (IDRE II, 288), un stegar al călăreților din legiunea *VII Claudia* (IDRE II, 363), un centurion al cohortei *XIII urbana* de la Carthagina (IDRE II, 420), prefectul unei ale necunoscute și al unui steag *(uexillum)* de pretorieni (IDRE II, 373); fie și simpla lor enumerare ne încunoștințează despre forțele militare angajate în războiul cu dacii. Dintre alte trupe, se presupune că a participat la lupte legiunea *V Alaudae*, care ar fi pierit în dezastrul lui Fuscus.

„Ca un biruitor, trimise la Roma, între altele, niște așa-ziși soli ai lui Decebal și o pretinsă scrisoare de-a acestuia, despre care se spune că ar fi plăsmuit-o el", ne mai informează Cassius Dio (LXVII, 7,3). De la poetul Statius (*Siluae* V, 1, 127–129) pare să reiasă că Domitian a fost însoțit în campanie de șeful biroului de corespondență *(ab*

epistulis), ceea ce ar face plauzibilă afirmația lui Cassius Dio despre confecționarea acestui fals. Oricum, scrisoarea trebuie să fi existat (vezi astfel Martial, *Epigrammata* IX, 35, 5: *uerba ducis Daci chartis mandata resignas:* „desfaci sigiliul de pe răvașul conducătorului dac"), iar așa-zișii soli trebuie să fi fost daci autentici, poate niște nobili disidenți filoromani.

Asupra dacilor, Domitian a sărbătorit un triumf; despre acesta ne informează Statius (*Siluae* III, 3, 118: *magno gens est damnata triumpho,* „neamul lor a fost condamnat să ne dea prilejul unui mare triumf"), Martial (*Epigrammata* V, 19, 3; VI, 4, 2 și 10, 8), Suetonius (*Domitianus* VI, 1), Cassius Dio (LXVII, 7, 4: „Domitian își împodobi triumful cu multe lucruri ce nu fuseseră luate ca pradă. Aceste lucruri el le-a scos din mobilierul împărătesc. Căci el folosea totdeauna asemenea lucruri ca pradă de război, ca unul care adusese imperiul în stare de robie"), Pliniu cel Tânăr (*Panegyricus* 11, 4: „un împărat despre a cărui înfrângere nu există altă dovadă mai sigură decât înfrângerile pe care le serba"), Eusebius (*Chronicon* 191, 9b, anul 90: *Domitianus de Dacis et Germanis triumphauit*), Eutropius (VII, 23, 4: vezi textul citat în legătură cu campaniile lui Domitian), Orosius (*Aduersum paganos* VII, 10, 5: *Domitianus tamen prauissima elatus iactantia sub nomine superatorum hostium de extinctis legionibus triumphauit,* „totuși Domitian, umflat de cea mai nebunească vanitate, sub pretextul înfrângerii dușmanilor, triumfa pentru legiunile distruse"; cf. *supra* Pliniu cel Tânăr).

„Victoria dacică" a fost trâmbițată de o serie de lingușitori — „cea mai rea specie de dușmani" (*pessimum inimicorum genus, laudantes*), cum îi denumește Tacitus (*Agricola* 41, 1). Dar împăratul nu și-a luat niciodată titlul triumfal *Dacicus*, pe care din lingușire i-l acordă Martial (în prefața cărții a VII-a a epigramelor) și Iuvenal (*Satirae* VI, 205). Statius vorbește de „dacii alungați din muntele care conspiră împotriva noastră" (*coniurato deiectos uertice Dacos: Thebais* I, 1, 20) și de blândețea împăratului, „care lasă dacilor muntele lor" (*Siluae* III, 3, 169; *quaeque suum Dacis donat clementia montem*). Dar Martial avea fără îndoială dreptate când indirect proclamă binefacerile păcii: „copilul dac să nu se teamă de armele împăratului" (*Epigrammata* I, 22, 6: *non timeat Dacus Caesaris arma puer*).

În general, istoricii moderni privesc pacea din anul 89 ca pe una de compromis, necesară din cauza violenței luptelor și a epuizării reciproce. Greu de spus dacă romanii erau atunci în stare de un nou efort militar pentru a-i îngenunchea pe daci; în orice caz, nu erau dispuși să-l facă. Este mai logic a accepta că Domitian nu a dorit să se îndepărteze de doctrina augusteană a sprijinirii imperiului pe granițe naturale și deci să nu depășească Dunărea. Pe de altă parte, Decebal era conștient că, pentru țara sa, o amenințare permanentă o reprezentau și neamurile din jur — precum sarmații iazygi cuibăriți în pusta pannonică ori rudele acestora, roxolanii, care trăiau la răsărit de Dacia, ca și unele seminții germanice din nord-vest, care râvneau la pământurile dacilor. Ca rege aliat al Romei, cu sprijin financiar și chiar militar roman, Decebal putea face față mai ușor acestei primejdii. În spiritul tratatului *(foedus)* se înscrie și permisiunea dată ca o trupă romană, condusă de fostul primipil C. Vellius Rufus, să treacă prin regatul lui Decebal *(per regnum Decebali, regis Dacorum)* pentru o expediție contra barbarilor de dincolo de Dacia (ILS 9 200 = IDRE II, 406).

Pacea a adus liniște și în provinciile ce fuseseră afectate de năvala dacilor; cel puțin așa pare să reiasă dintr-o altă epigramă a lui Martial (VI, 76,1–6), „epitaful" lui Cornelius Fuscus:

Ille sacri lateris custos Martisque togati
credita cui summi castra fuere ducis,
hic situs est Fuscus. Licet hoc, Fortuna, fateri:
non timet hostilis iam lapis iste minas;
grande iugum domita Dacus ceruice recepit
et famulum uictrix possidet umbra nemus.

(„Fuscus, care a fost păzitorul unui personaj sfânt, al zeului Marte îmbrăcat în togă, căruia i-a fost încredințată tabăra comandantului suprem, odihnește aici. Putem s-o spunem cu glas tare, Fortuna: lespedea aceasta nu se mai teme de amenințările dușmanului. Dacul a primit pe grumazul său înfrânt un mare jug, iar umbra victorioasă stăpânește pădurea înrobită").

Dar unde era mormântul lui Fuscus?

Pe teritoriul comunei Adamclisi (jud. Constanța) se află, după cum se știe, ruinele a trei monumente, care se leagă de războaiele purtate la sfârșitul secolului I — începutul secolului al II-lea contra dacilor. Cel mai cunoscut este trofeul *(tropaeum)* ridicat de împăratul Traian; la 80 m nord de acesta se află un tumul, iar la 250 de m est de trofeu un altar funerar[1] (vezi despre acestea, mai departe, p. 725 și urm., unde se dau o serie de detalii de ordin arheologic și arhitectonic) (pl. 57).

Pentru moment ne reține atenția, pe scurt, altarul. Inscripția de pe fața principală, așa cum a fost reconstituită, păstrează câteva litere din titulatura unui împărat și dedicația în memoria prea vitejilor bărbați care s-au jertfit luptând pentru patrie; dedesubt urma numele unui comandant, din care s-a păstrat numai indicația originii: *[c]ol(onia) [Po]mp(eis) domicil(io) Neapol(is) Italiae, prae[...]* (CIL III, 14 214; urmarea indicării originii personajului de aceea a domiciliului se explică prin faptul că orașul Pompei fusese distrus de erupția Vezuviului din anul 79). După Conrad Cichorius, personajul necunoscut poate fi identificat cu Cornelius Fuscus, *praefectus praetorio* al împăratului Domitian[2]. Contestată până în ziua de astăzi, ipoteza a câștigat un nou temei prin identificarea la Pompei a unei vile a gintei *Cornelia.*

Acceptând această identificare ne întrebăm: în ce împrejurări s-a ridicat altarul tocmai în acest loc? După Cichorius, Fuscus și soldații săi ar fi căzut într-o bătălie desfășurată

[1] Despre aceste monumente, vezi Gr.G. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, Wien, 1895; M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani*, II. *Monumentele romane*, București, 1984 (cu întreaga bibliografie anterioară).

[2] C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha. Ein Erklärungsversuch*, Berlin, 1904, p. 37 și urm. Teza lui Cichorius a fost respinsă de o serie de învățați, precum A. v. Domaszewski, R. Syme, R. Vulpe, dar acceptată de alții: E. Ritterling, W. Wagner, J. Colin, E. Doruțiu Boilă, I. Berciu, Em. Condurachi, N. Gostar; rezumatul discuțiilor: M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 27 și urm.

în această regiune a Moesiei Inferioare; această părere a fost reluată, cu observații suplimentare, de Emil Condurachi[1]. Argumentele aduse vin însă în contradicție cu izvoarele, îndeosebi cu Iuvenal, care afirmă că Fuscus a căzut în Dacia.

În fond, s-ar putea admite că trupul lui Fuscus a fost purtat pe pământ roman de soldații care au scăpat teferi din dezastru, ori că a fost remis autorităților romane după pacea din anul 89. Dar de ce s-a ales locul de înmormântare tocmai la Adamclisi? Sesizând această dificultate, Hadrian Daicoviciu scria: „De altminteri, expresia *hic situs est Fuscus* („aici este așezat Fuscus", „aici odihnește Fuscus") sugerează mai degrabă un mormânt la Roma decât în îndepărtata Moesie Inferioară"[2].

După părerea noastră, impasul este determinat de faptul că istoricii care s-au ocupat de aceste monumente consideră că generalul anonim din capul listei eroilor de pe altar era cel îngropat în mausoleul situat la nord de *tropaeum*. În realitate, mormântul, fie și simbolic (poate doar un cenotaf), al acelui general (Fuscus) era chiar altarul; înseamnă că mausoleul de pe locul actualului tumul a avut altă destinație. După mărimea sa (cca 36 de m diametrul cercului marginal și peste 10 m diametrul cercului interior), rezultă că mausoleul adăpostea resturile pământești ale unei colectivități. Lucrurile se pot limpezi dacă presupunem că este vorba de soldații lui Oppius Sabinus, căzuți poate în aceste părți în cursul atacului dacic din iarna anilor 85–86. După alungarea invadatorilor, romanii vor fi adunat de pe câmpul de la Adamclisi ceea ce mai rămăsese din trupurile sfârtecate de fiare și de păsările de pradă și le-au dat un mormânt. La venirea păcii, pe locul respectiv s-a ridicat, probabil, un mausoleu. De asemenea, pentru a cinsti memoria lui Fuscus și a soldaților săi căzuți dincolo de Dunăre, Domitian va fi ridicat în apropiere altarul (cenotaf?).

Cum se explică atunci prezența trofeului lui Traian în acest loc? Există destule temeiuri a crede că Traian a avut de înfruntat în iarna anilor 101–102 o invazie abătută asupra Moesiei Inferioare din partea dacilor și sarmaților; probabil că dacii și aliații lor vor fi ales ca loc de invazie aceleași regiuni, ca pe vremea lui Domitian (vezi p. 707–708). Pentru a comemora victoria contra invadatorilor și a sublinia că injuria adusă în două rânduri (în 85–86 și 101–102) poporului roman a fost răzbunată, împăratul Traian a dispus ridicarea marelui *tropaeum*, pe care l-a dedicat lui *Mars Ultor.*

Greu de spus care erau intențiile viitoare ale lui Decebal și cum înțelegea acesta să folosească mijloacele puse la dispoziție de imperiu. Probabil totuși că dorea să mențină pacea: dovadă că a respectat tratatul cu Domitian și nu s-a dedat la acte de ostilitate contra Romei. Este clar însă că a încercat să obțină avantaje maxime din această situație și să folosească cât mai chibzuit subsidiile acordate de romani pentru întărirea capacității de apărare a regatului său.

[1] E. Condurachi, în CercIstIasi, 2, 1971, p. 129–140, îndeosebi p. 138–139: „De altminteri cine studiază direcția atacurilor dacice în tot cursul acestui secol, poate constata că ea s-a schimbat permanent, de la Dunărea de mijloc spre Dunărea de jos".

[2] H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, București, 1984, p. 123.

Regatul dacic în timpul lui Decebal. *Personalitatea regelui Decebal*[1] Numele *Decebalus* era se pare destul de comun în onomastica geto-dacică (*Decibalus* sau chiar *Dicebalus*); astfel, este atestat mai întâi într-o diplomă militară din 7 martie 70 (marinar din flota de la Ravenna, transferat în legiunea II Adiutrix), precum și de ștampila de pe vasul de cult de la Sarmisegetusa regală (v. *infra*). După cucerirea romană este atestat în Dacia de inscripția de pe o foiță de aur descoperită în băile de la Germisara (ILD, 325), precum și într-o serie de inscripții externe (8 dintre acestea din Moesia Inferior) (IDRE I, 48, 71, 80, 105, 120, 236; II, 264, 324, 327, 329, 331, 332, 339, 342, 348)[2]. Prezența numelui *Decebalus* printre geto-dacii de la sud de Dunăre (probabil cei stabiliți aici de Aelius Catus, la începutul secolului I p.Chr.: Strabon VII, 3, 10), încă din secolul I p. Chr., pare a contrazice părerea că acest nume ar fi devenit popular abia începând cu epoca lui Decebal.

Nu dispunem de informații sigure privind originea (ascendenta) lui Decebal. În această privință a fost invocat vasul de la Grădiștea Muncelului, conținând în cartușe separate ștampilele DECEBALVS și PER SCORILO (IDR III/2, 272) (pl. 55 și fig. 133, cap. X). Constantin Daicoviciu considera că dublul sigiliu conține, în limba dacă, o referire la părintele regelui dac: „Decebalus, fiul lui Scorilo"; acest Scorilo ar fi identic cu *Corylus* menționat de Iordanes (*Getica*, 73–74, 76–78) în lista dinaștilor daci și cu *Scorylo, dux Dacorum* menționat de Frontinus (*Strategemata* I, 10, 4)[3].

Acceptată o vreme fără rezerve notabile, această ipoteză a fost apoi pusă la îndoială de alți istorici, care consideră că ștampilele menționate ar reprezenta o marcă de olar: „Decebalus prin Scorilo"; Decebal (identic eventual cu regele) ar fi proprietarul unui atelier în care a fost confecționat vasul, iar Scorilo meșterul ceramist[4]. Noua ipoteză a fost însă respinsă de H. Daicoviciu: „Interpretarea lui «per» ca o prepoziție latinească este greu de acceptat și din pricina lipsei unei analogii convingătoare, și din pricina faptului că această prepoziție cere cazul acuzativ, care nu poate lua forma *Scorilo*. Nici traducerea lui «per» prin «pentru» nu este acceptabilă din aceleași motive gramaticale."[5]

După părerea noastră, nu încape îndoială că ștampila de la Sarmizegetusa regală este o inscripție latinească. Nu știm cum va fi sunat desinența numelui regelui în limba dacă, căci *Decebalus* este o formă latinizată. De asemenea, argumentele de ordin gramatical invocate de Hadrian Daicoviciu nu au în vedere numeroasele aberații ale latinei populare: spre exemplu, în textele epigrafice din provinciile dunărene ale imperiului, prepoziția *per* este deseori utilizată cu ablativul, uneori cu sensul „pentru". Alte observații ale autorului citat rămân însă valabile: „Dacă voiau să imite obiceiul roman al identificării atelierului, ar fi fost normal ca olarii daci să imite una din formulele obișnuite romane și ștampilele ar fi sunat *Decebali officina* (atelierul lui Decebalus) sau *Scorilo fecit* (Scorilo a făcut)"[1]. Într-adevăr, în caz că epigrafele citate ar reprezenta o marcă de olar, ar trebui ca asemenea ștampile (conținând și alte nume) să apară și pe alte recipiente ceramice. Dar ștampilarea produselor (țigle, vase etc.) în lumea romană avea scopul de a garanta calitatea mărfii în condițiile concurenței între producători — ceea ce nu era cazul în Dacia (vezi și cap. X).

De altfel, forma vasului de la Grădiștea Muncelului arată că el nu era un obiect de uz curent (comun), deci nu era destinat comercializării; așa cum s-a observat încă de la descoperirea și publicarea sa, acest vas nu avea caracter utilitar, ci de cult. După părerea celui ce semnează capitolul de față, acesta servea fie la îndeplinirea unui ritual legat de cultul morților, fie mai degrabă drept capac de urnă funerară.

Oricum, ștampilele citate se referă la casa regală dacică. Dar faptul că numele DECEBALVS nu este însoțit de titlul REX ar arăta că Decebal nu era încă rege; el s-a îngrijit poate de mormântul unei rude apropiate: tată (care nu era nici el rege), frate, fiu etc., încercând să-i eternizeze memoria (după moda greco-romană) prin aplicarea stângace a celor două ștampile (ambele retrograde, una răsturnată), semnificând deci: „Decebalus pentru Scorilo".

Așadar, nu știm aproape nimic despre originea regelui Decebal. În schimb, izvoarele antice ne dau câteva informații despre unii membri ai familiei regale.

Astfel, de la Cassius Dio aflăm că în fața primejdiei romane iminente, regele Duras — poate deja bătrân — renunță la tron, cedând domnia lui Decebal; se crede că Decebal ar fi nepotul fostului rege, dar această ipoteză se bazează, la rându-i, pe părerea că Decebal era fiul lui Scorilo, iar acesta frate cu Duras (Dorpaneus).

Dintr-o informație de la poetul Martial (*Epigrammata* V, 3,1–6), rezultă că Decebal avea un frate, *Diegis*, care este trimis ca sol la Domitian și primește în numele regelui însemnele regale din mâna împăratului.

De la Cassius Dio (LXVIII, 9, 4) mai aflăm că în cursul primului război dacic, Manius Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, a capturat, într-o cetate cucerită, o soră a lui Decebal. Episodul a fost recunoscut de istoricii moderni într-o scenă de pe Columnă (XXX), în care vedem cum, într-un port de la Dunăre, câteva femei dace sunt conduse spre a fi îmbarcate pe o corabie; la aceasta asistă însuși împăratul Traian care schițează un gest de curtoazie spre o captivă nobilă, care pare a fi chiar sora regelui dac[2].

De asemenea, într-una din scenele finale ale Columnei (CXLVI), vedem cum un grup de soldați romani surprind într-o pădure un grup de daci; fugarii maturi sunt uciși, dar doi tineri sunt cruțați și legați. Ei au fost considerați drept odrasle de neam regal, fiii sau nepoții regelui Decebal[3].

[1] Despre regele Decebal și domnia sa: G. Brandis, s.v. *Decebalus*, RE IV (1901), col. 2247–2252; I.I. Russu, în Transilvania 72, 1941, p. 456–466; D. Tudor, *Decebal, regele erou al dacilor*, București, 1964; H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 108–180. L. Marghitan, *Decebal*, București, 1987, C. Preda, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 5–10, C.C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, București, 1991.

[2] Recent, numele *Decebalus* mai este atestat într-un *ostrakon* găsit în Egipt (vezi D. Dana, în ZPE 143, 2003), precum și într-o nouă diplomă militară din Mauretania Caesariensis (W. F. Eck, A. Pangal, în ZPE 153, 2005, p. 188–194).

[3] C. Daicoviciu, în SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 57, 201–203; Idem, în *Istoria României*, I, 1960, p. 294.

[4] K. Horedt, în SCIV 24, 1973, 1, p. 109–110; I.I. Russu, în AIIAC 19, 1976, p. 44; Idem, în Epigraphica, București, 1977, p. 43–45 (= AnnÉp, 1977, 672).

[5] H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, p. 11.

[1] *Ibidem*, p. 112.

[2] R. Vulpe, *Capturarea surorii lui Decebal*, în Sargetia 4, 1966, p. 75–94.

[3] În *SHA* (*Tyr. Trig.* 10, 8) se afirmă că *Regalianus* se trăgea din regele Decebal: *fuit Regalianus quod negari non potest, uir in re militari semper probatus et Gallieno iam ante suspectus, quod dignus uideretur imperio, gentis Daciae, Decibali ipsius, ut fertur, adfinis* („a fost Regalianus, ceea ce nu se poate nega, un bărbat priceput

Alegerea lui Decebal ca urmaș al regelui Duras (=Durpaneus) avea, desigur, în vedere nu doar faptul că era succesor legal la tron, în puterea vârstei, ci realele sale calități deopotrivă de comandant militar și de diplomat. Iată caracterizarea ce i-o face Cassius Dio (LXVII, 6,1): „foarte priceput la planurile de război și iscusit în înfăptuirea lor, știind să aleagă prilejul pentru a-l ataca pe dușman și a se retrage la timp. Dibaci în a întinde curse, era un bun luptător și se pricepea să folosească izbânda, dar și să iasă cu bine dintr-o înfrângere. Din această pricină, multă vreme a fost un dușman de temut pentru romani".

Caracterizarea extrem de concisă, dar cuprinzând trăsăturile esențiale ale portretului moral al lui Decebal, întreprinsă de istoricul antic, ne dispensează de a insista asupra calităților sale de strateg militar și diplomat. Ele reies, de altfel, destul de clar din relatarea conflictului militar cu imperiul condus de Domițian și din aranjamentele păcii din anul 89.

Dintre toți regii daci, Decebal este singurul al cărui chip a fost reprodus de arta plastică antică (pl. 63/1).

Cum este și firesc, atenția istoricilor s-a îndreptat în primul rând spre Columna lui Traian. Episoadele succesive ale acestei narațiuni în imagini sculptare reproduc de 60 de ori chipul cuceritorului; era firesc deci ca această ilustrare în piatră a *Dacicelor* lui Traian să redea cel puțin de câteva ori chipul marelui adversar al Romei. Cercetătorii Columnei s-au oprit asupra a opt scene, în care poate fi identificat cu destulă certitudine regele Decebal[1].

Scena XXIV: lupta de la Tapae; în spatele liniei de bătaie, printre arbori, se zărește profilul unui pileat dac, care urmărește cu înfrigurare bătălia. Tensiunea lăuntrică ce se citește pe fața acestuia arată că este vorba de un personaj de seamă, identificat cu Decebal de cei mai mulți exegeți ai Columnei.

Scena LXXV: capitularea dacilor la sfârșitul primului război, în vara anului 102. Împăratul Traian, pe tron, primește solia de pileați și comați care, aruncând armele, îngenunchează în fața împăratului. Un impunător nobil dac încheie șirul; dar, spre deosebire de ceilalți, el stă în picioare, în atitudine demnă, exprimând cererea de pace prin întinderea brațelor: este, fără îndoială, regele Decebal (pl. 66).

Scena XCIII: moment din al doilea război; în fața unei cetăți, dacii încearcă o ieșire contra dușmanului. Se disting patru pileați, dintre care unul singur nu poartă scut, ci doar o spadă neobișnuit de lungă și lată (acest personaj este identificat cu regele Decebal).

Scena CXXXV: spre sfârșitul celui de-al doilea război; într-un episod secundar, daci asaltând un castru roman. În imaginea din dreapta, încadrați de copaci, un grup de trei

în treburile militare și suspect lui Gallienus încă de mai înainte, deoarece se părea că era demn de domnie, se spune că era de neam din Dacia, fiind rudă cu însuși Decebal"). Despre acest personaj vezi: I.I. Russu, *Elemente traco-getice în Imperiul Roman și în Byzantium (veacurile III–VIII)*, București, 1976, p. 24–35; Idem, *Daco-geții în Imperiul Roman*, p. 56. Pentru guvernarea acestuia în provinciile de la Dunăre, în jurul anului 260, vezi B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Goteborg, 1985, col. 108 nr. 56 (Pannonia Superior), col. 118 nr. 47 (Pannonia Inferior), col. 130 nr. 58 (Moesia Superior), col. 146 nr. 145 (Moesia Inferior); vezi de asemenea AE 2001, 2161 (diploma militară din anul 202, menționând un consul cu numele C. Cassius Regalianus).

[1] Vezi E. Panaitescu, *Il ritratto di Decebalo*, în ED I, 1924, p. 387 și urm., R. Vulpe, *Despre portretul lui Decebal*, în Apulum 13, 1975, p. 71 și urm; Idem, *Adevăratul chip al regelui Decebal*, în Sargetia 14, 1979, p. 69–91, recent: L. Velcescu, SCIVA, 58, 2007, 1–2, p. 20 și urm.

pileați urmăresc cu îngrijorare lupta. Cel din centru, privind încordat, a fost identificat cu Decebal.

Scena CXXXIX: într-o pădure, un grup de daci ascultă alocuțiunea unei căpetenii. Acesta are capul descoperit ca și ceilalți. Deteriorarea scenei nu permite a distinge trăsăturile personajului. Ipotetic, el a fost identificat cu Decebal. Scena vrea poate să arate pe rege încercând să iasă din încercuire, probabil travestit, pentru a nu atrage atenția romanilor.

Scena CXLIV: grup de călăreți daci, urmăriți de cavaleria romană; cel din centru, cu figura tratată mai îngrijit, a fost identificat cu Decebal.

Scena CXLV: regele, rămas singur, este înconjurat de cavaleriștii romani. Căzut la tulpina unui stejar, sprijinit în genunchiul stâng și trăgând cu mâna-i stângă pulpana mantiei spre a-și dezgoli pieptul, Decebal își înfige pumnalul în gât.

Scena CXLVIII: în interiorul unui castru roman (posibil la Ranisstorum), împăratul rostește o alocuțiune, iar pe o tipsie sunt prezentate soldaților capul cu *pileus* și mâna regelui. Scena este mutilată.

Cele opt scene prezentate pe scurt sunt singurele de pe Columna în care chipul regelui poate fi identificat cu probabilitate. După cum au subliniat diferiți autori, cele opt chipuri diferă mult între ele; de altfel, numai unele au fost tratate mai expresiv și individual, contrastând cu identitatea celor câteva zeci de reprezentări ale împăratului Traian[1] (pl. 63/2).

După părerea lui Emil Panaitescu, Traian a fost însoțit în Dacia de o echipă de pictori și sculptori, care ar fi imortalizat diferite aspecte ale campaniilor dacice. Scepticismul manifestat în această privință de Radu Vulpe nu este pe deplin justificat. Astfel, la Pliniu cel Tânăr citim în *Panegiric* (17, 2), când își închipuie viitorul triumf al lui Traian: „Mi se pare că văd tablourile pline de isprăvile groaznice ale barbarilor ...". Cel puțin Apollodor a luat parte la războaie și, fără îndoială, că lui i-a venit gândul să împodobească fusul Columnei cu imagini din războaiele dacice. Romanii au avut prilejul să vadă direct chipul lui Decebal măcar o singură dată, cu ocazia capitulării dacilor după primul război. Dar încheierea marelui nostru istoric rămâne valabilă ca o judecată de ansamblu în legătură cu portretul regelui: „În consecință, deși figura lui Decebal pe Columnă este în afara oricărui dubiu, nici unul din chipurile sale de acolo nu poate fi considerat ca reprezentând un portret autentic. Într-o asemenea situație, nu ne rămâne decât să ne mulțumim măcar cu una din cele șapte imagini care pretind a înlocui acel portret (căci a opta, capul mutilat, nu intră în discuție) și să ne îndreptăm preferința spre cea mai expresivă și cea mai impresionantă dintre ele, fără îndoială cea din scena XXIV de la Tapae, acordându-i totuși cel mult o valoare simbolică. E motivul pentru care și este în general reprodusă în mai toate tratatele din vremea noastră, drept cea mai verosimilă dintre reprezentările

[1] R. Vulpe, în Apulum 13, 1975, p. 76: „Explicația este una singură: în timp ce figura împăratului le era tuturor sculptorilor monumentului familiară, portretul regelui dac le rămânea total necunoscut. Pentru a-l reda, recurgeau la imaginație, fiecare închipuindu-și-l în alt fel. Chiar trăsăturile de aparență individuală, pe care cei mai înzestrați dintre ei i le atribuiau, nu reprezentau decât rezultatul unor procedee convenționale aplicate în raport cu psihologia personajului dedusă din semnificația respectivului episod al narațiunii".

chipului lui Decebal. Desigur, și această figură rezultă din multă imaginație, dar este imaginația unui contemporan, care va fi putut reține, cel puțin din auzite, dacă nu din proprie impresie, unele trăsături ale portretului regal"[1].

În afară de reprezentările de pe Columnă, regelui dac i-au fost atribuite două dintre busturile de nobili daci care împodobeau odinioară Forul lui Traian.

Unul a fost descoperit în 1822 și se păstrează acum în Muzeul Vaticanului. Bustul și gâtul sunt restaurate pe trei sferturi; înalțimea este de 1,05 m (capul măsoară 0,60 m). Personajul poartă barbă scurtă, mustăți, iar părul, de asemenea scurt, este acoperit de o bonetă moale de lână cu moțul aplecat înainte. Fața este severă, cu pomeții ușor ieșiți, arcadele mari și arcuite, gura mare si puternică. Această reprezentare a fost apropiată de Emil Panaitescu de cea de pe Columnă, din scena bătăliei de la Tapae[2].

Celălalt bust, de dimensiuni ceva mai mari, a fost descoperit în 1855 în Forul lui Traian și a făcut parte la început din colecția Campana din Roma; acum se păstrează în Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg. Bustul este acoperit de o mantie prinsă de umărul drept cu o fibulă rotundă. Chipul personajului apare impunător — cu privirea înainte, mustăți și barbă cu șuvițele ceva mai lungi, iar pe cap cunoscutul *pileus*[3].

După părerea lui Radu Vulpe, cele două busturi ar reprezenta doar nobili daci captivi; un argument important adus de acest istoric ar fi că portretul din Muzeul Vaticanului provine din decapitarea unei statui de nobil captiv. Într-adevăr, în timp ce bustul din Muzeul Ermitaj privește drept înainte, cel de la Vatican pare a avea privirea lăsată în jos, întocmai ca la statuile de nobili captivi. Poate de aceea Hadrian Daicoviciu înclina a considera bustul din Muzeul Ermitaj drept un portret mai sigur al lui Decebal.

Astfel, cele mai autentice reprezentări sculpturale ale regelui Decebal rămân cele de pe Columnă. Alte imagini (pe monumentul funerar al lui Ti. Claudius Maximus de la Grammeni sau pe vasele gallice de *terra sigillata*) sunt reprezentări convenționale, lipsite de detalii și deci de valoare pentru reconstituirea portretului fizic al lui Decebal.

***Bellum Dacicum* al împăratului Traian.** *Cauzele războiului dintre daci și romani.* Studierea cauzelor acestor războaie ar părea de prisos, dacă avem în vedere conflictul perpetuu, de secole, dintre romani și populațiile transdanubiene. Totuși, nici una din confruntările anterioare nu a avut amploarea celor două expediții dacice ale lui Traian și nu au avut scopul — sau un scop atât de clar definit — precum acela al lui Traian: de a transforma Dacia în provincie romană (vezi Ammianus Marcellinus, XXIV, 3, 9: *Sic in provinciarum speciem redactam uideam Daciam, sic pontibus Histrum et Euphratem superem* — „așa să văd cu supusă Dacia în rândul provinciilor, așa să trec peste poduri Istrul si Eufratul").

[1] R. Vulpe, *op. cit.*, p. 77–78

[2] FD, I, p. 406 și urm. Vezi și A. Decei, în Magazin istoric VIII, 1974, 6 (87), p. 2–8.

[3] A. I. Vostčinina, *Golova „varvarov" iz sobranija Ermitaža*, în Trudi antičnogo otdela M. Ermitaja, Leningrad, 1946, p. 203, pl. I.

Încercând a desluși cauzele acestor războaie, este drept a da mai întâi cuvântul celor vechi; din păcate, cunoaștem numai opinia cuceritorilor, chiar și aceasta din două surse depășind un secol între ele.

Astfel, referindu-se la lipsa de bărbăție a lui Domitian, Pliniu cel Tânăr (*Panegyricus* 11, 4) afirmă despre daci: „Prin urmare au prins curaj, au scuturat jugul și nu mai luptau cu noi pentru libertatea lor, ci pentru supunerea noastră și nu mai încheiau nici măcar un armistițiu decât pe picior de egalitate, iar ca să primească ei condițiile noastre, trebuia mai întâi ca noi să le primim pe ale lor".

Desigur, autorul roman exagerează mult când afirmă că dacii se războiau cu intenții anexioniste. Pe de altă parte, nu s-ar putea afirma că Dacia lui Decebal ar fi stat în calea politicii de expansiune a Romei, fie și pentru faptul că după ce romanii atinseseră linia Dunării sub împăratul Augustus, nu o depășiseră cu intenția de a face noi anexiuni teritoriale.

Faptul că Decebal, diplomat abil, știuse să întoarcă sorții izbânzii în favoarea sa și să utilizeze ajutoarele romane în scopul întăririi regatului său, nemulțumeau pe Traian: „Deoarece, dacă un rege barbar a ajuns până într-acolo cu nerușinarea și nebunia sa, încât să merite mânia și indignarea ta [...]", scrie Pliniu cel Tânăr (*Panegyricus* 16, 5). Mai moderat și mai lucid, Cassius Dio (LXVIII, 6,1) scrie despre Traian: „Cugeta la cele săvârșite de acesta și era copleșit când se gândea la sumele de bani pe care trebuiau să le plătească în fiecare an. Vedea apoi că puterea și îngâmfarea dacilor sporesc necontenit".

Rezultă din aceste texte că principala cauză de îngrijorare era creșterea puterii dacilor. Imperiul avea experiența gravă a prezenței unui vecin puternic la granițele sale orientale: Regatul parților, care amenința continuu posesiunile romane din Orient. Două regate puternice în coastele Imperiului reprezentau o amenințare permanentă și, mai ales, de perspectivă; deși n-o spun, contemporanii erau conștienți de acest dublu pericol, cât se poate de real: dovadă că Decebal a încercat, cum se va vedea, să intre în relații cu regele parților pentru o cooperare antiromană. Dovadă iarăși că, după Dacia, Traian a hotărât să lichideze și Regatul parților, dușmanul cel mai de seamă al Romei după Carthagina.

Celălalt motiv invocat de istoricul antic — sumele de bani anuale plătite ca subsidii — nu poate fi apreciat cu justețe, dată fiind imposibilitatea de a evalua cuantumul acestora. Se poate crede că, pe ansamblu, plata acestor subsidii către diferiți prinți barbari reprezenta o povară financiară apreciabilă, de aceea nu o dată împărații romani au procedat la reducerea lor. Probabil că nu este doar o figură de stil afirmația lui Iordanes că dacii [la acest istoric: *Gothi* = „geții"] desfăcuseră alianța, fiindcă le *era teamă de avariția (zgârcenia) lui Domitian* (*Getica*, 76). Foarte probabil că Traian însuși a procedat la o scădere a stipendiilor către unii barbari; căci, la venirea pe tron, viitorul împărat Hadrian trebuie să țină seama de nemulțumirea regelui roxolanilor, care se plângea de micșorarea subsidiilor (*qui de imminutis stipendiis quaerebatur*: SHA, *Vita Hadriani* 6, 6). Probabil că tăierea subsidiilor producea reacția celor afectați, cum procedaseră dacii lui Diurpaneus sau roxolanii de care aminteam mai sus.

Fără indoială, acestea reprezentau motive serioase, iar ele au atârnat mult în cumpănă în propaganda imperială în jurul problemei dacice. Totodată, atât Augustus, cât si, mai

recent, Domitian și-au dat seama de dificultatea cuceririi, dar mai ales a menținerii unei noi provincii; se știe astfel că Hadrian, abia urcat pe tron, era hotărât s-o abandoneze. Se pare că însuși Traian a ezitat în luarea unei decizii, cu atât mai mult cu cât a avut de înfruntat și opoziția Senatului.

Motivele expuse de autorii antici erau, chiar și numai ele, suficiente pentru a justifica războiul. Dar anexarea Daciei avea în vedere într-o măsură la fel de însemnată — dacă nu chiar mai mare — prada de război și exploatarea bogățiilor Daciei. Aceasta era și o justificare pentru riscul campaniei, menită să atenueze opoziția celor ce îndemnau la prudență. Era vorba de tezaurul dacic și de aurul munților (exagerate probabil cu intenție, cum procedează Criton), de alte bogății ale subsolului, dar, totodată, de veniturile în perspectivă ale exploatării intensive a resurselor agricole și animaliere ale viitoarei provincii.

Într-o măsură, a tras în cumpănă și personalitatea împăratului: militar de carieră, unul din cei mai de seamă comandanți de oști pe care i-a dat Roma. Cel puțin în cazul expediției contra parților, este limpede că Traian dorea să imite pe Alexandru cel Mare, cuceritorul Orientului.

În ce-l privește pe Decebal, el și-a dat seama, desigur, de schimbarea de orientare în politica romană odată cu urcarea pe tron a lui Traian. Probabil că el a folosit la maximum resursele bănești și materiale puse la dispoziție de Domitian pentru a întări forța de apărare a regatului său. Nu avem însă nici un motiv să credem că a provocat în vreun fel pe romani — afară doar prin faptul că „puterea și îngâmfarea dacilor sporesc necontenit" (Cassius Dio, LXVIII, 6, 1). El a respectat fără îndoială „în litera lui" pactul cu Domitian; chiar când Traian îi taie subsidiile, nu se produce o reacție din partea lui Decebal.

Izvoarele istorice privitoare la războaiele dacice. Cunoașterea istoriei celor două războaie dacice ale lui Traian prezintă numeroase lacune; sursele — atât cele scrise, cât și cele arheologice — au valoare documentară inegală.

Izvoarele narative. Despre războaiele dacice s-a scris destul de mult în antichitate, dar o soartă vitregă a făcut ca aceste izvoare să se piardă în întregime sau în cea mai mare parte.

Prima scriere, ca însemnătate istorică, trebuie să fi fost „Dacicele" (*Dacica*) împăratului Traian, dar istoria acestor războaie, scrisă în mai multe cărți, nu ni s-a păstrat, cu excepția unui fragment exiguu citat de gramaticul Priscianus (din secolul al VI-lea).

O altă scriere este cea a lui *T. Statilius Crito*, medic militar care l-a însoțit pe Traian în Dacia; el a prezentat evenimentele într-o scriere în limba greacă, intitulată Γετικά („Geticele"), din opera sa au mai rămas doar câteva fragmente citate de alți autori mai târzii.

Din statul major al împăratului a făcut parte și gromaticul roman *Balbus*; cu acest prilej, el a efectuat diverse măsurători și a condus diferite lucrări de construcție. După terminarea războiului a scris o lucrare de topografie sau geometrie, *Ad Celsum Expositio et ratio omnium formarum* „Expunere și teoria figurilor geometrice, dedicate lui Celsus", din care câteva fragmente au ajuns până la noi.

Appianus (s-a născut la Alexandria pe la anul 100 și a murit după anul 161) a compus o *Istorie romană* în limba greacă, în 24 de cărți; ultimele două, tratând despre războaiele lui Traian în Dacia și Arabia, s-au pierdut.

Flavius Arrianus (a trăit aproximativ între 95 și 175) a fost un personaj foarte important, ocupând o serie de funcții militare și civile (spre exemplu, a fost ofițer de rang ecvestru în Dacia sau Moesia, iar mai târziu a guvernat Cappadocia, în anul 136). A lăsat mai multe scrieri istorice, militare și filosofice, dar tocmai cea despre războaiele dacice s-a pierdut.

Poetul *P. Annius Florus (L. Annaeus Florus)* (a trăit pe vremea împăraților Traian și Hadrian) a cântat în versuri triumful lui Traian contra dacilor, dar opera s-a pierdut. Intenția altui poet, *Caninius Rufus* — consemnată de Pliniu cel Tânăr — de a descrie în versuri războiul dacic, nu s-a realizat. Pliniu cel Tânăr însuși a rostit un discurs *(panegiricus)* spre lauda împăratului, în septembrie 100, foarte important pentru cunoașterea ideologiei epocii lui Traian; dar nu conține mai nimic despre problema ce ne interesează.

Din păcate, iarăși, intenția lui Tacitus de a scrie istoria domniilor lui Nerva și Traian a rămas neîmplinită.

Astfel, cea mai importantă sursă rămâne *Istoria romană* (80 de cărți) în limba greacă a lui Cassius Dio. Dar tocmai cărțile LXVII–LXVIII, tratând despre războaiele lui Domitian și Traian, s-au pierdut; unele fragmente au ajuns până la noi numai prin niște rezumate și excerpte bizantine, uneori incoerente (Xiphilinus din secolul al XI-lea și Zonaras din secolul al XII-lea).

De asemenea, partea de început a istoriilor lui *Ammianus Marcellinus* (secolul al IV-lea), continuând opera lui Tacitus, s-a pierdut.

Izvoarele epigrafice. Inscripțiile reprezintă o categorie de izvoare deosebit de importantă pentru cunoașterea războaielor dacice. Ele completează și uneori suplinesc datele izvoarelor narative. Epigrafele fac referire la ofițeri și generali romani participanți la lupte și la unitățile militare pe care le conduceau. O parte din descoperiri provin de pe cuprinsul viitoarei provincii romane, dar cele mai interesante inscripții s-au descoperit în afara teritoriului acesteia.

Izvoarele arheologice. Din această categorie, trebuie menționate mai întâi două monumente de mare mare faimă: Columna lui Traian și Monumentul triumfal de la Adamclisi. Prin depănarea evenimentelor de pe frizele inspirate de războaiele lui Traian, ele se apropie mult de izvoarele narative.

Columna lui Traian, monument ridicat la Roma, în forul lui Traian, a fost inaugurată la 12 mai 113, fiind, ca și forul care o adăpostea, opera celebrului arhitect Apollodor din Damasc[1] (pl. 64).

[1] Bibliografia esențială: W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1865; J. H. Pollen, *A Description of the Trajan Column*, Londra, 1874; S. Reinach, *La Colonne Trajane au Musée de Saint-Germain*, Paris, 1886; C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1896–1900 (2 vol. text + 2 vol. planșe); T. Antonescu, *Columna traiană studiată din punct de vedere arheologic, geografic și artistic*, Iași, 1910; K. Lehman-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1926; I. Romanelli, *La Colonna Traiana*, Roma, 1942; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966; R. Vulpe, *Columna lui Traian, monument al etnogenezei românilor*, București, 1988; vezi și noua ediție, *Columna lui Traian – Trajans Column*, București 2002 (versiune dublă, română și engleză; îngrijită de Magdalena Vulpe; postfață de Lucia Țeposu Marinescu). Pentru o informare generală asupra acestui monument, a se vedea: L. Rochetti, în Enciclopedia dell'arte antica II, 1959, p. 756–760; H. Daicoviciu, în DIVR, p. 179–180.

Înălțimea coloanei, fără statuie, este de 39,83 m. Pe un soclu paralelipipedic, cu latura de 5,48 m și înălțimea de 5,37 m și a unei plinte în formă de cunună de laur înaltă de 1,68 m, se ridică fusul coloanei, înalt de 26,62 m, format din 18 tamburi (dintre care 17 împodobiți cu reliefuri) din marmură de Carrara; deasupra un capitel doric de 1,48 m și o bază cilindrică, având rol de suport al statuii împăratului înalte de 4,66 m. Baza (plinta), fusul și capitelul măsoară împreună 29,78 m, ceea ce echivalează cu 100 picioare romane; de aceea, ea a fost denumită și *columna centenaria*. Diametrul la bază este de 3,83 m, scăzând ușor până la vârf, unde măsoară 3,66 m; dimpotrivă, lățimea panglicii de reliefuri crește treptat, dinspre bază în sus, de la 0,89 la 1,25 m (și, o dată cu acestea, înălțimea figurilor sculptate, pentru a putea fi observate de jos). Banda sculptată se întinde pe o lungime de 200 m și reprezintă 124 de episoade din războaiele dacice, în care apar circa 2 500 de figuri. Soclul este străpuns de o poartă care dă într-un vestibul, de unde pornește o scară interioară în spirală (luminată de 43 de ferăstruici) ducând spre vârful Columnei. În vârful acesteia se afla statuia împăratului; se poate însă ca inițial să fi fost doar imaginea unei acvile, așa cum apare pe o monedă din anii 103–111.

Deasupra intrării se vede inscripția susținută de două Victorii (CIL VI, 960 = ILS 294):

Senatus populusque Romanus
Imp(eratori) Caesari diui Neruae f(ilio) Neruae
Traiano Aug(usto) Germ(anico) Dacico pontif(ici)
maximo trib(unicia) pot(estate) XVII imp(eratori) VI co(n)s(uli) VI p(atri) p(atriae)
ad declarandum quantae altitudinis
mons et locus tantis operibus sit egestus

(Traducere: „Senatul și poporul roman au ridicat acest monument împăratului Caesar Nerva Traianus Augustus, fiul lui Nerva cel trecut între zei, învingătorul germanilor, învingătorul dacilor, mare pontif, învestit pentru a șaptesprezecea oară cu puterea tribuniciană, având șase salutații imperiale, consul pentru a șasea oară, părinte al patriei, spre a arăta cât de înalt a fost muntele și locul săpat cu eforturi atât de mari").

Din inscripție ar rezulta că ridicarea Columnei a avut doar intenția de a păstra în memoria generațiilor eforturile mari făcute pentru a se săpa șaua ce lega Quirinalul de Capitoliu. Aceasta l-a determinat pe învățatul Giuseppe Lugli să dea crezare întru totul textului inscripției și să afirme deci că sculptarea fâșiei de reliefuri este ulterioară, după ce Apollodor și-ar fi dat seama de monotonia unei atât de mari suprafețe goale. Dacă se admite însă că reliefurile coloanei reprezintă o ilustrare a comentariilor lui Traian despre războiul dacic, este mai probabil că ideea realizării acestor reliefuri este concomitentă cu proiectul de ridicare a Columnei

Columna lui Traian este o creație originală a artei romane de la începutul secolului al II-lea; ea reprezintă culmea atinsă de relieful istoric roman. O trăsătură caracteristică a scenelor sculptate este realismul și forța dramatică ce se degajă din derularea spiralei. Deși menită să sublinieze vitejia armatei romane și glorificarea lui Traian, scenele istorice

sunt, totodată, străbătute, după cum sublinia un specialist de seamă în istoria artei antice (R. Bianchi Bandinelli), de un incontestabil respect față de daci și regele lor surprinși într-o eroică disperare; ele vădesc astfel o noblețe și un umanism care cinstesc creația artiștilor și aruncă o nouă lumină asupra celui care într-adevăr a fost *Optimus Princeps*.

Columna prezintă însă interes în special ca izvor istoric, mai ales că izvoarele literare referitoare la războaiele dacice s-au pierdut, după cum am mai arătat, în cea mai mare parte[1]. Interpretarea reliefurilor Columnei a captivat pe numeroși învățați preocupați de a reconstitui desfășurarea luptelor dintre daci și romani și nu și-a epuizat forța de atracție nici până în ziua de azi. Aceasta pune problema valorii istorice a Columnei, în această privință părerile fiind împărțite: pentru unii (C. Cichorius, S. Reinach), reliefurile ar reprezenta o cronică fidelă a evenimentelor; pentru alții (K. Lehmann-Hartleben, E. Strong, I. A. Richmond și chiar Roberto Paribeni), Columna ar fi doar o reprezentare artistică, de sinteză, suferind numeroase exagerări și deformări ale evenimentelor istorice. O părere mai realistă este cea a lui Carl Patsch, care considera reliefurile drept o reprezentare foarte expresivă a războaielor dacice, bine documentată din punct de vedere geografic; evenimentele s-au desfășurat, în linii generale, așa cum sunt reprezentate pe Columnă. În orice caz, se impune permanent o confruntare a episoadelor relatate de această cronică în piatră cu știrile furnizate de izvoarele literare, epigrafice și arheologice — deși, în multe privințe, Columna ne dă informații de neînlocuit prin alte surse.

După moartea lui Traian, Columna a servit și ca mormânt al cuceritorului Daciei. Într-un vestibul al acesteia, împăratul Hadrian a dispus să se amenajeze o cameră sepulcrală, în care a așezat urna de aur (dispărută în cursul evului mediu) cu cenușa lui Traian. Tot în evul mediu timpuriu, în împrejurări necunoscute, a fost răsturnată statuia lui Traian; pe la 1587, papa Sixtus al V-lea a cerut artistului Fontana să ridice în locul ei statuia apostolului Petru (sculptată de Gerolamo della Porta).

Columna a devenit, în antichitate, model de inspirație: de exemplu, pentru coloana istorică a lui Marcus Aurelius, care comemorează războaiele marcomanice, chiar dacă aceasta este deosebită ca manieră artistică de precedenta.

Complexul de monumente de la Adamclisi[2] (pl. 61). Pe teritoriul comunei Adamclisi (jud. Constanța) se află ruinele a trei monumente, puse de majoritatea istoricilor în legătură

[1] Pentru valoarea documentară a Columnei, în afară de lucrările citate, a se vedea: E. Petersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, I–II, Leipzig, 1899–1903; A. v. Domaszewski, *Die Dakerkriege Trajans auf den Reliefs der Säule*, în Philologus 65, 1906, p. 321 și urm.; G. Lugli, *Il treplice significato. topografico, storico e funerario della Colonna Traiana*, în AARMSI, seria III, tom XXV, 1943, W. Gauer, *Untersuchungen zur Trajanssäule*, în Monumenta Artis Romanae XIII, Berlin, 1977.

[2] F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclissi, Tropaeum Traiani*, 2 ediții, București, 1959 și 1961; vezi și *Das Siegesdenkmal von Adamklissi*, București-Bonn, 1965; V. Barbu, *Monumentul de la Adamclissi*, București, 1965; M. Sâmpetru, *Tropaeum Traiani*, II. *Monumentele romane*, București, 1984; A. Rădulescu, *Tropaeum Traiani. Monumentul și cetatea.* Cuvânt înainte de I. Barnea, București, 1988; M. Alexandrescu Vianu, *Tropaeum Traiani. L'emsemble commémoratif d'Adamclisi*, în Il Mar Nero 2, 1995–1996, p. 145–188.

cu războaiele purtate contra dacilor. Cel mai cunoscut este *trofeul*, ridicat, aşa cum rezultă din inscripţia inaugurală, în anul 109 (CIL III, 14 214 = IDRE II, 334):

Ma[rti] Ultor[i]
Im[p(erator) Caes]ar diui
Nerua[e f(ilius)] N[e]rua
[Tra]ianus [Aug(ustus) Germ(anicus)]
[Dac]i[c]us p[ont(ifex)] ma[x(imus)]
[trib(unicia) potes]t(ate) XIII
[imp(erator) VI co(n)s(ul)] V p(ater) p(atriae),
[deuicto exerc]itu [Dacorum]
[et sociorum eor]um
[........................]e
....

Rândurile 9–10 ale inscripţiei au putut fi reconstituite prin analogie cu altă inscripţie, descoperită în cetate — unde a fost utilizată ca material de construcţie (în turnul sudic al porţii de est) (IDRE II, 335):

[..................po]nt. [max., trib.]
[pot. ...imp.....] co[s...p. p.]
[deuicto exerc]itu D[acorum]
[et Sarmata]rum...

O serie de învăţaţi (Paul Nicorescu, Emilia Doruţiu-Boilă şi Nicolae Gostar) au considerat că trofeul avea iniţial două inscripţii identice, dispuse simetric pe două feţe opuse ale etajului superior al bazei trofeului. Ulterior, Emilia Doruţiu-Boilă şi-a modificat părerea, înclinând a crede că acest nou fragment provine de la o inscripţie fixată pe turnul rectangular (nucleul), care susţinea baza cu trofeul; de aici concluzia că turnul central ar fi fost iniţial vizibil, fiind îmbrăcat în tamburul de mortar abia pe timpul lui Constantin cel Mare, când s-ar fi aşezat şi piesele sculpturale (metopele) şi s-ar fi gravat inscripţia (cu numele lui Traian, primul dedicant) de pe baza hexagonală a trofeului. După cum se vede, o ipoteză se sprijină pe altă ipoteză tot atât de îndoielnică. Mai normal ni se pare a admite că această a doua inscripţie, descoperită în cetate, a fost aşezată pe alt monument, poate chiar la poarta cetăţii întemeiate de Traian.

Aşadar, acest monument, situat pe un platou ce domină dealurile din sudul Dobrogei, avea scopul să comemoreze luptele grele pe care romanii le-au dus în aceste părţi împotriva dacilor şi aliaţilor lor. Dar, după cum se ştie, metopele nu reprezintă scene de luptă continue, nu urmează deci o anume naraţiune; în felul acesta, este imposibil a reconstitui ordinea în care sculpturile erau ordonate de-jur-împrejurul monumentului.

Nucleul trofeului îl formează un „turn" rectangular, înalt de 12,42 m, construit din blocuri regulate de piatră (îmbrăcat de tamburul de mortar). Împrejurul acestui „turn" s-a construit un postament de piatră, cu diametrul depăşind 40 m, având marginea terminată în trepte; pe acest postament se sprijinea tamburul de mortar (vizibil în zilele noastre), pe care erau fixate (la o oarecare înălţime, pentru a fi vizibile) cele 54 de metope (s-au păstrat până la noi 48). Turnul central menţionat continua în partea de sus sub formă cilindrică, până la înălţimea de aproape 16 m, pentru a permite construirea acoperişului în formă de trunchi de con. Marginea acoperişului era sprijinită de un parapet crenelat; pe merloanele acestuia s-au sculptat diferite reprezentări de prizonieri barbari (pl. 62/1). În partea superioară, deasupra acoperişului, turnul lua aspect hexagonal în plan, cu două etaje, înălţate cu încă 10,64 m; deasupra era aşezat trofeul, având cam aceeaşi înălţime. S-a calculat că în total monumentul era înalt de cca 37 m (după Mihai Sâmpetru) sau chiar 39 m (după Arthur Furtwängler).

Studiul acestui monument a suscitat numeroase şi interminabile discuţii cu privire la data construirii şi semnificaţia sa istorică. Grigore Tocilescu — care a efectuat săpături de mare amploare, dezvelind monumentul (1882–1884, 1890) şi făcând cercetări în cetatea învecinată numită în mod semnificativ *Tropaeum Traiani* — considera că monumentul triumfal comemorează luptele lui Traian pe teritoriul Dobrogei; aceeaşi părere au împărtăşit-o Otto Benndorf, G. Niemann, Fr. Studniczka, E. Petersen, S. Reinach, Teohari Antonescu, Vasile Pârvan, Roberto Paribeni, Paul Nicorescu, Radu Vulpe şi Florea Bobu Florescu. Cu totul singulară a rămas opinia lui Arthur Furtwängler, care leagă monumentul de victoria lui M. Licinius Crassus contra bastarnilor şi a dacilor în anul 29 a.Chr. După alţi învăţaţi, precum Conrad Cichorius şi S. Ferri, trofeul a fost construit de Traian; dar stângăcia realizării metopelor şi a sculpturilor ar indica o artă decadentă: de aceea aceşti învăţaţi erau de părere că monumentul a fost refăcut şi completat cu sculpturile decorative în secolul al IV-lea, sub Constantin cel Mare sau Valens. În realitate, această apreciere drastică era făcută prin comparaţie cu Columna ridicată la Roma (Cichorius era de altfel un ilustru exeget al acesteia!), iar nu cu sculptura provincială; se uita astfel, şi se uită încă şi astăzi de către cei care încearcă să aducă noi argumente în favoarea tezei lui Cichorius, că Trofeul reprezintă un monument tipic de artă provincială.

Până în prezent, teza tradiţională, apărând unitatea de construcţie şi de concepţie a monumentului, nu a putut fi contestată cu argumente demne de luat în seamă nici de Cichorius, nici de adepţii mai noi dornici de a aduce o contribuţie „originală" la studierea acestui important monument.

Altarul se află la circa 250 m est de trofeu. A fost cercetat de Grigore Tocilescu în 1895–1896 şi de Mihai Sâmpetru în 1968 şi 1977.

Înainte de a se face săpături, la suprafaţa terenului se ridica o movilă, cu un diametru de circa 20 m şi înaltă de 2,50 m. Cercetările au arătat că movila ascundea resturile unei construcţii de formă patrată, cu latura (la baza treptelor) de aproape 16 m (faţadele cu inscripţie: 12,42 m). Monumentul a fost distrus probabil încă din antichitate; au mai rămas din el doar baza şi câteva trepte de pe laturile de nord şi est.

Altarul a fost construit din blocuri mari de piatră legate cu mortar *(opus quadratum)*: grosimea fundaţiei era de 3,54 m; spaţiul patrulater interior era umplut cu pământ şi

bolovani de carieră. Săpăturile au scos la lumină o mare cantitate de fragmente de ţigle, care au căzut probabil de la acoperişul edificiului; înseamnă că monumentul nu putea fi o simplă construcţie dreptunghiulară, plină în interior, nici că faţadele monumentului (pe care erau gravate inscripţiile) ar fi depăşit înălţimea de 10 m!

Pe latura de est s-au descoperit mai multe fragmente dintr-o inscripţie monumentală căzută de pe faţada altarului (CIL III, 14214), dedicată de un împărat necunoscut; se păstrează doar două litere din titulatura imperială, *[I]mp(erator)*, iar pe alt bloc *[tri]b(unicia) pot(estate)*. Pe alte patru blocuri alăturate, se mai păstrează o parte din dedicaţie, întregită astfel: *[in honorem et] memoriam fortis[simorum uirorum] / [qui pugnantes] pro rep(ublica) morte occubu[erunt]*. În fruntea listei acestor preaviteji bărbaţi care au murit pentru patrie era trecut numele unui general roman, din păcate pierdut, apoi urma indicaţia originii şi a rangului său: *...[domo] Pomp(eis) domicil(io) Neapol(is) Italiae, pra...* Pe trei din blocurile menţionate se păstrează, înscrise pe coloane, numele unor soldaţi urmate de indicaţia originii. Probabil tot de pe faţa altarului provine încă un bloc cu inscripţie (reconstituit din 18 fragmente), conţinând numele unor soldaţi cu indicarea originii, precum şi un alt fragment cu numele unor gradaţi ai unei legiuni. Pe latura de nord a fost descoperit alt bloc cu inscripţie, conţinând numele unor soldaţi din trupele auxiliare; se păstrează numai numele unei unităţi, *cohors II Batauorum*.

Alte trei fragmente au fost descoperite în cetate, utilizate ca material de construcţie la „basilica de marmură".

În 1968, cu ocazia degajării terenului din jurul altarului, s-au descoperit, în pământul scos din săpăturile lui Tocilescu, încă trei fragmente mici de inscripţii (nesemnificative).

La 80 m nord de trofeu se afla un *tumul*. Primele cercetări sistematice au fost efectuate de Grigore Tocilescu, în 1895-1896; date noi, privind îndeosebi stratigrafia tumulului, au adus săpăturile efectuate în 1971-1972, 1975 şi 1977 de Mihai Sâmpetru. O serie de gropi (una în formă de pâlnie, în centrul movilei, efectuată probabil încă în antichitatea târzie), constatate în 1895 în cursul cercetărilor, au distrus interiorul mormântului, îngreunând observaţiile arheologilor.

Cu prilejul săpăturilor au fost identificate, în interiorul movilei, patru ziduri inelare concentrice de piatră, cel exterior având diametrul de circa 36 m. Spaţiul din cuprinsul inelului central era plin cu piatră brută de diferite dimensiuni şi cu pământ; săpându-se mai jos (în 1895), s-a dat de o groapă circulară cu diametrul de 1,20 m şi adâncă de 1,30 m. Aceasta era străpunsă de altă groapă, de formă dreptunghiulară (1,00 x 0,50 m), adâncă de 1 m şi pătrunzând în pământul viu de la baza movilei; pe fundul acestei gropi s-au descoperit câteva oase mari ce păreau a fi de bovine.

În mantaua secundară a tumulului (în afara inelului de piatră nr. 3 şi îndeosebi a celui marginal), s-au constatat resturile unor materiale de construcţie, despre care se crede că au fost aduse de la altar. Între acestea se află câteva fragmente de piese arhitectonice, considerate a fi piese rebutate. Dar două dintre acestea ne reţin în mod deosebit atenţia: după forma lor, ele provin de la o balustradă crenelată, amintind de balustrada cu merloane a trofeului. Aceasta sugerează ideea că tumulul actual ascunde ruina unui mausoleu; cele

două piese arhitectonice (descoperite în mantaua tumulului, dincolo de cercul exterior) au alunecat după ruinarea mausoleului.

Îndeosebi cercetările recente au permis concluzia că groapa circulară (din inelul central), în apropierea căreia s-au descoperit unele resturi de incineraţie, reprezintă mormântul propriu-zis, peste care probabil s-a ridicat mausoleul; acest mormânt a fost distrus de groapa dreptunghiulară efectuată de profanatori. Ulterior (secolele V–VI), tumulul a fost străpuns de două morminte barbare de inhumaţie.

Învăţaţii care s-au ocupat de aceste monumente au adus o serie de argumente de ordin arheologic, care sugerează ridicarea acestora într-o anumită succesiune. Astfel, Otto Benndorf arăta că piatra care a servit la construcţia altarului şi a trofeului provine din aceeaşi carieră (de la Deleni); dar în timp ce la construcţia altarului s-a folosit calcarul cochilifer din stratul superior, la trofeu s-a folosit roca din stratul următor, mai frumoasă, semănând cu marmura. Cum observa însă cu dreptate J. Colin, anterioritatea cronologică incontestabilă a altarului faţă de trofeu nu poate fi numărată în ani. Mihai Sâmpetru arată însă că piatra folosită la altar este calcar numulitic. Acelaşi cercetător mai observa că piatra de construcţie a altarului este diferită de aceea de la trofeu, dar aceeaşi cu cea de la mausoleu (tumul); totodată, există o serie de deosebiri în tehnica de construcţie (de exemplu, liantul) şi sub raport decorativ-stilistic între altar şi mausoleu (tumul) pe de o parte şi trofeu pe de alta (autorul citat credea că întreg complexul comemorativ datează din timpul lui Traian: altarul şi tumulul ar fi fost ridicate după 102, iar trofeul în 109).

S-a discutat mult cu privire la raportul cronologic dintre cele trei monumente. Mihai Sâmpetru observa că prelungirea axului E-V al altarului (a cărui faţă privea spre est) trece chiar prin centrul mausoleului; de asemenea, distanţa dintre altar şi centrul trofeului este egală cu distanţa dintre altar şi centrul mausoleului — ceea ce îi sugera autorului citat ideea interesantă a unui „triunghi comemorativ" (linia unind centrele trofeului şi mausoleului, măsurând 127,50 m, reprezintă baza unui triunghi isoscel). Mihai Sâmpetru găsea în această observaţie încă un argument privind unitatea de concepţie a acestui complex comemorativ şi implicit contemporaneitatea lor.

S-a observat însă că altarul priveşte spre răsărit, ceea ce se opune ideii de concepţie unică în realizarea acestui complex monumental. De asemenea, faptul că numai altarul şi mausoleul sunt situate pe un ax (E-V), arată că trofeul — care iese în afara acestuia — a fost adăugat ulterior. De altfel, majoritatea cercetătorilor acestor monumente (inclusiv Mihai Sâmpetru, autorul celei mai recente contribuţii), consideră că altarul şi mausoleul (tumulul de azi) datează mai devreme decât trofeul; autorul acestui capitol s-a raliat chiar părerii că ele datează din timpul lui Domitian. Traian avea să adauge trofeul, înălţând aici un adevărat complex memorial; dispus la baza „triunghiului comemorativ", trofeul era apropiat probabil şi ca realizare arhitectonică de mausoleu (vezi în acest sens forma circulară şi diametrele apropiate; balustrada crenelată poate să fi fost adăugată chiar în timpul lui Traian). Prin aceasta se exclude şi ideea aberantă că iniţial nucleul trofeului era vizibil, iar tamburul de mortar şi metopele ar fi fost adăugate ulterior.

Un loc important în studiul războaielor dacice îl dețin *cercetările arheologice*. În special cercetarea cetăților din Munții Orăștiei au adus elemente extrem de importante privitoare la cucerirea și distrugerea în cursul primului război dacic a mai multor cetăți, refacerile în grabă din preajma celui de-al doilea război și distrugerea lor definitivă din ordinul cuceritorului.

De asemenea, s-au cercetat un număr de castre romane (cele mai multe cu val de pământ) din acest răstimp, trăgându-se o serie de concluzii cu privire la împrejurările construcții lor și la trupele care au staționat în aceste fortificații. Cercetările arheologice de teren au contribuit astfel în mod substanțial la îmbogățirea cunoștințelor noastre despre desfășurarea acestei încleștări pe viață și pe moarte.

Expediția din anii 101–102[1]. La 25 martie 101, împăratul Traian părăsea Roma și se îndrepta spre Moesia Superioară, care reprezintă baza de pornire a operațiunilor militare.

Pregătirile fuseseră minuțioase și duraseră aproape trei ani. Pentru a facilita concentrarea efectivelor și legăturile cu Pannonia, împăratul a întreprins două lucrări de artă de mare importanță. Pe malul drept al Dunării, în clisura Cazanelor, a pus să se taie un drum în stâncă (anul 100); acțiunea este consemnată de o inscripție ajunsă până la noi (CIL III, 1 699 = 8267; ILS, 5 863): *Imp(erator) Caesar diui Neruae f(ilius) Nerua Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) IIII pater patriae co(n)s(ul) III montibus excisi[s] anco[ni]bus sublatis uia[m] f[ecit]*. De asemenea, pentru a ușura legăturile pe Dunăre, împiedicate de cataractele (pragurile) de la Porțile de Fier, a pus să se sape un canal de-a lungul malului drept, între actualele localități Șip și Karataš (în Serbia); această acțiune este consemnată de o altă inscripție din anul 101, descoperită cu mai bine de trei decenii în urmă (AnnÉp 1973, 475): *Imp(erator) Caesar diui Neruae f(ilius) Nerua Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) IIII ob periculum cataractarum deriuato flumine tutam Danuui nauigationem fecit.*

În vederea războiului fuseseră concentrate în provinciile vecine numeroase trupe. Armata romană era formată din cele patru legiuni ale Pannoniei (*I* și *II Adiutrix, XIII* și *XIV Gemina*), două ale Moesiei Superioare (*IV Flauia* și *VII Claudia*), trei ale Moesiei Inferioare (*I Italica, V Macedonica* și *XI Claudia* — sosită de curând la Dunărea de Jos) și alte câteva aduse de la Rhin și Dunărea Superioară; în total 13–14 legiuni, numărând peste 70 000 de oameni. Se adaugă un mare număr de unități auxiliare din armata regulată: *alae* (unități de cavalerie) și *cohortes* (unități de infanterie), dar și formațiuni etnice speciale, recrutate din rândul diferitelor popoare (mauri, palmireni, asturi etc.). Operațiunile de

[1] Prezentări ale războaielor pentru cucerirea Daciei se găsesc în mai multe lucrări de sinteză, precum: C. Daicoviciu, în *Istoria României* I, București, 1960, p. 305–315; M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, p. 22–26; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, București, 1972, p. 321–333; D. Tudor, *Oltenia romană*[4], București, 1978, p. 30–34, precum și în lucrările (unele de popularizare) evocând personalitatea regelui Decebal citate la p. 716, nota 1. Cele mai importante sinteze rămân cele semnate de C. Patsch, *Der Kampf um dem Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1937 și K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, în Antiquitas I, 33, Bonn, 1984.

debarcare erau sprijinite de flota dunăreană, *classis Flauia Moesica*. Se apreciază că forța de invazie se ridica la cca 150 000 de oameni.

Unitățile militare erau puse sub comanda unor generali și ofițeri capabili și încercați, ale căror nume sunt amintite de numeroase inscripții consemnând distincțiile primite pentru fapte de vitejie pe câmpul de luptă. Printre aceștia se numără Iulius Sabinus, D. Terentius Scaurianus și C. Iulius Quadratus Bassus, viitori guvernatori ai Daciei. Statul major al împăratului era format dintr-o serie de generali valoroși, precum Licinius Sura, C. Cilnius Proculus, Q. Glitius Atilius Agricola, mai apoi P. Aelius Hadrianus (viitorul împărat), ca și o serie de tehnicieni precum arhitectul Apollodor din Damasc sau gromaticul Balbus.

Armata dacilor trebuie să fi fost și ea apreciabilă ca forță, fără să se ridice însă numeric la valoarea celei romane. De altfel, este un principiu al purtării războiului, ca o armată în expediție (forța de invazie) să fie dublă sau chiar triplă față de aceea a adversarului. Se poate aprecia deci că ea nu trecea de 50 000 de oameni. Probabil totuși că nu toți bărbații în stare să poarte armele au fost chemați la luptă; purtarea războiului era privilegiul unei anumite categorii sociale, iar comații nu reprezentau probabil chiar poporul de jos. Cum rezultă de pe Columnă, armata lui Decebal era formată dintr-o cavalerie luptând cu arcuri și o pedestrime înarmată cu paloșe curbe *(siccae)*, săbii drepte sau curbe *(falces)*, iar ca stindard aveau vestitul balaur — *draco*. Încrederea mare a regelui era, alături de bărbăția ostașilor săi, în seria de cetăți și fortificații din jurul capitalei și de mai departe, în munții și codrii întunecoși și în zeii Daciei care nu-i părăsiseră niciodată până atunci. Atmosfera de efervescență din tabăra dacilor se poate reconstitui recitind relatarea lui Dion Chrysostomos (*Orationes* XII, 19–20), care fusese în Dacia în anul 98: „...am ajuns la niște oameni întreprinzători, care nu aveau răgazul să asculte cuvântări, ci erau agitați și tulburați ca niște cai de cursă în potou, înainte de plecare, nerăbdători să treacă vremea, cai pe care râvna și înfocarea îi fac să lovească pământul cu copitele. Acolo, la ei, puteai să vezi peste tot săbii, platoșe, lănci, toate locurile pline de cai, arme și oameni înarmați. În mijlocul acestor oameni deosebiți, eu însumi mă înfățișam grozav de nepăsător, un spectator foarte pașnic al războiului, neputincios la trup, înaintat în vârstă, om care nu purta sceptrul de aur și nici panglicuțele sfinte ale vreunui zeu, care nu venise pe drumul unde-l mâna nevoia, în tabăra ostășească, pentru a cere slobozirea fiicei sale, ci doritor de a vedea pe oameni luptând unii pentru stăpânire și putere, iar alții pentru libertate și patrie".

Probabil că Decebal a încercat să coalizeze la cauza antiromană și unele neamuri vecine, precum bastarnii și sarmații, mai mult sau mai puțin conștienți de iminența pericolului roman. A căutat se pare să determine la o acțiune antiromană și pe Pacorus al II-lea (78–110), regele parților; o ambasadă dacă a ajuns — înainte de cel de-al doilea război — până la acesta, prilej cu care Decebal i-a trimis în dar pe sclavul Callidromus, solii au străbătut lungul drum probabil pe la nordul Mării Negre, prin țara sarmaților roxolani și alani — populații de neam iranian — care îi erau favorabili lui Decebal.

Desfășurarea primului război. Armata romană a pătruns în Dacia pe un pod de vase, așa cum se vede într-o scenă de pe Columna lui Traian. Trupele romane ies pe poarta unei cetăți, probabil Viminacium (Kostolac) și pășesc pe pod (scenele III–V); zeul *Danubius*, cu bustul ieșind din valuri, capul încununat cu trestie și apa șiroindu-i din păr și barbă, sprijină cu dreapta prin apă podul (pl. 65/3). Soldații sunt în ținută de marș; spadele *(gladii)* le atârnă de șoldul drept, căștile sunt agățate de umăr, iar în mâna stângă poartă scutul prelung. Infanteriștii sunt precedați de cinci purtători de stindarde. La celălalt capăt al podului, se văd soldații care au pus deja piciorul pe malul nordic al fluviului; se disting doi trâmbițași cu cornuri mari semicirculare, iar în continuare câțiva călăreți înarmați cu lănci. Podul nu este reprezentat continuu (scena IV): se observă două segmente formate din grupuri de corăbii, legate probabil de piloni bătuți în albia fluviului. Ajuns pe celălalt mal, Traian ține sfat de război: îl vedem între doi ofițeri, iar alții stau în picioare mai în spate. Aceasta era deci coloana condusă de însuși împăratul, care traversează Banatul spre Tibiscum; itinerariul ne este cunoscut din unicul fragment păstrat (la gramaticul Priscianus) din *Dacicele* lui Traian: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus* („de acolo am înaintat spre Berzobis, iar apoi spre Aizis"; cele două localități au fost identificate cu Berzovia și Fârliug).

Se crede că aceste două segmente ale podului reprezintă două coloane ale armatei care a pătruns în Dacia. Exegeții moderni ai războaielor dacice sunt de acord că o a doua coloană a armatei romane a pătruns în Dacia pe la Dierna (Orșova), a înaintat pe valea Cernei și a Timișului, întâlnindu-se cu prima coloană la Tibiscum (Jupa, lângă Caransebeș). Este posibil ca o a treia coloană să fi pătruns pe la Drobeta (lângă care, la Schela Cladovei, s-a identificat un mare castru de pământ), iar de aici a trecut pe sub munți pe la Cătune, Vârtu și Porceni (Bumbești) — traseu marcat de alte castre de pământ —, urcând apoi prin pasul Vâlcan spre Sarmizegetusa Regia.

Pătrunzând pe teritoriul Daciei, armata romană este preocupată mereu de consolidarea terenului ocupat, pentru siguranța armatei de ocupație: se construiesc castre, drumuri și poduri, așa cum reiese din scenele Columnei (X–XXIII). Iată ce scrie în această privință Balbus: „Dar după ce noi am pășit pe pământul dușmanilor (...) operațiunile militare ale Cezarului nostru au început să solicite știința măsurătorilor. Pe o anumită porțiune determinată a drumului trebuiau trase două drepte regulate, cu ajutorul cărora să se înalțe masa uriașă a întăriturilor necesare pentru apărarea comunicațiilor; datorită invenției tale, folosirea instrumentului de măsurat a permis trasarea acestor linii pentru fiecare sector al liniilor în parte. Iar în ceea ce privește planul podurilor, chiar dacă dușmanul ar fi vrut să ne hărțuiască, noi puteam indica lățimea cursurilor de apă de pe malul nostru. Știința divină a numerelor ne-a arătat cum să cunoaștem înălțimea munților care trebuiau apoi cuceriți".

Înaintarea armatei romane s-a petrecut fără incidente. Decebal s-a hotărât să-i aștepte pe romani într-un loc prielnic pentru a da bătălia.

Un fragment din *Istoria romană* a lui Cassius Dio (LXVIII, 8,1), rezumat de Xiphilinus, prezintă o întâmplare din acest răstimp: „Când Traian a pornit împotriva dacilor și se apropia de *Tapae*, locul unde barbarii își aveau tabăra, i se aduse o ciupercă mare, pe care era scris cu litere latine că atât ceilalți aliați, cât și burii sfătuiesc pe Traian să se întoarcă și să facă pace". Exegeții Columnei au încercat a identifica episodul relatat într-o scenă a acesteia (IX): un barbar desculț, îmbrăcat într-o cămașă lungă care-i lasă dezgolit umărul drept, cade de pe un cal (sau un asin?), înspăimântat la vederea lui Traian și a doi însoțitori ai săi; în mâna stângă ridicată ține un obiect rotund, iar în dreapta, cu care se reazemă de pământ, un fel de baston. Unii istorici identifică aici scena solului bur: obiectul rotund poate fi ciuperca mare menționată de Cassius Dio (sau un scut, iar „bastonul" din dreapta un sul pe care era scris?).

Se pare că Traian a respins cu duritate ultimatumul și a continuat înaintarea. Bătălia s-a dat tot la Tapae (scena XXIV) — probabil la Poarta de Fier a Transilvaniei —, ca și aceea cu Tettius Iulianus. Rezumatul lui Xiphilinus redă astfel această încleștare: „Dar Traian dădu lupta cu ei, își văzu răniți pe mulți dintre ai săi și ucise mulți dușmani. Deoarece-i lipseau bandajele, se zice că nu și-a crutat nici propriile veșminte, ci le-a tăiat fâșii. Apoi a poruncit să se ridice un altar soldaților căzuți în luptă și să le aducă în fiecare an jertfă pentru morți". Luptele au fost crâncene; scena de pe Columnă arată pe însuși Jupiter, favorabil romanilor, aruncând fulgerele sale contra dacilor! Traian este salutat de soldați cu titlul de *imperator* (a doua salutație).

În fața copleșitoarei forțe expediționare romane, Decebal se hotărăște să se retragă spre reduta din munți și să reziste în cetățile cu ziduri de piatră. Câteva așezări și cetăți cad în mâna romanilor (scenele XXV, XXVI, XXIX).

Derularea firească a filmului Columnei arată petrecându-se câteva evenimente mai deosebite. Ele sunt relatate și de principalul izvor al acestui război (Cassius Dio); dar, fără prezentarea lor în succesiunea cronologică din jurnalul Columnei, am fi îndemnați, datorită stării în care a ajuns până la noi cartea LXVIII a *Istoriei romane*, a așeza unele episoade abia la sfârșitul războiului, în 102.

Astfel, în scena XXV, pe zidul unei cetăți dacice, printre creneluri, se zăresc un șir de pari în care sunt înfipte cranii umane; lângă ele, un *vexillum* roman. Sunt probabil capetele prizonierilor romani, prinși în timpul dezastrului lui Fuscus, precum și stindardul pierdut de acesta împreună cu armele și mașinile de război.

Într-o altă scenă (XXVII), îl vedem pe Traian într-un castru, în picioare, vorbind unor soldați; în afara castrului se văd chipurile câtorva barbari, despre care Radu Vulpe credea că reprezintă o solie a burilor și sarmaților. Atenția cu care împăratul tratează pe proprii militari (alocuțiune ori formularea unor ordine) contrastează cu desconsiderația arătată ambasadei barbare; era o metodă psihologică, menită să arate solilor că nu le ascultă nici cererile, nici eventualele amenințări.

Deosebit de interesantă este scena XXVIII, reprezentând o solie dacică; vedem cinci comați adresându-se împăratului, cei din față cu mâinile întinse în semn de rugăminte. Evenimentul este consemnat și de Cassius Dio (LXVIII, 9, 1: „Decebal a trimis soli, chiar înainte de înfrângere, *nu dintre comați — ca mai înainte —*, ci pe cei mai buni

dintre pileați"). Nu știm dacă era vorba de solicitarea sinceră a unui armistițiu ori pur și simplu dorința de a câștiga timp.

Tot acum s-a petrecut un alt eveniment, relatat de scena XXX. Împăratul este reprezentat asistând la deportarea unei femei nobile dace, cu prunc la piept, care se îndreaptă spre o corabie, probabil pe Dunăre; alte femei, ridicându-și copiii în brate, schițează poate un gest de adio. Scena a fost pusă de exegeții Columnei în legătură cu binecunoscutul pasaj din opera lui Cassius Dio (LXVIII 9, 4), din care aflăm că „Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia [a lui Decebal] și cucerise un loc întărit"; generalul menționat de istoricul antic era M. Laberius Maximus, guvernatorul Moesiei Inferioare, care pătrunsese în Transilvania, poate pe valea Oltului. Cetatea cucerită ar fi fost, după Constantin Daicoviciu, cea de la Costești, unde Traian va fi recuperat armele și insignele pierdute de Fuscus în 87; după Hadrian Daicoviciu, ar fi vorba eventual de Tilișca.

Între timp, evenimentele luau o întorsătură nouă. Se pare că solia prin care „ceilalți aliați, cât și burii, sfătuiesc pe Traian să se întoarcă și să facă pace" nu fusese numai un „insolent ultimatum". Într-adevăr, mai multe scene de pe Columnă (XXXI–XLIV) arată lupte în altă parte, probabil în răsărit. Se vede că Decebal a încercat să schimbe soarta războiului, organizând, în iarna anilor 101–102, o diversiune: invazia dacilor aliați cu sarmații roxolani și probabil cu burii germanici asupra Dobrogei; se reeditau nenumăratele atacuri ale geților și ale sarmaților despre care vorbea poetul Ovidiu, cele din iarna anilor 68–69 din partea roxolanilor ori atacul dacilor lui Diurpaneus din iarna anilor 85–86. Trecerea Dunării înghețate nu a fost lipsită de primejdii: pare-se că gheata se rupe sub greutatea cailor și a călăreților, care luptă cu valurile și sloiurile (scena XXXI). Dar pedeștrii, probabil mai ușori, reușesc să treacă fluviul cu bine; vedem cum doi *tarabostes* (unul purtând un *draco*) și cavaleria roxolană, în armuri de solzi, se apropie de zidurile unei fortificații romane pe care o asediază (scena XXXII) (pl. 65/2). Altă scenă arată pe daci, sub ziduri, aruncând săgeți asupra apărătorilor; câțiva încearcă să spargă zidul cu un berbec. Cum s-a subliniat de cei ce au avut meritul să se ocupe de Columnă, scena este simbolică, reproducând de fapt atacul asupra castrelor de la Dunare.

Atacul a luat prin surprindere garnizoanele romane; invadatorii se umplu de prăzi. Probabil dacii și aliații lor au profitat de faptul că apărarea Moesiei Inferioare fusese slăbită, trupele ei fiind solicitate în războiul din Dacia.

Totuși, atacul nu a avut amploarea și importanța pe care i-a acordat-o un istoric al nostru: de a nimici forțele romane rămase în castrele de la Dunăre și, executând o operațiune de învăluire, demnă de marii strategi ai antichității, să pună în primejdie liniile de comunicații ale lui Traian[1]. În ce ne privește, ne vom mulțumi cu relatarea evenimentelor, atât cât ne permite urmărirea scenelor de pe Columnă. Vedem astfel cum Traian însuși se îmbarcă pe o corabie, plutind pe Dunăre în jos (scenele XXXIII–XXXV). Probabil totuși că Traian nu a dislocat forțe însemnate pe noul teatru de război, pentru a nu primejdui situația de pe frontul principal; ca dovadă, la lupta care se dă participă

R. Vulpe, *DID* II, p. 86.

numai auxiliari. După ce înfrâng pe călăreții roxolani (poate într-o luptă separată?), trupele romane (se disting auxiliarii germani înarmați cu măciucă și având bustul nud) atacă pe daci. Lupta este cumplită și durează până la căderea nopții (sugerată de *Nox* personificată, care-și desfășoară vălul asupra câmpului de luptă: scena XXXVII). Mai spre dreapta, lângă un copac (simbolizând desigur o padure), se văd câțiva daci asistând pare-se la bătălie, între care recunoaștem un *tarabostes*, după cușma sa; poate comandantul armatei de invazie a dacilor. Atacați de pretutindeni, dacii sunt învinși; în partea de jos a unei scene (XXXVIII) se zărește alt taraboste, înfigându și pumnalul în piept pentru a nu cădea viu în mâinile învingătorilor.

Radu Vulpe socotea că bătălia s-a dat pe locul unde împăratul Traian va întemeia „Orașul Victoriei"; pentru a-l distinge de altele omonime din ținuturile balcanice, el a fost denumit *Nicopolis ad Istrum*. Același istoric identifica locul bătăliei relatate de alte două scene (XL–XLI) cu platoul de la Adamclisi.

Exegeza modernă asupra Columnei a fost de curând confirmată de o inscripție de la Epidaurus (în Argolida), ridicată la cinci ani după victoria împăratului Traian (purtând doar udul triumfal de *Germanicus*) în Moesia (Inferior): ἐν Μυσίᾳ νείκης; lipsa supranumelui *Dacicus*, acordat împăratului de către Senat la sfârșitul anului 102, arată că victoria respectivă a fost repurtată asupra coaliției barbare din iarna dintre anii 101–102 (IDRE II, 370).

După victorie, Traian este salutat pentru a treia oară *imperator*. La *această* biruință se referă o monedă de aur *(aureus)*, având pe avers capul împăratului cu legenda *Imp(erator) Caes(ar) Nerua Traian(us) Aug(ustus) Germ(anicus)*; pe revers, un personaj apasă cu piciorul pe genunchiul unui om căzut pe spate, iar deasupra capului acestuia se vede un trofeu. Între demnitățile împăratului este înscris cel de-al patrulea consulat (cu care a fost învestit la 1 ianuarie 101); faptul că împăratul nu poartă încă titlul *Dacicus*, primit abia către sfârșitul lui 102, arată că alegoria de pe reversul monedei simbolizează nu victoria finală asupra lui Decebal, ci mai degrabă biruința din iarna anilor 101–102 contra coaliției barbare abătute asupra Moesiei Inferioare; în această privință, apariția trofeului în câmpul monedei ni se pare semnificativă[1]. Victoria romană în Moesia (împăratul Traian călare, zdrobind un barbar căzut sub picioarele calului) este redată și pe două medalioane de plumb descoperite în sud-vestul Dobrogei[2].

Se pare că dezastrul atacatorilor nu a fost chiar total, asa cum ne lasă să credem Columna. Dintr-o scrisoare a lui Pliniu cel Tânăr către împăratul Traian (Epist., 74, 1), aflăm că un anume Callidromus, sclavul lui Laberius Maximus, a fost capturat în Moesia (Inferior) de către Susagus (probabil o căpetenie sarmată, numele fiindu-i prea cunoscut împăratului pentru ca Plinius să-i mai menționeze rangul); de la Susagus, Callidromus a trecut la

[1] Pentru referirile la emisiunile monetare a se vedea C. Moisil, *Monetele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și cucerirea Daciei* (extras din monografia: Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918–1928, III), București, 1929.

[2] Prima piesă, descoperită lângă Ostrov, a fost publicată de V. Culică, *Un relief de plumb privitor la luptele împăratului Traian pentru cucerirea Daciei*, SCIV 23, 1972, 4, p. 651–657 (diam. 4 cm), cel de-al doilea a fost publicat de C. Iconomu și C. Chiriac, *Contribuții la iconografia Cavalerilor danubieni în Dobrogea* (I), în ArhMold, 26, 2003, p.51–56 (atribuire eronată). Vezi C.C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, București, 2007, p. 81–84.

Decebal, care l-a trimis mai apoi în dar lui Pacorus al II-lea, regele parților. Rezultă deci că o parte din atacatori s-au întors cu bine la locurile lor, încărcați cu prăzi.

Cum spuneam, istoria lui Cassius Dio (mai bine zis rezumatele păstrate) nu face nici o mențiune pe marginea acestor evenimente. Aflăm numai de inițierea unor tratative de pace; avansurile — lasă să se înțeleagă istoricul antic — vin din partea lui Decebal (vezi în acest sens scena LII): „Decebal a trimis soli, chiar înainte de înfrângere, nu dintre comați — ca mai înainte —, ci pe cei mai buni dintre pileați. Aceștia azvârliră armele, se aruncară la pământ și stăruiră pe lângă Traian îndeosebi să încuviințeze lui Decebal să vină în fața lui și să stea de vorbă, deoarece este gata să îndeplinească toate cele cerute; iar dacă nu, cel puțin să trimită Traian pe cineva care să se înțeleagă cu el. Au fost trimiși Sura și Claudius Livianus, prefectul pretoriului. Dar nu s-a realizat nimic, deoarece Decebal nu a cutezat să se întâlnească cu aceștia, ci a trimis și atunci pe alții" (Cassius Dio, LXVIII, 9, 1–3) (pl. 65/1).

Eșuând tratativele, se reiau luptele (scenele LV–LXXII). „Traian — ni se spune în continuare — a ocupat munții întăriți și a găsit acolo armele, mașinile de război cucerite [de la romani], precum și steagul luat de la Fuscus" (Cassius Dio, LXVIII, 9, 3). Din excerptele lui Xiphilinus la Cassius Dio (LXVIII, 8, 3) mai aflăm că armata romană „a început să urce pe munți, ocupând cu mari primejdii colină după colină și se apropia de capitala dacilor. Lusius i-a atacat din altă parte; el ucise mulți dușmani și prinse de vii un număr și mai mare" (vezi scena LXIV).

Din relatarea istoricului antic rezultă că dacii s-au apărat cu înverșunare, fiind totuși până la urmă copleșiți de armata romană, mai numeroasă și dotată cu o tehnică militară adecvată pentru asedierea și cucerirea cetăților. Cum se vede, Traian a dat ordin lui Lusius Quietus, care pătrunsese în fruntea trupelor sale de mauri, probabil prin pasul Vâlcan, să execute o operațiune de învăluire dinspre sud și sud-est; această operațiune este sugerată și de prezența castrelor de pământ de la Vârful lui Pătru, Comărnicel și Jigoru. Romanii se aflau în fața Sarmizegetusei, cum rezultă și din săpăturile de la Fețele Albe. „Pentru aceste motive, dar mai ales pentru că Maximus prinsese în acest timp pe sora aceluia și cucerise un loc întărit, Decebal era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus", continuă Cassius Dio (LXVIII, 9, 4); evenimentul se petrecuse, se pare, încă din toamna anului precedent. La motivele consemnate de autorul antic se poate adăuga încă unul: trădarea unor nobili daci; o scenă de pe Columnă (LXVI) arată pe Traian în fața unui castru, primind închinarea a doi pileați.

„Decebal era gata să primească orice condiții ce i s-ar fi impus, nu fiindcă ar fi avut de gând să le respecte, ci ca să mai prindă putere, după pierderile suferite atunci" (Cassius Dio, *loc. cit.*). De la Xiphilinus aflăm că „Decebal a trimis 20 de soli dintre cei mai buni pileați și se rugă de împărat, prin mijlocirea lor; nimic mai mult decât că este gata să încheie pace în condițiile impuse...". Solia, formată din *tarabostes* (au capul acoperit) și comați, se înfățișează lui Traian în fața zidurilor unui castru (vezi scena LXXV) (pl. 66); soldații romani, ținând cu mândrie înălțate stindardele, asistă la umilirea învinșilor. Doi nobili îngenunchiază în fața împăratului (nu este plauzibil ca primul dintre ei să fi fost Decebal), în timp ce altul, în aceeași poziție, încearcă să-i cuprindă genunchii. Alți doi daci au mâinile la spate, probabil legate simbolic în felul captivilor. Trimișii au azvârlit

scuturile la pământ. În continuare, vedem un grup de daci îngenuncheați. Regele pare a fi cel reprezentat ultimul într-o altă scenă, din planul al doilea, unde vedem alți daci — nobili și comați — cu brațele întinse în semn de rugă, dar având steagurile (două stindarde de stofă și doi „balauri" dacici) ridicate; scena nu pare deci să confirme următoarea frază din excerptele istoriei lui Cassius Dio (LXVIII, 9, 6): „Merse la Traian, căzu la pământ spre a i se închina și azvârli armele"; dreptatea trebuie să fie de partea acestui monument contemporan, autentic.

În urma victoriei, armata îl aclamă pe Traian pentru a patra oară *imperator*.

Biruința asupra dacilor este trâmbițată prin emisiuni de piese de bronz; cele mai importante sunt cele care datează către sfârșitul anului 102, când Traian apare *co(n)s(ul) IV des(ignatus) V* și poartă oficial titlul de *Dacicus:* dac îngenuncheat oferă un scut lui Traian; *Dacia* (personificată) imploră pe zeița Roma, care stă pe o cuirasă și-i întinde mâna (în prezența împăratului). Nimic din „satisfacția brutală a biruitorului", de care vorbea Constantin Moisil, care trebuie aplicată, cum s-a văzut, altor evenimente: victoria contra invadatorilor din Moesia Inferioară. Căci, în 102, *Dacia* a fost doar învinsă, nu cucerită; Traian, împăratul sobru, nu se putea face ridicol precum Domitian cu o victorie doar pe jumătate!

Din anul 103 (după indicația celui de-al cincilea consulat al împăratului) datează o monedă de aur, reprezentând un dac în atitudine tristă, așezat pe o grămadă de arme și sprijinindu-și capul în mâna stângă.

Dacia în perioada interbelică. Condițiile de pace impuse de Traian erau extrem de grele. Situația era diferită de aceea din anul 89; împăratul însuși era un personaj dur, calculat, decis să slăbească Regatul dacic astfel încât să nu se mai poată ridica niciodată. De ce totuși Traian nu și-a pus acum în aplicare intenția-i fermă și veche de a transforma Dacia în provincie?

Este de crezut că o asemenea decizie ar fi comportat, în acel moment, primejdii prea mari. Transformarea Daciei în provincie ar fi riscat să dezlănțuie o mișcare generală antiromană; aceasta ar fi coalizat la cauza regelui partida filoromană, care va fi existat și în Dacia ca pretutindeni (am văzut cum unii nobili daci vin să se închine lui Traian). Or, se pare că armata romană însăși suferise pierderi grele și probabil nu era încă în stare să facă față unei noi confruntări, pe viață și pe moarte. Mai era faptul că Traian avea de înfruntat o anumită opoziție a Senatului, care prefera pentru Dacia situația de regat clientelar; Senatul avea motive să creadă că, după înfrângerea suferită, dacii nu vor mai avea curajul să se ridice, necum să reprezinte o primejdie pentru dominația romană în Peninsula Balcanică. S-ar putea să fi jucat un rol și dorința Senatului de a păstra linia naturală de apărare pe Dunăre, evitându-se marile eforturi de construire a unor vaste lucrări de fortificație pe care noua provincie le-ar fi necesitat. Abia după cel de-al doilea război astfel de argumente n-au mai fost convingătoare.

Condițiile păcii sunt expuse astfel de Cassius Dio (LXVIII, 9, 5–6): Decebal trebuia „să dea înapoi armele, mașinile de război și pe constructorii acestor mașini, să predea pe dezertori, să distrugă întăriturile și să se retragă din teritoriul cucerit, ba încă să-i

socotească dușmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor; să nu primească nici un fugar, nici să nu mai ia în slujba lui vreun ostaș din Imperiul roman (căci Decebal atrăgea la sine prin momeli pe mulți oameni viteji)". Autorul antic ține iarăși să precizeze: „De nevoie el primi aceste condiții".

Așadar, Decebal trebuia să predea armele și mașinile de război pe care le primise în calitatea sa de rege aliat al poporului roman, să trimită înapoi pe meșterii romani, precum și pe dezertori. Cea mai gravă condiție era să dărâme zidurile cetăților. O scenă de pe Columna (LXXVI) arată câțiva daci care desprind cu târnăcoapele blocurile unui zid fixat de stâncă. De altfel, cercetările arheologice au pus în evidență urme de demantelare (și apoi de refacere, în preajma celui de-al doilea război) la cetățile de la Piatra Roșie, Blidaru și Sarmizegetusa. Teama de reînvierea puterii dacilor determină pe Traian să interzică în mod expres primirea fugarilor, în special a ostașilor romani (folosiți probabil ca instructori militari, în schimbul unor recompense regești).

Mai erau și alte condiții grele. Una dintre ele sună astfel: „să se retragă din teritoriul cucerit", probabil teritoriul ocupat de romani în cursul operațiunilor. Este vorba în primul rând de Banat, cu trecătoarea Tapae, unde Traian „a poruncit să se ridice un altar soldaților căzuți în luptă și să li se aducă în fiecare an jertfă pentru morți" (Cassius Dio, LXVIII, 8, 2), ceea ce, dacă altarul a fost ridicat pe locul bătăliei, ar indica ocuparea permanentă a acestor teritorii și după încheierea păcii. Fără îndoială că era ocupată și Oltenia, cel puțin partea ei de vest, căci altfel nu s-ar explica ridicarea podului de la Drobeta în intervalul dintre cele două războaie. Vom vedea că Decebal va pretinde lui Traian într-un anumit moment „să-i cedeze țara până la Istru" (Cassius Dio, LXVIII, 12, 2).

O altă condiție era, cum am văzut, să fie aliat devotat al Romei: „să-i socotească dușmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor"; cu alte cuvinte, i se lua dreptul la o politică externă independentă.

„După ce rândui acestea și lăsă oaste la Sarmizegetusa, punând străji și în restul țării, el se întoarse în Italia", glăsuiește mai departe istoricul antic (LXVIII, 9, 7). Așadar, au fost lăsate garnizoane în diferite locuri întărite, în castrele construite în cursul înaintării romane: în Banat și Țara Hațegului, în Oltenia, Muntenia și sudul Moldovei, precum și în sud-estul Transilvaniei.

Au existat în schimb discuții cu privire la Sarmizegetusa, unde Cassius Dio scrie că a fost lăsată o garnizoană romană. După Constantin Daicoviciu, aceasta nu putea fi cetatea de scaun a lui Decebal, ci viitoarea capitală romană a provinciei Dacia, care ar fi fost confundată de istoricul de la începutul secolului al III-lea atât de des citat cu reședința regilor daci. Nu a lipsit nici părerea că este vorba chiar de Sarmizegetusa regală. În acest sens, este semnificativă prezența unor therme romane, ridicate la sud de incinta de pe terasa a cincea; de asemenea, în cursul săpăturilor mai noi au apărut în zidul cetății câteva blocuri de construcție cu numele legiunilor *II Adiutrix pia fidelis, III Flauia felix* (3 bucăți), un bloc cu inscripția unei *uexillatio* (detașament) a legiunii *VI Ferrata,* alături de altul cunoscut mai de mult cu reprezentarea capricornului (simbolul legiunii *I Adiutrix*) (IDR III/3, 268–271). Este deci probabil că forța de supraveghere romană a fost așezată chiar în capitală, ale cărei ziduri au fost refăcute și poate parțial rectificate pentru a se apropia de aspectul unui castru roman.

Forța de ocupație romană lăsată în Dacia trebuie să fi fost apreciabilă. Cum s-a văzut din prezența blocurilor cu inscripție, ea includea fracțiuni din câteva legiuni (dacă nu chiar legiunile cu întreg efectivul lor), precum și numeroase unități auxiliare. Nicolae Gostar[1] remarca faptul că un număr important de trupe (o *ala* și 12 *cohortes*), prezente în anul 100 într-o diplomă militară a provinciei Moesia Superior (CIL XVI, 46) nu mai apar în diploma din 103–107 a aceleiași provincii (CIL XVI, 54); în schimb apar (este drept, ceva mai târziu) între trupele provinciei Dacia (CIL XVI, 57 și 163; IDR I, 2–3). De aici Nicolae Gostar trăgea concluzia că aceste trupe erau deja dislocate pe teritoriul Daciei în intervalul dintre cele două războaie dacice ale lui Traian. Numele comandantului roman era Longinus; el nu era doar legatul unei legiuni, ci, probabil, chiar comandant al întregii armate de ocupație din Dacia, cu un titlu care ar putea suna astfel: *legatus Augusti pro praetore exercitus legionarii et auxiliorum in Dacia tendentium* (?), „legat imperial (comandant) al armatei din legiuni și trupe auxiliare aflate în Dacia"; el era fără îndoială un *consularis* (fost consul). Pentru acest motiv, a fost identificat cu Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Pompeius Longinus, consul în anul 90, fost legat al provinciilor Moesia Superior (între 93 și 95) și Pannonia (96–98)[2].

Din această situație ar rezulta — conform unei ipoteze mai noi — că Regatul dacic era acum mai restrâns, el cuprinzând doar teritoriile de la nord de Mureșul Mijlociu și de la nord de cursul transilvănean al Oltului; reședința regală s-ar afla acum la Piatra Craivii[3] (fapt ce nu a fost până acum confirmat și arheologic).

Traian a scris Senatului, cerându-i să întărească pacea. Solii daci au bătut drumul până la Roma, unde s-au înfățișat înaltului corp legiuitor al imperiului. „Ei puseră armele jos, își legară mâinile în felul prinșilor de război și rostiră câteva cuvinte de implorare. În felul acesta îi înduplecară la pace și-și luară înapoi armele" (Cassius Dio, LXVIII, 10,1).

Întors la Roma, Traian își sărbători triumful (vezi Pliniu cel Tânăr, *Epistolae* VII, 4, 2) și își luă titlul de *Dacicus* (Cassius Dio, LXVIII, 10, 2), organizând o serie de festivități (lupte de gladiatori în amfiteatru și reprezentații cu actori de pantomimă). Emisiunile monetare reprezintă pe Traian în cvadrigă triumfală; pe un *aureus* din anul 103, împăratul Traian prezintă Senatului un dac îngenuncheat.

Fără îndoială că pentru ambii adversari, pacea însemna doar un armistițiu între două războaie.

Cel puțin Traian considera aranjamentele păcii din 102 drept provizorii. Intenția lui fermă era de a transforma Dacia în provincie. Așa se face că, în intervalul dintre cele două războaie, arhitectul Apollodor din Damasc construiește un pod de piatră peste

[1] N. Gostar, în AIIAIași 13, 1976, p. 64-65.

[2] R. Syme, *Danubian Papers*, București, 1971, p. 85; N. Gostar, *op. cit.*, p. 63-69.

[3] C.H. Opreanu, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998, p. 40.

Dunăre, apărat la cele două capete, *Drobeta* și *Transdrobeta*, de două castre puternice[1] (fig. 100). Iată descrierea podului, așa cum ne-a rămas de la Cassius Dio (LXVIII, 13,1-6): „Traian construi peste Dunăre pod de piatră, pentru care nu știu cum să-l admir îndeajuns. Minunate sunt și celelalte construcții ale lui Traian, dar acesta este mai presus de toate acelea. Stâlpii, din piatră în patru muchii, sunt în număr de douăzeci; înălțimea este de o sută cincizeci de picioare, în afară de temelie, iar lățimea de șaizeci. Ei se află, unul față de altul, la o distanță de o sută șaptezeci de picioare și sunt uniți printr-o boltă. Cum să nu ne mirăm de cheltuiala făcută pentru acești stâlpi? Nu trebuie oare să ne uimească și felul meșteșugit în care a fost așezat în mijlocul fluviului fiecare stâlp, într-o apă plină de vârtejuri, într-un pământ nămolos, de vreme ce cursul apei nu putea fi abătut? Am arătat lățimea fluviului, nu pentru că ar curge numai pe această lățime — căci pe parcurs se lățește de două ori și de trei ori pe atât —, ci pentru că acolo este locul cel mai îngust și cel mai potrivit pentru construirea unui pod. Cu cât spațiul se îngustează mai mult aci — deoarece apa coboară dintr-o întindere largă, pentru a intra din nou în alta și mai mare — cu atât se face mai năvalnică și mai adâncă. Încât și împrejurarea aceasta se adaugă la greutatea construirii podului. Concepția măreață a lui Traian se vădește și din aceste lucrări. Astăzi însă podul nu folosește la nimic, căci nu mai există decât stâlpii, iar pe deasupra lor nu se mai poate trece: ai zice că au fost făcuți numai ca o dovadă că firii omenești nimic nu-i este cu neputință. Traian se temea că, după ce îngheață Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămași dincolo și construi acest pod, pentru ca transporturile să se facă peste el cu ușurință. Dimpotrivă, lui Hadrian i-a fost teamă că barbarii vor birui străjile acestuia și vor avea trecerea lesnicioasă spre Moesia; de aceea, distruse partea de deasupra".

Motivarea construirii podului: „Traian se temea că, după ce îngheață Istrul, să nu se pornească război împotriva romanilor rămași dincolo...", ar fi o indicație că această operă a început încă din anul 102, după terminarea operațiunilor militare. Ideea încolțise în mintea împăratului cel puțin din iarna anilor 101–102, când înghețarea Dunării a înlesnit acțiunea de diversiune în Moesia Inferior a dacilor și a aliaților lor. Aceasta subliniază iarăși intenția lui Traian de a lega temeinic de imperiu teritoriile anexate și, fără îndoială, de a transforma întregul regat al lui Decebal în provincie.

Construirea podului este imortalizată prin baterea de către Senatul roman a unei monede de bronz. Podul este redat schematic, cu două turnuri dreptunghiulare la capete împodobite cu statui; de un capăt al podului este legată o corabie. Probabil tot cu acest prilej s-a bătut și moneda cu reprezentarea zeului *Danuuius*.

Decebal era, fără îndoială, conștient de intențiile adversarului său; de aceea se pregătește, deocamdată în taină, pentru revanșă. Cassius Dio (LXVIII, 10, 3) rezumă toate acestea, când expune motivele celui de-al doilea război: „...Decebal în multe privințe nu respectă tratatul, ci își pregătește arme, primește fugari, reface întăriturile, trimite soli la vecini și aduce pagube celor ce nu se înțelegeau cu el, iar iazigilor le-a smuls un ținut...".

[1] D. Tudor, *Podurile romane la Dunărea de Jos*..., p. 53–153.

Fig. 108 Sesterț din 103-111 – podul de peste Dunăre.

Din faptul că Decebal se înarmează cu înfrigurare, reiese că nu fusese îngenunchiat cu totul; că avea încă la dispoziție mijloace de a-și făuri arme și locuri ferite pentru a primi pe dezertori, unde autoritățile militare romane nu puteau pătrunde să-i aresteze. Mai gravă încălcare — tocmai pentru că nu putea fi ascunsă și deci tăgăduită — era reconstruirea cetăților; aceasta nu se putea face sub ochii romanilor, fără ca ei să intervină. Acuzația conținea probabil un sâmbure de adevăr, dar mai degrabă în sensul că Decebal nu executase întru totul ordinul de distrugere a fortificațiilor; cât despre lucrări de refacere sau reparații, ele s-au făcut în grabă, probabil abia după dezlănțuirea insurecției antiromane. Faptul că Longinus este convins să vină la o întrevedere cu Decebal, fiind capturat de viu, arată că el nu bănuia intențiile regelui și nu avea nici motive deosebite de supărare contra lui. Acuzația romană, consemnată de istoricul greco-roman de la începutul secolului al III-lea, era menită să justifice în fața contemporanilor, a istoriei și a zeilor că vinovat de război era Decebal!

În schimb, era reală fără îndoială acuzația că Decebal înțelegea să ducă o politică externă independentă. Probabil că de acum datează solia sa la Pacorus al II-lea, regele parților, căruia, între alte daruri, îi trimite pe sclavul Callidromus. Vecinii la care Decebal trimite soli puteau fi marcomanii și cvazii de la nord-vest de Dacia, poate și carpii și costobocii care locuiau în centrul și nordul Moldovei, bastarnii din răsăritul Daciei și sarmații roxolani aflați și mai spre răsărit, cu care mai cooperase în iarna 101–102. Nu pot fi numărați între acești aliați posibili sarmații iazigi, cuibăriți între Dunăre și Tisa încă din vremea lui Tiberius. Cassius Dio spune că Decebal „le-a smuls" un ținut; din faptul că după aceea, deși îl revendicau, Traian nu li l-a mai restituit, rezultă că este vorba de un teritoriu care a fost ulterior înglobat imperiului. Acesta nu putea fi decât zona de câmpie a Banatului, deci la vest și nord de linia Lederata–Aizis–Berzobis–Tibiscum, până la Mureș și poate dincolo de acesta. Aici sarmații vor fi pătruns cu turmele lor, profitând de situația grea a dacilor, poate încă în cursul războaielor cu Domitian. Aceasta constituia, se vede, o încălcare a obligației pe care regele și-o asumase „să-i socotească dușmani sau prieteni ai săi pe cei ai romanilor" (Cassius Dio, LXVIII, 9, 5); or, se pare că atunci romanii

erau în relații bune cu iazigii, după pacea încheiată de Domitian (vezi Suetonius *Domitianus*, 6,1; Statius, *Siluae*, III, 3,171).

Al doilea război dacic al lui Traian. Autorul antic lasă să se creadă că Traian se dedase liniștit cu totul treburilor obștești și vieții de la Roma. „Dar când i s-a anunțat că Decebal în multe privințe nu respectă tratatul..." (urmează enumerarea acuzațiilor care i se aduceau; vezi consemnarea lor în paginile anterioare), „Senatul decretă că Decebal este din nou dușmaș, iar Traian însuși, fără să lase conducerea altor generali, porni cu război împotriva aceluia" (Cassius Dio, LXVIII, 10, 4). O monedă de bronz bătută acum arată cum Tibrul (personificat) furios se aruncă asupra Daciei, doborând-o la pământ.

Traian părăsea Roma la 4 iunie 105, îmbarcându-se la Brundisium; îmbarcarea împăratului și a statului său major este redată de o scenă de pe Columnă (LXXIX). Încă pe pământ roman, înainte de a ajunge în Dacia, Traian va fi fost întâmpinat de o solie din partea regelui dac. „Întrucât mulți daci trecuseră de partea lui Traian — și încă din alte pricini —, Decebal ceru iarăși pace" (Cassius Dio, LXVIII, 11,1). Condițiile puse de împărat erau, probabil, inacceptabile; textul păstrat din *Istoria romană* a lui Cassius Dio menționează numai: „Însă el nu înțelegea să depună armele și să se predea" — ceea ce este destul pentru a ne face să înțelegem că pretențiile lui Traian echivalau cu o cerere de capitulare fără condiții, fiind deci inacceptabile; de aceea, Decebal „își aduna — în văzul tuturor — trupe și chema în ajutor pe vecini". Regele dac adresează un apel popoarelor vecine, chemându-le la alianța antiromană: „Spunea că dacă-l vor părăsi pe dânsul și ei vor fi în primejdie; că mai ușor și mai sigur își vor păstra libertatea, ajutându-l în luptă, înainte ca el să fi suferit vreo nenorocire. Însă privind nepăsători cum sunt nimiciți dacii, mai pe urmă vor ajunge ei înșiși robi, căci vor rămâne fără aliați" (Cassius Dio, LXVIII, 11,1). Apelul a rămas probabil fără ecou. A contat desigur teama de represaliile romanilor, în caz că-l vor ajuta pe Decebal. Simțeau, totodată, că libertatea lor nu era direct și imediat amenințată, dar, fără îndoială, mai sperau că nimicirea lui Decebal le va ușura încercarea de a ocupa cel puțin o parte din pământurile dace râvnite (vezi scena C: aliații care îl părăsesc pe Decebal).

Lacuna din textul lui Cassius Dio nu ne lasă să înțelegem la ce anume se referă istoricul antic când scrie: „Prin forță Decebal n-a izbutit"; în continuare ne relatează însă următoarea încercare disperată a acestuia: „Dar era cât pe-aci să-l ucidă pe Traian prin vicleșug, întinzându-i o cursă. Trimise în Moesia câțiva dezertori, ca să încerce să-l omoare, întrucât se putea ajunge ușor la el. Atunci, din cauza nevoilor războiului, primea fără excepție pe oricine voia să-i vorbească. Oamenii aceia nu au putut însă să-și aducă la îndeplinire planul, fiindcă unul din ei a fost bănuit și prins. Supus la cazne, a dat în vileag întreaga urzeală" (Cassius Dio, LXVIII, 11, 3).

Toate acestea se petreceau când Traian nu trecuse încă Dunărea. Împăratul punea, probabil, la punct pe teritoriul Moesiei Superioare ultimele detalii ale expediției. S-ar putea însă ca adversarii să nu fi socotit epuizate mijloacele diplomatice, ca dovadă că generalul Longinus este convins să aibă o întrevedere cu Decebal; iată ce ne spune Cassius Dio (LXVIII, 12,1–5): „Atunci Decebal chemă la dânsul pe Longinus, comandantul

unei legiuni, a cărui dârzenie o simțise în luptele purtate cu el, și, după ce-l convinse să vină sub cuvânt că va face ce i se va porunci, îl prinse și-l întrebă de față cu alții despre planurile lui Traian. Pentru că [Longinus] nu voia să mărturisească nimic, îl ținu sub pază, dar nelegat. Decebal trimise apoi un sol la Traian și ceru acestuia — în schimbul eliberării lui Longinus — să-i cedeze țara până la Istru și să-i plătească banii pe care i-a cheltuit cu războiul. [Traian] răspunse prin vorbe îndoielnice prin care voia să arate că nici nu prețuiește prea mult pe Longinus, dar nici prea puțin; că nici nu dorea să-l piardă, dar nici să-l scape cu sacrificii mari. Decebal mai stătea în cumpănă, neștiind ce să facă. Dar între timp Longinus își făcu rost de otravă cu ajutorul unui libert de-al său și făgădui lui Decebal că are să-l împace cu Traian, pentru ca regele să nu bănuiască deloc ce are în gând și să nu i se pună o pază aspră; Longinus scrise o scrisoare plină de rugăminți și o dădu libertului s-o ducă lui Traian, spre a putea să rămână nestânjenit. După ce libertul plecă, Longinus bău otravă în timpul nopții și muri. După această întâmplare, Decebal ceru lui Traian pe libert și făgădui să-i dea în schimb trupul lui Longinus și zece prizonieri. Și trimise îndată un centurion prins împreună cu Longinus, spre a aduce la îndeplinire cele cerute. Traian află de la acesta tot ce se petrecuse cu Longinus. Dar nu-i trimise înapoi lui Decebal nici pe acela, și nu-i dădu nici pe libert, socotind că viața libertului este mai de preț pentru demnitatea Imperiului decât înmormântarea lui Longinus".

Indiferent de pretenția regelui — exagerată de istoricul antic — ca Traian să-i restituie teritoriul cucerit și mai ales să-i plătească despăgubiri de război, rezultă că Decebal încerca, totuși, cu disperare să mențină pacea; aceasta reiese și din faptul că Longinus adoarme ușor bănuielile lui Decebal, promițând să-l împace cu împăratul. Acum însă, eșuând tratativele, rămânea să decidă numai calea armelor.

Capturarea lui Longinus, urmată de sfârșitul tragic al acestuia, au însemnat deschiderea ostilităților. Columna ni-i arată pe daci atacând primii (scenele XCIII–XCV); era semnalul răscoalei antiromane, în speranța că dușmanul va fi aruncat peste Dunăre înainte ca Traian să treacă dincoace cu grosul trupelor sale. Probabil că abia acum se refac în grabă unele fortificații, așa cum au arătat cercetările arheologice: zidul Sarmizegetusei (unde se folosesc blocuri cu inscripții și însemne ale legiunilor romane, poate după nimicirea garnizoanei lăsate aici de Traian); construirea cetății nr. 2 de pe Blidaru; construirea unei incinte noi, mai largi, la cetatea de la Piatra Roșie; refacerea elementelor defensive ale cetății de la Costești.

Istoricul antic afirmă că unul din motivele pentru care Decebal ceruse pace încă de la începutul ostilităților era faptul că mulți daci trecuseră de partea lui Traian. În mod constant, vina este aruncată pe nobilimea care găsea mai ușoară calea trădării decât rezistența armată. Columna ne arată însă un grup de daci închinându-se lui Traian (scena XC): este vorba de comați, bărbați și copii, care întind mâinile în semn de rugă spre împărat. Scena se petrece foarte probabil la sud de Dunăre; sunt oameni pașnici fugiți de urgia războiului, care cer poate îngăduința să li se permită revenirea la vetrele lor.

Fără îndoială că împăratul le-a îndeplinit rugămintea — altfel, reprezentarea scenei nu și-ar fi avut rostul.

Abia după aceea Columna (XCVIII–XCIX) reprezintă podul de peste Dunăre construit de Apollodor; scena înfățișează pe Traian pe cale de a aduce o jertfă cu prilejul inaugurării podului. „Traian trecu Istrul pe acest pod și a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare, biruindu-i pe daci după îndelungi și grele strădanii. El însuși dădu multe dovezi de pricepere la comandă și de vitejie, iar oștenii trecură împreună cu dânsul prin multe primejdii și dădură dovadă de vrednicie. Un călăreț greu lovit fu scos din luptă în nădejdea că va mai putea fi salvat. Dar simțind el că nu se va mai vindeca, se repezi din cort (căci rana nu-l istovise de tot) și se întoarse la postul său, prăbușindu-se fără suflare, după ce săvarși fapte mărețe" (Cassius Dio, LXVIII, 14, 1–2).

Este tot ce ne-a rămas de la Cassius Dio despre acest război, de fapt ceea ce s-a păstrat din excerptele lui Xiphilinus; relatarea istoricului antic trebuie să fi fost însă destul de amplă, dacă a ținut să consemneze chiar și un episod mărunt precum acela despre eroismul călărețului roman.

Războiul a fost, se pare, destul de greu resimțit și de romani. Istoricul antic ne spune că Traian „a purtat război mai mult cu chibzuială decât cu înfocare"; împăratul a gândit bine fiecare acțiune, pentru a evita capcanele și situațiile neprevăzute. Biruința a fost câștigată „după îndelungi și grele strădanii". Este ceea ce rezultă și din scenele Columnei. Se pare că toată vara anului 105 a fost trecută cu operațiuni menite a readuce armata romană la pozițiile pierdute în urma dezlănțuirii răscoalei antiromane. Atacul asupra Daciei s-a desfășurat probabil și atunci din mai multe direcții: din vest, prin Banat și pe valea Mureșului, apoi pe Apa Orașului; dinspre sud, de la Drobeta, prin pasul Vâlcan; în sfârșit, poate, pe valea Oltului. În orice caz, la căderea iernii, cercul în jurul sistemului de fortificații din munți trebuie să se fi strâns puternic.

Probabil că operațiunile de cucerire a ultimelor cetăți au început abia în vara anului 106. Arheologii au constatat că cetatea de la Costești a fost din nou trecută prin foc și sabie. La asediul cetăților, romanii folosesc mașini de război și scări pentru escaladarea zidurilor. Într-o scenă de pe Columnă (CXIII), se vede cum un castru roman a fost ridicat în apropierea zidurilor unei cetăți dacice; ea nu pare a fi Sarmizegetusa, cum se crede, pentru că sistemul de construcție a zidurilor (rânduri din pietre neregulate alternând cu bârne de lemn) este diferit de cel constatat prin cercetările arheologice de la Sarmizegetusa Regia (blocuri paralelipipedice de piatră). Se văd soldații romani purtând scări pentru a asalta zidurile citadelei dacice, apoi escaladându-le; dar se pare că apărătorii au respins atacul. În continuare, se văd alte lupte violente; soldații romani sunt biruitori, dacii zac doborâți cu săbiile lor încovoiate alături.

Alte scene redau asediul unei cetăți cu ziduri din piatră tăiată regulat (CXVI și urm.). *Aceasta* trebuie să fie Sarmizegetusa[1]. Scena prezintă soldați romani care, probabil,

[1] Dimpotrivă, C.H. Opreanu, *op. cit.*, p. 41, crede că aceasta este cetatea de la Piatra Craivii, noua reședință a regelui Decebal.

escaladează zidurile, în timp ce alții, din afară, cu târnăcoape, încearcă să facă o breșă în zid. S-ar părea că și aici atacul a fost respins, căci într-o scenă (CXVII) vedem cum soldații romani construiesc un fel de turn de lemn (?), pentru a putea urca pe ziduri. Câteva scene redau în continuare asediul capitalei regale. Apărătorii rezistă cu înverșunare, deși sunt sleiți de puteri. O scenă dramatică (CXX) (pl. 67/2) redă împărțirea ultimelor rezerve de apă între apărători; sunt deopotrivă *tarabostes* (îi recunoaștem după *pileus*) și comați. Într-o altă scenă (CXIX) vedem cum apărătorii pun foc construcțiilor din cetate, pentru ca nimic să nu cadă în mâna cuceritorului. Dar rezistența continuă în alte părți. Într-o scenă (CXXXII–CXXXIII), vedem cum apărătorii părăsesc o cetate, poate în cursul nopții, cu gândul de a cuceri printr-un atac prin surprindere castrul roman din apropiere. Într-adevăr, o altă scenă (CXXXIV) arată cum, protejați de scuturile lor ovale, dacii încearcă să ia cu asalt un castru, dar sunt respinși; un grup de *tarabostes* asistă de pe o înălțime la luptă: cel din centru pare a fi chiar Decebal (scena CXXXV).

Din capitala cucerită și jefuită, romanii duc tot ce pot lua (scena CXXIV: este vorba, probabil, de prada de mână, din vânzarea căreia s-au ridicat statuile de bronz aurite din forul lui Traian, purtând inscripția *ex manubiis*; vezi Aulus Gellius, *Noctes Atticae* XIII, 25). O altă scenă (CXXXVIII) (pl. 67/3) arată cum prada, constând din vase (probabil din metal prețios), este încărcată în samare pe cai[1]. Între timp, a fost capturat și tezaurul regal (episodul divulgării locului unde au fost ascunse comorile ar fi redat, după părerea lui Radu Vulpe, în scena CXXX): „Au fost descoperite și comorile lui Decebal, deși se aflau ascunse sub râul Sargetia, din apropierea capitalei sale. Căci [Decebal] abătuse râul cu ajutorul unor prizonieri și săpase acolo o groapă. Pusese în ea o mulțime de argint și aur, precum și alte lucruri prețioase, mai ales dintre cele care suportau umezeala, așezase peste ele pietre și îngrămădise pământ, iar după aceea adusese râul din nou în albia lui. Tot cu oamenii aceia [Decebal] pusese în siguranță, în niște peșteri, veșminte și alte lucruri la fel. După ce făcu toate acestea, îi măcelări, ca să nu dea nimic pe față. Dar Bicilis, un tovarăș al său, care cunoștea cele întâmplate, fu luat prizonier și dădu în vileag toate acestea" (Cassius Dio, LXVIII, 14,4–5). „După ce a cucerit-o pentru prima oară [este vorba de Dacia] și l-a învins pe Decebal, puternicul Traian a adus romanilor cinci milioane de livre de aur, o cantitate dublă de argint, în afară de cupe și lucruri (scumpe) depășind orice închipuire..." (Ioannes Lydus, *De magistratibus* II, 28)[2].

Cei scăpați din încercuire — printre ei însuși regele Decebal — încearcă să se desprindă de urmăritori. Probabil că regele spera să mai organizeze o rezistență, spre răsărit, unde

[1] Două asemenea pocale meșteșugit lucrate și un corn decorat cu aur din prada dacică au fost dăruite de împăratul Traian templului lui Zeus Cassios din Syria, cum rezultă dintr-o epigramă atribuită împăratului Hadrian (vezi *Anthologie grecque*. Première partie: *Anthologie Palatine*, tome III, livre VI. Texte établi et traduit par Pierre Waltz, Paris, 1960, p. 160, nr. 332).

[2] Aceste cifre, evident exagerate, au fost reduse de J. Carcopino (Dacia I, 1924, p. 28–34) de zece ori (deci 500 000 livre de aur și 1 000 000 livre de argint, echivalând cu 165 000 kg de aur și 331 000 kg argint). Vezi și I.I. Russu, *Comorile regelui Decebal*, în Sargetia 4, 1966, p. 97–106.

mai avea cetăți care încă nu fuseseră cucerite. Poate voia să treacă mai departe, dincolo de munți, să înjghebe o coaliție cu bastarnii și roxolanii cu care se aliase în cursul expediției moesice din iarna dintre anii 101–102. Această nădejde va fi împărtășit-o credincioșilor săi, cărora le mai vorbește într-o scenă reprodusă de Columnă (CXXXIX). Dar romanii erau pe urmele lor (scenele CXLII–CXLIV). Textul lui Cassius Dio (LXVIII, 14, 3; *apud* Xiphilinus) redă epilogul într-o singură frază: „Când a văzut Decebal că scaunul lui de domnie și toată țara sunt în mâinile dușmanului, că el însuși este în primejdie să fie făcut prizonier, își curmă zilele". La Pliniu cel Tânăr întâlnim doar o aluzie într-una din epistole (VIII, 4, 2): „un rege alungat din reședința sa, izgonit chiar din viață, fără să fi pierdut niciodată nădejdea" *(pulsum regia, pulsum etiam uita regem nihil desperantem)*.

Sfârșitul regelui este redat într-o scenă a Columnei (CXLV) (pl. 68). Regele apare așezat lângă trunchiul unui copac, sprijinit în genunchiul și brațul stâng, iar piciorul drept întins, cu scutul căzut alături; în mâna stângă ține un pumnal ușor curbat, pe care-l duce spre gât. Câțiva călăreți, cu brațele ridicate în care țineau probabil lăncile, sunt încă în avânt, ceea ce înseamnă că se aflau la oarecare distanță de rege; în fruntea lor se vede alt călăreț, probabil comandantul, căci are brațul drept întins, cu degetele apucătoare îndoite, semn că ținea o sabie.

Un document deosebit de important pentru împrejurările sfârșitului eroic al regelui Decebal este stela funerară a lui Ti. Claudius Maximus descoperită la Grammeni (lângă anticul Philippi), pe teritoriul fostei provincii romane a Macedoniei. Sus, în registrul sculptural, este redat un călăreț roman în galop, aruncându-se asupra unui om prăbușit la pământ; acesta din urmă poartă pe cap un fel de bonetă cu moț *(pileus)*, iar din mână îi cade un pumnal încovoiat. Dedesubt sunt redate câteva decorații primite de Ti. Claudius Maximus în cursul serviciului său militar. Inscripția, păstrată aproape în întregime, este următoarea (IDRE II, 363):

Ti. Claudius
Maximus, uet(eranus)
[s(e)] u(ivo) f(aciendum) c(urauit); militauit
eque(s) in leg(ione) VII C(laudia) p(ia) f(ideli), fac-
tus qu(a)estor equit(um),
singularis legati le-
gionis eiusdem, uexil-
larius equitum item
bello Dacico ob uirtu-
te(m) donis donatus ab im-
p(eratore) Domitiano, factus dupli(carius)
a diuo Troiano in ala secu(n)d(a)
Pannoniorum a quo et fa(c)-
tus explorator in bello Da-
cico et ob uirtute(m) bis donis

donatus bello Dacico et
Parthico et ab eode(m) factus
decurio in ala eade(m) quod
cepisset Decebalu(m) et caput
eius pertulisset ei Ranissto-
ro, missus uoluntarius ho-
nesta missione a Terent[io Scau]-
riano, consulare [exerci]-
tus prouinciae nou[ae....]
....

(„Tiberius Claudius Maximus, veteran, fiind în viață s-a îngrijit să se facă [acest monument]; a făcut serviciul militar cu rangul de călăreț în legiunea *VII Claudia pia fidelis*, făcut cvestor al călăreților, selecționat în garda de corp a legatului aceleiași legiuni, stegar al călăreților; de asemenea, decorat pentru virtute în războiul dacic de împăratul Domitian; făcut *duplicarius* de către divul Traian în ala a doua de pannoni, de către care a și fost făcut cercetaș în războiul dacic, iar pentru virtute de două ori decorat în războiul dacic și în cel partic și de către același [împărat] făcut decurion în aceeași ală fiindcă prinsese pe Decebal și îi dusese capul la Ranisstorum; trimis voluntar, după lăsarea la vatră de către Terentius Scaurianus, consularul armatei noii provincii...").

Așadar, o descoperire epigrafică excepțională ne-a revelat în chip neașteptat numele celui ce conducea grupul de călăreți (cercetași) romani porniți pe urmele lui Decebal. Într-o altă scenă de pe Columnă (CXLVII), grav mutilată, vedem cum capul regelui și mâna dreaptă a acestuia sunt prezentate pe o tipsie armatei: pentru ca să se afle că marele adversar al Romei fusese răpus. Dar adevărata valoare a stelei lui Ti. Claudius Maximus constă în faptul că se confirmă veridicitatea scenei de pe Columna lui Traian: faptul că Decebal și-a pus el însuși cu demnitate capăt vieții.

Sinuciderea regelui pare a fi reprezentată și de o figurină de bronz (î = 11,3 cm) din colecția Bibliotecii Naționale din Paris.

Actul eroic și disperat mai apare redat pe câteva vase fragmentare de tip *terra sigillata* din Gallia (IDRE I, 189–192).

Astfel, pe un fragment de vas descoperit în 1868 la Blain (Loire Atlantique) este reprezentată sinuciderea regelui Decebal și prosternarea în fața împăratului Traian a unui rege din familia Arsacizilor, care domneau în Parthia și în Armenia.

Pe alt vas, mulțumitor conservat, descoperit în 1979 la La Graufesenque, se repetă, separate prin diferite motive ornamentale (capitele ionice, linii ondulate, reprezentări de stânci etc.), două scene istorice. Între un urs ridicat pe labele din spate și un leu pregătit să se arunce la atac, este reprezentată sinuciderea unui om: așezat pe stâncă, cu genunchiul stâng îndoit, cu mantia și scutul căzute în spate; cu mâna dreaptă își înfige în piept o mică sabie; între leu și figura eroului, inscripția DECIBALV. Cealaltă scenă reprezintă un personaj în picioare, aproape nud, cu o țesătură în jurul șoldurilor, între două fiare care se aruncă asupra sa; jos, legenda PARTV. Acest vas este opera ceramistului L. Cossius,

cunoscut prin produsele sale răspândite în Gallia, Britannia, Germania, Raetia și Italia (el a fost activ, se vede, pe timpul lui Traian) (fig. 109).

Ni se pare interesant să remarcăm prezența acestui motiv istoric în repertoriul unui centru ceramic din sud-estul Galliei. După părerea noastră, această prezență nu este întâmplătoare. Astfel, se poate aminti descoperirea la Axima, nu departe de centrul ceramic amintit, a unei inscripții datând din anul 108 (IDRE I, 180):

Imp(eratori) Caesari
divi Neruae f(ilio)
Neruae Traiano
Aug(usto) Germ(anico) Daci-
co pontifici max(imo) tribunic(iae) potest(atis)
XII imp(eratori) VI co(n)s(uli) V p(atri) p(atriae),
deuictis Dacis,
Foroclaud(ienses) pub(lice)

(„Împăratului Caesar Nerva Traianus Augustus Germanicus Dacicus, fiul divului Nerva, mare pontif, învestit a douăsprezecea oară cu puterea tribuniciană, având cea de-a șasea salutație imperială, consul pentru a cincea oară, părinte al patriei, fiind înfrânți Dacii, [au ridicat această inscripție] cetățenii din Forum Claudii, pe cheltuială publică").

Este posibil ca victoria contra dacilor să fi fost evocată în aceste părți și prin alte monumente, care au servit ca sursă de inspirație pentru ceramiștii din La Graufesenque. Alte patru inscripții ale unor personaje participante la războaiele dacice s-au descoperit la Nîmes (anticul Nemausus) (IDRE I, 182–185); se consideră că una din ele (fragmentară) ar fi fost dedicată chiar lui D. Terentius Scaurianus, viitor guvernator al provinciei Dacia.

Tragicul act este demn de marii eroi ai antichității. Decebal știa că învingătorul nu va fi mărinimos cu el. Dar mai grea decât moartea era umilința la care ar fi fost supus în cursul serbării triumfului împăratului. Doar cu numai câțiva ani în urmă, în 100, Pliniu cel Tânăr i se adresase astfel împăratului în *Panegyricus* (17,1–3): „Am impresia că văd de pe acum un triumf, plin nu de prăzi alese din provincii sau de aur stors de la aliați (aluzie la „triumful" lui Domitian), ci de arme dușmane și de lanțuri ale regilor luați prizonieri; mă și văd cum încerc să recunosc numele lungi ale acestor conducători și trupurile lor care nu dezmint deloc faima numelui lor. Mi se pare că văd tablourile pline de isprăvile groaznice ale barbarilor, iar pe fiecare dintre ei, cu mâinile legate, urmând tabloul cu isprăvile sale. Apoi [te văd] pe tine, în picioare, urmărind îndeaproape, din spate, neamurile învinse; iar înaintea carului sunt scuturile pe care tu însuți le-ai străpuns".

Decebal a preferat moartea dezonoarei. Cu aceeași înverșunare au fost urmăriți probabil toți ceilalți membri ai familiei regale. Pe Columnă (scena CXLVI) vedem cum doi copilandri, probabil vlăstare regești, sunt capturați de soldații romani. Ei nu trebuiau să scape cu fuga la neamurile vecine, unde ar fi putut conspira pentru organizarea unei

Fig. 109 La Graufesenque. Scena sinuciderii lui Decebal.

coaliții antiromane, menținând, totodată, vie în sufletele dacilor învinși scânteia rezistenței antiromane. Legați în lanțuri — așa cum apar doi asemenea captivi pe fragmentul de vas de la Blain —, acești prizonieri de neam regal erau meniți a împodobi cortegiul triumfal al împăratului.

Moartea regelui a pus practic capăt războiului. Chiar înainte de relatarea actului disperat, o scenă de pe Columnă (CXLI) arată un grup de nobili daci închinându-se lui Traian: unul apare îngenuncheat, cu brațele deschise și lăsate în jos, alți cinci întind brațul drept în semn de implorare. Scena vrea să arate că împăratul este generos cu învinsii (dictonul vergilian: *parcere subiectis*); altfel, i-ar fi arătat suferind represaliile și mânia învingătorului.

Focare de rezistență armată au continuat să existe și după aceea. O scenă (CLI) redă o ultimă luptă; în fața unei așezări întărite cu zid din piatră cioplită și palisadă, un grup de daci și sarmați (recunoscuți după bonetele lor conice) luptă cu disperare cu soldații

romani; un dac căzut în genunchi este pe cale de a fi străpuns de lancea duşmanului. Scena prezintă o importanţă deosebită; pentru prima dată aflăm că alături de daci în acest război luptă şi nişte aliaţi al căror ajutor a venit, se pare, prea târziu. S-ar găsi astfel o explicaţie la următoarea frază din opera lui Sex. Aurelius Victor (*Caesares*, 13, 3): *quippe primus aut solus etiam uires Romanas trans Istrum propagauit, domitis in prouinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio* („într-adevăr, primul sau singurul a extins stăpânirea romană peste Istru, fiind supuşi în provincie pileaţii dacilor şi neamurile scitice, regele Decebalus şi Sardonius"). Este clar că *Dacorum pileati* reprezintă (semnifică) poporul dac condus de regele Decebal; dar *Sacae nationes* sunt altceva, iar Sardonius poate fi conducătorul războinicilor (roxolani retardatari?) care apar în scena abia menţionată de pe Columna lui Traian[1]. Poate că Decebal, ieşind din cetatea încercuită şi luând-o spre răsărit, spera în sosirea acestui ajutor, cu care să încerce o nouă rezistenţă. Nădejdea i-a fost spulberată de escadronul de călăreţi din *ala II Pannoniorum* condus de Ti. Claudius Maximus, care au pornit pe urmele sale.

Pentru a face imposibilă orice rezistenţă a dacilor, romanii distrug din temelie cetăţile şi sanctuarele lor. Într-o scenă de pe Columnă, vedem cum, în timp ce soldaţii romani pun foc unei cetăţi, auxiliarii romani escortează un grup de daci (CLIII). Este greu de spus ce reprezintă această scenă; puţin probabil să fie prinşi de război, duşi în sclavie, căci nu au mâinile legate. Erau poate cei ce vor fi înrolaţi cu forţa în unităţile auxiliare romane? Mult mai probabil par să fie locuitorii evacuaţi din cetatea căreia i se pune foc; că este aşa, rezultă şi din alte două scene în continuare, în care vedem aceşti oameni porniţi din locurile lor împreună cu vitele lor. O altă interpretare a acestor scene (Froehner, Cichorius, Lehmann-Hartleben, Christescu etc.), cum că ar fi vorba de exodul acestei populaţii, dincolo de graniţele provinciei romane, nu este acceptabilă, deoarece cei plecaţi sunt însoţiţi de soldaţi romani. Aşa cum au subliniat o serie de istorici români (în special Hadrian Daicoviciu), este vorba de evacuarea populaţiei din zona cetăţilor şi din locurile unde se vor înălţa castrele sistemului defensiv roman.

După ce ne informează lapidar că regele Decebal şi-a pus capăt zilelor, rezumatul lui Xiphilinus mai adaugă: „Capul său fu dus la Roma" (Cassius Dio, LXVIII, 14, 3). Evenimentul este consemnat şi în *Fasti Ostienses* pentru anul 106: *[caput D]ecibali [regis*

[1] Teritoriul locuit de aceste „neamuri scitice" *(Sacae nationes)* asupra cărora domnea Sardonius se afla la nord de Dunăre (vezi Aurelius Victor), iar nu în stepele nord-pontice — deoarece Traian nu a creat o *prouincia* la nordul Mării Negre. Dimpotrivă, Muntenia, sudul Moldovei şi chiar sud estul Transilvaniei fuseseră anexate încă din anul 102 şi ataşate provinciei Moesia Inferior. Aceste populaţii scito-sarmatice pătrunseseră în spaţiul getic încă în decursul secolului I p.Chr (vezi în acest sens: R. Harhoiu, SCIVA 44, 1993, 1, p. 41–52; contra: Gh. Bichir, SCIVA 44, 1993, 2, p. 135–170), după operaţiunile de evacuare întreprinse de Aelius Catus şi Ti. Plautius Silvanus Aelianus. Vezi de asemenea: M. Babeş, *Ein Tamga-Zeichen aus der dakischen Siedlung von Ocnita (Buridava)*, în Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des sudöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt (edit N. Boroffka şi T. Soroceanu), Rahden/Westf. 1999, p. 223–229.

in sca]lis Gemon[is expositum sau *iacuit]* („capul lui Decebal a fost aruncat pe scările Gemoniilor") (IDRE I, 96); din păcate, nu se păstrează data (luna şi ziua) acestei însemnări, pentru a avea şi o indicaţie despre sfârşitul războiului.

O inscripţie grecească din Cyrenaica — din păcate, tot nedatată — se referă şi ea la „capturarea" monarhului Decebalus (IDRE, II, 421); titlul μόναρχος merită a fi reţinut, dacă avem în vedere că în istoria lui Cassius Dio (LXVII, 7, 2–3) demnitatea regală este desemnată cu termenul de *basileus*.

Victoria Dacica. Victoria împotriva dacilor a fost sărbătorită cu fast la Roma. Excerptatorul lui Cassius Dio (LXVIII 15,1) notează: „După întoarcerea la Roma, veniră la Traian nenumărare solii din partea altor barbari şi de la inzi. El dădu spectacole timp de o sută douăzeci şi trei de zile, în cursul cărora au fost ucise cam unsprezece mii de animale sălbatice şi domestice. Au luptat zece mii de gladiatori". Senatul roman a decretat ridicarea în forul care poartă numele lui Traian a unei coloane, având în vârf statuia împăratului, iar pe fus având sculptată într-o friză continuă istoria celor două războaie (*supra*, p. 723–725).

În legătură cu războaiele cu dacii şi victoria lor s-au emis numeroase monede de aur, argint şi bronz; pentru ideea urmărită de subiectul nostru, ne vom mulţumi a face doar o prezentare generală a principalelor tipuri. Se pot aminti astfel mai întâi monedele reprezentând pe Traian în galop, trecând peste un dac căzut la pământ; probabil că aceste piese sunt cele mai vechi, bătute chiar în cursul operaţiunilor militare din 105–106. O monedă reprezintă pe Traian aducând un dac, care cade în genunchi, în faţa unui personaj cu togă, reprezentând Senatul; pe alta, vedem Roma purtând Victorie şi suliţă, iar la picioarele ei un dac îngenuncheat. Cele mai interesante piese privitoare la înfrângerea Daciei sunt cele având în exergă legenda *DAC(ia) CAP(ta)*; reversul acestora reprezintă un dac (sau *Dacia* personificată) cu mâinile legate şi cu sabia încovoiată la pământ. Câteva monede reprezintă pe zeiţa Victoria atârnând de un trunchi de arbore un scut pe care a scris *VIC(toria) DAC(ica)*. Legate de triumful dacic sunt emisiunile reprezentând pe Traian în cvadrigă ori încununat de zeiţa Victoria. Un loc important îl deţin piesele cu simbolizarea păcii; cea mai interesantă ni se pare una reprezentând pe *Pax* cu torţă, punând foc unei grămezi de prăzi.

Motivul dacului înfrânt este întâlnit pe două monumente sculpturale:

Unul a fost descoperit la Atena. Din trupul unui personaj se mai păstrează doar piciorul drept, care apasă asupra unui om căzut la pământ, identificat ipotetic cu un dac.

Mai interesant este un relief descoperit la Grădiştea Muncelului, la o distanţă oarecare de latura de est a cetăţii. Este vorba de un bloc de calcar văros (0,83 × 0,57 × 0,33 m), rău conservat; lipseşte sfertul de sus din dreapta; totuşi, elementele esenţiale ale scenei se pot încă distinge. Astfel, în partea stângă se vede un personaj în picioare, ţinând în mâna dreaptă o lance; capul este corodat; braţul stâng este întins; piciorul stâng, îndoit, din profil, apasă genunchiul unui om răsturnat la pământ. Acesta din urmă este redat în proporţii reduse faţă de personajul principal. Deasupra capului său, mai spre dreapta, este sculptată o sabie încovoiată; prin acest din urmă element, personajul căzut este identificat cu un dac, iar învingătorul era probabil însuşi împăratul Traian.

C.C. Petolescu

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU VIANU, Maria, *Tropaeum Traiani. L'ensemble commémoratif d'Adamclisi*, în Il Mar Nero 2, 1995–1996, p. 145–188.
ARICESCU, Andrei, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977.
AVRAM, Alexandru, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam, 1999.
BENGTSON, H., *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde*, München, 1967.
BOBU FLORESCU, Florea, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani*, 2 ediții, București, 1959 și 1961 (= *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani*, București-Bonn, 1965).
BRANDIS, C., în RE IV (1901) col. 1948–1976 (*s. v. Dacia*) și col. 2 247–2 254 (*s. v. Decebalus*).
CARCOPINO, Jerôme, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire Romain sous Trajan*, în Dacia I, 1924, p. 28–34.
CHITESCU, M., *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (o problemă de geografie istorică)*, în SCIV 19, 1968, 4, p. 655–664.
CICHORIUS, Conrad, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1896–1900 (2 vol. text + 2 vol. planșe).
CONDURACHI, Emil, *De nouveau quelque chose sur l'autel funéraire de Tropaeum Traiani*, în CercIstIași 2, 1971, p. 129–141.
Alcune considerazioni sull'altare funerario di Tropaeum Traiani, în Quaderni Catanesi 2, 1980, p. 101–124.
CRIȘAN, Ioan Horațiu, *Burebista și epoca sa*, București, 1977.
CULICĂ, Vasile, *Un relief de plumb privitor la luptele împăratului Traian pentru cucerirea Daciei*, în SCIV 23, 1972, 4, p. 651–657.
DAICOVICIU, Hadrian, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.
– *La continuité de l'état dace de Burebista à Décébale*, în Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest, 4–10 septembre 1976. [București, 1980], p. 97–103.
– *Portrete dacice*, București, 1984.
DAICOVICIU, Hadrian, TRYNKOWSKI, Jan, *Les rois daces de Burebista à Décébale*, în Dacia N.S. 14, 1970, p. 159–166.
DANA, Dan, *Les Daces dans les ostraca du désert Oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces*, în ZPE, 143, 2003, p. 166–186
DECEI, Aurel, *Adevăratul chip al regelui Decebal*, în Sargetia 14, 1979, p. 69–91.

DEGRASSI, Attilio, *La via seguita da Traiano nel 105 per recarsi nella Dacia*, în Rendiconti della Pontificia Academia Romana di Archeologia, 22, 1964–1947, p. 167–173 (= Scritti vari di Antichità I, Roma, 1962, p. 567–581).
DOMASZEWSKI, Alfred V., *Die Dakerkriege Trajans auf den Reliefs der Säule*, în Philologus 65, 1906, p. 321–344.
FERENCZI I., *O posibilitate de înaintare a trupelor romane, cu ocazia celor două războaie dacice (101–102, 105–106), până acum necunoscută, prin Carpații Meridionali*, în Tibiscus 5, 1978, p. 115–126.
FLORESCU, Radu, *Les routes de l'armée romaine pendant la première guerre daco-romaine de 101–102*, în Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare (1950–2000), Tulcea, 2000, p. 175–202.
GALINIER, M., *La colonne trajane et les forums impériaux*, Roma, 2007.
GAUER, W., *Untersuchungen zur Trajanssäule* (Monumenta Artis Romanae XIII), Berlin, 1977.
GLODARIU, Ioan, *Itinerarii posibile ale cavaleriei maure în războaiele dacice*, în In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 151–164.
– *L' intensité de l'influence romaine en Dacie préromaine*, în Thraco-Dacica 5, 1984, p. 150–155.
– *Le royaume dace au temps de Décébale (étendue territoriale et institutions)*, în Crișana. Antiqua et mediaevalia I, Oradea, 2000, p. 4–17.
GOSTAR, Nicolae, *L'armée romaine dans les guerres daces de Trajan (101–102, 105–106)*, în Dacia N.S. 23, 1979, p. 115–122.
GOSTAR, Nicolae, LICA, Vasile, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984.
ILIESCU, Octavian, *Sur les monnaies d'or à la legende KOSON*, în Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classique, 10, 1990, p. 185–213.
ILIESCU, Vladimir, *Până când a domnit Burebista*, în SCIVA 32, 1981, 1, p. 67–75.
KLOSE, J., *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. und. 2. Jahrhundert n.Chr.*, Breslau, 1934.
KÖSTLIN, E., *Die Donaukriege Domitians*, Diss., Tübingen, 1910.
LABROUSSE, M., *Les potiers de la Graufesenque et la gloire de Trajan*, în Apulum 19, 1981, p. 57–63.
LEHMAN-HARTLEBEN, K., *Die Trajanssäule*, Berlin-Leipzig, 1926.
LICA, Vasile, *Scripta Dacica*, Brăila, 1999.
LUGLI, Giuseppe, *Il treplice significato: topografico, storico e funerario della Collona Traiana*, în AARMSI, seria III, tom. XXV, 1943.
MACREA, Mihail, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
MOGA, Vasile, *Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii*, în AMN 32, 1995 (I), p. 145–148.
MOISIL, Constantin, *Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și cucerirea Daciei* (extras din monografia Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul. 1918–1928, III), București, 1929.
OPREANU, Coriolan, *Dacia romană și Barbaricum*, Timișoara, 1998.
PANAITESCU, Emil, *Il ritrato di Decebalo*, în ED I, 1924, p. 387.
PATSCH, Carl, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* (Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse 214, 1), V/1: *Bis zur Festsetzung der Römer in*

Transdanuvien, Viena, 1932; V/2: *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Viena, 1937.

PÂRVAN, Vasile, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.

– *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*[2], București, 1975 (ed. R. Vulpe).

PETERSEN, E., *Trajans dakische Kriege nach Säulenrelief erzählt*, 2 vol., Leipzig, 1899–1903.

PETOLESCU, Carmen Maria, *Primul război dacic al împăratului Traian reflectat în emisiunile monetare*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 225–228.

Un tezaur de monede de tip Koson, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, București, 1997, p. 84–93.

PETOLESCU, Constantin C., *Decebal, regele dacilor*, în AO 6, 1989, p. 7–16.

– *Războiul dacic al împăratului Domitianus*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 155–164.

– *La victoire de Trajan en Mésie Inférieure*, în Thraco-Dacica 16, 1995, p. 223–226.

– *Decebal, regele dacilor*, București, 1991.

– *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000.

– *Contribuția militară a provinciei Moesia Inferior la cucerirea Daciei* în Pontica, 33–34, 2001–2002, p. 349–354

– *Împăratul Traian și casa sa dominatoare*, în Oltenia. Studii și comunicări, XIV. Arheologie–Istorie, Craiova, 2002–2003, p. 47–51.

– *O statuetă reprezentând pe regele Decebal*, în Oltenia. Studii și comunicări, XV, Arheologie–Istorie, Craiova, 2004, p. 33–35.

– *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, București, 2007.

PIPPIDI, Dionisie M., în *DID* I, București, 1965.

– *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1967.

POULTER, Andrew G., *The Lower Moesian Limes and the Dacian Wars of Trajan*, în Studien zu den Militärgrenzen Roms. 13. Internationaler Limeskongress Aalen 1983. Vorträge, III, [Stuttgart, 1986.] p. 519–528.

PREDA, Constantin, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973.

– *Einige Betrachtungen zu Dakien in der Zeit Decebals*, în Dacia N.S. 31, 1987, p. 5–10.

PROTASE, Dumitru, *Unde a fost „regatul" lui Dicomes?*, în SCIV 21, 1970, 1, p. 150–151.

RUSSU, Ioan I., *Comorile regelui Decebal*, în Sargetia 4, 1966, p. 97–106.

– *Getica lui Statilius Crito*, în StCl 14, 1972, p. 11–120.

– *Regele Thiamarcus și tradiția statală la geto-daci*, în AIIAC 22, 1979, p. 257–263.

– *Daco-geții în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia Traiana)*, București, 1980.

SÂMPETRU, Mihai, *Tropaeum Traiani*, II. *Monumentele romane*, București, 1984.

SÂRBU, Valeriu, CRIȘAN, Viorica, *Cetatea dacică „Valea Zânelor"-Covasna*, în Angustia 4, 1999, p. 71–81.

SCHÄFER, Th., *Die Dakerkriege Trajans auf einer Bronzekanne. Eine Auftragsarbeit für den Praetorianerpraefekt Ti. Claudius Livianus*, în JDAI 104, 1989, p. 283–317.

SIMION ȘTEFAN, Alexandre, *Les guerres Daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire*, Paris, 2005.

SIRAGO, Vito A., *Da Brindisi al Danubio: Itinerario di Traiano nel 105*, în Romanità orientale e Italia meridionale dell'antichità al Medioevo. Paralleli storici e culturali. Atti del II Convegno di Studi italo-romeno (Bari, 19–22 ottobre 1998), a cura di Stefania Santelia. [Bari, 2000], p. 135–146.

SPEIDEL, M. P., *The Captor of Decebalus. A new Inscription from Philippi*, în JRS 60, 1970, p. 142–152.

– *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, în AMN 7, 1970, p. 511–515.

STÂNGĂ, Ion, POP, Constantin, *Trofeul de bronz de la Gârla Mare (jud. Mehedinți)*, în Drobeta 10, 2000, p. 111–117.

STROBEL, Karl, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Antiquitas I, 33, Bonn, 1984.

– *Die Donaukriege Domitians*, Antiquitas, I, 38, Bonn, 1989.

SUCEVEANU, Alexandru, în Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991.

SYME, Ronald, *Danubian Papers*, București, 1971.

TOCILESCU, Grigore, BENNDORF, Otto, NIEMAN, Georg, *Monumentul de la Adamclissi. Tropaeum Traiani*, Viena, 1985.

TUDOR, Dumitru, *Peregrinările sclavului Callidromus*, în SAI 1956, p. 19–30.

– *Podurile romane la Dunărea de Jos*, București, 1971.

– *Decebal, regele erou al dacilor*, București, 1967.

VELCESCU, Leonard, *Représentations statuares du roi Décébale*, SCIVA 54, 2007, 1–2, p. 21–31.

VULPE, Radu, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938.

– *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 309–332 (revăzut Idem, în *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 124–149).

– *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în Dacia N.S. 5, 1961, p. 365–393 (revăzut în Idem, în *Studia Thracologica*, București, 1976, p. 150–179).

– *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan*, în StCl 5, 1963, p. 223–247.

– *Capturarea surorii lui Decebal*, în Sargetia 4, 1966, p. 75–94.

– *Dion Cassius et la campagne de Trajan en Mésie Inférieure*, în StCl 6, 1964, p. 211–213.

– *Despre portretul lui Decebal*, în Apulum 13, 1975, p. 71–83.

– *Studia Thracologica*, București, 1976.

– *Columna lui Traian, monument al etnogenezei românilor*, București, 1988.

– *Columna lui Traian – Trajan's Column*, Bucuresti, 2002 (ediție îngrijită de Magdalena Vulpe; traducere engleză de Anca Doina Cornaciu; postfață de Lucia Țeposu-Marinescu).

VULPE, Radu, în *DID* II, București, 1968.

ZAHARIADE, Mihai, în A. Vulpe, M. Zahariade, *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, Bucuresti, 1987. capitolele IV–VI.

Capitolul X

CIVILIZAȚIA GETO-DACĂ „CLASICĂ“ (PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL II-LEA A.CHR. PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL II-LEA P.CHR).*

a. Baza documentară

În perioada ilustrată de numele marilor regi Burebista și Decebal, geto-dacii au atins un maxim al dezvoltării puterii lor politico-militare, afirmându-se ca o forță importantă pe planul regional și chiar pe cel general-european al antichității. Întinderea stăpânirii și numărul oștenilor lui Burebista sau amploarea rezistenței opuse de Decebal romanilor nu reflectă, însă, decât parțial rolul, poziția specifică a geto-dacilor în contextul istoric al lumii vechi. Ceea ce caracterizează și dă acestei populații o personalitate unică este cultura ei, care în perioada dată a cunoscut o înflorire nemaiîntâlnită până atunci pe pământul Daciei. Analiza bunurilor materiale și spirituale ale geto-dacilor, ținând mereu seama de dinamica evoluției și de relațiile lor interne și externe, poate duce la o justă apreciere a raportului dintre tradiție și inovație, dintre autohton și străin, într-un cuvânt, ne poate da măsura puterii de creație culturală a acestui popor. De aici, rezultă nemijlocit și modul său de viață cu aspectele sale economice, sociale, politice și religioase.

Cunoașterea în ansamblu a culturii geto-dacilor se întemeiază pe izvoare de natură și valoare diferită. Foarte prețioase sunt, desigur, izvoarele literare greco-romane, care transmit uneori informații ale unor observatori direcți contemporani. Nu este însă mai puțin adevărat că aceste informații se concentrează în special asupra culturii spirituale (religie, morală), neglijând sectoare întregi ale vieții și culturii materiale. De aceea este necesară confruntarea și completarea lor cu datele furnizate de alte categorii de izvoare. O contribuție esențială în această direcție a adus-o folosirea documentelor arheologice și, o dată cu ele, într-o măsură mereu crescândă, a celor numismatice și epigrafice.

* ***Nota redacției.*** Textul prezentat mai jos despre civilizația Daciei în perioada de maximă înflorire („clasică“) a fost scris de doi autori, cei mai de seamă specialiști în domeniu, Mircea Babeș și Ioan Glodariu. Având în vedere că, așa cum era firesc, există și puncte de vedere ușor diferite, am considerat că este bine să departajăm subcapitolele în ordinea de mai jos, respectând, pe cât este cu putință, integritatea textului respectivilor autori, chiar cu riscul ca unele teme să se repete. În cazul religiei geților și dacilor și al altor câteva subiecte de ordinul culturii spirituale, Alexandru Vulpe și-a exprimat, la rândul său, în capitolul IV, opiniile sale.

După începuturile stângace, dar nu mai puțin meritorii, făcute de Cezar Bolliac, căruia îi datorăm primele cunoștiințe despre marile stațiuni de la Zimnicea, Piscu Crăsani, Tinosu, etc., odată cu Grigore Tocilescu documentele arheologice capătă un statut propriu, deși încă inferior celui acordat documentelor literare, pentru ca în opera lui Vasile Pârvan să ajungă chiar a juca un rol preponderent în încercarea de reconstituire istorică a culturii geto-dacilor. Această orientare în cercetare a continuat în ritm accelerat în ultima jumătate de secol. În tot acest răstimp cantitatea izvoarelor literare despre geto-daci a rămas aceeași, i interpretarea lor critică nu a făcut progrese radicale, astfel că pentru această categorie de izvoare, *Getica* lui Vasile Pârvan rămâne în continuare o lucrare de referință[1].

Este deci o sarcină de actualitate, aceea de a analiza cultura geto-dacă pe baza resturilor ei materiale, scoase la lumină în special prin cercetările de mare amploare desfășurate în ultimele decenii. Cadrul cronologic al acestei analize corespunde, în termeni de istorie culturală, perioadei „clasice", de maximă înflorire a culturii autohtone. În date absolute, aceasta înseamnă răstimpul cuprins între al II-lea sfert al secolului al II-lea a.Chr. și primii ani ai secolului al II-lea p.Chr.

Cadrul geografic este dat de însăși răspândirea descoperirilor ce pot fi atribuite acestei culturi, răspândire care coincide în mare cu spațiul atribuit de izvoarele scrise Daciei lui Burebista și care cuprinde aproximativ întregul teritoriu de azi al României, precum și unele regiuni apropiate din țările vecine.

De la început trebuie precizat că vestigiile arheologice (monumente și obiecte) nu se limitează la domeniul culturii materiale ci țin, adesea, și de domeniul culturii spirituale (religie, artă). Pe de altă parte, este un lucru știut că aceste resturi nu ilustrează decât parțial civilizația căreia îi aparțin. Perisabilitatea materialelor organice, caracteristică zonei noastre geografice, a făcut ca unele categorii de obiecte să dispară în întregime în cursul timpului (construcțiile, recipientele și uneltele de lemn, care vor fi avut o pondere importantă în cultura geto-dacilor, piesele vestimentare textile și din piele etc.), după cum valoarea ridicată a metalelor a făcut ca numeroase obiecte să dispară încă din antichitate prin topirea lor în vederea refolosirii materialului. De asemenea, trebuie să ținem seama de faptul că diversele tipuri de monumente (așezări, cetăți, morminte, depozite) reflectă într-o măsură diferită conținutul real al culturii geto-dace, în funcție nu numai de condițiile specifice de păstrare, ci și de selecția subiectivă operată în momentul părăsirii așezărilor, al înmormântării sau al îngropării depozitelor. Astfel, caracterul limitat al cunoștiințelor noastre despre obiectele de port și podoabă și despre echipamentul militar se datorează, în bună măsură, practicării, în această vreme, a unor reguli funerare care fac ca mormintele să fie greu de identificat. Cultura arheologică nu se suprapune, deci, decât parțial cu civilizația vie, reală, a geto-dacilor, care va fi fost substanțial mai bogată

[1] Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880; V. Pârvan, *Getica*, București, 1926; cf. R. Vulpe, *Histoire des recherches thracologiques en Roumanie*, în Thraco-Dacica, 1, 1976, p. 13–51; M. Babeș, *Vasile Pârvan și arheologia geto-dacă*, în SCIV 33, 1982, 4, p. 359–364.

și mai variată. Cu toate acestea, studiul informației dobândite prin intermediul arheologiei rămâne singura cale de sporire a cunoștințelor în această direcție. Mai mult decât atât, stabilirea originii, cronologiei și răspândirii diferitelor elemente și complexe culturale poate oferi date esențiale pentru reconstituirea structurilor economice, sociale și politice ale Daciei preromane.

Urmele rămase în pământ de la locuitorii vechii Dacii se pot clasifica în următoarele categorii: 1. *așezări* de caracter civil sau/și militar cu întreg conținutul lor; 2. *descoperiri funerare* cu inventarul lor; 3. *depozite* (inclusiv tezaure) și 4. *descoperiri izolate* (fig. 110)[1].

M. Babeș

b. Așezările

Înfățișarea așezărilor[2] este diferită și adesea dependentă de forma de relief unde ele sunt situate, precum și de importanța acestora. La cele mai numeroase, rurale, un fel de cătune, rareori se poate vorbi despre dispunerea locuințelor în șiruri, pe un fel de ulițe, greu de identificat pe teren, pentru că sunt întrerupte de mulțimea de gropi și de alte amenajări gospodărești. Nu avem dovezi să fi existat preocupări de „sistematizare". Adesea, locuințele se înșiruie pe malul sau pe malurile cursului de apă și au spre „centru" un spațiu liber de construcții, un fel de piață, posibil loc de adunare. Oricum curțile și grădinile nu se găseau lângă locuințe, terenurile cultivabile, indiferent de extinderea lor, fiind în afara așezării.

O categorie aparte o constituie așezările civile cu construcțiile dispuse răsfirat sau în pâlcuri. Ele sunt caracteristice zonelor montane și piemontane unde formele de relief au impus o astfel de dispersare. Cele mai elocvente exemple le constituie așezările răsfirate de la Cucuiș, Inuri, din zona Sarmizegetusei Regia (de la Costești până la Grădiștea de Munte).

Altă categorie este reprezentată de așezările fortificate, integral sau doar parțial apărate de elementele de fortificare. Toate sunt situate pe forme de relief dominante (capete de terase înalte, de poduri aluvionare); la acelea doar parțial protejate de elemente de fortificare partea mai veche a lor se află totdeauna în interiorul fortificației, dovadă că locurile au fost alese dintru început cu scopul de a fi întărite. Unele dintre aceste așezări au un pronunțat caracter militar, amplasate de așa manieră încât să controleze drumurile naturale circulate (Arpașu de Sus, Bernadea, Berindia, Bretea Mureșană, Clit, Ghindari, Liubcova, Milcov, Râșnov, Sprâncenata, Tășad). Altele, pe lângă funcția militară, erau totodată, prin funcțiile lor economice, centre de producție meșteșugărească și comercială pentru zona din jurul lor, unele desigur și centre politico-administrative și religioase (Brad, Crăsani.

[1] M. Babeș, *Le stade actuel des recherches sur la culture géto-dace à son époque de développement maximum (IIe siècle av. n. è. — Ier siècle de n. è.)*, în Dacia N S. 23, 1979, p. 5–19.

[2] I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară (sec. II î.e.n. — I e.n.)*, Cluj Napoca, 1983 (cu bibliografie).

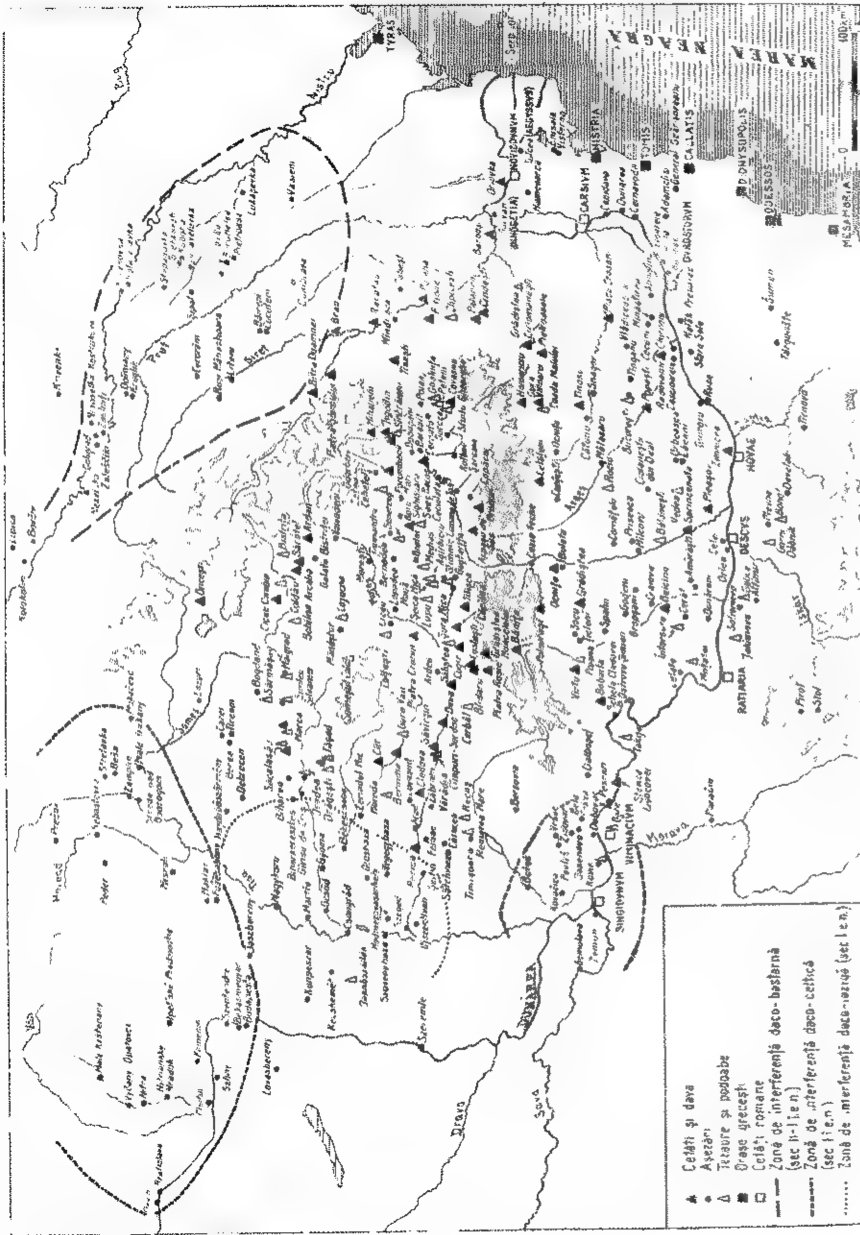

Fig. 110 Civilizația geto-dacă în sec. II a.Chr. – I p.Chr. (M. Babeș).

Galați-Barboși, Pecica, Poiana, Popești, Răcătău, Sighișoara, Tinosu), analoge acelor *oppida* din lumea celtică. Pe acestea din urmă autorii greci le desemnau πόλεις (orașe) (de exemplu, Diodor XXI, 12, 2; Arian, *Anabasis* I, 4, 5 și la urmă Ptolemeu, *Geographia* III, 8, 4), dar pentru definirea lor unii autori moderni cred că ar fi preferabil termenul de *daua*, element lexical comun numelui multor așezări importante din Dacia (vezi și cap. IV, p. 441).

Ultima categorie de așezări o constituie acelea compacte, cu construcțiile ridicate pe terase antropogene, cu începuturi de sistematizare, cu amenajări edilitare, care le conferă statutul de așezări protourbane sau chiar urbane. Deocamdată, în această categorie se înscriu doar așezările de la Fața Cetei, Fețele Albe, ambele în zona capitalei dacilor și *Sarmizegetusa Regia*. În ultimul caz, al Sarmizegetusei, așezarea constă din două cartiere civile între care se află cetatea și zona sacră, toate unite cu drumuri pavate și înzestrate cu conducte de apă, cu canale de drenaj, cu monumente arhitectonice impozante; la acestea se adaugă funcțiile de centru economic-meșteșugăresc (cel mai mare din Dacia), chiar comercial de primă importanță și de centru politico-religios al Daciei. Din toate aceste considerente Sarmizegetusa poate fi socotită un oraș în adevăratul înțeles al termenului pentru lumea barbară.

În cadrul acestor situri, diferite ca formă și funcționalitate, tipurile de locuințe și anexele lor, lucrările de fortificație, construcțiile cu caracter cultic constituie, toate, *arhitectura* în sensul cel mai larg al cuvântului. Aceasta poate fi civilă, militară sau religioasă.

Arhitectura civilă. Bună parte din construcțiile pentru locuit din Dacia erau mai mult sau mai puțin adâncite în pământ, desigur mai ales în zonele de câmpie și de deal, pentru că în zonele montane prezența stâncii la mică adâncime impunea dintru început construcții de locuit ridicate integral la suprafața solului. Cele *adâncite* aveau pereții în sol, în general de la jumătatea înălțimii lor, dar și de câteva zeci de centimetri deasupra solului. Planurile sunt mai ales patrulatere cu colțurile rotunjite, mai rar ovale și circulare. Podina era din pământ sau din lut fățuit, iar pereții, ridicați pe înălțimi variabile față de nivelul de călcare, constau dintr-un schelet de lemn legat cu nuiele împletite și lipite cu pământ și lut; acoperișul era din paie, trestie sau stuf. Prezența a câte unui stâlp la capetele axului longitudinal al locuinței indică existența învelitoarei în două ape. Vatra de foc are un pat puțin înălțat în raport cu podina și obișnuit este amplasată fie în mijlocul locuinței, fie în partea opusă intrării. S-a constatat, de asemenea, prezența treptelor crutate în pământ și uneori pavarea cu piatră și nisip a unei suprafețe restrânse în fața intrării. Mobilierul era aproape inexistent și se pare că lipsea masa, după cum ar putea sugera frecvența mare a vaselor de tip fructieră, de presupus a fi vasele din care se mânca obișnuit. Piciorul înalt pare să sugereze că nu erau folosite pe mese, cel mult pe mese scunde, cum sunt și mesele țărănești din zilele noastre (acest tip de vas a avut și o destinație în cadrul cultului, în sensul cel mai larg al cuvântului).

Tendința generală în materie de construcții de locuințe pare a fi aceea de evoluție de la cele adâncite la cele de suprafață. Mai mult, în sistemul de construcție se constată o fază intermediară, caracterizată prin prezența stâlpilor înfipți în pământ chiar și la unele

locuințe de suprafață, care altminteri aveau pereții așezați pe tălpi de lemn, protejate de contactul cu umezeala solului de un pat de piatră.

Locuințele de suprafață au fost construite în două sisteme: cu pereții din bârne de lemn sau cu pereții din lut bătut și armat cu pari înfipți în pământ; învelitoarea, atât la unele, cât și la celelalte, era din paie, stuf, trestie sau din șindrilă. Abia la această categorie de locuințe se constată existența planurilor complexe, cu două sau trei încăperi, cu sau fără coridor (este caracteristică o astfel de casă cu două încăperi și cu coridor central, probabil și cu prispă, identificată la Popești (fig. 111). Planul lor general este patrulater, poligonal sau „concentric". La acelea cu plan patrulater încăperile sunt dispuse în linie sau grupat și doar una era destinată locuirii, celelalte fiind magazie sau pridvor. Locuințele cu plan poligonal, unele cu etaj, aveau pereții din lut bătut armat cu pari și constau, în mod obișnuit, din una sau din două încăperi. În ultima situație, doar cea de la etaj era destinată locuitului efectiv, parterul fiind tot magazie. Locuințele cu plan „concentric", documentate doar în zona Sarmizegetusei Regia, au două sau trei încăperi: cea exterioară, din lemn, era un pridvor cu sau fără prelungiri exterioare la intrare, a doua, tot poligonală și cu pereții tot din bârne de lemn era magazia, locul de depozitare a inventarului locuinței (unelte, ustensile, vase etc.) și a proviziilor, iar a treia, centrală, dar amplasată descentrat, era destinată locuirii propriu-zise. Planul ei este fie dreptunghiular (mai rar), fie absidal, iar pereții erau din bârne de lemn cu o bază de piatră sau din lut armat cu pari. Interesant este că niciodată în absidă nu există inventar și că orientarea ei este solstițială, spre nord-vest, cu mici abateri în funcție de perioada când a fost construită locuința. Vatra de foc este înălțată pe podina de lut a încăperii „centrale"; rar o a doua vatră se află în încăperea mijlocie și niciodată în cea exterioară. În aceste împrejurări se poate presupune că orientarea solstițială a încăperii „centrale", conjugată cu absența inventarului, permite formularea ipotezei potrivit căreia absida propriu-zisă era locul rezervat pentru cinstirea zeilor protectori ai casei și ai familiei. Astfel de construcții au fost interpretate de unii istorici, datorită planului lor aidoma locașurilor de cult, cel mai bine ilustrat de sanctuarul mare circular de la Sarmizegetusa Regia, și ca mici sanctuare.

În sfârșit, cu o mică licență și păstrând proporțiile, se poate vorbi despre existența unor palate. În această categorie ar intra locuințele cu etaj, cele cu plan complex, cu încăperi grupate sau dispuse în linie, unele cu mare extindere (cum este, de pildă, construcția din așezarea de la Popești, pe Argeș) (fig. 111) și turnurile-locuințe din unele cetăți dacice (Breaza, Costești-Cetățuie, Costești-Blidaru, Căpâlna). La cele din urmă, invariabil cu etaj, suprafața utilă era împărțită în două încăperi: una la parter, folosită ca magazie și încăperea de locuit, plasată la etaj. Zidurile lor sunt din piatră ecarisată la parter și din cărămidă slab arsă[1] la etaj, iar acoperișul din țiglă. Turnurile-locuință aveau dublă menire: element de fortificare și totodată locuință a comandantului garnizoanei. Desigur, categorisirea unei locuințe drept „palat" depinde de accepțiunea ultimei noțiuni,

[1] După unii cercetători pare a fi vorba doar de chirpici uscați la soare, iar arderea ar fi fost accidentală.

care totdeauna este de raportat la epocă, la zona geografică unde se află, la locuințele socotite ca fiind obișnuite și la „pretențiile" proprietarilor.

În apropierea locuințelor se aflau construcțiile și amenajările gospodărești firești: gropi de provizii, hambare. Primele sunt fie de tip sac, fie tronconice cu diametrul mare la bază și aveau pereții arși sau căptușiți cu o împletitură de nuiele, la rândul ei lipită cu lut, pentru a izola cerealele depozitate de umiditatea solului în care fuseseră săpate și, în parte, de rozătoare. Asemenea gropi asigurau dorita izolare unul sau doi ani, după care trebuiau înlocuite de altele, ele transformându-se în locuri de depozitare a resturilor menajere ceea ce, de altminteri, explică numărul lor mare în raport cu cel al locuințelor. Hambare cu pereți de lemn construite pe o bază de piatră s-au descoperit numai în așezări mari de felul celor de la Fețele Albe (lângă Sarmizegetusa) și Sarmizegetusa. În ele cerealele erau depozitate în vase de provizii de mari dimensiuni.

O situație particulară se constată în privința atelierelor de tot felul, construcții simple din lemn asemănătoare unor barăci ceva mai pretențioase. Unele dintre ele, cum sunt cele de olărie, erau invariabil dependente de surse de apă permanente. Pentru un astfel de atelier de la Fețele Albe a fost captat un pârâiaș, ale cărui ape erau dirijate spre atelier prin conducte din lut ars. În schimb, amplasarea altora, nedependente de factori naturali, indică statutul privilegiat al meșteșugului și al celor care-l practicau. Ele sunt situate de cele mai multe ori în sau în apropierea „centrului" așezării, cum este cazul celor de la făurărie, pentru prelucrarea bronzului și pentru baterea monedelor. În această privință edificatoare sunt așezările de la Brad, Pecica și Sarmizegetusa.

Arhitectura militară. Această categorie cunoaște o dezvoltare fără precedent în perioada „clasică" a civilizației Daciei. Dacă exceptăm fortificațiile din secolele V–III a.Chr., toate celelalte cunoscute până acum se datează pe durata secolelor II a.Chr.–I p.Chr. Și-au construit fortificații mai întâi uniunile de triburi, ceea ce nu înseamnă că fiecare avea doar o singură fortificație, dimpotrivă. Acestea au fost incluse apoi în structura politică a lui Burebista. Cel ce semnează aceste rânduri crede că regele însuși a inițiat și, în parte, a realizat o vastă operă de fortificare a ținuturilor stăpânite de el. Mai mult, anumite fortificații, cum sunt acelea din Dacia răsăriteană de la Piatra Șoimului, Brad, Răcătău, Poiana, par să fi funcționat mai ales pe durata secolului I a.Chr.

Înainte de a intra în detaliile fortificațiilor dacice este de precizat că toate acestea au fost concepute și realizate într-o manieră care reflectă stadiul de dezvoltare a civilizației acestui popor și felul de a purta lupta, cel din urmă asemănător cu al altor popoare din vecinătatea lumii greco-romane. Ca unele ce nu aveau armate permanente, precum erau cele ale regatelor elenistice și mai ales ale Imperiului roman, chiar dacă cunoșteau, nu foloseau tehnica asediului. Totdeauna atacurile lor au fost fulgerătoare și de scurtă durată. Ca urmare, fortificațiile dacice nu au fost proiectate pentru ca să reziste la asedii îndelungate și nici una dintre ele nu are în interior surse permanente de apă câtă vreme sunt amplasate pe sau în jurul cotei maxime a unor forme de relief dominante. Proviziile de apă depozitate în chiupuri și în „cisternele" pentru colectarea apei din precipitații puteau să se epuizeze în timpul asedierii lor.

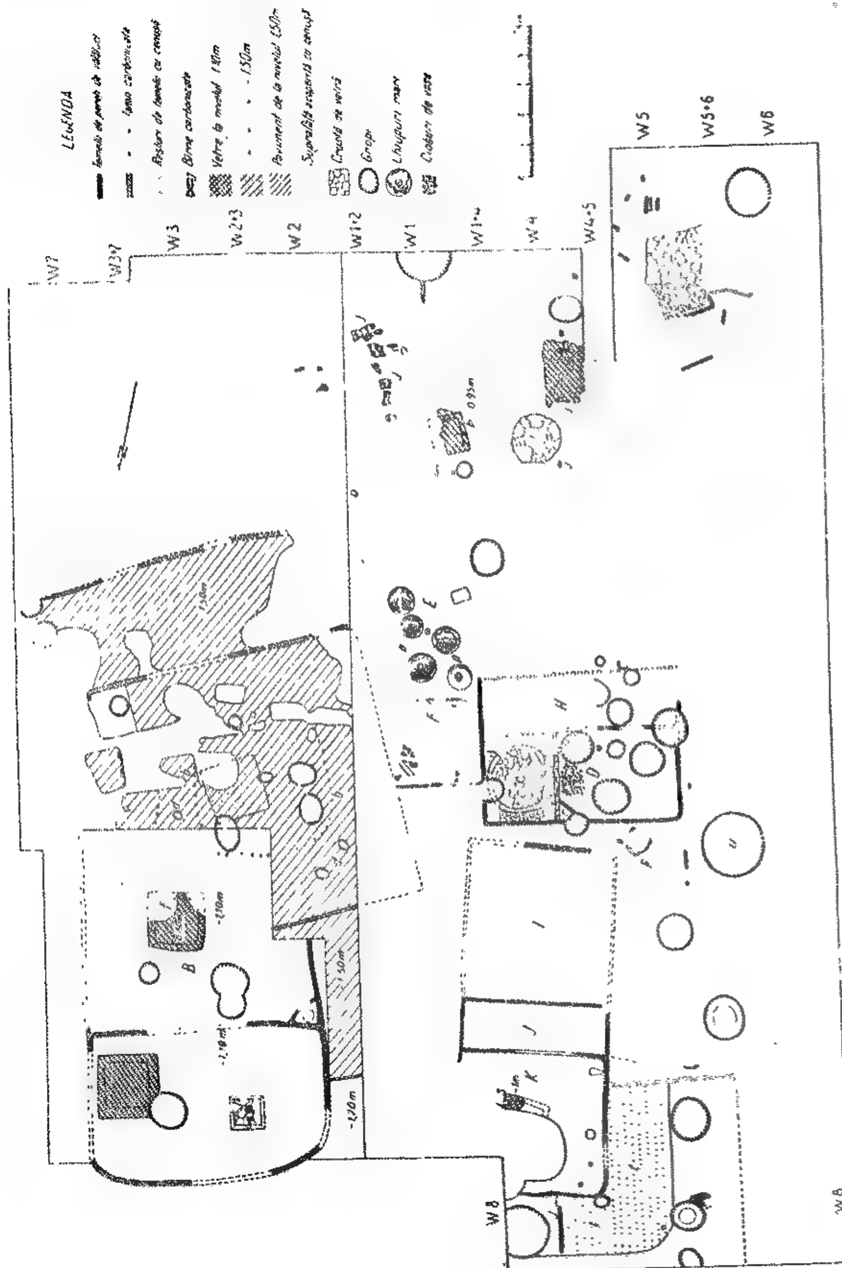

Fig. 111 Planul „palatului" şi al celor două sanctuare suprapuse de la Popeşti (sector W). După R. Vulpe.

Drept „cisterne" menţionate în literatură, pot fi socotite unele gropi cu pereţii bine arşi şi altele săpate în stâncă, precum cele de la Costeşti-Cetăţuie şi la Luncani-Piatra Roşie (este presupus să fi existat un puţ-cisternă în interiorul incintei acropolei de la Popeşti, în apropirea valului de apărare). Cisterne propriu-zise s-au descoperit la Costeşti-Blidaru şi la Sarmizegetusa. În primul caz constructorii au respectat întru totul preceptele lui Vitruvius: podeaua şi zidurile cu tencuieli succesive, impermeabile, şi întreaga construcţie protejată de o boltă din piatră de talie. Dar ea este situată în afara zidurilor. În celălalt caz, cisterna, placată cu lemn şi lut, se găsea tot în afara zidului de incintă, însă protejată de o palisadă. La ambele construcţii apa ajungea prin conducte de lut ars de la izvoare existente în apropiere, care erau la cote inferioare cetăţilor.

Fortificaţiile dacice, în funcţie de caracterul lor, pot fi clasificate în trei categorii: aşezări fortificate, cetăţi şi fortificaţii liniare sau de baraj. *Aşezările fortificate* erau acele aglomerări umane cu construcţii civile şi religioase, apărate integral sau doar parţial (în cazul celor extinse ulterior) de elementele de fortificare (vezi *supra, aşezări*). Dintre ele menţionăm aşezările de la Brad, Cândeşti, Galaţi-Barboşi, Piatra Şoimului, Poiana şi Răcătău în zona răsăriteană a Daciei, Crăsani, Popeşti şi Sprâncenata în ţinuturile de la sud de Carpaţii Meridionali şi aşezările de la Arpaşu de Sus, Berindia, Bernadea, Liubcova, Pecica, Pescari şi Tăşad în zona de la vest de arcul carpatic (pl. 49/1).

Cetăţile au fost construite aproape fără excepţie pe mameloane şi sunt de două feluri: cele care au aşezări civile, la poalele înălţimii pe care au fost ridicate şi altele care nu au astfel de aşezări, ele fiind amplasate acolo numai din considerente strategice. Dintre cetăţi le menţionăm pe acelea de la Piatra Neamţ-Bâtca Doamnei, Moineşti, Târgu Ocna-Tiseşti în zona estică a Daciei, pe cele de la Cetăţeni, Ocniţa şi Polovragi în zona sud-carpatică şi cetăţile de la Băniţa, Breaza, Căpâlna, cele două de la Costeşti, pe Cetăţuie şi pe Blidaru (pl. 49/2, fig. 112), apoi Craiva, Cugir, Deva, Grădiştea de Munte-Sarmizegetusa Regia, Vârful lui Hulpe, Luncani-Piatra Roşie, Marca, Porumbenii Mari, Racoş, Tilişca, în zona intra-carpatică. Cum s-a văzut, unele dintre ele au fost construite din considerente pur strategice. Exemple elocvente sunt acelea de la Căpâlna, pe valea Sebeşului, care controla intrarea în zona intra-carpatică a unui important drum care venea din sudul Carpaţilor, unde era păzit de cetăţile de la Polovragi. Complexul de forturi, amplasat la ieşirea Oltului din lungul (17 km) defileu al Racoşului, era menită să apere centrul politico-religios, descoperit în ultimii ani pe „Tepeiul Ormenişului" de lângă Augustin, jud. Braşov şi să controleze accesul dinspre Ţara Bârsei spre Depresiunea Homoroadelor şi Ţara Făgăraşului[1]. Cetatea de la Luncani-Piatra Roşie trebuia să închidă accesul dinspre sud-vest spre Sarmizegetusa.

Atât la aşezările fortificate, cât şi la cetăţi spaţiul fortificat este restrâns, în general de la 3 000 până la 5 000 m². Ele, aşadar, nu puteau constitui locuri de refugiu pentru populaţia din zona apropiată. Dacă în cazul aşezărilor fortificate este evident că ele erau capabile să adăpostească întreaga populaţie şi avutul ei, la cetăţi, construcţiile din interior

[1] F. Costea, *Augustin-Tipia Ormenişului. Monografie arheologică (I)*, Braşov, 2006. În literatura mai veche acest sit este menţionat sub numele localităţii Racos, jud. Braşov (I. Glodariu, F. Costea, în EN 1, 1991 p. 21-38).

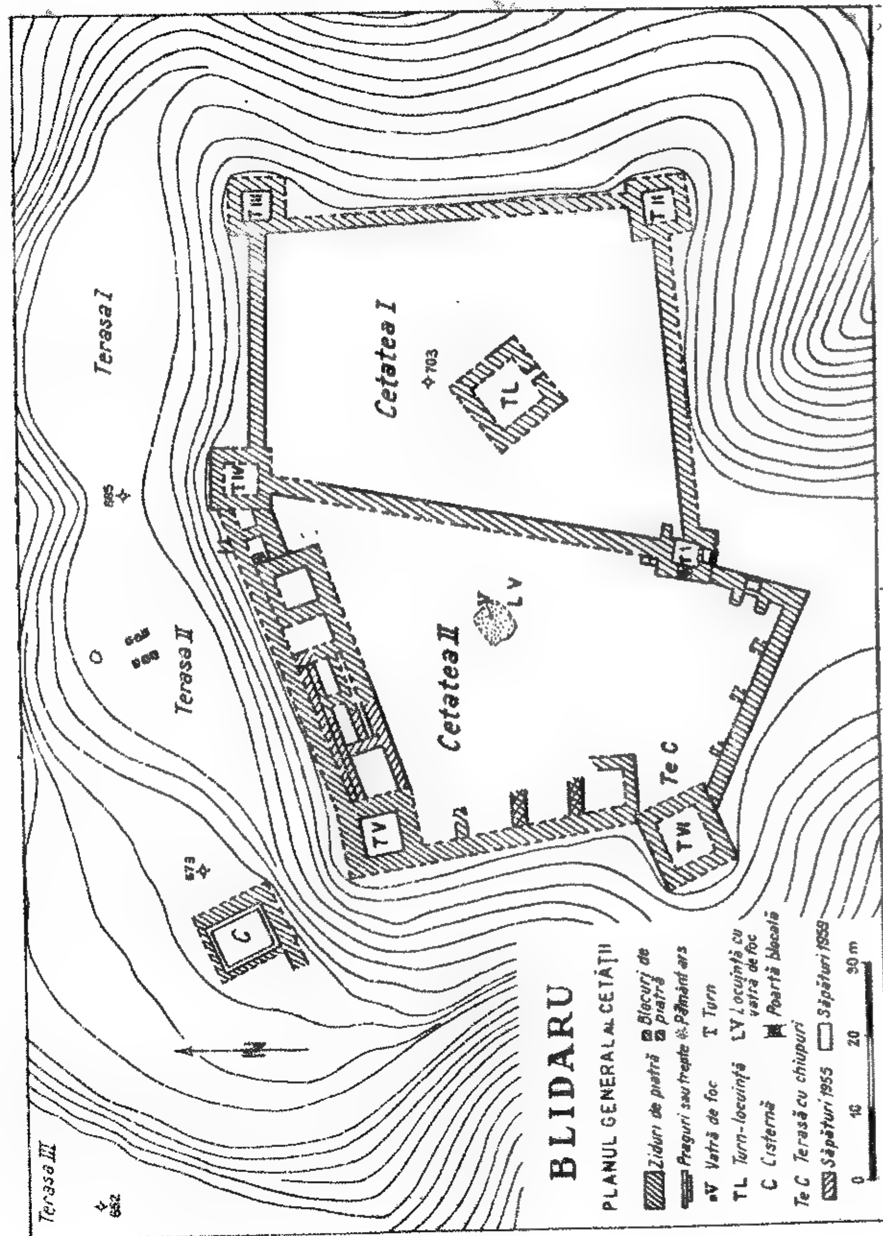

Fig. 112 Planul cetăţii Blidaru. După C. Daicoviciu.

indică o situaţie diferită. Toate au construcţii cu caracter permanent relativ restrânse, unele chiar o clădire mare, un fel de „cazarmă" şi barăci simple de lemn. Rezultă că ele adăposteau continuu o garnizoană şi erau capabile să încartiruiască una mult sporită în vreme de război, dar nu şi populaţia aşezării sau a aşezărilor civile din apropiere. Cu alte cuvinte, nu sunt cetăţi de refugiu ca acelea din veacurile anterioare sau din prima vârstă a fierului.

Fortificaţii liniare, de baraj se cunosc doar două în Dacia, una la Porţile de Fier ale Transilvaniei-*Tapae*, cealaltă la Cioclovina-Ponorici. Prima, lungă în antichitate de circa 2 km, constă din şanţuri şi valuri cu palisadă, simple, dublate, întreite şi chiar împătrite în funcţie de panta terenului. Ea închidea accesul pe culoarul Bistrei spre Ţara Haţegului. A doua, lungă de peste 2,5 km, constă dintr-un zid principal din piatră sumar fasonată, legată cu mortar de pământ şi lemn, de pe care pornesc, în faţă, altele similare, oblice sau perpendiculare, şi bastioane uriaşe (30 până la 140 m lungime pe zid şi 20 până la 30 m lăţime). Rostul lor era să fragmenteze frontul de atac al duşmanilor. Impunătoarea fortificaţie închidea principalul acces dinspre Ţara Haţegului spre Sarmizegetusa.

Elementele de fortificare sunt fie tradiţionale, fie noi. Cele tradiţionale constau din şanţ, val, palisadă simplă, dublată şi complexă, cea din urmă fiind o construcţie din casete de lemn umplute cu pământ. Elementele noi de fortificare sunt zidul din piatră sumar fasonată, mai îngrijit doar pe feţele zidului, legată cu mortar de pământ (Augustin, Zetea), zidurile cu două paramente din piatră sumar fasonată şi cu emplecton (Cetăţeni, Moineşti), zidurile asemănătoare cetăţilor elenistice, cu două paramente din blocuri fasonate, cu butise, emplecton şi cu legături transversale prin grinzi-tirant din lemn (Costeşti-Cetăţuie, Tilişca), zidurile dacice, aşa-numitul *murus Dacicus*, deosebit de precedentul prin absenţa butiselor (Costeşti-Blidaru, Căpâlna, Luncani-Piatra Roşie, Sarmizegetusa, Grădiştea de Munte-Vârful lui Hulpe), turnurile-locuinţă cu parterul din ziduri elenistice sau dacice din blocuri fasonate cu emplecton, continuate la etaj cu cărămidă slab arsă şi cu învelitoarea în general din ţigle şi olane (Căpâlna, Costeşti-Blidaru, Costeşti-Cetăţuie, Tilişca), bastioane din ziduri de tip elenistic şi dacic, platforme pentru maşini de război (cele două cetăţi de la Costeşti, Cioclovina şi Sarmizegetusa), ziduri secundare perpendiculare şi oblice împreună cu bastioane exterioare rotunjite la colţuri (Cioclovina), turnuri de veghe, cu pereţi plini sau susţinuţi de piloni, amplasate în interiorul cetăţii (Căpâlna, Costeşti-Cetăţuie, Augustin), turnuri izolate cu ziduri dacice în apropierea cetăţilor (cele două de la Costeşti, Luncani-Piatra Roşie, Sarmizegetusa) sau pe traseul unor importante drumuri (de la Costeşti până la Sarmizegetusa).

Elementele de fortificare tradiţionale se găsesc adesea împreună cu cele noi la aceeaşi fortificaţie. Foarte rar se întâlnesc cele înzestrate doar cu şanţ şi palisadă sau cu val şi palisadă, la acestea din urmă şanţul fiind suplinit de pantele naturale piezise. O singură dată întâlnim şanţ şi palisadă complexă (Galaţi-Barboşi). În mai multe locuri pe lângă astfel de întărituri există şi ziduri din piatră sumar fasonată legată cu mortar de pământ, groase de doi până la trei metri sau ziduri de tip elenistic sau dacic cu grosimea de până la trei metri. Nu sunt rare nici fortificaţiile ale căror elemente tradiţionale sunt dublate,

întreite, împătrite sau multiple (Porumbenii Mari, *Tapae*). Incidental apar palisade cu talpă (Sarmizegetusa, Blidaru), placarea cu lut a feței exterioare a palisadei (Crăsani, Costești-Cetățuie), două șiruri de piatră la baza valului (Tilișca) sau placarea pantelor valului cu piatră (Piatra Șoimului).

În funcție de dispunerea elementelor de fortificare, fortificațiile dacice sunt de trei tipuri: promontoriu barat, fortificate pe două sau trei laturi și „circular", adică pe toate laturile. La primele două tipuri trebuie înțeles că principalele elemente de fortificare se află pe una sau pe două-trei laturi pentru că nu este de admis existența a una sau două-trei laturi neîntărite chiar și în locurile cu pante abrupte; ele fuseseră înzestrate cel puțin cu o palisadă simplă, ale cărei urme au dispărut o dată cu alunecarea marginii (marginilor) superioare a pantelor.

Traseul elementelor de fortificare — cu rare excepții — are în vedere configurația naturală a terenului, „ajustată" parțial doar acolo unde era neapărat necesar. Excepțiile de la această situație generală le constituie fortificațiile al căror plan a fost conceput de arhitecți și tehnicieni aduși sau veniți din orașele grecești: zidul cu traseu unghiular și bastioanele de la Costești-Cetățuie, planurile cetăților de la Costești-Blidaru și de la Luncani-Piatra Roșie.

Materialele de construcție (pământ, lemn, piatră) se găseau la fața locului. Doar pentru fortificatiile din zona Munților Sureanu (zona Sarmizegetusei și cetatea de la Căpâlna) s-a utilizat, cu prețul unui efort ieșit din comun, calcarul extras și adus de la Măgura Călanului, de la 30 până la peste 100 de km, deoarece rocile existente în zonă (aproape peste tot micașist) deveneau friabile în contact cu agenții atmosferici.

Efortul constructiv a fost extraordinar: în aproximativ un secol și ceva mai mult de jumătate, în Dacia s-au construit și s-au refăcut aproape nouăzeci de fortificații. Toate sunt amplasate pe marile drumuri comerciale, pe culoarele de trecere și în puncte strategice, iar lanțul Carpaților a fost zăvorât de fortificațiile construite la intrarea și la ieșirea drumurilor naturale care-l străbateau încât, pentru perioada ce începe în timpul domniei lui Burebista și până inclusiv la domnia lui Decebal, semnatarul acestor rânduri consideră că se poate vorbi de un adevărat sistem defensiv al Daciei, care, sub această formă, ar fi unic în Europa barbară. Aceeași amplasare a fortificațiilor indică interesul particular al dacilor pentru apărarea zonei intracarpatice. Se adaugă microsistemul defensiv al Sarmizegetusei, completat până în ajunul războaielor de la începutul secolului II p. Chr., distrus parțial în primul război cu Traian și refăcut în grabă în ajunul celui de al doilea război.

Majoritatea fortificațiilor dacice au fost, desigur, distruse și incendiate, fie în amintitele războaie, fie imediat după ele, chiar dacă ele erau situate mult dincolo de granițele viitoarei provincii romane. Cele mai elocvente exemple le constituie cetatea de la Piatra Neamț Bâtca Doamnei și fortificațiile de la Malaja Kopanja și Solotvina, ambele pe Tisa Superioară. Nu se pot exclude și distrugerile provocate de lupte interne, de disensiuni între grupările tribale, înainte de unificarea realizată de Burebista, dar și după înlăturarea prin forță a acestui conducător.

Influențelor elenistice târzii și participării directe a tehnicienilor greci la lucrările din Dacia li se datorează planurile regulate ale unor fortificații (Costești-Blidaru, Luncani-Piatra Roșie, planul zidului de incintă de la Costești-Cetățuie), zidurile elenistice din piatră ecarisată din care a derivat *murus Dacicus* și, în general, zidurile cu două paramente și emplecton (fig. 113), folosirea cărămizilor slab arse, a țiglelor și olanelor, turnurile-locuință, conductele de apă, impozantele ziduri de terasă în tehnica *murus Dacicus*, scările monumentale din piatră de talie (Costești-Cetățuie, Luncani-Piatra Roșie, Bănița), cisterna cetății de la Costești-Blidaru, construită după preceptele lui Vitruvius, intrările în cetăți prin câte un turn (Costești-Blidaru, Luncani-Piatra Roșie, Căpâlna) ca și alte realizări din producția de obiecte cu întrebuințare curentă. În acest ultim domeniu începând cu secolul I p.Chr. se manifestă, tot mai pregnant, influențele romane mai ales în tehnici preluate din acea direcție.

Arhitectura religioasă. La cele scrise în cap. IV din prezentul volum și, în unele privințe, detaliate în paragrafele despre viața spirituală la geto-daci din capitolul de față, se adaugă descoperirile arheologice cu caracter neîndoielnic cultic, cum ar fi sanctuarele (sau templele) propriu-zise și locurile special amenajate pentru cult.

Sanctuare. Dacă pentru mulțimea de așezări geto-dace obișnuite ceremoniile religioase se desfășurau într-un loc sacru, fără construcții monumentale capabile să lase urme arheologice sau chiar în poieni sacre — cum ar putea să sugereze afirmațiile lui Iordanes (*Getica*, 39) — în unele dintre marile așezări fortificate și în cetăți astfel de ceremonii se desfășurau și în preajma sanctuarelor.

Dar, înainte de a le prezenta, este de menționat că alte construcții mai modeste, aproape întru nimic deosebite ca plan de locuințele obișnuite puteau îndeplini această funcție în puzderia de așezări răsfirate în toate ținuturile Daciei.

La daci, ca și la celelalte popoare antice, planul construcțiilor de cult trebuie să-și fi avut originea în construcțiile laice; acestea din urmă au suferit treptat transformări atât de radicale, încât abia mai conservă elemente din sorgintea lor profană. Oricum, este greu de acceptat, în lipsă de probe peremptorii și în pofida unor afirmații categorice în acest sens, „importul" de planuri de construcții de cult din lumea greco-romană. Observația se referă și la construcțiile cu absidă pentru care nu există nici o dovadă că au fost preluate din lumea greacă și la constatarea că nu toate cele ce au absidă sunt locașuri de cult[1]. La fel, nu poate fi vorba de „importuri" de planuri pentru sanctuare, fie ele patrulatere, fie circulare. Cel mult se poate admite folosirea, la ridicarea acestor construcții, a unor tehnici din lumea greco-romană, cum sunt de pildă acelea de cioplire și de fasonare a pietrei, întocmai ca în cazul elementelor componente ale fortificațiilor din piatră ecarisată.

[1] Acest punct de vedere nu este împărtășit de toți cercetătorii: de exemplu, R. Vulpe, *L'origine delle costruzioni daciche ad abside nel'età preromana*, în Atti del settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica, III, Roma, 1961, p. 87–104 (vezi și supra, cap. IV, p. 453); cf. I. Glodariu, *L'origine de la conception architectonique des sanctuaires daces circulaires*, în Thraco-Dacica 1, București, 1976, p. 249–258; S. Sanie, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Iași, 1999, p. 10–11.

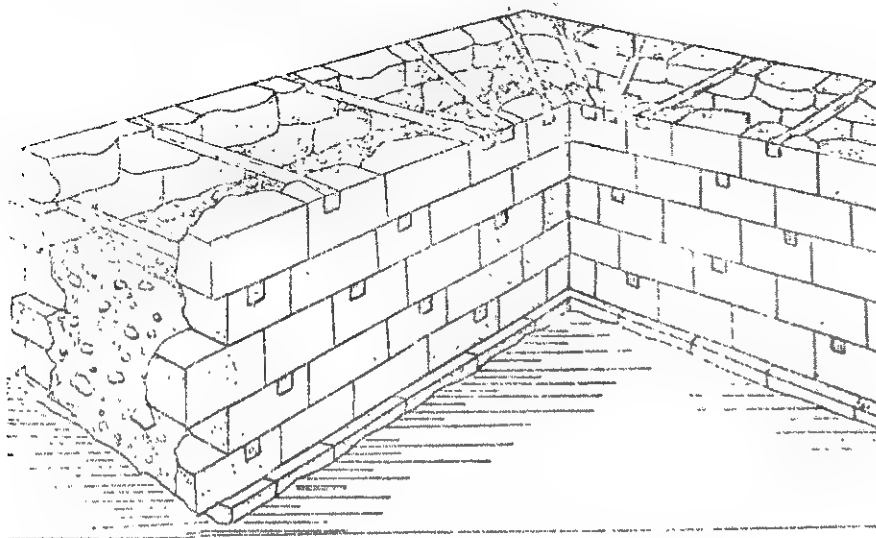

Fig. 113 Structura zidului dacic – „murus Dacicus". După I. Glodariu.

Clădiri cu absidă s-au descoperit atât în așezări (București-Tei, Brad, Cârlomănești, Malaja Kopanja, Meleia, Popești, Rudele) (fig. 111, 114; 115/1,2), cât și în cetăți (Luncani-Piatra Roșie). Partea cu plan absidal este fie singulară, fie se plasează în „mijlocul" unor construcții cu două sau trei incinte concentrice, circulare sau poligonale. În interpretarea acestor construcții s-au conturat trei păreri: toate sunt clădiri de cult, toate sunt profane și doar unele sunt destinate cultului, departajarea în această situație făcându-se pe baza inventarului pentru că planul tuturor este absidal și au aceeași orientare solstițială. Câtă vreme există clădiri cu absidă și poligonal-concentrice cu o încăpere cu plan absidal, toate având absida spre ±NV, unele ar trebui să fie laice, grație inventarului lor, adică cel firesc în fiecare gospodărie (unelte felurite, vase cu provizii, veselă de bucătărie etc.), totdeauna amplasat în încăperea sau în încăperile din jurul celei cu absidă. Unele puteau fi prevăzute doar cu o încăpere absidată, cu amenajări particulare — vatră(e) ornamentată(e) — ca la Popești sau cu alte particularități ca la Luncani-Piatra Roșie, și puteau fi destinate cultului, dacă nu cumva numai absida constituie „locul sacru". Tot ca o clădire destinată cultului este de apreciat, poate, clădirea cu incinte concentrice de pe platoul Meleii, care are la baza părții exterioare mici blocuri de calcar fasonate, unde particularitatea esențială constă tocmai în folosirea calcarului (după o altă opinie, toate construcțiile de pe coama munților Meleia, Rudele și Tâmpu aveau caracter sacru; vezi cap. IV).

Pe teritoriul Daciei se cunosc două categorii de sanctuare: patrulatere și circulare, ca plan general, și aproape totdeauna cu detalii particulare, încât nu poate fi luată în discuție o construcție după canoane bine stabilite[1].

Sanctuarele patrulatere, dreptunghiulare ca plan, au fost construite numai din lemn (Galați-Barboși, Căpâlna) sau din lemn și piatră mai îngrijit sau sumar fasonată (Piatra Neamț-Bâtca Doamnei, Craiva, Căpâlna, Costești-Cetățuie și Blidaru, Luncani-Piatra Roșie, Augustin/Racoș, Sarmizegetusa), în funcție de materialul de construcție existent la fața locului sau de posibilitățile de transport ale acestuia din alte părți.

Fie că sunt numai din lemn, fie din lemn și piatră, ele constau din șiruri de plinte paralele care susțineau coloane de lemn, mai rar din piatră. Nivelul de călcare era deasupra plintelor, ceea ce explică neglijența în fasonarea lor. La sanctuarele mai bine păstrate s-a constatat că numărul total de plinte (implicit de coloane) reprezintă un multiplu al cifrei șase. Unele aveau pereți exteriori plini, altele „decupați", iar acoperișul era din șindrilă. Spațiul util dintre coloanele de lemn sau de piatră este foarte restrâns în pofida dimensiunilor mari ale edificiului. Până acum, doar la Sarmizegetusa s-a constatat prezența la unele sanctuare a pilaștrilor pe toate cele patru laturi. Aceștia erau incapabili să susțină pereți, încât ei demarcau de fapt aria sacră, interzisă laicilor (vezi propuneri de reconstituire în fig. 115 și 116).

Sanctuarele circulare (fig. 114; 115/1,2) sunt mai puțin numeroase, dar la fel ca precedentele, au fost construite numai din lemn (Brad, Pecica) sau din lemn și piatră (două la Sarmizegetusa, tot atâtea aproape de ea, la Fețele Albe și două la Augustin / Racoș). Din punctul de vedere al planului, ele constau dintr-o singură încăpere (Brad, Pecica, Fețele Albe), din două încăperi dispuse concentric (sanctuarul mic de la Sarmizegetusa) sau din trei spații dispuse concentric, dar cu încăperea centrală amplasată descentrat (Fețele Albe, Sarmizegetusa, Augustin/Racoș); cea din urmă are plan absidal. La acelea cu o „încăpere", ea este delimitată la exterior de stâlpi din lemn sau din piatră. Atunci când au două încăperi, la exterior există cercul de pilaștri de piatră și în interior o construcție cu pilaștri de lemn. Cele trei spații prezintă diferențieri în detalii de plan: poligon de lespezi de piatră la exterior, cerc de lespezi fasonate care delimitează „încăperea" intermediară și o construcție cu plan absidal, cu pereții din lut armat cu lemn în interior, cu două încăperi (Augustin/Racoș); cerc dublu la exterior din piatră fasonată (bordură și pilaștri), cerc de stâlpi de lemn la „încăperea" intermediară și construcția cu absidă și cu pilaștri de lemn aparenți în interior (sanctuarul mare de la Sarmizegetusa); toate cele trei încăperi cu lespezi de piatră la bază (Fețele Albe). La sanctuarul circular de la Augustin /Racoș, unde construcția centrală are două încăperi (una cu absidă, cealaltă patrulateră, legate printr-un decupaj în peretele despărțitor) s-a constatat că ofrandele au fost depuse numai în încăperea patrulateră, fiind astfel încă o dovadă ca încăperile absidate erau

[1] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj Napoca, 1972, p. 205–212; S. Sanie, *op. cit.*, p. 8–9, 12–27.

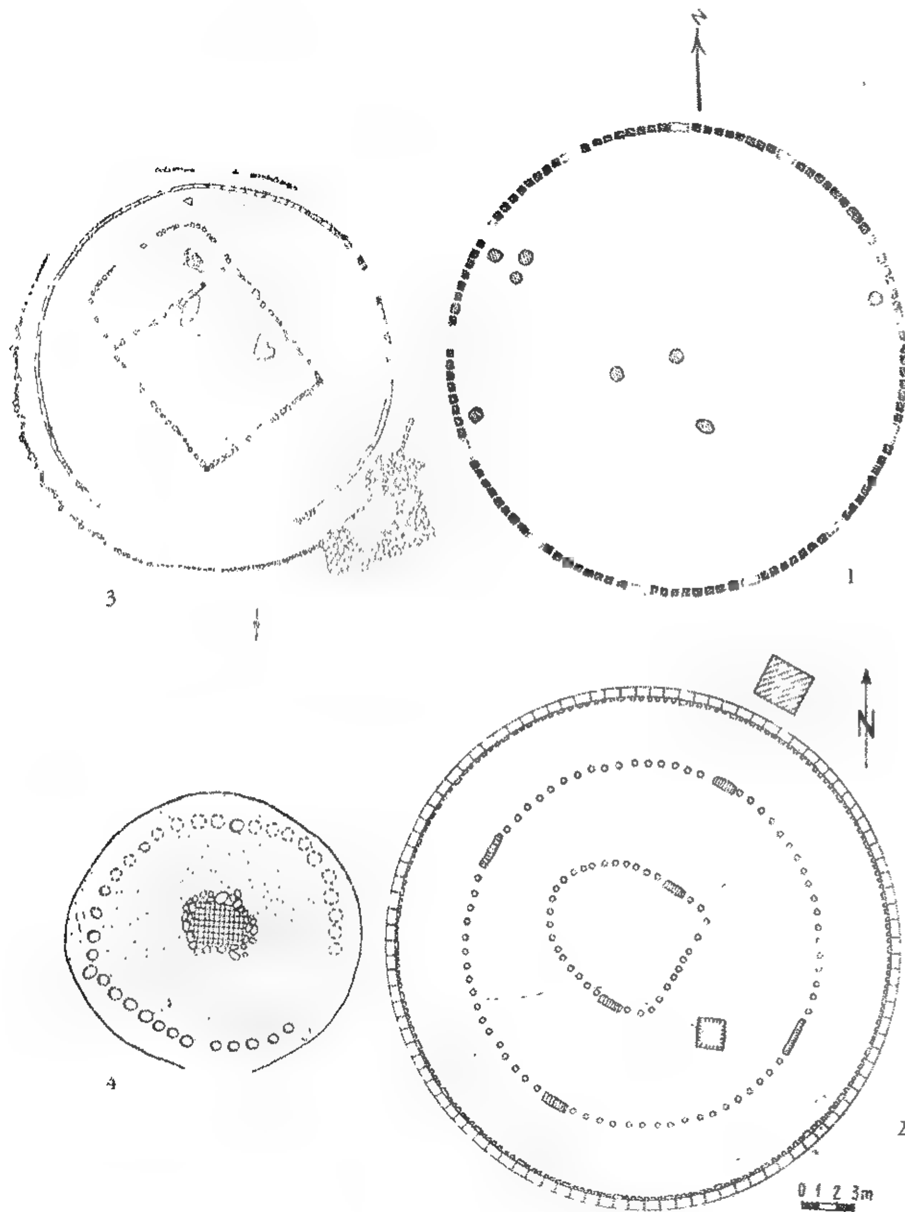

Fig. 114 Sanctuare dacice de tip circular. 1-2 Sarmizegetusa Regia; 3 Augustin (Racoș); 4 Pecica. După I. Glodariu (1-2), I. Glodariu, F. Costea (3) și I.H. Crișan (4).

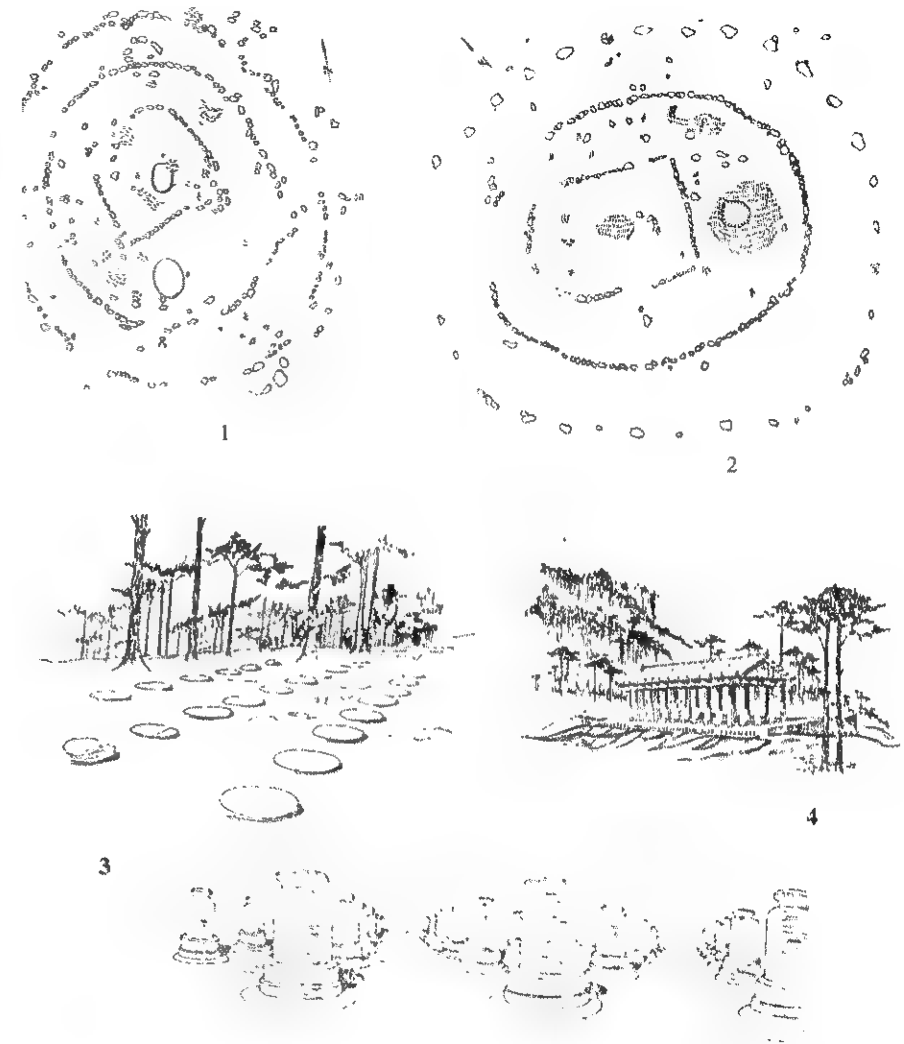

Fig. 115 Sanctuare dacice. 1 Rudele; 2 Meleia; 3 sanctuarul vechi A de la Sarmizegetusa Regia; propuneri de reconstituire. După I. Glodariu (1-2), H. Daicoviciu (3) și D. Antonescu (4).

destinate unor ceremonii cu caracter sacru. Și la sanctuarele circulare spațiul util este relativ restrâns, încât este de presupus că accesul era permis numai preoților, eventual și unor inițiați, ceremoniile și serviciul religios fiind oficiate în afara lor.

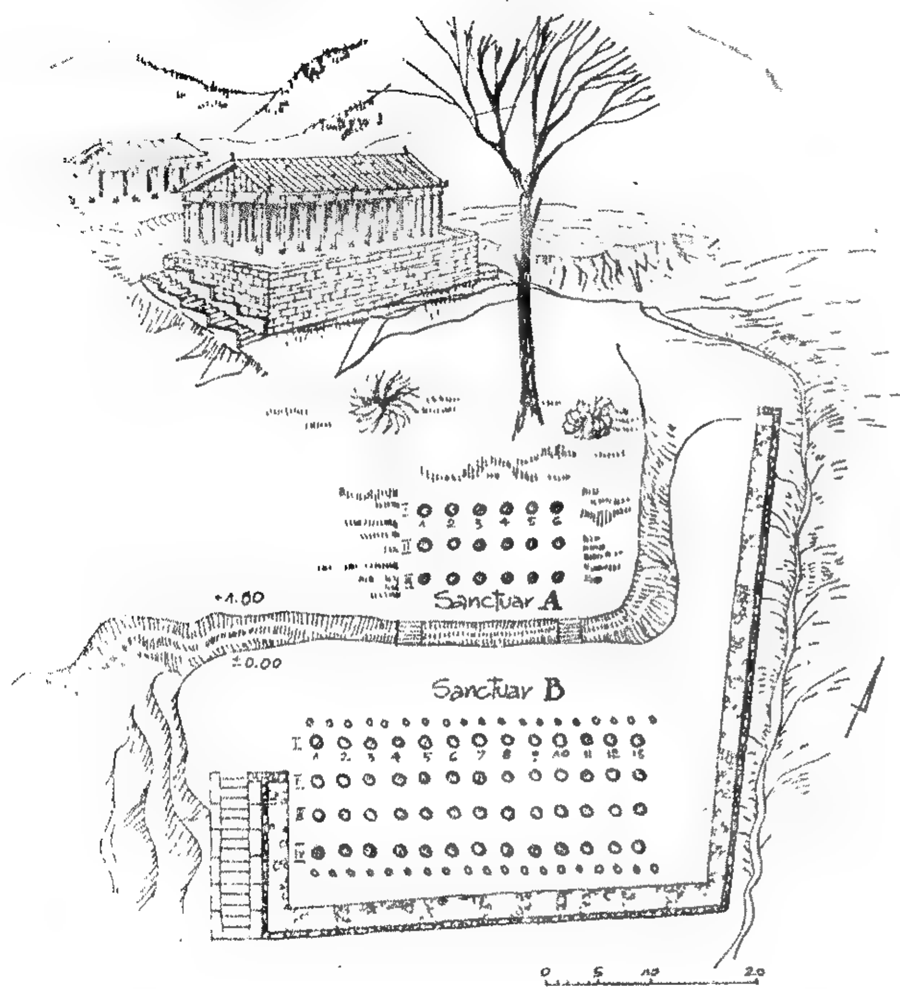

Fig. 116 Sarmizegetusa Regia. Sanctuare patrulatere: propuneri de reconstituire după D. Antonescu.

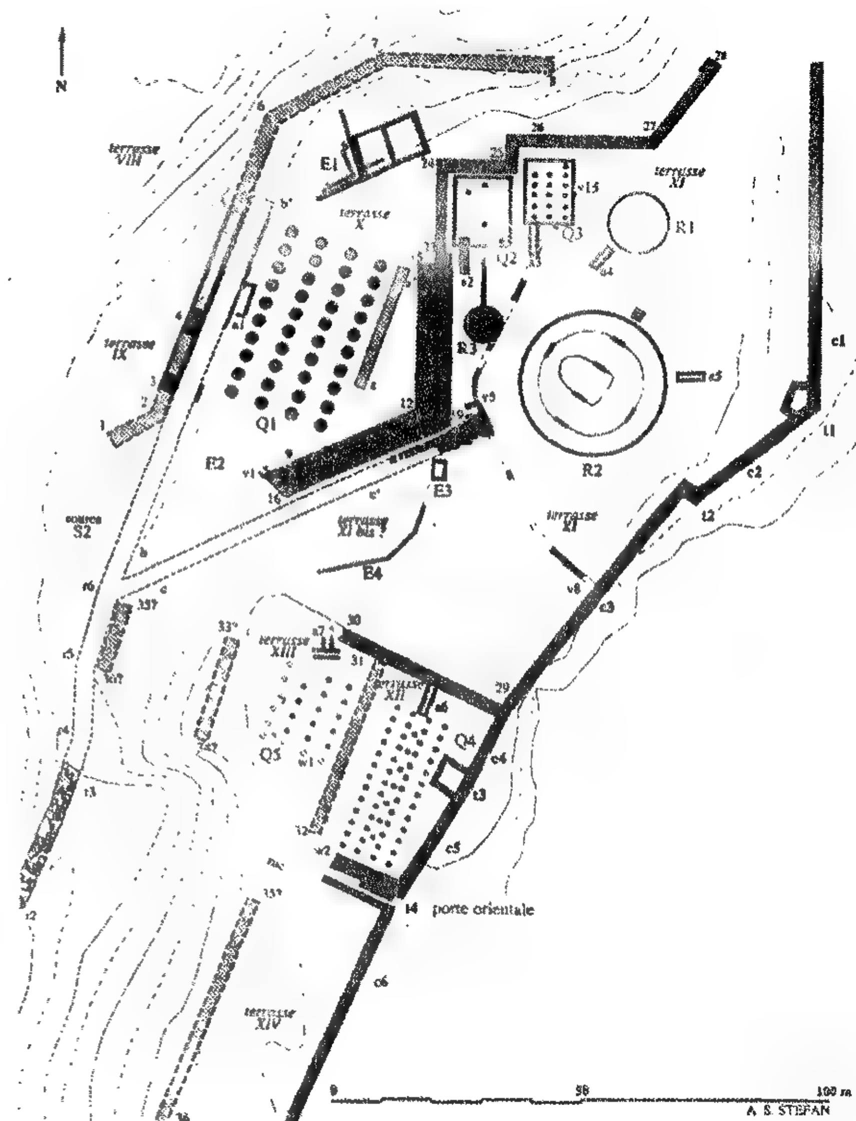

Fig. 117 Grădiștea Muncelului. Zona sacră. După A. S. Ștefan.

Numărul mare al sanctuarelor de la Sarmizegetusa — la sfârșitul secolului I p.Chr. funcționau șase (fig. 117), altarul de sacrificii și un sanctuar se afla în faza de construcție, toate precedate de alte trei — a dus la emiterea ipotezei că acolo era muntele sfânt al dacilor, Kogaionon, menționat de Strabon (VII, 3, 5). Același autor nu pomenește Sarmizegetusa și cercetarea arheologică a demonstrat că dezvoltarea așezării în ritm alert nu este mai veche de mijlocul secolului I a.Chr. Prezența la Sarmizegetusa ca și în alte

părți (Costesti-Cetățuie, Căpâlna, Luncani-Piatra Roșie, Augustin/Racoș) a mai multor sanctuare contemporane sugerează, cum s-a scris și în cap. IV, caracterul politeist al religiei geto-dacilor.

În Dacia se cunosc și alte amenajări cu caracter cultic[1], a căror datare se încadrează în acelasi interval, cu începutul pe durata secolului II a.Chr. și sfârșitul la 106 p.Chr. Acestea, ca și gropile cu oameni sau cu animale, sunt semnalate și în zonele unde lipsesc sanctuarele: Biharia, Măgura Moigradului, Bratei, Sfântu Gheorghe-Bedeháza, Ocnița și sunt situate pe forme de relief înalte. Foarte probabil aceste zone sau locuri erau delimitate de incinte ridicate din materiale perisabile și în arealul lor se află concentrări de gropi, vetre de foc și platforme. Gropile nu sunt amenajate și conțin schelete sau părți de schelete de animal, fragmente ceramice, vase întregibile, uneori unelte, podoabe, piese de armament și foarte rar oase umane. De pildă la Sfântu Gheorghe-Bedeháza din cele 49 de gropi cercetate doar una conținea schelete, iar pe Măgura Moigradului în 180 de gropi s-au găsit doar două oase umane. Particularitățile menționate le definesc drept zone sacre, întocmai cum se întâlnesc la celți și germani, unde se oficiau ritualuri rămase necunoscute, încheiate cu ofrande aduse zeilor. Unele — cum este Măgura Moigradului — puteau să fie adevărate centre de cult pentru zone întinse din apropierea lor.

I. Glodariu

c. Descoperirile funerare

Ritul și ritualul funerar în perioada „clasică" constituie și astăzi, după decenii de cercetări arheologice intense pe tot cuprinsul țării noastre, o problemă complexă, cu numeroase semne de întrebare și soluții controversate (vezi și cap. IV). Într-adevăr, sutelor de așezări, dave și cetăți care au funcționat în această perioadă le corespund, în total, doar câteva zeci de morminte sigure, alături de care au mai putut fi ipotetic luate în discuție cele câteva „câmpuri de gropi", o vreme considerate drept necropole (Ocnița, Moigrad)[2]. Ilustrativ pentru această stare de lucruri, este, între altele, faptul că în zona Munților Orăștiei, unde era concentrată o foarte numeroasă populație, nu cunoaștem nici un singur mormânt. Situația nu este mult deosebită în cazul davelor din spațiul extracarpatic, care nu dispun nici ele de adevărate necropole, ci doar de mici grupe de tumuli, la care se adaugă un număr redus de descoperiri de resturi umane, apărute chiar în cuprinsul sau la periferia așezărilor respective.

[1] V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993, *passim*; S. Sanie, *op. cit.*, p. 26-38.

[2] D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971. O reevaluare critică, într-un nou stadiu al cercetării, la M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dace clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 3-32 și V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 21-45.

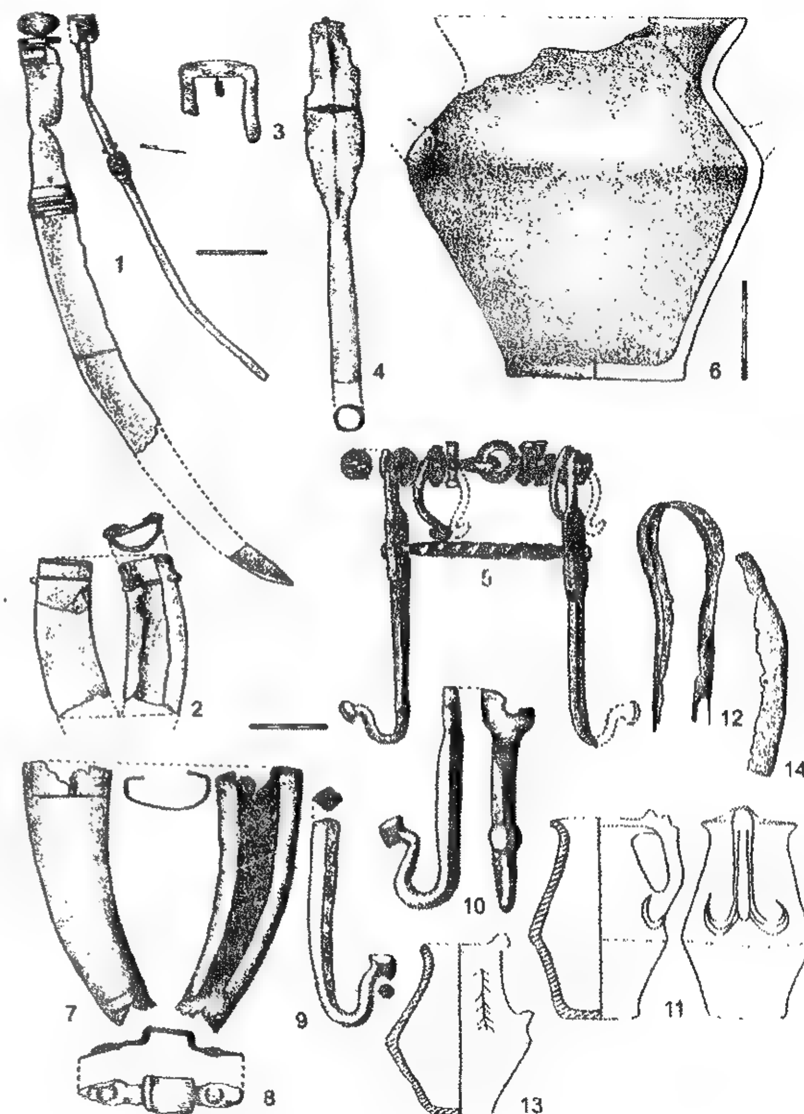

Fig. 118 Inventarul unor morminte de războinici din Transilvania din sec. II-I a. Chr.: 1-6 Blandiana; 7-10 Tărtăria; 11-14 Teleac.

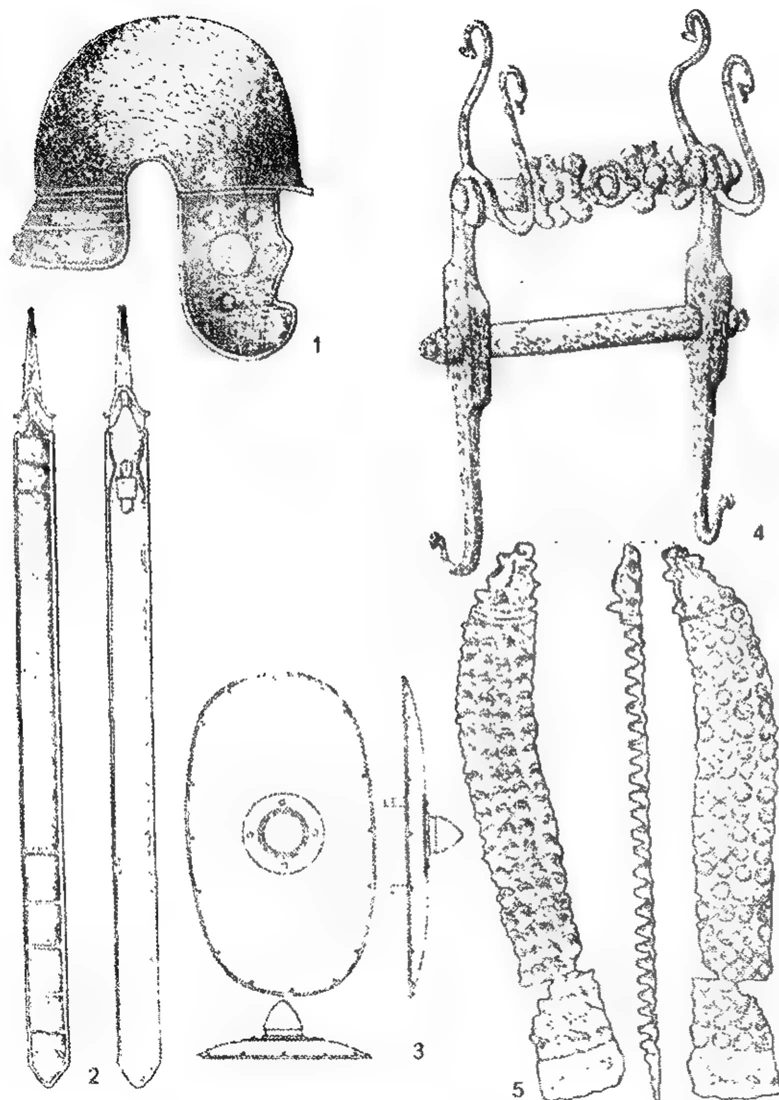

Fig. 119 Cugir, jud. Alba. Selecție din inventarul mormântului princiar: 1 coif; 2 spadă de tip Laténe; 3 scut (reconstituire); 4 zăbală; 5 garnitură ornamentală din aur (după I. H. Crișan).

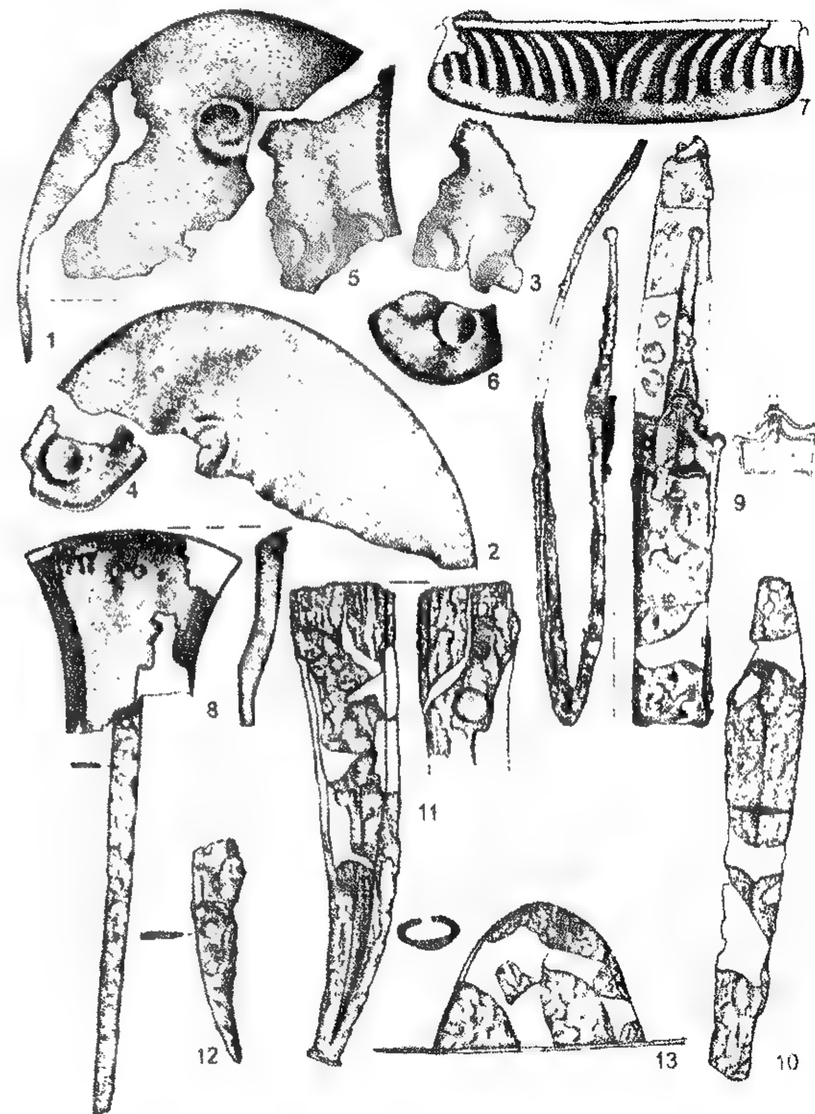

Fig. 120 Popești, jud. Giurgiu. Inventarul metalic din tumulul 4: 1-8 fragmente de coif (bronz); 9 spadă de tip Latène; 10-12 cuțite și teacă; 13 *umbo* de scut, toate din fier (după A. Vulpe)

Tipice și sigure, continuând o tradiție mai veche, sunt puținele morminte plane de incinerație în urnă, cu sau fără capac, cum sunt cele din faza finală a necropolei de la Zimnicea (secolul II a.Chr.)[1], ca și cele apărute izolat sau în grupe foarte mici la Gruia, Padea, Turburea-Spahii, Corcova, Slatina, Blandiana (fig. 118/1–6), Tărtăria (fig. 118/7-10), Teleac (fig. 118/11-14), Bicsadul Oltului, databile la sfârșitul secolului II și în secolul I a.Chr., eventual și în secolul următor. La fel de tipice și de sigure sunt mormintele de incinerație în tumuli de la Cugir (fig. 119), Popești (fig. 120), Radovanu, Piscu Crăsani, Poiana, Brad, Răcătău, Zemplin etc. Situate în imediata apropiere a unor mari așezări (*dava*) și distingându-se prin caracterul lor monumental și prin bogăția inventarului (arme, podoabe, ceramică etc.), aceste morminte aparțin desigur aristocrației[2]. Dacă este normal ca numărul mormintelor „aristocratice" sau „princiare" să nu fie mare (o cercetare sistematică a tumulilor din România poate însă aduce noi descoperiri de acest tip, cum a fost cazul la Lăceni și Orbeasca de Sus, jud. Teleorman), puținătatea mormintelor modeste, atribuite populației de rând, rămâne încă o problemă nesatisfăcător lămurită.

Pe lângă mormintele în urne, deja amintite, a fost adusă în discuție o serie de ipotetice „morminte de incinerație" în gropi mari, cilindrice, cum ar fi cele descoperite în grupe mici la București (Tei și Dămăroaia) și Snagov și în număr relativ mare la Moigrad, Sighișoara, Sfântu Gheorghe, Poiana, Tinosu și, mai ales, la Ocnița[3]. Îndoiala gravă care persistă în ce privește definirea acestor descoperiri drept morminte, respectiv necropole, pornește de la faptul că tipologia și inventarul lor contravin, în general, noțiunii curente de monument funerar și, în orice caz, nu se încadrează coerent în evoluția ritului și a ritualului geto-dac, ele nefiind cunoscute nici în perioada anterioară (secolele IV–III a.Chr.), nici în aceea care a urmat (secolele II–III p.Chr.). „Mormintele" în discuție conțin uneori o cantitate infimă de oase calcinate, răspândite în umplutură, iar în marea majoritate a cazurilor acest indiciu, considerat a fi hotărâtor pentru dovedirea caracterului funerar, lipsește chiar. Se întâlnesc în schimb, adesea, oase de animale și ar fi de văzut dacă nu cumva și oasele calcinate nu provin tot de la animale (cum s-a dovedit mai nou la Moigrad). „Inventarul" este foarte variat și fragmentar, constând din ceramică comună (cioburi, rar vase), unelte și ustensile (râșnițe, cuțite, fusaiole, „lustruitoare", creuzete), resturi din construcții (lipitură de pereți, crustă de vatră, pietre, cuie) și, numai foarte rar, din arme, podoabe sau monede. Până la proba contrarie, mai verosimilă decât ipoteza funerară ar fi interpretarea acestor descoperiri ca „gropi de cult", în care se practica îngroparea rituală a unor bunuri și materiale, echivalată eventual cu depunerea de ofrande, dacă nu cumva este vorba chiar de banale gropi menajere[4].

[1] A.D. Alexandrescu, *Mormintele din perioada mai târzie a necropolei getice de la Zimnicea, jud. Teleorman*, în Crisia, 1972, p. 15–26.

[2] A. Vulpe, *La nécropole tumulaire gète de Popești*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193–216.

[3] Despre așa zisa necropolă de la Ocnița, vezi D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, cu o recenzie de M. Babeș, în SCIVA 33, 1982, 2, p. 255–256.

[4] M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor*..., p. 10–13; V. Sîrbu (*Oameni și zei în lumea geto-dacilor*, p. 48 urm) este categoric în a considera așa numitele „câmpuri de gropi", inclusiv cele de la Moigrad și Ocnița drept „locuri de cult".

Existența unor morminte de incinerație în groapă nu poate fi totuși negată. Acest tip funerar cunoaște chiar o anumită concentrare în Oltenia, unde a apărut atât în mici necropole (Padea, Turburea-Spahii, Corlate, Gruia), cât și în multe cazuri de descoperiri izolate, întâmplătoare, și unde inventarul predominant militar, de factură Latène, indică o puternică influență, într-o anumită măsură poate poate chiar o prezență a celților scordisci (fig. 99)[1]. În afara Olteniei, răspândirea mormintelor de incinerație în groapă, cu arme, piese de harnașament și eventual ceramică, este atestată doar prin câteva descoperiri din Muntenia (Cepari, jud. Argeș) și din Transilvania (Blandiana, eventual Teleac (fig. 118). Tot în Transilvania, la Tilișca, au fost descoperite două morminte în groapă, cu inventar feminin (podoabe dacice de argint, mărgele). Ilustrate prin ceva mai multe cazuri decât mormintele cu urne, mormintele de incinerație în groapă rămân, totuși, prea puțin numeroase pentru a oferi o soluție pentru problema modului și a locului de înmormântare ale marii majorități a populației Daciei în ultimele două-trei secole înainte de cucerirea traiană.

În așezări sau în imediata lor apropiere (Popești, Poiana, Brad, Sighișoara), în unele dintre „câmpurile de gropi" (Sfântu Gheorghe-„Bedeháza") sau în grupări mai mici de gropi (Orlea, jud. Olt) s-au descoperit schelete umane datând din vremea care ne interesează. În cazurile rare de cadavre înhumate ordonat (în poziție întinsă sau chircită), în gropi rectangulare bine dimensionate, împreună cu unele piese de inventar, avem de a face cu înmormântări în sensul propriu al cuvântului (Popești, jud. Giurgiu; Poiana, jud. Galați; Brad, jud. Bacău)[2]. În cele mai multe cazuri, însă, unul sau mai multe cadavre (până la opt), uneori incomplete, ciopârțite, au fost aruncate fără grijă, în poziții anormale, în gropi mari, rotunde (Sighișoara, Șura Mică, Grădiștea, Popești, Orlea – fig. 121, Brad etc.; în total peste 180 de indivizi, în peste 30 de situri)[3]. De astă dată, evident, nu mai este vorba de înmormântări normale, ci mai probabil de îngroparea neglijentă a victimelor unor sacrificii umane, practicate din motive religioase. Că în această vreme geții și dacii au practicat sacrificii umane, reiese cu claritate dintr-un binecunoscut pasaj din Iordanes (*Getica*, 41): „Pe acest Marte, goții [geții — n.n.] totdeauna l-au înduplecat printr-un cult sălbatic (căci victimele lui au fost prizonierii uciși), socotind că șeful războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc".

Slaba documentare a mormintelor geto-dace din perioada „clasică", spre deosebire de perioada anterioară și de cea care a urmat, cere o explicație de ansamblu, cu atât mai mult cu cât nimic nu arată că ar fi vorba de un stadiu trecător, respectiv de o lacună a cercetării. Este important de amintit că o situație similară se constată și în lumea celtică central-europeană, unde de-a lungul perioadei de maximă înflorire a civilizației oppidane

[1] Mormintele descoperite, de regulă întâmplător, în Oltenia, precum și cele din nord-vestul Bulgariei (în principal din zona Vraca) au fost încadrate în așa-numita grupă Padea-Panagjurski Kolonii (Z. Woźniak, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*), datată în sec. II-I a. Chr. Unii autori, începând cu V. Pârvan, le-au atribuit celților scordisci, în timp ce alții consideră că este vorba de morminte ale populației băștinașe nord-tracice, respectiv geto-dace.

[2] „Necropola de copii" recent cercetată la Hunedoara – *Grădina Castelului*, cu 29 „depuneri" (morminte) cuprinzând a 48–49 indivizi, este unică în Dacia și ridică complicate probleme de interpretare, V. Sîrbu et alii, *Vestigiile dacice de la Hunedoara*, Sibiu, 2007

[3] V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare*..., p. 31–36, 86–100; idem, *Oameni și zei*..., p. 144 urm

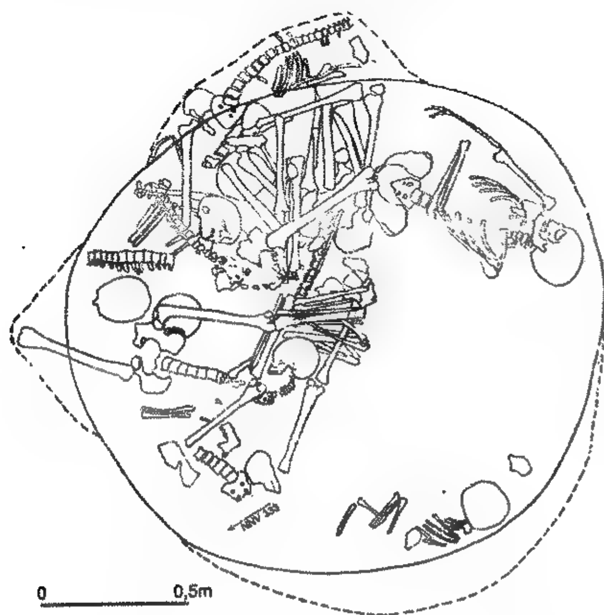

Fig. 121 Groapă cu jertfe umane de la Orlea, jud. Olt (după E. Comşa).

(Latène C_2-D), mormintele şi necropolele sunt extrem de rare. S-a presupus, şi acest lucru poate fi valabil şi în cazul Daciei, practicarea în această vreme a unor credinţe şi ritualuri funerare discrete, care nu se lasă sesizate arheologic. Mai concret, este avută în vedere ipoteza unei practicări generalizate a incineraţiei şi a depunerii resturilor umane în ape sau în locuri inaccesibile. Se pot construi, desigur, şi alte ipoteze. Este foarte probabil ca în vremea lui Burebista şi Deceneu, în Dacia să se fi produs importante modificări în reprezentările şi regulile de cult, ilustrate, între altele, de proliferarea jertfelor umane şi de apariţia sanctuarelor. Şi în acest caz Iordanes (*Getica*, 71) ne furnizează informaţii preţioase, arătând că Deceneu a ales „pe bărbaţii cei mai de seamă şi mai înţelepţi, pe care i-a învăţat teologia, i-a sfătuit să cinstească anumite divinităţi şi sanctuare (*sacella*), făcându-i preoţi şi le-a dat numele de pileaţi...". Rămâne de văzut dacă între aceste modificări şi schimbarea practicilor funerare există o legătură directă, în cadrul a ceea ce unii cercetători numesc „reforma religioasă" a lui Deceneu[1].

M. Babeş

[1] M. Babeş, *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor...*, p. 20–22; pentru discuţia asupra surselor literare, vezi V. Lica, *Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu*, în Istros 1, 1980, p. 177–182.

d. Depozite şi tezaure

Dintre descoperirile apărute, de multe ori întâmplător, în afara aşezărilor sau a complexelor funerare, o importanţă deosebită pentru caracterizarea culturii geto-dace „clasice" o au depozitele şi tezaurele. Aceste descoperiri colective, reunite din necesităţile clasificării arheologice într-o unică categorie de monumente, prezintă o mare varietate din punctul de vedere al conţinutului şi al condiţiilor lor de aflare. La originea acestei varietăţi se află, desigur, motivele diferite, subiective şi obiective, ce au determinat acumularea, păstrarea şi în final îngroparea (depunerea) loturilor respective de obiecte. Din punct de vedere al compoziţiei, care constituie criteriul cel mai sigur de clasificare, pe teritoriul Daciei preromane distingem depozite de unelte, ustensile sau vase, tezaure de podoabe şi tezaure de monede, la care se adaugă o serie întreagă de descoperiri colective mixte (unelte + podoabe, vase + podoabe, podoabe + monede etc.). Pornind de la acest criteriu şi luând în consideraţie condiţiile concrete de descoperire, în multe cazuri se pot determina sau măcar presupune caracterul tezaurizării şi motivele îngropării. În primul rând, având în vedere că în general este vorba de obiecte cu valoare intrinsecă sau utilitară ridicată, trebuie reţinută ideea tezaurizării avuţiei familiale sau comunitare şi a îngropării în vederea unei păstrări temporare lipsite de pericol şi a recuperării ulterioare. Alteori, cu acelaşi scop, s-a îngropat inventarul unor ateliere meşteşugăreşti, stabile sau ambulante (unelte, materie primă, produse semifinite şi finite) sau loturile de marfă ale unor negustori. Există însă şi posibilitatea ca îngroparea unor depozite şi tezaure să fi fost dictată de motive religioase, obiectele respective având caracterul de ofrandă funerară, de *ex voto* sau servind unor operaţiuni magice.

Dintre depozitele de unelte, cele mai mici (de exemplu, Cetăţeni, în jud. Argeş, şi „Strâmbu" lângă Grădiştea Muncelului) au putut fi proprietatea personală a unor ţărani sau meseriaşi, în timp ce cele mai mari, cum este depozitul descoperit la Lozna, jud. Botoşani (56 de piese)[1], par a fi fost proprietate comunitară. În legătură cu acest din urmă depozit, se poate emite, de altfel, ipoteza că reprezintă o ofrandă rituală, având în vedere faptul că a fost depus într-o mlaştină (azi turbărie) şi nu îngropat în teren ferm, ceea ce făcea dintru început imposibilă recuperarea sa. Analogiile nordice (Danemarca, Germania de Nord) ne arată că de regulă depunerile în ape şi mlaştini au un caracter de cult. Un astfel de caracter a fost presupus la noi, ipotetic, şi pentru unele depozite de vase: unul de vase de lut (5 piese) şi altul de vase de metal (3 piese), descoperite la Guşterita, lângă Sibiu (fig. 122). Mai clară din acest punct de vedere este descoperirea de la Ciolăneştii din Deal, jud. Teleorman, unde, probabil la sfârşitul secolului al II-lea sau începutul secolului I a.Chr., cel puţin 25 de vase de lut întregi au fost depuse într-un puţ votiv, căptuşit cu bârne de lemn[2]. Unele resturi mărunte de oase calcinate găsite acolo nu sunt suficiente

[1] S. Teodor, *Das Werkzeugdepot von Lozna (Kr. Botoşani)*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 133–150. Idem, *Construcţiile de lemn din turbăria de la Lozna, jud. Botoşani*, în Thraco-Dacica 4, 1983, p. 114–120.

[2] M. Petrescu-Dîmboviţa, S. Sanie, *Cercetări arheologice în aşezarea getică de la Ciolăneştii din Deal*, în ArhMold 7, 1972, p. 242–255; M. Petrescu-Dîmboviţa, *Descoperirea de vase dacice de la Ciolăneştii din Deal (jud. Teleorman)*, în In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 285–299.

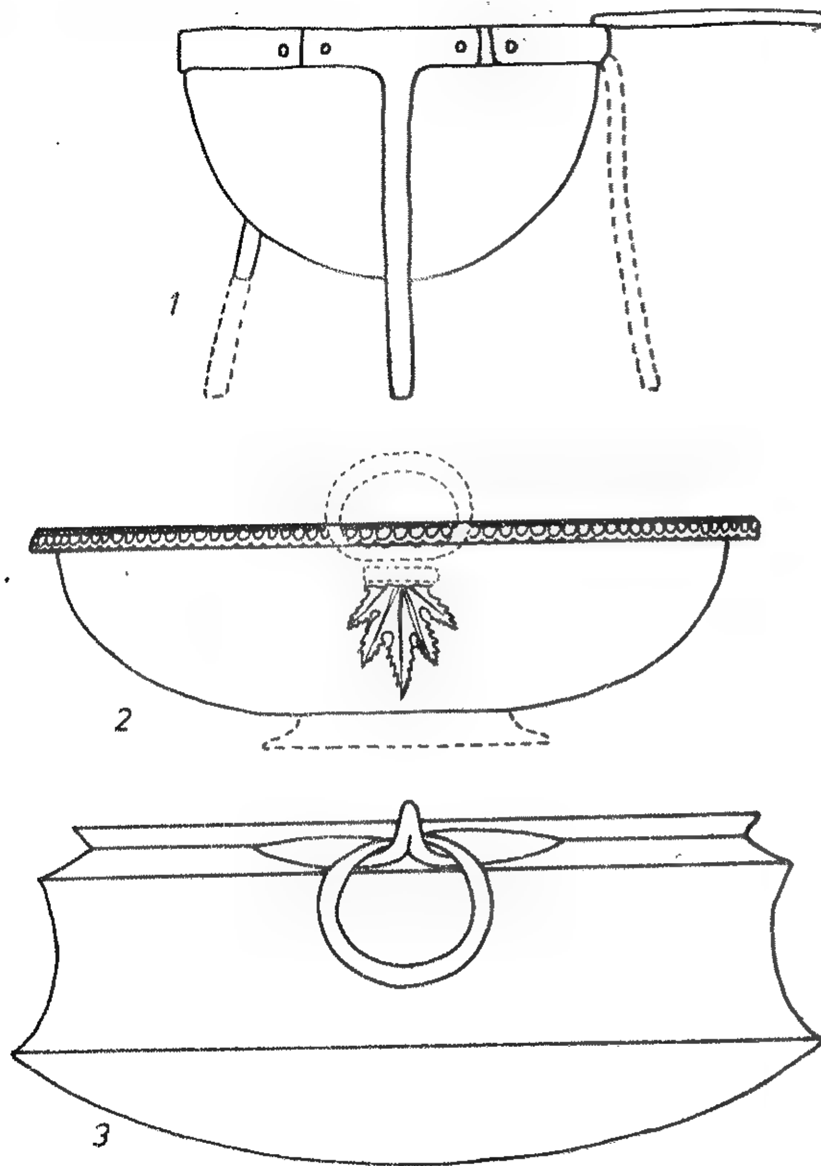

Fig. 122 Depozitul de vase de metal de la Gușterița (1 fier; 2-3 bronz). După K. Horedt.

pentru a vorbi de un puț funerar, ele putând reprezenta mai curând ofrande de animale. Această ipoteză este confirmată de descoperirile din locul de cult de la Conțești, jud. Argeș, unde, în aceeași vreme, pe malul unui lac a fost depusă o mare cantitate de oase calcinate de animale, precum și mai multe săgeți, cuțite, pinteni, fibule, ceramică fragmentară etc.[1]. O mențiune merită și „depozitul" din așezarea de la Poiana, jud. Galați, constituit din figurine antropomorfe, folosite desigur în practicarea unor operațiuni magice (v. mai sus cap. IV, p. 455).

Cea de a doua categorie de descoperiri colective, tezaurele de podoabe de argint, constituie o manifestare cu totul specifică a culturii geto-dace din ultimele două secole înainte de cucerirea romană (pl. 50–52). În aceste tezaure (peste 60 la număr) se reflectă portul fastuos al unei categorii sociale de vază, deținând bogăție și prestigiu. Ele cuprind falere, fibule, coliere, lanțuri de podoabă, brățări, inele, cercei, pandantivi etc., de obicei în asocieri stabile, care nu permit separarea netă a portului bărbătesc de cel femeiesc[2]. S-a emis ipoteza, după care toate aceste podoabe ar fi fost purtate de femei, dar nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca măcar unele piese (falerele, fibulele cu mască, brățările spiralice) să fi reprezentat însemnele unor importante funcții politico-militare și sacerdotale și, deci, să fi fost purtate de bărbați. În circa jumătate din numărul tezaurelor în discuție, pe lângă podoabe apar și monede, iar în câteva cazuri și vase de argint. La Sâncrăieni, jud. Harghita, avem, de fapt, de a face cu un tezaur de vase (15 cupe și pocale), din care mai făceau parte trei podoabe și o monedă. Este interesant de reținut că monedele ce apar în tezaurele de podoabe sunt în marea majoritate a cazurilor denari republicani, mai rar, ele provin din diferite centre grecești (Thasos, Dyrrhachium, Apollonia) (pl. 42) și numai în tezaurul de la Coada Malului întâlnim o imitație locală după tetradrahmele lui Filip al II-lea (de altfel folosită ca pandantiv). De aici rezultă că podoabele și vasele de argint în discuție au fost în uz și au ajuns în pământ într-o perioadă posterioară încetării monetăriei autohtone (de tip greco-macedonean). Producția lor va fi început, însă, încă din prima jumătate a secolului I a.Chr. (unii autori nu exclud posibilitatea unei datări ceva mai timpurii) și, se poate presupune, că materia primă a fost obținută prin topirea monedelor străine, mai ales a denarilor romani republicani. Având în vedere titlul redus al argintului ultimelor monede geto-dace (de exemplu, tipurile Vârteju-București și Inotești-Răcoasa), autorul acestor rânduri se îndoiește de exploatarea surselor locale de argint (pl. 42/9). Pentru același motiv, ipoteza emiterii masive a unor copii sau imitații de denari romani republicani de către regii daci apare greu de susținut. În ce privește caracterul îngropării acestor tezaure s-au făcut diferite presupuneri, dar cu siguranță nu există decât în unul-două cazuri (Tilișca și poate Șimleu Silvaniei), când ele au fost descoperite în morminte[3]. Și în cazurile celelalte, în care nu este vorba de morminte, depunerea tezaurelor a putut avea un caracter funerar. În rest, ar putea fi vorba de îngropări

[1] A. Vulpe, E. Popescu, *Une contribution archéologique à l'étude de la réligion des Daces*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 217–226.

[2] D. Popescu, *Le trésor dace de Sîncrăieni*, în Dacia N. S. 2, 1958, p. 157–225; idem, *Tezaure de argint dacice*, în BMI 40, 1971, 4, p. 19–321, și 41, 1972, 1, p. 5–22; K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 127–167, L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976; D. Spânu, *Piesele de ofevrerie din Dacia din secolele II a. Chr. – I p. Chr.*, în SCIVA 57, 2006, 1–4, p. 187–200.

[3] N. Lupu, *Două morminte dacice descoperite la Tilișca, jud. Sibiu*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 190–207, Idem, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățănaș*, București, 1989.

în vreme de pericol, sau, mai curând, dacă se acceptă ideea unor podoabe cu valoare de însemn politic și religios și a unor vase de argint întrebuințate în practicile sacre, de depuneri cu caracter ritual. În chip asemănător se pune și problema celor două tezaure de brățări spiralice de aur, unice până acum în Dacia, descoperite în anul 2001 de „căutătorii de comori" în zona sitului „Căprăreața", aflat doar la câteva sute de metri de cetatea regală de la Grădiștea Muncelului și de zona ei sacră[1]. Prin calitatea deosebită a metalului (aur) și cantitatea acestuia (15 piese cântărind peste 15 kg!) ele au un statut excepțional, în timp ce prototipul – identic cu acela al brățărilor spiralice de argint cu palmete și protome animale – asigură datarea lor în sec. I a. Chr., mai probabil la mijlocul sau în a doua jumătate a acestui secol. De aici concluzia că este vorba de însemnele unei autorități supreme (regale, sacerdotale), depuse în pământ din motive și în condiții greu de reconstituit. Poate că cercetările viitoare, mult așteptate, vor arăta dacă este vorba de depuneri de ofrande, de caracter cultic, sau pur și simplu de îngroparea lor pentru o sigură păstrare în vremuri de pericol.

În legătură cu tezaurele monetare este locul aici să se sublinieze doar importanța lor (în special a celor de monede autohtone) pentru precizarea conținutului și a originalității culturii geto-dace. În privința îngropărilor de monede se poate accepta ideea că ele sunt mai frecvente în vremuri de pericol (crize politice, acțiuni războinice), dar trebuie evitată tendința de a le pune, cu orice preț, în legătură cu astfel de evenimente, atestate istoric sau doar presupuse. Semnificativ este faptul că în vremea războaielor de cucerire a Daciei (101–106) s-au îngropat mult mai puține tezaure monetare decât în alte perioade[2].

M. Babeș

e. Tradiție și inovație

Atât cât ne lasă să vedem analiza monumentelor și a elementelor sale constitutive sesizabile arheologic, cultura geto-dacilor se caracterizează printr-o marcată originalitate, ce izvorăște, pe de o parte, dintr-un anumit conservatorism, din perpetuarea unor tradiții culturale specifice perioadelor anterioare, iar pe de altă parte din însușirea și adesea prelucrarea creatoare, dintr-un spirit propriu, a unor elemente de cultură străine. O trecere în revistă, fie și sumară, a tipurilor de obiecte făurite sau utilizate în perioada „clasică" pe teritoriul Daciei este menită să ilustreze aici valabilitatea acestei aserțiuni.

Ceramica (pl. 53–54; fig. 123, 124, 128–130). Categoria de obiecte care apare în cea mai mare cantitate în stațiunile arheologice geto-dace este aceea a ceramicii[3]. Făcând abstracție

[1] Investigațiile întreprinse de procuratura de pe lângă Curtea de Apel Alba arată că este vorba de două tezaure – unul format din 10 piese, altul din 5 piese. Cele mai multe brățări au ajuns în străinătate pe calea contrabandei. În anii 2006- 2007 au fost răscumpărate șapte piese ajunse în proprietate privată în SUA, iar o a opta a fost recuperată cu ocazia încercării de a fi scoasă peste graniță spre Ucraina. Brățările sunt constituite dintr-o tijă masivă în spirală (6- 8 spire), terminată la ambele capete într-o succesiune de 6 palmete ștanțate, o bandă plată ornată cu șiruri de incizii și o protomă zoomorfă. Brățările au greutăți cuprinse între 700 și 1300 grame. Cf. A. Lazăr, A. Condruz, *Corpus Juris Patrimonii. Patrimoniul cultural național*, București, 2007, p. 49 urm., în special p. 75–110.

[2] V. Mihailescu Bîrliba, *Războaiele daco romane și descoperirile monetare*, în AMN 26–30, 1989–1993, I, 1, p. 39–44.

[3] I.H. Crișan, *Ceramica daco getică*, București, 1969.

Fig. 123 Cupe de lut cu decor în relief de la Popești (sec I a. Chr.). După A. Vulpe și M. Gheorghiță

Fig. 124 Zimnicea – scena de pe o cupă cu decor în relief fragmentară (după D. Spânu).

de evoluţia tipologică şi cantitativă de-a lungul perioadei date, putem vorbi, în mare, de existenţa concomitentă a olăriei lucrate cu mâna, atribuită în general producţiei casnice, şi a celei lucrate la roata olarului, provenind din ateliere meşteşugăreşti specializate. Olăria de mână continuă — în ce priveşte tehnica, formele şi ornamentica — vechi tradiţii, ce pot fi urmărite cel puţin până la nivelul Hallstattului târziu. În cadrul ei distingem o specie grosieră (vase de uz curent, „de bucătărie", de felul oalei-borcan sau al cunoscutei ceşti „dacice") şi o specie fină, „de lux", caracterizată prin forma elegantă, execuţia îngrijită, culoarea neagră şi lustrul suprafeţei vaselor (oale, căni, fructiere, castroane). Această din urmă specie, prezentă între altele şi în descoperirea cu caracter sacral de la Ciolăneşti, se datează în principal în a doua jumătate a secolului al II-lea şi în prima jumătate a secolului I a.Chr., fiind treptat înlocuită în funcţia de ceramică fină prin olăria de roată. Vasele confecţionate la roată, în majoritate de culoare cenuşie, perpetuează uneori tipuri din secolele IV–III a.Chr. sau reiau într-o tehnică superioară forme din specia fină lucrată de mână. Adesea este însă vorba de forme noi, foarte variate. Prototipurile elenistice se recunosc mult mai frecvent decât cele celtice, împrejurare ce impune, o dată în plus, reconsiderarea concepţiei mai vechi asupra rolului celţilor în generalizarea roţii olarului la geto-daci. Astfel, deşi pe teritorul Daciei se cunosc unele vase pictate de tip celtic, este clar că ceramica pictată geto-dacă (databilă în a doua jumătate a secolului I a.Chr. şi mai ales în secolul I p.Chr.) imită în principal forme şi motive decorative greceşti[1].

[1] G. Florea, *Ceramica pictată. Artă, meşteşug şi societate în Dacia preromană (sec. I a.Chr. –I p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 1998.

Fig. 125 Popeşti. Coif de bronz din tumulul 4. După A. Vulpe.

Olarii locali (eventual şi unii meşteri străini veniţi în Dacia) au produs frecvent vase de tip *kantharos* (exemplare pictate sau lustruite la Răcătău, Poiana, Ocniţa etc.), *krater* (Grădiştea Muncelului, Meleia etc.), *pithos* (un exemplar de la Ocniţa poartă chiar o inscripţie în greceşte, menţionând ca proprietar un basileu local, precum şi numele olarului Thiamarkos) (fig. 132) în timp ce la Cârlomaneşti s-a găsit un fragment de pithos cu menţiunea basileului proprietar)[1], în sfârşit, au imitat chiar amforele greceşti, marcându-le cu ştampile anepigrafe (Popeşti, Cetăţeni). Imitaţia este însă adesea liberă, creatoare, cel mai caracteristic exemplu fiind acela al cupelor getice cu decor în relief, care au avut ca model cupele greceşti (numite deliene sau megariene), dar care au o ornamentică originală, extrem de variată[2] (fig. 123, 124).

Unelte şi arme. (fig. 118–120, 125) În aşezări şi în depozite întâlnim, în număr relativ mare, unelte agricole, de fierărie, de dulgherie, precum şi diferite ustensile casnice[3]. Între acestea, cu excepţia brăzdarului de plug (preluat probabil într-o perioadă anterioară din mediul sud-tracic înrudit), nu se pot defini tipuri specific geto-dace. Unele unelte şi ustensile mai vechi sunt de tip Latène, altele mai noi sunt de tip roman. Primele (de

[1] Spre deosebire de descoperitor şi de alţi cercetători (v. mai jos, p. 826), autorul acestor rânduri crede că numele *Thiamarkos* este al olarului, nu al regelui; inscripţia trebuie reconstituită şi tradusă după cum urmează: *[vasul este al] basileului ..., Thiamarkos l-a făcut* (cf. M. Babeş, recenzie la D. Berciu, *Buridava dacica*, în SCIVA 33, 1982, 2, p. 256). Redactată după aceeaşi schemă, inscripţia de la Cârlomăneşti păstrează doar titlul proprietarului în cazul genitiv: [βασι]λέως B... (cf. *CCA, Campania 2003*, Bucureşti, 2004, p. 77 şi pl. 17 A).

[2] I. Franga, *Contribuţii cu privire la cunoaşterea ceramicii geto-dacice. Cupele „deliene" getice de pe teritoriul României*, în ArhMold 5, 1967, p. 7–34; A. Vulpe, M. Gheorghiţă, *Bols à reliefs de Popeşti*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 167–198.

[3] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci*, Cluj, 1979.

exemplu, cele din depozitul de la Lozna) provin, în bună măsură, din atelierele celtice de felul celor de la Mukačevo (Munkács) sau Szalacska, cele din urmă, probabil din atelierele romane sud-dunărene sau chiar italice (de exemplu, cuțitoaia cu marca *Herenni* de la Grădiștea Muncelului, fabricată la Aquileia). Fiind însă vorba de tipuri cu o largă răspândire, trebuie să admitem că o serie de astfel de piese a fost produsă și în Dacia, de făurari localnici sau străini. Indicii sigure în acest sens ne oferă atelierele de fierărie de la Grădiștea Muncelului, unde în sec I p. Chr. s-au lucrat unelte de tip roman.

Problema se pune în chip asemănător pentru piesele de armament și de harnașament, care aparțin, în majoritatea cazurilor, unor tipuri Latène (spade, vârfuri de lance, umbo-uri de scut, zăbale, cum sunt cele de la Popești, Piatra Roșie, Cugir, Lăceni, Trușești sau din mormintele grupei Padea, din Oltenia). Cunoaștem însă și unele tipuri care sunt specifice Daciei (de exemplu, săgețile cu tub și doi spini) sau în orice caz lumii tracice (zăbale de felul celor de la Piatra Roșie sau Sighișoara)[1]. De asemenea, concentrarea unui număr relativ mare de cămăși de zale în morminte „princiare" (Popești, Radovanu, Răcătău, Poiana-Gorj, Cugir) permite să se vorbească ipotetic de producerea lor pe teritoriul Daciei preromane, unde au fost cunoscute încă de pe la anul 300 a.Chr. (mormântul căpeteniei celtice de la Ciumești). Aceeași ipoteză s-ar putea face, eventual, și în legătură cu coiful de bronz din necropola tumulară de la Popești (fig. 125), reprezântând o formă târzie a tipului attic, atestat pe teritoriul țării noastre încă din secolul al IV-lea a.Chr. (în mormântul de la Găvani, jud. Brăila)[2].

Obiectele de port și podoabă ale perioadei clasice au și ele, adesea, prototipuri străine, dar cu toate acestea ilustrează mai pregnant decât oricare domeniu al culturii materiale (cu excepția ceramicii) originalitatea civilizației băștinașe din Dacia. Avem în vedere în primul rând podoabele de argint din tezaurele discutate mai sus, care reflectă elemente tipologico-stilistice, funcționale și tehnice de origine grecească, celtică și autohtonă, contopite într-o sinteză artizanal-artistică specifică Daciei. Asemănările până la un punct cu tezaurele de argint din Peninsula Iberică nu diminuează această specificitate autohtonă, fiind vorba de fenomene independente, de asimilare în paralel a unor influențe grecești și celtice, diferențiate prin aportul autohton original; este ceea ce uneori se înțelege prin fenomenul de convergență culturală. Că, de regulă, aceste podoabe au fost produse pe teritoriul Daciei o probează descoperirea unor ateliere (Pecica, jud. Arad; Tășad, jud. Bihor), din al căror inventar făceau parte piese finite sau neterminate, bare de argint, forme de turnat și unelte pentru lucrul argintăriei. Pentru unele podoabe (fibulele-lingurită), ca de altfel și pentru unele vase de argint care apar în tezaure, se poate însă admite că provin din ateliere romane, eventual chiar italice. Oricum, de-a lungul secolului I p.Chr., influenta modei romane se manifestă tot mai intens pe teritoriul Daciei,

[1] Z. Woznak, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdansk, 1974, în special p. 86-111; W. M. Werner, *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau*, PBF XVI, 4, München, 1988.

[2] A. Vulpe, *La nécropole tumulaire gète de Popești*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193–216.

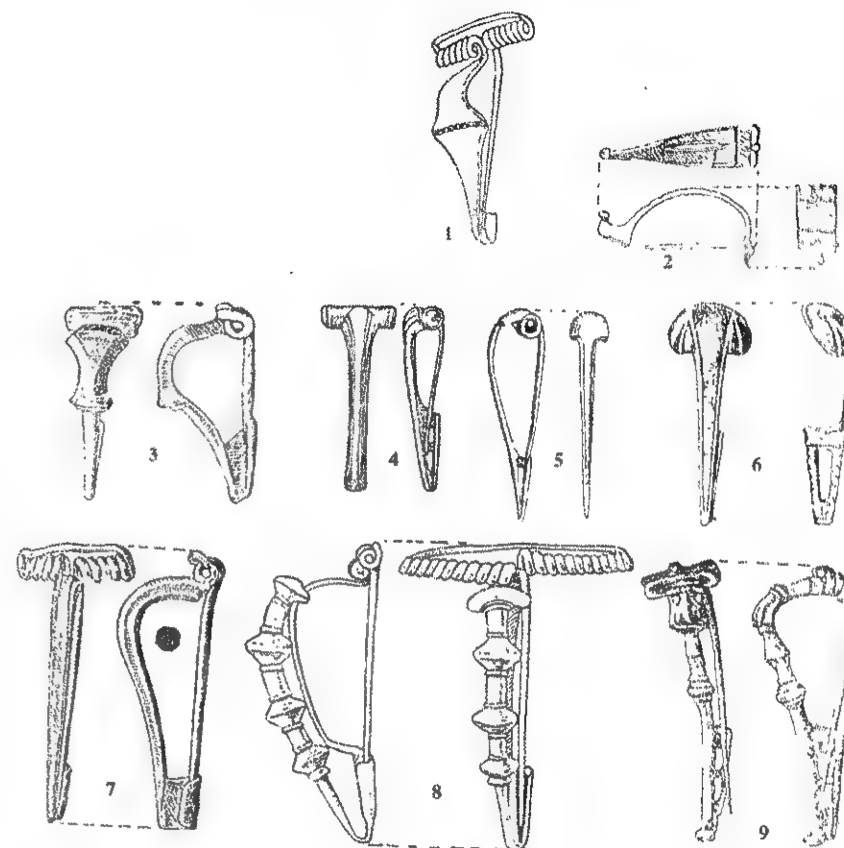

Fig. 126 Fibule din sec I a.Chr.; tipuri diverse. 2, 3, 9 bronz; 1, 6-8 argint (după A. Rustoiu). Scări diferite

de exemplu prin proliferarea unor noi tipuri de fibule (fibula Aucissa, fibula puternic profilată, fibula cu disc)[1] (fig. 126, 127).

Arta. Originalitatea culturii din Dacia preromană se exprimă în modul cel mai pregnant în creația artistică, atât sub aspectul stilistic, cât și sub cel conceptual. Un rol important în viața de zi cu zi l-a jucat, desigur, arta decorativă. Varietatea ornamentelor incizate, lustruite sau pictate de pe olărie ne lasă să ne închipuim cât de bogate și de

[1] A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, București, 1997.

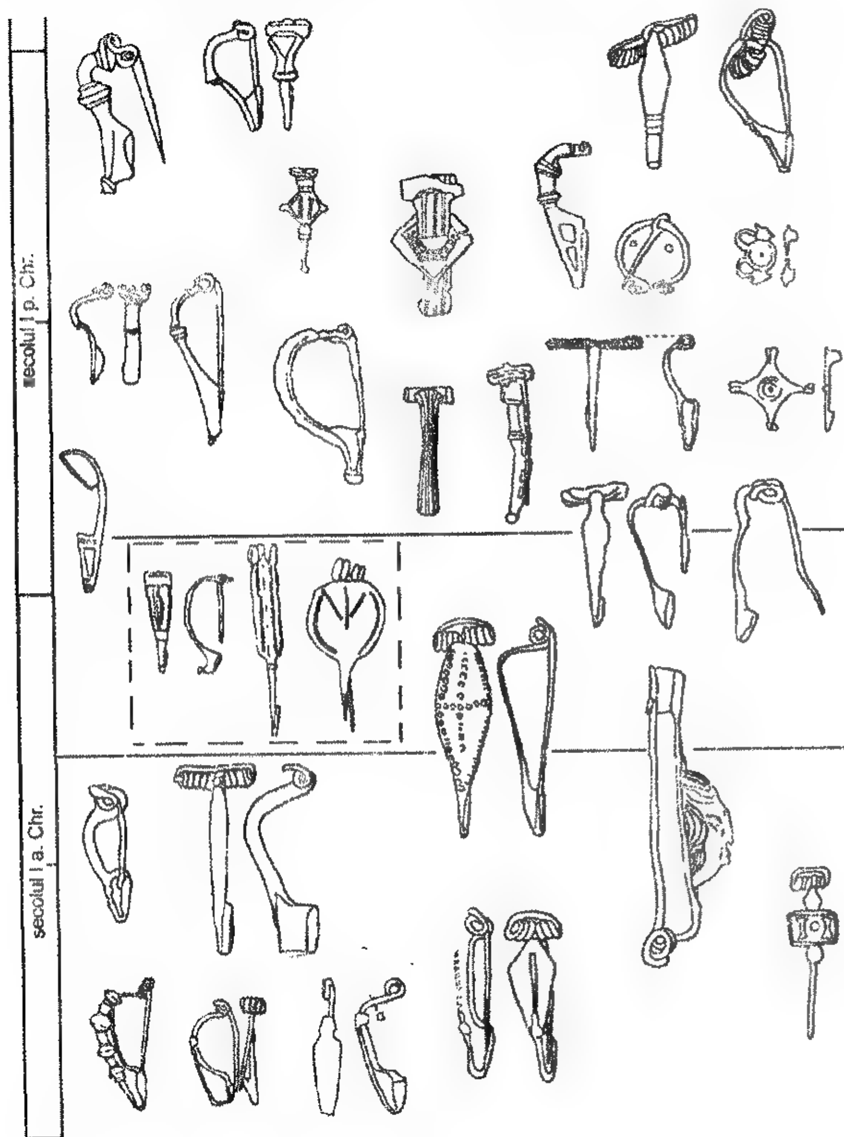

Fig. 127 Evoluția modei fibulelor în cultura geto dacă „clasică" (după A. Rustoiu)

frecvente vor fi fost ornamentele pe alte obiecte ce nu s-au păstrat (lemn, textile). Predomină evident motivele geometrice, dar pe o serie de vase, cum ar fi cupele getice cu decor în relief, de tip așa-zis „delian" (fig. 123, 124), vasele cu figuri în relief de la Răcătău (pl. 57/1) și Cârlomănești, unele vase pictate din Munții Orăștiei (pl. 56), apar și motive vegetale și chiar reprezentări zoo- sau antropomorfe. Dacă luăm în considerare și alte categorii de obiecte de metal sau lut cu astfel de reprezentări, ideea aniconismului artei (respectiv religiei) geto-dacilor se vădește a fi depășită[1].

Dintre obiectele de metal avem în vedere în primul rând fălerele, fibulele cu mască și unele vase de argint, purtând reprezentări umane într-un stil și cu semnificații proprii lumii locale, chiar dacă unele modele iconografice grecești pot fi recunoscute. Astfel, fălerele de la Herăstrău au avut probabil ca model piese provenind din ateliere clasice greco-romane, de felul celei de la Iakimovo (nordul Bulgariei), dar chipul bărbătesc încadrat de plete, redat în același stil local, apare de mai multe ori pe fibulele cu mască (Coada Malului, pl. 51/2–3; Bălănești) și este redat identic într-un medalion de pe un vas de lut de la Cârlomănești. Pe două fălere de la Lupu (pl. 52) și pe fălera ovală de la Surcea este figurat un călăreț (pl. 51/1) a cărui imagine o regăsim pe un vas de argint de la Iakimovo și pe unul de lut de la Răcătău (pl. 57/1). Același cavaler apare asociat cu un al doilea personaj, în poziție hieratică (preot/preoteasă) pe un tipar de lut de la Răcătău și, mai recent, pe o cupă „deliană" de la Zimnicea. De astă dată putem afirma cu certitudine că este vorba de un motiv cu vechi tradiții în arta autohtonă, așa cum o arată reprezentările aceluiași personaj mitic traco-getic pe coiful și cnemida de la Agighiol (pl. 26) și pe plăcile de la Letnica și Loveč (Bulgaria), din secolul al IV-lea a.Chr. Un motiv iconografic local este, desigur, și acela reprezentat pe placa de argint de la Săliștea (fost Cioara, jud. Alba).

O a doua mare categorie de obiecte de artă geto-dacă este constituită de figurinele de lut. Reprezentări umane și animaliere *en ronde-bosse*, modelate în lut, cunoaștem în multe dintre așezările mai mari sau mai mici din perioada „clasică". În marea majoritate a cazurilor este vorba de simulacre grosolane, redând schematizat corpul omului sau al animalului (Piscu Crăsani, Popești, Cetățeni, Ocnița, Poiana, Răcătău, Dumbrava, Tilișca, Sighișoara, Cuciulata etc.). Doar la statuetele umane din „depozitul" de la Poiana se remarcă un efort sporit de redare naturalistă a detaliilor, fără însă a depăși aspectul rudimentar al acestei grupe plastice[2].

O poziție aparte o au două fragmente de statuetă umană de la Popești și o întreagă grupă de statuete, cunoscută sub numele de plastica de *tip Cârlomănești*, toate realizate la un nivel superior de măiestrie artistică. Statuetele descoperite la Cârlomănești, în principal în preajma unui edificiu de cult, se disting prin redarea naturalistă a subiectului și prin arhitectonica lor ingenioasă, trăsături stilistice care imprimă întregii grupe o puternică notă

[1] V. Sîrbu, G. Florea, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.

[2] V. Sîrbu, *Oameni și zei..* , p. 68–69, fig. 34/1–7; 72/1–3, S. Sanie, *op. cit.*, p. 54–75, N. Palincaș, în SCIVA 46, 1995, 2, p. 93–104.

de originalitate. Subiectele tratate sunt însă cele caracteristice artei mai vechi sau mai noi din Dacia. Alături de foarte reușite statuete de animale (lupi, mistreți, cervidee, păsări), întâlnim și câteva reprezentari ecvestre, reluări ale motivului tradițional al călărețului[1].

Indiferent de manifestările ei concrete, de influențele stilistice pe care le trădează, arta din Dacia nu poate fi ruptă de ansamblul spiritualității geților și dacilor. A identifica concret, de la caz la caz, substratul „ideologic" al acestei arte este însă foarte dificil. Evident, de regulă, decorarea unor obiecte răspundea unei elementare necesități estetice, dar tot atât de evident este faptul că reprezentările figurative au avut adesea o semnificație mai profundă, de natură religioasă. Unele, mai primitive, au servit probabil în operațiuni de magie, altele, mai elaborate, în ceremonii de cult.

Importuri. Materialele ce se încadrează în categoria „importuri" provin în marea lor majoritate din lumea greco-romană[2] și mai rar din lumea „barbară" învecinată (celtică, scito-sarmată). Separarea lor de produsele locale nu este însă întotdeauna facilă. După cum am văzut, unele tipuri de obiecte grecești, celtice sau romane timpurii (mai ales ceramică și podoabe) au fost imitate în atelierele locale. Alteori, astfel de obiecte au fost fabricate în Dacia de meșteri străini, stabiliți în anumite centre sau ambulanți, astfel că ele nu se pot încadra nici în categoria importurilor propriu-zise, nici în aceea a produselor locale.

Dintre importurile greco-romane certe, cele mai numeroase sunt recipientele ceramice (amfore) în care s-au adus în Dacia vinuri și uleiuri scumpe. Cu ajutorul ștampilelor de pe amfore se pot stabili centrele de unde ele provin și eventual datarea lor. Se constată astfel că în secolele II–I a.Chr. cele mai multe amfore ștampilate au fost importate din Rhodos. Tot în cursul acestei perioade crește treptat numărul amforelor de Cos, iar în secolul I p.Chr. se întâlnesc tot mai frecvent amfore romane, al căror loc de proveniență nu poate fi exact precizat. Amforele sunt răspândite predominant în regiunile extracarpatice ale Daciei, dar raritatea lor în interiorul arcului carpatic nu rezultă din lipsa legăturilor de schimb, ci din dificultățile de transport. Este de presupus că în anumite puncte comerciale de la est și sud de Carpați (de exemplu, la Cetățeni, jud. Argeș) conținutul acestor amfore era trecut în burdufuri de piele, care puteau fi mai ușor și mai sigur transportate peste munți[3].

Comparativ cu amforele, restul ceramicii importate are o pondere mai mică. Este vorba în general de vase fine „de lux", unele de tip elenistic, produse în orașele grecești din bazinul Mării Negre sau al Mării Egee (în special în Asia Mică), altele de tip roman timpuriu, fabricate probabil în oficine din provinciile de la vest și sud-vest de Dacia sau chiar din Italia. După o statistică mai veche, pe teritoriul țării noastre s-au descoperit circa 300 astfel de vase, întregi sau fragmentare, datând din secolele I a.Chr.–I p.Chr.

[1] M. Babeș, *Statuetele geto dace de la Cârlomănești (jud. Buzău)*, în SCIVA 28, 1977, 3, p. 319–352.
[2] I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
[3] V. Eftimie, *Imports of stamped amphorae in the Lower Danubian regions and a draft Rumanian corpus of amphora stamps*, în Dacia N S. 3, 1959, p. 195–215; D. Tudor, *Răspândirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia*, în ArhMold 5, 1967, p. 37–80.

Cifra este destul de mare, dacă se ține seama de dificultățile legate de transportul unor obiecte atât de fragile la distanțe mari.

O altă categorie importantă este reprezentată de recipientele de bronz (situle, ligheane, cazane, caserole etc.) (fig. 122), aflate în număr relativ mare pe teritoriul Daciei preromane. În marea lor majoritate, ele provin din ateliere italice (în primul rând din Campania), împrejurare ce explică sporirea progresivă a numărului lor de-a lungul secolului I a.Chr. și mai ales în secolul următor, pe măsura atragerii tot mai accentuate a spațiului carpato-dunărean în sfera intereselor politice și economice ale Romei. Alături de aceste recipiente, se întâlnesc și alte produse ale industriei bronziere italice, cum sunt candelabrele (pl. 58) și lămpile. În total se cunosc peste 160 de obiecte de bronz sigur importate. Mai complicată este determinarea vaselor de argint, dintre care cel de la Calafat este desigur un import, în timp ce restul (de exemplu, vasele din tezaurele de la Herăstrău și Sâncrăieni), deși au forme elenistice, ar fi putut fi făurite chiar pe pământul Daciei, de meșteri localnici. În sfârșit, pentru a completa tabloul importurilor, ar mai trebui menționate vasele și alte obiecte de sticlă, unele podoabe, ustensile de toaletă, instrumente medicale, unelte etc.[1].

Răspândirea descoperirilor de obiecte de import este de natură să pună în evidență căile de vehiculare a mărfurilor și principalele stațiuni comerciale aflate de-a lungul lor (Barboși, Poiana, Răcătău pe valea Siretului, Radovanu, Popești, Cetățeni în bazinul Argeșului, Pecica pe Mureș etc.). Concentrarea acestor descoperiri în marile dave și cetăți (în primul rând în zona Munților Orăștiei) arată totodată că aici se aflau reședințe ale păturii aristocrate și ale vârfurilor ei, șefii politici, militari și religioși, care erau principalii beneficiari ai relațiilor cu lumea greco-romană. Pe lângă calea schimbului, este de avut în vedere posibilitatea reală ca ei să fi dobândit astfel de bunuri, precum și importante cantități de monede, ca daruri, stipendii sau pradă de război.

M. Babeș

f. Emisiuni și circulație monetară

Emisiuni locale. Monetizarea imitativă (pl. 44/1–8). Primele emisiuni monetare ce au putut fi atribuite fără rezerve geto-dacilor se integrează în „monetăria" imitativă după prototipul monedelor macedonene din prima parte a sec. III a.Chr. În perioada de început a numismaticii spațiului carpato-dunărean, ideea existenței unor monede ale geto-dacilor a fost privită cu anumite rezerve, iar tipurile care li s-ar fi putut atribui acestora au fost asimilate emisiunilor „est-celtice", în cel mai bun caz recunoscându-li-se un caracter „celto-dacic". Impunerea termenului de „monede geto-dacice" și diferențierea tipurilor ce le reprezintă, pe baza sistematizării și clasificării imitațiilor din Dacia secolelor III-I

[1] I. Glodariu, *Relații comerciale...*, p. 54–84.

a.Chr. se datorează lucrării, devenită clasică în literatura științifică, *Monedele geto-dacilor*, elaborată de Constantin Preda[1].

Monedele geto-dacilor au avut ca bază imitarea iconografiei monedelor din metal prețios, cu circulație „internațională", ce au pătruns în spațiul la care facem referire, în scopul unei utilizări limitate, pe plan local, fără a se constitui într-un sistem monetar propriu-zis[2]. Însăși acțiunea imitativă indică absența unei structuri politice de tip clasic care să se legitimeze prin emitere de monedă cu efigie și legendă de emitent, fenomen caracteristic și populațiilor celtice, prin intermediul emisiunilor cărora au fost perpetuate elemente stilistice și tehnologice. Lipsa pieselor de metal comun în cadrul schimbului în aceste societăți relevă faptul că aici moneda servea exclusiv reglementării relațiilor de putere prin diferite plăți, fără a alimenta mecanisme economice de sine stătătoare, dar făcând posibile unele tranzacții zonale. Sunt greu de precizat centrele de emitere în cazul imitațiilor, la fel și diferențierea între emitenții și utilizatorii acestora, care probabil nu întotdeauna coincid. În această perioadă în zona Dunării inferioare nu poate fi vorba de o populație care, într-un spațiu determinat, emite și utilizează o monedă anume, ci de un complex demografic neomogen și deloc static care vehiculează, în momente și din motive diferite, diferite categorii monetare.

În prima jumătate a sec. II a.Chr. tipurile monetare locale prezintă arii de concentrare diferite de cele ale veacului precedent, vădind mișcări demografice și schimbarea raporturilor politice. În Banat și zonele de vest și nord-vest ale Transilvaniei, cu o producție monetară bine atestată anterior, se observă reducerea considerabilă sau chiar încetarea activității monetare. Pe de altă parte se constată frecvența emisiunilor locale în Oltenia, Muntenia și sudul Moldovei, respectiv bazinul Mureșului și Târnavelor în partea intracarpatică. Transformări semnificative a cunoscut tehnica monetară și calitatea materiei prime utilizate. Reducerea progresivă a dimensiunilor monedelor și alterarea conținutului de argint prin aliere cu metal comun în procente însemnate sugerează dificultăți în aprovizionarea regiunilor nord-dunărene cu metal prețios.

Este interesant că la tipurile imitative localizate la sud de Carpați și în vecinătatea Dunării titlul bun al monedelor pare a se fi menținut ceva mai mult timp, inclusiv în a doua jumătate a sec. II a.Chr., reprezentativ fiind cazul imitațiilor de tip Aninoasa-Dobrești și mai ales al celor reproduse după monedele lui Alexandru cel Mare și Filip III Arideul[3]. Față de faza de început a emisiunilor de imitație din Dacia, tipurile aparținând fazei clasice a civilizației geto-dacice se caracterizează în general printr-o mai mică varietate stilistică, numărul crescut de monede ce le reprezintă, extinderea ariei de difuziune și o mai mare omogenitate în cadrul tezaurelor. Pentru sec. II a.Chr. s-au înregistrat sensibil

[1] Această lucrare constituie principalul reper bibliografic pentru partea de sinteză referitoare la imitațiile geto-dacice.

[2] A se vedea și subcap. d. *Emisiunile monetare*, în cadrul cap. VI *Spațiul carpato-dunărean în secolele III-II a.Chr.*

[3] Tip combinat, denumit „Alexandru-Filip III" întrucât imită emisiunile celor doi regi, a căror iconografie este similară, putând fi diferențiate exclusiv pe baza legendei și monogramelor. C. Preda, *Monedele ...*, p. 329.

mai multe piese monetare divizionare, indicând un stadiu mai evoluat al utilizării monedei în zona Dunării de Jos, o adaptare la structura numerarului balcanic și, nu în ultimul rând, comunicarea dintre populațiile de la nord și de la sud de fluviu[1].

Totodată emisiunile imitative apar frecvent, izolat sau tezaurizate, și în așezări, având o mai mare relevanță, dacă nu la stabilirea identității etnice a emitenților, cel puțin la o relativă localizare a comunităților care le utilizau. Anumite particularități regionale indică grupuri distincte de populație cu manifestare monetară specifică. Astfel, emisiunile după prototipul „Alexandru-Filip III" indică o entitate politică aparte, cu arealul predominant la sud de Dunăre dar extins și pe malul stâng al acesteia. Emisiunile târzii din Transilvania[2] atestă de asemenea comunități cu comportament monetar diferit de cele de la sud de Carpați, întrucât în tezaure continuă să se asocieze imitații locale de tipuri diferite, dar aparținând aceleiași tehnologii. Modulul mare, flanul subțire și de formă concav/convexă și imitarea unor prototipuri diferite față de cele tradiționale reprezintă trăsătura comună a acestor monede.

Analizele prin metode nedistructive asupra compoziției metalului efectuate recent asupra unor imitații transilvănene au identificat și sensibile diferențe tehnologice în raport cu alte zone[3]. Luându-se ca indiciu distribuția teritorială a descoperirilor, au fost făcute propuneri de atribuire etnică în acord cu relatări ale izvoarelor antice, în special pentru etnonimele menționate în *Îndreptarul geografic* al lui Ptolemaios de la sfârșitul sec. II p.Chr.[4].

Imitațiile târzii, care se emit până în primele decenii ale sec. I a.Chr., păstrează o serie de elemente stilistice de legătură cu tipurile mai vechi, fiind identificate chiar „linii" de tradiție iconografică[5]. Tendința de schematizare din prima jumătate a sec. II evoluează însă la începutul veacului următor în creații abstracte care cu greu mai pot fi asociate cu prototipul de bază. Concomitent cu stilizarea, reprezentările utilizate se diversifică, sunt combinate cele de tradiție macedoneană cu altele recente provenite din monetăria de stil nou din Balcani. Cu deosebire la tipurile monetare din Transilvania s-au observat influențe ale iconografiei și tehnicii tetradrahmelor din Macedonia Prima și Thasos, ceea

[1] Cea mai mare parte a monedelor divizionare imită drahmele de tip Alexandru-Filip III, descoperite predominant la sud de Dunăre, în zona Ruse-Târnovo. Aici s-au descoperit și monede de tip Adâncata-Mânăstirea, Vârteju-București și Aninoasa-Dobrești (faza târzie).

[2] Aparținând tipurilor Aiud-Cugir, Rădulești-Hunedoara, Petelea și Toc-Chereluș.

[3] Cuprul, folosit inițial în procent foarte redus la alierea argintului monetar în scopul „durificării" pastilei monetare, devine la un moment dat, din motive economice, înlocuitorul unei părți importante a acestuia. Substituirea parțială a cuprului cu staniu, pentru obținerea unei culori apropiate de a argintului și unui punct de topire inferior pentru aliaj, a început să se practice cel dintâi în monetăriile de imitație din Transilvania, probabil după mijlocul sec. II a.Chr., de unde s-a propagat la est și sud de Carpați. V. Cojocaru, B. Constantinescu, Gh. Poenaru Bordea, R. Bugoi, *Some aspects of the Geto Dacian coin metallurgy in the 150-70 B.C. period* (lucrare în manuscris).

[4] C. Preda, *Monedele ...*, p. 417 și urm.; cf. și A. Vulpe, mai sus cap. IV, p 440.

[5] De exemplu corespondența stilistică a tipurilor Jiblea, Adâncata-Mânăstirea, Vârteju-București și, în parte, Inotești-Răcoasa.

ce ar indica prezența acestora în Dacia spre sfârșitul sec. II a.Chr., în faza ultimă a monetăriei geto-dacice locale.

Urmare a diminuării cantității de metal prețios disponibil, după mijlocul sec. II a.Chr. au fost adoptate noi procedee de prelucrare și aliere a metalului, constatate atât în aspectul și compoziția diferită a monedelor locale târzii cât și în cazul obiectelor de orfevrerie[1]. Argintul a rămas componenta majoritară, concentrația sa fiind mai mare în stratul exterior al pieselor – ceea ce conserva culoarea obișnuită, metalul părând de bună calitate – însă nu depășea 60-70 % din aliaj [2]. În noile condiții, a scăzut și greutatea monedelor, flanul fiind diminuat în diametru sau grosime. Principala tehnică utilizată a rămas baterea, dar a fost atestat și procedeul turnării[3]. Este plauzibil ca la sfârșitul sec. II – începutul sec. I a.Chr. în Dacia să fi existat o „piață" a monedelor cu conținutul de argint scăzut, caracterizată de asocieri ale imitațiilor geto-dacice târzii cu monede de tip greco-macedonean cu titlul depreciat, care ar fi funcționat mai mult timp în zonele ce nu dezvoltaseră o relație directă cu lumea sud-dunăreană[4]. În privința celei de-a doua categorii nu se poate preciza unde au fost confecționate piesele și nici dacă erau destinate a pătrunde pe piețele monetare balcanice sau erau utilizate exclusiv în mediul barbar, valoarea lor echivalând cu a imitațiilor locale cu compoziție asemănătoare. Urmările deflației argintului și a scăderii încrederii în anumite specii monetare s-au reflectat de altfel în primele decenii ale sec. I a.Chr. (în perioada de intrare în circuitul monetar nord-dunărean a emisiunilor de argint cu titlu ridicat) și prin atestata verificare, prin incizii și tăieturi, a conținutului monedelor[5].

[1] I. Glodariu, mai jos, p. 819.

[2] Studiile de arheometalurgie au constatat prezența a patru principale elemente în compoziția monedelor bătute local în această perioadă: argint, cupru, staniu și plumb, formulă atribuită alierii argintului cu bronzul.

[3] Peste jumătate din monedele tezaurului de la Cârlomănești au fost turnate după monede prototip bătute cu aceleași ștanțe sau cu ștanțe realizate de aceiași meșteri, precum unele piese descoperite în zona subcarpatică a județelor Prahova și Argeș. Argintul pieselor turnate prezintă o structură fără analogii în spațiul geto-dacic, dar asemănătoare celui provenit din minele Boemiei. M. Babeș, Th. Isvoranu, B. Constantinescu, V. Cojocaru, *Observations concerning the composition of the Geto Dacian coin hoard from the 1st Century found at Cârlomănești, Buzău County*, comunicare susținută la Simpozionul *ARCHAEOMET - Ancient and Medieval Monetary Technologies and Metrology: The Contribution of the Atomic and Nuclear Analyses*, desfășurat la București în perioada 4-5 mai 2007, în cadrul Programului Cercetare de Excelență finanțat de Ministerul Educației și Cercetării.

[4] În așezarea de tip *dava* de la Cârlomănești au fost descoperite izolat imitații geto-dacice târzii, o drahmă Dyrrhachium, o alta de tip Alexandru-Filip III și o tetradrahmă de tip thasian, toate constituite dintr-un aliaj cu titlu inferior. M. Babeș, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière des fouilles de Cîrlomănești*, în Dacia, N.S., 19, 1975, p. 130. S-au semnalat și imitații după drahme Dyrrhachium și Apollonia ce au pătruns în Dacia asociate cu monede ale acestor orașe în loturi deja constituite în alte zone; cf. Gh. Poenaru Bordea, *Studiile de numismatică greacă în România între 1947-1974*, în BSNR, 67-69 1973-1975 (1975), p. 32-33.

[5] Tăieturile profunde pe monede din tezaurele de la Popești și Șieu Odorhei, aplicate în special pe tetradrahme Thasos, dar și pe drahme „illyrice", constituie exemple concludente.

Monede străine în Dacia (pl. 44/9–11; 45/1, 3–8, 11–16; 46/1–8). Pătrunderea masivă a tetradrahmelor de stil nou după etalonul attic, a drahmelor orașelor din Illyria și a denarilor romani republicani, în legătură cu frământările create de războaiele Romei cu regele Pontului Mithradate al VI-lea și de sistemul alianțelor balcanice, dar și de mișcările de la nord de Dunăre în contextul campaniilor lui Burebista, a introdus mari cantități de argint de calitate înaltă în aceste zone. Pentru Dacia acest aflux monetar coincide din punct de vedere arheologic cu debutul spectaculoasei orfevrerii geto-dacice, iar asocierea în tezaure a monedelor din argint bun cu piese de port și podoabă este un indiciu că acestea au servit adesea ca sursă de materie primă. Prezența lor era de natură să elimine din uz moneda de mai proastă calitate, ceea ce s-a și întâmplat la un moment dat cu emisiunile aparținând ultimelor manifestări monetare tradiționale. Totodată în acest spațiu a avut loc o evidentă transformare sistemică, raporturile intercomunitare anterioare făcând loc unei forme de coeziune politică ce s-a manifestat în primul rând printr-o forță militară mărită și restrângerea inițiativelor locale.

Făcând aluzie la cunoscutul pasaj din scrierile istorice ale lui Trogus Pompeius, „creșteri ale puterii" populațiilor din Dacia au existat încă din prima parte a sec. II a.Chr. în contextul retragerii celților spre vest[1], dar numismatic s-a constatat o continuitate a tradiției monetăriei de tip local. Fenomenul petrecut cu circa un secol mai târziu a presupus însă o integrare a spațiului carpato-dunărean în circuitul monetar balcanic în paralel cu implicarea directă în raporturile politice ale vremii, o rezultantă fiind „invazia" monetară menționată și dispariția tipurilor locale. Marea cantitate de monedă sud-dunăreană pătrunsă în Dacia, deși reprezentând mai multe categorii și tipuri, fusese preponderent emisă sub autoritatea și la comanda Romei republicane[2], ca instrument de reglementare a relațiilor politice în Peninsula Balcanică, într-o etapă în care aici piața nu fusese încă uniformizată prin difuziunea denarului.

Studiile efectuate asupra tezaurelor monetare au constatat că loturi cu structură gata constituită în alte zone au pătruns la nord de Dunăre într-un interval scurt de timp și au fost îngropate, tezaurele mixte fiind constituite din mai multe astfel de loturi provenite din regiuni diferite și formate din monede de nominal diferit.

Sensibile decalaje cronologice între aceste loturi componente indică asocierea în Dacia a emisiunilor unor monetării aflate în plină activitate cu ale altora care nu mai funcționau de ceva timp. Drahmele din Dyrrhachium și Apollonia, majoritatea de la ultimii magistrați eponimi, au ajuns în Dacia, după unele studii numismatice, la un anumit interval de timp după ce ambele orașe își închiseseră atelierele monetare. Loturi asociind tetradrahme din Thasos, piese de tip thasian emise în teritoriile aflate sub autoritate romană, ca și

[1] A. Vulpe, mai sus cap. VIII, p. 667; idem, *Burobostes. Ein dakischer König im 2. Jh. v. Chr. ? (zu Trogus, Prol. XXXII)*, în Dacia N.S., 51, 2007, p. 227-231.

[2] I. Prokopov, *Notes about the Character of Some Large-scale Coinages in the Thrace during IIna-Ist Centuries B.C.*, în Actes du XIe Congrès International de Numismatique, organisé à l'occasion du 150e anniversaire de la Société Royale de Numismatique de Belgique, Bruxelles, 8-13 septembre 1991, I, [Louvain-la Neuve, 1993], p. 179.

imitații ale acestui tip[1], au fost întâlnite împreună cu cantități semnificative de monede de tip Macedonia Prima, acestea din urmă bătute în cea mai mare parte după transformarea Macedoniei în provincie romană în 148 a.Chr. și încetarea emisiunilor oficiale. Direcțiile de pătrundere reflectă zonele diferite de circulație inițială ale acestor tipuri monetare. Un criteriu de bază al tezaurizării presupunea asocierea unor piese de titlu și greutate asemănătoare. Pe lângă alăturările firești de monede de același nominal, în cazul pieselor cu flan (pastilă monetară) de mici dimensiuni s-a observat preferința pentru tezaurizarea drahmelor dyrrhachiene, ceva mai grele decât ale Apolloniei, ele fiind și cel mai frecvent asociate cu denarii republicani cu greutate apropiată[2]

O prezență modestă în Dacia constituie în această epocă emisiunile celților boii de la Dunărea mijlocie, reprezentate în general de piese de argint de dimensiunile tetradrahmelor și mai rar monede de aur de modul mic, precum în tezaurul de la Șieu Odorhei[3].

Specia monetară care s-a impus pe piețele balcanice și a integrat spațiul carpato-dunărean acestui circuit a fost denarul roman, pentru începuturile pătrunderii căruia la nord de Dunăre un rol important l-au avut campaniile militare romane din Illyria. Este probabil că majoritatea denarilor republicani tezaurizați la nord de Dunăre au ajuns în aceste zone la sfârșitul primului sfert al sec. I a.Chr., în loturi compacte constituite în prealabil pe piețele sudice. Acestea au fost în scurt timp tezaurizate, dar o redistribuire a monedelor în zona de destinație în sume mai mici este de luat în calcul, sugerată fiind de sporadicele exemplare descoperite izolat. Masa principală a denarilor reprezenta emisiunile abundente ale celei de-a doua jumătăți a sec. II și primelor două decenii ale sec. I a.Chr. Deflația monetară din Roma războaielor civile, dar și reorientarea numerarului republican

[1] După clasificarea lui Ivo Lukanc, *Les imitations des monnaies d'Alexandre Le Grand et de Thasos*, thèse de doctorat en histoire, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1995, p. 132–135, primele reproduceri fidele ale tetradrahmelor din Thasos au fost făcute în cadrul comunităților thracice spre sfârșitul sec. II, marea majoritate a monetăriei de acest tip, datorată administrației romane din provincia Macedonia, s-ar data între începutul și anii 70 ai sec. I a.Chr., în timp ce imitațiile barbarizate, atribuite Thraciei nordice și zonei dunărene, ar caracteriza cea de-a doua parte a acestui veac. O descoperire reprezentativă pentru dinamica monetară din Dacia acestei perioade este tezaurul din *dava* de la Popești, jud. Giurgiu, care asociază tetradrahme de trei tipuri diferite (emisiuni târzii de tip Alexandru cel Mare și monede de tip Macedonia Prima și Thasos), în proporție probabil asemănătoare frecvenței în circulație în perioada ascunderii sale; C. Preda, la C. Preda, N. Palincaș, *A tetradrachms board from Settlement „A" at Popești (District Giurgiu)*, în Dacia, N.S., 48–49, 2004–2005, p. 81-98.

[2] N. Conovici, *Noi contribuții privind circulația drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia: aspectul metrologic*, în BSNR, 80-85, 1986-1991 (1992), p. 58-64.

[3] Spre deosebire de monetăria celtică a sec. III-II, dar și de situația din Dacia preromană, aceste emisiuni, inspirate de iconografia monedelor romane, prezintă legenda cu numele căpeteniei formațiunii politice emitente, cel mai frecvent atestat fiind Biatec. A fost identificată (în zona Salzburg) inclusiv o piesă de argint cu legenda Fcritusirus, emitent identificat ipotetic cu Kritasiros cel menționat de Strabon, a se vedea R. Paulsen, *Die Münzprägungen der Boier*, Leipzig, Viena, 1933, p. 5, pl. A/1.

spre vestul Europei odată cu campaniile gallice ale lui Caesar ar explica scăderea drastică a „importurilor" de monedă romană spre mijlocul veacului I a.Chr.

Este plauzibil ca diminuarea stocului monetar disponibil să fi avut printre consecințe activarea fenomenului imitării pe plan local[1], ca prototip fiind alese emisiunile cele mai frecvente pe piață, în cazul denarilor cele anterioare anilor 80 a.Chr. Dacă în cazul tetradrahmelor de etalon attic sau drahmelor sunt greu de separat imitațiile pătrunse odată cu acestea din zona de origine de cele realizate în Dacia, în ceea ce privește denarii, descoperirile de ștanțe, reprezentând cu fidelitate emisiuni de argint republicane[2], relevă faptul că reproducerea sau existența condițiilor de copiere a lor în spațiul nord-dunărean constituie un fapt incontestabil. Mai greu de stabilit sunt proporțiile acestei acțiuni, copiile fidele fiind mult mai dificil de identificat decât imitațiile barbarizate. Producția de imitații din aceste zone aflate la contactul cu lumea greco-romană nu a dispărut odată cu transformările sociale și politice din sec. I a.Chr., ci s-a adaptat noilor condiții, cu utilizarea altor prototipuri, materii prime și tehnici de prelucrare. Așa cum, odinioară, pauzele în emiterea vechii „valute a Balcanilor" – tetradrahmele lui Filip II – sau încetarea definitivă a acesteia au coincis cu apariția și intensificarea fenomenului imitativ la populațiile barbare, tot astfel imitarea denarului republican, devenit monedă de referință în sud-estul Europei, este de atribuit perioadelor în care acesta a pătruns mai greu și în mai mici cantități la nord de Dunăre. Unor asemenea împrejurări ar putea fi asociate și spectaculoasele emisiuni de tip Koson, atestare în aur a reproducerii unor simboluri romane republicane (*infra, Monedele de aur de tip Koson*).

În literatura de specialitate din România a existat tendința exagerării dimensiunilor procesului de imitare a denarilor republicani, o mare parte a denarilor descoperiți în spațiul Daciei fiind atribuiți unor emisiuni fidele, de tip roman, ale „statului" dac. Este verosimil ca producerea locală de monedă, reprodusă mai mult sau mai puțin fidel, să se fi făcut sub controlul unei autorități ce dispunea de materie primă și gestiona relațiile cu vecinătatea; lipsesc însă indiciile concludente privitoare la asumarea legitimității autorității respective prin emitere de monedă în nume propriu. O serie de elemente precum spațiul vast de difuziune al monedelor republicane și structura tezaurelor de denari din Dacia foarte asemănătoare cu a depozitelor din alte regiuni, ca și prezența a numeroase marcaje ale *nummularii-lor* atestând controlul periodic asupra numerarului în circulație[3], semnalate pe o bună parte a pieselor, indică totuși o proveniență majoritară a acestora din lumea romană și că fenomenul copierii și imitării n-a fost foarte extins. Afluxul impresionant de denari într-un interval atât de scurt se leagă mai curând de perioada

[1] Gh. Poenaru Bordea, M. Cojocărescu, *Contribuții la circulația monetară din centrul Transilvaniei în secolul I î.e.n.: tezaurul monetar descoperit la Icland (com. Ernei, jud. Mureș)*, în SCN, 8, 1984, p. 71-72.

[2] Cele mai semnificative sunt descoperirile din Munții Hunedoarei, de la Tilișca și Sarmizegetusa Regia

[3] Cazurile în care și aceste semne de monetar au fost reproduse cu exactitate sunt foarte rare. Gh. Poenaru Bordea, C. Știrbu, *Tezaurul de denari romani republicani și de la începutul principatului descoperit la Breaza, comuna Lisa (jud. Brașov)*, în SCN, 5, 1971, p. 279.

tulbure prin care trecea estul bazinului Mediteranei și Peninsula Balcanică. Un rol important l-a avut probabil participarea geto-dacilor și a altor neamuri barbare la războaiele civile ale Romei, al căror teatru de operațiuni includea și zona Dunării. Imitarea fidelă a denarilor republicani este bine atestată pentru a doua jumătate a sec. I a.Chr. până la începuturile Principatului, de asemenea și utilizarea procedeului turnării. Politica deflaționistă a urmașilor lui Augustus a făcut ca denarii republicani să reprezinte încă o pondere importantă a numerarului de argint în circulație, mai ales în prima jumătate a sec. I p.Chr. În condițiile scăderii oficiale a titlului și dimensiunilor denarilor impuse de reforma din timpul lui Nero, când o parte a pieselor republicane a fost retrasă din circulație, fenomenul tezaurizării monedelor vechi, cu titlu înalt, a luat amploare în lumea romană, influențate fiind și regiunile nord-dunărene, unde denarii Republicii se mențin în structura tezaurelor până în sec. II p.Chr.

Th. Isvoranu

Monedele de aur de tip Koson (pl. 46/9-12).

Monedele de aur de tip Koson, a căror denumire provine de la legenda aflată pe revers, ocupă un loc aparte în numismatica Daciei, fiind singura emisiune locală din aur cunoscută. Acest tip monetar are pe una dintre fețe, considerată a fi aversul, un vultur cu aripile deschise, în profil spre stânga, ținând în gheara dreaptă o cunună iar în stânga un sceptru. Pe revers apar trei personaje (doi lictori și un consul) mergând spre stânga, monogramă în câmpul din stânga și legenda **ΚΟΣΩΝ** în exergă. Inspirat din iconografia monetară romană, aversul kosonilor apare ca o adaptare din lumea barbară a reprezentării aflate pe reversul denarilor emiși la Roma în anul 73 a. Chr., de magistratul monetar Q. Pomponius Rufus, în timp ce reversul imită denarii lui M. Iunius Brutus, puși în circulație în anul 54. a. Chr.

Până în prezent au fost publicate două tipuri: cu monogramă și fără monogramă, cercetările indicând că prima categorie conține cele mai multe piese. Vreme îndelungată s-a considerat că sunt mai multe tipuri de monogramă, dar materialul numismatic recent pus în circuitul științific arată că este vorba de două forme ale aceleiași monograme, care au fost numite convențional: elaborată (complexă) și simplă. Semnificația monogramei este încă în discuție, reprezentând, potrivit unor opinii, abrevierea numelui lui Brutus, a cuvântului βασιλεύς, primele trei litere din numele orașului Olbia[1], sau o marcă de monetar[2].

Încă de la prima lor menționare, în secolul al XVI-lea, monedele de tip Koson au stârnit controverse asupra originii și scopului emiterii, fiind atribuite unui oraș din Etruria,

[1] O Iliescu, *Sur les monnaies d'or à la légende KOSON*, în Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichita Classiche, 19, 1990, p. 208 cu bibliografia.

[2] C M. Petolescu, *Un tezaur de monede de aur de tip Koson,* în volumul 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, București, 1997, p. 90.

unui dinast scit care le-ar fi bătut la Olbia, unui suveran trac sau unui rege din Dacia. În ceea ce privește locul de emitere al kosonilor cei mai mulți cercetători au luat în calcul Tracia și Dacia[1]. Prima ipoteză atribuie kosonii unui rege trac sau dac în numele căruia ar fi fost bătuți în sudul Dunării de Brutus, cu puțin timp înainte de bătălia de la Philippi, din anul 42 a. Chr. În acest caz descoperirea lor doar în Transilvania ar fi fost justificată prin plata soldelor către mercenarii geto-daci sau ca pradă de război. Cea de-a doua teză afirmă că monedele cu legenda **ΚΟΣΩΝ** au fost bătute în Dacia, între anii 44-29 a.Chr., de regele Cotiso, menționat în unele manuscrise ale istoricului Suetonius sub numele de Coson sau Cosin[2]. În ambele cazuri s-a considerat de majoritatea cercetătorilor că pe reversul monedelor se află înscris numele suveranului pentru care au fost emise. O interpretare diferită a legendei a dat naștere unei alte ipoteze potrivit căreia **ΚΟΣΩΝ** reprezintă forma de participiu prezent activ a verbului ποσόω, scris în dialect ionian, κοσόω (a marca greutatea, a preciza valoarea)[3]. În aceste condiții aplicarea pe monede a cuvântului **ΚΟΣΩΝ** ar fi avut rolul de a atrage atenția că piesa a fost verificată și că are aceeași valoare cu staterii de aur.

Relativ recent autenticitatea acestei emisiuni monetare a fost pusă la îndoială, fiind lansată ipoteza că ar fi de fapt o creație medievală. Argumentarea acestei idei a pornit de la documentele medievale, care menționează că la mijlocul secolului al XVI-lea, după descoperirea unui mare tezaur în albia râului Strei, numeroși stateri de tip Lysimach au rămas în circulație în Transilvania. Succesul pe care l-au avut a determinat producerea unor imitații medievale neoficiale după staterii de tip Lysimach, o dovadă în acest sens fiind tetrastaterii descoperiți în tezaurul medieval de la Baia Mare. Într-adevăr, tetrastaterii sunt creații medievale din secolul al XVI-lea, așa cum demonstrează argumentele metrologice, dar și referiri ale documentelor de epocă privind circulația în Transilvania în secolele XVI-XVII a unor monede numite „lisimahi"[4]. Bazându-se pe aceste observații, C. Preda consideră că și kosonii au aceeași proveniență, momentul inventării lor fiind prima jumătate a secolului al XVI-lea[5]. Această ipoteză ni se pare însă greu de acceptat datorită descoperirilor semnalate încă din perioada medievală și modernă[6], la care se adaugă mai recent tezaurul de la Târsa, com. Boșorod, jud. Hunedoara alcătuit din peste 900

[1] O discuție asupra ipotezelor privind locul și momentul emiterii kosonilor la M. Bahrfeldt, *Über die Goldmünzen des Daker Konigs* ***ΚΟΣΩΝ****-Münzen*, în Berliner Münzblatter, Berlin, 1911, I. Winkler, *Considerații despre moneda „KOSON"*, în SCIV 23,1972, 2, p. 173-199; C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 353-361.

[2] C.C. Petolescu, în acest volum, cap. IX, p. 701.

[3] A.M. Halevy, *Autour d'un problème de numismatique antique: y a-t-il une monnaie d'or dace ? A propos du statère à la legende* **ΚΟΣΩΝ**, în StCl, 3, 1961, p. 89–92.

[4] O. Iliescu, *Les « tétrastateres» de Lysimaque, trouvés à Baia Mare*, în StCl, 10, 1968, p. 87-92

[5] C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998, p. 232.

[6] În privința descoperirilor mai vechi a se vedea L. Munteanu, *Despre descoperirile monetare de tip Koson* în ArhMold, 25, 2002 (2004), p. 253–270.

de piese din tipul cu monogramă[1]. Totodată s-a observat că monedele de tip koson au fost bătute cu mai multe perechi de ștanțe, detaliu care indică o producție semnificativă, în timp ce tetrastaterii medievali descoperiți în tezaurul de la Baia Mare sunt realizați prin turnare. Un aport însemnat la discreditarea teoriei privind crearea kosonilor în secolul al XVI-lea a fost adus de analiza prin fluorescența de raze X efectuată asupra unui tetrastater medieval de tip Lysimach din tezaurul de la Baia Mare. Rezultatul investigației arată că din punct de vedere al compoziției metalului, tetrastaterul (cu un conținut ridicat de argint și cupru) este complet diferit de kosonii cu monogramă, apropiindu-se mai degrabă de piesele fără monogramă[2].

Analizele prin fluorescență de raze X și activare cu protoni asupra a 21 de kosoni și trei stateri de tip Lysimach au condus la observația că aurul folosit la emiterea kosonilor cu monogramă nu provine din Transilvania, având mai degrabă o proveniență balcanică[3]. Această ipoteză trebuie privită cu prudență deoarece nu au fost făcute studii temeinice asupra surselor de aur din Europa, care să permită identificarea cu certitudine a zonei de exploatare a metalului prețios. Un koson fără monogramă supus analizelor nucleare a dezvăluit o compoziție a metalului total diferită, cu mult argint (10,71 %), situație specifică aurului de origine transilvană, care conține între 10 și 30 % argint. Analize recente asupra unui lot de monede provenind din tezaurul de la Târsa și din vechile colecții ale Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" și Bibliotecii Academiei Române au confirmat diferența dintre compoziția pieselor cu monogramă și cele fără monogramă. Rezultatele obținute au fost comparate cu analizele efectuate asupra unui grup de stateri de tip Lysimach emiși la Callatis și Tomis la sfârșitul secolului II a.Chr. și în primele decenii ale secolului I a.Chr., compoziția acestora fiind similară cu a kosonilor cu monogramă, situație care sugerează o sursă comună de aprovizionare cu aur. Această observație ar putea fi un argument în favoarea teoriei provenienței balcanice a aurului folosit pentru baterea kosonilor, dar nu clarifică problema locului de emitere. Cercetări recente asupra monedelor din tezaurul descoperit la Târsa au dezvăluit existența mai multor piese cu monogramă, care cântăresc între 8,70 g și 9,20 g, cu mult peste standardul obișnuit al staterilor de tip Lysimach (c. 8,40 g) emiși în timpul războaielor mithridatice. Apelându-se la analize prin metoda fluorescenței de raze X s-a constatat, că piesele mai grele au aceeași compoziție ca și restul kosonilor cu monogramă. Lipsa unui control strict al greutății, la care se adaugă iconografia utilizată și stilul monedelor ar pleda pentru emiterea kosonilor într-un atelier barbar și nu într-un oraș grecesc.

[1] M. Dima, D. Ilie, *Tezaurul de monede de tip Koson descoperit la Târsa, com. Boșorod, jud. Hunedoara. Lotul păstrat la Banca Națională a României*, în Simpozion de numismatică. Chișinău 29 septembrie-2 octombrie 2004, [București, 2007], p. 35–65.

[2] A. Vîlcu, V. Cojocaru, *On the composition of koson type coinage*, comunicare la simpozionul *Ancient and Medieval Monetary Technologies and Metrology: The Contribution of the Atomic and Nuclear Analyses*, București, 4–5 mai 2007.

[3] V. Cojocaru, B. Constantinescu, I. Ștefănescu, C.M. Petolescu, *EDXRF and PAA analyses of Dacian gold coins of „koson" type*, în Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry, 246, 2000, 1, p. 185–190.

În concluzie, în acest stadiu al cercetărilor se poate afirma că monedele de aur de tip Koson au fost bătute în trei serii. Prima serie cuprinde monedele cu monogramă elaborată, care au variații mai mici ale titlului și greutate brută mai mare decât piesele cu monogramă simplă. A doua serie este formată din piesele cu monogramă simplă a căror greutate medie este apropiată de cea a ultimilor stateri de tip Lysimach. Exemplarele cu monogramă elaborată și cele cu monogramă simplă par a fi fost bătute la un interval de timp apropiat. Cea de-a treia serie cuprinde monedele fără monogramă, cu un conținut ridicat de argint, bătute cel mai probabil din aur transilvan[1].

Cronologia emisiunilor de tip Koson este dificil de stabilit, cei mai mulți cercetători optând pentru diferite momente din intervalul de timp 44-29 a. Chr., definit de sfârșitul domniei lui Burebista și menționarea în izvoare a regelui Cotiso (Coson). Adoptarea etalonului ponderal al staterilor de tip Lysimach emiși în timpul războaielor mithridatice, ne obligă să luăm în considerare, ca moment al baterii kosonilor, limita superioară a intervalului menționat. Cât privește identificarea emitentului, cele mai convingătoare indicii conduc către un dinast din zona Munților Orăștiei. Deși cercetările asupra problemei au avansat considerabil în ultimele decenii, în acest stadiu rămân încă întrebări fără răspuns, doar descoperirea unor tezaure, de preferat în context arheologic, ar putea să aducă elemente noi la dosarul monedelor de aur de tip Koson, permițând transformarea ipotezelor în certitudini.

A. Vîlcu

g. Dinamica civilizației geto-dace „clasice"

Analiza sistematică a monumentelor și a categoriilor de obiecte descoperite pe teritoriul Daciei preromane permite definirea clară a culturii geto-dace „clasice", atât sub aspectul conținutului cât și al întinderii ei în timp și spațiu.

În primul rând, trebuie subliniat faptul că avem de-a face cu o cultură autohtonă, care perpetuează și îmbogățește fondul de bunuri materiale și spirituale acumulate în secolele anterioare. Această evoluție nu este însă simplă, lineară. După cum s-a văzut mai sus, formarea acestei civilizații a implicat o fază intermediară, de restructurare a vechilor realități culturale și istorice. Ca urmare, în cursul primei jumătăți, cel mai târziu pe la mijlocul secolului al II-lea a.Chr., se produce saltul calitativ ilustrat de apariția unui număr de așezări de tip *dava*, de proliferarea masivă a formelor ceramice lucrate la roată, de înmulțirea uneltelor, a armelor și a podoabelor de tip Latène, de trecerea la o nouă fază principală a monetăriei autohtone etc. Prin nivelul atins acum, cultura geto-dacă se situează, alături de cea celtică, printre cele mai avansate culturi de la periferia lumii clasice. La atingerea acestui nivel, pe lângă dezvoltarea internă, un rol important l-a jucat iradierea

[1] A. Vîlcu, la A. Vîlcu, Th Isvoranu, E. Nicolae, *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, Wetteren, 2006, p. 11.

civilizației grecești și mai târziu a culturii romane, precum și, într-o anumită măsură, influența culturii Latène celtice și a celei sud-tracice.

Difuziunea geografică (fig. 110). O trăsătură esențială, cu adânci semnificații istorice, a culturii geto-dace „clasice" o constituie unitatea ei pe întreaga arie de răspândire. În modul cel mai pregnant ea este ilustrată de aspectul uniform al ceramicii de mână și de roată pe spațiul cuprins între punctele extreme ale răspândirii sale: de la Devin și Bratislava în vest, la Olbia în est, de la Cerepin (reg. Lvov) în nord la Veliko Târnovo în sud. Evident, această unitate nu exclude manifestarea, în special în regiunile periferice, a unor particularități regionale, condiționate de tradițiile mai vechi locale și de factorii externi. Astfel, în părțile nord-estice ale Daciei, aflate până în timpul lui Burebista sub dominația bastarnă, generalizarea aspectului „clasic" al culturii geto-dacice a întârziat încă multă vreme. Aici, mai precis la Nistrul mijlociu și superior, în secolul I p.Chr. se va forma un aspect regional, cu trăsături specifice în domeniul obiceiurilor funerare, al ceramicii, a podoabelor etc. cunoscut sub numele de cultura Lipița. În părțile de vest, pe teritoriile Slovaciei, Ungariei și Serbiei întâlnim, de asemenea, faciesuri regionale, a căror coloratură rezultă din contactele cu grupele celtice întâlnite acolo. În sfârșit, la sud de Dunăre, anterior stabilirii autorității romane, cultura geto-dacă prezintă o serie de particularități (în repertoriul ceramic, în ritul funerar tumular și în inventarul metalic al mormintelor), izvorâte din influențele culturii sud-tracice și ale celei scordisce învecinate[1].

Cu aceasta am conturat, totodată, în linii mari, întinderea vechii Dacii în perioada clasică. După cum se știe, studiul răspândirii neamurilor nord-tracice s-a bazat la început în chip exclusiv și se bazează și astăzi încă în bună măsură, pe informațiile furnizate de izvoarele scrise (vezi și cap. IV). Nu este necesar să intrăm în amănunte pentru a arăta că răspândirea maximă a geto-dacilor, așa cum o vedea Vasile Pârvan pe temei exclusiv literar, era exagerat de întinsă[2]. Luând în considerare o cantitate mereu sporită de documente arheologice obiective, cercetarea românească recentă a ajuns la o delimitare mai nuanțată și mai apropiată de realitate.

S-a constatat, astfel, pentru secolele II a.Chr.–I p.Chr., răspândirea culturii geto-dace în două arii principale concentrice: o *arie centrală*, în care această cultură este reprezentată prin așezări, descoperiri funerare, depozite și tezaure etc. și în care principalele ei componente își găsesc antecedente locale, și o *arie periferică*, unde descoperirile apar într-un mediu care, chiar dacă eventual avusese inițial un fond general tracic, în veacurile IV–II a.Chr. a făcut parte din aria culturii Latène celtice (în vest) sau a celei scitice târzii (în est). Din punct de vedere istoric, aria centrală trebuie definită ca ***vatra permanentă*** de viețuire a triburilor getice și dacice. În chip semnificativ, acest teritoriu coincide în mare parte cu spațiul de formare al poporului român. Această constatare are o importanță

[1] M. Babeș, *Unitatea și răspândirea geto-dacilor în lumina documentelor arheologice*, în SCIVA 29, 1979, 3, p. 330–339.
[2] V. Pârvan, *Getica*, p. 220–289.

deosebită, sugerând rolul de substrat biologic, etnic și cultural, pe care elementul geto-dacic l-a jucat în formarea poporului român[1]. Aria periferică, care se întinde de jur împrejurul acestei ***vetre permanente***, este de pus în legătură cu unele perioade de creștere teritorială și de colonizare din istoria Daciei, înainte de toate în legătură cu perioada lui Burebista. Relatările lui Strabon, privind campaniile împotriva celților boii, taurisci și scordisci și a lui Dion Chrysostomos, privind atacul getic asupra coloniilor grecești din Pontul stâng, oferă cea mai plauzibilă explicație pentru descoperirile de caracter geto-dac apărute în mediul celtic de la Dunărea Mijlocie sau pe litoralul pontic, până departe la gura Bugului (fig. 110).

Cronologia. Cum s-a arătat mai sus, cultura geto-dacă în forma sa „clasică" se constituie în cursul primei jumătăți a secolului al II-lea a.Chr. și evoluează neîntrerupt până la cucerirea Daciei în anii 101–106 p.Chr. Acest eveniment crucial în istoria țării noastre nu a provocat însă dispariția culturii autohtone, ci marchează doar încheierea fazei ei de maximă înflorire. O întreagă serie de monumente, necropole și așezări, documentează continuitatea acestei culturi, fapt ce implică și continuitatea de viețuire a populației locale, atât pe teritoriul provincial (de exemplu, Obreja, Soporu de Câmpie, Lechința de Mureș, Slimnic în Transilvania, Locusteni în Oltenia, Enisala în Dobrogea), cât și în restul spațiului geto-dac rămas în afara graniței (limesului) imperiului; avem în vedere monumentele de tip Lipița pe Nistru, de tip carpic în Moldova și în nord-estul Munteniei, cele de tip Chilia-Militari în restul Munteniei, cele de tip Sântana-Arad și Medieșu Aurit în vestul țării. Acestă fază, corespunzătoare existenței provinciei romane Dacia, constituie deci a treia fază principală în evoluția culturii geto-dace. În secolul al IV-lea p.Chr. elementele culturii autohtone mai apar încă, perpetuând străvechi tradiții, de această dată însă contopite cu elemente romane, gotice și sarmatice în sinteza pe care o constituie cultura Sântana de Mureș – Cerneahov.

Revenind la cultura geto-dacă „clasică", trebuie subliniat faptul că în cadrul perioadei de timp mai sus schițate ea a cunoscut o anumită evoluție, ce se manifestă prin transformări în ce privește tipologia și ponderea pe care o categorie de obiecte sau alta au avut-o în momentele succesive ale acestui răstimp. S-a văzut că olăria fină, lucrată de mână, de culoare neagră, descrește cantitativ în secolul I a.Chr., în timp ce olăria de roată (îndeosebi specia pictată) se înmulțește treptat, având tendința de a se generaliza în secolul I p.Chr. S-a văzut, de asemenea, că în cursul acestei perioade podoabele (în primul rând fibulele) de tip Latène sunt înlocuite de cele de tip provincial roman (fig. 127). S-a mai constatat că producția și portul podoabelor dacice de argint nu caracterizează în întregime perioada ce ne interesează. Într-o etapă de început ele erau încă extrem de rare (de unde și lipsa de asociere cu monedele autohtone ce au fost bătute până în primele trei-patru decenii ale secolului I a.Chr.), iar în secolul I p.Chr. ele se răresc sensibil, după ce constituiseră o adevărată modă de-a lungul celei de a doua jumătăți a secolului anterior. În sfârșit,

[1] C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 43–49.

circulația monetară cunoaște și ea faze distincte: moneda geto-dacică târzie (tipurile Vârteju, Inotești, Hunedoara etc.) este înlocuită de denarul roman republican, a cărui perioadă de maximă circulație se situează la mijlocul și în a doua jumătate a secolului I a.Chr. și căruia îi va succeda, până la cucerirea romană, într-o mai mică cantitate, denarul imperial.

În stadiul actual al cercetării, momentele principale ale acestor transformări nu pot fi fixate în timp cu precizia dorită și este cu atât mai greu să stabilim sincronisme în evoluția diferitelor categorii de obiecte pentru a ajunge la o periodizare internă solidă, general valabilă, a culturii geto-dacice „clasice". O dificultate majoră în acest sens provine din lipsa unor adevărate necropole, cu un număr mare de morminte bogate în inventar. Deși intens cercetate, marile așezări nu au oferit, nici ele, decât rareori complexe de locuire care să poată fi considerate descoperiri închise, respectiv jaloane ale unui sistem de periodizare și care să fi fost valorificate în folosul unei cronologii fine. Cu toate acestea, studiul așezărilor oferă posibilitate de a contura anumite faze de-a lungul evoluției perioadei „clasice". Se constată, astfel, că, în timp ce unele așezări încep în pragul acestei perioade, altele au totuși depuneri mai vechi (Zimnicea, Poiana). Mai importantă este constatarea faptului că aceste așezări își încetează existența la date diferite: de exemplu, *dava* de la Cârlomănești, jud. Buzău durează până pe la mijlocul secolului I a.Chr.; cea de la Piscu Crăsani, jud. Ialomița pare să continue până în al treilea sfert al aceluiași secol; marea așezare de la Popești, jud. Giurgiu a fost abandonată în anii de la cumpăna dintre era veche și cea nouă; stațiunile de la Tinosu, jud. Prahova și Barboși, jud. Galați și-au aflat sfârșitul, foarte probabil, cu trei-patru decenii înainte de războaiele traiane; în sfârșit, cele de la Căpâlna, jud. Sibiu, Grădiștea Muncelului (Sarmizegetusa Regia), Răcătău, jud. Bacău sau Ocnița, jud. Vâlcea vor fi fost părăsite chiar în vremea acestor războaie. Se evidențiază, deci, patru-cinci orizonturi cronologice ale perioadei „clasice", caracterizate prin combinații specifice de tipuri (fibule, monede, amfore, ceramică locală)[1].

Ar fi desigur prematur să se afirme că aceste orizonturi, deocamdată doar schițate, reprezintă faze bine precizate cronologic, valabile pentru întreaga evoluție a culturii de epocă „clasică" din Dacia. Cert este însă faptul că, prin compararea inventarului arheologic din stațiuni aparținând unor orizonturi diferite, se va putea ajunge la clasificarea și datarea speciilor și tipurilor de obiecte pe intervale de timp mai scurte, pe jumătăți de secol sau chiar pe decenii. Pe acest temei, documentele arheologice vor putea fi utilizate într-o măsură sporită, mai nuanțat și mai precis, la reconstituirea evoluției societății din Dacia, de-a lungul perioadei în care aceasta a făcut dovada, atât a unei individualități culturale de netăgăduit, cât și pe aceea a forței ei politice și militare.

M. Babeș

[1] M. Babeș, *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière de fouilles de Cârlomănești*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 125–140; K. Horedt, *Fragen der dakischen Latènechronologie*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 127–130.

h. Structura economică

Acumulările din veacurile anterioare și condițiile propice au impulsionat dezvoltarea civilizației din Dacia pe un drum care, probabil, ar fi continuat dacă evoluția sa nu ar fi fost întreruptă brusc de cucerirea romană. Același eveniment petrecut în zorii veacului al II-lea p.Chr., a lipsit civilizația Daciei de fireasca perioadă de declin întâlnită la alte civilizații. Uniformizarea manifestărilor definitorii ale civilizației din perioada „clasică" a Daciei nu exclude (dimpotrivă!) existența particularităților izvorâte din contactul cu alte populații, de influențele venite din direcții variate și chiar din situarea regiunilor locuite de daco-geți, inclusiv de fenomenul periferizării. De peste tot astfel de particularizări nici n-au alterat și nici nu au fost în măsură să-i afecteze structura sa definitorie. Pe toată durata secolelor II a.Chr.–I p.Chr. în civilizația Daciei sunt prezente toate categoriile și tipurile de produse specifice care vor continua să fie întrebuințate și de către populația autohtonă în Dacia romană.

Caracteristicile civilizației din Dacia constau în avântul tuturor ramurilor economiei (agricultură, meșteșuguri), intensificarea circulației monetare și generalizarea schimbului pe bază de monedă, sporirea continuă a relațiilor comerciale cu țările elenistice, apoi mai ales cu lumea romană și în existența celor mai de seamă realizări ale acestei civilizații, începând cu produsele de întrebuințare curentă și încheind cu acelea din domeniul arhitecturii și al vieții spirituale.

Fondul unei atari dezvoltări a fost asigurat de progresele realizate în *metalurgia fierului*[1] (siderurgia) care, la rândul ei, a susținut și a favorizat evoluția culturii pământului și a celorlalte meșteșuguri.

Pentru propășirea metalurgiei fierului ținuturile carpato-dunărene au beneficiat de marea răspândire a minereurilor de fier atât în zonele montane, cât și în cele de deal și de câmpie. Cantitățile de astfel de minereuri care fac astăzi nerentabilă exploatarea lor erau suficiente pentru epoca în discuție, pentru instalațiile existente și pentru necesarul de obiecte de fier de la unelte și arme până la acelea de întrebuințare cotidiană. Mai mult, în antichitatea dacică, la fel ca la alte popoare europene, erau preferate minereurile relativ sărace în fier din pricina avantajelor oferite de ele în procesul reducerii. Atunci se exploatau hematitul, limonitul, calcopiritul și așa-zisele „pălării de calcopirit", unele existente în zăcăminte propriu-zise, altele în lentile aluvionare. Sistemele de exploatare erau fie gropi simple, fie câmpuri deschise care urmăreau direcția sau direcțiile minereurilor. Urmele acestora au fost șterse de cele mai multe ori de exploatările din epocile ulterioare, încât stabilirea exploatărilor dacice se face pe baza descoperirilor acestora (Bragadiru, lângă București, Șura Mică, jud. Sibiu), prezenței cuptoarelor de redus minereu în apropierea zăcămintelor și, mai rar, prezenței efective a minereurilor, a cuptoarelor în apropiere și a zgurilor.

[1] I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979; E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997.

Atât în Dacia, cât și în alte zone europene, reducerea minereurilor se făcea în apropierea locurilor de exploatare pentru a se evita transportul unor mari cantități de minereu pe drumurile, mai mult naturale decât amenajate, cu mijloace modeste de transport ale vremii. În funcție de criteriile de mai sus sunt sigure, de pildă, exploatările de la Bordești și Cândești, jud. Vrancea, București-Bragadiru, Cireșu, jud. Mehedinți, Craiva, jud. Alba, mai multe din bazinul Ciucului (Bezid, Cașinu Nou, Cârța, Cosmeni, Delnița, Mădăraș, Tomești), Dobośeni, jud. Covasna, Dragosloveni, jud. Vrancea, Federi-Ponorici, jud. Hunedoara, Poiana-Tecuci, zona Sarmizegetusei Regia (patru puncte sigure), Șercaia, jud. Brașov și probabile acelea de la Bălan, Covasna, Lueta, Turia în depresiunile intramontane din estul Daciei intracarpatice, Botoșani, Teiu, Țifești, jud. Vrancea. Deocamdată nu există indicii pentru exploatarea minereurilor de fier de la Ghelari și Teliuc, jud. Hunedoara — cu toate că ele au fost intensiv puse în valoare în epoca romană — și pentru acelea din Banat.

Minereul extras era zdrobit, uneori și prăjit în cuptoare speciale, cum sunt acelea de la Cireșu (datate însă în secolul al III-lea a.Chr.) pentru a înlătura în parte impuritățile și pentru a-i îmbogăți conținutul în fier, după care se reducea în cuptoare speciale.

În Dacia s-au descoperit două categorii de cuptoare de redus: cuptorul monoșarjă, cel mai răspândit, și cuptorul plurișarjă. Primul trebuia demontat aproape integral pentru scoaterea lupei de fier, iar celălalt avea în partea inferioară o placă demontabilă grație căreia lupa de fier putea fi extrasă fără demontarea instalației (cum sunt cele descoperite la Doboșeni, databile cel mai târziu la începutul secolului I a.Chr.). Ambele categorii de instalații erau tronconice, înalte de 0,80–1 m, cu diametrul mare la bază, clădite integral din lut sau parțial crutate în perete. În ele minereul de fier era clădit în straturi alternate cu mangalul, iar arderea era întreținută prin suflarea aerului cu foalele pentru obținerea temperaturii de 1 300–1 450^{0} C. Cu această tehnologie și cu astfel de instalații se obțineau lupe de fier în greutate de 9–12 kg. Doar într-un loc din Dacia, la Gura Tâmpului, lângă Sarmizegetusa, au funcționat cuptoare de redus capabile să furnizeze lupe de peste 40 kg.

Cu toate că puritatea lupelor ajunge la 99%, din conținutul în fier al minereului se obținea, în mod obișnuit, doar 50%, dar și în aceste condiții cantitățile de minereu reduse erau considerabile. De pildă s-a calculat că pentru cele (cca o tonă de lupe) găsite în apropierea unui atelier de făurărie de la Sarmizegetusa Regia, au fost reduse 50 de tone de minereu de fier cu concentrația celui din muntele Bătrâna din Munții Sebeșului, exploatat atunci și descoperit lângă cuptoarele de redus de acolo.

În pofida cantității mari de fier existente în lupe (99%), ele aveau zguri și nu erau omogene din pricina bulelor de aer, care trebuiau înlăturate înainte de prelucrarea lor în felurite produse. Această operație din care rezultau lingourile de forme diferite, ca și produsele finite se făcea în atelierele de făurărie. Atelierele erau construcții simple, rar adâncite în pământ (ca de pildă la București-Cățelu Nou, Cândești, Cetățeni — dacă nu cumva piesele de fier descoperite acolo, întocmai ca și altele, erau destinate schimbului —, Căpâlna, Costești, Craiva, Grădiștea de Munte (Sarmizegetusa Regia, șapte în orașul antic, alte patru în zona ei), Moigrad, jud. Sălaj, Ocnița, Pecica, Poiana-Tecuci, Tilișca, Săvârșin, jud. Arad, Șimleu Silvaniei.

Instalațiile și uneltele descoperite în aceste ateliere constau din vetre de forjă, apărătoare de metal ale gurii foalelor, desfundătoare de foale, nicovale, unelte de deformat (baroase, ciocane), de apucat (clești adesea specializați pe operații) și auxiliare (dălți, dornuri, punctatoare, pile etc.). Uneltele de făurărie sunt fie tipuri simple, evident funcționale și cu analogii în toată lumea europeană contemporană, fie specific dacice, create mai ales de faurii de la Sarmizegetusa, cu precizarea că uneltele specializate pe anumite operații au fost create abia în a doua jumătate a secolului I p.Chr.

O mențiune aparte se cuvine făcută capitalei Daciei, Sarmizegetusa Regia. Fierul descoperit acolo fie brut, în lupe, fie prelucrat în unelte, obiecte de întrebuințare curentă, material de construcție, arme etc., este cantitativ de cel puțin zece ori mai mult decât cel publicat ca fiind găsit în zonele europene dintre Viena și Sofia calculat împreună. Succint spus, capitala Daciei se dovedește a fi fost cel mai mare centru metalurgic descoperit până acum în afara fruntariilor Imperiului roman în a doua jumătate a secolului I p.Chr. și la începutul veacului următor.

Producția acestor ateliere care aprovizionau zone întinse era de mare varietate și de calitate excepțională, cea din urmă obținută prin tratamente termice anevoie de reconstituit. Mai mult, chiar în timpul războaielor de la începutul secolului al II-lea, când cererea de arme trebuia să fi fost mai mare decât cea obișnuită, producția lor era la fel de diversificată: unelte și ustensile pentru alte meșteșuguri, necesare agriculturii, cele necesare trebuințelor cotidiene. Din fier se confecționau piesele metalice ale râșnițelor, ale tocilelor rotative, cuțite, frigări, furculițe cu doi dinți, vase, cremaliere, trepiede, cercuri pentru roți, piesele metalice ale carelor și ale căruțelor, chiar crampoane pentru mersul pe gheață, piese de harnașament (zăbale de tracțiune și de călărie, ținte, catarame, pinteni etc.). Pentru belșugul de fier, mai ales în zona de sud a Daciei intracarpatice și cu deosebire în regiunea Sarmizegetusei, nimic nu este mai ilustrativ decât imensa cantitate de *material de construcție* confecționat din acest metal câtă vreme el nu era obligatoriu de folosit pentru că se putea înlocui cu lemnul, cum se proceda obișnuit în alte părți. În această categorie intră tipuri diferite de scoabe, cuie și piroane (mii de piese), ferecături, țâțâne, balamale, nituri, drugi, ținte de diferite mărimi (unele dintre ele, prin motivele decorative și prin execuție sunt adevărate piese de artă) și benzi ondulate pentru evitatea crăpării capetelor bârnelor montate în construcții.

Tot din fier se confecționau armele. Cele defensive constau din scuturi rotunde și ovale cu părți metalice (umbo și ferecături). Armele ofensive sunt reprezentate de mai multe tipuri de lănci și de sulițe (din metal fiind vârful și călcâiul), săgeți, cuțitul de luptă curb (*sica*) și mai rar drept și sabia curbă (*falx*), cea din urmă celebră tocmai la această categorie de arme. Fronto (*Principia Historiae*, II), scriind despre campania partică a împăratului Traian, menționa că „a plecat la război cu soldați încercați care disprețuiau pe parți, dușmanii noștri, și nu se sinchiseau de loviturile de săgeți ale acestora după grozavele răni ce le-au fost pricinuite de săbiile încovoiate ale dacilor".

Se adaugă alte arme și instalații de război: spade (rare), cuțite de lovit și mașinile de război, cele din urmă ilustrate numai pe Columna Traiană, dar pentru care erau construite

platforme de luptă (Costești-Cetățuie, Costești-Blidaru, Sarmizegetusa, Cioclovina-Ponorici). Nu lipsesc nici uneltele de geniu de felul topoarelor bipene și al topoarelor-târnacoape.

În legătură cu armele dacice este de precizat că numărul acestora în descoperirile arheologice este destul de redus, situația explicându-se prin împrejurarea că ele au fost cele mai prețuite trofee de război. Inexplicabilă rămâne deocamdată nefolosirea de către luptătorii daci a coifurilor, care evident nu le erau străine din seria de conflicte cu Imperiul roman. Mai mult, în Dacia, cel puțin după pacea cu Domitian, sunt atestați instructori militari romani. Totuși, pe reliefurile Columnei lui Traian, dacii luptă cu capul descoperit și doar nobilii au acel *pileus*, boneta care totuși nu înlocuia coiful. Ne întrebăm: nefolosirea lui ar fi de pus pe considerente de ordin religios? Adică bravura în luptă i-ar fi asigurat luptătorului privilegiul de a ajunge la Zalmoxis, cum se exprima mai târziu Iulian Apostatul (*Cesares*, 325: „am nimicit neamul geților, care au fost mai războinici decât oricare dintre oamenii ce au trăit cândva și aceasta nu numai datorită tăriei trupului lor, dar pentru că îi convinsese să fie astfel măritul lor Zalmoxis"; cuvintele sunt puse pe seama lui Traian)?

Dezvoltarea de excepție a metalurgiei fierului a favorizat propășirea tuturor celorlalte meșteșuguri în care fierul servea la producerea uneltelor, dar ocupația de căpetenie a rămas tot cultivarea pământului, cu cea complementară ei, creșterea vitelor. Creșterea demografică substanțială, ale cărei indicii constau în amplificarea așezărilor fondate, unele în veacurile anterioare, a dus, desigur, la sporirea suprafețelor cultivate, la perfecționarea utilajului și a tehnicilor de cultivare a pământului, inclusiv la folosirea unor plante de cultură mai productive.

Pentru tehnicile de cultivare a pământului nu sunt indicii, încât cel mai mult se poate presupune recurgerea la asolamente bi- sau trienale. În schimb, descoperirile arheologice au furnizat dovezile sigure ale îmbunătățirii utilajului și a uneltelor agricole. Din a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr. datează cel mai vechi brăzdar de fier și cel mai vechi cuțit de plug; de atunci ele s-au înmulțit continuu. Se folosea plugul de lemn cu talpă și cu corn sau coarne căruia i se atașau piesele amintite, dar este de adăugat că de cele mai multe ori, plugul era înzestrat doar cu brăzdar de fier. Acesta are forma unei linguri masive, cu marginile lățite și ascuțite la partea activă și la celălalt cu un cui de fixare sau mai rar având extremitatea aplatizată. Cum brăzdarul și talpa răscoleau pământul în mod egal de o parte și de alta era nevoie de un corman mobil pentru tăierea „brazdelor". Tot asa plugul putea avea rotile menite să-i înlesnească alunecarea, dar indicii certe lipsesc.

Indiferent de originea generală a brăzdarelor de plug în lumea europeană (cele celtice și romane sunt diferite ca structură și formă), în Dacia el a ajuns din lumea sud-tracică, unde cele mai vechi exemplare se datează în secolul al IV-lea a.Chr. Forma ca atare rămâne specifică teritoriilor traco-dacice și practic singura folosită până la cucerirea romană; ea este răspândită în toate zonele Daciei. Menționăm descoperirile de la Cândești, jud. Vrancea, Cârlomănești, jud. Buzău, Gugești, jud. Vrancea, Piatra Neamț-Bâtca Doamnei și Poiana-Tecuci în teritoriile răsăritene, Cetățeni, Popești, Grădiștea, jud. Brăila și Tinosu în ținuturile sudice și pe acelea de la Ardeu, Bicfalău, Comalău, Costești, Grădiștea de Munte-Sarmizegetusa Regia, Sibiu-Gușterița în zona intracarpatică.

Tot în agricultură se foloseau mai multe tipuri de sape și săpăligi, dar cea mai răspândită unealtă agricolă a fost secera cu cârlig, specific dacică. Nu există așezare rurală cât de cât investigată din care ea să lipsească. Creații ale faurilor de la Sarmizegetusa Regia reprezintă și coasa cu limbă, cârlig și manșon, care a apărut numai în a doua jumătate a secolului I p.Chr. și articulațiile de fier ale îmblăcielor. De asemenea, în agricultură și în ocupațiile complementare ei erau utilizate cosoarele pentru vița de vie, foarfecele pentru tunsul oilor și râșnițele pentru măcinarea grăunțelor de cereale. Râșnițele confecționate mai ales din tuf vulcanic erau rotative, cu o piesă fixă (*meta*) și una mobilă (*catillus*) și sunt deosebite de râșnițele celtice și romane. Se adaugă confecționarea din fier a cârligelor de pescuit.

În Dacia se cultivau trei specii de grâu, mult orz, orzoaică, secară, mult bob, mazăre, linte, usturoi, muștar, mac, năut și plante textile (inul, dar mai ales cânepa). Descoperirea în așezări și în fortificații a semințelor de plante furajere indică existența proviziilor de nutrețuri pentru animalele domestice. Determinările osteologice cunoscute până acum indică speciile care intrau în mod obișnuit în consumul populației. Predominau ovinele și caprinele urmate de bovine, suine (cu caractere adesea nu îndeajuns diferențiate de cele sălbatice); oasele provenite de la păsări și de la pești s-au conservat mai rar. Caii, crescuți pentru călărie și pentru tracțiune, aveau talia mijlocie și mică.

Belșugul de produse agricole este demonstrat de numărul impresionant de mare al gropilor de provizii în care se păstrau cerealele, de mulțimea vaselor de provizii și de hambarele existente mai ales în fortificații. Toate cele amintite lasă impresia unei epoci de prosperitate.

Practicarea altor meșteșuguri decât metalurgia și făurăria este atestată atât de uneltele specifice lor, cât și de produse ca atare.

Majoritatea construcțiilor dacice erau din lemn și tot lemnul intra în componența uneltelor și a altor obiecte de întrebuințare cotidiană. În aceste împrejurări larga răspândire a *dulgheriei-tâmplăriei* este firească. Uneltele utilizate sunt diversificate, adesea specializate pe anumite operații, și de bună calitate. Menționăm topoarele, bardele, teslele, teslele-topor, fierăstraiele, compasele (unele de tip pantograf), uneltele de scos cuie, dălțile, cuțitoaiele, sfredelele, rândelele, pilele, răzuitoarele. Unele tipuri de unelte au fost preluate din lumea celtică, altele din lumea greco-romană, dar majoritatea sunt locale cu forma perfect adaptată operațiilor cărora le erau destinate și confecționate din metal de bună calitate. De altminteri, încă de atunci s-au constituit anumite forme de unelte care practic au rămas nemodificate până astăzi. Chiar la unele tipuri de unelte preluate de la alte populații, cum sunt de pildă bardele celtice cu orificiul pentru coadă vertical, li s-au adus îmbunătățiri substanțiale; în cazul de față mărirea dimensiunilor tăișului și transformarea aripilor în care intra coada într-un manson solid și perfect închis prin sudură la cald.

O situație particulară se constată în privința uneltelor pentru *prelucrarea pietrei*. Numărul și tipurile celor cunoscute sunt disproporționat de reduse în raport cu cantitățile enorme de piatră fasonată parțial sau integral încorporată în construcțiile civile, dar mai ales militare și religioase. Atare stare de lucruri se explică în parte prin împrejurarea că fasonarea pietrei se făcea în cariere, la locurile de punere în operă făcându-se doar fireștile ajustări.

De pildă, pentru construcțiile militare, religioase și adesea pentru cele civile din zona capitalei statului dac s-au utilizat calcarul de la Măgura Călanului și andezitul de la Bejan (lângă Deva). Calcarul de la Măgura Călanului a fost transportat nu numai în zona Sarmizegetusei, ci până departe la Căpâlna, pe valea Sebeșului. Dacă se are în vedere că randamentul muncii în carierele romane era cam de 50% piatră utilă — și nu sunt motive să se creadă că el era superior în carierele dacice —, atunci se conturează numai parțial imaginea a ceea ce a reprezentat efortul constructiv în cele două secole anterioare cuceririi romane.

Revenind la uneltele pentru extragerea și pentru fasonarea pietrei, se cunosc topoare, ciocane de tipuri diferite, târnăcoape, dălți (unelte cu dinți) și evident nu puteau lipsi, cu toate că deocamdată descoperiri de acest fel încă nu se înregistrează, icurile și spițurile ale căror urme sunt vizibile pe blocurile de piatră ecarisată. În sfârșit, tot la construcții se utilizau mistria și „tiparele", cele din urmă din lemn, pentru imprimarea motivelor decorative pe pereții și chiar pe podina locuințelor.

Un meșteșug mai puțin răspândit, atestat deocamdată doar în capitala dacilor, la Sarmizegetusa, este *sticlăria*. Bulgării de sticlă brută, tuburile de suflat sticlă găsite și fragmentele de sticlă pentru ferestre demonstrează că la Sarmizegetusa se cunoștea și se practica acest meșteșug. Mai mult, în atelierul de acolo se confecționau vase de sticlă și se turnau plăci de sticlă, montate apoi în rame de plumb pentru ferestre, deci nu numai obiecte de podoabă din pastă de sticlă, cum se întâmpla în alte părți ale Daciei sau la alte popoare din afara lumii greco-romane.

O mare dezvoltare în perioada clasică a cunoscut meșteșugul *olăriei*[1]. Consistența pastei de lut a vaselor este tot mai bună, arderea de asemenea, chiar dacă nu totdeauna era uniformă, mai ales la vasele lucrate cu mâna. Roata olarului era răspândită pretutindeni, dar ceramica confecționată cu mâna continuă să aibă o pondere însemnată până în ajunul cuceririi romane. Doar în marile așezări și în fortificații vasele confecționate la roată erau aproape exclusive. Arderea vaselor se făcea în cuptoare cu reverberație de felul celor descoperite la Deva, Fețele Albe (lângă Sarmizegetusa), Șura Mică, jud. Sibiu și, în funcție de felul ei — reducătoare sau oxidantă —, vasele au culori de la brun, brun-negricios, negru, diferite nuanțe de cenușiu până la roșu, cărămiziu, roșu-gălbui.

[1] În general, pentru ceramică I.H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, București, 1969, p. 100–212, dar și I. Glodariu, *Contribuții la cronologia ceramicii dacice în epoca Latène târzie*, în Studii dacice, Cluj-Napoca, 1981, p. 146–165; V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, 1995, p. 148–225.

Din secolul al II-lea a.Chr. uniformizarea formelor specifice civilizației daco-gete era fapt împlinit, la fel ca prezența lor în toate teritoriile locuite de daco-geți (vasul borcan, vasul cu pereții arcuiți, cana, ceașca, fructiera, strachina-castron, strecurătoarea, capacul conic) (fig. 128–130, pl. 53; 54; 59). Pe durata aceluiași secol și la începutul veacului următor pe lângă vasele lucrate la roată, pe diferite nuanțe de cenușiu, ceramica confecționată cu mâna este brună, brun-gălbuie, chiar neagră lustruită. Tot în această perioadă continuă să se manifeste influențele elenistice nu atât în privința formelor preluate din această direcție (amfore, boluri, vase de tip crater, kantharoi), cât mai ales ca tehnică de ardere reducătoare. Formele preluate din ceramica elenistică se produceau mai ales în Dacia extracarpatică, precum cupele cu decor în relief (fig. 123, 124).

Încă din secolul I a.Chr. încep să se manifeste influențele romane, accentuate continuu până la sfârșitul secolului următor și fără să le excludă pe cele elenistice târzii, perpetuate prin grecii din Pontul Euxin. Ele sunt sesizabile în domeniul ceramicii prin forme (kantharoi, capace etc.), prin decor (pictura pe pastă) și, mai ales, prin creșterea constantă a arderii oxidante. Continuă toate formele din perioada anterioară, dar vasele-borcan și cu pereții arcuiți, ca și cănile devin tot mai svelte, la fructiere se constată tendința de reducere a înălțimii piciorului. Tot acum se generalizează vasul de provizii de tip *dolium* sau *pithos* (inspirat din ceramica elenistică) cu buza îngroșată și orizontală, apare ceramica pictată cu motive geometrice care are antecedente încă din perioada anterioară, chiupurile cu buza în trepte, ploștile, vasele cu tub, imitații în ceramică a unor vase de bronz și continuă vasele de tip krater. Dispar, din a doua jumătate a secolul I p.Chr., amforele și bolurile de imitație, dar se înmulțesc vasele de tip kantharos și capacele cu profilatură.

Începând de la mijlocul secolului I p.Chr. se înmulțesc chiupurile cu buza în trepte arse oxidant, vasele de tip *dolium* cu marginea trasă spre interior, piciorul fructierelor scade în continuare, capacele cu profilatură coexistă cu cele conice și apar ceașca fără toartă și ceramica pictată cu motive geometrice, fyto- și zoomorfe (pl. 56).

Decorul vaselor s-a realizat în relief, prin incizie, lustruire și pictură. Motivele ornamentale în relief (butoni dreptunghiulari, apoi circulari și tot mai aplatizați, brâurile crestate, brâurile alveolare orizontale sau în ghirlandă, brâurile simple) sunt asociate pe același vas cu canelurile, striurile, alveolele simple, cu inciziile în formă de brădut, mai rar cu barbotină. Ornamentele lustruite, tehnică preluată din lumea celtică, constau din linii orizontale, în zig-zag, ondulate, în val, dispuse mai ales în jumătatea superioară a vaselor, iar uneori și în interior (la fructiere). O categorie aparte o constituiau vasele cu ornamente în relief zoo- și antropomorfe de felul celor de la Cârlomănești și Răcătău și din alte câteva stațiuni, despre care s-a scris mai sus.

Pictura, de obicei cu culoare brun-roșcată, a fost aplicată fie pe angobă (de inspirație elenistică), fie direct pe pasta vaselor (de inspirație romană) și constă din linii orizontale și ondulate, cercuri, puncte, mai rar triunghiuri. Ceramica pictată cu motive geometrice, fyto- și zoomorfe, descoperită deocamdată numai în zona capitalei statului dac, are totdeauna pictura aplicată pe angobă gălbuie sau alb-gălbuie. Pe angobă s-a pictat mai ales cu brun-roșcat, mai rar cu galben și verde, iar motivele constau din lujeri, frunze,

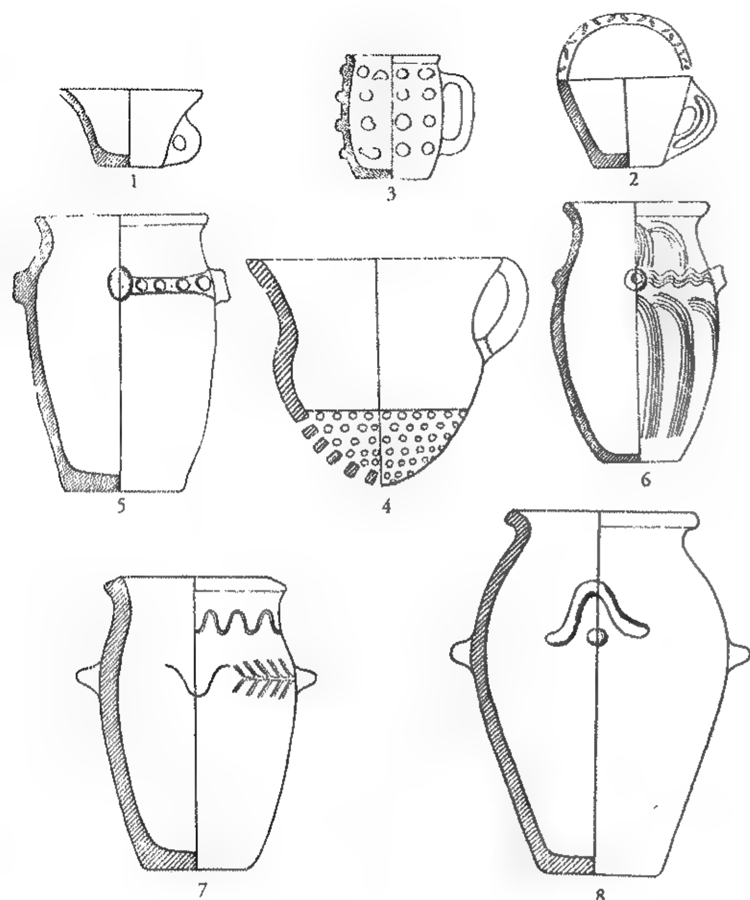

Fig. 128 Ceramică geto-dacică lucrată de mână. 1, 6 Pecica; 2, 4 Bixad; 3 Olteni; 5, 8 Sf. Gheorghe; 7 Surcea (după I.H. Crişan). Scări diferite.

umplute cu vopsea sau cu puncte, păsări şi animale fantastice în combinaţii şi asocieri variate (pl. 56). Înainte de aplicarea picturii meşterul şi-a marcat pe vas traseul motivelor (cu un instrument ascuţit şi cu compasul), dar adesea nu l-a urmat întocmai. Cât despre motivele zoomorfe, ele reflectă pe plan material imaginarul fabulos, încă insuficient cunoscut, al unei elite profund ancorate în tradiţii războinico-religioase. Desigur, toate erau vase de lux, dar, se poate presupune, că erau şi utilitare, câtă vreme astfel de motive împodobesc vase de provizii, căni, boluri. Zona restrânsă de răspândire a lor le defineşte

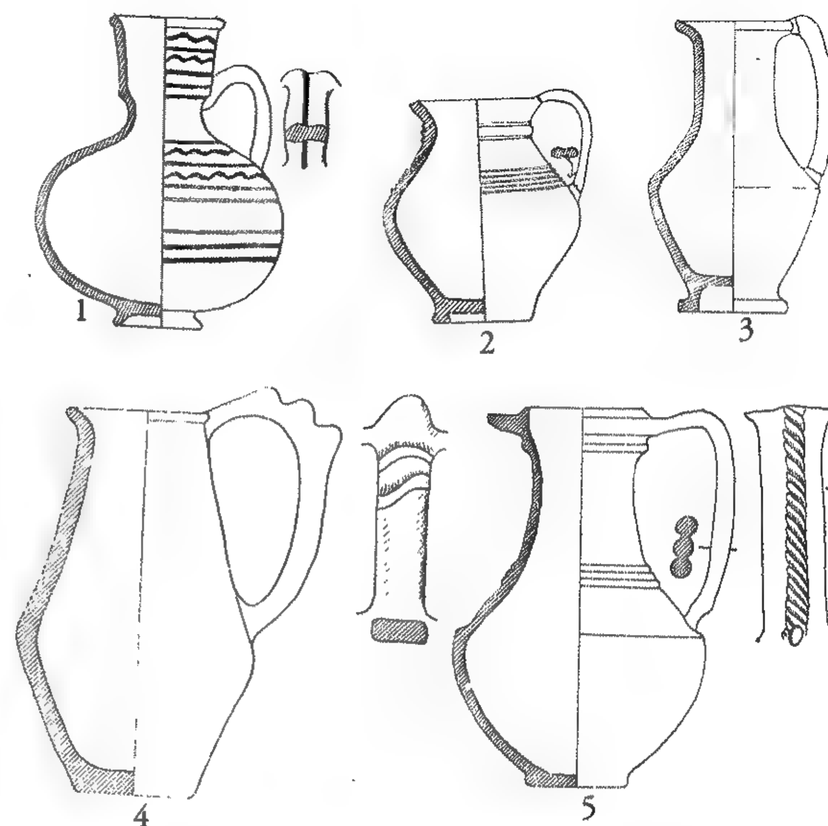

Fig. 129 Ceramică geto-dacică lucrată la roată. 1 Guşteriţa; 2 Chirpăr; 3 Sighişoara; 4 Pecica; 5 Augustin. 1-3, 5 lucrată la roată; 4 lucrată cu mâna (după I.H. Crişan). Scări diferite.

ca o creaţie târzie (a doua jumătate a secolului I p.Chr., dacă nu numai ultimele decenii ale lui) a meşterilor ceramişti din zona Sarmizegetusei.

Tot din lut s-au confecţionat fusaiole, uneori ornamentate, greutăţile piramidale pentru războiul de ţesut vertical sau pentru plasele de pescuit, „căţei de vatră", calapoadele pentru confecţionarea cu mâna a ceramicii, ţiglele şi olanele, cărămizile slab arse (toate de inspiraţie elenistică), tuburile pentru conductele de apă. Conducte de apă din astfel de tuburi s-au descoperit numai în zona Sarmizegetusei şi prin ele se transporta apa potabilă de la izvoare captate până la locuinţe, la construcţii militare (mai ales turnuri), la ateliere şi la sanctuare.

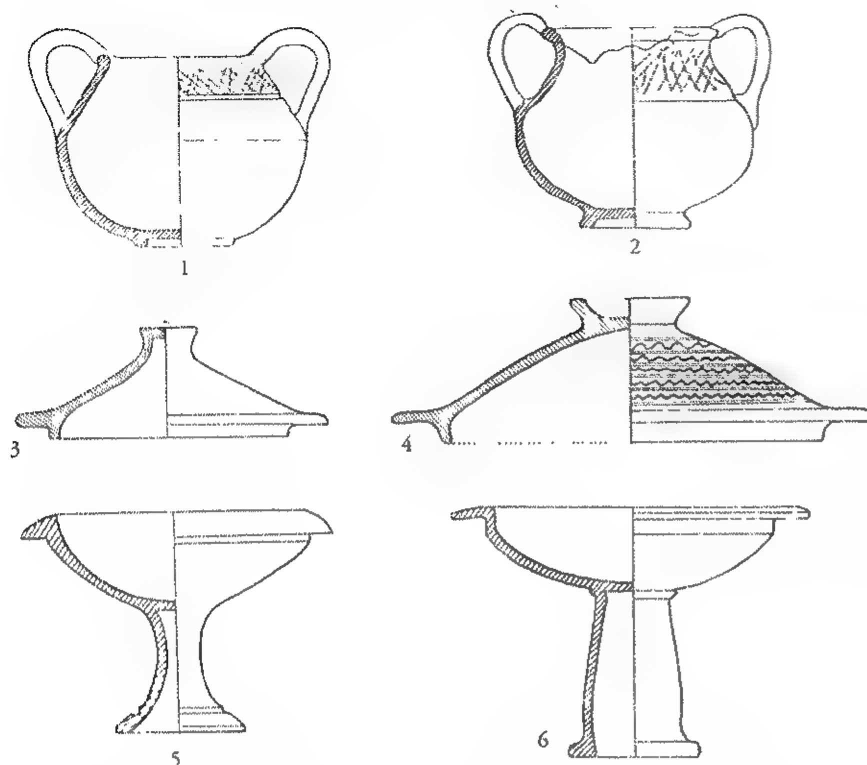

Fig. 130 Ceramică geto-dacică lucrată la roată. 1, 3 Pecica; 2, 5 Gușterița; 4 Meleia; 6 Moigrad (după I.H. Crișan). Scări diferite.

Lungimea lor variază de la câtiva zeci de metri până la 2 km, cum este conducta care coboară de la Costești-Blidaru până la turnurile de pe dealul Faerag.

Metalurgia bronzului[1] continuă să fie practicată, dar sfera de utilizare a metalului a rămas restrânsă, circumscrisă doar la anumite categorii de piese. Cuptoare de redus minereu de cupru sunt cunoscute întâmplător doar la Sarmizegetusa. În schimb, extrema răspândire a acestui meșteșug este dovedită de creuzetele de lut ars găsite pretutindeni în Dacia, de câteva ateliere și, mai ales, de prezența pieselor confecționate din bronz. Funcționarea atelierelor de bronzieri este atestată de descoperirea construcțiilor destinate lor, de uneltele specifice (ciocane, nicovale de fier și de bronz, clești, punctatoare, dălți pentru ornamentare, filiere, chiar și o menghină) și de tiparele din lut și piatră. Bine cunoscute sunt cele de

[1] A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î Chr. — I. d.Chr.)*, București, 1996.

la Bănița, București-Cățelu Nou, Grădiștea de Munte, Pecica, Poiana, ultimul fiind specializat pe producerea fibulelor. Oricum ponderea meșterilor ambulanți era considerabilă. Din acest metal se produceau mai ales accesorii vestimentare (fig. 126) (fibule, catarame, verigi simple și cu nodule, paftale de centură), piese de podoabă (mai ales brățări), piese de harnașament (verigi, zăbale, pinteni) și de car (bucșe de roți, ornamente), obiecte de întrebuințare curentă și mai rar vase.

Adesea, în aceleași ateliere și aceiași meșteri prelucrau atât bronzul, cât și argintul, încât *orfevreria* trebuie înțeleasă într-o accepțiune mai largă. Rămânând însă numai la podoabe din metal prețios este necesară o precizare. Bijuteriile din aur sunt extrem de puține în pofida informațiilor antice despre fabuloasele prăzi luate de Traian din Dacia (65 000 kg de aur și 331 000 kg argint)[1], figurate și pe Columna Traiană sub formă de vase din metal prețios. Tocmai raritatea extremă a bijuteriilor din aur a dus la emiterea ipotezei potrivit căreia ar fi existat un monopol regal asupra exploatărilor aurifere. În sprijinul existenței unui atare monopol s-a invocat împrejurarea că după cucerirea Daciei ele au trecut în patrimoniul imperial, dar aceasta a fost practica obișnuită în toate ținuturile cucerite de Roma imperială și ca urmare Dacia nu putea constitui o excepție. Dincolo de o posibilă preferință pentru argint, pentru acest metal alb strălucitor, care la nevoie poate fi pus pe seama „gustului" epocii, pentru demonstrarea acestei ipoteze trebuie căutată o explicație cu un suport mai consistent. Anume, acum sunt destule indicii pentru susținerea existenței unui costum cu anumite podoabe de argint (fibule în primul rând) și vase pentru oficierea serviciului religios. La fel, nu se poate contesta o etajare distinctă în societatea dacică, încât se pune întrebarea dacă în Dacia, ca de altminteri și în alte societăți antice, nu existau reglementări privitoare la portul unor semne vizibile (*pileus*, fibule) capabile să indice statutul social sau particular (la care a ajuns urmare a unor împrejurări de excepție) al purtătorilor. Într-o astfel de situație, aurul pare a fi fost rezervat numai „casei regale", argintul aristocrației și sacerdoților, iar bronzul și fierul păturilor inferioare. Recuperarea recentă a unui lot de brățări spiralice din aur, ascunse într-o groapă de lângă Sarmizegetusa Regia, nu răspunde convingător întrebării formulate anterior. Ele au fost confecționate asemănător brățărilor modelate din argint cunoscute, dar din aur de filon și aluvionar din zona Brad în Apuseni. Tot ele demonstrează că romanii, la cucerirea și incendierea Sarmizegetusei, nu au capturat tot tezaurul regilor daci în pofida enormei cantități de metal prețios, menționat de Ioanes Lydus.

Revenind la orfevreria dacică în argint, pe care autorul acestor rânduri o consideră databilă din a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr., până la începutul secolului al II-lea p.Chr., este de subliniat că, spre deosebire de cea din secolele IV–III a.Chr., se caracterizează prin geometrism mai accentuat și tendință spre schematizare.

[1] Ioanes Lydus, *De magistratibus* II, 28 (după Criton). La cifrele menționate a ajuns după o corectură ingenioasă, J. Carcopino (*Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire Romain sous le Trajan*, în Dacia 1, 1924, p. 25–34).

Argintul provenea, foarte probabil, mai ales din minele din Dacia, dar și din topirea monedelor aflate în circulație. Cunoștințele tehnologice ale meșterilor sunt relevate de piesele confecționate în a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr. când în Dacia se înregistrează o criză a argintului. Atunci o parte dintre bijuterii au miezul dintr-un aliaj cu mult cupru și doar învelișul din argint de bună calitate. În pofida grosimii infime a învelișului, sudura este perfectă, invizibilă cu ochiul liber.

Din argint s-au confecționat fibule[1] cu nodozități (inspirate din cele celtice de schemă Latène mijlocie, dar modificate substanțial), fibula linguriță altele de schemă Latène târzie, fibule scut, lanțuri de centură din sârmă împletită și din plăcuțe, coliere din sârmă împletită cu pandantive mai ales „cui", colane, uneori răsucite, brățări cu capetele libere adesea ornamentate cu protome în formă de șerpi sau de lupi mai mult sau mai puțin stilizate, brățări cu extremitățile înfășurate, brățări cu firul torsionat, mari brățări spiralate cu capetele ornamentate cu palmete și protome de șarpe, inele cu capete înfășurate, rar cercei și relativ frecvent vase, fălere și plăcuțe figurate. Nu rareori tezaurele de podoabe conțin piese de aspect arhaic.

Dintre vase au fost imitate mai ales acelea elenistice târzii: boluri conice sau semisferice, uneori parțial aurite, pocale de tip kantharos ornamentate în tehnica *au repoussé* tot cu motive de inspirație elenistică și adesea aurite. Toate sunt de fapt comenzi executate la cererea viitorului proprietar și au fost confecționate fie în ateliere, fie de meșteri ambulanți. Dintre tezaurele cu obiecte de podoabă, uneori și cu vase, sunt de amintit cele de la Șimleu Silvaniei, Surcea, jud. Covasna, Sâncrăieni, jud. Harghita, Șeica Mică, jud. Sibiu, Herăstrău-București, Poiana, jud. Gorj.

O categorie aparte a pieselor de argint o formează cele decorate cu motive antropo- și zoomorfe. Este cazul câtorva fibule cu mască umană de la Bălănești, jud. Olt, Coada Malului, jud. Prahova, al fălerelor de la Surcea (pe una un vultur, pe cealaltă un călăreț cu coif), al plăcii de la Săliște, jud. Sibiu (un personaj masculin), al fălerelor de la Herăstrău (un personaj probabil feminin) și al plăcilor din tezaurul de la Lupu, jud. Alba (două cu un vultur alături de un șarpe, două cu un călăreț războinic, trei cu un personaj feminin) (pl. 52). Asupra tuturor se va reveni mai jos în subcapitolele rezervate artei și religiei.

O atare dezvoltare a tuturor ramurilor economiei nu putea să ducă decât la o amplificare comparabilă *a schimburilor comerciale*. Intensificarea schimburilor comerciale interne, la rândul ei, a contribuit în mod substanțial la uniformizarea formelor de manifestare a civilizației geto-dace și aceleași schimburi comerciale au dus la diseminarea nu atât a produselor venite din lumea elenistică și romană, cât mai ales a imitațiilor lor, adaptate posibilităților și gustului local. Tocmai în acest domeniu se manifestă pregnant capacitatea de asimilare creatoare a civilizației geto-dace care și-a păstrat originalitatea de-a lungul întregii sale existențe.

[1] K. Horedt, *Die dakischen Silberfunde*, în Dacia N S. 17, 1973, p. 127 -167; A. Rustoiu, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, București, 1997.

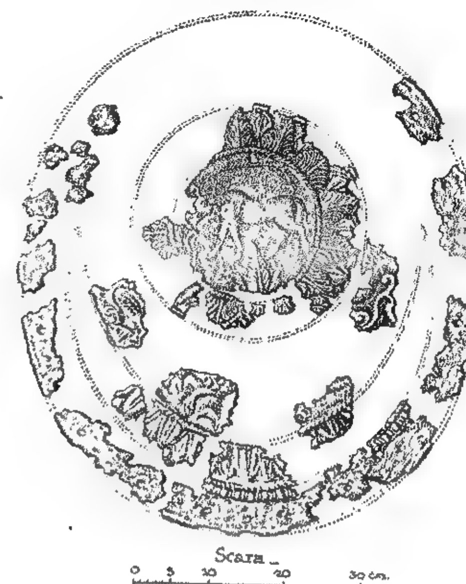

Fig. 131 Piatra Roșie. Resturile învelișului de fier al unui scut. După C. Daicoviciu.

În timpul domniei lui Burebista încetează emisiunile de monede tradiționale copiate sau inspirate din cele macedonene și elenistice. Ultimele emisiuni de monede tradiționale se opresc, în general, cam în deceniul al treilea al secolului I a.Chr. La ele, în pofida dimensiunilor apropiate de cele ale tetradrahmelor și ale didrahmelor, titlul argintului existent în pastilă este foarte scăzut. În legătură cu monedele tradiționale este de remarcat că dinaștii geți și daci, emițători de monede, nu și-au pus niciodată efigia pe ele.

În Dacia s-au descoperit ștanțe monetare care imită sau chiar copiază fidel denarul roman republican. Este cazul ștanței de la Poiana-Tecuci unde s-a găsit și o pastilă de monedă, al celei de la Cristian, jud. Brașov, al alteia de la Ludești, jud. Hunedoara, al celor 14 ștanțe de la Tilișca, jud. Sibiu și a altora trei cu un grad de uzură înaintat descoperite în atelierul monetar distrus de la Sarmizegetusa Regia. Cu excepția uneia dintre ștanțele din ultimul loc menționat, care redă perfect aversul unui denar din vremea lui Tiberius, toate celelalte imită sau copiază fidel denari romani republicani. Dacă cu ștanțele care copiază denarii romani republicani se bătea monedă cu titlul argintului analog originalelor — și nu exista nici un motiv de îndoială —, monedele emise în Dacia nu pot fi deosebite de cele romane decât cu analize pretențioase, care deocamdată lipsesc.

Pe lângă prezența ștanțelor, în Dacia se constată o afluență de denari romani republicani necunoscută în nici un alt teritoriu situat în afara fruntariilor Imperiului roman. O astfel

de afluență, după ultima statistică aproximativ 25 000 monede emise înainte de cucerirea Daciei, nu poate fi explicată numai prin schimburile comerciale cu Imperiul roman indiferent de cantitatea și felul mărfurilor exportate din Dacia (probabil nu prin vânzare de sclavi cum s-a susținut), ci în primul rând de presupus prin emisiunile locale de monedă de tip roman (cf. și cap. introductiv, izvoarele numismatice). Preferința pentru cea veche, republicană nu este singulară (vezi relatările lui Tacitus, pentru o situație similară în teritoriile vechilor germani) și perfect explicabilă. Împrejurarea că ștanțele de la Tilișca au fost găsite în ultimul nivel de locuire de acolo și că atelierul monetar de la Sarmizegetusa a funcționat sigur până la cucerirea ei demonstrează că în Dacia s-a emis monedă republicană romană până la transformarea sa în provincie romană.

Pentru disproporția ieșită din comun între descoperirile de monede romane republicane din Dacia preromană și acelea din alte ținuturi europene situate în afara Imperiului roman sunt grăitoare concluziile unei statistici: din totalul de 270 de tezaure cu monede republicane romane înregistrate în zonele europene situate în afara fruntariilor Imperiului roman (Spania, Franța, fosta Iugoslavie, Germania și Austria), 145 au fost descoperite în Dacia, ceea ce reprezintă aproape 54%.

Emiterea de către regii daci a monedei de tip roman a înlesnit substanțial integrarea Daciei în circuitul de schimburi circummediteraneene desfășurat pe bază de monedă, cu toate implicațiile pe care le-a avut în facilitarea pătrunderii produselor și a influențelor romane în teritoriile carpato-dunărene. De altminteri, privite în ansamblu, economia Daciei, pe de o parte, și economia cetăților grecești și a Imperiului roman, pe de altă parte, erau complementare. Dacia furniza mai ales produse agricole (cereale), animaliere (vite, piei), miere, ceară, lemn de construcție pentru nave și sare, cea din urmă mult prețuită câtă vreme ea lipsea în Pannonia și în Peninsula Balcanică. Puțin probabil, dar nu este exclus să se fi exportat și aur. Importa, în schimb, din lumea greco-romană produse manufacturate (stofe, vase de bronz și sticlă, obiecte de podoabă), specialități agricole (vinuri și uleiuri), parfumuri, unguente.

Cât privește schimburile comerciale se constată că tocmai în această perioadă se generalizează în Dacia comerțul pe bază de monedă, iar în intervalul cuprins între a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr. și primele două-trei decenii ale veacului următor se situează ultima penetrație masivă a produselor și a monedelor grecești. În Dacia sunt aduse mai ales mărfuri din cetățile grecești din Pontul Euxin și din bazinul nordic al Mării Egee. Pe lângă produse, pătrund masiv tetradrahmele thasiene și cele emise de Macedonia Prima, ca și imitații mai ales ale primelor. Rămâne deocamdată neclar unde s-au bătut menționatele imitații.

Tot în această perioadă mai timpurie se înregistrează penetrația masivă a drahmelor orașelor adriatice Dyrrhachium și Apollonia. În legătură cu acestea, care se îndreaptă mai ales spre teritoriile intracarpatice ale Daciei, este neclar dacă ele marchează activitatea în Dacia a negustorilor proveniți din pomenitele orașe adriatice (mărfuri de acolo lipsesc deocamdată) sau dacă ele indică direcția de unde a început penetrația romană în teritoriile carpato-dunărene. Cert este că la sfârșitul secolului al II-lea a.Chr. și începutul veacului

următor se schimbă întreaga orientare a comerțului Daciei dinspre est, dinspre lumea elenistică, spre vest, spre lumea romană și în speță spre Italia. Tot atunci a început penetrația monedei romane în Dacia. Și, în pofida conflictelor militare cu Roma republicană apoi imperială, în ținuturile carpato-dunărene produsele de import romane sporesc progresiv, atât ca volum, cât și ca diversitate, până în anii conflictelor decisive din timpul lui Decebal. Cu alte cuvinte, se adeverește din nou — dacă mai era nevoie — că nici o primejdie nu putea potoli setea de câștig a negustorilor romani care totdeauna au precedat armatele romane în teritoriile ce aveau să fie înglobate în imperiu. În această privință situația din teritoriile carpato-dunărene constituie unul dintre cele mai elocvente exemple.

i. Structura socială

Stadiul de dezvoltare atins de societatea dacică explică stratificarea ei, dar aprecierile privitoare la profunzimea acesteia sunt diferite. În această privință descoperirile arheologice oferă, prin firea lucrurilor, indicii limitate, iar sursele literare nu sunt îndeajuns de detaliate pentru ca să se poată desprinde din conținutul lor nuanțele atât de necesare într-un astfel de domeniu.

Încă Herodot (IV, 95) relatând presupusele fapte ale unui personaj real cu numele Salmoxis (Zalmoxis) — în existența căruia, de altminteri, nu credea — menționa întâlnirile periodice ale acestuia cu „fruntașii țării". Strabon (VII, 3, 5) apoi, tot în legătură cu Zalmoxis, scria despre conducători și popor. La rândul său, Iordanes (*Getica*, 40), preluând informații mai vechi, îi amintea pe cei de neam ca purtând numele de *tarabostes*, mai târziu *pileati*, adăugând că dintre ei se alegeau regii și preoții, iar în alt loc (71–72) pe aceiași *pileati* și pe *capillati*, cei din urmă constituind „restul poporului". De *pileati* și *comati* vorbește și Cassius Dio (LXVIII, 9, 1) referindu-se la soliile trimise de Decebal la Traian în timpul primului război, adăugând că cei din urmă aveau mai puțină trecere la daci. Rezultă, așadar, existența în societatea dacică a două pături: *tarabostes- pileati* și *capillati-comati*, cei dintâi constituind, după toate indiciile, aristocrația și având chiar un însemn exterior distinctiv, acel *pileus* (un fel de bonetă/căciulă de tip frigian, lucrat din lână sau piele), iar ceilalți erau nenobilii, de fapt masa poporului.

Părerea după care, pe baza aceluiași text — altminteri parțial contradictoriu — al lui Iordanes, la geto-daci ar fi existat trei pături, adică o aristocrație laică, alta religioasă și poporul de rând, nu poate fi susținută. Rolul preoțimii ca depozitară nu numai a cunoștințelor necesare cultului, ci în general, a valorilor științifice, ca și influența ei politică sunt general admise, dar în Dacia, ca și în alte părți, nu se poate face o distincție netă între aristocrația laică și cea religioasă, cu atât mai mult cu cât cinul preoțesc pare să fi fost recrutat în primul rând dintre „cei de neam". Cât despre părerile potrivit cărora *capillati-comati* s-ar situa între aristocrație și poporul de rând, fie ca pătură intermediară,

fie drept „cavaleri" sunt simple speculații sau transpunerea unei situații cunoscute din lumea celtică în cea dacică.

În sfârșit, masa acelor *capillati-comati* nu putea fi decât neuniformă, după cum rezultă, de pildă, din participarea unora la un sfat regal figurat pe Columna lui Traian și din trimiterea unei solii de *comati* la Traian. Apoi, orice aprecieri privitoare la raportul numeric dintre aristocrație, pe de o parte și masa poporului, pe de altă parte, sunt iluzorii. Cert este că reprezentanții primeia apar pe reliefurile Columnei Traiane în posturi de conducători și reprezintă aproximativ zece procente din „personajele" dacice. Procentul amintit este însă emanat dintr-o pură întâmplare, dar tot el indică inferioritatea numerică a purtătorilor de *pileus* în raport cu ceilalți.

Descoperirile arheologice reflectă și ele diferențieri de avere, implicit, dar nu totdeauna, sociale: locuințe modeste și pretențioase, gruparea celor din urmă în zona fortificată a așezărilor și în „cartierul aristocratic" al Sarmizegetusei, tezaure monetare și obiecte de podoabă din argint, masarea produselor de import greco-romane nu numai în marile așezări, ci adesea cu precădere în locuințele ieșite din comun prin proporții de ordin arhitectonic și prin inventar etc.

Izvoarele literare fac, de asemenea, mențiuni privitoare la existența sclavilor la daco-geți. Toți autorii moderni sunt însă de acord în a le atribui un rol secundar în economie, sclavajul nedepășind faza sa patriarhală. Mai mult, în pofida informației lacunare de care dispunem, este în afara îndoielii că stadiul și direcția de evoluție a societății dacice nu implica existența sclavajului cât de cât dezvoltat, dimpotrivă.

Care erau formele de proprietate și în ce mod se articulau stratificarea socială și întreg angrenajul vieții sociale sunt întrebări pentru care formularea de răspunsuri adecvate nu este lesnicioasă. Demonstrarea pe baza unui text literar antic (Horatius, *Carmina*, III, 24, 10–16) a existenței obștilor sătești la daci rămâne neconvingătoare, dar este, totodată, evident că forma de organizare anterioară acestor obști fusese depășită. Structura economiei Daciei se baza desigur pe existenta comunităților sătești agricol-pastorale, dar detaliile de organizare și de activitate ale acestora nu sunt cunoscute decât parțial.

Prin analogie cu realitățile din alte zone — ca de pildă Regatul bosporan — se poate admite și pentru Dacia că în teorie regii erau proprietarii întregului pământ și în fapt el aparținea comunităților care-l lucrau. În virtutea acestei proprietăți de principiu a monarhului, comunitățile erau obligate la plata unor contribuții sub forme diferite. Evident aceaste contribuții nu erau defalcate pe familii, ci priveau întreaga obște. Strângerea contribuțiilor era în sarcina unor împuterniciți speciali ai puterii centrale, probabil cei la care face aluzie Criton (*Getica*, frg. 5, 2) că au fost puși în fruntea agriculturii.

Desigur nici în privința contribuțiilor comunităților nu dispunem de date certe pentru modalitățile de plată și pentru cuantum-ul acestora. Singurele indicii se referă la acea parte prestată sub formă de muncă. Ridicarea în Dacia aproape a 90 de fortificații, fără a mai socoti lucrările de terasare, de exploatare și de transport a pietrei etc., în numai aproximativ un secol și jumătate, nu putea fi realizată fără munca comunităților agricol-pastorale. Modul cum au fost organizate atare lucrări de anvergură și cuantumul

contribuției sub formă de muncă al comunităților nu se pot preciza, dar cel din urmă era sigur considerabil.

Tot în legătură cu formele de proprietate este posibil de presupus un control regal asupra exploatărilor de fier din zona capitalei Daciei, cel puțin în ajunul și în timpul războaielor daco-romane de la începutul secolului al II-lea p.Chr. Nu dispunem de informații nici în legătură cu proprietățile aristocrației, ale preoțimii, dar se știe, de pildă că un basileu local de felul celui de la Buridava (Ocnița)[1] este proprietarul unui atelier de ceramică. În aceste împrejurări nu se poate afirma decât că societatea era diferențiată, sigur bine structurată și cu două pături distincte reprezentate de acei *tarabostes-pileati* și *capillati-comati*, pomeniți în izvoarele literare.

Clerul. Slujitorii cultului au beneficiat întotdeauna de o mare autoritate la popoarele antice, ca unii capabili să mijlocească legăturile cu zeii, să le atragă bunăvoința sau să le domolească mânia și ca deținători de cunoștințe inaccesibile „muritorilor de rând".

Pentru considerația de care se bucurau preoții în societate este semnificativă în primul rând colaborarea dintre Burebista și marele preot Deceneu, despre care Iordanes (*Getica*, 71) afirma că „a condus nu numai pe oamenii de rând, dar chiar și pe regi". Se poate vorbi chiar despre o „reformă religioasă" înfăptuită de același Deceneu, pornindu-se tot de la informațiile existente la Iordanes (*loc. cit.*). O atare reformă nu trebuie înțeleasă în sensul ierarhizării divinităților, ci mai degrabă ca o modificare parțială a cultului, urmare a schimbărilor survenite sau impuse în concepțiile despre lumea de dincolo, sesizabile și arheologic începând din secolul al II-lea a.Chr. (vezi mai jos), ca o organizare instituțională a religiei, ca o punere de acord a activității slujitorilor cultului cu interesele regalității pe cale de a se consolida și ca o ierarhizare în sânul preoțimii. Tocmai autoritatea ieșită din comun a marilor preoți i-a determinat pe urmașii lui Burebista — sigur de la Comosicus încoace (Iordanes, *Getica*, 73) — să preia și funcția sacerdotală supremă adăugând-o celor politico-militare și judecătorești. Apariția și înmulțirea sanctuarelor, ca și construirea lor în piatră nu sunt rezultatul amintitei reforme, ci o manifestare pe planul arhitecturii religioase, întocmai ca, de pildă, în domeniul arhitecturii militare și chiar al dezvoltării economice a progreselor generale înregistrate de evoluția societății geto-dace.

j. Viața spirituală

În lumea antică europeană, situată în afara lumii greco-romane, anevoie se poate vorbi despre utilizarea scrisului, încât existența indiciilor folosirii scrierii de către daci nu sunt de ocolit, dimpotrivă, câtă vreme sursele sunt atât literare, cât și arheologice. În două rânduri, Cassius Dio face mențiune despre acte scrise. Mai întâi (LXVII, 7), pomenește scrisoarea

[1] D. Berciu, *Buridava dacică*, p. 136–137 (cu bibliografie).

primită de Domitian de la Decebal, trimisă de împărat senatului. Este adevărat că opoziția senatorială a insinuat că ea fusese plăsmuită de însuși împăratul, dar pentru chestiunea aflată acum în atenție este importantă constatarea că aceeași opoziție senatorială nu a contestat posibilitatea ca Decebal, deci cancelaria sa, să elaboreze scrisori. În al doilea loc (LXVIII, 8) același istoric menționează trimiterea de către buri împăratului Traian, înainte de începutul operațiilor militare din primul război cu Decebal, a unei ciuperci mari pe care scria cu litere latine că burii și aliații lor îl sfătuiau pe Traian să facă pace și să se întoarcă. Scena este figurată și pe Columna Traiană. Materialul pe care s-a scris, adică „ciuperca", nu are importanță, ci, și în acest caz, interes prezintă doar folosirea scrierii.

Scrisul. Descoperirile arheolgice au venit să confirme utilizarea scrisului. Dacă unele dintre inscripțiile (două până la patru litere) de pe fragmentele ceramice executate *după* ardere pot să suscite discuții, chiar neîncredere, cele făcute *înainte* de arderea vaselor sunt în afara oricărei îndoieli. Avem în vedere, în primul rând, cele trei fragmente ale vasului de la Ocnița cu inscripția în limba greacă și cu caractere grecești ΒΑΣΙΛΕ[ΥΣ] și ΘΙΑΜΑΡΚΟΣ ΕΠΟΕΙ („regele Thiamarkos l-a făcut ...")[1] și cel de la Sarmizegetusa, cu litere latine, DECEBALVS PER SCORILO[2] (fig. 132; pl. 55, fig. 133).

În schimb, cele de la Sarmizegetusa (una până la cinci litere), incizate în peste 100 de blocuri, toate descoperite însă în poziție secundară, au suscitat discuții. La toate, literele sunt pe fețele vizibile ale blocurilor și în general în colțul de sus dreapta, încât nu poate fi vorba despre continuarea unei inscripții de pe un bloc pe celălalt. S-a presupus că ele sunt liste cu nume de personaje, că au numai valoare cifrică sau că marcau date importante. Succint, ele pot fi cifre pentru cantitățile de piatră fasonată în carieră, ghidaje de montare pentru o construcție de tip platformă (blocurile fasonate pe șase fețe), chiar indicativul sau monograme ale șefilor de lot de cioplitori din carieră[3].

Toate aceste descoperiri, care probabil se vor înmulți, împreună cu afirmațiile lui Cassius Dio și cu constatarea potrivit căreia orice calcule astronomice, calendaristice și pentru activități practice (mai ales în domeniul arhitecturii în piatră de talie) aveau nevoie de semne, demonstrează că dacii au putut utiliza scrisul, atât cu caractere grecești, cât și cu caractere latine. Presupunerea că inițial s-a apelat la scrisul cu caractere grecești și

[1] V. supra, p. 789, nota 2.

[2] Citirea ei în limba latină implică acceptarea abrevierii cuvântului *Scorilo(nem)* și absența verbului *fecit*, adică inscripția ar fi fost: *Decebalus per Scorilo(nem) (fecit)* — Decebal a făcut (vasul) prin Scorilo, adică o lectură apropiată celei de pe vasul de la Ocnița. Pe de altă parte, *per* în limba traco-dacică se presupune a însemna „fiu" și se găsește în antroponime numai post-pus (Ziper, Seiciper), dar în limba albaneză, despre care se presupune că are și un fond de cuvinte traco-dacice, se întâlnesc antroponime de felul Pergega, Perdoda, *per* indicând, poate, inițial filiația. Se adaugă împrejurările că în miile de vase ștampilate romane nu există nici o analogie pentru felul cum sunt amplasate cele două ștampile (DECEBALUS și PER SCORILO) de cinci ori pe același vas de cult și că ambele antroponime aparțin unor regi daci, încât semnatarul acestor rânduri consideră că este de preferat lectura în limba dacică, adică „*Decebalus fiul lui Scorilo*".

[3] A. Bodor, *Blocurile cu litere grecești din cetățile dacice*, în Crisia 1, 1972, p. 27-35; I. Glodariu, *Blocuri cu marcaje în construcțiile dacice din Munții Șureanu*, în EN 7, 1997, p. 65–87.

Fig. 132 Ocnița. Vas de provizii cu inscripție greacă.

mai târziu cu caractere latine are nevoie încă să fie dovedită. În sfârșit, este de domeniul evidenței că scrisul nu putea fi răspândit în societatea dacică, ci a rămas cunoscut doar de puțini inițiați: preoți, cei din cancelaria regală, arhitecți, poate vârfurile aristocrației, dacă nu cumva cei din urmă disprețuiau — întocmai ca și alte popoare — astfel de „cunoștințe nepractice".

Preocupări științifice. Mult timp relatările gotului romanizat din vremea împăratului Iustinian, Iordanes (*Getica*, 69–70), referitoare la preocupările „științifice" ale geților au fost socotite drept simple exagerări, fără acoperire în realitățile societății din Dacia preromană. Treptat, și mai ales pe măsura înmulțirii descoperirilor arheologice, spusele lui Iordanes au început să fie reconsiderate ca unele ce nu sunt total fanteziste, izvorâte doar din tendința evidentă a autorului de preamărire a „neamului său".

Iordanes pune pe seama lui Deceneu o activitate laborioasă prin care i-a învățat pe goți (=geți) „aproape toate ramurile filosofiei" (desigur în accepțiunea antică a termenului): etica, științele fizicii (naturii), astronomia, botanica etc.

Cercetarea mersului timpului, a astronomiei în general, a pornit de la necesitățile practice de legare a fenomenelor naturale clar percepute (ciclurile anotimpurilor, mărirea și micșorarea zilei în raport cu noaptea, creșterea și descreșterea temperaturii atmosferice) de schimbările petrecute pe bolta cerească, totdeauna fascinantă pentru cei ce o priveau. Calculul scurgerii timpului, pe lângă necesitățile practice (arat, semănat, cules), era, în egală măsură, important pentru stabilirea datelor, mereu aceleași și repetabile, ale marilor

Fig. 133 Sarmizegetusa Regia. Vas cu inscripția în limba latină „Decebalus per Scorilo".

sărbători religioase, ele însele manifestări umane de celebrare a fenomenelor naturale cu cicluri constante.

În aceste împrejurări, elaborarea calendarului, chiar cu deficiențe ce izvorau din lipsa instrumentelor de măsurare precisă a curgerii timpului, era o necesitate primordială și toate popoarele antice l-au avut către sfârșitul preistoriei. În această privință dacii n-au făcut excepție și având în vedere stadiul dezvoltării societății lor, este în afara oricărei îndoieli că un calendar propriu fusese elaborat. Care a fost însă acela nu se știe pentru că toate teoriile și ipotezele referitoare la el, elaborate pe baza elementelor componente ale unor monumente religioase — în special ale celor două sanctuare circulare de la Sarmizegetusa —, elaborate până acum, se bazează pe speculații numerice cu care se poate „demonstra" orice.

În schimb, tot la Sarmizegetusa, un altar de andezit[1] care, pe lângă această funcție, reprezintă și materializarea arhitectonică a unui instrument de măsurat curgerea timpului, dacă nu chiar un aparat astronomic. El constă dintr-o bază de blocuri de calcar ce susține un disc central de pe care pornesc zece raze „trapezoidale", toate din andezit. La 0,45 m spre interior de circumferința cercului închipuit de raze, în acestea din urmă, se găsesc locașurile pentru piciorul unor piese din marmură fasonate în forma literei T, cu baza

[1] F. Stănescu, *Posibile implicații astronomice ale monumentelor de cult de la Sarmizegetusa Regia*, în Sarmizegetusa Regia, capitala Daciei preromane, Deva, 1996, p. 238–269.

orizontală în arc de cerc care, la rândul lor, formau un cerc. În sfârșit, tot de pe circumferința altarului pornește o „săgeată", figurată dintr-un șir de blocuri de calcar, orientat pe direcția nord. Pornindu-se de la constatarea că în antichitate cel mai răspândit procedeu de măsurare a curgerii timpului se baza pe lungimea umbrei unui gnomon (o vergea de lemn) la meridian s-a remarcat că în cazul utilizării unui gnomon a cărei înălțime era egală cu raza discului central plus raza altarului, umbra lăsată de acesta cade la meridian „pe săgeată" și anume la solstiții pe capetele ei și la echinocții pe un bloc marcat al săgeții. Cum în săgeată sunt mai multe blocuri marcate este de presupus că ele indicau zilele unor sărbători religioase sau cu semnificație aparte pentru daci. Aceeași construcție avea și funcțiunea de altar pentru sacrificii.

Tot spre calcule astronomice, însă doar parțial descifrate, conduc orientarea nord-sud și solstițială a sanctuarelor, precum și grupurile de pilaștri și de coloane ale sanctuarelor. Astfel de calcule, este de la sine înțeles, nu puteau fi făcute fără cunoștiințe corespunzătoare de *matematică*, iar construirea altarului și a sanctuarelor implica, pe lângă cunoștințe matematice, altele *tehnic-inginerești*.

Erau cunoscute și utilizate *plantele medicinale* după cum demonstrează numirile de astfel de plante transmise de medicul grec Dioscorides (*De materiae medica*, II, III, IV *passim*), chiar dacă bună parte dintre ele sunt corupte. Și dacă este admis că pretențioasele cunoștințe de astronomie, matematici, inginerie erau apanajul unei pături subțiri a societății dacice, botanica farmaceutică, la fel ca și medicina empirică au fost cunoscute și practicate peste tot. Proprietățile ierburilor de leac, ca și anumite practici medicale pentru alinarea durerilor și a suferințelor erau știute chiar în cele mai modeste așezări pentru că astfel de cunoștințe izvorau din acumulări transmise și îmbunătățite din generație în generație. Un indiciu dintre cele mai importante privitor la stadiul avansat al medicinei îl constituie bisturiele descoperite în săpături, cutiuțe pentru „farduri" și medicamente (Poiana-Tecuci), trusa medicală de la Sarmizegetusa (cu câteva văscioare pentru medicamente, un bisturiu, o pensetă și o plăcuță vulcanică cu proprietăți astringente) și craniul unui schelet din aceeași Poiana, cu urmele clare ale unei trepanații cicatrizate, care demonstrează că „medicii" vremii se încumetau și la astfel de intervenții chirurgicale. Totodată erau cunoscute proprietățile apelor tămăduitoare, Germisara (Geoagiu: izvor cald), Călan și Băile Herculane.

Arta. Fără a reveni asupra arhitecturii, este de menționat, în primul rând, că ea se caracterizează prin funcționalitate și sobrietate. Și dacă în arhitectura militară în piatră de talie ponderea o are firesc, masivitatea, în cea civilă, în special la locuințe, sunt indicii pentru preocupări decorative: colțuri rotunjite, podini ornamentate cu decor geometric, chiar zugrăveli colorate, iar părțile lemnoase aparente erau împodobite cu ciopliri meșteșugite. Apoi, monumentale sunt scările din piatră fasonată de la Costești-Cetățuie și Luncani-Piatra Roșie, la fel toate sanctuarele din piatră menite să sugereze privitorului puterea nemărginită a zeilor în raport cu nimicnicia omenească.

Celelalte domenii ale artei au fost cultivate în mod diferit de aceeași populație. *Sculptura* în piatră este reprezentată, dincolo de profilaturile care împodobesc intrările în turnurile-locuințe și ale unor bastioane, de ancadramente profilate probabil pentru intrările în sanctuare și de blocurile în formă de calotă cu caneluri adânci pe curbura maximă și cu câte un cap de pasăre (acvatică ?) pe cele două fețe, toate descoperite la și în zona Sarmizegetusei. Tot în această categorie intră un bloc de la Căpâlna pe care este incizată silueta unui unicorn. Se adaugă desigur sculptura în lemn din care nu s-a păstrat nimic, dar ea este de presupus câtă vreme decorul nu ocolește nici mânerele uneltelor de fier, ca să nu mai vorbim de vasele pentru uz cotidian.

Pentru *coroplastică* sunt reprezentative protomele din berbec frecvente mai ales la câțeii de vatră, cele de taur și de cal, protomele zoomorfe ale butonilor unor capace de vase. Rămânând la vase ceramice sunt de menționat cele de tip rhyton (Crăsani, Popești, Cetățeni, Sighișoara etc.), vasele paralelipipedice cu tub și cu protome de berbec, primele inspirate din lumea elenistică, celelalte din zonele din estul Daciei și tiparele pentru decoruri de felul celor de la Bucureși-Tei, Popești, Răcătău, ca și rarele reprezentări umane pe torți de amfore de imitație (Popești) și pe boluri tot de imitație (București-Militari, Popești, Sprâncenata). O situație privilegiată are stațiunea de la Cârlomănești unde s-au descoperit statuete zoomorfe și antropomorfe de 20–30 cm înălțime, modelate în manieră realistă și expresivă, ambele categorii pe suport ceramic și cu o execuție de excepție. Alte reprezentări umane în relief sau incizate sunt cunoscute pe un disc de la Sarmizegetusa (Bendis?), Răcătău (un silen), Popești, Divici, jud. Caraș-Severin și este menționată apariția, deocamdată unicat, a stindardului dacic, incizat pe un vas la Buduresca.

O categorie distinctă este ilustrată de ceramica pictată[1]. Și dacă ceramica decorată numai cu motive geometrice (pictură cu brun-roșcat pe angobă sau direct pe pastă), în pofida execuției, dispunerii motivelor și a combinațiilor, nu depășește calitățile unui produs de lux apărut poate încă din secolul al II-lea a. Chr., cealaltă decorată cu motive geometrice fyto- și zoomorfe are altă conotație. Întocmai ca și precedenta, se remarcă prin execuție pictura, în mod obișnuit cu brun-roșcat, dar și galben, verde, pe angobă, combinații de motive decorative din cele trei categorii amintite. Pe lângă și în combinație cu motivele geometrice și fytomorfe (lujeri, frunze provenind adesea de la plante anevoie de stabilit) apar păsări de pradă, bovidee cu gheare, cu cioc, într-un cuvânt animale fantastice care sunt de pus pe seama imaginarului fabulos al unei societăți cu legende și tradiții dificil de reconstituit, cu o mentalitate unde exista loc pentru eroizare și bravură, o mentalitate a unei elite războinice. Această categorie ceramică apărută numai după mijlocul secolului I. p.Chr. se circumscrie zonei Sarmizegetusa (pl. 56).

[1] G. Florea, *Ceramica pictată. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I a.Chr. – I p.Chr.)*, Cluj Napoca, 1998.

Toreutica în fier este reprezentată mai ales de țintele ornamentale cu diametrele de la doi-trei până la treizeci de centimetri. Motivele ornamentale constau mai ales din forme geometrice și fytomorfe, adesea combinate și inspirate din motive elenistice (val alergător, frunze de acant), toate obținute prin martelare la cald. O piesă de excepție este așa-zisul scut de la Luncani-Piatra Roșie care reprezintă imaginea întreagă a unui bour (fig. 131), altele fragmentare (feline) atribute ale Marii Zeițe, toate combinate cu frunze de lotus, de acant și de palmier care trădează influențe sudice.

Pentru toreutica în bronz, bustul zeiței din aceeași cetate, întocmai ca și capul de bărbat de la Ocnița (fig. 134) nu sunt reprezentative, câtă vreme ele sunt mai degrabă importuri din lumea celtică (pl. 57/3). Toreutica în bronz include o garnitură de pafta de centură și protome de sorginte elenistică (pl. 57/2), descoperite la Popești.

Mai bine ilustrată de descoperiri este toreutica în argint. În afara podoabelor corporale decorate mai ales cu motive geometrice se remarcă fibulele cu protome de păsări sau de lup și brățările spirale sau simple cu capete de șarpe (pl. 50). Dar, pe lângă motivele zoomorfe apar și reprezentări umane în asociere sau nu cu primele. Așa sunt fibulele cu mască umană de la Bălănești, Herăstrău, Coada Malului și dintr-un loc neprecizat din Transilvania, placa de argint aurit de la Săliștea (Cioara), cu un personaj masculin, falerele de la Surcea (una cu un vultur, cealaltă cu un călăreț) și de la Lupu. Pe două dintre cele din urmă este reprezentată imaginea vulturului alături de a șarpelui, două cu un călăreț, una cu imaginea probabil a Marii Zeițe și două cu câte o acolită a sa (pl. 52), ultimele trei însoțite de feline, cărora li se adăugau două vase de libații și două fibule cu nodozități. În ordinea amintită primele două simbolizează, poate, marele zeu (Zalmoxis?), zeul Războiului (cu bună analogie pe kantharos-ul de ceramică de la Răcătău și pe fâlera de la Surcea) și, probabil, Marea Zeiță. Comparând toreutica în metal prețios din secolele II a.Chr.–I p.Chr. cu cea din veacurile IV–III se remarcă pierderea din naturalism în favoarea schematizării și a geometrismului, chiar cunoștiințe și îndemânare mai modeste, dar perpetuarea credințelor de fond și a principalelor simboluri ale lor.

Religia și practici religioase[1]. Toemai religia geto-dacilor constituie unul dintre cele mai controversate domenii ale civilizațiilor lor. Controversele au izvorât, pe de o parte, din puținătatea izvoarelor literare antice, referitoare la ea, din informația trunchiată a scriitorilor antici, ambele de explicat prin caracterul esoteric al acestei religii și, pe de altă parte, din interpretările acestor izvoare care adesea s-au îndepărtat de posibilele realități din viața spirituală a unui popor indoeuropean care avea însă particularitatea să creadă în nemurire. Această particularitate, menționată pentru prima dată de Herodot (IV, 93–95), reluată de Hellanicos (*Obiceiuri barbare*, frg. 73) și apoi de alți autori deosebea însă ramura nordică a tracilor, pe geți, de tracii de la sud de Haemus. Informațiile trunchiate ale autorilor antici, împreună cu cea afirmată de părintele istoriei după care

[1] Tema a fost tratată dintr-un alt punct de vedere în cap. IV, de A. Vulpe.

Fig. 134 Ocnița. Mască de bronz.

cei ce pleacă din această viață nu mor ci ajung lângă Zalmoxis și cu singura mențiune a lui Gebeleizis au dat naștere catalogării caracterului religiei geto-dace ca fiind henoteist, monoteist chiar, dualist sau politeist.

Popoarele indoeuropene (inzi, perși, balto-slavi, germani, celți, greci, italici, traci) au fost politeiste și în religia lor s-a impus antropomorfismul, nu neapărat cu chip uman, ci cu însușiri umane și reacții apropiate, dacă nu identice cu acelea umane. Zeitățile personificau elemente, fenomene și forțe ale naturii, chiar unele concepte din traiul cotidian: pământul și cerul, soarele și ceilalți aștri, apa, focul, vântul, furtunile, animale și plante etc. Numărul zeităților este variabil, chiar și ierarhizarea lor, dar cercetările în domeniul religiilor indoeuropene, acolo unde informațiile referitoare la acestea sunt mai numeroase, au dus la presupunerea existenței unei triade ca o reflectare pe plan spiritual a realităților sociale, adică a păturii sacerdotale, a celei războinice și a producătorilor și, mai mult, a unei ierarhizări a divinităților în trei niveluri (vezi și cap. III, p. 239), ceea ce nu exclude prezența particularităților pentru fiecare religie indoeuropeană. Cert este că la aceste popoare apare un grup de divinități centrale solidare în jurul căruia se situează celelalte divinități cu atributii dintre cele mai diferite. Dar funcția sau exact spus funcțiile

unei divinități nu pot fi precizate decât în raport cu ale celorlalte divinități și, ca urmare, abia pentru religiile unde informația este îndeajuns de detaliată se poate proceda la o atare separare. Inutil să se insiste că într-un domeniu atât de complex și sensibil doar sursele literare sunt capabile să facă lumină; cele arheologice le pot completa, confirma, dar în nici un chip înlocui. În sfârșit, etimologia numelui uneia sau alteia dintre divinități — chiar atunci când nu comportă discuții, ci este absolut sigură — nu acoperă valențele divinității pentru că acestea au evoluat, uneori s-au transformat în cursul evoluției istorice. Etimologia poate oferi un punct de plecare, dificil de fixat în timp, pentru unul dintre atributele primare ale divinității, poate pentru cel mai important dintre ele, dar nu pentru toate valențele sale și, nicidecum, pentru situația ce o avea într-o epocă ulterioară.

Zeul suprem al geților, Zalmoxis, apare în izvoarele antice în trei ipostaze: ca un personaj real, adică un om, sclav al lui Pitagora, devenind la geți vraci, filosof, tămăduitor, legiuitor, rege; ca *daimon* numai la Herodot (IV, 94), ceea ce ar fi o reprezentare sigur anterioară concepției de zeu personificat și cu atribuții determinate sau o apropiere de filosofia pitagoreică, unde între om și zeu mai este un personaj din specia lui Pitagora; ca zeu, începând de la Herodot. Tot așa este posibilă ca apropierea lui Zalmoxis, inclusiv în privința sacrificiilor, de Cronos să facă aluzie la relația dintre Cronos și Uranus în religia greacă. Oscilația între *daimon* și *zeu* se reflectă inclusiv în rândurile primului pasaj din Herodot (IV, 94) „... ei cred că nu mor și că acel care dispare din lumea noastră se duce la *daimon*-ul Salmoxis", care, în acest context ar putea fi înțeles și ca zeul Zalmoxis. Informațiile lui Herodot proveneau de la grecii din orașele de pe țărmul occidental al Mării Negre, date ce nu puteau fi decât aproximative, nesigure pentru o religie esoterică și, desigur, trecute prin filtrul mentalității grecești în raport cu un popor barbar unde nu erau de acceptat concepte de felul nemuririi.

Obținerea nemuririi sau a unei existențe eterne după plecarea din lumea pământeană și ajungerea lângă Zalmoxis se obținea prin inițiere, prin participarea la acele „mese comune" într-o casă anume construită (un *andreon*) unde, după spusele lui Herodot, se adunau fruntașii țării și primeau învățăturile chiar de la Zalmoxis (Herodot, IV, 95). Coborârea lui Zalmoxis în locuința subpământeană, cum remarca Mircea Eliade, era un *descens ad inferos* (o catabasă) în vederea unei inițieri încheiate în epifania lui Zalmoxis. Tot Herodot relatează trimiterea, tot în al cincilea an, al unui sol la Zalmoxis prin aruncarea lui în sulițe, probabil ales dintre inițiați, căruia i se comunicau dorințele comunității încă în viață fiind. Cu alte cuvinte, este o practică prin care se realiza comunicarea directă cu divinitatea, adică ocultația. Rezultă, așadar, existența unui cult inițiatic în care ocultația și epifania sunt momente ale unui scenariu mitico-ritual cu periodicitate bine stabilită. Accederea la nemurire nu implica însă întotdeauna inițierea, câtă vreme ea putea fi înlocuită prin bravura în luptă (Iulian Apostatul, *Cesares*, 22).

Nemurirea era oferită la Zalmoxis cu „toate bunătățile". În această situație cum poate fi interpretată, ca o continuare a vieții pământești sau numai a ceva imponderabil asemănător sufletului din moment ce trupul defunctului rămânea pe pământ? Se poate

vorbi de o existență eternă cu alt corp? Răspunsul este dificil de formulat din moment ce nu e certă distincția corp-suflet, iar practicarea ritului de incinerație constituie un indiciu la fel de valabil pentru ambele posibilități.

Practicarea incinerației, în măsura în care acest fapt va fi dovedit, ca și trimiterea solului ar putea fi indicii pentru caracterul uranian al Zeului suprem. El era zeul suprem, stăpân al cerului și al pământului care-i primea alături de el pe cei fideli, fie inițiați, fie căzuți cu bravura în luptă.

Gebeleizis este menționat numai de Herodot (IV, 94) în același pasaj de început. Etimologia cuvântului (cu toate că primele două litere lipsesc în unele manuscrise) este, după W. Tomaschek și Ioan I. Russu de la *Z(i)bel-*g'heib (lumină, fulger) sau de la *g'heib-*g'hib (a străluci, a lumina) mai degrabă decât de la *nebele; deci numele Gebeleizis, Zebeleizis, ar presupune un zeu uranian.

Revenind la paralela cu religiile popoarelor indoeuropene este de menționat că la toate Zeul suprem are un fiu identificat cu sursa de lumină și căldură, cu soarele, un exemplu elocvent fiind Apollo Phoebus, zeul luminii, identic adesea cu însuși soarele. În aceleași religii forțele malefice luptă continuu împotriva celor benefice pentru pământeni, reprezentate de același astru, de soare. Și în funcție de curgerea timpului reușeau să-l învingă, să-i acopere figura luminoasă, dătătoare de viață, în fiecare iarnă. Lupta era reluată în fiecare an și zeul binelui câștiga de fiecare dată primăvara, dar victoria nu era definitivă. Inutil de precizat că acest ciclu se circumscrie numai la zonele temperate, cu anotimpuri. Pământenii, din credință, dar și din pricina foloaselor concrete, participau la această luptă din ceruri după puterile lor ajutând forța benefică, încercând astfel să-și asigure beneficiile ei care nu trebuiau să fie neapărat comparabile cu intervenția lor, dimpotrivă! Așa s-ar putea explica săgetarea cerului de către geto-daci (Herodot IV, 94), adică drept o intervenție cu foloase în viața pământeană în ajutorul soarelui acoperit de nori, de forțele malefice. Iar tunetele și fulgerele nu erau atributele zeului soare sau ale altuia, ci imaginile perceptibile pe pământ ale înverșunatei lupte din înaltele ceruri dintre soare și norii care-i întunecau chipul. Gebeleizis, cu alte cuvinte, după cum sugerează și etimologia menționată, era zeul soarelui senin și numai el, nu Zalmoxis, era pus, în credința lor, să lupte împotriva forțelor malefice pentru că altminteri se atenta grav la atotputernicia Zeului suprem. Oricum, cu toată ambiguitatea textului herodoteic, cel ce semnează aceste rânduri consideră că Zalmoxis și Gebeleizis sunt doi zei diferiți și cu valențe diferite.

Despre *zeul războiului*, corespondent al lui Ares-Mars în religia greco-romană, informații mai ample sunt la Iordanes (*Getica*, 40): „...și într-atâta au fost de lăudați goții (geții — n.n), încât să se spună că la ei s-a născut Marte, pe care înșelăciunea poeților l-a făcut zeu al războiului". De aceea spune și Vergilius: „Neobositul părinte care stăpânește câmpiile geților". Față de el, după același Iordanes (*Getica*, 41) „... exista un simțământ religios adânc în comparație cu ceilalți zei, deoarece se părea că invocația spiritului său era ca aceea adresată unui părinte".

Pe baza versului lui Vergilius (*Eneida* III, 35) s-a încercat acreditarea părerii potrivit căreia zeul războiului la daci ar fi „uzurpat" calitatea de zeu suprem a lui Zalmoxis în ultimele două veacuri înainte de cucerirea romană. Dar este de remarcat observația lui Iordanes însuși privitoare la „înșelăciunea poeților" și de precizat că același zeu chiar la romani simboliza renașterea vegetației, revigorarea fizică omenească și că, în timp de pace, păzea rodnicia ogoarelor, încât din spusele lui Vergilius se poate deduce doar că avea atribuții asemănătoare și la daci. Acestora li se adăuga aceea de zeu al războiului și distrugerii în timpul luptelor. Tot de la Iordanes (*Getica*, 41) știm despre sacrificii umane, din rândurile prinșilor de război, aduse zeului războiului, ca și despre oferirea aceluiași zeu a primelor prăzi de război, care erau atârnate pe trunchiurile arborilor, probabil în poieni sacre. În sanctuarele dacilor se confirmă practica atârnării ofrandelor închinate zeilor, la fel cum altarul de la Sarmizegetusa, fără a le confirma pe cele umane, atestă sacrificiile în general.

Încercând o paralelă cu religia celorlalte popoare indo-europene, „triada" din pantheonul geto-dac ar fi: Zalmoxis-zeul războiului-Gebeleizis, cel din mijloc având și alte atribuții decât distrugerea. Lipsind posibilitatea cunoașterii în detalii a atribuțiilor fiecăruia dintre zeii geto-dacilor, nu se pot preciza valențele lui Zalmoxis, ale zeului războiului și ale lui Gebeleizis mai mult decât s-a spus înainte.

Insuficient lămurită este prezența Marii Zeițe, cu nume necunoscut și cu valențe nedefinite. Cert este că un personaj feminin, cu atributele unei zeițe, apare pe mai multe produse de toreutică în argint, pe unul chiar o scenă de hierogamie (datată însă în secolele IV–III a.Chr.). Același personaj se presupune a fi reprezentat pe o placă din tezaurul de la Lupu (pl. 52). La fel, acoliții săi ar putea fi cei figurați pe așa-zisul scut de la Luncani-Piatra Roșie. Cum tezaurul de la Lupu se datează în prima jumătate a secolului I a.Chr. și „scutul" de la Piatra Roșie în a doua jumătate a veacului următor, am avea dovada supraviețuirii, a perpetuării credințelor într-o Mare Zeiță până la sfârșitul celei de a doua epoci a fierului.

Se mai admite existența altor divinități: a unei zeițe a focului, corespondentă pentru Hestia-Vesta, care în limba geto-dacă este posibil să se fi numit *Vasta* și a altei zeițe, probabil a pădurilor, a lunii și a vânătorii, corespondentă pentru Artemis-Diana, cu numele de Bendis. Se adăugau zei mari și mai mărunți pe care nu-i cunoaștem. Adorau sigur sursele de apă, anumite izvoare și fântâni, tot așa cum socoteau sfânt fluviul Istru, dătător de vigoare („dacii beau apă din Istru ca pe un vin sfânt, înainte de a pleca la luptă" — Vergilius, *Georgica*, III, 407; Ovidiu, *Epistolae* III, 4, 91–92), tot așa cum zeități protectoare trebuie să fi avut apele tămăduitoare (Deusara-Izvorul Zânei). Cert este că Poseidonios din Apameia (la Strabon, VII, 3, 4), bizuindu-se „pe întreaga istorie a geților" afirmă că „în neamul lor râvna pentru cele divine a fost un lucru de căpetenie".

I. Glodariu

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale

ANTONESCU, Dinu, *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984.
CHIȚESCU, Maria, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, Oxford, 1981.
CRIȘAN, Ion Horațiu, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, București, 1969.
– *Burebista și epoca sa*[2], București, 1977.
– *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986.
– *Civilizația geto-dacilor*, București, 1992.
I Daci, Firenze (Catalog expoziție), 1997, cu recenzie de M. Babeș, în SCIVA 48, 1997, 4, p. 177–186.
DAICOVICIU, Constantin, *Dacica*, Cluj, 1969.
DAICOVICIU, Hadrian, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972.
FLORESCU, Radu, MICLEA, Ion, *Geto-dacii*, București, 1980.
GHEORGHIU, Gabriela, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului*, Cluj-Napoca 2005.
GLODARIU, Ioan, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
– *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, BARSupplSer, Oxford, 1976.
– *Arhitectura dacilor: civilă și militară, (sec II î. e. n.–I e. n.)*, Cluj, 1983.
GLODARIU, Ioan, IAROSLAVSCHI, Eugen, *Civilizația fierului la daci*, Cluj, 1979.
GOSTAR, Nicolae, LICA, Vasile, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984.
MACKENDRIK, P., *Pietrele dacilor vorbesc*, București, 1978.
MIHAILESCU-BÎRLIBA, Virgil, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990.
MOSCALU, Emil, *Ceramica traco-getică*, București, 1977.
NESTOR, Ion, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în BerRGK 22, 1932 (1933), p. 152–175.
OPPERMANN, Manfred, *Tracii între arcul carpatic și Marea Egee*, București, 1988.
PÂRVAN, Vasile, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926.
PAULSEN, Rudolf, *Die Münzprägungen der Boier*, Leipzig–Viena, 1933.
PREDA, Constantin, *Monedele geto dacilor*, Bucuresti, 1973.
– *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
PROTASE, Dumitru, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.
RUSTOIU, Aurel, *Metalurgia bronzului la daci*, București, 1996.
– *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n - I e.n.)*, București, 1997.

– *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.
SANIE, Silviu, *Din istoria culturii și religiei geto-dace*, Iași, 1995.
SÎRBU, Valeriu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993.
– *Oameni și zei în lumea geto-dacilor*, Brașov, 2006.
SÎRBU, Valeriu, FLOREA, Gelu, *Imaginar și imagine în Dacia preromană*, Brăila, 1997.
VULPE, Radu, *Studia Thracologica*, București, 1976.

Lucrări speciale

ALEXANDRESCU, Alexandrina, *Mormintele din perioada mai târzie a necropolei getice de la Zimnicea, jud. Teleorman*, în Crisia, 1972, p. 15–26.
ANDRIEȘESCU, Ioan, *Piscul Crăsani*, București, 1924.
ANDRIȚOIU, Ioan, RUSTOIU, Aurel, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*, București, 1997.
ANTONESCU, Dinu, *Originea sanctuarelor geto-dace*, în SCIVA 33, 1982, 2, p. 165–182.
ARNĂUT, Tudor, URSU-NANIU, Rodica, *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, Iași, 1996.
BABEȘ, Mircea, *Puncte de vedere relative la o istorie a Daciei preromane*, în SCIVA 25, 1974, 2, p. 217–244.
– *Problèmes de la chronologie de la culture géto-dace à la lumière de fouilles de Cârlomănești*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 125–140.
– *Unitatea și răspândirea geto-dacilor în lumina documentelor arheologice*, în SCIVA 29, 1979, 3, p. 330–339.
– *Le stade actuel des recherches sur la culture géto-dace à son époque de développement maximum*, în Dacia N.S. 23, 1979, p. 5–19.
– *Vasile Pârvan și arheologia geto-dacă*, în SCIVA 33, 1982, 4, p. 359–364.
– *Date arheologice și istorice privind partea de nord-est a Daciei în ultimele secole înaintea erei noastre*, în SCIVA 36, 1985, 3, p. 183–214
– *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dace clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 3–32.
– *s.v. Rumänien und Republik Moldave*. Hoops RGA 25, 2003, p. 469–479.
BAHRFELDT, Max, *Über die Goldmünzen des DakerKonigs ΚΟΣΩΝ-Münzen*, în Berliner Münzblätter, Berlin, 1911.
BERCIU, Dumitru, *Buridava dacică*, București, 1981.
– *Asupra celor două opere de artă descoperite în 1983 la Ocnita-Buridava*, în Thraco-Dacica 5, 1984, 1–2, p. 84–91.
BERCIU, Ion, POPA, A., DAICOVICIU, Hadrian, *La forteresse dace de Piatra Craivii*, în Celticum 12, 1965, 98, p. 115–146 (Actes du IVe Congrès International d'Études Gauloises, Celtiques et Protoceltiques, 1–4 sept. 1964).
BOBI, Victor, *Civilizația geto-dacilor de la curbura Carpaților*, București, 1999.
CĂPITANU, Viorel, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău*, în Carpica 8, 1976, p. 49–120.
– *Fibulele de tip Latène descoperite în așezarea de tip „dava" de la Răcătău (com. Horgești), jud. Bacău*, în Carpica 16, 1984, p. 61–84.

- *Ceramica geto-dacică descoperită în dava de la Răcătău*, în Carpica 18–19, 1986–1987, p. 103–214.
- *Noi contribuții la cunoașterea civilizației geto-dacice în bazinul Siretului mijlociu. Dava de la Răcătău*, în Carpica 23, 1992, 1, p. 131–192.
- *Cercetările arheologice în dava de la Răcătău — Tamasidava între anii 1992–1996*, în Carpica 26, 1997, p. 50–118.

CHIRIAC, Mihai, O *achiziție de monede de tip koson făcută de Banca Națională a României, în* BSNR 90–91, 1996–1997 (2002), p. 247

CHIRILĂ, Eugen, *Tezaurul dacic de la Cehei*, în AMP 10, Zalău, 1986, p. 96–117.

CHIȚESCU, Lucian, *Cetatea de piatră de la Cetățeni*, în Muzeul Național 5, 1981, p. 71–77.

COCIȘ, Sorin, *Fibule romane în Dacia preromană*, în AMP 8, 1984. p. 149–157.

COJOCARU, Viorel, CONSTANTINESCU, Bogdan, ȘTEFĂNESCU, I. , PETOLESCU, Carmen Maria, *EDXRF and PAA analyses* of *Dacian gold coins* of *„koson" type*, în Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry, 246, 2000, 1, p. 185–190.

COMȘA, Eugen, GEORGESCU, V., *Cetățuia geto-dacică de pe dealul Movila, de la Gura Vitioarei*, în SCIVA 31, 1981, 2, p. 271–273.

COMȘA, Maria, *Un cuptor getic de ars oale descoperit la Radovanu. Contribuții privind olăritul la geto-daci*, în CCDJ 2, 1986, p. 143–152.

CONOVICI, Niculae, *Aspecte ale circulației drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia în Peninsula Balcanică și în Dacia*, în BSNR, 77–79, 1983-1985, (1986), p. 69–88.
- *Noi contribuții privind circulația drahmelor din Dyrrhachium și Apollonia: aspectul metrologic*, în BSNR, 80–85, 1986–1991, (1992), p. 49–67.
- *Așezări fortificate și centre tribale geto-dacice din Muntenia (sec. IV î.e.n–I e.n.)*, în Istros 4, 1985, p. 71–80.
- *Repere cronologice pentru datarea unor așezări geto-dacice*, în CCDJ 2, 1986, p. 129–141.
- *Obiecte pentru cult și magie descoperite la Piscu Crăsani*, în Pontica 27, 1994, 61- 84.

CONOVICI, Niculae, TROHANI, George, *Sanctuare și zone sacre la geto-daci*, în RdI 41, 1988, 2, p. 205–217.

COSTEA, Florea, *Dacii din sud-estul Transilvaniei. Înainte și în timpul stăpânirii romane*, Brașov, 2002.
- *Augustin–Tipia Ormenișului, jud. Brașov. Monografie arheologică*, Brașov, 2006.
- *Centrul religios pandacic de la Augustin, județul Brașov*, Brașov, 2007.

CRIȘAN, Ion Horațiu, *Ziridava*, Arad, 1978.

CRIȘAN, Viorica, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2000.

DAICOVICIU, Hadrian, *Coson sau Cotiso*, în AMN 2,1965, p. 107–110.

DAICOVICIU, Constantin, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1951.

DAICOVICIU, Constantin, FERENCZI, István, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951.

DAICOVICIU, Hadrian, *Din nou despre blocurile cu litere grecești de la Sarmizegetusa Regia*, în Thraco-Dacica 4, 1983, 1–2, p. 100–104.

DAICOVICIU, Hadrian, FERENCZI, István, GLODARIU, Ioan, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, București, 1989.

DAICOVICIU, Hadrian, GLODARIU, Ioan, *L'habitat dace de Fețele Albe*, în Ier Congrès International de Thracologie. Contributions roumaines, Sofia, 1972, p. 77–121.

DIMA, Mihai, ILIE, Dan, *Tezaurul de monede de tip Koson descoperit la Târsa, com. Boșorod, jud. Hunedoara. Lotul păstrat la Banca Națională a României*, în Simpozion de numismatică. Chișinău 29 septembrie–2 octombrie 2004, [București, 2007], p. 35–65.

DUMITRAȘCU, Sever, *Dacian fortifications in Crișana*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 259–264.
- *Dacia apuseană*, Oradea, 1993.

EFTIMIE, Victoria, *Imports of stamped amphore in the Lower Danube regions and a draft Rumanian corpus of amphora stamps*, în Dacia N.S. 3, 1959, p. 195- 215.

FLOREA, Gelu, *Ceramica pictată dacică. Artă, meșteșug și societate în Dacia preromană (sec. I a.Chr. — I p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 1998.

FLORESCU, Adrian C., FLORESCU, Marilena, *Aspecte ale civilizației traco-getice în zona de curbură a Carpaților Răsăriteni*, în SAA 1, 1983, p.72–93.

FERENCZI István, *Așezările protourbane la daci*, Apulum 25, 1987, p. 151–158; 27, 1989, p. 101–107.

FRANGA, Irina, *Contribuții cu privire la cunoașterea ceramicii geto-dacice. Cupele „deliene" getice de pe teritoriul României*, în ArhMold 5, 1967, p. 7–34.

GHERGHE, Petre, *Așezări și cetăți geto-dacice din Oltenia*, Craiova, 1997.

GHEORGHIU, Gabriela, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sfârșitul sec. II a.Ch. – începutul sec. II p.Ch.)*, Cluj, 2005.

GLODARIU, Ioan, *Comerțul roman și cucerirea Daciei*, în Sargetia 11–12, 1974–1975, p. 237–248.
- *Un atelier de făurărie la Sarmizegetusa dacică*, în AMN 12, 1975, p. 107–134.
- *L'origine de la conception architectonique des sanctuaires daces circulaire*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 249–259.
- *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981.
- *Contribuții la cronologia ceramicii dacice în epoca Latène târzie*, în Studii dacice, Cluj-Napoca, 1983, p. 146–165.
- *Forteresses daces dans la région de Sarmizegethusa. Die Dakerfestungen in Umgebung von Sarmizegetusa*, în Denkmäler in Rumänien. Monuments en Roumanie. ICOMOS. Cahiers du Comité National Allemand 14, München, 1995, p. 14–21.
- *Le royaume dace au temps de Décébale (Eténdue territoriale et institutions)*, în Crișana. Antiqua et medievalia, I, 2000, p. 4–17.

GLODARIU, Ioan, COSTEA, Florea, CIUPEA, Ioan, *Comana de Jos. Așezările din epoca dacică și prefeudală*, Cluj-Napoca, 1980.

GLODARIU, Ioan, COSTEA, Florea, *Sanctuarul circular al cetății dacice de la Racoș*, în EN 1, 1991, p. 21–38.

GLODARIU, Ioan, IAROSLAVSCHI, Eugen, RUSU, Adriana, *Cetăți și așezări dacice din Munții Orăștiei*, București, 1988.

GLODARIU, Ioan, IAROSLAVSCHI, Eugen, RUSU-PESCARU, Adriana, STĂNESCU, Florin, *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996.

GLODARIU, Ioan, MOGA, Vasile, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989.

GLODARIU, Ioan, MOGA, Vasile, *Tezaurul dacic de la Lupu*, în EN 4, 1994, p. 33–47.

GOSTAR, Nicolae, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1969.

HAIMOVICI, Sergiu, *Creșterea animalelor la geto-dacii din Moldova și Muntenia (sec. IV î.e.n.–I e.n.)*, în Thraco-Dacica 8, 1987, 1–2, p. 144–153.

HALEVY, Mayer, *Autour d'un problème de numismatique antique: y a-t-il une monnaie d'or dace? A propos du statère à la legende* **ΚΟΣΩΝ**, în StCl, 3, 1961, p. 89–92.

HOREDT, Kurt, *Die dakischen Silberfunde*, în Dacia N.S. 17, 1973, p. 127-168.
Fragen der dakischen Latènechronologie, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 127-130.
HOREDT, Kurt, SERAPHIM, Carl, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighisoara-Schässburg*, Bonn, 1971.
IAROSLAVSCHI, Eugen, *Tehnica la daci*, Cluj, 1997.
ILIESCU, Vladimir, *Până când a domnit Burebista*, în SCIVA 32, 1981, 1, p. 67–76.
ILIESCU, Octavian, *Sur les monnaies d'or à la légende KOSON*, în Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche, 19, 1990, p. 185–213.
Les tétrastatères de Lysimaque trouvé à Baia Mare, în StCl 10, 1968, p. 91–92
IRIMIA, Mihai, *Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, în Pontica 13, 1980, p. 66–118.
IRIMIA, Mihai, CONOVICI, Niculae, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou-„Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanța). Raport preliminar*, în Thraco-Dacica 10, 1989, 1–2, p. 115–155.
JOVANOVIĆ, B., JOVANOVIĆ, M., *Gomolava. Naselje mlađeg gvozdenog doba*, Novi Sad-Beograd, 1988.
KOTIGOROŠKO, Vjačeslav, *Antichitățile dacice din zona Tisei superioare*, în Thraco-Dacica 12, 1991,1–2, p. 115–132.
– *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n.–IV e.n. (perioadele La Tène și romană)*, București, 1995.
LEAHU, Valeriu, *Săpăturile arheologice de la Cățelu Nou*, în CAB 2, 1965, p. 11–74.
LICA, Vasile, *Reforma sacerdotal-religioasă a lui Deceneu*, în Istros 1, 1980, p. 177–183.
LOCKYEAR, Kris, *The supply of Roman Republican denarii to Romania*, în SCN 11 1995 (1997), p. 85–102.
LUKANC, Ivo, *Les imitations des monnaies d'Alexandre Le Grand et de Thasos*, thèse de doctorat, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 1995.
LUPU, Nicolae, *Civilizația dacică și influențe romane exercitate asupra ei în sec. I î.e.n.– I e.n*, în Apulum 16, 1978, p. 73–88.
– *Două morminte dacice descoperite la Tilișca, jud. Sibiu*, în Thraco-Dacica 2, 1981, p. 190–207.
– *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățănaș*, București, 1989.
MACREA, Mihail, GLODARIU, Ioan, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976.
MACREA, Mihail, PROTASE, Dumitru, RUSU, Mircea, *Șantierul arheologic Porolissum*, în Materiale 7, 1961, p. 361–390.
MACREA, Mihail, BERCIU, Ion, FLOCA, Octavian, LUPU, Nicolae, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966.
MARINESCU, Floricel, *Fortificațiile geto-dacice*, în SMMIM 14–15, 1981–1982, p. 47–53.
MĂRGHITAN, Liviu, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976.
MEDELEȚ, Florin, *Știrile antice asupra fortificațiilor la geto-daci*, în Tibiscus 1, 1970, p. 34–38.
MITREA, Bucur, *Drahmele cetăților Dyrachium și Apollonia la geto-daci. Aspectul cronologic*, în Thraco-Dacica 4, 1983, 1–2, p. 23–31.
– *Geto-dacii și monedele vest-pontice din sec. III–I î.e.n.*, în Thraco-Dacica 6, 1985, 1–2, p. 50–58.
MORINTZ, Sebastian, ȘERBĂNESCU, Done, *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu*, în Thraco-Dacica 6, 1985, p. 5–13.
MOSCALU, Emil, *Unele probleme ale Latène-ului geto dacic*, în SCIV 23, 1972, 2, p. 293–298.
Sur les rites funéraires de Géto-daces de la plaine de Danube, în Dacia N.S. 21, 1977, p. 329–340.

MUNTEANU, Lucian, *Despre descoperirile monetare de tip Koson*, în ArhMold 25, 2002 (2004), p. 253–270.
– *Despre emiterea monedelor de tip Koson*, în ArhMold 26, 2003 (2005), p. 241-264.
NICOLĂESCU-PLOPȘOR, Dardu, *Considérations anthropologiques sur l'ensemble rituel géto-dace de Conțești-Argeș*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 227–230.
PALINCAȘ, Nona, *Scurtă prezentare a săpăturilor din sectorul Σ al așezării de la Popești (jud. Giurgiu) campaniile 1989–1993*, în CAMNI 10, 1997, p. 173–192.
PETOLESCU, Carmen Maria, *Un tezaur de monede de aur de tip Koson*, în 130 de ani de la crearea sistemului monetar românesc modern, București, 1997, p. 84–93.
PETRESCU-DÎMBOVIȚA, Mircea, SANIE, Silviu, *Cercetări arheologice în așezarea getică de la Ciolănești din Deal*, în ArhMold 7, 1972, p. 242–255.
PIETA, Karol, *Probleme der Erforschung der dakischen Besiedlung in der Slowakei*, în Thraco-Dacica 3, 1982, p. 35–46.
POENARU BORDEA, Gheorghe, ȘTIRBU, Constanța, *Tezaurul de denari romani republicani și de la începutul principatului descoperit la Breaza, comuna Lisa (jud. Brașov)*, în SCN 5, 1971, p. 265–282.
POENARU BORDEA, Gheorghe, *Le trésor de Mărășești. Les statères en or des cités du Pont Gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux IVe–Ier siècles av. n. è.*, în Dacia N.S., 18, 1974, p. 103–125.
POENARU BORDEA, Gheorghe, COJOCĂRESCU, Maria, *Contribuții la circulația monetară din centrul Transilvaniei în secolul I î.e.n.: tezaurul monetar descoperit la Icland (com. Ernei, jud. Mureș)*, în SCN 8, 1984, p. 53–75.
POPESCU, Dorin, *Nouveaux trésors géto-daces en argent*, în Dacia 11–12, 1948, p. 35–47.
– *Le trésor dace de Sâncrăieni*, în Dacia N.S. 2, 1958, p. 157–206.
– *Tezaure de argint dacice* I., în BMI 40, 1971, 4, p. 19–32; II, BMI 41, 1972, 1, p. 5–22.
POPESCU, Eugenia, *Tezaurul de la Bălănești, jud. Argeș*, în StComPitești 2, 1969, p. 109–111.
POPILIAN, Gheorghe, NICA, Marin, *Gropșani. Monografie arheologică*, București, 1998.
PREDA, Constantin, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprâncenata*, București, 1986.
PREDA, Constantin, PALINCAȘ, Nona, *A tetradrachms hoard from Settlement „A" at Popești (District Giurgiu)*, în Dacia N.S., 48-49, 2004–2005, p. 81-98.
PREDA, Constantin, DROB, Valentin, *Tezaurul monetar getic de la Urseiu (jud. Dîmbovița)*, în SCN 8, 1984, p. 37-52.
PREDA, Constantin, MARINESCU, Gh., *Contribuții la circulația monetară din Dacia în sec. I î.e.n. – Tezaurul de la Șieu Odorhei, jud. Bistrița Năsăud*, în BSNR 77–79, 1983-1985, (1986), p. 19–67.
PROKOPOV, Ilya, *Notes about the Character of Some Large-scale Coinages in the Thrace during IInd-Ist Centuries B.C.*, în Actes du XIe Congrès International de Numismatique, organisé à l'occasion du 150e anniversaire de la Société Royale de Numismatique de Belgique, Bruxelles, 8–13 septembre 1991, [Louvain-la-Neuve], 1993, p. 173–185.
– *The Tetradrachms of First Macedonian Region*, Sofia, 1994.
PROTASE, Dumitru, *„Decebalus per Scorilo" în lumina vechilor și noilor interpretări*, în Thraco-Dacica 7, 1986, 1 2, p. 146–153.
ROSETTI, Dinu V., CHIȚESCU, Lucian, *Cetatea geto-dacică de la Cetățeni, jud. Argeș*, în BMI 42, 1973, 4, p. 55 60.

SANIE, Silviu, *Cetăţuia geto-dacică de la Barboşi*, în ArhMold 11, 1987, p. 103–111; 12, 1988, p. 53–103.

SÎRBU, Valeriu, *Dava getică de la Grădiştea, jud. Brăila*. I, Brăila, 1996.

SÎRBU, Valeriu, MATEI, Sebastian, DUPOI, Vasile, *Incinta dacică fortificată Pietroasa Mică-Gruiu Dării* II, Buzău, 2005.

– *Oameni şi zei în lumea geto-dacilor*, Braşov, 2006.

SPÂNU, Daniel, *Studien zum Silberschatzfund des 1. Jahrhunderts v. Chr. von Lupu, Rumänien*, în PZ 77, 2002, 1, p. 84–136.

Consideraţii privind teoria „monopolului" regal dacic şi circulaţia metalelor preţioase în Dacia preromană, în Argesis 13, 2004, p. 59–97.

– *Piesele de orfevrerie din Dacia din secolele II a. Chr. -I p. Chr.*, în SCIVA 57, 2006, 1–4, p. 187–200.

STĂNESCU, Florin C., *Absida centrală a marelui sanctuar rotund de la Sarmizegetusa Regia: Consideraţii astronomico-matematice*, în AMN 24–25, 1987–1988, p. 119–144.

STEFAN, Alexandre Simon, *Les guerres daciques de Domitien et de Trajan. Architecture militaire, topographie, images et histoire* (Collection de l'école Française de Rome, 353), Rome, 2005.

STROBEL, Karl, *Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale istoriei spaţiului Dunării de Jos*, în SCIVA 49, 1998, 1, p. 61–96; 2, p. 207–228.

SZÉKELY Zoltán, *Nouvelles donées sur la culture gèto-dace du sud-est de la Transylvanie*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 231–240.

TEODOR, Silvia, *Das Werkzeugdepot von Lozna (Kr. Botoşani)*, în Dacia N.S. 24, 1980, p. 133–150.

– *Construcţiile de lemn din turbăria de la Lozna, jud. Botoşani*, în Thraco-Dacica 4, 1983, 1–2, p. 114–120.

– *Consideraţii asupra metalurgiei fierului în epoca Latène la est de Carpaţi*, în Thraco-Dacica 10, 1989, p. 67–73.

– *Stratigrafia staţiunii arheologice de la Poiana, jud. Galaţi*, în Carpica 23, 1992, 1, p. 115–124.

– *La céramique peinte de l'établissement géto-dace de Poiana-Tecuci*, în Thraco-Dacica 16, 1995, p. 199–210.

– *Corps à éclairer géto-daces*, în Thraco-Dacica 20, 1999, p. 205–216.

TEODOR, Silvia, NICU, Mircea, ŢAU, Stela, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, jud. Galaţi*, în Thraco-Dacica 8, 1987, p.133–138.

TEODOR, Silvia, CHIRIAC, Costel, *Vase de sticlă din aşezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galaţi)*, I, în ArhMold 17, 1994, p. 183–222.

TEODOR, Silvia, ŢAU, Stela, *Obiectele de port şi podoabă din aşezarea geto-dacică de la Poiana, jud. Galati (I). Fibule*, în ArhMold 19, 1996, p. 57–105.

TROHANI, George, *Săpăturile arheologice efectuate la Chirnogi, jud. Ilfov în anii 1971–1972*, în CAMNI 1, 1975, p. 127–150.

– *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în aşezarea geto-dacică de la Vlădiceasca, jud. Ilfov, în anul 1973*, în CAMNI 1, 1975, p. 151–176.

– *Materiale de construcţii din lut ars descoperite în aşezările geto-dace*, în Thraco-Dacica 9, 1988, p. 161 170.

– *Asezarea de la Popeşti, jud. Giurgiu. Campaniile 1988–1991. Secţiunea II – Raport preliminar*, în CAMNI 10, 1997, p. 193–230.

– *Locuirea getică din partea de nord a popinei Borduşani (com. Borduşani, jud. Ialomiţa)*, vol. I, Târgovişte, 2005; II, 2006.

TROHANI, George, ŞERBĂNESCU, Done, *Cercetări arheologice pe Valea Mostiştei*, în Ilfov-File de Istorie, Bucureşti, 1978, p. 17–42.

TUDOR, Dumitru, *Răspândirea amforelor greceşti ştampilate în Moldova, Muntenia şi Oltenia*, în ArhMold 5, 1967, p. 37–80.

TURCU, Mioara, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti, 1979.

URSACHI, Vasile, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bucureşti, 1995.

VÎLCU, Aurel, ISVORANU, Theodor, NICOLAE, Eugen, *Les monnaies d'or de l'Institut d'Archéologie de Bucarest*, Wetteren, 2006.

VULPE, Alexandru, *La nécropole tumulaire gète de Popeşti*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 193–216.

– *Puncte de vedere privind istoria Daciei preromane*, în RdI 12, 1979, p. 2279–2290.

– *Despre unele aspecte ale spiritualităţii dacice*, în Thraco-Dacica 7, 1986, p. 101–111.

– *Săpăturile de la Popeşti. Prezentarea campaniilor 1988–1993*, în CAMNI 10, 1997, p. 163–172.

– *50 years of systematic archaeological excavations at the pre- and protohistoric site at Popeşti*, în Dacia N.S. 48–49, 2004–2005, p. 19–38.

VULPE, Alexandru, POPESCU, Eugenia, *Une contribution archéologique à l'étude de la religion des Daces*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 217–226.

VULPE, Alexandru, GHEORGHIŢĂ, Marieta, *Bols à reliefs de Popeşti*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 167–198.

VULPE, Radu, *Şantierul arheologic Popeşti. Raport preliminar*, în SCIV 6, 1955, 1–2, p. 239–271.

– *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse Moldavie*, în Dacia N.S. 1, 1957, p. 143–164.

– *Şantierul arheologic Popeşti*, în Materiale 3, 1957, p. 227–246; 5, 1959, p. 337–350; 6, 1959, p. 307–324; 7, 1961, p. 321–338; 8, 1962, p. 457–462.

– *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains*, în Dacia N.S. 4, 1960, p. 309–332.

– *Aşezări getice din Muntenia*, Bucureşti, 1966.

– *Aşezarea getică de la Tinosul*, în Studii şi Materiale privitoare la trecutul istoric al Judeţului Prahova, Ploieşti 1, 1968, p. 21–26.

– *Histoire des recherches thracologiques en Roumanie*, în Thraco-Dacica 1, 1976, p. 13–51.

VULPE, Radu, VULPE, Ecaterina, *Les fouilles de Tinosul*, în Dacia 1, 1924, p. 166–223.

– *Les fouilles de Poiana*, în Dacia 3–4, 1927–1932, p. 253–351.

VULPE, Radu şi colab., *Şantierul Poiana*, în SCIV 3, 1952, 3, p. 191–230.

VULPE, Radu, TEODOR, Silvia, *Piroboridava. Aşezarea geto-dacică de la Poiana*, Bucureşti, 2003.

WERNER, M.W., *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau* (PBF XVI, 4), München, 1988.

WINKLER, Iudita, *Drahma si hemidrahma în sistemul monetar al daco-geţilor*, în AMN 3, 1966, p. 75–89.

– *Consideraţii despre moneda „KOSON"*, în SCIV, 23, 1972, 2, p 173–199.

WOŹNIAK, Zenon, *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974.

ZIRRA, Vlad Vintilă, SPÂNU, Daniel, *Observaţii asupra tezaurelor de argint din Latène-ul târziu*, în SCIVA 44, 1992, 4, p. 402–423.

În loc de încheiere:

CONSECINȚELE CUCERIRII TRAIANE ÎN LUMINA ARHEOLOGIEI

Despre efectele războaielor dacice ale lui Traian asupra dezvoltării ulterioare a Imperiului s-a scris mult în epoca modernă. S-a scris aproape la fel de mult, dar din păcate mai puțin exact și mai puțin obiectiv și, de aceea, de o manieră contradictorie, despre consecințele imediate și pe termen lung ale înfrângerii dacilor pentru soarta acestui popor. Explicația rezidă în cantitatea redusă și calitatea adesea îndoielnică a surselor literare, în contribuția inițial modestă a cercetării arheologice (situația s-a schimbat abia în ultimele patru-cinci decenii) și, nu în ultimul rând, în impactul politicii asupra îndelungatei dispute dintre teoria *imigraționistă* și cea *autohtonistă* privind originile poporului român[1].

Paradoxal, inițial ideea exterminării dacilor de către Traian a fost susținută atât de către imigraționiști (F.-J. Sulzer, J. Chr. von Engel, urmați, în secolul al XIX-lea, de R. Roessler), cât și de către acei cărturari români ai „școlii ardelene" (S. Micu-Klein, P. Maior și Gh. Șincai), care pledau pentru o origine pur romană a românilor. Și unii și alții acceptau *ad litteram* mărturiile categorice ale lui Iulian Apostatul (*Caesares* 327), atribuind lui Traian afirmația că ar fi nimicit poporul geților, și ale lui Eutropius (*Breuiarium* VIII, 6, 2), după care Dacia ar fi rămas lipsită de bărbați (*uiris fuerat exhausta*) ca urmare a îndelungatelor războaie contra lui Decebal. Destul de timpuriu s-a recunoscut însă că aici este vorba de formule retorice, în nici un fel confirmate de documente autentice, cum sunt inscripțiile care vorbesc de faptele lui Traian în termeni normali: *uicit, triumphauit, superauit*. La fel de timpuriu, în favoarea supraviețuirii, a continuității dacilor în vremea romană, au fost evocate numele autohtone de râuri (Maris-Mureș, Samus-Someș, Alutus-Olt) și cele de localități (Apulum, Ampelum, Cumidava, Napoca, Porolissum, Buridava, Sucidava) atestate în Provincia Dacia. Era evident că la sosirea lor, coloniștii și administrația romană au găsit în Dacia o populație băștinașă stabilă, cu care au trebuit să conviețuiască și de la care au preluat aceste nume[2].

---

[1] Pentru istoricul problemei, vezi: A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică*, București, 1980; N. Stoicescu, I. Hurdubețiu, *Continuitatea daco-românilor în istoriografia română și străină*, București, 1984; L. Bârzu, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991.

[2] D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, p. 13–26.

Acestor argumente tradiționale li s-au adăugat încă din perioada interbelică primele mărturii arheologice de viețuire autohtonă în timpul provinciei, adunate de C. Daicoviciu într-o lucrare a sa devenită clasică[1]. După al doilea război mondial această documentație arheologică a crescut considerabil și a făcut obiectul unor cercetări speciale, aprofundate[2]. Grație unor săpături sistematice, de mare amploare, antichitățile geto-dace, intensificat cercetate în cuprinsul Provinciei Dacia, atât în Transilvania, cât și în Banat și Oltenia, fac astăzi dovada incontestabilă a supraviețuirii masive a populației băștinașe. Chiar și ultimii adepți ai tezei exterminării fizice a dacilor de către Traian au trebuit să recunoască caracterul autohton al unor așezări și necropole din Dacia și, implicit, existența măcar a unui „rest de populație dacică trăind în provincie"[3].

În realitate, așa cum se va vedea în volumul al II-lea al acestui tratat, urmele arheologice ale populației băștinașe din Provincia Dacia constau din numeroase așezări și necropole proprii, „închise", dispuse în teritoriile rurale, uneori chiar în hinterlandul aglomerărilor romane. Există foarte numeroase descoperiri de antichități dacice, în special de ceramică tipică, modelată de mână, în cuprinsul orașelor, castrelor și canabelor sau în așezările și în vilele rustice romane. Numai în Transilvania sunt cunoscute astăzi peste 60 de așezări dacice de epocă romană (precum Roșia, Slimnic și Șura Mică, jud. Sibiu; Noșlac și Obreja, jud. Alba; Lechința de Mureș, jud. Mureș; Sava, jud. Cluj), cinci necropole, dintre care cele mai mari sunt cele de la Soporu de Câmpie, jud. Cluj și Obreja, jud. Alba, și numeroase descoperiri de ceramică locală, de mână, derivând din olăria celei de-a doua epoci a fierului, în marile orașe romane (Apulum și Porolissum), în castrele auxiliare (Bologa și Gilău, jud. Cluj; Buciumi, jud. Sălaj; Brețcu, jud. Covasna; Râșnov, jud. Brașov etc.), în așezările rurale și *uillae rusticae* de la Aiud și Răhău, jud. Alba, Cinciș, jud. Hunedoara sau Bădeni, jud. Cluj[4].

În provincia romană Dacia se constată, așadar, în paralel cu cultura provincial-romană, existența unei culturi autohtone distincte, de-sine-stătătoare, dar evident contaminată de cea dintâi sub multe aspecte. În compartimentele sale principale (habitat, economie, port, obiceiuri funerare), cultura geto-dacă din Provincia Dacia prezintă strânse relații, evident de natură genetică, cu cultura celei de-a doua epoci a fierului din același spațiu, din care derivă nemijlocit. Comparația dintre aceste două culturi sau orizonturi culturale pune însă în evidență, pe lângă amintitele elemente de asemănare, respectiv de continuitate, și deosebiri importante, deloc neglijabile[5]. Deși sunt evidente, ele au fost în general

[1] C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, în AISC 3, 1936–1940, Sibiu, 1941, p. 229 urm.

[2] D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966; Idem, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980; II, Cluj-Napoca, 2000.

[3] *Erdély története*, I, Budapest, 1986, p. 46, 80 urm.; *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 49 urm.

[4] D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, I, p. 32–165.

[5] M. Babeș, *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker*, în Siebenburgisches Archiv 29, 1994, p. 117–144; Idem, *„Devictis Dacis". La conquête trajane vue par l'archéologie*, în Al. Avram, M. Babeș (ed.), Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire, București, 2000, p. 327–338.

minimalizate sau chiar ignorate, probabil din teama – evident nejustificată – de a nu pune cumva la îndoială teza continuității. Lăsând de o parte asimilarea absolut normală a unor elemente de origine romană, explicabilă prin coabitarea cu populația colonizată *„ex toto Orbe romano"*, frapează dispariția unor componente caracteristice, marcante, ale civilizației geto-dace „clasice" din epoca lui Burebista și Decebal. Este vorba de următoarele fapte, clar stabilite de cercetarea arheologică:

1. ***Dispariția cetăților***, stațiuni cu funcție eminamente militară și, adesea, sedii ale autorității regale (precum cetatea de la Grădiștea Muncelului, identificată cu *Sarmizegethusa basileion*, menționată de Ptolemeu, *Geogr.* III 8, 4) sau ale unor șefi locali (ex. Cugir, Căpâlna sau Ocnița-Buridava). Această dispariție este efectul normal, logic, al războaielor și cuceririi traiane. În același timp dispar însă și marile aglomerări, uneori fortificate, desemnate în limba vorbită de localnici prin cuvântul *dava* (prezent în toponimele de tipul Buridava, Piroboridava sau Ziridava). Răspândite în întreaga Dacie, mai ales pe cursurile marilor râuri, aceste stațiuni fuseseră, cum s-a arătat în cap. IV și X, centrele politice ale triburilor, locuri de cult și, totodată, puternice centre ale vieții economice, întemeiate în egală măsură pe agricultură, pe meșteșuguri și pe negoț.

În secolele II–III p.Chr., asemenea centre nu mai există nici în interiorul provinciei (deși unele toponime, precum Buridava, Cumidava, Sucidava, în Dacia, sau Arcidava, Capidava, Sacidava, în Moesia Inferior, au supraviețuit), nici în spațiul geto-dac extraprovincial. Peste tot, după cucerire, comunitățile autohtone trăiesc în așezări modeste, de tip „rural", net diferențiate de cele ale coloniștilor romani. Dincolo de limes, în Muntenia, Moldova, Bucovina, Maramureș sau Crișana de astăzi, același tip de așezări sătești era caracteristic pentru diferitele faciesuri culturale atribuite dacilor liberi.

2. ***Dispariția locurilor și construcțiilor de cult.*** În epoca preromană târzie (sec. I a.Chr. – I p.Chr.), Dacia a cunoscut o foarte originală și variată arhitectură religioasă. În sud-vestul Transilvaniei (în special în cetățile grupate în jurul Sarmizegetusei regale, care dispunea de o veritabilă incintă sacră), dar și în răsăritul ei (Racoș-Augustin) sau în Moldova (Piatra Neamț – Bâtca Doamnei) este vorba de construcții monumentale, ridicate parțial în piatră. În alte regiuni, unde piatra lipsește, se întâlnesc construcții similare construite din material comun (lemn și lut), ca de exemplu la Pecica, jud. Arad, la Popești, lângă București, la Cârlomănești, jud. Buzău, sau la Brad, în Moldova Centrală.

Pentru secolele II–III nu a fost descoperită nici o asemenea construcție de cult în provincie și, cu două eventuale excepții (Tei-București și Panic, jud. Sălaj), nici în spațiul dacilor liberi. În plus, în Provincia Dacia nu au fost identificate nici alte tipuri de locuri de cult sau sanctuare specifice populației geto-dace și nici nu au fost identificate cu certitudine reprezentări de divinități din panteonul autohton, așa cum se întâmplă în Thracia, Moesia, Pannonia sau Gallia. Încercările unor cercetători de a identifica anumite divinități cunoscute în Dacia romană (precum Liber și Libera, Diana, Silvanus etc.) cu vechi zeități băștinașe transformate prin *interpretatio Romana* nu întrunesc adeziunea

specialiştilor, care cred, în general, că există prea puţine argumente pentru a vorbi de un sincretism religios daco-roman[1].

3. ***Dispariţia sacrificiilor umane.*** În ultimele două secole înainte de cucerire, în Dacia au fost adesea practicate sacrificii umane cu caracter ritual, victimele fiind probabil în primul rând prizonierii de război, dar posibil şi alte categorii de persoane. Astfel de „descoperiri macabre" au fost consemnate până în prezent în peste 30 de staţiuni geto-dace din perioada „clasică" (Sighişoara-Wietenberg, Popeşti, Grădiştea, Orlea, Brad etc.). Este astăzi evident că nu era vorba de morminte adevărate, ci de urmele unor ritualuri sângeroase, la care de altfel făcea referire Iordanes (*Getica* 41). În secolele II–III astfel de descoperiri lipsesc atât în provincie, cât şi în spaţiul extra-provincial al Daciei.

4. ***Transformarea obiceiurilor funerare.*** În ultimele două secole înainte de cucerire, Dacia aparţine unei vaste zone fără morminte, *„eine gräberlose Zone"*, cum spunea Joachim Werner, care cuprinde şi aria celtică central-europeană şi în care s-au practicat ritualuri funerare „discrete", greu sau imposibil de sesizat arheologic (vezi cap. IV şi X). Excepţie fac necropolele din cultura Lipiţa, din extremul nord al Daciei, care încep din secolul I p.Chr. sub influenţa culturii germanice Przeworsk, şi cele din Oltenia, aflate sub o puternică influenţă celto-scordiscă.

Odată cu cucerirea romană aceste practici „discrete" au fost înlocuite de altele, normale, cu mai vechi tradiţii locale: incineraţia în urne sau gropi, în cadrul unor întinse necropole; complementar, se practică înhumarea copiilor, probabil sub influenţa unui obicei roman evocat de Pliniu cel Bătrân (*Nat. hist.* VII, 72): ***hominem prius quam genito dente cremari mos gentium non est.*** Ca urmare, în Provincia Dacia apar marile necropole băştinaşe de la Soporu de Câmpie, Obreja şi Locusteni, iar în Moesia Inferior (Dobrogea) cea de la Enisala. Interesant este faptul că acest fenomen se întâlneşte şi la dacii liberi, în special la carpii din Moldova, unde în secolele II–III sunt cunoscute numeroasele necropole birituale de tip Poieneşti-Vârtescoi, însumând peste 2 000 de morminte. În schimb, nici unde nu mai există morminte tumulare, de felul celor din perioada precedentă, în care se reflecta bogăţia, puterea şi prestigiul aristocraţiei militare geto-dace. Se manifestă aici, ca şi în faptul că dacii din provincie nu ridică monumente şi inscripţii funerare în piatră, încă o deosebire faţă de alte provincii, cum ar fi Thracia, Pannonia sau Gallia.

*

Au fost evocate aici câteva domenii în care cultura geto-dacă din epoca romană prezintă o reală discontinuitate faţă de cultura epocii „clasice", de dinainte de cucerire. Există desigur şi altele, de exemplu reducerea drastică a varietăţii şi cantităţii ceramicii autohtone lucrate la roată, pentru care există o explicaţie simplă, de natură economică: concurenţa mărfurilor romane ieftine şi de calitate superioară. De manieră generală se poate afirma că „economia de piaţă" romană, producţia masivă şi eficientă a *officinaelor* provinciale

[1] M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 206–209.

şi importul din alte provincii au dat o lovitură mortală economiei autohtone tradiţionale, antrenând decăderea vechilor centre de producţie (aşezările tip *dava*).

Dar, în esenţă, cele patru elemente de discontinuitate amintite nu au avut o astfel de determinare economică primară, ci constituie mai curând efectele unei politici romane consecvente, cu măsuri de duritate puţin obişnuită faţă de populaţia învinsă.

Distrugerea cetăţilor era normală în vreme de război, dar dispariţia marilor *dava* este evident urmarea unei reorganizări a habitatului prin măsuri de autoritate: deposedarea comunităţilor locale de cele mai bune terenuri, dispersarea aglomerărilor de populaţie aborigenă şi reaşezarea acesteia în hinterlandul centrelor urbane şi militare romane. Aceste măsuri vor fi dus la dizolvarea structurilor statale şi tribale, la bulversarea ierarhiei politico-militare şi la suprimarea puterii aristocraţiei geto-dace (de aici şi lipsa mormintelor fastuoase în necropolele indigene de epocă romană), continuând sistematic, în profunzime, actul distrugerii regatului lui Decebal. Nu rareori însă, în zonele rurale, populaţia dacică a rămas pe loc, în aceleaşi sate, aşa cum s-a dovedit prin stratigrafia şi inventarul unor aşezări, precum cele de la Slimnic, Şura Mică sau Roşia din sudul Transilvaniei.

Interzicerea, respectiv dispariţia locurilor de cult şi a sacrificiilor umane, este continuarea logică a aceleiaşi politici în domeniul religiei. Distrugerea structurilor politice (regatul) şi sociale (triburile, aristocraţia) a fost astfel consecvent continuată de romani prin interzicerea religiei „oficiale", respectiv a practicilor ce decurgeau din ea (sanctuarele, sacrificiile umane, discretul ritual de înmormântare, fenomene puse de unii cercetători în legătură cu reforma ipotetic atribuită lui Deceneu; vezi cap. IV şi X)[1].

Fără a sesiza sau analiza în detaliu faptele de mai sus, autorii moderni (mai ales partizanii ideii exterminării dacilor de către Traian) au motivat în chip diferit duritatea evidentă a cuceritorilor romani. Regatul dacic devenise extrem de puternic, capabil să coalizeze alte populaţii (sarmaţi, germani), să asalteze posesiunile romane din dreapta Dunării şi chiar să pună în pericol echilibrul strategic general. S-a invocat, de asemenea, încălcarea obligaţiilor asumate ca regat clientelar în 89, după războaiele lui Domitian, şi în 102, după primul război dacic al lui Traian. În sfârşit, o cauză determinată va fi fost rebeliunea din 105 şi rezistenţa acerbă opusă romanilor, cu mijloace care încălcau regulile acceptabile ale războiului (vezi episodul Longinus) şi care au provocat mari pierderi romanilor.

Se poate deduce de aici că politica dură a cuceritorului şi consecinţele ei atestate de tabloul arheologic au fost determinate de împrejurările extrem de brutale ale cuceririi Daciei, mult diferită de anexarea relativ „comodă", eşalonată în timp, a altor provincii, precum Thracia, Moesia sau Pannonia. Astfel s-ar putea explica şi faptul că aceste consecinţe dramatice ale războaielor traiane nu s-au limitat la spaţiul viitoarei provincii, ci se pot constata la scara întregului spaţiu geto-dac, deci şi a celui extraprovincial. Nu este deci, probabil, nici o exagerare în acea inscripţie funerară de la Corinth, în care se

[1] M. Babeş, *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dace clasice*, în SCIVA 39, 1988, 1, p. 20–22.

vorbește despre înfrângerea „întregii Dacii“ în urma celui de-al doilea război dacic al lui Traian: *„secunda expeditione qua uniuersa Dacia deuicta est“*.

Excluzând exterminarea masivă sau totală, se impune ca studii viitoare să analizeze, în primul rând cu mijloacele arheologiei, care au fost consecințele pe termen lung ale acestui tip dur de cucerire asupra populației băștinașe. Pe plan general istoric ele vor trebui să stabilească dacă împrejurările particulare ale cuceririi romane au îngreunat sau, dimpotrivă, au favorizat succesul romanizării Daciei. Un fapt este oricum evident, incontestabil: acest spațiu, locuit odinioară de geți și de daci și încorporat în Imperiu de către Traian, avea să devină, de-a lungul secolelor, un nucleu masiv și durabil al romanității orientale.

M. Babeș

INDICE*

* Indice alcătuit de dr. Dorina N. Rusu și Florina Panait-Bîrzescu.

C

G

M

N

O

P

Ș

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 1 Harta descoperirilor paleolitice, epipaleolitice, mezolitice și unele cu faună cuaternară descoperite pe teritoriul României: 1 Albești; 2 Alibeg-Pescari; 3 Baia de Fier; 4 Bardosu-Bicaz Chei; 5 Băile Herculane; 6 Băneasa; 7 Berești; 8 Bistricioara; 9 Boinești-Bixad; 10 Boroșteni; 11 Brebeni; 12 Budeasa; 13 Bușag-Tăuții Măgherăuș; 14 Castelu; 15 Călinești-Oaș; 16 Căpușu Mic; 17 Ceahlău; 18 Ceahlău-Scaune; 19 Cernica; 20 Cheia; 21 Cioclovina-Boșorod; 22 Ciumești; 23 Ciuperceni; 24 Costanda-Lădăuți; 25 Coșava; 26 Cotmeana; 27 Cotu Miculinți; 28 Crasnaleuca; 29 Cremenea-Sita Buzăului; 30 Cuciulat-Letca; 31 Cuza-Vodă; 32 Dubova; 33 Erbiceni; 34 Fărcașele; 35 Gherghina; 36 Giurgiu; 37 Gura Dobrogei; 38 Gura Văii-Ostrovu Banului; 39 Gusterița-Sibiu; 40 Hosman-Nochrich; 41 Icușeni; 42 Iosășel; 43 Ipotești; 44 Irimești; 45 Izvoru; 46 Lapoș; 47 Lespezi; 48 Leșile-Teiu; 49 Lorău-Bratca; 50 Mamaia-Sat; 51 Malușteni; 52 Medgidia; 53 Merișani; 54 Merișor; 55 Milcoiu; 56 Milcovu; 57 Mitoc; 58 Morărești; 59 Nandru; 60 Negrași; 61 Ogradena; 62 Ohaba-Ponor; 63 Ostrovu Corbului; 64 Ostrovu Mare-Gogoșu; 65 Ovidiu-Nazarcea; 66 Peninsula-Lumina; 67 Perii Vadului-Ileanda; 68 Peștera; 69 Peștera-Moieciu; 70 Peștere-Aștileu; 71 Pitești; 72 Poarta Albă; 73 Rădaia-Baciu; 74 Râșnov; 75 Remetea Oașului; 76 Ripiceni; 77 Românești; 78 Roșia; 79 Saligny-Făclia; 80 Sândominic; 81 Schela Cladovei-Drobeta Turnu-Severin; 82 Slatina; 83 Stracova-Dorohoi; 84 Târgușor; 85 Tetoiu; 86 Tincova; 87 Turulung; 88 Valea Lupului-Iași; 89 Valea Mare; 90 Vădastra (A. Păunescu).

Fig. 2 Paleolitic inferior: 1-11 piese de silex; 1-2, 6-8, 10-11 Valea Dârjovului; 3-4 Ripiceni-„Izvor"; 5 Valea Oltului-zona Fărcașele; 9 Valea Oboga- zona Ipotești. 1 așchie simplă retușată; 2 așchie Levallois; 3 vârf Levallois cu retușe denticulate; 4 așchie Levallois cu retușe denticulate; 5, 8 cioplitoare bifaciale (*chopping-tools*); 6 bifacială de stil abbevillian; 7, 9 bifaciale de stil acheulean; 10-11 cioplitoare unifaciale (*choppers*). După A. Păunescu. Scări diferite.

Fig. 3 Paleolitic mijlociu (Musterian): 1-9 piese litice (silex) de la Ripiceni-„Izvor" aparținând faciesului musterian de tradiție acheuleană; 1-3, 5 vârfuri foliacee bifaciale; 4, 7 racloare cu retușă bifacială; 6 vârf musterian; 8 gratoar *à museau*; 9 bifacială. După A. Păunescu. Scări diferite.

Fig. 4 Paleolitic mijlociu (Musterian): 1-16 piese litice (silex și cuarțit); 1, 3-4, 8 Baia de Fier-„Peștera Muierii"; 2, 13 Nandru-„Peștera Curată"; 5, 9, 11 Ohaba Ponor-„Peștera Bordu Mare"; 6 Târgușor-Peștera „La Adam"; 7, 12 Mamaia-Sat; 10, 14 Ripiceni-„Izvor"; 15 Nandru-„Peștera Spurcată"; 16 Mitoc-„Valea Izvorului". 1-4, 9 racloare; 5, 11 vârfuri Levallois retușate; 6, 12, 15 bifaciale; 7 piesă cu *encoche*; 8, 13 piese denticulate; 10 burin; 14 gratoar; 16 vârf bifacial fragmentar. După A. Păunescu. Scări diferite.

Fig. 5 Paleolitic superior: piese litice (silex) aparținând 1-15 Aurignacianului, 16-28 Gravettianului și Epigravettianului; 1, 17, 22 Ripiceni-„Izvor"; 2, 16, 18-19, 21, 25 Ceahlău-„Dârțu"; 4, 9, 13-14 Ceahlău-„Cetățica" I; 5, 10-11 Lapoș-„Poiana Roman"; 6 Coșava; 7, 12 Tincova; 8, 15 Giurgiu-„Malu Roșu"; 20, 26 Ceahlău-„Bofu Mic"; 23, 28 Stracova-Dorohoi; 24 Bistricioara-„Lutărie"; 27 Buda-„Dealul Viilor"; 1, 4, 22 bifaciale; 2-3, 14, 18-19, 27 gratoare (carenat, nucleiform, simplu, circular, pe lamă retușată); 5 *rabot*; 6 lamă *etranglée*; 7, 12 vârfuri tip *Font-Yves*; 8, 11 burine; 9 racloar, 10 piesă denticulată; 13 lamă aurignaciană; 17 lamă denticulată; 20, 25 *microgravettes*; 21 burin pe trunchiere retușată; 23, 28 vârfuri tip *La Gravette*; 24 vârf *à cran* atipic; 2, 6 străpungător. După A. Păunescu. Scări diferite.

Fig. 6 Paleolitic superior și mezolitic: piese de silex, de corn și os, 1-18 cultura tardigravettiană de tip mediteranean din adăpostul de sub stânca „Cuina Turcului"-Dubova; 19-26 cultura swideriană de la Ceahlău-„Scaune"; 27 Crasnaleuca-„Pârâul Staniștei" (cultura gravettiană); 28-31 Cotu Miculinți-Gârla Mare (cultura gravettiană); 32-35 mezolitic- cultura de tip Schela Cladovei (32, 35 Ogradena-„Icoana"; 33-34 Ostrovu Corbului-„Botul Cliuciului"); 1-2 vârfuri de suliță de os; 3-4, 13, 15-16 triunghiuri de silex; 5-6, 8 segmente de cerc de silex; 7 piesă trapeziformă de silex; 12, 14 vârfuri de tip azilian de silex; 17, 21 burine de silex; 18-19 *microgravettes* și vârf de tip *La Gravette* de silex; 22-26 vârfuri pedunculate de tip swiderian de silex; 27, 30 vârfuri de suliță din corn de ren; 28-29 harpoane de corn de ren; 31 ostie de corn de ren; 32-34 săpăligi de corn de cerb; 35 brăzdar primitiv de corn de cerb. După A. Păunescu. Scări diferite.

Fig. 7 Paleolitic superior, epipaleolitic și mezolitic: 1-32 piese de silex, de corn și os, 1-2 cultura de tip Schela Cladovei de la Ogradena-„Icoana" și Schela Cladovei-Drobeta-Turnu Severin; 3-24 cultura tardenoasiană de la Ciumești-„Pășune" (3-4, 7, 10, 22), Ripiceni-„Izvor" (5, 12, 17), Merișor-Gâlma-Sita Buzăului (6, 11, 13-14, 18, 24), Erbiceni-„Sub Budăi" (8, 15-16, 19-21), Medgidia (9, 23); 25 cultura gravettiană de la Mitoc-„Malu Galben"; 27-32 cultura tardigravettiană de tip mediteranean de la Ogradena- „Icoana" (26, 30-31) și adăpostul Cuina Turcului-Dubova (27-29, 32); 1 brăzdar primitiv de corn de cerb; 2 vârf de suliță de os ; 3-9 trapeze de silex; 10-11 segmente de cerc (10 de obsidian, 11 de silex); 12, 17-24 gratoare; 13 străpungător; 14-16 *microgravettes*; 25-32 obiecte de artă mobiliară. După A. Păunescu. Scări diferite.

Fig. 8 Harta descoperirilor neoliticului timpuriu: 1 Aiton; 2 Alba Iulia; 3 Almăj; 4 Arad; 5 Balomir; 6 Balș; 7 Balta Sărată; 8 Basarabi; 9 Battonya; 10 Beba Veche; 11 Berzovia; 12 Bonțești; 13 Brateiu; 14 București; 15 Caransebeș; 16 Carașova; 17 Căscioarele; 18 Cenad; 19 Cernat; 20 Cernica; 21 Chișoda; 22 Cipău; 23 Ciumăfaia; 24 Cleanov; 25 Cluj; 26 Copăcelu (Valea Răii); 27 Coroțeni; 28 Dănceni; 29 Dănești; 30 Dejan; 31 Dévaványa; 32 Devenț; 33 Drăgănești-Olt; 34 Drăghiceanu; 35 Dubova; 36 Dudeștii Vechi (Besenova); 37 Fărcașele; 38 Florești; 39 Ghinoaica; 40 Giulvăz; 41 Glăvăneștii Vechi; 42 Gornea; 43 Grădinile; 44 Grumăzești; 45 Gugești; 46 Gura Camencii; 47 Gura Văii-Ostrovu Banului (Golu); 48 Hărman; 49 Hodmezővásárhely; 50 Homorog; 51 Hotărani; 52 Hunedoara; 53 Iacobeni; 54 Iaz; 55 Iernut; 56 Ip[illegible]; 57 Larga Jijia; 58 Leț; 59 Leu; 60 Lipova; 61 Liubcova; 62 Locusteni; 63 Lunca-Vânători; 64 Mălușteni; 65 Mărculești; 66 Méhtelek; 67 Mihoveni; 68 Moldova Veche; 69 Morești; 70 Munteni; 71 Negrești; 72 Nezvisko; 73 Ocna Sibiului; 74 Ohaba-Mâtnic; 75 Oradea; 76 Ostrovu Corbului; 77 Padea; 78 Parța; 79 Păuliș; 80 Perieni; 81 Pișchia; 82 Podu Iloaiei; 83 Pogorăști; 84 Poienești; 85 Probota; 86 Radovanu; 87 Rogojeni; 88 Roșiori de Vede; 89 Ruginosu; 90 Rupea; 91 Rusești Nou; 92 Satchinez; 93 Schela Cladovei; 94 Seliște; 95 Solca; 96 Soroca; 97 Suceava; 98 Szarvas; 99 Săcărești (Săcărauca); 100 Săcueni; 101 Sângerei; 102 Șimnicu de Sus; 103 Târgșoru Vechi; 104 Târpești; 105 Tărtăria; 106 Timișoara; 107 Tinca-Râpa; 108 Tiszacsege; 109 Tiszaug; 110 Traian; 111 Trestiana; 112 Turdaș; 113 Turia; 114 Țâra; 115 Udești; 116 Vadu Sorești; 117 Valea Lupului; 118 Vădastra; 119 Vărăști-Boian; 120 Vărzari; 121 Verbicioara; 122 Verbița; 123 Vermești; 124 Viișoara; 125 Vinga; 126 Voetin; 127 Voinești; 128 Zalău; 129 Zăgujeni; 130 Zăuan; 131 Zorlențu Mare; 132 Zveniacin (N. Ursulescu).

Fig. 9 Grupul cultural Gura Baciului - Cârcea. 7-8 faza policromă Starčevo-Criș. 1 Gura Baciului; 2-4 Grădinile (3-vas de lemn); 5-8 Cârcea. După Gh. Lazarovici (1) și M. Nica (2-8). Scări diferite.

Fig. 10 Cultura Starčevo-Criș. 1 Cuina Turcului; 2-3 Dudeștii Vechi, 4 Zăuan; 5-6 Leț; 7 Perieni; 8-9 Trestiana; 10-11 Valea Lupului; 12 Grumăzești; 13-17 Suceava. După Gh. Lazarovici (1-4), Eugenia Zaharia (5-6); M. Petrescu-Dîmbovița (7); Eugenia Popușoi (8-9); Silvia Marinescu-Bîlcu (10-12) și N. Ursulescu (13-17). Scări diferite.

Fig. 11 Grupul cultural Ciumești-Pișcolt. 1 Săcueni; 2-8 Pișcolt. După Gh. Lazarovici . Scări diferite.

Fig. 12 Harta descoperirilor neoliticului târziu și eneoliticul timpuriu: 1 Alba Iulia-„Lumea Nouă"; 2 Alexandria; 3 Andrieșeni; 4 Bancu; 5 Battonya; 6 Băneasa, 7 Bârlălești; 8 Bosanci; 9 Brăilița; 10 Brănișca; 11 Capidava; 12 Călărași; 13 Cărbuna, 14 Căscioarele; 15 Cățelu; 16 Ceamurlia; 17 Cenad; 18 Cernavodă; 19 Cernica; 20 Cheresteur; 21 Chiperești; 22 Chirnogi; 23 Chișoda; 24 Ciocănești (Andolina), 25 Ciucsângeorgiu; 26 Ciumești; 27 Cocoara; 28 Cornesti; 29 Coroțeni; 30 Coșereni, 31 Coșernita; 32 Coslogeni; 33 Costisa; 34 Covasna; 35 Crușovu, 36 Csoka, 37 Deszk; 38 Deva-„Tăualaș"; 39 Dévaványa; 40 Devenț; 41 Dodestu 42 Drăgănesti, 43 Dudestu Vechi (Besenova); 44 Durankulak; 45 Etulia; 46 Fărcașu de Jos; 47 Feldioara, 48 Flămânzi; 49 Florești; 50 Foeni; 51 Foltesti; 52 Ghigoiestu-Trudești; 53 Giulesti; 54 Glina; 55 Greaca; 56 Hamangia; 57 Hărman; 58 Hârșova; 59 Hodmezovasarhely;

60 Hodoni; 61 Holercani; 62 Homești; 63 Homojdia; 64 Hotărani; 65 Iași; 66 Idjoš; 67 Ipotești; 68 Isacova; 69 Isaiia; 70 Istria; 71 Izvoare; 72 Jabăr; 73 Jupa; 74 Larga Jijia; 75 Largu; 76 Leț; 77 Limanu; 78 Limba (Dumbrava); 79 Lipova; 80 Lișcoteanca; 81 Liubcova; 82 Lopățica; 83 Mangalia; 84 Matejski Brod; 85 Măcin; 86 Măgurele; 87 Mălăești; 88 Mânăstioara; 89 Mândrișca; 90 Medgidia; 91 Mihoveni; 92 Mintia; 93 Moacșa-„Eresteghin"; 94 Moldova Veche; 95 Mukacevo; 96 Negrești; 97 Oarța; 98 Oradea; 99 Orlea; 100 Orlovka; 101 Ostrovu Corbului; 102 Ozernoe; 103 Öcsöd; 104 Padea; 105 Parța; 106 Petru Rareș; 107 Piatra Olt; 108 Pietrele; 109 Piscu Crăsani; 110 Poduri; 111 Prundu; 112 Radovanu; 113 Râmnicelu; 114 Reci; 115 Reșița; 116 Rogojeni; 117 Ruginești; 118 Ruseștii Nou; 119 Ruși- Mânăstioara; 120 Sajan; 121 Salonta; 122 Săcueni; 123 Salbăgelu; 124 Sânandrei; 125 Sântandrei; 126 Sfântu Gheorghe; 127 Siliște; 128 Slatina; 129 Smeeni; 130 Solonceni; 131 Spanțov; 132 Suceava; 133 Suceveni; 134 Sudiți; 135 Sultana; 136 Szarvas; 137 Szeghalom; 138 Szegvár; 139 Szentes; 140 Șag; 141 Șoimuș; 142 Șuletea; 143 Tangâru; 144 Taraclia; 145 Tărtăria; 146 Târgu Frumos; 147 Târpești; 148 Tápé; 149 Techirghiol; 150 Tiszafüred; 151 Tiszacsege; 152 Traian; 153 Turia; 154 Unip; 155 Vadu Crișului; 156 Vadu Sorești; 157 Valea Nandrului; 158 Vărșand; 159 Verbicioara; 160 Verbița; 161 Vidra; 162 Vinga; 163 Vlădeni; 164 Vlădila; 165 Vulcănești; 166 Zau de Câmpie; 167 Zăuan; 168 Zemplin; 169 Zimnicea; 170 Zorlențu Mare; 171 Zsáka (N. Ursulescu).

Fig. 13 Cultura Vinča. 1-3 Liubcova; 4-6 Gornea; 7-8 Zorlențu Mare; 9-10 Turdaș. După S.A. Luca (1-2); Gh. Lazarovici (3-8) și M. Roska (9-10). Scări diferite.

Fig. 14 Reconstituirea „sanctuarului" de la Parța în cele două faze de construcție. După Gh. Lazarovici.

Fig. 15 Cultura Banatului. 1-5 Parța; 6-8 Bucovăț. După Gh. Lazarovici. Scări diferite.

Fig. 16 Cultura Dudești. 1-3, 5-8 Fărcașu de Sus; 4 Dudești. După M. Nica (1-3, 5-8) și Eugenia Comșa (4). Scări diferite.

Fig. 17 Cultura ceramicii liniare (faza cu capete de note muzicale). 1-5 Glăvăneștii Vechi (1-2 daltă și topor de tip calapod); 6 Mihoveni; 7-8 Traian; 9-10 Târpești. După Eugenia Comșa (1-5), N. Ursulescu (6), Hortensia și Vl. Dumitrescu (7-8) și Silvia Marinescu-Bîlcu (9-10). Scări diferite.

Fig. 18 Harta descoperirilor eneoliticului dezvoltat: 1 Agigea; 2 Alba Iulia; 3 Aldeni; 4 Arad; 5 Atmageaua Tătărască; 6 Baciu; 7 Badragii Vechi; 8 Baia; 9 Batoș; 10 Băile Herculane; 11 Beba Veche; 12 Berea; 13 Berești; 14 Bernadea; 15 Berzovia; 16 Boarta; 17 Bod; 18 Bodești-„Frumușica"; 19 Bogata; 20 Bontești; 21 Bordușani; 22 Brăilița; 23 Brânzeni; 24 Buftea; 25 Bulboci; 26 Buznea; 27 Cacica; 28 Calomfirești; 29 Caracal; 30 Caraclia; 31 Caracușenii Vechi; 32 Caransebeș-„Balta Sărată"; 33 Carcaliu; 34 Cașolț; 35 Căinari; 36 Căscioarele; 37 Călnic; 38 Cârcea; 39 Cenad; 40 Cheia; 41 Cheile Turzii; 42 Cherestur; 43 Chirnogi; 44 Ciocănești (Andolina); 45 Cluj; 46 Constanța; 47 Corlăteni; 48 Cornești; 49 Corpadea; 50 Coslogeni; 51 Costești; 52 Costinești; 53 Crușovu; 54 Csongrád; 55 Cuci; 56 Cuconeștii Vechi; 57 Cuptoare; 58 Curtici; 59 Daia Română; 60 Dăbâca; 61 Deszk; 62 Deva; 63 Domașnea; 64 Dragomirești;

65 Drăgușeni (jud. Botoșani); 66 Drăgușeni (jud. Suceava); 67 Dridu; 68 Druță; 69 Dudeștii Vechi (Besenova); 70 Dumești; 71 Durankulak; 72 Duruitoarea Veche; 73 Echimăuți; 74 Enisala; 75 Etulia; 76 Fedeleșeni; 77 Florești; 78 Gârla Mare; 79 Gârlești; 80 Gheja; 81 Ghelăești; 82 Gherla; 83 Ghirbom; 84 Giurgiulești; 85 Glăvan; 86 Glăvăneștii Vechi; 87 Glina; 88 Gornești; 89 Grigoriopol; 90 Gura Dobrogei; 91 Gura Vitioarei; 92 Hangu-„Chirițeni"; 93 Habașești; 94 Hălmeag; 95 Hârșova; 96 Hencida; 97 Hodmezóvásárhely; 98 Hodoni; 99 Huși; 100 Iablona; 101 Iași; 102 Ilidia; 103 Iratoșu; 104 Istria; 105 Izvoare; 106 Jora; 107 Kétegyháza; 108 Limanu; 109 Lipcani; 110 Lișcoteanca; 111 Ludus; 112 Lunca-Vânatori; 113 Luncavița; 114 Malnaș; 115 Mangalia; 116 Măgurele; 117 Mărgineni; 118 Mârzești; 119 Medgidia; 120 Mereșeuca; 121 Mihalț; 122 Mihoveni; 123 Mociu; 124 Moigrad; 125 Moldovenești; 126 Moșnița; 127 Mugeni; 128 Nerău; 129 Noșlac; 130 Obreja; 131 Ocna Sibiului; 132 Oltenița-„Renie"; 133 Oradea; 134 Orăștie; 135 Orheiul Vechi; 136 Ostrovu Corbului; 137 Ostrovu Șimian; 138 Palazu Mare; 139 Parta; 140 Păuca; 141 Pecica; 142 Petreni; 143 Petru Rareș; 144 Petrușeni; 145 Pianu de Jos; 146 Piatra Olt; 147 Piatra Șoimului; 148 Pietrele; 149 Pietroasele; 150 Poduri; 151 Poienești; 152 Polgár; 153 Preutești; 154 Prigoreni; 155 Putinești; 156 Racovăț; 157 Rădășeni; 158 Râmnicelu; 159 Rasova; 160 Reci; 161 Reșca; 162 Retevoiești; 163 Rogojeni; 164 Roșcani; 165 Ruseni; 166 Ruseștii Nou; 167 Sacoșu Mare; 168 Salonta; 169 Sărata-Monteoru; 170 Sărățeni; 171 Sâniob; 172 Sânnicolau Mare; 173 Sânpetru German; 174 Sântimbru; 175 Scânteia; 176 Sebeș; 177 Slatina; 178 Slatina-Timiș; 179 Socol; 180 Solca; 181 Solonceni; 182 Soroca; 183 Stolniceni; 184 Suceava; 185 Sultana; 186 Szeged-„Sziller"; 187 Szentes; 188 Șeica Mică; 189 Șipeniț; 190 Siret; 191 Șiria; 192 Șoșdea; 193 Ștefănești; 194 Șura Mică; 195 Tangâru; 196 Taraclia; 197 Tariverde; 198 Tărtăria; 199 Târgu Mureș; 200 Târgu Ocna-„Podei"; 201 Târgușor; 202 Târpești; 203 Teiu; 204 Tiszaszöllös; 205 Traian; 206 Trușești; 207 Turdaș; 208 Turnu Severin; 209 Ulmeni; 210 Valea Lupului; 211 Valea Rea; 212 Valea Timișului; 213 Varvareuca; 214 Vădastra; 215 Văleni; 216 Vărăști-„Boian"; 217 Vel'ke Raskovce; 218 Verbicioara; 219 Vidra; 220 Vinča; 221 Viștea; 222 Zâmbreasca; 223 Zau de Câmpie (N. Ursulescu).

Fig. 19 Vase de tip rhyton din culturile Cucuteni (1 Trușești) și Gumelnița (2-3 Căscioarele; 4 Gumelnița; 5 Sultana). După M. Petrescu-Dîmbovița (1) și Silvia Marinescu-Bîlcu (2-5). Scări diferite.

Fig 20 Vase eneolitice de tip askos (burduf). 1 cultura Sălcuța (Sălcuța); 2-5 cultura - Gumelnița (2 Ulmeni; 3 Sultana; 4 Glina; 5 Căscioarele); 6-7 cultura Precucuteni (6 Isaia; 7 Traian-„Dealul Fântânilor"); 8 aspectul cultural Stoicani-Aldeni-Bolgrad (Suceveni). După Silvia Marinescu-Bîlcu (1-5, 7), N. Ursulescu (6) și I.T. Dragomir (8). Scări diferite.

Fig. 21 Statuete - pandantive eneolitice de aur. 1, 5 cultura Gumelnița (Gumelnița și Sultana); 2-4, 7 cultura Bodrogkeresztúr-Gornești (2-3, 7 Moigrad; 4 Târgu Mureș); 6 cultura Cucuteni (Traian). După Vl. Dumitrescu (1-4, 6-7) și C. Hălcescu (5). Scări diferite.

Fig. 22 Cultura Petrești. După I. Paul. Scări diferite.

Fig. 23 Piese de lut ars cu semne pictografice și figurate de la Tărtăria (jud. Alba).

Fig. 24 Vase antropomorfe. 1 „Vestitorul“ de la Hodoni (cultura Tisa); 2 figurină de la Vădastra (cultura Vădastra); 3-5 cultura Gumelnița (3 „Zeița de la Vidra“; 4 capac convex cu mâner antropomorf de la Măriuța; 5 Gumelnița); 6-8 cultura Cucuteni (6 Hăbășești; 7 Scânteia; 8 Izvoare). După Vl. Dumitrescu (1, 4-6), C. Mateescu (2), M. Șimon (3), A. Nițu (7) și R. Vulpe (8). Scări diferite.

Fig. 25 Construcții și machete de cult din culturile Precucuteni (6 Rusești Noi), Cucuteni (1-4 machete și statuete de la Ghelăiești; 5 complexul de cult de la Buznea), Boian (7 coloană din sanctuarul de la Căscioarele) și Gumelnița (8 machetă de templu oriental de la Căscioarele). După Șt. Cucoș (1-4), D. Boghian și C. Mihai (5), V.I. Marchevici (6), Vl. Dumitrescu (7) și Hortensia Dumitrescu (8). Scări diferite.

Fig. 26 Plastică din os (1-7) și lut (8-14). 1, 14 cultura Sălcuța (Sălcuța); 2-5 cultura Gumelnița (2-3 Gumelnița; 4-5 Căscioarele); 6-7 aspectul Stoicani-Aldeni (Igești); 8-9, 12-13 cultura Cucuteni (8 Hăbășești; 9 Văleni; 12 Trușești; 13 Costești); 10-11 cultura Vinča C (Zorlențu Mare). După D. Berciu (1, 14), Vl. Dumitrescu (2-3, 8), R. Andreescu (4-5), Eugenia Popușoi (6-7), Șt. Cucoș (9), Gh. Lazarovici (10-11) și D. Monah (12-13). Scări diferite.

Fig. 27 Vase cucuteniene de tip „horă“ (1-4) și cu reprezentări antropomorfe pictate (5-6). 1 Frumușica; 2 Berești; 3 Drăgușeni; 4 Mitoc; 5 Traian; 6 Cârniceni. După C. Matasă (1), I.T. Dragomir (2), D. Monah (3, 6) și Vl. Dumitrescu (4-5). Scări diferite.

Fig. 28 Plastică antropomorfă. 1 cultura Starčevo-Criș (Dudeștii Vechi); 2 cultura Vinča-Rast (Rastin); 3 cultura Gumelnița (Gumelnița); 4 cultura Hamangia („Gânditorul“ de la Cernavodă); 5-6 cultura Precucuteni (Târpești); 7 cultura Vinča (statuetă cu mască și vas de la Liubcova); 8-9 cultura Cucuteni (8 Trușești; 9 Dumești). După Gh. Lazarovici (1), Vl. Dumitrescu (2-3), D. Berciu (4), Silvia Marinescu-Bîlcu (5-6), S.A. Luca (7), M. Petrescu-Dîmbovița (8) și Ruxandra Alaiba (9). Scări diferite.

Fig. 29 Plastică antropomorfă din cultura Cucuteni. 1-6 Trușești. După M. Petrescu-Dîmbovița. Scări diferite.

Fig. 30 Cronologia grupurilor culturale ale epocii bronzului în România. Întocmit de A. Vulpe.

Fig. 31 Harta descoperirilor Bronzului timpuriu: 1 Arad; 2 Basarabi; 3 Băile Herculane; 4 Beba Veche; 5 Boarta; 6 Bogdănești; 7 Braneț; 8 Bretea Mureșeană; 9 Carei; 10 Castrele Traiane; 11 Câlnic; 12 Cârna; 13 Celeiu; 14 Cernavodă; 15 Clit; 16 Copăceni; 17 Coțofenii din Dos; 18 Crivăț; 19 Deva; 20 Foieni; 21 Foltești; 22 Glina; 23 Horodiștea; 24 Jigodin; 25 Livezile; 26 Lopadea Veche; 27 Măceșu de Jos; 28 Mediașu Aurit; 29 Meteș; 30 Milostea; 31 Năeni; 32 Odaia Turcului; 33 Olari; 34 Oradea; 35 Orlat; 36 Ostrovu Corbului; 37 Plenița; 38 Roșia; 39 Sălacea; 40 Sărata-Monteoru; 41 Sântandrei; 42 Schneckenberg (Brașov); 43 Șoimuș; 44 Șiacu; 45 Șincai; 46 Târnovo; 47 Valea Calului; 48 Zăbala (A. Vulpe).

Fig. 32 Cultura Coțofeni. 1, 3 Braneț; 2, 9 Lopadea Veche; 4, 6, 8 Basarabi; 5 Meteș; 7 Deva; 10 Câlnic; 11-11a Măceșu de Jos; 12 Castrele Traiane. După P. Roman (1, 4, 6-8, 10-12), P. Roman, Ann Dodd-Oprițescu și P. Janos (3) și H. Ciugudean (2, 5, 9) . Scări diferite.

Fig. 33 Grupuri culturale post - Coțofeni. 1, 7-9 grupul Jigodin (Leliceni); 2-6 cultura Glina (București); 10-15, 17-18 grupul Livezile (10-15 Ampoița; 17-18 Livezile); 16, 19 grupul Roșia (16 Călățea; 19 Roșia); 20-21 grupul Copăceni (20 Copăceni; 21 Cicău). După P. Roman, I. Pál și H. Csába (1, 7-9), P. Roman (2-6), H. Ciugudean (10-15, 17-18), P. Roman și I. Németi (16, 19) și M. Rotea (20-21). Scări diferite.

Fig. 34 Modele de reprezentare a teoriilor despre patria străveche și despre „migrația“ indo-europenilor. 1 zona balto-caspică, 2 Orientul Apropiat (Anatolia), 3 zona central-europeană, 4 zona ponto-caspică (după S. Brather, în Germania 78, 2000, 1, p. 175).

Fig. 35 Harta descoperirilor Bronzului mijlociu: 1 Andrid; 2 Bârca; 3 Bucura; 4 București-„Băneasa“; 5 București-„Giulești“; 6 București-„Tei“; 7 Bucureștii Noi; 8 Bungetu; 9 Cândești; 10 Ciumești; 11 Costișa; 12 Curmătura; 13 Dersida; 14 Dobra; 15 Dumbrăvița; 16 Feudvar; 17 Liubcova; 18 Mărăcinele; 19 Mediașu Aurit; 20 Moldova Veche; 21 Oarța de Sus; 22 Obreja; 23 Otomani; 24 Pecica; 25 Periam; 26 Pietroasa Mică; 27 Pir; 28 Poiana; 29 Popești; 30 Rogova Mare; 31 Rotbav; 32 Sălacea; 33 Sărata-Monteoru; 34 Sf. Gheorghe; 35 Sibișeni; 36 Șaeș; 37 Tiream; 38 Valea lui Mihai; 39 Vatin; 40 Vânători-Neamț; 41 Verbicioara; 42 Wietenberg (Sighișoara) (A. Vulpe).

Fig. 36 Cultura Monteoru. 1, 3, 11 Pietroasa Mică; 2, 4-8, 10 Sărata-Monteoru; 9 Poiana. După A. Oancea (1, 3, 11) și Eugenia Zaharia (2, 4-10). Scări diferite.

Fig. 37 Cultura Costișa (Costișa), 9-15 grupul Năeni-Schneckenberg („Colarea“),7-8 cultura Monteoru (Sărata-Monteoru). După A. Vulpe și M. Zamoșteanu (1-6), Ligia Bârzu (7-8) și A. Vulpe și V. Drâmbocianu (9-15). Scări diferite.

Fig. 38 Cultura Wietenberg. 1, 8 Sf. Gheorghe; 2, 10-11 Oarța de Sus; 3, 7 Șaeș; 4, 6 motive de pe străchini ale culturii Wietenberg; 5 Sibișeni; 9 Obreja. După N. Boroffka (1, 3, 5, 7-9), C. Kacsó (2, 10-11) și K. Horedt (4, 6). Scări diferite.

Fig. 39 Cultura Otomani. 1 Tiream; 2, 9 Otomani; 3 Andrid; 4, 7 Valea lui Mihai; 5-6, 8 Ciumești; 10 Pir. După T. Bader. Scări diferite.

Fig. 40 Cultura Suciu. 1-2, 4-6 Suciu de Sus; 3 Calciu Mare. După A. Vulpe. Scări diferite.

Fig. 41 Cultura Periam-Pecica (1-6, 8); Cultura Vatina (7, 9-12). 1-6 Pecica; 7, 9, 11-12 Moldova Veche; 8 Periam; 10 Liubcova. După T. Soroceanu (1-6, 8) și M. Gumă (7, 9-12). Scări diferite.

Fig. 42 Cultura Verbicioara. 1-2, 6, 10-13 Verbicioara; 3 Kladovo; 4, 8 Curmătura; 5, 7 Mărăcinele; 9 Bârca. După M. Gumă. Scări diferite.

Fig. 43 Cultura Tei. 1-11 forme ceramice din faza Tei III; 12 Bucureștii Noi; 13, 15 București-„Tei“; 14 Popești-Novaci; 16 Giulești; 17 Popești. După V. Leahu (1-11, 16), A. Vulpe (12-15) și R. Vulpe (17). Scări diferite.

LISTA PLANȘELOR*

Am folosit următoarele abrevieri:
I.A.I. – Institutul de Arheologie, Iași;
M.B.M. – Muzeul Baia Mare;
M.B.S. – Muzeul Brukenthal, Sibiu;
M.C.D.R. Muzeul Civilizației Daco Romane, Deva;
M.I.B.C. – Muzeul de Istorie, Bacău;
M.I.B.T. – Muzeul de Istorie, Botoșani;
M.I.M.I.S. – Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași;
M.I.P.N. Muzeul de Istorie, Piatra Neamț;
M.I.R. – Muzeul de Istorie, Roman;
M.N.I.R. – Muzeul Național de Istorie a României, București;
M.N.I.T.R – Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca;
M.N.U.A.I. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.

Pl. 11 Cultura Cucuteni. **1** faza B. Valea Lupului, jud. Iași. M.I.B.T.; **2** faza B. Ghelăiești-Nedeia, jud. Neamț. M.I.M.I.S.; **3** faza AB. Drăgușeni, jud. Botoșani. M.I.P.N. Scări diferite.

Pl. 12 Cultura Gumelnița. **1** Model miniatural de sanctuar. Căscioarele, jud. Giurgiu. M.N.I.R.; **2, 3** vase antropomorfe – 2 Gumelnița (Oltenița). M.N.I.R.; 3 Glina (București). M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 13 Cultura Hamangia. Statuete de lut. Cernavoda. M.N.I.R. Aproximativ 1:1.

Pl. 14 Cultura Gârla Mare. Statuetă de lut. Cârna, jud. Dolj. M.N.I.R. Aproximativ 1:1.

Pl. 15 Grupul cultural Lăpuș. **1, 2** Lăpuș, jud. Maramureș. După C. Kacsó. M.B.M. Aproximativ 1:5.

Pl. 16 Tezaurul de la Hinova, jud. Mehedinți. **1–3** Selecție de piese. M.N.I.R. Scări diferite. Aur.

Pl. 17 Vase de aur din tezaurul de la Rădeni, jud. Neamț. M.I.P.N. Aproximativ 1:3.

Pl. 18 Teleac, jud. Alba. Vas de lut decorat cu caneluri. M.N.U.A.I. Aproximativ 1:3.

Pl. 19 Brâncovenești, jud. Mureș. Situlă de bronz. Aproximativ 1:3.

Pl. 20 Cultura Basarabi. Popești, jud. Giurgiu. Cană de lut. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

Pl. 21 Bujoru, jud. Teleorman. Car-recipient de bronz. M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

Pl. 22 Grupul cultural Ferigile. Ferigile, com. Costești, jud. Vâlcea. Piese de fier din morminte. M.N.I.R. Aproximativ 1:3.

Pl. 23 Morminte de incinerație și înhumație din tumulii de la Enisala, jud. Tulcea. După G. Simion.

Pl. 24 Ceramică getică de la Dunărea de Jos. Canlia, jud. Constanța. M.N.I.R.

Pl. 25 Coiful de bronz de tip chalcidic din mormântul de la Făcău, jud. Giurgiu. M.N.I.R. (restaurat) Aproximativ 2:3.

Pl. 26 Coif de argint aurit din tumulul de la Agighiol, jud. Tulcea. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

Pl. 27 Vase de argint din tumulul de la Agighiol, jud. Tulcea. M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

Pl. 28 Coif de argint aurit din tumulul de la Peretu, jud. Teleorman. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

Pl. 29 **1** Capăt de sceptru (?) de argint aurit din tumulul de la Peretu, jud. Teleorman. M.N.I.R.; **2, 3** Rhytonul de argint de la Poroina, jud. Mehedinți. M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 30 Tezaurul (?) de aplice de argint de la „Craiova". M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

Pl. 31 **1** Spadă-emblemă de bronz de la Medgidia. M.N.I.R. **2, 3** *Akinakai* de fier (2, Orbeasca, jud. Teleorman, fier și bronz; 3, Lăceni, jud. Teleorman, fier). M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 32 Coiful de aur de la Coțofenești, jud. Prahova. M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

Pl. 33 Tezaurul de la Băiceni, jud. Iași.M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 34 Diademă de aur din așezarea de la Bunești, jud. Vaslui. M.N.I.R. Aproximativ 1:1.

Pl. 35 Coif din fier și bronz de la Ciumești, jud. Satu Mare. M.N.I.R. Aproximativ 1:3.

Pl. 36 Spadă de fier de tip celtic din necropola de la Pișcolt, jud. Satu Mare. După I. Németi. Aproximativ 1:2.

Pl. 37 Piese de tip celtic: **1** Lanț cu cataramă (bronz) de la Apahida, jud. Cluj. M.N.I.T.R.; **2** Figurină zoomorfă – mistreț (bronz), probabil pandantiv. Luncani, jud. Hunedoara. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

Pl. 38 Orgame (Argamum). Ceramică milesiană din perioada 640–630 a.Chr. Stilul „capre sălbatice mijlociu I". După M. Mănucu Adameșteanu.

Pl. 39 Istros (Histria). Cupe ale „micilor maeștri", Attica, 550–530 a.Chr. După P. Alexandrescu.

Pl. 40 Ștampile amforice de la Istros, **1–9** Thasos; **10–13** Sinope. După A. Avram 1–9; N. Conovici 10–13.

Pl. 41 Istros (Histria). **1** Gorgona, sec. al VI-lea a.Chr. (teracotă); **2** Cadran solar de epocă elenistică (marmură); **3** Actor comic (teracotă), sec. al IV-lea a.Chr.; **4** Skyphos atic, 520–510 a.Chr. După R. Florescu, I. Miclea, *Histria*. Scări diferite.

Pl. 42 Monede antice de pe teritoriul României. **1** Monedă de bronz Istros; **2** Monedă de argint Istros; **3** Tetradrahmă de tip Moskon; **4** Stater Alexandru cel Mare; **5** Tetradrahmă Alexandru cel Mare; **6** Monedă geto-dacică de tip ianiform; **7** Monedă geto-dacică de tip Crișeni-Berghiș; **8** Monedă geto-dacică de tip Tulghieș; **9** Monedă geto-dacică de tip Vârteju-București; **10** Tetradrahmă *Macedonia Prima*; **11** Tetradrahmă Thasos; **12** Stater Lysimach postum; **13** Monedă de aur de tip Koson; **14** Drahmă Dyrrhachium; **15** Denar roman republican; **16** Ștanță monetară de tip roman republican descoperită la Tilișca.

Pl. 43 Monede de argint din sec. IV-II a.Chr. 1. Didrahmă Istros (cca 380/360–330); 2. Tetradrahmă Alexandru cel Mare (Babylon, cca 325–323) 3. Tetradrahmă Filip III Arideul (Aradus, cca 323–316); 4. Drahmă Alexandru cel Mare (Lampsacus, cca 328–323); 5. Tetradrahmă Filip II postumă (Pella, cca 323–315); 6. Imitație fidelă de tip Filip II; Imitații după prototip greco-macedonean 7. Tip Crișeni-Berchis; 8. Tip „cu câine sub cal" (și contramarcă) – zona Banatului; 9. Tip Larissa-Amphipolis; 10. Tip „cu cap ianiform".

Pl. 44 Imitații după prototip greco-macedonean 1. Tip Prundu-Jiblea; 2. Tip Adâncata-Mânăstirea; 3. Tip Vârteju-București; 4. Tip Inotești-Răcoasa; 5. Tip Aninoasa-Dobrești; 6. Imitație fidelă de tip Filip III; 7. Tip Alexandru-Filip III; 8. Imitație după prototip roman a celților boii; Monede de argint din sec. II–I a.Chr. 9. Tetradrahmă de tip Alexandru cel Mare (Odessos); 10. Tetradrahmă Thasos; 11. Imitație de tip Thasos; 12. Tetradrahmă Macedonia Prima.

TABEL CRONOLOGIC

(Toate datele scrise cu litere normale sunt aproximative)

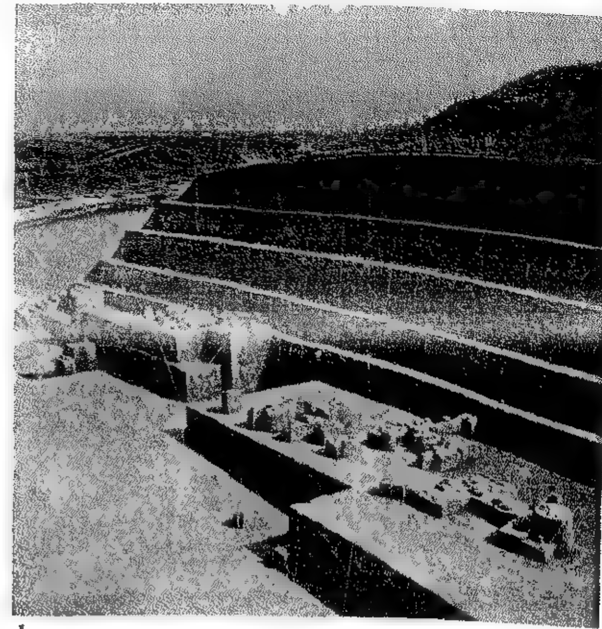
cca 1500000 BP	Primele dovezi ale prezenței omului pe teritoriul României
Până către 120000 BP	Paleoliticul inferior
120000–32000 BP	Paleoliticul mijlociu
32000–14000 BP	Paleoliticul superior
13000/12000–9000 a.Chr.	Epipaleoliticul
9000–6500 a.Chr.	Mezoliticul
cca 6600/6500–5500 a. Chr	Neoliticul timpuriu
cca 5500–5000 a.Chr.	Neoliticul târziu (dezvoltat)
cca 5000–4500 a.Chr.	Eneoliticul timpuriu
cca 4500–3800/3700 a.Chr.	Eneoliticul târziu
cca 3800/3700–3500 a.Chr.	Perioadă de „tranziție" eneolitic-Bronz
cca 3500–2300/2200 a.Chr.	Epoca bronzului , perioada timpurie
cca 2300/2200–1500 a.Chr.	Epoca bronzului, perioada mijlocie
cca 1500–1200/1150 a.Chr.	Epoca bronzului, perioada târzie
cca 1200/1150–850/800 a.Chr.	Prima epocă a fierului (Hallstatt) , perioada timpurie (Ha A și B)
cca 850/800–650 a.Chr.	Prima epocă a fierului (Hallstatt), perioada mijlocie
cca 650–450/400	Prima epocă a fierului (Hallstatt), perioada târzie
cca 450/400–începutul sec. al III-lea a.Chr.	A doua epocă a fierului (Latène), perioada timpurie

cca 300–150 a.Chr.	A doua epocă a fierului (Latène), perioada mijlocie
± 150 a.Chr. – 106 p.Chr.	A doua epocă a fierului (Latène), perioada târzie (civilizația geto-dacică de maximă dezvoltare)

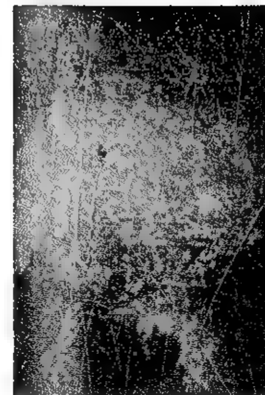
Date istorice (datele sigure sunt redate cu italice)

în jur de 514/513 a.Chr.	Campania regelui Darius împotriva sciților
cândva în intervalul 480–470 a.Chr.	Constituirea Regatului tracilor odrysi (sub regele Teres I)
probabil puțin înainte de 450 a.Chr.	Călătoria lui Herodot în Marea Neagră (prezența la Olbia)
cândva în intervalul 450–430 a.Chr.	Conflictul sciți/tracii odrysi (Oktamasades/ Sitalkes)
429 a.Chr.	Expediția lui Sitalkes în Macedonia
424 a.Chr.	Moartea regelui odrys Sitalkes în luptă contra triballilor
359–336 a.Chr.	Filip II
340/339 a.Chr.	Expediția lui Filip al II-lea la gurile Dunării
336–323 a.Chr.	Alexandru cel Mare
335 a.Chr.	Expediția lui Alexandru contra triballilor și a geților
281 a.Chr.	Lysimach, strateg *323*, apoi (post *301*) rege al Traciei
(301–290) a.Chr.	Conflictul dintre Lysimach și Dromichaites
puțin după 279 a.Chr.	Întemeierea Regatului celtic din Tylis
sec. IV – cca 175 a.Chr.	Celții în spațiul carpato-dunărean
cca 200 a. Chr. – sec. I p.Chr.	Bastarnii în Moldova
121-63 a.Chr.	Mithridates al VI-lea Eupator
cca 82 – 44 a.Chr.	Burebista
9.08. 48 a.Chr.	Confruntarea Caesar/Pompei (lupta de la Pharsalos)
15.03.44 a.Chr.	Moartea lui Caesar
27 a.Chr. –14 p.Chr.	Împăratul Augustus
14–37 p.Chr.	Împăratul Tiberius
37–41 p.Chr.	Împăratul Caligula
41–54 p.Chr.	Împăratul Claudius

54–68 p.Chr.	Împăratul Nero
69–79 p.Chr.	Împăratul Vespasian
79–81 p.Chr.	Împăratul Titus
81–96 p.Chr.	Împăratul Domitian
96–98 p.Chr.	Împăratul Nerva
98–117 p.Chr.	Împăratul Traian
cca 87–*106* p.Chr.	Decebal
iarna *85/86 p.Chr.*	Expediție dacică în Moesia
87 p.Chr.	Înfrângerea lui Cornelius Fuscus în Dacia
89 p.Chr.	Pacea lui Domitian cu Decebal
101–102 p.Chr.	Primul război dacic
105–106 p.Chr	Al doilea război dacic

1

2

3

Pl. 1 Situri paleolitice. **1.** Ripiceni-„Izvor"; **2, 3** Ohaba Ponor „Peștera Bordu Mare". După A. Păunescu.

1

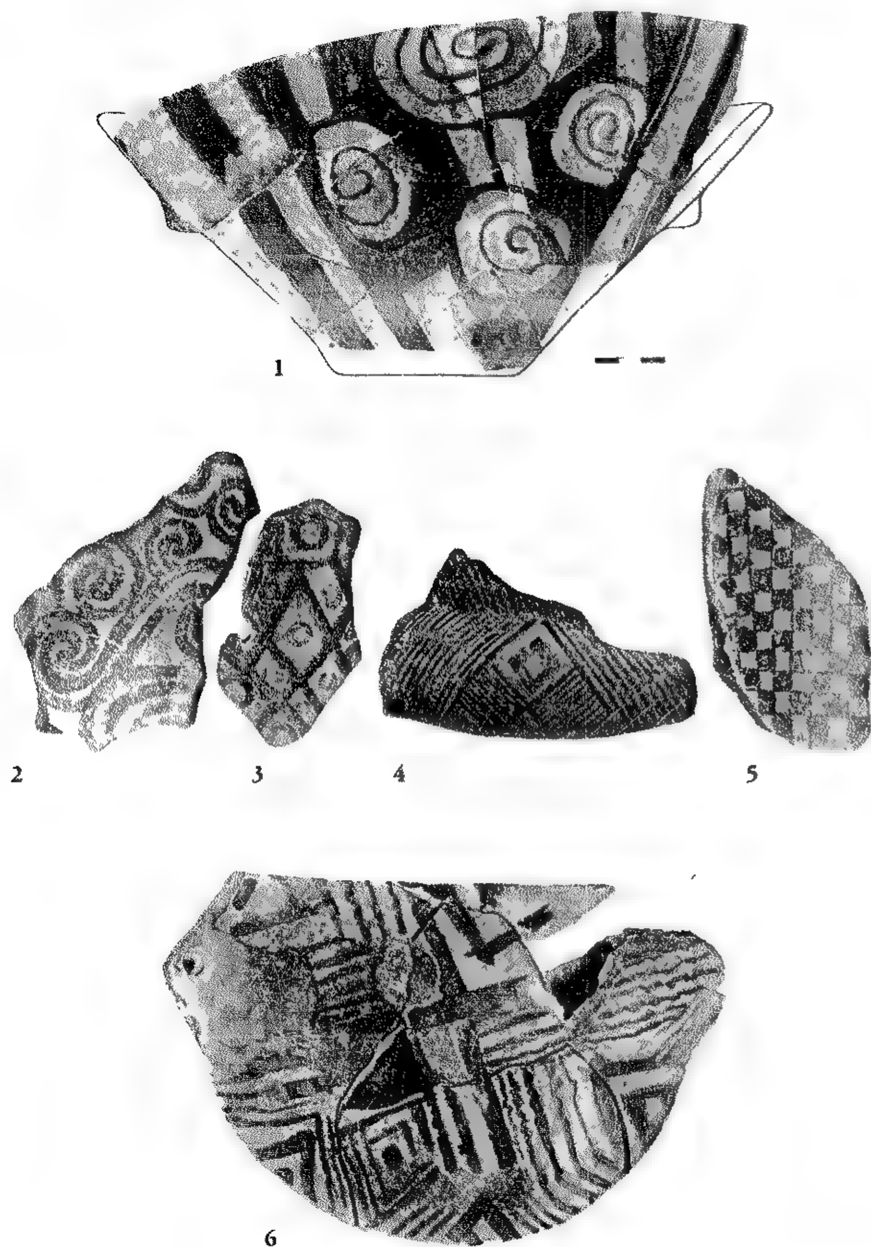

2 3 4

Pl. 2 Grupul cultural Gura Baciului-Cârcea. **1** Ocna Sibiului; **2–4** Gura Baciului (Cluj). După Z. Maxim. M.B.S. Scări diferite.

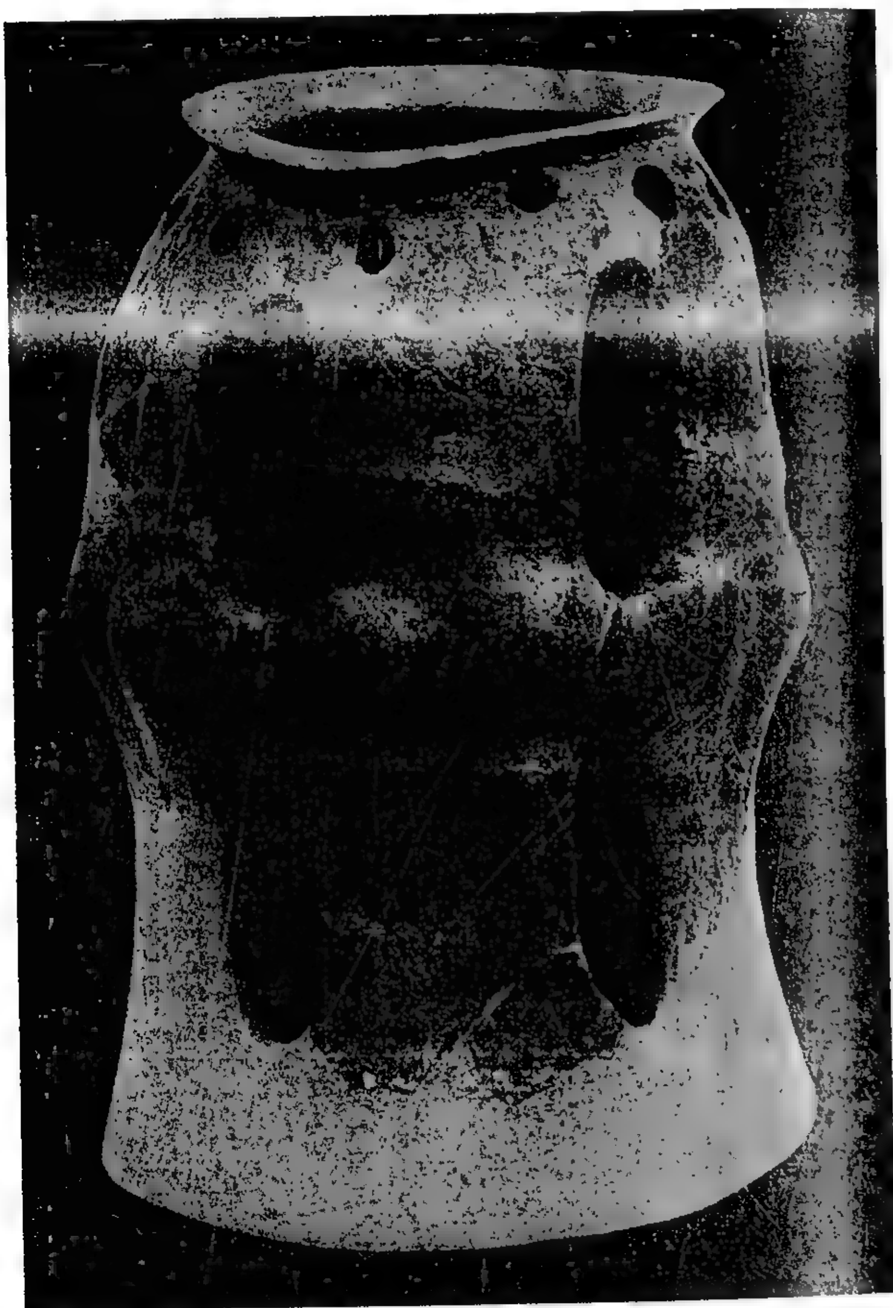
Pl. 3 Cultura Vădastra. Idol (Vădastra). M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

Pl. 4 Grupul cultural „Lumea Nouă" (Alba Iulia). **1** Zau de Câmpie; Cultura Petrești; **2- 6** Baciu (jud. Cluj). După Z. Maxim. Scări diferite.

Pl. 5 Cultura Cucuteni, faza A. Scânteia, jud. Iași. M.I.M.I.S. Aproximativ 1:3.

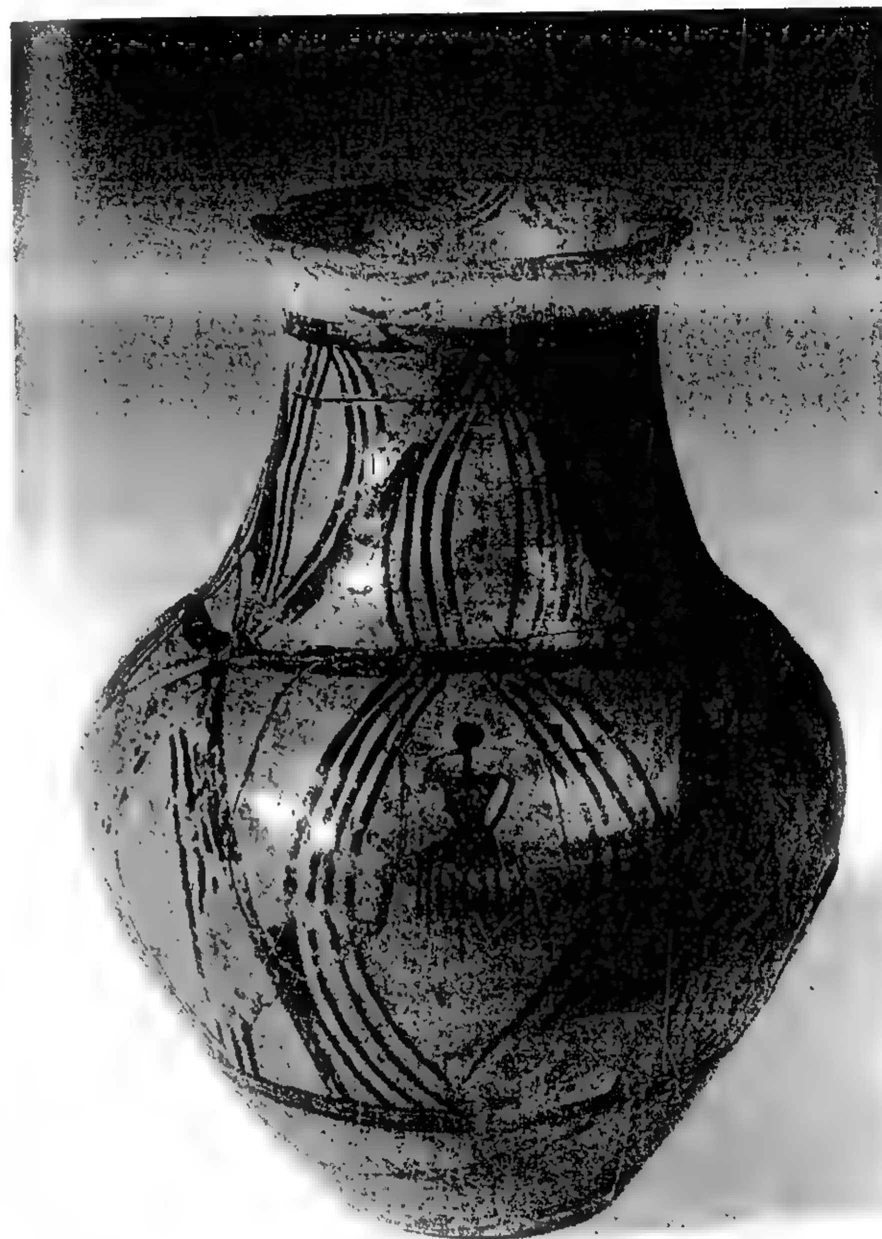
Pl. 6 Cultura Cucuteni. Bodești-„Frumușica", jud. Neamț. „Hora" de la Frumușica. M.I.P.N. Aproximativ 1:2.

Pl. 7 Cultura Cucuteni, faza A. Izvoare, jud. Neamț. M.I.P.N. Aproximativ 1:3.

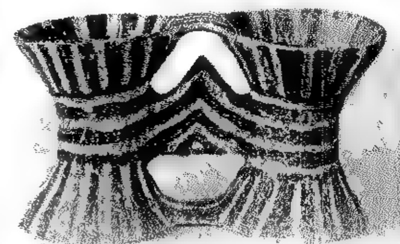
Pl. 8 Cultura Cucuteni, faza A. Drăgușeni, jud. Botoșani. M.I.B.T. Aproximativ 1:4.

Pl. 9 Cultura Cucuteni, faza B. Cârniceni, jud. Iași. I.A.I. Aproximativ 1:4.

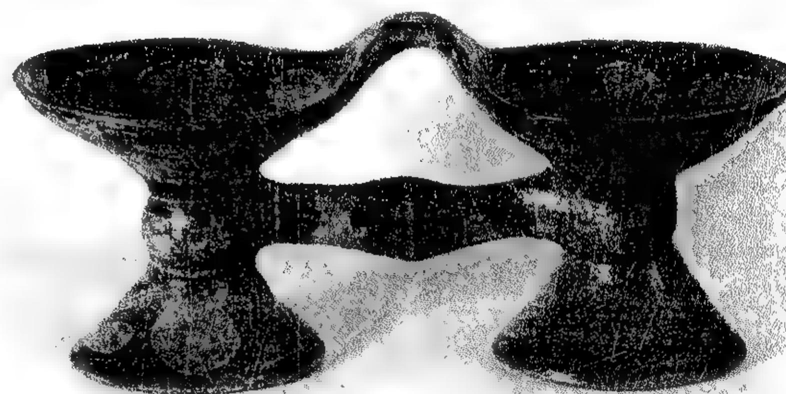
Pl. 10 Cultura Cucuteni, faza B. Cucuteni, jud. Iași. M.N.I.R. După Vl. Dumitrescu.

1

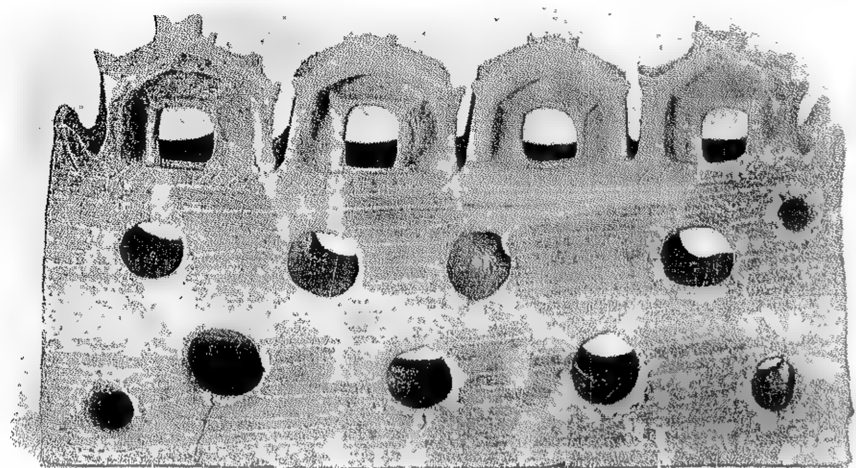

2

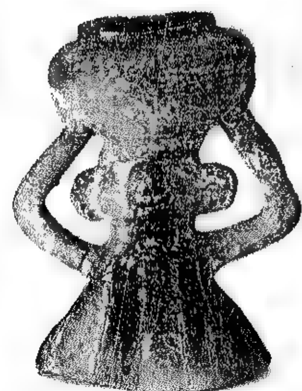

3

Pl. 11 Cultura Cucuteni. **1** faza B. Valea Lupului, jud. Iași. M.I.B.T.; **2** faza B. Ghelăiești-Nedeia, jud. Neamț. M.I.M.I.S.; **3** faza AB. Drăguseni, jud. Botoșani M.I.P.N. Scări diferite.

1

2

3

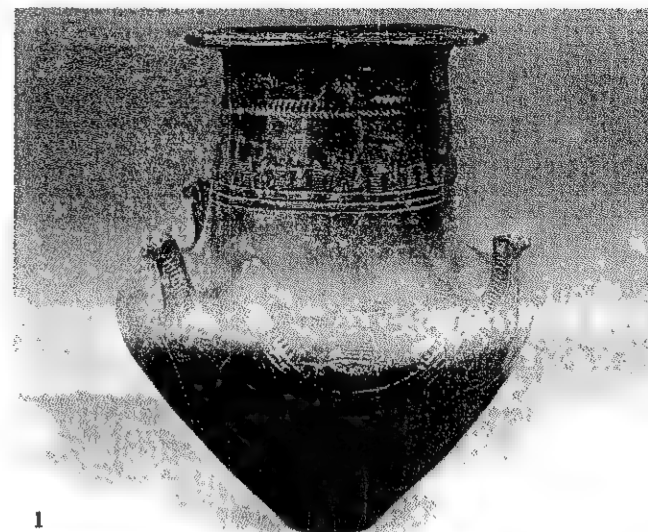
Pl. 12 Cultura Gumelniţa. **1** Model miniatural de sanctuar. Căscioarele, jud. Giurgiu. M.N.I.R.; **2, 3** vase antropomorfe - 2 Gumelniţa (Olteniţa). M.N.I.R.; 3 Glina (Bucureşti). M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 13 Cultura Hamangia. Statuete de lut. Cernavoda. M.N.I.R. Aproximativ 1:1.

Pl. 14 Cultura Gârla Mare. Statuetă de lut. Cârna, jud. Dolj. M.N.I R. Aproximativ 1:1.

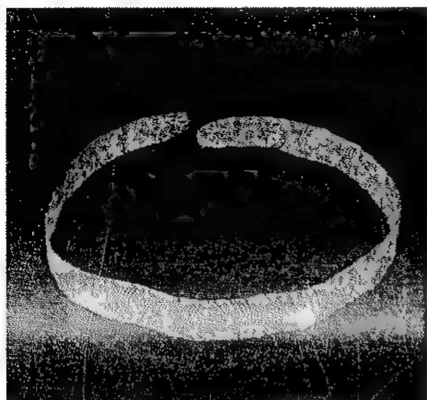

1

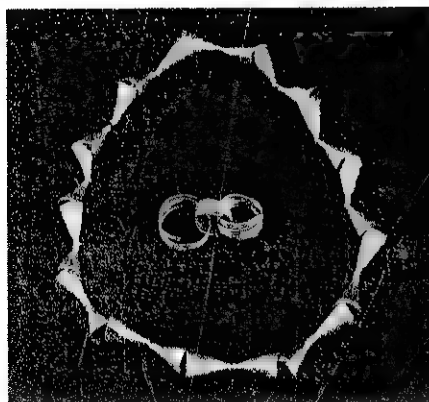

2

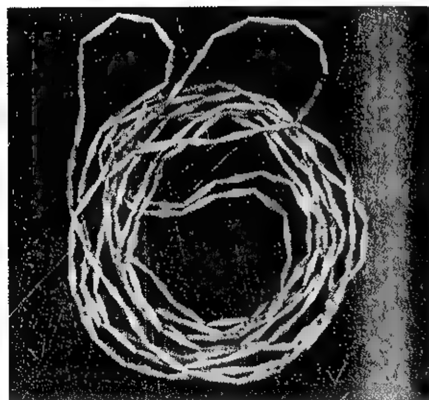
Pl. 15 Grupul cultural Lăpuș. **1, 2** Lăpuș, jud. Maramureș. După C. Kacsó. M B M. Aproximativ 1:5.

1

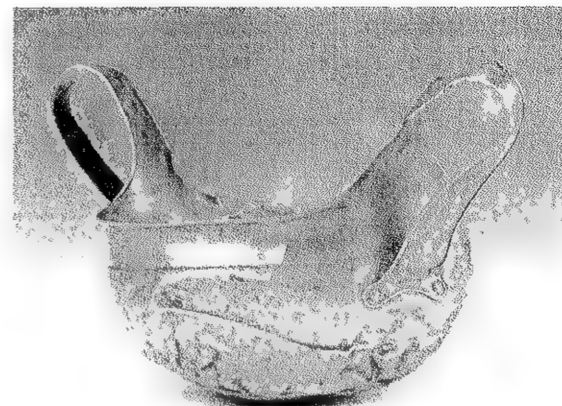

2

3

Pl. 16 Tezaurul de la Hinova, jud. Mehedinţi. **1–3** Selecţie de piese. M.N.I.R. Scări diferite. Aur.

1

2

3

Pl. 17 Vase de aur din tezaurul de la Rădeni, jud. Neamţ. M.I.P.N. Aproximativ 1·3.

Pl. 18 Teleac, jud. Alba. Vas de lut decorat cu caneluri. M.N.U.A.I. Aproximativ 1:3.

Pl. 19 Brâncovenești, jud. Mureș. Situlă de bronz. Aproximativ 1:3.

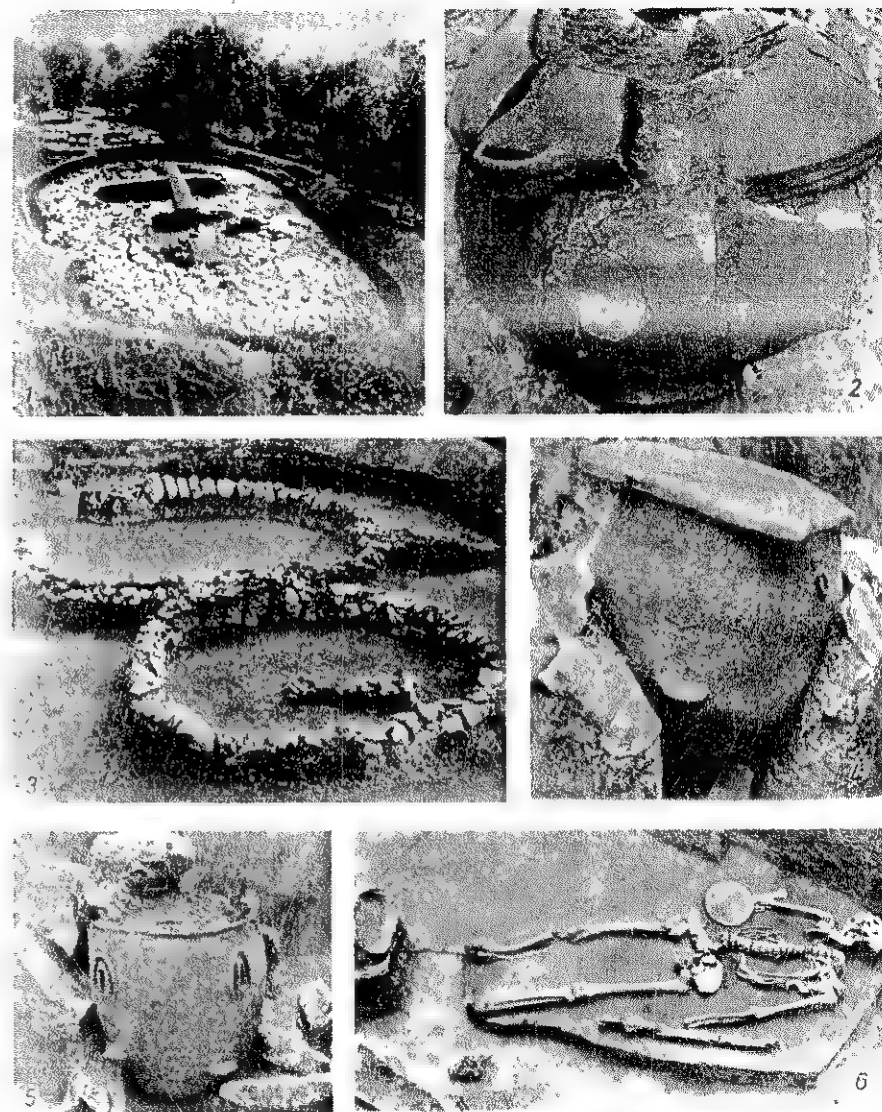
Pl. 20 Cultura Basarabi. Popești, jud. Giurgiu. Cană de lut. M.N.I.R. Aproximativ 2.3.

Pl. 21 Bujoru, jud. Teleorman. Car-recipient de bronz. M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

Pl. 22 Grupul cultural Ferigile. Ferigile, com. Costești, jud. Vâlcea. Piese de fier din morminte. M.N I.R. Aproximativ 1:3.

Pl. 23 Morminte de incinerație și înhumație din tumulii de la Enisala, jud. Tulcea. După G. Simion.

Pl. 24 Ceramică getică de la Dunărea de Jos. Canlia, jud. Constanța. M.N.I.R.

Pl. 25 Coiful de bronz de tip chalcidic din mormântul de la Făcău, jud. Giurgiu. M.N.I.R. (restaurat). Aproximativ 2 : 3.

Pl. 26 Coif de argint aurit din tumulul de la Agighiol, jud. Tulcea. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

Pl. 27 Vase de argint din tumulul de la Agighiol, jud. Tulcea. M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

Pl. 28 Coif de argint aurit din tumulul de la Peretu, jud. Teleorman. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

1

2

3

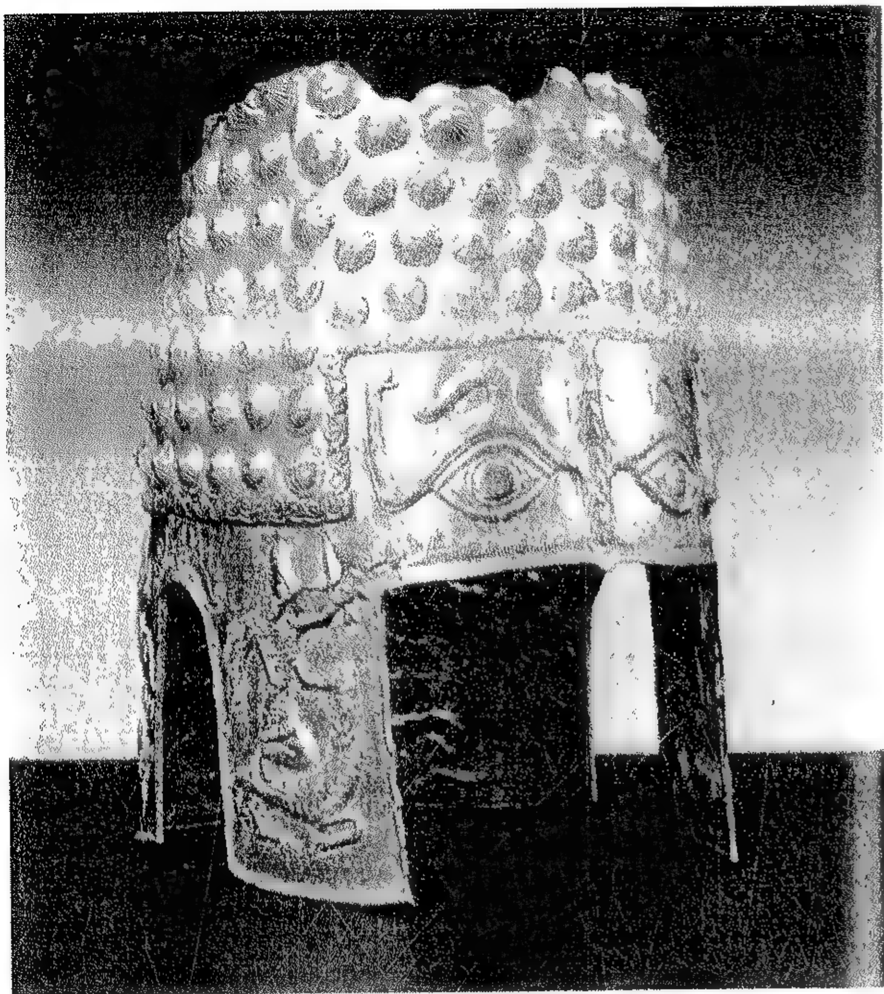
Pl. 29 **1** Capăt de sceptru (?) de argint aurit din tumulul de la Peretu, jud. Teleorman. M.N.I.R.; **2, 3** Rhytonul de argint de la Poroina, jud. Mehedinți. M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 30 Tezaurul (?) de aplice de argint de la „Craiova“. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

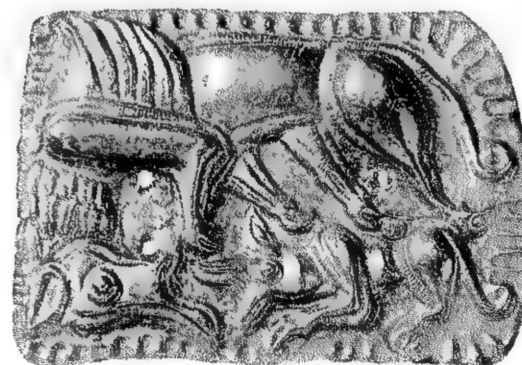
Pl. 31 **1** Spadă-emblemă de bronz de la Medgidia. M.N.I.R.; **2, 3** *Akinakai* de fier (2, Orbeasca, jud. Teleorman, fier și bronz; 3, Lăceni, jud. Teleorman, fier). M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 32 Coiful de aur de la Coțofenești, jud. Prahova. M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

1

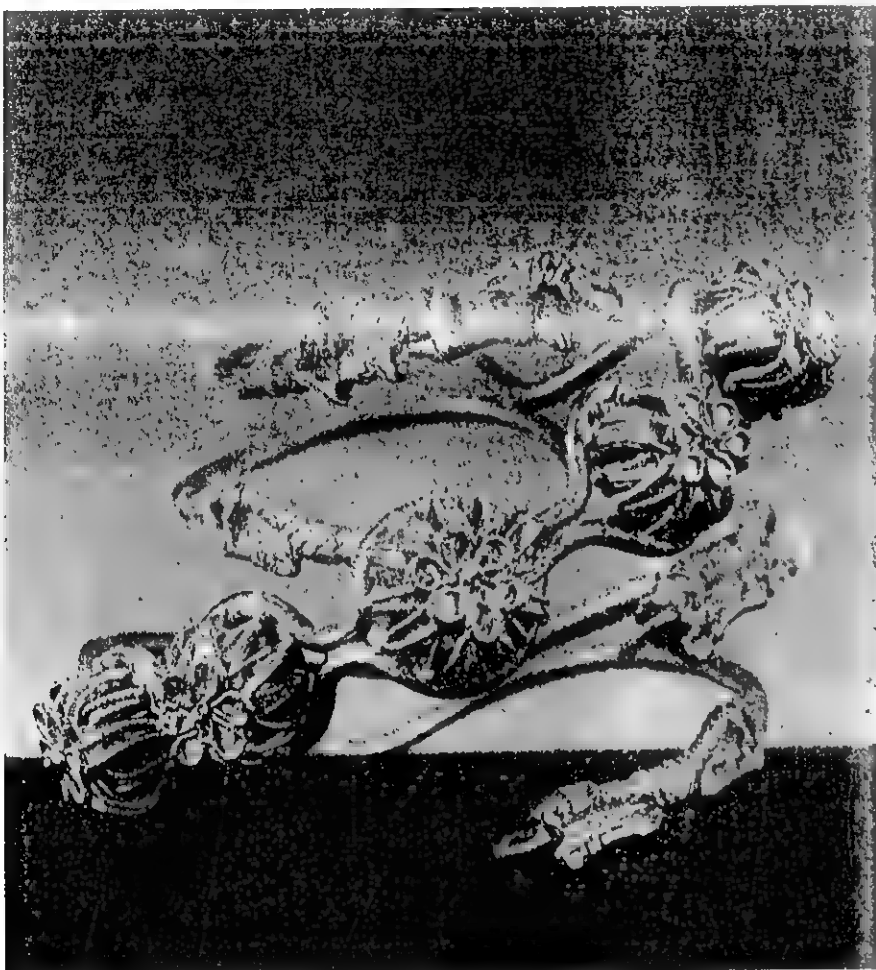

2

3

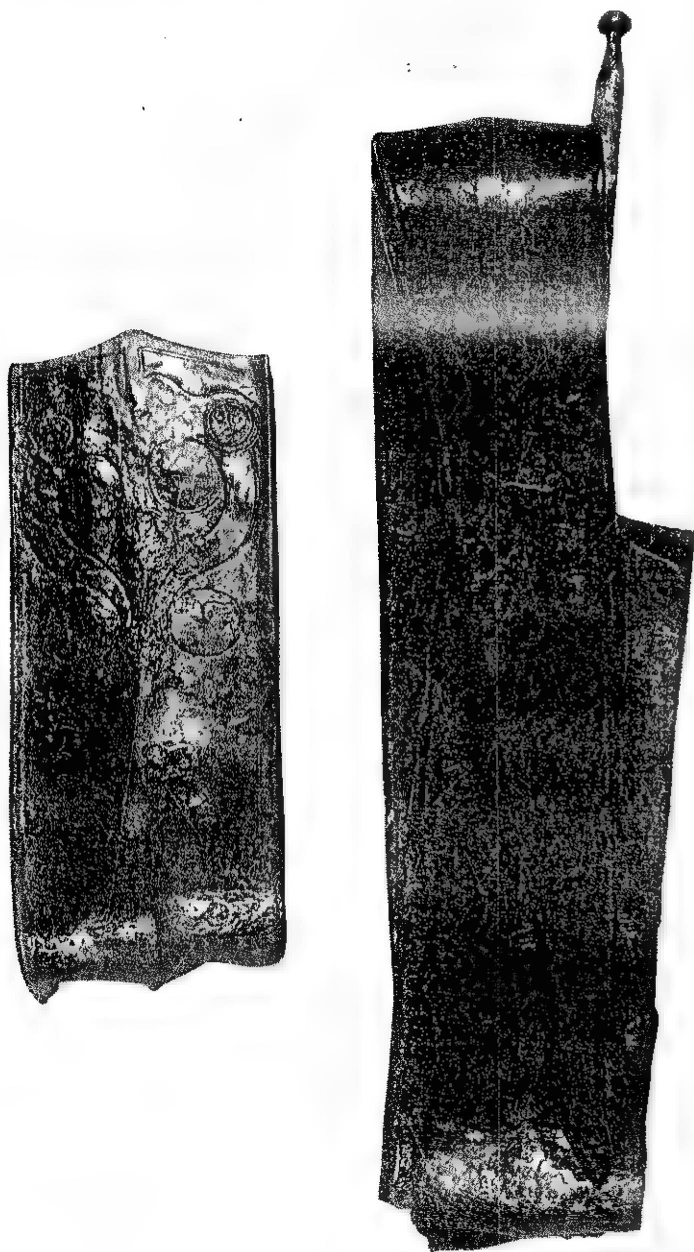
Pl. 33 Tezaurul de la Băiceni, jud. Iași.M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 34 Diademă de aur din așezarea de la Bunești, jud. Vaslui. M.N.I.R. Aproximativ 1:1.

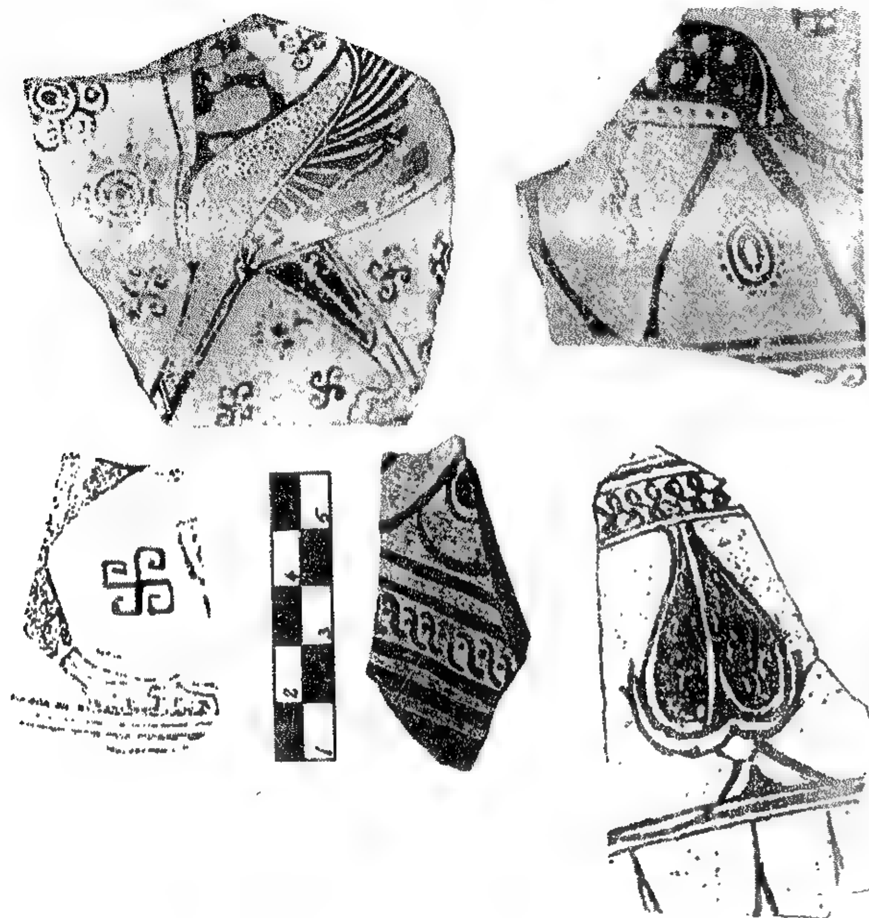
Pl. 35 Coif din fier și bronz de la Ciumești, jud. Satu Mare. M.N.I.R. Aproximativ 1:3.

Pl. 36 Spadă de fier de tip celtic din necropola de la Pișcolt, jud. Satu Mare. După I. Németi. Aproximativ 1:2.

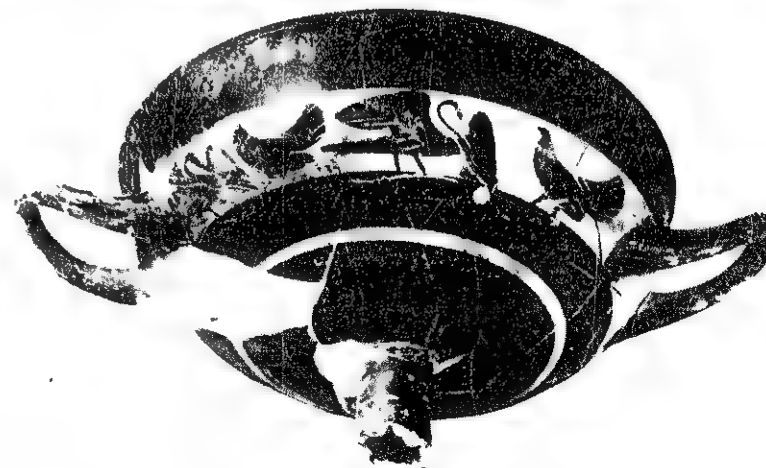

Pl. 37 Piese de tip celtic: **1** Lanț cu cataramă (bronz) de la Apahida (Cluj). M.N.I.T.R.; **2** Figurină zoomorfă – mistreț (bronz), probabil pandantiv. Luncani, jud. Hunedoara. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

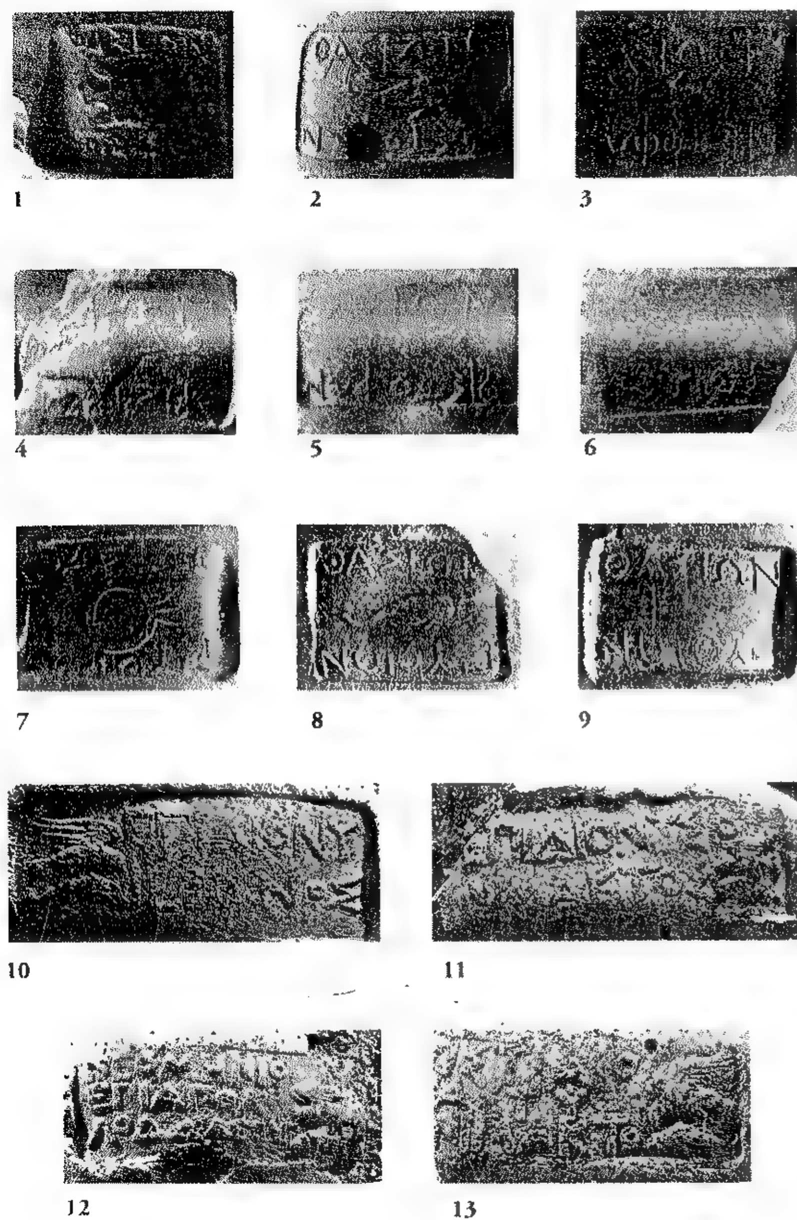

Pl. 38 Orgame (Argamum). Ceramică milesiană din perioada 640–630 a.Chr. Stilul „capre sălbatice mijlociu I". După M. Mănucu Adameșteanu.

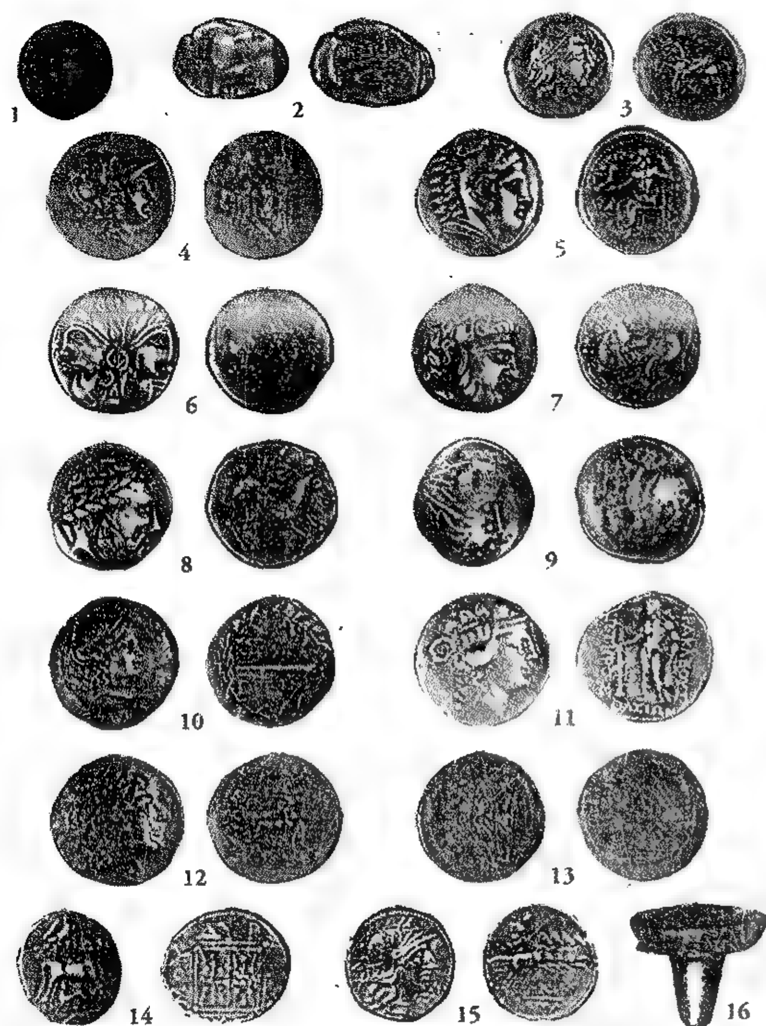
Pl. 39 Istros (Histria). Cupe ale „micilor maeștri", Attica, 550–530 a.Chr. După P. Alexandrescu

Pl. 40 Ştampile amforice de la Istros, **1–9** Thasos; **10–13** Sinope. După A. Avram 1–9; N Conovici 10–13.

Pl. 41 Istros (Histria). **1** Gorgona, sec. al VI-lea a.Chr. (teracotă); **2** Cadran solar de epocă elenistică (marmură); **3** Actor comic (teracotă), sec. al IV-lea a.Chr.; **4** Skyphos atic, 520–510 a.Chr. După R. Florescu, I. Miclea, *Histria*. Scări diferite.

Pl. 42 Monede antice de pe teritoriul României. **1** Monedă de bronz Istros; **2** Monedă de argint Istros; **3** Tetradrahmă de tip Moskon; **4** Stater Alexandru cel Mare; **5** Tetradrahmă Alexandru cel Mare; **6** Monedă geto-dacică de tip ianiform; **7** Monedă geto-dacică de tip Crișeni-Berghis; **8** Monedă geto-dacică de tip Tulghieș; **9** Monedă geto-dacică de tip Vârteju-București; **10** Tetradrahmă *Macedonia Prima*; **11** Tetradrahmă Thasos; **12** Stater Lysimach postum; **13** Monedă de aur de tip Koson; **14** Drahmă Dyrrhachium; **15** Denar roman republican; **16** Ștanță monetară de tip roman republican descoperită la Tilișca.

Pl. 43 Monede de argint din sec. IV-II a.Chr. 1. Didrahmă Istros (cca 380/360-330); 2. Tetradrahmă Alexandru cel Mare (Babylon, cca 325–323) 3. Tetradrahmă Filip III Arideul (Aradus, cca 323–316); 4. Drahmă Alexandru cel Mare (Lampsacus, cca 328–323); 5. Tetradrahmă Filip II postumă (Pella, cca 323–315); 6. Imitație fidelă de tip Filip II. Imitații după prototip greco-macedonean 7. Tip Crișeni Berchis; 8. Tip „cu câine sub cal" (și contramarcă) – zona Banatului; 9. Tip Larissa-Amphipolis; 10. Tip „cu cap ianiform".

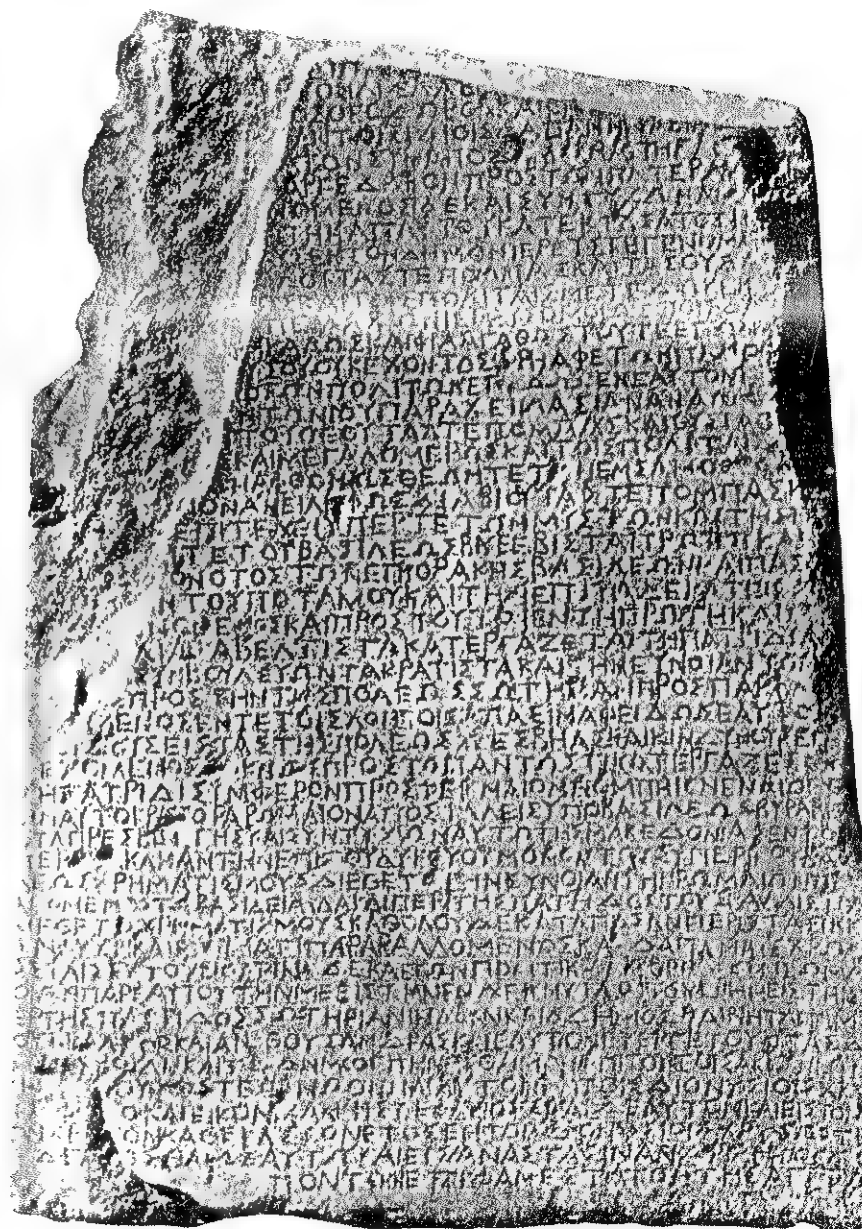
Pl. 44 Imitații după prototip greco-macedonean 1. Tip Prundu-Jiblea; 2. Tip Adâncata-Mânăstirea, 3. Tip Vârteju București; 4. Tip Inotești-Răcoasa; 5. Tip Aninoasa-Dobrești; 6. Imitație fidelă de tip Filip III; 7. Tip Alexandru-Filip III; 8. Imitație după prototip roman a celților boii; Monede de argint din sec. II-I a.Chr. 9. Tetradrahmă de tip Alexandru cel Mare (Odessos). 10. Tetradrahmă Thasos; 11. Imitație de tip Thasos, 12. Tetradrahmă Macedonia Prima.

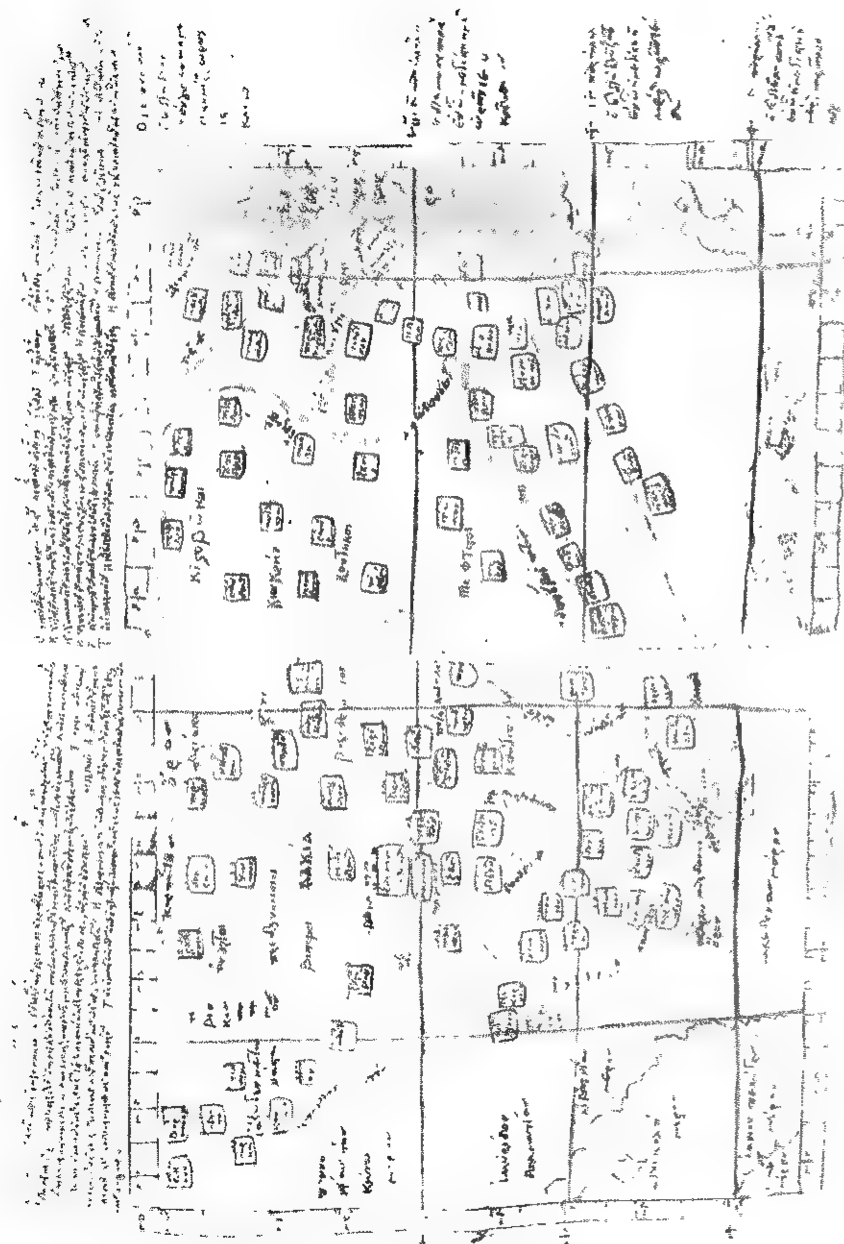
Pl. 45 Monede de argint din sec. III a.Chr. – II p.Chr. 1. Drahmă Dyrrhachium (post 229 a.Chr.); 2. Imitație de tip Apollonia-Dyrrhachium; Denari romani republicani și imperiali: 3. C. Iunius (Roma, 149 a.Chr.); 4. L. Licinius, Cn. Domitius (Narbo, 118 a.Chr.); 5. C. Fonteius, 6. Mn. Aemilius Lepidus (Roma, 114-113); 7. Mn. Aquilius (Roma, 109-108); 8. C. Coilius Caldus (Roma, 104 a.Chr.); 9. Imitație (prototip av. Ti. Veturius, Roma, 137 a.Chr.): 10. Imitație (prototip rv. L. Rustius, Roma, 76 a.Chr.); 11. Augustus (Asia, 28-27); 12. Augustus (Hispania, 19-18); 13. Nero (Roma, cca 65-66); 14. Vespasian (Roma, 69-70); 15. Domitian (Roma, 95-96); 16. Traian (Roma, 98-99).

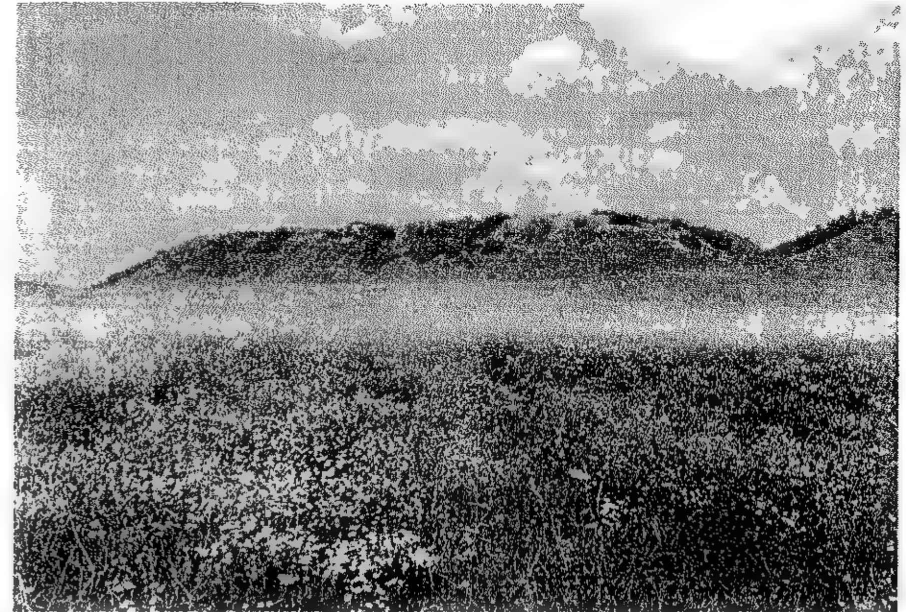
Pl. 46 Monede de aur din sec. IV-I a.Chr. 1. Stater Filip II (Pella, cca 340/336-328); 2. Stater Alexandru cel Mare (Amphipolis, cca 330-320); 3. Stater Filip III (Abydos, cca 323-317), 4. Stater Alexandru cel Mare (Odessos, cca 280-200); 5. Stater Alexandru cel Mare (Callatis, cca 250 225); 6. Stater Lysimach (Tomis, sec. II a.Chr.); 7. Stater Lysimach (Tomis, cca 120 72); 8. Stater Lysimach (Callatis, cca 120-72); 9-12. Emisiuni de aur de tip Koson (9 cu monogramă elaborată; 10-11. cu monogramă simplă; 12. fără monogramă).

Pl. 47 Decretul în cinstea lui Acornion din Dyonisopolis. M.N.I.R. (Copie după originalul din Muzeul de Istorie Sofia).

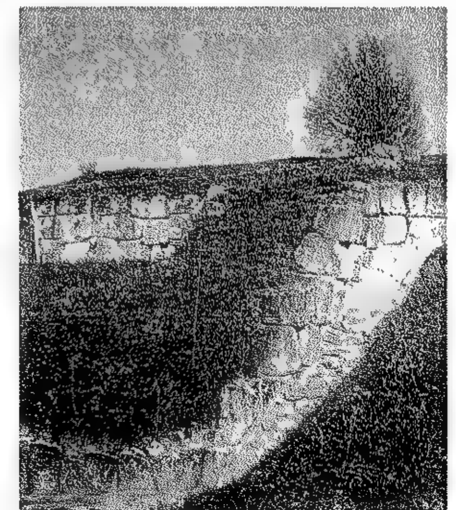

Pl. 48 Dacia în *Geographia* lui Ptolemeu din ms. Vatopedi (reprodus la G. Tocilescu).

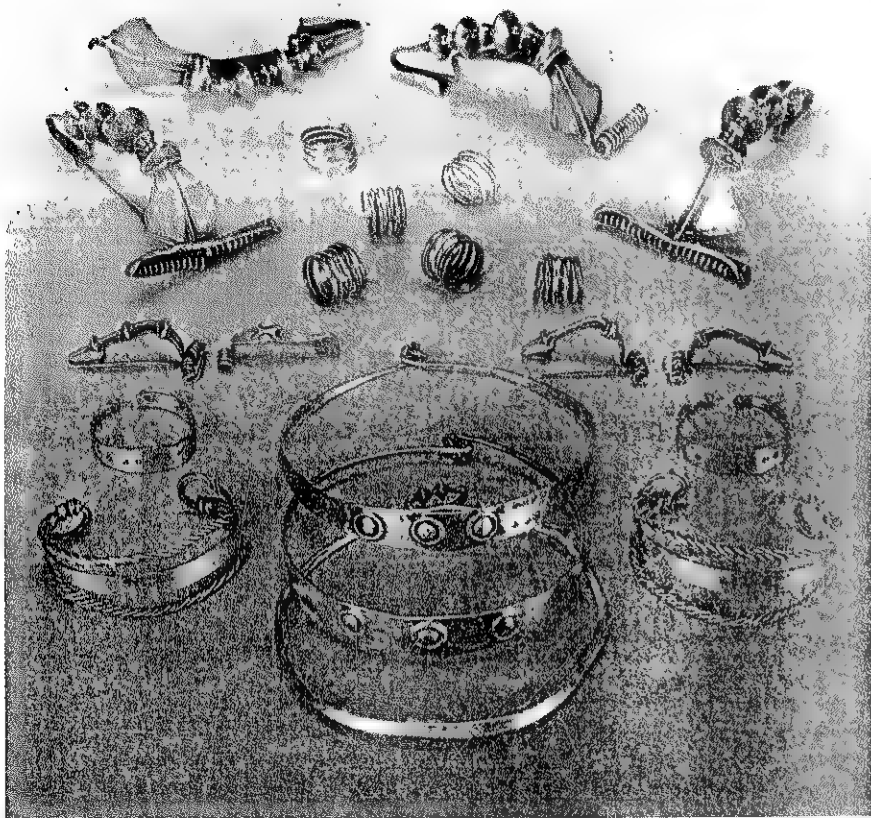
1

2

Pl. 49 Aşezări geto-dacice. **1** Popeşti, jud. Giurgiu; **2** Cetatea de la Blidaru (Luncani, jud. Hunedoara).

Pl. 50 Tezaurul dacic de la Saracsău, jud. Alba. Argint. M.C.D.R. Aproximativ 1:3.

1

2

3

Pl. 51 **1** Faleră de argint de la Surcea, jud. Covasna. M.N.I.R.; **2, 3** Fibule de argint aurit, Coada Malului, jud. Prahova. M.N.I.R. Scări diferite.

Pl. 52 Tezaurul de la Lupu, jud. Alba. Argint. M.N.I.R. Aproximativ 1:3.

Pl. 53 Ceramică geto-dacică din sec.I a.Chr. I p.Chr. M.N.I.R. Scări diferite.

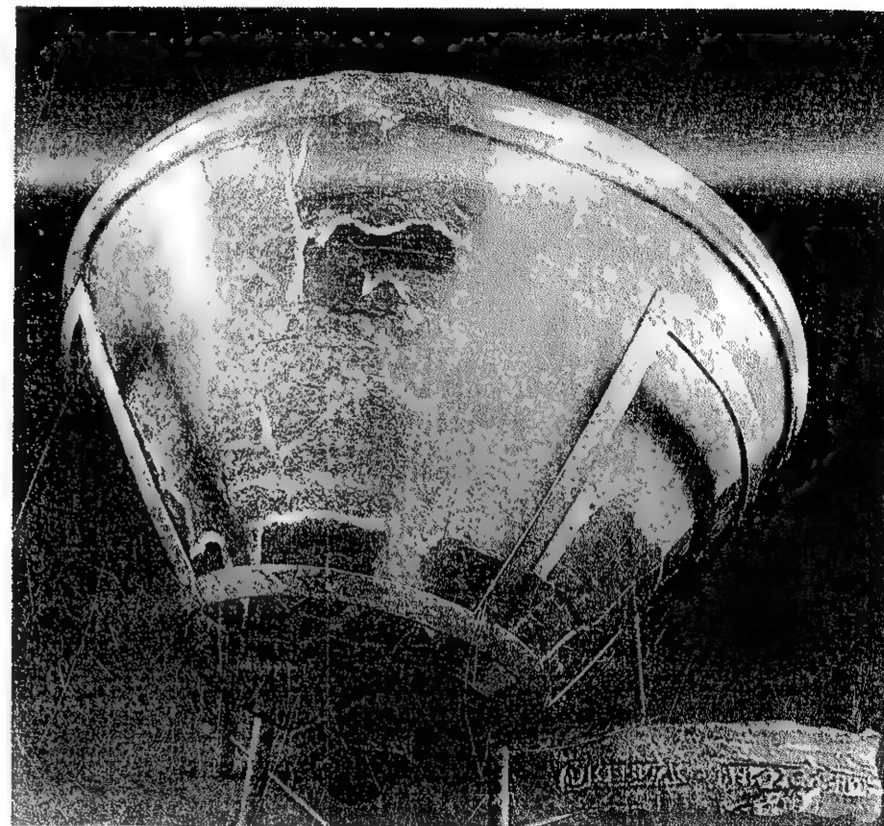
1

2

3

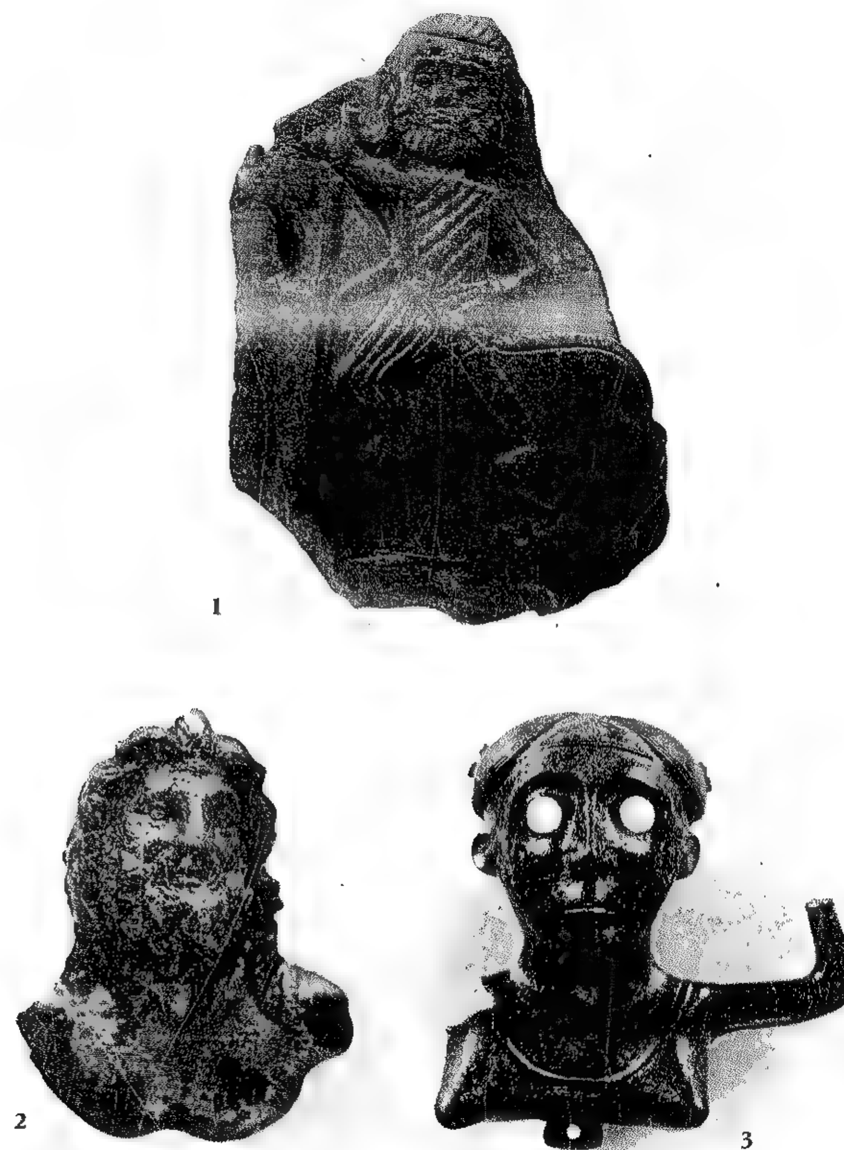

Pl. 54 Ceramică geto-dacică lucrată la roată. **1** Poiana, jud. Galati. M.N.I.R; **2, 3** Brad, jud. Bacău. M.I.R. Scări diferite.

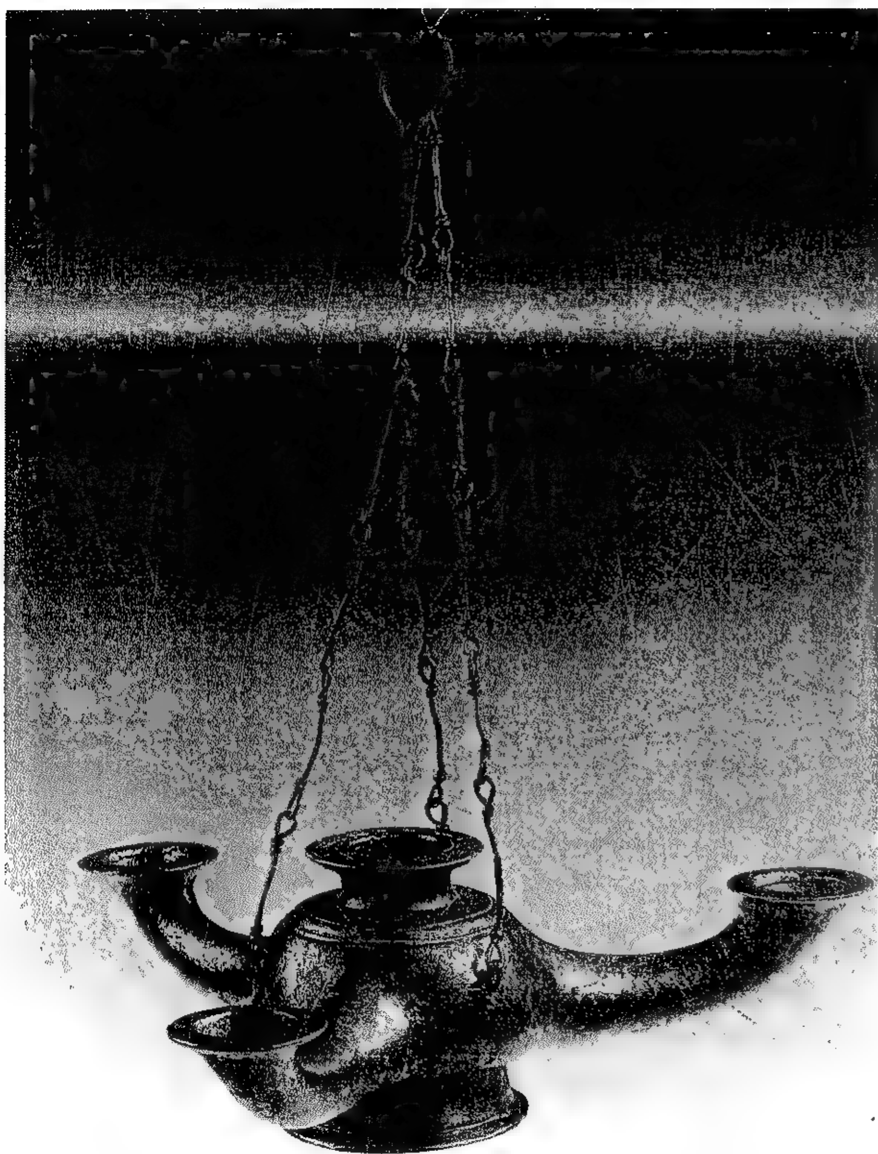
Pl. 55 Vas dacic cu inscripţia „Decebalus per Scorilo", Sarmizegetusa Regia. M.N.I.R

Pl. 56 Ceramică dacică cu pictură. **1** Meleia; **2, 3** Sarmizegetusa Regia. După H. Daicoviciu şi R. Florescu. Scări diferite

Pl. 57 **1** Călăreț reprezentat pe un vas de lut de la Răcătău, jud. Bacău. M.I.B.C.; **2** Aplică de pe un vas de bronz de la Popești, jud. Giurgiu. M.N.I.R.; **3** Aplică de bronz de la Piatra Roșie, jud. Hunedoara. M.N.I.T.R. Scări diferite.

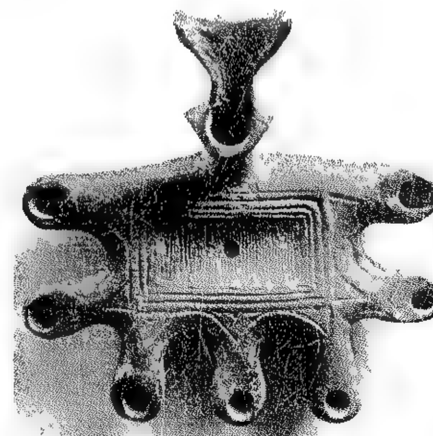
Pl. 58 Candelabru de bronz de la Crăsani, jud. Ialomita. M.N.I.R. Aproximativ 1:2.

1

2

3

Pl. 59 Piese ceramice de la Răcătău, jud. Bacău.**1, 3** opaițe. M.I.B.C.; **2** cupă (imitatie de kantharos). M.I.B.C. Scări diferite.

Pl. 60 Obiecte utilitare din os de epocă dacică. Poiana, jud. Galați. M.N.I.R. Aproximativ 2:3.

Pl. 61 Tropaeum Traiani (Adamclisi, jud. Constanța). Monumentul triumfal. Reconstituire.

1

2

Pl. 62 **1** Adamclisi. Metopă de pe Monumentul triumfal. M.N.I.R.; **2** Histria. Ruine de epocă romană. După R. Florescu.

1

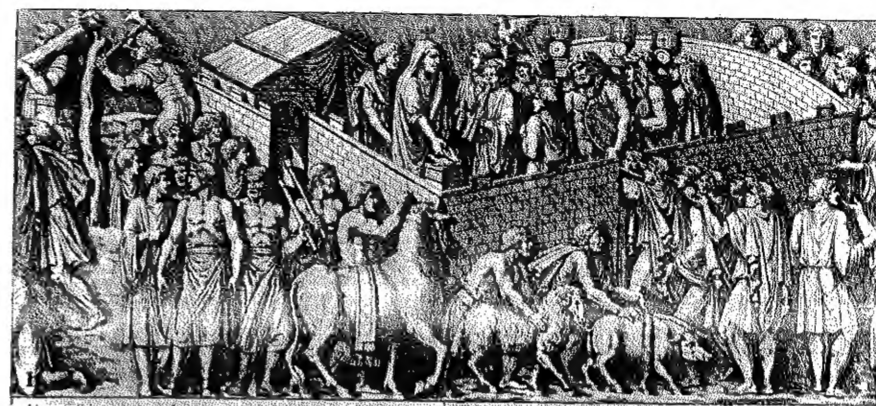

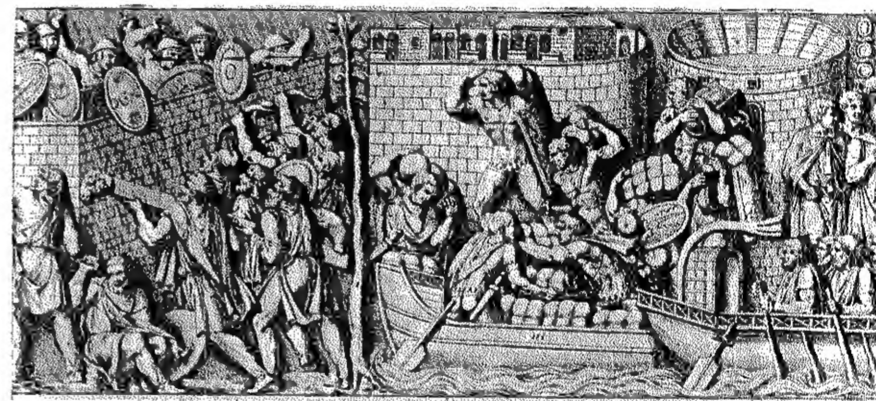
2

Pl. 63 **1** Decebal; **2** Traian. Reproduceri după relieful Columnei. M.N.I.R.

Pl. 64 Columna lui Traian. Vedere din Roma.

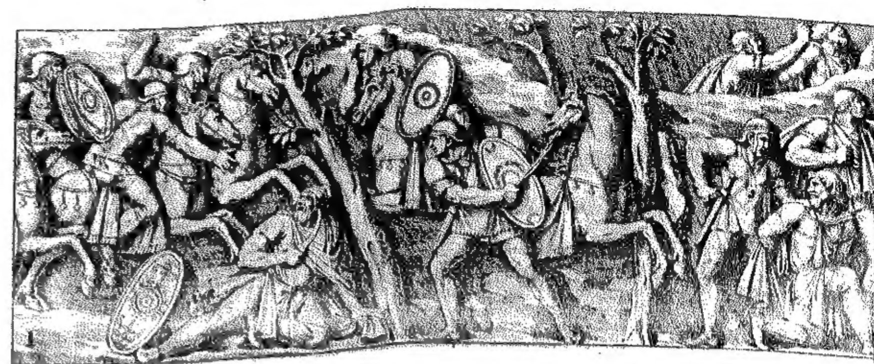

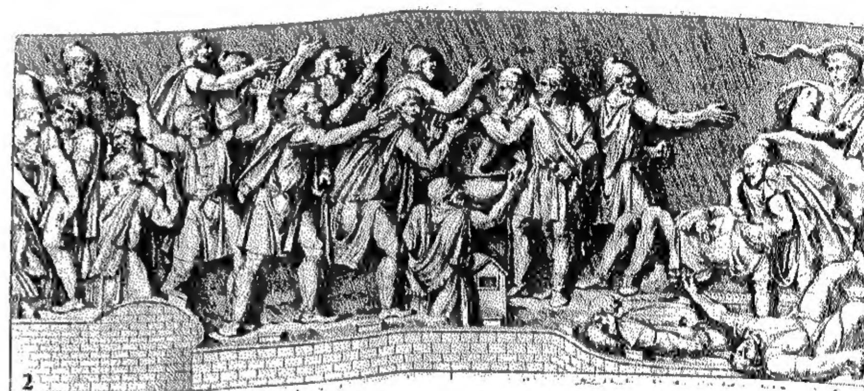

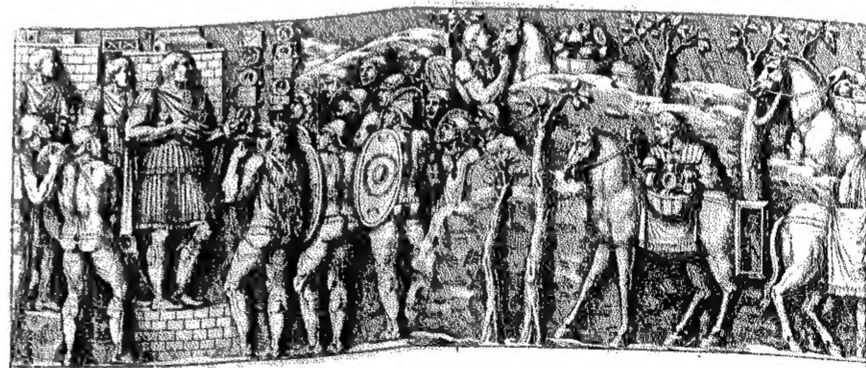
Pl. 65 Scene de pe Columna lui Traian. **1** scenele III–V; **2** scenele XXXII–XXXIII; **3** scena LIII. După C. Cihorius.

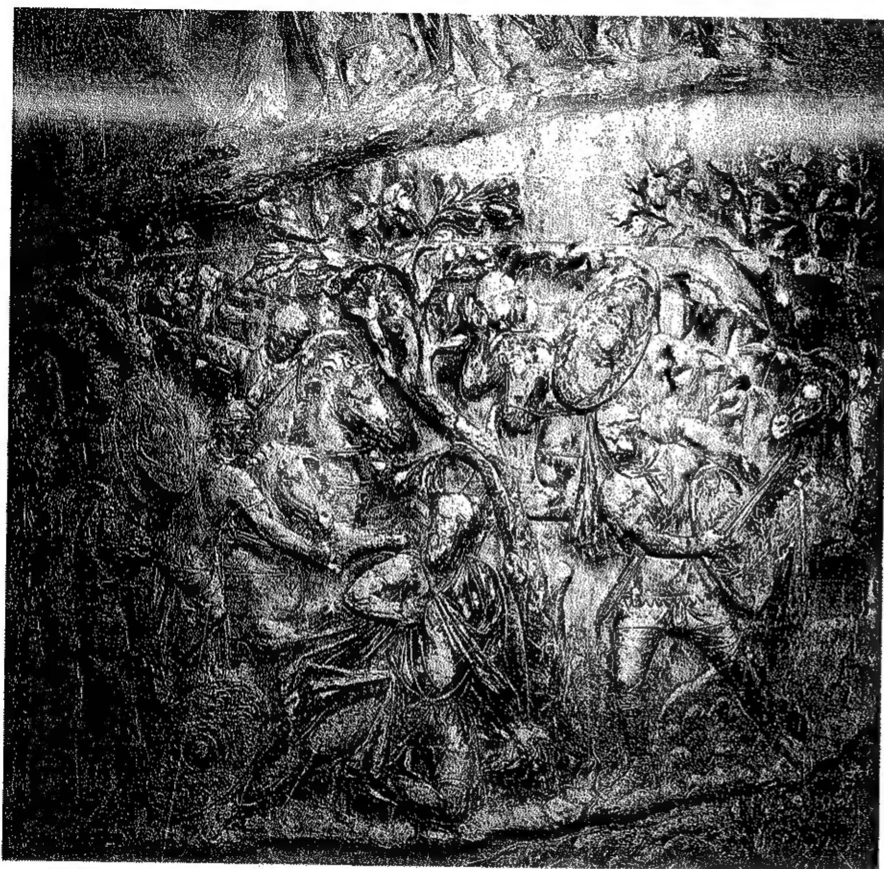
Pl. 66 Columna lui Traian, scena LXXV. M.N.I.R.

Pl. 67 Scene de pe Columna lui Traian. **1** scenele CXLV–CXLVI; **2** scenele CXX–CXXI; **3** scenele CXXXVII–CXXXVIII. După C. Cihorius.

Pl. 68 Columna lui Traian. Scena CXLV: Sinuciderea lui Decebal. M.N.I.R.